Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина
Край

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1925 чылда үндезилеттинген ◆ № 4 (14204) ◆ 1990 чылдың январь 5, пятница ◆ Өртээ 3 көп.

1990 чылдың март 4 — соңгулдалар хүнү

КАЙЫЗЫ-ДАА ТӨЛЕПТИГ

Шамбалыг суурнуң чурттакчылары чолаачы Хунай-оол Донгакович Мөге-Хүреңни Тыва АССР-ниң улус депутадының кандидадынга депшиткен.

Ол ындыг бүзүрелди канчап чедип алганыл? Бир-ле дугаарында, төлептиг күш-ажылы-биле. Ооң онаашкан үүлехерээнге ак сеткилдиг кызымаан болгаш харысалгалыын кым-даа мактаар. Ол он чыл ажыг чолаачы стажтыг, бодунга быжыглаан машина-техниказынга камныг, үрелишкинге таварыштырбаан. Шилип алган мергежилинге хандыкшыл-биле бердинген. Хунай-оол Мөге-Хүреңниң күш-ажыл дептеринде демдеглээн мактал-шаңналдар эңдерик.

Ийи чүүлүнде, ол — үлегерлиг өг-бүлечи. Топтут-томаанныг аажы-чаңы-биле эжы-төлүн эки кижизидип, кады өг-бүле туткан эжинге быжыг, хайыралыг чоленгиниш болул, аас-кежиктиг ажылдап, чурттап чоруур.

Хунай-оол Донгаковичиниң хөй-ниитичи идепкейлиг чоруу өскелерге үлегерлиг. Чоннуң, ниитиниң эрге-ажыы дээш хуузунда шын шиитпирни кандыг-даа байдалда үндүрүп билири-биле ол чаңгыс чер-чурттугларының сагыш-сеткилинге таарышкан.

Бо соңгулда кампаниязы чаа бир үе-чадазын эртип, чоннуң күзел-бодалдары дээш кандыг-даа айтырыгларны

Бистиң кандидаттарывыс

шиитпирлээриндeн чалданмас дидим тура-соруктуг, ажылагыйлыг кижилерни кандидат кылдыр депшиткен. Ындыг эки шынарлар Хунай-оол Мөге-Хүреңде бар дээрзинге шамбалыгжылар чигзинмейн турар.

«Шамбалыг» совхозта чыл-чылы-биле шиитпирлеттинмейн келген айтырыглар Хунай-оолду дүвүредип чорууру билдингир. Бир-ле дугаарында, харылзаа талазы-биле хомудалдар удаа-дараа үнүп турар. Телефон үрелип, радио ыттавайн баар. Кол-ла чүве — телевизор программазы долузу-биле көргүстүнмейн турар. Суурже агаар чалгыы киирер бедик адагаш чагыны тудары негеттинип келген. Суур арга эдээнде турза-даа, чурттакчылар бажың-балгат-биле четче хандыртынмаан. Уруглар албан черлери чедишпес. Өске черлерден келгеннер хонар аалчылар бажыңы туттунмаан. Малчыннарның социал байдалын өскертип, оларның амыдыралын ам өөренип көөр апаар.

Шамбалыг суурга депшидилге хуралы чорупп турда, ийи дугаар кандидатурага совхоз директору Оттук-оол Бопукайевич Ондар Тыва АССР-ниң улус депутадының кандидадынга киреринге хөй бадылаашкынны алган. Ынчангаш 7 муң соңгукчулуг Шамбалыг № 81 соңгулда округунга депутаттың чаңгыс мандады дээш бодүүн ажылчын — дуржулгалыг чолаачы дагдыныкчы Хунай-оол Мөге-Хүрең-биле ооң мурнунда кол мал амчизи турган, тускай дээди эртемниг, бир чыл хире совхоз директорлаан аныяк удуртукчу Оттук-оол Ондар эде тургустунууушкунуң чаа үе-чадазында кымны бадылаарын чүгле соңгукчулар билир, шилип, шиитпирлээр демократчы ажык-чарлыг байдалга боттарының хууда программаларын тургузуп маргыжарлары ол. Олар кайызы-даа төлептиг.

Дензы САЛЧАК.
(«Шынның» корр.)

ЧОНУ — ЧООРГАН

Кызыл хоорайга «гармошка» деп чассыткан-даа, чаптаан-даа ышкаш адап турарывыс хөй кижи олурар уланчылыг узун автобустар каш чыл бурунгаар көстүп келгилээн. Амыдырал байдалывыстың улам экижип кел чоруурунуң көскү херечизи ол дээрзинге кым-даа маргышпас. Ындыг чаа «Икарустар» хоорай иштиниң маршруттарында элээн көвүдээн. Ыланнгыя кожа чыдар Кызыл районнуң чурттакчылары халагжыравас. Чүге дээрге ол суурнуң эң төнчү кудумчузунга киир чазактың «саралазы» саат чокка халып турар болу берген.

Ол маршруттарда кымнар ажылдап турарыл? Аңаа харыы кылдыр бодүүн чолаачы Виктор Павлович Кусаковтуң адын бир дугаарында адап болур. Хоорайга автобус чолаачылаары амыр эвес, аажок чымыштыг. Даң халазы-биле деңге туруп, ажылче-даа үнер, орай дүне-даа аал-оранынга могап-шылаан чанып келир.

Виктор Кусаковтуң төрүттүнген чылы — 1943 чыл. Аныяк чалыы чылдарында чолаачының мергежилинге өөренип алган. Хүлээнген ажылын хандыкшыл-биле кылып ,чоруур, кандыг-даа даалганы чажам дивес күүседир. 1981 чылдың январьдан эгелеп пассажирлер АТБ-зинге ажылдап кирген. Бо чылдарның дургузунда бодунуң чүгле эки талаларын көргүзүп, кызымак ажылдап келген. Хоорай автобустарынга пассажирлер сөөртүп чорупп тургаш, чаңгыс-даа ээлчегден озалдап көрбээн. Сөглээн сөзүн эш-өөрүнүң мурнунга тудуп шыдаар, бодунга негелделиг, быжыг туруштуг.

Пассажирлер АТБ-зиниң коллективи Виктор Кусаковту Кызыл хоорай Совединиң улус депутадының кандидадынга депшиткен.

— Март 4-те болур соңгулдалар хүнүнде чедиишкинге бүзүреп болур силер бе? — деп айтырыгга ол мынчаар харыылаар.

— Чаңгыс округта начальниививис Виктор Васильевич Бойко-биле кады 7 кижи бар бис. Бир-тээ, чолаачы кижи болганымда, берге айтырыглар тургустунуп келири чугаажок. Ынчалза-даа эде тургустунуушкуннуң хүннеринге чедир амыдырал чаңгыс аай турган болгай. Ам көрүңер даан: шупту чүве дажыг хем дег. эрини ажып шимээргеп, шимчеп, көдүрлүп эгелээн. Чон боду бодап, угаап кирипкен. Амыдыралды экижидери аажок берге чорупп турар. Ол хирезинде-ле, бичиилеп бурунгаарлап чорупп орар бис. Мээң кандидатурам эртпейн-даа барза, чоннуң чоон оруун эдерери билдингир болгай. «Чону — чоорган, хөйү — хөйлең» деп чүве ол ышнаан.

ЧУРУКТА: «Икарус» чолаачызы Виктор Кусаков.
Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

БОТТУГ ЧУГААЛАЖЫЫШКЫН БАЙДАЛЫНГА

Кемерово областың социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң болгаш ол черге бот-орулга-чарылганы шиңгээдириниң айтырыгларын ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң январь 2-3-те болган хуралынга чугаалашкан.

Хуралдың ажылынга СЭКП Кемерово обкомунуң бирги секретары А. Г. Мельников, облкүүском даргазы А. Ф. Лютенко, ол областа ССРЭ-ниң улус депутаттары, ССРЭ-ниң болгаш РСФСР-ниң чамдык министерстволарының болгаш ведомстволарының удуртукчулары киришкен.

ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң 1989 чылдың август 3-те хүлээп алган доктаалының күүсеттинип турарының дугайында айтырыг хуралдың кичээнгейиниң төвүнге турган.

Хуралды даргалап эрттирген ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының бирги оралакчызы Л. А. Воронин чурттуң улуг үлетпүрлүг ол девискээриниң экономиказын экижидер база областы бот-орулга-чарылгаже шилчидер талазы-биле программада элээн тодарадыышкыннарны кииргенин дыңнаткан.

Областың ажылчы чонунуң төлээлекчилериниң айтырыгларынга министерстволарның болгаш ведомстволарның удуртукчулары харыыны берген. Программада көрдүнген элээн хөй айтырыглар шиитпирлеттинген болгаш оларның чамдыктары күүселдеде туруп турар. Чижээ, ажыл төлевириниң, даштыкы экономиктиг ажыл-чорудулгадан кирген валюта акшаның чамдык кезиин областа арттырып бээриниң, экология, хандырылга болгаш социал программаны акшаландырары дээш оон-даа өске айтырыглар шиитпирлеттинген.

Областың социал-экономиктиг хөгжүлдезинде тургустунуп кээп турар айтырыгларны дүрген шиитпирлээр дээш, ооң ажылчы чону болдунар-ла хемчеглерни ап турар. Ындыг болзажок айтырыг бүрүзүн төпте министерстволар болгаш ведомстволар-биле шиитпирлеп дугуржурунга хөй үе үнүп, ажылга саат ужуражтырып турарын хуралдың киржикчилери демдеглээн. Областы девискээр аайы-биле бот-орулга-чарылгаже шилчиткени-биле холбаштыр моон соңгаар ындыг чүүлдер турбас апаар. Кузбасс талазы-биле тускай программа удавас хүлээп алдынар.

Кемерово областа ССРЭ-ниң улус депутаттары соңгукчуларының кол-кол чагыгларының дугайын тодаргайлааш, областың бот-башкарылгазын калбартып эгелээн соонда, ук девискээрниң бүгү адырларында чидиг айтырыгларның дүрген шиитпирлеттинип эгелээнин демдеглээннер. Элээн хөй айтырыгларны кандыг янзылыг шиитпирлеп болурунуң аргалары амгы үеде тодараттынган. Оларның күүселдезин чедип алыр болза, область чурттуң хөгжүлдезиниң ортумак деңнелинге чеде бээр.

Кузбасска чоокку хүннерде элээн хөй министерстволарның болгаш ведомстволарның удуртукчулары чеде бээр. Оларның киржилгези-биле Кемерово областың социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң келир үедеги программазының кол көргүзүглери тодараттынар.

(СЭТА).

БҮДҮРҮЛГЕ ПЛАНЫ ЫНЧАН ЧАҢГЫС ААЙ АПААР

Үндезин реформа оруу-биле

Хову ажылы доостурга, аңаа ажыглаан көдээ ажылагыйы машиналарын тургузуп, совхозтарның инженер-техниктиг ажылдакчылары база бир харысалгалыг ажыл — техника септелгезинче кириптерлер. Сүт-Хөл районда Карл Маркс аттыг совхоз бо чылын Кызылдың септелге-техниктиг бүдүрүлгези-биле керээни чарып, аңаа Т-150 маркалыг ийи тракторну, ГАЗ-53 маркалыг дөрт база ЗИЛ-157, УАЗ-452 автомашиналарны септедир. А совхозтуң баазазынга септелге ажылы мооң мурнунда чылдарга бодаарга, эки болур ужурлуг. Чүге дээрге бисте ажыл-агый аргазы-биле септелге мастерскаязын тудуп турар. Ону удавас ажыглалга киирер. Дарганың дежү, масказындан өске кандыг-даа нарын дериг-херексел турбаан черге амгы үениң чаа дериг-херекселин дериптер болза, моон соңгаар септелгениң темпизи шапкынчыыр, ында ажылчыннарның ажылдаарынга таарымчалыг апаар. Септелге чорударының хуусаазы болгаш шынары боттарывыстан хамааржыр. Ынчалза-даа меңи артык кезектер-биле хандырылганың айтырыы дүвүредип турар.

Республиканың барыын зоназының ажыл-агыйларын артык кезектер болгаш курлавырлар-биле Чадааның материал-техниктиг баазазы хандырып турар. Ынчалза-даа часкы, күскү сезоннар үезинде артык кезектер болгаш өске-даа херектиг чүүлдер ужун хөй удаа Кызыл баар апаар. Аңаа баргаш даргалар-биле (А. Шиганов, М. Брацун) дугуржуп, ажыктыг үе-шакты чарыгдап тургаш, херегжээн артык кезээнии алзынза алыр сен. Ол бүдүн машина чүзү эвес, а бичии үүрмек чүве болур. Ынчап кээрге, хей-ле черге кывар чүүлдү, машинаны ажыглаар. Чадаана баазазында артык кезектер шуут чок боор-дур. Ооң директору Г. Фаткулинден негелде тургузуп, айтырарга мынчаар харыылаар: «Баазаның материал-техниктиг хандырылгазы чавыс. Херектиг артык кезектер бүрүн турбас. Ынчангаш совхозтарның база өске-даа организацияларның чагыын ёзугаар Кызылдан удур сөөрткеш, ынчап сайгарып турар бис».

Харыыга хамаарыштыр бөдүүн сайгарылгадан кылып көрээлиңер. Чадаанадан беш районнуң 24 совхозу, беш автобүдүрүлге, септелге-техниктиг баазалар болгаш бичии хемчээлдиг албан черлери, организациялар хандыртынып турар. Оларның чагыглары янзы-бүрү. Ынчангаш оларны үезинде күүседип шыдавайн турар. Бо талазы-биле айтырыгны 1988 чылда (ынчан Агроүлетпүр комитеди турган) көдүрүп турган. Комитеттиң төлээлери совхозтарда байдалды көрүп кээп, хандырылга талазы-биле айтырыгны шиитпирлээрин аазап турганнар. Ынчалза-даа хандырылгада кандыг-даа экижишкин болбаан.

Бо бүгү четпестерни эдериниң талазы-биле мээң хууда саналым мындыг. Чадааның баазазын Кызылдың материал-техниктиг баазазының салбыры кылдыр эде тургузар. Ынчап барганда, бүдүрүлге планы чаңгыс аай апаар болгаш Чадаанадан-даа, Кызылдан-даа бараан сайгарарга ылгал чок болур. Бо таварылгада ук баазаларның хандырылгазы экижиир, 200-300 километр черже автомашиналарны чүък чокка ажыглаар чоруу эвээжээр.

Хандырылганы экижидер талазы-биле айтырыгны өөренип көрүп, ону экижидери-биле баазаларның удуртукчулары, агроүлетпүр каттыжыышкынының тускай эртемниглери, совхозтарның директорлары, инженер-техниктиг ажылдакчылар-биле сүмележип, үре-түңнелдиг шиитпирин дарый үндүрери чугула.

Александр ООРЖАК.
Карл Маркс аттыг совхозтуң кол инженери.

КАШПАЛДА ЧАҢГЫЛАР

Чоокта чаа бистиң Тоолайлыгга малчыннарның кичээл хуралы болган. Черле ындыг чаңчыл ёзугаар малчыннар чыглып кээп, айда бир өөренир. Ооң соонда шала кежээликтей манагзаанывыс аалчылар келди.

Ол үеде бааза-даа хоозээзинниг-ле болган. Кижи бүрүзүнүң сеткил-хөөнүнүң көдүрүлчээ кедергей. Кашпал иштинге Бай-Тайга районнуң «Мөңгүлектиң сыры» ансамбль аалдааш барган. Мен ону көрүп оргаш, Төрээн Тывамның оолдарын магадап ханмадым. Шаандакы ажай-буурул тыва чоннуң човулаң-хинчээн чидирип, хөрек-чүрээн, сагыш-сеткилин часкарып, тайгазынга салып чораан сыгыт-хөөмей, каргыраазын кыдаа хемге салыптарга, хая-дашта, арга-эзимге чаңгылавып чоруй баар аяны магадапла ханмас. Беш-ле борбак кижиден тургустунган болзажок, бо ансамбль бир шак үе иштинде үргүлчүлээн. Сыгыт-хөөмей, каргыраа — уран чүүлдүң бир нарын хевири. Ону күүседири кончуг берге. Ынчалзажок аалчыларның номер бүрүзүн күүседип турары хостуг, делгем, чоргаар, чараш.

Ыланнгыя А. Өпейниң, И. Сандыр-оолдуң күүселделери солун. База шаандакы аңчыларның тайга-сынын колданып, оран-таңдызынга йөрээл салып, чалбарып турарын көрүп олурарга, ёзулуг-ла бурунгу өгбелеривистиң ажыл, амыдыралы, аажы-чаңы, аян-шинчизи каракка чуруттунуп кээр.

Черле ынчаш ансамбльди «Мөңгүлектиң сыры» дээни кижи бодап олурарга, кончуг ханы утказыг. Сыргайнып чаштап, дамчып чорзун, хөрлээлезин дээн хевирлиг. Ынчангаш өскүдүкчүлери соруктуг бо оолдарга малчыннар өөрүп четтиргенин сөглээш, орук-суур чедиишкинниг, омак-хөглүг чоруурун күзээш база бир аалдап кээринче чалаан.

Зоя АКААЖЫК.
Мөңгүн-Тайга район.

Көдээ тудугларда

МЕХАНИЗМНЕР ЧЕТЧИР БОЛЗА

ДААЛГАЗЫН АЖЫР КҮҮСЕДИП ШЫДААР

Бай-Тайга районнуң харылзаа белдириниң, коммунал ажыл-агый бүдүрүлге эргелелиниң, тудуг-септелге участогунуң база ажыл-агыйлар аразында кежүп чоруур механизастаттынган колоннаның коллективтериниң каттышкан хуралындан Тыва АССР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле Тээли № 32 соңгулда округундан Тыва АССР-ниң улус депутадынга кандидат кылдыр Василий Байдоосович Донгакты депшиткен. Ол дээрге ооң удуртканы коллективке база бодунга-даа улуг идегел, оларның ажыл-ижин чаңгыс чер-чурттуглары бедик-биле үнелээниниң херечизи.

Районда септелге-тудуг участогу бот-орулга-чарылга-биле ажылдап турар. Ынчангаш чыл планын ажыр күүсеткениниң бир кол чылдагааны ында. Көдээ септекчи-тудугжулар 1989 чылда ийи-ийи аал чурттаар 8 бажыңны, чурулга школазының ийи каът бажыңынга 100 муң рубль түңнүг тудуг-монтаж ажылдарын кылыр, ол ышкаш чуртталга, албан черлериниң, организацияларының бажыңнарын септээр ужурлуг турган. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, 7 млн. 600 муң рубль түңнүг янзы-бүрү ажылдарны кылыр тургаш, ону ажыр боттандырган.

Шалыпчы коллективте 65 кижи бар, оларны 4 бригада, ийи звено кылдыр хуваапган, тус-тузунда чөвүлелдерлиг. Хамык-ла чүүлдү билир, шиитпирлээр кол органнар ол. А бир-тээ, бот-орулга-чарылга-биле ажылдап турар болганда, шынар эки, темп бедик. Ол арга кандыг болур ужурлугул дээр дугайында тудугжулар кичээнгейлиг өөренген. Аныяктарны дуржулгалыгларга быжыглаан, өөредип ап турар. Карл Күжүгет, Өлчей-оол Саая, Чечек Максыр дээре дагдыныкчылар ол.

Коллективте эки чүүл болза социалистиг чарыштың билдилиг организастаан. Маадыр-оол Содунам биле Аркадий Хомушкунуң бызаңчылар бригадалары 1989 чылда шылгараан. Ында комсомолчулар, аныяктар тудугнуң нарын аргаларын шиңгээдип алган. Тус-тус ажылчыннардан Николай Чамыян, Артур Ламажык, Эвилел Хертек, Александр Содунам. шеверлекчилер Кылан Халбаң, Галина Күжүгет база тракторист Эрес-оол Ендан, чолаачы Александр Чамыяң олар чарышка тиилекчилер болган.

Көдээ тудугжуларның кылган ажылын доктаамал түңнеп келген. 1990 чылдың көргүзүг самбыразын баш удур-ла белеткеп, чуруп каан. Ынчангаш ажылчыннар бо чылгы сорулгазын билир. Кандыг-даа ажылга камналга кол черни ээлээр. Тээлиниң септекчи-тудугжуларының камналгазы эки. «Камналга — амыдыралдың хоойлузу» деп лозунну тудуг материалдары складының мурнунда бижип каан. Ол дээрге тудугжуларга септекчилерге кичээндириг.

Коллектив кежигүннерин дүвүредип турар айтырыглар бар: чүъктү дүжүрер, чүдүрер херексел, кран, суг сөөртүр автомашина чок. Ынчангаш оларны дилеп, хөлезилеп ап, хөй үе-шакты база акша-хөреңгини үндүрүп турар. Күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүн ол чавызадып турар. Бо хүннерде септелге-тудуг участогунуң ажылчыннары чурулга школазының бажыңының ханазын салып, улус судунуң бажыңын тудуп, ийи аал чурттаар 2 бажыңның ханазын доосkан. Бо дээрге 1990 чылда доозар тудуглар-дыр.

Тээлиниң көдээ тудугжулары чыл планын ажыр күүсеткен. Шак-ла ындыг темп-биле бо чаа чылда ажылдаар сорулгалыг. Механизмнер-биле бүрүн хандырар болза, олар район төвүнүң чурттакчыларынга хөй-хөй бажыңнарны, өске-даа объектилерни тудуп, септеп берип, даалгазын база-ла ажыр күүседип шыдаар.

Седип-оол ИРГИТ.
Бай-Тайга район.

- Президент интервью берген
- Бүзүрелин премьер-министр илереткен
- Ийи хүннүг аян-чорук

НЬЮ-ЙОРК. АКШ-тың президентизи Джордж Буш «Ридерс дайджест» журналдың редакторларынга ооң администрациязының даштыкы политиказының айтырыгларының талазы-биле интервью берген.

Делегейге кандыг болуушкуннар эң быжыг идегелди болдурганының дугайында айтырыгга харыылааш, президент: «Чөөн Европада болгаш Совет Эвилелиниң иштинде бодап четпес болгаш дүрген болуушкуннарны» айтып демдеглээн. «Мен эде тургустунуушкуннуң чедиишкинниг доостуруун күзеп турар мен, чогум-на ооң ужурундан Совет Эвилели-биле кады ажылдажылганы күзеп турар мен» — деп, америк президент чугаалаан.

ЛОНДОН. Амгы үеде ССРЭ-ниң таваржып турар бергелери турза-даа, ССРЭ-де эгелээн эде тургустунуушкуннуң чедиишкинниг болурунга ыяк бүзүрээрин Великобританияның премьер-министри Маргарет Тэтчер илереткен. Би-би-си компанияның орус дыл кырынга программазынга совет улуска Чаа чылды холбаштыр байыр чедиргеш, ол: «силерниң улуг делгем чуртуңар чаа келген чылда чедиишкиннериниң оруунче киреринге бүзүрээр мен...» — деп чугаалаан.

ВАШИНГТОН. Төлээлекчилер палатазында демократтыг хөй кезиниң баштыңы Ричард Гепхардтка удурткан америк конгрессменнерниң төлээлери дүүн — четвергте Панамаже ийи хүннүң аян-чоруун кылып чорупкан. Оларның аңаа баарының кол-ла сорулгазы — Панамада шериг болгаш айыыл чок чорук байдалын тодарадыры, а ол ышкаш президент Эндара демократчыдылганың талазы-биле чогум кандыг чүүлдерни чедип алганын көөрү болур.

БРОШЮРА КЫЛДЫР ҮНДҮРГЕН

«М. С. Горбачев. Эде тургустунуушкуннуң салым-чолу — партияның чаңгыс эвинде. СЭКП ТК-ның 1989 чылдың декабрь 25-те болган Пленумунга илеткел» деп брошюра чырыкче үнген.

Брошюраны Политиктиг ном үндүрер чер белеткеп үндүрген.

(СЭТА).

МЕДЭЭЛЕР

АЖЫР КҮҮСЕТКЕН

«Тыва сүт» комбинады 1989 чылдың бүдүрүлге планын ажыр күүсеткен. Кызыл хоорайның аъш-чем магазиннериниң негелдезин ёзугаар оларга сүт аймаандан кылган продукцияны бүрүнү-биле чедирген. Бараан продукциязын 102,2, сүт бүдүрерин 105,7 хуу күүсеткен.

Людмила ФЕДОРОВА.

ЧАА БАЖЫҢНАР

Тыва АССР-ниң Культура министерствозунуң талазындан «Чурттаар оран-бажың — 2000» деп программаны күүседир дээш 1989 чылда хемчеглерни ап келгениниң түңнелинде, Эрзин, Барыын-Хемчик болгаш Каа-Хем районнарының төптеринге культура ажылдакчыларынга ийи аал иштти чурттаар бир-бир бажыңнарны туткан. Кызыл хоорайда уран чүүл училищезиниң башкыларынга бир бажыңны ажыглалга киирген.

Тожунуң Адыр-Кежиг суурга Культура бажыңын база Кызыл-Мажалыкка 500 олуттуг Культура бажыңын туткаш, ажыглалга киирген.

* * *

Эрткен чылын «Улуг-Хая» совхозтуң тудугжулары барык 500 муң рубль түңнүг тудуг-монтаж ажылдарын кылыр планныг турган. Олар ол даалгазын күүседир дээш бир демниг ажылдаан.

«Чурттаар оран-бажың — 2000» программаны боттандырар сорулгага үлүүн киириштирбишаан, тудугжулар 10 бажыңны тудуп эгелээн. Олар чаңгыс аал чурттаар 4 бажыңны малчын коданнарга, а алдызын Ийи-Тал, Хайыракан суурларга тудар турган. Сөөлгү алды бажыңга он ийи өг-бүле чурттаар кылдыр төлевилээн. Тудугжулар ол объектилерни Чаа чыл бүдүүзүнде ажыглалга кииргеннер.

(Бистиң корр.).

46 ТОННА КӨВЕЙ

Кызылдың эът комбинадының коллективи Чаа чыл бүдүүзүнге чедир 7546 тонна эътти хүлээп алган. Планнап турганындан ол 46 тонна көвей болган. Колбаса бүдүрерин 3306 тоннага боттандырган. Бо көргүзүг талазы-биле планын 6 тоннага ажыр күүсеткен. Комбинат чыл дургузунда 410 муң рубльдиң арыг орулгазын киирип алган.

Национал аъш-чем белеткээр цех комбинатка каш айлар бурунгаар ажылдап эгелээн. Кыска үе дургузунда ол цехтиң кежигүннери 79 муң рубльдиң продукциязын бүдүрген. Ону кылыры ам-даа улгаттып турар.

Коллективтиң күш-ажылчы чедиишкининде хоочуннарының киирген үлүү улуг болган. Бистер хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылдап келген кижилерни чоргаарал-биле адап турар бис. Ам оларның чамдыктарын маңаа киирейн. Мал согар цехте Полина Коробейникова, Олег Допуужук, Тамара Күжүгет, Делгермаа Ховалыг, колбаса бүдүрер цехте Василиса Маршинова, Галина Хлапова, ыштаар цехте Борис Лопсан, Елена Монгуш олар ажылга бедик харысалгалыы, продукцияны шынарлыг кылып өөренгени-биле өскелерден ылгалып, мурнакчыларга санадып турар.

Александра КОНГАР.
Кызылдың эът комбинадының улуг экономизи.

Партийжи амыдырал

ОТЧЁТТАРЫН БЕРГЕН

СЭКП Тес-Хем райкомунуң чедиги пленумунга райком кежигүннери — Чүргүй-оол Хомушку совхозтуң партком секретары Седип-оол Донгактың болгаш Самагалдайның долу эвес ортумак школазының директору Мөнге Чамзырынның отчёттарын дыңнаан. «Аныяктар ортузунга райком кежигүннери чүнү кылып келгенил?» деп нарын айтырыгга хамаарыштыр илеткелчилер боттарының ажыл-херээн тус-тус коллективтеринге канчаар чорудуп келгенин таныштырган.

Аныяктарның күш-ажылга киржилгези, бедик культуралыг коллективтерге нептерээр, оларның амыдыралынга күш-ажыл кол черни ээлээн турар ужурлуг.

Чүргүй-оол Хомушку аттыг совхозта 402 ажылчын бар. Оларның 211-и үжен хар чедир аныяк салгал, курлавыр күш ол. Бүгү ажылчыннарның 52 хуузу аныяктар. Оларның 146-зы комсомол кежигүннери. Бо чылын 11 аныяк кижи малчынап болгаш саанчылап үнген. Совхозта тракторист-чолаачыларның 69 хуузу аныяктар, а Өртең сүт-бараан фермазында ажылчыннар шупту аныяк-өскен. Чаш-Тал сүт-бараан фермазында 8 аныяк кижи бар. Школада, эмнелгеде болгаш садыг-магазинде хөй кезии аныяк салгалдың кижилери болуп турар.

Райком кежигүнү Седип-оол Доңгак звеноларга, фермаларга болгаш чамдык өг-бүлелерге чедип, ужуражылгаларны эрттирген. 29 аныяктар-биле хууда ужуражылгаларны кылган. Чон-биле ижин-кара чок чугааны кылганының түңнелинде, чамдык аныяктар партия кежигүннери болур күзелин илереткен. Оларның иштинден Санаа Хая-Маадырга, Зинаида Соянга, Светлана Седип-оолга, Лидия Оюнга, Көвей-оол Моңгалбииге, Анна Даашомбага, Виктор Марчынга партия организацияларының секретарьлары, оралакчылары болуруң коммунистер бүзүрээн. Мария Лоозанмаа, Роза Ооржак район Совединиң депутаттары база 3 аныяк кижи кожээ Советтиң депутаттары даалгаларын ак сеткилдиг күүседип турарлар.

Кадрларны бодунуң аныяктарының иштинден өстүрер ажылды холга алган. 12 аныяк кижи совхозтуң стипендиаттары, 8 кижи дээди өөредилге черинде, 3 зоотехник, 3 инженер, 4 мал эмчизи, 1 агроном өөренип турар. Бир кижи культура институдунуң студентизи. Совхозту келир үеде удуртуп баштаар курлавыр ол-дур. Чаагай чаңчылдарны аныяктар ортузунга нептередип, оларның келир үезинге чогаадыкчы улуг ажылдар чоруттунуп турзадаа, совхоз девискээринде ажыл чок 48 кижиниң бары илереттинген. Оларның 24-ү үжен хар чедир аныяктар болган. 26 кижини ажыл-биле хандырган.

Ол совхозтуң девискээринге эрткен 11 айлар иштинде 21 кем-херек үүлгедиишкинни болган, ооң 4-ү ажыттынмаан. Үүлгеттинген 16 кем-херекке 26 кижи киришкен. Оларның 16-зы аныяк кижи болган.

Үстүнде кем-херектерниң болу берген чылдагааннары янзы-янзы дээрзин партком секретары тайылбырлаан.

Самагалдайның долу эвес ортумак школазында 28 башкы болгаш кижизидикчи ажылдап турар. Башкылар боттарының арга-дуржулгазын ажыглап, бичии чаштарга быжыг билигни берип, чараш аажы-чаңга кижизидип турар.

Школада 5 башкы боттарының кичээлдерин ажык кылдыр чарлаан. Херелмаа Чооду, Римма Балдан, Бичила Сувандии, Зоя Нурзат болгаш Екатерина Чамзырын оларның арга-дуржулгазын школада нептередип турар. Башкылар коллективиниң өөрүшкүзү болгаш чоргааралы чүден хамааржырыл? Бүгү ажылдың көрүнчүү болур — шилчилге болгаш доозарының шылгалдаларының түңнелдери башкыларны ханы бодандырган: 8-ки класстарның 46 өөреникчизинден «4-5» демдекке 14, «3» демдекке 62, «2» демдекке 24 хуузу [illegible] шылгалдаларын кужангаан.

Самагалдайның долу эвес ортумак школазы Берт-Даг ортумак школазы-биле 2 чыл демнежилге ажылын чорудуп турар. Демнежилге ажылы кайы-даа школаларга солун болгаш ажыктыын көргүскен. Ийи школа баазаларынга эрттирген кичээл-эврикалар, башкыларның педагогиктиг номчулгазы, келир үениң школазы деп ажыл-херекчи оюн, тыва улустуң байырлалы Шагаа болгаш өөреникчилериниң «Чүү? Кажан? Каяа?» деп конкурузу, эртем-практиктиг конференция, хостуг старттар школа башкыларының сагыш-сеткилинге артып калган.

Школаның микрорайонунга хамааржыр назылап-кыраан болгаш дуза херегле турар өске-даа кижилерниң даңзызын тургускан. Класстарны ында быжыглаан. Күш-ажыл кичээлдеринге продукция бүдүрүп үндүрерин чедип ап, школага кооператив ажыдарының белеткел ажылдары кылдынып турар.

Пленум кежигүннери илеткелдерге дүүштүр боттарының чурттап турар девискээрлеринде аныяктар-биле ажылды чугаалап, санал-оналдарын солушкан.

— Аныяктарны ажылга быжыглаар болгаш оларның хөй-ниитиге сагыш човаачал чоруунга ада-иелер, чоок төрелдери үлегерни көргүзер ужурлуг. Аныяктарны удуртур ажылче дидими-биле депшидери чугула — деп, «Кызыгаар» совхозтуң партком секретары Кара-оол Биче-оол саналдаан.

— Милиция ажылдакчылары школаларга барып кем-херек талазы-биле лекцияларны номчувайн келген, культура ажылдакчылары темалыг дискотекаларны эрттирбейн турар. Районнуң ДОСААФ комитединге чогуур черлер дуза катпайн келген — деп, Самагалдайның ортумак школазының башкызы Орус-оол Арапчор шүгүмчүлээн.

— Аныяктарны ажылга долу кииріштирерин «Чодураан совхоз шинчилеп эгелээн. СБФ-ге, № 1, 2 хойжу бригадаларга аренда-биле ажылдаарын январь 1-ден эгелээр, аңаа аныяктарның 70 хуузун хаара тударын планнаан. Орта коммунистерни дагдыныкчы кылдыр быжыглаар. Бо хүннерде хову-трактор звенозунда райком кежигүнү Чыргал Кызыл-оол 8 аныяк кижи-биле кады ажылдап турар. Сакманчы аныяктарның слёдун эрттирер болгаш эң эки ажылдаанннарны хураган-биле шаңнаар хемчеглер ажылдап кылдынганы деткимче канчап болбас деп. Аныяктарга бүзүрел улуг — деп, Чыргалаңды кожээ Совединиң күүском даргазы Николай Чындыгыр чугаалаан.

— Чер, суг болгаш тудуг ажылдары районда четче ажыглаттынмайн турар. Аныяктарны тус-тус звеноларга үзүп, ажылга хаара тудары бүгү специалистерниң сорулгазы болур. Ажыл чок аныяктарны чыгаш, район төвүнге теплица тудуун эгелеп, аңаа ажылдадыры чугула — деп, районо эргелекчизи Шуруң-Кара Кочага сүмелээн.

— Келир үеде бүдүрүлгелерниң ээлери кайдал? Улуг курлавыр күш — школада партком база партия эге организацияларының секретарьлары школага идеологтуг ажылды хүн бүрү чорудары негеттинип келген — деп, Берт-Даг ортумак школазының башкызы Клара Комбу саналдаан.

СЭКП Тыва обкомунуң культура секторунуң эргелекчизи Чүлдүм Чап СЭКП Тес-Хем райкомунуң чедиги пленумунуң ажылынга киришкен. Аныяктарның ортузунга идеология ажылын нептередири — райком кежигүннериниң сорулгазы болур. Пленум аныяктар-биле ажылды экижидер дугайында доктаалды болгаш соңгулда кампаниязының үезинде кылып чорудар ажылдарның платформазын хүлээп алган.

Моторк ТИРЧИН.

ХООЧУННАР БОЛГАШ АНЫЯКТАР

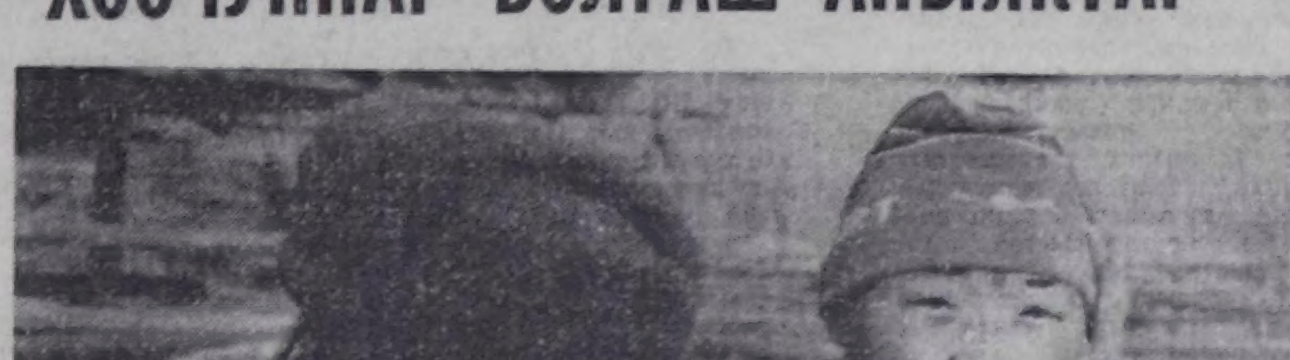

СЭКП-ниң XXII съездизи аттыг совхозтуң Дөргүн сүт-бараан фермазында Павел Сундуевич Моңгуш биле Мөңгүн-оол Чашкаадаевич Сат хөй чыл дургузунда ажылдап келген. Баштайгызы мал чеми белеткээр кухняның ажылчыны, ийи дугаары—кадарчы.

Амгы үеде фермада ниитизи-биле 500 ажыг мал бар. Оларга хүнде 6 тонна ажыг чуданны хайындырып бээр. Ынча малды ажаап, азыраарынга, кадарарынга бо ийи хоочуннуң ролю улуг. Коллектив сүттү бүдүрер, күрүнеге садар база малды өстүрер талазы-биле планныг даалгаларын доктаамал күүседип келгенинде, оларның улуг салыышкыны кирген.

ЧУРУКТА: (солагай талазындан) Мөңгүн-оол Сат биле Павел Моңгуш.

Виктор ХОВАЛЫГНЫҢ сөзү болгаш фотозу.

◆

Виктор Ооржак биле Байыр-оол Комбуштай бир чыл бурунгаар шериг албанындан халашкаш, «Сүт-Хол» совхозтуң Бора-Тайга салбырында Ортаа-Тал сүт-бараан фермазынга бызаа ажаап эгелээннер. Аныяк эрлерниң ажааган бызаалары хүр кыштаглап турар.
Вячеслав МОНГУШ.

ЧУРУКТА: бызаа ажаакчылары В. Ооржак биле Б. Комбуштай.

Авторнуң фотозу.

Бир темага ийи чагаа

НАЙЫРАЛДЫҢ ЭГЕЗИ

Амгы үениң байдалдарында партияның национал политиказының дугайында СЭКП-ниң платформазын чүүлдүгзүнүп, деткип турар эштер-биле чөпшээрежир мен. Шынап-ла, ук айтырыг хөй чылдарның дургузунда бистиң ниитилелдиң чыргактыг чериниң бирээзи болуп, дарый шиитпирлээрин негеп келген.

Тыва бот-догуннаан күрүне турар шагда, бистер аңгы-аңгы нацияларның төлээлери-биле чаңгыс эптиг, хөл-чок найыралдыг чурттап чораан бис. Бистиң Чөөн-Хемчик районга ол үелерде тывалар моолдар, орустар, кыдаттар, көрейлер, татарлар, хакастар-биле бир демниг чурттап, чаңгыс ажылды кылып, чаңгыс хемниң суун ижип чордувус. Сөөлүнде харын ужур-чөп чок репрессияларның уржуундан, оларның дезери дезип, меге-нүгүлге таварышканнары хоругдаттырып, аңгы-аңгы хуусааларга шөлүткен-даа чүве. Оон эгелээш-ле, национал арасында харылзаа кошкап, бот-боттарынга бүзүрешпес чорук тергиидээн турган. Ындыг кемниг чоруктуң уржуктарын амдыгаа дээр мага хандыр көрүп чор бис.

Талыгыр чылдардан эгелеп, тыва нацияның ядараашкыны эгелээн. Ооң национал идик-хевин, хөгжүм херекселдерин, чаагай чаңчылдарын эргиниң артыышкыннары кылдыр көрүп, бир кезек үелерде ону уттуптарын шуут негеп-даа турган чүве.

Коммунистиг партия эде тургустунуушкуннуң чылдарында ону буруу шаап, нация бүрүзү бодунуң оруу-биле сайзыраар, бодунуң чонунуң чаңчылдарынга, культуразынга кижизиттинер дээрзин айыткан болгай. Ону деткивейн, чүңү деткиир боор.

Тывавыстың аржаан суглуг бойдузун, катаптаттынмас каас-чаражын национал байлак кылдыр санавышаан, ооң камгалалын ук оранның үндезин чурттакчылары чорудар деп санаар мен. Агаар-бойдузувустуң, аржаан-сугларывыстың байдалының чаржыычын, аңмеңивистиң, арга-арыгларывыстың, хөлдер-хемнеривистиң балык-байлаңының кайы хире төтчеглеттингенин көрүп көрээлиңер даан. Националдар арасында өскүй бээр алгыш-кырыштың бир чылдагааны мында ышкажык. Бир чон бойдусту аажок камгалаар, а өскези кезек үе иштинде келгеш, алыр-чиирин бодаар. Чөрүлдээлерниң бир үнер дөзү бо-дур.

Бир нация өске нацияның чаңчылдарын, культуразын, эрткен оруун хүндүлеп көөрү чугула.

Комбуй-оол ХОВАЛЫГ.
Чөөн-Хемчик район.

УТКУЙ БАЗЫМНАР

Биче улустарның дылын камгалаар, улам хөгжүдер дээш чорудуп турар ажылдарга ал-ла сагышымдан катчыр мен. Дыл дег хээрек, үнелиг чүве чок дээрзин СЭКП-ниң бо документизинде айытканы черле чөп.

Тываларның төрээн дылын камгалап арттырар болгаш сайзырадыр, оон бок сөстерни уштуп октаар, школаларга орус дылдың болгаш тыва дылдың башкылаашкынын чаңгыс деңге чорудар деп саналдарга чөпсүндүм.

Бир кол чүве национал чаңчылдарның эрги хевирлерин диригжидер, кайы нацияда кандыг эки чүүл бардыр, ону өөренип алыр, оон аңгыда янзы-бүрү аймак-сөөк улустарның уран чүүлүнде, культуразында чараш, эки чүүлдер хөй, ону шиңгээдип алыры чугула деп бодалдыг мен. Амыдырал нацияларның бот-боттарынче чоокшулажырын, эп-сеткили чаңгыс аай болуруун негеп турар. Олче угландыр найыралдың базымнарын кылыр ужурлуг бис.

Арагачы ДОҢГАК.
Чадаана хоорай.

1990 чылдың март 4—РСФСР-ниң, Тыва АССР-ниң болгаш чер-чер Советтериниң улус депутаттарының соңгулдалар хүнү

БҮРҮТКЭЭРИ БОЛГАШ АГИТАСТААРЫ

Соңгулда кампаниязының база бир чугула үе-чадазы — улус депутаттарының кандидаттарын депшидип үндүрери доозулган. Ам сорулга чүл? Депутатка кандидат депшидип алган күш-ажылчы коллективтер, хөй-нити организациялар ам идип үндүрүп алганы ол кандидатуразы соңгукчуларның чогуур санныг бадылаашкынын чедип алзын дээш аңаа деткиимче көргүзер ужурлуг. Кандидат ол дээш боду база туржур апаар. Соңгукчу, улус депутадынга кандидат-даа кижи эргелерин, аргаларын бо удаада база хоойлу ёзугаар бүрүн шын ажыглаан турарын хандырар, оларга дуза чедирер сорулга-биле дараазында тайылбырны маңаа чорудайн.

Чамдык кандидаттар соңгулда мурнунуң агитациязын кажан депутатка кандидатты бүрүткээн соонда, ынчап чорудуп эгелээр деп билип турар. Хоойлуну чедир билбейн турары-биле, чамдык кижилер үезин чидирип турар-дыр деп болур.

РСФСР-ниң Конституциязының 96 чүүлүнге дүүштүр алыр болза, улус депутадынга кандидат соңгулда мурнунуң кампаниязынга депшидилге соон дарый, дораан киржир. Соңгулдалар дугайында хоойлуларда тайылбырлап турарында, улус депутадынга кандидат болуп турар кижи соңгулда мурнунуң болгаш өске-даа янзы-бүрү хуралдарга, радио, телевидениеге чүве чугаалаар, солуннар арыннарынга сөс алыр эргелиг.

Депутаттың кандидадын бүрүткээрде, кандыг документилер негеттинерил? Улус депутадынга кандидат кылдыр депшиткениниң дугайында протокол, кайы-бир округка соңгуттурарынга кандидаттың чөпшээрел билдириишкини бо удаада херэглеттинер.

Улус депутаттарының статузунуң дугайында хоойлунуң негелделеринге дүүшпес албан-дужаалда ажылдап турар кижилер, бир эвес депутат кылдыр соңгуттуруптар болза, ээлеп турары амгы албан-дужаалындан хоойлу ёзугаар хостаар апаарының дугайын билдириишкининге айыткан турар.

Кандидаттарның бүрүткелиниң түңнелдерин база оларның допчу намдарын хамаатыларның кичээнгейинге 4—5 хонук хуусаа иштинде чедирер сорулга, соңгулда комиссияларының мурнунда салдынып турар.

Кандидат кижи элээн каш соңгулда округунга бүрүткедип болур бе? Тыва АССР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле Төп соңгулда комиссиязында кирген дыңнадыглар ёзугаар ап көөрге, Тыва АССР-ниң улус депутадынга кандидат кылдыр чаңгыс эвес округтан депшиттиргеннер бар болуп турар. Ындыг байдалды хоойлу хорувайн турар. Кайы округка соңгуттурарын кандидат боду шиитпирлээр. Ынчангаш кандидат кайы-бир округка бүрүткедипкенде, соңгулда округундан кандидатуразын уштуп-даа алыр болза, өске бир округка бүрүткедир деп ындыг арга болдунмас. Мээң тайылбырлап турарым бо негелде, айтырыг — чаңгыс ол-ла кандидаттың янзы-бүрү чадаңың Советтеринге соңгудары-биле холбашкан шак ындыг таварылгаларга хамаарышпас. Тодаргай болуруу-биле, дараазында чижекти маңаа кииргейн. Чаңгыс кижи хары угда район, кожээ Советтериниң депутадынга кандидат боор болур.

Кандидаттың бүрүткелиниң дугайында айтырыгны соңгулда комиссияларының хуралдарынга чугаалажып турар үеде, күш-ажылчы коллективтерниң, хөй-нити организацияларының, массалыг информация чепсектериниң төлээлекчилери олуржуп болур эргелиг. Ол айыттынган төлээлекчилерниң бүрүн эргелери чогуур документилер ёзугаар шынзыттынган турар ужурлуг. Соңгулда комиссиялары хуралдарның кажан, каяа эртеринин дыңнадыр хүлээлгелиг.

Соңгулда комиссиязы кандидатты бүрүткээринден ойталап болур бе?

Ийе, болур. Бир эвес кандидатты депшиткени соңгулдалар дугайында Хоойлунуң негелделерин хажыткан түңнелге соңгулда комиссиязы келир болза, ону бүрүткевейн барып болур. Чижээлээрге, хуралды, пленумну бүрүн эргелиг эвес байдалдарда эрттирген болза.

РСФСР-ниң болгаш Тыва АССР-ниң улус депутаттарынга депшиттирген кандидаттарны бүрүткээрин ойталаан таварылгада, ол дугайын Төп соңгулда комиссияларынга беш хонук хуусаада хомудап болур. Чер-чер Советтеринге депшиттирген кандидаттың бүрүткээрин ойталаанда, хамааржып турар Советке үш хонук хуусаада хомудалды киирип болур.

Кандидаттарның ажыл-чорудулгазын магадылап турар хоойлуларның чамдык негелделеринге доктаап көрейн.

РСФСР-ниң болгаш Тыва АССР-ниң улус депутаттарының кандидаттарынга бүрүткеттирген кижилерге окрут соңгулда комиссиялары доктааттынган хевир ёзугаар шынзылгаларны тыпсыр хүлээлгелиг.

РСФСР-ниң улус депутадынга кандидат беш чедир бүзүреттирген кижилиг болуп болур, а Тыва АССР-ниң болгаш чер-чер Советтериниң улус депутаттарынга кандидаттар үш чедир бүзүреттирген кижилиг боор болур. Улус депутадынга кандидат бүзүреттирген кижилерин, оларның чөпшээрелин барымдаалап, боду шилип алыр. Бүзүреттирген кижилер депутаттың кандидадын бадылап турар округтуң соңгулда комиссиязынга турбас ужурлуг. Депутаттың кандидады соңгулда хоойлужудулгазынга дүүштүр бүзүреттирген кижилериниң хөделиишкиннери дээш харысалганы хүлээнир болгаш оларны туралаан хуусаазында солуп каапты база болур.

Соңгулда комиссиялары бүзүреттирген кижилерге чаңгыс аай хевирниң шынзылгазын тыпсып бээр эргелиг.

Бүзүреттирген кижилер соңгулда кампаниязын эрттиреринге депутаттың кандидадынга дузалаар. Ону депутат кылдыр соңгузун дээш агитация ажылын чорудар, күрүне болгаш хөй-нити органнарынга ооң эрге-ажыктарын камгалаар.

Ол кижилер соңгулда мурнунуң хуралдары чоруп турар үеде, кандидаттың дилээи ёзугаар, соңгулдалар эрттиреринге көрдүнген акша-хөреңгиден айда алыр ортумак шалыңын төледип албышаан, кол ажылындан хостадып болур.

Бүзүреттирген кижилер бодунуң бүзүреп турар кижизиниң соңгударының талазы-биле агитация ажылын чорудуп турар чүве болганда, ооң допчу намдарының дугайында элээн долу медээлерни билген турар.

Соңгулда кампаниязының бир чугула кезээ — соңгулда мурнунуң агитациязы. Чогум-на ол үе-чадада соңгукчу кижи кым дээш бадылаарын азы бадылавазын ылап шиитпирлеп алыр.

Соңгулда мурнунуң агитациязының чамдык талаларынга доктааксай-дыр мен. Соңгукчуларның хөй кезии соңгулда мурнунуң агитациязын кандидат дээш агитация-биле дөмейлештире бээр чүүлдер туруп келир.

Эрги чылдарның солуннарының көктешкилерин аңдарып, ажып көөр болза, кандидаттарга удур агитация салып турган таварылгалар эскертинмес. Агитацияның чаңгыс талалыы, кандидаттарны шүгүмчүлекчи ёзу-биле көрбейн бээры бистиң ниитилеливиске кохаралды-даа чедирип болур болгай.

Кандидатка удур бөгүнгү агитацияны аңаа амыдыралчы чүүл кылдыр көрүп болур. Оларның соңгулда мурнунуң программалары бирле дугаарында шүгүмчүлекчи байдалга эртер ужурлуг.

Соңгулдалар дугайында хоойлужудулга хамааты бүрүзүнүң депутатка кандидаттың хуузунда болгаш ажылчын шынарларын бүгү талалыг хостуг чугаалажып көөрүнүң аргазын тургузуп, кандидатка удур-даа суртаал салырының эрге-ажыын магадылап турар. Ынчалза-даа кандидатка удур суртаалды чорударының эргелери бар-даа болза, аңаа хамаарышкан шүгүмчүлел хоп-нүгүл-биле, дорамчылаашкын-биле холбашпаан турарын сагындырары артык эвес. Ооң дугайында меге дыңнадыглар дээш харысалга онаарын база соңгулдалар дугайында хоойлужудулгада көрүп турар. Маңаа хамаарыштыр 1988 чылдың февраль 2-де үнген «Хамаатыларның хомудалдарын, билдириишкиннерин болгаш саналдарын көөрүнүң чурумунуң дугайында» ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Чарлыының бирги чүүлүнде соңгулда комиссияларының негелдезинде көрдүнген одуругларны кичээнгейге алыры чугула. Ол чүүлде бижээнин ёзугаар алырга, ат-фамилиязын, ажылдап, чурттап турар черин долузу-биле биживээн хомудалдарны азы билдириишкиннерни анонимниг деп санааш, оларны күш чок деп көөр.

Мен бодап көөрүмге, соңгулдалар мурнунуң демиселі ажык, ак сеткилдиг, шынчы байдалга эртер болгаш аңаа эң-не төлептиглерниң төлептии тиилеп үнер ужурлуг дээрзинге номчукчуларның хөй кезии каттыжар боор.

Юрий СЛОБОДЧИКОВ,
Тыва АССР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле Төп соңгулда комиссиязының кежигүнү.

Эки кижилер дугайында

УЗУН УЖУКТУГ БОЛГАЙ ААН

Кижиниң караа — ооң сагыш-сеткилиниң көрүнчүү. Муңгаралының азы хорадаашкының илередикчизи, өөрээниниң азы ынакшылын сеглээриниң барымдаазы. Кижиниң мөзү-шынарын олар база-ла «чугаалап» бээр. Самагалдайның уран чүүл школазының башкызы Анна Ногаан-ооловна-биле чугаалажып оргаш, ооң бүдүштүг, топтуг аажы-чаңын, биче сеткилдиин билип ордум. Ол-ла бүгүнү ооң карактары «тайылбырлап» каапкан. Күш-ажылчы намдарының 26-гы чылынче кирген, үргүлчү-ле бичии чаштар арасынга ажылдап келген, оларга өвилең-ээлдээ-биле бараан болуп чораан ол бөдүүн кижи Кызылдың уран чүүл училищезинге хор дирижеру тускай эртемни чедип алгаш, баштайгы ийи чылында Хову-Аксынга, ооң соонда үелерде бо школада доктаамал башкылап турар.

Интернат турган бажыңны ооң ажылдап келгениниң баштайгы чылында уран чүүл школазы кылдыр эде дерээн. Ынчан чүгле баян биле фортепьяно салбыры турган. Баян салбырын Авый-оол Дадарович Симчит удуртуп эгелээн. Класстарга 25-25 хире кижини — музыкага сонуургалдыг уруглар, оолдарны чыып, четчелээн.

— Фортепьяно салбырынга өөрениринин хуусаазы чеди чыл. Ону кызымак-ла уруглар доозар болдур ийин. Өөренир кижи саны чоорту, чылдан чылче, кызырлып кээр чүве — деп, Анна Ногаан-ооловна сактып олур. — Мээң удуртуп турганым фортепьяно салбырының баштайгы доозукчуларындан сөөлүнде келзе-келзе 3-4 кижи арткан.

— А ооң кол чылдагааны чүде ирги, Анна Ногаан-ооловна?

— Мында чылдагаан чаңгыс эвес. Аңаа школага өөреникчилерниң клазы улгадырга олар чоорту-ла кичээлдерни үзүп, келбестей бээр. Оон ыңай ада-иезинден база кончуг хамааржыр болдур ийин. Ол чүл? Ада-иелерниң акша-шалыңының деңэвези, өөредилге дээш төлевирге доктаамал сагыш салбайн баары-дыр. Ооң уламындан уруглар, оолдар музыкага хандыкшылдан чоорту хоорлуп чоруй баар таварылгалар хөй.

Байдал чылдан чылче ындыг болуп келзе-даа, дуржулгалыг башкының салгакчылары бар. Ол баштайла Галина Чиктолду адады. Галина Минусинскиниң уран чүүл училищезиниң ниити ыры салбырын дооскан. Ам «Тиилелге» совхозта уруглар садында ажылдап турар. Тыва АССР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчызы Каң-оол Баазан-оолдуң уруу Алена Кызылдың башкы училищезин дооскан, уруглар садынга дөрт чыл ажылдаан соонда, ам найысылалдың уран чүүл училищезиниң фортепьяно салбырының бирги курузун доозуп турар. Ада-иезиниң музыкага, уран чүүлге хандыкшылын салгаар дээн ооң күзели ону ала-чайгаар-ла ынаар апарган. Аленаның өөредилгези багай эвес. Регина Тараачы бо школаны ийи чыл бурунгаар дооскан. Ооң соонда ол Кызылга бир чыл өөренгеш, амгы үеде «Чодураа» совхозта уран чүүл удуртукчузу болуп ажылдап турар.

— Силерниң өг-бүлеңер кежигүннери база шупту музыкантылар ыйнаан?

— Уругларым ачазын Эрес-оол Чорбааевич дээр. Коммунист кижи. Мергежили — чолаачы. Хүндүлел бижиктер-биле хөй удаа шаңнаткан. Ол хөгжүм аймаанга улуг-ла тура чок ийин. Уругларывыс шупту 7 кижи. Олар база ындыг болган. Чүгле улуг оглувус Шолбан бо школаның баян салбырын дооскан. Ол ам районнуң Культура бажыңында методистеп турар.

Самагалдайның уран чүүл школазында ам беш салбыр бар. Ында чурулга, танцы, домбра салбырлары немешкен. Тос башкы ажылдап турар. Класстар четчир. Тар эвес. Чүгле чурулга салбыры бичии. Хөгжүм херекселдери четчир. Чурулга биле танцы салбырын доозуп турарлар хөй. Эрткен чылын танцы салбырын 15 кижи дооскан. Бо чижектерни, сан-чурагайны кииргенимде ужур, утка бар. Уран чүүл школазында Самагалдай суурнуң ийи школазындан өөренип кээп турар өөреникчилер саны чүс ашкан. Ол эки көргүзүг ышкажыл. Ооң-биле кады ол чаштарны өөредип, кижизидип турар башкыларга хамаарыштыр мындыг бодал бар. Үр чылдарда ажылдаан дуржулгалыг башкы А. Н. Чооду-биле чугаалажып ора, черле удуртукчу эштерниң талазындан материалдыг, моральдыг деткимче кандыгыл дээрзин база сонуургаан мен. Ол аңаа мындыг хевирлиг харыы берген: «Культура ажылдакчыларын чамдык удуртукчулар херекке албас боордур. Кажан район азы республика чергелиг фестивальдар, көрүлделер болур деп барганда, чүгле ынчан бисти сактып кээрлер-дир».

Анна Ногаан-ооловнаның бо харыызын хууда хомудал кылдыр эвес, а коллективтиң мурнундан негелде кылдыр хүлээп алыр болза эки. Ниити ажылга-даа, кижилерниң салым-чолунга-даа хамаарыштыр аан. Келир үениң чалыы салгалын кижизидеринге, өөредиринге күжүн, энергиязын, дуржулгазын ол харамнапмайн келген. Ону биче сеткилдии, ажылынга бердинген чорууу-биле быжырымчалыг күүседип турар. Ол Чаа чылда пенсияже үнер. Чүс чылдың чартыын чурттааш, ооң чартык кезиин уруглар кижизидилгезинге бараалгаткан ол бөдүүн кижиниң амыдыралчы оруу ам-даа узун ужуктуг болгай аан.

Шаңгыр-оол ДОРЖУ,
(«Шынның» корр.).

Кунгуртуг: бөгүн, даарта

III. Аас-өөс биле ажыл-херек кады

Ону кылыр-дыр, мону кылыр-дыр деп шуугажып турбайн, тере-хөлчүлер ам практиктиг ажыл-херекче кирипкен. Эң-не баштайгы практиктиг ажылы болза структураны эде тургускан. Мурнунда аңаа тудут харыылаар ийи коллектив — бирээзи кооператив турган. Аажок эптиг чок болган. Эң ылаңгыя совхозтуң ыяш дилер цегин кооперативке берипкен турган, а боттары хол куруг арткан. Ынчангаш сентябрьның сөөлгү хүннеринде тудугжуларның нийти хуралын чыгтааш, аңаа чаңгыс кооперативти тургускан. Даргазынга К. Балдай-оолду соңгаан. Чөвүлелди база ревизия комиссиязын тургускан. Чөвүлелде ёзулуг-ла хүндүткелдиг болгаш ажылды организастап билир кижилерни киирген.

Ажылдаарынга эптиг кылдыр кооперативти звеноларга аңгылаан. Олар тус-тузунда харыылаар ажылдыг: бир звено чүгле тайгага ыяш кезип белеткээр, сөөртүп чедирер, өскези ону дилер, база бир звено чазаныр, өскези улуска ачы-дуза чедирип, кажаалар, бажың, кладовка кылыр, септээр. Ол ышкаш шеверлекчилер, капитал тудут, орук-көвүрүг кылыр звенолар бар. Ажыл хөй: септелге мастерскаязын, ферманы, 640 олуттуг школаны, теплицаны болгаш өске-даа объектилерни тудар. Совхозтуң девискээринге ыңай-бээр чоруп тургаш, шыңап-ла, орук-көвүрүг кылыр звенону аңгылап тургузары, оларга техниканы шуут быжыглаары ёзулуг-ла шын-дыр деп кижи бодап кээр чорду. Тудугда ол звенолар чүгле чек-биле санажыр. Мындыг хемчеглерниң түңнелинде ажылга улусту хаара тудар аргалыг болган.

База бир эптиг чүүл — нийти совхозтуң структуразын өскерткен. Октябрь 1-ден эгелээш, ажыл-агый бүрүнү-биле бот-орулга-чарылгаже шилчээн. Сес цехти тургускан: мал ажылының, тудугнуң (кооператив), механизацияның болгаш энергетиканың, чуртталга база коммунал ажыл-агыйының болгаш нийтиниң чемненилгезиниң, мал чемин белеткээриниң болгаш ногааның, аңныыр-тывыш, балык, дузалал ажыл-агыйның, кадыкшылганың цехтери база школа. Ийе, школа база бир цех. Школаны тус-тус совхозтуң цехтеринге быжыглаан. Сорулгазы болза совхозка ажылчын күш белеткээр.

Боларның ажылында чамдык солун чүүлдер база бар: столовая ажылдакчылары шайны болгаш кат хандызын чунар-бажыңнаан улуска садып турар апарган, ол ышкаш боттарының кылган чүүлдерин школага чапсар үезинде садып эгелээн. Совхозтуң балыкчылары продукциязын ам тонна-тонназы-биле дужаап эгелей берген.

Мурнунда ужуражылгаларга улустуң санал-оналындан алырга, совхоз аът күжүн эки ажыглавас дээн болгай. Ону барымдаалааш, ам хостуг үеде механизаторлар болгаш чолаачылар 40 аът турар кажааны тудуп эгелей берген. Бо база чаа чүүл-дүр.

Аңныыр-тывыш, балык болгаш дузалал ажыл-агый цеги (начальниги Манмын Саний) Кызылга азы район төвүнге магазин тудар, ам 20 кубометр ыяшты чүдүрүп эккелген. Ол магазинниң бир талазы кафе болур, аңаа национал чем кылып садар, ийиги чартыынга балык, кат-чимис база кунгуртугжуларның арган болгаш дааранган хеп аймаан садар. Ол дугайында чогуур черлер-биле дугуржуп чугаалашкан.

Ол цех 1990 чылда 150 муң рубльдиң продукциязын сайгарып болур аргалыг. Ооң планында чүлер кирип турарын номчукчуларга база допчулап таныштырайн: 30 ажыг тонна балык тудар. Бодунуң девискээринде байлаан совхоз боду ажыглаар кылдыр Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң доктаалың ёзугаар Тере-Хөлдү ол совхозка бүрүнү-биле шилчидип бериңкен. Оон аңгыда 20 тонна тоорук сайы. Ооң бир килограммын ам магазиннерде 4 рубльге садып турар болгай. Ол ышкаш 5000 рубльге эм оъттарны чыып дужаар, 1,5 тонна кат чыыр.

Кунгуртуг — бойдустуң ховар дээн чараш болгаш байлак булуңнарының бирээзи. Ам ооң аңныыр девискээрин база чүгле совхоз боду ажыглаар апаар. Бойдустуң байлаан чөпшээрел чок тетчеглээрлер-биле демиселди шыңгыыраткан. Совхозтуң бодунуң хөй-нийти инспекторларын тургускулаан. Тарыска, Тере-Хөлдүң аржаанынга профилакторийлерни тудуп, ажыглалга киирер.

Совхозтуң культура амыдыралында бир өөрүнчүг чүүл болза октябрь 15-тен эгелээш, ында «Тере-Хөлдүң чалгыглары» деп ансамбльди тургускан. Ол коллективке дирекция 2700 рубль өртектиг хөгжүм херекселдерин база бичии моторну садып берген. Ол дээрге чоннуң культурлуг дыштанылгазынга улуг рольдуг болуру чугаажок. Ук коллектив киирер орулгазының чартыын боду, артканын совхозунга дужаар.

Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, таптаашкын үезинде шимчевейн чыткан күш — Тере-Хөлдүң чонунуң күжү ам оттуп, шимчеп эгелээн. Ол дээрге хамыктың мурнунда чоннуң бодунуң инициативазының, күзелиниң ачызында болган. Эде тургустунууушкунуң эге базымнары мында кылдынган. Мурнунда совхозка Кызыл — Кунгуртуг аразынга улуг түък сөөртүр аар автомашиналарны найысылалда автобудуругулгеже шилчидипкен турган. Ол чорук дыка таарымча чок. Чүге дизе совхозтуң кассазындан хөй акша-хөреңги үнер. Чогум ол талазы-биле чарыгдал кайы хире болурун тодарадыры-биле чүгле ийи автомашина Кызылдан янзы-бүрү чүък эккелгени дээш, совхозтан 4017 рубльди тырттканын айтып каалы. Чүгле ийи автомашинаның хөлезини ындыг. А бүдүн чыл дургузунда чеже автомашина баарыл?

Республиканың кайы-даа совхозунда дег, мында «Тере-Хөлде», экономика болгаш социал талазы-биле шиитпирлээр ужурлуг айтырыглар хөй. Ынчангаш республиканың Министрлер Чөвүлелиниң тускай доктаалы үнгени таварылга эвес. Ук документ ёзугаар ажылдар кылдынып турар, ынчалзадаа четпейн турар чүүлдер хөй. Эң ылаңгыя ырак-узак черге радио бо-ла ажылдавайн баар, ол дугайын Ф. Бегзи, А. Шойлаа олар база дыка хомудап чугаалап турар чорду. А электри чыыры? Балыктыг-Хемге гидроэлектри станциязы тудар дугайын барык болур кылдыр шиитпирлеп каан. Ында шинчилел ажылдары чоруп турар. Доктаамал электрилиг апаар болза, кунгуртугжулар-даа амыраарла.

Эрткен чылдың октябрь 1-де медээ-биле алырга, Кунгуртуг суурда бажыңын улгаттырарының база чаа бажың алырының оочурунда 35 өг-бүле бар. Бир-тээ, ындыг болганда, хуузунда бажың тудары мында черле өске совхозтарга бодаарга, дыка шырак темпилиг. Амгы үеде 12 өг-бүле боттары бажыңнарны тудуп турар. Оларга совхоз база садыг четкизи шаа-биле дузалап келгенин айтыр апаар. Ам тудугда кооператив тургустунганда, ол ажылдың темпизи черле шапкынчыыр дээрзи билдингир. Малчыннарда безин кыжын чурттаар бажыңы чок улус бар. Барып-барып Тере-Хөлге, тайгада аан!

А совхозтуң складының даштында база бир элдептиг чүвени көрген мен: Казахстандан эккелген, демирден кылган өг каркастары чыдар чорду. Совхозка профэвилел конференциязы боор турда, бир малчын өг ыяжы чок деп айтырыг тургузарга, ол демирлерни ап алырын кым-бир кижи сүмелээрге, шуут-ла ынавас чорду. Ооң соонда чүге ындыгыя дээрзин улустан ылавылаадым. Чайын чаңныктан, кышкы соогда дош тоңар азыраан бооргу, малчыннар ону албас, коргар дээрзин билдим. Ооң, каркастың өртээ шыырак-ла турган боор. Чогум Кунгуртуг улузунга ону белекке берген чүве деп дыңнадым. Каркас дээрим — демир хараача, унулар база ханалар-дыр ийин.

Тере-Хөлдүң чурттакчыларының хуузунда мал-маганы шыырак. Бо чылдың январь 1-де чизе ёзугаар ында 513 өреге, 1972 чурттакчы бар. Оларның чизезинде 1513 мыйыстыг бода мал, 1337 хой, өшкү база 714 чылгы бар. Чоннуң өзүп көвүдеп турары база аажок. 1988 чылда 68 бичии кижи төрүттүнген. А совхозта чыл эгезинде 27 ажыг муң янзы-бүрү мал бар. Тере-Хөлдүң мал талазы-биле онзагай чүүлү — ында сарлык, иви, шээр, мыйыстыг бода мал, чылгы бар. Солун аа?

Малдың уксаазын экижидери-биле уксаалыг 50 хунажыннарны садып алыр. Ынчангаш келир үеде сүт-бараан фермазының үндезини ол болур. Орта эки баазы херек. Амгы СБФ-зының кажаа-хоразы шаанда колхоз үезинде турганы хевээр. Ынчангаш ам чаа ферма тудар деп шиитпирлээн.

Совхоз дүк дужаарының чыл планын күүседипкен. Эъттиин база боттандырып шыдаан. А сүттүг хоржок болган. Аргаларны ажыглаваан. Эъттен база дүктен бир млн. ажыг рубль орулганы алган. Ынчалза-даа өре хөй, ону төлээр апаар.

...Чурумалдыг Тере-Хөлдүң девискээринде эде тургустунуушкун эгелээн. Чоннуң көдүрлүүшкүнү аажок. Чер-чуртунуң байлаан, аргаларны ажыглап турганш, ажылды бир янзы организастааш, кунгуртугжулар бот-орулга-чарылганың оруунче быжыы-биле базып кириптер дээрзинге бүзүреп болур. Ол дугайын моон соңгаар-даа чугаалай бээр бис. Көөр бис аа: тере-хөлчүлер бүгү Тывага алдаржыыр-ла эвеспе. Балыктыгның суу үерлээш, ону сыңмайн баары дег, эде тургустунуушкунуң чалгыы-биле, бодунуң инициативазы, удуртукчуларының деткимчези-биле олар, Тывавыстың кайгамчыктыг булуңунуң кижилери — кунгуртугжулар бот-башкарлып шыдаар.

Седеп ХЕРТЕК.
(«Шынның» корр.).

ССРЭ-ниң Күрүне банкызындан

Румын болгаш молдав литератураларның классиги Михаил Эминескуга тураскааткан чоостарны кылып үндүргенниң болгаш саарылгага киргенниниң дугайында

Румын болгаш молдав литератураларның классиги Михаил Эминескунуң мөчээниниң соонда 100 чыл болганы-биле холбаштыр, 1989 чылдың декабрь 26-дан эгелеп, 1 рубльдиң чоостарын саарылгаже үндүрүп киирген.

1 рубльдиң тураскаалдыг чоостарының өңү ак, ону чес-никель холуксаадан кылган болгаш тырыкы хевирлиг, 31 мм. диаметрлиг.

Чоостуң арын талазында болгаш артыы талаларының кыдыын долгандыр хаажылаан.

Чоостуң арын талазында ССРЭ-ниң Күрүне Сүлдезин чураш, «СССР», «1 рубль» болгаш «1989» деп сөстерни бижээн.

Артыы талазында Михаил Эминескунуң чуруун сиилбээн, солагай болгаш оң талаларында «1850» болгаш «1889» чылдарны, алдыы талазындан эгелеп долгандыр «Михаил Эминеску» деп бижип каан.

Чоостуң даштыкы кыдыын долгандыр ханы кылдыр «Один рубль» деп сөстерни бижээш, ийи бичии улуг сек-биле аңгылап каан.

Михаил Эминескунуң мөчээниниң сөөлүнде 100 чыл болганы-биле холбаштыр тураскаалдыг чоостарны 2 млн. кезек, оон иштинде 0,2 млн. кезээн экижиткен шынарлыг кылдыр үндүрген.

Бо чоостарны саарылгада чоруп турар өске бүгү чоостар-биле бир дөмей, күрүне, кооператив, хөй-нийти бүдүрүлгелери, албан черлери болгаш организациялар, колхозтар болгаш тус-тус хамаатылар айыттынган үнези-биле төлелгелер кылдыр ыяап-ла хүлээп алыр. А ССРЭ банкыларының албан черлери, Харылзаа министерствозунуң бүдүрүлгелери агар санга саажылга счёттарынга, салыышкыннарга, аккредитивтерге киирер болгаш шилчидер акша кылдыр кандыг-даа кызыгаарлаашкын чокка хүлээп алыр.

МЕДЭЭЛЕР

КЫЗЫЛ. 1989 чылда Кызыл хоорайның болгаш өске черлерден келген тудугжулар 9 дугаар школаны, Кызылдың көдээ ажыл-агый техникумун болгаш алды дугаар микрорайонда тос каът чуртталга бажыңнарын ажыглалга киирген.

1990 чылда чуртталга бажыңнарындан аңгыда чартык фабрикаттар болгаш кулинар кылыглары кылыр фабриканы, макарон болгаш кондитер кылыгларының цегин, хой кежинден тон даараар фабриканы, азы 1300 хире ажылчыннар ажылдаар бүдүрүлге черлерин ажыглалга киирер.

Ол ышкаш эштир бассейнни, ИХМ-ниң спортзалын, чүс кижи чунар чунарбажыңны ажыглалга киирерин чон манап турар.

«Спутник» микрорайонга бажың тудары-биле 163 чер участоктарын 62 бүдүрүлге черлери алгаш бо чылын бажыңнарның тудуун аңаа уламчылаар.

• • •

КЫЗЫЛ-МАЖАЛЫК. Чаа чылдың бүдүүзүнде «Шекпээр» совхозтуң Биче-Тей салбырының хойжу кодаңнарында хой оолдаашкыны эгелээн. Базыр-оол Ооржакта 93, Олег Чамбалда 77, Семён Сарыгларда 65, Лейтенант Серен-Доржуда 62 хой оолдаан. Малдың чаш төлү онча-менди кадагалаттынып турар. Ниитизи-биле салбырда 300 баш чаш хураганнар чаа чылда малдың баш санынга кирр санаттынар.

• • •

СҮТ-ХӨЛ. «Алдан-Маадыр» совхозтуң сүт-бараан фермалары күрүнеге сүт дужаар планын ажыр күүсеткеш, 1990 чылдың январьның үлүүнче кирген.

Бо хүннерде Сарыг-Булуң база Ак-Даш сүт-бараан фермаларының болгаш малчыннарның аразында аренда керээзинче кирериниң ажылдары чоруп турар. Экономиктиг өөредилгени совхозтуң тускай эртемниглери эрттирип турар.

• • •

ТУРАН. Чаа чылдың бүдүүзүнде Бии-Хем районнуң удуртукчулары-биле Туран школаларының башкылары болгаш өөреникчилери ужурашкан. Аңаа кем-херек үүлгедиишкинин болдурбас талазы-биле улуг чугаа болган. Районнуң иштики херектер килдизиниң начальниги Ю. А. Норбу, районнуң прокурору В. Г. Гаспарян илеткелдерни кылган болгаш салган айтырыгларга харыыны бергеннер.

Улуг улус биле уругларның аразынга болуп эрткен ажык чугаа кижизидилгеге ажылынга салдарлыг болур. 1990 чылда кем-херекти болдурбас талазы-биле тускай хемчеглер ажылдап кылдынган.

Повар

ЧУРУКТА: Тожу районда «Май 1» совхозтуң төп сүт-бараан фермазында ажыткан столоваяның повары Рая Кол эки амданныг чемнерни кылып, кыштың соогунда ферманың ажыл-ишчилерин чемгерериниче сагыып салып турар. Изиг мүн, шай, компот болгаш оон-даа өске чемнер ооң кухнязынга белен турар.

Аныяк ажылчын Рая Кол ол фермага саанчылап база ажылдаан. Сүттүң саалдазын бо фермага элбедириниң дешпилгелиг аргазы — малга бээр хөй чем болурун, оон ыңай чылыг, чырык кажаалар база механизастаашкын чугула херек дээрзин ол билип алган.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

Быжыг

корум-чурум дээш

ХАЙЫМНЫГ ЧЕРЛЕР

Бистиң төрээн Тывавыста хөй национал кижилер чурттап, ажылдап турарлар. Олар аразында ажыл-ишчилер-даа, амы-хуу-даа харылзаалыглар, а чамдыктары чоок өңнүк-тала, өг-бүле апаргылааннар. Мен база-ла найысылалдың хоочун чурттакчызы мен, ынчангаш хоорайым ат-алдары арыг-чаагай болзун-на деп бодаар мен.

Бистиң № 4 микрорайон хөй чурттакчылыг чер, ында № 14 ортумак школа, № 4 профессионал-техниктиг училище, чонга ачы-дуза чедириниң өөредилге-бүдүрүлге комбинады, хөй санныг уруглар албан черлери бар. Оон ыңай кончуг хайымныг черлер — автовокзал, № 46 арага садыы. Чурттакчылар кежээликтей садыглаарындан сестир апарган. Холда тудуп чораан чүү-хөөзүн оолдарга хунаадып кезээннер. Ол хамаанчок дүне ээн бажыңнар иштин оорлаар, киоскилер үрээр таварылгалар база тургулады. Чоокта чаа шоочалыг турган ээн бажыңым база оорлаттым. Шоочаларны күш-биле оора долгап үрээн. Өлүрүүшкүннер, үптээшкиннер, күштээшкиннер бо микрорайон девискээринге база болгулаанын чон билир, ынчангаш хайымныг чер апарганы таварылга эвес.

Бо-ла бүгү кем-херек үүлгедиишкиннериниң кол үндезини — арагалаашкында. Ооң-биле демисел бисте ам-даа кошкак. Арага садыының чанынга чамдык улус эпти-ле арага талонун 5-10, а автовокзал чанынга чиик машиналарга бир шил водканы 25-30 рубльге бүдүү садыглап турар. Шагдаалар ону билир. Оларны тудуп, торгап-даа турар. Ол та кажан чидер.

Сандан САНДЮ.
Кызыл хоорай.

«Чурттаар оран-бажың—2000»

ЧЫЛДЫҢ-НА БЕШТИ

Нарын суурга чурттакчы чоннуң бодунуң күжү-биле тудар сорулганы Нарын көдээ Соведи, «Чурттаар оран-бажың — 2000» деп программаны ажылдап кылып тургаш салган. Ону көдээ Советтиң сессиязынга, программаны хүлээп ап турганш, бадылаан. Чуртталга шөлүн алгыдып алыр дээн азы чурттаар бажың тудуп алыр дээн кижилерниң боттарының күжүн, демин эвилелдеп, оларга тудут материалдарын садып, автотранспортту тудут материалдары сөөртүрүнге тускайлап, бажың тудуунга дузалажыр кижилерин тып бээр дээн ышкаш дузаны чедирерин программага көрүп каап турган. Суурнуң чурттакчыларының хуралынга ол программа-биле кижилерни таныштырып, ону боттандырарынга идепкейлиг киржиринче кыйгырган. Көдээ Советтиң эгелээшкинин чон билзин, ажыл-херекче шилчизин дээш тайылбыр ажылын чон ортузунга чоруткан. Бо бүгү ажыл үре-түңнелдиг болган деп чүвени кылдынган ажыл бадыткап турар.

Бажың тударынга херек акшаны күрүнеден чээл алырының дугайында билдиришкиннерни 21 кижи көдээ Советке киирген. Күрүнеден чээлини алырынга оларга көдээ Советтиң күүсекчи комитеди дузалаан. 1988 чылда бажың тудуп алыр дээш 15 өреге, чуртталга шөлүн улгаттыр тудуп алыр дээш 4 өреге күрүнеден акшаны чээлиге алган. 1989 чылда оларга 3 өреге немешкен. Бажың тудуп алыр дээн кузелдиг кижилерге көдээ Совет черни айтып берип, ол дугайында шынзылга бижиктерни тудускан. Ол шынзылгалар ёзугаар ыяш ажыл-агый чери бажың тударынга херек ыяш кезип алырын хамаатыларга чөпшээреп турар. Тудуг материалдары сөөртүп алыр автотранспортту совхоз хууда бажың тудуп ап турар кижилерге тускайлап берип келген. Оон ыңай бажың тудуп турар кижилерге дуза көргүзер 4 кижи составтыг звенону база тургускан. Түр када ажылы чок кижилерни база бо ажылга хаара тудуп турган. Совхозтуң талазындан тудут материалдары-биле хандырар хемчеглерни шыдаар шаа-биле ап чорудуп келген. 1988 чылда совхоз хууда бажың тудуп ап турар кижилерге 40 кубометр маңзаны саткан. Шак ындыг янзылыг демниг ажылдың түңнелинде, 1988 чылда 7 өг-бүле хууда бажыңны тудуп алган, 4 өг-бүле чурттап орар бажыңнарын алгыды туткан.

Чоннуң бодунуң күжүн билдилиг эвилелдеп, аңаа дузаны чедирип турганш, чуртталга айтырыын чедиишкинниг шиитпирлеп болурунуң оруктары бар деп чүвени Эрзин районнуң Нарын көдээ Совединиң күүсекчи комитединиң дуржулгазы көргүзүп турар-дыр.

Борис БИРИЛЕЙ.

Агрофирма

ООҢ АДЫ ЧАА, А АЖЫЛЫ...

Агроүлетпүр комплекизиниң үндезин реформазының негелделерин ёзугаар Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң доктаалы-биле Кызыл районнуң агроүлетпүр каттыжыышкынын 1988 чылдың декабрьда агрофирма кылдыр, ооң түңнели кандыг болурун шенеп көөрү-биле эде тургускан. Чыл эрткен-дир, а түңнел кандыгыл? Нийти штат кызырылган, специалистер шуут-ла ажыл-агыйларга технологтар болуп ажылдаар ужурлуг. Агрофирманың составынга районнуң совхозтарындан аңгыда, куш фабриказы база өске-даа организациялар болгаш колдуунда-ла тудугжу кооперативтер бактаап кирген. Бир эптиг чүүл болза санаашкын-саң-хөө төвүн тургускан. Ол дээрге бот-орулга-чарылгалыг салбыр. Ол төп совхозтарның саң-хөөзүн чогумчудар талазы-биле хемчеглерни боттандырып кирипкен. Эң ылаңгыя баштаар черниң шиитпири-биле экономиказы быжыг ажыл-агыйлар кошкактарынга чээлини берип болур апарган. Эрткен чылдың декабрь 1-де 1.643 муң рубль чээлини тывыскан.

«Кызыл» агрофирма ногаа аймаа болбаазырадыр цехти тудары-биле Югославияның бир фирмазы-биле дугуржуп каан. Ол ышкаш Красноярскиниң, Новосибирскиниң чамдык организациялары-биле керээлерни чарган. Республика найысылалында агрофирманың тускай магазинни база тыптып келген. Моон алгаш көөрге, ажыл-ишчи шынар бар, эгелээшкиннерлиг-дир. Чаа тургустунган фирмага бергелер ыяап-ла турар. Ону кым-даа маргыжып шыдавас.

Экини эки дээр. Сөсте шын быжыг. Ооң-биле чергелештир ажылда турбас ужурлуг частырыглар, четпестер база туруп келген. Агроүлетпүр каттыжыышкынының 13 кижи составтыг комиссиязы хынааш, оларны илереткен. Чүлерил ол? Аңаа кым буруулугул?

1. АКША-ХӨРЕҢГИ ТҮҢНҮГ

Агрофирманың ажыл-херээн, саң-хөөзүн-даа коллектив — төлээлекчилерниң хуралы ийикпе, баштаар чер билип, ээ болур ужурлуг. Ол дугайын ооң даргазы А. И. Семенов эки билир. Ындыг турбуже, ол удуртукчу хөйнүң акша-хөреңгизин кара туразында аажылай бергениниң фактылары ажыттынып үнүп келген. Эң ылаңгыя электрилиг саналга машиналары садып алыры-биле база эртем-техниктиг продукция дээш Красноярскиже, төлевилел дээш Новосибирскиже шилчиткен нийти түңү 72 муң рубльди баштаар черниң шиитпири чокка, чамдыктарын керээ безин чарбайн шилчиткени илерээн. Оон аңгыда ийи өрээл бажың тудар дээш 24 муң рубльди база-ла баштаар черниң чөпшээрели чокка үндүрген.

Ажылдакчыларны шаңнаарында база оларны республикадан дашкаар сургакчыладырда доктааткан чурумну сагывайн турар. Шаңналдың бүгү-ле хевирлери ажылдакчының 6 ай дургузунда алыр шалыңындан көвүдевес ужурлуг. Ол ышкаш кайы-бир специалисти шаңнаарда, ооң ажылга четпестерин барымдаалаваан.

Эрткен 1989 чылдың август 2-де баштаар черниң шиитпири-биле республикадан дашкаар сургакчылаар ажылдакчыларга хонукта 35 рубльди төлээр кылдыр доктааткан. Ооң түңнелинде агрофирманың даргазы А. Семеновка 190, юридика кооперативиниң даргазы В. Саенкога 426, дириг амытаннар ваарыглары-биле демисежир район станциязының начальниги М. Килинге база чолаачы В. Шагаловка 216-216 рубльди артыкка төлеп берген. Ол ышкаш бүдүрүлгелерниң удуртукчуларынга, совхозтар директорларынга 15 хонук немелде шөлээни берип турганы канчап-даа шын эвес. Аренда дугайында ССРЭ Хоойлузунуң 20-ги чүүлүнге дүүштүр чүгле арендалыг коллективтерге немелде шөлээни берип болур. Эп А. Семеновтуң ээ-харыысалга чок чоруунуң ужурундан «Көк-Тей» совхозка продукция дээш 79,1 муң рубльди шилчидип берипкен. Ону эгидер талазы-биле хемчег албаан.

Бо фактылардан алгаш көөрге, агрофирмада саң-хөөнүң чурумун каржызы-биле хажыдып турар. Ында чогуур учёт чок-тур.

II. УНИВЕРСАМ

Ажылы-биле чугаалаарга, кызылчылар болгаш хоорайга келген аалчылар найысылалдың мурнуу талазында «Кызыл» агрофирманың тускай магазинн ажыттынганынга аажок өөрээн. Аңаа янзы-бүрү кат-чимис, ногаа аймаа, оон аңгыда малдың ижин-хырнындан кылган чемни садып турар апарган.

Ынчалза-даа комиссия ооң ажылынче алыс-ла ханылап көөрге, улуг четпестер бар болган. Аъш-чем аймаан эккеп дужаап турар ажыл-агыйлар-биле харылзаа кошкак. Ооң уламындан чамдык барааннар ховар, а өскелери эндерлип кээп турар. Эрткен чылдың декабрь 5-те ук магазинни хынаарга, 4672 килограмм чер тооруу бар болган, ону «Час» деп кооперативтен хары угда садып алган болза-даа шынарын хынаваан. Ону үр шыгжап келгенинден ооң шынары баксыраан. Ол ышкаш 1989 чылдың ноябрь—декабрь айларда «Транскооп» деп кооперативте А. Рыжков дээр кижиден 4305 килограмм балыкты 11462 рубль-биле садып алган, ооң шынарын база-ла хынаваан, чүү деп ындыг кооперативил дээрзи билдиимес, оон-биле керээ-даа чарбаан.

Бо магазин янзы-бүрү кооперативтерден база улустан продукцияны дугурушканы өртек-биле киир садып алгаш, ону 20 хуу өстүргеш, садып турарының хөй янзы фактылары бар.

Уксаажыдылга бүдүрүлгезиниң шыгжамырында 6750 рубль өртектиг 50 тонна капустаның 30 хире хуузу агрофирманың харыысалгалыг ажылдакчыларының буруузу-биле үрелген. Ону ам канчаарыл деп айтырыг тургустунуп келген.

Агрофирманың хамаарышкан магазининде эът садар салбырның эргелекчизи В. Рослякова улуг кассир болуп база ажылдап, садыгжылардан кирген акшаны хүлээп ап, магазинниң ажылдакчыларының шалыңын үлеп берип турар.

III. ДУЗАЗЫ ЧҮЛ?

Агрофирманы тургусканы районнуң совхозтарынга кандыг ачы-дузалыг болганыл? Мындыг айтырыг чайгаар-ла үнүп келир. 1989 чылда район күрүнеге сүт, дүк база дагаа чуургазы садарының планын күүсетпейн барган. Эрткен чылга бодаарга, эът база чуурга бүдүрери эвээжээн. Эң ылаңгыя сүт талазы-биле республиканың эң дээре ажыл-агыйларының бирээзи «Көк-Тей» совхозта сүт бүдүрүлгези дыка-ла кудулаан турда, агрофирма ону болдурбас дээш чогуур хемчеглер албаан.

Кызыл районда малдың хораар чоруу кызырылбаан, ооң бир чылдагааны болза, зоотехниктиг болгаш ветеринарлыг дуза четпейн турар. Маңаа бадыткал кылдыр «Шамбалыг» совхозтуң сүт-бараан фермазын ап көрээлинер: ында арыг-шевер эвес, ол-шык, малдың адаанда чадыг чок. Бызаалар арган, чамдыктары божаалыг. Комиссияның кежигүннери ол хүн аңаа чоруп турда, малга холумак чемни, минералдыг чүүлдерни, сиген база бүрү далганын бербээн. «Кара-Хаак» биле «Х Улуг хурал» совхозтарда 100 хойга онаараштыр хураган алыры дыка эвээш. Бо ажыл-агыйларда база «Тиилелге», «Шамбалыг» совхозтарда бонитировка кылбастаан. Селекция-уксаажыдылга ажылы суларааан.

Хамык ажылды кадрлар шиитпирлээр, организастаар турбуже, агрофирмада кол зоотехник чок, а селекционер-зоотехниктиң штадын кызырып каапкан. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, районда мал ажылы ала-чайгаарлаашкынның оруунче кирген. Агрофирманың талазындан ол ажылды уттупкан.

IV. ЧЕР АЖЫЛЫ БАЗА-ЛА ДОРАЙТААН

Кызыл район чер ажылының талазы-биле республикада безин улуг дензигүүрнү ээлеп турар. Дүжүттү улгаттырарында чөптүг бергелер бар-ла харын. Суггаттыг шөлдер эвээш. Ынчалза-даа дешпилгелиг аргаларны ажыглап турганш, дүжүттү өстүрериниң курлавыры бар. Ол дугайын «Тиилелге» совхозтуң дуржулгазы бадыткап турар.

1989 чылда район 1 гектардан 12,1 центнер тараа культураларын алыр турганш, херек кырында 7,4 центнерни ажааган. Картофель биле ногааның дүжүдү база дыка чавыс. Мал чеми белеткээриниң планын оранчок чедир күүсетпээн.

Ол бүгү четпестерниң чылдагааны чүл дээрзин агрофирманың специалистери хандыр сайгарар ужурлуг турган. Амгы үеде районнуң совхозтарында үрезин белеткелинче кичээңгей салбайн турар.

Чер ажылында эки дуржулга бар. Ону нийти районга нептередири-биле агрофирманың талазындан дээштиг хемчеглер албаан. Совхозтар бот-башкарыыр деп принципке чылдагааннааш, оларның экономиктиг болгаш социал байдалын хынаваан, дуза чедирбээн.

Мал болгаш чер ажылындан аңгыда, капитал тудутта база-ла шыңгыы четпестер бар.

Шак мынчап кээрде, агрофирма бодунуң хүлээлгезин чедир күүсетпейн барган, ооң удуртукчулары бүдүрүлгени каттыштырарынче кол кичээңгей салгаш, ажылды организастаарын ийиги черге айтырыы кылдыр бодаан. Ынчангаш районнуң көдээ ажыл-агыйы аңаала дузалал хевирлиг апарган. Агрофирманың саң-хөө-санажылга төвү бодунга хамаарышкан коллективтерге чогуур дуза көргүспээн.

«Кызыл» агрофирмадан ийи ажыл-агый — «Тере-Хөл» биле «Тиилелге» совхозтар үнгени таварылга эвес. Агрофирманың база ооң даргазы А. И. Семеновтуң ажылының стилинде болгаш методтарында шыңгыы четпестерни ол факт база херечилеп турар.

Агрофирма чаңгыс кижиниң хууда ажыл-агыйы эвес-тир. Ол дээрге коллективтиг ажылдаар, бодунга хамаарышкан ажыл-агыйларны, организацияларны, кооперативтерни башкарар, дузалаар сорулгалыг.

Комиссияның түңнели чүл? Агрофирманың албан дужаалдыг кижилеринге хамаарыштыр чогуур түңнелди үндүрер херек. Районнуң совхозтарында шак ындыг байдалды өөрепип көргеш, өскээр чугаалаарга, агрофирма бодунуң хүлээлгелерин күүседип шыдаваан.

Александр ООРЖАК.
Республиканың Агроүлетпүр каттыжыышкынының юридика салбырының начальниги.

Музей 100 харлаан

СЕКРЕТАРЬНЫҢ КИЧЭЭНГЕЙИНДЕ

Красноярск хоорайның чурт шинчилээр моожу музейи тургустунгандан бээр 100 харлаан. Оюн уткуштур эртем конференциязын эрттирген. Ооң адын «Музейлерниң эртем-шинчилел ажылынга Сибирьниң айтырыгларын өөренип турары» дээр. Ол хуралга төөгү эртемнериниң 7 доктору, 22 кандидаттары, география эртемнериниң 5 кандидаттары, биология эртемнериниң база 5 кандидаттары болгаш Москва, Ленинград, Новосибирск база Сибирь музейлериниң чүс ажыг эртем ажылдакчылары киришти.

Мээң бир сонуургаан чүвем болза, Красноярск крайның болгаш ол-ла хоорайның удуртукчу даргалары бистиң-биле кады эртем конференция ажылынга киржип, музейниң алдар-адын алгыдып турдулар. Красноярск хоорайның партия хооркомунуң бирги секретары музейниң чаа тудуун удуртуп, боттуг дузазын чедирип турары дыка-ла магалыг болгаш өөрүнчүг. База бир магадаан чүвем — Красноярск хоорайның школалары, институттары болгаш албан черлери бөлүк-бөлүү-биле төп музейинге барып турар болгаш төрээн черниң төөгүзүн улам хандыр өөренип эгелей берген. Сибирьде чурттап турар эвээш санныг улустарның культуразынга тураскааткан делгелгелерни кылгылап, оларның кижи төрел-гетенниң төөгүзүнге киирген чогаадыкчы ажылдарын делгередир суртаалдап турар чаа делгелгени база көрдүм. Допчулап чугаалаарга, Красноярскиниң музейин дээрге чурт, чоннуң амыдыралының ёзулуг көрүнчүү болу берген, ылангыя аныяктарга ада-өгбелерниң ачылыг үлегерин суртаалдаар чери апарган. Ясли-садик, школалар, институттар база удуртукчу даргалар музейже боттары хандыкшый берген, бир онзагай чүүл ол болду.

Красноярск хоорайда кайгамчык музейлер бар, оларның үлегерин бистиң Кызыл хоорайга база таарыштыр ажытлап болур. Мен чүгле Ленин башкының ады-биле холбашкан музейлерни көрүп четтиктим.

Септелге кылгаш безин манза шалаларын, дээвиирин, чудук ханаларын ол-ла олчаан арттыргылап каан. Бо безин үлегер. Бистиң Кызылга төөгүнүң бажыңын септээр дээнде үрей септээр чаңчыл бар апарган. Ооң тодаргай барымдаазы болза Ленин кудумчузунга турган ТАР Чазааның болгаш ТАРН ТК-ның ийи каът ыяш бажыңын септээш, соңгаларын улам алгыдыр ойгулааш, ниитики дазылгаларының хевирин өскерткеш, чоон чудуктарны кертип турган, кылгылаан, ханаларының даштындан манзалар-биле хавыктай-бузурнуктур чамап каапкан, ынчангаш төөгүлүг көрүжү шуут өскерилген. Красноярскиде төөгү болгаш культураның тураскаал ниитилелиниң чөпшээрели чокка эрги бажыңнарны кым-даа кара туразында үревес, хоойлуну шыңгыы сагып турар.

Бо Красноярск хоорайда Ленин башкының кирген бажыңнарын, доктааган черлерин кезээ мөңгези-биле ыдыктап каан, эрги ыяш бажыңнар төөгүнүң херечилери боор салгалдарга арттылаан.

ЛЕНИННИҢ ДАЗЫЛГАЗЫ

Владимир Ильич Лениннин допчу намдарын өөренип көөрге, кандыг-даа хоорайга чеде бергеш, бир дугаарында ном делгиирингe баар. Красноярск хоорайга алдарлыг садыгжы Г. В. Юдин номнар садып алырынга шуут бердинген чораан. Орус, англи, немец, француз, итали, испан дылдар кырынга парлаттынгылаан номнарны шилип саткылааш, ийи каът ыяш бажың туттуруп алгаш, аңаа кадагалап турган. Кончуг быжыг үлгүүрлерни арта сандан ыяштан кылдырткылааш, аңаа тус-тус шыгжап, кижи болганга номнарын көргүспес чаңныг кижи болган. Владимир Ильич Ленин ырак Сибирьге шөлүттүрген соон дарый, бир таныш эмчизин дамчыштыр Г. В. Юдинниң библиотеказындан номнар ап номчуурун чөпшээредип апкан. Ленин башкының номнар номчуп турган дазылгазын ол-ла хевээр арттырган. Стулдар, шкафтар, төгерик стол база кыпсыр деңнер ол-ла хевээр арткылаан.

Онзагай чүве болза Г. В. Юдинниң шаг-шаанда туттурганы ийи каът ыяш бажың ол-ла хевээр арткан.

«ЧУЛАНЫ КЫПСЫП КӨР»

В. И. Ленинниң Москва хоорайда Төп музейиниң Красноярск хоорайда салбыры ажыттынган. Енисей хемниң солагай талакы эриинде куяк машинага дөмейзимээр даш бажың бедип кээстүр. Ол-ла бажыңның чип-чиге туружунда «Ыдыктыг Николай» деп пароход сугда салдап турар. Шөлүттүрүп турар үезинде пролетарның баштыңчызы ол-ла пароходка эжиндирип чораан болгай.

Красноярск музейиниң 100 хар харлаан байырлалынга келген хамык төлээлерни Ленин башкының музейинге чедире берген. Владимир Ильичиниң шөлүлгеге турганда, таныжып турган эш-өөрлери, чагаалажып турган эштериниң чурттап тургулаан хоорайлары, янзы-бүрү дылдар кырында үнгүлээн номнар, ховар фото-чуруктар база орус чоннуң капитализм үезинде чурттап турган түреңги амыдыралын көргүскүлээн делгелгелер бар чорду.

Бистерге «Свечу зажги» азы «Чуланы кыпсып көр» деп чаа делгелгени бараалгадып көргүстү. Кажыыдалдың кударанчыг аялгазы үргүлчү дыңналып турар. Сталинге чүдүүр чоруктуң үезинде актыг кижилерни кара нүгүлге киирип тургаш, боолап шиидер кылдыр судтап турганы, дириг арткылаан кижилерниң хоругдал лагерьлеринге бактың багы-биле хилинчектенип турганын документилер ёзугаар көргүскүлээн. Кара киндаңга өлүп чыткан кижилерниң кадайларынга болгаш уругларынга шала-була бижип шорбалаан чагааларны эмин эрттир кээргенчиг. Шыңгыы хоругдалга кирген кижини демир дужак-биле дужагылааш, чаңгыс өрээлге киргеш, кудус салбаан демир-орун кырынга чыттырып турганын көргеш, кижиниң сөөгү чештинер. Актыг кижилерни чоннуң дайзыннары деп хоптап нүгүлдээш, байысаап турда, баштай актыын чугаалап турганнар, ооң соонда эттеп-соп, хилинчектей бээрге, «шивишкин буруузун билипген» деп меге очүктү бээр ужурга таваржып турганнар.

«Чуланы кыпсып көр» деп делгелгени Ленин башкының музейинде делгеп көргүскени — төөгүнүң ажыкчарлыг чоруу-дур. Бистиң Алдан-Маадыр музейге төөгүнүң балалчак арнын көргүзер үе келген.

Моңгуш КЕНИН-ЛОПСАН,
Тыва музейиниң эртем ажылдакчызы.

ЫРАКСЫНМАЙН КӨРҮҢЕР

Бир чагааның изи-биле

«Негеп тур бис». «Шын» солунунуң редакциязынга Самагалдай суурдан күш-ажылдың бөлүк хоочуннарындан келген чагааның эгези ындыг. Оларның негелдези кандыгыл? Ону билип алыры-биле чагаадан чамдык одуругларны киирейн: «...Тес-Хем районнуң төвүнүң хоочуннары болгаш аныяк-өскени ойнаар клубтуг турган. Аңаа шыдыраалаар, теннистээр, бильярдтаар турдувус. Орта маргылдааларны-даа эрттирип турган. Ойнаар черлер тус-тус өрээлдерлиг— магалыг чүве болгай. Ооң соонда, райкүүскомнуң улус өөредилге килдизи өөреникчилерге класстар чедишпестир дигеш, хамык херекселин тус-тус албан черлеринге үлеп берипкеш, школа кылып каан...»

Чагааны ооң-биле төндүрүп каайн. Чүге дээрге авторлар Самагалдай суурнуң төвүнге дыштаныр хүннерде, ажыл шагының соонда ойнаар өрээлдер тып бээр дугайында айтырыгны харысалгалыг эштерге тургузуп турганын, чамдык албан черлеринде хос өрээлдерни чүге ажыглап болбазын чагаазында улаштыр бижип турар. Ооң-биле кады дыштанылга баазазы чокта аныяктарның корум-чурум үрей бээр чоруу оон кончуг хамааржыр дээр бодалды оларның илередип турары черле чөптүг.

Миндирья Чооду, Биче-оол Чооду болгаш өскелерниң-даа ол айтырыгларынга, негеп турар чүүлүнге хамаарыштыр чүнү бижип, кандыг бодал илередип болурул? Бирээде, оларның ол көдүрүп турар айтырыгларын чүүлдүг кылдыр көөр херек. Оон ыңай хоочуннарның болгаш аныяк-өскенниң хостуг үезин эрттирип, ойнап, маргыжып турганы ол бажыңын школага дедир эгидип бергенинге удурланган бодалды олар чагаага киирбээн. Ында удурланышкак бодал чок. Ол база эки-дир. Олар чүгле чаңгыс-ла чүүлдү —хостуг үе-шак эрттирер, дыштаныр болгаш ойнаар өске бажыңдан тып бээрин негеп турарлар.

Хоочуннарның ол айтырыынга харыы бээри-биле СЭКП Тес-Хем райкомунуң ийиги секретары Б. К. Шомбуңга ужуражып, аңаа оларның чагаазын көргүстүм.

— Аа, оларның бо айтырыгларын билир бис. Мооң мурнунда-ла ону чугаалажып турган, ону шиитпирлээр талазы-биле хемчеглерни районнуң спорткомитеди ап турар. А хос бажыңнар дугайында ыяш болгаш коммунал ажыл-агыйларның удуртукчулары-биле чугааны кылган бис. Оон түңнел үнмээн. Бистиң-биле чөпшээрешпейн барган. Чүге дээрге олар ол бажыңнарын боттарының коллективтеринге ажыглаар бис дээн. Ынчангаш мооң мурнунда чылдарда ышкаш чагырып-дужаар арга-методбиле оларны ап, ажыглап шыдавайн барган бис. Ынчангаш хоочуннарны мегелеп канчаар боор. бо чылдың октябрь айда район төвүнге ажыглалга кире бээр чаа күш-культура-спорт комплекизин маназыннар.

Айтырыгларны дораан шиитпирлээри чөптүг чылдагааннар-биле бүтпейн барган болганда (ону боттандырар талазы-биле хемчеглер алдынып турда-ла), ам канчаар, ону күске чедир манаар дугайында Борис Кыргысовичиниң бодалынга каттышса эки.

Ол-ла чагаага хамаарыштыр районнуң спорт комитединиң даргазы А. С. Алдын-Херел мынча дээн:

— Бо айтырыгны Чооду Самданович, Дукар Калчанович мензэ тургузуп келген. Эрги клубту школаже алгаш барган чылдагаанын, амдызында суур төвүнге ындыг төп тургузар арга чогун тайылбырлап берген мен. Суур чурттакчыларынга дыштанылга талазы-биле айтырыгны дарый шиитпирлээрин спорткомитет бодап, тып турар. Самагалдайның септелге-техниктиг бүдүрүлгезинде «Кадыкшыл клувун» амдызында ниити суурнуң чону ажыглаар кылдыр көөрүн ол коллективтиң удуртукчузу В. В. Эренчин-биле дугурушкан. Ол клуб амдызында септелгеде. Оозу доосту бээрге, ынчан аңаа шыдыраа, теннис, бильярд, хүреш, тыва оюннар секциялары ажылдап эгелээр. Оларга тус-тус өртектерни доктааткан.

Чагаада хоочуннарның хомудалын районнуң спорт комитеди ынчаар шиитпирлээр деп турарын мензэ тайылбырлааш, Анай-оол Соянович районнуң өске суурларында байдалды база чугаалаан. «О. Шынаа» совхозта байдал багай эвес. Ында ийи спорт залы — школада база суурда ажылдап турар. Хүреш, хол бөмбүү, теннис секцияларында эвээш эвес аныяктар бар. «Чодураа» совхозта «Кадыкшыл клуву» эки ажылдыг. Төлевирлиг тренерлер Александр Минчир-оол, Сарыг-оол Соян тыва болгаш хостуг хүрешкиннерниң секцияларын «Кызыгаар» совхозта удуртуп турар. База бир аныяк кижи— Айвар Санчат Чүргүй-оол Хомушку аттыг совхозта комсомол комитединиң секретары. Совхозта комсомол организациязын чоокта чаа удуртуп эгелезе-даа, ол ажылды ол дидими-биле сегирип алган. Айвар Махачкала хоорайга ушу гимнастиказының школазынга түр курс эрткеш, оон келген дораан ындыг секцияны удуртуп эгелээн. Эки чүүлдер-биле кады, районнуң спорт комитединиң шиитпирлеп шыдавайн турар айтырыглары база хөй. Ол талазы-биле ажылды чорударын олар көрүп турар.

Ам хоочуннарның чагаазынче катап эглип келиил. Аңаа немеп каар чаңгыс чүве бар. Күш-ажылдың хоочуну Ч. С. Миндирьяның бажыңынга барып чораашн, оларның хомудалдарынга хамаарыштыр удуртукчу эштерниң мензэ харыызын Чооду Самдановичиге чугаалаарымга мынча дээн: «Келгеннер эки болду. Септелге-техниктиг бүдүрүлгениң «Кадыкшыл клуву» бистиң бажыңнарывыстан элээн хери черде болдур ийин. Чамдык кырган эштеримниң кылаштаары безин пат». Ол база чөптүг чүүл-дүр. Ынчалза-даа мындыг бодал бар. Чүл дээрге, шимчээшкин — кадыкшылды экижидерниң бир аргазы болгай. Ындыг болганда, ыраксынмайн, олче барып турарыңарны сүмелеп тур мен, хоочуннар.

Шаңгыр-оол ДОРЖУ,
(«Шынның» корр.).

УЗУН НАЗЫЛЫГ

Таңды районнуң Дүрген суурнуң чурттакчызы Исак Григорьевич Иванов эрткен чылдың декабрьда 100 харлаан. Ол 1889 чылдың декабрь 20-де Белоруссияның Минск губерниязының Бобруйск суурунга хөй уруглардыг тараачын кижиниң өг-бүлезинден төрүттүнген. Ядыы дайынның чылдарында тараачынның өг-бүлези Минусинскиниң бир суурунга келген.

Кажан Россия Германия-биле 1914 чылда дайылдажып турда, Исак Григорьевичини шеригже келдирткен. Аныяк солдат беш чыл иштинде шеригге турган болгаш чүгле 1919 чылда халажып чанып келген. Сибирьге келгеш база-ла шериг херээн уламчылап кирипкен. Щетинкин биле Кравченконуң отрядынга катчып алгаш ак гвардейжилерни базары-биле Тывага келген.

Эрзин биле Самагалдай аразынга Бакич деп атаманның шерин сүргеш, Тарлашкын тулчуушкунунга кээп тылча шавышкан.

Дайын төнген соонда, тайбың күш-ажылче кирген. Хуу ажыл-агый тудуп эгелээн. 1930 чылда Балгазынга колхоз тургустунарга, аңаа кирген. 1942 чылдан бээр Дүрген суурга «Кызыл тараачын» колхозка ажылдап эгелээн.

И. Г. Иванов он үш уругларның адазы. Ам оларның алды кызы, дөрт оглу чурттап, ажылдап чоруур. Юбилярның уругларының ээрби беш уруглары, үжен алды уругларының уругларының уругларын карактажып, азыражып чоруур. Улгады берген уругларының аразында тудугжулар, малчыннар, чолаачылар болгаш эмчи ажылдакчылары хөй.

Исак Григорьевичиниң көөрү багай-даа болза, чарт угааннныг, бодунуң шаа-биле күш-ажылды кылып турар. Ыяш чарар, хүл узар, печказын одаар.

—Улуг назылыг болганымда кандыг-даа чажыт чок. Арыг агаарга күш-ажыл кылып, эки чемненип өскен болгаш таакпы тыртып көрбедим — дээр.

Владимир ФОМИН.

БОКТУГ

Өвүр районнуң төвү Хандагайты биле кожазында чыдар Солчур суурнуң хөөрлери чаңгыс черде. Ол Хандагайты суурнуң мырыңай чанында. Бо чаңгыс хөөрнүң чурум-чыскаал чогун, хир-чамын кижи кайгап ханмас. Мен бодаарымга, өлген кижиге мегелеп, ыяш херим, ыяш тумбочка кылган херээ черле чок. Ындыг хөөрлерни ийи-үш чыл болганда барып көөрге, инек буза өгейип каапкан, азы ирип калган, хөөр кыры ос-хорум болган чыдар.

Төрелдер хүну чарлап каарга, ынаар баар кижи мырыңай чок болур. «Хөөрге дегбес, ынчанмас чоор» деп хоозун чугаага чамдык кижилер алзып турары база чадавас хире. Ында бузулган, бузулбаан янзы-бүрү шилдер, лаазалар, будук баңкалары, хууңнар, ыяш, демир-дес дээш, чүнү чок дээр. Таңныыл чок болганындан, бичии уруглар ону урегдээн, ыт-куш каскан, кускун-саскан чыылган турарын кижи бо-ла эскевер. Улус депутаттарының Хандагайты болгаш Солчур кодээ Советтериниң күүскомнары хөөрнү чурумчудар талазы-биле дарый хемчег алыры негеттинип турар.

Мадон МОНГУШ.

САДЫП АЛЗА

Чамдык черлерге чоруурга, демир-дес артынчызы, машина-техниканың үрелик кезектери чер санай чыдар боор-дур. Ылаңгыя Эрзинниң чамдык ажыл-агыйларының, совхозтарының девискээрлеринде үрелген техника артынчызы хөй. Оон ыңай, чер санай октапкан демир эндерик. Бир эвес ол бүгүнү, чижээлээрге, белеткел контоpазынга суг доктааткан өртек-биле садып ап, Кызылче сөөртүп киирип турар болза, чон демир-дес артынчызын черге чыттырбас, чыгааш дужаап турар апаар боор деп бодаар-дыр мен.

Ажыл-агыйлардан база демирни садып ап турар болза эки. Чүге дээрге олар техниканы күрүнеден база-ла садып ап турар болгай. Ажылды ынчаар организастаар болза, орулгалыг-даа боор бис.

Кыргыс ЛАМАЖАП.

КАРАҢГЫ

Мээң бо чагаамны номчааш, Эрзин районнуң даргалары хөделип үнер чадавас дээш бижидим. Районнуң төвү болур Эрзин суурнуң кудумчуларының хөй кезии дүне дүмбей караңгы, чүге дээрге ында сайгылгааннар чок.

Район төвүнүң төп кудумчузу Комсомольская кудумчузунда магазиннер, столовая бар. Ында каш борбак сайгылгаан хып турар. Пушкин кудумчузунда эвээш сайгылгаан бар.

Суурнуң бажыңнарын, кудумчуларын чырыдар талазы-биле харысалгалыг, ол дээш акша-төгерик ап турар кижилер бар турар ужурлуг. Олар чүнү кылып, чүү дээш шалың ап орар ирги?

Александр ТАВА.

«Хаактардан садып алгаш,
Харлыг ийни дүвүлендир
Хала-даа чок сыладып,
Караңнадып бадайн дээш».

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фоточурумалы.

Болган таварылгалар

Ындыг база болгулаар-дыр

Эрткен чылын Тожунуң тайгаларынга, арга-арыынга тоорук чок, кат-чимис эвээш болганындан, адыг-хайыракан аш, күш кирип семирбээн, арган болган. Ынчангаш чурттакчылыг черлерже чоокшулап, мал-маганга айыылды көргүскен. Август айда Тоора-Хем суурнуң чоогунга бир инекти базып каан. Ол адыгны аглааш, балыглааш чоруткан. Сентябрь ортан үезинде хем ол чарыында чурттап турар аалдарже барып, Константин Чоодунайның верандазынче кирген. Пенсионер Чоодунай хоочун аңчы кижи болгаш, улуг корттпайн, адыгның бодун коргудуп чоруткан. Адыг ол чоруурда, Чоодунайның ыдын балыглааш, бир инектиң будун чара соп каан. оон кожазы кадайын, ажы-төлүн подвалче киргеш, эжиин бектээш, боду соңгадан үнүп турган.

Район төвүнде Зеленая кудумчузунуң бажында чурттакчыларның хуу тудуглары өзүп турар. Ында улус боттарының түр чурттаар бичии бажыңнарында үнүп-кирип, участоктарында хостуг үелеринде ажылдап турарлар. Оларның аразында мээн участогум база бар. Бодум база түр када бичии бажыңчыгажымда чурттап турар кижи мен. Улузум өске бажыңында. Бир-ле кежээ сес шак чартык үезинде боо дагжады. Он беш хире минута болганда, кожам Геннадий Юршин эгиштээн маңнап келди:

— Боон бар бе? Адыг чоруп тур Дүүргемниң чаңгыс-ла борбак огу-биле балыглаптым. Оон ыңай огум чок!

Менде чүү боор ийик, хлеб кезер калбак бижээмден өске чүве бар эвес. Тудугжу кижи болгаш, харындаа чидиг балдым бар болган. Ол кежээ уруум-биле кадайым база мензэ аалдап келгеннер. Эжикти бектээш, уруумну орун адаанга шурлааш, кадайымга калбак бижээм тудускаш, бодум чидиг балды туткаш, чырыкты өжүргеш, соңгадан хайгаарал кылып турупкан мен. Айдың кежээ турган чүве. Кайыын бээр кестүп турар. Адыг-даа көзүлбес. Балыг адыг кедеттине берген хире. Даштын ыттарның ээргизин канчаар ону: аа чиртип-ле турлар. Соңгам баары-биле кудурuктарын мунупкан ыңай-бээр маңнажып, бажынче сыңныш, ээрип-ле турлар. Кадайымның коргарын канчаар, сугда ыяш-ла, сирилээр.

Ол үеде кожам боолуг улустар эвилелдеп алыры-биле өске бажыңнарже чорупкан. Оон өөрлүг, машиналыг чедип келди. Ыттар оларга ооргаланган, ам кудуруктарын көдүрүп алган ээрип турлар. Кежээкинин он шакка 15 минута четпейн турда, Геннадий Юршин өөрү-биле, машиналыг дилеп тургаш, балыглаан адыын даялап каан.

Эртенинде билгеним: кудумчу кежилдир кожамның соңгазының баары-биле эрткеш, хаваның кажаазын ажыдып шыдавайн, (хөөн чок болган чадавас), ара каггаш, бистиң талаже кел чорда, ыттарның ээргизинге шыдавайн, Геннадий үнүп келгеш, боолаан. Чурттап турар черивис арга ишти. Ынчангаш Генаның боозун алгаш, сезиктиг үнүп келгени ол болган.

Кожам уруг подвалынга уруглары-биле 2 шак ажыг олурган. Улус барып, оожуктуруп, сөглевээн болза, хондур-даа олурар чадавас. База бир кожам уруг ийи уруун хепкербейн-даа, чүгле хөйлеңнерлиг, төрелиниң бажыңынга маңнап четкенин билбейн барган болган.

Ам черле боо чок олурбас-тыр. Боду боолаар кончуг боодан чагыдып алгаш, сыгыр октан октааш, белен олурайн адыр. Келзе келгей-ле деп бодап алдым.

Кан-оол ХЕРТЕК.
Тоора-Хем суур.

ТВ

ЯНВАРЬ 5
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 «Дон Кихот биле Санчонун амыдырал-чурттал г а з ы». Уран-чечен фильм. Бирги фильм. 4-кү сериязы. 9.45 «Карак чивеш аразы, доктаа!» 10.25 «Бистиң салгаашкынывыс». Ийи ужуражыышкын. 11.00 Улусчу чогаадылганың «Радуга» телепрограммаларының 8-ки делегей фестивалы. «Латин парус» (Италия). 11.30 Уруглар шагы. 12.30 «Үе». 13.00 «Мээң өңнүүм—аът». Эртем-тайылбырлыг фильм. 7-8 сериялары. 13.50—14.40 Уругларга фильм. «Чук биле Гек». 15.30 «Грант капитанны дилеп чорутканы». Уран-чечен фильм. 4-кү сериязы. 16.35 «... 16 харга чедир болгаш оон улуг назы» дамчыдылгага музыкалыг капсырылга. 18.25 Реклама. 18.30 «Үе». 19.00 «...16 харга чедир болгаш оон улуг назы» дамчыдылгага музыкалыг капсырылганың уламчызы. 19.30 «Дон Кихот биле Санчонун амыдырал-чуртталгазы». Уран-чечен фильм. Бирги фильм. 4-кү сериязы. 21.00 «Үе». 21.30 Чугула интервью. 21.40 «Көрүүшкүн». 23.10 «Ол болган... болган...» 23.30—23.45 «Этезин чуруп алыры». Улуг кижилерге мультфильм.

ИИИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 «Карагод» ансамбльдиң күүселдезинде орус шүлүкчүлерниң ырлары. 8.45 Англи дыл. 9.15 Аныяк көрүкчүлер театры. К. Гоцци — «Куску». Фильм-шии. 11.15 Англи дыл. 11.45 Уругларга фильм. «Хүлер куш». 1-ги сериязы. 12.50 Барымдаалыг фильм. «Ындыг-ла болзун». 13.20 Ритмниг гимнастика. 13.50—14.55 «Легендадан келген кыс». 2-ги сериязы. 17.00 Мультфильмнер. 17.30 Белорус ССР-нин Күртелерадиозу. «Сеткил-сагыжым сактыышкыннар-биле долду». 18.00 Ритмниг гимнастика. 18.30 «Үе».

КЫЗЫЛДАН

19.00 Симфониялыг оркестр концерти. 19.30 Медээлер. 19.35 Медээлер. 19.45 Чарлалдар. 19.50 Киножурнал.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удунар чаштар!» 20.15 «Парнасче чада». 20.30 Барымдаалыг фильмниң баштайгы көргүзүү. 20.50 РСФСР хоорайларының телестудиялары. А. Шнитке. Концерт. 21.30 «Моганкан хүн». Уран-чечен фильм (ССРЭ. КУДР). 23.00—23.35 «Чаа чыл дүнезиниң аялгалары». Львовтан дамчыдылга.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

17.00 Мультфильмнер. 17.30 Белорус ССР-ниң Күртелерадиозу. «Сеткил сагыжым сактыышкыннар-биле долду». 18.00 Ритмниг гимнастика. 18.30 «Үе». 19.00 Украин ССР-нин Күртелерадиозу. «Гарт». Аныяктар студиязы. 20.00—20.15 «Тамчыктыг удунар чаштар!»

КИНО

ЯНВАРЬ 5

«НАЙЫРАЛ»: «Тайна старого парка» 10.00. «Смиренное кладбище» 11.30. «С течением времени» (Индия. 2 сериялыг) 13.30, 16.20, 19.10.

«ВОСТОК»: «Очень страшная история» 12.00. «Двое и одна» 13.40. «Кинг-Конг» 17.20. (Ийи сериялыг). «Одиночка» 15.30, 19.50.

«ПИОНЕР»: «Похищение чародея» 10.00. «Она с метлой, он в черной шляпе» 11.00, 14.10. «Бесстрашный атаман» 12.30, 15.40. «На помощь, братцы» 17.00. «Приключения Квентина Дорварда, стрелка королевской гвардии» 19.30, 20.30.

«КАА-ХЕМ»: «Роня, дочь разбойника» 11.40. «Дайте мужа Анне Дзаккео» (Италия) 13.30, 15.20, 17.10, 19.00.

«ЕНИСЕЙ» к-б «Две стрелы» 17.30, 19.30.

ДЫННАДЫГ

Суг курлавырларын комплекстиг ажыглаарының Тывада килдизи Кызыл хоорайның Калинин кудумчузунда 128 «а» бажыңның дөрткү каъдында турарын ук килдис суг ажыглап турар бүдүрүлгелерге болгаш организацияларга дыңнадып тур.

ЧАГЫГЛАРНЫ КИИРИП БОЛУР

Доктаамал эвес токтуг электроагрегаттарны (бичии электростанцияларны) **туда өртек-биле садып алырын** Тыва респотребсоюз саналдап турар.

Чырык-биле хандырарынга, чем белеткээринге, электроприборларны ажыллададырынга, кодээ ажыл-агыйда механизмнерни болгаш өске-даа дериг-херекселдерни хөделдиреринге агрегат бүрүзүнүң күчүзү бүрүн четчир.

Бир агрегаттың өртээ — 2600 рубль.

Чурттап турар черлериниң аайы-биле чагыгларны **хереглекчилер ниитилелдеринге** киирип болур.

667000, Кызыл хоорай Красноармейская, 100

Редактор В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34; ◆ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-26; ◆ харысалгалыг секретарь — 3-34-82; ◆ оралакчылары — 3-45-93; Килдистер: ◆ партийжи амыдырал — 3-36-82; 3-36-25; идеология — 3-34-57 ◆ совет тургузут — 3-34-98; 3-41-23; ◆ үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; ◆ роулетпүр — 3-41-18; ◆ культура — 3-39-15; ◆ информация — 3-37-11; ◆ чагаа килдизи — 3-39-03; 3-34-39; ◆ очулга — 3-34-93; ◆ корректорлар — 3-37-11; ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41; ◆ солун келбейн барганда — 2-32-75 ◆ бухгалтерия — 3-43-41;

Чылда 300 катап үнер
Хемчээли 2 парлалга арны
Тиражы 28000 экз.

Индекс 54241

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы Кызыл Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу бажың № 1.

Чагыг № 360. ТС—00010.

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1925 чылда үндезилеттинген ◆ № 5 (14205) ◆ 1990 чылдың январь 6, суббота ◆ Өртээ 3 көп.

1990 чылдың март 4 — соңгулдалар хүнү

ЭКИ АЖЫЛДЫГЛАР ХӨЙ

СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң ажыттынарынга чедир он айдан эвээш үе арткан. Чуртта аңаа белеткел ажылдары калбарган. Маңаа хамаарыштыр Улуг-Хем районнуң партия организациязы кандыг ажылдар чорудуп турарының дугайын допчулап чугаалап бээрин бистиң тускай корреспондентивис Кодур-оол Оюн райкомнуң бирги секретары Владимир Сергеевич Неделинден дилээн. Моон адаанда ол мынчаар харыылаан:

— Дораан дорт чугаалап каайн: партияның чаңгыс эвиниң айтырыы мени дүвүредип чоруур. ССРЭ-ниң улус депутаттарының II Съездизинге Конституцияның 6 чүүлүн сайгарып чугаалашкан-даа болза ажырбас турган деп бодаар мен. Ажык болгаш дорт чугаадан ойталаанывыска улус, эң ылаңгыя аныяктар, күзенчиг эвес үнелелди берип болур.

Партия эге организацияларының дайынчы арга-шинээн бедидери чугула деп бодаар мен. Дуржулгалыг коммунистер бар черде партия ажылы эки тургустунган болур. «Ак-Туруг» совхозтуң парткому (секретары Мартыс Дапык) политиктиг методтар-биле ажылдаарын багай эвес шиңгээдип ап турар. Мында хоочун коммунист, партия ажылдакчызы чораан Роман Серенмаевич Хунай-оолдуң киржилгези, арга-сүмези база бар болбайн аан. Маңаа коммунистерниң аттестаттаашкынын эки эрттирген. Политиктиг болгаш экономиктиг өөредилге амгы үениң негелделеринге дүгжүп турар.

«Найырал» совхозтуң парткомунуң ажылын база чүгээр деп үнелеп турар бис. Ооң аныяк секретары Сергей Доржуда теоретиктиг дуржулга четчир, ол партияның дээди школазын дооскаш, партия райкомунуң аппарадынга база дадыгыышкынны [illegible].

Хоорай организацияларындан «Шагаан-Арыг коммунэнерго», дугаары 2 школада партия организацияларының ажылын демдеглеп болур. Үстүнде адааным партия организацияларының ажылында чаа чүүлдер эвээш эвес. «Ак-Тал», «ҮТКА 25 чылы» болгаш «Улуг-Хая» совхозтарда партия организацияларының чедир кылыр чүүлдери ам-даа бар.

Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, партияның XXVIII съездизинге уткуштур чоруп ора, партия ажылында эде тургустунуушкунну улам ханыладыр, чуртта болуп турар өскерлиишкиннер-биле кады эвес, оларны мурнап чоруур сорулганы мурнувуста салган бис.

Мындыг бир чүүлдү база айтыксаан ийик мен. Партийжи съездиниң делегаттары Москвага чүгле 2-3 хонук иштинде чыглыр. Делегаттарның кол нуруузу кудага келген генералдар ышкаш, аңаа чүгле олурушкаш, чаныш кээр. А чүге ол съезд чамдык делегаттардан тургустунган доктаамал ажылдаар орган кылып ап болбазыл? Депутат кижиниң статузу бар, а делегаттың чок. Бо дээрге улуг чугаа боор болур айтырыг-дыр.

Келир чылдан эгелеп, бистиң райкомувус аппарадынга программистиң штады немежир. Компьютер ажыглаары партия аппарадының ажылынга улуг дузалыг болуру чугаажок.

Политика болгаш экономика чарылбас болганда, экономиктиг реформага партияның ролю улуг. Районну бот-орулга-чарылгаже шилчидерин эртемге үндезилээн бис. Бүгү эрге-чагырганы Советтерге дамчыдып берип турар болганда, министерстволарның болгаш ведомстволарның бистиң районувуста организацияларның, бүдүрүлгелерниң үстүкү органнарынче чорудуп турар акшазын санаар апаар бис. Бодап көрүңер даан, чүгле «Шагаан-Арыг коммунэнерго» чылда 450 муң рубльди өскээр шилчидип турар болгай. Ыяш ажыл-агыйы чери бистиң районувустуң девискээринден тудуг материалдарын белеткеп алгаш, оозун тус черниң хереглелинге эвес, база өскээр ажыглап турар. Шак ындыг организацияларның саны районда эвээш эвес. Бот-орулга-чарылгаже шилчилге шак мындыг чөптүг эвес чоруктуң когун үзер.

Районга удуртукчулар ассоциациязын тургузарының бүгү экономиктиг үндезиннери бар. Материалдыг курлавырлар-биле бадыткаттынмаан 4 миллион рубльди биске бээр деп турар чүве бо. Ону алгаш, алгы-кеш болбаазырадыр цехти, аңмең фермазын, мрамор тывыжын организастаар бис. Удавас биске, «райснаб» деп организация база коступ кээр ужурлуг. Ооң ужур-дузазын кижи үнелеп четпес.

Республикаларга, областарга, харын-даа бүдүн регионнарга бот-орулга-чарылганың боттанырынга шоолуг-ла бүзүревес мен. Район звенозунуң бо талазы-биле келир үези магаданчыг. Улуг-Хем районнуң бот-орулга-чарылгаже шилчилгезин 1990 чылдан эгелээш, ооң дараазында чылын чаа аргаже бүрүн кирерин планнап турар бис. Районнуң бот-орулга-чарылгазынга идегеливис улуг. Оон чүү үнерин чурттап чоруй көре бээр ыйнаан бис.

Күш-ажылдың хоочуну Полина Алексеевна Раздобреева бүгү назынында чүгле чаңгыс даараныкчы мергежилге бердинип келген. Чаңгыс Тываның «Хүндүлелдиң Демдээ» орденниг хөгжүм-шии театрының чурулга-бүдүрүлге мастерскаязынга бежен хөй чылдар дургузунда ажылдап турар. Хөй кизы шиилерге көжегелерин даараары, чүгле холдан үндүрүп каап театр костюмнерин угулзалап, каастап тургаш эчизинге чедирери, өске-даа театрда болгаш сценада астынган, ол ышкаш артистерниң оюн үезинде ажыглай каап турар бүгү пөс аймаан даараары бо уран шевер улуг назылыг кижиниң хүн бүрүде хүлээлгези болуп турар. Полина Алексеевнаның уран холдарының сөөлгү даарап бүдүргени бүгү ажылып көрүкчү Чылгычы Ондарның «Ханныг петер» деп чаа шиизинден көрген.

ЧУРУКТА: П. А. Раздобреева ээлчеглиг чагыгны күүседип олур.

Алексей СОДУНАМНЫҢ фотозу.

90 ХАРЛААШ АЛГАН

Тозан чылдарның иштинде биче тар бажыңга чурттап чораан Акулина Герасимовна Романова чырык чаагай, изиг суглуг бажыңга чурттай бээр боор мен деп бодаваан.

1899 чылда ол Куйбышев облазынга төрүттүнген. Ол баштайгы революция чылдарында (1905-1907 ч.ч.) Шалинское суурга чурттап өскен. Ооң соонда бичии чуваш уруг Мана хемниң алдын уургайы болур черге озуп келген.

Акулина Герасимовнаның бир угбазы Ак-Довурак хоорайга чурттап турган. Ол 1972 чылда угбазынга келген. Оон эгелээш Рабочая кудумчузунга чурттаан. Кырганнар бажыңынга чуртта деп албадап-даа турган. Ынаваан.

Болбаазырадылга фабриказының коллективиниң күш-ажылчы чөвүлелиниң шиитпирин ёзугаар Чаа чыл бүдүүзүнде кырганга чаагайжыттынган бажыңны берген.

(Бистиң корр.).

ЧАЗАЛГА

Эрткен чылдың декабрь 31-де үнген № 300 «Шынның» бирги арнында «1990 чылда Тыва АССР-ниң Күрүне бюджединиң дугайында Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң доктаалы» деп эгени «1990 чылда Тыва АССР-ниң Күрүне бюджединиң дугайында Тыва АССР-ниң Хоойлузу» деп эде номчуур.

Соңгукчуларның кичээнгейинге

Улус депутаттарының Кызыл хоорай Совединиң соңгулдаларының талазы-биле хоорайның соңгулда комиссиязы күш-ажылчы коллективтерден, хөй-ниити организацияларындан, дээди болгаш тускай ортумак өөредилге черлеринден база шериг гарнизонундан улус депутаттарының кандидаттарынга депшиттиргеннер бүгү кандидаттар-биле соңгулда комиссиязының кежигүннериниң, партия, совет органнарының төлээлекчилериниң, ведомстволар, бүдүрүлгелер, болгаш организациялар удуртукчуларының ужуражыышкынын эрттирерин дыңнадып тур.

Ужуражыышкын январь 6-да 10 шакта СЭКП обкомунуң Политиктиг чырыдыышкын бажыңынга эгелээр.

БАШТАЙГЫ БҮРҮТКЭЭШКИН

Ровно 29 соңгулда округунуң комиссия кежигүннери, Тыва АССР-ниң улус депутаттарынга кандидаттар, оларның бүзүреттирген кижилери-биле кады, «Тыва суг-мелиорация» каттыжыышкынының бажыңында агитпунктуга январь 4-те чыглып келген. Олар аңаа чаңгыс чүүл хүн айтырыын — депутатка кандидаттың бүрүткелин чугаалашкан.

— Бөгүн депутатка кандидаттарның бүрүткелин чорудуп эгелээннерниң баштайгылары-дыр бис — деп, ында соңгулда комиссиязының даргазы Надежда Васильевна Муленко бодунуң эрге-хүлээлгезин ажыглап, хуралды ажытпышаан, чугаазын уламчылай-дыр. — Хөрек чуруктарын баш удур белеткеп алгаш келгеннерге шынзылгаларны долдуруп эгелээнивис бо. Чуруктарны кыланнааш саазыннарга тырттырар деп сагындырып турган болгай бис.

Комиссия даргазы оон ыңай соңгулда мурнунда кылып чорудар чамдык сорулгаларга доктаады. Депутаттың кандидадынга бүрүткеткен кижилер учётка турар хоолга-бижиктерни долдургаш, шынзылгаларны холга тудкаш, округтуң соңгукчулары-биле ужуражылгалар эрттирер. Олар Тыва АССР-ниң улус депутаттарынга кандидаттар болганда, соңгулда мурнунуң суртаал ажылын чорудар үеде 3 хире бүзүреттирген кижилерлиг болур.

Кыска дыңнадыг кылдынган соон дарый, комиссияның секретары Надежда Ивановна Дамирова баштаан кезек кежигүннер депутатка кандидаттар кылдыр депшиттиргениниң бүрүткелин кылып кириптиллер. Олар документ долдуурарда, кижи бүрүзүн душ-дужунга олуртуп алгаш, аңаа бүрүткедип келгеннерни алфавит ёзугаар чалап ап турдулар.

Учётка турар хоолга-бижикке төрүттүнген чылы, эрге-дужаалы, ажылдап турар чери, чурттап турар бажыңының адрезин дээн чижектиг кол-кол дыңнадыглар кирер болду. Оон соонда комиссияның секретары Надежда Дамирова кончуг чараш бижиир холунуң ужуу-биле бүрүткеттирип турар кижилерни бодунче чалап, допчу намдарының дугайын айтырып база катап-ла алфавит аайы-биле ат, фамилиязын ниити даңзыже киир бижип, чамдык тодаргайлаашкыннарны кылды.

Сайгарылгалар, дугуржуушкуннар, янзы-бүрү айтырыглар соонда, ол округка депутаттың чаңгыс мандады дээш туржурунче 12 кижини бүрүткээрин дугурушту. Баш удур чарлап, дыңнадып турза-даа, чаңгыс хары утда олар шуптузу чыглып шыдаваан.

Ол хүн Тыва АССР-ниң депутадының кандидадынга бүрүткеттирген 6 кижиниң аттары бо:

Дюкарев Василий Михайлович — «Агроүлетпүр тудуг» АТБ-де чолаачы.

Конуспаев Булат Айтмухаметович — Кызылдың эът комбинадының директору.

Лихицкий Александр Алексеевич — «Тыва суг-мелиорация» каттыжыышкынының автобаазазында чолаачы.

Самарин Борис Степанович — ССРЭ-ниң Кур хандырылгазының Тывада кол девискээр эргелелиниң начальнигиниң оралакчызы.

Санчи Баир Түлүшович — Тыва АССР-ниң Садыг министерствозунуң Кызылда садып саарар садыг баазазының директору.

Фроленко Виктор Григорьевич — Тыва автосептелге заводунуң директору.

Бүрүткелге белеткелде чамдык четпестерниң барын аңаа чыылганнар аразында илеретти. Соңгулда комиссиязының даргазы бүрүткел кылырынга арай дидим эвезин көргүзүп, хурал эгезинде Төп соңгулда комиссиязының секретары П. М. Самороковче телефон долгап ап, ооң-биле сүмележип, айтырттынып-даа турду. Хөрек чуруктарын үезинде бербээн азы бүлүртүң, багай тырттырып алгылаан кижилер аңаа илереп келди. Депшидилге хуралдары канчаар эрткениниң дугайында документилер шын эвес долдунган ийикпе азы допчу намдарын буу-хаа бижээн дээн чижектиг чүүлдерни комиссияның бүрүткел хуралынга демдеглээн.

Комиссия кежигүннери 2 кижиге чогуур тайылбырны бергеш, оларны дедир чорутту. Оларның бирээзи — аэропорт төлээзи. Оон документилери өске округка чедип келген болду. Чурттап турар чериниң аайы-биле депшиттирген бир аныяк эмчи кижиниң документилери шала будалчак болган.

Соңгукчулар-биле ужуражылгалар эрттирер черлерни чамдык организациялар хөлезилээр хөөнүг болган ужурунда, ол округка депшиттирген депутатка кандидаттарның хөй кезии удуртукчулар болганда, ол айтырыгны таарымчалыг шиитпирлээринге дуза кадарын комиссия дилээн.

Даңзы САЛЧАК.
(«Шынның» корр.).

Кыштаглаашкын — шыңгыы шылгалда

КӨРГҮЗҮГЛЕР БЕДЭЭН

Өвүрде «Торгалыг» совхозтуң Борис Шожап удурткан Кадый-Бажы хойжу бригадазының малчыннары кыштаглаашкынны организастыг эрттирип турар. Ында төрүүр 58882 хой кадарган 22 малчын эрткен чылын өг-бүле керээзин ёзугаар ажылдаан. Күш-ажылдың депшилгелиг чаа аргазы бүдүрүлгечи көргүзүглерниң бедииринге идиглиг болган.

Төнчү түңнелдер эрткен чылдардан бедээн. Чүс хойга онааштыр 81 хураганны камгалап алган. Дүк планы база күүсеттинген. Малчын кодан санында 16-18 тонна сигенниг, 5-7 тонна көк-сулалыг. Хойжулар кажааларны соок душпаанда чылыглап доозуп алган турган. Соок арга-биле хураганны өстүрер дээш малчын бүрүзү ооң кажааларының ханазын ийи каъттааш, аразынче курагаг өдекти тыраан.

1988 чылда чүгле үш малчын чүс хойга онаашты чүс хураган алган турган болза, 1989 чылдың түңнели-биле ындыг малчыннарның саны 13 четкен. Дүк планын бригаданың шупту малчыннары күүседир аргалыг болган. Оларның амыдырал байдалы экижип орар. Малчын 22 коданның он бирин электри чырыы-биле хандырган. Ол чорук хойжуларның ажылдаарынга таарымчалыг боор турар. Малчыннар амгы үеде Ирбитейде, Кадый-Бажында, Оргу-Шөл, Улуг-Өзен, Кошкар-Баштыг, Иштии-Бел, Сут-Бажы деп черлерде кыштап турар. Малчыннар аренда аргазын өөренип турар. Ол өөредилгени совхозтуң кол экономизи Арагачы Далай-оол айда ийи удаа эрттирип турган. Бригаданың кежигүннери ам аренда керээзинче кирген.

ОНЧА-МЕНДИ

Ирбитей, Иштии-Бел, Улуг-Өзен дургаар чагган хар улгаткан. Соок дыңзып кээрге, кандыг-даа малга таарымча чок болуру чугаажок. Ол бүгүнү «Торгалыг» совхозтуң Ирбитей өшкү бригадазының хоочун кадарчызы Болат-оол Дун эки билир. Ол он тос чыл малчыннаан хоочун коммунист. Болат-оол Донгакович Дун мурнуку чылдарда хойжулап чораан.

Дуржулгалыг малчын мурнакчыларның одуруунга чорупкелген. Малчын кадыр-берт, даг-даш тевер өшкү малдың одар-белчиирин шын таарыштырып, зооветеринарлыкның дүрүмнерин шыңгыы сагып, ажаалда-тежээлдезин экижидип турар. Эрткен кыжын өөнүң ээзи Марина Конгаровна-биле 346 ангор өшкүлерни хүр кыш ажырган. Күш-деңгилделиг, шыырак малдың чаш төлү боткур, доругуучал болуру чугаажок. Өшкү кадарчылары ону удуртулга болдургаш, кадарган малын чайын Ирбитейниң Ак-Белдирниң сериин, чаагай оъттуг тайгазынга чайлагладып, ыяк семиртип ап, кыштаглаашкынга хынамчалыг белеткенген. Ирбитейниң Иштии-Белде кыштаан чайгы үеде бүрүн септеп алган. Боттарының күжү-биле Усба-Хөлдүң Көк-Хаактан 21 тонна сигенни кезип белеткээш, кыштаанче сөөртүп чедирген. Чаш анайлар адаанга урар 7 тонна курагаг одекти белеткээн. Амгы үеде хоочун малчыннарның коданында 352 баш ангор өшкү хүр, онча-менди кыштап турар.

Найгыы-оол ДАМДЫН.

ЧЫЛ ПЛАННАРЫ КАНЧААР КҮҮСЕТТИНГЕНИЛ?

Он ийиги беш чыл планының дөрткү чылы доозулган. Республиканың кодээ ишчилери 1989 чылда мал продуктуларын бүдүрер болгаш ону күрүнеге садар, малдың баш санын көвүдедир талазы-биле дыка улуг сорулгаларлыг турган. Тыва АССР-ниң Статистика эргелелинден бистиң редакция баштай-ла мал продуктуларын дужаарының сан-медээзин алган.

(1990 чылдың январь 1-де, тонна-биле)

Районнар	Эът план	Эът күүсеткени	Эът хуузу	Сүт план	Сүт күүсеткени	Сүт хуузу	Дүк план	Дүк күүсеткени	Дүк хуузу
Бай-Тайга	1850	1183	64	730	738	101,1	100	103	102,1
Мөңгүн-Тайга	1240	1132	91,3	120	124	103,3	71	76	106,5
Барыын-Хемчик	1960	1603	81,8	1600	1698	106,1	109	112	102,5
Өвүр	1490	1490	100	450	470	104,4	93	86	94,1
Сүт-Хөл	1870	1770	94,7	1500	1597	106,5	95	104	109,7
Чөөн-Хемчик	1790	1744	97,5	2800	2950	105,4	96	97	100,8
Улуг-Хем	3600	3456	96	4610	4681	101,6	170	181	106,4
Таңды	3380	3261	96,5	7400	8029	108,5	157	150	95,9
Бии-Хем	2660	2764	103	7300	6862	94,0	109	110	100,1
Тожу	460	334	72,5	510	478	93,7	7,5	7,5	100,0
Каа-Хем	2530	2316	91,6	4800	4318	90,0	67	63	94,3
Тес-Хем	1710	1449	84,8	[illegible]	890	100	87	87,1	100,1
Эрзин	2020	1920	95,1	720	758	105,3	107	101,3	94,7
Кызыл	4140	4667	112,7	3570	3640	102	101	102,4	101,4
Кызыл хоорай	300	322	107,2						
Республика	31000	29413	94,9	37000	37233	100,6	1370	1380	100,8

Үстүнде сан-чурагайлардан алырга, республика күрүнеге эът садарының планын күүсетпээн-дир. Эң ылаңгыя бо талазы-биле бай-тайгажылар дыка багай ажылдаан. Ону чүнүң-биле тайылбырлап болурул? Хамык ужур ажыл-агыйжы эвес чорукта. Маңаа чүгле чаңгыс фактыны кииррээли. «Бай-Тал» совхоз (директору Ч. Хертек, кол зоотехник М. Баавыл) күрүнеге куду шынарлыг эът дужааганындан 1988 чылда барык 74 муң, а 1989 чылдың тос айларында безин 23 муң рубльди чедир албаан. Өре-самчыгдалдардан болгаш малдың өлүп хораарындан 1988 чылда 197 муң рубльди, а эрткен чылдың үш кварталында 131 муң рубльден каражадаан. Төрүүр 100 малга онаштыр 64 бызааны, 65 хураганны, 57 кулунну камгалап алган.

Шак мындыг көргүзүглүг турган, мал бажын өстүрер, ооң продуктулуун бедидер, орулгалыг болдурар дугайында кандыг чугаа турар боор.

Бай-Тайга районда малды эки семиртип алырының аргалары бар, эң ылаңгыя чайгы одарлар барык кайы-даа ажыл-агыйда четчир. Күрүнеге садар малды баш бурунгаар аңгылап, оларга немелде чемни берип, тайгаларже эрте-ле үндүрүп, кадарчыларны бүгү талалыг деткиир ужурлуг. Бо ажылды районда чедир үнелевейн турары илдең. Ол ышкаш Тожу, Тес-Хем районнар боттарының аргаларын, курлавырларын база четче ажыглаваан. 1989 чылда кайы-даа районнуң девискээринге оът-сиген эки үнген деп болур. Ындыг болганда, малдың продуктулуун бедидер аргалар турган.

Сүттү бүдүрер болгаш күрүнеге садар талазы-биле улуг деңзигүүрлүг Бии-Хем, Каа-Хем районнар сүт садарының даалгазын боттандырып шыдаваан. А дүк талазы-биле дөрт район чогуур хемчеглерни албаан.

Сүт-Хөл район күрүнеге дүк садар даалгазын күүседир дээш эрткен чылын шыырак ажылдааны демдеглевес арга чок. Ук айтырыгны партия, совет база ажыл-агый органнары улуг кичээнгейге алган, чоннуң ортузунга тайылбыр ажылын күштелдирип, хууда дузалал ажыл-агыйдан дүк киирерин организастаан. Оларның ындыг аргазын өске районнар, ажыл-агыйлар база ажыглап болур турган.

Планны күүседир талазы-биле баш удур-ла хамык чүүлдү санап кылып алыр ужурлуг. Ол ышкаш ажылдың түңнелин коллективтерге өй-шаанда үндүрер, тайылбырлаар, чедишкиннерни быжыглаар, четпестерни чайладыр талазы-биле бүгү ажыл-ишчилерни эвилелдээр, оларның сүмезин алыр.

Республиканың улус ажыл-агыйын хөгжүдериниң планын ёзугаар 1990 чылда күрүнеге бистер 30 муң тонна эътти, 38 муң тонна сүттү, 50 млн. борбак чуурганы, 1370 тонна дүктү садар ужурлуг бис. Моон алгаш көөрге, эрткен чылдаазындан эът дужаары арай эвээжээн, сүттүү көвүдээн, а дүк хевээр арткан.

Бис планны күүседир аргалыг бис. База-ла курлавырларны чедир ажыглаваайн турарывысты айытпайн баар аргавыс чок. Мал төлүн чедир албайн база арган-доорган малды дужаарындан совхозтарывыс чылдың-на ийи муң тонна хире эътти чедир албайн келген. Ону акшаже шилчидерге 6 млн. ажыг рубль боор турар-дыр. Бот-орулга-чарылга, бот-акшаланыышкын үезинде бо дээрге кайы хире хөй түңдүр.

База бир факт: төрүүр инектиң саны эвээш, ындыг турбуже, оларның 31 хире хуузун чылдың-на чарыгдап турар. Мындыг турда, мыйыстыг бода малдың баш саны канчап өзерил?

1990 чылда республиканың агроүлетпүр комплекизин хөгжүдеринге 98,9 млн. рубльди көрген. Ону билдилиг ажыглаар болза, хөй-ле чүүлдү кылып ап болур.

Амгы үеде малчыннарның, зооветспециалистерниң база удуртукчуларның ажылында эң-не харыысалгалыг үе — кыштаглаашкын чорук турар. Чыл төнген, чаа чыл эгелээн. Частырыгларны анализтээр, эки чүүлдерни быжыглаар. Эрткен чылдың төнчүзүнде республиканың ажыл-агыйларының директорларының, экономистериниң семинары болуп эрткен. Зоотехниктерниң бирги бөлүүнүң ындыг өөредилгези база эрткен. Ийиги бөлүк келир неделяда Кызылга чыглыр. Ол семинарларга мал ажылының айтырыгларын ханызы-биле чугаалашкылаан. Эң ылаңгыя аренда керээзиниң артыкшылдыын херек кырынга көрген. Мурнакчыларның дуржулгалары-биле специалистер таныжкан.

Ам сорулга болза, бо бүгү чүүлдер чүгле чугаа кырынга эвес, а херек кырында боттанган турарын чедип алыр ужурлуг. Ажылды биске кым-даа эвес, а чүгле боттарывыс кылып алыр ужурлуг бис.

Дүвүренчиг медээ

ДҮРҮМНҮ ХАЖЫДЫП БОЛБАС

Эрткен чайын анай, хураган кежи хүлээп алыр дээш «Ак-Туруг» совхозка чеде бердим. Таныырым склад эргелекчизи 3 муң кешти белеткелдер конторазы алгаш барганын чугаалады. Чүвениң аайын тып алыр дээш ооң директору турган Эрес-оол Ховалыгга четтим. «Министрлер Чөвүлелиниң доктаалы ёзугаар ындыг апарган» деп бо ийин.

Баш бурунгаар чугаалап каайн: Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлели анай, хураган кежиинге хамаарыштыр ындыг доктаал хүлээп албаан. Мону дорт чугаалаарга, кара туразында аажылаашкын дээр. Респотребсоюз даргазының оралакчызы А. А. Магеря бүдүү ындыг айтыышкыннар берип орар кижи боор-тур. «Ак-Туруг» совхозтуң ол 3 муң анай, хураганының кежин бирээзиниң-не өртээн 1 рубльге хүлээп алган, ол дээрге күрүне стандартынга таарышпас, чиижең өртек ышкажыл. Бир эвес ынча кешти биске, өлүктывыш ажыл-агыйынга, дужааган болза, бир кеш дээш ортумаа-биле 2 рубль 50 көпеек төлээр болгай бис. Ынчангаш совхозтуң чидири 4500 рубль болган-дыр.

А белеткелдер конторазының хүлээп алыр ужурлуг хой, өшкү кештери совхозтарда ирип, чыдып чыдар.

Октябрь 28-те Улуг-Хем районнуң белеткелдер конторазы аңчылардан өлүк хүлээп ал турарының дугайында чарлал тараткан. Райохотовед Владимир Бачурин-биле ол конторага баргаш, Министрлер Чөвүлелиниң доктаалын айтырдывыс. Ындыг доктаал база-ла чок болду. Чүгле респотребсоюз даргазының оралакчызы А. Магеряның белеткел конторазынга дужаалы бар. Ында киш кежинден өске бүгү өлүктү хүлээп алыр деп каан.

Бистиң ажылывысче холгаарлап турар апарган улуг дарга А. Магеряга болгаш белеткелдер конторазынга тайылбыр бээр апарган-дыр мен ийин. Бүгү аңнарның кежин болгаш эъдин, бора-боолай, ыт, өрге, тарбаган, дииспей, ара салган азы өлүг төрүттүнген болгаш өске-даа чылдагаан-биле өлген анай, хураган кештерин чүгле курашныыр-тывыш ажыл-агыйы болгаш ооң салбырлары хүлээп алыр.

Күрүне организациялары биле совхозтар аразында садыглажыышкынга чиижең өртек болгаш күрстандарт хажыдыышкыннары турбас ужурлуг.

Толчун-оол ШОЙТУН.
Тыва АССР-ниң аңныртывыш ажыл-агыйының бүдүрүлге каттыжыышкынының Улуг-Хем районда салбырының даргазы.

Экономиктиг реформа: дуржулга, дилээшкин

ЧОЛААЧЫНЫҢ БОДУНДАН ХАМААРЖЫР

Автотранспортту ажыглаарын экижидериниң, чолаачыларның ажылының бүдүрүкчүлүүн бедидериниң орукгарын республиканың автотранспорт ажылдакчылары дилеп келген. Чедиишкинниң баштайгы базымнарыдаа бар. Республиканың агроүлетпүр комитединиң Эрзинде автотранспорт бүдүрүлгезиниң бо талазы-биле үре-түңнелдиг ажылдап эгелээнин, ооң дуржулгазын Мөңгүн-Тайгада автотранспорт бүдүрүлгезиниң ажылында ажыглап турар апарганын «Шын» солунга чырыткан. Автотранспортту бедик бүдүрүкчүлүг болгаш камналгалыг ажыглаарының оруктарын дилээри улам калбарып, автотранспорт бүдүрүлгелериниң хүн бүрүде ажылында ханылап турар. Чижээлээрге, Кызылда № 2 автотранспорт бүдүрүлгезинде машиналарның техниктиг ажаалдазын, септелгезин экижиткен соонда, чолаачыларның орукче үнери көвүдеп, ажылдың бүдүрүкчүлүү бедээн. Кызылда пассажирлер аргыштырылгазының автотранспорт бүдүрүлгезинде база дилээшкиннерни чорудуп турар. Хууда кереэ-биле ажылдаарының аргазы бо бүдүрүлгениң чолаачыларының аразында деткиишкинни ап эгелээн. Амгы үеде маршруттуг такси шутумнарында автобустарның чолаачыларындан элээн каш кижи хууда керээже шилчээн. Оларның аразындан үш кижи хууда кереэ-биле ажылдаарының аргазын кызымак шиңгээдип ап турар. Чамдыызы кереэлерин ара үскен.

Кереэ-биле ажылдаары белен эвес херек. Пассажирлер аргыштырылгазының автотранспорт бүдүрүлгезиниң удуртулгазы-биле чолаачыларның чарган кереэзин номчуп ора, ону кижи билип каар. Кереэ ёзугаар пассажирлер аргыштырарын чолаачы бодунуң долу харысалгазынга ап, хүлээнип алган автобузунуң техниктиг ажаалдазын, септелгезин өй-шаанда чорудуп, ону камныг ажыглап, ай санында 1690 рубльди бүдүрүлгеге пассажирлер аргыштырылгазындан дужаар ужурлуг. Ай санында 5062 километрни эрткеш, 1690 рубль түңнүг акшаны пассажирлер аргыштыргаш, чыып алыр. Бир эвес автобустуң эрткен оруунуң хемчээли 5062 километрден көвүдеп, кереэде көрдүнген түңнүг акшаны чыып шыдаавас болза, өй-чижээнден көвүдедир маңнатканы километр бүрүзү дээш бүдүрүлгеге 33,38 азы 3 хире көпеекти ооң боду алырынга көрдүнген чарыгдалдардан чолаачы төлээр ужурлуг. Шак ындыг негелделерниң ПАЗ-672 маркалыг автобустуг чолаачыларның кереэзинде ажылдап кылган.

„Бо хире шыңгыы негелделерлиг кереэ ёзугаар ажылдаары белен эвес херек. Чолаачы бүрүзүнден хууда бызыг сагылга-чурумну ол негээри чугаажок. Ынчангаш хууда кереэ ёзугаар үр ажылдап шыдавaан чолаачылар хөй болуп турар. Бодунуң сагылга-чурумунуң кошкаа, кереэде көрдүнген негелделерни күүседип шыдавайн барганы дээш оларны-биле кереэни автобүдүрүлгениң администрациязы эра үзүп каaптар ужурга таварышкан. А чолаачыларга негелделер дыка шыңгыы. Чижээлээрге, техниктиг ажаалдага автобусту чөптүг чылдагаан чокка 1 шак озалдадып тургусканы дээш техниктиг ажаалда кылып чорударының өртээ 20 хуу көвүдей бээр.

Хууда кереэде ажылдап турар чолаачының адынга пассажирлерниң талазындан бадыткалдыг чөптүг хомудал кирер болза, хомудал бүрүзү дээш 50 рубльге чолаачы торгадып болур. Чолаачы бүрүзү хууда кереэ-биле ажылдаарының дугайында дугуржулганы администрация-биле чарып тура, кайы хире улуг харысалганы бодунга ап, белен эвес байдалга ажылдаарынга бодун тургузуп турары ооң-на илдең-дир. Ынчалза-даа хууда кереэ чолаачыларны боттары башкарлып, камналгалыг ажылдап болур талазы-биле хаара тыртып турар. Бо арга-биле пассажирлер аргыштырылгазының автотранспорт бүдүрүлгезиниң чолаачыларындан бир дугаарында В. П. Горячев ажылдап эгелээн. Барык бир чыл ажыг хире Виктор Петрович хууда кереэ-биле ажылдап, ол арганың алызы барып непте-ренгей апарып болурун ажыл-ижи-биле бадыткап турар. Чолаачының шалыңы, бүдүрүлге үезинде үндүрер чарыгдалы пассажирлер аргыштырылгазындан алдынган акша-хөреңгиден тургустунар чүве болганда, автобусту тургуспайн ажыглаар, пассажирлерни сөөртүрүнүң графигин шыңгыы сагыыр, автобуска чорааныңың өртээн пассажирлерниң шуптузу төлээр чоруун чедип алыр дээш хууда кереэже кирген чолаачы кызымак ажылдаар апаар.

Виктор Горячевтен аңгыда, Анатолий Аскыров, Рефа Амзараков олар база хууда кереэже шилчээн. Орулгалыг ажылдаарының оруунче баштай кирген кижилерге берге, оларның саны эвээш. Бир эвес олар хууда кереэ орулгалыг ажылдап болуруунуң аргазы, бүгү чүве хамыктың мурнунда чолаачының бодундан хамааржыр деп бадыткаптар болза, ынчан оларның эгелээшкининиң талалакчылары хөй апаары чугаажок.

Шаңгыр-оол МОНГУШ.

Олег Базыр-Сады биле Анатолий Монгуш Шагаан-Арыгда 42 дугаар тудуг эргелелинде тудугжулап ажылдап турарлар. Олар планныг онаалдаларын доктаамал ажыр күүседип, мурнакчыларның одуруунга чоруп келген. Мурнакчы тудугжулар ам район эмнелгезиниң тудуун хуусаазында ажыглалга кирер дээш төлептиг үлүүн киирип, кызымак ажылдап турар.

ЧУРУКТА: мурнакчы тудугжулар Олег Базыр-Сады биле Анатолий Монгуш.

Түлүш КАРЫМАНЫҢ фотозу.

ОРУЛГАНЫ АЛДЫВЫС

Эрткен 1989 чыл бистиң коллектививистиң ажыл-ижинге чогумчалыг чыл болду. Тураның хлеб заводу орулга чок ажылдап келген бүдүрүлгелерниң бирээзи дээрзи билдингир болгай. Орулгалыг ажылдаарының оруктарын дилеп тургаш, эрги чылды чедиишкинниг доозуп, чаа чылче эвээш-биче-даа болза, акша-төгериктиг кирип тур бис. Бир эвес бүдүрген продукцияның хемчээлин ап көөр болза, бичиile чедир күүсетпейн бардывыс. План ёзугаар бүдүн чыл иштинде 1400 тонна хлеб продуктуларын бүдүрүп үндүрер ужурлуг турдувус, херек кырында ону 1360 тонназы бүдүрүп үндүрүп, 40 тонна хире продукцияны чедир бербейн бардывыс. Ында бир чөптүг чылдагаан бар.

Хлеб продуктуларын Бии-Хем районнуң хереглекчилер ниитилелиниң магазиннериниң чагыы ёзугаар бүдүрүп үндүрүп келдивис. Олар хонукта ортумаа-биле 5 тонна хлеб продуктулары чагыыр. Чамдык хүннерде ол хире хлеб безин долузу-биле сайгартынмайн баардыр. Садып шыдавайн барганы хлебти магазиннер өртээниң 20 хуузун заводка төлээш, дедир дужаап турарлар. Кадып калган хлебтен сухари кылып турар бис. Ону малчыннар аажок садып алыр. Бир эвес план күүселдезин акша-төгерик талазындан көрүп көөр болза, ону элээн ажыр күүсеттивис. Янзы-бүрү пряниктер аймаан, песочное дээш, далгандан кылган продуктуларны бүдүрүп үндүрүп, районнуң хереглекчилер ниитилелиниң «Лакомка» деп магазинни дамчыштыр садып тургаш, планны акша талазы-биле ажыр күүседир, хөй эвес-даа болза, орулгалыг боор аргалыг болдувус.

План күүселдезин продукцияның ассортиментизин янзы-бүрү болурундан, ооң шынарындан база кончуг хамаарылгалыг болур деп чүвени арга-дуржулга көргүскен. Заводтуң бүдүрүп үндүрүп турар продукциязының ассортиментизин янзы-бүрү болдурар, оларны өйлеп-өйлеп чаартырының хемчеглерин 1990 чылда ап чорудар бис. Продукцияның хемчээли эвээш-даа болза, ол амданныг, шынары эки болза, ону кижилер хөй-биле садып алыр-дыр. Херелели хөй, эки шынарлыг продуктуларның ертээ база элээн улуг болуру чугаажок.

Бөгүн Тураның хлеб заводунуң күчүзүн долузу-биле ажыглавайн турарын чажырган херээ чок. Хонукта 5 тоннадан хөй хлеб продуктуларын бистиң коллектив бүдүрүп үндүрүп шыдаар. Аңаа шаптыктап турар чүүлдер база бар. Бирээде, завод колдуунда Туран хоорайның чурттакчыларының хереглелин хандырары-биле ажылдап турар. Бии-Хемде суурларда пекарнялар бар. Чижээлээрге, Аржаан суурга пекарня черле турган. Ээрбекке пекарняны чоокта чаа туткан, Хүтке, ырак суур боорга, пекарня ажыткан. Тураның хлеб заводунуң продукциязын алыр суурларның саны эвээжээн. А пекарняга быжырган хлебтиң шынары черле эки болгай. Заводтуң хлевин Кызыл хоорайның, Усинск суурнуң магазиннери база ап тургулады.

Ажы-биле чугаалаар болза, продукциявысты хөйнү садарының оруктарын дилээр ужурлуг-дур бис. Дилеп-даа тур бис. Ол орулга-биле Туранга «Чаа эскен хлеб» деп магазинни бо чылын ажыдар деп шиитпирлээн бис. Аңаа чүгле чаа быжырган изиг хлеб кирер. Ооң ажылын канчаар организастаарының аргаларын өөренип көөр апаар. Заводтуң продукциязын хереглекчилер ниитилелиниң машиналары-биле сөөртүп турар. Бир эвес завод боду хлеб сөөртүр машиналыг турган болза, продукцияны сайгарарының хемчээли улгадып болур. Үстүнде адааным орулгаларны күүседип, продукцияны сайгарарының аргаларын тып аптар болзувусса, хлеб продуктулары быжырарының хемчээлин көвүдедип болур. Ынчан орулгавыс чылда 1989 чылда ышкаш 16 муң рубль эвес, а оон хөй боор болур.

Ажылдың бүдүрүкчүлүүнүң, шынарының экижээнинге күш-ажылдың сагылга-чурумун шыңгыыратканы база идиглиг болган. Шоодайларны Кызылда сайгарылга баазазынга өй-шаанда эгитпээни, далганны хөйнү чарыгдааны, электроэнергия өртээ хуусаазында төлевээни дээш штраф төлеп турган болза, 1989 чылдан эгелеп, ындыг штрафтарны төлевес апардывыс. Ол бүгү ажылдарны өй-шаанда кылып турар. Ол сут болза, курут перге чарыгдалдар бооп турган ышкажыл.

Коллективтиң ажылы сөөлгү үеде улам демниг апарган. Александра Бражникованың, Мария Лихачеваның ээлчеглери багай эвес ажылдап турар.

Заводта дериг-херекселди ажыглаарының хуусаазы шагда-ла эрткен. 1975 чылдан тура, заводтуң бажыңының капитал септелгезин чорутпаан. Далган былгаар херекселдерни харын солаан. Аргалыг болза, заводтуң дериг-херекселин доозазын солууруунуң, чаартырының өйү келген.

Заводту тудуп тура-ла, дыка хөй чүүлдерни чедир кылбайн барганы илдең. Чижээлээрге, ажылчыннарның кыжын душтарга чунар аргазы чок. Чүте дээрге ында соок. Заводта бичии-бичии хөй өрээлдер бар. Кандыг орулга-биле тутканының ужуру билдинмес. Оларны чоорту эде дерип, ажыглаарының аргазын бодап турар бис.

Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, завод бут кырынга туруп эгелээн. Турушту улам быжыглаар дээш күженииишкинниг ажылдаар апаар бис.

Галина ЦЫПИНА.
Кол бухгалтер.

ДЕМНИГ КОЛЛЕКТИВТИҢ УДУРТУКЧУЗУ

Тудугжу дээрге кижиниң ажыл-чорудулгазында чаагай, буянныг мергежилдерниң бирээзи. Шынап-ла, тудугжуларның кылып бүдүрген ажыл-ижи амыдыралды каастап, кижилерниң сеткилин өөртүп, чалгыыналган хостуг күш-ажылдың тураскаалы болуп, чүс-чүс чылда артар.

Бай-Тайганың Тээлиде бот-орулга-чарылгалыг тудуг-септелге участогунда Маадыр-оол Содунамның бригадазының ажыл-ижи-биле таныжары-биле оларның ажылдап турар черинге чеде бердим. Бригаданың тудугжулары ийи аал ишти чурттаар бажыңның ханазын бурун доскаш, кладовкаларын кылып, кижи бүрүзү-ле бачым иште хаара туттунган, чай, шөлээн чок ажылдаан турлар.

Хүлүмзүргей шырайлыг, ортумак дурт-сынныг, кирбей кара салдыг бригадир тудугжуларга бир-ле чүвени айыткан, тайылбырлаан, сүмелээн чоруп тур.

Шериг хүлээлгезин эрттиргеш, 1976 чылда Маадыр-оол Содунам тудугга ажылдап кирген. Ол талазы-биле тускай мергежил чок аныяк кижиге баштайгы удаада бергелер тургулаан. Бергелерни ажып эртип, мурнакчы тудугжуларның арга-сүмезин, ажыл-ижин өөренип көрүп, дуржулгазын шиңгээдип ап, кызымак чүткүлдүг ажылдааның түңнелинде ажылга чоорту мергежип, мурнакчылардан дудак чок ажылдап турар апарган. Аныяк оолдуң күш-ажылчы амыдыралы шак ынчаар эгелээн. Тудугга сес чыл ажылдап чорда, ону комсомолчу-аныяктар бригадазынга бригадирледип каан. 1984 чылдан эгелеп, бо хүннерге чедир бригадирлеп ажылдап, тудугжунуң буянныг мергежилинге дыка хөй аныяктарны ижиктирип өөреткен. Олар шупту-ла дагдыныкчызын хүндүлээр, а бригадир боду оларга чоргаарланып чоруур.

— Бистиң бригадавыс бодунга алган бүдүрүлге планнарын чедиишкинниг күүседип келген. Баштаар черлеривис тудуг материалдары-биле өй-шаанда хандырып, күш-ажылды эки организастап турар, ажылга таарымчалыг байдалдарны тургузуп, социалистиг чарышты эки организастааны — бо бүгү чүүлдер бистиң чедиишкиннеривистиң үндезини ол. 1988 чылда ийи аал ишти чурттаар ийи бажыңны тудуп, СЭКП райкомунуң немелде тудуун доозуп, ажыглалда киирген бис. Оон аңгыда ийи чуртталга бажыңының капитал септелгезин кылдывыс. Бо чылдың эрткен айларында ийи аал ишти чурттаар үш бажыңны туткан. Үш бажыңга капитал септелгелерни кылган. 324 муң рубль түңнүг ийи каът чурулга школазының тудуунга 100 муң рубльдиң тудуг-монтаж ажылдарын кылыры көрдүнген. Ол тудугнуң тавaан кудуп доозуп, 28 муң рубльдиң ажылдарын кылдывыс. Ам бо бажыңны дужаапкаш, ол тудуувустуң ханазын салып үндүрер бис — деп, бригадазының кылган ажылдарын Маадыр-оол Содунам чугаалады.

— Силерниң бригадада каш кижи ажылдап турарыл, эки ажылдап турарлар кымнарыл? — деп сонуургадым.

— Бригадада шупту 9 кижи бар. Оларның үжү коммунист. Бригадавыс эп-найыралдыг, чаңгыс кижи дег демниг. Олар боттарының хүлээлгезин эки билир. Апыяктарны дагдыныкчыларда быжыглаан. Тудугда хөй чылдарда ажылдаан, байлак арга-дуржулгалыг хоочуннар Өлзей-оол Саая, Эвилел Хертек, Карл Кужугет дээн ышкаш дагдыныкчыларывыска чоргаарланыр бис. Александр Содунам, Вячеслав Хертек, Нил Иргит — аныяк мурнакчыларывыс ол. Олар хоочуннарга дөмейжиксээр, олардан үлегер алырын оралдажырлар. Сагылга-чурумувус быжыг. Коллективтиң хөй-ниити ажылдарынга киржип турар бис.

Тудуг-биле бодунун салым-чолун доинап, коллективтиң хүндүткелин чедип ап, эш-өөрүнге чаптатып ажылдап чоруур аныяк бригадирниң ажыл, амыдыралынга онзагай болууушкуннар база болгулаан. 1985 чылда ленинчи партияның кежигүнүнге ону хүлээп алганы — Маадыр-оол Иргитовичиниң амыдыралынга улуг аас-кежик болган. Олла чылын «Эң эки тудугжу» деп район чемпиону атты чаалап алган. 1988 чылда база-ла район чемпиону болган. Ленинчи комсомолдуң 70 чыл оюн таварыштыр «ВЛКСМ-ниң 70 чыл оюу», «11-ги беш чылдың шалыпчызы» деп хорек демдектери-биле шаңнаткылаан. Тээли кодээ Советиниң депутадынга ийи чыыш улаштыр соңгудуп келген. Ам район Советиниң депутады.

Бригадир, коммунист, депутаттың хөй-ниити ажылдары база-ла хөй. Коллективтиң профэвилел комитединиң кежигүнү, бажыңнар кезип, чоннуң чуртталгазынга байдалын хынаар профилактика чөвүлелиниң кежигүнү, райкүүскомнуң орук-тудуг болгаш транспорт талазы-биле комиссиязының кежигүнү. Соңгукчулар Новая, Степная кудумчуларынга чагы баштарынга чырыктар кылырын, Степная кудумчузунга уруглар ойнаар шөл кылдырып бээрин депутаттан дилээн. Ол чагыгларны — күүседир хемчеглерни ап турар.

— Бистиң бригадавыс бот-орулга-чарылгалыг. Ынчангаш тудуг материалдарын камналгалыг ажыглап, кижи бүрүзү ажылга бот-харысалгазын бедидип, ниити коллективтиң чедиишкиннери дээш кызымак ажылдап турар. Бисте курлаг штукатурка-биле хандырылгада үзүктелиишкиннер бар. Чамдыкта шынары багай, бузук, ойбак болгулаар — деп, бригадир хомудады.

Бригада Николай Чамыяның бригадазы-биле социалистиг чарыштыг. Николай хүлээнген ажылынга ак сеткилдиг, эш-өөрүн күш-ажылче сорук киирип, чедиишкинниг ажылдап чоруур, мурнакчы ажылдыг бригадир. Ол бригада база каш удаа соцчарыштың тиилекчизи болуп, шылгарап келген.

— Бистиң бригада 151 муң рубльдиң тудуун эрткен чылын кылыр турган, 153 муң рубльдиң тудуг ажылдарын кылып, чыл планын ажыр күүсеткен бис — деп, бригадир чугаазын доосту.

Седип-оол ИРГИТ.
(Штаттан дашкаар корр.).

ХАНДЫРЫЛГАВЫС ЭКИЖЭЭН

Республиканың одаар чүүл сайгарар конторазының Мөңгүн-Тайга районда складынга Май Чарык-Каракович Куулар эргелекчилеп эгелээн соонда районнуң чурттакчыларлыг суурларының чонунуң, оон туржук, малчыннарның бодунун одаар чүүл-биле хандырылгазы экижээн. М. Куулар маңаа ажылдаанда бээр дөрт чыл ажып турар. Бо аразында одаар чүүл складының ажылынга чаа чүүлдер кестүп келгенин чон дораан эскерип каан.

Бирээде, мооң мурнунда хөмүр-даш дээш оочур былаажып турган хөй чон ам оожурган. Хөмүр-дашты баштайгы ээлчегде школаларга, эмнелгелерге, уруглар албан черлеринге база ол-бо албан черлеринге бээрин чурумчуткан. Партияның болгаш күш-ажылдың хоочуннары, назылап кырааш, буянныг дыштанылгаже үнген пенсионерлер хөмүр-дашты оочур чокка ап турар апарган. Оон аңгыда, чаа бажыңче көжүп кирген өг-бүлелерге, улус ажыл-агыйының янзы-бүрү адырларынга ажылдаары-биле келген аныяк специалистерге хөмүр-дашты база-ла бир дугаарында бээрин чурумчуткан. 1989 чылдың октябрь эгезинден эгелеп ССР Эвилелиниң 60 чылы аттыг совхозтуң хонашкыштагларында чурттап турар малчыннарын хөмүр-даш-биле болдунар шаа-биле хандырып эгелээн.

Май Чарык-Каракович Куулар янзы-бүрү мергежилдиг, ажылгыр кижи. Ол чамдыкта трактористей-даа берген турар, бирде көдүртүр кран башкарган, хөмүр-даш-даа чүдүре берген турар. Херек апарганда чолаачылап, одакчылап, сантехниктеп-даа билир.

Одаар чүүл складының коллективи эрткен чылдың хөмүр-дашты сайгарып саарар планныг онаалдазын ажыр күүсеткен. Аныяк тракторист Владимир Биче-оол суурнуң албан организацияларынга, чурттакчы чонунга хөмүр-даш сөөртүп чедирип бээр хүлээлгезин ак сеткилдиг күүседип, мурнакчыларның одуруунда чоруп турар.

Бо чылын «Мөген-Бүрен» совхозтуң төвү Кызыл-Хая суурга районнуң одаар чүүл складының салбырын ажыдарын коммунист М. Куулар планнап турар. Ынчан Мөген-Бүрен кодээ Советтиң девискээринде ажылдап, чурттап турар чон хөмүр-даш-биле үзүктелиишкин чок хандыртынар дээрзинге бүзүреп болур.

Адыг-Тюлюш БЕГЗИ.

ЧУРУКТА: Ак-Довурак автобүдүрүлгезиниң чолаачылары Сергей Монгуш биле Шолбан Монгуш Барыын-Хемчиктиң оруктарының тудуунда ажылдап турарлар. Оларның кайызы-даа «ЗИЛ-130» машиналарны башкарып, кылыр оруктарга сай-дашты чедирерлер. Бо аныяк чолаачыларның киржилгези-биле суурлар аразында хөй оруктарны кылган. АТБ-ниң оон өске-даа чолаачыларының дузазы-биле оруктарны кылыры үргүлчүлеп турар.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

АВТОР ДЫҢНАТСЫН

1989 чылдың октябрь 6-да № 233 «Шын» солунда Тава-Самбу Сарыгларның «Доктаар черни немезе» деп чүүлүнге хамаарыштыр бодумнуң бодалымны илередикседим. Автобус чолаачызы кижи болганымда, автобус доктаар чер кая турза экил деп чүвени кымдан артык билир ужурлуг мен. Малчыннар, оларның ажы-төлү чадаг кылаштажып турар деп бижээн-дир. Хөнделең-Аксындан, Эдегейден кым-даа чадаг кылаштавайн турар. Хөнделең-Аксын таварып, Ак-Довурак — Тээли аразынга автобустар хүнде аай-дедир алды катап чоруп турар. Эдегей таварып Хөнделенче хүнде ийи катап рейс кылыр. Кижилер чадаг кылаштажып турар деп бижээни шын эвес.

Автобус доктаар черлерни кылырын база сүмелеп турар-дыр. Аңаа хамаарыштыр чаңгыс чижекти ап көрээлиңер. Эдегейден Хөнделенче чарлып чоруур орук белдиринде доктаар чер кылып каан болгай. Оон чаңгыс-даа кижи автобуска олурганын көрбээн мен. Малчыннар чаңгыс черге бөлдүнчүп албас-ла болгай. Аалдарының дужундан барып автобус дозар. Эдегейге, Хөнделең-Аксынга база кылза дээн-дир. Кыжын-даа, чайын-даа аалдар турбас чер. Ак-Довурак биле Кызыл-Мажалык аразынга автобус шимчээшкинин эде көрзе деп турар-дыр. Ында автобус шимчээшкини багай эвес.

Мээң бодап турарым-биле алырга, суурлар аразынга бистиң чоруп, чонну аргыштырып турарывыс хомудал чок.

Кымның кажан, кая чадаг кылаштап чорааның автор биске тодаргайы-биле дыңнатсын.

Делгер-оол ООРЖАК.
Ак-Довурак АТБ-ниң чолаачызы.

АВАВЫС — БУЯННЫГ КИЖИ

Бистиң ававыс — Мөңгүн-Тайга районда «Мөген-Бүрен» совхозтуң малчыны Ооң адыя Эрес-Уруг Мөңгүн-ооловна Донгак дээр. Ол ам 56 харлыг. Ол 1953 чылда мал ажылынга кирген. Ававыс, ачавыстың чылгы, сарлык, хой, өшкү дээш кадарбаан-на малы чок, кызымак ажылдап келгеннер. Ачавыс чок апаарга-даа, ававыс малын улаштыр-ла кадарып чораан. Ыйымзатылар, Кара-Суглар, Ак-Чыраа, Дуруг, Хоолааш дээш кошпаан, мал кадарбаан чери чок.

Ававыс — Маадыр-не. Дөрт уруглуг, алды оолдуг. Улуг [illegible] — 2-н эки малчын, депутат. Ортун акывыс Илья — малчын, коммунист, депутат. Өскелеривис — бухгалтер, кассир чолаачылар. Эң хейимери — мен 8 класста өөренип турар мен.

Ававыс ниитиниң малындан аңгыда, хуузунда малындан эътти, сүттү, саржагны, дүктү совхозунга дужаап турар. Ававыстың колхоз, совхозунга ак сеткилдиг ажылдап келгенинин бадыткалы шаңнал белектер болгаш хүндүлел бижиктер бар. Бистиң ававыс — буянныг кижи. Ол пенсияже үнзе-даа, бөгүнге дээр хөй кадарбышаан.

Адар-оол ДОНГАК.

Херээженнер чөвүлелдеринде

МАКТАПКЫ ДЕГ ЧҮҮЛДЕР БАР

«Бай-Тал» совхозта 1112 херээжен улус ажыл-агыйның аңгы-аңгы адырларында ажылдап турар. Оларның иштинде малчыннар 81. Херээженнер чөвүлели 11 кижиден тургустунган. Чоокта чаа ук чөвүлел бодунуң отчёттуг хуралын эрттирген.

Эде тургустунууушкунга херээженнерниң туружу кандыг болур ужурлугул, ажылхеректерге, өг-бүлеге, кижизидилге ажылдарынга оларның ролю болгаш хамаарылгазы кайы хирел деп айтырыгларга харыыларны совхозта херээженнер чөвүлелиниң даргазы, уруглар эмчизи Татьяна Маадыр-оол чугаалаан. Ол бүгүге совхозтуң херээженнери канчаар киржип турарын илеткелчи тодаргай чижектерге доктаап тура тайылбырлаан.

Отчёттуг үе дургузунда херээженнерниң амыдыралынга дыка хөй ажыктыг болгаш солун, өөредиглиг чүүлдер эрткен. Суурда 20 агитбажыңның киржилгези-биле тематиктиг кежээлерни, маргылдааларны, концерттерни эрттирген. Семинар-хуралдар база-ла солун эртип турар. Аңаа «Найырал», «Сайзанак» агитквартираларның чорудкан ажылдарының отчёттарын дыңнаан.

Февраль айда «Мен болгаш мээң оглум» деп ажык чугааны суурнуң адалары-биле организастап эрттирген. Ындыг чергелиг ажык чугааларның кижизидилге ажылынга салдары черле улуг. Чүгле ындыг ажылдар-биле кызыгаарланмайн, херээженнер чөвүлели боттуг инициативаны көдүрүп, малчын кодааннарынга шеф дузазын көргүзүп келген. Ындыг үнүүшкүннер үезинде эмчилер, садыгжылар, ачы-дуза чедирер пунктунуң төлээлери малчыннарга чогуур дузаны болгаш деткимчени көргүзүп турар.

«Ай», «Найырал», «Хүн-чүгеш», «Меңги», «Шеңне» агитквартиралар арган, даараан чүүлдерниң делгелгезин организастаан. Херээженнер чөвүлелиниң ажылын кодээ Советтиң хуралынга чугаалажып көргеш, эки деп үнелээш, 2 катап шаңнаан.

Оон аңгыда, чөвүлелдиң кежигүннери школа-биле быжыг харылзааны тудуп, өөреникчилерниң сагылга-чурумунче кичээнгейни угландырып, кижизидилге ажылынче улуг күштү мөөнеп турар. Ажы-төлүнүң кижизидилгези, аажы-чаңы, культуразы дээш харысалгазы бедик ада-иелер совхозта хөй. Оларга Өлчеймаа Севээн, Тамара Дунчун, Раиса Салчак, Лариса Аракчаа, Виктор Шогжал, Клавдия Орус-оол дээш өскелер-даа хамааржыр.

Чедиишкиннер-биле чергелештир четпестерни илеткелчи база-ла ооп эртпээн. Агитквартираларда политөөредилге чоруп турза-даа, оларның шынары куду. Суур чаагайжыдылгазының дээштелин база-ла үениң негелдезинге дүүшпейн турар.

Бай-Тал суурнуң турар чери даштыг чер. Ынчангаш аңаа янзы-бүрү ногаа аймаа тарыыры берге-ле. Ынчалза-даа сөөлгү үеде картофельден аңгыда, чамдык бажыңнарда ногаа тараан теплицаларының кестүп келгени черле өөрүнчүг. Ногаа, чечек тарып турар агитквартираларга «Мөңгүлек», «Херел», «Найырал» хамааржыр. Кара-кыс Сотпа, Чодураа Билдип-оол, Урана Карыш, Чечек Баавыл, Анык Сопам, Ак-Тараа Аракчаа, Сайлыкмаа Көмбу болгаш оон-даа хөй эштер ногаа тарыырының хыын тып, витаминниг ногаа аймаа-биле четчири-биле хандыртынып турар.

Арга-дуржулга солчулгазының дугайында маңаа каксы демдеглээри чугула. Бай-Тайганың херээженнер чөвүлелинден ийи толаа чарыштыг ковазы Барыын-Хемчик районга барып, ында херээженнер чөвүлелиниң ажылы-биле таныжып келген. А дараазында барыын-хемчикчилер аалдап кээп, Бай-Талдың херээженнериниң арга-дуржулгазын өөренген.

Бай-Тал суурнуң амыдыралынга херээжен чоннуң киирип турар үлүг-хуузу улуг.

Кара-оол ХЕРТЕК.

2-ги арын. 1990 ч. январь 6.

ЧАГААЛАР

Номчукчулар саналдап, сүмелеп, шүгүмчүлеп тур

СОНУУРГАЛ КӨДҮРЕРИ — КОЛ АЙТЫРЫГ

Бойдус камгалалы сөөлгү үеде бистиң амыдыралывыста кол айтырыгларның бирээзи апарган. Ооң-биле чергелештир бойдусту камгалаарынче чурттакчы чоннуң эвилелдээри бойдустуң чайгаар бүткен бүдүжүн улус ажыл-агыйынга чөп ажыглаарынга, ону камнаарынга, кадагалаарынга улуг дузаны чедирип турар. Хамаатыкижи бүрүзү, Үндезин Хоойлуда айытканы ышкаш, бойдустуң ээзи болур ужурлуг. Амылыг, амы чок-даа бойдус байлаан кам-хайыра чок төтчеглээрлер-биле кижи бүрүзүнүң шынгылы демисежирин үе негеп турар.

Бо чугула айтырыгга хамаарыштыр Москвадан келген лектор Ю. О. Такиловский СЭКП Барыын-Хемчик райкомунуң партбиблиотеказының номчулга залынга лекция номчуур дээн чарлалды Кызыл-Мажалык суурнуң кудумчуларынга көскү кылдыр бижээш, күскээр азып чарлаан турган. Сонуургааш, айыткан шагында анаа чеде бээримге, суурда албан черлеринден, организациялардан, бүдүрүлге черлеринден, чурттакчы чондан кижи конччуг эвээш чыылган болду. Лектор чүгле партия райкомунуң ажылдакчыларынга допчулай чугаалап бергеш, чоруй барган. Бир эвес дыңнакчылар оода ол залды долдур чыглып келген турган болза, лекторнуң сеткил-хөөнү-даа сергек, айтырыглар-даа хөй салдынар турган.

Мындыг чугула айтырыгларже чоннуң сонуургалын көдүрери, олче эвилелдээри хамыктың мурнунда удуртукчуларның негелде чогу, масса чоннуң сонуургалын оттуруп шыдавазы-дыр. Эде тургустунуушкуннуң ажык-чарлыг амгы үезинде тоомча чок сеткилдиг удуртукчуларның чон-биле ажылдаан аттыг болуп турарының ажыы чүл? Чүве херексевезинден, тоомча чок сеткилдиинден чамдык кижилерниң нитиниң корум-чурумун үреп, кем-херек үүлгеди-даа бээри чажыт эвес болгай.

База бир мындыг чижекти киирейн. Чоокта чаа база-ла Кызыл-Мажалык суурнуң чарлалдар азар самбыразынга азып чарлааны мындыг: «Кызыл-Мажалыкта чурттап турар пенсионерлер эртенгиниң 9 шакта суур Совединиң конторазының чанынга чыглыр. Кижи бүрүзү 3 рубльди суур Совединиң секретарынга данзы ёзугаар дужаар. Тайгаже агаарлаар, дыштаныр, бойдус хайгаараар...» дээн. Суурнуң чүс ажыг пенсионерлеринден барып шыдаар кижилер чыглып келген, ындазында омакшылдыы конччуг турдулар. Айыткан шак эрткен. Нитилелдиң даргазы Дозураш Хертек келбээн. Дарга кижи ол хире эки эгелекчи санал үндүрүп, хөй-нитиniмурнунга чар тарадып алгаш, кырганнарны ынчаар мегелээн. Чоннуң көдүрлүүшкүнүүг чоруун деткиир туржук, мегелээр, курут аазаашкын кылыр даргаларны хемчег алыр үе келбээн бе?

Серип-оол САРЫГЛАР.

Чогаалчы Александр Даржайның

ажык чагаазынга хамаарыштыр

ҮЕ НЕГЕП КЕЛГЕН

Хамык-ла чүүлдер чаартынып, чугула айтырыглар чоннуң мурнундан көдүрлүп үнүп турар. Чогаалчының материалын номчааш, сагыш-сеткилим саргып келди. Шынап-ла, аныяктар ортузунда кем-херек үүлгедир чоруктарның көвүдеп турары кижи бүрүзүнге оожургал бербестеп турар.

Хөй-ле чылдар дургузунда эдилеп сагып чораан тыва чаагай чаңчылдарны хоруп, ону эргиниң артыышкыны деп санай бергенивистен кижизидилге ажылында сулараашкыннар шагдан бээр тыптып келген. Ону миннир апаар.

Улусчу чаңчылдар дээрге улусчу педагогиканың, этиканың, эстетиканың база чарылбас адыры-ла болгай. Эки чаңчылдар чүгле экиге өөредип чораан. Оор чорук кылбас, ок-бижек тутпас, арага ишпес деп өгбелеривис чагып чораан. Ол ам канчап уттунганыл? Мал оорлаар хамаанчок, бодунуң кодазында малын өөзэрде безин өскээртен келген аалчыга азы кожазынга өзедир турган. Ам мал хамаанчок, кижиже аңнып чоруурга, таанда хомуданчыг-дыр.

Ажыг чашпан тыртып чораан кижиниң кым көрген. Оол-даа, кыс-даа уруглар арагалаар, таакпылаар. «Шыңга» үнген «Човаңчыг, чаржыннчыг чорду» деп эгелиг рейд материалында база бижээн чорду. Канчап човаар, ындыр сеткил чок апарган боор чоор деп бодадым. Багын чугаалаарга, бачыды арлыр. Оода-ла, кыстар, ат-алдарыңар бодап көрүңер. Төлептиг диртип, ажыктыг ажылдан кылыңар. Частырыгны кижи каш минута иштинде кылыр. Ол дораан түңнел үндүрүп, хемчээн алыр болза, кижи үрелбес. «Берге» аныяктар дээрге дөмей-ле бистиң оолдарывыс, дуңмаларывыс, өөреникчилеривис. Ол дээрге бистиң келир үеде салгалывыс. Амыдыралдың оруун шын шилип алырынга бис оларга дузалаар ужурлуг бис. Үезинде хол сунмайн баар хире бис.

Школа дооскан оолдар ажыл чок артар-дыр. Кылыр чүве тыппайн, олар өскээр будалып эгелээр. Удуртукчулар аныяктарны ажылга ижиктирериңче шоолуг-ла сагыш салбас боор.

Тыва чоннуң культуразын, төөгүзүн, чаңчылдарын, чүдүлгезин оларга тайылбырлаары эргежок чугула. Кижи төөгүзүн билир болза эки. Шажынны ам-даа хоралыг чүүл дээш херекке албас таварылгалар барын чажыргаш канчаар. Эртемденнер бодунуң үезинде депшилгениң эгезинге турган шажынның төөгүзүн хандыр өөрениир үе келген. Ол база бистиң төөгүвүс-түр.

Кижизидилге ажылының оон-даа өске талаларын чедимчелиг ажыглаар болза, ёзулуг-ла чон аразынче кирип ажылдаар болза, аныяктарны холга ап болур арга черле бар дээрзинге бүзүрээр мен.

Чинзанмаа ЧООДУ.

Буянныг ачы-дуза чедирилгези

КИЖИЛЕР, БИСКЕ КИЧЭЭНГЕЙЛИГ БОЛУҢАР

Инвалидтер хомудал кылырга. «...кылыр чүвези чок болгаш билир-ле чүвези чаргы-чаалы бижииринге өй» — дижирлер. Ындыг таварылгада бир мультфильмден ыры сөзү кижи сагыжынга кирер: «Чүгле ыт-сыг амыдыралдан ыт ызырар апаар». Мерген сөстүг ырларны уругларга ырлап берип-ле турар-дыр бис. Ам херектиң алызын чугаалажып көрээл.

Караа четпестерниң Күш-ажылдың Кызыл Тук орденниг Бүгү-россия нитилелиниң Тыва республика баштаар чери болгаш караа четпестерниң Бүгү-россия нитилелиниң Кызылда өөредилге-бүдүрүлге чери бар деп чүвени дыңнааннар хөй боор. Ынчалза-даа ук бүдүрүлгеде чылда 1 млн. 60 муң рубльдиң продукциязын бүдүрүп, республиканың өске бүдүрүлгелеринден дудак чок ажылдап, чонга чугула хереглел бараанын: хөвеңниг чоорганнарны, матрац хавын, хөвең-саазын материалдан холхаптарын, ажыл-агый сеткаларын, идик шидиишкиннерин бүдүрүп, оларның-биле чүгле республиканы хандырып турар эвес, продукцияны республикадан дашкаар база үндүр садып турар.

Караа четпес инвалидтер ажылдап турар республикада кара чаңгыс ол бүдүрүлге хоорай кыдыында турар. Боктуг-чамныг, уттундурган ол булуңче хоорай транспорту чорбайн турар болгаш, олче чадаг кижиниң челери дыка берге.

Бүдүрүлге чоогунда садыг-магазин аймаа чок. Үлетпүр-даа, аъш-чем-даа бараанныры садып тып аар арга анаа кижилерге безин берге бо үеде, бистерге, инвалидтерге ол ховар бараанныың чүгле сураа дыңналыр. Ховар бараанннар сураа дыңнааш, ол-бо чаданып турувуста, олар төне тыртып каар. Аъш-чем бараанннарынга немелдени ында-хаая ап-ла турар бис харын, а үлетпүр бараанннарының талазы-биле дайын хоочуннарын «Саян» универмагта быжыглап каан. А бистерниң дугайывыста ыракта чедир бодаваааны хомуданчыг.

Медицина хандырылгазының талазы-биле база-ла хомудавас аргавыс чок, кызыы мергежилдиң специалистери хамаанчок, окулистер, терапевтер бисти уткан.

Хоорайның хайым белдирлерлиг кудумчуларынга үннүг светофорлар тургузуп бээрин дилеп, КАИ-ге каш-даа бардывыс, бижимел-даа дилээвис турган, ынчалза-даа мынчага чедир ол айтырыывыс, дилээвис шиитпирлеттинмейн турар. «Амыдыралда ындыг практика чок, ынчангаш ындыг светофор база чок...» — дээн харыы дыңнаан-дыр бис. Бистиң нитилелдиң шугуму-биле, биске буянныг ачы-дуза чедириптер сеткилдиг чаңгыс-даа КАИ ажылдакчызы келбээн. Бистиң бүдүрүлгевис турар микрорайон таварты эрткен чазаглыг улуг оруктарда орук кежер чурумчуткан тускай черлер чок болганындан чүве көрбес инвалидтерге ыңай-бээр аргыжары тоң берге. Ол хамаанчок, инвалидтерниң хөй кезиинин чурттап турары Кечил-оол кудумчузунда № 5 бажың долгандыр имдемдек хевирлиг кылдыр туткан херим-даа чок, а ол бажың каш орук белдиринде турар.

Дыка хөй инвалид өг-бүлелер чурттап турар общежитие хоорай кыдыында, Складская кудумчузунда. Ооң чоогунда телефон-автомат чок. Эш Калашниковка чеже «тейлээр» бис ам, дүлей-биле дөмей-дир.

Сантехниктиг дерилгелер. Комбикорм алырының кандыг-даа аргазы бисте чок. Чурттаар оран-бажың-биле хандырылга талазы-биле айтырыг база бисте дыка берге. Маршруттар айыткан саннарны хоорай автобустарынга көскү, тода бижиирин база дилеп чадаштывыс...

Районнарда байдал оон-даа дүвүренчиг. РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң 1982 чылдың ноябрь 2-де хүлээп алганы база 1976 чылда Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң хүлээп алганы доктаалдарын херекке албайн, караа четпес инвалидтерниң аъш-чем, эм-дом садып алырынче, автовокзалдарга, аэропорттарга ээлчег чок эртеринче кичээнгей салыр талазы-биле улус депутаттарының Өвүр, Таңды, Бии-Хем, Каа-Хем, Тожу райкүүскомнары дыка кошкак, кээргээр сеткил чок ажылдап турар. Район төптеринде муң-не чүгээр-даа бол, кодээ черлерде инвалидтерниң амыдырал-байдалы дыка берге.

Үстүкү органнар бо бүгүнү «херек чок чүве-дир» дижир чадавас. Караа көрбес дээрден башка, инвалидтер база совет хамаатылар-дыр, күш-ажыл кижилери-дир. Аксы ажык азы шала хагдынган канализация кудуктары бар-дыр. Көрбес кижи ынаар дүшкеш, кемдээш, инвалидиниң кырынга инвалид болу берзе, база «хей чүве» болур бе? «Кылыптар чүвези чок инвалидтер» ынчангаш хомудал бижип, шимчеш дивес бетон ханага үскен-биле дөмей болуп, «кижилер, биске кичээнгейлиг болуп көрүңер!» — деп дилеп, алгыржып турарлары ол.

Анчымаа СЕДИП.

Ук нитилелдиң Тыва республика баштаар чериниң даргазы.

ЭПТИГ ЧУРТТАП КӨРЭЭЛИҢЕР

Эрткен чылдың февраль 23-те, Совет Арминяның болгап Шериг-Далай Флодунуң хүнүнде, байырлалга тураскааткан телевизорга дамчыдылга болур боор дээш оолдарымны столче чалааш, байырлалдың аъш-чемин салгаш, шайлап ора, тыва дамчыдылгадан солун чүве манап, телевизорувус ажыдып алдывыс. Экранга шагдаа хептиг эр, херээжен кижилер, телевидениениң корреспондентизи көстүп келди. Чугаа эрге-хоойлу дугайында болду. Эдип-чазаар күш-ажыл колониязының амыдыралын көргүскен кыска кино-даа көргүстүлер. Каракка соок уя чуруттунуп келди. Байырымныг сеткил-хөөн хөмүрерген. Аъш-чемде амдан-даа чок. Ол дамчыдылганы өске бир хүнде кылып болбас турган чүве ирги бе деп-даа бодадым.

Сөс бергени улуг эргелиг, харыысалгалыг ажылдакчылар саазында бижип алган чүүлдерин номчудулар. Кем-херек үүлгедир чоруктар суур бүрүзүнде көвүдээн. Ооң чылдагааны: кижизидилге ажылының кошкаа деп-ле, комсомол райкомнарынче, албан черлеринче, организацияларже буруну тө каап чугааладылар. Дамчыдылгага киришкеннерниң аразындан назы четпээннер-биле ажыл чорудуп турар аныяк урут база бар. Ол аныяк уругну назы четпээннерниң кем-херек үүлгедип турарының чылдагааннарын ёзулуг-ла шыны-биле билир, ажылынга бердинген кижи-дир деп билген бис.

Кем-херек үүлгедиишкинниң болуп турар чылдагааны социал байдалдан дыка хамаарылгалыг дээрн черле чөп. Ынчангаш чаңгыс-ла чижектен киргеш, аныяк өскенге ону угаадыр бодалдыг мен.

Чон хуу ажыл-агыйлыг, көшкүн, турум суур чок чурттап чоруур шагда, чылдың дөрт эргилдезиниң аайы-биле чазагдан чайлагже, күзегден кыштагже көжүп, аът, шары-биле тараа тарып, аъттыг, чадаг мал соондан чоруп, ону карактап амыдырап чордувус.

Кыштагга көжүп келгеш, кыжын, чазын чиир эъдин чишке белеткээш, үүже, хырбачазын ыт-куш четпезин дээш хой кажаазының кырынга таарыштыр салгаш, кырындан чүү-хөө-биле базыра каап каар. Аңаа өске кижи дегбес. Бода малга кадат-даа херек чок, одарынга бүдүн-бүрүн оъттап-ла чоруур. Ында-хаая хавырып, ончалап каар. Черге төрүп каaптар, чаш малды бөрү, кускун дойлай бээр дээш шээр малды харын кадарар боор чүве. Оор аппаар ийне дээр бодал кымга-даа турбаан. Оор деп чүве-даа чок турган.

Чайлагга белеткээн ак чемиң база-ла. кежерде чиик болзун дээш, кыштагга баш бурунгаар аппарып шыгжаар. Чишке ажыглаан малының хырнын октавас, аштап арыглааш, үргеш, хараачага кургады азып каар. Ышка кургаан хырын быжыг. Саржаг, чөкпек кудар ёзулуг сава ол болур. Кажан кыштагга кээрге, эккеп кааны ак чеми ол-ла хевээр чыдар.

Чайгы аяс дүнелерде аалдың ажы-төлү даштыгаа, сери, кажаа кырынга хонар, харын сериин магалыг боор чүве. Тараа шөлү суггарып, тараа ажаап турган, ыт-куштан, аза-четкерден сестир, ынчангаш ол чоокта ышттыг одаг көрзүнер, кижи аңаа барып дүн чарар, өскелешпес, харын эш тыртып, хөөрежип хонар чүве. Кижиден кижи кортпас, харын өңнүк-тала болуксаар.

Бистиң Бай-Тал, Хөл сумуларынга аргажок ядыы-чанагаш кижилер-даа чурттап чорааның сагынмас мен. Ядыы дээн өг-бүлелер безин адак дээрде саап ижер инектиг, мунар аъттыг чорду. Мырыңай хол куруг, дилени̇п кылаштаашкан улус көрбээн мен. Өгбелеривистиң күш-ажылга ынааның, бодун-боду азыраныp шыдаар кылдыр амыдырап-чурттап чорааның херечизи ол. Өг-бүле бүрүзү эъттиг, чемниг, шаа-биле тодуг-догаа чорду. Ынчангаш оорлаар, уптээр хамаанчок, карак ажыттаар деп бак ёра турбаан. Амгызы дег эртем-билиг сайзыраңгай турбаан-даа бол, кижилер чаңчыл, ёзулалдарын тергиин эки сагып билир чораан. Социал байдал деп чүве ол эвес бе?

Ам кижи кижиден коргар апарган. Бир-ле черде күштеп-күчүлээн, оорлаан, уптээн боор-дур. Ол бүгүнү солуннардан номчааш, радио, телевизордан дыңнааш, кырган бодум кайгаар-дыр мен.

Каксы чугаалааным ада-өгбелеривистиң чаагай чаңчылдарын базым бүрү сагып, аравыста эп-найыралдыг чурттап көрээлиңер, ха-дуңма, ажы-төлүм!

Серээ ХЕРТЕК.
Пенсионер.
Кызыл хоорай.

Суд залындан медээлер

I. ХЕВЭЭР АРТТЫРГАН

Кызыл хоорайның улус судунуң ажык хуралынга 1937 чылда Эрзин суурга төрүттүнген Ламбык Буяндының херээн көрген. Ол хосталгазын үш удаа казыттырып шииттирип чорзадаа, амыдыралчы шын орукче кирбээн, бодунга ажыктыг боттут түңнел үндүрбээн.

1988 чылдың февраль 27-де 2 шак үезинде Л. Буянды ынчангы Амыдырал хандырылга министерствозунуң общежитиезиниң дөрт дугаар өрээлинге ээзирик тургаш, М. Б. Ханды, Ю. А. Чичин сутлар-биле арага садып ижер дээш аас-дыл үндүрүп, аразында шорбарлажып эгелээн. Ооң соонда, Ю. Чичин өрээлден үне маңнай бээрге, Ламбык стол иштинден бижек уштуп алгаш, общежитиениң хериминиң иштинге Чичинге чыпшыр четкеш, ооң иштинче ол-ла бижек-биле амызынга аар уржуктуг кемдээшкинни чедирген.

1988 чылдың июнь 27-де 23 шак 30 минута хиреде, ээзирик Ламбык биле В. Б. кады арагалап алгаш, хүнээшкин уржуундан бот-боттарын эки-бак сөглежип, алгыжып турганнар. В. Б. Шевченко кудумчузунда 104 дугаарлыг бажыңның бирги квартиразының даштында аңмаарыңдан балды тудуп алгаш, Буяндыже шурай берген. Ынчан Буянды камгаланмышаан, ооң балдызын былаап алгаш, В. Б.-ни балды-биле каш катап хаккаш, ооң бажынче аар кемдээшкиннерни кылганының түңнелинде, когараан кижи ол-ла черинге амызындан чарылган. Кезек үе эрте бергенде, Л. Буянды Кызыл хоорайның иштики херектер килдизинге боду чедип келген.

Судтаттырып турар Л. Буянды үүлгеткен херээн билинген болгаш 1988 чылдың февраль 27-де шоолуг таныышпазы Чичинни хаптап каш, ооң аңчы бижээн ап алгаш, иштики херектер органнарының чөпшээрели чокка ап чоруп тургаш, херим иштинге Чичинниң иштинче бижектээнин өчээн.

РСФСР-ниң Кеземче Кодекизиниң (КК-ның) 301-303 чүүлүнүң 1 кезээн удуртулга болдургаш, Л. Буяндыны буруулуг деп санааш, РСФСР-ниң КК-ның 108 чүүлүнүң 1; 218 чүүлүнүң II кезээ-биле, РСФСР-ниң КК-ның 105 чүүлү-биле, РСФСР-ниң КК-ның 108 чүүлүнүң 1 кезээ-биле 6 чылда хосталгазын казып, РСФСР-ниң КК-ның 105 чүүлү-биле 2 чылда, РСФСР-ниң КК-ның 218 чүүлүнүң II кезээ-биле 1 чылда шииткен.

РСФСР-ниң КК-ның 40 чүүлүн ёзугаар тускай хоругалдыг эдип-чазаар күш-ажыл колониязынга херээн эрттирери-биле ниитизи-биле 8 чылда хосталгазын казып шииткен.

РСФСР-ниң КК-ның 24(1) чүүлүнүң 2 пунктузун күштүг болдургаш, Л. Буяндыны онза айыылдыг үүлгедикчи деп санаан.

1989 чылдың сентябрь 26-да Кызыл хоорайның улус судунуң талазы-биле үндүрген шииткелин кандыг-даа өскерлиишкин чокка хевээр арттырган.

II. САГЫШТЫЫ-БИЛЕ ӨЛҮРГЕН

Алексей Биче-оолович Өдегейниң херээ доозулган. Кызылдың улус суду шииткелди үндүрген. Ол 1967 чылдың сентябрь 1-де Улуг-Хем районнуң Чаа-Хөл суурунга төрүттүнген. сес класс билиглиг, партия кежигүнү эвес, бот, кайда-даа ажылдавайн, өөренмейн, Чаа Шагаан-Арыг хоорайда чурттап турар, шииттирип чорбаан, РСФСР-ниң КК-ның 108 чүүлүнүң 2 кезээ-биле буруудаттырган.

1989 чылдың май 13-те ээзиртир арагалап алгаш, Кызыл хоорайның Титов кудумчузунда № 2 магазин чанынга ийи шак үезинде В. Р-ниң иштинче бижек-биле өш-биле шанчып балыглазанындан когараан кижи амызындан чарылган. Оларны чарарын оралдашкан В. Ч-ниң салаазын база балыглаан.

Шииттирип турар А. Б. Өдегей үүлгеткен херээниң чамдыызын шын деп билинген.

Улус суду Өдегейни буруулуг деп көргеш, РСФСР-ниң КК-ның 108 чүүлүнүң 2 кезээ-биле тускай хоругалдыг эдип-чазаар күш-ажыл колониязынга 10 чылда хосталгазын казып шииткен.

Алексей ЧАНАЙ-ООЛ.

Делегей медээлери

ГДР-ДЕ ЧААРТЫЛГАЛАР

Эрткен чылдың сөөлгү айында боол эрткен Онза съездиниң негелделерин күүседипшаан, Германияның Социалистиг Чаңгыс аай партиязының — Демократчы Социализмниң партиязының баштаар чери эргидеги структураларны эң бажындан эгелээш, шиитпирлиг эде тургузуп база чаартып эгелээн. Ындыг чаартылгаларны чүнүң-даа мурнунда партияның бодундан эгелээн. Ону улус ажыл-агыйының болгаш өске-даа адырларның ажыл-чорудулгазынга холгаарлап киришпес, а ёзулуг партийжи амыдыралды эргелеп башкарарының органы кылдыр эде организастап турар.

Эрги ТК-ның килдистерин чок кылгаш, оларның орнунга партия политиказының кол угланыышкыннарын баш удур тодарадыр комиссияларны тургускан. Ук комиссиялар партияның иштики ажылын, партия парлалгазының ажыл-чорудулгазын болгаш делегей политиказының айтырыгларын ушташ башкарар, чурттуң нитилел-политиктиг чугула айтырыгларының кол туруштарын ажылдап кылыр хүлээлгелиг. Комиссиялар дузалаар ажылчын белүктерин база тургускан. Олар чугула херектиг информация материалдарын белеткээр хүлээлгелиг.

ГСЧП—ДСП-ниң баштаар чериниң президиумунуң кежигүнү Л. Бискиниң дыңнатканындан алырга, партия ажылының хевирлерин болгаш методтарын ажылдап кылырда демократчыдылганы, ажык-чарлыг чорукту болгаш удуртукчу база адак-кы органнарның аразында тудуш харылзааны колдады барымдаалап турар. Партияның баштаар черинде чоокта чаа тургустунган информация-консультация төвү доктаамал ужуражыышкыннар болгаш дискуссиялар кылыр чер апарган. Ооң ажылынга кандыг-даа кижи киржип болур болгаш ооң санал-оналын кичээнгейге ап турар.

Партия аппарадын тударынга көрдүнген чарыгдалдарны эвээжедип турар. Удуртукчу ажылдакчыларның шалыңын кызырган. Чижээ, партияның Даргазы моон мурнунда турган Чиңгине секретарының шалыңындан бир муң марканы эвээшти ап турар. Албан чериниң автомашиналарын чүгле партия Даргазында, ооң оралакчыларында болгаш комиссиялар удуртукчуларында быжыглаан. Олар «Лада» марканың машиналарын ажыглап турар, а улуг албан-дужаалдыг болгаш хүндүлүг аалчыларны уткуп алырда, оларга «Ситроен» марканың машиналарын үндүрүп берип турар. Моон мурнунда партия аппарадының ажыглап турган хөй санныг машиналарын чонга садыпкан.

Моон мурнунда турган Төп Комитеттиң ажыглап турганы оон-даа өске ямбылыг эргелерин чок кылган. Политбюро кежигүннерин чемгерип турган тускай столоваяны хаган, баштаар чер-биле округ болгаш район комитеттериниң аразынга турган тускай харылзааны дүжүрген.

Демократчы Социализм партиязы чондан хоорулчак болбас болгаш ажыт-чажыт чок байдалдарга ажылдаар ужурлуг. Оон аңгыда, моон мурнунда партия аппараттарынга ажылдап турган хөй санныг кижилерниң чамдыызын база кызырып эгелээн. Бо бүгү чон-биле харылзааны быжыглаарынче угланган.

(СЭТА).

ГДР. Чурттуң болгаш нитилелдиң бүгү амыдыралында өскерлиишкиннер эгелээн. Демократчыдылганың, ажык-чарлыг чоруктуң ачызында политикада, экономикада болгаш хөй-нити амыдыралында эргидеги эргелеп башкарылга структуралары буступ дүжүп, чаартынып турар. Республиканың чону политикаже улам ханылап, бодунуң амыдырал-чурттталгазынга ажыктыг чаа-чаа хөй чүүлдерни кылып ап эгелээн.

ГДР-ниң ажылчы чону чуртта эгелээн чаартылгаларны чоннуң бодундан эгелээн революция деп санап турар. Чон моон соңгааргы хөгжүлдезиниң кол угланыышкыннарын база шилип алган. Ол дээрге чаартынгап демократчы социализм, суверенниг бот-тускайлаң күрүне, ССРЭ-биле быжыг эвилел.

ЧУРУКТА: Берлинниң кудумчуларында бо хүннерде.

СЭТА-ның фотозу.

АГАР САНЧЕ АКША ШИЛЧИЛГЕЗИ

Корум-чурум камгалалының фондузун чурттталга социал-банк эргелелинде тургускан. Ында бо чылдың ноябрь төнчүзүнден № 00142306 агар санны ажыткан.

1989 чылдың ноябрь 25-тен декабрь 13-ке чедир ол фондуже нитизи-биле 125358 рубль кирген. Ооң иштинде хоорküүском болгаш «Тыва агроүлетпүр тудуг» каттыжыышкыны кайызы-даа 20-20 муң рубльди, Тыва АССР-ниң чурттталга-коммунал-ажыл-агый девискээр-бүдүрүлге каттыжыышкыны 10 муң рубльди, даараныылга фабриказы, Садыг министерствозунуң садыг баазазы кайызы-даа 5 муң рубльди, ПАБТ-4 муң рубльди, Агроүлетпүр каттыжыышкыны, Тыва АССР-ниң харылзааның бүдүрүлге-техниктиг эргелели, «Тыва автотранс» каттыжыышкынының КМК-зы, «Тыва тудуг каттыжыышкынының» автобаазазы, «Тыва эът бүдүрүлге» каттыжыышкыны, Кызылдың аъш-чем садыы 3-3 муң рубльди, Тыва АССР-ниң чоннуң амыдырал хандырылгазының девискээр-бүдүрүлге каттыжыышкыны, Красноярскиниң политехниктиг институдунуң Кызылда филиалы, Садыг министерствозунуң АТБ-зи, «Тыва хамааты тудуг» трестиң тудуг конструкция кезектериниң заводу, ИХМ-ниң № 2 бүдүрүлгези, Кызыл үлетпүр садыы, Кызылдың АТБ-2, «Прогресс» кооператив олар 2-2 муң рубльди, хоорайның харылзаа белдири 1950 рубльди, «Кызыл тудуг эргелели», Садыг министерствозунуң дузалал ажыл-агыйы кайызы-даа 1500 рубльди, хоорküүскомнуң кадык камгалал килдизи 1300 рубльди, Кадык камгалал министерствозунуң автобүдүрүлгези 1060 рубльди, «Фармация» бүдүрүлге каттыжыышкыны, республиканың херглекчилер нитилелиниң садыг баазазы, «Тыва фото» каттыжыышкыны, «Водник» бүдүрүлге кооперативи, «Тыва хамааты тудуг» трест, «Резонанс», «Моңгүлек», «Арарат» кооперативтер, республиканың типографиязы 1-1 муң рубльди, Кызылдың педагогика институду 800 рубльди, телевидение болгаш радио комитеди, уран чүүл училищези, «Тувателерадиобыттехника «каттыжыышкыны», «Дортехпроект», «Автомобилист», «Жестянщик», «Строитель» кооперативтер, Культура министерствозу, Министрлер Чөвүлелиниң херектер эргелели, Красноярскиниң кодээ ажыл-агый институдунуң Кызылда филиалы, химизацияның төлевилел шинчилел станциязы, Кызылдың радиотелетөп кайызы-даа 500 рубльди, АТБ-3 350 рубльди, Тываның караа четпестер нитилели, Тываның ном үндүрер чери, «Звезда», «Импульс», «Инженер», «Проект» кооперативтер кайызы-даа 300 рубльди, областың профэвилелдер чөвүлели 202 рубльди, кооператив профтехучилищези, «Дизайн» кооператив 200 рубльди, Чогаалчылар эвилелиниң баштаар чери 175 рубльди, «Кадр» кооператив 100 рубльди, СЭКП хоорkому 75 рубльди агар санче шилчиткеннер.

Корум-чурум камгалалының фондузунче эки туралыг-биле бо хүнге чедир дузалал акша шилчидери уламчылавышаан.

Бо кирген түңнүң 2890 рубль-биле Кызыл хоорküүскомнуң ИХК-га ийи «УАЗ-469» деп машинаны садып берген. 13000 рубльди чер кезип, тоняап чораан кижилер хуваар, тарадыр кылдыр чаа ажыткан черже чарыгдап ажыглаары-биле шилчиткен.

Амгы үеде кем-херек үүлгедир чорук-биле демисел чорударынга келир чылдагы чарыгдалдарга ажыглаар хөреңгиниң сметазын тургузуп турар.

Кызыл хоорайда кем-херек үүлгедир чорук-биле демисел чорудар түр бөлүк.

КЫСКА МЕДЭЭЛЕР

ВАШИНГТОН. АКШ-тың президентизи Дж. Буш Ак бажыңга конччуг дүрген парлалга конференциязы чыылдыргаш, генерал Норьеганың АКШ-тың эрге-чагыргазынга дүжүп бергениниң дугайын дыңнаткан. Норьега дүжүп бээр деп турарының дугайын баштай Панаманың чаа чазаанга дыңнаткан.

Норьега сөөлгү хүннерге чедир Ватиканның Панамада шажын черинге хоргадап турган. Ону оон тудуп алырынга дуза көргүскени дээш Ватиканга болгаш ооң ол шажын черинге четтиргенивисти илередип тур мен деп, Дж. Буш журналистерге чугаалаан.

Наркотиктиг чүүлдерни пептередип тарадырынга дузалап турганы дээш Норьегага буруу онаап, ону судтаар апаар.

СОФИЯ. Болгарияның янзы-бүрү политиктиг партияларының болгаш бөлүктериниң аразында чугаалажыышкыннар эгелээн. Чоокта чаа чуртту удуртуп баштай берген Демократчы Күштерниң эвилели дээр партия ол «төгерик столду» организастаан. Ооң ажылында БКП ТК-ның секретарьлары А. Луканов, А. Лилов, Болгарияның Чер ажылының Улусчу эвилелиниң удуртукчулары В. Вылков, С. Даскалова, партия кежигүнү эвес академик Б. Сендов, Демократчы Күштерниң эвилелиниң даргазы Ж. Желев, секретары П. Берон болгаш өске-даа эвилелдерниң, бөлүктерниң удуртукчулары киржип турар.

Шагдар БАЙМИНОВ.

БАЙКАЛ КЫДЫЫ

Кумнуг черге чалгаан чалгыг хайнып холзээр,
Хувулгаазын күчү-күштен хөделген боор.
Девидээнзиг, эшкедээнзиг, албыканзыг
Терең чалгыг эриктерже маңнажырга,
Тевелер-даа сагыжымга кирип турду.
Оргу-шөлээн, шиник-чараш эрик черге
Орлан-эрес балыкчылар одагланды.
Одаан ыяш кызаңнадыр кыва берди,
Оптуг салгын хензээргедип чедип келгеш,
Оңгаар-дескээр ышты бөөлдеп ойнап туру.
Хайыы черге күскеледир мундургаштың,
Кастаттыргаш, багладып каап чүгүрүк дег,
Хеме кужур төжек орта өртеттиргеш,
Хедерлениш, хоюганнап чайганып тур.
Кедергейниң салам чаңын көргүзүп тур.

Орус дылдан Моңгуш КЕНИН-ЛОПСАН очулдурган.

ДИЛЕП ЧОР МЕН

Моңгүн салдыг кырган огбе
Мөгейипкеш, черже корүп,
Арга кезип, улчуп чорда,
Аныяк эр дужуп келген:
— Чүнү дилеп чор сен, ирем.
Чүге мынчаар ырап келдиң?
— Ам бир катап дүшсүмзэ дээш
Аныяк шаам дилеп чор мен.

Дадар-оол ООРЖАК.

КОЖАМЫКТАР

Күскү соокка баглап тургаш,
Хүрең-дайың кежин сойдуң.
Хүнеевеске хүнеп тургаш,
Кужур эжин бажын чидиң.
Часкы соокка баглап тургаш,
Шавыдарың кежин сойдуң.
Шамнаваска шамнап тургаш,
Чаражыңның бажын чидиң.
Сактып чораан сагыжымны
Сарыым эжим кайын билир
Сарыг дыттың чочагайын
Сарыг шинжек кайын тодер.
Бодап чораан бодалымны
Борбак карам кайын билир
Бо-ла дыттың чочагайын
Бора-хөкпеш кайын тодер.

МЕНИ МАНА, АЯС

«Ура-аа! Эмчи училищезиниң студентизи апардым. Өөредилге эгелээже, Аясмаа-биле таптыг селгүүстеп албас мен бе! Иштим-хөлнүмнү ам-на тө каап бергей мен. Ол база мээң-биле кады дужаап кирип алды ышкажыл!». Ынчаар сагыш-сеткилим шуурганналып, угбам суга маң-биле келдим. Угбам мени дээш «аарып», училищеге көстүп кээп турган чүве. Бажыңда чогул.

Честем Чолдак-оол чазык, хөглүг чаңы-биле бир-ле ном ажып алган, мээң келгенимни-даа эскербээн боор, «Эъттиң-кештиң чылыын сорган эриннерни сагынгаш чоор»— деп ыткыр ырлап чыдыр...

— Кирип алдым, честей! — деп өөрүшкүм илереттим.

— Эр-хей, Улар! «Чер кулактыг» угбаң дем-не менче долгапкан деп бил. Сайынчык угбаң амыр-ла. Кандыг-бир чүве таарыштыр чугааланжып турда, дыка эптиг. Артист аажы-чаңы кирип келир — дээш, ол эгиннеримге холдарын салды...

Шылгалдаларны бодум-на кызып дужааган кижи болгай мен. Угбам база бүдүү «чугааланжып» турганы ол бе? Аясмаа ону дыңназа, угбазының ачызы-биле кирип алган чүве болбазыкпе дей бербес ирги бе деп бодум бодумдан иштимде айтырыпкаш, хейде-ле шалаже көре бердим.

Честем ажыл шагы келди дээнзиг, көрүнчүк баарынга ала-шокар галстугун эптиг баглап алгаш: «Оларны бис уттупкаш, ошкажыпкан болдувус»—деп сымыранып ырлавышаан, эжикче далаштыг углапты.

Бажыңга чааскаан арткаш, честемниң номчуп олурган номун сегирип алдым. Сергей Есенинниң «Авазынга чагаа» деп шүлүктериниң тыва дылда чыындызы болду. Эриннер дугайында одуруглар ол номда болду. «Херээженге чагаа» деп узун шүлүктү номчуп чыда, удуп калгап болдум.

Кежээки имир чоорту дужүп келди. Ында-мында мыжыраашкан бора-хөкпештер удур-дедир аалдажып, амыр-мендизин солчуп турганнарзыг, бир талдан өске талче ужуп-ла турлар. Өкпелээзимээр өңнүг чечектер баштарында тас-арылар аай-дедир чемнээн. Ырыым алаакка Аясмаа-биле шак ажыр кылаштажып келзививссе-даа, аравыска чугаавыс хонуп шыдавады. Чонаада каткы-хөглүг Аясмааның бодамчалылы-даа хөлчок. А мен тө каап бээр дээн сеткилимни бир черде уттуп каапкан чүве ышкаш, чүгле Аясмааның аксын кедээринге-ле өй болдум. Сактырымга, чаңгыс класска он чыл кады өөренген Улар-оол биле Аясмаа эвес, а дуу-ла ыракта, дээр дувунде сылдыстар аразындан чаа дужүп келгеш, орта таныжып албаан кижилерзиг болдувус.

Аясмаа кезек боданып чоруй, чугаалай-дыр:

— Өнермаа чаңмас, урап чүүл училищезинге немелде хүлээп алыышкын болур, ынаар дужаар дээш биледиш меңээ берип кагды. Даарта кады чана бэрээлем, Улар.

— Честем, угбам суг чүү дээр ирги?— дидим.

— Кирип алган кижи маңаа тургаш чоор боор. Өөрениринге чедир ам-даа ырак ышкажыл. Хоорайга турук-саар күзелдиг болзуңза, халып тур даан. Бис-ле, Чечек, Шуру суглар чангаш кээр бис. Көдээниң көктүг-шыктыг агаарын хөрек долдур тынып алгаш, келир бис—дээш, мээң арнымче айтырганзыг көрдү.

— Даарта силерни үдеп каар мен. Домей-ле дедир келир-ле болгай силер — дээш, Аясмааже көрдүм.

— Үдеп каары ындыг-ла. Автобус хүн-биле дептге чоруур болдур ийин — дээш, бурунгаар базыпты.

— Байырлыг, Аяс! Даартага чедир. Үдеп каар мен— деп ам чаа уйгум серген келгензиг, ыткыр чугааландым.

— Байырлыг, Улар. Ужурашкыже! — дээш, Аясмаа акызы сугнуң бажыңынче углапты. Сактырымга, талыгырда чаңгыс шолбаңга дөмей ышкаш апардым...

Новелла

Шагымче көөрүмге, кежээкиниң он бир шак чоокшулай берген боорга, угбам суга билдирбези-биле эжикти кончуг оваарымчалыг ажыткаш, майыктааштарымны далаш-биле ужулгаш, удуур өрээлимче чылбыртып кире бердим.

Телевизорда бир-ле солун кино үнүп турар хевирлиг. Угбам, честем ыттаашпайн-дырлар.

Орунга кезек боданып чыдырымда, угбамның каткызы дыңналып келди. Телевизорну өжүрүпкеннери ол боор, честемниң шала чассыг үнү ужугуп үнду.

— Улар-оол бистииңге кыштаай-ла, авазы. Шеригде Орлан акызының оруп-дөжээн ээнзиретпезин харын. Мындаа бажамга база чугаалаан мен. Бажа бажазынга ынак болгай. Бажамның оглун бажыңымга тургузуп албайн, ам кымны тургузуп алыр кижи мен — деп шала үнүн көдүрүпту ышкаш.

— Чок. Чо-оок, Чолдак. Борбак бажыңны таптыг аякылдадып көр. Квартирага кыс кижи тургузуп алырга, меңээ ажыктыг болгай. Бажың-балгат иштп чуур, аяк-сава арыглаар дээш, чер-ле чүү чок-тур. Ол уругнуң ада-иези малчыннар болза улам эки. Байыр-наадым таварыштыр боов чиир чүвэдаа дугуржуп алгай. Оон кедерезе, уруу дээш ай санында эвээш-биче-даа болза, акшазын база таарыштыргайлар — дээш, Сайынчык угбам мээң чоогумга кылаштап келди.

— Чыргал сугже аъттаныпкан кижи-дир мон. Кирип келгенин билбес-даа, кончуувусту көрдүң бе? А оорлар келген болза, тек улус-ла-дыр бис, кужүрүм — дээш, угбам уламчылавышаан, кухняже углапты.

Честем, ол-даа сээниң-биле болур шиитпир-ле ыйнаан деп бодааны ол боор, алар ырлай берди:

Чавыдакты чая бербейн,
Чадаг базып чоруурум кай.
Чаштыг сени чара бербейн,
Чааскаан чурттап чоруурум кай.
Эмдик аътты муна бербейн,
Чадаг базып чоруурумгай.
Эштиг сени чара бербейн,
Чааскаан чурттап чоруурумгай.

— Че, сарыннанма, чуржуңнуң училищеде кирип алганы дээш бичии чүве четтирипкеш, амыдыралчуртталгавыс копарышкаш чоор бис. Эрткен чүве эглир эвес, че, удуулам—деп, честемни угбам чөптей-дир.

Бичиимде бир честелиг турганымны сактып келдим. Ол честем соңгаарга, институтка өөренип турда, угбам бо честемни «тырыкылап» алган дижир чүве. Та студент честемден, та бо честемден угбам божаан кижи. Орлан дээр акым эңир чылын күзүн шериг чоруй барган. Танк башкарыкчызынга өөренип алган. Ол акым колдуунда-ла кырган-авам суга өскен болгаш, бо адаезинге ижикпес кижи-ле болгай.

Угбам, честемниң мени общежитиеге чыттырар дижип чугааланжып турарын дыңнааш, аңгадай бердим. Мындаа авам-биле кады келиримге, угбам: «Улар-оол өөредилге черинче бо чылын кирип шыдаваза-даа, акызы Орлан келгиже бажыңга турзун, угбай» —деп барык-ла чаннып турду. Угбамның бажыңынга чурттай бээримге, дем чаа сураглап турганы малчын кижиниң уруу база маңаа чурттаар. Ооң-биле мен шала чуур, аяк-сава аштаар кижи апарзымза канчаар мен деп бодаптарымга, чүрээм чымсырт кыннып, Аясмааның бодамчалыг шырайы карактарымга көстүп келди... Чок! Мен бо бажыңга артпас мен! Аясмаа-биле кады общежитиеге туруп аар мен — деп иштимде даңгырагладым...

Отту хонуп кээримге, чер дем-не чырый берген. Хүнүң хүлүмзүрүг соңга кожегелерин өттүр ойнап кээптирлер. Туп-тура халааш, идик-хевимни кедипкеш, чүүхөөмнү апкаш, дүпе келгеним ышкаш, эжиктен чылбыртып үнүп келдим.

Арыг агаарны хөрек долдур тынмышаан, автобус чоруурунга чедир ам-даа бир шак ажыг үе бар-даа болза, автовокзалче шиглей: «Мени мана, Аяс, мени мана. Кады чанаалы. Сүмележир бис. Общежитиеге туруп аар бис»—деп иштимде чугааланмышаан, ээн кудумчуну өрү алзы шошкуптум.

Доржу МОНГУШ.

ӨҢНЕШ-ШЫДЫРАА

Ойнап өөрениңер

«Шашечница» деп бүгү-эвилел клувунуң медээлер дептержигежи Москвага үнген. Ол клуб чурттуң чаңчылчываан шашкилерин болгаш шыдырааларын сонуургаар улусту каттыштырып турар. Ындыг оюннарга гексагоналдыг (алды кырлыг) шыдыраа, дедир шашки, поддавкилер, реверстер дээн ышкаш, стол кырының оон-даа өске элдептиг оюннары хамааржыр.

Медээлер дептержигежинде Ю. Таранниковтуң «Артамонов шыдыраазы» деп чүүлү парлаттынган. Тываның хоочун шыдыраачызы, Тес-Хемде автобүдүрүлге инженериңге чээрби ажыг чыл ажылдаан, ам Бай-Хаакта чурттап турар Петр Артамоновтуң бо чаа оюну Ригага латыш дыл кырында үнүп турар «Сылдыс» сеткүүлге, «Труд» солунга болгаш өске-даа парлалга органнарынга үнгүлээн. Бо оюн Самагалдайда болгаш Бай-Хаакта нептерээн, бо шыдыраа талазы-биле маргылдааларны автор боду организастап келген. Ону ойнап өөрениринде берге чүве чок. Хол бар болза, чүнүң-биле-даа (чаңгыс аай өңнүг даштар, кажыктар, көпеектер...) ойнап болур.

Өңнеш-шыдыраан мынчаар ойнаар. Ийи шашкини каткаш, ак азы кара өңнүүн үзүп алыр. Оларны чурукта көргүскени ышкаш салып алыр. Ийи ойнакчының шыдыраачылары — кайы-даа таланыы шупту өңнеш-тир бе? Ам кымның кожер ээлчээ кел-дир, бүгү шыдыраа шуптузу ооңуу болур.

Кожерде ыяап-ла чиир, чип кожер, болдунмазынга чедир көш бүрүзү — чиш. Шупту шыдыраа сээниң болганда, бодуңнуң шыдыраалы (кайы-даа талада) чиир база кожер сен.

Ыттан өске шыдыраа шуптузу чүгле бурунгаар кожер. Чиири база ындыг. Хары угда ийи-үштеп чиирде безин дедир ээр черге соксап каар. Эжиниң чаа көшкен шыдыраазын кошпес, ону даразында кежүп болур.

Эжиниң кожер ээлчээнде ооң кожер азы чиир кежү чок апарза, удук сээниң болганы ол. А кош чок апаары дээрге, бирээде, хелге шыдыраа артпааны-дыр. Ийиде, хамык шыдыраа сээң таланда келген, ооң уламындан эжиниң бурунгаар кожер шыдыраазы чок болганы-дыр. Үште, хөлде арткан шыдыраа (азы шыдыраалар), ыттап өскези, сенден бирги одуругда болганындан эжиңниң бурунгаар кожу чок болганы-дыр. Өңнеш-шыдыраага кол сорулга, харын ол — удурланыкчызын көш чок болдурары.

Хөлде арткан шыдыраалар-биле утчуп чадашкан болзуңарза, кижи бүрүзүнүң чиген шыдыраазын санаар: кымның хөй болдур ол утkан, а деңболганда—хайым.

Чижээ: П. Артамонов — Ч. Доңгур. (Самагалдай чемпиону дээш маргылдаа).

1. f:h4 c:a5 2. d:f4 g:g3 3. h:f4 e:c5 4. b:b6 a:c5 5. cd2 cb4 6. a:c5 de1 7. ad6 c:g5 8. h:f6 b:d4 9. ef2 fg5 10. g:c5 h:f4 11. ch6 fe3 12. bc7 b:d6 13. ed4 hg7 14. de7 d:f6 15. de5! f:d4 16. gb8 dc3 17. h:b2 fe7 18. a:c3 ef6 19. cd4 fg5 20. de5 gf4 21. ef6 fe3 22. fe7 ed2 23. ed8 de1.

Хөлде ийи ыт арткан., ам кымга-даа удук болдунмас. Бо таварылгада талаларның чиген шыдырааларын санаар, а бисте ол — кайызы-даа 11-11. Оюнуң хайым болуп төнгени ол.

Өңнеш-шыдыраа — дүрүмү бөдүүн болгаш угаанга кириичел, каяа-даа ойнаары таарымчалыг болгаш чараш база хөглүг оюн.

Инженер П. С. Артамонов — республиканың көскү шыдыраачыларының бирээзи, шыдыраа спортунуң пропагандизи, «РСФСР-ниң спортунуң хоочуну» хөрек демдээниң эдилекчизи. Ол 300 хире шыдыраа бодалгаларын боду чогааткаш, парлалгага үндүрген. Павел Сергеевичиниң «Шыдыраа бодалгазының чажыды» деп ному Тываның шыдыраага хандыкшылдыгларынга өөредилге ному болуп турар.

Чооду КАРА-КУСКЕ.

ЭЖИНИҢ «ОЛЧАЗЫ»

● Шоодуг ●

Ким-оол өрээлде аажок шимээн үнерге, оттуп келген. Та каш шак үези чүвезе, холунда шагын көөр дээрге караңгы. Өөрү оолдарның ыыт-шимээни аажок, бир бодаарга, алгыш-кан, а бир бодаарга, мактанган-даа хевирлиг болганнар.

Чүнү канчап турар эрлер боор дээш, ам-на кулак салып дыңнаалай берген: Коля-ла хөлчок мактанган олурган:

— Тулган бөрт, киш кежи. Красноярскиде эжимче бердирипкер мен. Та чеже акша болур ыйнаан...

Ким-оолдуң бажынга бир-ле чүве чык дээн. Богда, угбазы райондан келген, кежээ автовокзалдан чоруп орда, оолдар халдааш, бижек көргүзүп, кыжанып тургаш, ооң киш кежи бөргүн база сумказын былаап аппарган болган.

Демин кежээ аалчылар бажыңынга ол угбазы-биле ужурашкан, хөөкүй угбазы караанының чажы кызыл, бопугур чаактарынче дамдылаан, кээргенчиг-даа аажок, корткан-сирилээн чугаалап олурганын ам-на сактып келген.

Коля амырай берген. Черле ооң хөөрем, докпак-байлаңзыы аажок эр.

— Бо-дур, Ким. Көр даан. Артында чаа, тулган бөрт. Дыка-ла олчалыг болдум де. Шаалдазын чүү дээр сен: 100 акша. Даарта суббота. Самогондан эккээр мен. Демги шуваганчывыста кезээде турар ышкажыгай...

Чугааланмышаан Коля рюкзагындан бөрт уштуп эккелген.

Ким-оол ону сегирип алгаш, бар-ла шаа-биле шинчилээн. Кым билир боор, угбазының бөргүн ол мурнунда көрген эвес...

— А сумка дидиң. Кайыл, көргүзем!

Коля ырзаш кылдыр каттыргаш база-ла рюкзагын үженген. Хүрең сумка уштуп эккелген. Чогум ында акшадан өске, чүү-хөөзүн ол эскербээн, четтикпээн.

Ким-оол ону алгаш, документилерни көре берген. Ойт, паспорт ооң угбазынын! Ооң арны изиш дээн.

— Кайын ам. Баштактаныры ол бе, Ким?... Таварылга болган-дыр. Чок, баштактаны бербе даан...

Демин кежээ угбазының сирилээн-кавылаан үнү ооң кулаанга дыңналып, караа-ның чажы сагышка кирген...

— Кончуг кулугурну. Харын-даа чайлыг болган-дыр. Энир, маңаа Кызылга ийи херээжен кижини дерзиизи-биле хилинчектеп олурген болгай, угбай. Че, чоор сен. Харын чайлыг болган-дыр— деп, Ким-оол угбазын ыычалдыр чазыктырып орган болгай.

Кончуг үптекчи бо-дур. Ооң угбазынче халдаан. Дайзынны, хулиганны, Ким-оол туттунуп чадаан. Карбаш дээш, Коляның чаагынче дарс-ла кылган.

Аргажок эдеришкен эжи боорга, Коля олче сөс безин этпээн. Човуурташ, ам база халдап кээрийн-не моo дээш, холдарын камгаланы туттунуп алган, арны кыза берген чыткан.

Ким-оол ооң боскундан сегирип алган:

— Бижээң кайыл?

— Бижээм, бижээм... Карманымда.

Ким-оол ооң карманнарын ужээш, оң талазындан улуг доңгуракты ушта соп алган.

Өрээлде база бир дааш үнген. Коляның чаагында беш салааның изи арткан. Ийи эрниң өске өөрү, хартыгадан корткан бора-шинжектер дег, хоруй берген олурганнар...

Седен ХЕРТЕК.

КРОССВОРД

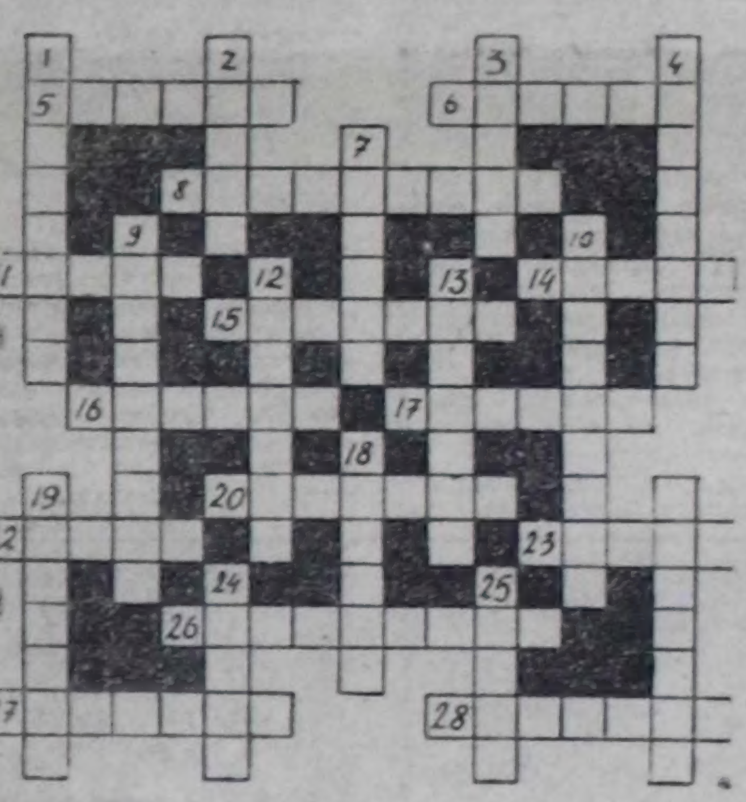

УЗУН ДУРГААР: 1. Тывада суур. 2. Ак чем. 3. Кижиниң бир органы. 4. Хылдыг хөгжүм херексели. 7. Хем балыы. 9. Тывада даг. 10. Тыва херээжен ат. 12. Башкирияда хоорай. 13. Тускай медеглел бижик. 18. Мал чүзүнү. 19. Өөреникчи. 21. Чер бажың. 24. Ак чем. 25. Узун, шаквас чылан.

ДООРА ДУРГААР: 5. Хову чашпаны. 6. Революция үезинде боо-чепсек. 8. Хову кужу. 11. Күш-ажылга мактал. 14. Тайга үнүжү. 15. Келдириг бижик. 16. Эм суг. 17. Күш-шыдал сайзырадыр спорт херексели. 20. Частырыг эдилгези. 22. Бичии уруглар тону. 23. Күскү дүжүт. 26. Бичии уругларга теледамчыдылга ады. 27. Далгандан кылган чем. 28. Дазылдыг ыяштың чемижи.

СОНУУРГАКТАРГА

ШАЙ ДУГАЙЫНДА

Бистиң чуртувуста шайны Грузияда, Азербайджанда, Краснодар крайда, даштыкыда — Кыдатта, Индияда, Вьетнамда база Африка чурттарында тарып өстүрүп турар. Шайның составында кофеин, теофилин, теобромин, эфир үзү, ферментилер, витаминнер, алколоидтер болгаш өске-даа чүүлдер бар.

Шай дээрге кайгамчык суксун аймааның бирээзи. Ону аңаа ижериндеен аңгыда, медицинада калбаа-биле ажыглап турар. Чемгир кылдыр хайындырган шайны хораннаалган кижилерге, чүрээ баксыраанарга база тыныжы бергедээннерге бирги дуза чедирип бээр. Шай чем хайылдырылгазын экижидер, ижин-шөйүндүнүң чем хайылдырары баксырааnda база ажыглаар. Боостаа аарааnда ону чаяр. Думчук дуңганда, чемгир кылдыр хайындырган шайны сооткаш, хүнде үш катап 5-5 дамдыладыр.

Улгады берген тыва улус шайга аажок ынак, эң ылангыя бажы аарааnда ону ижер. Чүге ындыгыл дээрге оон составында кофеин бар дээн бис, ол эм төп нерв системазын эки ажылдадыр, хан базыышкынын бедидер, угаан-сарыылдың ажылдаарынга дузалаар, могаан кижини күш киирер. Кара шай-биле дизентерияны (ижин аарыын) эмнээр. Ону белеткээрде мынчаар: чүс грамм шайны 2 литр сугга каггаш, 20-30 минута иштинде тургускаш, ооң бир шак дургузунда саарбышаан, хайындыргаш, ийи лакпыр марляга сыскаптар, ооң шаарынга бир литр сугну куткаш, 40 минута дургузунда хайындырар. Ону база катап марля-биле шүүрээш, эгезинде шүүрээни шай-биле холуптар.

КЫДАТТА МЫНДЫГ

Кыдат Улус Республика— чурттакчы чон талазы-биле делегейде эң улуг чурт. Ында чыл санында-ла 17 млн. 400.000 кижи немежип турар. Ынчангаш өг-бүлелерге уругдарыгның төрүттүнерин контрольдаар талазы-биле 1973 чылда Күрүне чөвүлелиниң чанында тускай комитетти тургускан.

1981 чылда тускай хоойлуну хүлээп алган, ону ёзугаар негелде—эр кижи 22, а херээжен кижи 20 хар четкеш, өгленир. А чамдык провинцияларда ол хуусаа аңгы-аңгы. Чижээ, Кантон можуда эр кижи кедээде 25, а хоорайда—26 хар четкеш, херээженнер 23 хар четкеш, өгленир ужурлуг. Уругну божуур дээнде ажылчын коллективтиң база хамаарышканы районда тускай комитеттиң чөпшээрели херек.

Чаңгыс-ла уруглуг болур деп шиитпирлээн өг-бүлелер артык эргелерлиг: уруу 10-14 хар четкиже ай санында-ла күрүнеден ортумак ажыл төлевиринин 5-тен 10 хуузун дузаламчы кылдыр алыр.

Чалыы назын — ажыл-үүле. Чалыы назын — өөредилге. Чалыы назын — оюн-тоглаа. Чалыы назын — от-көс-түр.

Опдар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

ТВ

ЯНВАРЬ 6

БИРГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.30 «Авам, ачам база мен». 9.00 Концерт. 9.15 «Овур-хевир». Үстүкү класс өөреникчилеринге литературлуг оюн. 10.05 Мультфильм. 10.15 Киноафиша. 11.15 «Камбоджа бөгүн». Киноочерк. 11.50 «Эртем-тайылбырлыг кино допчулалы». 12.50 Тиилелгениң 45 чыл болганынга. 4 сериялыг уран-чечен телефильм. «Батальоннар от дилеп тур». 1-2 сериялары. 15.15 «Крок» деп 1-ги бүгү-эвилел фестивальдың фильмнери. 15.45 Өг-бүле экраны. «Силерниң дужуңерге-даа кирбээн». Уран-чечен фильм. 17.25 Улусчу чогаадылганың «Радуга» телепрограммаларының 8-ки делегей фестивалы. Кхмерлерниң хөгжүмнүг аас чогаалы (Камбоджа). 17.40 «Делегей панорамазы». 18.25 А. Тарковский режиссернуң фильмнери. «Өргүл кылыры». Уран-чечен фильм. 1-2 сериялары. (Швеция, Франция, Великобритания). 21.00 «Үе». 21.30 «Аншлаг! Аншлаг!» 23.10—02.15 «Чаа чыл ужуражыышкыннары». Алла Пугачеваның ырылар театры.

ИЙИГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 «Кадык болуңар». Крымның экологиязы. 8.50 «Кара ыраажы куштарның чажыды». Уран-чечен фильм. 10.25 Мультфильмнер. 11.05 Уругларга фильм. «Хүлер куш». 2-ги сериязы. 12.10 Баскетболга АКШ-тың чемпионады. 13.10 Новгородта славян бижик, культура байырлалы. 14.20 «Телетаныжылга». Виктор Тихонов. 15.50 Катун суг электростанциязын тудары-биле холбашкан экологтуг нарын айтырыглар дугайында телефильм. 16.40 Бүгүдеге спорт. 16.55 Мультфильмнер. 17.35 В. Славкин — «Чурук». Фильм-шии. 18.30 «Үе». 19.00 Киноконцерт. 20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!» 20.15 Соңгу-Осетия АССР-ниң Куртелерадиозу. «Өг-бүле одаанда». 20.40 Музыка телеабонементизи. «Легенда ышкаш төөгү». 21.30 Сибирьде орус православ шажынның дугайында. 22.50 Үрер хөгжүм музыказының концерти. 00.50—02.40 Дүнеки сеанс. «Дээрги каастакчы». Уран-чечен фильм.

КИНО

ДЕКАБРЬ 6-ДА

«НАЙЫРАЛ»: Киносборник 10.00, **«С течением времени»** (2 сериялыг. Индия). 11.20, 18.30, **«Однажды в Америке»** (3 сериялыг. АКШ) 14.00 шактарда.

«ВОСТОК»: **«Кинг-Конг»** 12.00, 18.00, **«Одиночка»** 14.30, 16.20 шактарда.

«ПИОНЕР»: **«Раз, два — горе не беда»** 9.00, **«Она с метлой, он в черной шляпе»** 11.00, **«Бесстрашный атаман»** 12.30, 15.40, **«Приключения Квентина Дорварда, стрелка королевской гвардии»** [illegible], 19.10, 21.10 шактарда.

АГААР

Республикага шокар булуттаар. Чагбас. Мурнуу-барыын чүктен хаттың дүргени секундада 3—8 метр. Дүне агаарның температуразы 30—35, чамдык черлерге 21—26, хүндүс 20—25, чамдык черлерге 11—16 градус соок болур. Кызылга шокар булуттаар. Чагбас. Хүндүс 22—24, дүне 33—35 градус соок.

ДЫННАДЫГ

Суг курлавырларын комплекстиг ажыглаарының Тывада килдизи Кызыл хоорайның Калинин кудумчузунда 128 «а» бажыңның дөртку каъдында турарын үк килдис суг ажыглап турар бүдүрүлгелерге болгаш организацияларга дыңнадып тур.

• • •

ЧАГЫГЛАРНЫ КИИРИП БОЛУР

Доктаамал эвес токтуг электроагрегаттарны (бичии электростанцияларны) **туда өртек-биле садып алырын** Тыва респотребсоюз саналдап турар.

Чырык-биле хандырарынга, чем белеткээринге, электроприборларны ажылдадырынга, көдээ ажыл-агыйда механизмнерни болгаш өске-даа дериг-херекселдерни хөделдиреринге агрегат бүрүзүнүң күчүзү бүрүн четчир.

Бир агрегаттың өртээ — 2600 рубль.

Чурттап турар черлериниң аайы-биле чагыгларны **херегленкчилер ниитилелдеринге** киирип болур.

667000, Кызыл хоорай Красноармейская, 100

Редактор В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34; ◆ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; ◆ приемнаа — 3-34-28; ◆ харысалгалыг секретарь — 3-34-82; ◆ оралакчылары — 3-45-16; Килдистер: ◆ партийжи амыдырал — 3-36-82; 3-36-25; идеология — 3-34-57 ◆ совет тургузуг — 3-34-98; 3-41-23; ◆ үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; ◆ рөглетпүр — 3-41-18; ◆ культура — 3-39-15; ◆ информация — 3-37-11; ◆ чагаа килдизи — 3-39-03, 3-34-39; ◆ очулга — 3-34-93; ◆ корректорлар — 3-37-11; ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41; ◆ солун келбейн баргада — 2-32-75 ◆ бухгалтерия — 3-43-41;

Индекс 54241

Чылда 300 катап үнер
Хемчээли 2 парлалга арын
Тиражы 28000 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл. Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Чагыг № 360. ТС—00013.

Кр

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1925 чылда үндезилеттинген ◆ № 6 (14206) ◆ 1990 чылдың январь 7, воскресенье ◆ Өртээ 3 көп.

БӨГҮНГҮ НОМЕРДЕ:

- «Сылдысчыгаш» чагааларыңарны манап тур
- Чаа ыры—«Ыдык Тайгам»
- Видеосалоннарны контрольдаар
- Почта хандырылгазы силерде кандыгыл?
- Көрүкчүнүң бодалы

СОҢГУКЧУЛАР-БИЛЕ УЖУРАЖЫЛГАЛАР

СЭКП ТК-ның кежигүнүнге кандидат, ССРЭ-ниң улус депутады, СЭКП Тыва обкомунуң бирги секретары Г. Ч. Ширшин ырак-узак «Тере-Хөл» совхозтуң ажылчыннары-биле ужуражып, аңаа чеде берген. Ук ажыл-агыйның экономиктиг болгаш социал хөгжүлдези, совхозтуң ажылчыннарының ажыл, амыдыралы-биле ол таныжып кирген. Г. Ч. Ширшин Кунгуртугга барган дораан-на, кадыр-берт Балыктыгның, Картының малчыннарынга, сарлыкчыларынга чедип, элээн каш кыштагларны эргип кезээн, Сарыг-Хөлде сүт-бараан фермазының кыштаглаашкын байдалы-биле таныжып кирген. Нийтизи-биле кыштаглаашкында шиитпирлээр ужурлуг дүвүренчиг байдалдарның барын ол айыткан.

ССРЭ-ниң улус депутады-биле кады СЭКП Кызыл райкомунуң бирги секретары В. С. Очур-оол, «Тере-Хөл» совхозтуң директору С. Д. Седен-оол, партком секретары А. К. Бегзи болгаш ажыл-агыйның өске-даа удуртукчулары, специалистери чораан.

Январь 4-түң кежээзинде Г. Ч. Ширшин Кунгуртуг суурнуң Культура бажыңынга совхозтуң ажыл-ишчилери, суурнуң чурттакчылары-биле ужурашкан. СЭКП ТК-ның чоокта чаагы Пленумнарының, ССРЭ-ниң улус депутаттарының ийиги Съездизиниң канчаар эрткениниң дугайын, кандыг шиитпирлер хүлээп алдынганын ол чугаалап берген. Съездиге чурттуң экономиктиг байдалын экижидер талазы-биле чазактың программазын кайы хире чидиг маргылдаалар түңнелинде хүлээп алганын Г. Ч. Ширшин чонга тайылбырлап, ындыг байдалдарда шын шиитпирлер, оруктар шилиттинип турарын чугаалаан. Оон-биле чергелештир ол талазы-биле бистиң республикага кылып чорудар хемчеглерге база доктааган.

Эң чугула чүве болза, чоннуң хереглел бараанарын бүдүрерин көвүдедири, ачы-дуза чедирилгезин экижидери болур деп, ол онзалап демдеглээн. СЭКП ТК-ның декабрь 25-те болган ээлчег чок Пленумунга Литваның Компартиязының XX съездизиниң шиитпирлери-биле холбашкан айтырыгларны чыылганнарга чугаалап, бодунуң бодалын ол илереткен. Амгы үеде чугула сорулга болза, партияның чаңгыс эвин хандырары болур деп демдеглээн.

Чоннуң сырый каттыжылгазын чедип алырының, сагылга-чурумну быжыглаарының, кем-херек үүлгедир чорук-биле демиселди күштелдирериниң чугулазын ол айыткан.

Г. Ч. Ширшин «Тере-Хөл» совхозтуң социал-экономиктиг байдалдарынга, дарый шиитпирлээр айтырыгларга база доктаап, ол талазы-биле тодаргай хемчеглерни ажылдап кылырын чугулалап демдеглээн.

Ырак черде турар ажыл-агыйның экономиказын бүгү тала-биле быжыглаары — хүннүң чугула айтырыы. Бо совхозче республика төвүнден кичээнгей кошкак. Суурда электри станциязы ийи чыл болгаш үрелип эгелээн. Аңаа техниктиг ажаалданы чорутпаан. Электри-биле хандырылгага «Тыва коммунэнергонуң» дузазы чугула болу берген. Гидростанцияны мааа кылырын планнап турар.

Чоннуң аргыжылгазының айтырыы. Самолёттар хонар шөлдү кылыры тергиин негеттинип келген. Совхозтуң материал-техниктиг баазазын быжыглап, мааа автопаркты ажыдарын, нефтебаазаны тургузарын, Тере-Хөлдүң балык-байлаңын өстүрерин, хөлде торфтан одаар чүүлдү белеткээрин, суурга хеп даараар, хөрек-тээштер кылыр, кат чыыр, эм оъттар чыыр, хол бажын ыштап, кургадыр, агы-кешти болбаазырадыр кооперативтерни, бригадаларны тургузарының чугулазын Григорий Чоодуевич онзалап демдеглээн.

ССРЭ-ниң улус депутады Г. Ч. Ширшин-биле ужуражылгада школада башкы Надежда Ооюн, Ооржак Максим, Вячеслав Шоожун, Шыырап Доржу, Сундуй Өлзей, Александр Шойлаа, Эрес-оол Сат, Алексей Доржуй, Донгак Хертек, Петр Хүрлик, Владимир Балган, Нюра Бархөө, Даңгаа Хеймер-оол, Павел Начын, Федор Сенди болгаш оон-даа өскелер айтырыгларны салып, санал-оналды бергеннер.

Г. Ч. Ширшин соңгукчуларның хөй санныг саналдарын дыңнап, бо чугула айтырыгларны өөренип көрүп, боттуг дузаны чедирери-биле «Тере-Хөл» совхозтуң социал-экономиктиг байдалын улам экижидериниң талазы-биле тускай программаны ажылдап кылгаш, ону амыдыралга боттандырарының чугулазын онзалап демдеглээн.

Оидар ОХЕМЧИК.

ЧУРУКТАРДА: Г. Ч. Ширшин Картының малчыннары-биле чугаалажып турары; малчыннарның уруглары.

Авторнуң фотолары.

«ХЕРЕЛ»—ТУДУГЖУ КООПЕРАТИВ

Баштайгы базым

Статистиканың республика эргелелиниң бажыңының артыы чартыында чаа эгелээн тудугда шупту-ла тыва тудугжулар ажылдап турарын эрткен-дүшкен кижилер эскерген боор. Ол дээрге «Херел» кооперативтиң кежигүннери-дир. Бо кооперативти даңзылаандан бээр чаа-ла чартык чыл хире болган. Ындыг-даа болза, 3 чыл бурунгаар коллектив болуп ол тургустунган. Бо үениң иштинде Кызыл районнуң тудугларынга бодун ажыл-ишчи коллектив кылдыр көргүскен.

«Херел» кооператив «Кызыл» агрофирманың баазазынга бут кырынга туруп, быжыгып келген. Агрофирманың тудугларындан аңгыда, кооператив өске организацияларның объектилеринге дугуржулга ёзугаар ажылдап турар. Кооперативтиң кежигүннери аңгы-аңгы мергежилдиң тудугжулары. Оларның чамдыктары ийи-үш-даа мергежилди эки билир, ынчангаш тудугларны ыяш, тууйбу, бетон дээш кайы-даа материалдан тудуп болурлар. Кооперативтиң тудугжулары эвээш эвес тудуг-монтаж ажылдарын кылган. Оон хөй кезиин Кызыл районнуң «Шамбалыг» совхозтуң тудугларынга шиңгээдип алганнар. Мыйыстыг бода малдың фермазының эдерилгезинге, хой кажааларының септелгезинге, ийи аал иштинде чурттаар чуртталга бажыңнарының тудуунга, школа септелгезинге ажылдап турганнар. Ам «Тыва тудуг» девискээр тудуг каттыжыышкынының бүдүрүлге лабораториязының тудуунда ажылдап турарлар. Кооперативтиң тудугжуларының кол күжү мында, а бир бригада Шамбалыгда, өскези Садыг министерствозунуң баазазында столовая, гараж тудуунда ажылдавышаан.

Кооперативтиң ажылын колдуунда үш кижи углап-баштап турар. Кооперативтиң даргазы Ким-оол Монгуш, прораб Алексей Бады, тудуг материалдары-биле хандырарын Чиндол Мечин харыылап турар. Тудугжуларның ажылының бүдүрүкчүлүү, темпизиниң бедии тудуг материалдары-биле эки хандырылгадан кончуг хамааржыр. Тудуг черлериниң бригадалары ышкаш материалдар-биле кажан хандырарын кооператорлар манап орбас. Ол-бо чоруп, материалдарны аргалыг-ла болза, баш бурунгаар тып алырын кызарлар. Ындыг-даа болза, өске тудуг бригадаларында дег ажылдың эң нарын чери материалдар-биле хандырылга боор турар. Тудугну тударын чагаан организацияның фондулары бар-даа болза, ыяш, тууйбу, бетон боор, оон «хуула» бээри берге херек. Эң ылаңгыя бетон плиталар дыка тывылбас.

Водунуң материал-техниктиг баазазын «Херел» кооператив база тургузуп эгелээн. Улуг эвес чүък машиназы биле автокранны садып алганнар.

— Чүък сөөртүр машина хөлезизи көвүдеп барды. Айда 7 муң рубль чеде бээр хире ийин — деп, кооператорлар аразында чугаалажып олурдулар.

Бир эвес тудугжу бригадаларны алыр болза, ында материал сөөртүр машинаның хөлезизин кым санап олурары? Тудугжу кооперативтерниң чүү хире ажыктыг боор болуруна чаңгыс бо чижек херечилеп турар-дыр.

Херелчилерниң чүък сөөртүр улуг машиназы чок. Автобаазалардан машина хөлезилээр ужурга таваржып турарлар. А машиназын кооператорларга хөлезиледип турар автобааза оон өртек хөлезизин аргалыг-ла болза, көвүдедирин оралдажыры чугаажок.

— Чоокку үеде улуг чүък машиназын садып алыр болза эки-дир — деп, олар шиитпирлээннер. Бир эвес чүък машиназын садып апса, чарыгдалдары элээн кызырлыр.

Суургалыг кранны база хөлезилеп турар. Оон хөлезизиниң өртээ база-ла эвээш эвес. Кранны 1 шак иштинде ажыглааны дээш, 4 рубль 45 көпеекти кооператив төлээр. А бүдүн ай иштинде 1371 рубль боор. Алызы барып ындыг кранны кооператорлар садып ап, орулгазын улам көвүдедип, чарыгдалын эвээжедип-даа алыр чадапчоктар.

Кооперативтиң дөзү — бригадалар. Ында ажылчыннарның бедик бүдүрүкчүлүг, эки шынарлыг ажылындан, корум-чурумундан кооперативтиң ажылының түңнели, чагыкчыларның аразынга ат-алдары хамааржыр. Кооперативке тудуг туттуруп алыр дээш кээп турар чагыкчылар бар. Оозун бодаарга, «Херелдиң» тудугжуларының ажылы ындыг-ла багай эвес хевирлиг. Чагыкчыларның кичээнгейин чүгле эки шынарлыг ажыл-биле хаара тудар апаар болгай. Кооперативтиң тудугжу бригадаларының ажылын бригадирлер Баян-оол Монгуш, Владимир Ооржак, Мөңге-Доржу Сат билдилиг удуртуп турарлар.

«Херел» кооперативти даңзылаандан бээр чаа-ла чартык чыл боор турар деп бижээн мен. Ол дээрге ажыл-иштиң шуудаарынга хөй эвес үе-дир. Ынчалза-даа тыва тудугжуларның кооперативиниң баштайгы базымнары кошкак эвес-тир. Оларның ажылдап турарын көргеш, кижиниң сеткилинге «Ажылыжыңар — чогумчалыг-ла болзун!» деп күзел тыптып кээр чорду.

Шаңгыр-оол МОНГУШ.

ИДЕОЛОГИЯ АЖЫЛДАКЧЫЛАРЫ—ФЕРМАДА

СЭКП Таңды райкомунуң идеология килдизиниң эргелекчизи О. К. Дамдын, өске-даа ажылдакчылар чер-чер Советтериниң соңгулдаларынга уткуштур тайылбыр ажылын күш-ажылчы коллективтерде чорудуп эгелээн. Оларның-биле кады агиткультбригада база.

«Сосновское» дуржулга-бүдүрүлге ажыл-агыйының Хадың-Аксы, ССРЭ-ниң 50 чылы аттыг совхозтуң Успенка, Тока аттыг совхозтуң Кулузун фермаларынга лекцияны номчуп, концертти көргүскен. «Коммунизмниң херели», «Россия» совхозтарның фермаларынче үнүүшкүннерни планнап турар.

Агиткультбригаданың программазында интернационалчы номерлер хөй: орус, тыва, моол ырлар. Чалгаа-шүшпең кижилерни сойгалаан баснялар база кирип турар. Идеология килдизиниң эргелекчизиниң оралакчызы. «Меңги» чечен чогаал бөлүүнүң кежигүнү В. С. Иргит бодунуң шүлүктерин номчаан. Райкүүскомнуң нийти килдис эргелекчизи К. С. Саая, бот-тывынгыр артистер А. Оюн, О. Шавы дээш өске-даа күүседикчилерни кодээ ишчилер сонуургал-биле хүлээп алган.

Килдис бүгү чурттакчылыг суурларда агитаторлар семинарын эрттирген. Соңгулдаларга белеткел үезинде чон аразынче кирип ажылдаар сорулга салдынган.

Сояи ЗАЙЦЕВ.
СЭКП Таңды райкомунуң идеология килдизиниң инструктору.

МЕДЭЭЛЕР

80 ӨГНҮ БЕЛЕТКЭЭН

Чадааның райүлетпүр комбинадында Виктор Күдерекович Сатка удурткан өг кылыр цехте 14 чазаныкчы ажылдап турар.

Өгнүң ханаларын, ыналарын, хараачазын чазап, эптеп кылыры белен эвес ажыл. Аңаа шевер болурундан аңгыда, чогаадыкчы чорук база негеттинер.

Өгнүң ыяжын белеткеп кылып алгаш, оон кырындан шывар кидисти быжып, ону даараары ындыг-ла белен эвес. Ынчангаш ол ажылды херээжен ажылчыннарга дагзып каан. Оларның кылган ажылын садып алыкчылар бо хүннерге чедир багай деп көрбээн.

Үлетпүр комбинадының өг кылыр цегиниң ажылчыннары эрткен чылдың планныг онаалдаларын күүседип алган. Олар 80 өгнү бүрүнү-биле белеткеп кылгаш, дужааган.

Казарбай ТУЛУШ,
Чөөн-Хемчик район.

БУЯННЫГ ДУЗА

Чуртта болгаш оон янзы-бүрү булуңнарында ажылдаар аргазын чидирип, кырып назылап, аарыг-аржыкка туттуруп, инвалидтиң човулаңын эдилеп чоруур кижилерге дуза көргүзериниң эң-не буянныг ажыл-чорудулгазынга кижи бүрү ийинге артып калбазын кызып чоруур.

Бистиң республикада болгаш районнарда тургустунган «Буянныглар акциязы», оон эвилелдери бо талазы-биле ажылды чорудуп турар. Бо буянныг херекке бистиң Өвүр районнуң ажыл-ишчилери база-ла киржип, боттарының салыышкыннарын кылып турар. Бо айтырыгны СЭКП Өвүр райкомунуң ажылдакчылары чугаалажып көргеш, ол акцияга киржип, оон банкыда ажыттынган агар саныңче бир хүн ажылдаан акшазындан 470 рубльди шилчиткен.

Ол болза човулаң эдилеп чоруур инвалидтеривиске болгаш кырып чөнээн бистиң чаңгыс черчуртчуларывыска ак сеткилдиң буянныг дузазы-дыр.

Александр СЕМИС-ООЛ.

ҮШ ФЕРМАДА

Таңды районда ССРЭ-ниң 50 чылы аттыг совхозтуң үш сүт-бараан фермаларының ажылчыннары боттарынга алган хүлээлгелерин чедиишкинниг күүсеткеннер.

План ёзугаар мыйыстыг бода малды 2580-ни ажаар тургаш, 2840-ни ажаап турар. Моон алгаш көөрге, мал бажы өскен. Оон салдары-биле ажыл-агый күрүнеге эът дужаар планын ажыр күүседкен.

Хонукта немелде деңзи көвүдеп турар. Ол талазы-биле дуржулгалыг бызаа ажаакчылары бар. Оларга Фекла Таль, Тамара Донгак, Мария Чылыкан, Сергей Оюн, Сандый-оол Оюн, Николай Бланк хамааржыр. Кадарчылар болгаш бызаа ажаакчылары хонукта 507-ден 662 грамм чедир немелде деңзини ап келген.

Кышты хүр ажырар дээш сүт-бараан фермаларының ажылчыннары ажылдаарының хүн чурумун тургускан болгаш бар аргаларны шиңгээдип алыр дээш күжениишкиннииг ажылдап турар.

(Бистиң корр.).

Публицистика

КӨДЭЭ ЧОННУҢ АМЫДЫРАЛЫНЧЕ КӨРНҮР

Көдээ ажыл-агыйны чеже-даа аңгы-аңгы терминнер-биле адаарга, оон кол ужур-утказы хевээр артып каар болгай. Чүү-даа чүвени «үлетпүржүдеринге» ынаавыс аайлыг эвес, ам база-ла көдээ ажыл-агый дивейн, агроүлетпүр дижип турар апарган бис.

Көдээ ажыл-агый хожудаңгай. Сөөлгү 10-15 чылдарда черниң дүжүткүрүн сайзыраңгай чурттар ийи-үш катап улгаттырган, а бистиң чуртувус харын-даа дорайтаарының кырында келген. Ынчангаш бо чоокку ийи-үш чыл иштинде тургустунган байдалды эдер дээш, эң-не шиитпирлиг хемчеглерни албас болза, эде тургустунуушкуннуң идеялары боттанмайн барып болур. Оон ужуру-биле экономиктиг реформаны чорудуп, дүвүренчиг кризистен уштунарының аргаларын дилеп турар. Көдээ ажыл-агыйның шак ынчаар калбаа-биле чыдып калганының чылдагааннарын айтыр болза, ол эмгежок. Оон бирээзи — көдээ чоннуң социал амыдыралының кудуденциелдии.

Бистиң республикага хамаарыштыр алырга, ол он-он чылдарда эрги туружунда хевээр арткан амыдырал байдалдары-дыр. Чижээ, бистиң малчыннарывыстың амыдыралы үжен-дөртен чылдар бурунгаар канчаар турган болдур, барык өскерилге чок. Кол-ла чүве — малчын кижиниң эрге чогу: ол хилинчек чокка-ла малын малдап олурар. А оон кырында чеже «начальник» бар-дыр? Бригадир, зоотехник, мал эмчизи, партком секретары, совхоз директору, партия райкомунуң инструктору, килдис эргелекчизи, төптен сургакчылаан төлээлер... Олар шупту малчынга кандыг тодаргай дуза көргүзүп турарыл? Улуг нурууузунда ол хөй улуг-биче даргалар чүгле айтып-айтып, азы чеме-хала көргүскеш, эки дизе, малчыннарның дилээн, негелделерин демдеглеп, бижип алыр. Че харын, амгы демократчыдылганың үезинде биеэги ышкаш, кончуттунар - чаңчаттынарындан чамдык даргалар сестир апарган. Ынчалза-даа ол «үнүүшкүннериниң» дээштиг бар бе, ынчаш? Маңаа хамаарыштыр ийи-бир чижектен киирзе артык эвес.

Чоокта чаа Бии-Хем районнуң малчыннарында кыштаглаашкынны сонуургап чораан бис. Элээн хөй черлерге баргыладывыс. Нийтизи-биле байдал ундаранчыг. А малчыннарның социал айтырыглары үезинде шиитпирлеттинмейн турары кончуг четпес. Чижээ, «Өок» совхозтуң Чанзаш хойжу бригадазының малчыннарының чурттап орар байдалы хиреліг. Ылаңгыя Байск деп черде бөлүк хойжуларның үүрмек четпес чүүлдерин маңаа адап, санаар болза, арбын-на. Оларның чамдыызы печка дастары, оон кырында демири чок олурар. Чадагай печкага канчап чем хайындырарыл? Ындыг таварылгада биеэги-ле өглеринде суугуларын одап эгелээр. Баннының кырынга бак улажып дээн, ышкаш, кудуу база үрелген. Дус, мал чеминиң чедирилгези үзүктелиишкининиг. Культура, эмчи хандырылгазы шуут чок. «Чеже-даа дарга кээрге, чугаалап-ла турар улус-тур бис. Олар блокнодунда демдеглеп ап-ла турар боор чораан» деп, хойжулар Роза Монгуш, Дарый-оол Ооржак, Чинчи Монгуш чугаалаар.

Республиканың кайы-даа совхозунда малчыннарның, тараажыларның, механизаторларның социал адыры хөгжүп чадап турар. Чаагайжыды туттунган бажыңнарлыг суурлар ийи-чаңгыс, кол нурууузунда район төптеринде, Чаа-Хөл, Сукпак суурларда сөөлгү чылдарда ажыглалга киирген бажыңнар чылыг сутлуг. А арткан суурлар болгаш малчын коданнар ындыг чаагайжыдылганы безин дүжүнге-даа көрбээниер.

Суур улуг-даа, биче-даа болза, ында чон крандан агып турар изиг, соок суглуг, чылыг, чырык киирип каан бажыңнарга чурттаар эргези чүге чок деп? Харын-даа чай чок, бачым сезоннуг ажылдыг кижилерге эки амыдырал байдалы дөгүмнүг болбайн аан. Ындыг турбуже, шаг-шаандан тура көдээ дээрге-ле чыдып калган амыдырал деп башта сиңирип алган болгаш, оон хөгжүлдезин ийиги чергении кылдыр көрүп чораан бис. Оон улам хөй кижилер, ылаңгыя аныяктар хоорай черлерже чүткүүр. аңаа чурттаксаар. Кижилер чокта көдээ ажыл-агый кая хөгжүүр ийик? Ындыг болганының ужурундан көдээ черлерде бедик мергежилдиг, класстыг специалистер чедишпес, а ортумак эртемниг кижилерниң билии амгы үениң негелделеринге дүүшпес. Түңнели —чедир алдынмаан тараа, эът, сүт, дүк, ногаа, картофель. Азы өскээр чугаалаарга, ол дээрге чоннуң шынти амыдырал деңнелиниң кудулаары, хөй кижилерниң бодунуң амыдырал-чуртталгазынга сагыш ханмазы, чөптүг чорукка бүзүрелин чидирери-дир. Бо бүгүнү бис боттарывыстың бөгүнгү амыдыралывыстан көрүп турар бис. Ол дугайында ССРЭ-ниң улус депутаттары сессияларынга чугаалажып турар, парлалга, радио, телевидениениң дамчыдылгалары, аңаа чоннуң чагаалары бадыткалдыы-биле хөйнү көргүзүп турар. А бо байдалдан уштунарының оруктары кайыл? Кым айтып бээрил?

Көдээ чоннуң амыдыралынче көрнүр — бир кол орук бо. Ынчангаш бистиң «Шын» солун-даа болза, көдээниң социал айтырыгларын тургузуп, мында четпестерни болгаш бергелерни ажып эртериниң оруктарын хөй-биле кады дилеп турар. Оон бир чижээнге бо күзүн малчыннарның амыдыралынга хамаарыштыр социал программаны хүлээп алыр дугайында санал болган. («Огулуг түңнел үнер бе?», октябрь 3-те үнген 230 дугаар солун). Ынчалза-даа бо чүүлдү деткип, солунче материал бижээн малчын чок. Оон чылдагааны билдингир — бирээде, солун номчувас, номчуза-даа кыры-биле чүгүртү көөр, боданмас чоруувус, ийинде, чүнү-даа үстүнден шиитпирлээр боорга, «даргалар билир ыйнаан» дээр чаңчыккан хөөнүвүс. «Хоржок чүвени канчаар» деп тоомча чок олурар чоруувус болдур ийин. А бо бүгүнүң үнген дөзү — көдээни бодал чокка чагырып, дужаап келгенинде. Ынчангаш көдээ ишчи эрге-шөлээ чок, бодал чок күүседикчи апарган. Оон ужурундан «черниң ээзи» чок деп түңнелге келгенивис бо.

Мурнунда «биче буурай» диртип турган чоннарның санынга кирип турган тыва улус база-ла чүгле акы-дуңмалыышкы дузаны эвес, а дыка хөй багай талаларны «шиңгээдип» алганын ам чаа медерел билип турар бис. Ылаңгыя ажыл-агый удуртулгазының чагырып-дужаар принцивин — кончуг чедимчелии-биле. Ынчангаш ажыл-агыйны угаан-медерелдиг, эптиг-чөптүг кылдыр удуртуп башкарарының орнунга, үстүнден бодал чок, шынга үндезилеттинмээн айтыышкыннарны база-ла бодал чокка сагып чорааныындан ыглаксанчыг түңнелдерге келген бис. Тыва экономиктиг көргүзүглерниң дыка хөйүнге аскап, хожудап турар, а дерзии үүлгедиглер, ужур-дүрүм чок чурум үрээшкиннери-биле РСФСР-де барык мурнуу одурутда «чүткүдүп» олурар.

Хандыр сайгарып көөрге, чажыртынган хевир-биле көдээ ажыл-ишчини чулуп турар чүүл арткан. Ол чүл дээрге, аъш-чемниң кол бүдүрүкчүлери — көдээ ишчилерниң ажыл төлевири куду, пенсиязы болгаш өске-даа күрүне дузаламчызы эвээш. Шөлээзи чүгле 18 календарь хонуу турган. А 24 хонукту контора ажылдакчылары, азы өскээр чугаалаарга, көдээ ажыл-ишчи кижиниң дузазын чооглап олурар кижилер ап турду. Ам чаа-ла пенсия дугайында Хоойлунуң төлевилелинде ону эде көөр деп турар. А көдээ чонну бараан-сараан-биле хандырарында хажыдыглар, эмчи дузазының, культура-эстетиктиг хандырылганың четпестери, чөптүг эвес чоруктар базым санай. Малчыннарга та кажан-чежен чедер хандырылга чүве? Бо талазы-биле республиканың Министрлер Чөвүлелиниң болгаш профэвилелдер чөвүлелиниң чоокта чаа хүлээп алган шиитпирлериниң ыяап-ла күүсеттинген турары бурунгаар базым боор болур-дур. А көдээ кижиге хамаарылгавысты көөр болза, ыядынчыг. Ажыы-биле чугаалаарга, чамдыктар «көк көдээ» дээш оларже чеcкинген дег думчуун дырыштырар болгай. Ону куду көөр, оон айтырыгларын тооп көрбес, бодун херекке албас, хүндүлевес. Ажыы-биле чугаалаарга, шуптувус черден, көдээден үнген болгай бис. Ол хиреде ёзуургап, көдээ кижини куду көөр. Ол берге, чай чок ажылда. Оон ажы-төлү көвей, алыр акшазы эвээш. Шак мындыг байдалга тыва малчыннарның чурттап орар өөнге, ындыг кижилерни азы ажыл соксадыышкыны кылып, хөй негелделер үндүрүп турар шахтёрларны эккеп каар болза, олар ийи неделя-даа ийи хүн-даа чедир аңаа ажылдап шыдавайн, дораан дедир хоорайларынче дезе бээр дээрзи ылаптыг. А тыва хойжулар шыдамыы-биле малын малдап-ла орар...

Бистиң көдээ ажыл-агыйывыс чонну идегелдии-биле чемгерзин дээр болза, ажыл-агыйның бүгү хевирлерин — колхоз, совхоз, аренда, хууда ажыл-агыйны — бүрүнү-биле ажыглаары чугула. А көдээ кижи — черниң, техниканың, бодунуң ажылының ээзи болур ужурлуг. Кижиниң амыдырал байдалы эки болган тудум, оон ажыл кылыр шынарлары көвүдээр, сеткил-хөөнү сергээр. Чурттаар бажыңы соок, бичии, аъш-чеми шынар чок, акша-көпеекке чедимес болза, кижи ындыг-ла онзагай патриотчу кедүрлүүшкүннүг болуп шыдавас. Кижи дугайында сагыш човаашкыны — партияның бүгү политиказының кол сорулгазы болуп келген. Ону доора билбейн, дорт утказы-биле амыдыралга боттандырары — партия организацияларының, Советтерниң, өске-даа хөй-нийти организацияларының херээ. Ол ындыг эвезе, бөгүнгү эде тургустунуушкуннуң херээ чүл?

Надежда ЭРГЕП,
Журналист.

Чаңгыс аай политхүн

НЕМЕЛДЕ АЙТЫРЫГЛАРГА ХАРЫЫЛАР

Эрткен чылдың ноябрь төнчүзүнде республикага эрткен чаңгыс аай политхүнде дыңнакчыларның кол темага немей салган айтырыгларынга харыыларны парладывыс.

Видеосалоннар ажылынга хамаарыштыр ажылчы чон шүгүмчүлелдиг саналдарны көдүрүп, бо хүннерде республикада ниитизи-биле чеже ындыг салоннар ажылдап турарын, оларның репертуарын кым тодарадып, ажылын кым контрольдап турарыл дээн ышкаш айтырыгларны салып турар. Бо айтырыгга ВЛКСМ обкомунуң секретары **В. Б. Яндай-оолдуң** харыызы:

— ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң 1988 чылдың декабрь 29-тагы № 1468 доктаалынга үндезилээш, кооперативтиг ажыл-чорудулганың чамдык хевирлерин хорup каан, ол ышкаш республикага болгаш Кызыл хоорайга видеофильмнерни коммерция ёзугаар ачыладырын, видеофильмнер көргүзерин база видеосалоннарны ажыглап турарын шыңгыы контрольда алган. Культура министриниң оралакчызы, кинофикация болгаш киновидеокаттыжыышкын килдизиниң начальниги К. К. Саянның удуртулгазы-биле видео салоннарга репертуар хынаар комиссияны тургускан болгаш ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң доктаалынга кердүнгенин ёзугаар ажылдап турар видеосалоннарга репертуарны ай санында бадылап берип турар.

Эрткен чылдың сөөлгү үш айының дургузунда комиссия районнарда видеосалоннар ажылын хынаан. Өрт айыылын болдурбазының чурумунуң, арыг-шевер сагылгазының талазы-биле хажыдыышкыннар бар болганы-биле болгаш комиссияның бадылаваан репертуар ажыглааны база билет өртээнге хажыдыышкыннары дээш беш видеосалонну хагдырган.

Ооң-биле кады Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң 1989 чылдың июнь 23-те хүлээп алганы «Тыва АССР-ниң девискээринге киновидеофильмнер көргүзериниң чурумчударының дугайында» доктаалынга үндезилээш, Тыва АССР-ниң Культура министерствозунуң киновидеокаттыжыышкынының чөпшээрели чокта чамдык районнар девискээринге ажылдап турган видеосалоннарны хораан, хагган.

Ынчангаш амгы үеде республикада 23 видеосалон ажылдап турар. Тодаргайлаарга, комсомол шугуму-биле — 3, профэвилелдериниң — 7, киновидеокаттыжыышкынның — 5, Культура министерствозунуң — 3, бажын тудар комбинаттың — 1. Артканы видеосалоннар тус черлерниң партия, совет органнарының чөпшээрели ёзугаар республиканың районнарында ажылдап турар. Видеосалоннарның ажыл-чорудулгазынга контрольду үстүнде адааныывыс албан черлери болгаш хоорайкүүскомнар боттандырып турар.

Кызыл хоорайның чурттакчылары ажылдавайн турар аныяктарны күш-ажылче хаара тудуп, ажылга киирер талазы-биле кандыг ажылдар чорудулуп турарының, бо чылын чеже кижиниң ажылга тургустунганын, бо херекке кандыг-кандыг бергелер таваржып турарының дугайын билип алыксап, сонуургап турар. Чурттакчы чонну ажыл-биле хандырар, оларны өөредилгеже хаара тудар талазы-биле республика төвүнүң директору **В. И. Потехин** ол айтырыгларга мынчаар харыылап турар:

— Аныяктарны ажыл-биле хандырар, оларга таарыжыр ажыл тып бээр талазы-биле тодаргай ажылдарны төп кылып чорудуп турар. Бо чылын үжен хар чедир назылыг 1.072 кижи биске келген. Тодаргайлаарга, он сес хар чедир назылыглар—203, үжен хар чедир назылыглар—869 кижи. Бо чылын сес класс доозкан 32 элээдилерни чайгы үеде ажылга тургускан. 18-тен 30 хар чедир назылыг 368 кижини ажылга хүлээп алган.

> ● **Видеосалоннарны контрольдаар**
> ● **Аныяктарны ажылга быжыглаар**
> ● **Арагалаашкынга удур демисел**

Аныяктарны ажылга хүлээп алыр азы ажыл тып бээр дээш янзы-бүрү бергелерге таваржып турар бис. Кандыг бергелерил? Бирээде, районнардан келгеннерниң Кызыл хоорайда чурттаар чери чок болганындан киир бижидилгезин, ийиде, оларның хөй кезии тускай мергежил чок болуп турар.

Бүдүрүлге черлери, организациялар бедик квалификациялыг ажылчыннар негеп турар, а аныяктарда тускай мергежил чок. Бүдүрүлге черлери оларны өөредип алырын күзевейн-даа, бодавайн-даа турар. Районнардан Кызыл хоорайже хөй аныяктар кээп турар. Орун чедишпезиниң хараазы-биле оларның шуптузун общежитиелерге киир бижиир арга чок.

Элээр чорук дээш демиселдиң хоорай ниитилелиниң ажылын, ниитилелде чеже кежигүн барын болгаш кандыг айтырыгны ниитилелдиң шиитпирлеп турарын сонуургап, дыка хөй айтырыгларны чоп салып турар. Оларның чамдыктарынга арага ишпес чорук дээш демиселдиң хоорай ниитилелиниң баштаар чериниң харыысалгалыг секретары **И. А. Ильин** берген:

— Элээр чорук дээш демиселдиң Бүгү-эвилел эки тура ниитилелиниң уставын ёзугаар кылып чорудар ужулуг ажылдары, харыылаар айтырыглары эвээш эвес. Ол дээрге чүнүн-даа мурнунда эге организациялар ажылы. 1985-1986 чылдарда эге организациялар дыка хөй тургустунган турган. Ынчалза-даа бо чылдың январьга чедир олардан 1008 кижи кежигүннүг чүгле 54 организация арткан. А декабрь 1-де чүгле 6 организациялар кежигүн болуп турары илерээн. Аас-биле-даа, чагаа-биле-даа харылзаа тудуп, тайылбырлап турувуста, хөй-ниити ону шуут херекке албайн турар. СЭКП обкомунда, ВЛКСМ обкомунда, Министрлер Чөвүлелинде, медицина албан черлеринде (республика эмнелгезинде, уруглар эмнелгелеринде, диспансерлерде болгаш оон-даа өске организацияларда) эге организациялар дыка кошкак ажылдап турар.

Ниитилелдиң хоорай чөвүлелиниң активи янзы-бүрү хыналдаларны кылып турар: школа назыны четпээн уруглар албан черлеринде арагалаар чорукка удур ажылды канчаар чорудуп турарының дугайын, арагалаар чорукка удур нижизидилге ажылының школаларда байдалының дугайын; арагалаашкынга удур пропаганда ажылынга клубтарның, культура бажыңнарының, библиотекаларның болгаш кинотеатрларның киржилгезиниң дугайын хынап турар. Хыналдалар түңнелин президиумга сайгарып, тус-тус черлерге арга-сүмени берип келген.

Чөвүлелдиң активи болгаш штаттыг ажылдакчылар арагалаар чорукка удур демисел талазы-биле комиссияларның ажылынга киржип турар. Үстүнде адаан коллективтерден аңгыда, «Каа-Хем» хөмүр-даш разрезинге, № 1 болгаш 2 АТБ-лерге, коммунал ажыл-агыйның хоорайда бүгү бүдүрүлгелеринге, Агропромтранс-2 АТБ-ге, автосептелге заводунга, уран чүүл училищезинге, хөгжүмнүг театрынга болгаш оон-даа өске организацияларга хыналдаларны кылган бис.

Ниитилел боду лекторларлыг. Амыдыралдың элээр болгаш кадык хевириниң айтырыгларынга лекция белеткеп алгаш, профэвилел активиниң курстарынга, хоорайның шериг комиссариадының чыылда пунктузунга болгаш элээн хөй коллективтерге барып номчаан. Школа назы четпээн уруглар албан черлеринге (коллективтерге болгаш ада-иелерге), улуг магазиннер коллективтеринге база лекцияларны номчуп турар.

Чарыгдалдарын боду дуглаарының болгаш бот-акшаланыышкын принциптеринге ажылды эде тургузарының талазы-биле баштайгы базымнар кылдынган. «Альтернатива» кооператив тургустунган, клуб база ажыттынган (караа көрбестер ниитилелиниң клувунга неделяда элээн каш шак ажылдап турар). Чамдык материалдыг баазалар база тургустунуп эгелээн: видеотехниканы, арагалаашкынга удур пропаганда фильмнерин тып ап турар.

Кижилерни хоралыг чаңчылдардан (арагалаары, таакпылаары) адырар талазы-биле эң чугула ажыл эгелээн. Бо чылын 600 ажыг кижи ол хоралыг чаңчылдардан адырылган, ажыл ам-даа уламчылаар.

Бистиң ажылывыска партийжи органнар, күш-ажылчы коллективтерде партия эге организациялары, хоорай Советиниң күүскому болгаш дыка хөй ажыл-агыйлар удуртукчулары деткимче көргүспейн турары хомуданчыг.

Эрткен чылдың май 17-де ниитилелдиң ажылының дугайында отчётту Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң Президиумунуң хуралынга дыңнаан. Ооң шиитпиринде мындыг демдеглел бар: «...**улус депутаттарының чер-чер Советтериниң сорулгаларының бирээзин элээр чорук дээш демиселдиң ниитилелиниң эге организацияларының ажыл-чорудулгазын экижидер херекке бүгү талалыг дуза, деткимче деп санаар...**». Ынчалза-даа Советтерниң талазындан кандыг-даа деткимче дузаны көрбейн тур бис. Ол ышкаш ниитилелдиң Кызыл хоорай чөвүлели ажылдаарынга таарымчалыг чер-биле безин хандыртынмаан. Кочетов кудумчузунда чуртталга бажыңының бир квартиразынга турган, ам бо хүннерде оон үндүрткен, а ниитилел ажылдаар өрээл чок арткан.

Геннадий КОЛМАКОВ.
СЭКП обкомунуң лекторлар бөлүүнүң удуртукчузу.

Фотоинформация

Медицина ажылдакчыларында ажылынга кызымак, чонунга макталдыг кижилер хөй. Нина Сундуевна Донгак Кызылдың Ленин кудумчузунда 1941 чылдан ажылдап эгелээн ниити аарыглар эмнелгезиниң төлептиг ажылдакчыларының бирээзи.

Бо ортумак эртемниг эмнелге ажылдакчызы хорээнге дегдирген, чүстери аараан, чүрээ кошкаан кижилерни эмнеп, кадыкшылдарынга үлүүн киирип турар. Ооң чымчак холундан сыкырткаш, та чеже кижи четтиргенин илереткен.

Нина Сундуевна үжен ажыг чылда Чадаанага, Кызылга эмчи сестразы болуп, чоннуң кадыы дээш күжениишкинниг ажылдап келген.

Ак-Довурактың аныяк чолаачызы Сергей Степанович Бак-Көк ол хоорайның автобүдүрүлгезинге он ийи чыл чолаачылаан. Ол бодунуң хүлээп алганы самосвалы-биле Барыын-Хемчик районда оруктар тудуунда ажылдап турар. Ол оруктарга төгер сайны болгаш дойну дажыглап, оруктарны дескилээринге, шуут чаа оруктарны кылырынга үлүүн киирип турар.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотолары.

Кем-херек үүлгедир

чорукту узуткаар дээш

ИЕНИҢ СӨЗҮ, НҮҮРҮ-БИЛЕ

Кем-херек үүлгедир, хулиганнаар болгаш оор кылыр кижилер-биле демиселди республиканың бүгү районнарында дыка шыңгыырады берген. Дорту-биле чугаалап каал: боо-моңгу, бижек, нунчактар болгаш өске-даа чүүлдер-биле чепсегленген дерзии кижилерге удур чон көдүрлүп үнген. Бо талазы-биле профилактика ажылы Тес-Хем районда база багай эвес. СЭКП обкомунуң республиканың ажыл-ишчилеринге билдингир апарган доктаалының шиитпирин күүседир талазы-биле ажыл ол районда улам калбарып турар. Чогаалчы А. А. Даржайның «Ха-дунма, чонум, чүрээм ыстап, аарып тур» деп ажык чагаазын районда 31 бүдүрүлгениң 27-инге эрттирген. Ужуражылгалар, ажык беседалар, дискуссиялар школа, эмнелге коллективтеринге, уруглар албан черлеринге база болуп эрткилээн.

СЭКП Тес-Хем райкомунуң херээженнер ортузунга ажыл чорудар килдизиниң эргелекчизи турган А. А. Кунаа-Сиирин-биле (ол бо албан-дужаалдан чаа халашкан, ам СЭКП райкомунуң идеология килдизиниң эргелекчизи апарган) бистиң корреспондентивис ужурашкаш, аңаа айтырыглар салган.

—Алдын-кыс Анатольевна, баштайгы айтырыгларым мындыг. Кем-херек үүлгедир, шош-содаа кылыр, оорланыр кижилер-биле демиселге херээженнерниң киржилгези кандыгыл? Өскээр чугаалаарга, амыдырал-чуртталгага моондактыг ол үүлгедиглерге удур не кижиниң туружу, бодалы, чагыг-сөзү, дүвүрели канчаар илереттинип турарыл?

— Район төвүнде болгаш совхозтарда коллективтерге чогаалчы Даржайның ажык чагаазын таныштырып, ону сайгарып турувуста херээженнер дыка идепкейлиг киришкен деп бодаар мен. Ужуражылга, хурал, дискуссия-даа эрттирип турган үевисте не херээженнерни бо айтырыг аажок дүвүреткен. Ооң түңнелинде ийи коллектив — район эмнелгезиниң болгаш чоннуң амыдырал хандырылгазының бүдүрүлге эргелелиниң ажыл ишчилери районнуң бүгү херээженнеринге кыйгырыглар хүлээп алган. Бо коллективтер кол нуруузунда херээженнерден тургустунган болганда, не кижилерниң туружу, бодалы, дүвүрели ында долузу-биле илереттинип турар. Аңаа бадыткал-даа болгай-ла, ам район эмнелгезиниң херээженнериниң кыйгырыындан каш одуругларны киирип көрейн: «... Ажы-төлүвүс, урут-дарыывыс амыдыралдың хөлегелиг талазынче чайлып, тыва чонувустуң төөгүзүнде туруп көрбээн кем-херектерни үүлгедип, чараш, чаптанчыг чаш амыдыралын айыыл-халаптыг, коргунчуг кем-херектерже утландыра берди, канчап көрүп орар бис, хемчеглерден алыылыңар... Уруг-дарыывыска кээргээчел, чымчак сеткил, буян дугайында чугааны үргүлчү чорудуп, бот-боттарывыска эвилең-ээлдек болуп, өске кижиниң качыгдалын бодувустуу кылдыр хүлээп алыр чаагай чаңчылывысче база катап эглип, амыдырал-чуртталгавыс каастаалыңар...» Бо сөстерде улуг утка, ханы бодал бар ышкажыл. Ындыг бодалдарны, боттарының хуу дүвүрелин хөй-хөй нелер илереткен, оларның чагыг-сөзү, дүвүрели аныяктарга кичээндириг, өөредиг болур.

—Ам алдыңып турар боттуг хемчеглер дугайында чүнү чугаалап болур силер?

— Хүндүскү шактарда ажылдан хостуг херээженнерниң дежурныйлаар ажылын чорудар бис. Оларның хүлээлгези — школаларга кичээлдер үзер, сагылга-чуруму багай өөреникчилерни илередири, оларның ада-иелери-биле чугаа кылыры, үргүлчү ээриик чоруур херээжен кижилерни тудуп, оларга хамаарыштыр хемчеглер алыры. Самагалдай суурну үш кезекке хуваап каан.

— А хөй уруглардыг өг-бүлелерге тураскаатсан кежээлер болуп турар бе, Алдын-кыс Анатольевна?

— Ийе, эрттирген бис. Черле ынчаш хөй уруглардыг өг-бүлеге кижизидилге ажылы эки болурун амыдырал көргүзүп турар. Бистер Сувандиилерниң, Дамзырыыннарның, Баткарларның, Монгальбиилерниң өг-бүлелеринге, оларның бүдүштүг болгаш төлептиг чоруунга чоргаарланып турар бис. Оларның уруглары, оолдары чүгле Тес-Хемде эвес, а республикада алдарлыг, сураглыг. Чоокта чаа уруглары көвей Чооду Дарзыгович Борбай-оолдуң өг-бүлезинге тураскааткан кежээ эрттирдивис.

— Совхозтарда, бүдүрүлгелерде болгаш өске-даа коллективтерде херээженнер чөвүлелдеринде чаа чүүл бар ирги бе?

— Бо талазы-биле чамдык ажылды чоруткан бис. Чижээ, бистиң районга 1938 чылда-ла «Кызыгаар» совхозка херээженнер чөвүлелиниң хостаткан даргазы тургустувус. Ынчалза-даа бо чылдың декабрь 6-да № 280 «Шын» солунга СЭКП Бай-Тайга райкомунуң херээженнер ортузунга ажыл чорудар килдизиниң эргелекчизи Салбак Допулдуң «Ажылывыста чаа эгелээшкиннер» деп чүүлүнде: «...Районнуң суур бүрүзүнде херээженнер чөвүлелдериниң хостаткан даргалары чаа ёзу-биле көдүрлүүшкүннүг, сергек хөөн-биле ажылдап эгелээн. Республикада бо арганы амдызында бай-тайгажылардан өске черлерде эгелевээн...» дээнин номчааш, кайгап кагдым. Шынында ол ажыл биске оон эрте эгелээн чүве. Бо чылын хостаткан даргалар Берт-Даг суурда, «Таңды сыны» совхозта ажылдап турар. Хостаткан удуртукчулар чер-черге көдээ Советтер күүскомнары-биле улам сырый харылзаалыг ажылдап, корум-чурум үрээр чорук-биле демиселге үлүүн моон соңгаар-даа киирер. Олар ону кылырда ие кижиниң чаагай сеткили, эргим сөзү, эки нүүрү-биле дүүштүр чорудар.

Шаңгыр-оол ДОРЖУ.
беседалашкан.

КЕЖИГҮНДЕН ЧҮГЕ ҮНҮП ТУРАРЫЛ?

Эрткен чылдың он айларында Москва хоорайның коммунистеринден барык беш муң хире кижи СЭКП кежигүнүнден үнер дугайында билдириишкин киирген. Ол дээрге бурунгу чылдың ол үезинге деңнээрге элээн каш катап хөй. Ниитизи-биле Москва хоорайның партия организациязы 1989 чылда 10.000 хире коммунистке кызырылган. Оларның чамдыктары боттары үнген, өскелери — үндүрткен, мөчээннер база бар. Чүгле ол эвес. СЭКП кежигүнүнге кирип турарларның саны база кызырылган.

Бо сан-түңнү ПМА-ның корреспондентивинге СЭКП Москва хоорkомунуң чаңгыс аай партия биледи болгаш партийжи статистика секторунуң эргелекчизи Юрий Павлов дыңнаткан. «Москваның партия организациязы ам-даа улуг — деп, ол чугаалаан. — Ында бир миллион 140 муң кижи бактаап кирип турар. 20 чылдарның эгезинде чурттуң коммунистериниң саны оон эвээш турган, ол хирезинде партия кежигүннериниң саны хөй, ынчангаш ол башкарыкчы болуп турар деп турган болгай.

Амгы үеде СЭКП-ниң хураалңинде барык 20 миллион кижи бар, оларның саны улам кызырлыр деп сезиглел бар. Ооң дугайында парлалгага база калбаа-биле чугаалажып, партияның таваржып турар кризизи бо дижип, чамдык кижилер айыылзынып турган. А өске кижилер — эде тургустунуушкуннуң үезинде болуп турар чаартылгаларга ол харын-даа таарымчалыг, эде тургустунуушкун СЭКП-ниң инициативазы-биле болган, ниитилелдиң бүгү талаларын ол хаара тудуп турар болганда, партияның бодунга база дээп турары ол деп санааннар.

Бо харыы берге байдал деп, Ю. Павлов чугаалап турар, ынчалза-даа ону айыыл-халап болган деп санавас херек. Бо болуушкуннарның үнүп турар чылдагаанын тывар дизе бүгү тала-биле сайгарар апаар, ол ажылды СЭКП Москва хоорkому кылып турар.

Бергелер черле хөй харын. Коммунист болуп артар күзелиниң чүге чогун кижи бүрүзү шын сеткил-биле илеретпес. Хөй кезии-ле кадыкшыл байдалының баксыраанынга. Оон уламындан партияның негелдезин үениң негелдезинге дүүштүр күүседип шыдавазынга чылдагааннап турар. Оларның шуптузу шын дээр болза, чазыг болур, чамдык кижилер боттарының мурнуку дег тоомча чок чоруундан адырлып шыдавааны ол дээр апаар. Ындыг тоомча чок чорук-биле эптежип болбас. Чагырып дужаар аргалар ам-даа арткан, бюрократизм болгаш өске-даа чогумчалыг эвес чүүлдер халбактанмышаан, ынчангаш эде тургустунуушкунуң түңнелдери көзүлбейн турар, а чон ону манап турар. Чон туруптан. Мындыг таварылгада партияның ат-алдары харын кудулап турар. Ынчалза-даа партия бодунуң кежигүн бүрүзүнге даянып турар дээрзин утпас херек. Коммунист кижи бүрүзүнүң тодаргай ажыл-херектериниден, эде тургустунуушкунга оон салыышкынындан хөй чүүлдер хамааржыр дээрзин утпас херек.

Амгы үеде ажык-чарлыг чорук, шугумчулел калбарган, дискуссиялар көвүдээн. Ол өскерилгелерниң көстүп келиринге СЭКП-ниң ролю улуг, чуртта эгелээн чаартылгалар оон эгелээшкини-биле болган. Ооң-биле чергелештир боду үлегер көргүскен партия шыңгыы шугумчулелдиң бодунга болуу база таваржып турар. Оон эрткен үеде болдурган алдагдалдарын ажыы-биле айтып турар. Шынап-ла, оларны мурнунда ажыы-биле илеретпейн, чажырып, улам ханыладып турган болгай. А оларны дазылы-биле тура тыртары вары херек, ийи-үш чыл дургузунда боттандырары болдунмас. Ынчангаш СЭКП-ниң удуртукчу органнарын, ТК-га чедир шугумчулээри күштелип турар.

Ол шугумчулелдерниң хөй кезии чөптүг. Ынчалза-даа боттан база хөй чүүлдер хамааржыр дээрзин сактып чорза эки. «Төпче көрүп, үстүнден айтыышкыннар манап орган херзэ чок — деп, чоокта чаа М. С. Горбачев кыйгырган, — тургустунуп келген кандыг-даа айтырыгны шиитпирлээринге инициатива болгаш бот-тускайлаң чорук херек... Шыдамык кижи оруктуу эртип шыдаар».

Ынчангаш партия кежигүнү кижи бүрүзүнден онзагай негелде тургустунуп турар. Чамдык кижилер янзы-бүрү чылдагааннар-биле оон чайлаарын оралдажып турар. Партиядан үнүп турарларның чылдагааннары черле харын аңгы-аңгы. Оларны өөренип көрүп турар.

Сөөлгү үш чыл дургузунда СЭКП-ден 380.000 кижи үнүп чоруткан болгаш үндүрткен, ол дээрге мурнуку үш чылдың деңнелинден 17 хуу хөй. Үнгеннерниң саны немежип турар. Ол партияда кризис бе? Чок, партияның бодунуң арыглаашкыны болуп турар-дыр деп, Ю. Павлов санап турар.

Партияга чүгле ажылчын, колхозчу азы албан-хаакчыт кижилер кирип турар эвес, а тодаргай сорулгалыг кижилер кирип турар. «Чурум-сагылгалыг, арыннүрлүг, хуу үлегери-биле өскелерни эдертип шыдаар, эде тургустунуушкунуң ёзулут талалакчызы инициативтиг болгаш ажыл-херекчи кижини партияга хүлээп алыр херек — деп, Ю. Павлов немели — Ындыг кижилер СЭКП-ниң кежээ болур ужурлуг, а ол бистиң ниитилеливистиң политиктиг авангарды болгай».

Любовь ЗАХАРОВА.
(ПМА).

ЧЕТТИРДИВИС, ЫНЧАЛЗА-ДАА...

Сөөлгү үеде бай-тайгажыларның пассажир аргыжылгазы хөлчок-ла экижээн. Кожавыс Барыын-Хемчик район, Ак-Довурак хоорай-биле, күзезиңзе, хүнде алды-даа катап аргыжып болур. Ооң кадында шала орайтады келир Кызыл—Тээли аразының автобузу база бар. Ол дээш Ак-Довурак биле Кызылдың пассажирлер АТБ-леринге өөрүп четтиргенивисти илередип тур бис. Ындыг-даа болза, Кызыл—Тээли азы Тээли—Кызыл аразының автобузунуң шимчээшкининиң расписаниезн биске арай-ла таарышпайн тур. Ол аразында узун орукка хүнзедир чемненмейн чоруп кээри дыка берге-дир. Чадаана, Шагаан-Арыгта чеде бээрге, ында столоваяларның ажылдаар шагы төнүп азы чапсарлаар шагы чедип, хагдынып калгылаап боор-дур. Ооң кадында ук черлерге автобус чолаачылары пассажирлерни вокзалга кааңкаш, сураг баарлар. Хирези таныш-көрүжүнүң бажыңнарындан барып, чемненип ап турар хевирлиг. Ынчанмайн канчаар, чолаачыларга аъш-чем ишпейн чорууру тоң берге болгай. Чадаанага, Шагаан-Арыгга автобустар столоваялар ажык турда чедер кылдыр расписаниени таарыштырза азы столоваяларның ажылдаар шагын автобустарның келир үезинге таарыштырза кандыгыл? Мен бодаарымга, ында ындыг-ла берге чүве чок ышкаш-тыр. Оон ыңай, Кызылга-даа, Тээлиге-даа пассажирлерни орайтады, караңгылай бергенде чедирбезин база бодаза эки.

Хүргүл-оол КАҢ-ООЛ.

Тээли суур.

ПОЧТА ХАНДЫРЫЛГАЗЫ

Силерде кандыгыл?

Республиканың чурттакчылыг суур бүрүзүнде харылзаа салбырлары ажылдап, чонга харылзааның ачы-дузазын чедирип турар. Харылзаачыларның ажылында чединмишкиннерни база чоннуң чагаа-бижиин, чагыткан солун, сеткүүлдерни чогуур үезинде чедирип бербейн, 10-15 хонганда эккеп берип, чамдыкта харын-даа шуут чиде бээр таварылгалар бар боop турарын бижээн чагаалар редакцияның почтазы-биле бо-ла кээр. Ындыг чагааларны хемчег алыры-биле шүгүмчүледип турар харылзаа белдирлериниң удуртукчуларынче, оон туржук республиканың Харылзааның бүдүрүлге-техниктиг эргелелинче-даа чорудуп турар.

Чоннуң хомудалдыг чагааларынга дыңнангыр эвес, чагаада айыткан шүгүмчүлелди эдип алырының талазы-биле боттуг хемчеглерни чогуур үезинде албас, хемчег алыры-биле чоруткан чагааларга эреңгей харыы бээр удуртукчулар база бар боop турары хомуданчыг. Кур-Чер суурда чурттап турар көдээ бижикчи Эрензен **Тежит** редакцияга чагаа бижээн. Ында мынча дээн.

«Кур-Чер суурда харылзаа салбырында Зинаида Кимовна Бугаева ажылдаа-ла ур болбаан. Үнген-кирген чон-биле ол эп-найыралдыг ажылынга мергежили бедик кижи дээрзин чон үнелеп чугаалажы берген. Ол меңээ хомудалын чугаалазы:

— Чоннуң чагыткан солуннары журналдары четче келбес. Солуннар, журналдар четпейн баар. Ол дээш чагыкчылар меңээ хомудап кээр. Ооң кадында почтачыларым чамдызы ыы-сыы-биле келир-дир. Бо айтырыгны шиитпирлеп алыры-биле Кызыл районнуң харылзаа белдирииниң начальниги Юрий Сарыгларже каш-даа телефоннааш, бир аай дыл тып чадаштым. Телефон дамчыштыр мени чеже-даа кончуурга канчаптар мен.

Өске кижилерниң буруузу-биле чагыдылгалар ээлеринге четпейн турарындан бистиң почтачыларывыс, мен бодум-даа мындыг бергелерге таваржып тур бис. Халалыын чүү дээр...»

Үениң негелдези-даа, чоннуң хомудалы-даа айтырыгны шын үзе шиитпирлеп бээрин негеп турар-дыр. Бо талазы-биле районнуң харылзаа белдирииниң начальниги Юрий Сарыглар чүнү бодап турар ирги?».

РЕДАКЦИЯДАН: Көдээ бижикчи Э. Тежиттиң бо чагаазын алгаш, республиканың Харылзааның бүдүрүлге-техниктиг эргелелиниң почта харылзаазының албанының даргазы Р. А. Турже хемчег ап, сайгарып көөрү-биле чоруткан турган. Эргелелдиң почта харылзаазын харылап турар албаны авторнуң шүгүмчүлелдиг чагаазын шын сайгарып көргеш, редакцияга долу харыыны бээр боор дээн идегеливис бүтпейн барган. Чоннуң почта харылзаазын харылаар ужурлуг дарга Р. А. Тур боду ол черге чедип сайгарып көөр ужурлуг турган. Ынчалза-даа Р. А. Тур бо шүгүмчүлелдиг чагааны шүгүмчүледип турар Ю. О. Сарыгларже харыы бээр кылдыр чоруткан. Ол чүл? Почта харылзаазының албанының удуртукчузу Р. А. Турнуң «эде тургустунганы» ол бе?

Хемчег алыры-биле чоруткан чагааның харыызы меңээ чадап кааш, редакцияның ажылдакчылары Р. А. Тур-биле чеже-даа катап харылзашкан. Районнуң харылзаа белдирииниң начальниги Ю. Сарыгларның харыызы эреңгей болурга, ону катап хынап көөрү-биле база катап Р. А. Турже редакция чорудар ужурга таварышкан. Телеграйттаарга, эрткен чылдың июль 3-тен эгелеп бо хүннерге чедир Р. А. Тур харыы бербээн. Редакцияның чагаазының салым-хуузун шиитпирлээр дээш хөй удаа долгап келгенниң түңнелинде, Кызыл районнуң харылзаа белдирииниң экономизи В. Арапчор редакцияга боду келгеш, бижимел харыыны берген:

«Кур-Чер суурда харылзаа салбырының эргелекчизи З. Бугаева чедишпейн барган солуннарга, журналдарга акт тургускаш, Кызыл хоорайның төп харылзаа белдиринде солуннарны, журналдарны тарадып турар килдисче чоруткаш, оон харыыны манаар турган. Чагыкчыларның квитанцияларын шуптузун санап бижип алгаш, районнуң «Союзпечать» салбырынга кээп, шүүштүрүп көргеш, келбейн барган чагыдылгаларның салым-хуузун шиитпирлээри-биле даргага келир турган-дыр».

Бо харыы база-ла чиктиг боop турар. Көдээ чагыкчыларның хомудалын дүргел шиитпирлеп бээрини. Кур-Чер суурда харылзаа салбырының ажылын экижидеринге дуза кадарының орнунга районнуң харылзаа белдирииниң начальниги Ю. Сарыглар шын айтырыг тургускан харылзаа салбырының эргелекчизи З. Бугаеваны телефон дамчыштыр кончуп турганы эде тургустунуушкуннуң негелделеринге дүүшпейн турар-дыр.

«СЫЛДЫСЧЫГАШ»

ОЛЧЕ БИЖИКТЕР

Тыва уруглар көзүлгенде көстүр каш борбак номдан өске парлалгазы чок, ынчангаш бир солунуң ам-на холга кирер дей бергенинге өөрүп турарлар. Аңаа чүгле олар эвес, а ада-ие, кижи бүрүзү өөрүп турар. Шынап-ла, ужурашкан кижилерниң чугаазы-даа, телефонга айтырыглар-даа, редакцияже чагаалар-даа «Сылдысчыгаш» дугайында болу берген.

«Экии, эргим өңнүктер — «Сылдысчыгаштың» ажылдакчылары! «Сылдысчыгаштың» бирги номериниң үнери-биле база ылгын болгаш узак Аъс чылдың келири-биле изиг байырны чедирип ор мен. Бичиилерниң кижизидери, өөредири, төрээн чуртунуң ёзулуг ээлери кылдыр угаадыры «Сылдысчыгаштан» улуг хамааржыр. Ынчангаш баш бурунгаар уругларга чогаалдарымны чорудтум. Бижек КОМБУ. Москва. 1989 чыл, ноябрь 28».

«Тыва чечен чогаал башкылап чордум. Улустуң аас чогаалын чыып, уругларга таарыштыр эгелерин чорудтум. Борбак-оол САРЫГЛАР. Бора-Тайга».

Редакцияга эрттирген чээрби беш чылым дургузунда бо солунга хамаарыштыр хөй чагааларны ап, ээлеринге тайылбыр берип, архивке шыгжаан мен. Оларның элээн кезии «Сылдысчыгашты» чүге дүжүргенил, ону чүге катап тургуспайн турарыл, ону тургузар хемчег алдынып турар бе деп айтырыглар-дыр. Дыка хөй школачылар, «Артекке» азы «Орлёнокка» кады турган өөрү уруглар солуннарны чорудуп бээрге, оон орнунга чорудуп бээр эргим «Сылдысчыгаш» тып бээрин редакциядан дилээн. «Бисте уруглар солуну чок чүве болза, «Пионерская правданы» оскундурбаңнарза кандыгыл? деп каан-даа чагаа бар. А улуг улус «Хамык багай чүве «Сылдысчыгаш» номчуваан салгалдан үнүп турар, дыл-домаавыс, культуравыс ат болду ол солунну катап тургузуңар!» деп негеп келген. Ийи чыл мурнунда Ү. Шынаа школазының башкылары мени ол сорулга-биле «Чаңгыс хүн маңаптыңар, аалдарның шуптузун кезээш, хамык улустуң аттарын салдырып эккээлиңер» деп турупкан. Солун тургузарынга акша-көпеек чыырындан, мал-маган салырынга чедир кандыг-даа чугааны дыңнап келдим. Бир өг-бүлениң ээлери «Сылдысчыгаштың» өртээн чүс рубль дээр-даа болза, беш урууvустуң бежелдиринге чагыдып бээр бис» дижип ордулар «Кижи болуру чажындан...», а кижизидилгениң ол үезинде дээштиг чепсээ биске «Сылдысчыгаш» болганда, ада-иениң болгаш черле кижи бүрүзүнүң ол солунну тургузар дээн негелдезинде чигзинчиг чүве чок.

Сөөлгү үеде парлалганың ролю, парлалгаже кичээнгей дыка улгаткан. Чаа тургустунган солуннар болгаш журналдар көвүдеп турар. В. И. Ленин аттыг Совет уруглар фондузу бо чылдың эгезинден «Мы» биле «Трамвай» деп ийи журналды үндүрүп эгелээн. Ол база өөрүнчүг, орус дыл кырында литература — базым санында, кижи бүрүзүнге четчир болгаш артар. А тыва дылда чүү барыл? Дараазында айда үнүп кээрин манап турар «Сылдысчыгажывыстан» өске солун-даа, журнал-даа, чуруктар туржук, көргүзүг материалдары безин чок. А ном? Сөөлгү үш чыл дургузунда школа назыны четпээн уругларга 5 (беш) ном үнген. Ол беш номну кым-даа чаңгыс хүн, харын-даа чаңгыс шак иштинде номчуптар, бары-чогу-даа дөмей. А школа назыны четпээн уругларывыс — 27 муң, эге класс өөреникчилери — 18 муң, пионерлер — 15 муң. Мынчап кээрге, улуг өөреникчилерни санаваска безин, бичии уругларның хөй кезии ном чок калыр. Ынчангаш төрээн дылында солуннуң болгаш литератураның чогу уругларның угаан сайзыраарынга моондак болуп, кижизидилгени экижитпейн, культураны бедитпейн турар. Төрээн дылывысты «уттуп» турар апарганывыстың бир чылдагааны ында. А дыл чокта, нация чок. 1929 чылда бистиң чуртта 194 нация турган, 1979 чылда 101 нация арткан. 93 нация канчап барганыл? Барык-ла чыл бүрүзүнде ийи нация төрээн дылын чидирип, өске нациялар биле холужуп, кажан-даа эгиттинмес болу берген. Маңаа Сталинниң шиитпири-биле үжүктерни арабтан латинче, оон кириллицаже шилчиткени болгаш Н. С. Хрущевтуң «бистер шуптувус дүрген-не орустап чугаалашкан тудум, коммунизмни дүрген тургузар бис» дээн чугаазы халаптыг болган. Ону Коммунистиг партия болгаш Совет чазак эдип эгелээн.

«Сылдысчыгашты» катап тургузары бо хүннерде эгелеп турар. Солуннуң көстүп кээринге чедир үе ковчуг эвээш, ажыл хөй, а ажылдаар кижи чок: бүгү ажылдакчыларны — редактор биле харыысалгалыг секретарьдан өскезин — февраль бирден хүлээп алыр. Чүге дээрге бо айда акша чок, ВЛКСМ обкому чүгле ийи кижиниң төлевирин бээрин аазаан. А февраль бирде солун үнген турар. Февраль бирде ажылдап эгелээр ёзулуг февраль 10-дан ынай үнер солуннарны белеткээр. Шуптузу мергежээн тавырылгада ындыг. Кажан материалдар чыып, сургакчылаарыл? Материалдарны кажан ажылдаарыл? А олар хөй болур болгай. Оон бетинде үнер солуннарны ийи кижи чүү хире кылып четтигерил? Өске хамык ажылдарывысты канчаар бис?

Редакцияның бүгү ажылдакчыларының адак дээрге январь 15-тен ажылдаан турары чугула. Чаптык айның шалыңын ВЛКСМ обкому тывар ужурлуг. Ол болдунмас болза, ону тывары редакцияның бодунга чөпшээрээр херек. Ынчаар бүгү аргаларны ажыглап турган коллективтиң сода чартык ай бурунгаар ажылдаарын чедип албас болза, ийи-ле кижиниң каяа-даа четтикпези, оларның он беш кижи эвээн билдиңгир. Оон-биле чергелештир редакцияның коллективинге бот-тускай-лаң ажылдаар арганы бээри, редакторнуң бүрүн эргезин холгаарлаваазы чугула.

Эрги «Сылдысчыгашты» үш оң кылдыр-даа үндүрүп турган чорду. Ол солуннардан Балгазын школазының урак холдар бөлгүмүнден даараныкчы Дүпчүр Алдынкыс, Дажы Херелмаа, Ак Тамара оларның чуруу, Нарын школазының дөрткү классчызы Виза Самбуунуң материалын, Ак-Туругдан тоску классчы Беган Каадыр-оолдуң ребузун, Алас тың пионер лагериниден Сергей Танааның репортажын, Бажын-Алаактан Валерий Шаравиниң рассказын көөрү солун.

Каш хонук мурнунда мениң хоочун шүлүкчүвүс Юрий Күнзегеш келди. Аңаа ССРЭ-ниң Эртемнер академиязының парлаан «Тыва автономнуг областың библиографиязын» көргүстүм. Олунда «Сылдысчыгашты» 1944 чылда тургустунган деп бижээнин көргеш, шын эвес-тир, 1945 чылдың февраль 25-те тургустунган деп чугаалады. Ам ном биле кижиниң кайызының шынныг тывары арткан, а сөөлгү номери 1959 чылдың июль 30-де үнген. Ында солуннуң «Номчукчуларга дыңнадыында» мындыг одуруглар бар:

«Эргим номчукчу! Сээң-биле бис он дөрт чылдар дургузунда ужуражып таныжкан бис. Ынчан тыва улус бодунуң улуг акызы — орус улус-биле кады чурттап эгелээниниң баштайгы хүннери турган. Бо болуушкун-биле холбаштыр «Сылдысчыгаштың» төрүттүнүп келгени таварылга эвес». «Сылдысчыгаш» бодунуң мурнунга салдынган сорулгазын: коммунистиг ёзу-биле өөренир, ажылдаар, чурттаар херекке уругларны кижизидеринге... агитаторжу, пропагандисчи болгаш органнзакчы үлүүн киириштирип келген. Ынчангаш 1959 чылдың август 1-ден эгелеп, СЭКП ТК-ның шиитпири ёзугаар «Сылдысчыгаштың» үнмес болганын номчукчуларга дыңнадып тур».

Ол үеде хөй солуннар дүшкен бе азы кандыгыл? «Сылдысчыгаштың» сөөлгү харыысалгалыг секретары, оон соонда «Тываның аныяктарының» харыысалгалыг секретары чораан Алексей Нугуурак 1960 чылда Москвага уруглар болгаш аныяктар солуннарының харыысалгалыг секретарьларының семинарынга «Сылдысчыгаштың» салым-чолунуң дугайында чүнү билип алганын бо Чаа чылдың бүдүүзүнде «Шын» солунче мынчаар бижээн: «ВЛКСМ ТК-ның солун ажылының талазы-биле сектору «Сылдысчыгаштың» дүшкениниң дугайында чүнү-даа билбес болган. Чурттуң өске черлеринде чаңгыс-даа уруглар солуну дүжүртүмээн болган».

Че, ол-даа канчаар, төөгүде ам шинчилээр ужурлуг билдинмес чүүлдер хөй. А бисте ам кол чүве — «Сылдысчыгаштың» катап үнүп эгелээри. Ынчангаш эргим школачылар, пионерлер, октябряттар болгаш ада-иелер, баштайгы чагааларыңарны манап тур бис. Бистиң адресивис: г. Кызыл, 667000, ул. Красноармейская, 100. Редакция газеты «СЫЛДЫСЧЫГАШ». Уруглар солуну-биле бижиг харылзааны тудары чүгээр.

Чооду КАРА-КҮСКЕ,
«Сылдысчыгаш» солунуң харыысалгалыг секретары.

Шүлүк кыдыраажындан

КАРА-ДОҢГАК

Ажы төлү кодан эргип халышкылаан.
Арбын малы өдек долу дешкилешкен.
Барын, чогун чону биле үлешкилээр
Малчын болгаш аңчы кижи — Кара-Доңгак.
Харлыг бөрттүг Шүйлар сыннар аар бертин
Халдып ашкаш, кадыр бертке сарлыын чалаар.
Бавылайга, Куржаангыга, Ады-Даггга
Байып чурттаан, маңнып өскен — Кара-Доңгак.
Чаңгыс кижи кежик ээзи болбазын дээр.
Чалбак чочум хире шаанче үлешсин дээр.
Сеткили ак, буяны улуг кижи [illegible]
Сени чонуң бо-ла мактаар — Кара-Доңгак.

ХАЛЫЫН

Харлыг кыжы, изиг чайы
Кээчып келген ышкаш
апаар
Хайыралыг чалыы назын
Халыын өйү — ынакшыл дыр
Чүрек чаңгаар кыптыга
бээр.
Чүгүрүг куш дег ужута бээр.
Чалбыыштыг от моондак
болбас.
Чалыы назын — ынакшыл
дыр
Кошкак сеткил көске
хайлып,
Коргулчун дег эзи бергеш
Амыдырал берт-сыныы
Ашпазында — ынакшыл
дыр
Чалыы назын ынакшыл-даа
Чаагай өйже сени кый дээр.
Чурттапгаже узун оруун
Шуудай берзе — ынакшыл
дыр.

ОРУУ МУҢГАШ

Лай-дедир садыглажып,
Алчып-берип саарлып
турда,
Караа көскү, хумчуу
чыттыг,
«Кавыгдылаар» кижилер
бар.
Хөйнүң чоннуң өнчүзүн-не,
Хөвээ туткан кокаарак дег,
Ажырымнап чиирин бодаар
Авыяатыг ооржулар бар.
Акша-мөңгүн халымынга
Аяа долган чинженнер
Хоойту-үгүүм кактпазынче
Холун чайгаар сунуп
бээрлер.

Калзаң ДОҢГАК.

«АЙБЫЛАНЫП-ЛА ОРБА ДААН, АВАЙ»

Чайлаг кылып турар кижиге бир-ле чүве херек апаар боорга, хоорайдан улуг-ла ырак эвесте суур четкеш көөр дээн бодалым-биле Чарашпакдан дүъш эреп, оон машиназын хөр эреп, оларның бажыңынга кире бердим. Ындында-ла хөглүг, омак үткүп алыр эжим бо удаада ынчалбады. «Эът-кежим ийип, чоңгурупкаккырып тур мен, аал. Черле ындыг эвес кижи мен ол канчап баарым ол. Грипп бар хевирлиг ийин» — деп мени келген дээрге турупкелгеш, чугааланып чоруй холун тутту.

Чарашпанның кадайы диванда хөлестей олуруптан солуннар ажып көрген олур. «Оо, солун, сеткүүл номчуур болганындан кайда, чүде чүү болганым хоорей бээр ужуру ында-дыр ийин моон» деп иштимде бодадым.

Ийи эжишки — Чарашпан-биле мен эртген-барганывыс хөөрежип, эки-багывыс коптаржып, далаш чок таваар хөөрежип олур бис. Чарашпанның кадайы диванындан-даа турбады, оон шимчеш-даа диведи.

Саян-кыс черле ындыг: мени көрүп каан саныңда-ла [illegible] кааш, оон соонда мендилежир. Бо удаада ол база ынчалды. Оон шала чай чуру [illegible]. Дараазында хүннерге ничиилдеринге [illegible] орган боор, бир кыдырааш-та бир-ле чүве чуруп ор. Оон кичээнгейи чүгле ында. Ол аразында авазы орар:

— Саян, аа уруум, саклыңга сугдан куткаш, плитага салып каг аа, Шайлан база кааптар сен — диди.

Саян-кыс ону күүседип кааш, дедир келгеш олуруп алды. Оон бир-ле чүвени эки чуруп алыр дээш кызыдып олурары илдең. Авазы база катап-ла:

— Уруум, бистиң удуур оргаливисте дүүн шала зөрип кааным чүң бар чүве, бөже эккеп салып бээйт — деп бо.

Ону Саян-кыс база-ла дораан күүсетти. Бистер алыралбас, ажык чок чугаавыс уламчылавышаан бис.

— Тон асар черде мээң чени-чогум бар, эккеп берем, уруум. Шала шыырлыгып [illegible] мен — деп, Чарашпанның кадайы уруун база катап айбылады.

Оон айбыланыр чүвези оон-биле төнмээн. Ол-бо чүве эккеп бер дээш ол Саяныкты [illegible] тургусту. [illegible] Саян-кыс [illegible] берген ышкаш апарды. Шынап-ла, оон бир-ле чүвеге таарзынмайн орары илдең болду. Авазы база бир айбылаптарга, ол шыдашпайн мынча диди:

— Айбыланып-ла орба даан, авай! Чай чок кичээл кылып олур ышкажыл мен.

Бистер, улуг кижилер, чамдыкта ындыг бис. Чүвениң хөлү хөлбере бергенде, буруувус билип каар аан. Саян-кыстың авазы менден эгенк бергени ол боор, ооңум тургаш, куденже кылаштап чоруй барды.

Шаңгыр-оол ДОРЖУ.

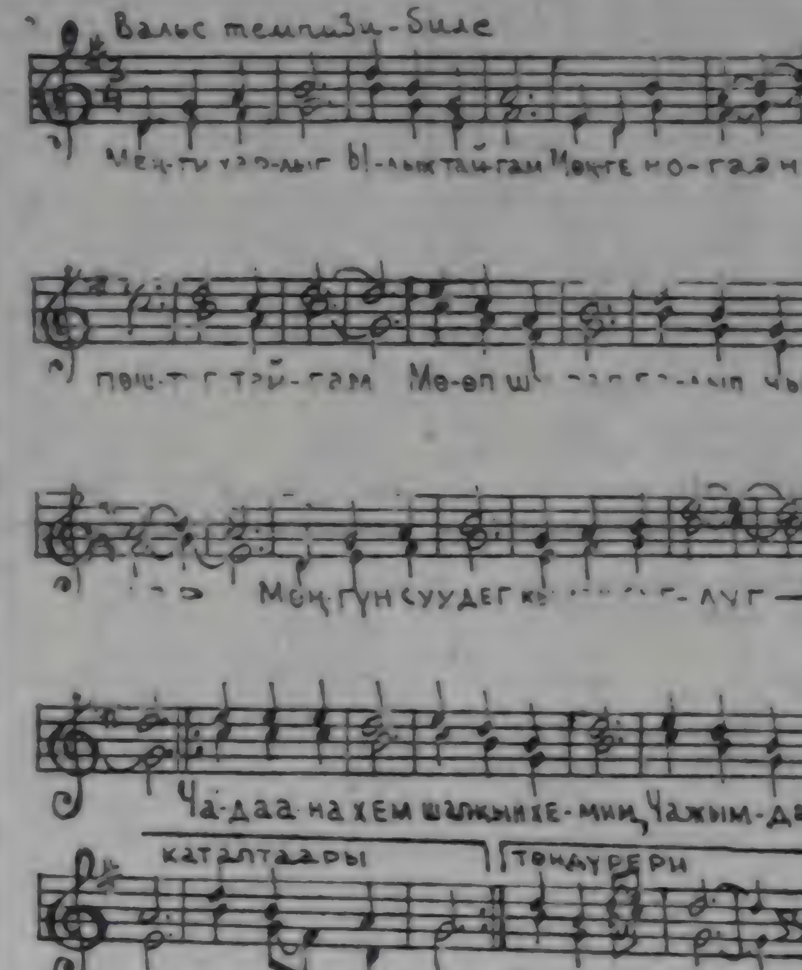

ЫДЫК-ТАЙГАМ

Сөзү Биче ООРЖАКТЫЫ.
Музыказы Батый КЕНЕШТИИ.

Меңги харлыг Ыдык-Тайгам,
Меңге ногаан пөштүг
тайгам.
Мөөп шурап бадып чыдар,
Мөңгүн суу дег кылаң
суглуг —
Чадаана хем шапкын хемим,
[illegible]-на өскен хемим.
Азыраадыг өндүр Ыдыым
Ажыым улуг, дузаң салам.
Авам чурту болганын дээш,
Алгап, йөрээп мөгейип
каайн —
Чадаана хем байлак хемим,
[illegible] төрээн хемим.
Буурул баштыг бедик
болгаш,
Булут тыртып турар тайгам.
Буур, булан аңныг-меңниг
Буянныг-ла Ыдык-Тайгам —
Чадаана хем бурун хемим,
Чаартынган чалыы черим.
Ээр-ала ээрип безин
Эргий ужуп четпес тайгам.
Эрес шимчы малчын чонум
Эътин тевер Буурул-
Баштыы —
Чадаана хем өлчейлиг сен —
Чараш черим Бажын-Алаам.

Төөгүнүң арыннарындан

ҮЙМЭЭННИ БАСКАНЫ

1966 чылдың күзүнүнде тыва улустуң аас чогаалын чыып бижип чораш, Улуг-Хем районнуң Торгалыгга чеде бердим. Узун кудумчунуң ортузунда партизан Бүлчүнүң бажыңының даштында ногаанчыдып олуруткан чыкырганa, инек-караа, кызыл-кат, тал дээш үнүштер-ле хөй.

Кире бергеш, мендилештим, адымны ададым.

— Степан Самбажапович — деп бодун таныштырды.

Оон караа шагда-ла көзүлбестээн дээрзин баш бурунгаар дыңнаан болгаш алдепсинмедим. Имиреш боордан башка аңаа карак ышкаш. Боду сиреш, сөөккүр, «турза узун, тутса мөге» кижилерниң бирээзи илдең. Думчуу кырлаң, солагай талакы чаагында хаңы сорбу бар, бажының дүктери көк, ак хөйлеңниг, көк галстуктуг, кара костюмнуг олурда көрүштүү аажок, чугаазы дорт, чечен, революсчу состерни бо-ла ажыглай кааптар.

— Караам чүве көөр эвес, оглум, кончуг дайзыннарның мынчап кааны ол ышкажыл. Харын-даа диригарткан, ам үжен ажыг чыл дургузунда чырык хүн көрбейн чурттап чор мен — дидир. Оон эгелээш-ле, чугаа-соот төөгүже шилчий берген.

Степан Самбажапович Бүлчүң 1921 чылда кыдат генерал (чанчын) Ян-Ши-Чаонуң шериинге удур демиселге идепкейлиг киришкен. 1923 чылда Шагаан-Арыг аксынга ак гвардейжи офицер Мальцев 200 шериглиг келгеш, кезиий Хемчикче чоруткан, кезии Улуг-Хемге арткан. Аңгы демиселі улам чидигленген. Ынчан Бүлчүң Улуг-Хемге аревэ кожкомунуң секретары турган, аныяктарны аңгы демиселинче кедүрүп үндүрген.

Шагаан-Арыгның Даг-Ужунга турган Ян-Ши-Чаонуң шерии Эйлиг-Хемниң Кыргыс Сонам-Байырның дужаалын ёзугаар, Бүлчүңнү туткаш, кызылдарның боо-чепсээн айтып бээрин негээн. Сөглеп бербеске илчирбелеп бектээш, эриндеп, хилинчектеп, шаанга кирген.

Степан Самбажапович 1923 чылда Тываның Араттың революстуг намының кежигүнүнге кирген. 1924 чылда Араттың революстуг шерииниң хүрээлеңинге киргеш, үр болбаанда, шеригниң комиссары апарган.

1926 чылда С. Бүлчүңнү Москваже чоруткан, ол Фрунзеге ужуражып, шериг чепсээн дилеп эккээр аргалыг болган.

1928 чылда ТАР-ның иштики херектер яамызының сайыдынга томуйлаткан. Ол мээң дилээм ёзугаар калчаар партизаннап, дайзыннар-биле кайы хире демисележип чорааның мынчаар чугаалаан чүве:

— 1924 чылда часкаар чайын Хемчикче өөскүп үнген феодалдарның тура халыышкынын базары-биле чоруткан эвээш шериг Чаа-Хөлге хондувус. Дан адып чорда, актар бисти бүзээлепкен. Артык күштүг актар бисти туткаш, Чадаанага эккелдилер.

Мооң мурнунда Улуг-Хемниң Даг-Ужунга мени эриндеп, соп турган Шыырап-Мээрең база ында олур. Ынак өннүүнге ужуражып келген кижи дег, оон өөрүшкүзү кыптыгып, хиилеедир каттырар-даа, менче узун мойнун сунгаш, хүлүмзүрбүшаан, оожум айтырды:

— Ам база ужуражып келдивис бе, дом? Соонардан чоруп олурар өөрүңер бар бе, саны кажыл, чепсээ чүл?

— Ындыг айтырыг салырының орнунга чаа эрге-чагырга-биле эптежип, оон хоойлу-дүрүмүнге чагыртыр болзуңарза эки-дир, мээрең — дидим.

Мээрениң хүлүмзүрүү чоорту өжүп, шырайы сооп берди.

— Мээң аспаамда база катап кирип келген болганыңда уштунуп үне бээр мен деп бодаан херээң чок. Ол бүгүнү сөглеп бээр болзуңза, амы-тыныңы оочулап, салып чорудуптар мен — деп көгүттү.

— Эрги ёзу-чуруум эгидер деп бодаваңар. Дөзү ирип дүшкен төре херээ тудуп шыдавас аңгы-дыр, дораан дүжүп бериңер! — дидим.

Мээрениң уштунчак ала карактары улам херлип, метпегер көк арны кызып, мадар думчуун дырыштыргаш, алгырды:

— Ала-өгбезиниң үтүндан дедир, самдар, ядыы чүвелер, силер ышкаш сидигенчиктерге дүжүп бээр деп чүвени таптыг көргүзүп берейн шиңме!

Ынча дээш, уштуктуг чеңнерни сывырынгаш, тура халып кээп, аксымче, бажымче шашкылап, тепкилеп-теппилеп «Ам мээң холумдан диригүнмес сен, сойлук, эриндеп туруңар!» деп дужаап кагды.

Чуък баарында олургулаан бирээзи мадагар кара, өскези узун, арган куу ийи кижи тура халышкаш, ыяш-биле-даа, кымчы-биле-даа уулдап-ла турлар, билбес мен, моорап калдым.

Миннип кээримге, бир кижи чанымда олур.

— Ам-на миннип келдиң бе? «Сөглевес болза даарта азып өлүрер» деп шииткел үндүргеш, мени танныылдадып кагды, сени таныырла болгай мен. Дүрген дезип чорувут — дээш, үндүрүптү. Оон ат-сывын айтырып, эки таныжып албааныма сөөлүнде хомудаан мен.

Кызылга келгеш, бүдүн отряд алгаш, катап чоруптум. Ол аразында актар дезип чоруй барган болганнар. Алар-Тээштүң арт кырынга одагландывыс. Отрядтарның эң эрес ээрлери — Частып биле Авыданы хайгыылчыга чоруткан бис.

Дүн ортузунда хайгыылчылар чедип келген. Олар чоок-кавы аалдардан айтырып, Чадаанага дүүкаа хыналданы кылганнар. Үймээнчилер аалдарның мал-маганын былаап, арага-дарызын тиктирип ижип, аныяк уругларны күштеп, чазарлап, чонну коргудуп, турарында аажылап турарын чугаалап, оларның саны, боо-чепсээн, кайда турарын тодарадып алгаш келгеннер.

Тускай планны кылгаш, чорупкан бис.

Сумунанчылар удуп чыдырда, даң бажы шара херетурда, бүзээлеп келгеш, хенертен боонуң бир алым лаашташкыны-биле атпышаан, «ураалап» кириптивис. Олар боо безин чаза тудар чай албайн, дүжүп бергеннер.

Чадаанага эрге-чагырганы катап тургускаш, ээп чаныпкан бис.

Сава БЮРБЕ.

«АГААР КОЙГУНУ»

Ооң-биле чугаа

Кожам оол 21 векке чедир сайзырай берген кайгамчык орaн Японияга четкеш келген. Оон чугаазын дыңнаксааш, дөстүнмедим.

— Бисте 30° соок-тур. Индияга баарыңга кандыг болду, Аян?

— Үжен градус изиг.

— ?

«Чугааны канчап шуудадып аар чоор? Хөөрээринге дыка-ла хөңнү чок оолдур. Бодунуң иштики делегейи-биле хагдынган болгаш мындыг болгай аан бо».

Аян мээң бодалымны удур көрүжүмден номчуй каапкаш, билдирер-билдирбес хүлүмзүрдү. Оон хүлүмзүрүү кижи бүрүзүнге эскертинмес, дыка ханы, чүгле караанын шоозунга хаяаланып ойнаар болду.

— Малайзияга чылыы чээрби градус ажыг, агаар шыксыг.

— Шык база аңгы-аңгы болгай, далайлыг, дүвүт азы чылыг бус?

— Шала ышсыг, чиге сөглээрге, пальмалар чыттазып турар. Куала-Лумпур кайгамчык силиг хоорай болду. Мен аңаа аэропортка бир хондум. Ында кол дүүнда кыдаттар чурттап турар деп билдим. Даңза атсы телевизор кайгап база ынай-баар шуушкан кижилерниң хире-чергезин бодап, оларның амыдыралын шинчилеп ордум. Ол өртээлдиң делегейиниң кайы-даа чүгүнче ужар самолёттар дыл, бир-ле аңгы дылды шуут билбес турган болгуза, өске чүкче салчаптыр «койгуннапса», чүүдеп дора. Мээң өрүүм — чүглекүн үүлүп чүве. Япония баар рейске [illegible] чер адаа таварты кеш, чүък чүдүрүп, аап-саап ажыл кылыр оолдарның тускай хевин эштипкеш (ээлчег солчур аразында) база-ла чүък киирер эжиктен өткеш, туалетке былдап олурдум. Чорумалдар [illegible] кирип, олудун ээлептерге, «койгуннуң» олуду хос сандай мен бо мен дигениг, манап тур, олудум ээлептим.

Ногаан эриктер, ак-көк далай — агаарга аян-чоруум 3 шак хире үргүлчүлээн соонда, Токио чоокшулап, 30 минут артканда база катап ынчалаан. Стюардессаларның карактары аларанай-чы-ла берген, артык кижиден сести бербес ийикпе, ийта, ок-боолуг террорист, ойта, бомба хойлап алган шпион чаштып орар — оларның сагыжынга чүү кирбээн деп! Үдекчи кыстар чорумалдарны коргуптаан [illegible] хүлүмзүрүүрүн [illegible] ол хүлүмзүрүг мээң. [illegible] Токио хоорайының бүдүүтта шашкан шыпшык базын база көрүп эртим. Эрикте корабль өртээлин чүү дээр, тоол, тоол!

[illegible]

бадырыптым. Ийи таладан коргуушкунуң дээди чадазы өөрүшкүже шилчий бээрге, чүгле карак чажы көөр чүве чорду. Диригсеткилдиң изиг оду чылыг чашче ынчаар шилчээн. Оон япон угбаларым мени самолётту башкарып чораан эрлерниң шиник ертээнче эккелген. Чип көрбээним чемнерни аңаа чидим, дуран тутсуп каан, көрүп көрбээним эриктерни, шлем-каскакты аңаа кердим. Токио хоорайның бүдүүтта шашкан шыпшык базын база көрүп эртим. Эрикте корабль өртээлин чүү дээр, тоол, тоол!

Мен «хол көдүрерим» мурнунда-ла рация-биле дамчыдыкган болгаш, самолёт хонары билек. Мени таныыл уткаан. Чазак төлээзи шынгыы байысаады. Үдекчи уруг болчуп-даа турду. Буруум миннип, кем чок күзелимни чугаалады. Дараазында чөпшээрел бижиттиг, билеттиг келиримни ападым.

«Хүн — күзел, тын — алдын» дижир. Хүн үнер чуктуң чуртунче аян-чоруум кары-даа эки кайлыг болган. [illegible] хөй чүве ышкажыл турдум. Кымга-даа хоралажырбас мен. Ортемчейни [illegible] бүгү чүвени [illegible] ол кыртаа. [illegible] чурттар аразынга кыдыгаар деп чүве шуут чиде бээрин, [illegible] ажылдаар мен.

Делегей байдалының ымчаны [illegible] буин [illegible] бо [illegible] боор. Оон башка [illegible] «койгуннаш» дээн чүве — баш муңгаш херек-тир. «83 дугаар чүүл ёзугаар херек оттуруп, 3 чыл чедир олуртур» деп оолдуң авазынга тайылбыр кылып турган күрүнениң айыыл чок чер комитединиң төлээзи чугаалаан болду. Хоойлу күүседикчилери аңгы-ла ыйнаан, мен бо таварылганы кижи нүүрүнүң талазындан дыка бодамчалыг тускай өршээлди көргүскен деп бодап ор мен. Бирээде, Аян дургуннаарының мурнунда авазынга, назы четпестер аразында кем-херек үүлгедир чоруктуң көлүн эрттир дераңдээнинге хамаарыштыр: «Кайда культура чыдып каап турар болдур, чүгле ында ол хире мелегей үүлгедикчиннер өзүп турар» деп түңнеп орган болду.

Бир хоорайдан өске хоорайже сорулга чок көжүп, улус карманы кактап, күштеп-чазарлап, каржы үүлгедиг кылып чоруур хулиганнарга удур пародия (кочуоттунуг) кылган боордаа башка. Аян хөөкүйнүң аян-чоруу делегейни бодунга ажыдар чырык күзелинден үнген деп болчуп ор мен. Ону өттүнүп «койгуннаңар» деп кымны-даа кыйгырбадым. Харын-даа мындыг херекче кым-даа семевезин деп күзедим. Бо айыылдыг болгаш баш мугаш херек-тир.

Аян межээки школада өөренмишаан. № 9 школаның спортзалын чуп, 80 ажыг рубль шалыны ап турар. Ол үс-шевер оолдуң күш-культура башкызы авазынга чиик, оңа костюмну боду быжып, даарап бергенин ийи караам-биле көрдүм. Болбаазын хепти бажып, даарадар, боова-үзүмнү быжырып кылыр авазынга кем чок уян чассыгбайлаңдыг дидим. Аяя дипти алды хонуута эргээн келир деп ным сактыр! Фантазия шыңжышы. Аян хаалчак амыдырал хөй номчуттуурар. Үениң дааш кижилерден оон чүгле бодунуң чээрби бирги веги-биле бисти мурнай берген бодунуң делегейинде чурттап чоруур, онзагай оол. Аңаа шын утланышкынны бээр болза, ол келир үеде биске кандыг-ла-бир ховар ажыдыышкынны кылыкы дег тускай салым-чаяанныг хире. Ындыг кижилер ковчуг ховар. Оон-на ужун ол оолга чалыы салым-чаянны хумагалап камгалаар сорулга-биле, келдерел көргүскен болду бе?! Чүведе черле ужур бар.

«Кым боор сен, Аян?» деп Москвага кызыгаар чериниң начальниктери оон айтырган-дыр. Оон ачазы Мочак-Хаай Намзыраевич дыңнап турган.

Оол:

— Чурттар аразынга агаарга аргыыр, ужар корабльдерге үдекчи болур мен — деп, ол дорт харыылаан. — Чүгле моон соңгаар ава-ачамның угаан-кудун үндүрүп, төрээн өөмден дескейин, эки өөренип, акшаны ажылдап алгаш, билеттиг, чөпшээрелдиг аян-чорук кылыр мен — деп аазаан.

Мээң бир түңнелим: черле канчап барган улус боор бис, серемчиле хорамча чок деп чүвени уткан. Барыын чүктен бир тенек оол Кремль чоогунга кээп хонупту. Демир-орук бетдиштеринге үскүлежиишкин бола болгулай бээр. Далайга корабль-даа үскүлежип кааптар... Чернобыль... Балдыр-бажыт Аян үш чурттуң кызыгаарын оттур «койгуннааш» келирге база бир өөредиг кылбас бе?!

Кымга-даа өөредиг болганы ол-дур харын, өг-бүлезинге хөй-чиити социал соңгал чурт-кызыгаар деп билинмеш [illegible] 18 харлыг оолга [illegible] хамаарылгазын көрдүвүс.

— Хүн — күзел... — деп орумда, оон авазы — хоочун партия ажылдакчызы — «Хоойлу — алдын!» деп немеп кагды.

Хүн — күзел, хоойлу — алдын. Аянның угбазы Саратов хоорайда башкы училищезинде өөренип турар. Нина Чүлдүмовна ажы-төлүн эдертип алгаш, дыка хөй хоорайларны кезип каапкан.

— Аян 4 класс доозарга, Москвага барган бис. Картаны ашкан соонда, баар черлеривисти эндевес, аңаа өскен, төрээн-биле дөмей бисти кайгаткан — деп, ол чугаалады. — 4-5 харлыында самолёттарны хана долдур азып алган олурар оол болгай. «Наука и жизнь» деп журналды үргүлчү номчуур.

Оон өг-бүлезинде бүгү байдал дыка эки. Ам бир катап чылан чылы эргип кээрде, Аян Тываның база бир ховар оолдарының бирээзи турар эвеспе. Ол бир-ле чүвеге бодун ажыдар ужурлуг ховар салым-чаяан. Мен хуумда аңаа бүзүрээр мен.

Декабрь 28-те үнген «Известия» солунга делегейниң кайгамчык булуңу Японияга чедир дээр оруу-биле «койгуннап» четкен тыва оол Ооржак Аянның дугайында «Билет-даа чок, чалалга-даа чок Тывадан Япония чедир аян-чорук» деп чүүл парлаттынган. В. Кривдик январь 1-де үнген «Тувинская правдага» ол оолду Москвага ачазы уткуп чеде бээрге база катап дургуннай берген деп холун алдапкы хөөредипкен. Херек кымында ол Индияже ужарда, ында изиг деп чүвени билген. Шереметьево авиапортунга туалетке хоолай артынга чажырып кааны [illegible] баргун алыр дээш, уруглар оразындан хеңниг мага үнгеш, чогуур черлерниң чыжыгаар талазын-биле чугаалажып органын оон ачазы М. Х. Ооржак бо одуругларның авторунга дыңнаткан.

Күулар ЧЕРЛИГ-ООЛ.
Чогаалчы.

Кышкы дыштанылга

СОЛУН-ДАА, ХӨГЛҮГ-ДАА

Найысылалдың школаларының өөреникчилери кышкы дыштанылгазын хөглүг, солун кылдыр эрттирип турар. Республиканың хөгжүм-шии театрында тургустунган Чаа чылдың янызы-бүрү оттар, ойнаарактар-биле каастаттынган шивилиниң чанынга ыры-шоор, оюн-тоглаа, каткы-хөг орай дүнеге чедир диңмиттелип келир. Соок-Ирей, Харжыгаш болгаш өске-даа тоол маадырлары-биле өөреникчилер өөнчүктежип, конкурстарга тиилекчилер болур дээш аразында маргыжып тургулаар.

Өөреникчилер, пионерлер, октябрьаттар боттарының школаларынга, культура бажыңнарынга, клубтарга болгулаар дискотекаларга, ужуражылгаларга, оюн-тоглааларга киржип. Ол ышкаш бичиилер «Пионер» кинотеатрга уруглар киноларын, мультфильмнер чыындыларын, республиканың хөгжүм-шии театрынга «Аладдинниң хуулгаазын дени». «Кускежик» деп шиилерни сонуургап көрген. Оон ынай хоорайның төвүнде болгаш өске-даа черлерде тургускан Чаа чыл шивилериниң чанында доштан кылган улу, теве, аът болгаш өске-даа дириг амытаннар аймаан көрүп, ойнап хүнзээр.

Спортка ынак уруглар коньки кеткеш, кылагар дошка ужуткулаар, хаак кеткеш даглар баштарындан караннадыр баткылаар. «Тайга» станцияга баргаш, арыг агаарга мага хандыр ойнап хүнзээр. Районнардан келген өөреникчилер найысылалдың төөгүлүг, культурлуг, солун көрүштүг черлеринче экскурсияны кылып турар. Олар Аллан-Маадыр аттыг чурт-шинчилел музейин сонуургап көрүп, театрларга, культура бажыңнарынга болгулаар шиилерни, концерттерни, киноларны көөрлер.

Уругларның солун, хөглүг кышкы дыштанылгазы уламчылавышаан.

ОЛАРГА ДЕТКИМЧЕ ХЕРЕК

Көрүкчүнүң бодалы

Ындыг үр эвесте «Тыва» деп аас чогаал ансамбльи самагалдайжыларга урап талантызын бараалгадып чорааш барды. Чаа тургустунган бо ансамбльдиң көрүп орарга, бодалга хөй-ле чүүлдер кирер чорду. Оюн киржикчилери шупту бир үениң аныяк оолдары. Концертте эрги шагның ырлары, лама-хамның алгыжы, аът, оран-чурт, ыякшыл, өжээн-килеңг дугайында ырлар бар. Бурунгу тываларның чиңгине хөгжүм херекселдери — игил, хомус, бызаанчы, лимбиге оларның ойнап турары онзагай. Концерттиң кол оорганы хөөмей деп чүвени кижи эскерип тер.

Хөөмей чүгле тюрк моол уктуг 9 хире улустарда бар: тываларда, алтайларда, хакас, шоорларда, каракалпактарда, казахтар, моол, тибеттерде болгаш Европа таланың улузундан чүгле башкирлерде деп дыңнаан кижи мен. Тыва кижиниң хөөмейи деңшилгелиг амгы совет үеде делегейниң улуг культура төптеринде чаңгыланып турар апарган. Бистиң сураглыг хөөмейжилеривис Хунаштаар-оол Ооржак, Моңгуш Сундукай, Максим Даклай, Кыргыс Сорукту, Ондар Маржымал, Кара-Сал Ак-оол, Сат Манчакай болгаш өскелерниң-даа соон салгап, изин истеп чоруур аныяк талантылар бистерде бар-дыр. Олардан Борис Моңгуш, Геннадий Тумат Парижче (1984 ч.), Японияга (1985 ч.) тыва хөөмейниң алдарын алгыткаңнар. Ынчангаш онза бурунгу хире-зинде биезги ышкаш кайгамчык чаагы хөөмей бо хүннерде тыва күсселикчилерниң ачызында бурунгаар хөгжүвүшаан. Тыва сыгыт-хөөмей моон соңгаар улам-на сайзыраар дээрин совет-америк музыка экспедициязының киржикчизи доктор Теодор Левин демдеглээн болгай.

«Тыва» деп аас чогаал ансамбльниң артистери, шынап-ла, бо талант-биле улуг ажылды чорудуп чыдаар. Көргүзүг бүрүзү хайчок солун, күүселде бедик деңнелдиг, арыг тыва национал хөөмейи, тыва хөгжүм херекселдеринге артистерниң ойнап турары сүр өзүлүг сагыш-сеткилди доюлдурып көөр-дир. Ук бөлүктү деткип турар изиг күзелдиг кижилер хөй. Ону Самагалдай суурга болган концерт соонда артистер-биле ажык чугаа херечилээн. Көрүкчүлер саналынга «Тыва» ансамбльге хол баштыр агар сайдан ажыдарын дилеп, илии хеп, дериг-херексел кылдырып алырынга чаңгыс хүнүн ажыл төлевирин шилчидеринче кижи эмнелгезиниң улуг сестразы Валентина Дандар көрүкчүлерни кыйгырган. Школада төөгү башкызы Биче-оол Соян тыва малчын улустуң эдилели сыдымның кылыын, белекке бээрин ааган. Көрүкчүлер Тирчин Моторк, Кодур-оол Куулар тыва огну тип оюн көргүзүглерни оон иштинге көргүзерин, ансамбльге кыс уруглардан база шилип алырын сүмелээннер.

Артистер боттарын калада оюн көргүзүгже чеде бээрге, чон оларны деткип турарын чугаалап турдулар. Эрзинчилер 3 тыва идиктерни, моңгун-тайгажылар бир ээрни белекке берген болду. Бир-тээ, Тываның культуразын чоңга неттередип турар чүве болганда, оларга шынап-ла, өзүлүг тыва хепсин, дериг-херексел хереги шын.

Шынап-ла, боттарының изиг-хейин көргүзүп, ада-өгбелеривистиң урап чуулун, культуразын, улусчу чаңчылдарын шингээдип, бергелерге торулбайн, ам-даа бурунгаар дидимнеңкилерин кылып турар бо аныяктарга Культура министерствозу, улусчу чогаадыкчылыгның республикага эртем-методиктиг төвүнүң талазындан оларга материалдыг, моральдыг деткимче херек дээрзин артистерниң, көрүкчүлерниң-даа чугаа домаанндан билдиндим.

Римма ЧАВЫНЧАК.

РЕСПУБЛИКАНЫҢ «ХҮНДҮЛЕЛДИҢ ДЕМДЭЭ» ОРДЕННИГ ХӨГЖҮМ-ШИИ ТЕАТРЫНЫҢ 1990 ЧЫЛДЫҢ ЯНВАРЬДА

РЕПЕРТУАРЫ

Январь 7-де. «Тыва» аас чогаал ансамбльниң концерти.

Эгелээри 19.30 шакта.

Январь 9-та. Хөгжүм-шии театрының артистериниң тыва музыка концерти.

Эгелээри 18.30 шакта.

Январь 11-де. У. Шекспир. **«Он ийиги дүне».** (Тыва бөлүк).

Эгелээри 18.30 шакта.

Январь 13-те. «Агас» танцы ансамбльниң концерти. Кызылдың урап чуул училищези.

Эгелээри 12 болгаш 16 шактарда.

Январь 14-те. А. Ставиский **«Дөрт байысаалга».** (Тыва бөлүк).

Эгелээри 18.30 шакта.

Январь 16-да. М. Салтыков-Щедрин **«Хөлегелер».** (Орус бөлүк).

Эгелээри 18.30 шакта.

Январь 18-те. Күрүнениң ыры болгаш танцының «Саян» ансамбльниң концерти.

Эгелээри 18.30 шакта.

Январь 19-20-де. Москваның шии театрының көргүзүглери.

Эгелээри 18.30 шакта.

Январь 30-де. Композитор П. Геннериниң чогаалдыкчы кежээзи.

Эгелээри 18.30 шакта.

Январь 31-де. Ч. Ондар **«Ханныг истер».** (Тыва бөлүк).

Эгелээри 18.30 шакта.

ТЕЛЕВИДЕНИЕ

ЯНВАРЬ

Понедельник

ЯНВАРЬ 8

БИРГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 «Дон Кихот биле Санчонуң амыдырал - чуртталгазы». Уран-чечен фильм. Ийиги фильм. 1-2 сериялары. 11.00 В. Маштаковка удурткан кыдач ансамбльдиң киржилгези-биле концерт. 11.30 Эртем-тайылбырлыг кино дончулалы. 12.30—13.20 «Мээң өннүүм — аът». Эртем-тайылбырлыг фильм. 9—10 сериялары. 15.30 «Капитан Грантының дилеп чорутканы». Уран-чечен фильм. 5-ки сериязы. 16.35 «Россиянка» ансамбль ойнаар. 16.50 Телефильм. 17.20 Уругларга дамчыдылга. 18.20 Коллаж (Реклама. Чарлалдар. Информация). 18.25 «Шок». «Чадалар» программага чапсырылга. 19.40 Поэзия минуталары. 19.45 «Дон Кихот биле Санчонуң амыдырал-чуртталгазы». Уран-чечен фильм. Ийиги фильм. 2-ги сериязы. 21.00 «Үе». 21.30—23.40 «Уланованың салым-чаяаны». Барымдаалыг телефильм. 1—2 сериялары.

ИЙИГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

8.00 Уругларның В. И. Ленин аттыг совет фондузунуң телемарафону. 00.00—02.05 Хоккей. «Чикаго Блэк Хокс» (АКШ)—ЦСКА. АКШ-тан дамчыдылга.

Вторник

ЯНВАРЬ 9

БИРГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 «Дон Кихот биле Санчонуң амыдырал-чуртталгазы». Уран-чечен фильм. Ийиги фильм. 3-кү сериязы. 9.45 Мультфильмнер. 10.05 Уруглар шагы. 11.05 «Ол болган... болган...» 11.25 Киноафиша. 12.25 Коллаж (Реклама. Чарлалдар. Информация). 12.30 «Үе». 13.00—13.55 «Мээң өннүүм—аът». Эртем-тайылбырлыг фильм. 11—13 сериялары. 15.30 «Капитан Грантының дилеп чорутканы». Уран-чечен фильм. 6-гы сериязы. 16.35 Барымдаалыг фильмнер. 17.15 «Энии, музыка!». «Ниити ыры база бис». Уругларның бүгү-эвилел телеконкурзу. 18.00 «Объектив». Хоочун кинооператор Я. М. Толчан-биле ужуражылга. 18.30 «Үе». 19.00 «Бажың дужунге кирер». Хабаровск областа түскай школалар дугайында телеочерк. 19.35 Улусчу аялгалар. 19.50 «Дон Кихот биле Санчонуң амыдырал-чуртталгазы». Уран-чечен фильм. Ийиги фильм. 3-кү сериязы. 21.00 «Үе». 21.30 Чугула интервью. 21.40 «Ромео биле Джульетта». Фильм-балет. 23.10—00.15 «Фестивальдар, конкурстар, концерттер».

ИЙИГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.20 «Бис-биле, бис ышкаш, бистен дээре кыл». ГДР-ден дамчыдылга. 9.20 Француз дыл. 9.50 «Дуровтарның династиязы». Телефильм. 10.20 Француз дыл. 10.50 Уругларга фильм. «Чаш назынның сөөлгү чайы». Үш сериялыг уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 11.55 Хоккей. «Чикаго Блэк Хокс» (АКШ)—ЦСКА. АКШ-тан дамчыдылга. 13.55—15.15 «Сээң дугайыңда». Телефильм. 17.00 Мультфильмнер. 17.30 Барымдаалыг фильмнер. 18.30 «Үе».

КЫЗЫЛДАН

19.30 «Сылдысчыгаш». Уругларга дамчыдылга.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!».

КЫЗЫЛДАН

20.15 «Азия төвү». Үндүрүлгеде: медээлер. «Кеземче хроникаазы». 20.45 Медээлер.

МОСКВАДАН

20.50 РСФСР-ниң үрер хөгжүм оркестрлер конкурстарының лауреаттарының концерти. 21.30 «Ногаан чуула». Уран-чечен телефильм. 1—2 сериялары. 23.45—01.00 Фильм-концерт.

ҮШКҮ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

19.30 «Шалола» ансамбльдиң концерти. Узбек ССР. 19.15 РСФСР хоорайларының телестудиялары. «13-кү дарга». «Россия» колхозтуң даргазы В. И. Квашни дугайында. 19.45 «Ясик, Алена база өскелер». Минскиден дамчыдылга. 20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15 Ритмиг гимнастика. 20.45—20.50 Озал-ондак чок шимчээшкин дээш.

Среда

ЯНВАРЬ 10

БИРГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.30 «Энии, музыка!». «Ниити ыры база бис». 9.15 «Делегейни дескиндир». Альманах. 10.15 Улусчу чогаадылганың «Радуга» телепрограммаларының 8-ки делегей фестивалы. Кхмерлерниң хөгжүмнүг аас чогаалы. (Камбоджа). 10.30 «Ромео биле Джульетта». Фильм-балет. 12.00 Телефильм. 12.30 «Үе». 13.00—13.50 «Мээң өннүүм — аът». Эртем-тайылбырлыг фильм. 14—15 сериялары. 15.30 «Капитан Грантының дилеп чорутканы». Уран-чечен фильм. 7-ги сериязы. 16.45 Мультфильм. 16.55 «Кымга чорукса ваан». Совет немецтерниң чурттан үнүп чоруп турары-биле холбашкан нарын айтырыглар. 17.25 Уругларга дамчыдылга. 18.25 Коллаж. (Реклама. Чарлалдар. Информация.). 18.30 «Үе». 19.00 Хоккей. «Филадельфия Флайерз» (АКШ) — ЦСКА. АКШ-тан дамчыдылга. 21.00 «Үе». 21.30 «Эде тургустунуушкун: нарын айтырыглар болгаш шиитпирлер». Өнчү дугайында болгаш чер ажыглалының дугайында ССРЭ Хоойтуларының телевидениези чугаалажып тур бис. 22.45—23.20 «Силерге ырлап берейн». Матвееваның ырыларын Г. Хомчик күүседир.

ИЙИГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 П. Корин чурукчузунуң музей-бажыңы. 9.00 Немец дыл. 9.30 РСФСР-ниң алдарлыг артизи А. С. Пономарев-биле Останкинонуң Концерт студиязынга ужуражылганың. 11.15 Немец дыл. 11.45 Уругларга фильм. «Чаш назынның сөөлгү чайы». 2—3 сериялары. 13.55 «Уругларга аңчыгаштар дугайында». 14.25—15.35 «Эрткен чылгы капрель». Телефильм. 17.00 Делегей конкурзунуң дипломантызы Г. Вепштаровтуң сюя көргүзүүгү. 17.25 Озал-ондак чок шимчээшкин дээш. 17.30 РСФСР хоорайларының телестудиялары. «Шупту кады». Еврей автономнуг областының национал культуразын сайзырадыр дугайында. 18.30 «Үе».

КЫЗЫЛДАН

19.00 «Совхозту кымдан садып алыр ал азы ажылчының аъш-чем-биле чуге хандырып шыдавайн турар бис?» Теледамчыдылга.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!».

КЫЗЫЛДАН

20.15 Медээлер. 20.20 «Тыва черде». «Өг-бүле болгаш өг-бүлеге кижизидилге». «Тиилелгениң 45 чылынга». Медээлер. 20.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

21.00 Уттундурбас музыкалыг кежээлер. Ф. Лист аттыг камерлиг оркестриниң концерти. 21.30 «Иван Грозный». Телефильм. 1-ги сериязы. 23.15—02.00 Хөгжүмнүг дамчыдылга.

ҮШКҮ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

19.00 РСФСР хоорайларының телестудиялары. «Нарым чери: кижилер болгаш салым-чолдар». 20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15—21.00 «Хостуг теманы шилип алдым...» Симферополь хоорайның № 25 школазында үстүкү класстарга эртемнерни башкылаарында болгаш кижизидилге ажылында чаа хевирлер дугайында.

Четверг

ЯНВАРЬ 11

БИРГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 «Дон Кихот биле Санчонуң амыдырал-чуртталгазы». Уран-чечен фильм. Ийиги фильм. 4-кү сериязы. 9.40 Мультфильм. 9.55 Я. Евдокимовтуң киржилгези-биле фильм-концерт. 10.25 Уругларга дамчыдылга. 11.25 «Барон Фаль-Фейн. Орус монологтар». Телефильм. 12.25 Коллаж. (Реклама. Чарлалдар. Информация). 12.30 «Үе». 13.00 Хоккей. «Филадельфия Флайерз» (АКШ) — ЦСКА. АКШ-тан дамчыдылга. 15.00 «Магия»-биле ужуражылгакын». Телеочерк. 15.30 И. Брамс. Соната № 1. 15.55 Барымдаалыг фильмнер. 16.35 Музыка эртинези. С. Рахманиновтуң романстарын Л. Казарновская ырлаар. 17.30 «Коммунист» журналдың редакциязынга «Төгерик стол». 18.30 «Үе». 19.00 «...16 харга чедир болгаш оон улуг назы». 19.45 Мультфильм. 19.55 «Дон Кихот биле Санчонуң амыдырал-чуртталгазы». Уран-чечен фильм. Ийиги фильм. Ийиги фильм 4-кү сериязы. 21.00 «Үе». 21.30 Чугула интервью. 21.40 Күрүне айтырыгларын шиитпирлээринче кижиниң ролю. 22.40 ССРЭ-ниң Күрүнениң ака-

демилиг Улуг театрында итали музыкалыг кежээзи. 23.30—23.55 Улуг кижилерге мультфильмнер. «Бир ковбой, ийи ковбой». «Оваарымчалыг хуналар».

ИЙИГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 Бойдус эртеми. 4 класс. Ногаан аптека. 9.05 Испан дыл. 10.05 Испан дыл. 10.35; 11.35 Физика. 8 класс. Чаштанчы чүге чиде бергенил? 11.05 Бистиң салывыс. 12.05 «Иван Грозный». Телефильм. 1-ги сериязы. 13.50 Ритмиг гимнастика. 14.20—15.30 «Марк Твен удуп...» Телефильм. 17.00 РСФСР хоорайларының телестудиялары. «Алдын Колыма». Сталинчи лагерьлерге хоругдаттырып чораан — Магаданның бешпайтыг түдүгүкчүлериниң дугайында. 17.40 Ритмиг гимнастика. 18.10 РСФСР хоорайларының телестудиялары. «Чурттап чорааннар». 18.30 «Үе». 19.00 Хоккей. Делегей фестивалы. В. И. Ленин аттыг Төп стадионнуң бичии спорттуг аренazындан дамчыдылга. 20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!».

КЫЗЫЛДАН

20.15 «Тыва черде». «Сонгуулдаларга уткуштур». «Хосйуу болгаш хулаалге». Делегей байдалының дугайында беседа. Медээлер. 20.50 «Азия төвү». 21.20 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

21.30 «Иван Грозный». Телефильм. 2-ги сериязы. 22.55—23.30 РСФСР-ниң алдарлыг артизи Л. Ромина ырлаар.

ҮШКҮ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15 «Далайже орук». Польша далай лигазының ажылының дугайында. 20.50—21.30 Мордва АССР-ниң Күрүнениң «Умарина» деп ыры болгаш танцы ансамбльниң концерти.

Пятница

ЯНВАРЬ 12

БИРГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 «Дон Кихот биле Санчонуң амыдырал-чуртталгазы». Уран-чечен фильм. Ийиги фильм. 5-ки сериязы. 9.45 «...16 харга чедир болгаш оон улуг назы». 10.30 Күрүне айтырыгларын шиитпирлээринче кижиниң ролю. 11.20 «Фестивальдар, конкурстар, концерттер». 12.30—13.00 «Үе». 15.30 Барымдаалыг фильмниң баштайгы көргүзүүгү. 15.55 «Ретро». Улгады берген назылыг [illegible] дамчыдылга. 16.55 «Чайковский дугайын бодап орар». Элээди, тергe дамчыдылга. 18.25 Коллаж. (Реклама. Чарлалдар. Информация). 18.30 «Үе». 19.00 Телековуруг Ашхабад — Москва — Минск. РСФСР, Туркмения, Белоруссия регионнарында сонгулдалар база сонгулдалар мурнунуң кампанияларының байдалының дугайында. 19.50 «Дон Кихот биле Санчонуң амыдырал-чуртталгазы». Уран-чечен фильм. Ийиги фильм. 5-ки сериязы. 21.00 «Үе». 21.30 Аныяктар программазы. 23.15 «Бир чогаадылганың салым-чолу». Телеочерк. 23.30—23.50 «Ол болган... болган...»

ИЙИГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 Бойдус эртеми. [illegible] 8.55; 9.55 «Шупту чүвени билиңер [illegible]». Кинекутпаал. 9.05 Англи дыл. 10.05 Англи дыл. 10.35; 11.35 География. 6 класс. Суглар болгаш кургаг черлер. 11.05 Өг-бүле академиязы. 12.05 «Иван Грозный». Телефильм. 2-ги сериязы. 13.25 Усть-Илим хоорайның «Сибирь» ыры болгаш танцы ансамбльниң концерти. 13.55—15.00 «Ак-ном арыдаа». Телефильм. 17.00 Мультфильмнер. 17.30 Казах ССР-ниң Күртелерадиозу. Мал ажыл-агыйында аренда керээзиниң дугайында.

КЫЗЫЛДАН

18.30 Уругларга фильм. 18.50 Чугула интервью. СЭКП ТК-ның кежигүнүнге кандидат, СЭКП-ниң Тыва обкомунуң бирги секретары Г. Ч. [illegible] чугаа.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!».

КЫЗЫЛДАН

20.15 «Тыва телевидение чалап тур». Аныяктар видеоканалы. 21.15 Медээлер. 21.20 Киножурнал.

МОСКВАДАН

21.30—23.50 «Эрги Чаа чыл». Уран-чечен телефильм. 1-2 сериялары.

ҮШКҮ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

19.00 Орус улустуң ырыларын В. Ефимов ырлаар. 19.15 Украин ССР-ниң Күртелерадиозу. Өг-бүле айтырыглары. 20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15 Бүгүдеге спорт. 20.30—21.30 Скрипка музыказының концерти.

Суббота

ЯНВАРЬ 13

БИРГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.30 Өг-бүле академиязы. 9.00 Мультфильм. 9.10 Улусчу хөгжүм херекселдериниң үннери. 9.40 Кижи институду. 10.40 «Улусчу чогаадылга». 11.10 «Дириг амытаннар оранында». 12.10 Тиилелгениң 45 чылынга. 4 сериялыг уран-чечен телефильм. «Бүгү арткан амыдыралынга...» 1-2 сериялары. 14.30 ССРЭ-ниң улустуң артизи Ю. В. Никулинниң чогаадыкчы оруунуң дугайында уран-чечен фильм-монографияның баштайгы көргүзүүгү. 15.40 Делегей программазы. 16.10 Леонид Быковтуң рольдары болгаш фильмнери. «Парлар чааскаатпырычыыш кыс». Уран-чечен фильм. 18.00 Делегей программазы. 18.45 «Крош» деп 1-ги бүгү-эвилел фестивальдың фильмнери. «Канчап кижи болурул», «Карло [illegible] театры». 19.15 Улусчу чогаадылганың «Радуга» телепрограммаларының 8-ки делегей фестивалы. «Оркестрниң хөгжүмүнүң адаа-биле». (Швейцария). 19.45 «Кинопанорама». 21.00 «Үе». 21.30 «Кинопанорама». 22.45 «Чаа чылдың детективи» деп телебалет-баштактаныгның баштайгы көргүзүүгү. 23.10—23.45 Хөгжүмнүг программа «А».

ИЙИГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.20 «Бичии ортулуктарга ужуралдар». Уран-чечен фильм. 9.30 Мультфильм. 9.45 Эвилелдешкен республикаларның студияларының фильмнери. «Сенээ

ажыттынган эжик». 1-2 сериялары. (Рига). 12.00 Ростовтуң музыка школазының уругларының камерлиг ниити ырызының дугайында барымдаалыг фильмниң баштайгы көргүзүүгү. 12.30 М. Нестеров чурукчунуң делгелгезинде. 13.15 УССР-ниң хөгжүмнүг аас чогаадыкчы концерти. 13.45 Эвилелдешкен республикаларның кинопублицистиказы. «Честен чиим». Телефильмниң баштайгы көргүзүүгү. 14.05 Дж. Тартини. Концерт. 14.20 Видеоканал. «Эфирде — Совет Россия». 17.20 «Мичиниң театрга дебюду». Пролк режиссернуң тургусканы «Тартюф» деп шиини Омскиниң академиктиг шии театрынга көргүскениниң дугайында. 18.00 Орус чугаа. 18.30 «Үе». 19.00 «Бүгүдеге педагогика». 20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15 Поэзия минуталары. 20.25 Легенда миниң төөгүм». Хөгжүмнүг телеабонемент. 21.30—01.15 «Бистиң чурттап турар оранывыс». В. Виноградов режиссерның фильмнери. «Кайгамчыктыг карак чивеш аразын сактып чор мен». Уран-чечен фильмнер: «Вена экспресси». «Ажаака байбаш, уруглар». Киноконцерт. — «База катап ынак дугайында».

Воскресенье

ЯНВАРЬ 14

БИРГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.00 Бүгүдеге спорт. 8.20 «Спортлото» тиражы. 8.30 Ритмиг гимнастика. 9.00 «Эртен эрте». 10.00 «Ада-чуртунга бараан болуру». 11.00 Эртенги хөглээшкинниг программа. 11.30 «Аян-чорукчулар клуву». 12.30 Тиилелгениң 45 чылынга. Уран-чечен телефильм. «Бүгү арткан амыдыралынга...» 3-4 сериялары. 14.35 «Музыкалыг киоск». 15.05 «Кадыкшыл». 15.50 «Кодээден дамчыдылга». 17.05 Уругларның информас-публицистиг программазы. 18.30 «Лейсарид» аас чогаал ансамбльниң концерти. 18.55 Мультфильм. 19.25 «Кижи дилеп тур мен». Уран-чечен фильм. 21.00 «7 хонук». 22.00 «Мөңге чүүлдер дугайында бодалдар». 22.15—23.50 Артистерниң А. А. Яблочкина аттыг Төп бажыңынга театржы ужуражылгакыннар дугайында дамчыдылга-сактыышкын.

ИЙИГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Мультфильмнер. 8.50 «Эрги «оркестр». Уран-чечен фильм. 10.15 «Граждан чүрээ». Телешии. 11.30 «Аян-чорукчулар клуву». 12.30 «Өг-бүле». Тележурнал. 13.50 Барымдаалыг фильм. 14.10 Иллюзионнуг аттракцион. 14.30 Видеоканал. «Эфирде — Совет Россия». 17.00 «Планета». Делегей программазы. 18.00 Хаак спорту. Делегей кубогу. 30 км. Эр кижилер. 19.30 «Сарыг дохторнуң кадын шыдылга талазы-биле чаа методтары». «Бүгүдеге спорт» деп бөлүктен. 20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15 «Пи» демдек адаа-биле дамчыдылганың арыннарындан. «Смоленскиниң төөгүлери. Тенишева княгиня-биле үш ужуражылгакын». 21.00 «7 хонук». 22.00—00.05 «Иллюзион». Итали кино уран чүүлүнүң төөгүзүнден. «Дун».

КАИ дыңнадыы

ДЕКАБРЬНЫҢ ТӨНЧҮЗҮНДЕ...

Эрткен чылдың сөөлгү айының 10 хонуунда республикага 20 озал-ондак болган. Оон түңнелинде 3 кижи амы-тынындан чарылган. 19 кижи балыгланып бертинген, 2 чолаачының эдилел чорааны илереән.

Кызыл хоорайга 3 озал-ондак болганы-биле 1 кижи өлген, 2 кижи балыгланып кемдээн.

КАИ ажылдакчылары хайгаарал чорудуп тургаш, 56 чолаачының орукка чоруурунуң чурумун хажыдыкшын илереткен. Оларның аразындан «Тыва агропромтудугчу» ажылчыны Александр Наумович Шалаев 47-37 ТВТ күрүне дугаарлыг ГАЗ-52 деп маркалыг машинага эзирик чорааш туттурган. Оон херээн истелге органнарынче шилчиткен. Анатолий Алексеевич Бочаров деп эзирик 78-89 ТВЖ дугаарлыг хууда «Москвич» машиназын арага ижип алгаш мунуп чорааны дээш 200 рубльдиң шыдамы-биле торгаткан. 09-67 ТВА дугаарлыг машинаның чолаачызы Михаил Кузьмич Панин база-ла эзирик чурум үрээн, чолаачылап эргезин ийи чыл иштинде чарыткан. Хуу улустуң машиназын [illegible] Эрес-оол Гейнуп-оолович Хертек 83-97 ТВЖ дугаарлыг машинаны эзирик башкарып чорааш туттурган, 200 рубльге штрафтаткан.

Чадаана автоорууунуң 7 дугаар километринге «Ыйнак» совхозче чоруп орган машина [illegible] түңнелинде, 1967 чылда төрүттүнген Белек Херелбег беш тин шимчээш, оштуп сыкташ район эмнелгезинче кирген. Оол-ла машинага пассажир болуп олуруп чорааш 1964 чылда төрүттүнген Мерген Херелбегниң [illegible] бертинген [illegible] оон район эмнелгезинче чедирген. Оолдарның кайызы-даа Кызылдың урап чуул училищезинде өөренип турар. Машинаның аңдарылгаан алган ийи аныяк кижи кайызы-даа эзирик болган.

Анна ДАВЫШ
Куравтоинспектор, милицияның капитаны.

АЯН-ЧОРУКЧУЛАРНЫҢ КИЧЭЭНГЕЙИНГЕ

Аян-чоруктарның болгаш экскурсияларның Кызылда бюрозу сургуулдарны болгаш школачыларны, улуг-даа улусту бүгү өөредилге чылының иштинде болгаш дыштанылга-даа хүннеринде дараазында автобустуг экскурсиялааштың маршруттарынче чалап турар:

1. «Кызылдың эртеги, амгы болгаш келир үелери». Автобуска олуруп алгаш, хоорайны 3 шак иштинде кезиир, аян-чоруктуң өртээ — 47 рубль.

2. Дааранылга фабриказынга, типографияга, алгы заводунга, метеостанцияга, телецентрге, мебель фабриказынга, № 1 аптекага, ХБТЭ-ге, аныяк техниктер станциязынга, Пионерлер бажыңынга — экскурсия. Үргүлчүлели — 1 шак, өртээ — 3 рубль 20 кеп.

3. 8-10 класстарның школачылары Кызыл хоорайның дараазында өөредилге черлерин сонуургап көрүп болур: пединститут, педучилище, ОБК, ББИ, уран чуул училищези, кооператив училищези, КПТУ, политехниктиг институт, автоорук техникуму, ниити ажыл-агыйы институду болгаш техникуму. Үргүлчүлели — 1 шак, өртээ — 3 рубль 20 кеп.

4. Орукта шимчээшкинниң чурумунуң талазы-биле экскурсия — «Кичээнипер, светофор». Үргүлчүлели — 1 шак, өртээ — 6 рубль 60 кеп.

5. Аллан-Маадыр аттыг музейге экскурсия. Үргүлчүлели — 1 шак, өртээ — 6 рубль 60 кеп.

6. Хову-Аксы суурже кобальт комбинадынга экскурсия. Аян-чоруктуң ниити өртек-хөлезини 190 рубль (38 кижиниң аъш-чеми-биле кады).

7. Сарыг-Сеп сууржe школада чурт-шинчилел музейин көрбүшаан, экскурсия. Өртээ — 141 рубль.

Турай хоорайже чурт-шинчилелиниң музейин көрбүшаан, экскурсия. Өртээ — 127 рубль.

Кочетово сууржe, музейни көрбүшаан, экскурсия. Өртээ — 134 рубль.

— Экскурсияларга немелде хандырылгалар: хөгжүм-шии театрынга шиилер, аданныг чемнер столу, делгелге залын көөрү, кинотеатрга баары.

Транспортту ажыглавышаан, экскурсиялар органистаар дээр болза, планнап турар экскурсияга чедир аян-чоруктуң ортек-хөлезинин баш удур төлээш, 10-15 хонук бурунгаар бижимел чагыгны киирери чугула.

Бюронуң турар чери: 667000, Кызыл хоорай, Кочетов кудумчузунуң № 1 бажыңы, «Моңгулек» гостиницаның 2-ги кадыт. Аян-чоруктар болгаш экскурсиялар бюрозу, банкыдагы счету № 700120, сонуурттаалга банкызы.

Экскурсияга чагыгларны — 3-12-81 телефон дамчыштыр база хүлээп ап турар. Бюро хүнүн-не суббота болгаш воскресеньеде 9 шактан 18 шакка чедир ажылдап турар.

КИНО

ЯНВАРЬ 7-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: **«Похищение чародея»** 10.00. **«С течением времени»** (2 сериялыг. Индия). 11.50, 18.50. **«Однажды в Америке»** (3 сериялыг. АКШ) 14.40 шактарда.

«ПИОНЕР»: **«Бесстрашный атаман»** 10.30, 15.30. **«Она с метлой, он в черной шляпе»** 9.00, 12.10. **«Раз, два — горе не беда»** 13.40. **«Приключения Квентина Дорварда, стрелка королевской гвардии»** 17.00, 19.00, 21.00 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: **Киносборник** 11.40, **«На помощь, братцы!»** 13.30, 15.20, 17.10, 19.00 шактарда.

«ВОСТОК»: **«Лиловый шар»** 10.00. **«Двое и одна»** 11.40. **«Одиночка»** 13.30, 15.20, 17.10, 19.10 шактарда.

«ЕНИСЕЙ» к/б: **«Мечтчара — зверь морской»** 14.10, **«Проводник»** 16.00, 18.00 шактарда.

667000, Кызыл хоорай Красноармейская, 100

Индекс 54241

Редактор В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34; ◆ оралакчылары — 3-35-91, 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-26; ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; ◆ оралакчылары — 3-45-61. Килдистер: ◆ партийжи амыдырал — 3-36-82, 3-36-25; ◆ идеология — 3-34-57; ◆ совет тургузуг — 3-34-98, 3-41-23; ◆ үлетпүр — 3-34-49, 3-38-73; ◆ ревлетпүр — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; ◆ информация — 3-37-11; ◆ чагаа килдизи — 3-39-03, 3-34-39; ◆ очулга — 3-34-93; ◆ корректорлар — 3-37-11; ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41; ◆ солун келбейн барганда — 2-32-75; ◆ бухгалтерия — 3-43-41.

Чылда 300 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга арны.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу бажыңы № 1.

Тиражы 28000 экз. Чагыг № 261. ТС—00015.

Кр

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чылдың январь 9 вторник

№ 7 (14207)

1925 чылда үндезилеттинген

Өртээ 3 көп.

Экономиктиг реформаның оруу-билс

СООН ИСТЭЭР, МУРНУН ХЫНААР

1989 чыл доозулган, 1990 чыл эгелээн. Шаг-үе солчуп турда, чүнү чедир кылган бис, четпестеривис чүү болганыл, ам моон соңгааргы сорулгаавыс күүседир дизе, чүнү канчаарыл деп чүүлдү ынап-ла шүгдүнер апаар болгай. Мал продуктуларын бүдүрер болгаш ону күрүнеге садар талазы-биле Барыын-Хемчик районнуң эзлеп турар үлүү улуг. Эрткен чылдың түңнелинде, барыын-хемчиктилер малдың үш кол продукциязын садар даалгазындан эъттиниң күүсетпейн берген. Дөрт ажыл-агыйы чаңгыс-даа ол планын чадашкан. Ооң түңнелинде ниити-биле район 1278 тонна эътти күрүнеге чедир бербээн. Ооң чылдагааны чүдел? Ажылды чедир организаставаан. Езу барымдаалаар чүүлдер хөй. Совхозтар долу бот-орулга-чарылга база бот-акшаланыышкынче кирген соонда, мал ажылында коллективтерниң 80 хуузу күш-ажылды организастаарының болгаш ону төлээриниң чаа хевирлеринче 1988 чылда шилчээн. А эрткен чылын «Шекпээр» совхоз арендаже, а арткаңнары ниити орулгадан ажыл төлевириниң санаарынче шилчээн. Ынчалза-даа шак мындыг чаа чүүлдер мал ажылын хөгжүдеринге, продукция бүдүрериниң көвүдээринге улуг-ла салдар чедирбээн.

Малчыннарга төнчү түңнел дээш ажылдаар кылдыр экономиктиг байдалдарны тургуспаан, ол ышкаш директорларның, специалистерниң болгаш план-учёт ажылдакчыларының ажыл төлевирин ниити совхозтуң база боттарының харылзаары адырларның алыс түңнелинден хамаарлыр кылдыр таарыштырбаан. Экономистер болгаш бухгалтерия ажылдакчылары бот-боттарының аразында харылзаа чок, планны, санаашкыннарны база чарыгдалдарның учёдун дүүштүрбейн турар. Ол ышкаш керээлерни чарып тура, ийи талаңың тодаргай хүлээлгелерин айытпаан болурундан, сөөлүнде ол керээ күүсеттинмейн баар таварылгалар бар. Чек дептерлери-биле чарыгдалдарны санажып-даа турар болза, ооң ажыы эвээш, чүге дээрге продукция бүдүреринге чарыгдалдар кызырылбайн турар. Ол дээрге бир талазында, экономиктиг ажылдың кошкаанда-дыр. 1988 чылда бир центнер сүттүң бот-үнези планда көрдүнгениңден 18 хуу, дүктүү,— 24,6, мыйыстыг бода малдың немелде деңзизиниң 18 хуу хөй болган. Ол сан-чурагайлар чүгле чыл төнчүзүнде илереп келбээн-не болгай. Ону удуртукчулар, хамыктың мурнунда, экономистер болгаш зоотехниктер чылдың эгезинден тура-ла хайгааравайн барган-дыр. 1989 чылдың түңнели база ооң дээредевес.

Ажыл-агыйны башкарарының экономиктиг чаа методтарын шиңгээдирин дешкилгелиг технология-биле холбаалыйн турар. Эң ылаңгыя сүт бүдүрериниң шуудуштурулгазының системазын долузу-биле шиңгээтпээн. Сүт садары 1986 чылда 1315 тонна турган болза, ооң соонда чөөрту нөвүдээн, а эрткен чылда 1698 тонна болган. Бо эки-дир. Ынчалза-даа бир инекке онаашпыр саап ап турары эвээжээн. Бир хойдан дүк кыргыыры база кудулаан.

Малдың баш санын өстүрер талазы-биле ажыл кошкак, дыка улуг аргаларны ажыглавайн келген. Чажээ, 1988 чылдың түңнели-биле 845 тонна сүттү база 1050 бызааны чедир албаан. Шээр малдың тарып боозадылгазын база сула эдержилгезин четче организаставаанындан 1989 чылда 6 муң ажыг анай, хураганны чедир албаан. Ону чүнүң-биле тайылбырлаарыл? Оон ыңай Барыын-Хемчик районнуң ажыл-агыйларында малдың өлүп хораар чоруу чыл санында-ла уламчылап турар. 1989 чылдың он бир айларында безин 6800 баш каражадаан. Күрүнеге куду шынарлыг сүттү, арган-доорган малды садып турарындан 1988 чылда 350 муң рубльди чедир албаан.

Шак мындыг четпестер чыл санында үргүлчүлеп келген. Чогум оон кым кандыг түңнел үндүргенил? Чүге ажылга өөренмес улус бис? Бир-тээ, малчыннар аренда керээзинче кирген болганда, удуртукчулар болгаш зооветспециалистер олче кичээнгей салбастаан эвеспе? Малдан хөй продукция алыр талазы-биле районда дуржулгалыглар шаандан тура бар. Оларның аал-оранынга, кыштагларынга, чижээ, хожудап турарларны база ортумак көргүзүглерлиг малчыннарны чыгташ, өөредилге-семинарны эрттирип болбазыл? Болур.

База бир айтырыг: элээн каш чыл мурнунда «Барлык» совхоз хөй чылдыг сигенни — медени тарып өстүргеш, чүгле бодун эвес, харын Бай-Тайга районнуң чамдык совхозтарынга безин дузалап турду. Бодунга мындыг эки дуржулга турда-ла, барыын-хемчиктилер мал чеми белеткээр талазы-биле планның даалгаларын чыл санында-ла күүсетпейн келгени кымга-даа чажыт эвес. 1989 чылда планны чүгле 51,7 хуу күүсеткен. А районда суггаттыг черлер хөй. Оларны шын ажыглаар дугайында улус саналдарны район база республика солуннарынга-даа бижип турганнар.

Мал ажылын экижидериниң бир кол негелдези — ында кижилерниң материал-амыдырал айтырыгларын чогумчалыг шиитпирлээри болур. Ук районнуң малчыннарының чартык кезии амгы үеде өглерде кыштап турар. Ындыг турбуже, ажыл-агый органнары ол дээш дүүгүрээзин көдүрген бе? Малчын кижи шаг-шаандан тура-ла, өгге чурттап келген, ам-даа чурттазын. Кыштазын, канчап баар боор деп шаптыланган бодалдың уржуу ол-дур. Дыка хөй коданнарны электрижиттээн. 190 кыштагда чунар-бажыңнар чок. А чоннуң эмнелге, садыг, культура болгаш амыдырал хандырылгазының талазы-биле шиитпирлээр айтырыглар чыл санында-ла уламчылап келген.

Чиик үлетпүрге эң чугула чиг эт — дүк садары районда 1986 чылда турган деңнелинден 147 центнер эвээжээн. Эрткен чылын Барыын-Хемчиктиң дөрт совхозунуң чүгү күрүнеге дүк садарының планын күүсетпээн. Бо ажыл-агый чылында барыын-хемчиктилер барык 170 тонна дүктү садар. Ону канчаарыл деп айтырыг турун келген.

Ам кыштаглаашкын чоруп турар. Ол дээрге эң шыңгыы берге шылгалда. Бо сезонче районнуң ажыл-агыйлары кошкак белеткелдиг кирген. Кышты көрбээн бе, эрте бээр ажырбас чүве-ле болгай дээр хөөннерден чамдык удуртукчулар, зооветспециалистер база малчыннар боттары-даа уштунмаган. Мал чеми эвээш, чазын канчаарыл, кайыын чүнү тыптырарыл дээш организастыг хемчеглерни албайн келген. Ам кыштың эң берге айлары арткан. Ооң-биле кады хөй оолдаашкыны эгелээн.

Чаа экономиктиг байдалдарда районнуң совхозтарында мал ажылын хөгжүдер талазы-биле райкүүскомнуң ажылын эрткен чылдың декабрь сөөлзүреди Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң хуралынга чугаалажып көрген.

Мал ажылында улуг четпестерниң чылдагааны болза, улус депутаттарының район Совединиң күүскому база агроүлетпүр каттыжыышкыны ол талазы-биле дээштиг хемчеглерни албайн келгениниң түңнели деп, аңаа дорт айыткан. Эрткен чылда мал ажылының ниити байдалын совхоз, ферма, бригада бүрүзүнге ханызы-биле анализтээш, ол адырны эргелелдиң экономиктиг методтарынче бүрүн шилчидериниң талазы-биле практиктиг хемчеглерни алырын райкүүскомга, агроүлетпүр каттыжыышкынынга база совхозтарның удуртукчуларынга болгаш зооветспециалистеринге дааскан. Ол ышкаш «Сүт», «Хөй ажылы» деп программаларны ажыл-агый бүрүзүнге ажылдап кылгаш, боттандырарын хүлээткен.

Тыва АССР-ниң Агроүлетпүр каттыжыышкыны (эш В. Оюн), көдээ ажыл-агый экономиказының Сибирьде эртем-шинчилел институдунуң Тывада комплекстиг килдизи (эш Ю. Полулях) ажылды организастаарының болгаш төлевириниң чаа хевирлерин шиңгээдир талазы-биле районнуң совхозтарынга практиктиг дузаны чедирип, 1990 чылдың февраль 15-ке чедир малчыннарның өөредилгезин организастаарын база дааскан.

Барыын-Хемчик райкүүском, көдээ ажыл-агый органнары, зооветспециалистер республиканың Министрлер Чөвүлелиниң ол доктаалын күүседир талазы-биле эң-не дээштиг хемчеглерни боттандырар ужурлуг.

Седен ХЕРТЕК.

Совет Тываның эң-не ыраккы черлерниң бирээзи «Тере Хөл» совхозтуң ажылчыннары бешки чылдыкның плэнныг даалгаларын чединишкинниг боттандырарынга үлүүн киирер дээш, бир демниг болгаш күжениишкинниг ажылдап турарлар. Бо чериң арга-ыяжы кат-чимистиг, хемнери болгаш хөлдери балык-байлаңныг, делгемнери аңнытменниг.

Тере-Хөлдүң балыын тудуп, ону ыштап, кадыргаш, садыглаар, арга-эзиниериниң кат-чимизин чыыл, ону болбаазырадыр... кооперативтерни, бригадаларны тургузарын, оон өске-даа дешиилгелиг аргаларны ажылга ажыглап, совхозтуң экономиказын быжыглаар сорулганы салган.

Чолаачылар, механизаторлар машина-техниканың ажыглалын моон соңгаар экижидеринче, техниканы янзы-бүрү ажылдарга бүдүрүкчүлүг ажыглаарынче ... материал техниктиг баазаны быжыглаарын дугурушкан.

ЧУРУКТА: «Тере Хөл» совхозтуң чээрби ажыг чыл ажыл стажтыг мурнакчы механизатору Павел Андреевич Начын. Ооң ажыл-ишчизин чон үнелеп, мактап турар.

Оңдар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

БҮЗҮРЕЛДИГ ТРАКТОРИСТ

Өвүр районнуң «Торгалыг» совхозтуң Чаа-Суур салбырында Анатолий Маны-Дары — макталдыг механизаторларның бирээзи. Ол он чыл бурунгаар совхозка трактористеп артып калган. Аңаа кандыг-даа ажыл дагзып каарга, ону ыяап-ла эчизинге чедир кылбаан шаанда, сагыжы амыраавас. Ынчангаш ажыл-ишчи кижилер аңаа бүзүрээр.

Ылаңгыя малчыннар ынай-бээр көжер дээнде, ону дилээр база оон-биле кады чоруур ажылдаксаар кижилер хөй. Ынчанмайн канчаар. Ооң «кан аъды» үрелишкинге таваржып, ажылга шаптыктаашкыннар боллуруп көрбээн. А. Маны-Дары он ийиги беш чылда ниитизи-биле 6200 эталон-гаңы ажылдап кылыр ужурлуг турган, 6291 эталон-гаңы күүсеткен. Анатолий Маны-Дары бо хүннерде трактору-биле малчыннарже янзы-бүрү чүъктер сөөртүп турар. Кызымак күш-ажылы дээш совхоз дирекциязындан каш удаа шаңнал-макталдарны алган. Ол моон соңгаар-даа төрээн совхозунуң келир үези, хөгжүлдези дээш бедик күжениишкиниг ажылдаар [illegible]

Найгып-оол ДАМДЫН.

МЕДЭЭЛЕР

ЧАА КЫШТАГЖЕ КӨЖЕР

Улуг-Хем районнуң «Эйлиг-Хем» совхозтуң малчыны Чүргүй-оол Алексеевич Лопсаң Кызыл-Даг деп черде малын кыштагладып турар. Ооң кыштаа эргижирээн. Бежен чылдарда колхоз турда-ла туттунган хевээр таптыг септеп көрбээн. Тудуг материалдары база чедишпес.

Бо чылын совхоз чеди кыштаг туткан. Чаа хөгжүп орар совхозка ол кончуг улуг ажыл-дыр. Кыштаг тударын ам-даа уламчылап турар.

Ч. А. Лопсаңның коданында 320 өшкү бар. Ам удавас оолдап эгелээр. Эрткен чылын чүстен 88 анайны алган. Бир башка онаашпыр 1300 грамм дүктү кыргааш, бодунуң чарып алган керээзин күүсеткен. Ам малчын чаа кыштагже көжер. Кыштың соогунда көжер дугайында айтырыгны совхозтуң удуртукчулары беш удур планнаан кылган.

Моңгуш ӨЛЗЕЙ ООЛ.

УРУГЛАРГА БОТТУГ ДУЗА

Уругларның В. И. Ленин аттыг совет фондузунуң эрттирген телемарафонга республиканың чурттакчылары киржип, боттарының үлүүн киирип келгеннер.

Ажыл-агыйлардан, тус-тус кижилерниң хууда салыышкыннарындан акша дузаламчызы кирип турар. Чаш уругларга дуза көргүзүп, оларның социал байдалын экижидеринге чаагай сеткилдиг кижилерниң киржилгезинге бистер өөрүп турар бис. Ылаңгыя улуг бүдүрүлге коллективтериниң киирген үлүү эвээш эвес. Орта «Тыва тудуг материалдар» каттыжыышкынының коллективи (чиңгине директору В. И. Кан-оол), «Тыва чуртталга коммунал ажыл-агыйы» каттыжыышкынының (чиңгине директору В. А. Попов) хамаарыштырып болур. Биргизи 5000, ийигизи — 3000 рубльди Уруглар фондузунуң агар саңынче шилчиткен.

Каа-Хем районнуң «Ленинчи оруk» совхозтуң ажылчыннары Бай-Хаакта «Сенаки» кооперативтиң «Тыва автотранс» каттыжыышкынының коллективтери 500-500 рубльди дузаламчы кылдыр чоруткан.

Ада-иезиниң хайгааралындан үнген болгаш бичиизинден инвалид арткан уругларга чоннуң кирген акшазы оларга боттуг дуза болур.

Ульяна ХАПЫР ООЛ.
Кызыл хоорай.

СЭКП ТК-ГА УЖУРАЖЫЫШКЫННАР

Литваның Компартиязының ТК-зының удуртулгазы болгаш Литваның Компартиязының тур ТК-зының (СЭКП-ниң платформазында) дилээн ёзугаар Москвага СЭКП ТК-га январь 4 болгаш 6-да ук топ комитеттерниң секретарьлары болгаш бюро кежигүннери-биле М. С. Горбачевтуң, В. А. Медведевтиң, А. Н. Яковлевтиң, Г. П. Разумовскийниң ужуражыышкыннары болуп эрткен. Ужуражыышкыннар үезинде республиканың Компартиязының XX съездизиниң соонда тургустунуп келген байдалдан уштунуп алырының оруктарының дугайында санал-онал солчулгалары болган. Ол айтырыгларны чугаалажып көөрү ам-даа уламчылаар.

(СЭТА).

Соңгулдаларга уткуштур

КАНДИДАТТАР КЫМНАРЫЛ?

Соңгулдаларга белеткелдерниң база бир чугула үе чадазы — улус депутадынга кандидаттарны бүрүткээри бистиң республикада уламчылап турар.

Кызыл хоорай Совединиң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле соңгулда комиссиязында ажыл бо хүннерде база хайымныг. Депутатка кандидатты бүрүткээри соңгулдалар дугайында Хоойлунуң негелделеринге дүүштүр эрткен турун дээр, аңаа белеткелди ол хынамчалыг чорудуп турар. Кызыл хоорайның девискээринде 200 соңгулда округунга депутатка кандидаттар дешшидилгезиниң эрткен байдалын чугаалап берип соңгулда комиссиязының даргазы М. Х. Самданчаптан бистиң корреспондентивис дилеп, ооң-биле кады чеже кандидат бүрүткелге кирерин сонуургаан.

— Дешшидилге соңгулдалар дугайында Хоойлунуң негелделеринге дүүштүр эрткен. Күш-ажылчы коллективтер, организациялар, албан черлери, тускай ортумак база дээди өөредилге черлериниң коллективтери, шериг кезээ депутатка кандидат дешшидер эргелерин тус-тузунда бүрүнү-биле ажыглаан. Оон аңгыда хөй-ниити организацияларының пленумнарынга хоорай Совединиң улус депутаттарының кандидаттарын база дешшиткен. Маңаа четпес болган чүүлдерни база айтыр апаар. Ол колдуунда-ла чоннуң чурттап турар черинин аайы-биле дешшилге хуралдарынга хамааржыр. Чүл дээрге соңгукчуларның идепкейиниң чавызындан, ындыг хуралдарга көрдүнген чогуур бадылаашкын алдынмазындан ол хуралдар бүрүн эргелиг боов эртип шыдаваан. Ындыг байдалды чедир кылдынмаан ажыл деп көөр апаар. Соңгулда комиссиязында кирген медээ-биле алырга, кандидаттарның ниити саны 418 болуп турар. Хоорай Совединиң депутадынга кандидат кылдыр ынча кижини бүрүткээр бис.

— **Округтар аайы-биле алыр болза, бир округта чеже кандидат бар болуп турарыл, Мам-оол Хертекович?**

— 86 округта — ийи-ийи кандидат саналдынып турар-дыр, а 57 соңгулда округунда үш болгаш оон хөй кандидат депутат мандат дээш туржур апаар. 57 округта — депутатка кандидаттар бир-бир кылдыр дешшиттирген.

— **Улус депутаттарының кандидаттарын ажыл, албан, эртеминиң аайы-биле алырга кымнар барыл?**

— Ажылчыннардан эгелээйн, оларның саны — 80, кандидаттарның аразында ажыл-агый удуртукчулары 47 кижи, 20 кандидат — партия, профэвилел, комсомол ажылдакчылары. Чижектей адап турарым бо. Өске-даа мергежилдиң кижилери бар.

— **Херээжен кандидаттар чеже барыл?**

— 135.

— **Соңгулда комиссиязының кежигүннериниң баш бурунгаар чоруткан санаашкыннарындан алгаш көөрге, депутатка кандидаттарның аразында 184 коммунист бар-дыр, комсомолчуларның саны — 30, а партия кежигүнү эвестер каш кижил?**

— Партия кежигүнү эвес кандидаттарның саны — 204.

Кыска беседаны моон-биле доозуп тура, кандидаттарны бүрүткеп эгелээр мурнунда, Кызыл хоорай Совединиң улус депутаттарының кандидаттары-биле соңгулда комиссиязы ужуражыышкын организастап эрттирер деп турарын М. Х. Самданчап дыңнаткан.

БҮРҮТКЕП ЭГЕЛЭЭР МУРНУНДА

Хоорайның күш-ажылчы коллективтеринден, хөй-ниити организацияларындан, дээди болгаш тускай ортумак өөредилге черлеринден база шериг гарнизонундан улус депутаттарының кандидаттарынга дешшиттирген кандидаттар хоорайның соңгулда комиссиязының кежигүннери, партия, совет органнарының төлээлекчилери, бүдүрүлгелер болгаш организациялар удуртукчулары ужуражыр дээш СЭКП обкомунуң Политиктиг тырындышкын бажыңынга эрткен субботада чыглып келген.

Депутаттарга кандидаттар-биле доктаамал харылзажып, сүмележип турза-даа, 400 ажыг кижиге соңгулда мурнунуң сорулгаларының дугайын чаңгыстап тайылбырлап, айтырыг бүрүзүнге харыылаар деп чүве ындыг-ла амыр эвес. [illegible] Ужуражыышкынныг кандидаттарынга депутат ажыл чорудулгазының дугайында чугаалавышаан, оларның айтырыгларынга харыылаан.

Тыва АССР-ниң [illegible] министри Ю. П. Слободчиков [illegible] [illegible] С. Ш. Сагаан [illegible] [illegible]

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазы Ч.-Д. Б. Оңдар ужуражыышкынның хуралга сөс алгаш, шак мынчаар чыглып келген улус депутаттарының кандидаттары-биле ажык, өөредиглиг чугааны чорудуп турарын демдеглевишаан, [illegible] Советтиң [illegible] тургузуу [illegible] болурул деп айтырыгже углаан. Соңгукчулар-биле ужуражылгаларны канчаар эрттирер эки дээрзин тайылбырлавышаан, чоннуң чугула херевтел бараанныйының бүдүрүлгези, экология-биле холбашкан болгаш өске-даа айтырыгларга ол доктаа[illegible]

СЭКП Кызыл горкомунуң бирги секретары Б. П. Свинцов, [illegible] даргазы [illegible], хоорайның соңгулда комиссиязының даргазы М. Х. Самданчап болгаш [illegible] айтырыгларынга харыылаан.

Улус депутаттарының кандидаттарынга ужуражыышкынның ажыктыг өөредиглиг [illegible]

Вера КУУЛАР,
(«Шынның» корр.).

Төрээн чуртувуста

КОНОТОП. Конотопта тургустунган совет-болгар каттышкан бүдүрүлге янзы-бүрү маркаларның автомашиналарының, тракторларының болгаш мотоциклдерниң артык эвээтерин бүдүрүп эгелээн. Ол бүдүрүлгени моон мурнунда аңаа [illegible] турган «Моторд[illegible]» дээр [illegible] база Болгарияның «Цент[illegible]» дээр фирмазының [illegible] тургустунган. Бүдүрүлгеге [illegible] [illegible]

Каттышкан бүдүрүлге чылда 3 муң ажыг артык [illegible] [illegible]

БАКУ. Азербайджанның Экономика академиязы биле Казахияның [illegible] [illegible] ство чери Турцияның «Басташ Компани ИНК» дээр фирмазы-биле демнежип алгаш, бедик шынарлыг кадыны бүдүрүп эгелээн. Ол кадын янзы-бүрү инструментилерни кылыр. Каттышкан бүдүрүлге бодунуң мурнунда улуг сорулганы салган. Совет Эвилелинге болгаш Турцияга бедик шынарлыг кадын инструментилер кылыр бичежек хемчээлдиг заводтарны белгедип кылыры планнаттынып турар. Келир чылын бир ындыг завод Стамбул хоорайга ажылдап эгелей бээр. Ону чогум хоорайга тутпас кылдыр төлевилээн. Ол заводту дизель-электровозта [illegible] турар.

ЛИЕПАЯ (Латвия ССР). Болгарияның база бир бүдүрүлгези Лиепаяның дүк [illegible] бүдүрүлгези-биле кады [illegible] [illegible]

КОСМОС ЭЭЛЧЭЭНДЕ

УЖУДУУШКУН БАШКАРАР ТӨП. (СЭТА). Александр Викторенконуң болгаш Александр Серебровтуң космоска ужудуушкунунуң дөрткү айы дооступ турар.

Ажык космосче үнериниң белеткел ажылдарының планынга дүүштүр экипаж [illegible] [illegible] Скафандрларга [illegible] белеткелин база [illegible]

Космостан материалдар алырының программазынга дүүштүр «Галдар» [illegible] [illegible]

«Прогресс М-2» [illegible] [illegible] да база чоруткан.

Сөөлгү шакта

ПАНАМАДА АМЕРИК ШЕРИГЛЕР

ВАШИНГТОН. (СЭТА). АКШ-тың 24 муң 500 солдаттары болгаш офицерлери Панамада хевээр турбуушаан. Муң ажыг америк солдаттарны Панамадан АКШ-че чорудупкан. Ол дугайында Пентагонуң тускай төлээлекчизи дыңнаткан. Панамада америк шериг [illegible] 12 муң солдаттар үргүлчү туруп келген. [illegible] [illegible]

КАДЫ АЖЫЛДАЖЫЛГА

ТОКИО. (СЭТА). Польша болгаш Венгрия-биле кады ажылдажылганы калбартыр дугайында шиитпирни Япония чазак хүлээп алган. Ол чурттар-биле кады ажылдажылганы, садыглажылганы быжыг турушттуг болдурар сорулга-биле сай-хөө хемчеглериниң комплекизин Японияның чазаа боттандырар бодап турар. Польшага [illegible] фондузун 350 миллион доллар хемчээлдиг кылдыр тургузар. Ол фондунуң [illegible] Венгрияга [illegible] 400 миллион доллар чедирер деп турар.

Европаның ол ийи чурттарга [illegible] үш чыл дургузунда [illegible] 500 миллион [illegible] [illegible]

ЧКП ТК-НЫҢ ПЛЕНУМУ

ПРАГА. (СЭТА). Чехословакияның Коммунистиг партиязының [illegible] ЧКП ТК-ның пленуму Прага хоорайга [illegible] 140 [illegible] [illegible] «Руде право» солунунуң бижээнин ёзугаар алырга, чурттуң чаа чазааның политиказын, оон социал болгаш политиктиг хемчеглерни канчаар көөрүн пленумнуң киржикчилери база тодарткайлаар.

АЛБАН МАШИНАЗЫ МУНМАС

БУЭНОС-АЙРЕС. «Эргелеп башкарылга аппарадын тударынга чарыгдалдарны кызырар талазы-биле ыңыргыыш хемчеглерни» деп-доган хүлээп алырын бүгү министерстволарга дагзып турар декретти Аргентинаның чазаа үндүрген. [illegible] [illegible]

(СЭТА).

Хойнуң уксаазы: шенелделер уламчылавышаан

Чартык нарын дүктүг хойну моон соңгаар канчаар хөгжүдерил? Бо айтырыг эрткен чылдың ноябрьда Казах ССР-ниң Алма-Ата облазының Джамбул районунга болуп эрткен хуралдың кол темазы болган. Ону Бүгү-эвилелдиң кодээ ажыл-агыйның эртемнериниң В. И. Ленин аттыг Академиязы чыылдырган. Аңаа Тывадан Кодээ ажыл-агыйның дуржулга станциязының килдис эргелекчизи М. Ондар биле улуг эртем ажылдакчызы Б. Кунгаа олар чораан. Ук хуралдың шиитпири-биле хойнуң уксаазын болуунуң чамдык бодалдарын Батаа Буевич бижип чоруткан. Ам ону моон адаанда парладывыс.

Бистиң чуртувуста бөдүүн болгаш чартык нарын дүк чиник үлетпүрге хойу-биле херегледтиниш турар. Ынчангаш бо талазы-биле дыка хөй эртемденнер амгы үеде шинчилел ажылдарын кылып турары билдингир. Ук хуралга алай уксаалыг хойнуң шинчилекчизи профессор И. Батбаевтиң саналы солун болган. Ындыг уксааның хойлары Узбек, Туркмен, Таджик, Кыргыс, Казах ССР-лерде бар, ону Тывада өстүрүп эгелээн.

Бо хойну бистиң чуртувуста 1934 чылда-ла өстүрүп эгелээн-даа болза, өлче кошкак кичээнгей салганындан чоорту уксаа үзүктелген, холушкан, оон соонда 1987 чылда эртемденнер ону катап сегирип алгаш, чаа өзү-биле ажылдап кирипкен. Алай уксаалыг хойну беш аңгылаар: сарыг-кулак, хүрен-кулак, бора-кулак, ак-кулак. Баштайгы дөрт хевири дүккүр, кежир, а сээлгүүү — эъткир, дүккүр. Кошкарларының дензизи 75—120, а эң улуузунуң 147 килограмм чеде бээр. Дүгү ортумаа-биле 9-14 кг, а эң шыырактарының 30 ажыг килограммны бээр, дүгүнүң узуну—26-36, а чоогу—11-15 сантиметр. Чаш төлү төрүттүнгенде 5.4, а дорүгүп өзе бергенде 32-38 килограмм болур.

Мен бодум хуумда 1987 чылдан бээр алай уксааның хойлары-биле ажылдап, оон бисте өзүлдезин, продуктулуун хайгаарап турар кижи мен. 1988 чылда Эрзин районнуң Ленин аттыг совхозунуң баазазынга 5200 хойну алай кошкарлар-биле эдериштиргеш, оон 4680 хураганын хайгаарап эгеледим. Оларның дензизи төрүттүнерде 4.1-4.5 килограмм, нелериңден аңгылаарда 24-28 килограмм болдулар. Күзүн сес айлыында харын оон-даа шыырак—34-37, а чамдыктарының 38-41 килограмм чеде бээр чорду. Дөрт айлыг хураганнарның бирээзинден-не 510-630 грамм дүктү кыргып алган бис. Моон алгаш көөрге, баштайгы түңнелдер черле экидир. Чамдык малчыннар чижээ, Д. Дүгер, Х. Чамзырай, Б. Чамзы, И. Уршук олар 100 хойдан 90-94 хураганнарны камгалап алган. [illegible] совхоз [illegible] бээр [illegible] бо [illegible] ган. Ынчангаш хой бүгүзүнден 42-48 рубль арыг орулганы алган.

Алай уксааның хайнактарын бирги болгаш ийиги салгалдан эрттирбейн, бодунга улаштыр-ла хайнактаарга, бистиң республиканың эң ылаңгыя Эрзинниң кадыг-дошкун агаар-бойдузунга шыдамык болгаш оон дириг дензизи, дүгү-даа тус черниң хоюндан 25-35 хуу хөй болуру шенелдеден илерээн.

Бистер Казахстанга ол чорааш, чүгле хой ажылы-биле эвес, харын дүккүр утланыышкынныг ангор (мохер) өшкүлерни ында канчаар өстүрүп турарының дуржулгазын база сонуургап көрдүвүс.

Мен хуралга санал бергеш, баштайгы хайгааралдарымның түңнелин чугаалап, Тывага тус черниң хоюн тыва уксаа кылдыр шуут бадылап бээриниң эргежок чугулазының дугайын дилеедим. Шынап-ла, тус черниң чолдак, семис, калбак кудуруктуг хоюн экижиткеш, баш санын көвүдедип, продуктулуун бедидер, ол уксааны бадыткаар үе келген. Моон соңгаар бистиң салгакчыларывыс кандыг хойну өстүрерил, оон продуктулуу кандыг болурул? Ону бодаза эки. Тыва уксаа, [illegible] хайнак-даа [illegible] чурт [illegible] [illegible] кастынның [illegible] болгай. Семиричел, белеткээн хөй чем хереглевес. Чайын, күзүн семирип алган чаа-биле кышты шыдажып эртер. Тус черниң хоюн өстүрер талазы-биле бодумнуң санал-оналымны эрткен чылдың январьда «Шын» солунга база бижээн мен.

Тывага таарыжыр, эъткир, сүткүр, дүккүр хойну өстүрер, бо талазы-биле чогуур хемчеглерни алыр дугайында бисте доктаал-шиитпирлер бар. Ону боттандырары-биле 1988 чылда Өвүр районнуң «Кызыл тук» совхозка 287, Мөңгүн-Тайгада ССР Эвилелиниң 60 чылы аттыг совхозка 250 баят уксаалыг кошкарларны әккелген. Ынчангаш 1989 чылда ол кошкарлар-биле 14 муң хойну эдериштирген. А бо ажыл-агыйларга 1990 чылда 200 кошкар хураганнарны шилээш, оларны 7-8 айлыынга чедир азырааш, оон бөдүүн база чартык нарын дүктүг хойлуг ажыл-агыйларга тарадып садар.

Баят уксаалыг кошкарны көөрге, тыва кошкарлар-биле молдуунда дөмей, ылгалы чүгле дүгү, чөогү узун, а дензизи 4-5 килограмм чиик боор турар. Мээң-не сүмем болза, баят уксаа кошкарның хайнактарын ийиги салгалдан эрттирбейн, чурт [illegible] хоюн [illegible] [illegible] чугула.

Уксаажыдылгаже чамдык [illegible] шоолуг-ла кичээнгей салбайн келгенин черле айыттпас арга чок. Хой ажылының талазы-биле баштай эртем-практиктиг конференция эрттирер деп солунга чарлап, аңаа хамаарышкан материалдарны, саналдарны специалистер база малчыннар-даа киирип турган чүве. Ооң соонда конференция эвес, а чөвүлел хурал эрттирер дей берген, ам ол айтырыг шуут-ла читти. Чугаалажыр, шиитпирлээр ужурлуг айтырыглар чыглы берген.

1989 чылдың мартта республиканың Министрлер Чөвүлели, «Хой ажылы-95» деп программаны хүлээп алган. Ында хөй-ле айтырыглар: уксаажыдылга, материал-техниктиг баазаа, чемсүүрү, күш-ажылды организастаары, хандырылга дээш, өске-даа чүүлдер кирген. Эң ылаңгыя 1995 чылда хойнуң баш саны 950.7 муңдан 1 млн. 300 муң, өшкүнүң 124 муңдан 200 муң чедирер соруглганы салган. Уксаа талазы-биле алырга, хойнуң 60 хуузу красноярск уксааның тыва хевири, артканы тус черниң тыва уксаалыг хою, а өшкү чүмү-биле совет уксааның тыва хевири болур.

Бир-тээ, шак ындыг улуг комплекстиг программаны хүлээп алган болгаш-да, ооң күүселдезин районнарга, республикага, харын ажыл-агыйларга-даа түңнеп, аргадургулганы солчуп турар болза эки деп бодаар мен. Ол ышкаш Тываның чаглыг, чолдак кудуруктуг хоюнуң уксаа талазы-биле чөвүлелин тургузуп, черле дыка улуг ханы ажылды чорудуп тургаш, тыва уксааның хоюн бадыладыры-биле документилерни четчелээш, Кодээ ажыл-агый эртемнериниң Академиязынче база хөй ажылының талазы-биле Бүгү-эвилелдиң эртем-шинчилел институдунуң комиссиязынче киирзе кандыгыл? Бистиң мындыг саналывысты Алма-Атага болган конференцияның киржикчилери сонуургап, дыңнааш, эртемденнерни чалааш, чогуур документилерни өөренип көөрүн биске сүмелээн чүве. Ынчангаш республикага хойнуң тыва уксаазының талазы-биле чугаа-сөстен ажыл-херекче шилчиир херек. Чоннуң, кижилерниң санал-оналын дыңнаар деп негелде бар болгай.

Батаа КУНГАА.
Улуг эртем ажылдакчызы.

КАЙЫЗЫ-ДАА — АЖЫЛ-ИШЧИ МААДЫР-ИЕ

Тес-Хемде «О-Шынаа» совхозта мурнакчы хойжуларының бирээзинге Маадыр-ие Херелмаа Ивановна Ойдуп төлептиг-биле кирер. Ол беш чыл бурунгаар эки тура-биле хойжулап үнгеш, чыл санында хой ажылынга бедик көргүзүглерни чедип ап келген. Бир дугаар чылында безин чүс хойга онаашкан 91 хураганны ап, бо чылын ийи дугаар оолдаан хойдан 93 хураганны алгаш, мурнакчыларның одуруунда кирген. Дүк планы база ажыр күүсеттинген.

Херелмаа Ивановнаның өөнүң ээзи 1988 чылда озал-ондакка таварышкаш мөчээн. Ынчалза-даа ол зоотехник оглу Орланны дузалакчы кадарчыладып алгаш, сорутдааш соруун уламчылап, ажылдап чоруур. Инек-кижилер мал кыштаглаашкынынга үлегерлиг белеткээн. Кажааларының, клеткаларының, мал чеми салып бээр саваларының септелгезин бурун кылып алган.

Авашкыларның кодаңында ам 336 хой бар. Оларны февраль 25-тен эгелеп солдаар кылдыр сула эдержилгени чоруткан. Олар боттарының күжү-биле 10 тонна сигенни, 15 тонна өдекти белеткээш, шыңгыы кадагалалда тургускан.

— Ажылыңар стажы эвээш-тир, ажылга мындыг чедиишкиннерни канчаар чедип ап турар силер, Херелмаа Ивановна? — деп, Кызылга хуралга чорда айтырдывыс.

— Кижиниң ажыл дээш кызымаандан бүгү чүве хамааржыр деп санаар мен. Ада-ием база малчын чораан улус, мен оларга дузалакчылап чордум. База бир кол чүве — чайын, күзүн малды эки семиртип алырындан хамааржыр. Семис хойларның хураганнары боткур, шыырак болур. Күжү шыырак хойларның сүдү база албек. Хөй сүт эмген хураган өзүүчел, белен-селен аарыг-аржыкка таварышпас. Оон ыңай оглум Орлан Ойдуп зоотехник эртемниг, малды өстүрүп, азыраарының аргаларын билир, мени өөредип чоруур кижи-дир. Ажыл-агыйжы, шинчээчиг болур болза, малды хоратпайн барып болур. Чаш хураганнарны аа сүт үезинде хүнде 3-4-даа катап иезинге эмзирер болза эки. Аа сүт чаш мал төлүнүң организминге кончуг ажыктыг. Хураганнарны чүгле эртен, кежээ иезинге эмзирер болза таарышпас. Хүнзедир аштаан хураган хөй сүт ээп кеш, аарып болур чорду — деп, малчын дончулап чугаалады.

Херелмаа Ивановна Ойдуп он уругну божаан, сагыш човаңгыры-биле өстүрүп, доруктурган. Улуг кызы Чечек Өдекей — библиотекарь, өг-бүлелиг. Орлан — малчын. Удимир совхозунда тракторист, артканнары школада, дээди, ортумак өөредилге черлеринде эки өөренип, иезин өртүп чоруур.

— Силерниң совхозта малчыннарның садыг хандырылгазы кандыг болуп турарыл? — деп хойжудан сонуургадым.

— Чүгээрин чүгээр. Чем аймаа бар. Ынчалза-даа кагжыргай, курган сүт мырыңай көзүлбес-тир. Ол ышкаш бичии уругларның хеп аймаа кончуг эвээш көөр. Эр улустуң бродни, сапык идиктери мырыңай көзүлбес — дей-дир.

Авашкыларның кыштаа Сарыг-Бел[illegible] — Часкалыгда. Олар хоюн хүн бүрү бодалдыг одарладып, кыжын мал солдаар үеде одарладыр черлерин камнап ал[illegible]ар. Оларның хоюнуң күш-дензели эки. Инекилер өг-бүле кэрээзи-биле ажылдап, бо чылын ийи муң ажыг рубльдиң камналгазын чедип алган. Олар хураганын чогуур өнүүнде чайын үскен. Бирээниң-не дириг дензизи 24—30 кг чедип турган. Оон хөй орулганы алыры чайлаш чок. Олар өг-бүле кэрээзинде 100 хойдан 84 хураган дээн. Херек кырында нерээден ажыр 9 хураганны алган.

Кимы оол ХЕРТЕК.

ЧУРУКТА: Херелмаа Ивановна Ойдуп.

Бо чурукта — херлин маадыр иениң Алдын Сылдыс болгаш орден-медальдар долган кижи — Бай-Тайга районнуң хереглекчилер ниитилелиниң [illegible] Күжүгет Достаковна Очур-дур.

Маадыр-ие [illegible] 1958 чылдан бээр [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] болур, ону [illegible] бадыткап [illegible].

Күжүгет Достаковна бо[illegible] [illegible] [illegible] бердинген. Ооң ажылдап чоруп турар конторазы кезээде арыг-силиг болуп, ында ажылдакчылардан мактал-дыг [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] биле, өртектиг белектер-биле каш удаа шаңнадып келген. Совет чазак ооң [illegible] ажылын бедии-биле [illegible]. «Күш-[illegible]» Алдар» орденин [illegible].

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] деңнелдиг [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] чуртунга [illegible] [illegible].

ЧУРУКТА: Күжүгет Достаковна ОЧУР.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотолары.

ХООЧУННУҢ БОДАЛДАРЫ

Мээң үемде зоотехниктерни-биле амгы үениң специалистериниң ажылын болганчок-ла деңней бээр мен. Хөөредип канчаар: мээң үе-чергем зоотехниктер эргээ эвес, бергээ өөренип, ажылдап чораан ийин. Малчыннарның аалдарынга баргаш, ай санында-ла малды читкелеп санаар турган. Эрткен айда акт-биле түңүн ылап-ла дуушттурер. Чаңгыс анайлаа дудай берген болза, ону доп-дораан төлеттирер. Ынчангаш специалистерниң база малчыннарның-даа харысалгазы аажок бедик болуру чоп.

Мен дөртен чылдарның сөөлүнден эгелээш, 50-60 чылдарда зоотехниктеп ажылдап чораан мен. Ол шагда специалистер аът мунуп алгаш, малчыннарны кезиир. Аът чедип шыдавас черлерге база аалдар тургулаан болдур ийин. Өөн кадарчылар боттары чүктеп чедирип турганын ам бодап көрзээлиңер, кижилер кайы хире кылымактыр. Ынчан таварышкан турганым чамдык чүүлдерни мааа сактып көрейн.

Сүт-Хөлде Кызыл-Тайганың мөөс талазында оорга кырында кадарчыга хой бригадири-биле орай барып четкен бис. Эртен хойну кажаадан үндүрүп тура, читкелеп санап алдывыс. Оон дараазында баар кадарчывыстың аалы дужувуста оорга кырында, ол аалдың улуу-биле ыйгыржып турган [illegible] аптар. Бир-тээ, бо аалда ажыл доозулган чүве болганда, бис ам чеде бээр бис, хоюңарны [illegible] үндүрбеңер [illegible] [illegible] чугаалап [illegible] деп, аалдың улуунга [illegible]. Кадарчы мөөче көрген, хүлүмзүрүп — Хөржок силер, [illegible] чедер — деп бо-ла-дыр, Кайгадым. Кашпалдың иштинге [illegible] ону өрү [illegible], ыяш бажы тайга тазынга четкеш, кожа оорганы куду баткаш, шынап-ла, кежээ ол аалга барып четкен-дир бис.

Мөңгүн-Тайга биле Бай-Тайга чаңгыс район турда, Мөңгүн-Тайга девискээринге бир ай ажыр малчыннар [illegible] чай ортузунда июньнуң 20-де Тээлиже аъттыг, чааскаан ажыттым. Чер көрүп алыры-биле билир улустан оруктуу ыяк айтырып алгаш, Үш-Өваа деп арт-биле ажар дээш, билбес оруумче аъттанышкан мен. А чүү дээр силер, Үш-Өваа кырынга үнүп кээримге, туманнаан, сактырга, мээң мелиримни манап-даа турган ышкаш. Долгандыр чүү-даа көзүлбес. Дүмбей туман апаарынче шымны-ла берген мен. Үш хонук иштинде тайгага азып келген мен. Эки-ле чүве — чылыг. Чаңгыс-ла черде боолдениң турган берген кевирдиг мен. Дөрт дугаар дүнемде чаъс чагбас чалым баарынга хондум. Мээң биле чылы [illegible] чылдар [illegible]-ла хөй. Дүнем [illegible] [illegible] чаак. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible].

[illegible] берге[illegible] [illegible] зоотехник [illegible]. Ам зоотехник [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] Ха[illegible] мык кадарчылар кыжын даглар бели, ховуларда турар машинаны мунупкаш, чаңгыс хүн дургузунда чеже-даа аалды кезип каап тар сен. Ай санында мал санавас, санаар-даа болза, малчынның аксындан бижип алыр. Чайын безин малчыннар машина трактор оруунга турар.

Ынчалза-даа амгы үениң специалистериниң база малчыннарының бергээ эвес, эргээ өөренип, чаңчыкканы чүге чедирип турар-дыр? Ылаңгыя шээр база чылгы малдың баш саны чылдың-на кудулап тур. Кызыраар чорук арбыдаан. Ам 100 хойдан 86 хураган алган кадарчыны мурнакчы деп санаар бис аа? Дүктү 1.5 килограммны дүжаар-дыр. А мээң үемде төрүүр 100 хойдан чаңгыс хураган куду алган кадарчыны мактавас турду.

Ам мал ажылында чүге мындыг байдалга келген бис? Чүге дизе, бөрт черлерде чылыг, эки-ле ыжык, эки-ле эки одарларлыг кыштагларывысты калтыдапкан бис. Амгы ховуларда хураган «талаар» чылыг мээстер, оларның дешкилежир черлери чок. Шынааларда кыштаглар соок боорга, деңдии чылыглаар бис. Ындыг кажаага турган хойнуң дүгү үнмес, ону специалистер билир-ле болгай. Ынчангаш катан кажааларны база ажыглаар-дыр деп, чамдык эштерниң санал үндүрүп турары база чоп. Чылыг кажаадан эртен үнген хой кандыг ийик: өкпе-хөрээ аарааш, ооң уламындан өлүр, арган-дорган болур.

Бо чылын чораш көөрүмге, «Кыраа-Бажы» совхоз Чыргакы биле Шеми аразында мөөс-даа чок, хаттыг арга чарыкта кыштаг тудуп ап-тыр. Зоотехниктер, мал эмчилери автомашина-биле эргип кезиирде, эптиг бодааны-ла ол боор оң.

Каш чыл дургузунда «Барлык» совхоз Алашта сарлыкка санавайн туруптурун, оон баргаш санаарга, 150 четпес болган. «Хемчикке» 59 сарлык чок болган. А шээр малдың чежезин ол дээр боор! Бир-тээ, малды ай санында санавас болганда, ак сагыштыг эвес кижилер ону аажок-ла ажыглап турар.

Ам чүнү канчаарыл? Мээң саналым бо: малды ай санында санаар. Эрткен айда турганындан чаңгыс-даа карышкан болза, кадарчыдан дораан төледир. Ийиде, одар-белчиирлиг хирелде, кагдынган эрги кыштагларны катап ажыглап эгелээр. Үште, зоовет[illegible] специалистер машина техника мунуп алгаш, «суксуннаа» шаап турбайн, кадарчыларны каш хондур аъттыг кезип черни оларга [illegible] дузаны чедирер, ажылдың «иштинге» кирер. Ынчан малывыс хоравас болур деп бодаар мен. Черле бо зоо[illegible]ветспециалистерниң ролюнуң дугайында шыңгыы-биле чугаалажып, бүдүн республикага айтырыгны көдүрер кандыг ирги[illegible] комсомолчулар? Чугаа бар-ла чыгаалар-даа ол дашты-биле чорup турар ийин, хамыла[illegible]-дыр.

Феликс СЕГЛЕНМЕЙ.
Мал ажылының хоочуну, пенсионер.

ДҮҮНГҮ ХҮНДЕН МЕДЭЭ

Харылзаа айтырыгларын ийиги чергении кылдыр санаарга...

Саян-Шушенск ГЭС-ти тудуп, ооң суг хөөлбээниң девискээринден Чаа-Хөл, Үрбүн, Кара-Тал суурларны, Шагаан-Арыг хоорайны көжүрген соонда, чаа туттунган суурларны, район төвүн телефончударының болгаш радиожударының айтырыглары нарыны-биле тургустунуп келген. Улуг-Хем районнуң ол суурларын, төвүн көжүрүп тудуп турар үеде, телефон болгаш радиочеткилерин шөериниң, дериг-херекселдерин тургузарының ажылдары ийиги чергениң болуп, кол кичээнгейниң чурттамга бажыңнарын, амыдырал хандырылга объектилерин тударынче угландырган турган. Янзы-бүрү организациялар, бүдүрүлге черлери харылзааның түр шугумнарын кылдыртып ап турганнар. Туттунуп турган тудугларның төлевилелдеринде телефон удазыннарын, радио шугумун шөөр черлерин белеткээрин айтып каан-даа болза, чамдык таварылгаларда ол ажылдарны кылбайн келгеннер. Шагаан-Арыг хоорайның микрорайоннарының чамдызының төлевилелдеринде телефон харылзаазының шугумнары шуут кирбейн барган. Чижээлээрге, 6, 7, 7 «А», 8, 8 «А» микрорайоннарда бажыңнарга телефон харылзаазының шугумун киирериниң төлевилел-смета документилерин Улуг-Хем райкүскомнуң капиталтудуг килдизи чаа кылдыртып турар. Шак ындыг янзылыг янзы-бүрү чылдагааннар-биле Шагаан-Арыг хоорайның үлетпүр зоназында чаңгыс аай төлевилел-биле кылдынган харылзаа шугуму чок. Ында турар организациялар аңгы-аңгы харылзаа шугумнарлыг. Үлетпүр зоназында сарыг [illegible], улуг суду, прокуратура дээш, өске-даа организацияларга телефон харылзаазын дүрген киирип бээриниң аргазы районнуң телефон станциязын 3 чыл бурунгаар ажыглалга киирген соонда тыптып келген. Телефон станциязы туттунган соонда, харылзаа шугумнарын шөериниң техниктиг байдалдарын удур төлевилел-смета документилерин удур кылдыртып, телефон харылзаазын киирериниң ажылдарын удур кылып турары бо. Бир эвес телефон харылзаазының шугумнарын шөериниң төлевилелде айыткан ажылдарын тудуг тудуп тура, кылып, оңгарларны казып, удазыннар шөери-биле, канализацияны белеткеп каан болза, бөгүн харылзаа ажылдакчыларынга әлээн чиик болур ийик.

Шагаан-Арыг хоорайга телефон харылзаазын тургузар, ону районнуң суурларының аразынга [illegible] дээш, харылзаа ажылдакчылары бар аргаларны ажыглап ажылдааннар. Бо хүннерге чедир 1000 хире телефонну чурттамга бажыңнарынга, организацияларга киирген. А мурнуу-чагы — 1[illegible] Чагыгны бүрүн-биле күүседир дээш, Улуг-Хем районнуң харылзаа бөлдириниң инженер-техниктиг ажылдакчылары болгаш ажылчыннары ажылдап турар. Кылдынган ажылдар база эвээш эвес. 1986 чылда Чаа-Хөл, Ак-Туруг, Арыг-Үзүү, Хайыраканда телефон станцияларын районнуң төп телефон станциязы-биле кошкан. Чаа-Хөл, Шагаан-Арыгга телефон четкизин тургускан. Ажылга шаптыктап турар чүүлдер база арбын. Районнуң харылзаа бөлдириниң бажыңын үр тутканындан телефон болгаш радио четкизиниң дериг-херекселдериниң чамдызы тоймаглаттынган. Эң-не чедишпес чүүлдер бажыңнар иштинге шөөр телефон удазыннары база кабельдер. Бажың иштинге шөөр удазыннарны Новосибирск хоорайда нургие кооперативинден аар өртек-биле садып ап турар. 1000 метр ындыг удазын кооперативтиң өртээ [illegible]гаар 80-90 рубль. Харылзааның хандырылга шугуму-биле ол хире удазынны алыр болза, 9 рубль 60 көпеек болур. Хоорайлар аразында харылзаа шугумунга шөөр кабельдер чедишпезинден районнуң төп телефон станциязы-биле Торгалыг, Чодураа, Арыг-Бажы, Ак-Тал суурларының телефон станциялары кожтунмаан. Ол-ла чылдагаан-биле өске хоорайлар-биле телефон харылзаазын тургузары бергедежип келген. Кызыл биле Шагаан-Арыг аразында харылзаа шугумун тудуп турар. Аңаа 28 хире күштелдирикчилер херек. Оларның чүгле 6-зын алган. Ук дериг-херекселди Азербайджан ССР-ниң Али-Байрамлы хоорайда заводта бүдүрүп үндүрүп турар.

— Азербайджанда болуп турар ажыл соксадыышкыннары биске база дээп турар — деп, Улуг-Хем районнуң харылзаа бөлдириниң начальниги Мөңгүн-оол Куулар чугаалап олурду. — Ажыл соксадыышкыны эвес болза, биске херек дериг-херекселдерни өй-шаанда ап алыр турган боор бис. Ол заводка чедип, чугаалажып чордум. Оржажыылыңар дээр-дир. Бис оларга демир-оруктуң ийи вагону иштии чымчак тудуг материалы бээр болзувусса, херек дериг-херекселдерни биске берип болурлар. Улуг-Хем районнуң күүсекчи комитединиң дузазы-биле 1 вагон ыяшты Хакасияның Аскиз районундан ынаар чоруттувус. Ажыл-агый баксыраарга, «Мен—сеңээ, сен — меңээ» деп алчыр-бержир чорук эгелей бээр-дир. Кызыл — Шагаан-Арыг телефон шугуму тургустуна бээр болза, өске хоорайларже автоматтыг станция дамчыштыр болгап болур апаар-дыр ийин.

Улуг-Хем районнуң харылзаачыларының бөгүн таваржып турар бергелериниң эгези харылзааны, ийиги чергениң айтырыы деп санап турар үеде салдынган-дыр. Аңаа боттарының улуун тудуг организациялары база киириштирген. Харылзаачыларның ажылдаарынга таарымча чок байдалды олар бөгүн-даа болза тургузуп турарлар. Харылзаачылар биле тудугжуларның аразында бо талазы-биле «кады ажылдап турар» чери — телефон харылзаазының шугумнары. Тудуг кылырда харылзаа бөлдиринге дыңнатпайн, тудугжулар оңгарлар казып, оруунга таварышкан телефон шугумун үреп турар. Чижээлээрге, 1989 чылдың февраль айда № 3 кедээ тудуг эргелелиниң Шагаан-Арыгда участогунуң тудугжулары 100 телефоннуг шугумну үрээн. Ону септээринге тывылбайн турар кабельдиң 300 метрин чарыгдаан. № 18 АКМК-ның тудугжулары 1989 чылдың чазынында база бир шугумну үрээн. Ону харылзаачылар күзүн кылганнар. Чүге дээрге кабель тывылбайн турган. Септелге ажылдарының шүүдели 2321 рубль болган. Шак мындыг чүүл чүгле харылзаа чериниң талазындан эвес, а тудугжуларының талазындан база күрүнеге улуг когаралды чедирип турар. Телефон харылзаазының шугумун септээринге херек материалдар, ажыл кылганы дээш акша-хөреңги, тудуг организацияларының штрафына төлээн акшазы күрүнениң «карманындан» үнүп турар болгай. Ажылды багай организастааны ажыл кылганы дээш кым-даа бодунуң акша-хөреңгизин дагын чарыгдавайн турар.

Улуг-Хем районга, аң ылаңгыя Чаа-Хөл суурга, Шагаан-Арыг хоорайга телефон харылзаазын тургузарының бөгүнгү бергелиг айтырыглары дүүнгү хүнден өзалдап келген медээ-дир. Кандыг-даа тудугну тударда, чүгле телефон харылзаазын тургузарын эвес, а өске-даа чүүлдерни өөрениp көрүп, ажылды кылып деп бодалга ол чедир бе?

Шаңгыр-оол МОНГУШ.

Бир материалга хамаарыштыр

ДАШ КАЖААЛАРДАН ОЙТАЛАЗА

1989 чылдың № 221 «Шын» солунга Н. Эрги[illegible]ниң «Даш кажааларның ажыы кандыгыл?» деп материал үнген. Шынап-ла, ук материал мени хөлчок-ла бодандырды. [illegible] бистиң Тывавыста даш кажааларның херээ чок деп [illegible] келир[illegible]. [illegible] тодаргай [illegible] доктаап кээйин. Хүрмда мен [illegible] дарга[illegible], совхоз директорлап [illegible] удур[illegible] [illegible] [illegible] чордум.

Кызыл районда «Х. Улуг хурал» совхозтуң Өттүк-Даш фермазынга 1983 чылда 200 инек кирер даш кажааны тудуп [illegible] мал сортек. Кажаа арыг-силиг болур чораан.

«Алдан-Маадыр» совхозтуң Ак-Даш салбырында 60 чылдар үезинде база-ла бараан чаагай даш кажааларны кылган. Ферма симментал хунажыннарны өстүрүп, республикага ат-алдар[illegible] турар. Чоорту кажаалар бүткүл, чарлып эгелээн. Оон чамап, септеп, дыка хөй акшаларны кылган. Аңаа турган инектер түберкулез, өске-даа аарыглардан аараан. Ийи чыл улаштыр кажааларның [illegible] соп, [illegible] аштап, дезинфекциялап, совхозтуң акша-хөреңгизинден чарыгдалдарны үндүрүп келдивис. Ынчалза-даа оон кандыг-даа түңнел үнмээн. Ам канчаар ийи уксазын[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] 1989 чылдың он айларында ак-[illegible] 265 тонна сүттү ийиги сортка дужааган. Оон совхоз 8 муң рубльдиң продукциязын чедир албаан. Фермада саанчыларга бо чүүл моралдыг талазы-биле [illegible] [illegible] [illegible] рар. Ажыл чок арткан саанчыларга, кадарчыларга таарымчалыг байдалды тургузар дээш, совхозтуң администрациязы хемчеглерни чорудуп турар. Бо бүгү чүүлдер дээш совхоз дыка каражылыг.

Эрткен чылын совхозтуң төп салбырында Сарыг-Булуң фермазынга симментал 170 хунажынны садып алдывыс. Каш чыл бурунгаар ол ферма база сандараан турган. Үрелген кажааларның бетон[illegible] септеп, [illegible] [illegible]ганындан ында байдал шуут өскерилген. Чаа инек кажааны, сүт кудар черни чылган. Кажааларда өлен ажаарын механизастап, мал чеми болбаазырадыр мухаа ажылдаттынган. Ажылчыннарның суг-биржан фермазын организастаан. Аңаа зоотехник-организатор М. Мажай оолдуң, район Советиниң депутады саанчы, коммунист Н. Ондарның, механик О. Монгуштуң киирген улуг үлүү.

Республиканың өске-даа ажыл-агыйларында сүт-бараан фермаларында даш кажааларны хойу-биле кылган. Ында байдал кандыг чүве ирги? Оларның иштинде чылыг, кыжын соок эвес черлерге ажыглап болур дег. Бистиң удуртукчуларывыс төлевилел бүткээр ындыг кажааларны туттуруп-ла турар. Чок-ла болза, тудугнуң хуусаазы узамдыгар болгулаар. Черле ынчаш төлевилекчилер тус черниң кижилери-биле сүмележир болза эки-дир ийин. Кажааларның-даа өске-даа тудугларның даштыкы хевири, ханазы бедээн тудум бистер хөй түңнүг акшаны чарыгдап, аның түңнели кандыг байдалдыг апаарын чедир билбейн турар бис.

Ыяштан кажааларны малга таарымчалыг. Ооң иштиг белен-селен хыраалавас, чылыг болур. Электри дериниң механизациязы, малга чем кааптар черлерни аңаа таарымчалыг кылдыр тургузары. Машина-техниканы аңаа хөстүг ажыглап болур. Кандыг-бир таварылгада хайнакчын [illegible] [illegible] даш кажаадан белен. Ынчангаш ажыл-агыйның удуртукчулары, тускай эртемниглер бо талазы-биле айтырыгны өөренип көөр ужурлуг.

Хеймер-оол МОНГУШ.
«Алдан-Маадыр» совхоз

ЧАГААЛАР

Номчукчулар саналдап, сүмелеп, шүгүмчүлеп тур

АДЫ-ЛА ХЫРБАЧА

Эът магазиннеринде хырбача садып турарын дыңнааш, дыка-ла садып алыксап турдувус. Дыштаныр хүннерде чамдыкта диленгилээр-даа бис. Тывызыбайн-на турду. Оон бир-ле көөрүвүске, төпте эът садыында кирген болду. Өөрээнивистен хары угда ийини аппан бис, барык 13 рубль болган. Өртээ-даа элээн чүве болду.

Сонуургаан хырбачавысты кежээ бажыңга эккелгеш, чазып көрдүвүс. Ады-ла хырбача. Хырын иштинде бичии баар, инектиң бир сарыг шөйүндүзү, хөй-ле хой өкпези дыгып каан болур чорду. Ийи хырбачаның биреэзинде хары ол чүүлдерге немештир 2-3 хой чүрээ суп каан болган. Бир хырбачада сарыг шөйүндүнү кезик-чамдыы чиниг хевээр суп каан. Ол та кандыг аайлыг чүве. Далашкаш, карак ажыттап каан чүве иргин бе, кым ону билирил аан.

Ынчаар кылырга болур бе? Ону чогум кымның, кандыг технологияның бүдүүр кылып турар чүве иргин? Хырбачаны тывалар инектиң иштинден (баар эъди, баар, шөйүндүлер, чаг хелтеп) наътташтыр салып кылыр хире чүве болгай. Анаа-ла ат чодуп, тыва чемдир деп карак мегелээрге болур бе, ынчаш? Тываларның хырбача дээр чүвеңи аргажок чүве-дир деп ону эки билбес кижилер-даа элдепсине бербес бе! Хөй-ле өкпе дыгып каан хирезинде, өртээ дээрге талыгырдыр. Анаа садар болза, өкпеде, баарда-даа ынча улуг өртек кайдал. Моон соңгаар ону өөренип көрзе эки боор. Азы биске таварышканы ындыг болган ол бе?

Долаан ОЮН.
Кызылдың чурттакчызы.

ШЫНАРЫН ЭКИЖИТСЕ

Республикавыс найысылалы — Кызылда эът садар салбырда национал аъш-чем аймаанын кестүп келгени черле эки, таарымчалыг деп санаар мен. Хан, чөреме, кургулдай, хырбача болгаш өске-даа тыва чемнерни эът комбинадында тускай цехте белеткеп эгелээнинге кымның-даа сеткили ханар.

Ынчалзажок оларны белеткээрин ам-даа экижидери күзенчиг. Ханын белеткеп кудуп кааны чамдыкта ындыг кончуг эвес болгулаар. Согуназы, чесногу эвээш, эмин эрттир долдур куткан болгаш хайындырарга чарлы бээр. Катап эде кудуп, чогуур холуксааларын кемен-даа алыр-дыр бис. Эрткен чылдарда ханны башкага куткаш, ийи шөйүндү-биле кады садып турган, ол харын таарымчалыг, өртээ база чиик, кижи боду амданныг кылдыр кылып алырда эки чүве. Ынчаар белеткээри таарымча чок-ла болганы ол боор.

Кургулдай иштинде суп каан эъди бок-сак эът төгланчызы азы бестиг чаг-даа суп каан болгулаар. Чөремединин, ында чиңге шөйүндүнү иштин эки кангырлаваанындан ажыг, чинниг, чамдыкта үр тургузупканындан шөйүндүлер хээрек, чыттыг, шынары багай болур-дур.

Өкпе, чүрек, бүүректи, бааргы база ой-ойде садып турары эки. Хой бажын өрттеткеш, садар болза, улам эки. Куйгазын чиңге, амданныг, мүнү база чаагай болгай.

Күжүн чүл дээрге, ол тыва чемнерни эки шынарлыгла кылыр болза эки. Чүге дизе ону өске чон база сонуурган садып чий бээр болгай. Багай кылдыр белеткээр болза, адынга багай деп бодаар кижи-дир мен.

Раиса ТОЛЗАТМАА.

«ЭЭЛДЕК ШЫҢГЫРААШ»

Ындыг аттыг байырлалды Хову-Аксы суурнуң «Металлург» Культура ордузунга эрттирген.

Ук танцыны аңаа уран чүүл удуртукчузу Малина Алексеевна Монгуш 10 чыл бурунгаар тургускан. Оон бээр «Ээлдек шыңгырааштың» танцычылары Таңдының суурларынга, пионер лагерьлеринге, Кызылга болгулаан концерттерге киржип, көрүкчүлерге бараан болуп келген.

Оларның үре-түңнелдиг ажылын профэвлчовүлел үнелеп көргеш, хүндүлел бижик-биле шаңнаан.

Ол кежээ «Ээлдек шыңгырааштың» 10 чылынга тураскааткан солун концерт болган.

Корога ОЮН.
Таңды район.

АЖЫТТЫНАР БЕ

«Шайлаарак» деп атты элээн тывызык тыпнак ындыг шайлаар черни шагдала бир ажыткан турганының дугайында бижикчилер сактып бижип турар. Аңаа хамаарыштыр Таңды районнуң Межегей суурдан Мижит-оол Адыгбай, Сарыг-оол Хертек олар редакцияже чоруткан чагаазында мынчаар бижээн: Бижикчи Ирина Бюрбюнуң «Шайлаарак» дугайында бижээн чүүлүн номчааш, деткип тур бис. Алдан чылдарның эгезинде Кызыл хоорайның төп почтазының адаанга «Шайлаарак» кафе ажылдап турган. Ынчан кончуг-ла эки турган ийин. Оон изиг, сүттүг тыва шайны садып алгаш, боова, боорзак чип алгаш, кижи дыка таарымчалыг байдалдыг үнүп чоруур чүве болгай. Тыва ёлу-биле дүлген ужа-төшту, эътти безин садып чиир арга турган. Ол шайлаарагывыс ам канчап барганыл? Чок, шагда-ла дүжүргеш, оон херээ чок, орулгазы эвээш, карылгазы улуг дээн ышкаш чылдагааннарга үндезилээш, чоннуң национал аъш-чем талазы-биле сонуургалың базып каапкан. Мону бодап көөрге, ол үеде хөгжүлдени чаңгыс черге таптап турар кылдыр моондактап турганының уржуу ол-дур. Ам бо бүгүнү сойгалап илереткен мындыг үеде Тыва АССР-ниң төвүнге улусчу национал аъш-чем талазы-биле чемненилге черлерин боттары тургузуп алыр арганы бериф турар. Бижикчилерниң редакцияже бижип турар саналдары мындыг.

Тыва сарыг сүттүг шайны автовокзалга болгаш аэропортка доктаамал садарын чедип алыр херек. Оруктар чорааш чоң аргыжылга черлеринге, эң ылаңгыя, кодээден келген улуг назылыг улустар газтыг сугну, чигирлиг кофени ижип шыдавас.

Чоннуң хууда шаг-төөгүден бээр кылып, белеткеп чип чораан чемнериниң дугайында Эрзин райондан бижикчи Константин Хангай мындыг одуруглары киирген. «Улуг, биче-даа дижик аймак чон боду девискээрлиг, төрээн дылдыг, чаңчылдарлыг, национал чемниг болуру кымга-даа билдингир». Бижикчиге чөпшээрешпес арга чок, ол хөрээн өйүп чоруур хомудалын ак-кара чокка бижээни чөптүг. К. Хангай Бурят АССР-ниң төвү Улан-Удэге чоруп чорааш, ында бурят чон хуузунда чаңчылдарын канчаар камгалап турарының талазы-биле эки чүүлдерин демдеглээн. Эң ылаңгыя «Бууза» деп чеми кончуг нептеренгей болгаш белеткеп турары чаагай амданныг. Оларның национал чемнерин төп черлеринден келген кижилер кончуг сонуурган чиир боорун айыткан. Бо талазы-биле Тыва АССР-ниң төвүнге тыва кижилер чоргаарал-биле национал чемин чип, хөөрежир чемненилге черлерин ажыдып каар болза дыка эки. Оон алгын тыва ат-биле адааа чогуур чоннуң соду байдак болгай.

Бо хүннерде национал чемниг шайлаар черлеп оруунга кооперативтерни эвээш эвести ажыдып алган. Оларже чон шоолуг барбас, озалааш черлерде, чемнин ассортиментизи чаңгыс аай, багай белеткеттинген боор турар. Ындыг черлерге күзелдиг-биле аалдап бээр кижилер ховар.

Кызыл хоорайның эът бүдүрүлге черинде ам эът комбинадында тыва чемнер кылырының дугайлал салбырын ажыткан. Салбырда назы-хары улгаткан 9 кижилер ажылдап турар. Бо салбырны ажыдарынга бүдүрүлгениң удуртукчулары Б. А. Конуспаев, В. М. Сайнит сонуургал-биле деткип, идиг берген. Хан, чөреме, кургулдай, хырбача дээн тыва чемнерни кылып, магазиннерде садып турар. Бо чемнерни бурунгу Тываның улузунуң кылып чип чораанды ышкаш кылдыр кылып шыдавайн-даа турар болза аажок сонуургалдыглар. Казах чоннуң национал чеми куырдахты база кылып турар. Ында өкпе, чүрек, баар, чаг, дус, перец бар. Куырдахты мүнге-даа, хуужуурга-даа, хааржан картофельге-даа холуп, болбазыраадып чиир болза терениин амданныг чем. Национал чемнер салбыры чаа ажыттынган болгаш чамдыктарын айтырыглар тургустунуп турар. Ол ышкаш хөй национал чурттакчылыг хоорайда садып алыкчылар, аң ылаңгыя тыва чон, бистиң кылган чемнистиң канчаар хүлээп ап амдан-хоогумнун дээш өске-даа талалары бистиң дуvүрелин турар. Бистиң кылып турарывыс эвээш-даа болза бо национал чемнерни кылыры белен эвес. Оон биле шупту тыва кижилер [illegible] боор. Бо бүгүнү ам дугайда бистиң комбинаттан ёгттетпээн хөй. [illegible] дуюглалын башталын хөй кудурууп база садып ап болур, өртээ 00.22 кепеек.

Садып алыкчылар-даа бистерге-даа эптиг болуру-биле сүмелеримн иштерини күзээр ийик бис, деп салбырның бригадири Галина Дочгак бижээн.

Номчукчуларның саналдарынга-биле таныжып бистиң республиканың [illegible] рын өөрепип көөрге, шынапла, айтырыг чидии-биле шын көдүртүнүп турар. Бисте национал чемнер кафези чаңгыс-даа чок. А чылдагааны чүдел? Республиканың эът комбинадында национал чемнер белеткээр салбырны ажыткан. Олар ону белеткеп, магазиннерде садып турар апарган. А хоорайда бар хөй-ниитиниң чемненилге черлериниң чеминиң ассортиментизи чаңгыс аай, шынары эки эвес. А ол амдан чок чемниг столоваялар, ресторганнар трезиниң чемненилге черлери чүге эът комбинады-биле керээ чарып алгаш, национал чемнерни садып болбазыл? Бо бүгүнү биске өске республикаларда ышкаш чайлыг кылып болур аргазы бар. Ынчалза-даа хөй-нииити чемненилге черлериниң удуртукчуларының күзел, чүткүл чогунда диве частырыг болбас. Найысылалга национал чемнерниң кафезин дарый ажыдарын үе негеп келген. Чүге дизе, хүн бүрү чурттуң кайы-даа булуңнарындан ажыл, албан аайы-биле сургакчылап, туристер кээп турар аалчылар, аянчорукчулар, артистер дээш кымнарны чок дээр. Олар чүнүн мурнай ук чоннуң национал аъш-чеминден культуразынга чедир сонуургаар чүүлдери айтырыглары-ла хөй. Оон бетин черлелештир бистиң республиканың [illegible] [illegible] база [illegible] ажылга чогуур.

Үе айтырыгны [illegible] [illegible] келген. Номчукчуларның [illegible] негелделерин хараысалтылыг чер [illegible] тодаргай [illegible] бээринге солун [illegible]

Чагаалар допчулалын Мария САГАН-ООЛ кылган.

МЫНДЫГ САНАЛДЫГ МЕН

Сөөлгү үеде партияның национал политика талазы-биле платформазын бистиң республикада калбаа-биле чугаалажып турары база тыва дыл болгаш тыва чаңчылдар талазы-биле [illegible] [illegible] [illegible] хөй чаа бодалдарын ажылдың чаа арга-хевирлерин тывылдырып турары солун болгаш өөрүнчүг. Моон түңнелинде чамдык боттуг ажылдар база кылдынып эгелээнин эскерип турар бис.

Маңаа хамаарыштыр «Шын» солуннуң номчукчузу болганымда, солун арнын дамчыштыр мындыг санал ды көдүрүкседим.

Эрте-бурунгудан эгелээш, тываларның тыва аъш-чем белеткээр чаңчылдары турул келген. Төөгү дамчып келген ол чаңчылдар уран арганы, национал онзагайны база илередип турар болгай.

Мынчангаш найысылал Кызылга тыва национал кухня бажыңын ажыдарының аргазын өөренип көрзе чүл. Бистиң найысылалывыска чүгле бистиң чурттуң ажы-дуңма улустары эвес, харын делегей чурттарының төлээлери удаа-дараа аалдап кээп турар болу берген болгай.

Чугаажок, акша-хөреңги, материал херек. Ынчалза-даа мону ниитиниң чемненилге трезиниң, херегленчилер эвилелдериниң баштаар чериниң акша-хөреңгизи, орулгазы-биле оларның планынга киириштир кылып болур арга бар болгу дег. Алыс тудуг хөй каът болбас-ла болгай. Кол-ла чүве чиик өртектиг тудуг материалдарын колдады ажыглаар.

Ынчалза-даа ол бажың (төп) амгы бар турар бир хепке үлегерлеттинген болур болза, кижилерниң сеткил-сагыжын, сонуургалын хандырып шыдаавазы база чугаажок. Ынчангаш Кызыл хоорайкуском, ниитиниң чемненилгезиниң трези оон даштыкы төлевилелиниң кончуузун чарлааш, бети дээрге найысылалдың хөй-ниитизи-биле чугаалажып көөрү чугула. Ук төп тыва национал архитектураның, уран синибиттениң, чазанылганың [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] Оон дарын тыва [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] чүге каастап болбас деп. Кедизинде бо төптүң чанынга тыва фольклор ансамбли база ажылдай берзе-даа чадавас.

Кандыг-даа тудуг өртек үнезин ниитилелге чандырып бээр хүлээлгелиг. Ынчангаш да ук төп чүгле национал көөргедиг болу бээр болза база-ла таарымча чок.

Ынчангаш мындыг бодалды бүдүрер дээр болза, кооператив училищезиниң базазынга тыва кухня технологиязының салбырын ажыдары чугула. Оон аңгыда тыва чемнер белеткээриниң аргаларын (рецептилерин) бүгү тала-биле хандыр өөренир. Чайгы дыштанылга, каникуллар үезинде училищениң сургуулдары оларны хоочуннардан чыып бижиир, эмгелеп тургузары күзенчиг.

Төп тура берген шагда чоок совхозтар, фермалар, хуу малчыннар-биле керээ чарып, чамдык тыва чемнерни олардан ап болур арга база турар.

Ынчангаш ам бо бодалдың төнчү сорулгазы болза, ук төп бедик класстың, дээди шынарның, эң эки хандырылганың чери болган турары. Ынчан ол бодунуң өртээн төлеп бериптеринге чигзиниг турбас.

Харын-даа ук төп чүгле чемненилге чери эвес, харын дойлар, байырлалдар, кежээлер эрттирер чер — өскээр чугаалаарга, база бир культура төвү болу берип болгу дег.

М. АРТАЕВ.
Партияның болгаш күш-ажылдың хоочуну.

ТАЛОН ДУГАЙТЫ

Херек-чорук ужурунда өскен төрээн черим — Бай-Тайгага чорааш, районнуң комсомол конференциязынга аңыяктарның бүгү-ле хайхалаптыг кем-херек үүлгедиглери арагадан үнүп турарын чидии-биле шүгүмчүлеп, харын-даа 30 хар чедир кижилер арага талонундан эки тура-биле ойталаарының дугайында саналын аажок чүүлдүгзүнүп, деткээн мен.

Бистиң республикада араганы талон-биле садар кылдыр чурумчутканы — эң не кылдыг хемчег дээрин билдингир. Ынчанмас аргазыдаа чок турган. Чүге дизе, арагалаашкын кижилерниң угаан-медерелин баларадып, оларны теннидип, ол хоралыг кырган, чалын дивейин ижип турганы чажыт эвес болгай. Сөөлгү чылдарда чүгле арага талонунче көрүңн, өске даштыг, тодаргай суртаал, кижизидилге барык чок, сулараан деп болур.

Назы-харым улгаткан пенсионер мен. Чамдык мээң үежилерим, 1-2-ги бөлүктүң инвалидтери, кырган хоочуннар арага талоннарын бодунуң-на ажы-төлү-биле домей аңыяк оолдарга ажыкоончаа бодап садып турар боор-дур. Чогумчалыг эвес ындыг байдалды кичээнгейге ап, кым-даа чогуур хемчег албазы эдеп. Кандыг чылдагаан-биле ол кижилер ындыг «үүлгедиггe» четкенин сонуургал, тодаргай хемчег алза эки эвес бе!

Бистиң, кырганнарның, ада-иелерниң чамдык ындыг багай үлегерибистен ажы-төлүвүс бисти улуг-ла тоовас, хүндүлээр хевиң чок боор деп бодаар мен.

Тыва кижилерниң төөгүзүнде, эр кижилер 30 хар чедир арага ишпес, херээжен кижилер арагага шуут аас дээртпес болгай. Мээң үе-чергелеримни ада-ие ындыг эки үлегер, чаагай чаңчыл-биле кижизиткен болган, ол бүгү чурттаалгамның дүрүмү боор артканы.

Сеймит ХЕРТЕК.
Кызыл хоорай.

ТУРАСКААЛДАРНЫ ҮНЕЛЕП, ХУМАГАЛААР

«Бис эрткен үеже хол боозу-биле адыптар болзувусса, келир үе аңаа пушка-биле харылаар» деп, бир улуг совет чогаалчы бижээн. Эрткен үеже хай кирип, төөгүнү хандыр-биле өөренип көрбес болза, бо [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] бүдүүп, камгалал чок черрытан чок болганы хомудаанчыг.

Шаанда, мээң билиримде О. Шывыаның Деспеңге хүрээ турганын эки билир мен. Ортузунда улуг дуган, ийи кыдыында шак-ла ындыг хевирлиг ийи бичии дуганчылар турар чүве. Улуг дуганның иштинге бичии тенек уруглар кирип, көрүп шаг болган бис. Олурган бичии чаш уруглар дег, хөй-ле хола бурганнар, дорунде бистиң амгы республика музейинде тургузуп каан диргиг амытаннарның кежинге хептеп кааны ышкаш адыг турар чүве.

Ном судурлар дээрге кандыг-даа эмге-сеске чок ооң иштинде өдек-биле домей төктүп чыдар чорааң. Ынчан херек чок дээш ээгкагдынган турган үези-дир ийин. Деспең дээрге чайлаг чер болгай. Улуг чаъс-борааң болу бээрге, чайгы тас хөй үелеп, доңмазын дээш чоогунда аалларның кодан хөйларын, ыжыктап кажаалап хондурар чери апарган.

Ол хүрээниң ол үеге чедир хереглеп турганы улуг ортек-үнелиг эт-херекселдери ынчаар камгалал чок сандарап узуткаттынган. Бистиң ол чайлаавыс Оваа-Тейи дээр кончуг чараш тей, хоружук ортузунда турар. Ооң баарында мыраңай бодунда кажаа орну дег оргулааш бар. Шаг-шаанда ол чадап, десиилеп кылган чүве, ам чайлаар бүтүнүн-даа чадавас.

Орта чылдың аалдар чайлаглап үнүп келгеш, ооң кырынга тургузуп каан оваага ызым-бүрү аъш-чеминиң дээжизин белеткеп алгаш каап, найыр кылып, хөглээр турган. Аът чарыштырып, мөге хүрештирип, «мал маган чайлагга эки семирээн, амылыг амытаннарга аарыг-хамчык дегбес, кадын чаагай болзун, тараа-быдаа, оът-сиген чаагай болзун» деп алгап-йөрээл кылыр, байырлаар турган.

Ол оргулаашка мөгелер хүрежир турган. Ынчан ковуун чериндеи иштинин херектер ажылдаңчылары Ямбыл [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] боолаш-биле [illegible] өттүр адыи турганын көрген мен. О. Шывааның чайлаглардарында төөгүнүң тураскаалдарынга хамаарышкыр кижи кежээлер, базырыктар эмге-жок. Оруктуг бажын аңа бөөрге, бирээзи улуг, бирээзи бичии ийи кызыл кежээлер турар. Оларны бистиң чериниң кырганнары: Оргутулап бичии уруун эдертип алган, кызыл чаңагаш кылыштап ажып келген дилеңчи аңыяк херээженниң тураскаал дүрзүзү дижир.

Шывааа-ла ында дилеңчи херээжен Шалык чуртунга келгеш, аал-кежиин тыв кырыыр назынында «Бай-Кадай» диртин. Канчаар-даа аажок хөй хойлуг, чонугуже чурттаан чүве-дир. Бистиң черниң ядыы улустарынга Бай-Кадай аажок ачы-буянныг чораан, ооң иртиниң эъдин чиңээн кижи Шалыкта чок деп кырганнар чугаалажыр.

Бистиң черивисте Улуг-Серлик биле Биче-Серлик деп кожа баткан ийи хемниң аразында ак хаяларлыг бичии артчыгашты Көдүрер-Даш баалыы дижир.

Ол артчыгаш кырында үш даш ожукта салып каан көдүрер даш чыдып турар. Ону бистиң үениң мөгелери көдүрүп чадашкан. Ол даш амдаа ында чытпышаан. Мээң авамның авазы кырган-авамның адазы, бодунуң үезинде Мөөңгө безин сурагжаан мөге Демзэн-Кончук ону көдүрүп салган чүве-дир.

Авамның авазы ол кырган-аваммның чогум адыи Донгаа дээр. Ол чедеи чедилиг тургаш мен он хар лыг турганымда. Бедирге мечүүзнн эки билир мен. Ол мечүүзүнүң чылында. чаавн, ол даштарты канчаар көдүрүп салганын чугаалап орда, кончуг таптыг дыңнаан мен.

Оон чугаазы мындыг: «Кырган-адаларым оргута ол чыдар малдак ак даштыг канчаан көдүрген караамбиле көрген мен ийин, уруглар. Ыг чыдаыг кижи мен. Канчап он ийи харлыг турган мен. Аалывыс ынчан Аржаанче кургаттер кежип бар чыткан бис. Ынчан ол артчыгашты Ак-Баалык дээр чүве. Ол [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] улуста ону дыңнавас кижи чок.

Ол чүъктүг шарыларның сүрген малдың бажын бичии доктаадыптынар, ачок чүве бир болза, олит-даа алгай бис, мен мында бир даш көрүп каан кижи мен соңгу үениң мөге оолдары көдүрүп чоргур кылдыр маңаа салып каар бодаан кижи мен. Намын база десун орар, шөлеп көрген мен, барыштыг даш ийин дээрге хамык улус сонуургай берген.

Чүъктерлиг шарыларны, сүрген малды-даа доктаатпаа чүве. Ачам муңуп чораан аъдын дүжүп, ээрин сөөн каапкаш, ындыг чоңдан ап алгаш, оолдар ынй деп алгаш, аъдынының мурнуу аяо ийинге чыткан калбак ак дашка барды. Дашты чыдыындан ону оргарга салып алыргыта эптиг, номчик, аракты-чек черде апаарды. Оон соонда аргамчызыныңче бир солду айлап алгаш, алдыртап алгаш, дашты тоң кылдыр шарып алган. Черге апташтыр олуруп алган, дашты оолдарның дуңгаа-биле оргазынга чүктээш-биле аптанталдыр алгаш, Агай деп тыпып алгаш, дашты чүктэлээш, орукче саарал чокка барган.

Ожукка эккеп дүжүргеш, ожуктар салгаш, аргайчыны ажылдап ол дашты көдүрүп чидүрткеш, ожукка салып каг-ды.

Кырган-авамның ону чугаалап олурганындан бээр бешен-беш чылдар эрткен-дир. Ол 1939 чылдың чайында мооңк. Чеден чедилиинде, Кырган-авам он ийи харлыг турда, ол дашты көдүрүп салган болгай, ынчаарга ол 1862 чыл-дыр ийин. Ынчан мөге аттыг кадыг кижи турган чүве-дир, кижиниң ханы үзээр сеткил калган болган дээр чүве. Ол дөртен үш харлыында ону көдүрүп салган.

Терезтинниң бажында Маңчангыл даанын кырында төөгүнүң улуг пажы база чыдып турар.

Харалтыг-Хемниң Бүгүргүге бир куйда бурунгу шевер кижиниң кылганы бурган дүрзүзү салдын турар. Шывыан-Хемниң чаагарында [illegible] [illegible] бүргүгү чуртан. Тере-Хемниң Кежээ-Чарыгта хамның дүп бургу, бүгүнгү судурлар шыгжаттынып чыдар. Берт-Дагның Кежээ-Одазыниң узун кижи кежээзин тура соп аппарган, ам кайда чыдары билдинмес.

О. Шывааның Өңгеш-Аксы ховуда, Бора-Тей деп киживис чаңгыс бора тей бар. Таптыг өөренип көөр болза, ол тейни шаанда шыгжамыр, хемчүү базырары-биле ону кижилер-даа свааллап тургусканы чадавас. Ол тейдең өрүн-тудуг участогу доврак алыр дээш чаза тырта бээрге, адаанда төөгүнүң шыгжамыр чүүлдери кестүп кээрге, дөврак алырын соксаткан.

Самагалдай суурда Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчилеринге тураскаатмаи тураскаал комплексти үнелени-биле чаартып тургузары, ону көрүштүг, чараш кылдыр эде кылыры күзенчиг. Ында өңгүр, чырык чүү-даа чок, бөлүр кара немент кестүр. Тес-Хем районнаа Ада-чурттуң Улуг дайынынын киржикчилери чораанарының долу фамилиялары чыскаал бижип кагза, ол кымга-даа өөрүнчүг болгаш чоргаарапчыг болур эвеле.

Кандыг-даа тураскаал азы кандыг-бир комплекс кижилерни бодунче ала-чайгаар хаара тырта бээр сорунзалыг кылдыр кылдынган турар ужурлуг. Аңаа уран чүүлдүң онзагай аян-шинчизи илереттинген турары билдингир. Боттуг шимчээшкин чок, аңаа-ла хоютку дег кожаа бертен турар скульптура дүрзүлерни кижи сонуургавас болгай.

Биче-оол ДОЮНДУП.
Төөгүнүң болгаш культураның тураскаалдарын камгалаар ниитилелдиң Тес-Хем район комитединиң кежигүнү.

ДЕЛЕГЕЙ МЕДЭЭЛЕРИ

ЧАА КОМИТЕТ

БЕРЛИН. ГДР-ниң ажыл-чыы-тарапчын инспекциязының комитедин ГДР-ниң Улусчу контроль комитеди кылдыр эде тургускан. Чаа комитет күрүне эрге-чагырганының дээди органынга дорт чагыртыр. Ындыг шиитпирни чурттуң улус палатазының президиуму четвергте хүлээп алган. Чаа комитет күрүнени удуртуп башкарарынга, социализмни чаартыр чорудулгунуңга ажыглыг чоннарның идепкейлиг киржилгезин хандырарынга үндезилеттинген.

Президиумнуң кежигүннери тускай түр комитеттиң ажылдап кылганы солунгалдар дугайында хоойлу төлевилелин чугаалажып көрген болгаш ук төлевилелди франциларга болгаш улус палатазының комитеттеринге, а ол ышкаш «тегериик столдуң» чогуур ажылчын бөлүүнге чугаалажып көөрү-биле дамчыдып бээрин шиитпирлээн.

Улус палатазының ээлчеглиг хуралын январь 11-12-де чыыштырарын көрген.

(СЭТА).

УЗАМДЫККАН

ВАШИНГТОН. АКШ-тың президентизи Джордж Буш январь 31-де конгрессиниң ийи палаталарының каттышкан хуралынга «чуртта байдал дугайында» чүве чугаалаар. Президент мурнунда тургустунга берген чаңчылды ёзугаар администрацияның даштыкы болгаш иштики политиказының кол угланыышкыннарының дугайын тодарадып чугаалаар. Президент 1991 сан-хөө чылында бюджет төлевилелиниң дугайын конгресске ийи хүн мурнады азы январь 29-та киирер. Ак бажың баштайгы үеде бюджет төлевилелин конгрессиниң 101-ги чыыжының ийиги сессиязы ажыттынарынга чедир бир хүн бурунгаар азы январь 22-де чарлаар деп турган. Ынчалза-даа бюджет төлевилелин ажылдап кылыры узамдыга бергенин барымдаалааш, ону чеди хонук соңгаарладыр чарлаарын административ-бюджет эргелелиниң директору Ричард Дарман чедип апкан.

(СЭТА).

ЧАЗАК ШИИТПИРИНГЕ УДУР

ГАВАНА. Фарабундо Марти аттыг национал хосталга фронтунуң отрядтары Сальвадорнуң найысылалының соңгу талазында 90 км черде чурттуң улуг электри станцияларының бирээзин камгалап турар айыыл чок чорук күштериниң бир кезиинин тургузуннуң четкиг хүрээлеп тежинде [illegible] кылган. Сальвадордан келген дыңнадыгда айтып турар.

Фарабундо Марти аттыг национал хосталга фронтунуң Сан-Сальвадор хоорайда турар отрядтары [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] чепсек-херекселдерин садып үндүрер ажылдарын чорудуп турар. Тура халышкаччылар хөй-ниитилиг транспортунга аргыжар ертекти чамаатын улгадыптаны дээш ындыг операцияларны эрткен чылдың чалым айында эгелээн.

Сальвадорнуң чепсектиг күштериниң парлалга талазы-биле комитединиң дыңнатканын ёзугаар алырга, ооң шериг немектери тура халышкаалнарның чепсек чажырган складтарын тып алыр дээш найысылалдың чоогунда черлерни дилеп турар.

(СЭТА).

КЫСКА МЕДЭЭЛЕР

БОНН. Германияның Федеративтиг Республиказының 19-тан 64 хар чедир назылыг чурттакчыларының [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] адырларының специалистеринден тургускан тускай төп дыңнаткан. [illegible] герман [illegible] [illegible] [illegible] болгаш албан хаажчыларының тускай мергежилин бедидеринге акша-хөреңгини харам чокка үндүрүп берип турар. Чүге дээрге «алдын холдуг» ажылчыннарның кылган продукциязы арбын-даа, эки шынарлыг-даа болур дээрзин олар кончуг эки билир.

НИКАРАГУА. Никарагуаның президентизи Д. Ортега ООН-нуң Айыыл чок чорук чөвүлелиниң хуралын чыылдыргыш, аңаа АКШ-тың Панамаже халдаашкынының дугайында айтырыгны чугаалажыр негелде салган. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] шагар херек деп, ол медеглээн.

(СЭТА).

КЕЛИР ҮЕНИН АВТОМОБИЛИ

САН-ФРАНЦИСКО. Америкада, харын-даа бүгү делегейде, эң улуг бүдүрүлгелериниң бирээзи болур «Дженерал моторс» дээр автомобиль тудуушкун корпорациязы электри мотору-биле ажылдаар чиик машинаны чогаадып кылгаш, ону Лос-Анджелес хоорайга делгеп көргүскен.

Чаа марканың автомобили амгы үеде бүгү чурттарда ажыглаттынып турар коргулчун-кислота батареялары-биле ажылдаар. Ийи улуг батарея автомашинаның башкы дугуйларын долгаар электри моторларын ажылдадыр. Ол машинаның дүргени шакта 100 километр. Бир удаа октаа чаап батареялары-биле 192 километр черге чорупп болур. А электри моторларының ниити күжү 114 аът күштүг [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] турбас. (СЭТА).

ТОКИО. Японияның найысылалының чоогунга делегейниң 28-ки автосалону ажылын доозкан. Ол делгелгени организастаар мурнунда улуг белеткел ажылын кылган. 54 муң дөрбелчин метр черни шывыглыг делгелге шөлү кылган турган. Аңаа делегейниң 15 чуртун төлээлээн 339 компания боттарының бүдүрүп кылып турар автомашиналарын делгеп көргүскен.

Автомашиналар талазы-биле конкуренция амгы үеде делегейде кончуг күштелген. Ынзы-бүрү автомашиналарны кылып турар улуг корпорациялар болгаш каттыжыышкыннар чыл санында бир чаа хевирниң автомобилин делгелгеге киирбес болза конкуренция демиселинге аштырып каар апарган. Чүге дээрге садып алыкчылар ооң продукциязын чыдып калган деп санай бээр. Бо делгелгеге 90 чылдарның төнчүзүнгедир бүдүрүп эгелээр автомобильдерниң хевирлерин көргүскен.

ЧУРУКТА: Японияның «Исудзу» дээр фирманың келир үеде кылып эгелээр чиик автомобили.

СЭТА-ның фотозу.

Уруглар кижизидилгези — ада-иениң херээ

СӨСТУ ДЫҢНААР, АЙБЫНЫ ТАНЫЫР

Санчат оол МОНГУШ.

Фотоинформациялар

УКРАИН ССР. Александр Борщаговскийниң сценарийин езугаар «Даңгыназын дааранычылары» деп чаа фильмни Киевтиң төөгүлүг черлеринде тырттырып турар. Фашистерниң хоорай чурттакчыларын Бабий Яр деп черге боозап кааргынын будуүнде, бир дүн-хүнүн дургузунда бир ог-бүлеге чүү болганын кинода төөгүп турар. Киноның кол маадырлары — даараныкчы Исаакты [illegible] — Иннокентий Смоктуновский.

ЧУРУКТА: [illegible] Иннокентий Смоктуновский.

Ю. МОСЕНЖНИКТИҢ фотозу.
СЭТА-ның фотохрониказы

Сүт-Хөл районда суурларның бот-тывынгыр урян чугл коллективтериниң район товүнге концерт үндүрери чаңчыл болган. Оон шилгарап үрен талантыларны шилээш, республика фестивальынче чорудар. Район төвүнге «Алдан-Маадыр» сов...

Валерий ТАНОВ.

БЕЛЕКТИ АЛГАН

Саян-Шушенск суг ыгжамырының эриинде чараш, көрүштүг кыдыр туткан Чаа-Хөл суурнуң чурттакчылары Чаа чыл байырлалында чаа белекти алган. Ында садыг-ажыдырал комплекизи ажыглалда кирген...

В. КРИВДИК.
СЭТА-ның корр.

Чаа-Хөл
Тыва АССР.

Номчукчунуң бодалы

«УЙГУ ЧОК УЛУГ-ХЕМНИҢ» ЧАПГЫЫ

Михаил ШУР-ООЛ,
Пенсионер.

АМ ТУРАНГА БОЛУР

Кызыл Мажалык суурнуң ажыглалга кирген чаа Культура бажыңының ажыл-чорудулгазы ... Аңаа турасказаатыр спортчу маргылдаалар болган.

Атлетиктиг гимнастика биштии республикада чаа хөгжүп орар. Ак-Довурак биле Кызыл хоорайның аңаа сонуургалдыг спортчулары күжүн шенешкен. Штанганы үш хевирге күш-биле кодурериниң бо маргылдаазынга 27 атлет команда болгаш дөгерн аайы-биле туружунда маргышкан.

Чидиг демиселдиң түңнелинде Кызылдың командазы бирги. Ак-Довурактылар — ийиги черни алган.

...

Бо чылын республика хемчээлдиг ындыг маргылдааны Туран хоорайга болур. Ынчангаш амгы үеде ол маргылдаага белеткелдер эгелей берген.

Виталий БАЛДЫР,
Атлетиктиг гимнастика болгаш шой кодурер спорттуң Барыын-Хемчик район федерациязының даргазы.

Бот-тывынгыр артистер дугайында бодал

ЧҮГЕ ҮНЕЛЕВЕЙН, ХҮНДҮЛЕВЕЙН ТУРАРЫЛ?

Базыр-оол ЧҮЛЬДУМ-СҮРҮҢ.

РЕСПУБЛИКАНЫҢ «ХҮНДҮЛЕЛДИҢ ЛЕМДЭЭ» ОРДЕННИГ ХӨГЖҮМ-ШИИ ТЕАТРЫНЫҢ 1990 ЧЫЛДЫҢ ЯНВАРЬДА

РЕПЕРТУАРЫ

Январь 9-та. Хөгжүм-шии театрының артистериниң тыва музыка концерти.

Эгелээри 18.30 шакта.

Январь 11-де. У. Шекспир. **«Он ийиги дүне».** (Тыва бөлүк).

Эгелээри 18.30 шакта.

Январь 13-те. «Азас» танцы ансамблиниң концерти. Кызылдың уран чүүл училищези.

Эгелээри 12 болгаш 16 шактарда.

Январь 14-те. А. Ставицкий. **«Дөрт байысаалга».** (Тыва бөлүк).

Эгелээри 18.30 шакта.

Январь 16-да. М. Салтыков-Щедрин **«Хөлегелер».** (Орус бөлүк).

Эгелээри 18.30 шакта.

Январь 18-те. Күрүнениң ыры болгаш танцының «Саян» ансамблиниң концерти.

Эгелээри 18.30 шакта.

Январь 19-20-де. Москваның шии театрының көргүзүглери.

Эгелээри 18.30 шакта.

Январь 30-де. Композитор П. Геккерниң чогаадыкчы [illegible].

Эгелээри 18.30 шакта.

Январь 31-де. Ч. Ондар. **«Ханның истери».** (Тыва бөлүк).

Эгелээри 18.30 шакта.

Телевидение

ЯНВАРЬ 9
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

КЫЗЫЛДАН

МОСКВАДАН

КЫЗЫЛДАН

МОСКВАДАН

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

КИНО

ЯНВАРЬ 9-ТА

АГААР

667000, Кызыл хоорай Красноармейская, 100 — Индекс 54241

Редактор В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34; ◆ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-28; ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-82; ◆ оралакчылары — 3-45-03; Кылдыстар: ◆ партийтиг амыдырал — 3-36-82; 3-36-25; идеология — 3-34-57; ◆ совет тургузуу — 3-34-98; 3-41-23; ◆ үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; ◆ рөлдечүүр — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; ◆ информация — 3-37-11; ◆ чагаа килдизи — 3-39-03; 3-34-39; ◆ очулга — 3-34-83; ◆ корректорлар — 3-37-11; ◆ уидурукчулер — 2-27-41; ◆ солун кудүйн бар ганда — 2-32-75; ◆ бухгалтерия — 3-43-41.

Чылда 300 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга арыны. Тиражы 28000 экз.

Тыва АССР-ның Ном үндүрер, полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл. Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

ТС-00492

Тувинская ... БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-нин Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чылдың январь 10 среда

№ 8 (14208)

1925 чылда үндезилеттинген

Өртээ 3 көп.

ХОЙ ООЛДААШКЫНЫ—ИЙИ ДАКПЫР ШЫЛГАЛДА

◆ Аңаа белеткел кандыгыл, түңнелдери ындыг болур ◆

Амгы үеде республиканың барык болгаш мурнуу районнарының коданнарында хой оолдаашкыны эгелээн. Бо дээрге чүгле кадарчыларга эвес, харын совхозтарның удуртукчуларынга, зооветспециалистерге база дорт хамааржыр ажыл. Экономиканы башкарарының чаа аргазынче кирген болганда, мал төлүн бүрүн камгалап алыры — бот-орулга-чарылганың эң кол негелделериниң бирээзи. Совхозтарның бүгү ажылчыннарының, ооң иштинде удуртукчуларның болгаш специалистерниң шалың төлевири-даа оон бүрүн хамааржыр.

Ажыы-биле чугаалаарга, хой оолдаашкынынга белеткел бүдүн чыл дургузунда уламчылаар. Шынап-ла, кыштан малды хүр-менди ажырары, кыргылдаачы, чуулдааны, чайлаглаашкынны организастыг эрттирери, хураганны үзүп аңгылаары, хойну сула эдериштирери болгаш тарып боозадыры — бо бүгү чүүлдер арасында шупту сырый холбаалыг, тудуш. Оларның кайы бирээзин чедир кылбаска-ла, мал төлүн алыры эвээжээр.

Бистиң республикага каш чыл мурнунда 100 хойга онааштыр хураган алыры дыка кудулаап турган. Ол чорук шуут-ла дүвүреңчиг апарган. Чүге ындыгыл дээрге малчыннар эки-даа, четпес-даа ажылдаарга, оларның төлевири дөмей апарган, ынчангаш оларның материалдыг база моральдыг сонуургалы кудулаан турган. Бо дүвүреңчиг чүүлдү барымдаалааш, республикага «Чүстү-малчын» клубту (эрткен чылдан бээр «Чүстү-малчын звено» аттыг апарган) тургусканы таварылга эвес. 1989 чылдың түңнелинде 60 ажыг өг-бүле — шээр мал кадарчылары 100 хой, өшкүден 100 болгаш оон-даа хөй хураганнарны, анайларны алган. Малчыннарның сонуургалын катап көдүрер, дуржулганы нептередир дээн сорулга күүсеттинип эгелээн.

Бисте, шын харын, малдан хөй төл алыр талазы-биле дуржулга бар. Чүгле ону өөренир, шиңгээдип нептередир херек. 1989 чылда республиканың хойжуларындан «Сосновское» дуржулга-бүдүрүлге ажыл-агыйының малчыны Степан Кичи-оолович Ооржактың дуржулгазын Таңдының хойжулары шуут-ла ооң кодаңынга кээп көрүп чораан, ол ышкаш база бир өг-бүлениң хөй хураган алган дуржулгазының дугайында районга тускай плакатты парлап үндүрген. Шак мындыг хемчеглерниң түңнелинде Таңдыга хойдан хөй хураган алыр шалыпчыларның саны бо чылын көвүдээр деп идегел бар.

Мал чемин өске районнарга бодаарга, эвээш болур Эрзиниде «Чаа орук» биле «Мөрен» база Кызыл районда «Тере-Хөл» совхозтарның үш бригадазы эрткен чылдың түңнели-биле 100 хойдан 92-92 хураганнарны түс-түзүнда доруктурган. «Эйлиг-Хем» совхозтуң өшкү кадарчызы Шагдыр Сатович Микит-оолдуң өг-бүлези 120 анайны чүске онааштыр камгалап алган. Шак мындыг чижектерни барык ажыл-агый бүрүзүнден көрүп болур.

Амгы үеде дыка хөй малчыннар өг-бүле база аренда керээзи-биле ажылдап турар. Ол дээрге үстүнден айтыышкын манаар олурбас, кижилер боттарының харыысалгазын билип ажылдаар арга-дыр. Бир-тээ, бот-башкарып болганда, олар мал оолдаашкынынга ыяк белеткенип алыр. Төнчү түңнел дээш ажылдаар, керээде айыткаанындан арттыр алган хураганнарын боттары билир, ону саңажыңга өртектери-биле совхозунга садып-даа, азы мал кылдыр азырап ап-даа болур. Мал төлүн алыры соолгу үеде чоорту көвүдеп келгениниң база бир чылдагааны — керээниң ачызы деп дорт чугаалаар херек.

Хойдан хөй хураган алырда, зооветспециалистер база малчыннар боттары-даа хынамчалыг белеткенир ужурлуг. Дуржулгалыг кадарчылар мал оолдап турар үеде чиир чемин, кедер хевин безин шуут баш бурунгаар белеткеп алыр. Аңаа үүрмек чүве турбас дээрзиниң бир бадыткалы ол.

Мал төлүн алыр үеде культура, эмнелге, садыг, хандырылга, почта ажылдакчыларының харыысалгазы улам нежир. Олар тускай план-графикти тургузуп, ону совхозтарның дирекциялары, күүскомчар-биле дугурушкаш, ол ёзугаар ажылдаар ужурлуг. Аргалыг болза, ол үеде малчыннарның бичии уругларын садиктерге, яслилерге хаара тудар. Бажыңында өөнде бичии кижини арттырып каваш, хураган ыдып тударга, кижиниң сагыжынга чүү кирерил. Ол ышкаш аалдарга бичии уруглар турарга, оларның кадыынга база таарышпас. ССР Эвилелиниң 60 чылы аттыг совхозтуң Тоолайлыг бригадазының малчыннары төвүнге уруглар садын тудуп бээрин каш чыл улаштыр негеп турары таварылга эвес.

Хой оолдаашкынының үезинде ветеринария ажылдакчыларының харыысалгазы ийи дакпыр улгадыр. Мурнукуву ышкаш, олар коданнарга чүгле суг сөөртүр машина-биле келгеш, кире дүжүпес, а ёзулуг дузаны чедирер апаар. Кампания эгелээриниң мурнунда эргежок чугула бүгү-ле эмнерни четчелеп алыр. Чаа ажылдаан кадарчыларны малдың аарыгларындан эмнээриниң бөдүүн аргаларынга өөредир. Мал эмчизи база зоотехник-даа улус мал оолдаашкынының үезинде шуут-ла кадарчыларга холбиле дузалажыр, малчыннар арызынга ажылдап, чурттаар херек. Малчын өг-бүле арендаже кирген, боттары билзин дээш оларже сагыш салбайн баары шын эвес. Учёт-отчёт база мурнуку хевээр-ле шыңгыы болур ужурлуг.

Бачым ажылда улустуң аъш-чем, бараан хандырылгазы кол черни ээлээр деп чүве билдингир. Ынчангаш автомагазиннер чүгле малчыннарның кичээлдээр азы хуралдаар хүннеринде баары канчап-даа таарышпас. Малчыннарның чырык, одаар чүүл-биле хандырылгазы канчап-даа ийиги черге ниң айтырыы болбас.

Хөй массалыг төрүй берген үеде коданга өг-бүлениң ийи ээзи ажылга канчап-даа күш четтикпес. Ынчангаш сакманчылар ыяап-ла херек. Чамдыкта арендаже кирген өг-бүлелер эвээш чарыгдал үндүрер деп бодап алгаш, сакманчыларны алыксавас-даа таварылгалар мурнунда тургулаан. Оларны шилип алыры база эң чугула. Чүге дизе сакманчылар биле хойжулар бот-боттарын билишпес болза, дениг ажыл үнмес. Ол ышкаш сакманчыларны баш бурунгаар чыып, өөредиp ужурлуг. Душкан-на кижи хураган ажаап шыдавас деп чүве билдингир. Оон ыңай бир чугула негелде болза, сакманчыларның ажылын үнелээр, оларны шаңнап, мактаарын утпас херек, оон башка оларның сонуургалы чок болур. Чарыштың негелдезин баш бурунгаар ажылдап кылгаш, дугурушкаш, ону сакманчыларга таныштырар.

Мал төрүп турар үеде агитквартталдарны, суурларда албан черлерин, организацияларны бригадаларга, ол хамаанчок түс-түс коданнарга быжыглаар практика бисте бар. Ол шын. Мал ажылы бүгү улустуң хереэ деп чүүл бар.

Бо чылдың январь 4-те «Шын» солуңга «Чеди чүзүн малым турда»... деп арынны парлаан. Ында хой оолдаашкынының үезинде кадарчы кижиниң дорт хүлээлгезиниң, эң ылаңгыя хураганны аарыглардан камгалаарының талазы-биле чамдык ажыктыг чүүлдерни бижээн. Ынчангаш хойжулар ол арынны тыпкаш, эки номчуп алыры ажыктыг. Малга кургаг кажаа, чырык херек. Эң кол негелде ол. Хураганнарны эскерип көөрге, кажаа кырындан дээп турар хүнге чыглыр. Чаш организмге хүн херели тергиин ажыктыг.

Хураган баштай төрүттүнүп турда, онча-менди болур, оон чоорту хораар деп чүүлдү дуржулгалыг малчыннар эки билир. Ооң кол-ла чылдагааны ажаалдада, хайгааралда. Өлген хураганнарны шинчилеп көөрге, кол нуруузу өлге-шыкка, соокка алысып болур. Багай ажаалданың түңнели ол.

Чаш хураганнарны одавас кажаага ажаап азыраар аргаже бистиң малчыннарывыс колдуунда массалыг кирген. Ооң ажыы улуг дээрзин практика бадыткаан.

Хойнуң төлүн менди алыры — малдың баш санын көвүдедириниге, оон хөй продукция алырынга эң-не эптиг арга. Мурнунда частырыгларны катаптавайн, бо чугула ажылда бар эки дуржулганы калбаа-биле ажыглап тургаш, хөй эки хураган алыры — совхозтар удуртукчуларының, зооветспециалистерниң, малчыннарының эң-не чугула сорулгаларының бирээзи. Кадарчының ёзулуг ажылгыр шынарын хой оолдаашкыны көргүзер.

ЧЕМПИОН АДЫН САЛБАС ДЭЭШ

1989 чылда «Сүт-Хөл» совхозтуң чемпион малчыны Кым-оол Селбик Караевич Ооржактың өг-бүлези бо хүннерде Хылдыг-Үзүк деп черниң мурнуу чоогу талазында 335 хоюн хүр-менди кыштадып турар. Оларының башкылыы 80 ажыг хой оолдапкан.

Эки чурттаар дизе, эки ажылдаар деп сөстерниң утказын С.-К. Ооржак ыяк билир. Бо өг-бүле эрткен чылын 100 хойга онаштыр 95 хураганны доруктурган, хой бүрүзүнден 1.6 килограмм дүктү дужааган, ниити малының баш санын 89 хуу, камгалап алган. Күзүн 30 тонна ситенни кезип, чазын 15 тонна одекти белеп алган турган. Ынчангаш эрткен чылда совхозка чемпион болган.

Шак мындыг чедиишкинниң бир чылдагааны болза, өг-бүле аргада керээзин 4 чыл хуусаалыг чарган, ажылдап турар. Ооң негелделерин ёзугаар чыл санын дала 355 килограмм дүктү дужаар, 100 хойдан 85 хураганны алыр, а бир эвес продукцияны керээде айыткаанындан көвүдей бээр болза, ол бүгүнү саңажыңга ортээ-биле совхозунга садып болурун көрген.

Аренда керээзиниң ажык дузазын билип, эвээш чарыгдалды үндүрүп тургаш, малчыннар эгээш эвес орулганы киирип алган. «Сүт-Хөл» совхозтуң чемпион хойжулары бо 1990 чыл — аът чылы база-ла улуг-улуг чедиишкиннерни хайыралаарын

Виктор ХОВАЛЫГ.

ЧУРУКТА: Кым-оол ООРЖАК.

Авторнуң фотозу.

ССРЭ-НИҢ ДХМ-ГЕ БРИФИНГ

СЭКП ТК-ның белүк төлээлекчилериниң — СЭКП ТК-ның ээлчег чок Пленумунуң киржикчилериниң Литва ССР-де чеде бергенин 1990 чылдың январь 8-те ССРЭ-ниң Даштыкы херектер министерствозунга болган брифингиниң үезинде журналистерге дыңнаткан. Корреспондентилерниң айтырыгларынга ССРЭ-ниң ДХМ-ниң информация эргелелиниң начальниги Г. И. Герасимов харыылаан. СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнү, СЭКП ТК-ның секретары В. А. Медведев. СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнү, ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының бирги оралакчызы Ю. Д. Маслюков, СЭКП ТК-ның кежигүннери Е. П. Велихов, В. В. Григорьев, В. Г. Колесников, В. А. Купцов, Г. А. Ягодин, СЭКП ТК-ның кежигүнүнге кандидат В. В. Ныкитин, СЭКП-ниң Төп ревизия комиссиязының кежигүнү М. А. Ульянов, ССРЭ-ниң улус депутаттары И. А. Каримов болгаш Б. И. Олейник олар Вильнюс хоорайда чеде бергенин айыткан.

(СЭТА).

Бөгүн—Мордва АССР-ниң 60 чылы

ШАПКЫН ХӨГЖҮЛДЕ

Чуртта болгаш Россия Федерациязында эң аңыяк республикаларның бирээзи болур Мордва АССР-ниң ажылчы чону бо хүннерде республиказының тургустунуп келгенинден бээр 60 чыл болган оюн калбаа-биле демдеглеп эрттирип турар. 1930 чылдың январь 10-да Бүгү-эвилелдиң Төп Күүседикчи Комитединиң шиитпири-биле Волга хемниң оң талазында алзэн каш областардан Мордва автономнуг областы тургускан. А дөрт чыл эртенде ол автономнуг Совет Социалистиг Республиканың статузун алган.

60 чылдар дургузунда ол черде болган чаартылгаларның болгаш республиканың амгы хөгжүлдезиниң дугайында Мордва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазы Н. М. Жочкин СЭТА-ның корреспондентизинге чугаалаан.

— Амгы үе онзагай байдалдыг боол турар. Моон мурнунда бистер юбилейлерни таварыштыр бүгү-ле чедиишкиннеривисти эргий санап турган болгай бис. Чуртта калбарып база хаңылап турар эде тургустунуушкун эрткен болгаш амгы үениң-даа бодамчалыг оваарып көөрүн, кол кичээнгейни чедир кылдынмаан ажылдарже угландырарын негеп турар. Автономнуг республикада, чурттуң өске черлеринде ышкаш, чедир кылдынмаан чүүлдер болгаш четпестер эвээш эвес. Ылаңгыя республиканың партия, совет болгаш ажыл-агый органнары аъш-чем болгаш үлетпүр бараанарын бүдүрерин көвүдедир дээш күжениишкинниг ажылдаар ужурлуг.

Ындыг болгажок. 60 чылдар дургузунда бистиң республикавыс кээкү чедиишкиннерни чедип алган. Чүнүң-даа мурнунда мордва улустуң бо чылдарның дургузунда чаңгыс аай нация кылдыр сайзыраашкы, кижилерниң чаа төөгүлүг ниитилешкээ — совет улустуң чарылбас кезин апарганын демдеглээр херек. Республиканың улус ажыл-агыйының кайы-даа адырында чедип алдынган чедиишкиннер бүгү совет улустуң, чүнүң-даа мурнунда, улуг орус улустуң харам чок акы-дуңма дузаламчызының ачызында чедип алдынган. Мордва чоннуң орус улус-биле шаг төөгүден бээр ханы найыралдыг чораанын онзалап демдеглээр апаар.

Амгы үеде республикада ийи чүс ажыг фабрикалар болгаш заводтар ажылдап турар. Мордва чурттуң өске черлеринче хөйну, ындыг бүрү кайгальдегни, автосамосвалдарны, экскаваторларны, өңнүг телевизорларны, цементини, шиферни, эм аймаан болгаш өске-даа чүүлдерни чорудуп берип турар. Кедээ ажыл-агыйда, культурада, эртем-шинчилел ажылында улуг чедиишкиннер чедип алдынган.

Бир эвес социал айтырыглар эки шиитпирлеттинип турган болза, чедиишкиннер моон-даа арбын болур турган. Республиканың кедээ черлеринден чоннуң өскээр көжүп чоруп турары чидиг айтырыгларының бирээзи апарган. Ылаңгыя аныяктар хоорай-биле кожуп чоруп турар. Өске айтырыгларны чугаалаваска, ындыг чер[illegible] ... чылдагааны болза, совет ... каш чылдарда ... национал школаларны ... кызырлып турганы болур. Ол чорук ... национал харылзааларга багай салдарын чедирген.

Ындыг хевирлиг бот-тус чүүлдерни ажып эртериниң ... болза, дениң ... бот-орулга-чарылгалыг болгаш бот-ажылдаашкынны ... деп санап турар бис. Бо арга бисте калбаа-биле нептереп эгелээн деп чугаалап болур. Чаңгыс чижек. Бот-орулга-чарылганы нептередип эгелээниниң соонда чоннуң херегцел бараанарын бүдүрер талазы-биле беш чыл планы 217 миллион рубльге ажыр күүсеттинген. Моон алгаш көөрге, чурттуң экономиказының хөгжүлдеринге Мордва АССР ам-даа улуг салыышкынны киирип болур.

А. ПАПЕТА,
СЭТА-ның корр.

ССРЭ-НИҢ МИНИСТРЛЕР ЧӨВҮЛЕЛИНДЕ

Үнелиг чүүлдерден кылыгларның болгаш үнелиг металлдардан кылыгларның үүрмектеп садар өртектериниң дериелин 1990 чылдың январь 10-дан эгелээш, ортумаа-биле 50 хуу бедидер дугайында шиитпирни ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлели хүлээп алган. Үнелиг металлдарны чоңдан садып алырының өртектери ол-ла хемчээлге база өзер. 1990 чылда кирдирген социал программаларны акшаландырарынче алдынган немелде орулгаларны угландырар.

ДҮШКҮҮРЛҮГ БООП АРТПЫШААН

СТЕПАНАКЕРТ. (СЭТА). Даг-Карабахта байдал дүшкүүрлүг боол артпышаан. Областың чамдык черлеринде, ооң иштинде Степанакерт хоорайның чоогунда дүнеки үеде аткылажыышкыннар боол турар. Орукка чораан ийи-чаңгыс автомашиналарны даш-биле дажап, боолап-даа турар. Кижилер тудуп алыр чоруктар көвүдеп турар.

Янзы-бүрү объектилерге диверсия кылыр чүүлдер база көвүдеп турар. Даг-Карабах область-биле кожа турар Аглам хоорай биле Аскеран хоорайның аразында демир көвүрүгнү база тевискен. Аскеран районнуң Ходжалла суурунуң чоогунда демир-орук көвүрүү камгалап турар шериглерже боолут кижилер халдаан. Шериглер оларже от ажыткан. Ол аттылажыышкынга кижилер балыгданмаан болгаш өлбээн.

Бо ... Даг-Карабах областче чуъм сөөртүрү үзүктелген. Областың чонунга аъш-чемни болгаш эм аймаан база өске-даа бараанарны самолеттар-биле чедирип берип турар.

МААДЫР-ИЕ —АЛДАРЛЫГ МАЛЧЫН

Таңдыда «Коммунизмниң хереели» совхозтуң хойжузу Чыртак-кыс Ензаковна Лапчаа өг-бүлези-биле ам 20 чыл дургузунда малчыннап келген. Ол боду база уругларының адазы Сергей Мажакович-даа ажылга, амыдыралга кызымак. Ынчангаш олар районнуң «Чүстү-хойжу» клувунуң кежигүннери.

Амгы үеде олар Элегестиң Даг-Баары деп черде кыштаглап, одарларны таарыштыр кадарып, хоюн хүр-менди ажырар база-ла шалыпчы малчыннар деп адын сыкпас дээш ажылдап турарлар. Кыштаглаашкынга чылдың-на хынамчалыг белеткенип алыр чаңчылдыг.

Чаа үнген чыл бо өг-бүлеге бир улуг болуушкун-биле эгелээн. Январь 1-де Чыртак-кыс Ензаковна 60 харлаан. Хүндүлүг малчынның Маадыр-иениң бо юбилейин чаңгыс чер-чурттуглары, хой саныг уруг-дарыы байырлап, пенсия назыны четсе-даа, хойнуң малын кадарып чоруур кижизинге өөрүп четтиргенин илередип, аңаа моон соңгаар-даа кадыкшылды, аас-кежикти күзээннер.

Алдарлыг малчыннарның ажы-төлү ажылгыр, эртем-билиглиг. Маадыр-иениң кижиниг ... уругларынга үлегер болган. Оларының кандыг мергежилдиг, кайда-кайда ажылдап чоруурун номчукчуларга таныштырары артык эвес боор: мал эмчизи, библиотекарь, зоотехник, эртем ажылдакчызы, ийи студент, солдат, өөреникчи.

Төлептиг уруг-дарыгны кижизидипкен, 60 харлаан хойжунуң ажыл-ижиниң, амыдыралының дугайын долчуу-биле чугаалаарга мындыг.

Семен ОЮН.
Бай-Хаак суур.

САКМАНЧЫЛАРНЫ КАТАЙ МАКТААР

Шээр малдың төлүн алырынга сакманчыларның дузазы аажок улуг. Бодум хуумда каш-даа катап сакманчылап, ол ажылды херек кырында хол-биле тудуп-даа, карак-биле көрүп-даа келдим. Ол хире дузалыг улустуң ажылын арай-ла херекке албайн турар деп сеткилим өйүп чоруур. Бистиң «Тере-Хөл» совхозта мурнакчы малчыннар Андрей Даңгыр-оол, Альберт Намгай оларны «даңгыр үндүр» мактап-ла турар а сакманчыларын безин адавас-даа боор-дур. Сакманчылар-дузалакчылар чок болза, олар хөй хураган ап шыдавас деп чүве билдингир.

Мен бодаарымга, хой оолдаашкынының үезинде кадарчыларга барып дузалажыр улустуң чамдыкта тывылбайн баарының бир чылдагааны ында ышкаш-тыр. Ынчангаш мурнакчыларны ыяап-ла сакманчылары-биле кады мактаар, адаар болза эки. Оон аңгыда, дузалакчы кадарчыларын база уттуп каавтар-дыр. Канчап тааржыр чүвел. Эпчок ышкажыл. Дузалакчы деңге ажылдаар, а ол хирезе ооң херек кырында бар-чогу билдинмес-даа ышкаш апаар.

База бир бодалым бар: мурнакчылар-ла дээр, чогум оларның четпес талаларын база ыттавас боор-дур бис. Бистиң чамдык шалыпчыларывыс — малчыннар пиво «шутлап алган», харын сакманчылары-биле кады ооң чооглаан олурар боор чүве. Эң ылаңгыя байырлалдарда ындыг. Бо-ла бүгү чүүлдерни черле өөренип көөр болза эки ийин.

Сергей СУРУНГУР.
«Тере-Хөл» совхоз.

ТҮҢНЕЛДЕН ҮНДҮРЕР

Малчыннарның кыштаглары ... бистиң Тес-Хем районда база бар. Ылаңгыя «Чодураа» совхозтуң девискээринде кыштаглары ... Чүге дизе ол хамык-ла ... орукташтың беддери. Кожа кыштаар бир райондан ... ийи совхозтуң девискээри база бар. ... үезинде № 1, 2 бригадаларның кадарчылары ... Таңды районнуң ... чедип ... Агар ... база № 2 бригаданың ийи дугда кыштаглары ... малырлар.

Хөөкүй малчыннар чайым өттүр мал-маганың семиртиңгеш-ширбиилин белеткеп алгаш, кыштагларынче чоок шуулап, күзеглеп кирип кээрлер. Ам кыштагларын сеп тэп, тегерип чедип кээрге ... үндүрүп кааны болур. Сүт кудар доскаарларын-даа үндүрүп аппарган турар-ла. Бажыңнарының ... урели ... үндүрүп аппарган боор. Малчыннарның ... ыдар шуптузун алыр. ...

Бир-тээ, малчыннар ...

Владимир КАРГИ.

Соңгулдаларга уткуштур

КАНДИДАТТАРНЫ БҮРҮТКЭЭН

Тыва АССР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле Кызылдың Ленин № 9 округунуң соңгулда комиссиязының кежигүннери Тыва АССР-ниң улус депутаттарынга кандидаттарны бүрүткээр дээш Красноярскиниң кедээ ажыл-агый институдунуң Кызылда филиалының бажыңынче чыглып келген.

Соңгулда комиссиязының даргазы Б. А. Быков ... Тыва АССР-ниң депутаттарынга кандидаттарны ... олар коллективтеринге ... хуралдары соңгулдалар ... Хоойлуның негелделеринге дүүштүр эрткенин демдеглээн.

Ынчангаш комиссия Тыва АССР-ниң улус депутадынга Кызылдың № 9 соңгулда округунга кандидаттар ... ССРЭ-ниң Эртемнер Академиязының Сибирь салбырының Тыва комплекстиг ... эртем ажылдакчызы Карачыс ... Кызылдагы ... педагогика институдунуң студентилериниң ... Александр ... Конгар-оолович ... Красноярскиниң кедээ ажыл-агый институдунуң Тывада филиалының директору ... Тыва АССР-ниң ... Сергей Сайынович Сан...

Вячеслав МОНГУШ.

Партийжи амыдырал

АЖЫТ-ЧАЖЫТ ЧОККА

«Амгы үениң байдалдарында партияның национал политиказы» деп СЭКП-ниң платформазын. СЭКП ТК-ның сентябрь (1989 ч.) Пленумунуң болгаш партия Тыва обкомунуң IV пленумунуң шиитпирлерин күүседир талазы-биле партkомнуң сорулгаларының дугайында айтырыгны Улуг-Хем районда «Ак-Туруг» совхозтуң коммунистериниң хуралынга чугаалашкан.

Хуралга илеткел кылган партком секретары М. Х. Дапык болгаш санал бергеннер партияның национал политиказын амыдыралга боттандырар дээш партия организацияларының, күш-ажылчы коллективтерниң чорудуп турар ажылынга доктаап, ону анализтеп чугаалааннар. Хөй национал дыг совет улустарының хүн бүрү деткимчезиниң, бир демниг күш-ажылының ачызында совхозтуң экономиказы быжыгып, ажылчыннарның амыдыралының дениели бедип турар. Бот-орулгачарынга [illegible] ажыл-агыйның адырларынга нептередир хемчеглерни ап турарындан совхоз сөөлгү ийи чылда орулгалыг ажылдаан. Баштайгы чедиишкиннерни быжыглаар, улам көвүдедир дээш ажылдап турарын хуралга айыткан.

Партия организациялары, коллективтер националдар аразында харылзааларны хөгжүдер шиитпирлерин [illegible] интернационалдыг [illegible] Совхозта [illegible] ег-бүлелер эвээш эвес, олар эп-найыралдыг ажылдап, чурттап турарлар. Чылдыңна эвилеңдешкен, автономнуг республикаларже, Моол Арат Республиказже турисчи бөлүктерни совхоз чорудуп келген, ол болза национал дар аразында харылзааларны хөгжүдеринге салдарны чедиргенин демдеглээн. Тыва, орус дылдарны өөренирин акижидер, тыва чаңчылдарны, ёзулалдарны нептередир, интернационалчы найыралды быжыглаар дээш ажылдарны чорудуп турар.

Оон-биле чергелештир националдар аразында харылзааларда четпестерни хуралга тодаргай чугаалаан. Өске национал тележилки-лери тускай эртемниглер улус ажыл-агыйының кайы-[illegible] ажылдап турганын, совхозтуң социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң херээнге биче эвес улуун кииргенин Ак-Туруг суурнуң чурттакчылары эки билир. Сөөлгү үеде оларның саны эвээжээни — четпес ажылывыс дээрзин санал бергеннер айыткаш, тускай эртемниглерни чалаарын, оларның ажылдаарынга, чурттаарынга бүгү таарымчалыг байдалды [illegible] Советтиң күүскому турар [illegible] [illegible]

Бөдүстү камгаларынче хуралдың киржикчилери кичээнгейни салган. Совхозтуң девискээринде кайы хамаанчок аңнаарын хораан камгалалдыг черни тургускан, ону бо черниң эвес, Шагаан-Арыгның [illegible] улустары удуртуп, оон бажын билип турар. Оон аңнаар кижилерге чөпшээрелди олар бээр. Ол девискээрде турар кодээ Советтиң күүскому ону билбес болуп турары шын эвес. Ындыг чоруктуң уржуундан улустар аң-меңни кээргел чокка кырып, ыяш-дашты үрегдеп турар. Кайы хамаанчок аңнаарын хораан камгалалдыг черни тус черде кодээ Советке дамчыдып бээрин хуралдың киржикчилери районнуң бойдус камгалаар комитединден шыгыы негээрин [illegible]

Башкы Сангаа-оол Седип сөс алгаш, националдар аразында социал деңнээ эвес чоруктар барын шугумчулаан. Шагаан-Арыг хоорайда чамдык тыва өг-бүлелер дыка ур үениң дургузунда ниитиниң чуртталга бажыңынга чурттап, ажылдап келген, чаагайжыды туттунган бажыңнар албайн турар. Оларның-биле кады ажылдап кирген, чамдыкта оон сооңга ажылдаан өске национал кижилери бажыңнарны алган таварылгаларны ол чугаалаан. Кызылдың, Шагаан-Арыгның дыка хөй бүдүрүлгелериниң, албан черлериниң удуртукчуларында тыва кадрлар эвээжин, чамдыктарында шуут чогун оратор чугаалааш, национал кадрларны дидимибиле дэпшидерин, өөредирин, кижизидерин хүнүң айтырыы дээрзин айыткан.

Партияның болгаш күш-ажылдың хоочуну Роман Хунай-оол, башкы Николай Бегзи, кодээ Советтиң күүскомунуң секретары Раиса Дензин болгаш өскелер-даа тыва, орус дылдарның өөредилгезин чаа ёзу-биле эде тургузарының, тыва национал чаңчылдарны база ёзулалдарны нептередириниң, националдар аразында харылзааларны [illegible] айтырыгларынга доктаап, ажыл-ишке, национал дар аразында харылзааларда четпестерни ажыт-чажыт чокка чугаалааннар. Булун-Терек ортумак школазының директору Мария Кара-Сал школачыларның мөзү-шынар кижизидилгезинче сагыш салырын, чон ортузунга идеология ажылын эде тургузарын, тыва дылга чечен чогаалдарны үндүрерин көвүдедирин чугаалаан.

СЭКП Тыва обкомунуң секретары А. К. Кансай хуралдың ажылынга киришкен болгаш чүве чугаалаан. Партияның национал политиказының талазы-биле СЭКП-ниң платформазында, СЭКП ТК-ның сентябрь (1989 ч.) Пленумунуң база партия Тыва обкомунуң IV пленумунуң шиитпирлеринде партия организацияларының, күш-ажылчы коллективтерниң чугула сорулгаларынга ол доктааган. Ол болза совхозтуң социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң националдар аразында харылзааларны чогумчалыг шиитпирлээриниң, тыва болгаш орус дылдарны өөрениириниң, тыва национал чаңчылдарны база ёзулалдарны нептередириниң болгаш өске-даа чугула айтырыглар дээрзин демдеглээн.

Хуралдың киржикчилериниң хөй санныг айтырыгларынга СЭКП обкомунуң секретары харыыларны берген.

Таан-оол ХЕРТЕК.
(«Шынның» корр.).

МОСКВА. Найысылалдың Калинин проспектизинде 27 дугаарлыг бажыңга мооң мурнунда ССРЭ-ниң Күрагроүлетпүр комитеди турган. Ол албан черин дүжүрген соонда ол бажыңны ССРЭниң Дээди Совединге дамчыдып берген. Ам ында Дээди Советтиң комитеттери болгаш Эвилел Совединиң база Националдар Совединиң комиссиялары ажылдап турар. Бо черлер мооң мурнунда «Москва» гостиницага ажылдап турган.

Улуг бажыңның өрээлдерин депутаттарның ажылдаарынга таарымчалыг кылдыр эде дерээн. Хуралдаар залдардан аңгыда, депутат клувун база таарыштыр дерээн. Депутаттар аңаа хостуг байдалга чыглып алгаш, санал-оналсолчулгаларын кылып болур.

ЧУРУКТА: Калинин проспектизинде 27 дугаарлыг бажың.

СЭТА-ның фотозу.

Дузалал ажыл-агыйы

«...АМ ЭДЕ КӨӨР БИС»

Самагалдайның септелгетехниктиг бүдүрүлгезиниң удуртукчулары дузалал ажыл-агыйының ажыктыг талазын биле берген. Район төвүнден шоолуг ырак эвес Чүрек-Өдээ деп черге ангор өшкү коданы өстүрер, оларның дүгүн, эъдин бүдүрүлгеге ажыглаар, түс-түс ажылчыннарга садар дугайында айтырыг дөрт чыл бурунгаар шиитпирлеттинген. Кадарчылар солчуп турза-даа, өшкү мал өзүген дээр улустуң чугаазында ышкаш, оларның баш саны элээн көвүдээн. Ол коданда ам 329 өшкү бар. Олардан 170 өшкү төрүүр.

Амдызында баштайгы кажаа тар апарган. Ынчангаш ийиги кажааны кала тудуп алырының дугайында чугаа чоруп турар.

— Кажаа тарлай бээрге, улаштыр немей туттум. Ооң өртек-үнезин чүге бербес чоор. Эрткен чылгы керээде ону айытпаан силер дээш төлевес чыгы чугаа үнүп тур ийин — деп, кадарчы А. Б. Чооду ол эртен кыштагга чедип келген бүдүрүлгениң директору В. В. Эрелчинден айтырды.

— Кажааның мыйынга кургаг ыяк төгерде шуут ечалдар-биле дажыглап, өрү үндүрүп турдувус. Ону суг бодавас чандаай чоор — деп, [illegible] хереэжен ээзи чугаага кирипти.

Ол айтырыгга сагыш салбазын, ону болур-чогуурубиле шиитпирлеп бээрин Валерий Викторович ег-бүле [illegible] тайылбырлап берди.

Адыяа Балчыйович биле Часкалмаа Кузьмаевна септелге-техниктиг бүдүрүлгениң дузалал ажыл-агыйынга өшкү кадарга-ла ийи чыл ажа берген. Эрткен чылын олар төрүүр 122 өшкүден 98 анайны камгалап алган. Бир баштан-на [illegible] грамм дүктү алган.

— Эрткен чылдың кыжы биске улуг шылгалда болган — деп, мээң айтырыымга харыылап ора Адыяа Балчыйович уламчылады. — Баштайгы чылдарда малдап турган улус ынчаар өөредип каан чүве ийикпе, азы амгы шагның малының аажы-чаңының өскерилгени ол ийикпе, мен шуут билбес кижи чордум, өшкүлер анайларын каапкаш баар болду. Оон шуптузун чаңгыстап эмиктээр турдувус. Ынчан коллектив база дыка дузалашкан. Сүт кудуп бээрге безин ишпес, ыяап-ла эмиктээрге эки. Мырынай элдеп чүве боор. Нийти күш-биле ынчаар ажылдап тургаш, чылыг үеге четкен бис.

— Бо чылын 100 өшкүге онаашпыр 90 азы 100 анайны аптар силер ыйнаан. Ынчаар албас болзуңарза, акша-төгерикке база чегейтей бээр силер — деп, директор мындыг.

— Ынча-мынчаны алыр мен деп баш удур аазаары берге. Нийти байдалды көөр алаар. Оон башка хоржок — деп, кадарчы чигзинди.

— Эмис түңнел дээш кайызыдаа — кадарчы база директор сонуургалдыг болганда оларның аразынга ындыг айтырыгның тургустунуп келири албан. «Эрткен чылын бүдүрүлге-биле керээ чарарда чамдык чүүлдерни херекке албайн барган-дыр бис. Ам бо чылын ону эде көөр апаар бис». Мону мецээ Часкалмаа Кузьмаевна чугаалаан. Ол база чөп. Шынында, үүрмек ышкаш болза-даа, ындыг «демзилиг» ажылдар бо-ла тыптып кээри чугаажок. Чижээ, кышкы дүне анайлар кажаазын одаары, оларны немей эмиктээри болгаш оон-даа өске аан. Ам керээ чарарда оларны кагбас дугайында чугааны кадарчы биле директор кылган.

Чүрек-Өдээ өшкү кадарар, өстүреринге таарымчалыг чер болду. Ында одар четчир. Амдызында ниитизээр кадарып турарын, чоорту даглар мээстеринче үндүре бээрин Адыяа Балчыйович ынчан чугаалап орган. Даг одарын ол камнап ап турар. «Тыва кижи мал кадарып чорбаан эвес, ажылдың хыйн тыва бээр чүве-дир». Тестиң делгемнеринге 42 чыл мал эмчизи болуп ажылдап келген кижиниң чугаазы ол-дур. Ынча дээнде, оон-биле кым-даа маргышпас боор, хөйнү көрген кижи ышкажыл. А Часкалмаа Кузьмаевнаның мергежили оон сыр өске. Ол 33 чыл дургузунда Самагалдай суурга кижи эмчизи болуп ажылдап турган. Ооң ол ажылы бедии-биле үнелеттинген. Ол Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Хүндүлел бижиинбиле шаңнаткан.

Бүдүрүлгениң дузалал ажыл-агыйында бир кодан ангор өшкүнүң ажыктыг чоруу чүдел ынчаш? Дүгүнде, эъдинде. Өшкүнү «Чодураа» совхозтуң девискээринде кадарып турар болганда дүктү колдуунда ол «совхозка саткан. Бир килограмм дүктү 22 рубльге алган. Бо түң бүдүрүлгеге элээн каражаны болдуруп турар. Совхозтуң черинин хелезиниң дүтлап кээрге, ниити орулганың эвээжей бээри оон илдең. Ынчангаш эрткен чылын бүдүрүлге ниитизи-биле чүгле 7800 рубль киирип алыр аргалыг болган.

Ажылчын кижилерниң эътке хереглелин бүдүрүлге өөренип көрген. Ынчангаш олар каш-даа баш анайны, өшкүнү садып ап болур аргалыг. Ооң кадында өшкүнү өлүргеш, ооң эъдин база садып турар.

Ажылчыннарның аъш-чем хереглелинге дузалал ажыл-агыйның ажыы бар-дыр бе, ынчаш? Аңаа харыызы үстүнде чижектер берип тур [illegible].

Шаңгыр-оол ДОРЖУ.

ЧУРУКТА: аныяк садыгжы Галина Ондар Кызылда аъш-чем аймаа садыглаар магазиннерде аныяктарның чарыжының мурнуку одуруунда болуп, планныг даалгазын ажыр күүседип келген. 1989 чылдың саарылга планын боттандырарынга үлүүн киирген.

Кызылдың тос дугаарлыг магазининде аныяк садыгжылар-биле демнежип, садып алыкчыларга аъш-чем аймаан үзүктелдирбейн садарын чедип ап турар.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

ЧОВАНЧЫГ-ДЫР

Чоокта чаа телевизордан шериг-патриоттуг кижизидилге дугайында дамчыдыгга көрдүм. Аңаа Афганистанга дайылдажып турган Евгений Сантык дайылдашкаш, эш-өөрүнге турасказал кылыры-биле ажиткан агар санче аңна шилчитпээнин хомудап чугаалады.

Мен ону дыңнааш, дыка-ла човадым. Каяа, чүү-даа болурга дузаламчы аңаа чорудуп турар болгай бис. Канчап афган дайынынга амы-тынын берген оолдарывыска, дуңмаларывыска турасказал кылып шыдавазывыс ол?

Аңаа кижи бүрүзү киржир ужурлуг.

Раиса КУУЛАР.
Ак-Довурак хоорай.

СОЛУН ДУРЖУЛГАЛАР

Мал-маганның организминге минералдыг бүдүмелдер чугула херектиг. Ол чүүлдер малдың чем хайылдырылгазының экижидеринге, эът, сөөк тургузарынга, тынныжынга ажыктыг болгаш организмниң багай чемден камгаланыр аргаларын бедидер. Бистиң республиканың мал чемнеринде протеин, фосфор ышкаш чугула элементилер чедишпейн, кальций көвүдеп турарын анализ көргүскен. Фосфор эвээште протеин багай шиңгээттинер база каротин А витаминче шилчивейн баар. Оон түңнелинде малдың аарыыр чоруу көвүдээр, чаш төлү концуг суларгай болур.

Фосфорнуң чедишпезин колдуунда фосфат диаммонийи-биле солуп, мал чеминиң шынарын чүгээртедип болур. «Фосфат диаммонийиниң хойнуң дүккүр чоруунга салдары» деп темалыг дуржулга ажылдарын бистиң химизация-шинчилел станциязының тускай эртемниглери 1989 чылдың кыш-кы-часкы үелеринде (февраль 1-ден май 10-га чедир) «Ээрбек» совхозка чорутхан.

Дуржулганы чорударынга ийи кодан кыс хураганы алгаш, ону контроль болгаш дуржулга деп ийи бөлүкке чарып алган. Баштай-ла совхозтуң мал чеминиң химиктиг составын шинчилеп көрген бис.

Дуржулгага алганывыс ийи коданның — дуржулга бөлүүнүң чем рационунга кальций болгаш фосфорну 2:1 деңзигүүрлүг, а контроль бөлүкке — 3:1 кылдыр берип турган. Кальций биле фосфорнуң деңзигүүрү 2:1 болуру-биле чем рационунче фосфаттың диаммонийин киирген. Он хонук дургузунда ону 3—4 граммнам тургаш, чоорту 7 грамм чедирген.

Ийи бөлүктүң чемгерилгезин ынак ынчаар организастап, шенелделер чорутканывыстың түңнелинде дуржулга бөлүүнүң дүгү аңаа болган, а контроль бөлүктүң дүгүнүң 10 хуузу багай болган. Азы өскээр чугаалаарга, дуржулга бөлүүнүң дүгүнүң бир килограммда өртээ 1 рубль 43 көпеек аар. Моон кандыг түңнел үндүрүп болуруул дээрге, хөй чеминиң рационунга фосфат диаммонийин ажыглаарга, бир хойдан алыр дүк ортумаа-биле 310 грамм көвүдээн, дүктүң шынары экижээн, соң бот-үнези кудулаан.

Мал чеминге ажыглаан бир килограмм фосфат диаммонийи 76 көпеек немелдени бергенин дуржулгавыс көргүскен. Ынчангаш республиканың ажыл-агыйлары бо дуржулганы кичээнгейге ап, мал чеминге фосфат диаммонийин ажыглаары күзенчиг. Совхозтарның складтарында фосфат диаммонийи, фосфат монокальцийи, преципитат дээн ышкаш минералдыг немелделер эндерс шыгжаттынып чыдар болгай. [illegible] тускай эртемниглери бо айтырыгже кичээнгейден салып, мал чеминиң составын минералдыг немелделер-биле байыдып тургаш, малдың продуктулуг чоруун улгаттырып ап болур.

Светлана ХАПЛАК.
Химизация - шинчилел станциязының зоотехниги.

ДЕТКИП ЧОР МЕН

Мээң ачам Араажы Содунам 1930 чылдан эгелээш, чуртталгазының сөөлгү хүннеринге чедир 48 чыл бадылергенлиг (ачамның сөзү-биле) чораан, акым Чаш-оол Сандакович Монгуш барык 50 чылдарда намчы чораан, а мен оларның изи-биле база партия кежигүнү боол, ажылдап, чурттап чоруур мен. Намчы ег-бүлеге төрүттүнген болгаш, «авыралдыг арат намны, алдын чазаамны» (ачамның чугаазы) дыңнап, хүндүлеп чоруур мен.

Сөөлгү үеде чамдык партия кежигүннери партийжи билетин дужаап, аңаа бүзүревес апарганы улуг дүвүрелди болдуруп турар. Бодум хуумда эде тургустунуушкунга бүзүреп, бот-эгидиишкинниг ажылдаары чугула деп бодап чоруур мен. Чүге дээрге партия чоннуң эрге-ажыының дугайында сагыш салып, амгы үениң тургузуп турар чидиг айтырыгларынга харыылап берип турар. Чогум-на ынчангаш СЭКП-ни деткип чоруур-дур мен.

Чечек СОДУНА...
«Тыва кобальт» комбинаттың ажылчыны.
Хову-Аксы суур.

«МЭЭҢ БАЖЫҢЫМ — МЭЭҢ ШИВЭЭМ»

● Хоорайның нийти чуртталга черлеринге чоруткан рейд ●

ССРЭ Конституциязының магадылап турары база Совет күрүнениң бодунуң хамаатыларынга бараалгадып турары хөй-хөй эргелер болгаш хостолгаларының аразында дыштаныр, кадыкшылын камгалаар дээн чижектиг эргелер бар. Совет күрүне ук эргени чүгле чарлаары биле кызыгаарланмайн, оларның боттанырынга херек кырында ажыл-херектерни кылып чорудуп турар. Чыдан чылче санаторийлерниң, дыштаныгла бажыңнарының, пансионаттарның, клубтарның, турисчи баазаларының болгаш өске-даа эмнелге-кадыкшылга, культура-дырдынышкын черлериниң четкизи калбарып турар.

Чаңгыс сөс-биле, күрүне совет кижилерниң кадыкшылы дээш, оларның ажыктыг болгаш солун дыштаныдгазын организастаар дээш сагыш човаашкынны көргүзүп турар. Болувустуң амыдыралывыстың чогумчалыг болуру дээш боттарывыс харыысалгалыг бис. Кым-даа кижи эки чурттаарын, амыдыраарынга таарымчалыг байдалды тургузарын бодап чоруур. Ынчалза-даа бистен хамаарышпас чүүлдер чамдыкта амыдыралывысты шыдаттынаа арга чок кылдыр, бутта тен дег, човулаңныг кылдыын чорууру база бар. Оон дугайында манаа чугаалаксадывыс.

«ЛЮКС» ӨРТЕКТИГ ӨРЭЭЛДЕР

[illegible]

Нийти чуртталга черинде чурттап турар кижиге ол [illegible] база-ла [illegible] Ынчалза-даа ол бистиң сеткиливис өөртүп чоруур бе ынчаш?

«Кым?» септелге-тудуг бүдүрүлге чериниң нийти чуртталга бажыңының дээ тын көөрге-ле чаагай а ниже оон чурттакчыларынын [illegible] бергени, хоочун кагара баар. Мында чурттакчылар хүнде 4 рубль 50 көпеек төлеп турар аалчылар бажыңынга [illegible] болза, бүрүн-биле чаагайжыттынган «люкс» өрээлдир ийин. А мында база ындыг болгу дег, чүге диле, ындыг телевир чайгааар-ла ындыг нептердени кыла берги дег. [illegible] Чаңгыс стол бар, аңаа чемненир, аңаа ажыл кылыр база-ла аңаа идик-хеп базар. [illegible] ынчаар ужурга [illegible]

«Кызылагропромстройучерго» наттажылганында [illegible] Юрий Решетников мынчаар чугаалаар: «Чурттаарынга бичии-даа таарымчалыг байдал тургустунмаан чер-дир. Бедин чадаарда теп [illegible] Хөлдег [illegible] чуур-дур бис. Олурар сандай кижи [illegible] Хеп аштаар чок. Душевалар ажылдавас».

Ол-да чурттаалга черинде чурттап турар юрист эртемниг Э. В. Марковскаяның хомудалы база-ла ындыг черге-ле. Чүгле соң үстүнде адаанывыс [illegible] дыы турар талазы — теле виринде. Ол база-да ындыг «таарымчалыг» байдалдар [illegible] 1 рубль 50-ни төлеп турар. [illegible] тарификацияның кылып турары кым даа билбес болду.

Септелге-тудуг бүдүрүлгезиниң удуртукчулары чүгле ажыл-агый аайы-биле манаа кээр, а чогум нийти чуртталга черинде чурттап турар ажылчыннарның байдалын бичии-даа сонуургавас. А сонуургал, сагыш човаашкын, [illegible] чокта хамык чүүлдер сандарап турбайн каптаар деп, ийиги кыйтта бөлүк чурттакчылар чугаалады. Оларның чурттап турар өрээлиниң үстүнде арыглаар чер бар. Оон баткан суг [illegible] бо өрээлче дамдылап турар. Комендантыга шак мындыг чарыгынчыг байдалды дыңнадып турбуже, кандыг-даа хемчеглер алдынмаан чугаалады.

Шак мындыг «люкс» өрээлдерде кижилер мынчаар чурттап турар.

АМЫР-ДЫШ БЕРБЕС

Калинин кудумчузунуң 7 «е» бажыңында «Тыва тудуг» девискээр наттыжылгының общежитиезинде чурттакчылар «Манаа чурттаары коргунчуг чер-ле болгай, кежээ болурга, ажыктерниң таптыг дүжүрттүнүп албас [illegible] амытанга-даа чедип болур» дижир.

Рейд болуп турган хүнде оларның сөстериниң [illegible] көрдүвүс. Коридорже үш аңгы тыва оолдар кирип келди. Оларның бирээзинии [illegible] кирген олар [illegible] [illegible] Арганнары рейд кежигүннеринче чорбаалыг сөстер сөглеп, эртип дүшкен кижилерге [illegible] саарыхолчок. «Мында чурттап турар силер бе?» — деп [illegible] бир-ле өрээлдин дугаарын аады. А ында оларны кээр таныва улус чурттап турар болду. Сөөлүнде билдингенин болза, олар бо нийти чуртталга черинге кандыг-даа хамаарылга чок болган. Чаа-Хөл суурнуң чурттакчызы Н. К. Хомушку, кадакжирлер [illegible] АТП-ниң чолаачызы М. Д. Дулуш база оларның өңнүү М. Т. Ончатпай олар шак ынчаар рейд кежигүннеринге туттурган.

«Мындыг чүүлдер хүн бүрүнүң болуушкуннары-дыр. Мында кол-ла [illegible] өг-бүлелер чурттап турар, ынчангаш вахта системазы чок, ону ажыглап алгаш [illegible] өрээлдер соктаап амыр-дыш бербестир» — деп, чурттакчылар хомудады.

Подвалда видеосалон ажылдап каан. Аныяктар сеанс шагын манап, коридорга чыглып алыр [illegible] ни чара теп киргилеп кээр. «Чаңгыс эки чүвези, милиция ажылдакчылары ойлеп-ойлеп-ле кээп хынап турар апарган» — деп, чурттакчы Л. Ч. Неволина чугаалап-дыр.

«БОТТАРЫВЫС-ДАА КЫЛЫП ААР БИС»

Кодээ ажыл-агый институдунуң общежитиезинге хыналдалар удаа-дараа болуп келген. Ынчалза-даа эки талаже өскерилгелер чок. Бистиң-ле чаржынчыг байдал хевээр. Туалеттерниң каш-ла сааныы ажылдап турар. Душевайлар болгаш санузел, шагда-ла үрелген.

Вахтерлар чок, оларның хүлээлгезин түр када кастелянша Л. А. Ооржак күүседип турар болду. Рейд болуп турган хүнде телефону ажылдавайн турган. Кандыг-бир чүүл болган болза, кайнаар-даа долгаптар харык чок.

Студентилерниң хостуг [illegible] дыштаныышкын бүдүрүү чок. Чаңгыс телевизорнуң [illegible] [illegible] ажылдавайн турар.

Бир өрээлге кире бээривиске, арыг-силиг хевээр, [illegible] коридорже [illegible] турду. Мында бирги курсчулар С. Хомушку, А. Саргылар, В. Куулар чурттап турар [illegible] Оолдарның чугаазы-биле алырга, общежитиеде таарымчалыг байдалды бир-ле [illegible] студентилерге [illegible] дуг материалдарын бээр чүве болза, кылып аптарар аргалары бар. «Чүгле бистиң кордумуз, тоовас-тырлары — дээш чарык соңгаже айытты. Аңаа удур чүнү чугаалаар боор.

Институттуң баштыңнары общежитиеге график ёзугаар дежурныйлааныкын чорудуп турар. Ол хүн марксизм-ленинизм кафедразының башкызы С. В. Дугарова дежурныйлап олур. «Чара» деп шолалыг ыт эдертип алган. «Ыттыг дежурныйлаарга хөглүг болбазыкпе» — деп, арга чадаарда-ла баштактанды.

[illegible]

Ам безин кодээ ажыл-агый институдунуң студентилериниң ортузунда ындыг хулээр-хүлүүрлер чорупп турар болдур ийин.

КЫМ БУРУУЛУГУЛ?

[illegible] боттарывыс-даа [illegible] байдалынга даа дыка-ла дужааты кадап турар.

Күш-ажылдың бүдүрүкчүлүү кудулаан, студентилерниң сургуулдарының билиглериниң [illegible] турарын [illegible] айтырыг. Чурттаарывыска, өөренип, амыдыраарывыска тургустунган байдалдарның багайында эвес бе? Нийти чурттаалга черлеринче кажан-чо [illegible] Бир [illegible] ындыг хемчеглерни [illegible] [illegible] «Мээң бажыңым — мээң шивээм» кажан-даа кайын [illegible]

Мария КУЗЬМИНА.
ИХМ-ниң парлалга бөлүүнүң инструктору.

Артур ХЕРТЕК.
(«Шынның» корр.).

ЭЛЕКТРОМОНТЕР

«Тыва коммунэнерго» бүдүрүлгезиниң Шагаан-Арыгда участогунда ажылдап турар Константин Донгак даандырган ажылынга бердингеп, эки ажылдап турар монтерларының бирээзи. Ол ам бо хүннерде район эмнелгезиниң чаа тудуу — поликлиникада электри удазыннары киирип турар.

ЧУРУКТА: электромонтер Константин Донгак ажыл үезинде.

Түлүш КАРЫМАНЫҢ фотозу.

«КҮШ-АЖЫЛДЫҢ ХООЧУНУ» МЕДАЛЬ-БИЛЕ ШАҢНААР ДУГАЙЫНДА

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Чарлыы

Улус ажыл-агыйынга хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылын үнелеп көргенинин демдээ кылдыр ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң өмүнээзинден «Күш-ажылдың хоочуну» медаль-биле шаңнаары болза:

КЫЗЫЛ ХООРАЙДАН

Алексеев Владимир Михайлович — Тыва АССР-ниң Телевидение болгаш радио дамчыдылга талазы-биле күрүне комитединде ниитилел-политиктиг дамчыдылганың редактору.

Анашкина Мария Константиновна — Тыва АССР-ниң харылзааның бүдүрүлге-техниктиг эргелелиниң ажылчыны.

Балыр Раиса Андреевна — «Тыва фоторадиобыт» бүдүрүлге каттыжыышкынының № 1 парикмахерскаязында мастер.

Бочкарева Антонина Васильевна — ССРЭ-ниң Күрхандырылгазының Тывада кол девискээр эргелелиниң ажылчыны.

Верещагина Антонина Александровна — республиканың диш поликлиниказының кол эмчи сестразы.

Верещагин Виктор Александрович — республика эмнелгезиниң травматология салбырының эргелекчизи.

Верещагин Виктор Георгиевич — «Тыва хамааты тудуг» трестиң бот-орулгачарылгалыг механизастаттынган участогунда автомобиль чолаачызы.

Владимиров Василий Аникеевич — Тываның геология-шинчилел экспедициязында бөлүк начальниги.

Вяткина Тамара Федоровна — «Союзпечать» бүдүрүлгезиниң ажылчыны.

Гумен Полина Александровна — пенсионер.

Даньшина Мария Григорьевна — «Спецкоммунремстрой» септелге-тудуг эргелелиниң экономизи.

Донченко Леонид Леонидович — Тываның геология-шинчилел экспедициязының геологу.

Дроздова Любовь Ильинична — Тыва АССР-ниң харылзааның бүдүрүлге-техниктиг эргелелиниң бүдүрүлгезинде ажылчын.

Завтракова Прасковья Ананьевна — «Тыва телерембыттехника» бүдүрүлге каттыжыышкынының ажылчызы.

Калекулина Лидия Сергеевна — аныяк натуралистер станциязында бөлгүм удуртукчузу.

Кол Ажилчин Даржаевич — СЭКП обкомунуң партия архивиниң эргелекчизи.

Колодкина Ираида Николаевна — ССРЭ-ниң Күрхандырылгазының Тывада кол девискээр эргелелиниң күш-ажылды нормалаарының болгаш организастаарының талазы-биле инженери.

Кондрашов Виктор Васильевич — Тыва АССР-ниң Телевидение болгаш радио дамчыдылга талазы-биле күрүне комитединиң телестудиязының кинооператору.

Купцов Николай Петрович — «Тыва тудуг» девискээр каттыжыышкынының № 81 тудуг эргелелиниң дашчызы.

Логачева Валентина Александровна — Тываның геология-шинчилел экспедициязының техниги.

Максимов Иван Васильевич — Тыва АССР-ниң [illegible]М-ниң өрт камгалал килдизиниң № 1 профессионал өрт кезээнде автомобиль чолаачызы.

Мамонтова Анна Александровна — А. С. Пушкин аттыг библиотекада килдис эргелекчизи.

Маркеленкова Зинаида Астафьевна — республиканың онкология диспансериниң лаборантызы.

Мас Валерий Николаевич — «Кызылагропромтранс» транспорт бүдүрүлгезинде чолаачы.

Машковский Геннадий Степанович — Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Херектер эргелекчизиниң оралакчызы.

Медведева Надежда Павловна — Тыва АССР-ниң Садыг министерствозунуң садыг баазазының ажылчыны.

Милейкина Ольга Владимировна — Тыва АССР-ниң харылзааның бүдүрүлге-техниктиг эргелелиниң бүдүрүлгезиниң кол бухгалтери.

Монгуш Каадыр Шолбан-оолович — Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң чанында архив эргелелиниң начальниги.

Мурашко Евдокия Викторовна — «Союзпечать» бүдүрүлгезиниң экономизи.

Орлова Анна Севостьяновна — «Тыва сут-мелиорация» каттыжыышкынының план-экономика килдизиниң башкарыкчы инженери.

Савва Юрий Янович — Тываның геология-шинчилел экспедициязының начальнигиниң оралакчызы.

Синичкина Валентина Климовна — ниитиниң чемнелге трестиниң № 4 бүдүрүлгезиниң эргелекчизи.

Сиразитдинова Алевтина Кыргысовна — республиканың онкология диспансериниң эмчизи.

Сысоева Анна Варфоломеевна — Тыва АССР-ниң Садыг министерствозунуң Кызылда садыг баазазының улуг товароведи.

Темонин Виктор Николаевич — «Тыва хамааты тудуг» трестиң бот-орулга-чарылгалыг механизация участогунуң чолаачызы.

Тутатчикова Валентина Александровна — ССРЭ-ниң Күрхандырылгазының Тывада кол девискээр эргелелиниң диспетчери.

Фидаров Заур Александрович — Тыва АССР-ниң харылзааның бүдүрүлге-техниктиг эргелелиниң бүдүрүлгезинде ажылчын.

Чоодуй Кара-Урут Байкараевна — А. С. Пушкин аттыг библиотеканың библиотекары.

Шадринцева Евгения Степановна — Тываның геология-шинчилел экспедициязының бухгалтери.

Шаповалов Василий Александрович — Тыва АССР-ниң харылзааның бүдүрүлге-техниктиг эргелелиниң бүдүрүлгезиниң ажылчыны.

Шутова Любовь Александровна — «Тыва телерембыттехника» бүдүрүлге каттыжыышкынының улуг экономизи.

Юшкова Тамара Григорьевна — Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң чанында капитал тудуг эргелелиниң улуг инженери.

Захаров Сергей Васильевич — «Енисей» совхозтуң чолаачызы.

Камзалаков Иван Сергеевич — пенсионер.

Коркина Фаина Герасимовна — пенсионер.

Кротова Зинаида Федоровна — «Тыва хамааты тудуг» трестиң септелге-тудуг участогунуң ажылчыны.

Куулар Көк Агаржаевна — «Совет Тыва» совхозтуң ажылчыны.

Натпит-оол Тараскей Найдановnatively — «Совет Тыва» совхозтуң ажылчыны.

Норбу Шагдыр Норбуевич — «Совет Тыва» совхозтуң чылгычызы.

Өшкүлүг Өлзей-оол Чамыянович — «Совет Тыва» совхозтуң механизатору.

Салчак Болат-оол Базырович — «Совет Тыва» совхозтуң чылгычызы.

Скобелкина Галина Феофановна — пенсионер.

Хлабурдин Юрий Георгиевич — «Совет Тыва» совхозтуң дузалакчы дарганы.

Хохрин Евгений Егорович — «Тыва хамааты тудуг» трестиң септелге-тудуг участогунуң чолаачызы.

ӨВҮР РАЙОНДАН

Данзын Маадыр-оол Монгушович — улус депутаттарының район Совединиң күүседикчи комитединиң санхөө килдизиниң эргелекчизи.

РАЙОННУҢ ХЕРЕГЛЕКЧИЛЕР НИИТИЛЕЛИНДЕН

Манайдар Аңгырбан Тюлюшовна — ажылчын.

Монгуш Мандарый Донугтовна — ажылчын.

Тюлюш Евгения Натпит-ооловна — хлеб быжырыкчызы.

Шюгдюр-оол Дарыймаа Домур-ооловна — садыгжы.

БИИ ХЕМ РАЙОНДАН

Востриков Иван Петрович — райпо гаражында механик.

Пальчевский Николай Михайлович — райпода автомобиль чолаачызы.

ТАНДЫ РАЙОНДАН

Астафьева Нина Гавриловна — ССРЭ-ниң 50 чылы аттыг совхозтуң уруглар садигиниң [illegible].

Бабкина Мария Антиповна — пенсионер.

Бушманова Анастасия Павловна — «Сосновское» дуржулга-бүдүрүлге ажыл-агыйының ажылчыны.

Оюн Дукуй-оол Биче-оолович — Тока аттыг совхозтуң малчыны.

Оюн Сартай Торжуевна — «Сосновское» дуржулга-бүдүрүлге ажыл-агыйының саанчызы.

Салчак Анан-оол Бизакович — «Сосновское» дуржулга-бүдүрүлге ажыл-агыйының механизатору.

Чупин Николай Степанович — «Сосновское» дуржулга-бүдүрүлге ажыл-агыйының № 1 хову бригадазының бригадири.

ЧӨӨН-ХЕМЧИК РАЙОНДАН

Донгак Натпит-оол Шактарович — Хөндергейниң [illegible] школазының [illegible].

Ондар Александра Канчыр-ооловна — [illegible] Алаак ортумак школазының [illegible].

Ондар Седий-оол Самбууевна — Хөндергейниң [illegible] школазының ажылчыны.

Фаткулин Каюм Ва[illegible]вич — Чөөн-Хемчикте [illegible] [illegible] механизастаттынган колоннаның [illegible].

Ярош Ольга Даниловна — районнуң топ кижи эмнелгезиниң [illegible].

КАА ХЕМ РАЙОНДАН

Владимирова Нина Гавриловна — «Тыва хамааты тудуг» трестиң септелге-тудуг участогунуң [illegible].

Даваалай [illegible] — [illegible] [illegible].

ТОЖУ РАЙОНДАН

Куликов Илья Сергеевич — улус депутаттарының Тоора-Хем кожээ Совединиң күүседикчизиниң даргазы.

РАЙОННУҢ ТОП ЭМНЕЛГЕЗИНДЕН

Базарова Антонина Федоровна — акушерка.

Иргит Доңмас Шожуловна — эмчи сестразы.

Муругова Вера [illegible]на — эмчи сестразы.

Соловьева Тамара Алек[illegible] — [illegible].

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазы
Ч. Д. ОНДАР.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Секретары
В. КАЖИН-ООЛ

Кызыл хоорай.
1989 чылдың декабрь 28.

БАДЫТКАТТЫНГАН

Тожудан бистиң бир авторувустуң чагаазынга мындыг хабы келген:

«Совхозтуң дирекциязы, парткому, профкому, зооветспециалистер Улуг-Даг ивиф ермазының коллективиниң удуртукчуларының [illegible] С. Дажыр[illegible] 1989 чылдың [illegible] «Шынга» [illegible] [illegible]. Ында [illegible] бадыткаттынган. Бо [illegible] зооветспециалистер ол [illegible] кижилер боттары [illegible] чугаалаан.

[illegible] мунар чарыларны [illegible] кижилерге [illegible] бе[illegible] фактылар турган. Чарлаар [illegible] кижилерниң [illegible] [illegible] хөлезиниң төлеприн-биле совхозтуң бухгалтериязынга [illegible].

Аңнаар сезонунда чарыларны совхоз ажылчыннары эвес кижилерге чөпшээрел чокка бергенинден чамдык чарылар читкен, оон аңгыда, мынчага чедир дедир дужаавааннары база бар. Материалдыг каржаныг буруулуг кижилерден эң улуг өртек-биле төледирин шингээдер.

1989 чылдан эгелеп аңнаашкын-биле холбаштыг 782 [illegible] Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлели чөпшээрээн. Ынчангаш моон сонгаар совхоз чарыларны чүгле боттарының ажылчыннарынга аңнаары-биле чөпшээрээр апаар. Бо ажылдың чурумчударны чугула апарганын автор ионнуг [illegible] човал бижээн. Ынчангаш бо талазы-биле хемчеглерни дирекция база специалистер ап чорудар.

«Май 1» совхозтуң директору Александр КААДЫР-ООЛ».

• • •

Красноярск хоорайже телеграф-биле чорудуп 100 рубль адрести соора бижээни-биле алыр кижизинге четпейн барганын, ону эгидип бээр дугайында дилээн Бай-Тайга районнуң харылзаа ажылдакчылары ур [illegible] иштинде күүсетпейн турарын, акшаны эгидип алырынга дуза көргүзерин редакциядан Шуй суур чурттугу Саида Ооржак дилээн. Авторнуң чагаазын республиканың харылзаа эргелелинче чорудукан. Аңаа харыызы Харылзааның бүдүрүлге-техниктиг эргелелиниң почта харылзаазының албанының начальниги Р. А. Тур редакцияга берген. Саида Ооржакка 100 рубльди 1989 чылдың октябрь 3-те акт ёзугаар эгидип бергенин ол дыңнаткан.

ХАНДЫРАРЫ ЧӨПТҮГ

«Шынның» редакциязынга малчыннарның бажың айтырыгның дугайында чагаалар удаа-дараа келгилеп турар. Назынының иштинде кадарчылап келгеш, пенсиялаан соонда, бажың чок калыр деп чүве мындыг амыр бе? Бир ындыг чагаа биске Улуг-Хемниң «Найырал» совхозунуң малчыны А. Х. Дувактан келген. Аңаа хамаарыштыр «Найырал» совхозтуң дирекциязының харыызы бо:

«Чүге хандырбаан» деп материалга [illegible] харыызы бердивис. Ала[illegible] [illegible] Дувак «Найырал» совхозтуң кадарчызы шын. Ол 1988 чылдың күзүнүнде бажың айтырыыч тургускан. Амгы үеде совхозта ниити бажың ооргуруун[illegible]да 61 өг-бүле, пенсионерлерден 11 [illegible] [illegible] 11 [illegible] [illegible] [illegible]. [illegible] Чаа-Хөлге [illegible] соонда чамдык улус чалгыс бажыңда ийи өг-бүле тараа-биле чурттап турарлар. Чамдык пенсионер малчыннарывыс бажың чедишпезинден төреллери-биле кадыг малчын кодааннарда чурттап чоруурлар.

1990 чылда совхозтуң төвүнге ийи аал чурттаар 3 бажыңны тудар планнывыс. Малчыннывыс Александра Хөвалыговна Дувак — 11 уругнуң иези, 3 оглу бистиң [illegible] [illegible] чолаачылап турарлар, [illegible] бажыңнарлыг. Бир оглу Шагаан-Арыгда чолаачылап мында чурттап турар. Арткан уруглары янзы-бүрү өөредилге черлеринде болгаш школада өөренип турар. Бо Маадыр-ие малчынны суурга бажың-биле хандырары чөптүг».

ТӨЛЕДИРИН КӨРГЕН

Барыын-Хемчик районнуң чурттакчызы Ч. Д. Соян оон өөн өрттеткен дугайында негелде херээн районнуң улус суду көөрүн саададып турарын хомудап редакцияже бижээн.

Хомудалга районнуң улус судунуң даргазы Н. Ч. Күжугеттиң биске харыызының: «Хомудакчы Ч. Д. Сояның билдириишкинин улус судунга 1989 чылдың июнь 22-де кирген. Харыысалгага хулээкчи М. А. Сояның судка келбейн турганындан херекти 3 удаа сонгаарлаткан. Амгы үеде хомудалды судка сайгарган, өг өрттеенинге буруулуг М. А. Соядан 500 рубльди тырткаш, харыысалгага негекчи Ч. Д. Соянга төлээр шиитпирни суд үндүрген».

БИЛИП АЛЫРЫ ЧУГУЛА

Бай-Тайга районнуң төвү Тээли суурдан К. С. Серен-Чимит база өске-даа бижикчилер хөй уругларлыг өг-бүлелерге пособие төлевиринде чаа өскерилгелер дугайында тайылбыр бээрин редакциядан дилээн.

ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң «Хөй уругларлыг, эмин-оргуталыг өг-бүлелерниң уругларынга пособие төлээрин улгаттырар дугайында» доктаалы 1989 чылдың ноябрь 23-те хүлээп алган. Ук доктаалда улуг өскерилге чок. Мооң мурнунда пособиени уруглар 8 хар четкиже төлеп турган болза, ам ону 12 харга чедир төлээрин ында эде көрген. Ындыг болганда, пособие төлээрин уазадып алыры-биле ажылдап турар чериниң профэвилел комитединче дилег билдириишкинин бижиир.

Төөгүнүң балалчак арыннарындан

КЫМ БУРУУЛУГУЛ?

1942 чылдың чазынында чүве. Бистиң аалывыс амгы Мөңгүн-Тайга районнуң девискээри болур Сээр деп черге турган. Ол хүн дээрниң аязы хиндиинде хир чок деп болур. Ындыг аяс хүнде бистиң аалывыска чаңгыс дүжүмени [illegible] улуг халап болган. Шала кежээ аалывыска ийи аъттыг кижи келген, келзе-ле ол үеде НКВД ажылдакчылары хептиг кижилер өгге кирип келген (сөөлүнде тодарадырымга Халарбаа, Бүлереш деп улус болган).

Ачам, авам-даа өгге органнар, ынчан бис бичии чаш турган бис, эң улуувус — улуг угбавыс 11 харлыг, хеймеривис чаа-ла ийи ай боор турган, неден төрттүнге-ле шупту беш кижи бис, менден биче ийи кыс дуңмам турган, олар ачазын билбес-даа, хеймер кижи адазын корбээн-даа, «ачай» деп состү адап-даа көрбээн.

Келген аалчылар ачам-биле аваны өгге арттырып алгаш, бистерни: «Бичии кижилер даштыгаа барып ойнаңар» — дээш өгден үндүрүпкен. Даштыгаа хой кажаазының чанынга ойнап турган бис. Элээн үе эрткенде ол шагдаа хептиг кижилер ачамның холдарын артында хүлүп алган өгден үндүрүп келгеннер, а боттары ийи таалың долдур чүве тырып алган, аъттарында чүдүрүп турар болган. Хамык хавырып алган чүвелерин аъттарынга артып, чүдүрүп, ачавысты мурнуңга сүрүп алгаш, боттары аъттарын четкеш, кыштаг баары оюмну куду чоруй барганнар.

Ачам биске каш-даа катап хая көргүлээн, аал кодаңы ажытталып көзүлбээже чедир хая көрнүп бар чытканын утпас-тыр мен. Ачавысты сөөлгү катап көргенивис ол чүве, ачавыс база бистин сөөлгү катап көргени ол, ынчан ооң сеткил-сагыжынга та кандыг бодалдар кирип турган чүве, аал-оранын, ажы-төлүн сөөлгү катап көөрүм ол-дур деп бодааны, катап-катап хая көрнүп чорааны ол боор деп улгадып келгеш бодаан мен.

Ачавыстың бараан көзүлбестеп чоруй баарга, өөвүске кирип көөривиске, авам күжүр суугу чанында куду көрүп алган ишкирнип ыглап, карааның чажын бистен чажырар дээш чениг-биле чоттунуп, сөөскен даңзазында таакпызын улай-улай сорарга-даа, ыш үнмээн, өжүп калганы ол боор. Өг иштиниң ижик-дөжээн шуптузун аңдара-дүңдере октап каапкан, үжеп турганының херечизи [illegible] илден. Авам элээн ыыт чок оргаш, оожургай бергени ол боор: «Ачаңарны тудуп аппарды, та чүү боор чүве, эртен суур кирип айтырып, билип кээр мен ыйнаан» — дээш, дашкаар үне берген. Угбам-биле мен ижик-дожээвисти чыый каап, аайлап эгелээн бис.

Эртенинде авам бичии уруун хойлап алгаш, суур кирген, кежээликтей аалга мүн-не чедип келген. Оон биске мынча дээн: «Ачаңарны күрүнеге удур улуг аар херек үүлгеткен. 58-тээр кижидир дидир, мени безин ужураштырбас-даа, хавырып алган мөңгүн херекселдер ийи пуд ажыг болган, бүрүткеп, бижип каап саазынга ат салып бердим».

Мээң билирим безин ачамның кончут чараш мөңгүнnеп каан сакпыттыг оттукбижээ, мөңгүн баштыг каш соруулдуг даңзазы, таакпы хавы азар мөңгүн ылчирбе, чушкууш, сонгулуур, мөңгүн-шыдыраа, авамның янзы-бүрү чавагалары, эзер, чүген (шупту мөңгүннеп кылган), күзүнгү дээш ол үеде тыва кижилерниң эдилеп чораан эт-херексели шуптузун хавырып аппарган болган.

«Бо дээрге эң ховар чүвелер-дир. Музейге салыр ужурлуг, соонда музейге салып каар бис, оон коор силер» — деп авамга чугаалап турганнар болган, херек кырында чаңгызын-даа музейге салбааннар. Ол үеде истелге кылып турган чазый-хоптак шагдаа ажылдакчылары шиңгээдип, сиңирип алганнар деп бодаар-дыр мен. Удаваанда ачамны Кызылче эккелген, маңаа ийи чыл ажыг кара-бажыңга суп алгаш, дүн-хүн чок изиг печка чанынга дөгеп, эттеп-сооп турлаш байысаап, байысаалга соонда соок камерага суп каар турган дээр. Ынчап кээрге, өкпезинге дегдиргеш, өкпе аараан, өлүр хонуу чоокшулап кээрге, херек эрттирер черинге аппарган, аңаа баргаш, ай хире-ле болгаш өлген болган. Репрессияга таварышкан кижилерниң тураскаалын кылып тургузар болза деп бодап чоруур мен. Ачам күжүр Кызылдың кара-бажыңынга бир чыл ажыг чыдырда, акызы боор Салчак Шожал деп кижи Мөңгүн-Тайгадан 1943 чылдың күзүнүнде коштуг аъттыг, аъш-чемниг келгеш ужуражып чораан. Ол ырактан та каш хонуп чорааш келген кижи, Кызылга кээрге, каш-ла минутада чаңгыс катап ужураштырган, аъш-чемнин-даа бодунга бердирбээн, шагдаа кижи хынааш бээр бис дээш аппарган.

Аңаарынга чугаалаан чүвезин: «Мени моол-кыдат кижилер-биле харылзажып, чуну чугаалажып, чүнү үүлгедип турган сен, ынча хөй мөңгүн эт-херекселди кайыын алган сен деп турар чүведир дээр. Бо бүгү чүүлдү ачам меңээ кылдыртып берген дээримге, ынчаарга, өске чүнү-даа болза, кылган мен деп өчү деп албадаар улус-тур — деп чугаалаан болган. — Чүнү-даа кылбаан кижи чүнү кылган мен деп бодун боду буруудадыр боор, ынчангаш мени хоставас-тыр, акый» — деп акызынга сөөлгү чугаазы ол болган.

Салчак Шожал мээң ирем боор, ол үеде ол ырактан кара часкаан, соок үеде мээң ачамга дуңмазынга кээп ужуражып чорааны бодаарга, эң эрес кижилерниң бирээзи чораан, оон ынаа оон дуңмазынга ынак, бердингени ол хире күштүг турган-дыр деп бодаар-дыр мен. Мугур-Аксы школазынга өөренип чедип кээримге, Шожал ирем школаның завхозу турган, меңээ борбак даш чигирин, хаарган далганны бо-ла бээр чүве, мени кээргеп чорааны ол ыйнаан. 4-5 класс чеде бергенимде, өөрүм оолдар, мени «контр оглу» деп одап турар чүве, ол үеде бичии кижи орус дыл безин билир эвес, контр деп состүң утказын-даа билбес, херектен кижи оглу деп турары-ла ол ыйнаан деп бодап чораан мен, ол-даа оолдар ол сөстүң утказын билбес, ол үеде репрессияга таварышкаш туттурган улустарны ынчап турган чүве-дир, күрүнеге удур херек кылган кижилер деп адап турган. Бижик-билиг безин чок, ядыы арат кижилер күрүнеге удур чүнү кылыптар боор, боттарының каш малын кадарып өстүрүп чораан херээ-ле ол.

Болуушнун чуртталгамның иштинде кандыг-даа таварылгаларга таваржып чораан мен. 1963 чылда Мөңгүн-Тайгага самолеттуң аварийга таваржыпкаш, үш сорган сыныл, холум бертинген, 3-4 ай иштинде эмчиге хере тырттырып, шарыдып алдым, шимчевейн-даа чыттым, оон ийиги бөлүктүң инвалиды-даа турдум, ол үеде меңээ бертик-мөжеликтен туттан болуушта, кижиниң мага-боду ол аарыгын үезинде аараан, эмнелгии боор, аарыг соксап, каданы экиний баарга, ол сөөл [illegible] чайлаар үе боор чүве-дир. Мени ачамның аңаа черге тудуп аппаргаш, өлүр бежыргап каан кижилерге мээң сагышкылыым кажан-даа ешпес, бистерни, беш чаш ажы-төлдү, өскүс арттырып кааны, ачамның алды харлыг турумда тудуп чоруп турганы мээң караамда ол хевээр артып калган, мынчага чедир мээң сеткил-сагыжымдан уттундурбас өйүп чоруур. Ол шыныг херек дааш, ооң шыныг тывар дааш ам 25 чыл иштинде, сүржүп келдим, түңнел чок, тенчү чок төөгү боор артып калган. Ол кажан билдинерил? Маңаа кым буруулугул — мээң хөрээмни өйүп чоруур айтырыглар ол.

Багай-оол САЛЧАК.

ДЕЛЕГЕЙ МЕДЭЭЛЕРИ

СОФИЯ. Болгарияның демократтыг партиязының тургузукчу ниити хуралы Пловдив хоорайга болган. Билдилиг болгаш хамаарышпас хамаатыларының иштинден чазакты тургузар, күрүнениң ажык чок эргелел аппаратының структуразын кызырар, «төгерик столга» Демократтыг партия киржир дугайында негелдени сайзырадып [illegible] алдынган программалыг медеглелде айыткан.

Партияның уставын хуралга бадылаан. Ооң дээди органы съезд болуп турар. Национал болгаш область чөвүлелдери, эге организациялар партияның тургузуунга база кирип турар. Партияның удуртукчузу Болгар Улус Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының албан-дужаалынга кандидат болур.

• • •

Национал айтырыг Болгарияда айыылдыг хевирни ап бар[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. [illegible] республиканың хамааты бүрүзү [illegible] [illegible] болгар [illegible] Улус Республиказының улус хуралының удуртулгазының [illegible] [illegible] хамаатыларының [illegible] [illegible].

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] Улус хуралының [illegible] [illegible] [illegible] парламент бөлүктериниң болгаш доктаамал комиссияларының кежигүннерин, порка дылдыг болгаш мусульман чурттакчыларны хөйнинити чөвүлелинге келиринче база киржиринче чалаан.

БУДАПЕШТ. Соңгулда мурнунуң демиссели эгелээн дугайында Венгрияның социалистиг партиязы чарлаан. Актив хуралы Будапешт хоорайга болган. Партияның область болгаш хоорай соңгулда органнарының 400 ажыг төлээлекчилери аңаа киришкен. Венгрияның социалистиг партиязының даргазы Реже Ньерш оларның [illegible] [illegible] чугаалаан. Парламент фракциязының удуртукчузу Чаба Хамори болгаш соңгулда кампаниязы дээш харыысалгалыг Имре Пожгаи актив хуралынга санал бергеннер.

Венгрияның парламентизиниң депутаттар соңгулдазы бо чылдың мартта болур.

ВАШИНГТОН. АКШ-тың Панамага халдаашкынының түңнелинде ол чурттуң өлүрткен хамаатыларының санын адаарындан АКШ-тың [illegible] [illegible] ойталап турар. [illegible] [illegible] Панамага өлген американ солдаттарның санын чугаалап [illegible] [illegible]. Ынчалзажок Панаманың өлүрткен хамаатыларының санын адаарындан АКШ-тың администрациязы мурнуку хевээр былдап турар.

АКШ-тың күрүне секретарының бирги оралакчызы Л. Иглбергер Эн-би-си телекомпаниязының сөөлгү медээлер программазынга чүве чугаалаан болгаш Панаманың өлүрткен хамаатыларының чиге санын тодаргайлаары ам-даа доозулбаан деп медеглээн. Америк интервенцияның үезинде өлүрткен панамнарның саны 400 боор деп, ол чугаалаан.

АКШ-тың президентизиниң национал айыыл чок чорук талазы-биле дузалакчызы Б. Скаукрафт Эй-би-си телекомпанияны дамчыштыр чүве чугаалааш, кандыг-даа саны адаарындан ойталаан.

МАНИЛА. Эрткен чылдың декабрьда үймээнчилерниң шериг эргилдезин кылыр дээн оралдажыышкынының байдалдарын тодаргайлаар чаңгыс комиссиязынга [illegible] эргелерни тывсыр дугайында хоойлуга Филиппинниң президентизи Корасон Акино ат салган. Үймээнниң [illegible] [illegible] байдалын тодаргайлаары-биле [illegible] материалдарны алыр эргени чаа хоойлу [illegible] комиссияның кежигүннеринге тывыскан.

(СЭТА).

ОБЪЕКТИВТЕ — СУДАН

Африка диптe турар улуг күрүнелерниң бирээзи Судан амгы үеде берге байдалдарны чурттап эртип турар. Үлетпүрү шоолуг хөгжүвээн бо чурттуң даштыкы күрүнелерге өрези 14 миллиард доллар ажып турар. Ооң-биле чергелештир чурттуң мурнуу талазында чурттакчылыг черлерде политиктиг байдал база чидиглениp эгелээн.

Оон аңгыда, бо чуртка 1988 чылдан бээр каңдаашкыннар, үерлээшкиннер каш удаа болгулап, тараа дүжүдүнге кончут багай салдарны чедирген. Тараачын чоннуң өстүрүп алган бичии дүжүдү чедир бышпайн чорда, хөй саңныг шергилер база чип каавтар апарган. Бо бүгүнүң түңнелинде ол чуртта чүс-чүс муң кижилер аштап өлүп эгелээн. А үш миллион ажыг кижи чурттап орган черлерин каггаш, өске черлерже көжүп чоруур ужурга таваржыкан.

Эрткен чылын эргилдезе соонда чуртту баштап эгелээн чазак төрел-бөлүк улустарның аразынга чугаалажыышкыннарны кылып тургаш, чурттуң иштики байдалын экижидип алыр оруктарны салып турар.

ЧУРУКТА: Суданның аштап, суксап кижилери.

СЭТА-ның фотозу.

ЧАА КУЛЬТУРА БАЖЫҢЫ

Чаа туттунган Культура бажыңының ажылдакчыларының алыр кежигжилер четтикпейн манап турган. Шагда-ла ажылга кирер дээн тудуг турган. Ында чылдагаан хай-ла хөй. Тудуг материалдары чедишпезиниңден ыңчан Бүгү ажылды прораб Мерген Комович Дастай-оол башкарган. Оон киирген тудуу дыка улуг.

Декабрь төнчүзүнде тудугну доозаткан. Чоп хөй чыыштан. Аңаа СЭКП Тожу райкомунуң бирги секретары Б. В. Содунам сөс ап чүве чугаалаан. Бөжааны күш-ажылдыг хоочуннары В. С. Дамдын-оол биле Б. Ч. Серен олар кескен.

Чоннуң мурнунга чыскаа хевектер «Тоора-Хем» совхозтуң директору С. Б. Дугур чыгаан. Ажыл-агыйда чедишкиниңерден ангыда, артистер хөй болуп турарын илеткеп айыткан. Ол ышкаш аныяктар ортузунда кижизидилге ажылы багай чоруп турар. Кижизидилге ажылын күштелдирер талазы-биле чамдык хемчеглерни ап чорутпуза турарынга ол доктааган.

Чаа тудугну чоп ажыглаар, чоннуң культурлуг дыштанылгазын организастаар, спортчу маргылдааларга чонну киириштирер болгаш ынаар аныяктарны хаара тудар айтырыгларга чон мурнунга сөс ап, чүве чугаалаан кижи бүрүзү боттарының сеткил ханышкынының медерелдерин илереткен. Шынап-ла, хөй акша-төгерикти үндүрген. Иштики дериг-херекселдерни санавас безин 604 муң рубль үнген.

Районнуң АКМК-ның тудугжулары макталдыг ажылдааннар. Бригадир В. Г. Партисанский, тудугжулар Даш-оол Кол, Эртине Серен, Начын-оол Хуна дээн ышкаш мурнакчыларны өртектиг белектер-биле шаңнаан. Аныяктарның кижизидилгезинге деткимчезин киирип чоруур хоочуннарга болгаш «Өдүген» ансамбльдиң киржикчилеринге суй белектерни тыпсан.

Ажыдыышкынның байыр-лыг кезээ доозулган соонда, концерт эгелээн. Чыылган чон аңаа часкаашкынныг артистерни уткаан. Ыраажы Чаң-Ооргак Кол, Хамажы Бараан, Эртине Серен, Николай Дамдын оларның күүселделерин көрүкчүлер даажок сонуургааннар. Партия райкомунуң төлээлери Т. Таргын, А. Семис-Кок, Н. Павловец олар чыылганнарга ыры, шүлүүн бараалгаткан.

Ажыдыышкынга турас-лаатпан спортчу маргылдаалар эгелээн. Хол бөмбүүнге Тоора-Хем суурнуң эр, херээжен командалары бирги черни алгаш, шилчип чоруур кубок-биле болгаш өртектиг бараан-биле шаңнатканнар. Хостуг хүрешке Ий школазының өөреникчилери тиилээн. Оңза улуг рольду тренер Дадар-оол Лоовай көргүскен. Оон соонда 32 мөгениң түрежи болган. «Тоора-Хем» совхозтуң мөгези Роман Эргиге шүүлгеш, хой-биле шаңнаткан.

Ийи хүн иштинде адыржыгжылар болгаш ажыдыышкынга келген аалчылар омак-хөглүг дыштаныпкаганнар.

Татьяна КУШКАШ
Тожу район.

СОЦИАЛ ХӨГЖҮЛДЕ ФОНДУЗУНДАН

Интервью

Ак-Довуракта В. И. Ленин аттыг «Тыва хаттыгы» комбинат чүгле бистиң республикада эвес, бүгү Эвилелде төрелдешкек бүдүрүлгелерниң социалистиг чарыжының тиилекчилериниң бирээзинге удаа-дараа санадып, планныг даалгаларын доктаамал ажыр күүседип, бүдүрген продукциязын хереглекчилерге садып саар. Оон хөй оруттаны киирип ап келген. Ында арыгдал фабриказының хөй чаңчылдыг, бөжыг эп-ээ-беризидиг коллективи мургуп олуруп-тура.

Мурнуннуң бүдүрүлгениң администрациязы, күш ажылчы коллектив чөвүлели болгаш профсоюз комитеди кижилерниң ажылдаарынга, чурттаарынга, каиннышылын бажыңнаарынга таарымчалыг байдалдарны тургузарынче угланган боттуг хемчеглерни ап турар. Бистиң корреспондентивис аңаа бараан комбинаттың күш-ажыл болгаш шалыр килдизиниң начальниги Елена Казимировна **Богдановага** ужурашкаш, интервью алган. Ону моон адаанда киирдивис.

— Не чаштың кадыын камгалаар талазы-биле ап чорудуп турар хемчеглериңерге хамаарыштыр чүнү чугаалап болур силер?

— Бөжаан нелерге уругларын 3 харга чедир ажыраары-биле ай санында 100 рубль чедир төлевирлиг шөлээни берип эгелээнивисте бээр ам чаа ажы бердивис. Ол хүрээде ажыл стажы үзүктелбес, айыылдыг чери болгаш уруглар садтарын ажыглаар эртели хевээр артар. Чаш уругну шөлээ-биле 3 чыл дургузунда ажылдавайн ажаан өгүргарга, оон кадыкшылдарын өөреринге дузалаар. Чылда ортумаа-биле аңаа 150 ге рубльди чарыгдаар. Шак мындыг сагыш салыышкынын бистиң комбинадывыс чүртта баштай боттандырып эгелээни өскелерге үлегер чижек болур ужурлуг.

— Хөй урутларлыг ажылчын өг-бүлелер комбинатта хөй болгай. Оларга кандыг дузаны көргүзүп турарыл?

— Бо чүгүла айтырыг. Өг-бүлезинде кижи санынга сиаштыр эвээш акша алыр, амыдыралынга чедишпес өг-бүлелерниң шуптузун ап таныпкан тургузуп, учетка алган. Социал хандырылгага организацияларын берип турар дузаламчызынга немей бистиң коллектив чылда 50 муң рубльди чарыгдаар. Санаторийже, курорттарже, профилакторийлерже, дыштаныышка бажыңнарынче, пионер лагерьлеринче баар путёвкаларны оларга халасқа тыпсыр база тайгы оорунда бээр аргаларны ажыглап турар бис.

— Елена Казимировна, дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуннарынга сагыш салыышкын силерде кандыгыл?

— Ада-чурттуң Улуг дайынынга киришкен, бистиң коллективке ажылдап тура, пенсияже үнген 29 кижи бар. Чылда оларның бирээзинге-ле 300 рубльди улуг байырлалдар таварыштыр тывыскан бээр. Оон ниити түңү 12 муң рубльге доктааткан. Күш-ажылчы коллектив чөвүлелинге администрацияның болгаш профкомунуң инициативазы-биле база бир чаа шиитпир хүлээп алдывыс. Коллективке доктаамал ажылдап келген ажылчын, инженер-техниктиг ажылдакчы кижи бүрүзүнге пенсияже үнерде 1500-тен 3000 рубль чедир дузаламчыны 1990 чылдың январьдан эгелеп кылдыр бээрин доктааткан. Акшаларны база үнгээн. Олар өг-бүле тударда эт херекселинде садып алыры-биле 8 чыл хүрээзинде эгидер чээлиин ап болур. Чүгле аңаа безин 40 муң рубльди үндүрер.

— «Кадыкшыл» программазын боттандырарынга кайы хире акша көрдүнгенил?

— Дүнеки болгаш нежелеки эктергелерде ажылдап турар кижилерниң аъш-чемин чиигедиринге, халас чемгеринге 102 муң рубльди, курорттар, профилакторийлер, дыштаныышка бажыңнарынче баар чиигелделиг болгаш халас путёвкаларга, дыштаныышка кежээлерин, организастаарынга, күш-культура болгаш спортту хөгжүдеринге, комбинаттың иргезинде профилакторийге болгаш кадыкшылга бүдүүтүнга өмнер садарынга 35 муң рубльди чарыгдап турар.

— Боттарының күжү-биле чурттаар бажыңнар тудуп ап турар кижилерге коллективи кандыг деткимчени көргүзерил?

— Херек материалдарның шупту сатташ, тулар шөлүүге чедирип бээр. Техника-биле база хандырар. Аңаа чыл санында 750 муң рубльди тускайлаарын коллектив чөвүлелинге дугуржуп.

Үстүнде айыттынган акша херекселин социал хөгжүлдениң фондузундан алыр. Бот арулга-чарылга болгаш бот-акшаланыышкынче шилчээн, коллектив кежигүннериниң ныыкшал күш-ажылының ачызында, хөй оруттаны киирип алганының ачызында бо бүгүнү боттандырар арга чедиш алдынган.

Александр ХЕРТЕК бесе далашкан.

ХӨГЖҮМ-ЫРГА ХАНДЫКШЫЛ

• • •

Кызылдың уран чүүл училищезиниң башкызы, концертмейстер Мария Монгушевна Лопсан мында каш чыл бурунгаар ажыттынган уругларның уран чүүл школазының өөреникчилеринге ыры аялгазының тывызыксыг «чажыттарын» өөредип турар. Уруглар ырыны нота барымдаалап, хөгжүм херекселинге ойнаарга, ол ону пианино-биле үдеп башкарар.

Бо хөгжүм башкызының мергежили бедик. Хөй чылдарда музыкага уругларны өөредип келген. Оон өөреникчилериниң бирээзи Шамбалыгдан өөрениp келген Даваакай Чинчи ам уран чүүл школазының ийиги класcында домра сургуулунда өөренип турар.

ЧУРУКТА: Кызылдың уран чүүл училищезиниң башкызы Мария Монгушевна Лопсан өөреникчизи Даваакай Чинчи-биле кичээл үезинде.

Оюар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

• • •

ӨӨРҮШКҮНҮҢ СӨСТЕРИ

Боттарының мергежилин ханы билир, кижилерниң кадыы дээш ак сеткилдиг ажылдап чоруур эмчилерни чон үнелеп адап, өөрүшкүзүн солун дамчыштыр илередип турар. Ындыг чагаалар редакцияның почтазы-биле арбын келгилээр. Ам оларның чамдыктарын маңаа допчулап киирип көрейн.

«Караам кемдедип алгаш, республиканың кезер эмнелгезинге эмнедип чыттым. Кезер эмчи Анатолий Юрченконуң дежурнайлап турган хүнүнде таваржыкан болдум. Ол мени дораан кезип эмнээн. Бо эмчиниң болгаш өөң сестраларының, санитаркаларының хайгааралынга эмнедип турган, кадыым экижээн». Олар бүгүдеге солун дамчыштыр өөрүшкүмнү илередикседим» — деп, Улуг-Хемде Ак-Туг суурдан **Александра Күжүгет** бижээн.

Мөңгүн-Тайга районунуң Мугур-Аксы суурнуң чурттакчызы **Александр Иргит** чагаазында өөрүшкүзүн мынчаар илереткен: «1 хар 8 айлыг оглумнуң бижек соокка аңнаксанындан чыдыпкан. Республика эмнелгезиниң чыдып эмнедир лор салбырынга келдивис. Эмчилер шинчээш, оолдун байдалы берге деп түңнеди. Ынчалзажок лор салбырының улуг эмчизи Данов Машпак-оолович Моңгуштуң болгаш ында уруглар кезип эмнээр эмчиниң шалыпкын хемчээн алганының ачызында, оглувусту камгалап алдылар. Шак мындаар кужун, билиин үндүрүп турган, чырык чер кырынга өске өөрү деп чүрттаар аас-кежикти оглувуска шаңнааныынга өөрүвес аргавыс чок».

Калбак чурттап, ажылдап чоруур ишчилерниң кадыкшылынга кандыг салдарлыг таварылгалар турбас боор. Чолаачы азы тракторист кижи дииик. Оон ажылы чайның изиинге, кыштың соогунда амыр эмчилерниң тыгыш човангыр эмнээшкиниң ачызында сегээнин ол сеткилинден бижээн.

Автор чагаазында чырык чер кырынга чурттаар кылдыр кадыын эгиткен эмчилер Вера Хемер-оол, Лариса Сат, эмчи сестразы Айлаңмаа Калдар, санитарка Соня Хертек болгаш өскелерге-даа чүректиң ханызындан өөрүп четтиргенин солун дамчыштыр илередирин редакциядан диләэн. Амгы үеде ооң кадыы чүгээртээн. 1988 чылдан бээр малчын...

Мурнуку чылдарда чамдык районнар төптеринге диш эмчилери чок. Кожазында район төвүнүң эмчизинче азы албан-биле Кызылче эмчилер турду. Ам харын диш эмнээр дээди эртемниг эмчилиг аңаргазынга Эрзин суурнуң чурттакчызы **Константин Хангай** өөрүшкүзүн илеретпен чагаазын редакцияже чоруткан. Алексей Бады Новосибирскиниң медицина институдунуң стоматология факультедин доозуп ажылдаан. Ол ажылдаан үр болбаза-даа улуг, бичеге кижилерниң үнелелин чаалап ап турарын автор чагаазында демдеглээн.

Оон аңгыда, автор диш кылыр тускай кабинет тургузарының дугайында Кадык камгалал министерствозунче эмчи А. Бадының дилег кииргенин чагаазында деткип бижээн. Чүге дээрге кожазы Моол ... безин дижин эмнедип хаая эвес келир. Ол кабинетти тургузуптар болза, районнуң чурттакчыларынга дыка таарымчалыг апаарын ол чагаазында бижээн.

Чоннуң кадыы дээш уйгу-дыжын бодавайн ажылдап чоруур эмчилерни чер-черлерде чурттакчылар эскерип, оларга солун дамчыштыр боттарының өөрүп четтиргенин илередиксээн күзелин кым-даа деткиир.

Сыдыгмаа ЧООДУ.

Чагаалар допчулалы

«АК-ТЕРГЕНИҢ» КЕЛИР ҮЕЗИ КАНДЫГЫЛ?

Школачыларның кышкы дыштанылгазының үезинде чаңчыл ёзугаар бо чылдың январь 5—8 хүннеринде республиканың пионер дружиналарының БАЛКЭ Тыва обкомунуң тургусканы «Ак-тергениң» шаңналы дээш маргылдаага 9 команда киришкен.

Сөөлгү түңнел оюннар январь 8-те үргүлчүлээн. Бир дугаар бөлүкке 3 салыгдан 12 санны алган Сүт-Хөл-1 биле ийи дугаар бөлүкке 4 салыгдан 12 санныг Чөөн-Хемчиктиң төлээлери чемпион ат дээш ойнаан. Аңаа Сүт-Хөл районнуң Хөр-Тайга ортумак школазының пионерлери удурланыкчыларын 4,5 саңга чиңги-биле уткан.

Улуг-Хемниң аныяк шыдыраачылары Сүт-Хөл 2 команданың ойнакчылары — ийимежилер-биле хайымнашкан.

Чемпион команданың тренери Алдын-оол Очур-ооловиң Кууларга сөс:

— Школавыста «Аныяк шыдыраачы» деп бөлгүм ажылдап турар. Ында 22 өөреникчи хаара туттунган. Хөр-тайгажылар ам 2 чыл улаштыр чемпионнап турары ол. Оон мурнунда ийи чыл дургузунда ийи дугаар чер ээлеп келген бис ийин. Эрткен чылын Хабаровск хоорайга «Ак-тергениң» түңнел оюннарынга киириштивис. Бо чылын часкы дыштанылгавыс үезинде Биробиджанче аъттаныптар эргени алдывыс.

Хабаровскиге эдээн каш дуржулгалыг тренерлерге ужурашкан мен. Ынаар магалыг-дыр. Уругларның тускай шыдыраа школаларында 1 дугаар класстан өөренип эгелээр. Бистиң республикага ода-ла чаңгыс ындыг школа болза! Билиинде өөренип турар школавыс безин кызыы, тар, өрээлдер, класстар чедишпес.

Алдын-оол Санчанович Ховалыг, башкы-тренер:

— Чыраа-Бажы ортумак школазының пионерлери — 3 чыл улаштыр район чемпионнары. 1984 чылда республикага чаңгыс удаа бирги черни ээлээн. Школада шыдыраа секциязын удуртуп турар мен. Солуннар арыннарынга эгелеп чоруур шыдыраачыларга кичээлдерни эрттирип турза кандыг ирги?

Үш дугаар ужуражкан тренер башкымның адын база Алдын-оол дээр боллу. Ол мээң элдепсингенимни эскерип кааш: «Ондар кижи-ле болгай мен» — дээш хүлүмзүрдү. Алдын-оол Солунамович Ондарның меңээ дамчытканы мындыг:

— Сүт-Хөл районга ийиги черни ээлээн бис. Ынчангаш маңаа маргылдаадан дашкаар эки тура-биле киришкенивис ол. Ада-иелер-биле дугурушкаш, акша-төгерикти чыгдынгаш, тергиндээр, көөргеттинер-даа дээш эвес, мергежиливис бедидип, дуржулга мөөңнеп алыры-биле келгенивис бо. Ийи дугаар бөлүкке ойнаан командаларны шуптузун удуп үндүвүс. Чөөн-Хемчикти 2,5 сан мурнадывыс.

Школада шыдыраа бөлгүмүнүң киржикчилери айда 4 катап кичээл эрттирип турар. Аңаа хөй шак күш үндүрүп, кызып-кылайып турда-ла, төлеп бээри чеген чиг эвээш-тир».

«Ак-терге» маргылдаазынга 9 команда киришкен. Ийимежилер орук хөлезиниң боттары төлеп, эки тура ёзу-биле киришкен. Ыраккы Мөңгүн-Тайганың аныяк шыдыраачылары 4 сол, 1 уруг киржикчилиг долу составы-биле ойнаан. Ол хиреэзинде найысылалдан ырак эвес черлер: Кызыл район, Каа-Хем, Бии-Хем болгаш өске-даа районнар командалар чорутпаан.

Тывага «Ак-тергениң» келир үези бир-ле дугаарында бичии аныяк шыдыраачыларның эрге-ажыы, сонуургалы, кижизидилгези дээш боттарын бүрүнү-биле бердинген атташ аттыг Алдын-оолдардан, оларның быжыг тура-соруундан, сыныш чок турушттуундан хамаарыжыры кеску ышкажыл. Алдын-оол Куулар дыкпыш, бичии ерээлдерлиг школага «Ак-тергениң» республика чемпионнарын белеткеп шыдаан.

Алдын-оол Ховалыг аныяк шыдыраачылар ортузунда чогаадыкчы диләэшкиннерни уламчылавышаан. Алдын-оол Ондар акша-көпеек айтырыын дилеп тыварын оралдашпышаан. Ындыгларга өскелерниң деткимче-дузаламчызы херек.

Алдын-оол Очур-ооловичиниң бодап, планнап чорууру ышкаш, чажындан салымчаяанныг бичии чаштар өөренир ода чаңгыс шыдыраа школазын республика төвүнге тудуп алза! Чүгле ынчан келир үениң чемпионнары өзүп үнүп келиринге бүзүрел болур. Ол үе Тывага удавас келир чадавас. Аас-кежиктиг эжиндириг-биле, «Ак-Терге»!

Дандзы САЛЧАК.

ААЛДАП КЭЭП КӨРҮҢЕР

Тожуда чурттап, ажылдап турар мен. Суурувус Ийиниң клувунда кинолар, дыштанылга кежээлери болуп турар. Аныяктарның база улуг улустуң сагыжынга четпейн турар чүве болза, бистиң райоңга республика төвүнден артистер солун тыва шиилер көргүспейн, ыры-хөгжүм ансамбльдериниң келбейн турары. Эңир чылын бистиң райоңга чүгле бир ансамбль, балет бөлүү чораан.

Театрның хоочун артистери Тожуга чүге концерт көргүзүп келбес ирги? Бистиңче аалдап кээриңерни улуу-биле дилеп тур бис.

Тожу районче Тыва АССР-ниң Культура министерствозунуң көрнүр үези келбээн бе?

Саида АК.

АЖЫЛЧЕ ЧАЛААГА

Красноярскиниң кодээ ажыл-агый институдунуң Тывада филиалынга ажылдаар административ-ажыл-агый талазы-биле директорнуң оралакчызы, вахтёрлар дүрген негеттинип турар.

Филиалдың адреси: Кызыл хоорай, Ленин кудумчузу, бажың № 5, кадрлар килдизи.

«Тыва системалар» эртем-техниктиг төпте организастаттынып турар чоннуң хереглел бараан нарын кылыр бүдүрүлге участогунга электроника талазы-биле дараазында ажылдакчылар негеттинип турар:

— участок начальниги;
— мастер;
— инженер-конструктор;
— техник;
— башкарыкчылар;
— монтажник-эптекчилер.

Эртем-техниктиг төптүң адреси: Кызыл хоорай, Культура паркы, аныяк техниктер станциязы, телефону 2-67-28.

телевидение

ЯНВАРЬ 10

БИРГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.30 «Экии, музыка!». «Ниити ыры база ойн». 9.15 «Делегейни дескиндир». Альманах. 10.15 Улусчу чогаадылганың «Радуга» телепрограммаларының 8-ки делегей фестивалы. Кхмерлерниң хөгжүмнүг аас чогаалы (Камбоджа). 10.30 «Ромео биле Джульетта». Фильм-балет. 12.00 Телефильм. 12.30 «Үе». 13.00—13.50 «Мээң өнүүм — аът». Эртек-тайылбырлыг фильм. 14.15 сериялары. 15.30 «Капитан Грантының дилеп чорутканы». Уран-чечен фильм. 7-ги сериязы. 16.45 Мультфильм. 16.55 «Кымгаа чоруксавааан». Совет немецтерниң чурттан үнүп чоруп турары-биле холбашкан нарын айтырыглар. 17.25 Уругларга дамчыдылга. 18.25 Коллаж. (Реклама. Чарлалдар. Информация). 18.30 «Үе». 19.00 Хоккей «Филадельфия Флайерз» (АКШ) — ЦСКА. АКШ-тан дамчыдылга. 21.00 «Үе». 21.30 «Эде тургустунуушкун: нарын айтырыглар болгаш шиитпирлер». Өнчү дугайында болгаш чер ажыглалының дугайында ССРЭ Хоойлуларының телевиделдерин чугаалажып тур бис. 22.45—23.20 «Силерге ырлаап берейн». Матвееваның ырларын Г. Хөмчик күүседир.

ИЙИГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 П. Корин чурукчунуң музей-бажыңы. 9.00 Немец дыл. 9.30 РСФСР-ниң алдарлыг артизи А. С. Пономарев-биле Останкинсиниң Концерт студиязынга ужуражышкын. 11.15 Немец дыл. 11.45 Уругларга фильм. «Чаш назынының сөөлгү чайы». 2-3 сериялары. 13.55 «Уругларга ачыгаштап дугайында». 14.25—15.35 «Эрткен чылгы калдыль». Телефильм. 17.00 Делегей конкурузунуң дипломантызы Г. Вешигоранның сюн көргүзүү. 17.25 Оцалондак чок шимчээшкин дээш. 17.30 РСФСР хоорайларының телестудиялары. «Шупту кады». Еврей автономнуг областың национал культуразын сайзырадыр дугайында. 18.30 «Үе».

КЫЗЫЛДАН

19.00 «Совхозту кымдан садып алырыл азы ажылчыны аъш-чем биле чүге хандырып шыдавайн турар ис?» Теледамчыдылга.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктың удуур, чаштар».

КЫЗЫЛДАН

20.15 Медээлер. 20.20 «Тыва черле». «Өг-бүле болгаш өг-бүлеге кижизидилге». «Тиилелгениң 45 чылынга». Медээлер. 20.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

21.00 Уттундурбас музыкалыг кежээлер. Ф. Лист аттыг камерлиг оркестрниң концерти. 21.30 «Иван Грозный». Телефильм. 1-ги сериязы. 23.15—02.00 Хөгжүмнүг дамчыдылга.

ҮШКҮ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

19.00 РСФСР хоорайларының телестудиялары. «Нарым чери: кижилер болгаш салым-чолдар». 20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15—21.00 «Хостуг теманы шилип алдым...» Симферополь хоорайның № 25 школазында үстүкү класстарга эртемнерни башкылаарында болгаш кижизидилге ажылында чаа хевирлер дугайында.

КИНО

ЯНВАРЬ 10-ДА

«НАЙЫРАЛ»: «Мио, мой Мио» 10.00. «Приговоренный» 11.50, 13.40, 15.20, 17.30, 19.30 (узаткан). Видеозал: «Фотография в свадебном альбоме» (2 сериялыг) 10.00, 13.00, 16.00, 19.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Бесстрашный атаман» 8.30, 12.00. «Раз, два — горе не беда» 10.10, 13.40, 15.30 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Лиловый шар» 11.40. «Манчжурский вариант» 13.30, 15.20, 17.10, 19.00 (узаткан) шактарда.

«ВОСТОК»: «Похищение Чародея» 13.30. «Приключения Квентина Дорварда, стрелка королевской гвардии» 15.20, 17.10, 19.10 (узаткан) шактарда.

«ШЫННЫҢ» ЧАГЫДЫЛГАЗЫ УЛАМЧЫЛАВЫШААН

Чамдык кижилер 1990 чылда «Шын» солуннуң чагыдылгазы доозулган, ам ону бижидип алыр арга чок деп санап турар. Ол шын эвес. Солунну амдаа чагыдып ап болур. Бо январь айда чагыдылганы кылып алыр болза, ону март айдан эгелеп алыр. Ниитизи-биле солунну чылдың кайы-даа үезинде чагыдып болур, а 1991 чылга чагыдылганы кайы-даа үеде кылырын база чөпшээреп каан.

Чагыдылганы республиканың бүгү «Союзпечать» органнары, харылзаа албан черлери кандыг-даа кызыгаарлаашкын чокка хүлээп алыр.

«Шын» солунну чагыдып албаан болзуңарза, дарый чагыдып алырын сүмелеедивис. Солуннуң бир айда чагыдылгазының өртээ—65 көпеек. Каш айга чагыдар болзур, оон санынга көвүделирге, нииити чагыдылганың түңү үнүп кээр.

667000, Кызыл хоорай Красноармейская, 100. Индекс 54241

Редактор В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ● редактор — 3-43-34 ● оралакчылары — 3-35-91, 3-34-17; ● приемная — 3-34-26 ● харыысалгалыг секретарь — 3-34-82 ● оралакчылары — 3-45-83 Килдистер: ● партийжи амыдырал — 3-34-82, 3-38-25 идеология — 3-34-57 ● совет тургузуу — 3-34-88, 3-41-23 ● үлетпүр — 3-34-49, 3-38-73 ● көдээ ажыл-агый — 3-41-16; ● культура — 3-39-15 ● информация — 3-37-11; ● чагаа килдизи — 3-39-03, 3-34-39 ● очулга — 3-34-84 ● корректорлар — 3-37-11 ● үндүрүкчүлер — 2-27-41 ● солун келбейн барганда — 2-32-75 ● бухгалтерия — 3-43-41.

Чылда 300 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга арын.

Тиражы 28300 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектериниң күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин-Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Заказ № [illegible]. ТС — 00405

Тувинская республиканская библиотека им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чылдың январь 11 четверг
№ 9 (14209)
1925 чылда үндезилеттинген
Өртээ 3 көп

ЧОЛААЧЫ:

ОЛ КЫМЫЛ?

ЧУРУКТА: Ак-Довурак хоорайда чолаачы Анатолий Сендиевич Монгуш даг-дүгү болбаазырадыр фабриканың продукциязын чудурун алгаш, Абазаже чорунтар. Ол аар чүгүн демир-орук станциязынга барып дүжүрер. Ол машиназынга үжен тонна чедир чүъкту дажыглаар. Ажылдап ишке кызымак чолаачы Чадааның хөмүр-даш разрезинден хөмүрну ап, ырак черлерге база чедирер. Бо чолаачы Ак-Довурактың автобудурулгезинге он шии чыл чолаачылаан. Беш чылдың планның даалгаларын боттаддырарынга шалыпчы үлүүн киирип, бедик көргүзүглерлиг болуп, мактадып турар.

Оңдар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

Кыштаглаашкын — шылгалда

ЧӨПТҮГ НЕГЕЛДЕЛЕР

«Тээли» совхозтуң удуртукчулары, зооветспециалистери малчыннарының негелделерин чүге билбезил?

Шат бригадазының 7 муң хою 26 кодан кыштап турар. Төрүүр хойнуң 4 коданы январьда, артканнары февраль-март айларда хураганнаар кылдыр ынчалдыр тарып бооматкан. эдериширтен. Мал чеминиң курлавыры совхозта аажок эвээш. Холуман чемнер чарба чок. Ам чүгле 1020 тонна сиген, 25 тонна сула арткан. Ооң хөй кезиин сүтбараан фермазы алыр болганда, шээр мал коданнарын көрүп турган, чоорту шаабиле үлештирерин «Тээли» совхозтуң кол зоотехниги Иван Монгуш мээң-биле кады чораш чугаалады.

Бай-Тайга сыннарының эдектеринде кожа-кожа аалдарның малының одарлары тейлер, шаттарда ам дээрезинде хар чута, хат-даа хадываан, соок-даа шоолут эвес.

— Кыш эки эртип турарынга, малдың деңгилдезин суларавааныга электеп оожургаар эргевис чок. Чазын агаар-бойдус өскерлир. арган малды ынчан баксырадыр ыяшкажыгай — деп, баштайгы барган аалывыста хоочун малчын Сенденмаа Ооржак шын-на сеткилин илередип, аалдың кедээзинде мөөсте чатты берген хойну дүрүннап хайгаараш, өвүче бисти чалады. Кадарган 368 хою март айда төрүүр дээрзин чугаа кадында билип алдывыс. Аалга келген кижи чүгле хынакчы болур эвес, бичии-даа болза дуза кадарын бодаар. Ынчангаш, мен малчыннарның социал амыдыралын экижидери-биле Тыва АССР-ниң база обласclub профэвилелдер чөвүлелиниң 1989 чылдың декабрь 22-де хүлээп алганы доктаалының допчу утказын таныштырдым. Чугаа ук малчынның бодап, сагыышсырап чорааныңга ылап-ла дээпти. ынчангаш бодунуң база кады кожа ажылдап чоруур эш-өөрүнүң амыдыралында четпестерни тө каай-ла берди. Ооң чугаазы-биле алырга, автомагазин Шат бригадазының аалдарынга хуралсуглаа, өөредилге хүннеринде чүгле хаая моорлап кээр апарган. Ынчангаш хойжулар бо-ла чай-шөлээн чок үеде суур кирип, садыг-магазин баар ужурга таваржып турар. Тускай хеп-даа албастар. Бригаданың почтачызы Чүдүк Каадыр улустуң чагыткан солун, сеткүүлдерин бажыңынга чыып-чыып, оон суг сөөртүр автомашиналарының чолаачылырындан чорударга, ээлеринге четпес, өске аалдарга кааттар таварылгалар бар. Ооң ындыг хомудалдарын дараазында барган аалдарывыстың ээлери Александр Ооржак, Анатолий Отур, Зинаида Сериң болгаш өскелер-даа бүрүн деткип, боттарынга база урут-дарыынга идик-хеп аймаан тып чадашканың чугаалап, хар сүзүп, хой кадарарда кедер чайгы сапык идиктерин бекке көргүстүлер.

Багай-оол Серенниң 301 хоюнуң 156-зы оолдапкан. Тускай хеп кылдыр чүгле чаңгыс халат берип каан. Кажаазының чанында эвээшле сиген бар, оон өске малга бээр чеми чок. Бригаданың кайы-даа коданында дус безин чок. Ону кажан экээрин кым-даа билбеди.

Төрүүр коданнарда бир чугула херек чүүл — чырык. «Тээлиниң» кожалары «Мурнакчы» биле «Бай-Тал» совхозтарның малчыннары электри чырыын шаг-ла-ла ажыглап эгелээн. А бо совхозтуң Шатта арызы чоок-чоок кыштагларын электрижидерин дугуржуп. аалдарның чанынга чедир чагыларны кадап, электри удазыннарын подстанцияларга чедир шөйгеш, ону ара кааптыпындан бээр кайы чыл чыгап олурар.

Кыштагларга турган электри моторларын чазын чыггаш, совхозтуң складында аппарып шыгжап каан. Ону харыылаар кижи мал ажылының механиги Сайын-оол Хомушку кыштаглаашкын эгелээнинден бээр январь 6-га чедир чаңгызын-даа некеп салбааның канчаар тайылбырлаарыл?

«Тээли» совхозтуң удуртукчулары, тускай эртемниглери коданнарны доктаамал эргивес, четпестерни чогуур үезинде эскербес, малчыннар-биле сеткил-сагыштың ханызындан чугаалашпас болгулаар. Аңаа хамаарыштыр мынаа чамдык чижектерден киирейн: хойжу Олег Опакайның хоюнуң кажаазынга кирерге, иштин алыык, дөңнелген өдээн чедир каспаан, серизин-даа кылбаан. Суг сөөртүр автомашиназы үрелгенинден ол бригаданың малчыннарынга Василий Салчак 8 хонукта суг чедирбээнин кымны-даа дүвүретпээн.

Көк-Баалык деп черде соңгаартан, «Шушенское» совхозтан садып экелген бир кодан хураган бар. Ону Сандан-оол Иргит кадарып турар. Ооң аалынга жүндүскерге 12 шакта чеде бербеди. Малы кажаада хевээр, кадарчы эвесте, а кидаагы ужуп калган чыдыр. Боттарының кылып алганы ээзиртир суксунун ишкени илдең. Барып берген улуг өртентиг, үнелелиг малды ажаан канчап турар улус боттарының харыысалгазын билбес! Улуг доскаарының адаанга от салбаанындан суг доңуп калганын кол зоотехник И. Монгуш боду көрдү.

Чүгле чаңгыс-ла бригаданың малчыннарынга чорааш, шак мындыг четпестерни көрдүвүс. Ол аалдар совхоз төвүнден ырак эвес болгаш машиналар аргыжар оруктуг. Хөй төрүп эгелээн дидивис. «Тээли» совхозтуң удуртукчулары, зооветспециалистери малчыннарга чүге барбазыл, оларның негелделерин чүге билбезил, хандырбазыл? Кол зоотехниктиң аңаа чорааны база бо материалдың солунга үнери ук бригаданың малчыннарынга дуза болур боор ийин. Аңы кандыгыл?

Александр ХЕРТЕК.
(«Шынның» корр.).

Соңгулдаларга уткуштур

КЫЛЫР АЖЫЛДАР ХӨЙ

Интервью

Барыын-Хемчик — республикада хөй чурттакчылыг районнарның бирээзи. Ынчангаш соңгукчуларның болгаш соңгудар депутаттарның саны эрткен соңгулдалар үезинде турганындан көвүдээн. Ам болур соңгулдаларны демократтыг, ажык-чарлыг байдалга эрттирерингге баш удур ыяк белеткел, дес-дараалашкак улуг ажылдар негеттинер. Бистиң солуннуң тускай корреспондентизи Александр Хертек районда соңгулда комиссиязының даргазы Александр Намзыраевич Буурулдайга ужурашкаш, мында соңгулда кампаниязы канчаар эртип турарын чугаалап бээрин дилээн.

— Александр Намзыраевич, бо соңгулдаларга Тыва АССР-ниң болгаш чер-чер Советтериниң улус депутаттарынга депшидилгелер канчаар эрткенил?

— Бистиң районда Тыва АССР-ниң улус депутадынга 15, район, Ак-Довурак хоорай, Кызыл-Мажалык суур болгаш 7 кожээ Советтерге каттышкаш 325 депутаттарны соңгуур. Соңгулда кампаниязының база бир чугула үе-чадазы депутаттарга кандидаттар депшидери доозулган. Түңнелдер кандыг болганыл? Күш-ажылчы коллективтерге, хөй-ниити организацияларга депшидилгелер соңгулдалар дугайында Хоойлунуң негелделеринге дүүштүр, үстүнден кандыг-даа сүме, ыйыдыышкын чокка, чогуур үезинде эрткен.

Ак-Довурактың автобудурулгезинге, «Тыва даг-дүгү» комбинаттың коллектив чөвүлелинге, «Барлык» совхозтуң Аксы-Барлык, Хөндерген салбырларынга болгулаан депшидилге хуралдарынга депутаттарга кандидаттар шилип алыры маргылдаалыг, ажык-чарлыг чорукту көргүскенин онзалап демдеглээр апаар. Тыва АССР-ниң Дээди Совединге 15 улус депутадының мандады дээш 26 кандидат, чер-чер Советтеринге 325 мандат дээш 372 кижи бадылаашкынче кирер.

— Чон аң-не төлептиг кандидаттарны депшиткендир. Оларның аразында кымнарның аттары киргенил?

— Аңгы-аңгы мергежилдиң кижилеринден — Тыва АССР-ниң улус депутаттарының кандидаттарынга Барлык ортумак школазының башкызы В. С. Сундуй, АКМК начальниги Д. М.-К. Хомушку, эмчи Б. М. Чикчит, «Шекпээр» совхозтуң өшкү кадарчызы А. О. Ооржак, «Хемчиктиң сылдызы» солуннуң редакторы В. У. Хомушку. «Тыва даг-дүгү» комбинатта энергетик Б. Х. Доржу, Ак-Довурак АТБ-ниң чолаачызы А. С. Чымба, а район Совединге харылзаа белдиринде техник А. М. Чүлдүм, «Дөн-Терезин» совхозтуң сарлык кадарчызы В. К. Ооржак, «Хемчик» совхозтуң механизатору М. Ч. Саая, рудникте экскаватор машинизи М. Б. Ховалыг болгаш өскелер-даа кирип турар. Чамдыызы 2-3 кижи-биле чаңгыс мандат дээш туржур. Бадылаашкын түңнелинде дээрелерниң дээрези шилиттинер.

— Удурткаыңар районнуң соңгулда комиссияның ажылынга хамаарыштыр допчузу биле чүнү чугаалап болур силер, Александр Намзыраевич?

— Соңгулда кампаниязын организастыг эрттирер "частырыгларны болдурбас төлээде, баштай партком болгаш парторганизацияларның секретарьларының, хоорай, суур, кожээ Советтериниң даргаларының болгаш секретарьларының, округ соңгулда комиссияларының даргаларының, пропагандистерниң болгаш агитаторларның өөредиглиг семинарларын эрттирип, соңгулдалар дугайында Хоойлуну, улус депутаттарының соңгулдаларынга партияның Тыва область организацияларының политиктиг платформазын таныштырган. Комиссияның бүгү кежигүннерин депшидилге хуралдарының организастаарынга киириштирген. «Хемчиктиң сылдызы» солунга районда соңгулда кампаниязының ажылын доктаамал чырыдарын хайгааралга алган.

Ам депшиттирген кандидаттарны болгаш оларның бүзүреттирген кижилерин бүрүткээр болгаш шынзылгалар тывыср, агитация ажылын калбартыр, ужуражыышкыннар организастаарынче кол кичээнгейни угландырган. СЭКП райкомунуң идеология килдизи-биле кады аң эки кылдыр дериттинген агитпункт дээш конкурсту база чарлаан. Район девискээринге 18 соңгулда участоктары ажылдаар. Оларны дерип кылыры, радио, телефон харылзаазын тургузары, соңгукчуларның даңзызын баш удур шын кылыры дээш ышкаш кылыр ажылдар хөй.

АРЕНДА КЕРЭЭЗИ-БИЛЕ

АЖЫЛДААРЛАР

«Алдан Маадыр» совхозтуң малчыннары мооң мурнунда коллектив база өг-бүле кээрээлери-биле ажылдап турган. А эрткен чылын 16 өг-бүле аренда керээзинче киргеш, эки түңнелдерлиг болган. Олар керээде көрдүнгенинден ажыр 264 хураганны боттары алган. Эң мергежилдиглери М. Маадыр-оол, О. Маадыр-оол, Ч. Оңдар, С. Сарыглар, Б. Ооржак оларның өг-бүлелери дыка чүткүлдүг ажылдаан. Мурнунда бистиң совхозтан республиканың «Чүсчү-малчын звено» клувунуң кежигүнүнге чаңгыс-ла өг-бүле — Ыдын-оол Монгуштуу кирип турган болза, 1989 чылдың түңнели-биле арендаторлар Маадыр-оол Монгуш, Маадыр-оол Ооржак база ол клубтуң кежигүннери апарган.

Аренданың ажык-дузазын малчыннар эки биле берген. Ынчангаш бо чылын шупту ол арга-биле ажылдаары-биле баш бурунгаар белеткенип, кичээлдерге аренда дугайын өөренип турар.

Хөйлер-оол МОНГУШ.
Сүт-Хөл» район.

Саналдар, бодалдар

ӨӨРЕНИП КӨРЗЕ

Бистиң боттарывыска кылып ап болур чүүлдер-ле хөй. Ону хамаарыштырган албан черлери, организациялар херекке албайн турары хомудалчыг. Ол чүлерил? Бистиң тыва чоң шаг-шаандан туруп соктаан далган, тараа-биле амыдырап чораан болгаш, ам-даа кожээде чурттакчылар, эң ылангыя малчыннар оларны чеминде ажыглап олурарлар. Ол курган чемни кылып, бүдүрүп алыры база ындыг амыр эвес болдур ийин. Тарааны соолдурары, хоорары, соктаарынга хөй үе негеттинер. Эң ылангыя малчыннарга ындыг чай-шөлээн чамдык таварылгаларда чок апаары билдингир. Ынчангаш далган, тараа соктаар станоктардан чогаалып тургускаш, чоңга садар болза дыка эки.

Чоокта чаа бистиң садыывыска Моолдан келген деп соктаан далган кииргени. Ону кылып кааны дыка эки. өртээ база чиик: килограммы 80 көпеек. Ону дораан садып аппарган. Бистиң республикага далган-тарааны соктааш, садыглар дамчыштыр чоңга чүге садып болбазыл?

Чурттакчы чоңда артыкшылдыг алгы-кеш хөйү-биле чыдар. ону эттеп, хеп аймаа кылып ап шыдавайн турар. Бир эвес районнарга ындыг алгы-кеш эттээр черни тургузуптар чүве болза, улус ол черге холезинин төлээш, эттедип алгаш, кандыг-даа хептиг боттары кылып ап болур-дур.

Садыгларга хөй кежинден кылган чолдак, дүктүг тоннар кээр. кылып кааның шынары дыка куду, а өртээ ап соок, колбагар чүвелер боор-дур. Бисте хөй кежинден узун, белдиг тоннарны даарап турар шевер кижилер хөй. Ындыг тоннарның кедерге эптиг, чылыг-даа болур чүве.

Амгы үеде кайда-даа чупар саваң аймаа кончуг ховар, талоннап-даа садар болза, үр үеш иштинде келбес чүве-дир. Шаанда саванның бистиң республикага, шынары арай куду-даа болза, кылып турду. Ооң шынары амгы бо савандан дудак чок турган. Ол ам чоп уттундуруп калганыл?

Бисте шаанда булгаарны кылып турган. Оон-биле улус кончуг чараш, хыглыг тыва идиктерин боттары даарап ап турган чүве. Ам булгаар шуут үнместээн, ону бүдүрбестээн. Ынчангаш алгы эттээр черлерин районнарга үлетпүр комбинаттарының баазазынга азы өске-даа черлерге тургузуп, алгыны эттээш, бүдүүр кылдыр тургузар болза кончуг эки деп саналдыг кижи-дир мен.

Оолчукай МОНГУШ.
Чыраа-Бажы суур.

АЖЫТСА КАНДЫГЫЛ?

Шаанда тыва чон хуу, быдарган ажылдыг чораан, алгы тон кедер, кеш, дүктү кончуг хөй ажыглап чораан. Алгыны сивирип, ашташ, чуп алгаш, эттээри безин амыр эвес. Тон даараарда, от чырыын ажыглап, дүн ортузунга чедир, мал-маган кээр чай аразында даарап алыр турган. Ол ышкаш чылыг тон кайда боор. Амгы бо үеде алгы тон кеткен кижи ховар боор-дур, ийи-чаңгыс малчыннар ону кедип чоруур.

Чоокта чаа «Шын» солунга үнген «Силерге алгы тон херек бе?» деп материалды аажок сонуурган, кончудум. Ынчангаш Сукпакта ышкаш, алгы-кеш кылыр черлерин оода районнар төвтеринге ажыдып көрзе кандыгыл? Ындыг черлер турар болза, аңаа ажылдаар кижилер тыпты бээр деп бодаар мен.

Григорий ХИРБЭЭ.
Чөөн-Хемчик район.

ДЫННАДЫГ

Кызыл хоорай Совединиң улус депутаттарынга кандидаттарны бүрүткээр талазы-биле хоорайның соңгулда комиссиязының хуралы 1990 чылдың январь 12-де 10 шакта СЭКП хоорkomунуң хуралдаар залынга болур.

Тыва АССР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле округтарның соңгулда комиссияларының ДЫҢНАДЫЫ

«Тыва АССР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының дугайында» Тыва АССР-ниң Хоойлузунуң 33 чүүлүнге дүүштүр Тыва АССР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле округтарның соңгулда комиссиялары Тыва АССР-ниң улус депутаттарының дараазында кандидаттарын бүрүткээн.

КЫЗЫЛ ХООРАЙ

Первомай № 4 соңгулда округунуң талазы-биле

Норбу Тамара Чаш-ооловна. 1921 чылда төрүттүнген. [illegible] болгаш күш-ажыл [illegible] Тыва республиканың чөвүлелиниң даргазы, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай.

Саая Сарыг-оол Шожут-оолович. 1937 чылда төрүттүнген. Тыва АССР-ниң Чүдүкчүлер эвилелиниң даргазы, кежигүн эвес, Кызыл хоорай.

Рабочий № 7 соңгулда округунуң талазы-биле

Асоничев Валерий Андреевич. 1939 чылда төрүттүнген. «Тыва автотранс» каттыжыышкынының партком секретары. СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай.

Сүге-Маадыр Монгуш Мунукович. 1934 чылда төрүттүнген. Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыгының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң даргазы, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай.

Ленин № 9 соңгулда округунуң талазы-биле

Аракчаа Кара-кыс Доңгаковна. 1950 чылда төрүттүнген. ССРЭ-ниң ЭА-ның Сибирь салбырының Тывада комплекстиг килдизиниң улуг эртем ажылдакчызы, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай.

Коңгар Алдын-кыс Темир-ооловна. 1962 чылда төрүттүнген. Кызылда күрпедиститтиң [illegible] профэвилел комитединиң даргазы, ВЛКСМ кежигүнү, Кызыл хоорай.

Кыргыс Зоя Кыргысовна. 1946 чылда төрүттүнген. ТДЛТЭШИ-ниң культура секторунуң эргелекчизи. СЭКП кежигүнүнге кандидат, Кызыл хоорай.

Монгуш Соңгукчу Сазыг-оолович. 1942 чылда төрүттүнген. Красноярскиниң кедээ ажыл-агый [illegible] Тывада филиалының директору, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай.

Санчай Сергей Сайын-оолович. 1950 чылда төрүттүнген. Тыва АССР-ниң ИХМ-ниң истелге килдизиниң улуг байысаакчызы. СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай.

Чадамба Айлан Леонидовна. 1948 чылда төрүттүнген, аныяк көрүкчүлер театрының режиссеру, кежигүн эвес, Кызыл хоорай.

Комсомольский № 10 соңгулда округунуң талазы-биле

Коротаев Николай Михайлович. 1948 чылда төрүттүнген. ДОСААФ Тыва обкомунуң даргазы, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай.

Монгуш Светлана Чооду-евна. 1955 чылда төрүттүнген. Кызыл хоорkүүсүнүң ИХК-ниң истелге килдизиниң байысаакчызы.

Заводской № 18 соңгулда округунуң талазы-биле

Зотов Сергей Сергеевич. 1951 чылда төрүттүнген. Тыва АССР-ниң прокурору, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай.

Козлов Михаил Сергеевич. 1951 чылда төрүттүнген. Тыва АССР-ниң Күрпилан даргазының оралакчызы. СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай.

Уланов Виктор Андреевич. 1941 чылда төрүттүнген. «Винтсибпрозем» институттуң Тывада филиалының директору, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай.

Малчын № 19 соңгулда округунуң талазы-биле

Доңгак Зоя Баир-ооловна. 1955 чылда төрүттүнген. «Тыва тудуг» девискээр каттыжыышкынының № 40 ТЭ-ниң шевергекчизи, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай.

Загвоздкин Валерий Федорович. 1947 чылда төрүттүнген. «Тыва агросервис» каттыжыышкынының даргазы, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай.

Кара-оол Виктор Хомушкуевич. 1947 чылда төрүттүнген. СЭКП обкомунуң социал-экономиктиг килдизиниң эргелекчизи. СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай.

Кривцов Юрий Андреевич. 1938 чылда төрүттүнген. Каа-Хем районнуң арга-ыяш ажыл-агыйының директору, СЭКП кежигүнү, Каа-Хем районнуң Сарыг-Сеп суур.

Трифонова Эльвира Николаевна. 1947 чылда төрүттүнген. Респотребсоюзтуң үлетпүр комбинадының [illegible] тери, кежигүн эвес, Кызыл хоорай.

Урванцев Владимир Петрович. 1956 чылда төрүттүнген. чурт үлетпүрүнүң девискээр-бүдүрүлге каттыжыышкынының кол инженери, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай.

Дорожный № 21 соңгулда округунуң талазы-биле

Мишкин Вадим Федорович. 1941 чылда төрүттүнген. Кызылдың автоорук техникумунуң директору, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай.

Геологический № 23 соңгулда округунуң талазы-биле

Авруцкий Валентин Леонидович. 1933 чылда төрүттүнген. Тываның геология-шинчилел экспедициязының начальниги, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай.

Бээлди Семен Күнгаевич. 1931 чылда төрүттүнген. [illegible] директору, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай.

Попов Виталий Александрович. 1931 чылда төрүттүнген. [illegible] директору, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай.

Горький № 26 соңгулда округунуң талазы-биле

Байыр-оол Петр Оңдарович. 1944 чылда төрүттүнген. [illegible] каттыжыышкынының слесарь-сантехниги, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай.

Ооржак Хүрең Бораевна. 1952 чылда төрүттүнген. Кызылдың № 9 школазының директорунуң эге класстарга өөредилге-кижизидилге ажылының талазы-биле оралакчызы, кежигүн эвес, Кызыл хоорай.

Ровно № 29 соңгулда округунуң талазы-биле

Осипенко Николай Ильич. 1934 чылда төрүттүнген. «Кызыл» септелге-техниктиг бүдүрүлгезиниң директору, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай.

Самарин Борис Степанович. 1940 чылда төрүттүнген. ССРЭ-ниң Күрдандырылгазының Тывада [illegible] эргелелиниң начальниниң оралакчызы. СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай.

Саая Баир Түгүшевич. 1957 чылда төрүттүнген. Садыг министерствозунуң [illegible] директору, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай.

Фролов Виктор Григорьевич. 1948 чылда төрүттүнген. Тываның автосептелге заводунуң директору, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай.

Игнатов Борис Игоревич. 1953 чылда төрүттүнген. [illegible] командири, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай.

Кочуткин Булат Аймухаметович. 1938 чылда төрүттүнген. Кызылдың эът комбинадының директору, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай.

Лихицкий Александр Алексеевич. 1938 чылда төрүттүнген. «Тыва суг-мелиорация» каттыжыышкынының чолаачызы, кежигүн эвес, Кызыл хоорай.

Мошкарев Павел Федорович. 1954 чылда төрүттүнген. «Тыва автотранс» каттыжыышкынының [illegible] начальниги, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай.

Гайбура Франко Антонович. 1951 чылда төрүттүнген. [illegible] командири, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай.

Гребенщиков Евгений Иванович. 1935 чылда төрүттүнген. «Тыва суг-мелиорация» тудуг-монтаж эргелелиниң бүдүрүлге-техниктиг килдизиниң начальниги, кежигүн эвес, Кызыл хоорай.

Дюкарев Василий Михайлович. 1940 чылда төрүттүнген. «Агроүлетпүр тудуг» автотранспорт бүдүрүлгезиниң чолаачызы, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай.

Иззаргинов Валерий Иванович. 1941 чылда төрүттүнген. «Тыва суг-мелиорация» каттыжыышкынының көвүдеп чоруур механизастаттынган № 2 колоннаның газ-электри кадакчыылар бригадири, кежигүн эвес, Кызыл хоорай.

Правобережный № 31 соңгулда округунуң талазы-биле

[illegible] Светлана Ма[illegible]. 1957 чылда төрүттүнген. КПИ-ниң Кызылда [illegible] СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай.

[illegible] Михаил [illegible]. 1950 чылда төрүттүнген. [illegible] СЭКП кежигүнү.

КАА-ХЕМ РАЙОН

Ильинка № 72 соңгулда округунуң талазы-биле

[illegible] Виктор Са[illegible]. 1942 чылда төрүттүнген. Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң секретары, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай.

Мусохин Эрнест Андреевич. 1939 чылда төрүттүнген. «Бүрен» совхозтуң директору, СЭКП кежигүнү, Бүрен-Бай-Хаак суур.

ӨВҮР РАЙОН

Хандагайты № 85 соңгулда округунуң талазы-биле

Дембирел Анатолий Сал[illegible]. 1942 чылда төрүттүнген. СЭКП Өвүр райкомунуң бирги секретары, СЭКП кежигүнү, Хандагайты суур.

Дус-Даг № 86 соңгулда округунуң талазы-биле

Тулуш Нибарда Оскур-ооловна. 1944 чылда төрүттүнген. «Торгалыг» совхозтуң сарлык кадарчызы, Торгалыг суур.

СҮТ-ХӨЛ РАЙОН

Ийме № 66 соңгулда округунуң талазы-биле

Монгуш Ивас Шимбаевич. 1946 чылда төрүттүнген. К. Маркс аттыг совхозтуң директору, СЭКП кежигүнү, Ийме суур.

Оюн Оскал Хурбеевич. 1935 чылда төрүттүнген. Тыва АССР-ниң кадык камгалал министриниң бирги оралакчызы. СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай.

Дагдыныкчы

«Тере-Хөл» совхозтуң Кунгуртуг суурда чазаныр цех бар. Ында школа дооскан аныяк оолдар чазаныш, ажыл-агыйга чугула херектиг чүүлдерин кылып турарлар. Оларның аразында хоочун кижи Сергей Хүрбе чазаныр ажылды башкарбышаан, аныяктарның ажылижин башкарып турар.

Суурда эмнелге салбырының чанында база бир бажыңны кылып турар. Ол тудугга херегләэр соңга рамаларын эш Хүрбе удурткан аныяктар белеткеп, чыый салган. Оолдарның сөөлгү кылган продукциязының аразында ирик ыяштан кылган рамалар база бар. Олар ону катап эде кылырын шиитпирләэннер. Ажылдың бедик шынарлыг болуруунче кичээнгей салырын дугуржуп, чазаныкчылар бо чылда боттандырар ужурлуг бедиткен хүлээлгелерни алганнар.

ЧУРУКТА: (оң таладан) Кунгуртугда аныяктар дагдыныкчызы Сергей Хүрбе, чазаныкчы Вячеслав Иргит.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

Кооператорларның ажыл-херээ

САДЫГ ХАНДЫРЫЛГАЗЫ: четпестер, дилээшкин, харылзаалар

Республиканың [illegible] күш-ажылчы өске коллективтеринде дег, бистерниң кооператорларның ажыл, амыдыралында эде тургустунуушкунуң негелделери-биле чаа чүүлдер, өскерлиишкиннер көстүп келген, арга-дуржулга хире-шаа-биле мөөңнеттинип турар. Хереглекчилер [illegible] деп чүвени ханы медереп билип турар бис. Ынчангаш садыгның, ниитиниң чемгенилгезиниң, белеткелдер чериниң ажылын эргелеп башкарарын ылыр бүрүзүнге экижидеринче угланган тодаргай хемчеглер алдынып турар. Демдеглээнимде бо чүүлдерниң түңнелинде кандыг-ла-бир эки, чаа чүүл көстүп келгенин ажылдың барык участок бүрүзүнден эскерип болур апарган. Кол-ла чүве — ажылдакчыларның боттарының хөделиишкиннеринге бүзүрелдиг болу бергени. Көдээниң ажыл-ишчилериниң садыг хандырылгазын дүүн турганындан, оон-даа экижидер сорулга бистиң мурнувуста салдынып турар [illegible] мурнай, бодувустуң ажыл-херээвисти эде тургузар, шугдунуп көөр ужурлуг бис.

Көдээ черлерде магазиннерде барааннарның ассортименти элээн хөй, элбек апар чыдар. Оон-биле кады садып алыкчыларның негелдези, барааннарга хереглели улгаткан дээрзин айтыры чугула. Айтырыг бо удаада чүгле барааны садып алыры-биле кызыгаарлаттынмас деп чүве билдингир, садыглаашкын, оон культуразы, бараанның шынары дээн чижектиг чугула чүүлдер база бар. Бо негелделерни сагывышаан, ажылды организастаарын экижидип, бүдүрүлге, күш-ажыл сагылга-чурумун быжыглап тургаш, республиканың экономиказын хөгжүдеринге үлүүвүстү киириштирер ужурлуг бис.

Садыг хандырылгазынга садыглаашкынның дешилгелиг арга-хевирлерин шингээдип ажыглаар талазы-биле [illegible] 53 хуузу [illegible] 1985 чылда 163 [illegible] ол амгы үеде 175 дөрбелчин метр четкен. [illegible]

[illegible] дөрт чер сөөлгү үш чылда ажыглалга кирген. А ниитизи-биле ногаа сезонунуң үезинде картофель, ногаа хүлээп ап, шыгжаар чээрби шыгжамырлыг бис. Оон санын көвүдедир сорулга-биле, ам бир дөрт шак [illegible] тургустунуп турар. Ол сорулга бир эвес боттанып [illegible] ногаа шыгжаар черлерге хереглеливис бүрүн хандыртына бээр кылдыр санап турар бис.

Көдээ ажыл-агыйның продуктуларын, ылангыя эътти садып алырынга идиг бээриниң бүгү-ле бар аргаларын ажыглап турар бис. Продуктуларны кооперацияга дужаап турарларны деткип, уткуштур баар сорулга-биле, оларга 10 муң тонна мал чемин, 1,2 млн. рубль түңге хереглелдиң ховар чугула барааннары, оон иштинде 132 чиик автомашинаны, 196 мотоциклди эрткен чылын аңгылай көрген. Чурттакчы чон-биле харылзаалыг шак мындыг ажылдың түңнелдери багай эвес болуп турар деп чүвени демдеглеп каайн: хереглекчилер кооперациязы эрткен чылын көдээ ажыл-агый саарылгазынче 11,3 млн. рубльдиң көдээ ажыл-агый продукциязын болгаш чиг эътти кииришкен. Ам аъш-чем үлетпүрүнге хамаарыштыр каш сос. Бистиң адырда ол элээн хөгжүлдени алган деп болур. Сөөлгү үш чылда үлетпүрнүң болбаазырадыр, кондитер кылыглар, эзиртпес суксуннар кылып үндүрер [illegible] адырлары барык катап тургустунган деп болур. Аъш-чем барааннары бүдүрүп үндүрер чээрби ийи цехти немей ажыглалга кирген. Совхозтар төптеринде кооперацияның он дөрт көдээ ажыл-агый белеткел черлерин, үжен тос хүлээп алыр белеткел пунктуларын, садогород эштежилгелеринде сезоннуг ажылдаар шак ындыг беш пунктуну ажыткан. Алдынып турар мындыг хемчеглер чонниң хереглел барааннарының бүдүрүлгезин көвүдедир арганы берип турар. Оон-биле кады аъш-чем бүдүрүлгелеринде продукцияны бүдүрүп үндүрери көвүдээн. Ону дараазында сан-түң бадыткаар. 1985 чылда бир кижиге хамаарыштыр 25 рубльдиң продукциязы бүдүртүнүп турган болза, амгы үеде ол 70 рубль-биле санаттынып турар ийикпе, азы үш катап хөй болуп турар-дыр.

Демдеглеп чугаалааным үстүнде чүүлдер көдээниң чонунуң садыг хандырылгазын экижидер, оларның негелде-хереглелдерин долу хандырар ындыг арганы бербейн турар деп чүве билдингир. Чоннуң негелдезин, хереглелин бүрүн хандырып шыдавайн турарывысты ажы-биле миннир ужурлуг бис. Ынчангаш хереглекчилер рынокунда таарымча чок чамдык чүүлдерниң кижилерниң материалдыг байдалынга салдарлыг болуп турары-биле хуучулар-даа, садып алыкчылар-даа эптежирин күзевейн турар.

Чамдык барааннарны ап турарывысты күрүне садыы-биле деңнээр болза эвээш. Ону чүгле эң бети дизе-ле, автомашина фондузунга, чигирге хамаарыштыр безин чугаалап болур. Көдээниң чурттакчыларынга даштыкы мебель албайн турар-дыр бис, даштыкы парфюмерияны алыр болза, ол он катап эвээш. Өөреникчилерни кыдырааш-биле хандырар айтырыг база чогумчалыг шиитпирлеттинмейн турар.

Хереглекчилер кооперациязы 1983 чылдан бээр эр улуска болгаш уругларга көрдүнген чылыг дүктүг пөстен даарап каан хөйлеңнерни сатпаан. Херек кырында аңаа хереглел улуг. Оон аңгыда малчыннарны оларның херелеп турары ажылчын хептер, дериг-херекселдер болгаш өске-даа эргежок чугула барааннар-биле хандырып турарывыс негелдеге дүүшпес. Эр, херээжен улуска сапожки-идиктер дээш, киирип турарывыс чагыглар 9—12 хуу күүседдинип турар дээрзин айтыр апаар. Электриктиг сүт машиналарынга, хеп база илнир, эът тыртар, хеп даараар машиналарга болгаш чамдык өске-даа барааннарга көдээ чурттакчыларның негелдехереглелдерин долу хандырып шыдавайн турарывыс-биле, оларның мурнунга кооператорлар өрелиг боол артып турар.

Чонну эът, оон кылган продуктулар-биле хандырып турарывыска хамаарыштыр хомудалдар база бар. Ону база хүлээп ап турар бис. Айтырыгны маңаа мынчаар тургузуп көрээлиңер: садыгны, ниитиниң чемгенилгезин эът-биле хандырарын экижидерин чедип алыр дээр болза, чылдың-на малды дириг деңзи-биле 10 муң хире тоннаны чурттакчы чондан садып алыр ужурлуг бис. Ындыг турбуже, бистиң белеткелчилеривис херек кырында ол санны 3,5 муң тоннага чедирип турар. Бо көргүзүг хереглелдеривисти хандырарынга эвээш болуп турар. Оң чылдагааны — хереглекчилер кооперацияларының организацияларынга белеткелге чурттакчы чондан эът хүлээп алырынга совхозтарның талазындан эътти чүгле ажыл-агыйга дужаарын олардан негеп, шаптараазыннарны тургузуп турарында. Оон аңгыда эът дужаап турар кижилерге көрүп каан хереглелдиң ховар чугула барааннарын район Советтериниң күүскомнарының хостуг садыглаашкынче кииириптериниң чамдык фактылары база бар. Мындыг байдалга үндезилеп, республикага эът белеткелиниң талазы-биле көрдүнүп тургустунган чурум-негелдени өскертирин Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелинден дилеп турар бис. Чурттакчы чондан көдээ ажыл-агый продуктуларының артыкшылдыын садып алырындан совхозтарны хостааш, ол эргени хереглекчилер организацияларының белеткелдер черлеринге бээр шиитпирни хүлээп алза кандыгыл? Ындыг арга эът курлавырын көвүдедиринге салдарлыг болур деп көрүп турар бис.

Доктаакснап турарым база бир айтырыг бар. Хереглекчилер кооперациязының кондитер кылыглар цехтери ам дээрезинде чүгле он совхозта бар болуп турар. Ынчангаш боттарының бүдүрүп турары кондитер болгаш далгандан белеткээн кылыгларга хереглел көдээ черлерде база долузу-биле хандыртынмайн турар. СЭКП обкомунуң, республиканың Министрлер Чөвүлелиниң болгаш Роспотребсоюзтуң баштаар чериниң хүлээп алганы доктаалында көрдүнгенин ышкаш, хереглекчилер кооперациязынче шилчидип бээр сорулга-биле кондитер цехтериниң боттарының акша-хөреңгизи-биле тударын совхозтарның чедип албайн турары ол. Бир эвес ол доктаалда күүселдезинге ажыл-агыйлар харысалгалыг, кичээнгейлиг болган болза, кондитер кылыглар-биле хандырылгада [illegible] айтырыг мынчаар тургустунмайн барын болур ийик.

Чурттакчы чонну аъш-чемниң өске-даа хевирлери-биле четтес хандырып турарынга хомудалдар кирип турар. Ону көдээ черлерде чурттап турар уруг эмзирер иелерге, Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчилеринге хамаарыштыр чугаалап болур. Бистиң ажылывыска хамаарыштыр чоннуң чемелээшкинин, хомудалдарын хүлээп албышаан, Респотребсоюзтуң баштаар чери ол талазы-биле болдунар-ла бүгү аргаларны, хемчеглерни ап чорудуп турар. Көдээ черлерге садыглаашкынны экижидер хемчеглер-биле кады кичээнгейни бодувустуң бүдүрүлгевиске көдээ ажыл-агый продуктуларын белеткээрин, болбаазырадып ажылдап кылырын моон соңгаар сайзырангайжыдарынче угландырып турар бис. Ол сорулга-биле беш чылдың арткан үезинде тудуп, ажыглалга киирер деп көрдүнүп турар объектилер база бар.

Хереглекчилер кооперациязының ажыл-чорудулгазынга чаа арга-хевирлерни дилеп тып турарының чижектерин маңаа көрээлиңер. Моолдуң кооператорлары-биле бараан солчулгазын чорудуп турар бис. Тываның хереглекчилер ниитилели Кыдат Улус Республиканың Шэньян хоорай-биле садыг-экономиктиг кады ажылдажылганың харылзаазын тургузуп, керээ чарып алган. База ол ышкаш Тываның хөмүр-дажын Японияже үндүрүп, оон орнунга янзы-бүрү дериг-херекселдерни болгаш чоннуң хереглел барааннарын оон алыр кылдыр керээ чардынган. Даштыкы компаниялар, фирмалар-биле шак мындыг садыг харылзааларны садыг хандырылгазын экижидеринге салдарлыг болур боор дээрзинге идегеп турар бис. Республиканың хереглекчилер кооперациязы бо хүннерде мынчаар ажылдап турар.

Хонук-оол МОНГУШ.
Тыва Респотребсоюзтуң баштаар чериниң даргазы.

ООҢ ДУГАЙЫНДА БИЛИРИМ

Ада-чурттуң Улуг дайынынга эки тура-биле киржип чораан тыва дайынчыларының бирээзи Салчак Тоютчукту 1939 чылдан бээр билир мен. Ынчан ол ада-иези-биле кады Кундустугта тургустунган Күш-ажыл деп аттыг МЧАЭ-ге кирген турган. МЧАЭ-ни колхоз кылдыр эде тургузуушкунда, колдуунда орус кижилер эвилеңнежип тургустунган ол колхозка бир дугаарында суурлажып кирген өг-бүлелерниң бирээзи база олар болган. Интернационалчы ол улуг коллективтиң кежигүннерни эш-өөрү-биле найыралдыг, орус дылга арыг чугаалаар, ажыл дээнде туруп могаарын уттуптар Тоютчуктуң шаңнал-мактадыг ажылдап чораанын-даа билир мен. Ол колхозка инек, ажылчын аъттар, уксаажыткан аскырлар кадарып, далган дээрбезинге ажылдап чораан.

Он тос харлыг, хып дээн чалыы эр апарганда. Ада-чурттуң Улуг дайыны эгелээн. Бодунуң үе-чергези аныяк кижилер-биле кады акы-дуңма ССРЭже оор ёзу-биле халдаан фашист идегеттерге удур туржуп, оларны ижээнинче кирип сывыржып, узуткажыры-биле фронтуже чорударын дилеп, билдиришкинни бижээн. Акы-дуңма Украинаның хоорай, суурларын фашист эжелелдеп хостажырының тулчуушкуннарынга, тыва эки турачы эш-өөрү-биле бир демей, ол эрес-дидими киришкен.

Өскен, төрээн черим Каа-Хем район-даа бол. Тожуга хөй чылда ажылдап, чурттап келдим. Эки турачы Тоютчук дугайында база бир чугула медээни маңаа келгеш билип алдым. Тоютчук 1924 чылда Тожу кожуунунуң ынчаардагы Бии-Хем сумузунуң Талым деп черге аңчы, малчын Севээн Кол деп кижиниң өг-бүлезинге төрүттүнген. Ол мырыңай чаш турда, Севээннерниң Каа-Хемниң Бүрен-Хем деп черге чурттап чораан төрели болур Ашпаяк Кол деп кижи азырап алган чүве-дир. Ашпаяк ол үеде Чолдак-оол Салчак-биле өг-бүле тудуп чурттай берген болганда, азырандыга барган оолду Салчак Чолдак-оолович Тоютчук кылдыр документиге бижиткен.

Чоннуң аас-кежиктиг тайбың чуртталгазы дээш, амы-тынын артынга каггаш маадырлыы-биле тулчуп чораан эрес-дидим бөдүүн тыва кижи Тоютчук ышкаптарының дугайында хенакт-даа медээ бисе ынчангаш эргим. эң [illegible] Ада-чурт дайынчының маадырларының бирээзи Салчак Тоютчукка мөңге тураскаалды Каа-Хем районнуң Кундустуг суурунда оон чангыс черчурттугтары тургускан.

Андрей АМБАРЖЫ.
Күш-ажылдың хоочуну.
Тожу район.

НОГААЖЫЛАР

СЭКП Кызыл райкомунуң, улус депутаттарының район Совединиң күүскомунуң Хүндүлел самбыразында «Кызыл» совхозтуң ногаажызы Зоя Кужугеттиң фото-чуруун база киирген. Оон кады ажылдап турар эжи Анна Кужугеттиниң совхозтуң хүндүлел самбыразында аскан. Авыдайлар аренда керээзи-биле ажылдааш, 1989 чылда ногаажыларның чарыжынга тиилекчи болуп үнгеннер. Кады төрээн угбашкылар дег эжишкилер чаңгыс звенода ажылдап турар. Ниитизи-биле чылда 33 тонна ногаа, согуна, койнут өстүрер тургаш, 35 тонна кылдыр күүсеткен.

Зоя Кужугет Барыын-Хемчиктиң Аксы-Барлык, Анна Бай-Тайганың ыраккы Кара-Хөл чурттуг. А. Кужугет ногаа өстүрер хамаанчок, ону чемге безин шоолуг ажыглавайн чораан. Ол сес чыл бурунгаар «Кызыл» совхозка ногаа өстүрүкчүзү болуп ажылдап кирген. Чаала 18 харлыг уругну коллективтиң дуржулгалыг ногаажылары [illegible], дуржулгага ылаптыы-биле өөредип каан. А Зоя бо ажыл-агыйда ам алды чылдың нүүрү бооп турар. Ону ынчаарда ногаажы, ам улуг агроном, совхозта партбюро секретары Анна Алексеевна Попадюк ногаа өстүрериниң аргаларынга өөреткен.

Зоя биле Анна Кужугеттер ам кайызы-даа дагдыныкчылар. Болар-биле ужуражып, ажыл-ижин таныжар аргалыг болган бис.

— Эрткен чылын чарышка тиилекчи болганыңар эки-дир. Чедиишкиннериңерниң үндезини чүдел, Зоя Дежековна?— деп сонуургаарымга, ол 2 метр хире узап үне берген сыптарда кызыл-хүрен помидорларже көргүзээш:

— Ногаа өстүрери белен эвес ажыл бо. Доктаамал хайгаарал херек. Тарыыр мурнунда черни трактор-биле аңдаргаш, оон улаштыр илииртеп хоюглаар, хөрзүнну арыглап аштаар, хирээнди, дагаа өдээ, хээндектээн саваңны төгер. Оон ол бүгү чүүлдерни трактор-биле холуур, болбаазырадыр. Оон соонда дырбааш-биле улам-на хоюдар, минералдыг чемишчиделгени төккеш, дөңнер, оңгарлар кылып алыр. Оон соонда шөлдү суггаргаш, өзүмнерни камныг олуртур. Помидор ийи ай хире болганда чемин-дужуун бере бээр — деп, Зоя Кужугет тайылбырлааш, уламчылады:

— Агротехниктиг чурумнарын бичии-ле хажыдар болза, оон дужут алыр дев кордаап херээ чок. Сөөлгү үеде бистиң совхозта ногаа аймаан суггарарын механизастап турары өөрүнчүг-дүр бо. Теплицада бичии хоолайжыгаштар кылып каан. Сугну электри күжү-биле дамчыдар. Шөлдүң курганын көрүп тургаш, суггарар-дыр бис. Ногааның өскен хире-шаан барымдаалап, чемишчиделгени неделя санында төгер. Агроном, бригадир биле ылап-ла сүмележир бис.

Оон чугаазын агроном-агрохимик Т. Махмутова немеди:

— Чайын ийиг [illegible] хүннерде помидорну хүнде бир катап, а огурецти суксаанын көрүп тургаш, суггарары чугула. Үргүлчү-ле деңдески кылдыр суггарарга, үнүжү чаагай, элбек, быжыычал болур. Кол-ла чүве агротехниканың чурумнарын шыңгыы сагыыры. Бистиң бо ажылчыннарывыс Кужугеттер кызымак улус. Ажылдаар чери кезээде арыг силиг, бүгү-ле чүүлдери чурумчыскаалдыг. Ногааны өстүреринге мергежээни аажок. Ынчангаш бистиң коллектив оларга чөптүг-биле чоргаарланыр.

Анна биле Зоя Кужугеттер аренда керээзин ёзугаар 60 муң рубльдиң ногаазын өстүрер хүлээлгезин ажыр күүсеткен. Чыл дургузунда элээн хөй камналгалыг болган. Чыл түңнели-биле оларның бирээзи-ле 2500 рубльди немей алыр, а ай санында шалың төлевири 280—300 рубль. З. Кужугет 1988 чылда ногаажы Г. Чупракова, механизатор Н. Шалдып [illegible] Болгарияның Варна хоорайга [illegible] чораан. Анна Кужугет өртемтиг белектер-биле шаңнаткан.

Бо ийи эжишки 1990 чылда планныг даалгаларын күүседип, биске витаминниг магалыг чемнерни улам хөйнү өстүрүп бээр.

Ким-оол ХЕРТЕК.

ЧУРУКТА: ногаажылар Анна Кужугет биле Зоя Кужугет.

Алексей СОДУНАМНЫҢ фотозу.

АЧЫ-ДУЗА ЧЕДИРИЛГЕЗИН ЭКИЖИДЕР

Районнуң улусчу контроль комитединге амыдырал хандырылгазы бүдүрүлге эргелелинде чонга ачы-дуза чедирилгезиниң талазы-биле айтырыгны [illegible]

Коллектив бот-башкарылгаже кирген. [illegible] ажылдаар арганы [illegible] улуг сонуургал-биле киргеш, бот-харысалгазы бедээн, күш-ажылдың сагылга-чуруму ажылчыннар ортузунда быжыккан.

Коллектив 16 хевирниң ачы-дуза чедирилгезин кылып турар. А чамдык хевирлер 150—200 хууларга күүсеттинип турар. [illegible] болгаш идик кылыр цехтер [illegible] киирген чагыгларын [illegible] күүседип келген. Көдээ суурларже [illegible] нерни кылып, ачы-дуза чедирилгезин эки организастап турар.

Улусчу контроль бөлүү хыналданы чорудуп, анализти кылып турда, чамдык четпестер илерээн: радиотелеаппаратура септелгези 83 хууга, бажыңга ажыглаар чамдык электроприборлар техникалары 91 хууга, демир кылыглар 94 хууга, химиктиг аштаалга 94 хууга күүсеттинген.

Чер-черлерде хүлээп алыышкынның пунктулары боттарының долу [illegible] ажылдавайн турар. Ажыл хүннеринде хаалгызы тавары болур турган. Ындыг харысалга чок пунктуларга О. Шынаа, Шурмак хамааржыр.

Коллективте хөй-ниити организациялары кошкак ажылдап турар. Мастерлерниң социал амыдыралынче чедир сагыш салбаан. Уруглар долузу-биле ясли-садиктер-биле хандыртынмайн келген. Чурттаар чери чок, уруглары садиктерге чылдан чылче оочур манап келгениндеи идик даарангчызы Юрий Чагар-оол суурдан көжер ужурга таварышкан. Күш, ажылдың сагылга-чурумун үрээн мастерлерни ажылга тургузар, тургуспас дугайында негелде үнген. Баш таарыкчызы Нина Уйнук-оол, Сергей Кок-оол, Анисья Далааны ажылдан сан-хөөге чурум үрээшкиннери дээш хостаар ужурга таварышкан.

Моторк ТИРЧИН.

ХҮНДҮЛЭЭЧЕЛИН МАГАДАДЫМ

ССРЭ-ниң Эртемнер академиязының Ленинградта Н. Н. Миклухо-Маклай аттыг этнография институдунуң Сибирь улустарының этнографиязы деп секторунуң Тывада бөлүүнүң удуртукчузу болуп ажылдап турар мен. Бо чылдың сөөлгү айларында Бай-Тайга болгаш Кызыл районнарның ыраккы суурларынга ажылдадым. Кара-Хөл биле Кунгуртуг чүгле бойдус талазы-биле каас, онзагай эвес, тыва чоннуң чаңчылдарын, эт-севин хевээр эдилеп турар черлер болду.

Моон мурнунда Мөңгүн-Тайганың Мугур-Аксы, Кызыл-Хая суурларга база чораан мен. Ол-бо черлерден база өске чоннуң амыдыралы ылгалып турар. Кайы-даа черлерни ап көөрге, чонунуң ёзулалдарын, эт-севин, хевин ам-даа камгалап арттырганы-биле ылгалып турар. Тываның бо үш черин шилип алганымга таарзынып турар мен.

Шинчилел ажылдарының сорулгазы болза, тыва чоннуң амыдыралчы культуразын өөренип көөрү болур. Бир-ле дугаарында, оон символиктиг талаларын кичээнгейге ап турар бис. Көшкүн араттарның амыдыралының бо талазын черле орта шинчилевейн келген. Бо четпести эдер ужурлуг бис.

Амыдыралчы культураның мындыг талаларында солун чүүлдер бар: ёзулалдар кылыры, национал хеп, каасталга. Оларны хөгжүдерин сагышка албайн, харын-даа уттуп, херек чок деп көрүп турганы шын эвес. Дыка хөй үнелиг чүүлдерни бо чылдагаан-биле чидирген.

Бис эт-херекселдерниң ажыглалын, канчаар кылырын эң хоочун улустан чыып бижип турар бис. Ону кылып билир кижилер безин эвээш арткан. Төөгү талазы-биле алыр болза, чоннуң эдилеп чораан эт бүрүзү ханы утка-лыг. Ол байлак символика-биле бүргеткен.

Кымчы, сыдым, өске-даа эт-сеп, херекселдер кижиге бараан болурундан аңгыда, кижизидикчи ужур-дузалыг болган. Оларның овур-хевирлерин бир-ле чүвеге өөредип, чагып, кичээндирип турар. Улустуң ырларында, алгыш-йөрээлдерде аъдын, эт-херекселдерни, черни-биле кады алгап турары таварылга эвес.

Ол эдилелдер тыва кижиниң амыдыралының чарылбас, тудуш кезээ болбушаан, шевер чорукнуң, чараш чүүлдүң херечилери болуп чораан. Кижиниң чуртталгазының кол-кол болуушкуннарын, күзел чүткүлүн чаңчылдарда, эдилелдерде тода көргүскен. Чүгле аъттың дериин алыр болза, онзагай чүүлдер хөй. Чүүлдерни ырлап тура, ынакшылды утпас. Бо бүгүнү бойдус-биле холбап көөр болза, тыва культураның янзы-бүрү талаларын, катаптаттынмазын катап тургузуп болур.

Этнограф кижиниң ажылы чон-биле харылзаада болгай. Улуг назылыг кырганнар биске хөй үнелиг чүүлдерни чугаалап берип турарлар. Мөңгүн-Тайгага, Кунгуртугга-даа чон мени дыка эки хүлээп ап турар. Малчын аалга баарга, уруу-биле дөмей сагыш човап, ашкарып-чемгерип, чылыглаар боор-дур. Чоннуң хүндүлээчелин магадаар-дыр мен. Көөрге биче сеткилдиг, ыыт чок, хагдынчак-даа ышкаш болза, чугаалай бергенде солунун, чечениң, бойдузунга, черинге ынаан, сеткилиниң байлааң кижи кайгап ханмас-тыр.

Чоннуң төөгүзүн, культуразын чыып бижип, шинчилеп чоруур кижиге олар четтиргенин илередип, күзелдиг-биле арга-сүмезин кагып, дузалажып турарлар. Тыва чонга өөренип бердим. Олардан хөй чүүлдү билип алдым. Эртем ажылы кылырынга дуза чедирген тыва эш-өөрге өөрүп четтиргенимни, хүндүткелимни солун дамчыштыр илередип ор мен.

Светлана СОЛОМАТИНА.
ССРЭ-ниң ЭА-зының Ленинградта Н. Н. Миклухо-Маклай аттыг этнография институдунуң ажылдакчызы.

ӨЗҮ КАРА ХАЛДААШКЫН

Бурганның тывылганын демдеглээр байырлалдың бүдүүзүнде американ Санта Клаус панама улусту ханныг халапка таварыштырган, чүл дизе ук чуртче халдаашкын болган болгай. Ону көрген солдаттарның чугаазы-биле алырга, дүне када бомбалаашкын үезинде коргунчуг-ла чүве болган. Чүл дизе, Панаманың удуп чыткан хоорайларынче В-52 бомбардировщиктер түс-түс бомбаларны тө каапкан. АКШ-тың мурнуу талада командылалының самолёттары национал камгалал күштериниң казармаларын, аэродромнарны болгаш «шериг объектилерин» чылча бомбалаан. Сактырга, ужар чүүлдүң аар бомбаларының кайы хире девискээрге хора чедирерииниң радиустарының дугайын американ штабтарда шуут уттупкан ышкаш. Найысылалдың болгаш ук чурттуң ийиги хоорайы болур Колонаның аэродромнары ядыылар кварталдарының ыяш бажыннары-биле хүрээлээн тээрам ол шакта уткаңнар. Каналдың ынчангы зоназынга солдат казармаларны долгандыр турган коттеджтерге ол дүне херээженнер болгаш бичии уруглар удуп чыткааның безин утканнар.

Панамадан дүне баштайгы медээлер хан-чиңге борашкан кижилер, угаан-кудун ышкынган ажы-төл, өлүмчидим, ыы-сыы, өрт, чайык дугайында болган. Панаманың госпитальдарын бертикмежел кижилер чык долган. Октуг боозун холга туткаш, амы-тынындан чарылган шериглерге бодаарга, хамааты чоннуң аразындан өлүрткеннер дыка хөй болган.

Американ генералдарның бодалы-биле алырга, дүне када хеп-хенертен халдаашкын операцияның чедиишкинниг болурун хандырар чүве деп бадыткап турар.

Ол халдаашкынга хамаарыштыр Ак бажыңның медеглелин ёзугаар алырга, өске чурттарда херээженнерни болгаш чаштарны өлүрер эрге Каттышкан Штаттарда шуут бар деп чүве оон-на билдинип турар.

Панаманың чонунга удур АКШ-тың агрессиязы оон түс чылдың эгезинче аткаар тыртылкан, ынчан далай шериглериниң латин америк күрүнелерже ужудуушкуннары шуут-ла чаңчыл апарган турган. «Кемниг херек үүлгедикчизи Норьегону тудуп алыр, американнарның амы-тынын камгалаар база Панамага демократияны тургузар» дээш, тускай догуннаан чуртче «Джиай» халдаан деп, америк албан бижиктеринде бадыткап турар.

Ол халдаашкынның соонда Латин Американың АКШ-ка бүзүрээри берге-ле боор. «Ёзу-чурум биеэги-ле хевээр арткан-дыр» — деп, латин американнар ам чугаалажып эгелээн. Делегей аренагызынга политиктиг чаа угаап-бодаашкынның чедиишкиннеринден тывылган бүзүрел АКШ-тың мурнуу командылалының ужар чүүлүнүң бомбаларының согуттарынга шыдажыр ирги бе? Латин Американың чазактарының хөй кезиинге Вашингтоннуң алыс сорулгалары билдингир: Панаманың девискээринде шериг баазаларының салым-чолу болгаш ук регионга Каттышкан Штаттарның стратегтиг эрге-ажыктары.

Ол халдаашкын Латин Американың килеңнээшкинин хаинныктырган. Мексикада оппозистиг эң улуг партияның — Революсчу-демократтыг партияның удуртулгазының кежигүнү Арнольдо Мартинес Вердуго мынча дээн: «АКШ-тың политиказынга удурланыышкынның чалгыы бистиң чуртувуста база бүгү диште киткээн. Митинглер болгаш чыскаалдар Мексиканың улуг-улуг хоорайларында эртип турар. Интервенция чорудар деп шиитпирлээш, тиилеп алганынга бодаарга, ол өзү кара чоруу-биле дыка-ла уттурып алды...»

Шынап-ла, Каттышкан Штаттарның келир үези ындыг-ла кончуг илдең эвес. Политиктерниң болгаш тайылбырлакчыларның бодалы дүгжүп турар: бир эвес АКШ Панамадан шериглерин үндүрбес болза, аңаа партизан дайыны өөскүп болур.

Михаил БЕЛЯТ.
(ПМА-ның тускай корр.).

ШЫЛГАРАЛ

РЕВОЛЮСЧУ, ДАЙЫНЧЫ, КҮШ-АЖЫЛЧЫ АЛДАР

№ 1. Январь 1990 ч.

КЕЗЭЭДЕ ДАЙЫНЧЫ ТУРУШТА

Коммунистиг партияның болгаш совет улустуң социалистиг тургузуушкунун, Ада-чурттуң Улуг дайынынга тиилелгезин камгалаар дээш, эде тургустунуушкун дээш, партияның ажылдап кылганы политиказын сайзыралдырарынга ССРЭ-де күрүнениң Айыыл чок чер комитеди [illegible] турар. ВЧК (Бүгү-российниң онза комиссиязы) В. И. Ленинниң инициативазы-биле 1917 чылдың декабрь 20-де тургустунган. Ону Ленинниң соратниги Ф. Э. Дзержинский баштап турган.

ВЧК (Бүгү-российниң онза комиссиязы — БОК) — КГБ (Күрүнениң айыыл чок комитеди — КАК) бодунуң тургустунган хүнүнден эгелээп алдарлыг дайынчы орууларны эртнен. Совет күрүнениң даштыкы болгаш иштики политиказының өскерлип турганы-биле кады күрүнениң айыыл чок чер комитединиң органы ажыл-агый удуртулгазының өскерлиишкинин кылган. Ынчалза даа ажыл-херектиң чорудар талазы-биле СЭКП-ниң удуртулгазы [illegible] хоойлу-дүрүмнү шыңгыы сагыыры дээн ленинчи принциптер хевээр арткан. Ол принциптерни КАК органының ажылында ам-даа ажыглап турар.

Совет күрүнени болгаш ниитилелди империализмден камгалаар талазы-биле бистиң чуртувустуң органнзас-политиктиг, эрге-хоойлулуг, инженерлиг ажылы чорудар хемчеглерден аңгыда, ССРЭ-ниң Хоойлузунда болгаш Конституциязында көрдүнгенин ёзугаар, күрүне органнарының, хөй-нийти организацияларының, эрге-дужаалдыг [illegible] системазын ажылдап [illegible]. Империализмниң политиктиг, психологтуг болгаш экономиктиг дайыннар ындырер дээн үезин сойгалап тодарадыры-биле күрүнениң айыыл чок чери болдунар аргаларны ажыглап турар. Сөөлгү үеде КАК бодунуң ажылын эде тургузуп, чон-биле быжыг харылзааны тудуп, чогаадыкчы ёзу-биле ажылдап эгелээни амгы үениң негелдезинге дүгжүп турар. Айыыл чок черниң ажылдакчылары ажылчы чоннуң, өөреникчилерниң, дайынчыларның болгаш интеллигенцияның мурнунга хөй ужуражылгаларны чорудуп, беседалажып, хоойлу-дүрүмнү [illegible] турар.

Ол ышкаш солуннар архивтеринге, радио болгаш теледамчыдылгаларга ажык-чарлыы-биле киржип турар апарган. Бистиң республиканың айыыл чок чериниң ажылдакчылары кызыгаар чоогунуң районнарынга барып, чон-биле ужуражып, тайылбыр ажылдарын чорудуп турарын «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарга бижип турган.

Совет улус КАК чонунуң эрге-ажыын камгалаарынга улуг дузаны чедирип турар деп чүвени көнчүт эки билирлер. Ол дугайында кызыгаар камгалалынга хөй-хөй болган таварылгалардан көрүп болур. Чон бодуу база улуг дузаны [illegible] чедирип турары [illegible].

Бистиң кызыгааржылаларывыска партия болгаш чазаавыс улуг үнелелди берип турар. Кызыгаар шериглери дүн-хүн чокка серемчилелдиг болуп, бичии-даа кызыгаар үрээшкинин болдурбас дээш, дайынчы турушта турар. Олар чоннуң бүзүрелин шынзыдып шыдаар-даа. Бистиң кызыгааржыларывыс офицерлер Н. В. Соколовский, Л. М. Паймулин, В. С. Комбу, В. В. Молоков, М. С. Даргат, С. М. Мовсесян, Ю. Н. Кротов болгаш өскелер-даа боттарынга онаашкан ажылдарны ак сеткилдиг күүседип турарлар. Кызыгаар чоогунуң районнарының чурттакчылары-биле быжыг харылзааны тудуп, Төрээн чуртту камгалаарынга төлептиг улуг-хуузун киириштирер дугайында тайылбыр ажылдарын чорудуп турар.

Бистиң дайынчы кызыгааржыларывыс мурнунда салдынган сорулгаларны күүседир дээш, боттарының билиин, күжүн харамнанмас. Олар кезээде дайынчы турушта.

Николай ГОНЧАРОВ,
капитан. Н. шериг кезээ.

СУРМИЧИ ДЭЭШ ТУЛЧУУШКУНГА

Кызыл районнуң Каа-Хем суурда чурттап орар Зоя Седеновна Ондардан редакцияга чагаа келген. Ооң чамдык одуругларын киирип көрээл: «Ноябрь 19-та үнген 287 дугаарлыг солунда «Кайызы-даа — сүт-хөлчүлер» деп Яков Норбунуң чүүлүнге хамаарыштыр бижип олур мен.

Ол чүүлде Дажы-Серен Лопсан-Данбаевич Куулар, Дидиржаа Шынарсаваевич Сарыглар сутларны бижип турары дыка-ла шын-дыр, чүүлдүг херек-тир. Шынап-ла: «Кым-даа, чүү-даа уттундурбаан» деп бижип-ле турар бис, а херек кырында уттундурган улустар көвей деп бодаар мен.

Ачамның кады төрээн дуңмазы Часлык Санчырайович Сарыглар (ол Сүт-Хөлдүң Бора-Тайга чурттуг кижи) Ада-чурттуң Улуг дайынынче бөлүк эки турачы эштери-биле аъттанып чоруп турда, ачам дуңмазын үдеп каан.

Дуңмазы олчаан ээп келбээн. Чүгле: «Маадырлыы-биле өлген» деп бижик келген... Часлык Санчырайович Сарыгларның ады тыва эки турачыларның аттарының аразында көзүлбес боор чорду. Ачавыс дириг чораашн, дуңмазының дугайында дыка-ла билип алыксап чораан. Ол чок апарганда, ооң карманынга дуңмазының дугайында шала бижээн айтырыглыг чагаа чораан. А мен ону номчааш, ол дораан улаштыр биживрээн мен. Ынчангаш дыка-ла буруузунуп бодап чоруур мен.

Хүндүлүг Яков Амирбитович! Силерде ачамның дуңмазы Часлык Санчырайович Сарыгларның дугайында материал бар ирги бе дээш бо чагааны бижип олур мен».

Авторнуң ол чагаазы-биле Яков Амирбитович редакцияга келгеш таныжкаш, аңаа хамаарыштыр ол мындыг харыы берген:

З. С. Ондарның мээң адымга бижээн чагаазын таныжып көргеш, ооң адазының дуңмазы болур акызы Сарыглар Часлыктың дугайында мурнунда парлалгага үнген материалдарга база ооң фронтуга кады чораан чамдык эштериниң, взвод командири чораан Тимофей Бичеч-оолдуң сактыышкынынга үндезилээш, мооң адаанда кыска тайылбырны бижидим.

Украинаның Ровно областының Сурмичи деп район төвүн хостаары дээш кадыг-дошкун тулчуушкунга тыва эки турачы эскадрон маадырлыг чоруун көргүскен. Ол суурга фашистер эң-не улуг күштүг камгалалды тургускан турган. Ынчалза-даа эки турачы эскадрон дайзынның ол камгалалын чара шаап кирген. 1944 чылдың февраль 12-де Сурмичи суурну хостаан. Дайын дээрге дайын-на болгай. Кагарал чок чүве кайын турар. Ол кадыг-берге тулчуушкунга элээн каш эки турачылар маадырлыы-биле амызындан чарылган. Ынчалзажок оларның өлүмү дайынга улуг когаралды чедирген.

Тулчуушкунга шөлүнге өлүрткен 150 немец солдат болгаш офицер артып калган. Маадыр пулемётчуларның болгаш бронебойщиктерниң аттары бо: улуг лейтенант Сат Бурзекей, старшина Куулар Дажы-Серен, бронебойщиктер кезээниң командири улуг сержант Ховалыг Дөңгүр-Кыдыл, сержант Ховалыг Балчый-оол, анаа солдаттар Ооя Түметей, Доңгак Тыртык-оол, Соян Бады, Моңгуш Базыр, Кыргыс Сенчен-оол, Сарыглар Дидиржаа, Хомушку Лакпа, Салчак Майын-Тараа, Ооржак Самбуу, Сарыглар Канчыыр-оол, Оюн Удумбараа, Моңгуш Мөңгештей, Ондар Чылбак, Сарыглар Часлык, Салчак Шойдакпаа.

Сурмичиге болган тулчуушкунга өске-даа тыва эки турачылар боттарының маадырлыг чоруун көргүскен.

Бо маадырлыг чорукту Тываның чону кажан-даа уттпас болгаш төөгүге алдын үжүктер-биле кезээ-мөңгеде артар ужурлуг. Тыва улус боттарының эрес оолдарынга кезээде чоргаарланып боор деп бодаар-дыр мен.

АТТАН ТЫВЫССА

Ооң адын Саая Медипович Сопсукай дээр. Чогум чурту Барыын-Хемчик районунуң Эрги-Барлык суур. Ол 1916 чылда төрүттүнген. Ооң адазы аараан өлген. Ону чиңгине даайы Медип Саая дээр кижи азырап өстүрген.

Сопсукай хой кадарып чоруур апарганда, Эрги-Барлыктың шыырак байларының бирээзи Ёзуду чагырыкчыга даайы чалчаладып каан. Амыдыралдың берге оруктары аңаа таварышкан. Хелечиктиң эге базымын ооң эгелээн.

Барыын-Хемчик кожуунунга бир дугаар школа ажыттынган турда, Сопсукай бодунуң эш-өөрүнүң аайынга кирип, суму даргазындан аңаа барып өөренир чепшээрел бижикти холга алган. 1929 чылдың күзүнүнде бир дугаар ажыттынган школаже өөренип чорупкан.

Ол аңаа дөрт классты дооскаш, ооң ынай амыдырап, чурттаары-биле Хараал алдын уургайынче ажылдап чорупкан. Аңаа чеде бээрге, чаа эш-өөр тывылган. Орус ажылчыннар-биле таныжып, оларның аразынга турган, орус дылды шору өөренип алган. Аңаа ажылдап турганы улуг салдарлыг болган.

— Орус чугааның ужур-бажын билип апарган-дыр сен — дээш, ону Алдайның кедээ ажыл-агый техникумунче өөредип чорудупкан. Ол таптыг-ла 1937 чыл чүве. Ооң-биле чаңгыс классчы чораан болгаш көнчүт эки сактыдыр мен. Ол техникумну доосканының соонда, аңаа агроном деп тускай эртемни тывыскан.

Техникумну дооскаш, ай хуусаалыг шериг курузун эрткен. Аът мунуп, хой кадарып өскен оол, ол өөредилгени көнчүт эки дооскаш, курстуң тускай херек демдээ-биле шаңнаткан. Курстуң командирлери оолдуң мөзүлүүн, өөредилгеге туразорукутуун онзалап демдеглээн.

1941 чылда Улуг-Хемниң Арыг-Үзүүнге агрономнап ажылдай берген. Ажылдааш үр болбаанда, Ада-чурттуң Улуг дайыны эгелээн. Ийи чыл бурунгаар ай хуусаалыг шериг курузун дооскан оолдуң чүрээ дөстүнмейн барган. Фашистиг Германияны чылча шаварынга белени илереткен билдириишкинни ТАР-ның чазаанче чорудкан. Үр болбаанда ооң күзели бүттүнген.

Эки турачылар-биле кады Саян артынче аъттанышкан. Ооң эрес-дидим чоруун, хайгыылчы хүлээлгени канчаар күүседип турганын, бодунуң эш-өөрү-биле найыралдыын, кижизиг мөзү-шынарының дугайында тодаргайы-биле Кузнецовтуң бижип көргүскенин номчукчулар билир боор. Мен ону катаптап биживес мен. Алдан ажыг чыл чаңгыс классчы эжимниң дугайында сагынгаш, мындыг айтырыг тургустунуп келген. Чылдар эртип-ле тур. Эки турачылар эвээжеп бар-ла чор. Саая Медипович Сопсукайның төрүттүнген чери Эрги-Барлык суурга ооң ады-биле кудумчу адындан алап кагза, азы кандыг-бир пионер отрядынга ындыг аттан тывысса деп күзелдиг мен ийин.

Торжу САЛЧАК.
«Хемчик» совхозу.

ӨӨРҮНЧҮГ-ДҮР

Декабрь эгезинде шериг албаны эрттирер оглумну үдеп тургаш, бодумнуң караам-биле көрүп келдим. Республиканың чыылда пунктузунуң начальниги майор Михаил Маркович Жиц келген оолдар-биле тывалап чугаалажып, оларны хүлээп ап турары дыка солун болду. Ол чыылда пунктузун белеткеп тургузуп кааны магалыг чылыг, чырык, арыг-силиг. Келген оолдарга кино, концерт чүвени көргүзүп турар.

Эмчи комиссиязы оолдарның шинчилгезин чорударынга таарымчалыг кылдыр тургустунган. Мында аңгы-аңгы районнардан келген оолдар дыка эки найыралдыг чорду. Бо дээрге бистиң Тыва АССР-ниң шериг комиссары Владимир Иванович Козловтуң бодунуң ажылынга кызымаккай чоруунуң организастап тургузуп алганының бир херечизи-дир. Ооң ажылынга мергежилдиин шуут кайгаар кижи-дир мен.

Шериг чоруур бичии оолдарны изиг, чылыг аъш-чем-биле чемгерип, командирлери сержантылар, офицерлер үргүлчү кады чоруп турары өөрүнчүг. Мен бодум ийи хүн иштинде көрүп келдим. Мээң бодум-биле база ужуражылга кылып турду. Ол шериг чоруур бичии оолдарга чагыг сөзүмнү бердим, эки албан-хүлээлгезин эрттирерин күзеп, бодум шериг албаны эрттирип чораанымны чугаалап бердим.

Мооң мурнунда-ла комиссар Владимир Иванович Козловту билир кижи мен. Афганистанга шериг албаны эрттирип тургаш, маадырлыы-биле өлген оглум Ондар Алдын-оол дугайында каш-даа айтырыг тургузуп келдим. Ол меңээ үргүлчү сагыш човангыр болуп, негелдемни хандырып, харыылап берип турган.

Ынчангаш комиссар Владимир Иванович Козловка, Михаил Маркович Жицке, оларның кады ажылдап турар эштеринге өөрүп четтиргенимни илереттим.

Маржымал ОНДАР.
Хоочун башкы.

КЫМГА-ДАА БЕЛЕН ЭВЕС

Мээң шериг албан-хүлээлгем удавас доостур. Ийи чыл барык-ла ийи хүн ышкаш кылдыр эрте берди. Ынчан келдирилге пунктузунга чедип келгеш, ногаан бөрттүг офицер кижини көрүп каан мен. Чүрээм шала далаш сога берген. Бо офицерниң солдаттары-биле кады шериг хүлээлгем эрттирген болзумза деп бодал ынчан меңээ төрүттүнген. Шак ол күзелим удаваанда боттаны берген. Ынчаар-ла кызыгаар шериинниң солдады апарган мен.

Шериг кезээнге бисти эккелген дораан-на чаа хепти — сапык идиктерни, шинельди, бөрттү биске кедирипкен. Мен машина башкарар шынзылгамны кармактап алгаш чораан болганымда, мени ол талазы-биле өөредилге курстарынче чорудупкан. Ооң соонда мандат комиссиязын эртим. Ынчан кызыгаар заставазынга чолаачылаар болганымны орта дыңнаткан. Аңаа дыка өөрээн мен. Ол кызыгаар точказынга бисти чылыы-биле уткуп, хүлээп алган. Даартазында кызыгаар участогу-биле бисти таныштырган. Ооң соонда мен машина хүлээп алган мен. Кызыгаарга албаным ынчаар эгелээн. Нарядче үнүп, командировкалар барып шаг болдум. Ол меңээ дыка солун болуп турган.

Шериг албаным хөй кезии дугуй кырынга эрткен. Ам элээн каш хонгаш, курлавырже үнер бис. Кады албан эрттирип турган эш-өөрү-биле чарлыры кымга-даа белен эвес. Халажып чоруп турарым бүдүүзүнде меңээ билиглерни, күш-дамыр сайзыралын берген эш-өөрүмге өөрүп четтиргеним сөглээр бодай-дыр мен. Мен В. Фокинге, А. Хандыга күрүне кызыгаарын камгалаарының херээнге чедиишкиннерин күзеп тур мен.

Алексей ЕЖИКОВ, анаа дайынчы.

ИДЕГЕЛДИГ, ТӨЛЕПТИГ

Кызыгаар шерии. Боже аныяк кижи-ле бүрүзүн шериг албаны эрттирери-биле чорутпас. Феликс Дзержинскийниң чугаазын сактып көрээл: «Бистиң төрээн черивистиң кыдыг-кызыгаарын кижи-ле болган камгалап шыдавас». Шериг назы безин четпээн үезинде-ле хөй-хөй оолдар кызыгаар шериинге албан эрттирерин күзеп чоруурлар. Бо шериглер дээрге, күштүң, маадырлыг чоруктуң болгаш күш-дамыр сайзыралының көрүнчүү-дүр дээр бодал бүгү совет аныяктарының аразында тарай берген.

Албан-хүлээлге талазы-биле бистиң улуг эш-өөрүвүстүң ёзулуг-ла төлептиг уламчылакчылары болур дизе, бедик мөзү-шынарны болгаш патриотчу чорукту, профессионал дээнелин быжыглап, кацнап алыр херек. Бистер күрүне кызыгаарын ак сеткилдиг болгаш төлептиг камгалап турар бис.

Бистиң коллектививис хөй национал солдаттардан тургустунган. Бистиң аравыста узбектер, азербайджаннар, орустар, дагестаннар бар. Найыралывыс быжыг. Бот-боттарывыска дузалажып турар бис. Кол-ла чүве Төрээн чуртувустуң мурнунга шериг хүлээлгевисти бүзүрелдиг болгаш төлептиг күүседип турарывыс болур.

Бистер, аныяк кызыгааржылар, ачаларывыстың болгаш кырган-ачаларывыстың ат-алдарын база дайынчы шериг чаңчылдарын бужартатпас бис.

В. ЗНАГОВАН.
анаа дайынчы.

БЕЛЕТКЕЛ ШЫЫРАК

Кызылдың дугаары бир школазының шериг өөредилгезиниң башкызының кичээл эрттирер өрээлинче кире бээрге, шериг талазы-биле көскү агитация каракка дораан көстүп келир. Өөредилге чылының дургузунда эртер кичээлдерни тематика ёзугаар аскаш, дерип салган.

Кичээл эрттирериниң мурнунда өөреникчилер олуруп алыр, кажан башкы кирип кээрге, ол хүннүң дежурныйы дайынчы ёзу-биле илеткээр. Ол хүн дежурный дневальный кижиниң хүлээлгезин күүседир. Кичээл төнгүжеге чедир чурумну тудар. Уставта айыттынганын ёзугаар кылыры — дежурный кижиниң хүлээлгези.

Класска кичээл эрттирип турагаш, башкының салган айтырыгларынга харыыны шын болгаш шын эвес бергенин билип алгаш, демдекти дораан салып бээр. Ону ханада таблица айтып турар.

Шериг херээ эрттирер классты амгы үениң негелдезинге дүгштүр дерээн. Ол бүгүнү шериг өөредилгезиниң башкызы Дмитрий Олегович Нестеренко организастаан. Ында Совет Чепсектиг Күштерниң плакат чуруктарын делгээн. Ол ышкаш шериг уставтарны ханада көскүзү-биле аскан.

Бо дериглерни канчап кылып алганының дугайында башкыдан айтырдым.

— Бо чайны өттүр кылган ажылым-дыр. Боодалга тиридип кылып алыр дээш дыка хөй үе эрттирген бис. Материалдарны боттарывыс тып алдывыс. Тос болгаш он дугаар класстарның оолдары дузалажып турдулар. Боо шыгжаар комнатаны база дерип алдывыс. Бодумнуң кабинедимниң иштинде кылып алдым. Бо турган шкафта боолардан аңгыда противогаз база бар. Шкафтың даштын шывар демирни безин арай деп турагаш тып алдывыс. Ажыы-биле чугаалаарга, шөлээмниң чартыын маңаа эрттирдим. Бүгү чүвени эки кылып алырга, бодунуң ажылдаарынга дыка таарымчалыг болур-дур.

Кичээл эрттиреримде безин бодумнуң шериг хевимни кедип алыр мен. Ооң чыдар чери бо-ла болгай дээш, шкафты ажыткаш көргүстү.

Д. О. Нестеренко 1981 чылдан эгелеп школага шериг өөредилгезин башкылап келген. Ол Ленинградтың шериг училищезин дооскаш, ийи чыл иштинде шериг хүлээлгезин эрттирген. Ооң соонда Кызылдың бир дугаар школазынга ажылдап эгелээн.

Ам ол школада үш он бир класс, ийи он класс шериг өөредилгезин эртип турар. Олар хар чок турда, даштыгаа шериг чыскаалының белеткелин өөренип турганнар. Оң, солагай талаже эргилерин, долгандыр дескинерин, командирге илеткээрин, канчаар марштаарын — шуптузун өөренгеннер. Кышкы үеде дневальныйның хүлээлгезин өөренип, устав ёзугаар белеткел ажылдарын чорудуп турар. Өөреникчилерден негелдени күштелдирерге, оларның билии шыырак болгаш өөредилгези эки болур. Ынчангаш [illegible]

Школа дооскан өөреникчилеринден Дмитрий Братин [illegible] училищезинде, Олег Кузьменко Томскийниң шеригниң харылзаа училищезинде, Андрей Ситников Новосибирскийниң [illegible] училищезинде өөренип турарлар. Олар [illegible] башкызынга өөрүп четтиргенин илередип, училищеге өөренирге беленим бижип турар. Чүте дээрге шеригниң белеткел курузун школага эки эрттиргенин өөреникчилери бижээн.

Школаның өөреникчилери чылдың-на ноябрь 23-те Дайынчы алдар залынга Совет Эвилелиниң Маадыры Бухтуевтиң төрүттүнген хүнүн эрттирип турар. Ол залда Бухтуевтиң чуруун чурааш аскан. Митингини эрттиргеш, хүнзедир дежурныйлаашкынны чорудуп турар. Класстар аразынга спортчу оюннарны эрттирип, тиилекчилерни ол хүн шаңнап, мактаар.

Школаның бир өөреникчизи Андрей Белов бодунуң интернационалчы хүлээлгезин Афганистанга эрттирип турагаш, ээп келбээн. Чылдың-на ооң хөөрүнге баргаш, чечек салып, салют кылып, ада-иези-биле ужуражып турар. Ол солдаттың чуруун Дайынчы алдар деп залда аскан.

Школаның өөреникчилериниң шеригге белеткелиниң шыырак болуп турарының бир ачызы шериг училищезин дооскан аныяк башкы Дмитрий Олегович Нестеренконуң үлүг-хуузун киириштирип турары болур.

Моңгуш ӨЛЗЕЙ-ООЛ.

ЧУРУКТА: кичээл үезинде Д. О. Нестеренко автоматты өөредип турары.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

ЭКИ БИЛИР МЕН

Кызыгаар шериинге албан эрттирерин күзеп чорааным ийи чыл мурнунда боттанган. Бодум алектрик мергежилдиг кижи мен. Ол мергежилим аайы-биле албан эрттирип, ооң чажыттарын билип ал келдим. Кызыгааржы кижиниң хүлээлгези берге болгаш харыысалгалыг. Ону эки билир мен. Ынчангаш өөредилге-даа үезинде, тактиктиг кичээлдер-даа эрттирип турда, командирлерим чугаазын, тайылбырын эки шиңгээдип алырын кызыдып турган мен. Ол чүткүлдүг чоруум халас барбаан. Бодумга бүзүрээн хүлээлгемни ам шуут ылап билир апарган мен.

Ам удавас, каш-ла хонгаш, шеригден халажып чанар мен. Ийи чыл дургузунда Төрээн чуртувустуң кызыгаарын карак огу дег камгалап келген эш-өөрүмден чарлып чорууру кударанчыг ышкаш-тыр. Ынчалза-даа чамдык чоок эштерим-биле харылзааны үспезин бодап алдым.

Уткир ТИЛОПОВ,
ефрейтор.

МӨҢГЕДЕ АРТТЫРЗА

Сактыышкын

Тыва Арат Республиканың 11 санныг танкистери 1942 чылда патриотчу күзеливисти илередип, фашизмни чылча шаварынга дузалажыры-биле ССРЭ-ни камгалаар дээш, эки тура-биле дайылдажырывысты диледивис. ТАР-ның Төп Комитединиң Чиңгине секретары С. К.-Х. Токаның адынга билдириишкинни бижээн бис.

С. К.-Х. Тока бисти, он бир танкисти, кабинединге кыйгыртып келгеш, чугаалады: 1943 чылдың май 17-де Совет элчин черинге чыпшаарел келген. Дайынче чоруур силер мынчалза-даа аал-өреңнерге дайын баарывыс ол дүр деп дыңнатпайн, аңаа-ла ынчаар үш ай өөренип чоруурувус ол дүр деп бижиир силер, мээ билдиинер бе? Чүрүм хажыдып болбас [illegible] бистерни кабинединден үдеп үнген.

Ынчан бистер, он бир кижи дыл-домак билбес-даа болзувусса, [illegible] өөренгеш бир чыл болгаш, танкист шынзылгазын холга алган турган бис.

С. К.-Х. Тока бистерниң фронт баарывысты та чүге чажырып турган кижи чүве, ол бистерге бүзүревээни ол чүве ийнек, артып калган танкистер ам-даа аайын тыппайн бис ийин.

1943 чылдың май 18-те Совет хамаатыларының хуунга шинчилге эрттирдивис. Бистерни дайынга кирбейн баар деп шинчээн. 1943 чылдың май 19-да Совет элчин черинге бистерни келдиртпейн. Эде-хере кеттинип, чылыттынып алгаш, элчинге бараалгаан чеде бердивис. Элчин бистиң-биле чугаалажып, шаа сатылга-чурумнут, эрес-дидим дайылдажырывысты [illegible] чедиишкинни күзеп, чугаалажып олурда, өске кижилер Тока, командир Шоома сүгдер кирип келдилер. Тура халааш, шериг ёзу-биле мендилештивис — «Он бир танкистер белен бис!» Тока-даа, Шоома-даа бистерни олуруңар деп холу-биле имнеп кагдылар.

Элчин-биле даргалар чугаалашкаш-ла ол бооп он, ол [illegible] элчин черинге бистерни үдеп, бичии шайлалга тургускан. Ынчан шериг школазын дооскан соонда, лейтенант эргени берген, тыва танкистерниң командиринге мени томуйлаан. Ол шайлалгага мени чүве чугаалаар сен дээн. Сураадей-сүрээдей чугаавыс эгеледим — Тыва кижи дайынче кажан-даа мынчаар үдедип чорбаан. Ынчангаш тыва чонувустуң адын сыкпайн, Улуг Совет Ада-чурт дээш дайызывыстың сөөлгү дамдызынга чедир амы-тынывыс харам чокка тулчур бис — деп, даңгырак-биле сөзүм доостум.

Шайлалга доостурган, бистер-даа кезээвисче чанып тывыс. Эртен 6 шакта белен турар силер деп дужаал берип каан. Эртенгиниң 6 шакта бүгү Тывага он бир тыва танкистер фронт баар деп чарлапкан.

Ол дүне бистерни фронт чоруур деп дыңнааш херээжен чон бистерге белек кылып тура хонганнар. 1943 чылдың май 20-де эртенгиниң 10 шакта хоорайның чону бистерни үдеп, митингиге кирипкеш, кароомну кежир үдээшкен. Бодап турарга, өөрүнчүг-даа, муңгаранчыг-даа. Төрээн черинден, төрел чонундан чарлып чорупкан деп чүве берге-ле чораан.

Москва хоогунга бир хоорайга дөрт ай хире өөренгеш, дайынче кирип «каң аъттарывыс-биле» фашистерни чурттан үндүр сывырып, Украинаның, Белоруссияның, Польшаның хостаашкынынга киришкен. 1945 чылда дайын төнген.

Бажымга кемдээшкин болган. Польшага госпитальга чыткаш, 1945 чылдың 6 айда чанып келген бис. Кээривисне, Тыва Совет Эвилелинде каттыжа берген. Область болган. Хамык чүве өскерилген. Бистерни тоор-херексээр кижи-даа чок, партия обкомунга чеде бээривиске, шаңналдарывыс бо-дур дээш орден, медальдар үлеп берген, документ безин чок, боттарывыс сүрүкүп турагаш, килдис эргелекчизи Алдын-кыска бижидип алган бис. Бистер фронтуга чаңгыс медаль, орден даа албаан бис, чүгле кээривиске үлеп берген. Чүргүй-оол Хомушку ССРЭ-ниң Дайын Совединден Маадыр ат алгаш Алдын Сылдыс-биле шаңнаткан кижи-ле ол.

Бистер дайынче чорупкан соовуста, Тываның аъттыг шерии эки турачылар боор аъттанганнар. Бистер, он бир танкистер, эки турачыларның эгелекчилери болган бис.

Фронтуже чоруп, фронтуга даа турувуста, бистерни, он бир танкистерни, Тыва Арат Республикадан айтырып сураглаан-даа кижи чок, «барган олар баар ыйнаан» дээн ышкаш болган. Бистерге дыка-ла хомуданчыг болган ийин. 8 кижи дириг ээп чанып келген бис. 3 эживис Улуг Совет чурт дээш Украинага, Белоруссияга кезээ мөңгеде артып калганнар.

Түлүш НУРСАТ.

РЕДАКЦИЯДАН: Түлүш Нурсат бо чагааны редакцияже бижээш үр болбайн, 73 харлап чорааш, чок апарган. Бир-ле дугаарында фронтуже аъттанган тыва танкистерниң аттарын бир черге чыгкаай бижээш, мөңгеде арттырзын деп дилээн. Ооң дилээн Тыва АССР-ниң дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуннарының чөвүлели өөренип көөр боор дээрзинге бүзүреп тур.

УЛУСТУҢ УЛУУ ЧАГЫГЛЫГ

Чаагай чаңчылдарны — кижизидилгениң херээнге

СЭКП Каа-Хем райкому[illegible] чыглып келген. «Улусчу чаңчылдарны болгаш ёзулалдарны — кижизидилгениң херээнге» деп темага конференцияга киржири-биле келгеннер. Бо талазы-биле илеткелди партия райкомунуң секретары Л. Д. Барлаа[illegible].

Район хөй националдыг. [illegible] келген чаңчылдарлыг. Ону өске национ[illegible]...ның төлээлери билип ап, хүндүлеп сагыыр болза, билчилгеге эккээр. Интернационалчы коллективтер, өг-бүлелер бо кичээнгейни салып турарлар.

Тываның эртем-шинчилел институдунуң улуг эртем ажылдакчызы, дыл эртемнериниң кандидады К. А. Бичелдей өгге келген кижилерге азыг-чемни, аяк шайны сунарының чурумун, ооң аңгы-аңгы районнарда бодун ылгалдыын чугаалаан. Тыва АССР-ниң культура министр Ч. Ч.-Д. Ондар [illegible] ... РСФСР-ниң школаларының алдарлыг башкызы А. Г. Орлова айыткан.

Районнуң чонунуң найыралын, черниң ааж чурумалдыг бойдузун чугаалап тура, районнуң культура килдизиниң эргелекчизи К. Д. Натпий-оол чамдык кижилерниң чорум-чурум үүргедин, бойдуска үргедин турарынга хамаарал сеткилин илереткен. Бойдуска хумагалаар чаңчылды катап тургузары чугула.

Практиктиг конференцияның киржикчилеринге чаңчылдарга хамааржыр шинжилген [illegible], аргаа, дааран кылыглар дээлгезин сонуургаткан.

[illegible]

Артыш ХОВАЛЫГ.

МЕНДИЛЕЖИР ДУГАЙЫНДА

Оларның бодалы чүү ирги?

Бистиң ада-өгбелеривис [illegible] үезинде хүндүлежир, амырлажыр, мендилежир талазы-биле үлегерлиг чораан[illegible]. Аалга улуг [illegible] ... Ол олуруп аар[illegible]...

[illegible] ...сол-дур бе?», «Думаа-ханаадаа өршээлдиг-дир бе?» деп айтырар.

Амгы аныяктар улуг кижи-биле кагжып эртип чыла кооруммайн-даа «байыр» деп арай каңдай мендилээр апарган. Чамдыктары шуут ыыттавайн эрте бээр. Ужурашкан кижизин «Экии» деп мендилээри — бистиң культуралыг, бипе сеткилдиг [illegible] ...

Билир ужур чок. Чашпаазы бе? Аажы-чаң культуразының чавызы бе?

Мендилежир, хүндүлежир чорум кижилерниң сеткил-сагыжының [illegible] ... Мендилээрге ыыттавас кижилер база турар. Чамдык удуртукчулар бисти ыңдыг. Ону чүү дээн билирил? Мендилээри [illegible]. Олараан-на илдеш. «Шынчыг» хөй санныг номчукчуларым-биле бодалымны улежип тур мен. Оларның бодалы чүү ирги?

Найгын-оол ДАМДЫН.

Музей болгаш уруглар

ТӨӨГҮНҮ КИЖИЛЕРДЕН ЭГЕЛЭЭР

РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң доктаалының езугаар 1983 чылдан бээр «Музей болгаш уруглар» деп Бүгү-российа неделяның республикага чылдың-на эрттирери бисте чаңчыл апарган. Ооң кол сорулгазы — музей ажылын улам-на экижидери. Ук неделяның өөреникчилерниң кышкы дыштанылгазының үезинде эрттирип турары ону организастап чорударынга таарымчалыг. Бо чылын ол ажылды республиканың аныяк туристер станциязының болгаш Адан-Маадыр аттыг чурт-шинчилел музейиниң ажылдакчылары база катап организастап эрттирген.

[illegible] ...болгаш Тыва АССР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчызы Моңгуш Кенин-Лопсанның чугаазы солун болган. Сураглыг чогаалчы Моңгуш [illegible] ...

Музейниң [illegible] ... Мында Сүт-Хөл районнуң Бора-Тайга школазының [illegible] ... Ол дугайында тайылбырны өөреникчизи Чейнеш Ховалыг [illegible] ... «Улуг өөредилгениң тергиини» херек демдээниң эдилекчизи 26 чыл дургузунда [illegible] ... башкызы Александра Моңгуш үндүрүп турар. Ооң...

...биле база чугаалажыр аргалыг болдум.

— Школа музейин 1980 чылда үндүрүп, уштап-баштап эгеледим. Баштайгы үеде музей тар, соок оргаалге турду. Ам ол делгем өргээлиг апарган. Ону кылырынга школа директору [illegible] Ондар, чурук тырттырар башкы Алексей Ховалыг болгаш өске-даа башкылар дузалашты. Бисте 200 ажыг экспонаттар бар. Школаның кымыл кичилери 578 фото-чурукту болгаш үнелиг чүүлдерни дизеп тыпкан. Эртеки [illegible] ... «Улус өөредилгезиниң тергиинери» деп тускай фото-чуруктуг альбомну кылдывыс. Мында ол аттың эдилекчилери Биче-оол Куулар, Марианна Ондарның, Александра Сарыглар, Кара-кыс Биче-оолдун, Алексанра Моңгуштун херек чуруктары [illegible] ...

[illegible]

...макталдыг. Школаларда 22 музей паспорттуг, экспонаттарны тускай журналдарда демдеглеп бижээн. Олар колдуунда чурттап, ажылдап, өөренип турар черлериниң төөгүзүн тоожуп турар. Ында кандыг-даа ховар чүүлдер бар. Өгбелериниң, мурнакчыларның, партия, совет ажылдарының хоочуннарының фото-чуруктарын, допчу намдарын делгеренгей бижээн.

Бөгүн мында чыглып келген школа музейлериниң төлээлекчилери Тываның эртем-шинчилел институдунуң [illegible] ... турар суурларында хоочун кижилерде чажыт төөгү сиңникken. Ол-ла бүгүнү тодарадып, музейже чалаар дизе, оларның төөгүзүн ханы билир апаар. Ынчангаш школа музейлериниң ажылынга чүгле уруглар эвес, улуг назылыглар, ада-иелер база идепкейлиг киришсе чогуур.

Сарыг-оол КУУЛАР.

ЧУРУКТА: «Музей болгаш уруглар» деп неделяның киржикчилери ажыл үезинде.

Алексей СОДУНАМНЫҢ фотозу.

УЖУРАЖЫЫШКЫНЧЕ ЧАЛАП ТУР

Январь 13-те, субботада, 10 шакта СЭКП обкомунуң Политиктиг чырыдыышкын бажыңынга сонгукчулар клувунга ээлчеглиг ужуражыышкын болур. Тываның каттышкан авиаотрядының командири А. В. Марцеха, автомобиль транспортунуң девискээр-бүдүрүлге каттыжыышкынының чиңгине директору А. В. Рудзинский, Енисейниң хем пароходствозунуң район эргелелиниң начальниги О. В. Петров сонгукчулар-биле ужуражыр. Күзелдиг бүгү кижилерни ужуражыышкынга киржириңче чалап тур.

Кандыг айтырыгларны сонуургап база кымнарның-биле ужуражырын күзеп турарыңарны бисче дыңнадып көрүңер. Бистиң телефоннарывыс дугаарлары: 3-43-28, 3-41-59.

Телевидение

ЯНВАРЬ 11

БИРГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

[illegible]

КЫЗЫЛДАН

[illegible]

ИККИГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

[illegible]

СПОРТЧУЛАР — ШКОЛАЧЫЛАРГА

[illegible] ...лекция, беседалар болуп эртери чаңчыл болу берген. Бо удаада бо школага республиканың спорт ниитилелиниң «Хүреш» агитбригадазы уругларны хөлчок чаагайжыдан күш-культурага чаңчыктырып, ада-иелерниң кижизилгезин улгаттырар дугайында...

[illegible] ...гаш өөредиглиг болган. Шынап-ла, күш-культура биле спорт чарылбас. Күш-культура бичии чаштарының хамаарылгазын, [illegible] күчү-күжүн сайзырадыр, бо жытырар [illegible] ада-иелерниң [illegible] негеттинер апаар.

[illegible]

Зоя КЫЗЫЛ-ООЛ.

Кино

ЯНВАРЬ 11-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Приговоренный» 9.30, 11.30, 13.30, 15.30, 17.30, 19.30 (узатkan). **Видеодал:** «Фотография в свадебном альбоме» (2 сериялыг) 10.00, 13.00, 16.00, 19.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Веселое волшебство» 9.00, 12.20. «Куда скачет ранняя пташка» 10.40, 14.00. «С течением времени» (2 сериялыг) 15.40, 18.20, 21.00 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Манчжурский вариант» 13.30, 15.20, 17.10, 19.00 (узаткан) шактарда.

Агаар

Республикада [illegible] ... 14-10 градус соок.

[illegible]

Тываның авиабүдүрүлгези воскресенье хүннеринде Кызылдан Тоора-Хем, Кызыл-Мажалык, Мугур-Аксы, Хову-Аксы суурларже доктаамал рейстерни ажытканын дыңнадып тур.

[illegible]

667000, Кызыл хоорай Красноармейская, 100 — Индекс 54241

Редактор В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34; ◆ оралакчылары — 3-33-91, 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-26; ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-82; ◆ оралакчылары — 3-45-93. Килдистер: ◆ партийжи амыдырал — 3-36-82; 3-36-25; идеология — 3-34-57 ◆ совет тургузуу — 3-34-98; 3-41-23; ◆ үлегерлер — 3-34-49; 3-36-73; ◆ [illegible] — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; ◆ информация — 3-37-11; ◆ чагаа килдизи — 3-39-03; 3-34-39; ◆ очулга — 3-34-93; ◆ корректорлар — 3-37-11; ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41; ◆ солун кезбейн баргазы — 3-32-75; ◆ бухгалтерия — 3-43-41.

Чылда 300 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга арны. Тиражы 28000 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

ТС — 00405

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бугү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чылдың январь 12 пятница № 10 (142010)

1925 чылда үндезилеттинген. Өртээ 3 көп.

XXVII күш-ажылчы мөдээлер

ХҮР ЭРТИП ТУРАР

«Ишкин» совхозтуң ыраак кыштагларының бирээзи — Кожээниң Кара-Суг-Аксы деп черде серге кадарчылары Эзер-оол Бодуевич биле Чылбак Чүвүрековна Ооржактарның өг-бүлези ажылдап, чурттап турар. Оларда 400 серге бар.

Мал-маганга чаңгаан улус. Эрткен чылын ниити-биле 50 килограмм дүктү аайып дужааган. Төрүүр мал ажаап, кадарып турар улус деп, сергелериниң адаанга төгер 10 тонна сиген база белеткеп алган. Ол ышкаш күзүн 10 тонна сигенни белеткээш, сөөртүп экке алган. Дусту, чарбаны совхозу четчири-биле хандырып берген. Чайын малын Чөөдеп черге семиртип алган.

Кадарчыларның мал-маганының ниити байдалы эки. Бо 1990 чылда алган хүлээлгелерин база-ла бүрүн күүседир сорулга-биле олар бо хүннерде чүткүлдүг ажылдап турар.

Арагачы ДОНГАК.
Чадаана хоорай.

КАМНЫГ БОЛУУЛУҢАР

«Кызыл-Даг» совхоз тургустунганындан бээр чаа-ла чыл апкан. Ынчангаш бот-башкарылгада берге-дээшкиннеривис бар. Мурнунда «Тээли» совхозка хамааржып турган, ук ажыл-агыйның [illegible] баазазы эки.

А бисте ындыг эвес. Ону биле тура-ла, чолаачыларывыс, механизаторларывыс, малчыннарывыс үргүлчү-ле эккелиңер-ле дээрин дыңнаар-дыр мен. Хамык чүүлдү бодаза. Азырадыкчы хөөнүвүс та кажан чидер чүве. Бир бодаарга, аренда керээзинче дүрген-не кирзе эки ышкаш-тыр. Шагда-ла ажылдаан дүрүжүлгалыг малчыннар, чаа кирген аныяктар эвес ааң, кыштаан сектээрде безин, совхозундан дуза дилээр, бодунуң-на күжү-биле кылып алыр чүүлдерге ындыг-дыр. Чазын кежерде, кыштагда уштуп, адырып, шыгжап каар чүүлдерни тоовас. Күзүн кээрге, соңгалары, печка аастары чок, чок болза, үреп каан болур. Ол-ла бүгү чүүлдер хавар ышкажыл, бар-даа болза, ынаап-ла акша хөреңги үндүрүп турган садып алыр аан.

Камныг болуулуңар, ынчан ниити орулгавыс көвүдээр деп чүүлдү утпаалыңар.

Григорий САРЫГЛАР.
Бай-Тайга район.

ТУДУГЖУЛАРНЫҢ ЧЕДИИШКИНИ

Чадааның АКМК-1-ниң тудугжулары үш бригадага үстүп алган ажылдап турар. Эрткен чылын «Чуртталга-2000» деп программаны күүседир дээш боттарының үлүг-хуузун киирип, чыл планын ажыр күүсеткен.

Участокта ниити-биле [illegible] ажыг кижи хаара туттунган. Оларны Тыва АССР-ниң алдарлыг тудугжузу Сюр-оол Ховалыг, Аюмбуу Куулар, Маадыр-оол Ирина удуртуп турар. Бригадаларының тудугжулары Тыраа-Бажынга 1, Хайыраканга 2, Чадаанага 4 АКМК-1-ниң [illegible] рынга 2 ийи аал ишти чурттаар бажыңнарның тудуун доозган.

Чыл планын күүседиринге прораб, күш ажылдың [illegible] Хевер-оол Чаныш, [illegible] чылар Василий, Уран-оол Ондарлар, [illegible] Отаа Монгуш, Екатерина Ооржак, Оюмаа Балган олар [illegible] ниң улуг-хуузун [illegible]

Участоктуң тудугжулары 1990 чылда боттарының [illegible] хүлээлгелерин [illegible] ажылдап турарлар.

Моңгуш ӨЛЗЕЙ ООЛ

Кызылдың алгы заводунда цехтерниң, бригадаларының ажыл-ишчилери бо 1990 чылда бедик көргүзүглерлиг ажылдаарының чарыжын калбартып, бедиткен хүлээлгелерни алгылаан. Кижи бүрүзү продукцияның шынарын улам бедидерин хүлээнип алган. Ниитизи-биле, эрткен чылдарның хожудаашкыннарындан уштунар сорулганы салганнар.

Заводта чиик идиктер кылыр цехте планныг даалгалар күүселдези чедиишкиннииг чоруп турар. Мыңда тапочкаларның унун болгаш улдуңнавын кылыр бригадалар бир демниг болуп, айларның планын ажыр күүседип келген. Олар ам январь даалгазын база ажыр боттандырарлар.

ЧУРУКТА: Кызылдың алгы заводунуң тапочкалар кылыр цегинде бедик разрядтыг ажылчын, аныяктарның дагдыныкчызы Анна Михайловна Симоненко.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

РСФСР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле Каа-Хем № 130 национал-девискээр соңгулда округунуң округ соңгулда комиссиязының

ДЫҢНАДЫЫ

РСФСР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле Каа-Хем № 130 национал-девискээр соңгулда округунга депутаттың дараазында кандидаттарын округтуң соңгулда комиссиязы 1990 чылдың январь 9-та бүрүткээн:

Багай-оол Владимир Барипович, 1951 чылда төрүттүнген, Күрүнениң Кызылда педагогика институдунуң СЭКП төөгүзүнүң болгаш эртемниг коммунизмниң кафедразының улуг башкызы, СЭКП кежигүнүнге кандидат, Кызыл хоорайда чурттап болгаш ажылдап турар.

Ооржак Кой-оол Доржуевич, 1941 чылда төрүттүнген, улус депутаттарының Бии-Хем район Совединиң күүсекчи комитединиң улус өөредилге килдизиниң эргелекчизи, СЭКП кежигүнү, Бии-Хем районнуң Туран хоорайда чурттап болгаш ажылдап турар.

Рощин Валентин Александрович, 1937 чылда төрүттүнген, Роспотребсоюзтуң баштаар чериниң даргазының бирги оралакчызы, СЭКП кежигүнү, Москва хоорайда чурттап болгаш ажылдап турар.

КОМИССИЯ ХУРАЛЫ

ССР Эвилелиниң болгаш эвилелдешкен республикаларның чер дугайында хоойлужудулгаларының үндезиннериниң төлевилелдеринге хамаарыштыр кирген санал-оналдарны болгаш өскерилгелерни ниитилештирип түңнээр талазы-биле комиссияның баштайгы хуралы январь 10-да ССРЭ-ниң Дээди Совединге болуп эрткен.

Ук документиниң бүгү улустуң чугаалажып көрүп турарының баштайгы түңнелдерин чугаалаарының мурнунда оон Дээди Советтиң сессиязынга болгаш улус депутаттарының Съездизинге кандыг янзылыг сайгартып турганының дугайын сактып көрзээли. Чер дугайында хоойлужудулга ийи сессия ажылын доозар деп турда баштайгы номчулгадан хүлээп алдынган болгаш бүгү улустуң чугаалажып көөрүнге киирери-биле ону солуннарга парлаан турган. Оон соонда Дээди Советтиң Президиумунуң шиитпири-биле төлевилелди чедир ажылдап кылыр тускай комиссияны тургускан. Оон составында парламенттиниң аңаа сонуургаллыг комитеттеринден улус депутаттарын киирген. Оларның хөй кезии көдээ ажыл-агый шугумунда ажылдап турар депутаттар болган.

Баштай төлевилелди март айның төнчүзүнге чедир бүрүнү-биле ажылдап кылыр деп планнап турган. Ындыг шиитпирни улус депутаттарының ийиги Съездизи хүлээп алган. Ынчангаш ол хуусаага чедир бүгү ажылдарны кылып доозар деп сорулга комиссияның мурнунда туруп турар деп, оон даргазы А. Ф. Веприев хуралга чугаалаан.

Хоойлужудулга төлевилелинге хамаарыштыр кээп турар хөй санныг санал-оналдарны парламенттиниң аграр комитединиң удуртулгазында тургускан ажылчын бөлүк сайгарып көрүп турар. Төлевилел чер дугайында айтырыгга хамаарышкан-даа болза, ол талазы-биле санал-оналдар чоннуң янзы-бүрү кезектеринден кирип турар. Төлевилелге кандыг эдилгелерни болгаш өскерилгелерни киирер дугайында муң ажыг санал кирген. Оларның тозан ажыг хуузу ону ниитизи-биле чүүлдүг деп деткип турар. Черни үлеп хуваарынга Советтерниң эргелериге, черни өнчү дамчыдып шилчидеринге, арендалап алырынга база чер үндүрүүн төлээринге хамаарыштыр хөй санныг саналдар кээп турар. Төлевилелдиң 27 чүүлдеринге улуг өскертиишкиннерни киирери саналдаттынып турар.

Санал-онал кирип турар кижилерни категориялап аайы-биле алыр болза, пенсионерлерден хөй санныг саналдар кирип турар. Күш-ажылчы амыдыралының хөй кезиин чер-биле холбашкан ажылга ажылдап эрттирген болгаш ону кандыг янзылыг ажыглап кадагалаза база хумагалыг ажыглаза экил деп айтырыгларны эки билир кижилерниң санал-оналдарын киирип турары черле чөптүг. Ындыг болзажок амгы үеде черде ажылдап турар тараачыннарның бо талазы-биле идепкейин көргүспейн турарын хуралдан демдеглээни. Маңаа журналистер корпузу база бурууң дээрин демдеглеттинген. Хуралга чүве чугаалаан бир эксперттиң демдеглээниндеч алырга, журналистер төлевилелди чер-черде кандыг янзылыг чугаалажып көрүп турарын эки чырытпаан, чылдып калган чаңчыл ёзугаар үстүкү органнардан айтыышкын манап турар.

Төлевилелди чугаалажып турар үеде черге ажылчыларның [illegible] чаа кижилери — [illegible] турар «фермер», ажыл-агыйжы [illegible] хөй [illegible] илергейлеттинип турарын хуралдан бурууу шаптан. Черге өнчү дугайында айтырыгны долгандыр хөй шуугаашкыннар кылыр, ону теория айтырыынче киирер дээш кордаашкыннар база туруп турар. Амгы үеде чуртта аъш-чем айтырыы кончуг берге болуп турар. Ынчангаш көдээ ажыл-агый бүдүрүлгезин органнизастаарының чаа арга-хевирлерин дилеп тып, дешпилелиг аргаларны ажыглап, үнелерни чааргылгалары кылып турган аъш-чем айтырыын дарый шиитпирлээрин чедип алыры чугула деп хуралдан демдеглээн.

Комиссияның дараазында хуралы келир неделяның төнчүзүнде болур.

А. ДЗЮБЛО.
СЭТА-ның парламент корр.

АНЫЯК БОЛ, ДУРЖУЛГАЛЫГ

Моңгун-Тайганың Мугур-Аксында ветеринария лабораториязының эргелекчизи Наталья Белек-ооловна Донгак бодунуң харыылап турар ажылын чедиишкиннинг удуртуп турар.

Оон коллективи районда мал аарыгларынга удур баш бурунгаар эмнээшкиннерни, сыкыртыышкыннарны болгаш профилактиканы чорудуп келген.

Наталья Белек-ооловна 1982 чылда Омскиниң ветеринария институдун доостааш, ында ажылдай берген. Кызымак ажылдаарынга сагыш салыр аныяк специалисти партия организациязы 1966 чылда СЭКП кежигүнүнге хүлээп алган.

Наталья Донгак ССРЭ-ниң 60 чылы аттыг совхозтаңгы дугаарлыг хойжу бригадага дуза чедирерин хүлээнип алган.

ЧУРУКТА: Н. Б. ДОНГАК

Ондар ОХЕМЧИКТИН фотозу.

«ҮҮЖЕНИ» КАЖАН ЧАЗАРЫЛ?

«Ак-Чыраа» совхоз — республикада хар-назы талазы-биле эң-не аныяк ажыл-агыйларның бирээзи. Чай болурга, ымыраалыг шынаа кыдыы, кыш болурга, аай-дедир чывар үзүк чок, өрген безин чок черге тудуг-суур тургустунгандан бээр он ийи чыл болуп турда, аңаа ажыл-чорук аайы-биле чеде бердим.

Ында эки чүүлдер черле хөй-дүр. «Ак-чыраажылар» күрүне планнарын күүседип келген, агар санында дөрт чүс муң рубль түңнүг акшалыг. Ажылчыннар саны эрткен чылдыындан көвүдээн. Ынчан олар бо үеде оон-даа хөөнүн хөреңгилиг турган, чартык чыл иштинде амыдырай бергенир.

Дөрт чүс муң рубль. Экономиканың эде тургустуушкунунуң үезинде чүгле копеек-биле санажыр апаргаш. Ажыы-биле чугаалаарга, республиканың хөй-ле ажыл-агыйлары бот-орулга-чарылгазынче кирген соолунда, өреш [illegible] амыдырап олурар болдур ийин «Ак-Чыраа» совхоз артык [illegible] хөреңгизи-биле суурда социал айтырыгларны шиитпирлээр сорулгалыглар. Суур чаа, чурттакчылар [illegible] [illegible]

«Ак-Чыраа» совхозту мал чемин белеткээр ажыл-агый ындыр тургустунганындан бээр он ийи чыл чедип турар. [illegible] 3471 гектар сиген шолдуң [illegible] 63 центнер. 41 [illegible] 104 муң рубль [illegible] 91 муң рубль [illegible]

туттунуп алгаш чорууурга, оон ажык бары бир дугаар чыл-да-ла билдинген.

Күрүнеден хөй акша-төгериктиң чарыгдалын үндүргеш, улуг өртектиг тудуг-суурну тутпаш, ара каалтар эвес. Бежен чылдар эгезинге чедир турган Чалааты сумузунуң девискээрин чаа тургустунган совхозка кезиктеп тудуушкун эгиткеш, чеди муң хойну совхозка үзээ берген. Өске малдың бажы бөгүнге чедир дыка өскен. Чогум-на моон ачызында «Ак-Чыраа-ның» агар санында хөреңгиниң көвүдээни чугаалаан.

Ак-Чыраага мал чеми белеткээр ажыл-агый тургусканында чазыг чок. Совхоз бо чылын 931 тонна сигенни өске ажыл-агыйларга саткаш, Боттарынга арттырып алганы мал чеминден аңгыда ам-даа муң ажыг тонналы садып болурлар. Оон эвес эвес орулга кирер. Мал чемин бүдүрериниң бот-үнези бир центнерде дөрт рубль бежен ийи копеек. Планнаанындан эвээш акшаны олар чарыгдаан. Ынчаарга аъттиң өгүтүң, дүктүң бот-үнези дыка бедик. Чүгле хөй эъдиниң бот-үнези пландан кудук болган. Шээр малдан орнында өшкү, хойну өстүрери черле ажыктыг дээрзин совхозтуң [illegible] экономизи Май-оол Тумат-биле [illegible] [illegible] Ындыг болза-даа мал ажылдыынга хөй чарыгдал үнген. Ол чогум чүден каңчыгаш болду бергенин [illegible]. Бир эвес специалистер чарыгдал бурууну [illegible] копеек чедир [illegible] турган болза, ол [illegible]

Үжен Хөлдүң [illegible] шээр малдың орайы. Ынчалза-даа [illegible] бүрүгү боза мал тудармынга дыка таарымчалыг. Ак-Чыраа суурнуң чурттакчыларының хүүрүнчүө [illegible] [illegible]

Ак-Чыраа, Сарыг-Хол, [illegible] [illegible] мал чеми белеткээн [illegible] Баштайгы чылдарда ук девискээрлерден алган сигенниң дүжүдү дыка бедик турду. Чүгле районнуң эвес, республиканың сиген шөлдери чедиишпес районнары маңаа каан чылдарда мал чеми белеткеп келген. Хыйрынныш кезери кыш санында уламчылап турду. Мал чеми белеткээр ажыл-агыйны аңаа тургусканы чөптүг, харын-даа ажыктыг деп чугаалап болур. Ынчалза-даа чүгле бөдүүн мал чемин белеткээш, аңаа шыырак экономикалыг ажыл-агый тургузары болдунмазын амыдырал бадыткаан. Оон ыңай Ак-Чыраа шынаалынга [illegible] кезери арай нарын [illegible] орай кезип алырга, [illegible] шынары дыка куду дээрзин айтып каалыыр.

Хөй-ле сан-түңнерлиг көргүзүглерни-даа канчаар, ажыл-агыйның келир үедеги экономиказының талазы-биле директор Даңгаа Майынды, экономист Май-оол Тумат олар-биле [illegible] чугаадан үнүп келген [illegible] чамдык чүүлдерге доктаап көрейн.

[illegible] эъдиниң, дүгтүң, сүттүң бот-үнези чүге улуг болгуранын специалистер, мал ажылдыглар экономиктиг айтырыгга ажыбаан. Бүгү-ле үнүп кээп турар чарыгдалдарны илередип, ону чок кылып алырының хемчеглерин алыр турган. Экономиканың кандыг-даа эн ажыктыгн тодарадыр. Чалааты — шаандан тура-ла малчын чоннуң чурту болганда, аңаа совхоз тургузуп алгаш, мал азыравас, оон башын өстүрбейн бадр болза, канчап-даа таарышпас. Ынчангаш Ирбитей, Хөлдү хемнериниң тайга одарларынга [illegible] девискээрни ажыглатпайн бүдүрүү-биле [illegible] тыва уксаалыг хой, ву, ангор өшкүнү өстүрер. Тээли хемниң Салдам-Дытта [illegible] ындыг сарлык улуг чарыгдал чок дээрбин малын [illegible] Бир эвес малды [illegible] [illegible] өстүрер болза, «Ак-Чыраа» [illegible] [illegible] продукцияны бүдүргүп ап болур, [illegible] [illegible] Чүгле бир кодан өшкүнүг, [illegible] [illegible] бодаары берге. Чалааттың изиг оъттуг черлери долу ажыглаттынарын бодап, ангор өшкүнү өстүрери дыка таарымчалыг. Бир эвес Өвүрнүң Чалаа, Хайыракан дагларынга өшкү чудай бээр чүве болза, Тывага кандыг-даа мал өзүп шыдавас. Чамдык черлерге бодаарга, ангор өшкүнү маңаа өстүреринге улуг чарыгдал-даа үнмес. Оон ыңай совхоз мал чемин белеткээр шөлдүг, баазалыг болганда, анай азыраптар сигенни ой-шаанда тускай белеткеп-даа алыр аргалыг.

«Ак-Чыраа» совхоз күрүнеден алганы узун хуусаалыг чээлизин чөөнкү чылдарда дуй каар деп барган. Ынчангаш агар санында бар хөреңгизи-биле эки уксаалыг мал садып алыр болза, оларның келир үезинге ажыктыг. Улуг-Хемниң «Ак-Туруг» совхозта алтай уксааның бир кодан чөөктүг өшкүзүн садып алганын дыңнаан мен. Оон кадарчыларының бирээзиниң чугаазы-биле алырга, садып экелгени хөкпектериниң сергээ кончуг, кыштаны эки, алызында тыва уксаалыг өшкүге дөмейлешкек дээр чоранн. Бо уксааны-даа ак-чырааже алыр сонуургаал, ону садып алыр хемчеглерин ала эки-даа ышкаш. Оон башка ук уксааны өстүрүп турар черлерде ажыл-агыйлар бот-орулга-чарылгаже шагда кирген болгаш, бүдүрген продукциязын кымга канчаар садарын боттары билир апарган. Маңчап ооорде хөй-хөй ажыл-агыйлар чүгле чурт иштинге эвес, даштыкы фирмалар-биле керээлиг ажылдаан турар болгаш мал [illegible] [illegible] Республиканың [illegible] [illegible] бир эвес акша [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

Үжен Хөл продукциязының [illegible] шынаазынга [illegible] [illegible]

[illegible] узун. Ажыл-агый Амдайгын деп хелдүң эринде. Мал чеми белеткеп ап турар шолу-даа ында. Бир эвес маңаа ногааның кандыг-даа хевирин өстүрер чүве болза карылга эвес, орулга ылап кирер. Чүгле ажылды удуртуп билиринден, кижилерни аңаа хаара тударындан улуг хамаарылгалыг. Эрткен чылын Сарыг-Хөлге Торгалыгның арендаторлары ногаа аймаан болгаш картофельди өстүргенин бо суурнуң чону эки билир.

Ак-Чыраа шынаазынга Хөөлү хем кирип аккаш, бичии-бичии хөлчүгтер апаргылаан. Кулузун, хыыргыыш ында элбек. Бир эвес ажыл-агый өдүрек, казты база-ла аренда керээзи-биле өстүрер чүве болза, чүгле орулга кирер деп бодаар мен.

Сөөлүнде айытканым ийи адыр — чүгле экономиктиг айтырыгларны шиитпирлээри эвес, ниитилел ужур-утказыг хемчеглер деп билзе эки. Чүге дээрге көдээ суурларда чоннуң ажыл-биле хандырары дыка нарын. Бир эвес ук хемчеглерни эчизинге чедир организастаар болза, Ак-Чыраа суурда ажыл чок улустуң, аң ылангыя аныяктарның саны кызырлыр. Оон ыңай кижилерниң амыдырал-чурттталгазы экижир.

Бот-орулга чарылгазының принцибинче шагда-ла кирбээн. Оон демократтыг амыдыралында [illegible] [illegible] турар дизимзе, [illegible] боор мен. [illegible] ар-гелер долу, ынчалза-даа ботканыйлыкындан [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] Чогум-на [illegible] [illegible] алгаш [illegible] «үүжелеривис» ам, [illegible] Чогум [illegible] Чалааттың [illegible] [illegible] Ак-Чыраада бар. Ону [illegible] артып калган. Ону [illegible] Чүгле [illegible] эвес.

Эдуард ДОНГАК.
(«Шынның» корр.)

Тыва АССР биле Хакас автономнуг областың 1989 чылда социалистиг чарыжының түңнелдери

	План күүселдези (%)	
	Тыва АССР	Хакас автономнуг область
Көдээ ажыл-агый продуктуларын күрүнеге сатканы		
Мал биле куш эъди	94.9	105.6
Сүт	100.6	105.5
Чуурга	96.0	104.5
Дүк	100.8	113.0
Тудуг		
Капитал салыышкыны	91.8	87.6
Тудуг-монтаж ажылдары	97.5	87.4
Кол фондуларны ажыглалга киирген	83.1	69.7
Чурттаар шөлүн ажыглалга киирген	101.0	96.4
Транспорт		
Ниити ажыглалдың транспорту-биле чүък сөөртүрүн	103.7	104.7
Садыг		
Караттанарының үлгүлерин садыышкын. Ниити хоочулар	101.7	103.6
Өртектиг ачы-дуза чедириишкини		
Чурттакчы чонга өртектиг ачы-дуза чедиргени	101.3	106.2

Телекөрүкчүлерни чалап тур

«Шын», «Тувинская правда» солуннарының, Күрүне радионуң журналистер ССРЭ-ниң улус депутаты, СЭКП ТК-ның кежигүнүнге кандидат, СЭКП Тыва обкомунуң бирги секретары Г. Ч. Ширшин-биле Кызылдың телевидение студиязынга ужуражылганы эрттирер.

СЭКП ТК-ның сөөлгү Пленумунуң болгаш ССРЭ-ниң улус депутаттарының ийиги Съездизиниң түңнелдери болгаш республиканың коммунистериниң, бүгү ажылчы чоннарының оларның шиитпирлерин күүседириниң талазы-биле сорулгалары деп темалыг.

Телекөрүкчүлерниң январь 12-де 18.30 шакта ийиги программага көрүңер.

Партийжи амыдырал: дуржулга, дилээшкин

ЧАА ДЭЭШТИГ АРГАЛАР

СЭКП-ниң XXVIII съездизинге белеткелдер, РСФСР-ниң, Тыва АССР-ниң болгаш чер-чер Советтериниң улус депутаттарының соңгулдаларының кампаниязы калбарган. Бо бүгү чон ортузунга идей-политиктиг тайылбыр-массалыг ажылдарны чорударының нарыын, чугулазын херечилеп турар. Ынчангаш СЭКП Өвүр район комитеди, районнуң партия организацияларының идей-политиктиг, тайылбыр-массалыг ажылдарны чорударының чаа, дээштиг арга-хевирлерин дилеп тып, ажыглаар талазы-биле угланыышкынны алган. Бирле дугаарында, кижизидилге ажылынга чоннуң чаагай чаңчылдарын, ёзулалдарын калбаа-биле ажыглаар сорулганы салган. Бо талазы-биле районнуң Культура бажыңынга күш-ажылдың хоочуннары Семен Мутурович, Тамара Адавастаевна Тавааҗаптарның алдын кудазын чоннуң, аныяктарның киржилгези-биле эрттиргенин, мергежилдер байы-биле баянырлалдарны чүгле ол улус [illegible] клубтарга эрттирип эгелээнин чон улуг сонуургал, чүүлдүгзүнүүшкүн-биле деткип турар.

Тыва улустуң шаандакы чаагай чаңчылдарын кижизидилге ажылынга ажыглаар сорулга-биле «Тыва улустуң эки чаңчылдары» деп конференцияны эрттиргенин районнуң бүгү активи болгаш ажылчы чон улуу-биле үнелеп, деткээн. Амгы үеде конференцияның шиитпирлээнин ёзугаар тыва улустуң чаагай чаңчылдарын эки билир хоочуннар, район конференциязының киржикчилери-биле ужуражылгалар чурттакчылыг суурларда, ажылчын коллективтерде, школаларда эртип турар. Ол ышкаш партияның, совет чазактың хүлээп ап турар чугула документилерин, СЭКП ТК-ның Пленумнарының, ССРЭ-ниң улус депутаттарының II [illegible] тайылбырлаар пропагандистер бөлүктерин совхозтарның партия комитеттериниң чанынга тургускулаан. СЭКП райкомунуң пропагандисчи бөлүүн база тургускан. Ол бөлүк «Кызыл тук» совхозка баргаш, партия, совет, комсомол, хөй-нийити организацияларынга дуза чедирип, чон-биле ажык чугаалажыышкыннар, ужуражыышкыннар организастап, комплекстиг үнүүшкүннү кылгаш келген. Пропагандисчи бөлүктүң ажылы солун, ажыктыг, дээштиг болганын чон-биле ужуражылга үезинде саглыжылар демдеглээннер. Шак-ла ындыг ужуражылга Хандагайты ортумак школазынга эрткен.

Ол ышкаш кижизидилге ажылын чоннуң, аныяктарның аңгы-аңгы бөлүктери [illegible] чорудар ындыг. Хандагайты школазының [illegible] киржилгези-биле Хандагайты ортумак школазында өөренип турар уругларның авалары-биле ажык чугаа кежээзин эрттирген. Шак-ла ындыг ажык чугаа кежээлерин өске-даа школаларга аваларының, уругларының, ачаларының, оолдарының киржилгези-биле эрттирерин планнап турар. Чогаалчы Александр Даржайның «Шын» солунга парлаттынган «Ха-дуңма, чонум, чүрээм ыстап, аарып тур» деп ажык чагаазын база Намчал Ооржактың «Өөдежоктарны черле амдажытпас» деп чүүлүнүң сайгарылгаларын бүгү коллективтерге, [illegible] апарган дээрзин [illegible] негелделиг кылдыр [illegible] турар.

Идеологтуг, политика кижизидилгелиг ажылдың чаа, дээштиг арга-хевирлерин дилеп тып, ажыглаарын база ол ажылды чорударда бодамчалыг, туруштуг чорук херек. Чон ортузунче кирери чугула дээрзин ханызы-биле медереп билбишаан, районнуң партия организациялары, оон активи чаа бодаашкыннарның, дилээшкиннерниң оруунда туруп турар.

Эрес-оол МОНГУШ.
СЭКП Өвүр райкомунуң идеология килдизиниң эргелекчизи.

ЧҮНҮ КЫЛЫРЫ ТОДАРАТТЫНГАН

Кызыгаар отрядынга партия активиниң хуралы болуп эрткен. СЭКП ТК-ның сентябрь (1989 ч.) Пленумунуң шиитпирлерин, «Амгы үениң байдалдарында партияның национал политиказы» деп СЭКП-ниң платформазын амыдыралга боттандырар талазы-биле партия эге организацияларының сорулгаларының дугайында айтырыгны анаа чугаалашкан.

Бо талазы-биле илеткелди офицер И. В. Егоров кылгаш, националдар аразында харылзааларны сайзырадырынга, быжыглаарынга кызыгаар шериглериниң рольунуң, хөй национaлдыг шериг коллективтеринде интернационалчы, патриоттуг кижизидилгениң байдалының дугайында чугаалаан. Кызыгаар отрядында хөй националдарның оолдары шериг албаны эрттирип турар. Офицерлер С. Мовсесян, А. Балашов, И. Северцев, А. Кортаков, В. Васильевич оларның удуртканы шериг коллективтеринде интернационалчы, патриотчу кижизидилгениң айтырыгларын багай эвес шиитпирлеп турар. Бо чугула херектиң мурнуку одуруунда коммунистер чорупт орар. Кызыгаар районнарның партия, совет, хөй-нийити организациялары, ажылчы чон-биле харылзааны быжыглаар дээш тодаргай хемчеглерни кызыгааржылар чорудуп келген. Оон ачызында бир демниг кады ажылдажылганы элээн экижиткен. СЭКП Мөңгүн-Тайга, Эрзин, Тес-Хем райкомнарының бирги секретарлары В. Д. Хомер-оол, К. А. Моң, С. М. [illegible] кызыгааржылар-биле харылзааны экижидип, оларның негелделеринге, херегледелеринге дыңнангыр болуп турарлар.

Илеткелчи болгаш сагал бергеннер четпестерге база шиитпирлеттинмээн айтырыгларга доктааган. Кызыгаар районнарның чурттакчылары-биле харылзаа чогуур деңнелге тургустунмаанын шүгүмчүлээн. Ажылчы чоннуң ортузунда политиктиг ажылды чорудары эвээжээн. Чамдык шериг коллективтери, партия организациялары чүгле бодунуң ажыл-херектери-биле кызыгаарлаттынып орар. Офицерлерниң күш-ажылчы коллективтерниң, суурларның чурттакчы чонунуң хуралдарынга олуржуруп саналдаан. Тыва АССР-ниң ажылчы чонунуң культуразын, төөгүзүн, чаңчылдарын, ёзулалдарын, тыва дылды моон соңгаар кызыгааржылар өөренирин хуралга эргежок чугула деп санаан. Бо болза ажыл-херекти экижидеринге салдарны чедирер.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазы Ч.-Д. Б. Ондар партия активиниң хуралынга киришкен.

Николай ГОНЧАРОВ.
Политкилдистиң улуг инструкторy.

АКТИВ СЛЁДУ

СЭКП Эрзин райкому идеология активиниң район слёдун эрттирген. Идеология активиниң чаа сорулгаларының дугайында [illegible] А. Т. Шолдук кылган.

Районда алдан дөрт политшколалар, семинарлар бар. Дыңнакчыларының саны үш чүс чээрби сес, оларның хөй кезии — коммунистер, комсомолчулар. Чеден үш пропагандистер ажылдап турар. Эрзин, Бай-Даг школаларында, «Нарын» совхозта, АТБ-де. Эрзин суурда пропагандист эштер: Д. Т. Дамба-Хүүрак, К. С. Куулар, Ш. Д. Ооржак, Б. А. Дамдын, С. А. Сарыгбан, В. С. Хертек оларның эки ажылдап турарын демдеглээн.

Дискуссия клубтар партия ажылының талазы-биле янзы-бүрү хевирлериниң «төгерик столдарын» организастап турар.

Чаа өөредилге чылының кол сорулгазы — янзы-бүрү политөөредилгелерни эде тургузары, аңаа коммунистерниң, комсомолчуларның, эң ылангыя кодээниң ажыл-ишчилериниң идей-политиктиг деңнелин бедидери болур.

Бо чылын бирги организастыг кичээлдер «Амгы үениң байдалында партияның национал политиказы» деп ТК-ның платформазынга хамаарышкан «Партия ажылын эде тургузары — хүнүнүң чугула сорулгазы» деп темалар-биле эгелээн.

Өөредилгелерге техниктиг херекселдер, көргүзүглер, методиктиг литературалар ам-даа эвээш. Эрги-ле байдал-биле аас чугаа, лекция колдап турар. Ниитизи-биле политөөредилгелер чорупт турар-даа, «Мөрен» совхозта, Эрзин кодээ Советте, район төвүнүң №3 ясли-садигинде өөредилгелер шынары чавыс, шуушпаң эртип турар.

«Билиг» ниитилелиниң шугумунда чүс сезен алды лекторлар [illegible] лекцияларны янзы-бүрү темаларга номчаан. Ол алды организациялар-биле 1750 рубль түңнүг керээлерни чарган турган.

Эки лекторларга шаңналдарны тывыскан. Районда У. С. [illegible], Г. Ш. Комбу, Р. К. Ооржак, А. Х. Сандан болгаш өске-даа активчи, доктаамал ажылдап турар лекторлар бар. Ынчалза-даа лекция пропагандазының дээштиг, организакчы шынары чавыс, путёвкаларны безин четче долдурбас чоруктар бар. Кем-херек үүлгедиглеринге хамаарыштыр лекцияларны [illegible].

Эки ажылдыг агитаторлардан Эрзин суурда М. К. Чыргал, И. Д. Дадаа, Н. Л. Хертек олар хамаарышкан черлеринге үргүлчү барып, чурттакчылар, соңгукчулар-биле харылзааны быжыглап турар. Агитация ажылында эрең[illegible], кампания хевирлиг үзүктелир эрги методтардан ам-даа уштунуп чадажып турар.

Хана парлалгазын эки шынарлыг болдурар дээш партия организациялары элээн эки хемчеглерни ап чоруткан. Оон түңнелинде харылзаа белдиринде «Харылзаачы», төп эмнелгеде «Медик», партия райкомунда «Авангард», райпода «Кооператор» болгаш өске-даа черлерде хана солуннар [illegible] шынарлыг үнүп турар апарган.

Парлалга информациязынга күш-ажылдың хоочуннары Д. Л. Чыргал-оол, А. С. Тава, К. О. Ламажап, К. Хангай олар районнуң ажыл-ишчи амыдыралын [illegible] чугула саналдарны киирип турарлар.

Слёттуң ийиги айтырыы — республика болгаш чер-чер Советтериниң соңгулда кампаниязынга белеткелдерге идеологтуг хандырылганы канчаар чорудуп турары. Бо талазы-биле информацияны СЭКП райкомунуң секретары Б. Л. Самбуу кылган.

Бүгү белеткел ажылдарын политиктиг системаның реформазынга [illegible]. Идеологтуг хандырылганың ам-даа дыка четпес чорупт турарын демдеглээн. Демократия улам ханылаан чоннуң инициативазы улгаткан. Депутаттарның шынар составы база экижип турарын ол демдеглээн.

Районда депутаттарга кандидаттар депшидилгези совхозтарда, албан организация, бүдүрүлге черлеринде кодурлуушкунуг байдалда эртип турар. Идеология активиниң киржикчилери амыдыралдан чыдып калбайн, дискуссияларга идейлиг киржиин, СЭКП ТК-ның совет улуска Кыйгырыын болгаш өске-даа документилерин чонга эки өөредип, тайылбырлаарын чугула деп айыткан.

Дуржулга солчуушкунун саналдар эгелээн. Школа коллективи ада-иелер-биле харылзааны көскүзү-биле экижиткенин Бай-Даг школазының башкызы Г. Ш. Долтан айыткан. Тускай график ёзугаар ада-иелер хүнүнүнде школага кээп, кичээлдерге олуржуп, беседа ажып, школада болуушкуннарны тодаргай билип ап, дузалажып турар.

Бо талазы-биле Бай-Даг кодээ Совединиң күүскому школага эки деткимчени көргүзүп турар. Педагогиктиг билиглер өөредилгезин суурга ай санында эрттирип турар. Ада-иелер школага эртен 8 шакта келгеш, урок бетинде башкылар-биле чугаалажып алгаш, оон класстарга баар. Район төвүнден лекторлар эвээш кээп турар. Корум-чурум быжыглаар хоойлу камгалаар органнардан юристер-даа келбес дээрзин ол чугаалаан.

Делегейде болгаш чуртта болуп турар солун чүүлдерни телевидение, радио, парлалгадан ниитизи-биле билип ап турар, а район иштинде амыдыралды, чаа солун чүүлдерни билбес, дыңнавас [illegible] Эрзин школазының башкызы В. Ч. Моңгуш демдеглээн.

Районнуң төвүттүнген библиотека системазының эргелекчизи М. Н. [illegible], районнуң Культура бажыңынга [illegible]

Бай-Даг кодээ Совединиң [illegible]

Слёт [illegible]. Орта идеология активиниң [illegible] хүлээп алган.

Алексей ДАМДЫН.
Күш ажылдың хоочуну.

ТҮҢНЕЛДИ ЧҮГЕ ҮНДҮРЕРИЛ?

1989 чылда мал ажылының түңнелин Тыва АССР-ниң Статистика эргелели үндүрген. Байдал кандыгыл, чүнү быжыглаарыл, кандыг четпестерни чайладыр ужурлугул, чедишкиннерже орук кандыгыл?

Шынап-ла, мал ажылының талазы-биле эрткен чылдың түңнелин районнар база чүзүн аайы-биле көрүп олура, кижиге ындыг бодал чайгаар-ла тыптып келир. Бо хүнде бистиң мал-маганывыстың баш саны чежел, даалгага дүгжүп турар бе? Бо чылын планнааны кажыл?

Бистиң республикада мал ажылы ниити экономикада кол черни ээлеп турарын айтып каалы. Ындыг болганда, оон баш саны, продуктулуг чоруу чоннуң амыдырал байдалының экижидеринге улуг рольдуг. Чүгле эътти алыр болза, эвилел фондузунче 4,5 муң-на тонназы дужаар, а артканын иштинге хереглээр ужурлуг. Курлавыр хой боорга, амгы үеде талоннап садып ап турар эъдивис көвүдээр, колбаса аймаа база элбээр ужурлуг.

Ийе, 1989 чылда иви, тевени санаваска (Статэргелелдиң медээзинде барып-барып чылдынында безин ол малдарны чүге киириштирбейн турары?) планывыс 1178566 баш. А херек кырында күүсеткенивис 1111070. Азы 67 496 мал четпес болган. 1990 чылда планывыс 1143915 баш.

Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, эрткен чылын мал өстүрер даалгавыс күүсеттинмээн. Ол чүнүң чылдагаанындан болганыл: ашчут азы айыыл халап болган бе? Халдавырлыг аарыг-даа малывысты хоратпаан болгай. Статэргелелдиң ол-ла медээзинде хамык-ла өлген-читкен малдың сан-түңү база бар. База-ла ивини төрүүр санаваска 104057! Кайы хире хөй-дүр, бодап санап көрүңер даан. Чаңгыс чыл-ла ынча хөй малдан каражадап турарга, кажаавыска чүү артарыл, кармавывыска орулга кирер бе? Айтырыг ынчаар тургустунар апаар. 1989 чылда [illegible] өстүрериниң планын күүсетпээннер бис. [illegible] Барык 49 муң анай, хураган өлген.

[illegible] 1988 чылда 118110 [illegible] мал өлүр хоравын айтып каан. Чаа саны-ла ындыг! Ол хиреде [illegible] турар бис. Статэргелелдиң медээзин чыл бүрүде [illegible] хааржаанга [illegible] бир талазында [illegible] ыттавайн [illegible] ажыт ынаар [illegible] хааржаанга [illegible] Удуртукчу контрольчулар, корреспондентилер казып үнүп кээр ниие дээш чалбарып, ыыт-шимээн чок олургулаарлар бар.

Кажагыының дерзызынга кара детпе өлген чыдарга, Хорлуу угбай канчалчык? Бисте чүге шак ындыг сеткил чогул? Кээргээчел болгаш харыысалгалыг сеткил аан! Статистика эргелелиниң медээзин түс-түс бригадаларның, өг-бүлелерниң, совхозтарның, районнарның көргүзүглериниң түңүнден чыгылыр. А хөй мал өлгени, читкени дээш республикадан, районнардан, совхозтардан кым деп специалист, удуртукчу харыысалгага онаашканыл? Сактыр-дыр бис бе? Ам мырыңай бот-башкарылга деп алгаш база салдына берген бис бе?

Хөгжүмчү кижи концертке үнериниң бетинде, хамаан чок, белеткенирде безин баянын, дошпулуурун бар-ла шаа-биле ала-хөөн киирип алыр, бир эвес үнү таарышпаска, оон чылдагааны чүзүнде ирги дээш дилаар, эдер, боду шыдавас болза, өске мастерни, бодундан артык кижини чалап алыр, оон кылдырар. А бистер малдан каражадааш, оон чылдагааны чүдел, ону катаптавас дизе, чүнү канчаар дээрин чүге бодавас бис. Чугаалажып-чугаалажып, эжиктен үнгеш, эңгиге тептингеш-ле уттуптар бис бе?

100 000 баш малды камгалап алган болзувусса, кедир чылын, оон бээр орулгазы чеже болур турган ирги? Хайыраан мал, хайыраан акша-орулга! Мал-маганын хоралыр, кудy кергүзүглүг кадарчыларже орукту уткан бис. Чогум олар чүнүң чылдагааны-биле ынчаар ажылдап турарыл, боду чүнү, а совхозу чүнү чедир кылбайн турарыл? Бо-дур шак бо айтырыгга харыылаар херек. Ажык-чарлыг чорук дээр бис, ол шын, ынчалза-даа мурнакчыларның ат-даңзызын чүге парлаар, чарлаар чаңчылдыг бис. Мурнакчылар следу, чыыжы! А хожудап турарларның азы ортумак көргүзүглүг саанчыларның, кадарчыларның ындыг чыыжы чүге болбазыл, оларны бөлүп алгаш, чижээ, Таңдыда «Сосновское» дуржулга-бүдүрүлге ажыл-агыйының төп фермазынга, «Элдиг-Хемде» Ш. Мижит-оолдуң кыштаанга барып чедирбес бис?

Чижээ, ажыл-агыйларның удуртукчулары, специалистери база солун ажылдакчылары-даа кайы-бир совхозта хожудаңгай ферманы, бригаданы, малчын өг-бүлени бүгү талалыг шинчилеп сайгарып көрзе, оларның «чес-хола» чылдагааны илереп-ле бергей. Бистиң ажылывыска шаптык, доктар бооп турарларны, кудy кергүзүглүглерниң ат-даңзызын оода районнарның солуннарынга адап, түс черниң радиозунга чугаалап, дыңнадып турза кандыгыл?

Чок, бистер кудy кергүзүглүг малчыннарывысче хол сунмайн, дуза чедирбейн, мал ажылынга ниити [illegible] эки түңнелдиг бооп шыдавас бис. Хоржок!

Бөгүн бистер эрткен чылдың мал ажылының чамдык түңнелдериниң дугайында чугаалап турар болгалывыста, сүт саалдазы, дүк кыргылдазының база кандыгыл дээрзин ыттавайн баар болзувусса, шын эвес. Сүт дээрге кижиге, эң ылаңгыя бичии чаштарга болгаш аарыг улуска эң чугула чем. Ол дээрге эм-дир. 1989 чылда ниити республика бир инектен 2030 килограмм сүттү саар турган, херек кырында 1907 килограммны алган. Специалистерниң санал кааны-биле алырга, бир кижиге чылда-ла 300 килограмм сүт аймаа херек. А бистиң республикавыстың чурттакчы чону 300 муң кижи-дир. Сүт чедишпес. Ол хиреде сүттү [illegible] турарлар база бар. Чоннуң хуузунда мал-маганындан саар сүттү безин четче ажыглап шыдавас, ажылды организастап чадажыр-дыр бис. Мындыг кончуг четчиг даа. Бир инектен [illegible] сүт саалданың чыл планын чүгле Таңды, Чөөн-Хемчик, Кызыл районнар күүсеткен. А Мөңгүн-Тайга, Бай-Тайга, Өвүр — эң-не «кудуругалар» турар районнар ол.

Эрткен чылдың түңнелинде мал ажылының талазы-биле бистиң мантайывыс дег бир эки чүүлүвүс — өшкүден дүк кыргымынның планын барык 128 хуу күүсеткен бис. Эң ылаңгыя Чөөн-Хемчик, Эрзин, Барыын-Хемчик районнар дыка шылгараан. Республиканың ажыл-агыйлары эрткен чылын өшкү дүгүнден дыка хөй орулганы киирип алган. А хойдан дүк кыргыырының планын күүсетпээн бис. 100 хой, өшкүден 81 хураганы, анайны республика камгалап алган. Ол дээрге 1988 чылда тургаанындан хөй. Шээр малдың чаш төлүн алыры чүгле Өвүрде кудулаан, артканы районнарда көвүдээн.

Мал бажын өстүрерде, оон продуктулуг чоруун бедидерде эң кол негелде болза, төрүүр малдың ниити деңнелиг бүгү модаңга — хой, өшкүнүү — 50—55, а инектиниң 45 хуудан кудулавас болза эки. Бисте бо көргүзүглер ам-даа куду: төрүүр инек 31,5, шээр малда хой, өшкү 45,8 хуу бооп турар-дыр. Каа-Хем район сүттү бүдүрер болгаш кирер дужаар талазы-биле республикада улуг черни ээлеп турар. А төрүүр инек чүгле 27 хуу. Улуг-Хем районнуң фермаларынга төрүүр инек 39-ла хуу болуп турар. Бо талазы-биле ажыл-агыйларның удуртукчулары база зоовет-специалистер-даа бир янзы боданып, эки дээштиг хемчеглерни алыр ужурлуг.

Амгы үеде кыштаглааашкын бисте эртип турар. Малчыннарга эң-не харыысалгалыг берге үе ол. Мал чеми эвээш, оон аңгыда, чамдык черлерде хар база улуг дүшкен. Оон-биле чады хөй [illegible] база эргээн. Малчыннарга бүгү талалыг деткимче херек. А олар боттары харыысалгазын [illegible] билир ужурлуг. Чүге [illegible] ажылдаан эки түңнел [illegible].

Сезен ХЕРТЕК.

ЦЕМЕНТ ЗАВОДУ: ШЫНАРЛЫГ БОЛУР БЕ?

Цемент заводунуң долгандыр турар бойдуска эки эвес салдары бүгүдеге эки билдингир. Шагаан-Арыгда тудуп турар заводка хамаарыштыр чугаа эрткен чылын «Шын» солунунуң арынынга база кедуржуп турду. Чүгле кол дугайында Улуг-Хемниң кыдыынга, чоогунда туруп сүт хлевзаа бар черге цемент заводун тударга агаар-бойдуска, кижилерниң кадыкшылынга багай салдарлыг болбас бе дээрзиниң дугайында болган. А цемент заводун тутпас дугайында айтырыгны кым-даа кедурбээн. Заводту хемден, сүт хоолбаанден ырадыр тутса кандыгыл деп айтырыгны номчукчулар тургускан. Ол дугайында «Шын» солунга кандыг хөөнүг материалдар парлаттынып турганын номчукчулар сактып-ла турлар боор.

«Шын» солунунуң корреспондентизи Кодур-оол Ооржактың «Ырым ында удамчылавышаан» деп чүүлүн номчааш, чамдык кижилер цемент заводунга хамаарыштыр чөптүг айтырыгны кедуруп турган эвес бе деп бодал сарыынга кирер-дир. Заводту тудуп турарының темпизиниң оожумун кижи кайгаар-дыр. Ийи чыл иштинде ажылдаан келген, ийи-ле ай иштинде хемчеглерни кылып алыр ден чүл ол! Ук материалда тудугну тудуп турарының шынарының дугайында чаңгыс-даа сөс чок. Ынчалза-даа нарын технологияның бүдүрүлгезин тудугжу тускай мергежилл чок кижилер, барык-барык херектен кижилериниң күжү-биле тудуп турары кончуг шын эвес. Арга-мергежилдиг тудугжулары бо чугула тудугга чүге хаара тутпайн турарыл? Москва, Ленинград, Тула дээш өске-даа хоорайлардан бистиң республикага кээп, акы-дуңма дузазын чедирип турар тудугжулардан чүге дуза дилевейн болбазыл?

Тутуп турар цемент заводунуң директору Александр Гергиш, прораб Евгений Комышин заводтуң дүүрген, шынарлыг кылдыр туттунарынга улуг-ла сонуургал чок улус деп кижи билип болур-дур. Тудугнуң канчаар туттунуп турары оларга кандыг-даа хамаан чок ышкаш-тыр, чүге дээрге тудуг туттунуп, туттунмайн-даа турар болза, оларның акша-шалыны чорупт турар.

Завод дугайында бистиң республиканың удуртукчулары, ол дээш дөрт харыысалгалыг эштер эвес, а кайы ыракта Белгород хоорайда кенгус өске кижиниң сагыш човап турарын кижи эдепсинер-дир. «Боттарының кадрлары херек» деп Эрнст Гимборгтуң чүүлүн номчааш, эң ылаңгыя национал кадрларны белеткээриниң дугайында оон бодалын деткиир-дир мен. Цемент заводунуң бедик бүдүрүкчүлүг ажылдаары, оон агаар-бойдуска салдары специалистерден база кончуг хамаарышыр болгай.

Байдал шак мындыг дүвүренчиг турда, Улуг-Хемниң кыдыынга бедик үнүүт чаар цемент заводу эки шынарлыг туттунар, долгандыр турар бойдуска, ол чоок-кавыда чурттап турар кижилерге улуг-ла багай салдар чок болур дээрзиниң бүдүрүлгези дыка-ла берге-дир.

Цемент заводунуң канчаар туттунуп, аңаа ажылдаар кижилерни кайда канчаар белеткеп турары дээш оода хамаарышкан өске-даа айтырыгларга хамаарыштыр чонга ажык-чарлыг-биле дыңнадып турар болза, эки деп бодап тур мен.

Оолчукай МОНГУШ.
Чөөн-Хемчик район.

СЭКП ОБКОМУНДА

1990 чылдың январь 9-та болган СЭКП обкомунуң бюрозунуң хуралынга ховар бараанарның садарының чурумун Тыва респотребсоюзка хажыткан фактылар дугайында айтырыгны чугаалашкан.

1989 чылдың ноябрьда Тыва респотребсоюзтуң баштаар чериниң даргазы, СЭКП кежигүнү эш Х. Д. Моңгуш бодунуң албан-дужаалын ажыглап, ховар бараанарны садарының чурумун хажыдып, респотребсоюзтуң садыг баазазының №15 складындан видеомагнитофонну болгаш даштыкыга бүдүрген телевизорну садып алган, оон соонда ону «Тиилелге» совхозтуң ажылчын кооперациязының магазининден дамчыштыр саткан деп документини меге арга ажыглап долдуруп алган дээрзин истелгениң болгаш партийжи хыналданың түңнелдери илереткен.

Ол ышкаш оон каш хонук бурунгаар Кызыл райпозунуң складындан видеомагнитофонну болгаш телевизорну хамаатызы Л. Ч.-Д. Ондарга база чурум хажыдып саткан дээрзи истелге үезинде илерээн. Ол ховар бараанарны Л. Ч.-Д. Ондарга оон адазы, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазы Ч.-Д. Б. Ондарның дилээн соугаар оон 1988 чылдың декабрьда респотребсоюзка киирген бадыдырышкынынга үндезилеп сатканы тодараттынган. Х. Д. Моңгуштуң болгаш Л. Ч.-Д. Ондарның садып алган бараанарын складка эгиткен.

Ховар бараанарны садарының чурумун эш Х. Д. Моңгуштуң кажыгазы-биле хажыткан фактызын Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Президиумунга болгаш респотребсоюзтуң партия организациязынга сайгарып чугаалашкан. Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Президиуму 1989 чылдың декабрь 20-де эш Х. Д. Моңгушка ховар бараанарны садарының чурумун хажытканы дээш шыңгыы доңгулда хүлээткен.

Респотребсоюзтуң партия организациязының хуралы СЭКП кежигүнү эш Х. Д. Моңгушка шыңгыы доңгулда онааган.

Херектел бараанарының чедишпейн турары, оон-биле холбаштыр социал байдал чидиглениш турар үеде ховар чылыгларны садарының чурумун [illegible] харыысалгалыг удуртукчу ажылдакчыларның киржип турар фактыларын онза таарышпас херек дээрзин барымдаалап көрген. СЭКП обкомунуң бюрозу партия организациязының шиитпирин чөптүг деп санаан, СЭКП кежигүнү эш Х. Д. Моңгушка учет карточказынга киир бижиивиниваан шыңгыы доңгулда хүлээткен.

Ховар бараанарны оглунуң дугайында чоруктуг ада-биле садып алырынга киржилгезин шын эвес деп, партия обкомунуң бюрозу эш Ч.-Д. Б. Ондарга айыткан болгаш ол фактыны тускай чугаалажыр чоруун Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң партия эге организациязынга дааскан. Эш Ч.-Д. Б. Ондарның ол чоруун партия хуралынга сайгарган болгаш ажык доңгулда хүлээткен.

Бо доктаалды «Тувинская правда» болгаш «Шын» солуннарга парлаары эргежок чугула деп СЭКП обкомунуң бюрозу санаан.

Специалистиң сүмези

МЫНДЫГ БОЛЗА КАНДЫГЫЛ?

Мал эмчизи кижи болгаш совхозтарга бо-ла чеде бээр мен. Малды тарып эмнээрде, шинчилээрде эптиг кажаа херек. Оон башка эмдик малды эмнээри берге. Аңаа хой-ле шак эртер, ажыл саадаар. Кажаа чок, ажык черге мал-биле суржурге, ол кылыктаныр, чамдыкта харын кижини мочулап теп, бертик-межеге чедирип болур.

Бо-ла бүгү чүүлдерге таварыжып болгаш мал эмчилериниң ажылынга таарымчалыг [illegible] бодап көрүп мен. Оон түңнелинде мындыг бодал кирген. [illegible] 10—12 [illegible] 2 [illegible] кылдыр тудар. [illegible]

[illegible] Шак мындыг кажаатарны фермага кылып алыр болза эптиг. [illegible]

Олег СЕДЕН
Республиканың ветбаклабораториязында мал эмчизи.

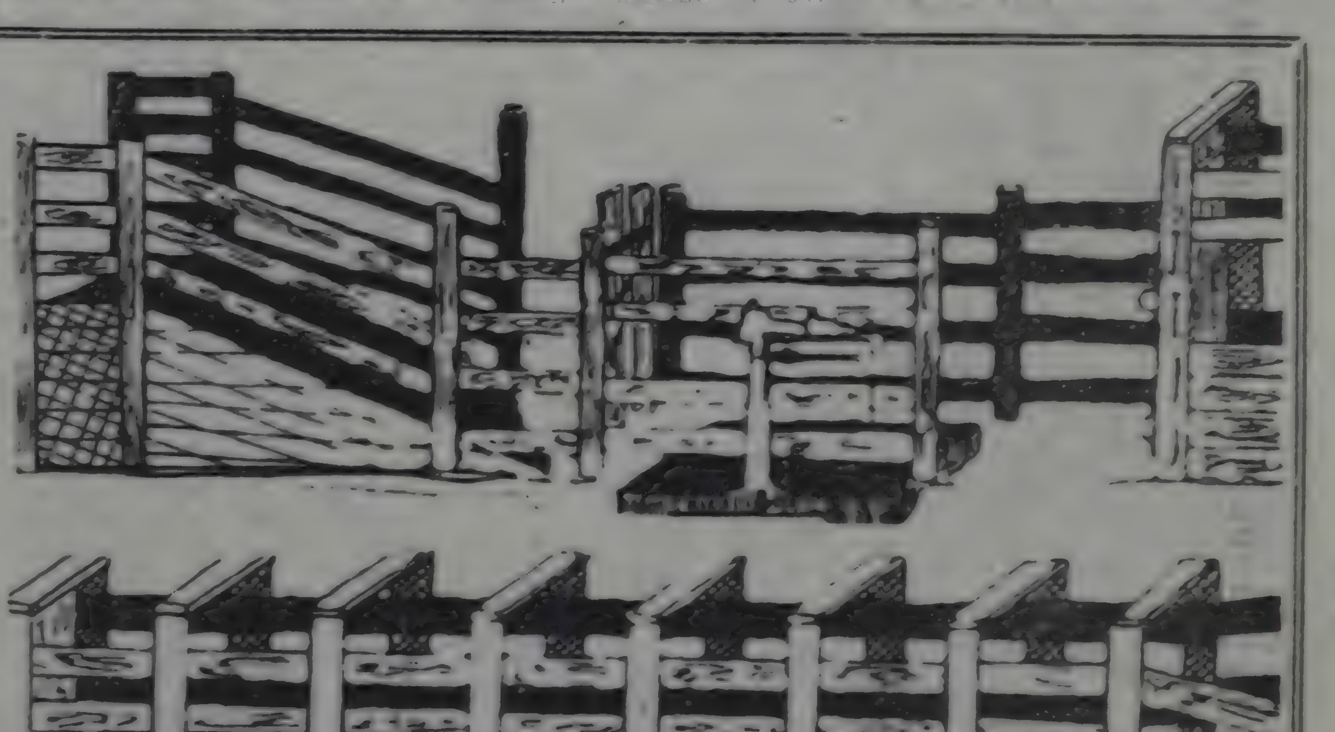

Улусчу чаңчылдарны — кижизидилгениң херээнге

«АДА СӨЗҮН АЖЫРЫП БОЛБАС...»

Мугур-Аксының Культура бажыңынга ол хүн чон ханы[illegible] болган. Салым хамыгы, [illegible] тыва аялгалар [illegible] күт тудуп турар [illegible] бүрүзүнүң арын-шырайында [illegible]. Тыва торгу тоннар кеткен херээжен[illegible]нерни, аныяк кыстарны бичии чаштарны көөрге ааныг, чараш. Үреш [illegible] школазының [illegible] салбырының өөреникчилери «Аяк шайым» деп тыва таныңны тен. хүндүткел ёзулалын көргүзүп, аалдек бараалгаарга, [illegible] долу чылган чон магадап уткаан.

— Амыргын-на бе?
— Амыргын-на!
— Кыш кайы хире эртип тур. Хүр, чаагай-ла бе?
— Эки-ле кыштап тур бис.
— Ыт-куштан сол-дур бе?
— Чүве-ле билдиртпейн тур. Тайбың-на тур ийин.
— Мал-маганыңар хүр-ле бе? Одар-белчиир эки-ле ыйнаан?
— Малывыс хүр-ле тур. Харын бо мынчаар хар чагбаан. Кара кыш боор тур. Чоокта чаа чүгле суггат чедир хар чагды...

Эрткен чылдың декабрьда болуп эрткен «Чаагай чаңчылдарны — кижизидилгениң херээнге» деп район конференциязының ажыттынарының мурнуу чарыында СЭКП Мөңгүн-Тайга райкомунуң секретары В. Д. Ондар биле районда хоочуннар чөвүлелиниң даргазы О. Ч. Ооржак чугаалыы мынчаар эгелээн. 1989 чылдың ноябрь эгезинде Кызыл хоорайга болуп эрткен «Улусчу чаңчылдарны болгаш ёзулалдарны — кижизидилгениң херээнге» деп практиктиг конференция тываларның чаңчылдарында, ёзулалдарында кижизидикчи үнелиин кайы хире [illegible] көргүскен болгай. Улусчу чаңчылдарның [illegible] үнелиин бистиң районга болгаш эрткени база катап бадыткады.

«Тыва улустуң чаагай чаңчылдарын кижизидилге херээнге ажыглаары» деп [illegible] СЭКП райкомунуң идеология килдизиниң эргелекчизи Э. Б.-О. Саая кылган. Чоннуң чаагай чаңчылдарының дугайында чугаа-соот республиканың кайы-даа булуңунда чорүп турар. Ол дээрге Тываның үндезин чурттакчыларының аажы-чаңының, культуразының онзагай талаларынче улуг кичээнгейниң угланыышкыны болур. Уттундурган чамдык ёзулалдарны, чаңчылдарны диргизер ажылдарның чугулазын, улуг назылыглар-биле харылзааже кичээнгейни онзалап, чаңчылдарны чонга тайылбырлап, оларны амгы үениң негелдезинге дүүштүр база хөй национал совет кижилерниң байлак культурлуг болгаш угаан-бодал дуржулгазын барымдаалап көөрү чугула деп демдеглээш, тыва улустуң хүндүткел ёзулалдарынга доктаап, ол чаңчылдарның кижизидикчи талаларын сайгарып, оларның чонга ажыктыының дугайын илеткелчи чугаалаан. Ол ышкаш амыр-менди солчуруунуң онзагай чурумнарының, бодундан улуг назылыг дөргүл-төрелдеринге аныяк кижиниң хамаарылгазының дугайын болгаш аалга келген кижини канчаар хүлээп алырының, үдээриниң чурумнарынга доктаагаш. Байырлалдар эрттирериниң, куда-дойнуң ёзулалдарының, күш-ажылчы чаңчылдарының, кижини [illegible] үдээриниң [illegible] бүрүнгү тываларның канчаар сагып [illegible] турганын илеткелчи чугаалаан.

Конференция киржикчилериниң саналдарының чамдызын көрүптээли. Аныяктарның бүрүнгү чаңчылдарга [illegible] хамаарылгазының, бүрүнгүларның ачы-буянныг чагыг-сөзүнүң онзагай үнезиниң дугайын культура ажылдакчызы У. Б. Моңгуш чыылганнарга таныштырган. Аныяк-өскен оптуунда багай чаңчылдар, кем-херек үүлгедиглери чүге барып? Уруг-дарыын чагып, сургаарын ада-иелер чүге уттуп турарыл? Аныяктар кодээден хоорайга келгеш, багай чаңчылдарже сундулуг апаарыл дээн [illegible]тиг айтырыгларга хамаарыштыр ол бодунуң бодалдарын илереткен.

Күш-ажылдың хоочуну О. Ч. Ооржак аалга келген кижилерни хүлээп алыры болгаш өөнге тываларның сагып чораан чурумнарының дугайын чугаалаан. Аныяк кижилер катын, катнезин, бөэн, куңчуун оларның бар-даа, чок-даа чериинге адавас. «Сээн катың кым деп кижил, оол?» — деп чиге айтырып кээрге безин, кижи бергедеп адаар боор чүве болгай дээрзин ол сактып чугаалаан.

Аржааннар, кара суглар баштарын дагыырын, шаанда Мөңгүн ováазын. Ак-Хөлдү дагып турганын көргениш чыылганнарга Ш. С. Кыргыс чугаалап берген. Ол ышкаш оваа дагаар чергe мөге хүрештирер, шүүлген мөгени йөрээр алгаг-йөрээл сөстерни чон дыка сонуургап дыңнаан. Ам ол йөрээлдерни дыңнааныыс ёзугаар киирдим. Мөгелерни содаглаан соонда 60 хар иракта ашкан, 70 хар четкен, сүвүр тейлиг, салдырыктыг, ногаан өңнүг тыва бөрттүг, шыва көк тонкуг, кара саар, кадыг идиктиг ашак туруп келгеш, мөгени мынчаар йөрээр:

Эзирниң шүүргедээ дег,
эгеледир.
Хартыганың кашпагайы
дег, хадыдыр.
Кара черни сиртиледир.
Көк дээрни хөлбеңнедир
Девип, самнап үн!
Турган будуң тайбы баспа!
Туткан холуң кошкааш
кылба!
Шенээнден шелдирбе!
Маңнындан бастырба!
Көрген караан чивеш
кылба!
Хөкү сының эглиш кылба!
Сын-сынны сывыра.
Хем-хемниң бажын
хемелдир
Будуктуг ыяштың
кыры-биле,
Будуктуг дээрниң
адаа-биле
Сииледир бөөлдээш.
Кара черни сирт кылдыр дүжүр! — дээр орта улус курайлап, тура халчып турар боор чүве...

Республикада ат-сураглыг малчын, хөй уругнуң иези Д. М.-Ш. Биче-оол шаанда Мөңгүн-Тайгага куданы канчаар эрттирип турганының дугайын сонуургаткан. «Шай бузары», өглешир дээн уругларны «дүгдээри» база оларга «селиктээрини» ёзулалдарының дугайын чыылганнарның хөй кезии бир дугаар дыңнаан болган. Амгы үеде болуп эртип турар кудаларда улусчу чаңчылдарга дүүшпес чүүлдер бар: өгленген уругларның өөрүн эмин эртир хүндүлеп турарын, аныяктарның [illegible] [illegible] [illegible] хар четпээн [illegible] арага амзавазын эки чаңчыл деп сагындырган. Куда болган черге массалыг солун оюннар болур, аныяктар ацаа чүгле ойнаар дээш чыглыр чораан.

Тыва чон үе-дүптен бээр чаңчылдарны сагып, ажы-төлүн сургап, улусчу педагогиканың байлак дуржулгазын канчаар ажыглап келгениниң дугайында улус өөредилгезиниң тергиини, хоочун башкы А. О. Хертек чугаа кылган.

Анчыларның тайга-тандыга чалбарыгларының, оларның сагыза чогуур чурумнарының, төрээн черниң хөгжүлдезинге, төрел чонунуң чаагай амыдыралы дээш демиселге үлүүн киирип чораан бүрүнгүларның адын келир салгалга үлегер кылдыр арттырар дугайын база тыва хөгжүм херекселдерин көвүдедир кылыр, оларга ойнап билир кылдыр амгы салгалды өөредир чугула херек дугайын хоочуннар Д. М. Саая, Э. С. Артай-оол, уран чүүл школазында башкы Д. Б. Кара-Сал болгаш санал берген оон-даа өскелер демдеглээн.

Конференция төнерге, тыва аялгалар адаанга улуг назылыгларның төлээзи бир кырган тос-карак тудуп алгаш, ак сүдүн чажып, чонга ак оруктү күзеп, «Чоруунарла чогуур болзун, чонум!» деп йөрээген.

Борис КАЗЫРЫКПАЙ.
Башкы.
Мөңгүн-Тайга район.

Юристиң тайылбыры

ДЕКАБРЬ АЙДАН ЭГЕЛЕП...

Эрткен чылдың декабрь бирээде ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязындан хүлээп алганы хоойлуларының бирээзи күштүг болуп амыдыралче кирген. Ол дээрге «Судка [illegible] [illegible] дээш харыысалга» деп хоойлу.

Бо хоойлу дыка хөй улуска хамааржыр болгаш чамдык улус ону билбейн баргаш, оон дүрүмүн сагывайн, шыңгыы харыысалгага кирип болур. Ынчангаш, хоойлуну эки билири кижи бүрүзүнге чугула апаар.

Айтырыг чүл дээрге — херечи дугайында. Кым кижи кандыг-бир негелде болгаш кеземче херекке херечи болу бербес боор. Таварылга болуп көрген, билген чүүлүн-даа судка тайылбырлаар апаар, ол дээрге хамааты кижи бүрүзүнүң хүлээлгези. Оон [illegible] кадында сонгу үеде кем-херек үүлгедикчилери көвүдеп турар апарганы база чажыт эвес болгай. Ол ышкаш бо хоойлу когараннарга, негечилерге, харыылакчыларга база херечилерге ышкаш хамааржыр.

Моон мурнунда хоойлу ёзугаар судка кыйгыртырга келбейн барган херечини 30 рубль чедир торгаал бөлүру көрдүнген турган болза, ам бо чаа хоойлуда ону 100 рубль чедир торгаар ийикпе, харын-даа 15 хонук чедир хоругдалга олуртуп, «бажыннап» каап болуру көрдүнген. Судка чүгле келбейн барганы дээш эвес, а суд даргазының айтыышкынынга чагыртпайн алы суд хуралының үезинде оон чорудулгазын хажыдып, а ол ышкаш судту ажы-биле тооп көрбейн турар таварылгаларда база ол харыысалгаларны онаарын чаа хоойлу чүүлүнде айыткан.

Чамдык херектерни дүрген көрүнге бир шаптыктап турар чүве, судтарының херектерни үр көрүп, шынар чок шиитпир үндүртүнери, оон [illegible] тунарының бир кол [illegible] — херечилерниң [illegible] келбейн баары боор турар.

Чамдык улус суд болуруп биле тура-ла, боттарының улуг туразы-биле барбас, өскелерни шиитпирер улустуң азы оларның дөргүл-төрелдериниң кандыг-бир ыйыдыышкынындан, азы харын-даа кыжаныгларындан корткаш, судка келбейн баар. Чок болза, ол улустуң когудуунге киргеш, арага-дарызын ижиптээш, бүрүүдаттырып турар улус херечилерни боттарынга эки болур өчүк бээринче албадаарга, судка көөриңден корткаш, барбайн баар таварылгалар бар.

Борта айтып каар база бир чүве чүл диже, херечи кижи баштайгы истелге үезинде шын чугаалап турган өчүүнден судка ойталаар, ону өскертир болза, кеземче херекке бүрүүдаттырып, а аар херектерге мөге өчүк бергени дээш ийиден чеди чыл чедир хосталгазын кызыттыртыг, шиитпирип болуру көрдүнген. Херечи кижини судка айтырар мурнунда-ла ол дугайында тайылбырлааш, оон холунун ужүүн бижидип алыр.

Херечилер ону билир-даа болза мурнунда берген өчүүн кызыдыр-ле өскертип, мегелеп турар чорукчар сонгу үеде кайы кэвей апарган. Улус судтары ындыг улустарга кеземче херээ оттурбайн баргылаары шын эвес. Оон ужун аар кем-херек үүлгедикчилери чиик кеземче алганы алыр ийикпе, харын-даа агарып үнүп, харыысалга хүлээвейн баргылаар. Ол чорук нийтилиг-биле кемниг херектерниң көвүдээринге идиг бериш, чамдык аар кем-херек үүлгедикчилериниң айдаңнадып турар. Бо чаа хоойлу-биле кады судтар бо талазы-биле айтырыгны шыңгыы-биле [illegible] шиитпирлээр [illegible] херечилерге кандыг-даа өршээл турбас, хоойлу ёзугаар шыңгыы харыысалганы оларга онаар.

Ол чаа хоойлунуң 6 дугаар чүүлүнде албан-дужаалдыг кижилер улус төлээлериниң кандыг-бир чылдагаан-биле судка хоойлу ёзугаар хүлээлгезин күүседип баарынга шаптыктаар болза, оларга административтиг хемчег онаап, чүс рубль чедир торгаары көрдүнген. Бүдүрүлге, албан, организация черлериниң удуртур ажылдакчылары улус төлээлерин судче кыйгыртырга, дораан чорудар ужурлуг. Моон соңгаар аар херектер көөрүнге чүгле ийи эвес, оон хөй улус төлээлери чаңгыс херекке безин олуржур апаар болгаш оларның дугайында айтырыгны чидиглендирбези чугула.

Чаа хоойлуда. оон ыңай, суд чорудулгазынга дорт болгаш доора кандыг-даа чылдагаан-биле шын шиитпир үндүрерин шаптыктаар болза, кеземче херекке онаарынга чедир хемчеглер алыры көрдүнген.

Шиитпекчилерге болгаш улус төлээлеринге оларның кылып чорудуп турар ажылының ужурунда кыжанганы дээш 2 чыл чедир хосталгазын кызыр кеземче херекке онаап, азы чүгле бак сөглээни, дорамчылааны дээш безин 300 рубль чедир торгаал болурун ында айыткан.

Сагаан-оол МОНГУШ.
Тыва АССР-ниң Дээди судунуң кежигүнү.

Национал айтырыг — кичээнгейниң төвүнде

ШЕРИГ ЭШТЕРИМ УТТУНДУРБАС

Сөөлгү үеде «Шын» солунга интернационалчы чамдык эш-өөрүнүң болгаш журналист Чооду Кара-Күскениң бижип турар чүүлдерин номчуп оргаш, ол эш-өөрге сеткилимден чөргаарланыр-дыр мен. Чүге дизе Корей дайынынга киржип чораан ынчангы 18-20 харлыг аныяк солдарның бирээзи чордум.

Ынчангы дайынчы эш-өөрүм — интернационалчы. Ынчангаш ол дайынга интернационалчы «эки турачылар» боор боол чораан бис. Херек кырында эки турачылар эвес, а дужаал ёзугаар ынаар чораанывыс ол. Хенп дээн назынывыста бисти чүге 2-3 күрүне ажылдыр чорудуп, дайынга киириштирип, албадап [illegible] турган чүве кайгаар мен. Бистиң дыка хөйүвүс аңаа, көгүс хары черге кара бажын салды. Сталин үези-дир ийин.

Хабаровскиге, Иркутскиге турган дайынчыларны — бистерни дүвүрээнин чарлааш, эшелоннарга чүдүргеш, дүне када чорудуткан чүве. Корей дайынынга киржип турган чаңгыс батарейяны эш-өөрүмнүң ат-сывын ам-даа сактып чорууп мен. Олар ма[illegible]дыда-даа [illegible] уттундурар: Барыын-Хемчиктиң чурттуг Чайлаг-оол Сат, Камчаткадан Дмитрий Павлов, Ульяновскиден Александр Мажаров, Тюмень облазтан Александр Королёв (өлгениниң соонда Совет Эвилелиниң Маадыры ат алган), Белоруссиядан Павел Синяк, Прилскиден Сергей Сизов дээш оларны магаа чыскаар болза дыка кезей.

А бистиң республикада ам-даа чурттап чоруур эш-өөрүм бар: Мөңгүн-Тайгадан Хайындырым Саая, Чоргаар Иргит, Бай-Тайгадан Чүрүк Салчак, Өвүрден Кошкар-оол Күлар, Чадаанадан Александр Саржанов, Улуг-Хемден Медии-оол Кыргыс, Тере-Хөлден Дондуп, Кызылдан капитан А. Чупарев, Балгазында ажылдап чурттап чоруур Михаил Петров болгаш оон-даа өскелер бар. Мен бодум бо хүннерде Кызыл-Арыгның [illegible] школазында ажылдап турар мен.

Чамдык чүүлдерни ам-даа [illegible] билдинмес. [illegible] шаамның ол дайынны чыгдарының дугайын ойтен-ойтен сактып итеп, оон ужур-чөвүн тодарадып аарын оралдажып, эш-өөрүмге, ажы-төлге чугаалап бере боор мен. Чамдык улуг улус безин мени дыңнааш, шоодар. «Шамбала дабынының киржикчизи-дир [illegible] дөөр [illegible] [illegible] биле [illegible]. Чоннуң бо дугайын билбези дээрге ле республика солуннарынга интернационалчы дайынчылар дугайын кончуг эвээш чырыдып турары. «Кым-даа, чүүдаа уттундурбаан» деп рубрика адаанга чүгле Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчилериниң дугайын бижип турар.

Ынчангаш дөртен чыл бурунгаар мээн-биле чүү болганын номчукчуларга сонуургаттым. 1950 чылда шериг албанынче кедиртеш. Хабаровск крайга чеде берген мен. 1951 чылда хенертен бисти бүгү чепсээвис-биле чоон чүкче алгаш чорупканы ол чүве. Совет Эвилели биле Кыдат кызыгаары бир станцияга аппаргаш, солдаттарга, офицерлерге ынчагы кыдат шериг хевин кедирип каан. Оон эртенинде бир кыдат эшелонга чүдүргеш, үш, дөрт кыдат хоорайларны таварты Кыдат биле Кореяның кызыгаары Аньдун хоорайга бисти дүжүргеш, аңаа үш ай дургузунда доктаадып турган. Бир дүне дүвүрээнни чарлаан, кыдат эки турачы дайынчылар-биле кады чүгле дүне чорупп турган, ийиги дүне чедир ужурлуг черивиске келдивис.

Кыдат хоорайларны тавартыы эртип туруваста, демир-орук станцияларынга орус чоннуң элбээн кайгап чораан бис. Оларның ийи-чаңгызы биле чугаалажыр арганы чамдык өөрүвүс тыпкан боор чораан. Оларның чугаазы-биле алырга, ол орустар шагда-ла ында ада-иези-биле келген, аңаа өскен-төрээн кижилер боор чораан. Ол чорааш, Кореяже кирерде чүгле дүне кирип, машина караан безин чырытпас турду. Чүге дээрге хайгыылчы самолёттар көрүп каантып болур дээр. Кореяга баргаш КУДР-ну агаардан халдаашкынга удур камгалап, ёзулуг дайынчы турушту ээлеп, амы-тынывыс ышкынып, берге болгаш төнмес-батпас узун оруктү кады эртип келген эштеривистен кезээ мен геде чарлып, бактың багын көрүп мага хамгаан бис...

Чүгле 1953 чылда төрээн чуртувусче чанар аас-кежик биске таварышкан. Интернационалчы хүлээлгемни ынчаар түрел чорааш күүсеткеш чаныш кээримге, кырган ачам Күдерек Ондар-биле ачам Чанчып Ондар оларны базымнап каап болган. Шериг хүлээлгемни ындыг байдалга эрттиргеш келгеш, өөделиг чүве-даа көрбээн мен. «Контр оглу» деп атка кирип, чер-чуртумдан ырады сывыртадып чордум. Оон ужун Таңдыда чурттап чорурум бо. Ачам суг 1953 чылдың ноябрьда агарып үнүп келгиже бодаваанын сагынмааным чок...

Ол үеде Кореяга «эки турачылар» боол чоруп турган ёзулуг интернационалчылар деп кымнарыл дээрзин угаап билген мен. Амгы үениң аныяк солдаттары база бис дег найыралдажып турарынга бүзүрээр мен.

Тас-оол ОНДАР.
Күш-ажылдың болгаш дайынның хоочуну.

КЫЛГАНЫН ЫЫТТАВАС АРГА ЧОК

С. К. Токаның ажыл-чорудулгазында чамдык хажыдыышкыннар дугайында солуннарда [illegible] чүүлдерге дыка-ла таарзынмас мен. Салчак Калбакхөрекович ажылдап келген үезинде тыва чоннуң ат-алдарынга дыка хөй эки чүүлдерни кылган. Бистерниң, тываларның, хөй-хөй чүс чылдарда иштикиниң болгаш даштыкының эжелекчилеринге дарладып, молчудуп чорааныыс мөге эвес. Чүгле Октябрь революциязының соонда улуг Лениниң национал [illegible] ачызында, орус чоннуң деткимче дузазы-биле хостуг, боттускайлаттынган Тыва Арат Республика [illegible] эгеледивис.

Ам кандыг-дыр, тыва эртемденнер, башкылар, эмчилер, партия, совет ажылдакчылары дээш кымнарны бистиң аравыста чок дээр. Кижилерниң социал-байдалын экижидеринге бараан болдурган кандыг тудугсуурлар бисте чок-тур. Бо бүгүнү Совет Эвилелиниң хөй национал өг-бүлезиниң бүрүн эргелиг кежигүнү [illegible] [illegible] чедип алган бис. Националдар аразында харылзааларга, найыралга тураскаадып ажы[illegible] [illegible] [illegible] адааныыс кандыг-дыр, ёзулуг чиңгине тыва аттар хову болгай.

Интернационалчы өг-бүлелер чыл келген тудум көвүдеп орар. Бодунуундан өске нацияның чону-биле эп-найыралының быжыкканы, ол чоннарны тываларның хүндүлеп билири ол деп бодаар мен. Бо улуг үүле-херекке С. К. Токаның киирген улуг-хуузу улуг деп чүвени утпас [illegible] бис. Тываның бут кырынга тургузар дээш ол күжүн, билиин харам чокка берген.

М. Шуру-оолдуң бижип турары эмин эртир деп бодаар кижи-дир мен. Тока чүвени чааскаан шиитпирлеп турбаан. Үениң кандыг турганын билир, кымнар кады ажылдап турган деп чүвени беш салаазы дег санап орар ол кижилер ынчан чүнү көрүп органнарыл? Базала пам кежигүнү кижилер-дир.

Доржу БАРЫМЗА.
Күш-ажылдың хоочуну.
Каа-Хем район.

Ажык чагаага хамаарыштыр

ДЭЭШТИГ ХӨДЕЛИИЛИНЕР

Чогаалчы Александр Даржайның «Шын» солунга парлаттынган ажык чагаазын номчааш, оон бодалдарын деткидим. Шак ындыг чердик, араатанзыг үүлгедиглер каяда-даа бары шын харын. Бистиң республикада байдал чүге мынчап барганыл? Оон алыс дөзү кайдал? Кайын укталып, дөстелип турарыл? Мындыг хевирлиг айтырыгларны ханы өөренип көөр херек.

Мен бодап көөрүмге, бирээде, кижилер-биле ажыл баксыраан. Аңаа нийти чугаа көвүдээн. Түс-түс кижилер-биле ажыл четпес тургустунган. Ол чорук кижилерни каттыштырар, эп-найыралдыг болурундан чарып, оларны чүгле думчуун боралаарынга, каржы-хажагай болур чорукка чедирип келген.

Ийиде, кижилерниң төрээн черин, төрээн чонун, ада-иезин, дөргүл-төрелин, улугну улуг деп, бичени бичe деп ханы сеткил-биле хүндүлеп көөр чорукка кара чажындан тура чаңчыктырбайн, кара туразында «бажы»-биле кылаштаар чорукка чедирген бис. Манаа кол рольду ада-ие, улуг кижилер ойнаар ужурлуг. Ол ыдыктыг хүлээлге күүсеттинмейн турар. Ынчангаш ажы-төлү, чок хамаарылгалыг кижилери кем-херек үүлгедип турда, оларның дугайында харыысалга хүлээтпейн, аңаа хостуг эрттирип турарында.

Үште, бо бүгү үүлгедиглерниң база бир үнүп турар дөзү националдар аразында харылзааларның ам-даа чедир шиитпирлеттинмээнинде болгу дег. Чамдык удуртур эштер кижилерниң негелдезерглелдерин херекке албайн, оларны кызып, кыйып, ажылга хүлээп алырын кызыгаарлай бээриндеп үндезин чоннуң аразынга артык чугаа-домак үнүп, аныяктарны бак орукче чыгап турар. Оон чижээнге Тожуда аң камгаланлдыг черде, райпода, аңныыр, ыяш ажылагый черлеринде үндезин чоннуң ажылдавайн турары херечилеп турар.

Черле ынчаш кем-херек үүлгедир чорукту чаңгыс демниг хөделип тургаш, узуткаар ужурлуг бис. Ынчангаш аңаа чугаадан тодаргай кылыр ужурлуг ажылче кирер үе келген.

Василий ДАМДЫН-ООЛ.
Партияның, күш-ажылдың хоочуну.

Бодалым-дыр

ЧҮНҮ БАРЫМДААЛАП АДААНЫЛ?

Тес-Хем районда Кызыл-Чыраа деп аттыг кодээ Совет бар. Шынында ол суурнуң девискээринде Кызыл-Чыраа деп чер шуут чок. Ол атты чүнү барымдаалааш ынчаар адааны билдинмес.

Амгы «Чодураа» совхозтуң девискээринде Кызыл-Чыраа деп бичии булун бар. Ол булуң Кызыл-Чыраа кодээ Совединге шуут хамаарылбас. Ук чурттаар турар черивисте шаг-шаандан бээр чоннуң адап келгени ат-алдарлыг черлер бар. Суурнуң бо хүннерде туву — Ак-Эрик. Ол ышкаш кодээ Советтиң чурт девискээриниң төп ортузунда, эдээнде эм-суглуг, дустуг хөлдерлиг, тараа, сиген, одар-биле тергиин байлак Агар даа деэгем ховуунуң ортузунда туруп турар. Ынчангаш Кызыл-Чыраа кодээ Совединиң адын Агар азы Ак-Эрик кодээ Соведи кылдыр адаза деп хууда саналдыг мен. Ол чүгле мээң бодалым эвес, ону өскелер база деткип турар.

Тес-Хем дээрге база бир ажык байлактыг хемниң бирээзи. Ол Эрзин, Тес-Хем, Өвүр районнарын таварты агып баткан хем-не болгай. Бо хемни ээ кылдыр адын адап алган ажыл-агыйлар, албан организация, бүдүрүлге черлери үстүнде адаан районнарда чок.

Кызыгаар дээрге нийти ат. Кандыг-даа ажыл-агый, каялыг-даа [illegible] кызыгаарлыг болур. Мээң бодалым-биле алырга, амгы «Кызыгаар» совхозтуң адын Тес-Хемниң эриниң кыдында туруп турарын барымдаалааш «Тес-Хем» совхозу деп адап алза таарымчалыг, чараш хире.

Василий САРБАА.
Персоналдыг пенсионер, күш-ажылдың хоочуну.

Бөмбүрзектиң судалы

КОМИССИЯНЫ ТУРГУСКАН

СОФИЯ, (СЭТА). Болгарияның Компартиязының ТК-зының Чиңгине секретары болгаш Күрүне Чөвүлелиниң Даргазы турган Тодор Живковтуң болгаш оон өг-бүлезиниң хоойлу-дүрүмнү үреп, байып ап турганын хынаар тускай комиссияны ол чурттуң парламентизи тургускан.

Комиссия бодунуң баштайгы хуралынга хөй санныг экспертерни чалап [illegible]. Ол өг-бүле улуг [illegible] ап, бодунуң херектелиинге хөй акша херекчилерни чарыгдап турганының ам дээрезинде илереттинген чамдык фактыларны кеземче херээн оттурар барымдаалары берген деп, БТА агентилеп дыңнаткан. Т. Живковтуң даштыкы чурттарда шыгжаткан акшазының нийти түңүн тодарадыр ажыл уламчылап турар.

ЧООККУ ЧӨӨН ЧУК. Израиль эжелекчилериниң эжелеп алган девискээрлериниң бүгү хоорайларында болгаш чурттакчылыг черлеринде израиль шериглер туруп турар. А чамдык хоорайларны олар долгандыр бүзээлеп алган турар. Палестинадан дезип келген кижилерниң чурттап турар лагерьлери база-ла израиль шериглерге долгандыр бүзээлеткен боор турар. Эжелекчилер Иордан хемниң барыын талазын болгаш Газа секторну «хоруглуг зона» кылдыр чарлаан. Ол девискээрже журналистерни болгаш делегей организацияларының төлээлекчилерин киирбейн турар.

ЧУРУКТА: израиль эжелекчилериниң туттурган палестиннерни үжеп турары.

СЭТА-ның фотозу.

СЪЕЗДИГЕ БЕЛЕТКЕЛ

РИМ, (СЭТА). Италияның Коммунистиг партиязының хуралы чоокта чаа болуп эрткен. Аңаа партияның бо чылдың мартта болур съездиниң белеткел дугайында айтырыгларны принципиалдыг [illegible]-биле чугаалажып көрген. Оон-биле кады май айда чуртта административтиг соңгулдалар база болур. Аңаа белеткел дугайында айтырыгны ол хуралга база чугаалашкан. Съездиге белеткелдиң үезинде Италияның коммунистери хөй талалыг [illegible] [illegible] шиитпирлээр апаар.

Ол хуралдан «Съездиге белеткел талазы-биле магадылалдар комиссиязы» он ийи кижи составтыг кылдыр тургускан. Комиссия [illegible] партияның удурту[illegible] болгаш секретарьлар[illegible] төлээлекчилери кирген. Оларның аразында [illegible] чиңгине секретары Аккиле Оккеттонуң [illegible] болур. Чиңгине секретарь съезд соонда Италияның чоон күштериниң политиктиг чаа партиязы [illegible] [illegible] моон мурнунда саналдап киирген турган. Комиссияның эртем 6 кежигүнү Коммунистиг партияны мөөңнү [illegible] деп санап турар кижилерниң төлээлекчилери болур.

ИОН ИЛИЕСКУНУҢ МЕДЕГЛЕЛИ

БУХАРЕСТ, (СЭТА). Румынияны камгалаарының национал фронтузунуң чөвүлелиниң даргазы Ион Илиеску чуртта туруп турар даштыкы элчин черлериниң төлээлекчилери-биле ужуражылгаыны кылган. Румыния амгы үеде бодунуң хөгжүлдезиниң берге үезинге — политика болгаш экономика-даа талазы-биле алырга, чаа нийтилелдиң [illegible] [illegible] үе-чадазынче кирген деп, ол медеглээн. Чурттуң бүгү чону чогумчалыг экономиктиг амыдыралды болгаш бистиң чуртувуска демократчы үндезинге чаа социал-экономиктиг харылзааларны тургузарынче мобилизастаттынган деп, ол чугаалаан.

Хөгжүлдениң мындыг янзылыг байдалдарының үезинде бистер бүгү чурттар-биле хөй талалыг кады ажылдажылганы хөгжүдерин кончуг күзеп турар бис. Дипломатиктыг харылзааларны тудуп турарывыс бүгү чурттар-биле, [illegible] [illegible] [illegible]-биле, [illegible] чурттары-биле харылзааларывысты [illegible] [illegible] [illegible] турар бис. Румыния [illegible] харылзааларынга идепкейлиг рольду ойнаар ужурлуг. Чепсегленишкинниң [illegible] база тайбың дээш демиселге, кады ажылдажылгага болгаш чурттар аразының кооперастаашкынынга чурт мурнуку ролюн чидирбес ужурлуг.

Моон мурнунда үеде чамдык чурттар-биле аравыста харылзааларга боол турган таарымча чок чүүлдерни болдурбазының хемчеглерин чурттуң удуртулгазы ап эгелээр деп, ол түннелинде чугаалаан.

ХАРЫЛЗААЛАР КАЛБАРГАН

ПЕКИН, (СЭТА). Чурттуң улус ажыл-агыйнын акижидери дээш кыдат удуртулганың боттандырып турар хемчеглери девискээрлер а[illegible] [illegible]миктиг харылзааларны калбарткан деп, «Женьминь жибао» солун бижээн. Чурт иштиниң экономиктиг харылзааларын хөгжүдери-биле каттыжыышкыннарны болгаш ассоциацияларны хөйү-биле тургузуп турар. Күш-ажылды организастаарының чаа хевири болур ындыг бүдүрүлгелерни чүс ажыгны тургускан. Олар келир үеде Кыдаттың экономиктиг структуразын сайзырангайжыдарынга улуг рольду ойнаар ужурлуг.

Боттарының кылып турар ажыл-чорудулгазының талазы-биле ассоциациялар дөрт категорияга хуваатынар. Бир кезек ындыг бүдүрүлгелер хөй талалыг кады ажылдажылганы боттандырып турар. А чамдыктары бойдус курлавырларын казып тывары-биле болгаш болбаазырадып [illegible] [illegible]ган. База бир бүдүрүлгелер даштыкы чурттарже чорудар бараанарны кылып турар. Оон аңгыда, хоорай болгаш кодээ черлериниң аразында экономиктиг харылзааларны тудуп тургузар ассоциациялар база бар.

Статистика органнарының баш удур кылган са[illegible]кыннарындан алырга [illegible] үш чылда ындыг [illegible]жыышкыннар болгаш [illegible]циациялар 126,6 млрд. юань акшаның бараанарын бүдүрген боол турар. Эрткен чылдың сөөлгү чартында 6 млрд. юань акшаның бараанарын бүдүрер керээлер чардынган.

ТЕРЕ-ХӨЛДҮҢ ЧАШТАРЫ

«Тере-Хөл» совхозтуң төвүнде Хүнчүгеш аттыг уруглар садиглнде бичии тере-хөлчүлер дыштаныл, чемненип, ойнап-хөглеп турарлар. Оларда ойнаарактар хөй. Садиктиң ажылдакчылары-биле кады чамдык ойнааракгарны картондан база кылып алырлар. Хоочун няня Балдаан Ивановна Кара-кыс болгаш оон өске-даа кижизидикчи башкылар бичиилерге солун оюннарны организастап, чаа-чаа чүүлдерге, үжүк-бижикке өөредип турарлар.

ЧУРУКТАРДА: кижизидикчи башкы Тамара Ивановна Серецмаа бичии бөлүктүң чаштарынга чуруктарны чурудуп турда, бо чурукту тырттырган. Чанында — бичии тере-хөлчүлерниң ол садикте ойнап олурары.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотолары.

САЛЫМ-ЧАЯАННЫҢ ҮНЕЛЕЛИ

Чоокта парлалгага Тываның комсомол шаңналынга 1989 чылда дёпшиттирип турар лауреаттарга кандидаттарның аттарын адап чарлаан болгай. Ында үш аныяк чогаалчы болгаш үш аныяк артист кирген. Олар боттарының аай-өөрүнүң аразында кончуг талантылыглар кылдыр дёпшиттирип турар деңнелинге чигеен чүк. Дёпшиттирип турар аныяк шүлүкчүлер: Артык Ховалыг, Антон Үержаа, Николай Куулар. Олар, [illegible] чүгле маңаа [illegible] номчукчуларының [illegible] аныяк чогаалчылары. Тываның уран чүүлдүң [illegible].

Чогаалчылар мурнундан дёпшиттирип турар бо үш чогаалчы болза, «Тываның аныяктары» солуннуң редакциязының чанында «Дамырак» чечен чогаал шимчээшкининге [illegible]. Салим Салыгович Сүрүң-оолдуң удуртулгазы-биле тыва литератураның кончуг оруунче кирип келген чаңгыс салгалдың төлээлдери болур. Оларның чогаалдары бижиттинген тай республика солуннарынга, чоорту аныяк чогаалчыларның «Дамырак» чыындызынга болгаш «Улуг-Хем» чечен чогаал альманаганга парлаттынгылаан. Оларның кайызы-даа амгы үеде боттарының ийи-ийи хире чыынды номнарының авторлары болуп, чогаадыкчы арга-мергежилдиң хыйыр, орууя тыл, [illegible] берген чогаалчылар.

Оларның арызындан аныяк шүлүкчү Антон Үержааның комсомол шаңналының лауреадынга кандидат кылдыр дёпшиттиргенин чүүлдүгзүнүп деткивишаан, оон чогаадыкчы ажыл-ижиниң чүгле чамдык эки талаларынга доктаап, номчукчуларга бодалдарымны чугаалаксадым.

Авторнуң «Хээлер» деп аттыг чыындызы 1984 чылда а «Саарыг ыры» 1988 чылдың өгелинде чырыкче үнген. Ооң ийи номун ажыглап көрүп, чамдык шүлүктерин катап-катап номчуп, бодамын кайы-даа чыындыда солун башкын ажы чогаалдар арбын-дыр деп санап, оларны база катап сонуургап олурдум.

Кайы-даа чыындызында автор, [illegible] хамааты лириктин шүлүктеринге, бо [illegible] одуруглары болгаш шүлүктерин [illegible] бис. Кайы-даа чыындыда оон чогаалдарының темазы, утказы, идеялары [illegible] дилги [illegible] база [illegible]. Ооң-биле черлентир автор [illegible] чыындызы оон чогаалдары [illegible] болуп, утка-шынар талазы-биле ында чогаалдар [illegible] бир [illegible] ында [illegible] одуруглары [illegible] болза, [illegible] тода кылдыр бодалдар [illegible].

Антон Үержааның кайы-даа чыындызында [illegible] тема, идеялыг, сеткил-бодалдың [illegible] [illegible] афоризм, диалогилдилге, метафора, деңнелгелер, параллелизмнер ажыглаан. Ханы лириктиг азы кочу-баштак, сойгалаашкыннг-даа хөөннерин илереткен одуруглар чогаалдарга удаа-дараа таварышкылаар. Ам ындыг одуруг, строфа, бодалдарга чижектерлеп көрээлинер.

«Хээлерден»: Эртенги хүнге өөрээн чериң карак чажы чечек, көкте мөңгүнежип турар. («Эртен»). Комбайнер кыстың шырай [illegible] хлебтиң хүрең [illegible] карактын көрген санында-ла лириктиг маадыр сактып, дөмейлеп турар. («Комбайнер кыс»). Лириктиг маадыр Каа-Хем суунга эвес, паромчу дангына кыстың хээчүктер деп карактарынга дүже берген болган. («Каа-Хем суунуң дангыназы»). Кадарчы кыс кежээ эртчө хүнгү ай деп кииринп орда, кадарчының халаайн дээвиги, төгерик ай сылдыс, шолбан ай деп алган сындан херел үнүп келген («Кадарчы кыс»). «Хербентешкен булуттарга кудай шугулдаазынг чанчап тейлап турар. «Хөлүйген дээр кежегезин көстүг кымчы ора шаалтаан. Өртан [illegible] («Челээш»). «Шүлүкчүдең шүлүктерин [illegible] бижиир чүвес деп айтырарга, «Чамдылтарын — [illegible] — чүрээ болгаш ханы-биле» деп харыылап турар («Дөрттээн одуруг»)...

«Саарыг ырыдан»: Кадай [illegible] сеткилин: «[illegible] кудар хайтраа биле [illegible] сенээ чадар ак [illegible] ак» деп чүл деп деңнээн, («Аржаан булак»). «Ыят билбес — хуулбас, кыспас, дүктүг арнын ыдык, бедик состерби [illegible] чыскаалынче шургуп кирген, нүгүлдүглер, бузуттуглар база хөйүн» сагындырып, оларны сойгалаарын автор кыйгырып турар («Нүгүрүнер удувазын»). «Даады-ла алгап, чүдүп, дагып чораан санданывыс куртка чиртип, ирип хозаан терек болганы ол бе?» деп автор Сталинни ынчаар чүүлдей чугаалап турар хире («Үе-чергемге»). «Чалыы кудум мөөп чоруй, чаражынга чүгеңнеттим» («Назын чайы»). «Үүле-чолум ховаган бооп [illegible] черде, үе-шаг деп [illegible] хилис србайн, хаваам кежир кээй дуваан аргын ап-тыр» («Үштээн одуруг»)...

Бо чижектер аныяк шүлүкчүнүң поэтиктиг ховар салым-чаяанының, талантызының чырыткыланын, чаянныгын, кажаранчай дештип үнүп кээп тургуланының база чаптанчымдык чижектери-дир.

Кижиге бодунуң өскен төрээн чери, дүргүл-төрел чону оң-не эргим, чоок. Үержаа төрүттүнген, өскен чери Алажынга, ада-иезинге, чонунга ынакшылы, чоргаарал идегели долдунган эки шүлүктерин база бижигилээн. «Төрээн черим» «Алажымга», «Төрээн чериң кагба», «Силер-биле хиним тудуш», «Чажымда дег» ышкаш шүлүктерин маңаа хамааржытырып болур. Автор «Алажымга» деп шүлүүнде хемнин диригжидип, чугаалын Алаш хем-биле диалог кылдыр тургузуп, ырак черге үр чоруп-чоруп келгеш хемин лириктиг маадырының азаны дег, «Алага баар кончуунуң» деп чемелеп, «мөңгүн саарым, хемнин ием караа ыжылыш, мөңгүнейнип, өөрүшкүдөн чайнап чытты» деп өөурлап, чараш арганы ажыглаан. Хемин автор аваа-биле деңнеп үнелеп турар:

Адым кагбас чолум — бөргүм ийи маагы—
Авам биле Алаш хемим силер силер!

Черле ынчаш бойдустуң чер, суг, даг, хем, арга-ыяш ышкаш байлаан диригжидип, азы ында мал-маган, аң-куш, балык-байлаң чугаалап турар кылдыр авторнуң чедимчелиг ажылдай турарынып барымдаазын «Саарыг ыры», «Үш чүс харлыг кырган кускун» деп шүлүктер көргүзүп турар. Ынаныкыл лириканың шүлүктери бот-боттарынга уткуштуг, тургузуг талазы-биле дөмей эвес, еттүнчүй чүве чок, тускайланган үн, хемниг болуп турары-биле база онзагай...

... Берге байдалдарда бодунуң [illegible] бүгүн ап турарын автор база лириктиг маадырның [illegible] чугаазы-биле бижээн [illegible] чугаалап берип турар хире: «Кухээм дугайында» деп кочу-баштак арга-биле бижиттинген бо шүлүктүн маадыры, [illegible] уүп [illegible] чер кушкаша [illegible] [illegible] бижиир турар [illegible] [illegible] кырында [illegible] шүлүүнде [illegible] болза [illegible] тургаш:

Өөренип оглүг эвес,
Сыгырыды [illegible] ыа
[illegible] черле бадым санай
Хонапаалан чор бис,
[illegible] сарыым...

Антон Үержаа мөзү-бүдүн кижизидилге, морально-политика, экология, интернационализм, дайын, тайбың темаларынга база бижип турар...

Аныяк чогаалчының бо чыындыларында чамдык четпестер, четпей [illegible] состер, фразалар, одуруглар чок эвес. Бо удаада ынаа доктаавайн, авторнуң эки одуруглары, бодалдарының, чогаалдарының — чедимчелериниң үстүнде айыткаанын чижектери-биле [illegible] А мен хуумда Антон Үержааның Тываның комсомол шаңналының лауреады болганынга өөрүүр, деткиир кижи-дир мен.

Чыргал-оол СЕРЕН ООЛ.

КУЛЬТУРАЗЫ КАЙЫЛ?

Тыва аныяктарның ыры-хөгжүмнүг «Меңги», «Таңды сыны», «Челээш», «Азия төвү» дээш оон-даа өске эстрада ансамбльдери солун программалыг концерттерин республиканың ажыл-ишчилеринге болгаш кызылчыларга удаа-дараа бараалгадып келген.

Он чыл бурунгаар Тывата ыры-хөгжүмнүг ансамбльдер чаа-ла сайзырап орган. Ам тыва ансамбльдер олуп-ковүдеп турар, ол эки. Шаг шаа-биле, чавылдак кагү-биле турбас дижир. Кайы-даа ансамбльдериниң концерт программазының тургузуунгаы багай эвес, ылангыя тыва ырларны дыңнап орарга, аиныг, чараш-даа. Ынчалзажок чамдыкта арай кижи сеткилинге таарзынмайн баар чүүлдер бар. Чижээлээрге «Меңги» ансамбльде бир «кол» ыраажы оол бар-дыр. Ырлап турар ырызы эки-даа бол, бажының дүгүн кижи кайгай бээр. Ооң бажының дүгү каш ай иштинде дыраттынмаан, таагыланып калган. Ында бичии-даа чараш чүве чок. Ооң орнунга [illegible] кылдыр таарткаш бедик кылдыр дырап алган болза, ол-ла чүве-дир ийин. Көрүкчүлер дыка-ла таарзынар ийик, көрүштүг-даа болур. Кандыг-даа ырыны күүседирде чүгле «алгырып-кышкырып» тургаш, көрүкчүлерниң сонуургалын чаалап албас-ла болгай, а чангыс шевергин кылдынган баш дүгү безин көрүкчүлерни хаара тудар ужурлуг.

«Азия төвүн» көрүп ор[illegible] Олег Сарыглар[illegible] сцена кырынга эр улустуң иштики хевин — майка-биле [illegible] [illegible] дыка-ла [illegible]. Олег ам 13-19 харлыг бичии оол эвес, а адаттынган ансамбльдиң база бир хөөчүргү кижидир. 5-6 чыл бурунгаар Олегтиң сцена кырынга [illegible] [illegible] [illegible] Ол [illegible] [illegible] культуразы [illegible] чүве [illegible] чүве. [illegible] А бо ансамбльдерде бо талазы-биле байдал кончуг [illegible] [illegible] кирер [illegible].

[illegible] чараш гитараны [illegible] туткан кижи [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] сеткилинге көрүштүг болур ийик.

Зоя КЫЗЫЛ ООЛ.
Кызыл хоорай.

АЛДАРЫН КАТАП КӨДҮРЕР

Чөөн-Хемчик — чаагай чаңчылдарның сайзырадырынга [illegible] районнарының бирээзи. Ылаңгыя спорттуң хөй янзы хевирлеринге чүгле районга эвес, республикага чемпионнар моон үнүп турган. Волейбол, хоккей, коньки, мөге хүрежи маңаа массалыг болур талазы-биле черле эки [illegible] келген. Ам [illegible] спорттуң сайзыралы [illegible]. Аныяктарның хостуг үезин чөп ажыглаарының аныктыг хемчеглери — спортту катап сайзырадырының талазы-биле ажык чугаа [illegible] чаа болган.

Алдан-чеден чылдарда районга амгы ышкаш спорт залдары-даа, кылымал катөк кудуп алырының аргалары чок турду. Ол хире [illegible] барык кижи бүрүзү маңнап, маргылдааны эртип, турду. Районга [illegible] сонуургалдыглар тыптып, шыңар [illegible] багай чолар тудуп алгаш, республика маргылдаазынга киржип чордувус. Ам ук хевирлерге оюннар, маргылдаалар уттундурган. Республиканың [illegible] комитети боттуг дузаны чедирип, райспорт чөвүлелиниң удуртукчулары эки ажылдаан болза, байдал ындыг турбас ийик — деп «Чыраа-Бажы» совхозтуң директору Макар Доңгак бодунуң [illegible] чугаалады.

Спорттуң национал хевирлеринге маргылдааларны [illegible] [illegible] [illegible] Мөөрлей кара-доңгак [illegible] [illegible] [illegible] Мону организастаарынга чүгле спортту [illegible] [illegible] турган кижилер [illegible] [illegible] [illegible] турган. Чогум [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] Чадааната [illegible] гыда, кодээ суурларда спорт залдары бар. Оларның ажылының чурумчудаа албаазындан ажыл шуут көзүлбейн турар. Спорт залдарынга чүгле тренировка, секциялар эрттирери-биле кызытаарлаптайн, чонунуң хостуг шактарын ажыглаарының чери болдурар херек.

Спортту сайзырадыр дизе, ооң баазазын быжыглаары чугула. Ниитизи-биле районда байдал нарын. Медээжок улуг эвес-даа болза, өйүнде спорт залдарын тудуп алырының аргалары бар. Ынчалза-даа тудуг материалдары тывылбас. Рессспорткомитет чүгле маргылдаалар эрттирери-биле ажылын кызыгаарлавайн, бо талазы-биле дузаны көргүзер ужурлуг дээрзин районда сан-хөө талазы-биле дээре байдалдыг ажыл-агыйның директору бодунуң чугаазынга айыткан.

Районнуң спорт төлээлериниң активиниң хуралынга шүгүмчүлелдер хөй болган. Чадаанада уругларның спорт школазының тренери Мерген Куулар тыва хүрешти сайзырадырының чамдык айтырыгларынга доктаагаан. Тываларның кандыг-даа найырдаю бо маргылдаа чокка эртпес. Ынчалза-даа бо хевирже кым-даа кажан-даа сагыш салып көрбээн. Харын-даа мөгелер үнүп кээп турар. Тыва хүрештиң тренери чок. Ында-хаая таварылга болуп, хостуг үезинде бичии оолдар хүрежи бээр. Оларның арызындан мөге кижилер илереп, хүрештерге киржи бээр. Бир эвес өөредилге программазынга хүрешти киирип, сонуургалдыг [illegible] берген хүреш секциязын чорудар болза, тыва хүреш көрүштүг апаар ол чугаа [illegible] [illegible] [illegible] хүреш маргылдаазы болу [illegible] [illegible] [illegible] бо [illegible] сонуургал кудумаа [illegible] [illegible] ол [illegible].

Чугула айтырыгны чугаа [illegible] лашкан активке чүгле спортчулар эвес, районнуң бүдүрүлге, ажыл-агыйларының удуртукчулары база киржип, боттарының үнелиг саналдарын киргеннер. «Чыраа-Бажы» совхозтуң партком секретары Докпак-оол Сарыглар, Шеми кодээ Совединиң күүскомунуң даргазы Кошкар-оол Кара-сал олар стадионнарның шимелдези, оларның доктаамал ажылдаан турарын чедип алырын айытканнар. Моон мурнунда чылдарда суур бүрүзүнге стадионнар турарын, оларның ажыглалы кандыг байдалдыын учетка ап турган. Көөрге-ле эвээш ышкаш сагындырар, чүгле дескиндир херимнеп алырынга безин хөй түңнүг акша-төгерикти чарыгдаан спорт шөлдерин чай, кыш чок ажыглаар. Дора дээрге анаа футбол ойнаарын, алы кылымал катоктарны кудуп алгаш, оюннарны доктаамал организастаарын олар саналдааннар. Ооң ыңай совхозтарда спорт инструкторларының шалыңы кончуг эвээш. Чогум-на ук чылдагаан-биле аңаа бедик мергежилдиң тренерлери, спортчулары ажылдавайн турар. Ажыл-агыйлар бот-орулгачарыгдалже кирген, сан-хөө чарыгдалын боттандырарын боттары баш миннир апарган. Ынчангаш спортчу инструкторларны кол специалистерге деңнеп, шалыңын өстүрерин саналдааннар. Шынап-ла, бо чүүлду каяадаа деткиир болза, байдал дыка өскерилири чугаажок.

Районга болган ук активтиң киржикчилери Тыва АССР-ниң спорт комитединиң даргазы Николай Авдеев, профэвилелдериниң ВДФСО-нуң Тыва область чөвүлелиниң даргазының оралакчызы Николай Кувезин [illegible] [illegible] айтырыгларын салгаа. Чөөн-Хемчиктен республиканың шыырак дээн шыдыраачыларышагдан бээр үнүп келген. Ам [illegible] [illegible]

ка маргылдаазынга киржип турар. Шыдыраачыларның [illegible] көдүрерининг маргылдаазы рессспорткомитеттиң дузазы чокка болдунмас. Спорттуң удуртукчулары кодээ черлерже барбайн, чүгле Кызыл хоорайга маргылдаалар эрттирерин организастап турарын четпес деп, олар айытканнар.

Чадаана хоорайның хем талазында стадионну кылган. Сай чери дескилеп, кара хорзүнну ырактан сөөртүп тургаш дескилээн. Бо бүгү ажылдарны кылырынга 65 муң рубль чарыгдал үнген. Кара хорзүнну ырактан сөөртүп эккелгеш, ында хөй чылдыг сигенни тараан. Чаа кылган стадионну суггарбаан. Ынчангаш сиген үнери берге. Бир эвес бо стадионну эки чаагайжыды кылбас болза, часкы, күскү хаттар хорзүнүн үрегдеп кааптар. Ындыг турбуже, бо чылын кылымал чуңгунуң шөлүн кедергей таарымча чок черде, хоорай кыдыында белеткеп турар. Бир эвес чаа стадионга чуңгу куткаш ажыглаан болза, аңаа кээп ойнаар кижилерге таарымчалыг боордан аңгыда, ында тараан хөй чылдыг сигенниң дүрген үнеринге дөгүмче, чаа төккен довурактың базырлырынга дузалыг болур ийик.

Район төвүнде спорттуң хевир аайы-биле федерациялары тургустунган. Ынчалза-даа оларның ажылы чок, боттарының ажылын чорударынга бот-башкарнышкыны чок. чүгле ооаның кырында тургустунган болу берген. Районнуң спорт чөвүлелиниң даргазы үр үеде чоптуг чылдагаан-биле ажылдавайн турда, чогум-на федерациялар ажылды башкарар турган.

Чөөн-Хемчик [illegible] [illegible] [illegible] соолгу үеде кызырлырган. [illegible] [illegible] болу берген. Чамдык аныяктар кандыг-даа ажыл чок [illegible] [illegible]

лап чоруп турарлар. Аныяктарның хостуг үезин чөп ажыглаарының хемчеглерин чүгле спортчу маргылдаалар, секциялар дамчыштыр чедип ап болурун санал бергеннер айыткан. Ынчалза-даа районнуң чурттакчылыг черлеринде спорт ажылы соолгу үеде кеэүлдүр-ле баксыраан. Ажыл-агыйлар болгаш бүдүрүлге удуртукчулары чоннуң хостуг үезин чөп эрттиреринче кичээнгейни шуут салбайн турар дизе чазыг чок. Чүгле Чыраа-Бажы суурда бар аргаларны ажыглап турар. Чижээ, ында ажыглаа чок, хос турган бажыңны септээш, бильярд, теннис ойнаар чер кылып алган. Залдың ажылдаар шагын доктаатпаан. Ол кажан-даа аңаа турбас апарган. Соолгу үеде ук суурдан теннисте шыырак спортчулар үнүп келген. Чер-черлерге оларның үлегерин эдерип, оода стол теннизи ойнаар залдарны ажыдып ап болурунуң аргалары бар ышкажыл.

Хуралга шүгүмчүлелдер чидиг болган. Аңаа-ла ат адынган федерация даргаларын-даа чаарткан. Райспорт чөвүлелдиң даргазынга Алдын-оол Сундуйну соңгаан. Доктаал, шиитпирлерни хөйү-биле хүлээп алган. Ам чүгле ажылдаары арткан. Хурал черле ындыг болур ышкажык: шүгүмчүлелдер кызыдып каан демир-биле ой чидиртип турган дег болур. Ону кылыр, мону чок кылыр дээш хүлээлгелер хөй алдынар. Бөдүн хүннүң иштинде чедер-четпестерин ындавыже уидуржул. аку ажылдаарын аазаан эштер түңнелди черле кылырлар боор. Бистер база ынак мыя [illegible] хуралдар эрткен [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] гылдаалардан репортажтар [illegible] [illegible] [illegible]

Элуерд ДОНГАК.
([illegible] [illegible] [illegible])

ТЕЛЕВИДЕНИЕ

ЯНВАРЬ 12
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 «Дон Кихот биле Санчонуң амыдырал-чуртталгазы». Уран-чечен фильм. Ийиги фильм. 5-ки сериязы 9.45 «...16 харга чедир болгаш оон улуг назы». 10.30 Күрүне айтырыгларын шиитпирлээринге кижинин ролю. 11.30 «Фестивальдар, конкурстар, концерттер». 12.30—13.00 «Үе». 15.30 Барымдаалыг фильмниң баштайгы көргүзүү. 15.55 «Ретро». Улгады берген назылыг кижилерге дамчыдылга. 16.55 «Чайковскийдугайын бодап ора». Элээдилерге дамчыдылга. 18.25 Коллаж. (Реклама. Чарлалдар. Информация). 18.30 «Үе». 19.00 Телековүрүг Ашхабад — Москва — Минск. РСФСР. Туркмения. Белоруссия регионнарында соңгулдалар база соңгулдалар мурнунуң кампанияларының байдалының дугайында. 19.50 «Дон Кихот биле Санчонуң амыдырал-чуртталгазы». Уран-чечен фильм. Ийиги фильм. 5-ки сериязы. 21.00 «Үе». 21.30 Аныяктар программазы. 23.15 «Бир чогаадылганың салым-чолу». Телеочерк. 23.30—23.50 «Ол болган... болган...»

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 Бойдус эртеми. 2 класс. Кыштаар куштар. 8.55; 9.55 «Шупту чүвени биликсээр [illegible]». Киножурнал. 9.05 Англи дыл. 10.05 Англи дыл. 10.35; 11.35 География. 6 класс. Суглар болгаш кургаг черлер. 11.05 Өг-бүле академиязы. 12.05 «Иван Грозный». Телефильм. 2-ги сериязы. 13.25 Усть-Илим хоорайның «Сибирь» ыры болгаш танцы ансамблиниң концерти. 13.55 —15.00 «Ак-көк арзылан». Телефильм. 17.00 Мультфильмнер. 17.30 Казах ССР-ниң Күртелерадиозу. Мая ажыл-агыйында аренда ховаазының дугайында.

КЫЗЫЛДАН

18.30 Уругларга фильм. 18.50 Чугула интервью. СЭКП ТК-ның кежигүнүнге кандидат, СЭКП-ниң Тыва обкомунуң бирги секретары Г. Ч. Ширшин-биле чугаа.

МОСКВАДАН

20.10 «Тамчыктыг удунар, чаштар!»

КЫЗЫЛДАН

20.15 «Тыва телевидение чалап тур». Аныяктар видеоканалы. 21.15. Медээлер. 21.20 Киножурнал.

МОСКВАДАН

21.30—23.50 «Эрги Чаа чыл». Уран-чечен телефильм. 1-2 сериялары.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

19.00 Орус улустуң ырыларын В. Ефимов ырлаар. 19.15 Украин ССР-ниң Күртелерадиозу. Өг-бүле айтырыглары. 20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 Бүгүдеге спорт. 20.30—21.30 Скрипка музыказының концерти.

КИНО

ЯНВАРЬ 12-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Однажды в Америке» (АКШ. 3 сериялыг 16 хар четпээннер кирбес) 9.30, 13.40, 17.50. Видеозал: «Фотография в свадебном альбоме» (2 сериялыг) 10.00 13.00, 16.00, 19.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: Кинолар чыындызы 9.00, 12.10 «Лиловый шар» 10.30, 13.30 «Приговоренный» 15.10 17.00, 19.00, 21.00 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Бессмертный атаман» 11.40, «С течением времени» (Индия. 2 сериялыг) 14.00, 16.40, 19.20 шактарда.

«ЕНИСЕЙ»: «Встреча у старой мечети» 17.30, 19.30 шактарда.

КУЛЬТУРА-СПОРТ КОМПЛЕКИЗИ ДЫШТАНЫР ХҮННЕРДЕ

Хөгжүм-шии театрынга

Январь 13-те. Кызылдың уран чүүл училищезиниң «Азас» танцы ансамблиниң концерти. Эгелээри 12.00, 14.00 шактарда.

Январь 14-те. Шии. «Дорт байысаалга». Эгелээри 19.30 шакта.

«Енисей» КБ

Январь 13-те. Дискотека. Эгелээри 19.30 шакта.

Январь 14-те. «Аалчывыс тоолдар» клувунуң [illegible] Эгелээри 14 шакта.

Видеотека. Эгелээри 17.30 шакта.

Дискотека. Эгелээри 19.30 шакта.

«Колос» КБ

Январь 13-те. Видеотека. Эгелээри 17 шакта.

Январь 14-те. Дискотека. Эгелээри 19.30 шакта.

«Тыва тудуг» ДТК

Чехов кудумчузунда № 8 общежитие

Январь 13-те. Тываның хөгжүм-шии [illegible] [illegible] Ширшин Ооржак Донбу-Хүүрек [illegible] [illegible] оол оларның-биле ужуражылга кежээзи. Эгелээри 17 шакта.

Садыг училищези

Январь 13-те. Щетинкин-Кравченко кудумчузунуң [illegible] Эгелээри 14 шакта.

АГААР

Республиканың [illegible], [illegible] Чамдык черлерге [illegible] эвес хар чаар. Мурнуу-барыын чүктен хаттың дүргени секундада 3-8 метр.

Агаар республикага дүне 29-34, чамдык районнарга 20-25 градус, хүндүс 19-24, чамдык районнарга 10-15 градус соок.

[illegible] Мурнуу-барыын чүктен хаттың дүргени секундада 3-8 метр. Агаар дүне кайызында 29-31, хүндүс 21-23 градус соок.

667000, Кызыл хоорай Красноармейская, 100

Индекс 54211

Редактор В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34; ◆ оралакчылары — 3-31-91; 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-26; ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-02; ◆ оралакчылары — 3-45-61; Кылдыстар: ◆ чер тыжы амыдырал — 3-36-82, 3-36-25; идеология — 3-34-57; ◆ совет тургузуу — 3-34-98, 3-41-23; ◆ үлетпүр — 3-34-49, 3-36-73; ◆ рөдактор [illegible] 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; ◆ информация — 3-37-11; ◆ чагаа килдизи — 3-39-03; 3-34-39; ◆ очулга — 3-34-93; ◆ корректорлар — 3-37-11; ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41; ◆ солун кедбейн баргаида — 3-32-75; ◆ бухгалтерия — 3-43-41.

Чылда 300 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга ажык.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектериниң күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин-Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Тиражы 28000 экз. Чагыг № 363. ТС — 00410

Тувинская
республиканская
БИБЛИОТЕКА
им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

№ 11 (14211) ◆ 1990 чыл, январь 13, суббота ◆ 1925 чылда үндезилеттинген ◆ Өртээ 3 кап.

М. С. ГОРБАЧЕВТУҢ ЛИТВА ССР-ДЕ ЧОРУП ТУРАРЫ

ВИЛЬНЮС. (СЭТА-ның тускай корр.). СЭКП ТК-ның Чиңгине секретары, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазы М. С. Горбачев январь 11-де Литва ССР-ниң найысылалында чеде берген. Аэропортка ону СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнү, СЭКП ТК-ның секретары В. А. Медведев, СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнү, ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының бирги оралакчызы, ССРЭ-ниң Күрпланның даргазы Ю. Д. Маслюков, Литваның Компартиязының ТК-зының бирги секретары А. Бразаускас, ЛКП ТК-ның секретары (СЭКП-ниң платформазында турар) М. Бурокявичюс, республиканың Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазы В. Астраускас, Литва ССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы В. Сакалаускас олар уткаан.

Литваның черинге чедип келген Совет Эвилелиниң Коммунистиг партиязының удуртукчузунга, Совет күрүнениң баштыңынга Вильнюстуң чурттакчылары изиг байыр чедирген.

М. С. Горбачев-биле кады СЭКП ТК-ның секретары, «Правда» солуннуң кол редактору И. Т. Фролов база чеде берген.

* * *

М. С. Горбачевтуң чедип келирин Совет Литваның ажылчы чону манап турган. Ооң бүдүүзүнде, январьның баштайгы он хонуунуң дургузунда ажылчыннар, кодээниң ажыл-ишчилери, студентилер, чогаадыкчы интеллигенцияның төлээлекчилери СЭКП ТК-ның декабрь Пленумунуң киржикчилери-биле ужурашканнар. ЛКП-ниң XX съездизиниң соолгунде Литваның Компартиязында байдалды болгаш республикада тургустунган ниити байдалды СЭКП ТК-ның ол Пленумунга чугаалажып көргени билдингир болгай. Коммунистерниң күжүн сырый каттыштырар, хөй-ниити шимчээшкиннериниң аңгы-аңгы туруштарын кичээнгейлиг өөренип көөр сорулгалыг ажык чугаалажыышкыннар Вильнюска болгаш Литваның янзы-бүрү районнарынга болган. Ниитилелиишнин болгаш бот-боттарын буруудадырынче чүткүүшкүн эвес, а боттуг чүүлдерни сарыылдыг ёзу-биле барымдаалап көөрү, бүрүн эргелиг эвилелдешкен республикаларның федерациязын чаартырынче угланган боттуг базымнар амгы үеде литваларга эргежок чугула деп республикада хөй кижилер санап турар.

Литваның январь 11-де үнген эртенги бүгү солуннары боттарының тайылбырларын М. С. Горбачевтуң чедип келгенинге тураскааткан. Совет Эвилелиниң Коммунистиг партиязының удуртукчузунуң, Совет күрүнениң баштыңының чедип келгенин «Тиеса» солун төөгүлүг болуушкун-дур деп адаан. «Төлептиг чоруувусту хевээр арттыраалы» деп чагаазынга ол солун мынча деп бижээн: «Амгы үеде эргежок чугула чаа ёзу-биле бодаашкынның идеязын көдүрген, делегейниң эң-не сураглыг ажылдакчыларының бирээзи бисте чедип келген. Харысалгалыг үеде — чоннуң политиктиг болгаш угаан-бодал талазы-биле катап төрүттүнүүшкүнүнүң үе-чадазында ол келген-дир».

М. С. Горбачев аэропорттан Литваның найысылалының В. И. Ленин аттыг шөлүнче дорт чорупкан. Вильнюстуң муң-муң чурттакчылары аңаа чыылган.

М. С. Горбачев машинадан үнүп келген, чыылганнар аңаа байыр чедирген. В. И. Ленинниң тураскаалынга чечектерни ол аппарып салгаш, шөлге чыылган чурттакчыларга чедип келген.

Үн: Экии, бистиң черивиске чедип келгенинер-биле!

Үн: Силерни маңаа манап турдувус, Михаил Сергеевич!

М. С. Горбачев: Силерниң-биле ужуражырын мен база манап турган мен. Кады эгелээн херээвисти, оортан бүгү [illegible] хөй-ниити херээвисти [illegible] чаар эки кылырын ынды бодап көрээли. Бүгү амыдыралывысты эде тургузуп, чаартаанывысты, бот-боттарывыска ол хире ажык-биле чугаалап турарывыс ындыг үеде алыс сорулгавысты ам тодаргай бадыри чугула дээрзин онзалап демдеглээр бодаан мен.

Виргилиус Зигмантовичюс, кодээде Культура бажыңының директору: Чаа ёзу-биле бодаашкын дугайында чугаалап-ла, чугаалап-ла турар-дыр бис, а черле чогум чүл ол? Бо сөстерни боттуг утказынар-биле долдурары чугула-дыр.

М. С. Горбачев: Аныяк кижи силер бо айтырыгга хамаарыштыр сагыш сыраашкынны илергейлеп турарыңарга байыр чедирип тур мен. Бо айтырыг херек кырында совет улустуң, чурттуң бүгү улустарының салым-чолунга хамаарышкан айтырыг-дыр. Ук айтырыгларга шын харыыны тываарын күзээр болзуңарза, ийи дакпыр байыр чедирер ийик мен. Харыыларны дем-биле тып, нарын байдалды сайгарып көрээли. Бо сорулганы бажыңнарынга база шиитпирлээр сорулга кылдыр саназы чүүлдүг болур, чүге дээрге бүгү-ле айтырыгларга шөлге туруп алгаш, дораанга харыылантары болдунмас болгай.

Ынчангаш, бирээде. Бистер чогум кымнар бис? Республика бүрүзүнде, барык суур бүрүзүнде бүгү национальдарның төлээлекчилери чурттап турар. Ынчаарга үндезин чонунуң саны хөй Литваны безин алырга, ооң ниити чонунуң 20 хуузу өске национальдарның төлээлекчилери, олар ында чурттап турар, олар база-ла ындыг эргелерлиг болур ужурлуг болгай. А бистиң чуртувусту ниитизи-биле алырга, 60 миллион ажыг кижи боттарының национал девискээрлериниң өске черлерде чурттап турар. Ынчангаш ам силерниң үнелээр бис, хагдынып, аңгылаар бис деп айтырыгларыңарны база катап сайгарып көрээли. А ол кижилер канчаарыл, оларның салым-чолу кандыг болурул? Бо айтырыгны Польшада салып, Волга немецтериниң салым-чолунуң дугайында ГФР-де база айтырып турар. Күзеп азы күзевейн-даа турар болзувусса, тудуш холбаалыг болу берген бис. Ооң ынай федерация-биле чурттаваан болгай бис. Чаңгыс аай болдурган күрүнеге чурттап келген-дир бис. А аңаа бодунуң боттуг чүүлдери тургустуна берген.

Үн: Ынчалзажок ол бүгү-ден экономика когарап турар-дыр...

М. С. Горбачев: Ол айтырыгга чеде бээр бис. А кижи дугайында ам-даа уламчылап көрээли. Кижилерге эки болурун, ону бүгү кижилерге хамаарыштырарын күзеп турар бис. Орус дыл дугайында айтырыгны Украинага тургузуптары билек-ле, хөй кижилерниң эрге-ажыынга ол салдарлыг болганын сактып көрүңер. А Украинада — 15 миллион орустар бар болгай, бүгү Донбасс, Харьков — орус чурттакчыларлыг. Крымның чурттакчыларының 66 хуузу орустар. Көрүңер даан, лозун онтаары белен-дир, ону хандыр бодап көөр херек. Ат салыышкыннарының чыыры — ол база-ла аргa эвес-тир. Эстонияны ап көрээли. Ооң девискээриниң 40 хуузунга үргүлчү славяннар чурттап келген. Олар аңаа чүс-чүс чылдар дургузунда чурттап чораан. Өске дылдыг чоннуң автономиг районун Эстонияга тургустунуп келген дижик. А Совет Эвилелинден үнер дугайында айтырыгны Эстония хенертен тургуза берген дижик, ынчаарда чарлып, аңгыланыышкынга таваржы берзивиссе, канчаарыл? Ындыг орук чидириглерге болгаш хапга чедирип болур.

Үн: Бистиңге хап тогулбес...

М. С. Горбачев: А [illegible] [illegible] көрүңер, чүгээлажыышкының ам сезиглиг, [illegible] чок болур болгаш эрбеңниг болбас ужурлуг.

Үн: А Совет Эвилели болу эле тургустунмас болза, канчаар[illegible]?

М. С. Горбачев: Чөөн[illegible] [illegible] мен, эде тургусту[illegible] [illegible] бүрүнгээрээн турар бис. Ооң-биле холбаштыр эле тургустунуушкунуң өске темазынче — экономиканы шинчип көрейн. Чаңгыс аай болдурган күрүнеге бүдүрүкчү күштерин база-ла хөмелдүп, сайгара тургузуп турган бис. Чижээ, бистерге хөвеңни бээр кылдыр Узбекистан бодунуң черин ынчаар ажыглап турар. А сүттүг черге сүттү болгаш кодээ ажыл-агыйның өске-даа продукциязын ол бүдүрүп шыдаар болгай. Специализация дээрге ол-дур. А силерниң «Сиг-[illegible]» ам ап көрээли. Чуртта товар [illegible] [illegible] заводтар Литвада бар болгай [illegible]. Ол [illegible] [illegible] бар [illegible] [illegible] ам чугаалавайн көрээли. Ынчаарга оларның чаңгызы безин ажылдавайн баар болза — бүгү чурт согуушкунга таваржыр апаар.

(Төнчүзү 2-ги арында).

Соңгулдаларга уткуштур

ЧАА ҮЕ-ЧАДАЖЕ КИРИП ТУРА...

Соңгулда кампаниязының эң чугула үе-чадазы — улус депутаттарынга кандидаттарның депшидилгези доозулган. Бистиң республикада РСФСР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле ийи девискээр, национал-девискээр дөрт округтарга 43 кандидат депшиттирген, Тыва АССР-ниң 130 округунга — 295 кижи, чер-чер Советтериниң 3060 округунга — 3782 кандидат.

Соңгулдаларга белеткел ажылдары ниитизи-биле республикада идепкейлиг чоруп турар. Демократияның негелделери колдуунда сагыттынып турар, барык шупту округтарда альтернативтиг кандидаттар бар.

Соңгукчулар боттарының депутаттары кылдыр кандыг кижилерни соңгуп алыр деп турарыл? Принципиалдыг, ниитилелди революсчу ёзу-биле чаартырының эргежок чугулазын ханызы-биле медереп билип, ол херекке боттарының билиглерин болгаш күжүн бээринге белен кижилерни соңгуп алыксап турар. Олар чүгле «чирик дуглаар» эвес, а чаа ёзу-биле бодап билир, чүткүлдүг ажылдаар, тургустунган байдалды боттуу-биле үнелээр, боттуг шиитпирлерни хүлээп алыр кижилерни соңгуп алыксап турар.

ССРЭ-ниң Дээди Соведи чоокта чаа «ССРЭ-ниң улус депутаттарының статузунуң дугайында» Хоойлу хүлээп алган болгай. Ында улус депутадының эргелерин болгаш хүлээлгелерин долузу-биле тодаргайлаан. Бүгү чаданың улус депутаттары ол документини болуннуң ажылынга удуртулга болдурар апаар. Ынчангаш кандыг депутат корпузун тургузуп алыр бис. РСФСР-ниң, Тыва АССР-ниң Дээди Советтери, улус депутаттарының чер-чер Советтери моон соңгаар канчаар ажылдаарыл деп айтырыгны салып турар бис. Ооң харыызы бодувус кижээш: кымны соңгуп алыр болдур бис: олар ажылдаар.

Ол ындыг харын. Келир үениң депутаттары бистерден, соңгукчулардан, хамааржыр болгай. Ынчангаш мурнуку соңгулдаларның кичээндиригиглерин база катап сайгарып, ону катаптавас талазы-биле хемчеглерни алыр ужурлуг бис. Ынчангы болган чамдык чүүлдер бистиң дувүредип турар. Көрүңер даан: ажылчын аңгы, херээженнер болгаш аныяктар депутаттар аразында дыка эвээш кирген. Бистиң республикадан ССРЭ-ниң улус депутады кылдыр соңгутканнарның аразында чаңгыс-даа ажылчын кижи чок ышкажыгай. А республикада ажылчыннар саны 82 муң кижи, оларның иштинде 5.1 муң малчыннар бар. Республиканың чурттакчы чонунуң 51 хуузу херээженнер турбуже, чүгле ийи-ле кижи соңгуткан.

Амгы РСФСР-ниң, Тыва АССР-ниң болгаш чер-чер Советтериниң улус депутаттарының кандидаттарынга депшиттиргеннерниң составын сайгарып орарга, байдал база оон шоолуг ылгалбайн турар. РСФСР-ниң 6 округунга депшиттирген 43 кандидаттың чүгле 6-зы ажылчыннар, херээженнер — 5 кижи, ВЛКСМ кежигүнү чаңгыс-даа кижи чок. Тыва АССР-ниң улус депутадынга кандидаттарның (295 кижи) чүгле 13 хуузу ажылчыннар, 20 хуузу херээженнер, 3.4 хуузу комсомолчулар. Каа-Хем, Кызыл болгаш Өвүр районнар чүгле чаңгыс-чаңгыс аныктар депшиткен. Республиканың студентилериниден чаңгыс-даа кижи кандидат болбаан.

Чер-чер Советтериниң улус депутаттарынга кандидат кылдыр 3782 кижи депшиттирген. Оларның составын сайгарып көөрге, мындыг болур-дур: херээженнер 43 хуу (ол харын чүгээр-дир), а ажылчыннар — 27 хуу (дыка-ла эвээш), ВЛКСМ кежигүннери — 12 хуу (хомуданчыг!).

Бо сан-түң кижини чайгаар бодандырып кээр. Депшидилге үезинде дыка хөй ажылчыннар депшитпезин дилеп турганнар, чүге дээрге депутат кижиниң албан хүлээлгези улгаткан, аңаа билдилиг кижилер турза эки деп санап турганнар, ындыг саналдар хүлээп алдынып-даа турган. Ону даштындан көөрге, [illegible]-ышкаш, а херек кырында [illegible]-ш-ажылдың кижизиниң негелде-хереглелин кым эки билирил — ажылчын боду; херээженнерниң социал айтырыгларын кымга эң чоогул — херээженнерге; аныктар айтырыын кым [illegible]чалыг шиитпирлеп болурул — аныктар боттары. Тыва АССР-ниң улус депутаттарының кандидаттарынга республика, район чергелиг 93 удуртукчу депшиттирген-дир, совхозтар директорлары — 19 кижи.

Ынчангаш удавас болур соңгулдалар хүнүнде ажылчын аңгының төлээлерин, херээженнерни болгаш аныктарны деткиири чугула-дыр.

Соңгулдаларны организастаарын хоойлужудулга ёзугаар соңгулда комиссияларынга даандырган болгай. Ынчалза-даа Советтер болгаш оларның күүскомпары бо чугула политиктиг кампанияның хажыызынга артпас ужурлуг. Советтерниң составынга эде тургустунуушкунуң ёзулут дайынчылары кирер болза, ынчан олар чогумчалыг ажылдаар деп соңгукчуларга бүзүредир ужурлуг бис. Кандидат кижиниң мөзү-шынарын ооң албан-дужаалы, мурнунда ап чораан шаңнал-макталдары тодаратпас, ооң амгы амыдыралчы туружу, кижилерниң хүн бүрү негелде-хереглелдеринге дыңнангыр чоруу, бодунуң чон мурнунга харыысалгазын медереп билири, кандыг-даа айтырыгларны сегирип алырындан чалданмазы тодарадыр дээрзин соңгукчуларга билдингир кылдыр тайылбырлаар ужурлуг бис.

Депшиттирген кандидаттарны алгаш көөрге, чогумна ындыг талалыглар эвээш эвес. Чүгле оларны шын шилип алыр херек. А шын шилиири — соңгукчуларның туружундан, оларның идепкейлиг чоруундан, тургустунган байдалды кайы хире шын билип турарындан хамааржыр. Төөмча чок чорук, чүгле хайгааракчы болур сеткил маңаа канчап-даа таарышпас.

Салдынып турар эң чугула сорулгаларны шиитпирлээриниң кол бырызы — «Улус депутаттарының соңгулдаларының дугайында» РСФСР-ниң, Тыва АССР-ниң хоойлуларын чайгылыш чок сагыыры, ында тургустунган демократчы күштү долу ажыглаары болур. Бо соңгулдалар нарын, ынчангаш сну харыысалгалыг. Мерген эрттирер ужурлуг бис. Олар демократчыдылганы улам сайзырангайжыдарының, соңгулдалар дугайында чаа хоойлуларының негелдезин ёзугаар эртери чугаажок. Ажылчы чон амгы үеде дыка идепкейлиг болуп, бүгү айтырыглар талазы-биле соңуургалдыг чорууп илередип, кандидаттарның эки-багай бүгү талаларын сайгарып, кижилерниң бүзүрелин шынзыдып турганнарны адап турарлар.

База бир кол чүүл — бо чугула кампания чогумчалыг бүгү күштерни каттыштырар. Тыва АССР-ниң девискээринде чурттап турар бүгү национальдарның болгаш биче улустарның найыралын быжыглаар ужурлут. Ол ышкаш 1990 чылда республиканың экономиказын болгаш культуразын экижидер, саң-хөө байдалын чогумчалыг болдурар, каяа-даа, кажан-даа ко[illegible] тургузар талазы-биле ажылчы ажылчы чонну мобилизастаар херек. Кижилерниң кадыкшылынга хора чедирер, оон туржук амытынынче халдаар, социалистиг өнчүнү, хуу кижилерниң өнчү-хөреңгизин оорлаар болгаш өске-даа ындыг таарымча чок чүүлдерни бистиң аравыска тургуспас ужурлуг бис. Ылангыя национализмниң болгаш шовинизмниң илерээшкиннерин бир деңге чайладыр хүлээлгелиг бис.

Ам депутаттарга кандидаттар дээш суртаал, оларның соңгукчулар-биле ужуражылгазы эгелээр. Бо үе-чадада соңгукчулар дыка хөй шүгүмчүлелдерни болгаш саналдарны киирер. Олар бүгү чаданың Советтериниң, оларның күүскомпарының, келир үедеги депутаттарның ажыл-чорудулгазынга үндезин болур.

Амгы соңгулдалар — демократияга ёзулут шылгалда, политиктиг системаның эде тургустунуушкунунуң эң чугула үе-чадаларының бирээзи.

Тыва АССР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле округтарның соңгулда комиссияларының ДЫҢНАДЫЫ

«Тыва АССР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының дугайында» Тыва АССР-ниң Хоойлузунуң 33 чүүлүнге үндезилээш, Тыва АССР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле округтарның соңгулда комиссиялары Тыва АССР-ниң улус депутаттарының дараазында кандидаттарын бүрүткээн.

КЫЗЫЛ ХООРАЙ

Школа № 3 соңгулда округунуң талазы-биле

Бендерский Валерий Борисович, 1946 чылда төрүттүнген, Тыва АССР-ниң агроүлетпүр каттыжыышкыны[illegible] [illegible] даргазының оралакчызы, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай.

[illegible] Александр [illegible], 19[illegible] чылда төрүттүнген, МВК-да [illegible] даргазы, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай.

[illegible] Генрих [illegible], 19[illegible] чылда төрүттүнген, [illegible] политехниктиг институдунуң [illegible] филиалының [illegible] [illegible] кежигүнү эвес, Кызыл хоорай.

Тоң № 13 соңгулда округунуң талазы-биле

Козьмин Иван Игнатьевич, 1933 чылда төрүттүнген, бүгү-эвилелдиң бойдус камгалалының ниитилелиниң Тыва республика чөвүлелиниң даргазы, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай.

Охотникова Лидия Алексеевна, 1941 чылда төрүттүнген, республиканың [illegible] аарыглар диспансериниң [illegible] [illegible], СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай.

Сүрүн Светлана Салчаковна, 1944 чылда төрүттүнген, Тываның [illegible] [illegible] ыры болгаш танцы ансамблиниң артизи, кежигүнү эвес, Кызыл хоорай.

Таиберда[illegible] [illegible] [illegible], 1944 чылда төрүттүнген, Тыва АССР-ниң [illegible] [illegible] министерствозунуң автобазазы начальниги, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай.

Чүльдүм № 14 соңгулда округунуң талазы-биле

Кууларг Геннадий Сундуевич, 1954 чылда төрүттүнген, ВЛКСМ Кызыл хоорай[illegible] бирги секретары, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай.

Саидап Валерий Таановович, 1950 чылда төрүттүнген, Кызыл хоорайның харылзаа [illegible] АТС инженери.

Талтаева Виктория Доржуевна, 1956 чылда төрүттүнген, Тываның статистика эргелелиниң начальнигиниң оралакчызы, кежигүн эвес, Кызыл хоорай.

Шостакова Вера Ефимовна, 1948 чылда төрүттүнген, Кызылдың № 1 эртеме школазының эге класстар башкызы, кежигүн эвес, Кызыл хоорай.

Пионер № 20 соңгулда округунуң талазы-биле

Карпенко Юрий Васильевич, 1940 чылда төрүттүнген, республиканың [illegible] [illegible] кол эмчизи, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай.

[illegible] Юрий Иванович, 1947 чылда төрүттүнген, республиканың [illegible] кол эмчизи, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай.

Салчак Зоя [illegible], 1942 чылда төрүттүнген, [illegible] [illegible] ва уруг диспансериниң сес[illegible] эргелекчизи, СЭКП кежигүнү эвес, Кызыл хоорай.

Сат Зоя [illegible], 1944 чылда төрүттүнген, Кызылдың [illegible] училищезиниң директорунуң өөредилге ажылының талазы-биле оралакчызы, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай.

Дорожный № 21 соңгулда округунуң талазы-биле

[illegible] Владимир Алексеевич, 1948 чылда төрүттүнген, Тыва АССР-ниң Кадык камгалал министерствозунуң [illegible] кол [illegible], СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай.

Советский № 22 соңгулда округунуң талазы-биле

[illegible]-оол Владимир Иванович, 1943 чылда төрүттүнген, «Тыва тудуг материалдары бүдүрүлге» каттыжыышкынының [illegible] директору, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай.

Ооржак Алексей Кара[illegible]ович, 1952 чылда төрүттүнген, Тыва АССР-ниң Театр [illegible] [illegible] [illegible] кежигүнү эвес, Кызыл хоорай.

[illegible] Доржу-оол [illegible], 1929 чылда төрүттүнген, улус депутаттарының Кызыл хоорай Совединиң күүскомунуң даргазы, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай.

Калинин № 24 соңгулда округунуң талазы-биле

Бахаев Юрий Павлович, 1939 чылда төрүттүнген, Тыва АССР-ниң кадык камгалал министриниң оралакчызы, кежигүн эвес, Кызыл хоорай.

Маслов Александр Петрович, 1956 чылда төрүттүнген, республиканың «Подо[illegible]» эргелелиниң бүдүрүлге [illegible] [illegible] мастер, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай.

Ондар Далаң-оол [illegible], 1937 чылда төрүттүнген, Тыва АССР-ниң Күрттелерадиозунуң телевидение студиязының кол редактору, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай.

Сурутпанов Виталий Петрович, 1935 чылда төрүттүнген, «Тыва суг мелиорациязы» каттыжыышкынының [illegible] [illegible], СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай.

Интернациональная № 25 соңгулда округунуң талазы-биле

Монгуш Зоя Айызыновна, 1951 чылда төрүттүнген, республиканың радиотелетөптүң улуг экономизи, кежигүн эвес, Кызыл хоорай.

Ооржак Сергей Ынаажыкович, 1953 чылда төрүттүнген, Тыва АССР-ниң Күрспорткомитединиң даргазының оралакчызы, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай.

Подрутин Владимир Алексеевич, 1932 чылда төрүттүнген, Кызыл хоорайның улусчу контроль комитединиң даргазы, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай.

Салчак Вячеслав Сарыг-оолович, 1949 чылда төрүттүнген, Тыва АССР-ниң Күртелерадиозунуң тускай корреспондентизи, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай.

Горный № 27 соңгулда округунуң талазы-биле

Сарбаа Яков Васильевич, 1936 чылда төрүттүнген, Тыва АССР-ниң улус өөредилгезиниң министриниң оралакчызы, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай.

КАА-ХЕМ РАЙОН

Сарыг-Септиң № 69 чөөн соңгулда округунуң талазы-биле

Бочкарева Тамара Павловна, 1946 чылда төрүттүнген, улус депутаттарының Каа-Хем район Совединиң күүскомунуң саң килдизиниң эргелекчизи, СЭКП кежигүнү, Сарыг-Сеп суур.

Доржукай Михаил Күдерович, 1937 чылда төрүттүнген, ССРЭ-ниң Күрхандырылганың Тывада кол девискээр эргелелиниң начальнигиниң бирги оралакчызы, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай.

Мааады Алдын-оол Сумбаевич, 1930 чылда төрүттүнген, Дерзиг-Аксы бажың-интернадының директору, кежигүн эвес, Дерзиг-Аксы суур.

Кара-Хаак № 78 соңгулда округунуң талазы-биле

Савилов Владимир Степанович, 1947 чылда төрүттүнген, Чербиниң участок [illegible] кол [illegible], СЭКП кежигүнү, Чербы суур.

Семенов Александр Иванович, 1938 чылда төрүттүнген, «Кызыл» агрофирмазының даргазы, СЭКП кежигүнү, Каа-Хем суур.

РСФСР-ниң композиторларының VI съездизи ажыттынган

Январь 11-де Москвага Эвилелдер бажыңының Колонналыг залынга РСФСР-ниң композиторларының VI съездизи ажыттынган. Съездини РСФСР-ниң КЭ-зиниң баштаар чериниң даргазы Р. Шедрин эге сөзү-биле ажыткан.

Делегаттар чогаадыкчы эвилелдиң эрткен беш чылда ажыл-чорудулгазын, келир үедеги сорулгаларын чугаалажып көөр, эвилелдиң Уставын хүлээп алыр болгаш ажылчын органнарын соңгуур.

Съездиниң ажылынга СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнүнге кандидат, РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы А. В. Власов, СЭКП ТК-ның секретары Г. И. Усманов киржип турар.

(СЭТА).

МОСКВАЖЕ АЪТТАНЫШКАН

Бо чылдың январь 18-19-туң хүннеринде СЭКП ТК-ның инициативазы-биле чыылдырган Москвага ажылчыннарның, тарааччыннарның болгаш инженер техниктиг ажылдакчыларының Бүгү-эвилел хуралы болур эртер. Тыва АССР-ниң өмүнээзинден ол хуралдың ажылынга киржири-биле бүдүрүлге мурнакчылары: Бии-Хем районнуң «Саян» совхозунуң хойжузу Д. С. Дотпаа, «Тыва автотранс» девискээр-бүдүрүлге каттыжыышкынының күш-ажылчы коллективиниң чөвүлелиниң даргазы А. А. Романенко, В. И. Ленин аттыг «Тыва даг-дүгү» комбинаттың арыглал фабриказының энергетиги Б. Х. Доржу Москваже чорупканнар.

Бистиң корр.

Төрээн чуртувуста

СОВЕТ ГАВАНЬ. (Хабаровск край). Ында тургустунган совет-япон «Диана» дээр фирма келир үеде [illegible]лыр ажылдарының планын чогаадып тургускаш, күш-ажылчы ажыл-чорудулгазын эгелей берген. Тус чериниң балык тудар судноларын Япониянын «Таиогого» дээр компаниязының нарын херекселдери-биле дериир. Ол судлолар балыкты тутпушаан, болбаазырадып кылыр тускай цехтер-биле дериттинген. Бүдүрүп үндүрер продукцияның ассортиментизи мурнукузундап каш катап калбарар. Чижээ, совет судлолар мооң мурнунда минтай дээр балыктан чүгле чаңгыс чүүл консерваны кылып турган болза, ам алды хевириниң продукциязын ол балыктан кылыр.

Каттышкан фирманың судлолары балык тудуушкунунче үнүпкен.

ЛЬВОВ. «Югзапэлектросетьстрой» трестиң коллективи бүдүрүлгениң кол ажылдарының хемчээлин кызырлы бээрин баш бурунгаар көргеш, бодунуң хереглелинге чуртталга бажыңнары тудар үлетпүр баазазын тургузуп алгандаа бээр, элээн үе эрткен. Мооң мурнунда үлетпүр тудугларынга ажылдап турган бедик мергежилдиг ажылчыннарны бажың тудар мергежилдерге өөреткен. Ынчангаш коллектив өске черлерден тудугжулар албаан.

Үлетпүр баазазының тудугжулары трестиң бүгү ажылчыннарын чаагайжыды туткан чуртталга бажыңнары-биле хандыра берген. Ооң аңгыда бажың кылырынга ажыглаар янзы-бүрү панельдерни өске хереглекчилерге садып турар.

ЭКИБАСТУЗ (Павлодар область). Хоорайның аныяктары эрге-хоойлу болгаш корум-чурум камгалаар органнарга боттуг дузаны көргүзе берген. Олар милиция органнарынга дузалажып, корум-чурум камгалалынга киржиринден аңгыда, ол черлерни машина-техника талазы-биле хандырар хемчеглерни ап турар. Ол сорулгага ажыглаар акша-хөреңгиниң мөөңнээриниң тускай фондузун тургузуп алган.

Комсомолчу аныктар[illegible] ол эгелээшкинин хоорайның бүдүрүлгелери [illegible]цияларны болгаш албан черлери чүүлдүг деп деткээш оларга дузалажы бер[illegible]. Чыгдынган акша-хөреңги-биле хоорайның милиция органнарын компьютер [illegible]темазы-биле бүрүн [illegible]рар. Ындыг системаны 15[illegible] муң рубль-биле садып алыр деп турар.

(СЭТА).

М. С. ГОРБАЧЕВТУҢ ЛИТВА ССР-ДЕ ЧОРУП ТУРАРЫ

(Тѳнчүзү. Эгези 1-ги арында).

Бистиң шилип алган угла... [illegible] хѳй айтырыглары шиитпирлээриниң: социализмниң бүгү шинтилелдиниң. черле ынчаш федерацияның салым-чолунга — тодаргайлаарга. Эвилелде чурттап турар бүгү улустарның келир үезинге хамааржып турарын силерге бүзүредип чугаалаарын күзеп тур мен деп, М. С. Горбачев чыылганнарга чугаалаан. Бо бүгү айтырыгларны шөлээн чугаалажып көөр байдалды чегумна эде тургустунуушкун тургускан, кым-бир артында кижи бүдүү билип, даарта кандыг-даа бүрүудадышкынны кыла бербес дээрзинге бүзүреңди хандырган. Ол дээрге эде тургустунуушкунуң баштайгы болгаш эң-не кол чаалап алыышкыны-дыр: бүгү айтырыгларны бөгүн шөлээн, харысаалгалыг болгаш ылаптыг-биле чугаалажып көрүп болур бис. Күткүкчү болгаш өөскүдүкчү чоруктар оон-биле [illegible] база болуп турар-дыр. Ынчалзажок кол чүүлдүң деңзизи улуг: бистиң амыдыралывыстың бүгү талаларын ажыы-биле чугаалажып көөр аргалыг-дыр бис.

Өске талазында, федерацияның боду, кижилерниң са... [illegible] наарга, эде тургустунуушкун чүгле ынчаарла чурттап болур. Социал-экономиктиг дүргедедиишкинден эгелээнивисти, оон бүттүнмейн турарын эскергенивисти сактып көрүңер. Политиктиг системаның айтырыгларын хамыктың мурнунда шиитпирлээри чугула турган, бистер оортан эгелээн бис. Делегей харылзааларының айтырыгларының дугайында уттуп болбазы база дыка чугула. Федерацияның байдалын, республика болгаш улус бүрүзүнүң байдалын черле оскертпишаан, национал хевир талазы-биле удур туржуушкуннан чайлап болур дээрзинге бүзүрээн мен. Болап көрүңер: чөптүг чоруктуң билиишкининден хензиг безин ойталаашкыныар Эстонияга, Молдавияга байдалды айыылдыг кылдыр чидиглендирген. Бистиң харылзааларывыска кандыг-бир соошкунуң бо... [illegible] рынар билип тур боор силер. Ындыг болу берзин дээш эде тургустунуушкунну эгелээн бис бе, ынчаш? Чок! Бүгү кижилерге багай эвес, а эки болур кылдыр федерацияга эде тургустунуушкуну кылыр, оон ролюн, бүгү [illegible]никаларның, бүгү улустарның байдалын хандыр, эде бодап көөр херек.

Улуг-даа, биче-даа чон — дең эргелиг. Кандыг-даа биче чоннуң салым-чолун херекке албазы дээрге кончуг айыылдыг, кеди чок политика-дыр, эштер. Ынчаарга силерниң мында чурттап турар кандыг-даа чон — белорустар, поляктар, украиннер — боттарының төрүттүнген болгаш чурттап турары бо черге, боттарының уругларының ааскежииниң дугайында бодап, сагыш салып турар. Бо черге бүгү чүве ол чоннуң кижилгези-биле кылдынган турары кончуг чугула. Бир эвес анаа кандыг-бир чүве таарышпайн турар болза, өске политиканың, өске хемчеглерниң дугайын бодап көөрү чугула апаар. Ол кижилер чурттап турар бо чериниң ээлери кылдыр боттарын санаңын дээш чүгле [illegible] эвес, харын культурага, дылга болгаш политиктиг чорудулгаларга база ындыг болза чогуур.

Бистиң федерациявыстың чаа бүдүжү ынчангаш ындыг болур ужурлуг. Мааңа хамаарыштыр политикага болгаш экономикага-даа кончуг калбак политиктиг бот-тускайлаң чорукче, мурнунда туруп көрбээн бот-тускайлаң чорукче кирери чугула. Ындыг бот-тускайлаң чоруктуң ындыкы хемчээли чүгле чаңгыс: ол буурап дүжүүшкүнге. экономиканы чаңгыс талалыг хөгжүдеринге. хоорулчак чорукка чедирбес ужурлуг, чүге дээрге ындыг чорук бүгү амыдыралчы харылзааларны — кижилер аразынында, экономиктиг, социал болгаш эртем-даа харылзааларын — үрээринге чедирер. Литваның кандыг чорааның чамдык кижилер уттупкан. Ол дугайын сагындырып көрейн, кедээ чурттакчылар, хомудай бербенер. Ол силерниң чонуңарның ат-алдарын кудулады бербес. Чурт бүрүнү-биле тараачын турган болгай. Ынчаарга ам амгы Литваны көрүп көрүңер. Ол [illegible]. Кайы-даа улуска, бүгү чуртка-даа ынчаш республикага немелде күштүг бээри чугула апарган деп чүве билдингир. Ол сорулганы күүседип ажылдап көрээлинер.

База бир факт дугайын сагындырып көрейн: революция мурнундагы Литвага даштыкы капитал 57 хуу черни ээлеп турган. А ам бистерге: бот-тускайлаң чорук, бот-тускайлаң чорук деп-ле турар. Ол негелдеде бодунуң хууда сорулгаларын чедип алыр дээш чонну төөредип турар чүүлдер база илереттинип турар. Хомудавайн көрзүңнер — база катап фактыларга доктаап көрейн. Колониалдыг система буурап дүшкенинден, хөй-хөй күрүнелер политиктиг бот-тускайлаң чорукту алганындан бээр 40 чыл эрткен. Ынчаарга олар херек кырында бот-тускайлаң боop көрбээннер, ындыг болбайн-даа турарлар. Олар өске чурттарның чиг эт алыр черлери боop артканнар болгаш ындыг боop-даа турарлар. Курлавырларны чиик өртек-биле садып ап, ажылчын күжүн чиик өртек-биле мөлчүп-даа турар. А метрополияларда амыдыралдың бедик деңнели [illegible] турар. Ынчангаш ам кайы-бир кижи бистиң чуртувуста харылзааларны үзерин, кайы-бир республиканы, биче улусту айыылхалапче кирр октаптарын бодап турар болза, мен, эштер, ындыг политикага киришпес мен. Мен аңаа удурланыышкак чүүлдерни, бодумнуң бүзүрээр чүүлдеримни бадыткаар мен. Бистиң эвилеливистиң дугайын чаа ёзу-биле бодап көөр ужурлуг бис: ол Россияга-даа, Литвага-даа, Украинага-даа, Арменияга-даа чугула херектиг. Аңаа чурттуң амгы үедеги удуртулгазы болгаш келир үедеги удуртулгазы шуут белен.

Үн: Михаил Сергеевич, Компартия дугайында чүнү-даа чугаалавадыңар.

М. С. Горбачев: Компартия дугайында. Каттыштырыкчы, кооперастакчы чорудулгаларны хевээр арттырбышаан, эде тургустунуушкуннуң нарын айтырыгларын шиитпирлээриниң оруу федерацияны чааартырының үндезининде деп көрүп, экономиктиг болгаш интеллектуалдыг кады ажылдажылгаже чаа-чаа оруктарны дилеп тып турарывыс амгы үеде бүгү нинтилелди. чуртту бот-башкарылгаже шилчидеринге кол [illegible] бил жыглаңчы күш партия боop артып калыр. Бо чорук чүгле Литвага хамааржыр эвес. Партия боop турар бүгү чорудулгаларны угаап бодаар, ук сорулгаларны чедип алырынга кижилерниң эрге-ажыктарын каттыштырар ужурлуг. Ынчангаш мен бот-тускайлаң чорук, эң калбак ындыг чорук дээш туржуп турар мен, ол чогум-на ындыг. Айтырыг тургустунуп келген. Бистер январьда бистиң программалыг документивиске хөй чаа чүүлдерниң дугайын чугаалай бээр бис, ол документини партияга чугаалажып көөр апаар. Ынчангаш мен СЭКП-ниң составынга эң калбак бот-тускайлаң чорук дээш туржуп турар мен.

М. С. Горбачевтуң В. И. Ленин аттыг шөлге, Т. Шевченко кудумчузунга Вильнюстуң чурттакчылары-биле ажыт-чажыт чок беседазы бир шак ажыг үргүлчүлээн. Ооң соонда ол одалга аппаратуразының бүдүрүлге каттыжыышкынынче чорупкан. Ол коллективте хөй нацияларның төлээлекчилери ажылдап турар: 30 хуузу поляктар, 29 хуузу литвалар, 20 — орустар, белорустар болгаш [illegible] националдарның төлээлекчилери база хөй. Оларның шуптузунуң бүдүрүлгезиниң ажыл-херээ, Литвада тургустуна берген аңаа эвес байдал дүвүредип турар.

Чамдык бодалдар

ТӨЛЕВИЛЕЛДЕРНИ НОМЧААШ...

Бистиң совет шинтилелдиң амыдыралының бүгү талаларының чаартылгазының, революстуг эде тургустунуушкунунуң демократчыштырылгазының үезинде нарын, чамдык таарымчалаарда кырыы черүлдээлиг байдалдарында «улусчу фронтулар» дээр каттыжыышкыннар, организациялар, бодунун Совет Прибалтика республикаларында болгаш чурттуң эвилелдешкен чамдык республикаларында тургустунуп келгенин кижилер үезинде, бодумнуң туруштарын сонуургап номчуп, радиодан дыңнап, телевизордан дамчыштарны көрген мен.

Ол каттыжыышкыннарны, организацияларны боттарын тургусканнар [illegible] организациялар, биригип чыглаарга албан кызымчылыг тургустунмаан, боттарын билеттерлер каттыжыышкынын [illegible] организацияларны оларның кежигүннерин «неформалдар» деп адап бергени.

Ынчаарга Тываның улусчу фронтузу тургустунар деп турарын дыңнааш ук организацияның кежигүнү болурун күзээн, оон программазының болгаш устаавының төлевилелдерин кончуг кичээнгейлиг болгаш сонуургал-биле номчуп көрдүм.

Тыва АССР-ге эде тургустунуушкуннуң чаагай херектеринге идигни боор дээш бүгүннүг сорулгалар Тываның улусчу фронтузунуң программа төлевилелинде бар болду. Чижээ, ында мынчаар айыткан: «Улусчу фронтунуң алыс сорулгазы — эде тургустунуушкунга, ажык-чарлыг чорукка, демократчыдылгага идигни бээри болур».

Ынчалзажок программа болгаш устав төлевилелдеринге элдептиг болгаш таарзынмааным чүүлдер база бар. Программа төлевилелиниң бирги арнында айыткан беш айтырыгларның дөртүгү мынчаар адаан: «г) национал культураны катап тургузары». Ынчаарга Тываның национал культуразы Совет эрге-чагырганың чылдарында буураан эвес, а илдең хөгжүп, акы-дуңма өске [illegible] тыва культуралары-биле тыва [illegible] болуп келген. Чижээ, Тываның артистери Москвага, Якут АССР-ге болгаш өске-даа республикаларга барып, тыва улустуң национал культуразының хөгжүлдезин көргүскен концерттерни кижилерни бараалгатканын билир мен. Якут АССР-ниң, Совет Бурятияның артистериниң солун концерттерин [illegible] Моол Арат Республиканың артистериниң солун концерттерин Тываның ажылчы чону чаңгыс эвес удаа көрген.

Программа төлевилелиниң 13 чүүлүнүң кезии «Күрүне дугайында» деп адаан. Тыва Автономнуг Совет Социалистиг Республиканың күрүне тургузуушкун статузун чаартыр дугайында айтырыгны көдүрери чүүлдүг деп. Тываның улусчу фронтузу саваш турарын ында айыткан. Тыва АССР-ниң эвилелдешкен республика кылдыр эде тургузарын фронт саналдап турар. Аңаа үндезин кылдыр Тыва Арат Республиканың 1921 чылдан 1944 чылга чедир догуннап келгениниң дуржулгазы ажыглаттынган.

Тыва АССР-ни эвилелдешкен Совет Социалистиг Республика кылдыр эде организастаар дугайында айтырыгны тургузары черле эгелчиг болур деп санаар мен. Татар АССР 1920 чылдың май 27-де тургустунган болгай. 1970 чылдың санныг медээзин ёзугаар алырга, Татар АССР-де 3 миллион 436 муң кижи, соң иштинде 1 миллион 536 муң татарлар чурттап турар. ССР-ниң составынга 70 чыл дургузунда АССР болуп келген. Хөй чурттакчылыг ол республиканы эвилелдешкен республика кылдыр эде организастаар дугайында айтырыгны көдүрбейн турар. Ол ышкаш Тыва АССР-ниң чурттакчыларының санындан элээн каш катап хөй чурттакчы чоннуг Якут, Бурят, Башкир АССР-лер ындыг айтырыгны база көдүрбейн турарлар деп [illegible] мен. Ынчаарга 1989 чылдың [illegible] Тыва АССР-ниң шупту чурттакчыларының саны 300 муң ажыг кижи, оларның иштинде тывалар 198 муң ажыг, а оларның 4 муңу бистиң республикадан дашкаар, өске совет девискаарлерде чурттап турар, а Моол Арат Республикада 20 муң тывалар бар.

Программа төлевилелиниң 14 чүүлү мырыңай элдеп: «Тыва АССР-ни Тыва ССР кылдыр эде тургузар дугайында айтырыг таарымчалыг кылдыр шиитпирлеттине берзе, Нацияларның бриташ эвилели ышкаш, делегейниң авторитеттиг организацияларынга дилег кылып, бодунуң составынга Тываны хүлээп алыр, культураны, [illegible] хөгжүдеринге идиг бээр дугайында айтырыгны тургузар...»

Төлевилелдиң 15 чүүлүнүң бижиттингени база-ла чигзинчиг: «...Тываның хөгжүлдезиниң совет үезинде [illegible] чаңгыс черге [illegible] республиканың девискээриниң чидирген кезээ-биле холбашкан бүгү айтырыгларны шиитпирлээри эргежок чугула...» Республиканың чогум кайы [illegible] берииниң тода-тай айытпааны хомуданчыг-дыр.

Программа төлевилелиниң [illegible] республиканың социал-экономиктиг, политиктиг болгаш культура амыдыралының бүгү-ле айтырыгларын, сорулгаларын фронтунуң холга алыр деп хөңнү кижиниң сагыжынга кирип келир болду.

Ынчангаш бо төлевилел чедир ажылдаттынмаан, ханы бодаттынмаан, ам-даа чиг-дир деп санаар мен.

Ам устав төлевилелинге хамаарыштыр чамдык бодалдарым илередип көрейн: Программаны ышкаш, бо төлевилелде чедир бодаттынмаан чүүлдер база бар. Устав төлевилелиниң бирги арнында 2 чүүл мынчаар бижиттинген: «Тываның улусчу фронтузунуң кол сорулгалары чүдел дизе, демократтыг эгелерге экономиктиг эргелеп башкарылганың принциптеринге үндезилээш, эргелеп башкарылганың чагырып, дужаар административтыг системазының тургузуун узуткаарын чедип алыры болур...» Кандыг арга-биле ону чедип алырын база билдинмес. Тываның партия, совет, ажылчыгы профэвилел организацияның хүлээлгелерин неформалдыг чаа организация хол таарлаар болза, ол таарыыр бе, ынчаш?

Устав төлевилелиниң 8 бижээн 9 чүүлдерин база [illegible] «Тываның улусчу фронтузунуң [illegible] бүрүзү бот-тускайлаң [illegible] эргелиг...» деп чүүлдүң утказын билип чададым. Тываның улусчу фронтузунуң кежигүннериниң дадымырын «кварталда 1 (бир) рубль азы чылда 4 (дөрт) рубль хемчээлдиг болур ужур-дыр. Фронтунуң бүгү кежигүннериниң дадымырының хемчээли таңныда катап ол хире ажык болур? Мен бодаарымга, кежигүн бүрүзүнүң дадымыры кварталда 1 рубль болуру — черле ажык-тыр.

Фронтунуң организастыг баштайгы съездизинге бо документилерни киирериниң мурнунда оларны база катап сайзырадыры, чедир ажылдаар ыяхтары чугула деп санаар мен.

Алексей ДҮГЕРЖАА.
Партияның, күш-ажылдың хоочуну.

СОҢГУЛДА КАМПАНИЯЗЫНГА ЧАРЫГДААР АКША

Соңгулда кампаниязын канчаар акшаландырарыл, ол сорулгаларга кандыг акша-хөреңгини чарыгдаары көрдүнгенил. Россия парламентизиниң депутадылыц «өртек-үнези» чежел?

Ол айтырыгларны сонуургап, ужурун билип алыры-биле СЭТА-ның корреспондентизи РСФСР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле Төп соңгулда комиссиязы ажылдап турар Эвилелдер бажыңынга келген Секретариаттың эргелекчизи В. И. Тимонин — херек кырында бүгү-ле деңнелдерниң комиссияларынга ажылдап келген болгаш соңгулда херектерин кончуг эки билир кижи. Бижик машиназынга парлап каан эндерик ама саазыннарны мурнунга ол чада салып алды. Бүгү-ле чүве ында көпеекке чедир санаттынган, барымдаалап көрдүнген, чарыгдалдарның статьяларын ёзугаар бижиттинген, хыначалыг көрдүнген.

— Соңгулда кампаниязынга чарыгдаар акшаны күрүне бодунга алган Федерацияның бюджединден ону акшаландырар дугайында санал бир аай эвес хүлээп алдынган — деп, Валентин Иванович чугаалап эгеледи. — Янгы-бүрү саналдар үнгүлээн. Хөй-хөй кижилер, ылангыя боттарының кандидаттарын үлетпүр бүдүрүлгелерниң, организацияларның саң-хөө хөреңгилери-биле хууда дадывырлары-биле деткиир арга бар деп санааннар. Республиканың Дээди Совета ындыг арганы хүлээп албаан: ындыг практика хоругдуг. Херектиң ужуру болза, саң-хөө курлавырларны чүгле чөп ажыглаарында эвес — харын ол чугула болза-даа, ону хорааның ужуру өске уткалыг. депутат мандадынга бүгү-ле кордакчылар кампания үезинде деңбайдалдарга, оон иштинге саң-хөө-даа талазы-биле деңбайдалдарга туржур ужурлуг. тодаргайлаарга, чамдыктарынга элээн эки байдал тургузуп, өскелеринге когарал чедирер чорукту тургузар дээр оралдажыышкынны болдуруп болбас.

Россияның Дээди Совединге соңгулдаларга 17 миллион рубльди чарыгдаары көрдүнген. Ук акша соңгулда комиссияларының ажылын хандырарынга болгаш кандидаттарга база оларның талалакчылары болур бүзүреттинген кижилерге чарыгдаттынар. Комиссияларның штадын хандырар, соңгулда эрттирер өрээлдерин дерээр талазы-биле, өске-даа сорулгаларга бүгү-ле чарыгдалдарны ооң мурнунда бүдүрүлгелер, организациялар, албан чери харылаар турганын айтыр апаар. Ам бүгү-ле чүве дээш комиссия бодунуң хууда акша-хөреңгизинден төлээр. Оон «бюджединиң» хемчээлин ортумаа-биле база тодарадып каан. Девискээр соңгулда округтары девискээриниң хемчээли-биле, чонунуң чурттап турарының сыгыйының талазы-биле аңгы-аңгы болганда, акшаны ону барымдаалап хуваагаан. Чижээлээрге, Красноярск крайга 17 муң рубль оназажыр.

Национал-девискээр округтарга оон элээн хөй акша курлавырларын чарыыры көрдүнген: чүге дизе оларның бирээзинге-ле херек кырынга автономнуг республиканың, областың бүгү девискээри хамааржып кирер болгай. Ынчангаш сургакчылаарынга, транспортка чарыгдалдарның көвүдээри билдингир.

Ам республиканың улус депутаттарынга кандидаттар дугайында. Кордакчыларның болгаш оларның талалакчыларының соңгулда мурнунуң ажыл чорудулгазы чүгле идепкейлиг пропагандисчи күженишкиннерин эвес, тодаргай саң-хөө хандырылганы негээр. Шынап, округка транспорттуң бүгү-ле хевирлеринге халас чоруур эргени депутатка берген, кескү агитация чорудар дугайында сагыш салыышкын аңаа хамаарышпас, ол дээрге соңгулда комиссияларының хүлээлгези-дир, оон-даа өске ол чамдык чингеллелерлиг. Ынчалзажок оон арткан чүүлдер дээш төлээр. Депутат мандадынга кордакчы кандыг акша-хөреңгилиг боор?

— ССРЭ-ниң чаңгыс улус депутадын соңгуурунга 80 муң рубль чарыгдаттынган-дыр. А Россияның парламентарийинче чеже акша оназажыр?

— Дыка эвээш — деп, В. И. Тимонин бадыткады.

— Соңгулдалар үезинде РСФСР-ниң 1068 улус депутадын соңгуттурган турары көрдүнген бүгү кампания дээш 17 миллион рубль чарыгдаттынар. Бир депутатка 16 муң рубль хире чарыгдал үнерин бодуун санаачкын көргүзүп турар. Бир эвес дагын бадылаашкын болгаш катап соңгулдалар эрттиреринге курлавыр кылдыр 1,4 миллион рубль көрдүнгенин барымдаалаар болза, ол түң элээн өзе бээр дир — деп, В. И. Тимонин түңнеп чугаалады.

(СЭТА-ның корр.).

АМЫДЫРАЛГА ДҮҮШКЕК БОЛУР

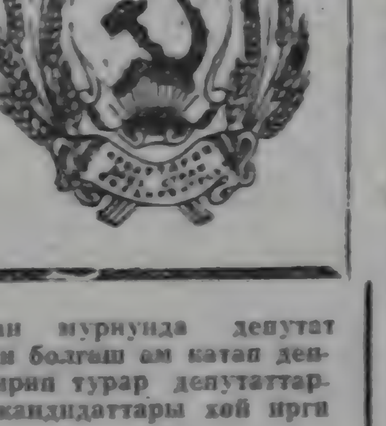

1990 чылдың
март 4 —
соңгулдалар
хүнү

Район төвү Эрзин суурда соңгулдаларга белеткел ажылдарының канчаар эгелээнииниң база амгы байдалының дугайында каксы чугаалап бээрин Эрзин кодээ Совединиң күүскомунуң даргазы С. А. Сарыгбандан бистиң корреспондентивис Седип Моңгал дилеп, чамдык айтырыгларны салган.

— **Сара Алексеевна, соңгулда-биле холбашкан ажылдар дугайында чүнү чугаалап болур силер?**

— [illegible]

— **Соңгулда комиссиязының ажылының база депутаттар өөредиишкиниң дугайында каксы доктаап көрүңерем.**

— [illegible]

— Сара Алексеевна, 25 округ дээрге база элээн эвес тардан мурнунда депутат турган болгаш ам катап депшиттирип турар депутаттарның кандидаттары хөй ирги бе?

— [illegible]

ЭДЕ КӨӨРҮН САНАЛДАДЫМ

[illegible]

Донгак МИЖИТ.
Юстицияның хоочуну.

Аңгы-аңгы черлерден

САМБЫН ТУТСА...

Алдын-кыс Кекен-ооловна Байыр — «Тыва» совхозта тудуг цегиниң бухгалтери. Ол тудугжу ийи бригаданы, мал дилдирер база чаа-кыр цехтерин харыылап турар. Эрткен чылын цех бригада керээзи-биле ажылдааш, багай эвес түңнелдерлиг болган. Эң ылангыя Кара-оол Монгуш, Хорун-оол Ондарның бригадалары, Кызыкай Монгуштуң, Анатолий Монгуштуң звенолары планнарын ажыр күүсеткен.

Прораб Никита Кара-Сал-биле кады цехти бо чылдан аренда керээзинче шилчидери-биле бухгалтер саналдарының баш удур-ла кылып турар.

ЧУРУКТА: А. К. Байыр.
Сөзү болгаш фотозу
Виктор ХОВАЛЫГНЫЫ.

ЧҮСТЕН ЧҮСТҮ

Мөңгүн-Тайга районда ССР Эвилелиниң 60 чылы аттыг совхозтуң хойжузу Родион Успун 1989 чылда совхозунга эң бедик көргүзүглүг болуп, чүс хойга онаашпыр 100 хураганны өстүрүп доруктурган. Ол өг-бүле керээзи-биле 2 чыл ажылдааш, совхоз-биле чарган керээзин ажыр күүседип келген. Эрткен чылын керээ ёзугаар 82 хураган алыр планындан 18 хураган ажыр өстүрген.

Найыралдыг аныяк хөй жулаа Родион биле Ая Успуннарның дугайында чыыг состерин кедээ ажылдыг ажылдакчыларының профэвилел райкомунуң даргазы Эрес-оол Онанович Саая чугаалаан.

— Бо аныяк малчыннар бүгү көргүзүглер аайы-биле совхозка бирги черни ээледилер. Ада-иезиниң соон салгаан аныяктар дыр. Чоокта чаа оларның Чеди-Тейде кыштаанга чордум. Девискээри арыг-силиг, бүгү чүве чурум чыскаалдыг-дыр.

Бо чугаа Кызылга болуп эрткен агроүлетпүр комплекизиниң ажылдакчыларының конференциязының улуг чыскаалында болган. Родион Успун биле Эрес-оол Саая олар конференцияның делегаттары болуп чораан.

— Хойжулаар мурнунда чүнү кылып турдуң, Родион? — деп айтырдым.

— ССРЭ-ниң алдан чылы аттыг совхозка чолаачылап турдум. Күзелим-биле комсомолчу путёвка ёзугаар малчын болдум. Адам-иерм малчын чораан улус чүве. Оларга дузалакчылап чораан, мал өстүрериниң [illegible] алган мен — деп чугаалады.

Оларның кыштаанда ам [illegible] хөй бар. [illegible]

Родион Демьянович 1990 [illegible]

К. ХЕРТЕК.

ЧУРУКТА: Родион Успун.
Фотозу Ондар ОХЕМЧИК-ТИИ.

Херээженнер чөвүлелдеринде

ДЕМНИ КАДЫП ТУРГАШ...

Самагалдай суурнуң девискээринде чээрби беш херээженнер чөвүлелдери, чээрби микрорайон бар. Микрорайон аайы-биле масса-политиктиг ажылдарны удуртуп башкарары-биле 11 кижи соңгуткан турган. Херээженнер бөлүктериниң саны хөй, олар канчаар ажылдап, чоннуң чурттап турар чериниң аайы-биле кижизидилге ажылдарын канчаар чорудуп турарыл?

Суур чаагайжыдылгазы, не-чаштың кадыкшылының камгалалы, багай кижизидилгелиг уругларлыг өг-бүлелер-биле ажыл чорудар үш комиссия ажылдап турган. Чоннуң чурттап турар чериниң аайы-биле кижизидилге ажылы чорудар даалгазынга харыысалгалыг ажылдап келген Клара Чиммит, Александра Балчыт, Эмма Бичиниңмаа, Мая Дондуп, Дүрген Элбек олар херээженнерниң культурлуг амыдыралын бедидер дээш бар-ла аргаларын ажыглап турарлар. Суурга [illegible] эрттирер үжурлуг байырлалдарга херээженнерниң микрорайоннар аайы-биле дааранган, аргаан чуудулерин үс шеверлериниң ажылдарын массалыг-биле делгеп, аң идепкейлиглерин илередип, шаннап, мактап турар. Чоң ортузунга культура-массалыг ажылдар чорударынга идепкейлиг киржип келген албан черлеринде, организацияларда херээженнер чөвүлелдери коллективтерде партия эге организацияларының боттуг деткимчези-биле ажылдап келген. Район эмнелгези, күрстрахование инспекциязы, Самагалдайның № 1 ортумак школазы, райкүүскомнуң культура килдизи, № 4 уруглар садының, районнуң ветеринария эмнелгези болгаш херээжен[illegible] нииттилелиг херээженнер бөлүктеринге доктаамал деткимчени көргүзүп келген.

Организацияларда херээженнер [illegible] ажылдарын [illegible] социалистиг [illegible] ажылдап турар. Херээженнерниң [illegible] келген [illegible].

Район [illegible] херээженнери [illegible] аайы-биле аразында маргылдааларын [illegible] суурга болуп турар маргылдааларга доктаамал киржип, тиилекчи черни-даа ээлеп келген. Ай санында микрорайоннарга, күш-ажылчы коллективтерге барып, медицина темазынга лекцияларны номчуп, өг-бүлелерге барып, не-чаштың кадыкшылын камгалаар талазы-биле эвээш эвес ажыктыг сүмелерни кылып берип турар.

Самагалдайның харылзаа бөлдиринде А. Темек, ында идепкейлиг херээженнер А. Тюлюш, О. Ликсок, О. Чадамба, У. Кончук боттарының ажылындан аңгыда, уран-шеверлер бөлгүмүнде киржип турарлар. Аргыыр, даараар ажылдарны ап[illegible] айтып берип, ар[illegible] даараарының аргаларын көргүзүп турарлар.

Септелге-техниктиг бүдүрүлгеде херээженнер бөлүүнүң коллективинге культура-массалыг ажылды удуртуп турар. Х. Арапчор, Н. Сувааң, А. Тирчин херээженнерниң дыштаныр хүннерде хостуг шактарын чөптүг ажыглаарынга улуг идигни берип турарлар. Коллективтиң херээженнери хөл [illegible], шашкиге, теннисте, чадаг чарышка маргылдааларны организастап келген.

Суурнуң чоңу Тайбың фондузунче болгаш Уруглар камгалалының фондузунче беш муң ажыг рубльди эрттирип чыылган [illegible]. Ол [illegible] чер шимчээшкининден [illegible] арнын чонга дузага эвээш эвес улуун киирип турган. Районнуң эмчилери Тайбың фондузунче 1655 рубльди, Уруглар[ның] В. И. Ленин аттыг совет фондузунче 736 рубльди шилчиткен.

Суур чаагайжыдылгазынга №№ 1, 7, 9, 19 микрорайоннар эң эки киришкен. Хөй санныг ыяштарны тараан, чечектерни чайын өстүрген. № 19 микрорайоннуң даргазы Клара Чиммит девискээринге сүт дамчыыр хоолайларны шөйдүрүп, ногаа, чимис өстүреринге чурттакчыларга улуг дузаны чедирген.

Чурттап турар чериниң аайы-биле кижизидилге ажылдарында чамдык чүүлдер кылдынып турза-даа, ам-даа чедир шиитпирлеттинмейн турар айтырыглар бар. Коммунистиг мөөрүшкынарга кижизидилге ажылы херээженнер оргузунда ам-даа чавыс. Арага-дарыже хандыкшыыр, кайда-даа ажылдавайн турар, уруг-дарыының кижизидилгезинче кичээнгей салбас нелер бар. Химиктиг янзы-бүрү бүдүмелдер ижип шенээн 25 кижиниң чедизи херээженнер. Самагалдай кедээ Советиниң чиизе-даңзызында арага ижеринге сундулуг 3 аныяк херээжен кирген. Оларга Валентина Шумова, Диижеңмаа Сандык, Светлана Ооюн түс-түңүнда сайгарган, хемчег алышканнар. Эрткен чылдың он бир айларында 4 херээжен эзириктер сергедир черже кирген, торгаткан. Суурнуң херээженнер чөвүлелиниң кежигүннери рейдилерни кылгылаан хөй-нити черлеринге эзирик келир чоруктар илерээн. Культура бажыңынга — Урана, районнуң уран чүүл көрүлдезиниң түңнел концерти чорупп турда, — Айлан, бир рейд үезинде район эмнелгезинге бухгалтер биле экономист эзирик ажылдап орда, эрткен чылдың октябрь 17-де илереткен. Оларны түс-түс херээженнер чөвүлелдеринге сайгарып, буруулугларның аксы-сөзүн ап, хемчег алган.

Суурнуң херээженнер чөвүлелиниң кежигүннеринде ажылынга харыысалга чок, дааңгаң ажылы дээш сагыш салбас, чай чок, бачым ажылы-биле бодун тодуунар харыысалгалыг херээженнерге Долума Монгушту, Чечек Дордумну болгаш оон-даа өскелерни хамаарыштырып болур. Биргизи — районда арага ишпестер ниитилелиниң харыысалгалыг секретары, ийигизи — кижи эмчизи. Эрткен 11 ай дургузунда херээженнер ажылынга олар көңгүс киришпээн. Кижи бодап көөрге, хөй-нити ажылынга киржир, дузалажыр, башкаржыр арын-нүүр оларда турбус дег.

Суурнуң херээженнериниң ниити хуралы болган. Анаа эр улустан районо эргелекчизи Ш.-К. Кочага, милиция ажылдакчызы А. Шоюн база бо одуругларның автору — чүгле үш кижи олурган. А суурда үжен ажыг организация бар. Оларда шупту бар турган ийи муң хире херээженнерден чүгле чүс бежен кижи хуралга олурушкан.

Чогаалчы А. Даржайның «Ха-дунма, чонум, чүрээм истап, аарып тур!» деп ажык чагаазын херээженнер анаа сайгарып чугаалашкан. Ол айтырыг талазы-биле оң ажыг ие санал берген. Түс черде ниитиниң корум-чурумун үрээр кижилер база бар. Кем-херек үүлгедир чорукка удур туржурунуң талазы-биле районнуң бүгү ажылчы чонунга кыйгырыглыг херээженнер хүлээп алган.

Моторк ТИРЧИН.
Радиоорганизатор.

ЧУРУКТА: Тожунуң «Май 1» совхозта төп сүт-бараан фермазында тракторист Николай Лопсанович Берниге инектерге бээр мал чемин үзүктел чок дажыглап турар. Оон өске-даа ажылдарны ооң башкарган тракторубиле кылып турар.

Ол фермада инектерге болгаш бызаалларга бээр чемнерни эрткен чылда ажылчыннар четчири-биле белеткээн. Силос-даа, сиген-даа бар. Николай Лопсанович ажыл-агыйда чээрби ажыг чылда механизаторлаан.

Өндар ОХЕМЧИКТИН фотозу.

АРТЫНЧЫЛАРДАН БАРААННАР

Сөөлгү үеде чурттуң чамдык черлеринде сооктуң дыңзый турары-биле холбаштыр чуртталга бажыңнарын чылытлаар ажыл ам-даа уламчылаан. Аңаа чуртталга-коммунал ажыл-агыйындан аңгыда, хөй санныг кооперативтер киржип турар. Москва чоогунда шаандакы орус хоорай Загорскиниң алгы-кеш фабриказы бо ажылга база улуг дузаны чедирип турар.

— Алгы-кештен? Ооң-биле бажың иштин чылытлаар деп турарыңар ол бе — деп кайгап айтырып болур силер.

— Чок, чүве кылыр [illegible] эттиң [illegible] болуп турарындан фабриканың ажылчыннары чамдыкта ажыл чок апаарлар. Ынчангаш олар база бир чаа арганы тып алганнар: чоокта чедир-ле үндүр октаттынып келген алгы-кеш болгаш дүк артынчылары ам чылыглаашкынга ажыглаар чүгула херектел бараанналы болу берген. Кол продукция — дүктүг додар [illegible]. Кидис болгаш оон кылган чүүлдер хураган кежинден дааранган чолдак шокар тоннар дээр.

Додар [illegible] кылыр цехтиң начальниги Петр М[illegible]коннуң чугаазы-биле алырга, цех кижи бүрүзүнге ажыктыг, хеп даараарынга таарымчалыг чиик эртектиг материалды ателье[ле]рже, даараныр болгаш идик кылыр фабрикаларже чорудуп турар. Бистиң үндүрүп турар продукциявыс аңаа чыдып келди, ону кым-даа [illegible] медээлер-даа чок. Херек кырында чон ону дыка херектеп турар, а [illegible] [illegible] турар чечеглер саны дыка эвээш.

Цехте ажылчыннар саны он кижи. Олар айда 2,5 муң метр хире додар постун үндүрүп турарлар, бир метрде өртээ 2 рубль 80 копеек. Бо улуг эвес коллектив ону 3 муң метрден-даа хөйнү кылып болур, чүге дизе улуг бүдүрүлге [illegible] [illegible] чиг эт бар, а кол чүүл — кижилерни улам [illegible] ажылдаксаары.

Ынчаарга [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] тээ 4 рубль 20 копеек.

Москваның [illegible] 200 муң [illegible] ал турар. Бо талазы-биле Росспотребсоюз[illegible] чамдык херектелдерни өөренип көөр болза артык эвес.

Садыг [illegible] эң [illegible] турары 170 рубльдиң алгы тоннарын фабрика хойнуң үндүрүп болур. [illegible] ону алгы [illegible] чок бо[illegible] бараанны [illegible] болгаш оон [illegible] кижилеринге [illegible] турар. Ол ажылды механизастаар дээш [illegible] ажылдап эгелей берген.

Загорскиниң алгы-кеш фабриказының продукциязын [illegible] садар дээр болзуңарза, даралында адрес-биле харылзажып ал болур силер:

141200. Москва облазы, Пушкин хоорай, бирги Домбровская кудумчузу, 25. Мособлколхандырылга и ы ң бүдүрүлге-техниктиг комбинадының садыг санажылгаларының төвү.

С. БРАТУХИН,
комбинаттың улуг инженери.

«САЙЗАНАККА» КЕЖЭЭ

«Бай-Тал» совхозта херээженнер чөвүлели улусчу чаагай чаңчылдарны, ёзулалдарны непередип, аныяктар, школачылар ортузунга оларның кижизидикчи утка-шынарын калбартып пропагандалаар талазы-биле солун ажылдарны эрткен чылдан бээр чорудуп эгелээн. Ооң бир херии Бай-Тал суурнуң Культура бажыңынга темалыг дыштаныылга кежээлерин организастап эрттирип турары. Кежээлер хуваалда ёзугаар эртип турар. Агитквартира активчилери ындыг кежээлерни баштай бодунуң девискээринге эрттиргеш, ооң соонда Культура бажыңынга суурнуң нити чурттакчыларының мурнунга эрттирерин чурумчуткан.

Эрткен чылдың төнчүзүнде «Сайзанак» агитквартира «Уруг бажы кыргыыры», «Оваа дагыыры» деп темата сценажыткан, ырычогаал композициялыг кежээни организастап эрттирген. Агитквартираның пропагандизи В. Б. Куигаа эге сөзү-биле кежээни ажыткан соонда, уруг [illegible]ның дүгүн канчаар кы[ргы]ыктаарының бүгү чурумнарын, ёзулалдарын көргүскен, сценажыткан көргүзүг эгелээн. Үш харлаан, бажының дүгүн кыргыдар дээн бичии кижиниң кырган-ачазының ролюнга Туралыг хойжу бригадазының бригадири Шаңгыр-оол Чыдым ойнаан. Ыдыктаан хачы-биле ол уругнуң бажының дүгүнден кылбыкты кезип тура, үш харлаан чашка болгаш ооң ада-иезиниң уруунуң кижизидилгезинге хамаарыштыр аразында үлегер домактарлыг йөрээлин салып, чагыгларын кылгаш, бичии кижиге белекчигежин тывыскан. Уругнуң бажын чыттааш, «Амдыгааштан мал эдерип чоруур, ажылгыш кижи болзун дээш, ооң амы-хууда өнчүзү болзун дээш анай салыр-дыр мен» — дээн. Ооң соонда уругнуң даай-авалары, күүйлери, даайлары болгаш өске-даа чоок төрелдери кылбык кезерин уламчылап, алгаг-йөрээлин салганнар.

Оваа дагыырының сценажыткан көргүзүүнге кол рольду (оваа чоогунуң аалдарының эң улуг назылыг кыргаңы) «Бай-Тал» совхозтуң хоочун ажылчыны суггатчы Мөңгүн-оол Тарын-Базыр ойнаан. Ованың ол-бо талаларында кыштагларда көжүп келген аалдарның мал сүрүүнүң кыштан хүр-менди ажарын магадылап, оор-сук чок, онча-менди турарын күзээн алгаг-йөрээлин оваага саңын салып, аъш-чеминиң дээжизин чажып тура, ол кылган. Долгандыр турар чон өгбениң йөрээлдерин деткип, «Ындыг-ла болзун ам!», «Өршээ хайыракан, оран-таңдым!» дээш чалбарыгларны бир үн алчып, аразында октай каггылап турганнар.

Дараазында уруг бажы кылбыктаан, оваа дагаан черлерге бурунгу тываларның ойнап турган шимченгир оюннарын уруг-дарыгдан эгелээш, улуг боттарынга чедир агитквартираның активчилери кежээниң киржикчилеринге өөретпишкан, кады ойнааннар.

Багай-оол БАРБА.
Бай-Тайга район.

«Шынга» харыылар

ЭКИЖИДЕР БОЛГАН

«Кайыын солун садып алырыл?» деп материал «Шынга» эрткен чылдың ноябрь 26-да парлаттынган. Ол материалда Чадаанага солун садып алырының бергезин бижээн.

Ол материалдың сайгарылгазынга Чөөн-Хемчиктиң «Союзпечать» ажылдакчыларын база киириштирген. Чадаана хоорайга солун садарын база олар башкарып турарлар. Салбыр эргелекчизи А. Б. Иргиттиң тайылбыр бижиинден алгаш көөрге, хоорайның киоскилериниң ажылын депутат С. Д. Монгуш база харылзаа бөлдиринде парторганизация секретары Д. С. Ооржак ол[а]р харыылаар. Хыналда үезинде илерээни болза солуннарны 12 шакта садып эгелээр болган. Садып турар солуннарның саны база колдуунда херектел-биле дүүшкен.

— Солунну чонга канчаар садып турарынга контрольду кошкатканын эргелекчи А. Б. Иргит база бухгалтер Л. Д. Монгуш оларга айыткан. Киоскиниң ажылдаар чурумун үреп, хажытканы дээш Ч. У. Ишпаны ажылындан үндүрген.

Солун садарын экижидер сорулга-биле киоск ажылдакчылары бүдүрүлгелерге, ол ышкаш эмнелгеге солун садып баарының графигин доктаадып тургузарын А. Б. Иргитке даасан. Республиканың «Союзпечать» черинден шак ындыг харыыны редакция алган.

НЕМЕЙ ТӨЛЕП БЕРГЕН

«Ээрбек» совхозтуң ажылчыны Пичи-оол Көк-кыс чазын кыргылда үезинде ажылдаан акшазын четче албаанының дугайында редакцияже чагаа бижээн. Ону сайгарып көөрү-биле дирекцияже чоруткан бис. Директор В. Кара-Донгак, профком даргазы Б. Дондуп оларның ат салганы харыы келген. Ажылчынның чагаазын сайгарып көрген, ында бижээн фактылар шын болган. Ынчан кыргылда пунктузунуң эргелекчизи Светлана Очур сөөлгү нарядтарны киирбээни илерээн. Бо таварылгада буруулуг кижи С. Очур-биле беседалашкан, [illegible] четчелеп киирген. Ынчангаш Пичи-оол Көк[-кыс] [illegible] дүк класстааны база [illegible] ынай-бээр дажыглап [illegible] 60 рубль 35 [копеек]ти немей төлеп берген.

РЕДАКЦИЯДАН: Бо айтырыгны П. Көк-кыс доraan-на дирекцияга азы профкомга тургузар ужурлуг турган. Ийнде, С. Очур улустуң ажылын тоомчага албаан-дыр. Кижилерниң ажыл, амыдыралынга кана-даа хынамчалыг болур ужурлуг. Үште, совхозтуң дирекциязы биле профком чагаа-бижиктерге хынамчалыг болуп, бо харыыны дораан-на чорутканын демдеглээр апаар.

Чагаа парлаттынмаза-даа

ДООЗУКЧУЛАРДАН ЧОРУДАР

Эрзинден Кыргыс Ламажап бо районда эмчилер чедишпес дээр дугайында хомудалын Тыва АССР-ниң Кадык камгалал министерствозунче чоруткаш, кандыг хемчег ап, дузалаарының дугайын дыңнадырывыска, дараазында харыыны редакцияже чоруткан.

Эмчи кадрлар чүгле Эрзинде [illegible]

[illegible] О. Н. Сим [illegible] Б. Д. [illegible]

Бо [illegible] [illegible] турар.

ЭКИНИ ЭКИ ДЭЭР

Декабрь эгезинде Кызылдан Хову-Аксы баар дээш, билет садып алыры-биле Кызылдың автовокзалынга чеде бергеш, нат кайгап кагдым. 4 касса дөртелээн ажылдап турлар. Оларның мурнунда иткилешкен, бөкперлешкен кижи-даа чок. Бирги кассада тыва уруг ажылдап ор. Эң ылаңгыя орус дыл билбес кижилерге ол кончуг таарымчалыг. Ол бир хүн ышкаш кылдыр вокзалдың кассалары үргүлчү ынчаар ажылдап турар болза, магалыг-ла чүве чорду. Экини эки дээр апаар.

Сүге-Маадыр СОТПА.
Ак-Тал суур.

ТЕЛЕВИЗОР КӨРБЕЙН ТУР БИС

Бистиң Кунгуртуг суурга элээн каш чыл мурнунда ретрансляторну тургузупкаан соонда, ийи чыл хире дамчыдылга дыка эки турду.

Ам телевизор дээш хилинчектени бердивис. Телевизор көргүспес, шокараннаан, чуруу үнүп кээрге, үнү чиде бээр, а үнү үнүп кээрге, чуруу чиде бээр. Херээжен[ңер] хомуданчыын чүү дээр боор!

Бисте кедээ Советтиң күүскому, партком, совхозтуң дирекциязы бар-дыр. Олар чогуур черлер-биле дугаалашкаш, негелдени шиңгыы тургузар болза эки. Чамдыктар [illegible], телевизор [illegible] улус келген [illegible] а түңнел-даа чок боор [illegible].

Василий ДОРЖУ.
Кунгуртуг суур.

«СҮТ-ХӨЛ-ХЕРЭЭ»

Архив материалдарының бадыткалы

(Уланчызы. Эгези №№ 286, 288, 290, 292, 294, 300 «Шында»).

Агбаан ёзулуг-ла бышкан партийжи, Коммунистиг партияга, Совет төрээн чуртунга шынчызы-биле бердинген интернационалисчи турган. Тыва Арат Республика Совет Эвилелиниң составынга кирериниң мурнунда-ла, ол 1944 чылдын август 15-16-да болган ТАРН-ның Биче хуралының сессиязы болгаш ТАРН Төп Комитединиң IX пленуму тыва улустуң тура-соруун, күзел-чүткүлүн илередип, ССРЭ улустарының [өг-бүле]зинге кирериниң айтырыын чугаалажып турда, аңаа бүгү тыва чоннуң төлээлекчилериниң мурнунга ол мынча дээн: «Бо тургустунуп турар айтырыг болза республикавыстың бурунгаар [хөгжү]лдезинге төөгүлүг ужур-утказыг. Бо айтырыгны мен моон мурнунда-ла бо ии[ли] [illegible] кодуруп турган болгай [illegible]. Ам бөгүн ону бодап көрүңер. Анатолий Шу[илович] ол херектиң кайы [illegible] улуг ужур-дузалыын баш бурунгаар билип турган[-]дыр. Ынчаарда-ла ол «Мени [illegible] чазаам өстүрүп [illegible] кижизидип каан, мен чүгле [illegible] [illegible] чалчазы [illegible]. Оон бүгү ажыл-чорудулгазы, амыдырал-чурттал[газы], эрткен оруу оңу бадыт[таан] турар, ону бөгүн чорга[а]-биле [illegible] [illegible].

[illegible] 1953 чылдың апрель 6-да «[illegible]» [illegible] [illegible] Шы[нга] Сүт-Хөл райкомунуң [illegible] даргазы турган Василий Серенович Чүлдүмнү тудуп хоругдаан. Ол дээрге сүт-хөлчүлерниң сөөлгү бажыннаткан кижизи. Ону 58-тиң дөрт чүүлдери-биле буруудаткан. Херекти ол-ла чылдың август 16-да доозкаш, шериг трибуналынче чорудупкан. Ам сактып көрээл: апрель төнчүзүнде бо херек талазы-биле Москваның комиссиязы ажылдап эгелээн, май айда Агбаан болгаш өске 15 кижиниң херээнин талазы-биле шииткелди күш чок болдурган, августа өске беш кижиниң шииткелин база солаан. Байдал мындыг турда-ла, область эргелелиниң удуртукчулары Чүлдүмнуң херээн доозуп, трибуналче киирип турган. Оон туржук, август 1-де Барыын Сибирь шериг округунуң прокурорунуң дузалакчызы, юстицияның подполковниги Будачев херек доозулбаан турда-ла, МГБ эргелелиниң начальниги Смирновка дөрт бижимел айтыышкынны берген. Чүлдүмнүң херээ-биле таныжып көрге[ш], ону буруудадыр барымдаа тыппадым, ынчангаш херекти соксадыңар. Чүлдүмнуң хостап салыңар. МГБ начальни[ги] [ол] айтыышкынны [illegible] дир хамаанчок. Чүлдүмнуң херээн округтуң шериг прокурорунче чоруткан, ол прокурор бодунуң дузалакчызының айтыышкынын бадыт[таа]ваан. [Ч]үгле ийи-чаңгыс [illegible] чүүлдерни [illegible] [illegible]. Ол [illegible], Смирнов, Свиридов [illegible] херекти [illegible] чылдап, Чүлдүмнү [illegible] турганнар. Чүгле хамык херектер буурап дүшкенде, аргажоктуң кырындан ол-ла чылдың ноябрь 6-да Чүлдүмнү хостап салганнар. [illegible] барымдаалавас үе ындыг турган, ону ам эки угаап билип алыры чугула!

Василий Серенович Чүлдүм деп кымыл дээрзин чугаалавас аргажок. Ол 1917 чылда Барыын-Хемчик кожуунунуң Кара-Хөлге төрүттүнген, 5 харлыында өскүс калган, 7 харлыындан эгелээш 1932 чылга чедир бай Анандыга хөлечиктеп чораан. Он беш хар чеде бергеш, алдын уургайларынга дөрт чыл ажылдаан. Ооң соонда аас-кежик бооп, Ойрот-Тура хоорайга кедээ ажыл-агый техникумун доозуп алган, оон эгелээш чонунга шынчызы-

ОЛ КАНЧААР БОЛГАНЫЛ?

биле бараан болуп, албан-хүлээлгезин ак сеткилдиг күүседип келген. Василий Чүлдүмнү Чөөн-Хемчиктиң, Кызыл кедээ районунуң, Тожунуң, Сүт-Хөлдүң чону эки билир турган, ол районнарга күүскомнар даргалап, ажылчы чоннарның область, район Советтериниң депутадынга чаңгыс эвес удаа соңгуткан. Ол хоп-мегеден, сталинизм үезинде репрессиядан когараан, хөй уруг-дарыгның адазы чораан. Баш удур чугаалап калыыл, Агбаан, Чүлдүмден аңгыда оон биле кады хилинчектедип чораанарның кижи бүрүзүнүң дугайында чылыг сөстерни билип болур турган, ынчалза-даа солун арнынга ол күлдзи хандырып шыдавас дээрзи билдингир. Социализм [illegible], чоннуң эрге-ажыы [illegible] демисежип чораан ол хоочуннарның [illegible] ат-алдарының мурнунга мөгеер — бистиң хүлээлгевис.

Бо хай-халаптыг «Сүт-Хөл херээниң» [illegible] [illegible] 1953 чылдың ноябрьда хагдынган. Ынчалза-даа бистер оон-биле бо херектиң арыннарын хагбайн тур бис, чүге дээрге база [illegible] сагындыгып [illegible] 1953 чылдан 1956 [illegible] чедир, партияның XX съездизинге херек кырында чуртка болуп турган массалыг калбак террордан когаранарны келдередир, агартыр, чаагай адын эгидери ол чылдарда чаа-ла эгелеп турган. Ынчангаш 1953-1954 чылдарда бо херек талазы-биле кылгылаан чамдык түңнелдерни бөгүнгү номчукчу кайгаар-даа, чиктигзинер-даа чыгыы.

Баштайгы чөптүг шиитпирниң эгези 1953 чылдың август 14-те болган. Ынчаарда СЭКП Тыва обкомунуң секретариады ССРЭ Прокуратуразының болгаш ССРЭ ИХМ-ниң бригадазының «Сүт-Хөл херээниң» дугайында информациязын дыңнааш, бо херектиң материалдарын бригада колдуунда долузубиле анализтеп көргеш, Сүт-Хөл районнуң девискээринге антисоветтиг, буржуаз-националистиг үрегдекчи-хоралакчы организация турган дээрзи бадыткаттынмаан дугайында шын түңнелди үндүрген дээрзин демдеглээн. Ынчангаш бригаданың түңнелдерин шын деп санаар болгаш бригаданың санал-оналдары-биле чөпшээрежир деп доктаалды хүлээп алган.

«Сүт-Хөл херээ» оон-биле буурап дүшкен. Ынчалза-даа айыыл чок органның удуртукчулары оон кандыг-даа түңнел үндүрбээн, бир-ле кордалдыг турган «Хоочун [illegible]» ындыг кончуг [illegible]! Оларның чаңгыс [к]ырдап турганы — Москва чүү деп түңнел үндүрер ирги? Хевээн кордаа!

1953 чылдың октябрьда ССРЭ-ниң чиигине прокурору биле ССРЭ-ниң [иштики] херектер министриниң ат [illegible]. Ол айтыышкында үстүнде айыткан бригаданың түңнелдерин [illegible] бадыткавышаан, [illegible] нарны хостаарын негээн. Ол айтыышкында чамдык кижилерниң талазындан националисчи чугаа, домак эдип, ындыг утка[лыг] агитас-суртаал тарадып турган дээрзин айыткаш, ону бодамчалыг хынап көөрүн айыткан турган. Ол-даа чеп, «салгын чокта сиген бажы шимчевес» дээр болгай, ол үениң байдалы-биле магадылал-дыр. Ол үеде «реабилитация» деп сөс шуут дыңналбас турган. Ынчалза-даа бажыннатканнарны удавайн хостап салганын демдеглевес аргажок.

Ол-ла айтыышкын-биле кады бо херекке хамаарылгалыг, хоойлу-дүрүм үреп турганнарны күрүнениң айыыл чок чорууның органнарындан үндүр сывырар деп ССРЭ ИХМ-ниң министриниң дужаалы база келген. Ол дужаал ужур-дүрүм чокталып, калчаарап турганнарга каан, аяс хүнде чаңнык дег согуушкун болган. Ындыг шиитпирни олар манавайн-даа турган. Ол хире бодун тогдунган идегеттер турган. Оларның аттары бо: МГБ-ниң область эргелелиниң начальниги, 1915 чылда төрүттүнген подполковник Смирнов, ооң оралакчызы, 1909 чылда төрүттүнген полковник Саломатов, килдис начальниги, 1919 чылда төрүттүнген капитан Свиридов, килдис начальниги, 1918 чылда төрүттүнген Самарин, килдис начальниигиниң оралакчызы, 1907 чылда төрүттүнген подполковник Новиков, салбыр начальниги, 1918 чылда төрүттүнген майор Шкалов, Сүт-Хөл район салбырының начальниги, 1902 чылда төрүттүнген майор Бурчанинов болгаш өскелер-даа.

1953 чылдың ноябрь 25-те СЭКП Тыва обкомунуң бюрозу МГБ-ниң Тыва автономнуг областьта эргелелиниң чамдык удуртар ажылдакчыларының талазындан социалистиг хоойлу-дүрүмнү үреп турган фактыларының дугайында айтырыгны чугаалажып көргеш, демдеглээн: [illegible] 1952—53 чылдарда МГБ эргелелиниң [illegible] начальниги Петров, ооң соонда Смирнов Сүт-Хөл районнуң [illegible] [illegible] элээн хөй кижилерни антисоветтиг, үрегдекчи, хоралакчы, националисчи организацияның киржикчилери деп мегениг[ге] буруудадыышкын ёзугаар тудуп хоругдаан. Ол херекти амгы үеде соксаткан, хоругдатканнарны хостаан. Эргелелдиң начальниги Смирнов аңаа даасан ажылдың харыысалгазын чидириш, политиктиг согур чорукту көргүзүп, Сүт-Хөл районда антисоветтиг организация бар деп меге информацияны киирип, СЭКП ТК-ны болгаш партия обкомун будулдуруп турган, бөлүк коммунистерниң бажыннаар дугайында обком секретарыларындан чөпшээрел ап турган. Бо талазы-биле область прокурору Бакулин, ооң оралакчызы Даш-оол МГБ-ниң киирип турган көргүзүг материалдарын ылап шыны-биле үнелевээн, негелде чок болган. МГБ-ниң чамдык удуртукчу ажылдакчыларының партияга удур мындыг ажыл-чорудулгазы национал кадрларны истеп сүреринге, националдар аразынга чөрүлдешкек чоруктарны хөгжүдеринге, буржуаз-националисчи кижилерге чем берип турган.

[illegible] хоойлу-дүрүмнү каржызы-биле үреп, бөлүк хамаатыларны барымдаа чок черге бажыннап турганы — бо бүгү болуушкуннар партия обкомунуң бюрозу [illegible] секретарылары Тока, Анкудинов болгаш ол үеде обкомнуң бирги секретарының хүлээлгезин күүседип турган Дьяа[ченко] МГБ-ниң область эргелелиниң ажылынче хынамчалыг хайырбайн, чүгле оон информациязынга бүрүнү-биле бүзү[р]еп [illegible] [illegible] СЭКП обкомунуң бюрозунуң [illegible] [illegible].

[illegible]

Ойдуп ИРГИТ.
Юрист.
Дандар-оол САРЫКАЙ.
Чогаалчы.
Таан-оол ХЕРТЕК.
(«Шынның» тускай корр.)

(Уланчылыг)

Шүлүк кыдыраажындан

ШЫДААР КИЖИ ШЫДАП ЭРТЕР

Тозан чылдың онзагайын
Доозавыс билир бис бе?
Арат кижи шынчы оңгүү —
Аът чылы болбазыкпе.
Амыдырал барын болгай.
Алдаг кылза — атка багай.
Ынчангаштың базым санын
Ылап хынаар — ботка херек.
Мерген угаан четкени
дээш,
Бежен харлааш,
чоргаарланыр.
Амыдырал берт оруу
Ам-даа узун, ону бодаар.
Хүн-даа дивес, дүн-даа дивес
Күжүр чүрээм хөлзеп пат
чор.
Ажырбас оң, үе эртер,
Ажык балыым экирий бээр.
Хайлыг чүве, тырык черде
Харыкчы чок ышкашпыл бар.
Шыдаар кижи шыдап эртер
Шылгалданың бирээзи ол.
Кара-оол САРЫГБАЙ.

ШАГАА

Эрги чылывыс
эргилип чанды
Чаа чылывыс
чаларап келди.
Экини эккеп,
шаңнады
Шагааны чарлап,
чалады.
Саңывыс салыылы.
Чажывыс чажаалы.
Час шаг эрте
дүжер болзун.
Чаш мал төлү
менди болзун!
Үүжевисти бузаалы
Үнчүп, киржип шайлаалы.
Ак-хар эртежик
арылзын.
Анай, хураган
омак дешкилешсин!
Шиник, байлак
чай дүшсүн.
Сиген, тараа
элбекшил болзун!
Ак чем арбын-на
болзунам,
Аарыг-аржык
өршээлдиг болзун!
Виктор САГААН-ООЛ.

ЧЕТТИРДИМ, ЭШ

Шагда олчаан ужурашпаан,
Чашкы шаамда өңнүүмге
мен
Базаар орта дужарымга,
Бажыңынче чалаар болду:
«Эки хүнде кел даан.
эжим,
Эжин куруг орар эвес:
«Төммес-сарыг» салып
аарып
Төрелдерим өөредип каан.
Баштайгы-ла дугураавым
Бажың аарыын ушта
шаалтар.
Ийигизин пжипсиңзе,
Иштиң хөңнүң чазалып
кээр.
Үшкү дашка холга кээрге,
Үнер-чанар шиизэн үстүр
Үр-даа болбайн, бодун
билбейн,
Үеп-даян хөөрей бээр сен.
Дөрткүзүнге күжүң четпес—
Ток кылдыр ужур шааптар.
Дөргүл-төрел хүндүлээнде,
Дөрге чыргап чыткай-ла сен.
Улус бажың белен билбес:
Угбам сугнуң артында мен.
Туттурза-даа алзырбас бис:
Дуңмаларым — шагдаалар
ийин...»
Эжим суга баар чоор бе.
Элээн пактап алыр чоор бе?
Четтирдим, эш, шынын
соглээйн.
Черле барып шыдавас мен.
Сергей ШААЛЫ.

ДЫҢНАКСААР МЕН

Сыннар эдээ Хиндиктигиниң
Чыварынга каксыксаар мен.
Сыдым чайган чылгычының
Сыгыртырын дыңнаксаар
мен.
Кадар оъттуг Тоолайлыгның
Хадын орта каксыксаар мен.
Кадыр дагда сарлыкчының
Каргыраазын дыңнаксаар
мен.
Зоя ДОНГАК.

ҮЛЕГЕР ДОМАКТАР

Алыышы камнап чуртта
Аъдыңны хүндүлеп эдиле.
Сыып сеткил суксадыр
Шолук сеткил човадыр.
Ажылчын болзуңза, тараа
чиир сен
Чалгаа болзуңза, [illegible]
чиир сен
Хол даяң азнаар,
Хөй дыңнаан, ажынмас
Чаагай эштиң — [illegible]
Чарлык берээн — [illegible]
Меңгиге арга бар,
Меңгүнге чайыр бар
Деспе хээли элер кааттаар,
Торгу хээли тын кааттаар.
[illegible]
[illegible]
Долаана МОНГУШ.

Ч. ЧИМИТ, моол чогаалчы

СӨӨЛҮНДЕ БАРГАШ...

Рассказ

Далхжав-акый дарга кижиниң эрге-дужаалы дег эки ажыл кайда-даа чок деп бүзүреп чораан. Ынчалза-даа бо чечен чугаага ооң бүзүрелиниң дугайында эвес, а сыр өске чугаа болур.

Шаанда магалыг-ла үе турган ийин. Кандыг-даа айтырыгны сээң киржилгең чокка-ла бөдүүн, чиңги-биле шиитпирлеп каар. Кол-ла чүве кандыг-даа харысалга безин турбас. Сээң чагыргаңда кижилер — килдистер эргелекчилери, инструкторлар, референтилер кандыг-бир айтырыгның төлевилелин ажылдап кылгаш, сенээ берип каар, а ону сендеч улуг дужаалдыг даргалар дамчыштыр сайытка бодуң чедирер апаар сен. Ол бодунуң талазындан: — Арттырып канар, бис манаа сайгарып көөр бис — деп каар. Оон ынай чүү болуру сээң кезенээшден-не кескү, сайыттың чиик-каразы чазак бажыңынче караш дээр. Ол дээрге сээң тургускан айтырыгларыңны бедик деңнелге «сайгарып» турарының демдээ-дир. Ону көргеш, сайыттың эрге-хүлээлгезин чайлыг күүседип шыдаар-дыр мен дээрзин Далхжав иштинде бодаан. Бир эвес үстүндеч айтырыгны боттарыңар шиитпирлеңер дээр болза, сайыт коллегия кежигүннериниң чыгтаз, шиитпирни ажылдап кылыр. Ынчан база-ла харысалга чок артар апаар, магалыг-ла.

Хүндүлүг Далхжавты бүгү-ле таварылгаларда эки, шынчы кижи дээш «көрбээн чүвези чок, көдүрбээн хөнээ чок» дээр хээннүг үнелел бижыглап, кижилер ону эки билбес-даа болза, та чүге ындыг чүве, ынчаар санаар турган. Ындыг үнелелдиң ачызында, ол дыка хөй албан черлериниң удуртукчузу болуп ажылдап келген. Кажан ол ажылды ооң уун шывавазы билдинип келирге, ону өске удуртур черже шилчидип каар апарган. Шак ынчаар ол чүгле херээженнер чөвүлелиниң даргазындан аңгыда, бүгү соңгулдалыг эрге-дужаалдарны эдилеп чораан.

База катап дарга Далхжав дугайында чугаа үнүп келирге, сайыт мынча дээн:

— Ам чүнү канчаар бис, че? Эртем-билии чок-даа болза, ооң удуртукчу ажылдарга арга-дуржулгазы улуг болгай. Ам канчаар, өске ажылче шилчидер-ле болгандыр. Саң-хөө килдизиниң эргелекчизинге томуйлаар-дыр аа.

— Бурунгу чылгы ол эрге-дужаалды угбаан кижиле болгай — деп, олурганнар чугаалаан. Сайыт бүгү килдистерни салаа базып санап көөрге, ол-ла харыы дыңналыр болган.

— Кайнаар киир идиптер чоор? — деп, сайыт боданган. Ынчалза-даа «эки чүве элеп читпес» дээр бодал башка кирген. Ооң чагыргазынга турган албан черлериниң даргазын депшиткеш, ооң орнунга Далхжавты киириш алган. Хамык-ла чүве эрги хевээр арткан. Амыдыралынга сагыжы ханган Далхжав: «чагыргага таптыг дыңнангыр, чөпшүл кижилер турар болза, хамык-ла чүве чайгаар бүдер-дир. Ындыг кижилер-ле турар чүве болза, албан чери хамаанчок. сайыттар черинде баштап болур кижи-дир мен ийин» деп иштинде боданган.

Дем-не сагындырган ышкажык мен, амыдыралга Далхжавтың күзел-соруунуң бүдүнчүктелиниң дугайында чугаа эвес, а ооң бурааштынының дугайында деп аан.

Бир-ле кайгамчык эки хүн сайытты ажылындан халап каапкан. Чаа сайыттың баштайгы даалгазын Далхжав эрги чаңчыл ёзугаар күүседип, бүгү ажылдарны чагырткан кижилеринче чүүй каапкаш, боду хамыктарынга артпаш калган. Оон белен болу берген телевидение-биле сайытка чеде берген.

— Кай, болу берди бе? Канчап ындыг дүгеен кылыптыңар?

— Ийе. Элээн каш уйгу чок дүн-хүннүң түңнелинде болу бергени ол-дур ийин.

Сайыт телевилел-биле танышып ора, улам ханы тодарадып билип алыры-биле, аңаа айтырыгларны удаа-дараа салып эгелээн. Далхжав кезек ол-бо былгап харыылап ора, эрик кырынче үндүр октапкан балык дег, аксын ашкаш орупкан.

Ол хүндең эгелээш, Далхжав амыр-дыш-даа көрбестээн. «Чүнү кылырыл? Канчаарыл» деп айтырыглар ону хүн бүрү хилинчектеп эгелээн. Эрги сайыттың «Арттырып канар, бис сайгарып көөр бис» дээр үеи ам эрткен. Чаа сайыт айтырыгларны ол-ла черинге шиитпирлээрин, кымның чүнү-биле харыылаарын тодарадырын, бот-идепкейлиг, харысалгалыг болурун негеп туруп берген. Ол шыя болбайн канчаар. Ынчап кээрде чүү-даа болур-ла болгай, харысалганы кым хүлээрил? Далхжав чүү боор, эрги ёзугаар ажылдап, «чүүден чүү-даа болу бээр чадавас», дээр хоочун ажылдакчыларның ажыл-херекчи санал-оналдарын столунуң хааржактарынче шыгжап эгелээн. Ооң түңнелинде, начальниктиң адынга хамааржыр чугаа-соот база катап сыстыы үнүп келген. «Чүл бе? Бистиң ажыл-херээвисти аптаралап, чогуур черинге чедирбеске канчап болурул? Кандыг-бир чүгула хемчээл алыр үе келген эвес чүве бе?», деп ооң чагыргазында ажылдакчылар чугаалашкаш, мындыг түңнелге келген:

— Эрги хевээр ажылдап болбас. Ам чаа ёзу-биле ажылдап эгелээр херек. Эде тургустунар, дүрген-ниң негелдези-биле чаарты ажылдаары чугула.

Сөөлүнде баргаш, Далхжавның моон соңгаар ынчаар ажылдап болбас деп чүве тодарап келген. Бир-ле катап ол бодунуң ажылдаар оруктарын иштинде алгаш, ам [illegible] «Эрге-дужаалыңдан мени хостаарын дилеедим...». Ол дээрге ооң баштайгы хуузу бүзүрел шиитпири болган.

Сарыг-оол КУУЛАР
орус дылдан очулдурган.

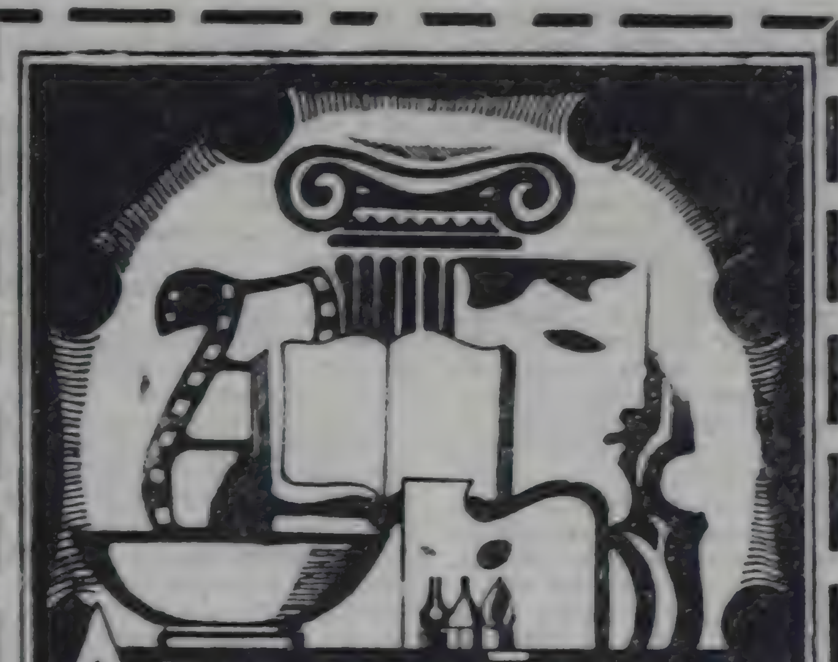

ПИЙ ЧЕЧЕННИҢ МАРГЫЖЫ

— Өрү коданның дүгүн кыргыыр.
— Кажан кыргыырыл?
— Эртен кыргыыр, баар сен бе?
— Барбас мен.
— Чүге барбас сен?
— Ыт эвес, коданга кым чедер!

• • •

— Өрү кодан чанынга хоюң чедире бер.
— Тыппас мен.
— Канчап тыппас чүвел?
— Та кайы аргада халып чоруур кодан.

• • •

— Аъдың чоп дерлигил?
— Актың суун кештим.
— Терең-дир бе, сыыктыр бе?
— Шаап кешкеш, эскербедим.

Борбак-оол САРЫГЛАР.

СОНУУРГАКТАРГА

ГИННЕСС ФИНН ЕЗУ-БИЛЕ

«Гинесстиң рекорд номунда» 300 хире арында финн дыл кырында бижиттинген факт-барымдаалар, чуруктар болгаш рекордка санаттынар хире өске-даа чүүлдер бар. Чаа үндүрген номга немей база чаа рекордтар тывылгазын тайылбырлап турар. Лапландия полярның ындында Этеритсипутеритсипуолилаутатсийяния деп черниң чурттакчылары Суоминиң картазында ындыг узун аттыг чурттакчылыг чер чок деп чоргаарланып турарлар. Номда дыка хөй каттырынчыг чүүлдер кирген. Балык мүнүнге хандыкшылдыг бир кижи, мүн хайындырып ижер дээш чүс балыктың казырыын карттаарынга чүгле дөрт минута үндүрген. Өске бир кижи дыштаныр дээш кресло-чайганыышка 84 шак иштинде чайганган.

ЧАДАГ-ТЕРГЕЛИГ ДӨРТ КИЖИ

Англичаннар Рори Споверс, Дэвид Элиот, Стив Корри болгаш Крис Миллс олар Африканы дескинип көөр талазы-биле чадаг-тергени ажыглаар-дыр деп дугуржуп алганнар. Мурнуу талазындан соңгу талазынче чадаг-терге-тандемге үш кижи олуруп алгаш педаль теп чоруп орда, дөрт дугаары аңаа чадаг-терге-биле соондан сүрүп чораан. Олар эрткен чылдың май айда Ботсван Габорон төптен үнгеш, аян-чорукчулар, Зимбабвени, Замбияны, Малавини, Танзанияны эрткеш, Кенияда чедип келген. Ам оон үнгеш Суданны таварааш, Египетче эгтеш, оон-биле дөртелээн Африканы кезээн аян-чоруун доозар.

Боттары моон мурнунда планнап алганы аян-чоруун апрель айда Лондонга доозар. Аян-чорукчуларның бодалы-биле алырга, аялгызында чедиишкиниг чоруп турар. Ол [illegible] чадаг-терге [illegible] 63 катап чарылган, 7 шестерня, 48 спицалар солаан, 8 покрышкалар элээн.

БИЧИИ ЧЕЛБИИШ

[illegible] ан-не бичии челбиишти кыдат мастерлер кылган. [illegible] Ынчалза-даа ооң сыгыглярынга он бир пейзажтар болгаш 375 иероглифтерден тургустунган он бир шүлүктерниң сөзүглели [illegible] бээр. Челбиишти чаан сөөгүнден кылган.

ЧОЛДАК АВА

[illegible] Американың Каттышкан Штаттарында 38 харлыг [illegible] 83 сантиметр [illegible] Ынчалза-даа ооң 14 харлыг [illegible] 182 сантиметр, а он харлыг уруу 120 сантиметр. [illegible] турары-биле алырга [illegible] Глория боду тускай [illegible] автомобильда [illegible] турар.

ЭСКЕРИГЛЕР

Э-ХЕЙ

Чоокта чаа Эрзин суурга ажыл-албан ужурунда чораш, январь 5-те Кызыл чоктаар самолётка бир билет чагып алгаш, эртенинде баарымга, меңээ билет четпейн барган. Узун даңзы ёзугаар 12 кижи ат бижиткен турган бис. Мен 18 дугаарында болдум. Эрзинче кыныны үеде чүгле чаңгыс Л-410 ужудар. Олуттары — 19, а бирде—15 олуттуу-даа келир-ле. Ол эртен заалчег ёзугаар 15 кижи «аът-танган». Артканнары калыттынган. Сагыш-сеткилим арай кударгай болзажок, радист К. Х. Оюннуң шынчы, ак сеткилдиг, ажылынга ылап бердинген кижи дээрзинге бүзүрээш, мактаардан өске чүве тыппадывыс. Сөөлүнде кижилерге билетти бергеш, даңзы бажында улусту оюп каалтар эвес, шында-ла «Эр-хей» чорду.

АЛА БАЖЫҢНАР

Суурда кодээ Совет баарында ала бажыңнар та чеже чыл улаштыр туруп келген чүве. Бир талазын малгаштааш, чугайлап каан бажың каракка чылыг костүр, өске бирээзи сыр өске өңнүг—карак өер. Ында агартыр чугайлап алза. Мында улус түр чурттавайн турар болгай. Бир эвес чурттакчылар чугай «тыппас» болза, кодээ Советке ол хамаатыларны келдирип эккелгеш, арга-сүмеден кадып, чаа, чараш бажыңнар чаңгыс аай хевирлиг турарын чедип алза. Оон башка чаа кудумчу туржук, кодээ Советтиң адреизинге ол кежээ [illegible] эки үлегер-чижээн эдерипсевес, «дужуп бербес» хөй эвес чурттакчылар багай салдарны чедирип турары чутаажок.

ЧАГЛАК ЧОК АРТКАН

Суурнуң мурнуу талазында дөң кырынга мурнунда хей бок төктүнген турган. Барза-барза харын-даа ол самолёт хонар шөлдү «хөлгаарлаарынче» чоокшулап орган. Бир эки хүн Эрзин кодээ Советтиң биле районнуң чуртталга-коммунал ажыл-агый эргелели «Чеве!» дишкеш, хөй муң акшаны чарыгдап, ол бокту чаңгыс черге бөле үстүрткен. Ол чорукту катаптавас, ынаар база катап бок мөөңневе-зи-биле тускай будканы таңныыл-биле тургускан. Бир орай кежээ ол чаңгаш эртен келирге, демги чаглактаныл турган «[illegible]» чок, билдинмес ужже «кижике» берген болган.

ҮНЕ ЧОК ДАҢЗЫ

Орус улустуң «Чиңге ужук-биле бижээн чүүлдү моң балды-даа дажынмас» дижири ышкаш бир чамдык албан черлеринде шагда олчаан бижээн аскан дыңнадыг-бижиктер үе аайы-биле элеп, саргарар чеде берги дээн тура-ла турар. Эрзин райкүүскомунуң административтиг бажыңының адаккы кадында күүском кежигүннериниң чонну хүлээп алыр хүн чуруму шагда-ла эргижирээн. Аңаа-ла [illegible] ужук-биле парлап бижип каан даңзыны чаартып алырынга та чүү чүве шаптыктап турар чүве. Эн-не элдеп чүве, кижилер хүлээп алыр туржук, бодунче ха-төрелдери безин баарын хорул каан. «тускайлаптан» бир кижи күүском кежигүнү болуп «хевээр артып турар».

Седип МОНГАЛ.

ЧААННАР

ИНДИЯ. Бихар штатка азырал дириг амытаннарны садары-биле ярмарканы чылдың-на организастап турар. ЧУРУКТА: ярмарка мурнунда чааннарның эштип турары.

СЭТА-ның фотохроникаЗЫ.

КРОССВОРД

ДООРА ДУРГААР: 5. Европада күрүне найысылалы. 6. Сонуургалдар аайы-биле бөлүк. 10. Чымчак тыва идик хончузунуң баа. 11. Ээр кезээ. 12. Эрги албан черлериниң ажылдакчызы. 15. Тожуда даг. 17. Ыт ады. 18. Өг кезээ. 19. Чагы, баглааш. 23. Бичии уруг ораар пөс. 24. Улуг эвес хат, сырын. 28. Тыва эртемден, төөгү эртемнериниң доктору. 30. Өлүк, аңчыгаш. 31. Бир Европа күрүнезиниң үндезин чурттакчызы. 32. Дүктүг улуг эвес аң. 33. Дужаал, онаалда.

УЗУН ДУРГААР: 1. Шээр мал. 2. Тудугга ажыглаар тайга үнүшү. 3. [illegible] 4. Каа-Хемде хем. 7. Маргылдаа, күштүгүнүң шилилгези. 8. Сөс. 9. Тываның [illegible] тыва [illegible] 13. Малдың иштики органы. 14. Хемчег [illegible] 20. Хоорда [illegible] чер. 21. Ак торлаа. 22. Аът дериниң бир кезээ. 25. Аңның кежи. 26. Улуг аң. 27. Шыгырааштыг [illegible] гаалчы. 29. Арга кужу.

ТӨГЕРИКТЕ: 16. Бии-Хемде хем.

Кроссвордту Николай САТ тургускан.

Хамаатыларның кичээнгейинге

Чуртталга шөлүн алырының хөлчөөнде турарларны катап бүрүткээринче хамаатыларны Кызыл хоорайүскомунуң чуртталга бажыңнар килдизиниң даразында хүлээрде келирин чалап турар:

— дайынның инвалидтериниң, киржикчилериниң болгаш оларга деңнештирген кижилерни январь 15-тен 21-ге чедир;

— бажыңнарны январь 22-ден 28-ге чедир;

— бирги ээлчегде турар өске-даа хамаатыларны январь 28-тен февраль 11-ге чедир;

— 1971-1975 чылдарда ээлчегте киргеннерни февраль 12-ден 18-ке чедир.

— 1976-1979 чылдарда февраль 19-тан 26-ге чедир;

— 1980-1983 чылдарда март 1-ден 10-га чедир;

— 1984-1986 чылдарда март 11-ден 20-ге чедир;

1987-1988 чылдарда март 21-ден 30-ге чедир.

Катап бүрүткээшкинниң хүн бүрүде 14-тен 18 шакка чедир, субботада 9-тан 14 шакка чедир чоруттунар.

Өг-бүлезиниң бүгү кежигүннериниң документилерин, чиңгелдээлерге хамааржыр эрге дугайында [illegible] болган чурттап турар чериниң [illegible] алгаш келир.

ХООРКҮҮСКОМ.

телевидение

ЯНВАРЬ 13

МОСКВАДАН

БИРГИ ПРОГРАММА

6.30 120 минута. 8.30 Өг-бүле академиязы. 9.00 Мультфильм. 9.10 Улусчу хөгжүм херекселдериниң үнери. 9.40 Кижи ижигуду. 10.40 «Улусчу чогаадылга». 11.10 «Дириг амытаннар оранында». 12.10 Тиилелгениң 45 чылынга. 4 сериялыг уран-чечен телефильм «Бүгү артпан амыдыралынга». 1-2 сериялары. 14.30 ССРЭ-ниң улустуң артизи Ю. В. Никулинниң чогаадыкчы чорудуун дугайында уран-чечен фильм-монографияның баштайгы көргүзүү. 15.40 Делегей программазы. 16.10 Леонид Быковтуң рольдарны болгаш фильмнери. «Парлар чааңчылгарыкчызы кыс». Уран-чечен фильм. 18.00 Делегей программазы. 18.45 «Крок» деп 1-ги бүгү-эвилел фестивальдың фильмнери. «Канчап кижи болуруул», «Карло ачаның театры». 19.15 Улусчу чогаадылганың «Радуга» телепрограммаларының 8-ки делегей фестивалы. «Оркестрниң хөгжүмүнүң адаа-биле». (Швейцария). 19.45 «Кинопанорама». 21.00 «Үе». 21.30 «Кинопанорама». 22.45 «Чаа чылдың детективи» деп телебалет-баштактаныгның баштайгы көргүзүү. 23.10—23.45 Хөгжүмнүг программа «А».

ИЙИГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.20 «Бичии эртемденнер» [illegible] Уран-чечен фильм. 9.30 Мультфильм. 9.45 Эвилелдиң республикаларының студияларының фильмнери. «[illegible]» 1-2 сериялары. (Рига). 12.00 Республиканың [illegible] дугайында [illegible] фильмниң баштайгы көргүзүү. 12.30 М. Нестеровтуң [illegible] делгелгезинде. 13.15 УССР-ниң хөгжүмнүг аас чогаалының концерти. 13.45 Эвилелдиң республикаларының кинопублицистиказы. «Честечиик». Телефильмниң баштайгы көргүзүү. 14.05 Дж. Тартини. Концерт. 14.30 Видеоканал «Эфирде — Совет Россия». 17.00 «Министрниң театрга дебиюу». Пеленниң режиссерлап тургускан «Тартюф» деп шиизи Омскиниң академиктиг шии театрынга көргүскениниң дугайында. 18.00 Орус чугаа. 18.30 «Үе». 19.00 «Бүгүдеги педагогика». 20.00 «Тамчының улуундан чаңнаар». 20.15 Поэзия минуталары. 20.25 «Легенда ышкаш төөгү». Хөгжүмнүг телеабонемент. 21.30—01.15 «Бистиң чурттап турар оранывыс». В. Виноградовтуң режиссерлаан фильмнери. «Кайгамчыктыг карачывеш аразын сактып чор мен». Уран-чечен фильмнер «Вена экспрези». «Ашаки барбаңар, уруглар». Кино-концерт. — «База катап ынакшыл дугайында».

ӨӨРЕДИЛГЕЖЕ ЧАЛАЛГА

Красноярскиниң политехниктиг институдунуң Кызылда филиалы чурттуң техниктиг дээди өөредилге черлеринге кирериге белеткээр кежээки болгаш бот-өөредилгелиг 4 ай хуусаалыг курстарга хүлээп алышкыннын эгелээнин чарлап тур.

4 ай хуусаалыг кежээки курстарга өөренгени дээш 40 рубль, бот-өөредилгелиг физика болгаш математика талазы-биле тайылбырлыг болгаш хыналда ажылдыг курстарга —40 рубль, тайылбыр чок курстарга 15 рубль төлээр.

Билдириишкинниң директорнуң адынга бижиир болгаш өөредилгениң өртек-хөлезинин институттуң кассазынга төлээнинин азы № 141307 агар санче шилчиткениниң дугайында квитанцияны эккээр. Билдириишкинниң кезиинге бодунуң чурттап турар чериниң адрезин долузу-биле бижиир.

Өөредилге 1990 чылдың март 1-де эгелээр.

Филиалдың адрези: 667001. Кызыл хоорай, Рабочая кудумчузу 4, кабинет 405. 10 шактан 14 шакка чедир хүлээп алыр.

Ажыл-агый механизминиң эде тургузар талазы-биле бүдүрүлгелерге болгаш организацияларга практиктиг дузаны чедирери-биле **Тыва АССР-ниң Күш-ажыл болгаш социал айтырыглар талазы-биле күрүне комитединиң чанында Красноярскиниң «Труд» дээр консультация-шиңгээдилге фирмазының филиалын ажыткан.**

Филиал социал-экономиктиг документилерни болгаш санажылгаларны ажылдап кылыр талазы-биле ачы-дузаның дараазында хевирлерин көргүзүп турар: коллективтиг керээ болгаш бот-орулга-чарылганың ниити моделин-биле ажылдап турар байдалдарда бүдүрүлгениң иштики (бригадаларга чедир бот-орулга-чарылгазын шиңгээдиринин документилери, карылгалыг болгаш [illegible] орулгалыг бүдүрүлгелерге аренда керээзиниң документилери, ажылдаар черлериниң аттестациязын эрттиреринге методиктиг дузаны көргүзери. Бо чүүлдерни бүдүрүлгеге ажылдап чораан бедик мергежилдиг специалистер боттандырып чорудар.

Бистиң адрезивис: Кызыл хоорай, Чүлдүм кудумчузу 18, 9 дугаар өрээл. Телефон № 2-34-42.

АГААР

Республиканың соңгу районнарынга шоолут эвес хар чаар. Хат кошкак. Агаар дүне 30-35, а чамдык районнарга 20-25, өске артканнарынга 10-15 градус соор.

Кызылга чагбас. Хат кошкак. Агаар дүне 33-35, хүндүс 21-23 градус соор.

КИНО

ЯНВАРЬ 13-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: **«Однажды в Америке»** (АКШ, 3 сериялыг, 16 хар четпээннер кирбес) 9.30, 13.40, 17.50. **Видеозал: «Фотография в свадебном альбоме»** (2 сериялыг) 10.00, 13.00, 16.00, 19.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: Кинолар чыындызы 9.00, 12.10 **«Лиловый шар»** 10.30, 13.30. **«Приговоренный»** 15.10, 17.00, 19.00, 21.00 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: **«С течением времени»** (Индия, 2 сериялыг) 14.00, 16.40, 19.20 шактарда.

«ВОСТОК»: **«Любовь вы игрывает»** (Индия, 2 сериялыг) 14.00, 16.40, 19.15 шактарда.

Тыва АССР-ниң [illegible] 1906 чылда [illegible] СЭКП кежигүнү, Тыва АССР-ниң [illegible]

Яков Дамбаевич

ДАНЗЫРЫЦНЫН

64 харлап [illegible]

667000, Кызыл хоорай Красноармейская, 100 — Индекс 54241

Редактор В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ♦ редактор — 3-43-34; ♦ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; ♦ приемная — 3-34-20; ♦ харысалгалыг секретарь — 3-34-92; ♦ оралакчылары — 3-45-91; Килдистер: ♦ аал тйжи амыдырал — 3-36-82; 3-36-25; ♦ идеология — 3-34-57; ♦ совет тургузуг — 3-34-88; 3-41-23; ♦ үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; ♦ рол[illegible] — 3-41-16; ♦ культура — 3-39-15; ♦ информация — 3-37-11; ♦ чагаа килдизи — 3-39-03; 3-34-39; ♦ очулга — 3-34-93; ♦ корректорлар — 3-37-11; ♦ үндүрүкчүлер — 2-27-41; ♦ солун келбейн баргаҗа — 2-32-75 ♦ бухгалтерия — 3-43-41.

Чылда 300 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга арыны. Тиражы 28000 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының керектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу бажыы № 1.

Чагыг № 364. ТС — 00413

Тувинская республиканская библиотека им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

№ 12 (14212) ◆ 1990 чыл, январь 14, воскресенье ◆ 1925 чылда үндезилеттинген ◆ Өртээ 3 көп.

ҮНЕЛИГ БАЙЛАК

ВЛАДИВОСТОК, январь 13-те. (СЭТА). [illegible] коргулчун рудазының [illegible] курлавыры бар черни Сихотэ-Алинь [illegible] кырындан геологтар шинчилеп тыпкан. Тускай [illegible] техниктерниң [illegible] ниң [illegible] алырга, [illegible] коргулчун рудазының [illegible] болганы ол чер [illegible] Чоон Чукте [illegible] болгаш хөй курлавырлыг болуп турар.

Үнелиг байлакты — [illegible] ховар [illegible] [illegible] аэрогеологтуг фото-чурук тырттырыышкыны-ның дузазы-биле тыпкан.

ЛИТВА ЧЕРДЕ УЖУРАЖЫЫШКЫННАР

ВИЛЬНЮС, январь 12. (СЭТА-ның тускай корр.). СЭКП ТК-ның Чиңгине секретары, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазы М. С. Горбачевтуң Литваның ажылчы чону-биле ужуражыышкыннары үргүлчүлээн. Ооң чай чок, бачым бирги хүнүнүң бүгү болуушкуннарын, акы-дуңма республиканың ажылчы чоннарынга барып, ужуражып турганын теледамчыдылгаларга көргүзүп, радиога дамчыдып турган. Январьның 12-ниң хүнүнде үнген эртенги солуннар шуптузу совет удуртукчунуң хоорайның кудумчуларынга, завод клувунга, Парлалга бажыңынга беседаларының утказын калбаа-биле тайылбырлаан. Аныяктарның «Лиетувос ритас» солуну дараазында сөстерни эң көскү черде парлаан: «М. С. Горбачевтуң Литвада келгени оон СЭКП-ниң баштап эгелээнинден бээр эрткен бүгү 1767 хүннеринде эң-не чугула болуушкуннарның бирээзи кылдыр дыка хөй политиктиг хайгааракчылар санап турар».

Ийиги хүннүң бүгү дургузунда республиканың индустриалдыг болгаш культурлуг улуг төвү болур Шяуляйның ажылчы чону-биле ооң ужуражыышкыннары болгулаан. Ол хоорай найысылалдан 200 ажыг километр черде турар. М. С. Горбачев хоорайже чүтле кирип кээрибилек-ле, Шяуляйның чурттакчылары дораан-на ону долганып келгеннер. Кижилерниң бир бөлүүнге чооктулап чеде бергеш, ону уткаанnарының тудуп алганы транспарантыларынче кичээнгейин салган.

Шак-ла мындыг элдептиг «байыр чедиришкиннери» чогум кайыын тыптып кээп турарын тодарадып көрээлиңерем деп, ол чугаалаан: чамдык кижилер, республикадан «эжелекчи шериглерни» үндүреринче кыйгырган, чамдыктары — «СЭКП-ни хөөржүдээли» деп бижиктиг кижи хаарлжаан чуруп алган болур. Мындыг болгаш өске-даа фактыларны чүгле силерден эвес, өске-даа черлерден эвээш эвести көрүп болур. Ынчалза-даа топтуг чугаалажып көрээлиңерем. Күш-ажылчы кижилер Совет Армияның солдаттарын чогумчалыг көрүп турар бе, Коммунистиг партияны чогумчалыг деп көрүп турар бе?

Үннер: Чүүлдүгзүнүп көрүп турар, Михаил Сергеевич. Бистер ындыг кыйгырыгларны деткивейн турар бис.

М.С. Горбачев: Чогум-на ол чугула боор турар, эштер. Чүге дээрге күш-ажылчы кижилерниң, тараачыннарның, интеллигенцияның, ажылчыннарның туружу кандыг болурундан сөөлгү үеде аажок нарыыдаан республикада байдал улуу-биле хамааржып турар. Ынчаарга бийирлерни тудуп алгаш, оларның-биле херимнерни былчап, телевидение экраннарын болгаш солуннар арыннарын ажыглап турар ол бүгү хөөктүрүкчү ыдалакчылар дээрге шуптузу аңаа-ла хоозун көвүктүр, олар бүгү национал кижилерниң күчү-шыдалынга болгаш кады ажылдажылгазынга кээп үскеш, өжүп, буступ дүже бээр.

Үн: Ындыг хоозун көвүк-биле үргүлчү месилдежиринден, дорамчылалдыг сөстерни дыңнаарындан хөңнүвүс калган. Эң-не элдептиг чүве чүл дээрге ССРЭ-ниң улус депутаттары безин солуннарга чүве бижээш, орус улустуң, Совет Армияның адынга дорамчылаашкыннарны кылып турар боор-дур.

М. С. Горбачев: Мен аңаа холбаштыр дүүн чугаалаан чүүлдеримни улаштыр тайылбырлаар бодайдыр мен. Бирээде: литвалар, эде тургустунуушкунуң. Литваның катап тургусканының түңнелинде культуразын, дылын [illegible] камгалап арттыргаш, боттарының черинге бүзүрелдиг, хостуг болур ужурлуг болбайн аан. Оон башка боттарын багай байдалда кылдыр бодаар болза, силерниң шуптуңарга багай болганы ол-дур. Ооң ужурундан улустарның чаңгыс эвин божаңнадырын күзеп, оларны бот-боттарынга удур үскүлештирер дээш оралдажып турар кижилерниң кыйгырыгларынга алыспаңар. Бистер эде тургустунуушкунну ындыг болзун дээш эгелевээн болгай бис.

Үн: Михаил Сергеевич, бистер маңаа шаг-шаандан бээр тайбың чурттап келген бис. Бодап-даа көрүңерем, ол хире чылдарда кады чурттап келгенивисте, кым, кандыг дыл кырынга чугаалап турарын кажан-даа, кым-даа эскербээн, чугула чүүл — кижи бүрүзүнүң шыдаар шаа-биле ажылдаары ол боор турган. Амгы үеде ол бүгүнү хүндүлеп көрбес апарган-дыр. Бистиң Литвага демократия ындыг орук-биле калбарып, хөгжүүр ужурлуг чүве бе? Эде тургустунуушкунну эгелеп тура, ындыг демократияже, хемчээли болгаш кыдыг-кызыгаары чок демократияже чүткүп турган бис бе. Бистер литва черни хүндүткел-биле көрүп турар улус бис, бистиң бурунгуларывыс мооң дыка ырак черлерде чыдар-даа болза, бистер ажылчыныңа ынак литва тараачыннарны хүндүлээр улус бис. Ынчаарга бистиң литва черни хүндүлеп көрүп турарывысты чогум чүге бичии-даа үнелевейн турарыл?

М. С. Горбачев: Мен бодаарымга, амгы үеде Литвада ындыг политиканы чорудуп турар кижилер маңаа кандыг-даа партия, совет, ажыл-агый организацияларын баштаар деп кордаар эргези безин чок болур ужурлуг.

Ындыг шыңгыы, дорту-биле чугаалаарга, дүвүреңчиг тема талазы-биле беседага кижилер дораан-на оон-моон киржи бергеннер. Оларның үннери сеткилдиң ханызындан чаңгыланып турган. Херээжен кижилерниң карактарының чажы төктүп тургулаан. Оларның бирээзи, авиасептелге заводунуң ажылчыны В. Г. Морковкина бир эвес аңаа РСФСР-ниң хоорайларының бирээзинге чурттаар чер бээр болза, «бо дүш-түлле дег чүүлдең» даарта-даа болза, адырлып алырынга беленин чугаалаан.

Машина хоорайның кудумчуларынга, ооң соонда безин элээн каш черге доктааган болгаш ону уткаанnарының аалчыны канчап-ла үр тудар чоор дээн күзели быжыг турган. Олар Москвадан сөөлгү медээлерни сонуурган. Дээди Совет эде тургустунуушкунуң кол-кол хоойлуларын канчаар дүрген хүлээп алыр деп турарын айтырып турганнар. Канчаарга даа беседаларга кол тема — республикада нарын байдалче катап кире бээр турган.

Ооң соонда орук Шяуляйның хоорай чоогунче углапкан болгаш аңаа Михаил Сергеевичини «Бридай» колхозтуң ажыл-ишчилери манап турганнар. Ол ажыл-агый — эң-не чечектелип сайзыраан ажыл-агыйларының бирээзи Ынчалза-даа оларның аалчылар-биле чугаазының кол темазы — көдээ ишчилерниң экономика талазы-биле чаагай чоруу эвес болган.

М. С. Горбачев: Бистер кижи бүрүзүнге бүгү чүүлдер эки болурун күзеп турар бис. Бир эвес черни үзе-чаза тыртып эгелээш, кижилерниң салым-чолунга дээй бээр болзувусса, чүү-даа бүтпейн баар.

Үн: Чамдык кижилерниң чугаалап болгаш бижип турары ышкаш, орустарны дорамчылавайн турар улус бис, ынчангаш оларны кайнаар-даа үндүр ойладыр дивейн турар бис. Ынчалза-даа бистиң чаңгыс-ла билип чадап турар чүүлүвүс болза, орустар Россияның куруг турар суурларын канчап чер-ле телевизор дамчыштыр шөлээн көрүп шыдаарларыл, боттарының ээнзирээн төрээн чери дээш оларның чүректери чүге саргывайн турарыл.

М. С. Горбачев: А чартык чүс чыл мурнунда чүге база үнүп чоруткан литвалар, силерниң-биле алырга, олар база төрээн черин уттупканы ол бе?

Үннер: Ынчаарда үелер белен эвес турган, оларның боттарының күзелин эзугаар болбайн турган.

М. С. Горбачев: Ол, ол-дур харын. Амыдырал албадапкан. Дүүн заводка бир белорус кижи чүве чугаалады. Ол Минскиге ажылдап, кайгамчыктыг республикага чурттап турган болду, ынчангаш ону база бодунуң төрээн чуртун каапкан деп буруудадыр силер бе?

Үннер: Чок, чок, канчаптаа буруудадып болбас.

М. С. Горбачев: Ындыг болганда өске националдарның төлээлекчилериниң бо республикадан үнүп чорууру́нче албадаашкын кылдыр биле берип болур сөстерни этпес херек.

Үн: Ол шын-дыр, ынчалза-даа көдээ ажыл-агыйны Россияга база-ла мындыг деңнелге чедир кодурер херек. Ынчан бүгү айтырыглар шиитпирлеттине бээр.

М. С. Горбачев: Ынчаарга ам өскелерден артык бис дээр аарыглыг чорук силерде кедерeп турар ышкаш-тыр. Ынчангаш ону баш удур болдурбас херек, чүге дээрге бир эвес орус черлерни деңнеп көрүп эгелээр дээр болза, мен бөгүн-даа болза, Ставрополь крайны, Краснодар крайны деңнештиреринге белен мен.

Үннер: Бисте ындыг чер чок, Михаил Сергеевич. Ында чер дээрге алдын ышкажыл.

М. С. Горбачев: Силер байдалдан уштунуп үнериниң аргазы бистен башкаланырында деп хей бодап турар-дыр силер. Ынчаар бодавайн кижи бүрүзү бодунуң ажылхерээ дээш эки харыылаар. Улус бүрүзү боттарының бот-догуннаашкынын, экономиктиг тускайлаң чоруун ажыглаар кылдыр бот-боттарының аразынга харылзаа-холбаазын экижидериниң оруун тывар херек. Ийе, ындыг болур-даа ужурлуг. Ынчалза-даа он-он чылдарның иштинде мооңнеттинген ындыг бодалдарның дузазы-биле ол чедип алдынмас. Бир эвес аңгылаңыышкын болу берзе, чүтле чаңгыс Литва каража-когаралга таварышпас. Бир эвес силер мени Литваны коргудуп тур деп бодаар болзуңарза, чазып турар-дыр силер. Чүге дээрге Россия-даа, Белоруссия-даа, шуптузу каражадаар апаар. Бир эвес бистер ССР Эвилелинден аңгыланып үне бээр болзувусса, ынчан Россия дор-дораан, үш-дөрт-ле чылдың иштинде, чечектелиишкинниг күрүне болу бээр деп, амгы үеде кандыг-бир кижиниң Россияга безин чугаалап турар чоруу силерниң талаңардан ышкаш, россияжыларның талазындан база хөөредиишкин болур ийик.

Үн: Мындыг айтырыг бар. Январь бирээден эгелээр дээн экономиктиг бот-тускайлаң чорук дугайында чугаалап-ла турар, а ынчаарга амга чедир чүү-даа чок-тур.

А. Бразаускас: Ындыг чүүлдер ийи неделя дургузунда бүде бербес болгай.

М. С. Горбачев: Бо суур каш чыл дургузунда туттунуп келгенин дыңнаан силер бе?

Үннер: 25-30.

М. С. Горбачев: А силер ийи неделя дургузунда экономиктиг бот-тускайлаң чорукту бүрүнү-биле боттандырганы, 300 миллион чурттакчы чонуг Совет Эвилелинде тургузуннары болдурвар деп бодаар силер бе?

Үн: Михаил Сергеевич, хостуг, хамаарышпас Коммунистиг партия эде тургустунуушкуну Литвага болгаш Эвилелге дүргедедиптер деп санаар мен.

М. С. Горбачев: Элдептиг бодал-дыр: Литва Эвилелдиң составынга, а Компартиязы СЭКП-ден дашкаар турар бе?

Үннер: Ийе, ындыг.

М. С. Горбачев: Ынчаарга Эвилелдиң кезээ болуп турар Литваның бүгү айтырыгларын Советтерниң Съездилеринге, Эвилелдиң Дээди Совединге шиитпирлээр апаар. А бодап көрүңерем: СЭКП-ниң съездизин чыылгаш, бүгү чуртка хамааржыр политиканы чугаалажып көөр, оон канчаар хөгжүдүрүн баш бурунгаар көөр, ТК-ның Пленуму чыылгаш, ол политиканы база чугаалажып көөр, ол политикага эдилгелерни кирер, а ол силерге хамаарышпас... СЭКП-ге кирер чаа чүүлдер дугайында даарта чугаалаар мен.

М. С. Горбачев колхозчуларга барып, элээн каш шак дургузунда аалдап чораан. Ажыт-чажыт чок, чүректиң ханызындан эвилең беседалар механика мастерскаязынга болгаш механизатор П. Клусастың бажыңынга болган.

Индустриалдыг Шяуляйның чурттакчыларының чоргааралы — телевидение аппаратуразының заводунга М. С. Горбачев хүннүң ийиги чартында барып чораан.

РСФСР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле Кызыл № 129 национал-девискээр соңгулда округунуң округ соңгулда комиссиязының ДЫҢНАДЫЫ

РСФСР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле Кызыл № 129 национал-девискээр соңгулда округунга депутаттың дараазында кандидаттарын округтуң соңгулда комиссиязы 1990 чылдың январь 11-де бүрүткээн:

Гантов Виталий Александрович, 1943 чылда төрүттүнген, «Тувинская правда» солуннуң үлетпүр килдизиниң эргелекчизи, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорайда ажылдап болгаш чурттап турар.

Данзы Николай Ооржакович, 1958 чылда төрүттүнген, Кызылдың төп электри станциязында котел цегиниң начальниги, кежигүн эвес, Кызыл хоорайда ажылдап болгаш чурттап турар.

Киров Сергей Дамбаевич, 1933 чылда төрүттүнген, Тыва АССР-ниң социал хандырылга министри, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорайда ажылдап болгаш чурттап турар.

Котельников Валерий Ильич, 1959 чылда төрүттүнген, аныяктарның «Поиск» эртем-техниктиг чогаадылга төвүнүң директору, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорайда ажылдап болгаш чурттап турар.

Кремнева Любовь Ивановна, 1945 чылда төрүттүнген, Тыва АССР-ниң садыг министриниң оралакчызы, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорайда ажылдап болгаш чурттап турар.

Мельниченко Виталий Павлович, 1940 чылда төрүттүнген, республиканың Тывакоммунэнерго бүдүрүлгезиниң кол инженери, кежигүн эвес, Кызыл хоорайда ажылдап болгаш чурттап турар.

Ондар Галина Седеновна, 1951 чылда төрүттүнген, Кызылдың хлеб комбинадының «Булочка-баранка кылыр цегиниң бригадири, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорайда ажылдап болгаш чурттап турар.

Осмоловский Леонид Зямович, 1947 чылда төрүттүнген, республика эмнелгезиниң травматология салбырының эмчизи, кежигүн эвес, Кызыл хоорайда ажылдап болгаш чурттап турар.

Оюн Галина Ямырызаевна, 1954 чылда төрүттүнген, Тываның «Тыва тудуг» каттыжыышкынының № 48 ТЭ-де шеверлекчилер бригадири, кежигүн эвес, Кызыл хоорайда ажылдап болгаш чурттап турар.

Пичe-оол Алтай Николаевич, 1944 чылда төрүттүнген, Кызылда күрүнениң педагогика институдунуң физика кафедразында улуг башкы, кежигүн эвес, Кызыл хоорайда ажылдап болгаш чурттап турар.

Попов Виталий Александрович, 1951 чылда төрүттүнген, Тыва АССР-ниң Чуртталга-коммунал ажыл-агый девискээр бүдүрүлге каттыжыышкынының чиңгине директору, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорайда ажылдап болгаш чурттап турар.

Слободчиков Юрий Петрович, 1941 чылда төрүттүнген, Тыва АССР-ниң юстиция министри, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорайда ажылдап чурттап турар.

Соколов Святослав Алексеевич, 1950 чылда төрүттүнген, Кызылдың автоорук техникумунуң нарын техника лабораториязының эргелекчизи, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорайда ажылдап болгаш чурттап турар.

Черепанов Виктор Алексеевич, 1954 чылда төрүттүнген, шериг кезээниң килдис начальнигиниң политкезээниң талазы-биле оралакчызы, майор, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорайда ажылдап болгаш чурттап турар.

Щербинин Александр Петрович, 1954 чылда төрүттүнген, № 2 чүък автотранспорт бүдүрүлгезиниң чолаачызы, кежигүн эвес, Кызыл хоорайда ажылдап болгаш чурттап турар.

Тыва АССР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле округтарның соңгулда комиссияларының ДЫҢНАДЫЫ

«Тыва АССР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының дугайында» Тыва АССР-ниң Хоойлузунуң 33 чүүлүнге дүүштүр Тыва АССР-ниң улус депутаттарының дараазында кандидаттарын округтарның соңгулда комиссиялары бүрүткээн:

КЫЗЫЛ ХООРАЙ

Енисей № 1 соңгулда округунуң талазы-биле

Ковальчук Алексей Владимирович, 1957 чылда төрүттүнген, Кызылдың төп электри станциязының тудуг эргелелиниң бызанчы-бетонщиги, кежигүн эвес, Кызыл хоорай.

Пролетар № 8 соңгулда округунуң талазы-биле

Шабалин Виктор Анатольевич, 1949 чылда төрүттүнген, Кызылдың № 2 АТБ-ниниң чолаачызы, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай.

Пивоваров Станислав Николаевич, 1965 чылда төрүттүнген, аныяктарның «Спутник» чуртталга комплекизиниң коммерсия директору, ВЛКСМ кежигүнү, Кызыл хоорай.

Октябрь № 11 соңгулда округунуң талазы-биле

Бадулин Владимир Алексеевич, 1933 чылда төрүттүнген, ССРЭ-ниң Курбанкызының Тыва республика эргелелиниң начальниги, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай.

Бершанских Иван Георгиевич, 1953 чылда төрүттүнген, хөгжүм-шии театрының уран чүүл-тургузулга кезээниң эргелекчизи, кежигүн эвес, Кызыл хоорай.

Күжүгет Калин-оол Сереевич, 1936 чылда төрүттүнген, ССРЭ-ниң ЭА-зының Сибирь салбырының Тывада комплекстиг килдизиниң директорунуң оралакчызы, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай.

Петров Олег Витальевич, 1945 чылда төрүттүнген, пароходствонуң Кызылда район эргелелиниң начальниги, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай.

Удумбара Чанмыр Александрович, 1948 чылда төрүттүнген, Тыва АССР-ниң Күрүнениң айыыл чок чорук комитединиң даргазының оралакчызы, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай.

Ховалыг Людмила Байкараевна, 1950 чылда төрүттүнген, республиканың № 1 эмнелгезиниң кол эмчизиниң оралакчызы, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай.

Чистяков Виталий Иванович, 1944 чылда төрүттүнген, Тыва АССР-ниң хамааты камгалалының начальнигиниң оралакчызы, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай.

Шелудько Владимир Александрович, 1941 чылда төрүттүнген, Тыва респотребсоюзтуң даргазының оралакчызы, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай.

Строительный № 12 соңгулда округунуң талазы-биле

Богдановский Анатолий Григорьевич, 1947 чылда төрүттүнген, «Тувинская правда» солуннуң редакторунуң оралакчызы, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай.

Гуркина Нелли Михайловна, 1949 чылда төрүттүнген, Кызылдың аъш-чем барааннар садыының директору, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай.

Монгуш Хаттыг Чикчатовна, 1949 чылда төрүттүнген, Кызылдың үлетпүр барааннар садыының улуг товароведи, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай.

Остапец Иван Александрович, 1933 чылда төрүттүнген, «Тыва тудуг» девискээр-тудуг каттыжыышкынының начальниги, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай.

Чехов № 15 соңгулда округунуң талазы-биле

Аранчын Юрий Лудужапович, 1926 чылда төрүттүнген, ТДЛТЭШИ-ниң директору, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай.

Конев Александр Васильевич, 1940 чылда төрүттүнген, Кызылдың № 15 школазының директору, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай.

Никитин Владимир Викторович, 1959 чылда төрүттүнген, № 1 КПТУ-нуң директорунуң өөредилге-бүдүрүлге ажылының талазы-биле оралакчызы, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай.

Кызыл № 16 соңгулда округунуң талазы-биле

Будук-оол Кара-Сал Дамбаланович, 1930 чылда төрүттүнген, «Билиг» ниитилелиниң республика организациязының даргазының бирги оралакчызы, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай.

Грешилов Виктор Васильевич, 1951 чылда төрүттүнген, Чуртталга-коммунал ажыл-агый бүдүрүлге каттыжыышкынының Кызылда чувар-бажың, хеп чуур черлер комбинадының директору, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай.

Учебный № 17 соңгулда округунуң талазы-биле

Яковлев Григорий Осипович, 1933 чылда төрүттүнген, сеткелге-тудуг эргелелиниң бызанчы-бетонщиги, кежигүн эвес, Кызыл хоорай.

Чульдум Зоя Степановна, 1953 чылда төрүттүнген, ниитиниң чемненилге трезиниң кондитер цеъиниң начальниги, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай.

Нечаев Борис Семенович, 1926 чылда төрүттүнген, инвалидтерниң Бүгү-россия ниитилелиниң Тыва республика баштаар чериниң даргазы, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай.

Горный № 27 соңгулда округунуң талазы-биле

Чамзын Биң-оол Удумбарович 1939 чылда төрүттүнген, «Тыва автотранс» девискээр-бүдүрүлге каттыжыышкынының № 2 автотранспорт бүдүрүлгезиниң начальниги, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай.

Саян № 30 соңгулда округунуң талазы-биле

Панкратов Владимир Валентинович, 1945 чылда төрүттүнген, Кызылдың № 3 автотранспорт бүдүрүлгезиниң чолаачызы, кежигүн эвес, Кызыл хоорай.

Полозов Василий Васильевич, 1941 чылда төрүттүнген Улуг-Хем ыяш ажыл-агый үлетпүрүнүң электриги, кежигүн эвес, Кызыл хоорай.

КЫЗЫЛ РАЙОН

Сукпак № 79 соңгулда округунуң талазы-биле

Бессонов Виктор Гурьевич, 1949 чылда төрүттүнген, «Сукпак» совхозтуң директору, СЭКП кежигүнү, Сукпак суур.

Минашкин Виктор Григорьевич, 1949 чылда төрүттүнген, № 819 шимчилге бөлүүнүң инженер-технологу, кежигүн эвес, Сукпак суур.

Толкачев Геннадий Владимирович, 1946 чылда төрүттүнген, «Элегес» бүдүрүлге кооперативиниң даргазы, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай.

ТОЖУ РАЙОН

Тоора-Хем № 111 соңгулда округунуң талазы-биле

Ондар Чимит-Доржу Баймурович, 1932 чылда төрүттүнген, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазы, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай.

Соңгулдаларга уткуштур

ТӨП СОҢГУЛДА КОМИССИЯЗЫНДА

● ДЕПШИДИЛГЕ ТҮҢНЕЛДЕРИ ● ДЫҢНАДЫГЛАР ● ХОМУДАЛДАР ●

Тыва АССР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле Төп соңгулда комиссиязының ээлчеглиг хуралы болуп эрткен.

Соңгулда комиссиязының даргазы Ч. С. Монгуш хуралдың баштайгы айтырыынга хамаарыштыр сөс алгаш, күш-ажылчы коллективтерге, хей-нииити организацияларынга болгаш чоннуң чурттап турар чериниң аайы-биле Тыва АССР-ниң улус депутаттарының кандидаттарын депшиткениниң түңнелдеринге доктааган.

Үстүнде адаанывыс черлер депутатка кандидат депшидер эргезин ажыглаан. Ооң түңнелдерин көрүп олурарга, хей-нииити организациялары хөй болут турар. Депутатка кандидат депшидеринге сонуургал улуг болган деп чүвени шак ол байдал безин көргүзүп турар. Депшидилге хуралдарының республикага ниитизи-биле организастыг эртkенин хуралга демдеглээн. Ынчалзажок соңгулдаларга белеткелдиң чугула ол үе-чадазының эрткенинде четпестер, чазыглар чок деп болбас тургулаан. Ону Төп соңгулда комиссиязынга кээп турар телефон медээлери аас, бижимел-биле-даа киргилээн хомудалдар бадыткаар. Чамдык күш-ажылчы коллективтерге депшидилге хуралдарының эрткени соңгулдалар дугайында Хоойлунуң негелделеринге дүүшпес болганындан ону катап чыылдырар ужурга таваржып турган чоруктар тургулаан.

Тыва АССР-ниң улус депутаттарының кандидаттары чеже кижи кылдыр санаттынып турарыл? Адаттынган бо сан-түңнү Ч. С. Монгуш бо чылдың январь 4-те байдал-биле чугаалаан. Тыва АССР-ниң улус депутаттарының кандидады кылдыр 130 округка 295 кижи депшиттирген. Оларның 198-ин күш-ажылчы коллективтер депшиткен. Депутаттарга кандидаттарның аразында ажылчыннар — 39, партия ажылдакчылары — 29, Советтер ажылдакчылары — 14, республика организацияларының удуртукчулары — 45 кижи болуп турар, совхоз директорлары — 20. Оларның аразында партия кежигүннериниң, партия кежигүнүнге кандидаттарның саны — 216 комсомолчулар — ой бир. Шак мындыг байдал чүнү көргүзүп турарыл? Улус депутаттарының кандидаттарының аразында совхозтар директорларының хөй болуп турары таварылга эвес. Күш-ажылчы коллективтерниң оларга кордүнген бүрүн эргелерин долу ажыглап турарындан аңгыда, экономиктиг байдал айтырыгны соңгукчуларның талазындан ынчаар көөрүн чайгаар негеп келген. Ону бүдүрүлгениң чамдык өске-даа адырларынга, чижээ, харылзаа черинге хамаарыштыр база ынчаар көрүп болур. Ооң-биле кады чамдык округтарга депутаттарга кандидаттар альтернатив чок кирип турар. Чижээ, Бай-Тайга, Өвүр, Барыын-Хемчик, Таңды, Улуг-Хем районнарда чамдык округтарда кандидаттар альтернатив чок. Ылаңгыя чамдык партия райкомнарының бирги секретарьларының кандидатуразы кирип турар округтарда байдал ындыг. Комиссия кежигүннери санал бергеш, ол айтырыгга база доктаап турдулар.

Чоннуң чурттап турар чериниң аайы-биле хуралдарның эрттенининң байдалдарын комиссия кежигүннери аңаа [illegible] Чугаа маңаа [illegible] Кызыл хоорайга хамаарыштыр тургустунган [illegible] бо таварылгада округ соңгулда комиссияларынга [illegible] Төп соңгулда комиссиязы [illegible] [illegible] партия организацияларының, [illegible] СЭКП Кызыл хооркомунуң кошкак киришкенин хуралдың доктаалында айыткан.

Кызыл, Тес-Хем районнарының даргалары А. И. Барков, К. Л. Лапчин олар хуралга ол ийи районнарда соңгулда участоктарын тургусканының түңнелдериниң база участок соңгулда комиссияларының кежигүннеринге тывылдер депшидилгениң чоруп турарының талазы-биле дыңнадыг кылганнар. Участок соңгулда комиссияларының составынче төлээлер депшидери районнарда адакталып турар. Ол айтырыгны күүсэомнарга чугаалажып көөр. Соңгулда участоктарын аңаа [illegible] чугула дериг-херекселдер-биле хандырар, телефон харылзаазын доктаамал тургузар хемчеглер алдынып турарын күүском даргалары тус-туста дыңнаткан.

Республиканың харылзааның бүдүрүлге-техниктиг эргелелиниң начальниги Д. Б. Чоксум хуралга телефон, радио харылзаазының талазы-биле тургустунуп келген айтырыгларга харыы-тайылбыр берген.

Үстүнде айтырыглар-биле кады Төп соңгулда комиссиязы хуралынга Тыва АССР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле Кара-Хаак № 678 соңгулда округунуң хүлээп алганы шиитпириниң дугайын чугаалажып көрген. Улус депутадының кандидады кылдыр «Кара-Хаак» совхозта партком секретары В. О. Оюнну депшиткен Кызыл районнуң херээженнериниң конференциязының шиитпирин округ соңгулда комиссиязы күш чок деп санааш, депутаттың кандидадын бүрүткелге кириринден ойталаан. Тургустунуп келген айтырыгны Төп соңгулда комиссиязының кежигүннери хынап көрген, ооң түңнелин хуралынга сайгарып чугаалашканы ол. Конференцияны бүрүн эргелиг деп санааш, мурнунда үндүргени шиитпирин округ соңгулда комиссиязының эде көрүп, Кара-Хаак № 78 соңгулда округундан В. О. Оюнну Тыва АССР-ниң улус депутадынга кандидат кылдыр бүрүткээрин Тыва АССР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле Төп соңгулда комиссиязы дилээн.

Шак-ла ындыг шиитпирни Төп соңгулда комиссиязы Тыва АССР-ниң улус депутадынга кандидат ТДЛТЭШИ-ниң улуг эртем ажылдакчызы К. А. Бичелдейниң хомудал бадырыышкынынге хамаарыштыр үндүрген. Чаа-Хөлдүң № 122 Барыын соңгулда округунуң округ соңгулда комиссиязындан депутатка кандидаттың документилерин бүрүткээри-биле хүлээп алырын дилээн.

Төп соңгулда комиссиязы чугаалашкан айтырыглар талазы-биле доктаалдарны хүлээп алган.

Вера КУУЛАР,
(«Шынның» корр.).

КӨДЭЭ АВТОТРАНСПОРТЧУЛАРДА БОТ-ОРУЛГА-ЧАРЫЛГА

«ЭРЗИН» АТБ-ниң ДУРЖУЛГАЗЫНДАН

ӨӨРЕДИЛГЕДЕН ЭГЕЛЭЭН

Бот-орулга-чарылга деп чогум чүл ол? Ону көдээ черге ажылдаар автотранспорт бүдүрүлгезинге канчаар непередип, шингээдип эгелээрил? Коллективтиң мурнунда ойүн [illegible] бо айтырыгларга харыыны өөредилге берген.

Пропагандист Б. А. Дамдын-биле чугаалаштывыс. Дээди эртемниг анын специалист — партия райкомунда инструктор. АТБ-ниң удуртукчузу С. К. Шойжулчап-биле кезээ ында экономиктиг өөредилге кичээлдерин эрттирип турар.

— Экономиканың нити айтырыглары-биле чергелештир «Автотранспортка хууда керээ» деп темалыг кичээлдер чоруп турду. Ол талазы-биле литератураны тыптынып алган бис — деп, Байыр Алексеевич чугаалады. — Кижи бүрүзү боттары өөренир даалгалар база ап турган. Ийи кичээл эртерге-ле — зачет. Чыл түңнелинде экзамен дужаар. 1988 чылда ону партия райкомунуң бирги секретары К. А. Моя хүлээп алган чүве. Плакаттар, диафильмнер дээш янзы-бүрү көргүзүг материалдарын үргүлчү ажыглаар улус бис. Оон башка чүтле чугаадан хөй чүве билип алдынмас.

Ийет, өөредилгеден эгелээн. Ооң түңнели кандыг болганын пропагандист чижектер-биле тайылбырлап орду: чолаачылар артык чарыгдал кылбас дээш кедергей кызар, машиназын аажок камнаар, чүге дээрге «дугуй шимчевеске» холга алыры чок болур. Хүннүң ажылдап турар машина саны чер-ле 80 хуудан хөй болуп турарыдаа ында. Кайы хамаанчок халытпас, ынчалза-даа машина чаңгыс аай, бензин арттыр чарыгдавас кылдыр чоруурун кичээр. Чүък сайгарылгазы, кывар-чаар чүүлдер камналгазы — бо сөстер чолаачыларга анаа шээжилеп алган чүүл эвес, олар хүн бүрүнүң ажыл-херээ, ужурутказы.

Шынап-ла, ындыг бе ол? Ылап-ла ындыг деп бүзүрелдиг харыылааш, ону дараазында чүүлдер-биле бадыткаарын оралдажыыл.

[illegible] чугаалавас мен — деп, демгиле ол [illegible] чарып [illegible] Өске чолаачылар [illegible] Кажан [illegible] үеде районда үндүр сөөртүр чүък тып алыры белен эвес, ийи чолаачының «сүлчээзинде» багай чүү деп ынчаш?

Валерий Аягол оруукка чоруурда херек документилерин, аңаа киирер санаашкыннарны шуптузун боду кылган. Өске-даа чолаачылар ындыг. Олар кывар-чаар чүүлдерниң, курлавыр кезектерниң өртек-үнезин, эленди дээш төлевирлерин, чүък сөөрткен дээш хөлезини... шуптузун [illegible] билири ол [illegible] бухгалтериязынга чүгле [illegible] Рейс чораан санында, хүн [illegible] тезинге чүнү ажылдап бергенин, [illegible] турар [illegible] Ол ындыг болганда ол чогум-на амгы үениң ажылчыны эвес деп бе?

Бүдүрүлгеде чолаачының экономика талазы-биле эрге-ажыктарын аргалыг-ла болза, долузу-биле барымдаалаарын кызып турар. Бети дээрге кышкы үеде машина аңаа турар апаар таварылгада (чижээ, хөмүр-даш разрезинде кайы хире узун «чылан» оочур бар ийик) чарыгдаар бензинни база аңгы санап каан. Азы оруу багай черлерге [illegible] Машинаның марка бүрүзүнге хөрдүшкен ындыг таблицаны бир эрээде азып каан чорду.

[illegible] Чыл дургузунда 36 муң тонна чүъкту сөөртүр турган, сөөрткени 50.7 муң. Чүък сайгарылгазын 20.3 хууга хөй кылдыр боттандырган. Чылдың сөөлгү айында, соок үеде, чолаачылар база эки ажылдааны илдең. Чүък сөөрткени 153, 3 хуу. База бир чугула сан бо. Автотранспорттан орулга киирип алырының чыл планы 250 муң рубль турган, ол он бир айлар түңнели-биле-ле [illegible] ажыр күүсеттинип берген, декабрьда база элээн немешкен, арыг орулга 35 муң. Маңаа сагындырып, тайылбырлап каалы — 1987 чылда бүдүрүлгениң чарыгдалгазы 27 муң, оон соонда чылда 9 муң рубль турган дыр. Чоңга ачы-дуза чедирери (ыяш, сиген, ст сөөртүрү, көшке ажыглаары дээш-ле баар) АТБ боду 3.5 муң рубльге кылдыр планнап алган, ыл база-ла [illegible] күүсеттинге берген — 4 муң рубль.

Адак соонда бо талазы-биле бир үнелел. Республиканың агроүлетпүр каттыжыышкынының «Агросервизиниң» автобүдүрүлгелериниң аразында чарышка ийиги черни ээлээш, «Эрзин» эрткен чылдың тос айларының түңнели-биле 350 рубль «шаңнал» диплом-биле шаңнаткан. Бирги черде — Минусинскиде «Зеленоборское» АТБ.

рубльге өскен, ажылдакчылар саны 8 кижээ көвүдээн, 56 четкен. Оон ынай, Күш-ажылдың бүдүрүкчүлүү ол үеде 26.4 хуу өскен (I — 3708 руб. II — 4604 руб.), а ортумак ажыл төлевири 4.4 хуу (I—1825 руб. II—1907 руб.) өскен болду. Азы дензигүүрү 0, 82.

— А нормавыс 1.03 чүве, бир эвес оон көвүдээр болза, банк бисти акшаландырбас-даа, ол контрольдап-ла турар болгай — деп, Каң-оол Федорович [illegible] ол [illegible] чугааның түңнеди. Чыл-даа түңнели-биле АТБ «бодун боду чип турар» деп чугаа турбас.

САЙГАРЫП КӨРЭЭЛИ

Маңаа тодаргай чижектер, санаашкыннар хереги билдингир. А олар экономист К. Ф. Кагановичиниң холунда.

— Бир чолаачының рейстерин сайгарып көрээлем — деп, Каң-оол Федоровичиден диледим. Ийи рейсти, чорууш кынны көөр деп дугурушту вус — кожуглут (прицептиг) база ол чокка. Документилерни ажып оргаш, В. В. Аягол деп атка таварыжы бердивис. Аңаа доктаадывыс.

Валерий ол хүн баарда, кээрде чүъктүг, кожуглут машиналыг чораан. Эрзинден үнерде харын курут, ынчалза-даа орук ара Бай-Хаактан 12.4 тонна кызыл-тас чүдүрүп алган, а дедир «Каа-Хем» разрезтен 8 тонна хөмүр-даш алгаш ээпкен. Оон чарыгдалы кайы хире болганыл? Алганы: 300 литр бензин, өртээ 45 рубль, 4 литр автол — 2 рубль 80 көпеек. Гараж ажыглап турары дээш 1 рубльди, машина элендизи дээш 17 рубль 07 көпеекти, социал камгалал төлевиринге 2 рубльди тырттырган (мында дугуй [illegible] кезек дээш төлевир кирбээн, ону сөөлзүредир тайылбырлай бээр бис. В. Аяголдан ол чорук дээш үнер чарыгдал ол-дур — 67 рубль 87 көпеек.

Ам ук чолаачының киирип алган орулгазын азы ажылдап алган акшазын санаал. 150 километрден ырак черге кожуглут чораанда 1 тонна чүък дээш 4 рубль 20 көпеекти төлеп бээр чүве-дир [illegible] ап [illegible] база эккелген чүъгүнүң тонназын аңаа көвүдедиптериң. 85 рубль 80 көпеекти демдеглеп аалы. Бир километр оруукту эртерге чолаачыга 9 көпеек төлээр. 614 километрге (кээрде, баарда эртенин спидометр барымдаалааны) — 55 рубль 26 көпеек. Каттышкаш — 141 рубль 07 көпеек. «Хөй дүрі» дээрин чадавас, ынчалзажок уламчылаалы.

Чолаачының бодундан үндүрген чарыгдалын казып каапталыывыска, 73 рубль 20 көпеек арты, карманче кирер акша ол-дур. Шынап-ла, хөй боол чадавас, баштай бодаарга. А бүдүрүлгезинге чүү хирени ажылдап берген кижи деп бе? Бо-дур Кызылдың тараа хүлээп алыр пунктузу «төлеп бээр бис» деп хүлээнип, 76 рубль 29 көпеекти квитанцияга бижип берген. Хөмүр-даш сөөртүп бергени дээш агроүлетпүр каттыжыышкынының МТХ базазы 100 рубль 19 көпеек-ти төлээр. Ол ийи түңден чолаачының алыр акшазын казып кааптарга, херек билдине бээр — 103 рубль 28 көпеек.

Ам демги соңгаарладып кааныывыс тайылбыр. Дугуйлар дээш төлевээн диштивис. Чүге? Чүге дээрге чаа дугуй 58 азы 60 муң километрни (машинаның марказындан хамааржыр) эрткен соонда, эленди дээш тырттастаар. Валерийниң ындыг болгандыр. А чогум алыр болза, чижээ, ЗИЛ-130-ның алды дугуйу дээш километр санында-ла 1.18 көпеекти төлээр, кожуглут болза база дөрт дугуйу дээш немээр. А курлавыр кезектер алганы дээш ай төнчүзүнде аңгы тыртар. Машина элендизи дээш төлевирин база-ла баш удур көрүп каан, ол машинаның марказындан, эрткен үезинден... хамааржыр. Шупту 43 машинага хамаарыштыр санап каан, ону көрдүвүс-даа. Ынчангаш ол саннар дөмей эвес, чижээ, Аяголдуң ЗИЛ-554 деп машиназыныы — 1 км-де 2.7 көпеек.

Кожут чок машинага хамаарыштыр үстүнде аазаанывыс санаашкын бо. Ол хүн Валерий Кызылдан 5.5 тонна хөмүр-даш сөөртүп эккелген. Ынаар баарда чүък тывылбаан (ол дугайын сөөлзүреди чугаалаал). Маңаа санаашкынны база үстүнде ышкаш кылыр, чаңгыс-ла ылгалыр чүве — кожут чок машинага бир тонна чүък сөөрткени дээш төлээри 3 рубль 60 көпеек. Бо удаада чолаачы деңгүп-ле 11 рубль 40 көпеек ажылдап алган, бүдүрүлгезинге 51 рубль 22 көпеек орулганы киирген.

Деңнеп көрээл: ажылдап алганы — 73 рубль 20 көпеек база 11 рубль 40 көпеек, орулга кииргени — 103 р. 28 к. биле 51 р. 22 к. Моон түңнел илдең, ол дугайын экономист чугаалады:

— **Ажылды бистиң бүдүрүлгеге ажыктыг болдурары дээрге-ле машиналарның кожуглут ажылдаары, баарда, кээрде ылап-ла чүъктүг чоруру-дур.**

Моон-биле холбаштыр бүдүрүлгениң бичии конторажыгажынга ол эртен ийи чолаачы аразынга болган чугааны дамчытса черле артык эвес боор.

— Мен чоокку үеде Кызылдан ажа албас-тыр мен, бир черде чүък бар чүве... — деп, бирээзи чугаалаан соонда, негээ үеде оларның үнери дыңналыр-дыңналбас апарды.

— Дараазында айның эге[illegible] эгелээн.

ЧОГУМ ТҮҢНЕЛИ ЧҮЛ?

Эге баштай бүдүрүлгеге чүгле хууда керээ турган, азы бир-бир чугаалаарга, «бодуңнуң бодуң бил, бергенны бодуң мүн». Машиниң үрели берзе... Аарый берзиңзе... Ам ындыг эвес. Хууда керээ арткан, ынчалза-даа дөрт бригада кылдыр организастанып алган. Баштай чүгле эки чолаачылар бир черге мөөңнешкен — эдер ужурга таварышкан. Чарыш бригадалар аразында база түс-түс чолаачылар аразында. Түңнел үндүрерде барымдаалаар чүүлдер: ажылының ажыктыы, сагылга-чурум, хөй-нити ажыл, эдинге хамаарылгазы... Социалистиг чарыш комиссиязы көөр, түңнээр, коллективтиң күш-ажыл чөвүлелинге (даргазы Николай Дамба) үзе шииттирлээр. Эрткен чылдың он бир айларының түңнели-биле № 2 бригада чүък сөөртүл-тезиниң, чүък сайгарылгазының база камналга талазы-биле эки көргүзүглерниг болган, өске-даа негелделерни күүсеткен, түңнели болгандыр.

Ам нити бүдүрүлгеге хамаарыштыр чамдык түңнелдерни көрээл. Ол чокка бистиң бо бүгү чугаавыс барымдаа, түңнел чок болур боор. Он бир айлар дургузунда АТБ 33 муң тонна чүъкту сөөртүр планныг турган, 46,1 муңну сөөрткен, а бо көргүзүг чыл планындан безин хөй азы бүдүрүлге чыл планын декабрь 1-ге чедир-ле күүседиппен турган. Чүък сайгарылгазының талазы-биле база-ла ындыг, чогум чыл планнарын күүсеткенин, оон долу көргүзерге мындыг болуп турар. Ол дугайында сан-медээни АТБ-ге ийиги удаа чорааныывыста кол бух[illegible]

ТӨЛЕВИРИ ХӨЙ БЕ, АЗЫ БҮДҮРҮКЧҮЛҮҮ БЕДИК БЕ?

«АТБ, чолаачылары эмин эрттир хөй акша ажылдап ап турар. Арай-ла чиктиг, аңаа [illegible] чугаа районда бар. Шынап-ла, чайын, күзүн чамдык чолаачылар айда 700-800 чедириптер деп, пропагандист Б. Дамдын база демдеглээн чүве. Ол чүл? Эш Шойжулчап ниитиниң эргежыын бодавайн, ажылчыннарынга хөй акша төлеп, бүдүрүлгени хөгжүдүп сайзырадырын, оон келир үезин бодавайн турары ол бе?

— Ол шын эвес — чугаадыр — деп, Седип Кыргысович дорт харыылады. — Ону сан-түң-биле чайлыг көргүзүп болур. **Эки ажылдаан кижи хөйнү алыр апаар. бот-орулга-чарылга ёзугаар ындыг болур, ынчаар бодап-даа каан чүведир.**

Экономистиң папказында чыдар документ-биле таныштым: күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүнүң өзүлдезиниң база ажыл төлевириниң өзүлдезиниң деңзигүүрү. Ында 1988 чылдың 9 айларының көргүзүглери (I) биле эрткен чылдың ол-ла үезиниң (II) деңнеп турар. Орулгаларның болгаш ачы-дузаның хемчээли 84.9 муң рубльге, а ажыл төлевириниң фондузу чүгле 19.2 муң

Чолаачының ажыл-ижин, амыдыралын билир-ле болгай бис: дүн-хүн чок орукта, оозу база үргүлчү-ле каалама болбас. Уйгуга-даа чединмейн баар, доңуп, кагып-даа чоруур. Машиназы гаражтыг-даа, чаглак чок-даа болур, чамдыкта «бурун»-даа бээр. Чолаачы биле чолаачы база-ла дөмей эвес, акшазы эвээш-даа бол, арыг, кылаң машиналыг, арыг идик-хептиг, айтып каап шактыг ажылдаксаарлар-даа, чежемейниң аарберге, дыш чок бол, хөй чүък сөөртүп, ырак черге, кадыр-бертке чоруксаарлар-даа бар.

Бо чурукта оолдар ийиги хевириниң чолаачыларынга хамааржыр чадавастар. Оларның кижи бүрүзүнүң энир чылын эрткен оруктарын санап көөрге, чүс-чүс, харын-даа муң-муң километрлер болган. «Эрзин» АТБ-ниң дөртен ажыг чолаачылары эрткен чылын 50.7 муң тонна чүъкту сөөрткеннер. Ол планнаанындан 40 хуу ажыг. Чыл дургузунда автоажыл-агыйга улуг озал-ондак болбаан. Бо ийи факт безин эрзинчи чолаачыларның дугайын хөйнү чугаалап турар.

Мурнакчылар аразындан чүгле үш кижи дугайын маңаа каксы чугаалаал: Серенен Сүрүн чыл дургузунда чүък сөөртүр планын ийи катап ажыр күүсеткен, коммунист Евгений Мижит биле Анатолий Чалдыг дыка хөй бензинни камнап алганнар.

ЧУРУКТАРДА: (үстүнде) Павел Дылбааның удуртуп турары, чарыш тиилекчизи № 2 бригаданың чамдык кежигүннери; ийиги черде чоруп орар № 1 бригаданың бөлүк чолаачылары (бригадири Валерий Аягол).

КЕДИЗИН БОДАП...

Бүдүрүлге сайзырап хөгжүвейн, келир үеде эки ажылдаарынга баш удур белеткенмейн турар бе? — Үстүнде чугааның ол кежиинге хамаарыштыр сайгараал.

Чүү дээр боор, чоокку үеге чедир бүдүрүлгениң баазазын арыг тас кылдыр кылып алыр арга турган чүведир. Төлевилел-даа турган, күрүне акшазын «ма, шиңгээдип ал-ла көрүңер» деп берип турган. Чок, херек бүтпээн. 1985 чылда эгелээр дээн тудуг шимчевейн барган... Буруулугну дилеп-даа, тып-даа болур ыйнаап, ынчалза-даа чаңгыс өрген-даа немежип бербес.

Амгы удуртукчулар ынчан турбаан. Оларга ам кым-даа акша сунмаан, «чээп алыңар» дээн. «Лимит» дээр чүвези муң-не бар, а материалдар, ийе, шын-дыр — чок! Цемент, хоолайлар ыяш эвес, Эрзинниң черинден кайыын-даа ойуп каар чүве деп. Беш чыл хуусаалыг чээли ап алган, сөөлгү ийи чылда одалга черин (котельная) кылып эгелээн, гаражты тудуп алганнар. 25 машина турарынга таарыштыр төлевилээн черге оларның 43 машиназы муң-не кире бээр боол-тур. Ол дээрге, шынап-ла, улуг тиилелге болган! Ол-бо черлерге машиналар хондургаш, 3-4 муң рубль хөлези төлеп турганынга канчап деңнээр боор. Чээп алган акшадан эвээш түң-биле тудуг кылып алган дээрге, база-ла багай эвес.

Ынчанмыже ол херектиң чүгле эгези. Ам-даа ийи чүс ажыг муң рубль херек. Чээли херек. Эш Шойжулчаптың ам муңчулуп турар чүвези ол. Күүском-даа, райком-даа черле шаа-биле дузалаптар турган, аңаа дарга өөрүп орар: чээли-даа алчып бээр, цемент-даа чедириптер. **Бо чылын чээли (база-ла лимиттиг) аптар болза, ырынай вас-кежик. Ынчалза-даа тудугжу багай болза база-ла кударанчыг. Чижээ, Каа-Хем ККМК (начальниги А. И. Чёлушкин) акшазын алырын алгаш, одалга черин четче кылбастааш туруп берген.**

Чогум ам тудар деп турар чүвелер кедергей чугула: септелге кылыр чер, ийиги каъдынга кызыл-булуң, контора (ам бүдүрүлгениң конторазы чаңгыс квартира шөлдүг). «Септелге черин кылып апсывысса, магалыг-ла, чүгле боттарывыстың эвес, районнуң бүгү машиналарын ажаап-тежээп шыдаар бис»... Бо дээрге Седип Кыргысовичиниң «Сып кырында» күзели-дир. Чээли херек! Дузалап көрүңер. Республиканың Агроүлетпүр банкызы канчаар көөр ирги?

АТБ кол буруузунда совхозтарның ажылын [illegible] турар болбайн. А оларны база-ла машиналарлыг болгай, олар чоонган? Автобүдүрүлгеге олар ырак черде чүък сөөртүр чагыгны киирип турар чүве-дир. Районда янзы-бүрү албан черлери, организацияларны база-ла боларже көрүүр. Оон аңгыда — чоңга дуза Амыдура. Эрзинчилер (суур улуву) кандыг-ла-бир чүве сөөртүрүп алыр дээнде, талонунга «оттуг суг» садып, чолаачы хөлезилеп турбас апарган... деп бижиирипнен арай-ла дадагаалдывыс. Чүге?

Ол дугайын Байыр Алексеевич-биле чугаалажып ордувус. Автобүдүрүлге болдары хуу кижиниң ажылын шоолуг-ла кылыксавас. Тариф ёзугаар-даа хөлезини эвээш, ындыг болганда бот-ка-даа, бүдүрүлгеге-даа орулга эвээш, а үе, чарыгдал хөй үнер, орук-чирик база-ла каалама эвес дижир. Ачы-дуза херек кижи-бүрүзүнүң күзели бүтсүн дээш, чоңга-даа, чолаачыга-даа ажыктыг болзун дээш, тодаргай шиитпирни тывары чугула хире. Хамык-ла чүвени кижи дээш-ле кылып турар болгай бис.

Ийет, кижи дээш. Бүдүрүлгениң бодунда олче [illegible] сайгарып [illegible] бар. Ынчалзажок база-ла боттуг эвес чылдагааннарга тептигер. Ийи-үш кижээ ясли-садты, ийи-бир кижээ бажың-балгатты үстүвүртен дилеп, чугаалажып берчипкен-не-дир. А негелде хөй. Бүдүрүлге чаа-ла хонуп орар, эвээш-ле арыг орулгалыг, чегдинип чурттап турар. Коллектив боду бүгү тала-биле хандыртыышкын, чурттаар бажыңнарлыг, уругларн тургузар черлерлиг, садыг-наймаалыг апаар үе черле келир. Орук чаңгыс, арга чаңгыс: улам-на бүдүрүкчүлүг, орулгалыг кылдыр ажылдаар. Бодавыже, көдээ автотранспортчулар ону билип турар. Боттары бир акшаны ажылдап алгаш, бүдүрүлгезинге ийини эккеп турар болза экизи ол.

— Нити орулгадан ажыл төлевирин бээр дээрге, чоок рейстерден, чоңга ачы-дуза чедиргеннинден шоолуг-ла акша кирбес боор-дур.

Күш-ажыл төлевириниң чаа системазынче шилчилге дугайында семинарга чораан чугаалап ора, экономист К. Каганович ынча дээн ийик. Ам-даа ханы, бүгү талалыг өренип көөр өскелерден өөренир. «Бай-Хаакта бо талазы-биле элээн дуржулга бар дээр чорду, ынаар баар мен». Ажыл төлевириниң фондузун камнаар талазы-биле хемчеглер херек, курлавырларны дилээр, тывар апаар.

Кол-ла чүве бүдүрүлгениң ажыктыын улам-на бедидери, ооң ачызында совхозтарга, чоңга, янзы-бүрү организацияларга, албан черлеринге транспорт ачы-дузазын бодунары биле-ле хөйнү чедирери. Ындыг болганда — районнуң экономиктиг, социал амыдыралының хөгжүлүрүнге салыышкынны киирери. АТБ-ниң коллективиниң кол сорулгазы ындыг дээр-зинге бүзүрээн бис. **Эки ажылдаары дээрге-ле эки чурттаары. Ынчангаш коллектив боду база улам бурунгаар базар, бодунуң социал, угаан-бодал херегледерин хандырар аргаларын көвүдедир.**

Бүдүрүлгениң амгы үеде ажылдап, чурттап турарының арга-дуржулгазын ындыг дөмей бүдүрүлгелерниң ажылдакчылары сонуургап эгелээн. Моңгун-Тайганың Өвүрнүң, эң чоок кожазы Тес-Хемниң автотранспортчуларының төлээлери кээп көрүп ап чораан болду. Бо адрести «Шын» солун база айтып турганын сагындырааш: 1988 чылдың октябрь 30-те бистиң корр. Шаңгыр-оол Суван начальник-биле интервью кылган. Бир чыл эртенде бүдүрүлгеде амгы байдалды көргүзерин мынчаар оралдаштывыс, бир эвес бо демдеглелдер кым-бир кижээ ажыктыг чамдык чүүлдерни бээр болза, биске өөрүнчүг болуру чугаажок.

Александр ДЕМБИРЕЛЬ.
(«Шынның» түсакй корр.).
Юрий МОНГУШ (фото).

Саналдар, бодалдар

КАТАП БАЗА ӨСТҮРЗЕ?

Планны күүседири — хүлээлге, а ажыр күүседири — алдар. Республиканың ажыл-агыйлары күрүнеге эът садарының планын күүседир дээш чыл төнчүзүнде мал-маганын [illegible] тургайлааш, эът [illegible] чүдүрүп чорупкан эгелээр. Оон аңгыда чурттакчы чоннан хууда малды садып ап, ук планны арай деп-ле күүседир. Ынчаарга мал бажының өзүлдези кудулаар. Дараазында чылда планны канчап күүседирил? Удуртукчуларны бо айтырыг дүвүреттпес арга чок. Сөөлгү үеде Тес-Хем районнуң совхозтары чылгы, ешку, сарлыкты база катап өстүрүп, оон эвээш эвес орулганы ап эгелээн.

1912 чылдың апрельде Шалыктарның ыяштыргыдан төрүттүнген Санаа Самбаевич Самба деп кижи «О. Шынаа» совхозтуң девискээринге даңгаар-ла кодан тевезин мал дарып чоруур турган. Ол евелерниң чайлаглаар черлери — Алтара, Серлик баштары, а кыжын Хоолу ооруунга. Ха-чы-Сайыр-Аксының хову-рынга чоруур чүве. Тевелерниң [illegible] С. Самба 1926 чылда өглээн. Дараазында чылын Шалык сумузунуң № 1 арбаныга даргалааш, 1936 чылга четкен. Оон соонда АРЕЕЭ үүрүнүң даргазынга сес чыл ажылдааш, 1948 чылга чедир суму даргалаан. Карл Маркс аттыг колхоз тургузуунга бөөрге, бодунуң хууда мал-маганын колхоз хереглелиниге салып каан, уламчыр малчыннай берген. Шала сөөлзүредир мен билип келиримге безин Самбаның тевези 30 чедип турган. Ам бодап чоруурумга, малчынның тевелериниң уксаазы Моолдуундан шууг аңгы, манган ак чүве ийин. Ада-чурттуң Улуг дайынының үезинде фронтуга дузаламчы кылдыр Санаа Самбаевич 41 аътты, 24 инекти 7 тевени, 370 хой, өшкүнү, 2100 тыва акшаны белекке берген. Оон күш-ажылга кызымаан дыка-ла магадаар мен. Шынап-ла, харын эрес-кашпагайы кайгамчык. Ол чер чурттуг ажыл-ишчи кижиниң дугайын чугаалап тура, мону чугаалаксаан мен. Ол кезээде тевезин мунар, кышкы үеде шанактаар, а сүдүн саап ап чораан. Бежен чылдарда ук совхозка теве 100 ажып турган. Бир эвес тевени ажыл-агый катап өстүрүп эгелээр болза, оон хөй орулганы киирип, ооң ажаалдазы дээш эвээш чарыгдалдарны үндүрер. Ынчангаш Тес-Хемниң «О. Шынаа» совхозка тевени өстүрзе кандыгыл? Бо талазы-биле бодумнуң хуумда саналымны киирдим.

Сандан ТАНОВ.

ХЕРЭЭЖЕННЕР— ЧОГААДЫЛГАДА

Херээжен кижи, эр улус-биле бир дөмей, кандыг-даа мергежилди шиңгээдип ап-гаш. Космонавт, эртемден дээш кымны чок дээр. Үдуругуну ажылдарда херээжен улус арбын. Боттарының амыдыралчы идепкейлиг туружун олар хөй-нити ажылынга бадыткаан.

Херээженнер аразында салым-чаяанныг кижилерни чок деп болбас. Уран чүүлдүң янзы-бүрү талаларынга олар шылгарангай чедиишкиннерни чедип ап турарлар. Бир эвес чогаадылга ажылын шөлүткен кижиниң хилиинчектенииишкининге дөмейлээр болза, херээжен кижиге чогаадылга үш дакпыр аар чүък. Чурукчу, сиилбикчи, шевер, шүлүкчү, ырааччы — кандыг-даа чогаал ажылы хөй күштү, улуг бердинииш-кинни, быжыг тура-сорукту бойдустуң чалаганы сальымга немей негээр. Кандыг-даа аялга, одуруг, овур-хевир угаан-бодалдың, сеткил-чүректиң ханызынга торуттунер болгаш уйгу чок дүннерниң, карак кызыл иштиң түлү болур. Тудугжу, малчын, ажылчын херээжен кижи дөмей талантылыг. Иениң талантызын чүге-даа деңнеп болбас. Ону ие-чогаалчы кымдан артык билип, сеткилинден чуруп шыдаар.

Херээжен кижиниң хостуг үези эвээш. Өг-бүле ажылынче, уруглар кижизидилгезинче, кол болгаш хөй-нити ажылынче чарыгдааның арткан хензиг үеде канчап чогаал ажылы кылып четтигиптерил? Чүс кижиниң чаңгызы талантылыг болур төрүттүнер, ол талант—тоюу. Ындыг болганда херээжен чогаадыкчы кижиге оскунмаар чүнзеге херек дээрзин чогаалаан-даа ажыы чок. Оларның ажылдаарынга чүү четпейн турарыл, кандыг дуза херегил дээрзин үезинде болаар ужурлуг бис. Бажыңгалгады бар бе, амыдыралы четчир бе деп айтырып көөр кижи оларның оруунга таваржып, ажыктыг арга-сүмезин бериптери ол хөй үе, күш херектевес чүүл.

Бистиң чуртта херээжен чогаалчыларының федерациязы тургустунган. Бистиң республикага база ассоциация тургузар хемчеглер алдынып эгелээн. Бо чаа рубриканың адаанга чүгле чогаалчыларның эвес, артист, композитор, даш чонукчузу, улусчу шевер херээженнерниң чогаалдарын, оларның дугайында очерктерни, чурумалдарны парлаар. Чер-черде талантылыг херээженнер дугайында номчукчуларның чагаалары рубриканың хөнүүрүнге дузалаар болгаш чаа аттарны илередириинге идиг болур.

Редакцияже Севил Юмбуу, Сара Соржу, Надежда Нава болгаш өскелер-даа шүлүктерин чорудуп, арга-сүмени айтырып турар. Чамдык чогаалдарны солун арнынга парлаан. Бо удаада Улуг-Хемден Кара-кыс Дензин бодунуң шүлүктерин чорудупкан.

Ооң чагаазында мындыг одуруглар бар: «Берге үелер амыдыралга турар. Ону чүгле шүлүк бижип туруп артым алган мен. Ажыл-иштиң шуужунуң ажыл өттериле шүлүктер дугаалан. Хүнзедир школага башкылап хүнзеш, кежээ ыяш чарып, суглап, чугдунуп, кыдыраашты хынап турда, дүн дүжер. Хүндүс чогаал бижиир чай кайда турар боор. Уруглар удуй бергенде, дүнекиниң 11 шактан ынай хондур шүлүк бижип турдум. Чамдыкта бир шак удааш, ажылдап чорупгар мен. Чогаалчы болур мен деп сорулга салган эвес, анаа-ла бижип чоруур-дур мен. Херээжен чогаалчыларның деткиир дээн эгелээшкин мени шыңгыы ажылдаарынче албадап, харысалганы оттурду. Чоорту биживестеп бар чыткан кижи мен, ам катап эгеледим».

Херээжен чогаалчыларның ажылдап турар байдалы мындыг. Кара-кыс Хирихаевна ышкаш, боттары дужунда шүлүк бижип чоруур кижилер чон аразында хөй. Оларның эки чогаалдарын чонга таныштырары — чаагай херек.

Чагааларынар-биле бистиң өөртүр боор силер деп бүзүреп артывыс.

Идеология килдизи.

АВАМ

Кажанда-даа ангылашпас — хиниим тудуш,
Ханылашкан, дазыл чаңгыс чонум кончуг.
Өкү чүүлдүң төлүзүн-не төлүнге дээр
Эргеленген, авыраалдыг авам кончуг.
Чырык черден авам чиде, ажыг кирген.
Чырыткылыг сактыышкынынар артып калган.
Соккан чүрээн, баскан изин уламчылап,
Сорутдааным шыдавыже кылып чор мен.
Аал кожа, ырактан-на чонун бодаар.
Аяк шайлыг, чугаа соокур, эптиг-ээлдек.
Авамның сөзин топтуг чаагай чаңчылдарын
Аткаап салбайн, төлүзүн-не дөзенсээр мен.
Авам болза өртемчейге чоргаар болгаш,
Амыдырал аас-кежиин көрүп чор мен.
«Уруу база авазы-ла олчаан-дыр» — деп
Улус мени дөмейлээрин күзээр-дир мен.

УРУГЛАРЫМ-ЧЕЧЕКТЕРИМ

Уругларым — чаагай чыдын таалап тынар чечектерим!
Уругларым — оруум улай изин истээр салгалдарым!
Ажыл-ишке чурттаарга соруктуг
Аскым-кежиим, өөрүшкүм — чаптарымда.
Бачым-иштен могай берген чаным кээр мен
Бажым уткуй чаптанчыглар чаржып келир.
Мойнум, ооргам, хоюм орта олуруп аар.
Моган-шылаан мага-бодум серген келир.
Орлан-эрес, катчы-хөглүг өзүп орар.
Онзагай-ла салым-чолдуг чассытбайлар.
Алдын хоойлум, авам чонум ачызында,
Аас-кежик бүрүн бүргээн ие-дир мен.

КЕНИМ УРУГ

Кеним уруг
Кедергей-ле топтуг кижи.
Кежээ диртиң, хоор чонга
мактаткан-даа
Арбын чоннуг, аъштыг-
чемниг.
Ажы-төлдүг, алдын холдуг.
Кеним уруг
Шончалайым, Шолбаназым
Шораазазым, Шенне кызым
Чергелештир чедиптерге.
Чериң каазы — чечектер-ле.
Кеним уруг
Онза быжыг найыралдым,
Оглум өөнүң өөрүшкүзү,
Ажы-төлдүң аас-кежии.
Амыдырал каасталгазы.

Кара-кыс ДЕНЗИН.

«ШЫННЫ» НОМЧУУР БИС

Бистиң редакцияга өске республикалардан, крайлардан чагаалар база элээн келзе турар. Бо удаада Моол Арат Республикадан келген. Чагааның сөзүн өскертпейн парлады-вывыс.

Тыва АССР-ниң «Шын» солунун бо 1990 чылдан эгелеп чагыдып номчуур болганывыска дыка өөрүшкүлүг бис. «Шын» солунунуң ачызында Тыва АССР-ниң, ага-дуңма эш-өөрүвүстүң амыдырал, ажыл-агыйын болгаш культуразын, төөгү болгаш өске-даа чүүлдерни номчуп билир болганывыстан, оон-биле чергелештир солун чериниң редакциязынга изиг байыр чедирип тур мен.

Ийи чүс чылдың мурнунда ийи үстүп билишпейн, дыңнашпайн барган тывалар чаанан билчип, таныжып, уун ачай ага-дуңма, төрел-дөргүлүн тылчыр болган ажык оруук деп мону хуумда мынчаар көрүп турар мен. Мынчангаш чаа тываларының тывыштыг иш-ажылынга улам улуг ажыр боорун, ажыр тывыш, амыдыралынга арыг шевер аас-кежиктиң дыка делгемин йөрээп тур мен.

Солунуңарга бистен материаллар ап, ол тыва ага-дуңмага таныштырып турарыңарны солун чериниң редакциязынга күзеп тур мен.

Дүгдүгбей оглу Конгор ШАНАГАШ.

Моол Арат Республиканың Байын-Өлгий аймааның Сенгил сумунуң күражыл-агыйының ишгенчизи.

ШАГАА КАЖАН БОЛУРУЛ?

Чөөн чүк улустарының чыл санаашкынын ёзугаар Чаа чылдың келири аңгы-аңгы чурттарда чаңгыс аай эвес: Кыдаттың шагаазы элээн эртемик келир — бо чылдың шагаазын олар январь 27-де байырлаарлар.

Төвүт, моол, бурят, тыва улустарның шагаазы бо чылдың февраль 26-да эгелээр. Тайылбырлаарга мындыг: бо эртип чыдар сарыгзымаар Чылан чылы февраль 25-те төнер, ол хүн болза шагааның будуузу болур; ак Аът чылының шагаа айы — Ак айның бирги хүнү азы шагаа хүнү фераль 26-да болур-дур.

Бо Чылан чылы төвүт, моол, бурят, тыва календарь ёзугаар артык айлыг (өскээр чугаалаарга, 12 эвес, а 13 айлыг), ынчангаш бистиң Шагаавыс февраль төнчүзүнде болур апаар-дыр.

Февраль 26 дээрге сөөлгү неделяның бир дугаар хүнү, ажыл хүнү-дүр. Ынчангаш, мен бодаарымга, Шагаа ёзулалын февраль 25-те — улуг-хүнде эрттирзе эптиг боор ышкаш деп санаар-дыр мен.

Каадыр-оол БИЧЕЛДЕЙ.
ТДЛТЭШИ-ниң дыл, бижик секторунуң улуг эртем ажылдакчызы.

ӨҢНҮҮМ БООРГА...

Шоодуг

Ону шенелде тудуг дээр чораан. Дээвиирниге чедир тудуп үне берген бажыңның бетин талакы ханазында кызыл лозуң бар. Ында: «Эштер тудугжулар! Шенелде тудугну тергиин эки шынарлыг болгаш магадылал паспорттуг кылдыр тудаалыңар!» деп кыйгырыг кайы ырактан көстүп турар. А ооң адаанда мындыг сөстерни немеп каан: «Чурттакчылар биске четтиргенин илередир».

Ол тудугда мээң чажымдан өңнүүм, чаңгыс класска кады өөренип чораан эжим Василий Дүктүг-оол прораб болуп ажылдап турар. Хамык идегел ында. Ынчангаш кочалым чайбышаан, ол шенелде тудугже базыптым.

Василий тудугнуң шыпшык бажынче көрүпкен, ында кранның бадырган чүъгүн башкарып, холдарын чайбышаан командылап тур: «Өру, куду, оң талаже, солагай талаже!..»

— Экии, Вася! — деп ол чайланы бээрге, мендиледим.

— Экии, экии, — деп, ол холумдан сегирип албышаан, хөөреди. — Көрүшпээнивистен бээр үр-ле апарды. Че, кандыг херектиг хап чор сен?

— Колданып чор мен, Вася, — дидим, — хензиг чугайдан берип көр.

— Кайы хире херегил? Тергиин чугай боор. Бир самосвал ишти бе, азы ийи бе?

— Чок-чок, чаңгыс кочал ишти.

— Дөө эндерик тоткуп чыдар чугайдан уруп ал, адыр, хүүрек алгаш дузалажыптайн. Херек болза бүдүн машина иштин-даа берип болур мен. Тергиин-не чугай..

— Четтирдим. Чаңгыс кочал четчир.

Чугайны кочал долдур уруп алганывыста Вася хенертен айтырды:

— Ону канчаарың ол?

— Бажыңым чугайлап алыйн дээш — дидим.

Вася бажын дырбанды. Оон хүүрээн черже октапкаш, дужаады:

— Дедир төвүт!

— Чүге?

— Төвүт дидир мен—деп, ол чугаалады. — Төвүт, эжим боорга чугаалап тур мен. Бо чугай-биле бажыңның чугайлап аар болзуңза, хилинчээң көргениң ол, ийи ай болгаш-ла хоорлуп каар. Ооң орнунга мында ырак эвесте бир ирей бар, оон садып ал, адрезин айтып берейн.

Ол ирейден алган чугайым, шынап-ла, тергиин болган. Бир хүн Васяга таваржы бергеш, четтиргенимни илередип, эки чугай дээш, ужурашканывыс дээш «бичии чүве» таарыштырыптар деп бодай бердивис. Магазинче киргеш, шил-биле кады селёдка деп дустуг балык алыр деп бардывыс. Садыгжы Раечканы таныыр мен. Ийи балык деңзилеп бээрин ооң диледим.

— Бодуң чиириң ол бе?— деп, Раечка ылавылады.

— Ийе, бо эжим-биле кады четтирер бис.

— Ынчаарга ону албаңар — деп, Раечка сүмеледи. — Чытталы берген болдур ийин. Ырак эвесте кооператив бар, ында кайгамчык кадыргылар бар, оларны таныш-көрүштерге садып турар. Оон силерге экчеп берейн. Таныыр улузумга бо магазинде балыкты бербес кижи мен.

Бажыңга бир шил арагавыс ижип, кайгамчык кадыргыларывыс чип, хөөрежип ор бис.

— Чүвүр даараар черинде хевээр ышкажынчыл? — деп, Вася мени «байысаап» ор.— Ажыл-ижиңер кайы хире чоруп тур ынчаш?

— Эки — деп алыс шынын чугаалап ор мен. — План-салаан күүсеттиниип турар. Чагыгларны чогуур өйшаанда кылып тур бис. Шаңнал акшаны база ап келдивис.

Васяга хөй-ле чүүлдерни чугаалап, чедиишкиннеривисти хөөреп ор мен. Кижим элээн ыыт чок дыңнап органш:

— Силерге чаа чүвүр даарадып алыр деп бодай бердим — дидир.

— Бодуңга бе?

— Ийе, бодумга, дыштаныр хүнде кедер чүвүрүм баксыраан. Магазинде чаа хеп ховартаан. Ооң орнунга силерге даараттырып алыйн.

— Ындыг-ындыг — деп чөпшээрежип ор мен, ол хиремде бажымда бодал чүгүрүк аъттың маңы-биле дөмей, кижи эжин канчап хомудадыр боор, ол мени база бодаан болгай.

— Вася, — дидим, — биске чүвүр даарадыр деп тениве, өңнүүм бооруңга чугаалап тур мен. Ооң орнунга мында бир угбай бар, аңаа сени чедире берейн. Ол тергиин эки кылып бээр.

Каш хонганда Вася кайгамчык чүвүрнү кедипкен базып тур. А биске даараткан болза та кедер, та кетпес.

Вячеслав САЯН.

РСФСР-ниң үнелиг чүүлдериниң кадагалаар Күрүне черин (Күркадагалал) Москвага тургузар дугайында Улус Комиссарлар Чөвүлелиниң доктаалынга В. И. Ленин 1920 чылдың февраль 3-те ат салган.

Алдындан, ак-алдындан, мөөң кылдыр ээилдирген мөңгүнден, бриллиантылардан, үнелиг өңнүг даштардан болгаш жемчугтан тургустунган болгаш РСФСР-ге хамаарышкан бүгү үнелиг чүүлдерни кадагалаарын болгаш учёдун чорударын Күркадагалалга дааскан.

«Россияның алмаз фондузу» 1922 чылда тургустунган, (1924 чылдан бээр «ССРЭ-ниң алмаз фондузу»), ооң составынга чуртта бар болгаш күрүнеге хамаарышкан бүгү алмаз аймаа кирген.

«Алмаз фондузунуң» баштайгы делгелгезин 1925 чылда Эвилелдер Бажыңының Колонналыг залынга органызастаан. Ооң деришкиниң, каасталгазын болгаш эртем-техниктиг хандырылгазын Күркадагалал күүсеткен.

СЭКП ТК-ның болгаш ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң шиитпирин ёзугаар «ССРЭ-ниң алмаз фондузу» деп делгелге 1967 чылда Кремльге ажыттынган, ону Совет күрүнениң 50 чылынга тураскааткан. 1969 чылда ук делгелге доктаамал ажылдаар болу берген.

Күркадагалалдың 70 чылының дургузунда аңаа улуг өскерилгелер болгулаан. Күркадагалалдың хүлээлгелери амгы үеде элээн калбарган. Үнелиг чүүлдерни Күркадагалал хүлээп ал, улус ажыл-агыйының херегледдеринге берип турар.

Чавыс шынарлыг алмаз-тарны болгаш өске-даа чүүлдерни болбаазырадыр тала-зы-биле делегейде чок дээн нарын бүдүрүлгени Күркадагалалдың чанында организастаан.

ЧУРУКТАРДА: Күркадагалалга кирген үнелиг чүүлдерниң өртек-үнезин тодарадып турары; Чурбановтан хавырган үнелиг чүүлдер.

Г. ХАМЕЛЬЯНИННИҢ фотозу. (СЭТА).

ШУУГААЗЫННЫҢ АЖЫЫ ЧОК

30-40 чылдарда болгаш 50 чылдар эгезинде Тывага болган репрессияларны «Шын» солун баштай чырыдып эгелээн. Ону кылырда, бөгүн чугаалашкаш, даарта дораан эгелей бербээн. Белеткел ажылын элээн үр үе дургузунда чорудуп, эртемденнерниң, журналистерниң санал-оналын барымдаалаан. Чүнүң-даа мурнунда күрүне архивиниң материалдарын кол чүүл кылырын редколлегияга шиитпирлээн турган.

1938 чылдың күзүнүнде шииттирген, «Тостуң херээ» дей адап турган херектиң киржикчилериниң ол үеде ажыл-чорудулгазын болгаш ныска намдарының дугайында күрархивтиң ажылдакчызы Николай Кунчунуң чүүлдерин солунга чырыттывыс. Ук чүүлдерниң сөөлүнде авторлардан чагаалар, сактыышкыннар эндерлип келген.

Авторларның материалдарын солунга чырыдып тура ол үениң дириг херечилери болурга, идегеливис улуг турган) төөгүге карышкак чүүлдерни кылдывыс. Ажылында чугаалаарга, ол кижиге ужурашттым, ол ынча дидир, ... кижи ынчанган-дыр дээш ...лыг авторлар материалдарынга чазыглар бары илереттиниип келген. Харын-даа репрессияларның дорт киржикчилери, эгелекчилери аңаа удурланып, бистиң чазыгларывысты ажыглап эгеледилер.

Репрессиялар «Тостуң херээнден» эгелээн. Ук херекти ийи холу-биле кылып турган кижилер кем-буруузу боттарындан чайладырып кызыдып, солуннар арнынга тайылбырлар кылган. ТАР ИХЯ-ның сайыды чораан Оюн Полаттың сактыышкыннары «Тываның аныяктары» солунга үнгенин номчукчулар билир боор. Чогум бистер архив материалдары-биле таныжып каапкан болгаш, ол үениң кижилериниң сактыышкыннарын үндүрүп тура, чазыглар ... сактыышкыннарны ханызы-биле өөренип турар апарган бис. Ынчангаш «Шынның» арнынга хөй-хөй авторларның чагаалары чырыттынмайн барган.

«Шынның» арыннарынга ужен-дөртен чылдарда болгулаан репрессияларның материалдары үнмейн турар дээш номчукчуларның хомудалдары турган. База катап чазыг кылырындан оваарынгаш, хынаттынмаан материалдарны чырытпайн турганы шын. Ынчаарга авторлар материалдарында кандыг-даа архивке үндезилеп албаан, дыңнаан, көрген чүүлдерин бижээн болгулаар. «Тываның аныяктары» солунга Оюн Полат, Михаил Шур-оол оларның үндүргүлээн чүүлдери, репрессияларны сайгарарынга киржип турар кижилерниң сеткилинге коңгүс таарышпаан. О. Полат болза, контрлар херекти кылганывыс шын дээрге, шиткел үндүргеп, репрессияларны Тока баштап турган, ооң адаанда кижилер күүседикчилери турдувус деп тайылбырлаан. Ынчаарга Тока репрессияларны канчаар удуртуп, ИХЯ ажылдакчыларынга кандыг айтыышкын берип турганын ол тодаргайлаваан. Төөгү дугайында чугаа чорудуп турар болганывыста, барымдаалар чиге турар ужурлуг. Аңаа аас-биле Тока буруулуг деп каарга, бүзүрел кажан-даа чигзинчиг болуп артып каар.

Ол-ла солунга пенсионер Михаил Шур-оол «Үе-чылдарны сактып олура» деп чүүлүн үндүрген. Ында ол Токаны дорту-биле нарарткаш, Тывага репрессияларны боттандырган Оюн Полат чижектиг кижилерниң кем-буруузун Токаже чая каап турар. Кандыг барымдааларга даянып алгаш, ол ындыг дидим түңнел үндүрүп турарыл? Шур-оол боду Тожу районнуң улус судьязы турган, Токага кыстырып, ооң айтыышкыны-биле ажылындан дужуртуп каапканын сактып бижээнин номчукчулар билир боор. Шынында М. Шур-оол судья албан-хүлээлгезинден канчап халажы бергениниң дугайында архив документизинде мынча диген:

«1953 чылдың март 28-те болган СЭКП Тыва обкомунуң бюрозунуң 23 дугаарлыг протоколундан ушта бижилге.

М. А. Шур-оолдуң ажылының дугайында.

СЭКП Тыва обкомунуң бюрозунуң доктаадыры болза:

1. Арага-дарыга үргүлчү сундутууушкуну база моральамыдырал талазы-биле саңдарааашкыны дээш, Тожу районнуң улус судьязы хүлээлгезинден М. А. Шур-оолду хостаар.

2. Тожу районнуң улус судьязының соңгулдаларын хуусаа бетинде эрттирер дугайында айтырыгны РСФСР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң мурнунга тургузарын область Совединиң күүскомунга (А. М. Чымба) дагзыр.

СЭКП обкомунуң секретары А. В. Анкудинов».

Бо документиден алгаш көөрге, Токаның айтыышкыны чок. Шур-оол боду юрист кижи-дир. Парлалга дамчыштыр мындыг нүгүл кылырга, харысалга онаажырын билир боор. Оон ыңай М. Шур-оол репрессияга кара чажындан таварржып келгенин бир автор биске бижээн. Ол дугайында ылавылаарымга, фактылар бадыткаттынмайн барган.

Чоокта чаа тыва радионуң дамчыдылгазынга Михаил Шур-оол чүве чугаалап турган, ТАР-ның истелге, шүүгү органнарының ажылынга Тока хол киржип, барык ону удуртуп турган диди. База кандыг барымдааларга ол даянып алгаш ынча дээнил?

«Тураскаал» деп ниитилел тургустунганын билир бис. Оларның кежигүннери республика прокурору-биле ужуражылга болган чыышка кириштим. Ниитилелдиң президиум кежигүннериниң аразында бодал чок шуугаазын үндүрер кижилерниң барын эскердим. Токаның тураскаалын доп-дораан ап октаарын, бир эвес ол күүсеттинмес болза, бүгү чоннуң чыыжын кылырын, төөгү эртемдени Юрий Аранчынны репрессияларны тодарадыр комиссияның кежигүнүнден үндүрерин, «Тываның төөгүзүн» чаарты кылырын негээн кыйгылар үндүрдүлер. Аңаа М. Шур-оол илеткел кылып, репрессияларны удуртурунга Токаның дорт киржилгезин «сайгарып», прокурордан негелде кылды. Бо ораторнуң кандыг-даа шинчилел ажылынга дүүштүрүп албаан, аңаа-ла сагыш-сеткилиниң хайныышкынындан үнүп келген чүүлүн кедергей бедик хөөн-биле чугаалаарга, чамдык улус сеткил ханыышкын-биле хүлээп ап олурар боор-дур. Репрессияларны тодарадып тура, демагогиядан чайлаар ужурлуг бис. Бир эвес ону чедип албас болзувусса, «Тураскаал» ниитилелиниң ажыл-чорудулгазы ук херекти тодарадырынга ажык бээрден, харын-даа шаптык ужураштырып болур деп билдим.

«Тураскаал» ниитилелиниң удурулгазының кежигүннери чамдык эштер «Шын» солун редакциязынга келгеш, репрессияга таварышкан кижилерге хамаарышкан материалдарны чырыкче парлаарын негеп кээп турар апарган. Ол үениң кижилериниң сактыышкыннарын парлалгага берип турган, шын эвес чүүлдерни үндүргенивисти база катап чугаалап каайн. Чүнүң-даа мурнунда репрессияларга киржип турган кижилерни чылыг сактыышкын кылдыр солунга чырыдарын негээн болур-дур. Чижээ, генерал Шома дугайында материал солунга келген. Шома республика прокурору турган, репрессияга таварышкан кижилерниң херээн бадыткап, күштүг кылдыр ат салып турганы архивтен билдинген. Шоманың репрессияга кандыг киржилгелиин тодарадып албайн чыда, аңаа чылыг сактыышкын кыла бээрн канчап тааржырыл. Ол ышкаш «Тостуң херээн» үзүп шииткен Соян Ойдуп сөөлүнде боду кара-бажыңга олурганы шын. Ынчаарга ону база аажок когарааш, качыгдаан кижи кылдыр авторлар бижий бээр-дир.

30-40 чылдарда Тывага болгулаан репрессияларны шын тодарадыры аажок улуг бергедээшкиннерлиг болуп турар. Ол талазы-биле комиссия ажылдап турар. Репрессиялар кайыын, канчап, чүнүң уржуундан эгелээнин тодарадып алыры чугула.

Репрессияларга хамаарышкан материалдарны солунга чырыдарын харыылап турган болгаш, архив документилери-биле элээн таныш мен. Ынчаарга Оюн Полаттың «Тываның аныяктарынга» үнген чүүлүнде мындыг одуруглар барын сактып көрээлиңер. «Тостуң херээниң» киржикчилери чеди кижини тудуп бажыңнап алган. Ук херекти көөр деп турда, чөвүлекчи Рогов удурланып турган ышкажык. Тывада контреволюстуг бөлүктүң киржикчилери ийи кижи бар деп. ТАР Сайыттар Чөвүлелиниң даргазы Сат Чүрмит-Тажы, Биче Хурал Президиумунуң даргазы Адыг-Түлүш Хемчик-оол дээрге Тока аңаа чөпшээрешпейн олурган деп бижээн. Рогов аңаа удурланып, чанар-чоруурунга чедир могаттына бээрге, ону Политбюрога көөр деп, Тока түңнел үндүрген. Политбюро данны атсы хуралдааш, эртенинде ийи кижини тудуп бажыңнаан. Мыя бо чижектен көөрге, Тока ону дорт удурткан бе деп айтырыг арай чигзинчиг болу бээр-дир. Чүрмит-Тажы биле Хемчик-оолду бербейн олурган дыр деп бодум хуумда бодай бээр чордум.

Политбюрога, пленумга санал берген кижилерниң чугаазын ызаптыг шинчилеп, ынчангы байдалды тодарадыр апаар. Чогум репрессиялар эгелээриниң мурнунда-ла хоп-чип эндерлип турганы материалдардан илден. Чогум ындыг кижилер Политбюро болгаш пленумга халапты хайындырып турганнар. 1936 чылда Тываның ССРЭ-ге элчини Седип-оол Тановтуң Токага бижээн чагаазы бар. Ында Оюн Таңчай-биле хууда үскүлежиишкиниң политиктиг байдалга дүүштүрүп турганы дыңнаткан. Сөөлүнде чагааны өрттедиптерин дилээн. Чагаа кандыг-ла-бир чылдагаан-биле архивте артып калган. Шак ындыг янзылыг, чашпаа, эрге-дужаал сүрер кижилерниң аажы-чаңы, хөделиишкеннери репрессияларның төрүттүнеринге чедирген-дир.

Тывага болган репрессияларны тодарадырда, хамык-ла буруузун Токаның кырынче чая каапкаш, ооң-биле доозуп каары черле болдунмас. Оюн Полат, Сат Товариштай, Оюн Охемчик, Моламдай, Намдак, Салчак Парчын, Моңгуш Артас болгаш өскелер-даа кедергей улуг эргелиг турганын утпаалыңар. Баштай-ла оларның үүлгедиглерин тодаргайлаары чугула. «Тываның аныяктары» солунга үнген чамдык материалдар, «Тураскаал» ниитилелиниң президиум кежигүннериниң негелделери аңаа-ла шуугаашкын, ажылга ажыы чок, харын-даа доктар ужураштырып турар-дыр деп бодаар мен.

«Шынга» материалдар әккеп берип турар чамдык авторлар боттары Тока үезинде улуг эрге-дужаалга чоруп, ооң кадрлары. Полат биле Артасты алдан чылдар эгезинде кем-буруу чок черге кижилерге буруу онааганы дээш чөптүг хемчег онааган. Айтырыгны пленумга көрген-дир. Ынчан ук эштер чон мурнунга Токаның буруузун адап, сен ..., мен мынчалдым, буруувус дөмей деп чүге чугаалап үнүп келбээннерил? Оон ыңай Токаның ажылдап чоруур үезинде: «Салчак Калбакхерекович!..» — дээш, ооң баарынга дис кырынга олура дүжер чыгы чораан эштер бөгүн ону «чоннуң дайзыны» кылыр чыгай бергендирлер. Байдалды ынчан чүге шыны-биле илеретпээнил? Тока кажар, удурланыкчыларының бажын кажан-даа ап болур. Ынчангаш кым-даа аңаа удур чүве чугаалап албас турган диңир-дир бис. Алдан чылдарда ук херектерни көрүп турда, пленумга Александр Даваа: «Эш, Тока! Силерниң аңаа буруунар база эвээш эвес болдур ийин» — деп чугаалаан дээр чүве. Даваа пенсия үнгүже чедир министр болуп чорду ышкажыл. Шүгүмчүлел дээш ону дужуруп каптаан-даа чүве-дир.

30—40 чылдарда болгаш 50 чылдарның эгезинде Тывага болган репрессияларга хамаарыштыр материалдарны «Шынның» арыннарында «Архив материалдарының бадыткалы» деп рубриканың адаанда чырыдып эгелээн болгай. «Тостуң херээ» деп адаар үеден эгелээш, аңаа хамаарышкан чүүлдерни солуннуң арнынга удавас берип эгелээр.

Эдуард ДОНГАК

БУЯННЫГЛАР ФОНДУЗУНГА

«XXI чүс чылдың рекордтары — кандыг күжениишкин-биле» деп спорт-маргылдаалыг театржыткан кежээ Москвада «Динамонуң» Спорт ордузунга болган. Ол кежээни «Олимпийская панорама» журнал РСФСР-ның Чогаалчылар эвилели-биле болгаш Төп телевидение-биле кады организастаан. Кежээден кирген орулга «Күш культура болгаш кадыкшыл» деп буянныг чоруктуң Бүгү-эвилел фондузунга кирер. Хөреңги салыкчыларының аразында — бүгү делегейге билдингир «Полароид» фирма, «Рэнк ксерокс» фирма, Москваның «Контингент», «Самсон» кооперативтери, Очамчирскиниң «Ардус» заводу болгаш оон-даа өскелер. Бичии уруглар спортунуң, инвалид болгап спортчуларының айтырыгларын шиитпирлээринге дузалажыр дээш сураглыг спортчулар, чогаалчылар, артистер, журналистер Спорт ордузунга чыылганнар.

ЧУРУКТАРДА: кежээниң аалчылары ССРЭ-ниң алдарлыг тренери Анатолий Тарасов болгаш сураглыг гимнастка Лариса Латынина; инвалид кижи ажыглаар ыт чаа марканың тергежигежиниң Олимпиаданың үш дакпыр чемпиону

Владислав Третьяк Кападдан эккелген. Армениядан чер шимчээшкининиң уржузунда азыргаланы оналдан-га кемдээн Тбилиси чурттуг

Нато Чиковании хүлээдип берип тур.

О. Булдаковтуң фотолары.

(СЭТА)

КЭЭП КӨӨРҮНЧЕ ЧАЛАП ТУР БИС

Республика аалчылары Кызылдың культура-амыдыралынга, оон чурттакчыларынга ээрүнчүг суг белек — Москваның «Театр-88» деп хөгжүм-шии театрының коллективиниң аалдап кээр деп турары. «Театр-88» студия деп сөстү база немеп аалынар. Ийе, театр бодунуң ады-биле кожа ол сөстү бодунуң дорт утказындан ангыда. Россияда бир ниизы, тергиин дээн утказы ол сөстү эдилеп турар. Сөөлгү чылдарда тургустунуп турар болгаш тургустунгулаан дыка хөй театр-студияларда чаңыс мергежилдиглер, дилетантылар (ооренгей билиглерлиг) чыылган кылдыр бодал, ындыг театрларга хамаарылга чер албас турду.

«Театр — 88» — театр-студия бодунуң чогаадыкчы ажылының чаа арга-хевирлер дилеп тыварының талазы-биле үстүнде дыннатканывыс ышкаш бодалдарга канчап-даа дүүшпес. Трупнга бедик профессионалдыг, ону уран мергежилдиг режиссер башкарып чоруур. Театрның шиилери, оларның жанрлары янзы-бүрү болза-жок, театржы чырык аргалары, мергежилдериниң каттыштырып турар.

Ынчангаш аалчывыс «Театр-88» январь 19-тан 23-ке чедир Тываның «Хүрээн шии» Демдээ» орденниг хөгжүм-шии театрының [illegible]

РСФСР-ниң уран чүүлүнүң алдарлыг ажылдакчызы Александр Михайлович Поляшенков [illegible] чоруур.

Тургустунганындан бээр театр москвачылар-биле [illegible] ужурашкылаан, Ленинградче, Владимирже, Калининче, Кишиневче болгаш оон-даа өске хоорайларже гастрольдаан. Ол [illegible] театрның Финляндияже гастролю чедиишкинниг болган болгаш «Ювяскюль кыжы — 89» деп бүгү-делегейниң фестивалынга киришкеш, лауреат аттың чедип алган.

Тыва республикага бо [illegible] болганының [illegible] — [illegible] гастрольдаарынга [illegible] турар.

[illegible] хоорайывыс [illegible]

[illegible]

Наталья ГРЕКОВА

«Концерт-Индустрия» БХН-ның уран чүүл болгаш культура [illegible]

Москва хоорай.

ЯНВАРЬ

Понедельник

ЯНВАРЬ 15

БИРГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

15.30 Грузин болгаш еврей чоннарының найыралы [illegible] дугайында телефильмниң баштайгы көргүзүү. 16.20 ССРЭ-ниң Күрүне телерадиозунуң орус ырының академиктиг ниити ырның баянистер ансамблиниң концерти. 16.40 Уруглар шагы. 17.45 А. Петренконуң киржилгези-биле фильм-концерт. 18.25 Коллаж. (Реклама, чарлалдар, информация). 18.30 «Үе». 19.00 1990 чыл — П. И. Чайковскийниң чылы. «Щелкунчик». ССРЭ-ниң Күрүнениң академиктиг Улуг театрының шиизи. 21.00 «Үе». 21.30—23.40 «Сон». Литературлуг уран-чечен видеофильм.

ИЙИГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

17.00 Хаак спорту. Делегей кубогу. 15 км. Херээжейлер. Крылатскоеден дамчыдылга. 18.30 «Үе».

КЫЗЫЛДАН

19.00 «Салгынчыгаш». 19.30 Медээлер. 19.35 «Тыва черде». Программада: «Партийжи амыдырал». «Хандырылганар кандыгыл?» Медээлер.

МОСКВАДАН

20.10 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.25 «Чаа аттар». 21.40—23.00 Киноальманах.

ҮШКҮ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

19.00 «Чаа аттар». 20.10—20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

Вторник

ЯНВАРЬ 16

БИРГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 «Дубровский». 4 сериялыг уран-чечен телефильм. 1-2 серияларны. 10.45 «Ийи тоол», «Дереза». Мультфильмнер. 11.10 Ол болган... болган...» 11.25 Уруглар шагы. 12.25 Коллаж. (Реклама, чарлалдар, информация). 12.30 «Үе». 13.00—14.00 «Аян-чорукчулар клуву». 15.30 Музыка эртинези. С. Рахманиновтуң чогаалдарын В. Яглинг (виолончель) ойнап күүседир. 16.20 «Директорнуң фантазиязы». Телефильм. 16.45 Философчу беседалар. «Культура база цивилизация». 17.30 Черниң уруглары чүнүң дугайын ырлажып турарыл. 18.30 «Үе». 19.00 Аныяктар медээчизи. 19.30 Чурукчунуң мастерскаязында. И. Иванюк. 19.55 «Дубровский». Уран-чечен фильм. 1-ги сериязы. 21.00 «Үе». 21.30 Чугула интервью. 21.40 Оперетта бүрүүдаттының турар. 22.50 «Ах, Лев Иваныч, Лев Иваныч...» Документалдыг фильмниң баштайгы көргүзүү. 23.15—23.45 «Бистиң өөрелеривис».

ИЙИГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 География. 8 класс. В. В. Докучаев — бойдус зоналарының дугайында өөредигниң үндезилекчизи. 9.05 Француз дыл. 10.05 Француз дыл. 10.35; 11.35 География. 7 класс. Оожум океан. 11.05 Эртем-тайылбырлыг фильм. 12.05 «Эрги Чаа чыл». Уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 13.15 Документалдыг фильм. 13.40 Ритмниг гимнастика. 14.10—15.15 «Топтуг-томаанныг Марта». Уран-чечен фильм. 1-ги сериязы. 17.00 «Вечера» ансамбльдиң концерти. 17.50 «Депутаттың портреди». ССРЭ-ниң Дээди Совединиң кежигүнү Т. Н. Дудко дугайында очерк. 18.00 Ритмниг гимнастика. 18.30 «Үе».

КЫЗЫЛДАН

19.00 «Аяи тову». Программада: Медээлер. «Соңгудааларга уткуштур». «Чугула интервью». «Кежээнге хуумуннаны». 19.30 Медээлер. 19.35 Документалдыг фильм. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

КЫЗЫЛДАН

20.15 «Саян эдээнде нежээ». Литература-хөгжүмнүг программа. Бот-тывынгыр композиторлар С. Бадыраа, Г. Базыр, Г. Ховалыг, Б. Сайын-биле ужуражылганы. 21.05 Киножурнал.

МОСКВАДАН

21.15 Фестиваль. ССРЭ — АКШ. Аныяк композиторлар. 22.05—23.50 «Кинозбонемент». «Гранаттың өңү». Уран-чечен фильм.

ҮШКҮ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

19.00 «Туркменияның туристиг оруктары». 19.15 «Маэстро». Документалдыг телефильм. 19.30 «Летува» ансамбльдиң концерти. 20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15—21.15 «Силерниң портредиңер эгидип олур мен».

Среда

ЯНВАРЬ 17

БИРГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 «Дубровский». Уран-чечен фильм. 2-3 сериялары. 11.45 Мультфильм. 11.55 Улусчу чогаадылганың «Радуга» телепрограммаларының 8-ки делегей фестивалы. «Оркестрниң адаа-биле». (Швейцария). 12.30—13.00 «Үе». 15.30 «Кайгамчык чүүлдер арназы». Бот-тывынгыр цирк коллективтериниң концерти. 16.20 Документалдыг фильмнер. 16.50 «Магия»-биле ужуражылганы. Телеочерк. 17.25 Уруглар шагы. 18.25 Коллаж. (Реклама, чарлалдар, информация). 18.30 «Үе». 19.00 Депшилге. Информация. Реклама. 19.30 Мультфильм. 19.50 «Дубровский». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 21.00 «Үе». 21.30 Чугула интервью. 21.40 «Кижи болгаш хоойлу». Эрге-хоойлу видеоканалы. 22.55 Эстрадалыг программа. 23.15—23.50 «Бистиң өөрелеривис».

ИЙИГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 «ИЭП — төөгүнүң өөредиглери». Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 Информатика болгаш санаалга техниказының үндезиннери. Хана солунну ЭСМ кылып турар. 9.05 Немец дыл. 10.05 Немец дыл. 10.35; 11.35 Ниити биология. 10 класс. Дириг амытаннар канчаар өзүп-сайзырап келгенил. 11.05 Эртем-тайылбырлыг фильм. 12.05 «Эрги Чаа чыл». Уран-чечен телефильм. 2-ги сериязы. 13.10 Документалдыг фильм. 13.30 «Топтуг-томаанныг Марта». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 14.40—15.30 Бурунгу болгар база бурунгу орус ниити ыры уран чүүлүнүң дугайында фильм-концерттиң баштайгы көргүзүү. 17.00 РСФСР хоорайларының телестудиялары. «Ачам дугайында чугаалап берейн». 17.40 Клод Эльферниң концерти. (Франция). 18.30 «Үе».

КЫЗЫЛДАН

19.00 «Тыва черде». Программада: «Хоойлу болгаш хүлээлге». «Улусчу контроль». Медээлер. 19.35 Медээлер. 19.40 «Анонс, анонс». Кызылга гастрольдар дугайында. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 Хоккей. ССРЭ чемпионады. ЦСКА — «Динамо». 21.30 А. П. Чеховтуң чогаалдарын экранчыткан. «Мээң амыдыралым». Уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 22.55—23.45 Музыкалыг телеабонемент. «Легенда ышкаш төөгү».

ҮШКҮ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

19.00 «Кайгамчык чараш чүүлдерже орук». Домотканово. В. А. Серовтуң төрүттүнгенинден бээр 125 чыл болганынга. 19.25 Д. Брубек. Концерт. 19.35 Документалдыг фильм. 20.00—20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

Четверг

ЯНВАРЬ 18

БИРГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 «Дубровский». Уран-чечен фильм. 3-4 сериялары. 10.45 Соңгу чүк, Сибирь. Ыраккы Чөөн чүк улустарының национал уран чүүл байырлалы. 11.15 Мультфильм. 11.25 Уруглар шагы. 12.25 Коллаж. (Реклама, чарлалдар, информация). 12.30 «Үе». 13.00—14.15 «Кижи болгаш хоойлу». Эрге-хоойлу видеоканалы. 15.30 Уругларга фильм. «Кула аът». 16.35 Интеграция инициатива, тывынгыр арга, арыг орулга. 17.05 «Браво, Мария!». БССР-ниң алдарлыг артизи М. Гулегинаның чогаадыкчы ажылының дугайында. 18.20 Мультфильм. 18.30 «Үе». 19.00 «...16 харга чедир болгаш оон улуг назы». 19.45 Д. Перли. Концерт. 19.55 «Дубровский». Уран-чечен фильм. 3-кү сериязы. 21.00 «Үе». 21.30 Чугула интервью. 21.40—23.50 «Мээң Чайковскийим». И. Смоктуновскийниң чугаазы.

ИЙИГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.45 Бойдус эртеми. 5 класс. Бойдуста суг. 8.55 Испан дыл. 9.25 Документалдыг фильм. 10.05 Испан дыл. 10.35; 11.35 Биология. 8 класс. Куштарның ажыл-ижи. 11.05 Эртем-тайылбырлыг фильм. 12.05 Киноальманах. 13.20 Ритмниг гимнастика. 13.50 «Хенертен ээр чер». Уран-чечен телефильм. 15.05—15.35 «Төөгүге шылгалда». Документалдыг телефильмниң баштайгы көргүзүү. 17.00 Концерт. 17.20 Мультфильм. 17.35 РСФСР хоорайларының телестудиялары. «Сахалинге хүн демдеглели». 1-ги кезээ. 18.30 «Үе».

КЫЗЫЛДАН

19.00 «Аяи тову». Программада: Медээлер. «Соңгудааларга уткуштур». «Кодээниң хүн бүрү амыдыралы». «КАИ экраны». 19.30 Медээлер. 19.35 Документалдыг фильм. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

КЫЗЫЛДАН

20.15 «Бодалдар белдири».

МОСКВАДАН

21.00 Ритмниг гимнастика. 21.20—22.30 «Мээң амыдыралым». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы.

ҮШКҮ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

19.00 Баскетбол. Р. Корачының кубогу. Эр кижилер. «Босна» (Югославия) — ЦСКА. 19.40 Концерт. 20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15—21.00 Баскетбол. Р. Корачының кубогу. Эр кижилер. «Босна» — ЦСКА.

Пятница

ЯНВАРЬ 19

БИРГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 «Дубровский». Уран-чечен фильм. 4-кү сериязы. 9.40 «Сибирь» ансамбльдиң концерти. 10.10 Документалдыг фильмнер. 10.40 «...16 харга чедир болгаш оон улуг назы». 11.25 Кижи институду. 12.30 — 13.00 «Үе». 15.30 «Эш келир мен». Н. Гушиниң чурукчунуң салым чолунуң дугайында. 16.10 Улусчу аялгалар. 16.25 В. И. Ленин аттыг Төп музейниң чаа экспозицияларының дугайында. 17.10 «Хоглуг стартар». 17.55 Эрге-чагыргазы — Советтерге. ССРЭ-ниң Дээди Совединиң депутады А. В. Копылов киржир. 18.25 Коллаж (Реклама, чарлалдар, информация). 18.30 «Үе». 19.00 Телефильм. 19.45 Поэзия минуталары. 19.55 «Дубровский». Уран-чечен фильм. 4-кү сериязы. 21.00 «Үе». 21.30 Чугула интервью. 21.40 «Коргуушкун». 23.10 «Ол болган... болган...» 23.35 «Орус эрик, ырак эрик». Телефильм. 23.55—00.15 С. Рахманинов. «Дүн дургузунда тейлел-чүдүүрү».

ИЙИГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 Музыка. 1 класс. М. И. Глинка — «Вальс-фантазия». 9.05 Англи дыл. 10.05 Англи дыл. 10.35; 11.35 География. 6 класс. [illegible] 11.05 Англи дыл [illegible] документалдыг фильм. 12.35 [illegible] «Гранаттың өңү». Уран-чечен фильм. 13.40 «Сактыышкын». Фильм-концерт. 14.00—15.30 «Чоос». Уран-чечен телефильм. 17.00 РСФСР хоорайларының телестудиялары. «Сахалинге хүн демдеглели». 2-ги кезээ. 17.35 Мультфильм. 18.30 «Үе».

КЫЗЫЛДАН

19.00 Медээлер. 19.05 Медээлер. 19.10 Чарлалдар. 19.15 Бистиң аалчыларывыс. Сайыхо Намчылак.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 «Арена». Спортчу программа. 21.00 Мультфильм. Улуг кижилерге. 21.15 Бүгүдеге спорт. 21.30 «Мээң амыдыралым». Уран-чечен фильм. 3-кү сериязы. 22.35 — 23.40 В. Виноградов режиссерунуң фильмнери. «Силерниң портредиңер эгидип олур мен».

ҮШКҮ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

19.00 «Арена». Спортчу программа. 19.20 Баскетбол. ССРЭ чемпионады. Эр кижилер. «Динамо» (Москва) — «Калев» (Таллин). 20.00—20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

Суббота

ЯНВАРЬ 20

БИРГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 «Авам, ачам база мен». 9.05 Өг-бүле академиязы. 9.35 «Чыл үелери». Январь. 10.35 Документалдыг фильм. 10.55 «Бузуренчиг-даа болза, элдептиг». 11.55 «Карагод» ансамбльдиң концерти. 12.25 «Үшкү коңга». Документалдыг - публицистиг фильмниң баштайгы көргүзүү. 13.35 Тиилекчилер. 14.35 Грузин ССР-ниң улусчу танцы ансамблиниң концерти. 15.25 Леонид Быковтуң фильмнери болгаш рольдары. «Максим Перепелица». Уран-чечен фильм. 16.55 Мультфильмнер. 17.25 Улусчу чогаадылганың «Радуга» телепрограммаларының 8-ки делегей фестивалы. «Швебеш Халль хоорайда кудумчазында Хуужуур байырлалы». (ГФР). 18.00 «Делегей панорамазы». 18.45 Г. Свиридов. «Бичии триптих». 18.55 «Джинджер биле Фред». Уран-чечен фильм. (Италия, Франция, ГФР). 21.00 «Үе». 21.30 — 00.35 «Эфирде музыка». С. Бадачорудар.

ИЙИГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 «Волганың адаан дуву». Телефильм. 8.45 Украина ССР-ниң Күрүне радиозу. «Фестивальдың өөредиглери». 9.25 «Щит биле селеме». Уран-чечен фильм. 1-2 фильмнери. 12.30 «...легейи болгаш экология». 14.30 «Эфирде — Совет Россия». Видеоканал. 17.10 Хоккей. ССРЭ чемпионады. «Спартак» — «Динамо». (Москва). 18.30 «Үе». 19.00 «Чуруукчулар дугайында рассказтар». А. Харитонов. 19.15 «Пи» демдек адаа-биле. 20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 «Пи» демдек адаа-биле. 23.00 Баскетболга АКШ-тың чемпионады. 00.00 — 02.25 «Дүнеки сеанс». Киноконцерт. — «Кинонуң уттундурбас аялгалары». «Иллатирване совстег ижин». Уран-чечен фильм. (Польша).

Воскресенье

ЯНВАРЬ 21

БИРГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.00 Бүгүдеге спорт. 8.15 Концерт. 8.40 «Спортлото» тиражы. 9.40 «Эртен эрте». 10.00 Аал-чурттуң бараан болуу. 11.00 Интернет [illegible]. 11.30 «Делегейниң дейнчилери». Альманах. 12.30 «Ка-[illegible]». 13.15 Бүгүдеге гимнастика. 14.15 Тиилекчинин 45 чыл болганынга. «Фронтудан байыр чедирикчилерни». Уран-чечен телефильм. 15.35 Мультфильм. 15.45 «Кежээки дамчыдылга». Панорама. 17.00 М. Горький — «В. И. Ленин». ССРЭ-ниң улустуң артизи Ю. Яковлев номчуур. 18.00 Уругларга фильм. «Космонавт-биле ужудуушкун». 19.20 «24 чылдың качыгдалдыг январь айы». Документалдыг телефильм. 20.30 ССРЭ-ниң улустуң артизи В. Третьяковтуң концерти. 21.00 «7 хонук». 22.00— 23.05 «Чайковскийниң шупту симфониялары». № 1 симфония.

ИЙИГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.20 РСФСР хоорайларының телестудиялары. Алтай телестудиязының программазы. 9.20 «Экранда — Сибирь». Киножурнал. 9.30 ССРЭ-ниң улустуң артизи И. Ойстрах ойнаар. 10.00 «Щит биле селеме». Уран-чечен фильм. 3-4 фильмнери. 12.30 В.-А. Моцарт. «Реквием». 13.30 «Бистиң дүвүрелдивис чери» бөлүктен барымдаалыг телефильм. 14.00 Азербайджанның Кара Караев аттыг камерлиг оркестри бистиң студияда. 14.30 Видеоканал. «Эфирде — Совет Россия». 17.00 «Планета». Делегей программазы. 18.00 Депшилге. Информация. Реклама. 18.30 Эвилелдешкен республикаларның кино-публицистиказы. «Шын-биле шылгалда». Документалдыг телефильмниң баштайгы көргүзүү. 18.55 Остоженкода. Кызыл Чадырларда. 20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 Даг хаактың спорту. Делегей кубогу. Эр кижилер. 21.00 «7 хонук». 22.00 — 23.35 «Революцияның телээлери». Уран-чечен фильм.

ӨӨРЕДИЛГЕЖЕ ЧАЛАЛГА

Красноярскиниң политехниктиг институдунуң Кызылда филиалы чурттуң техниктиг дээди өөредилге черлеринге киреринге белеткээр кежээки болгаш бот-өөредилгелиг 4 ай хуусаалыг курстарга хүлээп алырының эгелээнин чарлап тур.

4 ай хуусаалыг кежээки курстарга өөренгени дээш 40 рубльди, бот-өөредилгелиг физика болгаш математика [illegible] биле тайылбырлыг болгаш хыналда ажылдыг курстарга — 40 рубльди, тайылбыр чок курстарга 15 рубльди төлээр.

Билдиришкинни директорнуң адынга бижиир болгаш өөредилгениң өртек-хөлезинин институттуң кассазынга төлээниниң азы № 141307 агар санче шилчиткениниң дугайында квитанцияны эккээр. Билдиришкиниң эгезинге бодунуң чурттап турар чериниң адрезин долузу-биле бижиир.

Өөредилге 1990 чылдың март 1-де эгелээр.

Филиалдың адрези: 667001. Кызыл хоорай, Рабочая кудумчузу 4 кабинет 405. 10 шактан 14 шакка чедир хүлээп алыр.

1989-1990 чылдарда агрономия болгаш зооинженер факультеттериниң бот-өөредилгелиг салбырларынга студентилерни хүлээп алырын Красноярскиниң көдээ ажыл-агый институдунуң Тывада филиалы чарлап турар. Билдиришкиннерни хүлээп алыры 1989 чылдың ноябрь 1-де эгелээш болгаш 1990 чылдың январь 15-ке чедир үргүлчүлээр. Кирериниң шылгалдалары 1990 чылдың февраль 1-де эгелээр.

Агрономия болгаш зооинженер факультеттеринге кирерин күзээннер дараазында эртемнер аайы-биле кирериниң шылгалдаларын дужаар: химия, биология (аас-биле), орус дыл болгаш литература (бижимел-биле).

Филиал директорунуң адынга билдиришкинге шилип алган тускай эртемин айтыр болгаш дараазында документилерни кожар: ортумак эртеминиң дугайында документиниң боду, 286 азы 086 хевирниң эмчи шинчилгези, күш-ажыл дептеринден ушта бижилге, 3×4 хемчээлдиг 6 фото-чуруктар. Институтка чедип келгеннер паспортун болгаш шериг биледин көргүзер.

Институтка киреринге ай хуусаалыг белеткел курстарынга хүлээп алышкынны база чарлап турар. Директорнуң адынга билдиришкинни болгаш өөредилге дээш 20 рубльди бухгалтерияга төлээн дугайында квитанцияны көргүскен соонда хүлээп алыр. Кичээлдер 1990 чылдың январь 3-те эгелээн болгаш үргүлчүлеп турар.

Филиалдың адрези: Кызыл хоорай, Ленин кудумчузу, бажың № 5, бот-өөредилге салбыры.

Тываның комсомол шаңналының лауреады, Бүгү-россия конкурзунуң дипломунуң эдилекчизи, ырының болгаш танцының «Саян» Күрүне ансамблиниң концерти хөгжүм-шии театрының бажыңынга январь 18-те болур.

Программаны Ленинградтың чогаадыкчы мастерскаязынга 1989 чылда чогааткан.

Концерт 19 шакта эгелээр.

Билеттерни филармонияның кассазында садып турар. Телефону 2-55-19.

КИНО

ЯНВАРЬ 14-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Олжалыг в Америке» (АКШ, 3 серия). 10.00, 13.40, 17.50. Видеозал: «Фотографии в свадебном альбоме» (2 серия). 10.00, 13.00, 16.00, 19.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: Чаа кинолар чыылдазы 9.00, 12.10. «Лиловый шар» 10.30, 13.30. «Приговоренный». 15.10, 17.00, 19.15, 21.00 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Бесстрашный атаман» 11.40. «С течением времени» (Индия, 2 серия). 14.00, 16.40.

«ВОСТОК»: «Раз, два — горе не беда» 10.00. «Любовь выигрывает» (Индия, 2 серия). 11.40, 14.15, 16.30, 19.20 шактарда.

«ЕНИСЕЙ»: Кинолар чыылдазы 14.00. «Приключения Квентина Дорварда, стрелка королевской гвардии» 16.00, 18.00 шактарда.

ЯНВАРЬ 15-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Один момент» (Индия, 2 серия). 10.00, 13.00, 16.00, 18.30. Видеозал: «Последний побег» 11.20, 13.20, 15.20, 17.20, 19.20 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Сказка о похождениях Айсулу» 9.30, 11.00, 12.30, 17.50. «Приговоренный» 14.00, 16.00, 19.20 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «С течением времени» (Индия, 2 серия). 13.30, 16.00, 18.40 шактарда.

«ВОСТОК»: «Смиренное кладбище» 15.00. «Олжалыг в Америке» (АКШ, 3 серия). 17.00 шактарда.

«ЕНИСЕЙ»: «Маньчжурский вариант» 18.00, 20.00 шактарда.

667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Индекс 54241

Редактор Я. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: редактор — 3-43-34, редактор оралакчылары — 3-43-41, 3-34-17; приемная — 3-34-29; харыысалгалыг секретарь — 3-34-82 [illegible] — 3-41-16; культура — 3-39-15; информация — 3-37-11; тагаа [illegible] — 3-39-03, 3-34-39; отуг [illegible] — 3-34-93; корректорлар — 3-37-11; тудугчулар — 2-27-41; содуг дедбейн бар — 2-32-75; бухгалтерия — 3-43-41.

Чылда 300 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга арны.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер, полиграфия болгаш ном садыг херектериниң чер комитединиң типографиязы. Кызыл хоорай, Щетинкин-Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Тиражы 28000 экз. Чагы № 284. ТС — 00415.

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

№ 13 (14213) ◆ 1990 чыл, январь 16, вторник ◆ 1925 чылда үндезилеттинген ◆ Өртээ 3 кап.

ЧАА НОМ

«Шынын алышкылы уеэ: СЭКП-ниң чер-чер комитеттери улус депутаттар Советтериниң тургустуунарының политиктиг чаа байдалында» деп ном парлаттынган. ССРЭ-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының бүгү-эвилел шинчилелиниң түңнелдерин номда анализтээн, эрге-чагырганың чер-чер Советтериниң соңгулдаларының онзагай байдалдарын көргүскен болгаш оларның эртем-информастыг хандырылгазының талазы-биле программаларны база аргаларны сүмелеп турар.

Политиктиг ном үндүрер чер ол номну парлаан.

(СЭТА).

ПАРТОРГАНИЗАЦИЯЛАР БОЛГАШ СОҢГУЛДАЛАР

Бо чылдың март 4-те РСФСР-ниң, Тыва АССР-ниң болгаш чер-чер Советтериниң улус депутаттарының соңгулдалары болур. Ол болза Россия Федерациязының, Тыва АССР-ниң амыдыралында политиктиг улуг болуушкун. Эде тургустунуушкунуң улам ыңай хаяылашкыны, ооң салган сорулгаларының чедиишкинниг шиитпирлеттинери соңгулдаларның канчаар эрткениниң түңнелдеринден, соңгукчуларның идегелин кымнарның алганындан улуу-биле хамааржыр. Ынчангаш Тываның партия организациязы бо политиктиг кампанияны хоойлулар ёзугаар чорударынче доктаамал кичээнгейни салып турар.

РСФСР-ниң, Тыва АССР-ниң болгаш улус депутаттарының чер-чер Советтериниң улус депутаттарының соңгулдаларынга партияның Тыва область организациязының политиктиг платформазын СЭКП обкомунуң IV пленумунга хүлээп алган. Бо чугула партийжи документини солуннарынга парлаан, ону республиканың чурттакчы чонунуң аңгы-аңгы кезектери, бөлүктери чүүлдүгзүдүп деткээн болгаш эде тургустунуушкунуң чедиишкинниг болурунга сонуургалдыг бүгү хой-ниити күштерниң ырый каттыжарынга идигни ол берген.

Республиканы улам ыңай хөгжүдериниң, ажылчы-ишчи кижи бүрүзүнүң дугайында сагыш салыышкынны күштелдирериниң эрге-ажыктарын бирги чергениң сорулгазы кылдыр көрбүшаан, улус депутаттарының соңгулдаларынга партия организациялары идепкейлиг туруштуг ээлээр. Республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң сорулгаларын шиитпирлээринге херек кырында идигни бериш шыдаар, эде тургустунуушкунуң эң-не ат-алдарлыг болгаш бүзүрелдиг талалакчылары улус депутаттары кылдыр соңгуттурган турарынче угланыышкынны профэвилел, комсомол болгаш өске-даа хой-ниити организациялары, чогаадыкчы эвилелдер бир эп-сеткилдиг чаңгыс аай чорударын партияның область организациязының политиктиг платформазында айыткан.

СЭКП Кызыл хоорком, райкомнар, парткомнар партияның область организациязының политиктиг платформазын партия эге организацияларының хуралдарынга чугаалажырын организастаан болгаш ону боттандырарының хемчеглерин ажылдап кылгаш, күүселдезин организастап турарлар. Партия организациялары улус депутаттарының Советтериниң бүрүн долу эрге-чагыргалыг болурун чайгылыш чокка хандырып, чонуң эрге-чагырга органнарынга бодунуң политиктиг хүлээлгелерин депутат коммунистерни дамчыштыр боттандырып келген. Ынчангаш партия организациялары соңгулдаларга белеткелдиң баштайгы хүннеринден эде тургустунуушкунуң негелделеринге дүүштүр идепкейлиг ажылдап эгелээн. Соңгулда участоктарын, соңгулда комиссияларын тургузарын, оларның составынга төлээлекчилерни, депутаттың кандидаттарын дешшидерин олар Советтер, хой-ниити организациялары, күш-ажылчы коллективтер-биле кады бир демниг шаптыролеп келгеннер.

Соңгулдаларга белеткелдиң бир чугула үе-чадазы — РСФСР-ниң, Тыва АССР-ниң болгаш чер-чер Советтериниң улус депутаттарынга кандидаттарны дешшидери доозулган. Ында эң-не төлептиг чонуң эрге-ажыы дээш туржуп шыдаар коммунистерни болгаш партия кежигүнү эвестерни киирген. Бо соңгулдалар мурнукузундан ылгалдыын чон билир. Бир соңгулда округунга депутаттың кандидады кылдыр каш-даа кижини дешшидип болур. Тыва АССР-ниң улус депутаттарынга соңгулда чорудар 130 округту тургускан, ында херек кырында 295 депутаттың кандидады дешшиттирген. Улус депутаттарының кандидаттарынга дешшидилгелер үезинде чамдык четпестер тургулаан. Күш-ажылчы коллективтиң кежигүннери эвээш турда эрткен дешшидилге хуралдары бар. Депутаттың кандидадының чүгле бүдүрүлгечи көргүзүглерин барымдаалааш, хой-ниитичи ажыл-чорудулгазын көрбейн турган чоруктар бар. Соңгукчуларның чурттап турар чериниң аайы-биле депутаттың кандидадын дешшидер хуралдар организас чок эрткен. Ооң чижээнге Кызыл хоорайны киирип болур.

Бо хүннерде депутаттарның кандидаттарын округтарның соңгулда комиссиялары бүрүткеп турар. Бүзүреттирген кижилер депутаттың кандидады депутат кылдыр соңгуттурзун дээш ооң дугайында агитация ажылын калбартып чорудар, күрүне болгаш хой-ниити органнарынга ооң эрге-ажыктарын камгалаар хүлээлгелиг.

Соңгулда кампаниязының бир чугула кезээ болза, соңгулда мурнуундагы агитациязы. Соңгукчу бүрүзү улус депутадынга чеже кижини, кымнарны бадылаарын азы бадылавазын тодаргай шиитпирлеп алган турар ужурлуг. Ындыг болганда партия эге организациялары агитаторларның ажылын идепкейжидери эң-не чугула болуп турар. Мооң мурнунда чылдарда эрткен соңгулдалар үезинде чамдык агитаторлар соңгукчуларның даңзызын тургузары, чалалгаларны почта хааракаттарынга суп каары-биле кызыгаарлаттынып, соңгукчуларның боттары-биле ужурашпайн, депутаттар кандидаттарының дугайында ажык чугаа, делегей, чурт иштинде байдалдың, социал-экономиктиг хөгжүлдениң талазы-биле беседалар кылбайн турган. Ооң уржуу-биле соңгукчуларга кымнарны, чеже кижини депутатка соңгуурун билдинмес болганындан олар хомудап турган таварылгалар бар. Бо соңгулдаларның үезинде ындыг четпестерни катаптавазы-биле партия организациялары агитколлективтерниң ажылын экижидериниң тодаргай хемчеглерин алыр ужурлуг. Чүгле ол эвес партия комитеттери, партия эге организациялары партияның идеология ажылын амгы үениң деңнелинге дүүштүр эде тургузарынче, чаартырынче онза кичээнгейни салыр. Культура албан черлери, информация-пропаганда төптери, агитпунктулар доктаамал, идепкейлиг ажылдаап турарынче сагышты салыр. Лекторларның, пропагандистерниң, политинформаторларның, агитаторларның, партия, профэвилел, комсомол активиниң ажыл-чорудулгазын соңгулдалар үезинде кажангызындан-даа артык күштелдирер, оларның чон ортузунга чорудар агит-массалыг ажылының утка-шынарын, дээштиин бедидер. Ылаңгыя социал-экономиктиг хөгжүлдениң планның онаалдаларын күүседиринче ажылчы чонну мобилизастаар, националдар аразында харылзааларны сайзырангайжыдарынче, ажылчы чонуң, аныяктарның интернационалчы, патриотчу, күш-ажылчы, мөзү-шынар кижизидилгезин экижидеринче сагыш салыр, кем-херек үүлгедир чорукка удур демиселди күштелдирер хүлээлгелиг. Амгы үениң байдалындан алгаш көөрге, чамдык культура албан черлери, информация-пропаганда төптери, агитпунктулар, участоктар ажылын ам-даа эде тургуспаан. Соңгулда календарьлары астынмаан, кооскү агитация-биле дериттинмээн, участоктарда дежурныйлаашкынны доктаамал организаставаан черлер бар. Ол четпестерни дораан эдер херек.

Депутаттың кандидаттары-биле соңгукчуларның ужуражылга хуралдарын бедик деңнелге эрттиреринче партия организациялары сагышты салыр. Кандидат бүрүзү бир эвес депутат кылдыр соңгудуптар болза, чорудар ажыл-чорудулгазының кол угланыышкынын айыткан программалыг болур, орта ажылга, амыдыралга боттаныр тодаргай хемчеглерни киирер, ол хоозун аазаашкын болбас ужурлуг. Соңгукчулар депутаттың кандидадының программазын шүгүмчүлекчи ёзу-биле чугаалажып көөр, ооң четпестерин тодаргай айтыр. Ооң-биле кады депутаттың кандидадының хуузунда амыдыралының, сагылга-чурумунуң база ажыл-ишчи шынарларының дугайында бүгү талалыг хостуг чугаалажып болур.

Соңгулдаларга чедир үе эвээжеп, хүн келген тудум-на улам кызырлып орар, кылыр ажылдар ам-даа хөй. Ол болза депутаттарның кандидаттарын бүрүткээри, соңгулда мурнунуң хуралдарын, соңгукчулар-биле ужуражылгаларны эрттирери болгаш өске-даа хемчеглер-дир. Ынчангаш партия комитеттери, партия организациялары соңгулдаларга белеткелди хоойлулар ёзугаар чорударынга идепкейлиг киржир хүлээлгелиг.

ОРТУ АЖЫР ООЛДАПКАН

«Чыраа-Бажы» совхозта «Чыргакы» кооперативтиң малчыннары Григорий биле Зоя Ооржактарның кодаңында 340 хоюнуң хөй кезии хураганнапкан. Өг-бүле үш чыл улаштыр 100 хойдан 100 хураганны доруктуруп, бир хойдан 2,5 килограмм дүктү кыргып ап келген. Эрткен чылын база-ла салбырда хойжулар аразында бирги черни ээлээш, эртектиг белектер база 10 хураган-биле шаңнаткан.

Амгы үеде оларның мал-маганының ниити байдалы эки. Хейга немелде чемни бериш турар.

— Малдың чаш төлүн мен-ди алыры, малды кыштан хүр-менди ажырары малчынның харыысалгазындан-на улуу-биле хамааржыр чүве бо — деп, Григорий Дупчунович чугаалаар.

Таарымча чок-ла чүүл болза, оларның кыштааның одар-белчирин чамдыызын күзүн-не аалдар малынга чидиртип, саза бастырып каалтар. Ынчангаш одарны таарыштырар, камнаар ужурга чылдың-на таваржыр.

Григорий Дупчунович биле Зоя Дары-Сүрүңовна дыка-ла кежээ, кызымак улус. Ажыы-биле чугаалаарга, чамдык эр кадарчылар чүгле хой кадарары-биле кызыгаарлаттынар. А. Г. Ооржак ындыг эвес, аалга-даа ол үргүлчү-ле мал аразында турар. Бо өг-бүлеге пенсияда кырганнары Дары-Сүрүң биле Кертик Моңгуштар дузалакчылары болуп, мал чемгержип, сакманчылап турарлар.

Чыргакчының сураглыг малчыннары республиканың «Чүсчү-малчын звено» клувунуң кежигүннери Григорий биле Зоя Ооржактар бо чылын планның даалгаларын база-ла ажыр күүседип шыдаарынга бүзүрээр бис.

Экер-оол КУУЛАР.

Кооперативтиң баштаар чериниң даргазы.

М. С. ГОРБАЧЕВТУҢ МОСКВАДА ЭЭП КЕЛГЕНИ

СЭКП ТК-ның Чиңгине секретары, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазы М. С. Горбачев январь 13-те Вильнюстан Москваже ээп келген.

М. С. Горбачевту аэропортка Литваның Компартиязының ТК-зының бирги секретары А. Бразаускас, ЛКП ТК-ның (СЭКП-ниң платформазында) секретары М. Бурокявичюс, республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы В. Сакалаускас олар үдээннер.

* * *

М. С. Горбачев ол хүннүң кежээзинде Москвага чедип келген. СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнү, СЭКП ТК-ның секретары В. А. Медведев, СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнү, ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының бирги оралакчызы Ю. Д. Маслюков, СЭКП ТК-ның секретары, «Правда» солуннуң кол редактору И. Т. Фролов найысылалда база ээп келген.

(СЭТА).

РЕСПУБЛИКА АКТИВИНИҢ ХУРАЛЫ

ВИЛЬНЮС. (СЭТА). Партия активиниң республика хуралы Литва ССР-ниң найысылалынга январь 13-те болган. ЛКП ТК-ның кежигүннери, Литваның Компартиязының Түр ТК-зының (СЭКП-ниң платформазында) кежигүннери актив хуралынга киришкен.

М. С. Горбачев хуралга чүве чугаалаан.

СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнү, СЭКП ТК-ның секретары В. А. Медведев, СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнү, ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының бирги оралакчызы Ю. Д. Маслюков, СЭКП ТК-ның секретары, «Правда» солуннуң кол редактору И. Т. Фролов, СЭКП ТК-ның декабрь Пленумунуң баштак киржикчилери хуралдың ажылынга киришкен.

БАКУДА БАЙДАЛ

БАКУ, (Азеринформ — СЭТА). Январь 13-те хулиган элементилериниң бөлүктери кемниг үүлгедишкиннерни кылган. Ооң түннелинде чамдык кижилер өлүм-чидимге таварышкан. Партия, совет, эрге-хоойлу камгалаар органнар чогуур хемчеглерни алган болгаш кем-херек үүлгедикчилери деп каразыттырып турарларны тудкан. Истелгени чорудуп эгелээн.

Азербайджанның Компартиязының ТК-зы, Азербайджан ССР-ниң Дээди Соведи болгаш Министрлер Чөвүлели хулиган элементилерниң үүлгедишкиннерин буруу шапкан болгаш бедик харыысалгалыг, организастыг болурунче, хөй-ниитиниң корум-чурумун тударынга чогуур органнарга дузалаарынче республиканың ажылчы чонун кыйгырган.

Бакуга болган болуушкуннар-биле холбаштыр ында СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнүнге кандидат, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Эвилел Совединиң Даргазы Е. М. Примаков, СЭКП ТК-ның секретары А. Н. Гиренко, ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы В. Х. Догужиев чеде берген.

Республиканың партия, совет, эрге-хоойлу камгалаар органнары Бакуда байдалды контрольдап турар. Хоорайның бүдүрүлге, албан-организация черлеринде хулиган элементилерниң үүлгедишкинин буруу шапкан митингилер эртип турар.

ДАГ-КАРАБАХТА БАЙДАЛ

СТЕПАНАКЕРТ, январь 14. (СЭТА). Даг-Карабах автономнуг областа байдал кончуг бергедеп турар. Угаан-сарыыл чок экстремистерниң чон аразынга өш-өжээнни хөрлээледип, өлүм-чидимни болдуруп турарының дугайында дыңнадыглар ол черден кээп турар. Областа ниити байдалды хайгаарып, корум-чурумну тудуп турар шериглерден безин өлүм-чидим боор турар. Сөөлгү хүннерде офицер Н. Цымбалюк болгаш анаа дайынчы М. Мамаев дээрбечилерниң огунундан өлген, беш кижи балыглаткан. А бир офицер биле үш солдат мынчага чедир тывылбаан.

Азербайджанның Ханлар районуу-биле кызыгаарлажып турар черлерде автомат болгаш пулемёт-биле атылажыышкыннар үргүлчүлеп турар. Ол черлерде муң-муң боо-чепсектиг үүлгедикчилер чорупп турар. Январь 14-те ол черлерже немелде шериг күжүн октап турган шериг вертолёттарының бирээзин үрей боолаан. Штурман улуг лейтенант Н. Павлов балыглатса-даа, вертолёдун тараа шөлүнге олурткааш, шериглерни чедирген.

Онза районнуң комендантызы генерал-майор Ю. А. Косолапов байдалдың бергедей бергенин барымдаалап көргеш, таңбың чурттакчыларын камгалаары-биле Даг-Карабахка онза байдалды тургузары чугула деп санап турар. Ындыг саналды армян болгаш азербайджан чон деткип турар.

РСФСР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле Шагаан-Арыг № 132 национал-девискээр соңгулда округунуң округ соңгулда комиссиязының

ДЫҢНАДЫЫ

РСФСР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле Шагаан-Арыг № 132 национал-девискээр соңгулда округунга депутаттың дараазында кандидаттарын округтуң соңгулда комиссиязы 1990 чылдың январь 12-де бүрүткээн:

Бичелдей Каадыр-оол Алексеевич, 1950 чылда төрүттүнген. ТДЛТЭШИ-ниң дыл, литература, урал чүүл секторунуң эртем ажылдакчызы. СЭКП кежигүнү. Кызыл хоорайда ажылдап болгаш чурттап турар.

Суваан Марта Сувандиевна, 1944 чылда төрүттүнген. Балгазында турберкулезка удур санаторийниң улуг эмчизиниң оралакчызы. СЭКП кежигүнү. Таңды районнуң Сой суурда ажылдап болгаш чурттап турар.

Ооржак Дандар-оол Хаянгырбаевич, 1949 чылда төрүттүнген, улус депутаттарының Улуг-Хем район Совединиң күүсекчи комитединиң даргазы. СЭКП кежигүнү. Шагаан-Арыг хоорайда ажылдап болгаш чурттап турар.

ЕРЕВАНГА МИТИНГ БОЛГАН

ЕРЕВАН, январь 14. (Армян парлалга — СЭТА). Бөгүн Арменияның найысылалынга хоорайның чурттакчыларының ниити митингизи боор эрткен, аңаа 300 муң ажыг кижи киришкен. Республиканың найысылалынга СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнү, СЭКП ТК-ның секретары Н. Н. Слюньковтуң, ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының [illegible] оралакчызы И. С. Силаевтиң чедип келгени аңаа [illegible].

Азербайджанның Ханлар районунуң Геташен суурунга хулиган элементилер деремни [illegible] боо-чепсектиг үүлгедип турганын митингиниң киржикчилери шиитпирлиг буруу шапкан болгаш сагылга-чурумнуг болур, өнчүк чөпшээрелче [illegible] кыйгырып турган.

Ханлар районче шериг күжүн немей чорудуп, хулиган элементилерге удур [illegible] митингиниң киржикчилери негээн.

Кыштаглаашкын — шыңгыы шылгалда

БАЙДАЛЫВЫС ШОРУ

Тес-Хем — республиканың мал ажылдыг районнарының бирээзи. Ынчангаш кыштаглаашкын — эң берге шылгалдаларның бирээзи деп чүвени районнуң малчыннары кымдан-даа артык эки билир. Ынчангаш ниитиниң малын кыштан хүр-менди ажырар, чаш төлүн бүрүн камгалап, доруктуруп өстүрер дээш чайын-на бүгү хемчеглерни ап эгелээн. Малчыннар боттарының чурттаар оран-бажыңын, кажаа-хоразын чогуур үезинде септеп алган. Бо чылын районнуң ажыл-агыйларының хоюю 196, мыйыстыг бода малы 6, чылгы малы 8, теве 1 коданда кыштаглап турар. Оларның иштинде төрүүр хой 30 муң 193, төрүүр өшкү 6300. Районда кыштаглаашкын канчаар эртип турарын чугаалап бээри-биле бистиң корреспондентивис агроүлетпүр каттыжыышкынның чөвүлелиниң даргазы Ш.-Б. Х. Серээдардан диләэн:

— Район девискээринде хар чуга дүшкен, кыш ындыг-ла кончуг соок эвес боор турар-дыр. Малчын коданнарда байдал кандыгыл? Черле ынчаш кыштаглаашкын силерде канчаар эртип турарыл, Шулуун-Батыр Хайдыпович?

— Харның чуга чаганынга, соок шоолуг эвес боор турарынга өөрүүргээр артезин чок. Амдыызында кыштаглаашкын эки эртип турар деп санап турар бис. «Чодураа» совхозтуң малчыннарының коданнарынга чордум. Кыштаглаашкынның эртип турар байдалы шору чөгүлү. Мал-маганның күш-доктаалдаа [illegible]. Партия райкомунуң болгаш райкүүскомунуң харыысалгалыг ажылдакчылары ажыл-агый бүрүзүнде быжыглаттынган чүве. Олар база малчыннарга доктаамал барып, кыштаглаашкында байдалды билип ап, чугула херек апарган таварылгада дузаны-даа чедирип турар. Харыысалгалыг ажылдакчыларны ажыл-агыйларга быжыглап каарга черле экидир. Ында байдалды, кыштаглаашкынның канчаар эртип турарын, малчыннарның негелде-хомудалдарын, оларның канчаар чурттап орарын-даа билип алырынга, ол эки боор чүве-дир. Ниитизи-биле кыштаглаашкында байдалывыс шору ийин. Маңаа черле оожурган болбас ужурлуг бис.

— Ажыл-агыйлар мал чемин кайы хире курлап алганыл? Ону чарыгдап турары кандыгыл? Курлап алган мал чеми четчир деп санап турар силер бе?

— 13 муң 200 тонна сигенни районнуң ажыл-агыйлары белеткеп алган чүве. Дусту кыштагларда четчир кылдыр дүжүрген. Хомушку Чүргүй-оол аттыг база «Чодураа» совхозтар Таңды районундан 500 тонна саваны сөөртүп алган. Ниитиниң малын хүр кыш ажырар дээш ажыл-агыйлар боттуң хемчеглерин ап чорудуп турар. Чамдык ажыл-агыйлар О. Шынаадан кыдырын белеткеп киирипкен. Хомушку Чүргүй-оол аттыг совхозтуң Валерий Чатпарга удурткан звеножу О. Шынаада кырган белеткеп [illegible] бо хүннерде ажылдап турар. Үш тракторну, бир прессти звенода быжыглаан. Бир трактор [illegible] турда, [illegible] сөөртүр кылдыр [illegible] организастаан. «Кызыгаар» совхоз бо хүннерде бир звенону [illegible] [illegible] белеткеп турар. Сагыш мынчап дээн чүве кайын турар. «Кызыгаар» совхоз мал чеми белеткеп алыр планын дөңгүп-ле 38 хуу күүсеткен. Ынчангаш бо ажыл-агыйда кыштаглаашкын, Улуг-Күзег деп черде фермазында байдал дыка дүвүренчиг. Ферманың одалга системазын ноябрь айда доңуруп алгаш, падын-на барадылар. Малдың чемгерилгезин эки организаставайн, рационун сагывайн турар. Мында чамдык кижилерниң даандырган ажылынга ээ-харыысалга чок чоруун бо база херечилеп турар. Улуг соок чок болгаш, бо совхозтуң малчыннары бергелерге таварышпайн турар-дыр. Соок улгадып, дыңзып келир чүве болза, бергедээр-ле боор. Ону болдурбас дээш совхозтуң удуртукчулары болгаш тускай эртемниглери биш удур хемчеглерни ап чорудар ужурлуг.

— Хой оолдаашкынын эгелей берген ажыл-агыйлар бар бе? Ам чеже хире хой оолдапканыл, оларның чаш төлү онча-менди бе?

— Хойнуң массалыг оолдаашкынын февраль айда эгелээр. Ынчалза-даа «О. Шынаа» совхозта бо хүннерде 1400 хой оолдаан. Оларның чаш төлү бүрүн камгалаттынган. Өске черлерге бодаарга, О. Шынаада хар кылын дүшкен. Даглар аразында кыштап орар малчыннарже баар орук-чирикти хар хергүктей хадып каапкан. Ынчангаш мал чемин сүт сөөртүп чедирери бергедеп турар. ГАЗ-66 марканың машиназын совхоз чоок та чаа алды. Ооң ачызы-биле малчыннарга чедип турар. Ам-даа ийи хире ындыг машина болган болза «О. Шынааның» малчыннары [illegible] чер-дыр ийин. Совхоз тараа тарывас болганда, бети дизе-ле 200 тонна хире холумсаалыг мал чемниг болза, о-шынаажылар кышты хүр ажа бээр ийин.

«Таңды сыны» совхозта байдал база эки. Ажыл-агыйның девискээринде хар улуг чагган. Ынчангаш анайларны тургузу азырап турар. Эрткен чылын бо совхозтуң ажыл-ишчилери эрестиг-ле ажылдады. Чыл түңнелинде районга бирги черни алгаш, СЭКП райкомунуң болгаш райкүүскомунуң шилчиир кызыл тугу-биле шаңнатты. Ол-ла совхозтуң Алаак деп черде Спилин Севээн удурткан өшкү бригадазының малчыннары төрүүр 100 өшкүден 111 анайны камгалап алгаш тиилекчи болду.

— Малчыннарның амыдырап-чурттаарынга болгаш ажылдаарынга таарымчалыг байдалдар тургустунган бе? Оларның садыг, почта хандырылгазын канчаар организастааныл?

— Малчыннарның улуг кезии чурттаар оран-бажыңбиле хандыртынган. Бажыңнарның тудуп каан шыназы-даа эки. «Чодураа» совхозтуң малчыннары шупту кыштагларында бажыңнарлыг. Хомушку Чүргүй-оол аттыг, «Кызыгаар» совхозтарның база-ла колдуунда бажыңнарда чурттап орар. Үстүнде адааным совхозтарның кыштагларында электри шугумун киирген. сайгылганның, «Таңды сыны» «О. Шынаа» совхозтарның малчын коданнарында электри чырыы бээр шимчедикчилерни тургускан. Малчын коданнарда кудуктар база бар. Ниитизи-биле 46 кудук ажылдап турар. Сүт сөөртүр 14 машинаны коданнарда быжыглаан. Чымыштыг үеде малчыннар бараан садып алыр дээш ол-бо черлерже шапкылажып турбазын дээш алды автомагазинни быжыглаан. Оларның графигин кежээ Советтер күүскомнары бадылап каан. Малчыннарга сүт сөөртүп бээр ам-даа беш хире машина болган болза, айтырыг шиитпирлеттине бээр ийик. Кудар бензин чок-тур дээш чамдык автомагазин садыгжылары графигин үзүптер чоруктар база бар болдур ийин. Ол база чылдагаан эвес-тир ийин.

— Аренда болгаш өг-бүле керээзи-биле ажылдап турар малчыннар районда хөй бе? Алыс түңнели эки боор турар арендаторлардан маңаа адап болур силер бе?

— Чүге адап болбас дең. Районда ниитизи-биле 28 өг-бүле аренда, 143-ү өг-бүле керээзи-биле ажылдап турар. Алыс түңнел дээр болганда ол кижи, бо кижи эки ажылдап турар дээри берге. Олар керээ-биле ажылдап кирер мурнунда экономиктиг билиглерниң эге үндезиннерин база өөренип алганнар болбазыкле. Ынчангаш олар белен-селен чүвеге алыспас. Санап билирлер болдур ийин, көпеектиң үнезин билир апарган. Хомушку Чүргүй-оол аттыг совхозтуң хой кадарчызы Геннадий Сыраттович Кара-Сал эрткен чылын аренда керээзи-биле ажылдап эгелээн. Чыл түңнели-биле ооң алыр арыг орулгазы хөй боор турар. «Чодураа» совхозтуң хойжузу, СЭКП райкомунуң бюро кежигүнү Байыр Максимович Сувандии аренда керээзинче база эрткен чылын кирген. Бир дугаар төрүүр дүгүгүш хойлар хүлээп алган кижи. Ооң көргүзүглери база эки болган. Ынчангаш чыл түңнели-биле ол 4646 рубльди арыг орулга кылдыр алыр. Ол черле кончуг ажылчын кижи. Чайын бодунуң күжү-биле 63 тонна сиген белеткеп алгаш, ооң 23 тоннаазын совхозка саткан. Ооң безин 1600 рубль арыг орулганы алды.

— Хойнуң массалыг оолдаашкынын эгелей бээрге, хойжуларга сакманчылар база херек апаар болгай. Сакманчыларны четчелзээр айтырыгны канчаар шиитпирлеп турарыл?

— Ол-даа шын айтырыг. Эрткен чылын сакманчылар чедишпес дыка-ла бергедээн бис. Үстүкү класстарның өөреникчилерин сакманчылаттывыс турдувус. Малчын коданнарга ниитизи-биле 180 сакманчы херек боор турар. Ылаңгыя өшкү ажылдыг «Таңды сыны» совхозка бир малчын кодаңга-ла 5-6 сакманчы болза эки. Апрель айда өшкүнүң массалыг оолдаашкыны эгелей бээрге, девидевчиг-ле чорду. Ынчангаш чүгле «Таңды сыны» совхозка безин 80 сакманчы херек. Ынчангаш бо совхозтуң директору Балгазында профтехучилище болгаш Тываның кедээ ажыл-агый техникуму-биле дугуржур бодап турар.

— Соок ындыг кончут дыңзывааңда малчын коданнарда байдал эки-дир. Хар улгадып, соок дыңзый бээр болза, малчыннарга берге байдал тургустуна бербес ыйнаан?

— Амдыызында кыштаглаашкында байдалывыс шору деп үстүнде чугаалаан болгаш аан. Ниитиниң малын кыштан хүр-менди ажырар, малдың чаш төлүн менди камгалап, доруктуруп өстүрер дээш малчын бүрүзүнүң харыысалгазы улуг. Ынчангаш кыштаглаашкынны организастыг эрттирер дээш бүгү күштү мөөңнээр, мал чеминиң курлавырын хумагалыг чарыгдаар ужурлуг бис.

Интервьюну бистиң корреспондентивис Маадай-оол ОЮН кылган.

ХАЙЫРАКАНГА УЖУРАЖЫЛГА

«Улуг-Хая» совхозтуң күш-ажылчы коллективи Бүгү-эвилелдиң эки турачы күш-культура спорт ниитилелиниң Тыва область чөвүлелиниң даргазы Владимир Сумакинович Биче-оолду Хайыракан № 123 соңгулда округундан Тыва АССР-ниң улус депутадынга кандидат кылдыр депшидип үндүрген.

Депутатка кандидат соңгукчулар-биле ужуражылгата «Хүреш», «Арбай-Хоор» агитбригадаларының кежигүннери-биле кады чеде берген.

Ол хүн оон өскен-төрээн суур Эъжимниң хойжу бригадазынга экономиктиг өөредилге хүнү тоогуп турда, депутатка кандидат В. Биче-оол-биле ужуражылга эгелээн. Ажыл-агыйның кол специалистери-биле кады совхоз директору Маадыр-оол Донгак, № 123 соңгулда округунуң комиссия даргазы Александр Кыргыс анаа киришкен. Ужуражылга хуралын «Улуг-Хая» совхозта улусчу контроль бөлүүнүң даргазы Валерий Тондувай удуртуп эрттирген.

Малчын бригада төвүнге республикада профавилелдер спортунуң удуртукчузу-биле хойжуларның, тевежилерниң өгнүү кадарчыларының аразында ижин-кара чок амыдыралчы ажык чугаа болган.

Эъжимниң хоочун чурттакчызы, коллективтиг ажыл-агыйның үлегерлиг ажылдакчыларының бирээзи, пенсионер Сергей Шактар-оол:

— Бо малчын бригада тывызы [illegible] тургуза турду. Ам ээнзирээн, кагдынган. Эъжимниң сиген шөлдерин суггарар катап негертке кандыгыл? — деп санал кылдаан.

Ужуражылга «Улуг-Хая» совхозка база уламчылаан. Депутатка кандидат бодунуң күш-ажылчы базымын Хайыраканның Баян-Кол тракторист болуп эгелээн болгаш ажылчын аңгының төлээлеринге хамаарышкан айтырыгларны программазында киирген таварылга эвес. Совхозтуң СБФ-те болган ужуражылгага аныяк саанчы эр Мерген Ховалыг, повар Марта Маспык-оол, бызаа ажаакчызы Айлаң Мачыыпай В. С. Биче-оолдуң программазынга немей чагыг-сөзүн киирген.

Тыва АССР-ниң күш-культуразының алдарлыг ажылдакчызы В. Биче-оолдуң спортка, уран чүүлге кандыкшылы школачы чылдарында Хайыраканга эгелээн. Ук суур сөөлгү үеде кайгамчык шапкыны-биле хөгжээн. Изиг, соок суглуг ийи-үш катап бажыңнар чылдан чылче немешпишаан. Аныяктарның ортузунда спорттуң национал хевирлери, ылангыя хостуг хүреш улам сайзыраан. Республиканың каш дакпыр чемпиону чораан мөге Матвей Допуй-оол директорлаан [illegible] удуглаарның спорт [illegible] тур. Ол [illegible] ССРЭ-ниң спорт мастери Владимир Куулар ол [illegible] спорт мастерлерин кижизидип өстүрген. Спорт школазының материалдыг баазазы моон соңгаар-даа быжыгар, сайзырар. Чаа тургут удавас ажыглалга кирер. Бо бүгүге спортчу удуртукчу Владимир Биче-оолдуң киирген салыышкыны эвээш эвес. Чогум-на ынчангаш, чоннуң кадыкшылы, чаагай чоруу дээш күжүн, билиин, энергиязын берип, туруштуг ажылдап келген кижи боорга, анаа депутаттың мандадын алырынга бүзүреп турар чадавас.

В. С. Биче-оолдуң программазында кедээге спортчу тудугларны хөгжүдери, чоннуң дештанчылгазын организастаары, ындыкшылга девискээрлерин калбартыры, төөгүлүг черлерни камгалаары, Хайыракан, Эъжим чурттуг тыва эки турачыларының аттарын мөңгежидери, совхоз ажылчыннарының социал байдалын эккижидери дээш оон-даа өске тодаргай сорулганы салып турар айтырыглар кирип турар.

Санал бергеннер депутаттың кандидадының программазынга элээн каш немелде чагыг-дилеглерин киирген.

Николай Кенен, тракторист:

— Тыва АССР-ниң хамаанчок, район, суур Совettеринге спортчуларны [illegible] батылап турбаан бис. Бо мырынай бир дугаар таварылга [illegible]. Владимир Биче-оол бодунуң харылап турар адырының айы-биле хойну кылып чорууру [illegible] депутаттың кандидадынга депшиттивис-даа. Тывызыр бижир идегеер, бүзүрээр киживис-тир. Бо чылын Эъжимниң буга дөзүн ыяап-ла ажыглалга киирериң программазынга демдеглеп, дуза чедирериниң хемчеглерин алырын дилеп тур бис.

Ол ужуражылга хуралынга ындыг хевирлиг негелделерни чолаачы Болат Ендан, школа директору Иван Шойну, эмчи Тамара Хирлигбей, Культура бажыңының директору Михаил Челбиир-оол, Кызыл-оол Бичет-оол болгаш өскелер-даа берип, депутатка кандидат В. С. Биче-оолдуң соңгулда мурнунуң программазын деткээн.

Доңзы САЛЧАК.

МЕДЭЭЛЕР

БЕЛЕТКЕЛ АЖЫЛДАРЫ ҮРГҮЛЧҮЛЕВИШААН

Тээлиниң № 32 соңгулда округунда 1600 ажыг соңгукчу бар. Оларның даңзызын тургузар болгаш чаа немешкен соңгукчуларны тодарадыр талазы-биле ажылдар чорупэгелээн. РСФСР-ниң, Тыва АССР-ниң болгаш чер-чер Совettериниң улус депутаттарының кандидаттарының бүрүткээшкинин уламчылап турар.

Районнуң Культура бажыңында соңгулда округунга таарымчалыг байдалды тургузар дээш ажылды чорудуп турар. Дежурныйлаашкынны чорудуп эгелээн. Агитаторларның база партия эге организацияларының секретарьларының семинарларын чоруткан. Суурнуң нийти чурук-схемазын чураан, ханада аскан. Агитквартиралар ааны-биле соңгукчуларның даңзызын тургускан.

Агитквартираларда «Соңгулда булуңун» тургускан. Соңгукчуларга херегleттиглер саавырны делгеп салган.

Михаил САРЫГЛАР.

Тээлиниң № 32 соңгулда округунуң округ соңгулда комиссиязының даргазы.

Бистиң кандидаттарывыс

АРЕНДАТОР

Кайнаар-даа көөрге, ак хар-биле шугланыпкан илчирбеленчек чавыт даглар. Чоога өрү шөйлүп чоруткан ээрдагыр орук бир баалык кырынга эккээрге, ыңкык черде чаңгыс кыштаг көстүп келир. Ол девискээрниң ук черниң чурттакчылары Даш-Оваа дээр. Ында шевергин туттунган чуртталга бажыңы, хой, хураган кажаалары, чүнар-бажың, сери кажаа иштинде өпее берген сараат-сараат сиген көстүп тургулаар. Бажыңдан, кажаалардан ырак эвесте, чүрүмнүг чыскаай кургадып каан хөртезин карарып чыткылаар. Бо бүгүнү көргеш, мында черле ажылгыр малчын орар-дыр эвес-пе деп кижиниң сеткили эндевейн баар.

Аал коданынга кирип кээривиске, малчынның ыттары мурнун былаажып чарышпышаан. кижилер келди дээнзиг чаңгыландыр ээрбишаан уткуп алды. Ша-даа четпээнде, ортумак сыныг, сарыгзымаар арын-шырайында хүлүмзүрүг көстүп чоруур. улуг кара-сарыг карактарын кышкы хүнге чылчырыктай көргүлээн, тыва тон эштип алган, эрес-шоваазы даштындан илдең аныяк кижи бистиң-биле мендилешкеш, бажыңынче чалааш, боду кажааже базыпты.

Амгы үениң дериг-херекселдери-биле долдунган, арыг-силиг бажыңга кирип келиривиске, телевизор-даа турар. Бо кыштагже электри-чырык кирбээн болгай, телевизорну канчап көөр улус боор, айтырып көөр-дүр деп бодап ордум. Өгнүң хереэжен ээзи аяк-савазында, ажыл-чеминде барды. Удаваанда кагангы бажыңны сайгылгаан чырыда каапты. Чугаа аразында өг-бүле-биле таныжып аптывыс Хойжуларны Хүлер-оол Ламбыранович, Лидия Ивановна Салчактар дээр. Хойжу эриниң адазы Ламбыран Дегээевич, авазы Хүртей Сарыгбаевна угундан уктуг малчыннар чораан. Оларның чымыштыг ажылчын оглу бичиизинден-не салгап алган. Ам он бир чыл дургузунда хойжулап келген. Хүлер-оол баштай Туран хоорайга профтехучилищени, оон соонда чолаачыларның түр өөредилгезин доосkан. ортумак эртемниг механизатор. Ынчангаш боду хууда 270 рубль өртектиг моторну садып алган, электри-чырыкты оон ап турар. телевизорну безин көрүп олурар Кышкы үеде, кажан хой массалыы-биле оолдай бергенде, электри-чырыктың ажык-дузазын чугаалааш-даа канчаар, ону малчын бүрүзү кончуг эки билир.

Малчын өг-бүле үш чыл бурунгаар бот-орулга-чарылгаже кирген болгаш боттарындан улуг чарыгдалдарны кылбас, аргалыг болза орулгалыг болурун кызар. Олар чарыгдалды-даа, орулганы-даа санап билир. Экономиктиг сайгарылганы каш чыл улаштыр өөренип келгеш ажылдың тывын тыва берген. Ынчангаш «Саян» совхозтан баштайгы-ла өг-бүле керээзи-биле ажылдап эгелээннерниң бирээзи. Малчын өг-бүле чылдың-на кышка баш удур ыяш белеткевишаан алыр чаңчылдыг. Бо чылын олар 20 тонна сигенни, 10 тонна сулааның тыптарының дузазы-биле белеткеп алган болгаш оон кышка чедир деп санап турар. Анаа оттулар хой херекчизи хереэ чок, оон белеткеп кургадып алган хөртезин четчир.

Өг-бүле керээзи-биле ажылдап келген малчыннар хойжулап келген чылдарында төрүүр хүс хойга онаашты 90—100 ажыг хураганны камгалап ап, бир хойдан 100—115 хуу дүктү кыргып келген. Хүлер-оол 1983 чылда төрүүр чүс хойдан 109 хураганны алгаш, «Күш-ажылчы шылгарал дээш» деп медаль-биле шаңнаткан. Ажылынга ханы мыак, тура-соруктуг чоруу-биле өскелерге үлегер-чижектиг, хүлээнгенин күүсеткзэнде сеткил-сагыжы оожургавас, хой ниити ажылдарынга идепкейлиг ол кижини «Саян» совхозтуң коммунистери 1982 чылда партия кежигүнүнге хүлээп алган. Оон эгелээш. ол ажылынга бедик харыысалгалыг, өскелерге шынгыы негелделиг, четпестерге эптешпес, хой ниити организацияларының даандырган ажылдарын ак сеткилдиг кылыр, өскелерге бүгү тала-биле үлегер-чижектиг боду бергени-биле ылгалдыг апарган. Ол Сесерлиг салбырында бир дугаар хойжу бригадада партия бөлүүнүң удуртукчузу болгаш ында бактаап турар төс коммунистке даалгаларны тускай план ёзугаар хуваатан. Оон күүселделерин хуралдарга доктаамал чугаалажыр. Бо чылын малчыннар ортузунга сургаал ажылы кевүдээн. Улус депутаттарының Съездилериниң, СЭКП ТК-ның Пленумнарының болгаш чазактың доктаал-шиитпирлериниң кижи бүрүзүнге чедир тайылбырлаар. Ынчангаш коммунист Хүлер-оол Салчактың кылыр ажылы-ла хой. Оон кадында бодунуң хүлээнген хойжу ажылы база бар.

Шынап-ла, малчын өг-бүле бот-орулга-чарылганың чек системазы-биле ажылдап эгелээн соонда, биеэги дег ажыл-агыйның удуртукчуларындан чүү-хөө сөөртүп алыры-биле машина-балгат дилениp чоруу читкен. Чогумна оон уржуундан өг-бүле «Жигули» деп чиик машинаны садып алган чадавас. Ажылгыр эвес, чалгаа-шүшпең улус болза, ону кайыын садып ап шыдаар. Бис малчыннарның эки ажылын чугаалап тургаш, хереэжен кижини уттуп алыр болгай бис. Ажыы-биле чугаалаарга хереэженнер эр улустан дудап калбас. Оларның кылыр ажылы эр кижилерден хойну урүг-дарыы, идик-хеви, аъш-чеми оттулар ыяш-дажы дээш-ле чоруткаш, хой ажылынга чедер. Таптыг бодап көөр чүве болза, эр кижилерден хойну кылып турар, анаа кым-даа маргышпас. Ону кижи бүрүзү деткиир дээрзинге илеглеп турар мен. Ынчангаш кандыг-даа ажылды деңге кылыр, мунгаралды, өөрүшкүнү деңге үлежир. Хүлер-оолдуң ажыл, амыдыралынга ёзулуг эдеренчи апарган. алды уруг-нуң хүндүлүг авазы Лидия Ивановна ан-мен-биле ат-сураглыг, ивн мал ажылы колдаан Тожу чурттуг. Ынчангаш чүду-кара, кадыг-берге ажылдар-биле доннашкан эр кижилерден дудап каар чүвези чок кижи. Ол база коммунист кижи болгаш хой малдың баш саның өстүрер оон эъткир дуккүр чоруун чедип алыр дээш бүгү күжүн харамчаапмайн ажылдап келген. Эки ажыл элеп читпес дижир болгай бис. Өг дундуундан өрүлеп. аал коданындан ырап көрбээн ол ие кайда-чүде. оран дувунде Кара далай эриинде Ялта хоорайга кадыкшылын эки-жидип, халас путёвка-биле мага хандыр дыштанган келген. Ол база хереэжен кижиге улуг аас-кежик.

Мурнакчы хойжу Хүлер-оол Салчак адазын чааскаан салгаваан. Угбазы Дыртык, акызы Баазан, дуңмазы Кек-кыс база хой ажылы-биле ажыл, амыдыралын холбаан. Ынчап кээрде, салгал дамчаан хойжулар ышкажыл. Хойжу Хүлер-оол Салчак малчыннар аразында чарышка доктаамал тиилекчи болуп келгениңден бол-гаш эки ажылы, мурнакчы дуржулгазы дээш каш удаа «Коммунистиг күш-ажылдың шалыпчызы» деп херек демдээ база Москвада Улус ажыл-агыйының чедиишкиннериниң делгелгезинге ийи удаа четкеш. оон алдын, мөңгүн медальдары-биле шаңнаткан. Ол ынчаш малчын Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Хүндүлел бижиин, СЭКП Бии-Хем райкомунуң, райкүүскомунуң агроүлетпүр каттышкыныңның хүндүлел, мактал бижиктери, дипломнар-биле база шаңнадып чораан. Ол билип алдывыс. Бо бүгү оон күш-ажылчы чедиишкиннерин бадыткап турар. Эрес кежээ, тура-соруктуг болурга, кым-даа шаңнадыр, мактадыр апаар. бистиң хоойлувустуң дүрүму ындыг.

Бүрүнгү чылын ол дүгүүш төрүүр 343 хойну хүлээп алган Кышкы агаар-бойдус чеже-даа шаптык-шаптараазының дөгеп турза, ол төрүүр чүс хойга онаашты малдың чаш төлүн камгалап алыр талазы-биле 86 хуунуг чедип алган. Ынчалза-даа бир баштан 2,7 кг дүк алыр социалистиг хүлээлгезин 3,2 килограмм кылдыр күүсеткен. Багай эвес көргүзүг. Арендатор малчын бо чылын Баян-Кол бажында чайлаанга хоюн семиртип алган.

— Аренда керээзи-биле ажылдаарга берге-даа болза, ажыктыг-дыр. Эрткен чылын чарыгдаары-биле ажыл-агый 16 муң рубльди мээң аттылап берген. Мээң сорулгам — чарыгдалдарны болдурбайн, камналгалыг ажылдаары. Чек ёзугаар үүрмек чарыгдалдар кылбайн, орулгалыг ажылдаар болзувусса, алыр акша-шалыңывыс хөй болур-тур. Депшилгелиг арга-биле ажылдап эгелээш, боттарывыска-даа, совхозтуң удуртукчуларынга, специалистеринге-даа негелдевис шынгыы апарган — деп, хойжу Салчак биске чугаалаар чораан. Шынап-ла, малчыннарның хойнуң үксаазын, оларбелчиирин экижидер болгаш өске-даа хүн бүрүнүң чугула айтырыглары дүвүредип чоруур. Аренда-биле ажылдааш, малчыннар күш-ажылдың төлевирин бүдүрген продукцияның орулгазынга хамаарыштыр ап турар. Ол чорук материалдыг чарыгдалдарны кызырарынга болгаш продукцияны арбыдадыр алырынга эң-не чугула, эптиг арга болу берген. Эрткен чылын төнчү продукция дээш малчын Хүлер-оол Салчак он муң ажыг рубльди арыгга алган.

Эрткен чылын өг-бүле төрүүр чүс хойдан хүлээлге ёзугаар 80 хураган алыр тургаш, ону 110 чедирген. Ол партияның область конференциязының ажылынга делегат болуп киришкен. Ол ышкаш малчыннарның республика кадынынче база чалаткан. Бо хүннерде оон коданында 300 ажыг хой бар. Олар семис-шыырак. Малчын ажыл-агыйдан аренда ёзугаар он бызааны база хүлээп алгаш, өстүр алырап кириптен. Хойну кадарзр, ажаар, чемгерер, чаш төлдү доруктурар талазы-биле оон чажыды арбын. Кажан коммунист өг-бүле аренда-биле ажылдап эгелей бээрге, Сесерлиг салбырының малчыннары база оон үлегери-биле арендаже кирип эгелээн. Ол база малчынның эгелекчи чоруу ыйнаан. Дуржулгалыг малчын чарышка хойжу Доттаа Демир-оолду кыйгырган. Бүгү көргүзүглер талазы-биле чылдың-на чарышка ол эжин мурнап келген. Амгы үеде экономиктиг өөредилге малчын бүрүзүнге агаар, сүт дег херек. Ынчангаш Хүлер-оол Салчак солун, сеткүүлдерден экономика айтырыгларынга хамаарышкан чүүлдерни черле соора көрбес, номчуур. Билип алган чүүлдерин өскелерге бо-ла тайылбырлап берген чоруур. Ам малчын кижи бүрүзүнге чүгле кызымаккай күш-ажыл эвес, а совхозтуң, районнуң, республиканың экономиктиг айтырыгларын сайгарып билир быжыг билиг херек апарганын ол эки билир кижи дээрзин ынчан эскерген бис.

Ынчалза-даа кедээ малчында хамык-ла чүве эки дээр болза, частыг апаар. Кулунеге хөй эътти. дүкту бээр, малдың баш саның өстүрер дээш чымыштыг ажылда хаара туттунган хойжуларның акша-шалыңы эвээш. шелээ деп чүвени билбес, чамдык малчыннарда чунар-бажың чок, электри-чырык киирттинмээн, оларның бажың-балгаттыг болурунче ниити [illegible] салдынмаан... Нииити-биле шиитпирлээр айтырыглар санап четпес. Удуртукчулар, даргалар малчыннарга келгеш, оларның-биле ханы чугаалашпас. кандыг-бир чүгүла айтырыг туруп кээр болза, саазынга бижип алгаш, бурт дээр. Оон кандыг-даа түңнел үнмес. Бо-ла бүгүнү «Саян» совхозтуң Сесерлиг салбырының чамдык малчыннары хомудап орар. Ында база үндезин бар. Мурнакчыларны мактааш, ортумактарны эскербес чүүлдер ам-даа «чурттавышаан». Бо бүгү айтырыглар мурнакчы малчын Хүлер-оол Салчактың сагыш-сеткилин дүвүредип чоруур деп чүве билдингир. Малчынның намдарында арендатор деп немежи берген сөс ону ажыл-ишче хой аът киирип чоруур. Ынчангаш ам чүгле ажылдаар, өөренир, демисежир — малчынның хамааты хүлээлгези ол. Сесерлиг № 34 соңгулда округундан Хүлер-оол Салчакты Бии-Хем район Совединиң улус депутадынга, а кадайы Лидия Салчакты Кызыл Тываның Совettиниң депутадынга кандидат кылдыр бүрүткээн.

Эртенги дан хаязында кожа-кожа шөйлүп чоруй барган бичежек дагларның ыжык, оргулааш черинде чажыпкан чиңчи дег, хой чаптып, оъттап чоруур. Оларның кыдыында делгем хөрээн шавыштыр дурая алынган, дорук аът мунган кижи чортуп чоруур. Кыштың соогунуң чывар-тынынчы оон чаакталрын долбаннаддыр шонуп тургулаар. Кыштың чыкылама соогу ону чеже-даа хаарва. ол хоюндан чыдып калбас. «Саян» совхозтуң Сесерлиг салбырының мурнакчы хойжузу, баштайгы арендатор депутат Хүлер-оол Ламбыранович Салчактың база бир күш-ажылчы хүнү эгелээни ол.

Сарыг-оол КУУЛАР.

Чагаалар парлаттынмаза-даа... Өрелиг болганының чылдагааны-биле

«Сүт-Хөл» совхозтуң Бора-Тайга салбырының бөлүк ажылчыннары ажыл төлевирин салбырның улузунга ай-айы-биле бербейн турарының дугайында редакцияже хомудалды бижээн. Ук чагааны директор П. С. Кара-Салче чоруткан бис. Оон тайылбыры мындыг:

«Сүт-Хөл» совхоз 1988 чылдың январь 1-ден эгелеп, долу бот-орулга-чарылга, бот-акшаланыышкынче 6 млн. 128 муң рубль өрелиг кирген. Амгы үеде-даа совхозтуң саң-хөө байдалы дүвүренчиг. Байдалды эдер дээш бүгү хемчеглерни ап келгениниң түңнелинде, ол өре ам 4 млн. 192 муң рубль чедир кызырылган. Ажыл-ишчилерниң шалын акшазын чаалы дилеп ап тургаш, төлеп келдивис.

Бора-Тайга салбырын бисе 1988 чылдың январьда шилчидип берген. Ынчангаш бистиң совхозтуң удуртулгазы салбырның социал болгаш экономиктиг хөгжүлдезиниң айтырыгларын бирги чергениң кылдыр көрүп, дараазында ажылдарны кылган: Сүт-Хөл суур биле Бора-Тайга аразының оруун бюджеттен 141 муң рубль-биле кылдырган, Ак хемни кежилдир көвүрүг тудуу дооступ турар, салбыр төвүнде уруглар садының бажыңын алгыды тударынга 46 муң рубльди чарыгдаан, ийи аал чурттаар бир бажыңның тудуу доозулган. ам база бирээзи удавас ажыглалга киирер.

Совхозтуң агар саңында хостуг акша-хөреңги чок-даа болза, агроүлетпүр банкызындан чээлини алгаш, бирги ээлчегде ук салбырның ажылчыннарынга ажыл төлевирин берип турар.

ҮРЕЛИП ТУРАР

Чамдык номчукчулар, чижээ, Кызылдан Даш-оол Ондар, хоорайның магазиннеринге кирип турар эъттиң шынарының негелдеге дүүшпезиниң дугайында редакцияга бижигилээн. Ук айтырыгга хамаарыштыр «Тыва эът-сүт, аъш-чем үлетпүрү» күрүне-кооператив каттышкыныңның кол технологу З. Х. Сат мынчаар харыылаан:

Эъттиң шынарынга хамаарыштыр Күрүнениң садыг инспекциязының талазындан биске сагындырыг кирбээн.

Доңурган азы сенпередип каан эътти магазиннерже киирип турар. Негелде ындыг. Доң эътти эргизериниң негелделерин олар харын сагывайн турар Чижээ, ону 1-2 хонукта 6 градус чылыг температурага эргизер турбуже, 20 градус чылыг турда эргизерге, эъттиң өңү өскерлип, амданы суг-суй бээр. Хоорайның аъш-чем магазиннеринде соодукчулар ажылдаваанындан температура режимин сагыттынмас. Ынчангаш эъттиң шынары кол нуруузунда магазиннерге киргенде үрелип каар таварылгалар бар.

РЕДАКЦИЯДАН: кол технологтуң харыызы мындыг-дыр. Эътти магазиннерге үрээри бээрин болдурбас талазы-биле харыысалгалыг чугаалар дорт дыштыг хемчеглерни алыр боор деп идегедивис.

Совет тургузуг килдизиниң почтазындан

Бай-Тайга районнуң «Мурнакчы» совхозтуң девискээринден сөөлгү каш чылда совхозтуң бодунуң, кижилерниң хуузунда-даа хой малы чутти [illegible]. Анаа [illegible] хереглээн [illegible] ажылап тып бээрге безин, шагдаа черинден оюлуг туп [illegible] Районнуң өске ажыл-агыйларының девискээринден база мал чидип [illegible] безин бодап [illegible] Бай-Тайгадан безин хой баш малы оор ап турар болганда, бүгү [illegible] [illegible] болзаар салгы?

Чидип турар ол улуг-биле мал-маган черле кайнаар кирип турар чүвел? Хей-ле кижи оорланып турбаан билдингир. Чер-девискээр аайы-апаар чүве-дир ийин. Кыдыындан эскерип олурарга, чамдык чүүлдер харын кеску боор чүве. Ыыт чок олуфар арга чок-даа апаар. Ажылгада дуга болзун [illegible] [illegible] байдалын [illegible] байдал бадалыр ийин. Көстүп турган-на херектерни факт-барымдаа [illegible] ге ужуру билдингир байдалдан салыптар. Хоойлу-дүрүмнүң негелдези мынча-ла ыйнаан, анаа чагыртыр апаар. Ынчалзажок чамдык байдалдарда, ажок хомудаашкыр-дыр. Оон аңгыда, бистерниң боттарывыстың арбаннар херектериниң талазындан [illegible] байдалчыларга көрген, билген чүвезин орта сеглевес сектир байдал база бары чажыт эвес дээн бодалдарлыг чагаалар-дыр. Номчуп турар бис. Ынчангаш анаа кирериксей бээр-дир. Оон ынай черле чоннуң хурал-сүглааларга кирип турар [illegible] [illegible] хүннерге чедир чимейн турары черле кайгамчык. Чогуур [illegible] херектер министерствозу, Прокуратура болгаш [illegible] ол талазы-биле харыысалгалыг органнар ниити чүүнге дыңнангыр болур болза эки.

[illegible] байдал-биле херегээр турар болза, [illegible] мал-маган [illegible] чурттаар бергедээн. Каракталдаарын тур-да-ла, чай аразында алгаш

ООРНУҢ ОРУУН ДУГЛААР

БО ХЕВЭЭР ТУРАР БОЛЗА...

биле сүлчээлиг оорланып аразында өттүржүп чорул турарларның чон харын-даа билир [illegible] чамыктары таныыр-даа болгай. Ол дугайын биле тура мытташпас-тыр бис. Демдиглерниң амдажып турарының бир чылдагааны ында деп бодаар мен. Туттурупкан кижи тавар-тавар турарларны кандыг-бир байдал-биле [illegible] болбайн хосталы бээр ыйнкпе, азы шенелдеге үндүп келген болур. Туңнел үндүр-тү дег, мындыг чүве кайа турар дээр билир. харын-даа, ол-ла «ажылын» катап уламчылап чорап бээр таварылгалар бар. Мыйыг-ла байдал-биле улам кажарап. бажы эъттеңип бар чыдарлар. Мал бажының өзүп көвүдевейн турарынга саадарлыг болуп турар чүүлдерниң бир чылдагааны ол деп болур. Кижилерниң оорлаар чорукка хамаарыштыр хомудал-биле, кижи-биле чугаалап турары таварылга эвес. Чүге дизе алыксах-чиксек ол кижилерниң ниитилел амыдыралынга кайы-хире багай хора чедирип турарын олар чон кончуг эки билир. Ол дугайын бижикчилер ооzун дамчыштыр дыңналып турар болгай.

Оорлар-биле демисел дугайын чугаалап тура, милиция, истелге, прокуратура черле чиин черле чемелевес арга чок. Эрткен үелерге деңнээрге, мында ам ажылдап турарларның [illegible] машина-техника-биле хандырганы база багай эвес, чөптүг ажыглаар болза, аъттар-даа бар-дыр. Ындыг болганда, ажылдың ылангыя херектерни ажыдарының, оон [illegible] чорудуларының шынарынче, хуусаазынче кичээнгей салып көөр болза эки-дир. Кыдыындан алтра, [illegible] [illegible] амыр-ла ыйнаан дээр хөөннер тургузулуп келир чадап чок. Дыва болзун дээш сүме кадар болгай. Чамдыкта анаа-ла кыры-биле «бүдүп» кааптар апарган. Милиция ажылдакчыларының чон аразынче кирип, ижин-кара чок чугаа чедип албайн, оларның деткимчезинге даянмайн турарының чижээ-дир ол. Кижиге, чон карааңга көзүлбейн баар чүве черле турбас-тыр ийин, ону кайы-бир кижи бир-ле черге албаа көрген, билген болур, амыдыралда ындыг ыйык чок. Хоойлу-дүрүм ажылдакчыларының чамыктарының харыысалгага чогундаа, кошкаандаа, бүзүрел шоолут эвес апарган, ынчангаш мал-маганын-даа оорлатканда, хомудал билдириишкин биживес чоруктар дыңналып турар апаргач.

Мен бодум хуумда ийи чартык чыл иштинде беш чылгы малды оорлаттым. Ол дугайын район милициязынга ийи удаа билдириишкин киирериңдем айтыра. Мөңгүн-Тайга, Өвүр, Чөөн-Хемчик, Сүт-Хөл, Барыын-Хемчик районнарының иштинде херектер кылдыстарынга база чедип, чагып, демдеглеп, шаг-ла болдум. Эки-ле дуза чедирип чер тыппадым. Оон аразында толдаргай-даа херекти хомудап сурупкеш, чадаштым. Милиция, прокуратура ажылдакчыларының херекти тодаралдыра, турум чок чамдык талаларын бо сураjып чорул тургаш көрдүм. бүзүрээн мен. Хүрээ билдингир турда-ла чамдык оорлаашкан турар кижилерниң «сугдай курган үнүп» келириниң чылдагааны чүдел? Ындыг болурга, үлегеннер чүге эвээжээр боор. харын көвүдеп турары ол-дур.

Чүгле оор херек эвес өске-даа кемниг тажылыышкыннар бисти дүвүредип турар. Шыдаар арга чок болуп ээрге, чоннуң солунга бижип, анаа хамаарыштыр [illegible] кадып турары-даа ол. Ол шаптыг — «канчалзывысса экил?» баар боор-дур. Ынчангаш мындыг саналды кирниксеп турар мен: оода чылгы мал дугайында чурумну шынгы разыр. хууда малдарны паспорт-дептерге кирер бижиир. Кижилер аразында садыглажып орнажыр дээн болза, кедээ Совет-ке мээн-ле үндүр кирер бижидер. Бисте аъттарны паспорттап турар-ла харын, ону анаа-ла ёзу барымдаалап чорудуп турар. Хуузунда аъттыг кижилер оозун мунуп чорууза, аъдының паспортун бодунга ал чоруур.

Совхозтарның чылгы малын моон мурнунда районнар аайы-биле, совхозтар аайы-биле айтып каан болур чүве, ынчангаш өске девискээрге турар малдарны чер-чер кедээ Советтер, милиция органнары хамаарышкан черинге чедирер, эгидер болза эки. Ону кылырда ол малды тудуп турар кижилерниң кайызы, кымнаа алгаш хамаанчокка хаваырар. Черле ынчаш оорларга удур демниг ажыл негеттинип турар.

Оор чоруктарны аразында бүдүү тележир, көрген, билген чүвезин истеп дыңнаар органнар ажылдакчыларынга орта чугаалавас, оорларга болчукаар ийи-чаңгыс ындыг кижилерге удур херек оттурар бирги хүлээдир херек. Бисте ону ам-даа херээ албайн турар.

Бистиң амыдыралывыстың бүрүнгээрлээрынга бис эвес шаптыктыг болдурар турар кем-херек үлгүдүүшкиннериниң янзы-бүрү хевирлериниң оон иштинде оорланыр чорукка удур шиитпирлиг демиселге бүгү чон киришкени, хоойлу-дүрүмнү күштелдирери амыдырал бо хүннерде кажангызындан артык негеп келген.

Очур-оол САРЫГ-ДОНГАК.
Күш-ажылдың хоочуну.

ЫНАНГАНЫҢ БАЖЫН...

Тудугжуларның Чаа чыл байырлалынга белектиг болурунга чаңчыгып калган бис. Бо удаада база ындыг болган. Үлешке Шагаан-Арыг хоорайда дугаары 2 школа база кирипкен, анаа ийи квартира берген. Школаның чаа тудуп эгелеп турда-ла, оон директору Александра Ивановна Нежкина хооркүүскомга чаа ажыттынар школага ажылдаар башкыларга амдызында төс бажыңга бээри тоң чугула деп билдириишкинин киирип каан турган. Оон дораан эвес-даа болза, чоорту боттаныр орарынга амыравас ужур чок. Ийи болгаш үш өрээлдерлиг ийи квартираны кымга бээрин школа боду шиитпирлээр болган.

Доп-дораан школа чөвүлелиниң, партия организациязының, профкомунуң болгаш администрацияның төлээлелери чыылгаш, ийи квартираны орус дыл болгаш математика башкылары Лариса Шожукпан биле Роза Хүрбеге бээр кылдыр шиитпир үндүрген. Анаа коллективтен чаңгыс-даа кижи удурланмаан.

Ам мырынай бодууя чүүл арткан: коллективтиң шиитпирин хоорай Совединге аппарып бээрге, үстүнде ийи башкының адынга ол чер ордерлерин бижип бээр. Оон соонда аас-кежиктиг башкылар чаа бажыңче өөрүшкүмаңнайлыг көжүп кирер...

Чүгле оон чүү-даа бүтпээнин номчукчуларга баш удур дыңнадып каайн. Ыы, [illegible], чогуш-кырыш. Оларның ынанганының бажын ыт эвес. Шагаан-Арыг хооркүүскомунуң даргазы Сергей Киреев чиңген болган. Хооркүүском школага берген ийи квартираның бирээзиниң ордерин Марианна Хорлуута бижип берген. Ол эки-дир. База башкы кижилер бажыңны алзын, ынчалза-даа школа боду үлээр кылдыр берген ийи квартираны кайыл? Чок. Бөгүнге чедир чок. Чоокку айларда безин оларның бараан көрүлбес. Шак ынчаар хоорай Советиниң хуу кижилер мегелээриниден, ам бүдүн коллективтерни-даа ойзуп каап тур апарган. Амдаа туттунган турар хоорайда бажың айтырыы шуут тоң берге бе дээрге, кыска хуусаа дургузунда чамдык кижилер чурттаар оран-саваны ала каапкан болуру кайгамчык. Чижээ, гостиница эргелекчизи Надежда Савина хоорайда ийи чыл чурттап турар, ол хиресинде баштайгы бажыңын ам ийи дугаар квартирага солаан. Мырынай кижи бажыңга эптешпес безин фактылар бар. Дыңнаар дааң, бүзүревес чыгыы боор силер, ол дугайын мөңээ улус судундан дамчыткан чүве. Ирина Володина дээрзи Шагаан-Арыг хоорайга эрткен чылдың август айда келгеш, сентябрь айда дораан бажың апкан. Ындыг таварылгалар тургулаар чүве, анаа чаңчыгар чыгай берген бис. Ынчалза-даа ол Володина хоорайның учётунга безин турбаан, кирип бижидилгези безин чок кижи-дир. Кандыг-бир кончуг чалаттырган специалист бе дээрге, база ындыг эвес. Үнер-кирериинге белеткенип турар. Кара кайгамчык чүве.

Хооркүүскомнуң чанында бажың үлээр комиссия барла болгай дээр силер. Ийе, он бир кижи составтыг ындыг комиссия бар харын. Оларның чүгле ийизи тыва кижи болуп турарын чөптүг эвес деп, СЭКП райкомунуң декабрь айда болган пленумунга коммунистер шүгүмчүлээн. Ол комиссия кандыг-бир частырыг эрттирипкен болза, оон шиитпирин күүскомга домей көрүп, бадылаар болгай. Ам база-ла ол төс кижи составтыг хооркүүском кежигүннериниң чүгле ийизи тыва кижи. Мындыг деңдески эвес чорук чүү чүвеге чедирерил? Оон чижээнге күш-ажылдың болгаш партияның хоочуннары Богатырь Самбуевич Кошкар-оол биле Оюн Арапчынович Думбууның редакцияже чоруткан чагаазындан каш одуругну киирейн.

«Кырып деп чүвениң кыпсынчызын ам көрүп чор бис. Кады кыраан эживис Ленин орденниң эдилекчизи Чүлдүм Кок-оолович Аракчаа чаагайжыды туттунган бажың ээрежип, каш чыл дургузунда чадапты. 80 харлыг кырган эживис боду чегел төнүп каарга, район болгаш хоорай чагыргазының даргаларынга боттарывыс база четтивис. Эң ылангыя хооркүүском даргазы Сергей Киреевтиң кижилер мегелеп, ыттап эрттирип чаңчыкканының пат кайгаар-дыр бис. Алдар-[illegible]. Ленин орденниң эдилекчизи кырган кижини мынчаар мегелеп, аажы [illegible], адак сөөлүнде сотка олурупкан [illegible] кыраан эштери. бистерниң сагыш-сеткиливис шыдашпас-тыр».

Он муң ажыг чурттакчылыг Шагаан-Арыг хоорайда Чүлдүм Кок-оолович ышкаш, ат-алдарлыг, оон турзук. Ленин орденниң эдилекчизи хиресинде бажын дилеп кылаштап чоруур өске ындыг кижи көрбээн мен!

Кижилер чежемейниң-даа бажың алыксаар чүве болза, шынын чугаалап, амдыызын да бажын чогул деп ужурчөвүн тайылбырлаар болза, олар билир. Чүге хоозун аазаашкыннар кылып, оочур чок чамдык кижилерге бээрил? Хооркүүском даргазы бодунуң эргезин ажыглап, бир каш кижиге бажың «таарыштырып» бээр болза, өске кижилерниң оочуру узап чорууй баар болгай. Кижилерниң кижиниң хоорайда чурттаар бажың чедиишпези эвес, ону үлээрде чөптүг эвес чорук болдуруп турар. Оон-на чылдагааны-биле дужаатынар деп барган бажыңнарже ордер чокка шургуп кириишкиннер нептереди.

Бо материалдың эгезинде ады кирген, бажың албайн барган башкыларның салым-хуузу кандыг болганыл? Оларның бирээзи өске черже чоруй барган. Бирээзи кижилерге, совет арга-чагыр-га болур хооркүүскомга бүзүрелин ышкынган. Ышкынган-даа турбайн канчаар. Чамдык кижилер бажыңны чүге дораан алтар чүвел? Чүге төс урутнуң неян Татьяна Донгак-оол бажыңны ам чаа, общежитиеге 11 чыл дургузунда чурттааш, алганыл?

Кодур-оол ОЮН.
(«Шынның» корреспондентизи).

ЧАГААЛАР

Номчукчулар саналдап, сүмелеп, шугумчулеп тур

ЧЫЛ ТҮҢНЕЛИ-БИЛЕ

Эрткен чылда «Шын» солуң редакциязынга 6036 чагаа келген. Оон иштинде шүгүмчүлелдиг, айтырыгларлыг, саналдарлыг 848 чагааны редакция алган. Чыл дургузунда солуңга 4327 чагаа парлаттынганга база 1950 ажыг чагаага харыыны редакция берген.

Сөөлгү дөрткү кварталда 1497 чагаа келген, оон солуңга парлаттынганы 732.

Шүгүмчүлелдиг чагааларны тема аайы-биле ангыр болза, чоннуң садыг хандырылгазы, чуртталга-коммунал амыдырал хандырылга талазы-биле шүгүмчүлелдиг 315 чагаа келген. Ол ышкаш ажыл-агыйы адырларының аайы-биле социал айтырыгларга, корум-чурум үрелгиниинери, кем-херек үүлгедиишкиннери, культура амыдыралы, кадык камгалал айтырыгларынга дээш ышкаш темаларга чагаалар база арбын. [illegible] ажыл-агый экономиказының болгаш ниитизиниң социал айтырыгларының темаларынга — 102, үлетпүр, транспорт, тудуг айтырыгларынга — 117, культура амыдыралынга хамаарыштыр — 88 шүгүмчүлелдиг чагаа келгенин айтып каар.

Чагааларның утка-шынарын барымдаалап тургаш, солуңга чырыдып келген. Солуңга 400 ажыг шүгүмчүлелдиг чагаа парлаттынган. Чырыдып үнмээн, парлаттынмаан шүгүмчүлелдиг чагааларның дыка хөйүн редакция хамааржыр албан черлеринче, организацияларже шинчидип сайгарарда, харыызын ап турар.

Ынчангаш солуңга парлаттынган 65 материалды, парлаттынмаан 84 чагааны хамааржыр черлеринче редакция шинчидип [illegible] 135 харыы алдынган.

Партия, совет органнар, албан черлери, организациялар редакциядан шинчиткен чүүлдерге ноддзунда харыылап турар.

Ынчалза-даа харыызын үезинде бербейн баар чамдык таварылгалар чок эвес.

СЭКП Бай-Хем райкомунуң бирги секретары Ю. А. Чихачев, райкүүскомнуң даргазы Д. Х. Монгуш ийи чүүлге харыы бербээн. «Саян» совхозтуң девискээринде Ленинка суурда бажың-балгат немешпес, кагдынган ээнзирээй болу берген. Чурттакчылар оон кежээ чери турар дугайында бижиттингеш. Солуңга парлаттынмаан база бир чагаада (август 25-26-да, 1989 чылда) «Өөк» совхозтуң Тарлаг салбырының эргелекчизи Н. Иманчтеевтин [illegible] дугайында хомудал келген. Районнуң удуртукчулары-биле редакциядан телефон дамчыштыр сагындырган база чугаалашкан. Ажыл-агыйжы хоорулдези өсвестээн бичии суурларның дугайын (Кызыл-Арыг, Хорум-Даг, Сегерик болгаш оон-даа өске) «Шын» солуңга чырыдып келген.

1989 чылдың ноябрь 16-да «Шынга» «Удуртуп башкарар туржук» деп (автору 6 кижи ат салган) эге-биле Хову-Аксында № 28 автозаправка станциязының эргелекчизи Н. А. Хамидулинаның ажылының дугайында чидиг шүгүмчүлелдиг чүүлге нефтепродуктулар-биле хандырылга талазы-биле бүдүрүлге каттыжыышкынының чиргине директору Н. Ф. Ситников харыы бербээн. Ону сайгарып хемчээн алырын саадаткан. Үш чүүл солуңга парлаттынган соонда [illegible] хомудал келген.

Улус өөредилге министерстводу (Н. С. Конгар) Кызыл-Арыг школазының башкыларының чуртталга байдалының дугайында «Хамнаттың хаажызында» деп эге-биле «Шынга» сентябрь 15-те (89 чыл) парлаттынган чүүлге харыылаваан (автору К. К. Чооду). Ол ышкаш «Национал эпчи кадтар херек» деп эге-биле эрткен чылдың июль 6-да парлаттынган (автору А. С. Даржаа) материал ам-даа харыы чок арткан. Бо айтырыг талазы-биле чамдык хемчеглер ылдыңнап турар болгай, ынчалза-даа министерствонуң талазындан редакция-биле харылзаага тодаргай болуп турары оон база көрүп болур-дур.

Эрткен 1989 чылдың сентябрь 13-те «Шынга» «Кым, кажан корнур?», ноябрь 21-де «Бажың чок камчаайн?» деп чүүлдер парлаттынган. Ында Кара-Хөлдүң хоочун чурттакчыларын бажың-балгат талазы-биле хомудалын бижээн. «Кара-Хөл» совхозтуң профком даргазы Д. Д. Хертекве, Кара-Хөл кодээ Совет күүскомунуң даргазы Н. С. [illegible] адресте турбуже, харыы ам-даа келбээн.

Оон аңгыда, чедир шиитпирлеттинмейн келген чамдык айтырыгларны айтыр болза [illegible]. Чедер хемдүң [illegible] [illegible] [illegible] айтырып турарын болзаш бо хемдерниң экологтуг байдалының дугайында [illegible] чагаалар редакцияже келир турар. А профорганизациянын (даргазы Ш. Н. Куулар) ол талазы-биле чугумчалыг хемчеглер албайн келгенин айтыр болдур.

Бистиң республиканың девискээринде өске-даа кадышкылга чорудулганы, аржааннарның дайын-чарлерииниң [illegible] [illegible] корум-чурум [illegible] дугайында чагааларда [illegible]. Бо айтырыгларны профорганизациялары, районнарда бойдус камгалалының комитеттери, район күүскомнар боттарының шиитпирлерин хайгааралынга алгаш, чугумчалыг шиитпирлер үндүрер чорук. Республиканың хамык районнарының бирээзи Тожунуң чурттакчылары суурларындан өске орук-биле аргыжылгазы дугайында хомудалдыг чагаалар турган. Ынчалза-даа Енисей пароходствозунуң район эргелелинден анаа огулуг харыы бербейн, аргыжылга айтырыгында чамдык четпестерни чайлатпайн келгенин барымдаалааш, редакция бодунуң контролюнга тургузар апаар.

Чамдык бичии суурларже орук-чирик багай, оон уламындан ынаар автобустар кирбези-биле чурттакчыларның ынай-бээр аргыжылгазы бергедеп турарын чагаалардан көрүп болур. Бии-Хемниң Чкаловка — ындыг суурларның бирээзи. Чкаловка чурттакчыларының чагаазын солуңга каш удаа парлап, редакция ынай-бээр шилчидип-даа турган. Ынчалза-даа байдал ол хевээр. Ам бо хүннерде Чкаловкадан ол-ла темага база бир хомудал келди. Райкүүскомнуң, АҮК-түң удуртулгазы, «Өөк» совхозтуң дирекциязы бо айтырыгны шиитпирлээриниң үези келген-дир.

«Шынның» чагаа килдизи.

ӨӨРЕНИРИНГЕ, ЧУРТТААРЫНГА ШАПТЫКТЫГ

Экии, хүндүлүг редакция! Барнаул хоорайның бөлүк студентилери бижип олур бис.

«Шын» солуңга ноябрь 13-та парлаттынган «Өөренип [illegible]» деп чүүлдү [illegible] номчудувус. Ында бижиттинген бөлүүшкүннер бистиң хоорайывыска база болган. Студентилер чаңгыс хоорайда кымның кайда өөренип турарын шуптузу билир.

Дээлдер турарывыска Тывадан тоянчы оолдар келген деп чугаа үнген. Бистиң [illegible] улус бис. Оон ынчаар болган. Чаштыкын чоруп турарлар. Тывага кем-херек үүлгедип, оорзук кылгаш-ла дезип чоруп турар улус боор деп бодаар бис.

Ындыг оолдарның чогум черле кирер бижиткен сумузунда, суурунда өөренип, ажылдап турган органнарының даңзы-саны бар-ла чүве ыйнаан.

Моон ап көөрге, милиция органнарының, паспорт столдарының, партия болгаш комсомол органнарының талазындан суда болгаш тоомча чок ажылдап-дыр. Ада-иениң улуг буруузу-дур. Олар ажы-төлүнүң кижизидилгезин дөөш дерт харыылаар апаар. Оглунуң кайда, чүнү кылып чаа чорук турарын адаиези коңчут эки билир ужурлуг. Өөренир бис дээш чоруткаш, ада-иезин мегелеп, өөренип турар бооп, оларга ажык-мөңгүн ап чоруур. [illegible]. [illegible] кем-херек үүлгедиишкиннерни кылдынган шупту эки билир болгай гилер. Кижи бурунгу төрээн оолдарын база уругларын кайда, чүнү кылып турарын тоалардып, өөренип турар черлериниң деканнары, директорлары-биле харылзаадан тудуп, боттарывыска кичээнгейлиг болуп көрээлиңер. Даарта эвес, а бөгүн-даа бо шактан эгелеп шупту демиселиңер көрээлиңер.

Кайда-даа өөренмейн, ажылдавайн турар, мегечи, оор, тоянчы тыва оолдар хоорайлар кезип, улустар коргудуп, студент оолдарны негүдүп алгаш, арагалап, оларга арага саттырып ижип, оон ээрип алгаш общежитиелер келип тыва студент уругларын оралдерин тып чорзаш, оларны бастып, күштеп турары коргунчуг. Новосибирск хоорайның студентилери олардан корткаш, хууда квартиралар холезилеп чурттап турар апарган.

«Чаңгыс чер-чурттуг» оолдар боол келгеш, бистерни кырывысче бачыдын халдалыр, ынчангаш өөренири, чурттаары бергедеп турар. Чижектерден алгаш көрээлиңер. Октябрь [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] Оон [illegible] 5 кижиден эртип чыткан кижилерни бижектээниниң түңнелинде олар эмчиге чыдып эмнеткеннер. Ол болган болуушкунуң соонда ук техникумнуң студентилериниң өөренир болгаш чурттаар байдалы бергедээшкиннерге таварышкан.

Бурууу чок оолдарны (студентилерни) милицияга айтырып, байысаар апарганындаа техникумда тывалар ады шуут бакырап. Ол кем-херек кылган кижилерни тыппаан. Олар база шак-ла ындыг сөөлүн бодавас, үе эрттирип чоруур тоянчылар-дыр.

Шак ындыг кижилер-биле демиселди кым кылыр чувел? Иштики херектер органнары бе, азы партия, комсомол органнары бе? Мындыг үүлгедиглер кажан доостур ул? Тодаргай харыыдан бээрин чогуур органнардан дилеп олур бис.

БӨЛҮК СТУДЕНТИЛЕР.

БҮГҮ ЧҮВЕ ЧЫРЫЙ БЕРГЕН

Чагаамның эгезинге бодум дугайты бичии бижиксээдим. Черле бо назынымның иштинде (ам 35 харлыг мен) солуңче, сеткүүлге чаңгыс-даа чүве бижип көрбээн мен. Ынчангаш бо материалды бижиириме: бирле онзагай болуушкун албадатты.

Силерден аргажок улуубиле дилеп, бүзүреп олур мен. Мээң бо чагаамны «Шын» солуңга парлап үндүрүп бээриңерни база кичээп дилеп-дир мен.

Мээң авамның Балчыр Бүүшековна Сарыглар дээр. Ол школа интернадынга азырал чылдан тына башкы [illegible] [illegible] ам бо хүннерге чедир, пенсияже үне бергенде болза, ажылдан артпышкан.

Бо эрткен 1989 чылдың октябрь төнчүзүнде эгелээн авамның характары көзүлбестеп, уругларынга четтирер апарган. Ак-Довурак хоорайның карак эмчизинге баарывыска чазынчалгал аныяк эмчи Владимир Килин көрүп алды. Хөй-ле эмчилер эртер бижиктер бижиин берди. Ол эмчилерни эрттирерде Барлык суурдан Ак-Довурак хоорай арамынга элээн каш хонуктар иштинде четтинчип тургаш эрттирип алгаш кээривиске, Кызыл хоорайның чыда эмнедир карак эмнелгезинче кестирерин-биле бижик кылып берген.

Ол эмнелгеге көөрге, чүнүдаа көрбес, «муңгаш» кижини орус националдыг Жанна деп кижи чедип азырап турган болду.

Кезиишкинни Галина Петровна Ооржак кылган. Эмчиниң холунуң чиигин, чугаакыр, чазыын, эвилең-ээлдээн, ол ышкаш эмчи сестралары Октябрина база өске-даа бир үе аныяк уругларның аарыг улуузунга сагыш човаачалын аававыс бистерге аажок сеткилиниң ханызындан өөрүп, мактап ханмас хөөреп орду.

Кажан караа кестүп, көрүп турар апарганда ол эмнелге чериниң улуун, арыгсилини, чырык, чылыын база кайгаан кижи.

Кижиге карак чок артары ышкаш берге, муңгаранчыг үүле кайда боор. Бодап-даа көрүңер даан!

Ынчангаш аававыс Б. Б. Сарыгларның, оон ажы-төлүнүң мурнундан эмнеп каан эмчизи Галина Петровна Ооржакка болгаш эмчи сестраларынга, берге өйде дуза көргүскен орус, тыва бүгү кижилерге солун дамчыштыр улуу-биле өөрүп четтиргенивисти илереттинмаан. Чаа чылда чедиишкиннерни күзеп, черге чедир мөгеер-дир бис. Найыралдың ужур-дузазы ол-дур деп үнелеп тур бис.

Татьяна МОНГУШ. Барыын-Хемчик район.

КАЙДА СЕН, АВАЙ?

Аавывысты Тамара Федоровна Бадыжык дээр. Ол бистерни каггаш чоруткандан бээр үш чыл чеде берди. Өске кижи-биле холбажып алгаш, бисти, дөрт кижини, каапкаш, Улуг-Хем районче чорупкан. Бистер түреп артывыс.

Амгы чурттап орар кижизи-биле аавывыс арагалааш, бажынче кактырган. Ону ачавысче чууй каапкаш, бистерге, «Ыттташпанар, уругларым» — диген чүве. Оон ыттаваан бис. Бистиң аштап, түреп чорууруувусту Тожунуң чону билир.

Бистерни аавывыс Улуг-Хемче аппаарга, таарышпаан бис. Оон ачавыс ап алган. Ам дөрттелээн ачавыста тур бис. Аавывысты биске экиеп бээрин улуг даргалардан дилеп турувус, аавывыс ынаваан болган. Ол кандыг-даа болза, бистерниң чанывыска чорууруп күзээр бис. Аавывыстың чурттап турар девискээринде херээженнер чөвүлелиниң даргазы, көдээ Совет күүскому аавывыс-биле беседалажып, бисче эгидип бээрин дилеедивис.

Аавывыс арагалаар турду. Ам харын оон адырылган боор. Амгы чурттап орар кижизи-биле арага кылгаш, садар турду. Оон бисти эттедип турган. Ол кижи дыка коргунчуг. Ынчангаш, аавывыс, бисти кээргеп көр, чедип кел, манап тур бис.

Уруглары: Аляна, Вова, Урана, Оксана Бадыжыктар. Тожунуң Ий суур.

ДУЗАЛААРЫНГА ИДЕГЕДИВИС

«Шынның» декабрь 30-де парлаттынган «Номчукчуларның кичээнгейинге» деп чүүлүн номчааш, бистиң Кызыл-Арыг суурнуң чурттакчыларының дилээни-биле бо чүүлдү редакцияже биживес аргам чок болду. «Шын» солуңунда парлаан материалдар-биле номчукчу хүн бүрүде озал чок номчуп таныжып турзуннар дээш солуңнуң ажылдакчылары сагыш салып турар-дыр деп билдигис. Шынап-ла, ынай-бээр чер чораан кижилерге (чагылгалыг чагылга чок-даа) «Союзпечатьтың» киоскилеринге садар солуңнарның тиражын көвүдеткени дыка эптиг болуру маргыш чок. Чаңгыс хүн бериин кижи солун номчуваан баарга, делегейде, чуртта, республикада хайнышкынны чурттаалгадан, болуушкуннардан дыка чыдып каарын бистиң суурнуң чурттакчылары каш-каш чылдарда улаштыр көрүп, билип келдивис. Чүге дээрге Кызыл-Арыгже почта чедирилгезиниң үзүктелиишкиниг чоруп турар. Декабрь 28, 29, 30-нуң солуңнарын база озалдап алдывыс. Мынчаар бөлүү-биле озалдап келген солуңнарны, журналдарны номчуп таныжарынга дыка ур үе негеттинер боор-дур.

Почта чедирилгезиниң айтырыын хурал-суглааларга чугаалажып, депутаттарга чагыг кылып, чогел тоткен айтырывывыс ол. Ол дугайын район солуңу «Красное знамя» база бижип турдувус. Ынчалза-даа кандыг-даа түңнел чок. Харын-даа чамдыкта почта келбестей бээрге, бистиң почтачывыс Вячеслав Санаа машина доруп баткаш Балгазындан хөй удаа экелп келген. Ол келген почтаны суур иштинге тарадыр турган. Балгазын бадыы үезинде чидирип турарын районнуң харыылаа белдиришкиниң ажылдакчылары кайын билир. Ылангыя ССРЭ-ниң улус депутаттарының ийиги съездизи эртип турганда, РСФСР-ниң, Тыва АССР-ниң чер-чер Советтериниң улус депутаттарынга кандидаттарын депшидип турган үелерде, амгы соңгулдалар мурнунуң белеткелдер чорга турарда бүгү чуртта болуушкуннардан чыдып каап турар бис.

Чаа 1990 чылда бистиң суурже солуң, сеткүүл чедирилгезин үзүктел чок болдурарынга «Шын» солуң дээштиг дузаны чедирер дээрзинге идегедивис.

Мижит-оол АҢЫЗАН.

ХӨЙ УРУГЛАРЛЫГ ИЕЛЕРНИ «ИЕНИҢ АЛДАРЫ» ОРДЕННЕР-БИЛЕ БОЛГАШ «ИЕНИҢ МЕДАЛЫ» МЕДАЛЬДАР-БИЛЕ ШАҢНААР ДУГАЙЫНДА

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Чарлыы

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң өмүнээзинден шаңнаары болза:

БАЙ-ТАЙГА РАЙОНДАН

Чеди уругну божаан болгаш кижизиткен иени «Иениң алдары» орденниң III чергези-биле

Байыскылаң Үзүмаа Григорьевна — «Бай-Тал» совхозтуң ажылчыны.

Беш уругну божаан болгаш кижизиткен иелерни «Иениң медалы» медалдың II чергези-биле

Донгак Галина Хүр-Базыровна — улус депутаттарының Шуй кодээ Совединиң күүскомунуң ажылчыны.

Санчап Дарья Кужугетовна — «Бай-Тал» совхозтуң секретарь-машинканчызы.

Хертек Долаатмаа Шагдыровна — «Мурнавычы» совхозтуң ажылчыны.

Чүлдүм-оол Чечек Доржуевна — Бай-Тал ортумак школазының башкызы.

Шожулчап Шолбанмаа Мечековна — Бай-Тал ортумак школазының интернадында няня.

БАРЫЫН-ХЕМЧИК РАЙОНДАН

Чеди уругну божаан болгаш кижизиткен иени «Иениң алдары» орденниң III чергези-биле

Чамыян Светлана Сарыгларовна — Ак-Довурак хоорайда бажың ээзи.

Алды уругну божаан болгаш кижизиткен иелерни «Иениң медалы» медальдың I чергези-биле

Бүрбү Светлана Ооржаковна — «Барлык» совхозтуң ажылчыны.

Дайгыраиза Светлана Монгушовна — Аянгаты суурда фельдшер-акушер пунктузунда санитарка.

Сарыглар Дүдүк Оолаковна — «Хемчик» совхозтуң саанчызы.

Седен-Сот Роза Сарыгларовна — «Хемчик» совхозтуң ажылчыны.

Беш уругну божаан болгаш кижизиткен иелерни «Иениң медалы» медальдың II чергези-биле

Канчыр-оол Лидия Дембиреловна — Аксы-Барлык суурда бажың ээзи.

Кужугет Тамара Алдын-Куяковна — Хөнделең суурда бажың ээзи.

Садыя Маннык Ыргитовна — «Тыва даг-дүгү» комбинадының фабриказының ажылчыны.

ЧӨӨН-ХЕМЧИК РАЙОНДАН

Сес уругну божаан болгаш кижизиткен иелерни «Иениң алдары» орденниң II чергези-биле

Сат Өлчей-Саар Омбаевна — «Чыраа-Бажы» совхозтуң ажылчыны.

Ховалыг Раиса Сергеевна-Байыровна — Чадаана хоорайның № 4 аптеказының ажылчыны.

Алды уругну божаан болгаш кижизиткен иелерни «Иениң медалы» медальдың I чергези-биле

Монгуш Өнермаа Сундуевна — «Чыраа-Бажы» совхозтуң ажылчыны.

Ондар Зинаида Доржуевна — районнуң төп эмнелгезиниң санитаркасы.

Ооржак Лидия Намчыл-Доржуевна — улус депутаттарының Чыргакы кодээ Совединиң күүскомунуң секретары.

Беш уругну божаан болгаш кижизиткен иелерни «Иениң медалы» медальдың II чергези-биле

Дажы-Серен Валентина Ооловна — районнуң төп эмнелгезиниң санитаркасы.

Куулар Часкал Хүрүлоловна — Чыргакы ортумак школазының интернадында хеп чуукчузу.

Монгуш Надежда Дамбаевна — «Тыва» совхозтуң ажылчыны.

Монгуш Наталья Бораевна — «Чыраа-Бажы» совхозтуң ажылчыны.

Монгуш Нина Силигеновна — райпо магазининиң садыгжызы, Теве-Хая суур.

Сат Татьяна Өлзей-ооловна — № 6 КПТУ-нуң ажылчыны, Чадаана хоорай.

Сивакова Гильнура Ноюмовна — № 1 уруглар садында кижизидикчи башкы, Чадаана хоорай.

Түлүш Раиса Чүлдүмовна — Улус депутаттарының Хөндергей кодээ Совединиң техниктиг ажылчыны.

Ховалыг Светлана Чылбак-ооловна — райпо магазининде садыгжы, Чадаана хоорай.

КЫЗЫЛ РАЙОНДАН

Сес уругну божаан болгаш кижизиткен иени «Иениң алдары» орденниң II чергези-биле

Тумат Галина Дагбаевна — бажың ээзи, Каа-Хем суур.

Чеди уругну божаан болгаш кижизиткен иени «Иениң алдары» орденниң III чергези-биле

Чылбак-оол Анна Ооловна — «Х Улуг хурал» совхозтуң ажылчыны.

Алды уругну божаан болгаш кижизиткен иелерни «Иениң медалы» медальдың I чергези-биле

Монгуш Зинаида Хертековна — «Тээлелиг» совхозтуң ажылчыны.

Суге Наталья Ивановна — ясли-садикте эмчи сестразы, Сукпак суур.

Суунак Валентина Владимировна — «Х Улуг хурал» совхозтуң ясли-садигиниң повары.

Сыгыр-оол Любовь Степановна — районнуң [illegible] четки дирекциязының Кара-Хаакта [illegible].

Беш уругну божаан болгаш кижизиткен иелерни «Иениң медалы» медальдың II чергези-биле

Джумагулова Светлана Даниы-Байровна — Кур-Чер ортумак школазының ажылчыны.

Кочеткова Раиса Александровна — «Кара-Хаак» совхозтуң ажылчыны.

Пономарева Людмила Александровна — бажың ээзи, Кара-Хаак суур.

Севил Светлана Сурасовна — «Тере-Хөл» совхозтуң ажылчыны.

Шойнуу Альфтина Нагай-ооловна — «Х Улуг хурал» совхозтуң саанчызы.

МӨҢГҮН-ТАЙГА РАЙОНДАН

Сес уругну божаан болгаш кижизиткен иелерни «Иениң алдары» орденниң II чергези-биле

Өскен Оваалан Бадыевна — Мөген-Бүрен ортумак школазының техниктиг ажылчыны.

Сюрюнмаа Зоя Шомаловна — «Мөген-Бүрен» совхозтуң бухгалтери.

Чеди уругну божаан болгаш кижизиткен иелерни «Иениң алдары» орденниң III чергези-биле

Даңзы Зоя Донгаковна — «Тыва хамааты тудуг» трестиң сенткелге-тудуг участогунуң ажылчыны.

Довукай Александр Намбыговна — ССР Эвилелиниң 60 чылы аттыг совхозтуң ажылчыны.

Донгак Өшку-Саар Дагыновна — ССР Эвилелиниң 60 чылы аттыг совхозтуң бухгалтери.

Иргит Валентина Сааловна — «Тыва агроүлетпүртүг» каттыжыышкынының ажыл-агыйлар аразында бот-орулга-чарылгалыг участогунуң ажылчыны.

Монгуш Чайчина Чамбаловна — «Мөген-Бүрен» совхозтуң ажылчыны.

Саая Дарья Айныптыговна — райпо ажылчыны.

Уула Валентина Ооржаковна — «Мөген-Бүрен» совхозтуң ажылчыны.

Хертек Антимаа Хунаевна — районнуң амыдырал хандырылга комбинадының бухгалтери.

Хертек Галина Дамдыновна — ССР Эвилелиниң 60 чылы аттыг совхозтуң ажылчыны.

Хомушку Зоя Донгаковна — ССР Эвилелиниң 60 чылы аттыг совхозтуң бухгалтери.

Шагдыр Мандыя Иргитовна — ССР Эвилелиниң 60 чылы аттыг совхозтуң ажылчыны.

Алды уругну божаан болгаш кижизиткен иелерни «Иениң медалы» медальдың I чергези-биле

Донгак Надежда Николаевна — райпо ажылчыны.

Иргит Евдокия Шыыраповна — «Мөген-Бүрен» совхозтуң бухгалтери.

Намы Екатерина Донгаковна — уруглар садында няня, Кызыл-Хая суур.

Саая Татьяна Мандыевна — Мугур-Аксы ортумак школазының башкызы.

Беш уругну божаан болгаш кижизиткен иелерни «Иениң медалы» медальдың II чергези-биле

Дагбаа Чечекмаа Алдыновна — улус депутаттарының район Совединиң күүскомунуң [illegible] [illegible] [illegible].

Дамдын-оол Любовь [illegible] — «Мөген-Бүрен» совхозтуң [illegible].

Донгак Зоя Хандыевна — бажың ээзи, Мугур-Аксы суур.

Иргит Любовь Донгаковна — ССР Эвилелиниң 60 чылы аттыг совхозтуң [illegible].

Кара-Сал Саая Шириновна — Мөген-Бүрен ортумак школазының секретарь-машинказы.

Куулар Нина Салчаковна — «Тыва хамааты тудуг» трестиң сенткелге-тудуг участогунуң ажылчыны.

Монгуш [illegible] Мижиковна — Мөген-Бүрен ортумак школазының техниктиг ажылчыны.

Ооржак Дарья Иргитовна — улус депутаттарының район Совединиң күүскомунуң техниктиг ажылчыны.

Салчак Зинаида Ултуновна — «Тыва хамааты тудуг» трестиң сенткелге-тудуг участогунуң ажылчыны.

Хертек [illegible] Калдар-ооловна — Культура бажыңының методизи, Мугур-Аксы суур.

Чүлдүм Татьяна Садыговна — бажың ээзи, Мугур-Аксы суур.

(Уламчылыг).

ЧАРТЫЫН АЖЫР КҮҮСЕТКЕН

Өвүр районнуң «Ак-Чыраа» совхозтуң төвү Аңдайгын суурда чыл келген тудум аныяктарның саны немежип турар. Олар ажыл-агыйның янзы-бүрү адырларында ажылдап чорууру.

Аян-оол Түлүш, Хөлчүк-оол Ооржак, Эртине Пыртыы, Борис Ооржак, Аркадий Доржу, Сүгежик Монгуш болгаш Алдай-оол Түлүш олар Балгазынның профессионал-техниктиг училищезиниң механизация салбырын доозкаш, баштайгы амыдыралчы болгаш күш-ажылчы базымнарын төрээн чери «Ак-Чыраа» совхозка эгелээннер. Оон бээр ам ындыг улуг үе эртпезе-даа, комсомолчу оолдар күш-ажылдың шылгалдаларын тус-тузунда төлептиг эрткеннер.

Бо хүннерде шудургу иштиң ээлери Кызыл районда «Сукпак» совхозтуң мал семиртир комплекизинде 640 тонна хырыкынга белеткээр хүлээлгезин күүседип ажылдап турарлар.

Найгын-оол ДАМДЫН.

Дүвүренчиг медээ

ЧҮНҮ БОДАП ТУРАРЫ БИЛДИНМЕС

Ленин аттыг мал ажыл-агыйлыг совхоз Эрзин районнуң төвүнден 3 километр черде турар. Ук совхозтуң Сайыр-Аксы сүт-бараан фермазының байдалының дугайында медээ чугаалаксадым.

Ферма 30 ажыг чыл бурун гаарга туттунган болгаш оон кажааларын үе база бойлуттун болуушкуннары үрелип калгаш. Инек болгаш бызаа кажааларын 2 чыл бурунгаар чаартыры-биле акша-төгерикти үндүрген турган. Ынчалза-даа материал чогундан ажылды чылдан чылче чылзып келген. Ынчангаш мал эрги, электри чырыы орта кыппас, септелге кылдынмаан кажааларда турар. Саалга аппараттарын кажаа иштинге тургуспаан.

Ферманың 148 баш саар инектериниң кышкы оларын Сылдыс болгаш Эрзин суурнуң чурттакчыларының [illegible] тойлап каапкан. Ында хөй инекти тургузу ажыраары барык-ла болдунмас. Ажылчылары эң-не чорбутун. Түнчелинде ферманың девискээринде октаттынган цемент [illegible] [illegible] кадып калган чыдар.

Ферманың мындыг дугайын байдалын көрүп турар-ла оон эргелекчизи И. С. Хүлер, совхозтуң инженер-механиги Э. Идам, партком секретары А. Чиджит болгаш совхозтуң [illegible] Р. Д. Кужугет [illegible] [illegible] турары билдинмес.

Таш-оол КУНГА.

Делегей медээлери

БУХАРЕСТ. Румынияның найысылалынга «Университетя фун радио букурешть» деп чаа радиостанция ажылдап эгелээн. Ону Румын найысылалдың университет студентилериниң лигазы организастаан. Чаа станция чаңгыс-даа политиктиг партияга хамаарышпас. Эргежок чугула дериглерни Франциядан алган. Чурттуң бүгү студентилери, профэвилел организациялары болгаш политиктиг партиялар ажыглаар кылдыр чаа радиостанцияны ажыткан деп, лиганың даргазы чугаалаан.

БЕЛГРАД. Тирананың (Албанияның найысылалы) бау-чурумунга удур хөй-ниитиниң хамаарыштыр Албанияның эрге-чагыргалазы ынчаар карык хемчеглерни алган деп, Югославияның ТАНЮГ агентилели дыңнаткан. Чуртта байдал дугайында албани эрге-чагыргалар амдызында дыңнатпайн турар. Ынчалзажок даштыкының информация агентилелдериниң дыңнатканын өзугаар алырга, «өске бодалдыгларны» базар дээш онзагай байдалды чуртта херек кырында чарлаан болуп турар. Чижээ, «Би-би-си» радиостанцияның корреспондентизиниң Афиныдан дыңнатканын өзугаар алырга, Албанияның эрге-чагыргалары онзагай байдалды Шкодерде болгаш Тиранада чарлаан.

СОФИЯ. Эрги бау-чурумнуң каржы хемчеглериниң түңнелинде ажылчы чоннуң конституция эргелерин үрээн турган. Ук эргелерни катап тургузарының, хандыларының сорулгаларын национал айтырыг талазы-биле хөй-нииити чөвүлелиниң хуралынга чугаалажып көргаш туржук дыдыг болгаш мусулман чурттакчыларның эргелерин камгалаакчылары, оларның аразынга тыптып болгу дег чөрүлдээлерни болдурбазынче онза кичээнгейни хуралга утландырган.

ПАНАМА. АКШ-тың чоокта чаа чепсектиг халдаашкынының үезинде бергедээшкиннерге таварышкан Панамага кандыг-даа дузаламчыны көргүзеринге ниити рынок чурттары белен деп, Италияның Панамада элчини Энцо Монтано Европаның экономиктиг ниитилежилгезиниң кежигүннери күрүнелерниң өмүнээзинден медеглээн. Панаманың ийиги оралакчы президентизи болгаш планнаашкын база экономиктиг политика министри Гильермо Форд-биле ол ужурашкан. Германияның Федеративтиг Республиказының, Англияның, Францияның болгаш Испанияның дипломаттыг төлээ черлериниң баштыңнары ужуралашкынга киришкен.

ПЕКИН. Чурттакчы чонунуң санының талазы-биле делегейде бирги черни Кыдат быжыы-биле ээлеп турар. Эрткен чылгы санналдарны өзугаар алырга, Кыдат Улус Республиканың чурттакчыларының саны эрткен чылын 1 миллиард 100 миллион кижи болган. 2000 чылга чедир КУР-нуң чурттакчы чонунуң саны 1 миллиард 200 миллион кижи чедер деп, чурттакчы чонунуң өзүлдезиниң талазы-биле специалистер санап турар.

Түрээй эртемниглерниң санап көргенин өзугаар алырга, чурттуң чонунуң саны 1.2 миллиардтан ашпаар болза, күрүнениң мурнунга нарын айтырыглар тургустунуп келир: үнүш өстүрер чер чедишпестээр, [illegible] аймаа-биле хандырары улам-на бергедээр.

АККРА. Каастаныга болгаш амыдыралчы амыдыралдың чүүлдериндeн саарылга үндүрүүн доктаадыр дугайында Гананың чазаа чарлаан. Үндүрүгнүң хемчээли — ук чүүлдерниң өртээниң 50-ден 500 чедир хуузу болур.

Суксунга ижер газтыг суглары, яблокту, винограды, кат-чимис аймаан, шампанскоени, фотоаппараттарны ындыг чүүлдерниң даңзызынга база киирген. Дизель одаар чуулу-биле болгаш бензинге ажылдаар автомашиналардан саарылга үндүрүү 75-тен 500 хуу чедир.

ГАВАНА. Фарабунда Марти аттыг национал хостулга фронтузунуң отрядтары Сальвадорнуң халдаашкыннарын ийи удаа чоруткан түңнелинде Сальвадорнуң чазак шериглери 30 солдаттарын болгаш офицерлерин өлүрткен, балыглаткан. Партизаннарның «Венсеремос» радиостанциязының дыңнатканын өзугаар алырга, Сан-Сальвадор хоорайдан 44 километр ырада [illegible] департаментиге 13 шак дургузунда үргүлчүлээн кадыг-дошкун тулчуушкуннарның түңнелинде партизаннар «Сориано» батальоннуң 20 шериг албанныгларын чыскаалдан үндүрген.

ЛОНДОН. [illegible] Японияның премьер-министри Тосики Кайфу-биле Великобританияның премьер-министри Маргарет Тэтчер чугаалажыышкыннар кылган. [illegible] Европаның чурттарының [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ол чурттарга дузаламчы көргүзер [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. Горбачевка деткимчени көргүзер [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] М. Тэтчер медеглээн.

Янзы-бүрү медээлер

ААС-КЕЖИКТИГ БИЛЕТТЕР ЭЭЛЕРИ

Сөөлгү чылдарда республикага спортчу лотереяның ойнаашкыннарын эрттиргилээн Бистиң профэвилелдерниң область чөвүлелиниң эки тура спорт ниитилели ол тиражтың ойнаашкыннарын ийи удаа организастаан. Дыка хөй районнарның база Кызылдың чурттакчылары улуг өртектиг, ховар бараалнарны ойнап алыр аас-кежиктиг билеттерниң ээлери болгулаан.

Бир дугаар тиражтың ойнаашкынында Кызыл хоорайның чурттакчызы Орлан Ооржак чаа марканың 21412 «Москвич» чиик машинаны ойнадып алган. Сесерлиг суурда Түмен Тактаалдың билединге «Днепр» деп мотоцикл таварышкан. Шак ындыг улуг өртектиг бараалнарны өске-даа билеттерниң ээлери ойнадып алгылаан.

Декабрь 26-да ийи дугаар ойнаашкынны телевизорнуң ийи дугаар программазынга ойнадып эрттирдивис. Бо тиражка Чехословакияже баар турисчи путёвкаларны элээн хөй кижилер ойнадып алдылар. Оларның аразында Кызылда сургуул А. К. Сат, Чадаана хоорайдан М. Э. Ховалыг, Улуг-Хем райондан С. С. Биче-оол. «Чедер» курортунче путёвканы Кызылдан Н. Г. Никтенко, «Үш-Белдирже» — С. С. Ооржак. «Днепр» маркалыг мотоциклди Каа-Хем районнуң башкызы Б. Б. Маады ойнап алыр аас-кежиктиг болганнар.

Моон-биле чергелештир чамдык кижилерге ындыг аас-кежик таварышпайн барганы билдингир. Ынчалза-даа ацаа черле хомудаар херээ чок боор. Чүге дээрге силер күш-культура болгаш спорттуң, ооң материалдыг базазын сайзырадырынга боттарыңнарның улуг-хуунарны киирип, ацаа деткимчени көргүзүп турарыңар ол болгай. Ооң чижээнге хамаарыштыр мону чугаалап болур. Спортчу лотереяже кирген орулга акша-биле «Хүреш» стадионга улус олурар черлерни эде кылган. «Тайга» станциязында чаа хаак баазазын ажыткан.

Аът чылын буянныг дээр. Бо авыралдыг чылда спортчу лотереяның оюннарын кылырын база планнаан. Ацаа республиканың шупту чурттакчы чонунуң идепкейлиг киржип, бистиң бо спортчу лотереявыска үлүүн кадып, спорт баазазын ам-даа быжыгдаарынга салыышкынын киирер дээрзинге бүзүредим.

Николай КУВЕЗИН.
Профэвилелдерниң эки тура күш-культура болгаш спорт ниитилелиниң Тыва область чөвүлелиниң даргазының оралакчызы.

ЭРЕСТИГ БОЛГАННАР

Эрткен чылдың декабрьда «Тээли» совхозтуң Эдер-Куйга кадарчылар Иргит Сүге-Маадыр, Кара Дартаа, Карим Чүдүк, Байыр-оол Иргит оларның бажыңнарынга, хой кажааларынга, өглеринге электри удазынының каттышканындан хары угда шупту дөрт кыштагга өрт-халап айыылы болуп үнген. Сүге-Маадыр Иргит, Кара Дартааның хой кажаазы, сигенни, оо өрттенген түңнелинде 45 муң рубльдиң когаралын чидирген. А малчыннар Карим Чүдүк, Байыр-оол Иргит оларның хой кажаалары, бажыңнары, оо өрттенип бергенде аңы тылын артынга каап, өрт болган таварылгада кылып турган дүрүмнерни шын сагып, девидевишкинниң түңнелинге күрүнениң хой өнчү-хөреңгизин оттан камгалап алганнар.

Ажыл-ижинге кыңмаккай чоруу дээш, күрүнениң хой түңнүг өнчү-хөреңгизин оттан камгалап алганы дээш «Тээли» совхозтуң малчыннары Карим Чүдүк, Байыр-оол Ирготти Тыва АССР-ниң ИХМ-ниң өрт-камгалал килдизиниң төлээзи М. И. Калугин Бай-Тайга районнуң албан черлериниң организацияларының удуртукчуларының мурнунга бойдустуг байдалга өртектиг бараалнар-биле, хүндүлел бижиктер-биле түс-түзүнда шаңнаан.

Нина ХЕРТЕК.
Бай-Тайгада өрт камгалал килдизиниң улуг инспектору, милицияның лейтенантызы.

КУДАЛАЖЫРЫ

[illegible]

Ында ырак черден арт-сын ажылдыр кысты айтырып келген ада-ие, кудаларның йөрээл сөзүн, дугуржулгазын база кысты аппарып берип, куда дүжүрүп турда, ийи тала кудаларның хөөмей, сыгыдын, кажык адып, аът чарыштырып, шаандагы оюн ужар-чиппасты ойнап, чинчи чажырып, тывызыктажып, тевектеп, келин кыстың чажын ийи чара өрүп, мөңгүн, шуру чинчи-биле каастап кылган чавааганы баглааш, кудашкылар шаандагы кожаңнарны ырлажып турарын чон магадаан.

Ада-өгбелеривистиң чаагай чаңчылдары, буянныг ажыл-херээ өшпес, соксавас болгаш ам-даа уламчылаар. Ону сагыыр, аныяктарга дамчыдары бистиң хүлээлгевис.

Татьяна БАРЫС-ООЛ.
Бай-Тал суур. Бай-Тайга район.

ТЫВА ДЫЛДЫҢ ШИНЧИЛЕКЧИЗИ

Бо чайын тыва бижиктиң 60 чыл ооң демдеглеп эртирер бис. Тыва бижикти чогаадып, ону улам сайзырадып, чонну бижик-билиглиг болдурар талазы-биле улуг ажылды школаларга өөредилге болгаш эртем-шинчилел черлеринге ажылдап чораан кижилер кылган. Оларның аттарын, ажыл-херектерин чон, ылаңгыя аныяктар, билип алган турары чугула. Ындыг кижилерниң иштинден эң ачы-хавыяалыгларының бирээзинге Моңгуш Доңчуноевич Биче-оол хамааржыр.

М. Д. Биче-оол 1990 чылдың январь 15-те 80 харлаар турган. Ол ам бистиң аравыста чок. 1987 чылдың майда мөчээн. Ынчалза-даа ооң бижээн төрээн дыл номнарын 4 болгаш 6—7 класстарның өөреникчилери бөгүнге чедир ажыглап турар. 4 класстарга бижээн номун амгы программага дүүштүр 5 класска хереглээр кылдыр чаа кылыышкан автор эде кылып кааш, ол ном удавас ажыглалга кирер ужурлуг.

М. Д. Биче-оол — Тываның баштайгы башкыларының бирээзи. Ол 1934 чылдан эгелээш, барык 25 чыл дургузунда Кызылдың каттышкан (сөөлүүреди № 2) школазынга, Кызылдың совпартшколазынга башкылаан, улуг өөредилгелиг черлерге ажылдап чораан. Башкылаары-биле чергелештир ол өөредилге ном-чыыжылары кылырынга 48 чыл мурнунда-ла киржип эгелээн. М. Д. Биче-оол ындыг өөредилге номнарын белеткеп үндүреринге киришкен: «Тыва дылдың грамматиказы, кириилде, фонетика» (Кызыл, 1942 ч.). Бо ном 5—7 класстарга тыва дыл номнарының эге кезээ болган. «Тыва домак» (Кызыл, 1941 ч.) орус школаларга болгаш белдүмнерге херегленир өөредилге ному. «Тыва дылдың грамматиказы», 1 кезээ (Москва, 1949. 4 катап үнген) болгаш II кезээ (Москва, 1950. 3 катап үнген) — тыва школаның төөгүзүнде 5—7 класстарга эң баштайгы тыва дыл номнары. Оларның арыннарынга тыва дылда грамматиканың кол терминнери эң баштай парлаттынган. Ол номнар санында М. Д. Биче-оолдуң бодунуң киржилгези-биле үнүп турган бижикти биче билирлер херегленир тыва дыл ному (1956 ч.) «Тыва дылдың өөредилге ному», 1 кезээ (1965, 1968 ч.) болгаш II кезээ (1964 ч.) 4 болгаш 6—7 класстарда амга чедир ажыглаттынып турар болгаш кайызы-даа бежи катап үнген «Тыва дыл» деп номнарынга салдарын чедирген. Моңгуш Доңчуноевичиниң улус өөредилгезиниң шугуму-биле кылган ажылын бедик үнелээн, ону РСФСР-ниң Чырыдылганың министерствозу К. Д. Ушинскийниң медалы-биле шаңнаан, ацаа РСФСР-ниң школазының алдарлыг башкызы деп хүндүлүг атты тывыскан. М. Д. Биче-оол Кызылдың башкы училищезиниң суртуулдарын херетилээр кылдыр бижиттинген «Тыва дыл» деп номну база кылышкан. Ол ном амдаа парлаттынмаан.

1958 чылдан эгелээш барык 30 чыл дургузунда М. Д. Биче-оол Тываның эртем-шинчилел институдунга ажылдап келген. Херек кырында институттуң ажылынга ол ооң мурнунда-ла киржип эгелээн. Моңгуш Доңчуноевич тыва орфография (шын бижилге), пунктуация, лексикография (словарылар тургузары) болгаш чугаа культуразының талазы-биле дыка хөй ажылды кылган. Ол Москвага парлаттынган орус-тыва ийи (1952, 1960 ч.) болгаш тыва-орус ийи (1955, 1968 ч.) словарьлары, ол шинчаан Кызылга үнген кедээ ажыл-агый терминнериниң орус-тыва словары (1979 ч.), тыва дылдың орфографтыг словары (1967 ч.) деп номнарын тургузарынга идепкейлиг киржикчи авторларының бирээзи болган. М. Д. Биче-оол бижиик демдектерни сагыры «Тыва культурада» деп дүрүмнерниң автору. Ооң ол ному «Тыва орфография болгаш пунктуация (1966 ч.)» деп чыыжында бүрүну-биле кирген. Тыва орфографияның берге айтырыгларының бирээзи — нарын сөстерни бижииниң дугайында чүүлдү М. Д. Биче-оол орус дылга (1977 ч.) парлап үндүрген.

Тыва бижиктиң тургуп келгениниң төөгүзүнде «Тыва чугаа культуразы» деп чаңгыс-ла ном үнген. Ону база М. Д. Биче-оол бижээн. Эрткен күзүн Кызылга болган эртем-практиктиг конференцияга ол номну катап үндүрер дугайында чолдуг саналдар үнүп турган. Шынап-ла ол номну чааргып үндүрери чугула.

М. Д. Биче-оол институтка элээн үр үеде тыва дылдың тайылбырлыг словарының картотеказын белеткээр бөлүкке ажылдап турган. Ооң арттырып каан материалдары тыва дылдың баштайгы тайылбырлыг словарын тургузар баазаа болур болгаш моон соңгаар өске-даа шинчилелдерге ажыглаттынар үнелиг үүже болур. Ол тыва дылдың суралгы шинчилекчилери А. А. Пальмбах болгаш Ф. Г. Исхаков-биле кады үстүкү класстарның баштайгы тыва дыл номнарын бижээн. Ол кады ажылдажылга ацаа чаагай салдар чедирбейн чиктиниг чок.

Моңгуш Доңчуноевичиниң парлаттынган ажылдары амдаа боттарының үнелиин чидирбээн. Олар эде тургузуушкуннуң сорулгаларынга таарыштыр [illegible] культуразы, улус өөредилгезин, төрээн дылдың тайылбырлыг хереглеп болур [illegible] моон соңгаарда бараан болур.

М. Д. Биче-оол могаг-шылаг билбес ажылдаар, бодунуң ниити айтып турган эртеминге хөй бердинген, ак сеткилдиг, ог-бүлезинге, ажыл-төлүнге, кады ажылдап турган улуг, биче эш-өөрүнге эптиг-эвилең, ниитиниң бажын ээлээн болгаш коммунист чораан.

Доруг-оол МОНГУШ
Тываның дыл, литература болгаш төөгүнүң эртем-шинчилел институдунуң директорунуң оралакчызы.

«СҮТ-ХӨЛ-ХЕРЭЭ»

Архив материалдарының бадыткалы

(Төнчүзү. Эгези №№ 286, 288, 290, 292, 294, 300, 11 «Шында»).

«Сүт-Хөл херээ» канчаар болганын архив материалдарынга үндезилеп бижээн кыска очеркти моон-биле доозуп тур бис.

Мында бижиттинген чүүлдү ол үеде Тыва автономнуг областың Сүт-Хөл районнуң ажылчын чону, бистер дыңнап, билип турган бис бе? Ийе, [illegible] билип турган бис. Ындыг-даа болза, ол херектиң шынының айы мегезиниң дугайында чаңгыс сес-даа чугаалаар эрге кымга-даа чок турган. МГБ-ниң область эргелелиниң ажылдакчылары боттарының кара туразы-биле чогаадып алганы «үүлгедиглерни» буруу чок кижилерге онаап, оларны хоптаан, нугулдаан бужар бак «Сүт-Хөл херээниң» үүжезин ССРЭ-ниң Прокуратуразының болгаш ССРЭ-ниң Иштики херектер министерствозунуң бригадазы буза шаапкан. Ынчангаш ол херек төнчүзүн салган.

Бо херекке буруудаттыргаш, шиитирип турган, амгы үеде чаагай адыы хоойлу ёзузаар эгиттиргеннерниң даңзызы:

АГБААН Анатолий Шудакович, 1914 чылда Барыын-Хемчик кожууннуң Аянгаты сумузунуң Сүг-Бажынга ядыы араттың ог-бүлезинге төрүттүнген. СЭКП кежигүнү. Доостаан дээди эртемниг. Өг-бүлелиг (5 уруглуг). СЭКП Сүт-Хөл райкомунуң бирги секретарынга ажылдап турган.

ЧОТПА Ондар Уртукаевич, 1916 чылда Сүт-Хөл кожууннуң Алдан-Маадыр сумузунуң Акка арат кижиниң ог-бүлезинден төрүттүнген. Бижикти бичии билир. Өг-бүлелиг (бир оолдуг). Сүт-Хөл районнуң Жданов аттыг колхозка ажылдап турган.

САРЫГЛАР Доржу Чалзанович, 1919 чылда Сүт-Хөл кожууннуң Улуг-Алаак сумузунга төрүттүнген. ВКП(б) кежигүнү. Бижикти бичии билир. Өг-бүлелиг (5 уруглуг). Сүт-Хөл районнуң Жданов аттыг колхозтуң склад эргелекчизинге ажылдап турган.

ООРЖАК Сандыжап Бачыкайович, 1917 чылда Сүт-Хөл кожууннуң Улуг-Алаак сумузунга ядыы араттың ог-бүлезинге төрүттүнген. Бижикти бичии билир. Өг-бүлелиг (6 уруглуг). Сүт-Хөл районнуң Жданов аттыг колхозка ажылдап турган.

МОНГУШ Намчыл Йонда Шыырапович, 1917 чылда Сүт-Хөл кожууннуң Улуг-Алаак сумузунга төрүттүнген. Өг-бүлелиг (бир уруглуг). Бижикти бичии билир. Сүт-Хөл районнуң Жданов аттыг колхозка ажылдап турган.

ДОНГАК Ортунаш Шожулбейович, 1917 чылда Сүт-Хөл кожууннуң Улуг-Алаак сумузунга бай кижиниң ог-бүлезинге төрүттүнген. Өг-бүлелиг (4 уруглуг). Бижикти бичии билир. Сүт-Хөл районнуң Жданов аттыг колхозка ажылдап турган.

БАЗЫР Ооржак Шыыраповыч, 1926 чылда Барыын-Хемчик кожууннуң Шекпээр сумузунга ядыы араттың ог-бүлезинге төрүттүнген. ВКП(б) кежигүнү. Өг-бүлелиг (бир оолдуг), ортумак тускай эртемниг. Сүт-Хөл Калинин аттыг колхозтуң даргазынга ажылдап турган.

ДУКУР Ондар Балыкович, 1903 чылда Сүт-Хөл кожууннуң Хөлчүктүг сумузунга төрүттүнген. Бижикти бичии билир. Өг-бүлелиг (4 уруглуг). «Сталинчи оруу» колхозка ажылдап турган.

МОНГУШ Очур Совакыевич, 1909 чылда Сүт-Хөл кожууннуң Кара-Чыраага ядыы араттың ог-бүлезинге төрүттүнген. ВКП(б) кежигүнү. Өг-бүлелиг (6 уруглуг). Киров аттыг колхозтуң даргазынга ажылдап турган.

МОНГУШ Дажы Самбыл, 1917 чылда Сүт-Хөл кожууннуң Сүт-Хөл сумузунга бай кижиниң ог-бүлезинге төрүттүнген. ВКП(б) кежигүнү. Бижикти бичии билир. Өг-бүлелиг (2 уруглуг). Сүт-Хөлдүң Киров аттыг колхозтуң ревизия комиссиязының даргазынга ажылдап турган.

ОНДАР Бүлчүң Кежеге, 1905 чылда Сүт-Хөл кожууннуң Сүт-Хөл сумузунга төрүттүнген. Бижикти бичии билир. Өг-бүлелиг (7 уруглуг). Киров аттыг колхозтуң тараа складының эргелекчизинге ажылдап турган.

КҮДЕРЕК Ондар Чангаа, 1896 чылда Сүт-Хөл кожууннуң Кызыл-Тайга сумузунга төрүттүнген. ВКП(б) кежигүнү. Бижикти бичии билир. Өг-бүлелиг (бир оолдуг). Киров аттыг колхозтуң хаван фермазының эргелекчизинге ажылдап турган.

МОНГУШ Диид-Кара Манчаа, 1919 чылда Сүт-Хөл кожууннуң Сүт-Хөл сумузунга төрүттүнген. ВКП(б) кежигүнү. Өг-бүлелиг (5 уруглуг). Киров аттыг колхозтуң хаван фермазының эргелекчизинге ажылдап турган.

МОНГУШ Кертик-оол Барзан, 1919 чылда Сүт-Хөл кожууннуң Сүт-Хөл сумузунга төрүттүнген. Өг-бүлелиг (бир оолдуг). Киров аттыг колхозтуң сүт-барлаан фермазының эргелекчизинге ажылдап турган.

ЧАНЧЫП Ондар Чангаа, 1902 чылда Сүт-Хөл кожууннуң Сүт-Хөл сумузунга төрүттүнген. Бижикти бичии билир. Өг-бүлелиг (5 уруглуг). Киров аттыг колхозка ажылдап турган.

МОНГУШ Анай-оол Дүлүшпеевич, 1922 чылда Сүт-Хөл кожууннуң Хөр-Тайга сумузунга төрүттүнген. Доостаан ортумак эртемниг, өг-бүлелиг (3 уруглуг). Сүт-Хөл районнуң Киров аттыг колхозка зоотехник эргелекчизи турган.

ЭМЕР-САРЫГ Күжүгет Кара-хунаевич, 1921 чылда Чөөн-Хемчик кожууннуң Хайыраканга ядыы араттың ог-бүлезинге төрүттүнген, доостаан дээди эртемниг, ВКП(б) кежигүнү. Өг-бүлелиг (2 уруглуг). ВКП(б) Сүт-Хөл райкомунуң бирги секретарынга болгаш Кызыл-Мажалык МТС-тиң директорунуң политика талазы-биле оралакчызынга ажылдап турган.

СЕРИН-ООЛ Сарыглар Шодук-оолович, 1921 чылда Чөөн-Хемчик кожууннуң Кызыл-Шанчыгга ядыы араттың ог-бүлезинге төрүттүнген. Өг-бүлелиг (3 уруглуг). ВКП(б) кежигүнү. Ортумак эртемниг. Сүт-Хөл районнуң прокурорунга ажылдап турган.

СЕДИП Кара-Сал Акпачаевич, 1920 чылда Чөөн-Хемчик кожууннуң Шеми сумузунга ядыы араттың ог-бүлезинге төрүттүнген. ВКП(б) кежигүнү. Өг-бүлелиг (2 уруглуг). Доостаан дээди эртемниг. ВКП(б) Сүт-Хөл райкомунуң секретарынга ажылдап турган.

КАКПААНАК Төгүс Чалбең-оолович, 1911 чылда Сүт-Хөл кожууннуң Кызыл-Тайга сумузунга ядыы араттың ог-бүлезинге төрүттүнген. ВКП(б) кежигүнү. Өг-бүлелиг (6 уруглуг база 6 өскүс уруглар азырап турган). Ортумак эртемниг. Жданов аттыг колхозтуң даргазы турган.

ОЛАКАЙ Семен Балименгеевич, 1918 чылда Чөөн-Хемчик кожууннуң Шеми сумузунга ядыы араттың ог-бүлезинге төрүттүнген. ВКП(б) кежигүнү. Өг-бүлелиг (3 уруглуг). Доостаан [illegible] эртемниг. Сүт-Хөл МТС-тиң директорунуң политика талазы-биле оралакчызынга ажылдап турган.

ЧҮЛДҮМ Василий Серенович, 1917 чылда Барыын-Хемчик кожууннуң Кара-Хөл сумузунга ядыы араттың ог-бүлезинге төрүттүнген. ВКП(б) кежигүнү. Өг-бүлелиг (4 уруглуг). Ортумак эртемниг. Сүт-Хөл райисполкомунуң даргазынга ажылдап турган.

* * *

Тыва АССР-ниң Хүрээ-нуң айыыл чок чоруун хандырар комитеди, СЭКП Тыва обкомунуң партия архивиниң ажылдакчылары «Сүт-Хөл херээниң» дугайында материалдарны салбырлар үндүрериниң боломчазын [illegible] документилерни сайгарып, ооң түңнелдерин [illegible] өөрүп четтиргенивисти илередип тур бис.

Ойдуп ИРГИТ.
Юрист.

Дандар-оол САРЫКАП.
Чогаалчы.

Таан-оол ХЕРТЕК
(«Шынның» тускай корр.).

ОЛ КАНЧААР БОЛГАНЫЛ?

ХУУДА ҮЛҮҮМНҮ КИИРДИМ

Чоокта чаа 71 харладым. Биче чажымдан өскүс арткаш, төрелдеримниң, чонумнуң ачы-авыралында эктим ден элевейн, аъш-чемден аштавайн эр болуп өзүп келдим. Ынчалза-даа амыдыралымга бергелер, муңгаралдар турганын чүгле айтып каайн.

Тыва ужук-бижик үндезилеттинип тургустунарга өскен төрүттүнген черим Бай-Тайганың Туралыгның чонун улуг хандыкшылдыы-биле өөренип турган. Олардан чыда калбайн, тыва ужук-бижикке өөренип алдым. Ооң соонда чаңгыс класс даа доспаан мен. Ындыг-даа болза, ниити болгаш политиктиг билиимни доктаамал бедидип, амыдыралдың агымындан чыда калбадым. Сумуга пионер, комсомол ажылын кылып, суму секретарьлап чордум.

1941 чылдан 1948 чылга чедир ВЛКСМ Тес-Хем, Тожу райкомнарының килдис эргелекчилеринге, секретарынга ажылдап чораан мен. Бо чылдарда Ада-чурттуң Улуг дайынының кадыг-дошкун. Тывага совет эрге чагырганың тургустунганының баштайгы чылдары, [illegible] ажылдаары берге, эң не хары-[illegible] үе турган. Ылангыя комсомолчуларның [illegible] коммунистиг, интернационалчы, патриотчу мөзү-шынар кижи идилгезинче улуг сагыышты салып келгенивис түңнелинде ниити херекке Тес-Хем, Тожу районнарның аныяк ишчилери биче эвес [illegible]. Ацаа мээң хуумда күш-ажылчы үлүүмнү [illegible]. «Хүндүлел» [illegible] «Демдээ» [illegible].

Бежен чылдарның эгезинде областың партия школазын доозуп, партия ажылынче шилчээн мен. СЭКП Кызыл, Каа-Хем райкомнарынга, колхозтарның, совхозтарның партком секретарынга, кедээ Совет күүскомунуң даргазынга болгаш өске-даа албан-дужаалдарга ажылдап чордум. Тываның кашкүн араттарын коллективтиг ажыл-иче шилчидер херекке бодумнуң хууда салыышкынымны киирген- ге өөрүп чоруур мен. Ол ышкаш Совет эрге чагырганың чылдарында Тывага болган социал-экономиктиг хөгжүлдеге үлүүм база бар.

Партия кадында ажылдап кээрге, күүсет дээр боддуп, [illegible] [illegible] биле күжүмнү, билиимни арга-дуржулгамны үндүрүп ажылдап келген мен. Тозар-гайы-биле чугаалаарга, партияның чонунуң [illegible] [illegible] туржуп келдим ам-даа ол турушта хевээр мен. Меңээ бедик эвес пенсияны чазаам берген, ам хүндүлүг дыштаныылгада мен, ынчалза-даа хөй ниитиниң херээнде идепкейлиг кижи чоруур мен.

Роман ОЧУР-ООЛ
Күш-ажылдың хоочуну
Кызыл район,
Черби суур.

«СЫЛДЫСЧЫГАШТЫ» ЧАГЫДЫП АЛЫҢАР!

Школаның делгем, чырык коридору. Чапсар үези. Ойнап халыышкан өөреникчилерниң аразында кызыл галстуктуг уруг айтырттынып чораан.

— Отряд даргазы Орланмаа кайда-дыр. Көрдүңер бе?

Ынаар-ла соңга караанда турган бөлүк уругларның бирээзи кыска харыы берген.

— Класында бижиттинип органы кай.

Кызыл галстуктуг уруг класска кирип келген. Ол дораан-на Орланмаага барган.

— Эжим! Чапсарларда сени дилеедим. Чапсарлаар чай чок, ынча [illegible] кылып турар кижи сен?

— Чагаалар бижип турарым ол-дур ийин.

— Чүү кончуг хөй чагаалар аардың, оларны бижээн чылдагааның чүл?

— Республиканың черлеринде школаларда пионерлер болгаш октябрятчылар ажыл-иш кандыг чоруп турар деп бодаар сен?

— Черле, сонуургаваан чүвем-дир. Бистиң школадан онзагай болуп чадавас.

— Көрбес сен бе. Ол-дур, чугум-на ону сонуургап турарым ол. Школаларда пионер дружиналарынче чагаа бижип тур мен. Оларда бистиң-биле арга-дуржулга-даа солчуптар талалары бар болуп болур болгай. Чапсар санында агаарлап үнмейн турарымның чылдагааны ол-дур ийин.

— Оо, сени-даа, эжим. Хөй-ле ынчаар хилинчектенип турар-дыр сен ийин.

— Ам канчаар кижи мен ынчаш?

— Көңгүс бодуун. Бо тавазы-биле хөйнү билип алыр сенде ёзулуг шынчы, идегелдиг чарылбайн баар сүмелекчи, дузалакчы бар апарганын канчап сагынмайн турар кижи боор сен, эш?

— Ол чүү ындыг сүмелекчи апарды. Вожатыйывыс Чимисмаа Александровнаны ынча дээрин ол бе, кай?

— Чок аан. Бистиң республикага «Сылдысчыгаш» солун үнүп эгелээр деп өөрүнчүг медээни дыңнаваның, номчуваның ол бе, кай?

— Дыңнавас боор бе, дыңнаан-даа мен, номчудум-даа.

— Ынчаарга ол-ла-дыр. Мен ол солунну чагыдып алдым. Ынчангаш сен ышкаш хөй чагаалар-даа биживес мен. Солуннуң арыннарынга бистиң үе-чергелеривистиң өөредилгезиниң пионерлер болгаш октябрятчы ажыл-чорудулгазының база оон-даа өске солун чүүлдерни хөй-биле чырыдар дийин. Оон хойнү билип ал болур бис.

— Шынап-ла! Ону канчап сагынмааш кижи боор мен. Бистерниң, школачыларның, үрде манааш солунувус ол ышкажык. Бо Чаа чылда ол дээрге биске улуг өөрүшкү, онзагай белек болгай. Эр-хей! Кичээлдер соонда дораан-на «Сылдысчыгашты» чагыдып алыйн. Өске эш-өөрүмге база сүмелээйн адыр.

Школачылар! «Сылдысчыгаш» солунну чагыдып алыңар! 1990 чылдың февраль 1-ден эгелеп «Сылдысчыгаш» солун үнүп эгелээр. Ону чагыдып алырын утпаңар! Солуннуң чылда өртээ — 1 рубль 08 көп.

Чартык чылга 0.54 көп.

Александр ШОЮН.
«Сылдысчыгаш» солуннуң редактору.

ТВ

ЯНВАРЬ 16

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 «Дубровский». 4 сериялыг уран-чечен телефильм. 1-2 сериялары. 10.45 «Ийи тоол», «Дереза». Мультфильмнер. 11.10 Ол болган... болган...» 11.25 Уруглар шагы. 12.25 Коллаж. (Реклама, чарлалдар, информация). 12.30 «Үе». 13.00—14.00 «Аян-чорукчулар клуву». 15.30 Музыка артинези. С. Рахманиновтуң чогаалдарын В. Яглинг (виолончель) ойнап күүседир. 16.20 «Директорнуң фантазиязы». Телефильм. 16.45 Философчу беседалар. «Культура база цивилизация». 17.30 Черниң уруглары [illegible] дугайын ырлаарын тургузары. 18.20 «Үе». 19.00 [illegible] медээчизи. 19.30 [illegible] мастерскаязында. И. Иванов 19.55 «Дубровский». Уран-чечен фильм. 1-ги сериязы. 21.00 «Үе». 21.30 Чугула интервью. 21.40 Оперетта бүрүүдаттынып турар. 22.50 «Ах, Лев Иваныч, Лев Иваныч...» Документалдыг фильмниң баштайгы көргүзүү. 23.15—23.45 «Бистиң өрелеривис».

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 География. 8 класс. В. В. Докучаев — бойдус зоналарының дугайында өөредигниң үндезилекчизи. 9.05 Француз дыл. 10.05 Француз дыл. 10.35; 11.35 География. 7 класс. Оожум океан. 11.05 Эртем-тайылбырлыг фильм. 12.05 «Эрги Чаа чыл». Уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 13.15 Документалдыг фильм. 13.40 Ритмиг гимнастика. 14.10—15.15 «Топтуг-томаанныг Марта». Уран-чечен фильм. 1-ги сериязы. 17.00 «Вечора» ансамбльдиң концерти. 17.30 «Депутаттың портреди». ССРЭ-ниң Дээди Советиниң кежигүнү Т. Н. Дудко дугайында очерк. 18.00 Ритмиг гимнастика. 18.30 «Үе».

КЫЗЫЛДАН

19.00 «Азия төвү». Программада: Медээлер. «Соңгуулдаларга уткуштур». «Чугула интервью». «Кезээнче хрониказы». 19.30 Медээлер. 19.35 Документалдыг фильм. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!»

КЫЗЫЛДАН

20.15 «Саян эдээнде кежээ». Литература-хөгжүмнүг программа. Бот-тывынгыр композиторлар С. Балыраа, Г. Базыр, Г. Ховалыг, Б. Сайын-биле ужуражылга. 21.05 Кинофильм.

МОСКВАДАН

21.15 Фестиваль. ССРЭ — АКШ. Аныяк композиторлар. 22.05—23.50 «Киноабонемент». «Гранаттың өңү». Уран-чечен фильм.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

19.00 «Туркменияның туристиг оруктары». 19.15 «Маэстро». Документалдыг телефильм. 19.30 «Летука» ансамбльдиң концерти. 20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15—21.15 «Силерниң портреднер [illegible] олур мен».

КИНО

ЯНВАРЬ 16-ДА

«НАЙЫРАЛ»: «Один момент» (Индия, 2 серия) 10.00, 13.00, 16.00, 18.50. Видеозал: «Последний побег» 11.20, 13.20, 15.20, 17.20, 19.20 шагларда.

«ПИОНЕР»: Кинолар чыындызы 9.30, 12.30, «Сказка о прекрасной Айсулу» 11.00, 14.10, «Ночная тучка золотая» 15.40, 17.40, 19.40 (улуг залга) шагларда.

«КАА-ХЕМ»: «Приговоренный» 13.30, 15.20, 17.10, 19.00, шагларда.

«ВОСТОК»: «С течением времени» (Индия, 2 серия) 14.30, 17.00, 19.30 шагларда.

«ЕНИСЕЙ»: «Смиренное кладбище» 18.00, 20.00 шагларда.

667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

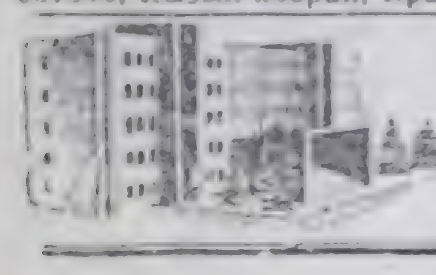

Редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34. ◆ оралакчылары — 3-33-91, 3-34-17. ◆ приемная — 3-34-26. ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-82. ◆ оралакчылары — 3-45-93. Килдистер: ◆ аар тиижи амыдырал — 3-36-82, 3-36-25; идеология — 3-34-57. ◆ совет тургузуу — 3-34-98, 3-41-23. ◆ үлетпүр — 3-34-49, 3-36-73; ◆ роулетпүр — 3-41-16. ◆ культура — 3-39-15. ◆ информация — 3-37-11: ◆ чагаа килдизи — 3-39-03, 3-34-39. ◆ очулга — 3-34-93. ◆ корректорлар — 3-37-11. ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41. ◆ солун келбейн бар ганда — 2-32-75. ◆ бухгалтерия — 3-43-41.

Чылда 300 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга ажыы.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчулары, бажың № 1.

Индекс 54241

Тиражы 28000 экз.

Чагыг № 364

ТС — 00205

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

№ 14 (14214) ◆ 1990 чыл, январь 17, среда ◆ 1925 чылда үндезилеттинген ◆ Өртээ 3 көп.

Кыштаглаашкын — шыңгыы шылгалда

Сүт-Хөл районда «Алдан-Маадыр» совхозтуң малчыннары шалыпчы ёзу-биле ажылдап турарлар. Кыштаглларда амгы үеде байдал эки. Кыштаг бүрүзүнде мал чемнерин чедирген. Малды чылыг суг-биле суггарарын боттандырып турарлар.

Хойжулар бо чылын төрүүр хой бүрүзүнден хураганны мейди камгалап алырынче кичээнгейни салып, ажаалданы, чемгерилгени, хайгааралды күштелдирген. Ынчангаш кыштаг бүрүзүнде төрээн хураганнар онча-менди алдынып турар. Аалдарже аныяк сакманчыларны чорутулаан. Совхозка үжен ажыг чылда хойжулаан өг-бүлелерден Бегзи, Допук-кыс Ондарларның хураганнары шупту онча-менди, хураганнары көк сигенниң чип, чылыг, чырык кажаазында дешкилежип турарлар. Бо малчыннар эрткен чылын чүс башка онаалтыр сезен, сезен алды хураганы өстүрүп алгаш, Манчүректиң делгемнеринге малын одарладып семиртгеннер. Бо чылын олар чүс башка онаалтыр 100-тен куду эвес баш хураганы ап, чедиишкиннинг ажылдаарын хүлээнип алганнар.

ЧУРУКТА: «Алдан-Маадыр» совхозтуң хоочун хойжузу. Допук-кыс Семис-ооловна Ондар.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

СЭКП ТК-ның Россия Бюрозунда

СЭКП ТК-ның декабрь (1989 ч.) Пленумунуң тургусканы СЭКП ТК-ның Россия Бюрозунуң хуралы январь 15-те М. С. Горбачевтуң даргалааны-биле болуп эрткен. СЭКП-ниң политиказын боттандырарынче углаңдыр РСФСР-ниң областарының болгаш крайларының партия организацияларының ажыл-чорудулгазын холбаштырар, партияның съездилериниң болгаш конференцияларының, СЭКП ТК-ның Пленумнарының база ТК-ның Политбюрозунуң шиитпирлериниң күүселдезинге контрольду боттандырар — бодунуң ол сорулгаларынга дүүштүр республиканың партия организацияларының ажыл-чорудулгазының эң чугула чамдык айтырыгларын Россия Бюрозу чугаалажып көрген. СЭКП крайкомнарының болгаш обкомнарының элээн каш бирги секретарьлары хуралга киришкен.

Эрге-чагырганың республика болгаш чер-чер органнарынга ам болур соңгулдалар-биле холбаштыр Совет Россияның улустарынга Кыйгырыгның текизин СЭКП ТК-ның Россия Бюрозу чугаалажып көргеш, чүүлдүг деп санаан. Улустарның найыралын, чаңгыс аай совет өг-бүлени быжыглаарынга РСФСР-ниң чугула ролюн ында онзалап демдеглээн, эде тургустуңуушкун чоокку үеде тодаргай түңнелдерин бээр кылдыр ону шиитпирлиг чорударынче кыйгырган. Кыйгырыгның текизин солуннарга парлаар.

Россияның экономиктиг бүрүн эргезиниң концепциязын ТК-ның Бюрозу чугаалажып көрген. Чурттуң федералдыг тургузуунуң политиктиг болгаш экономиктиг чаа утка-шынарынга дүүштүр ону быжыглаарынга Россияның кайгамчык улуг ужур-дузазын санал-оналдар солчуушкунунуң үезинде демдеглээн. Регионнарның ажыл-агый харылзааларын болгаш социал тургузуушкунун эгелеп башкарарының шынар талазы-биле чаа деңнелин хандырар аргалар республиканың экономиказын хөгжүдериниң үндезинин болган турар ужурлуг.

Эртем организацияларын, автономнуг республикаларның, крайларның болгаш областарының удуртукчуларын калбаа-биле кирииштирип, ооң кол чүүлдерин эвилел органнары-биле кады чурттуң социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң хемчеглеринге дүүштүр ажылдап кылырын өөренип көрбүшаан, концепцияны тургузуп кылыр талазы-биле ажылды дүргедедириниң чугулазы онзалап демдеглеттинген.

Улус депутаттарының республика болгаш чер-чер Советтеринге соңгулдаларга белеткелдиң РСФСР-де чоруп турарын Бюронуң хуралынга чугаалажып көрген. Улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле ажылдың хөй черлерде соңгукчуларның бедик идепкейлиг чоруунуң, соңгулда мурнунуң чидиг демиселиниң байдалдарында эртип, бадылаашкыннарның альтернативтиг [illegible] чорудар [illegible] турары демдеглеттинген. РСФСР-ниң улус депутаттарының кандидаттарының бир [illegible] 8 автономнуг [illegible] — үш чедир кижиниң кандидатуралары кирип турар. Чер-чер Советтериниң улус депутаттарының кандидаттарынга 1 млн 200 муң кижи дешиттирген, ол дүрүмге доктааткан мандаттардан бүдүн чартык катап хөй боор турар.

ТК-ның Бюрозу дешиидилгениң түңнелдерин кичээнгейлиг анализтеп көрүп, соңгулда мурнунуң моон соңгааргы ажылдарын чорударының тактиказын тодарадырын партия крайкомнарынга, обкомнарынга дааскан. Сорулга болза дешиттирген кандидаттарның иштинден Советтерге идепкейлиг болгаш үре-түңнелдиг ажылдап шыдаар кижилерниң соңгуттурган турарын чедип алыры болур. Ажылчыннардан, тараачыннардан, херээженнерден болгаш аныяктардан дешиттиргеннерже онза кичээнгейни салыр.

Бюронуң хуралынга, Россия федерациязының партия организацияларының ажыл-чорудулгазының өске-даа чамдык айтырыглары чугаалашкан.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң хуралы

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазы М. С. Горбачевтуң даргалааны-биле ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң хуралы январь 15-те Кремльге болган.

Даг-Карабах автономнуг облазка болгаш өске-даа чамдык районнарга онзагай байдалды чарлаар дугайында айтырыгны хуралга чугаалажып көрген. ССРЭ-ниң иштики херектер министри В. В. Бакатин, ССРЭ-ниң чиңгине прокурору А. Я. Сухарев, ССРЭ-ниң Күрүнениң айыыл чок чорук комитединиң даргазы В. А. Крючков, Азербайджан ССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазы Э. М. Кафарова, Армян ССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазы Г. М. Восканян дыңнадыг кылганнар. Айтырыгны чугаалажып көөрүнге эштер Р. А. Базарова, В. С. Шевченко, М. Р. Сагдиев, В. Е. Курташин, В. Г. Кучеренко, Ю. И. Бородин, Г. С. Таразевич, Ч. Айтматов, А. И. Лукьянов, Н. И. Рыжков олар киришкен.

Чугаалажып көргенниниң түңнелдерин ёзугаар ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиуму «Даг-Карабах автономнуг облазка болгаш өске-даа чамдык районнарга онзагай байдалды чарлаар дугайында» Чарлыкты хүлээп алган, ооң текизин солуннарга парлаар.

ДОКУМЕНТИЛЕР, МАТЕРИАЛДАР

«М. С. Горбачевтуң Италияга болгаш Ватиканга барып чорааны. 1989 чылдың ноябрь 29-тан декабрь 1-ге чедир: документилер болгаш материалдар» деп чаа ном чырыкче үнген.

Совет-итали чугаалажыышкыннар дугайында, ийи таланың документилеринге болгаш кады кылган декларациязы ат салганының. Италияның херектиг болгаш [illegible] бөлүктериниң төлээлекчилери-биле совет удуртукчунуң ужуражыышкыннары дугайында киирген.

Тыва АССР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле округтарның соңгулда комиссияларының ДЫҢНАДЫЫ

«Тыва АССР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының дугайында» Хоойлунуң 33 чүүлүнге дүүштүр Тыва АССР-ниң улус депутаттарынга даарзында кандидаттарны округтарның соңгулда комиссиялары бүрүткээн:

КЫЗЫЛ ХООРАЙ

Ленинград № 2 соңгулда округунуң талазы-биле

Кенин-Лопсан Моңгуш Бораҳович, 1925 чылда төрүттүнген, республиканың Алдан-Маадыр аттыг чурт-шинчилел музейиниң улуг эртем ажылдакчызы, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай.

Левашов Владимир Константинович, 1940 чылда төрүттүнген, Кызылдың № 12 ортумак школазының директору, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай.

Саая Маадыр-оол Мөңгечанович, 1943 чылда төрүттүнген, Кызылдың педагогика училищезиниң башкызы, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай.

Пушкин № 6 соңгулда округунуң талазы-биле

Свинцов Борис Павлович, 1941 чылда төрүттүнген, СЭКП Кызыл хоорkомунуң бирги секретары, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай.

Чурыгин Владимир Викулович, 1933 чылда төрүттүнген, Бүгү-эвилелдиң аңнаар ажыл-агый талазы-биле эртем-шинчилел институдунуң Тывада дузалал пунктузунуң улуг эртем ажылдакчызы, кежигүн эвес, Кызыл хоорай.

Московский № 28 соңгулда округунуң талазы-биле

Абрамова Анна Ахмедовна, 1954 чылда төрүттүнген, Тыва АССР-ниң юстиция министриниң оралакчызы, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай.

Аракчаа Светлана Николаевна, 1948 чылда төрүттүнген, Кызылдың № 5 школазының башкызы, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай.

Кашпык-оол Семен Хавылаевич, 1957 чылда төрүттүнген, ВЛКСМ Тыва обкомунуң бирги секретары, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай.

ЧӨӨН-ХЕМЧИК РАЙОН

Чадаананың Чөөн талакы № 53 соңгулда округунуң талазы-биле

Ооржак Идамчап Докур-оолович, 1948 чылда төрүттүнген, Чадаананың район лентпүр комбинадының директору, СЭКП кежигүнү, Чадаана хоорай.

Сат Николай Доржуевич, 1960 чылда төрүттүнген, Чадаана лесхозунуң тракторизи, кежигүн эвес, Чадаана хоорай.

Чадаананың Соңгу талакы № 54 соңгулда округунуң талазы-биле

Сарыглар Кызыл-оол Мыйдорович, 1950 чылда төрүттүнген, Чадаананың оруксепелге участогунуң начальниги, кежигүн эвес, Чадаана хоорай.

Сат Владимир Сорулдаевич, 1955 чылда төрүттүнген, Чадаана АТБ-зиниң инженери, СЭКП кежигүнү, Чадаана хоорай.

Чадаананың Төп № 55 соңгулда округунуң талазы-биле

Доңгак Эртине Сүлдемович, 1943 чылда төрүттүнген, төп район эмнелгезиниң урутларның соматика салбырының эргелекчизи, кежигүн эвес, Чадаана хоорай.

Сат Сергей Санчатович, 1955 чылда төрүттүнген, «Чадаана агроүлетпүр» транспорт бүдүрүлгезиниң хандырылга талазы-биле инженери, СЭКП кежигүнү, Чадаана хоорай.

Шыырап Эрес-оол Салчакович, 1939 чылда төрүттүнген, Чөөн-Хемчик райкүүскомунуң иштики херектер килдизиниң истелге салбырының начальнигиниң оралакчызы, СЭКП кежигүнү, Чадаана хоорай.

Чадаананың Шахтер № 56 соңгулда округунуң талазы-биле

Ондар Эдуард Эдер-оолович, 1962 чылда төрүттүнген, хөмүр-даш разрезиниң цех начальниги, СЭКП кежигүнү, Чадаана хоорай.

Ооржак Арагачы Натпит-Доржуевич, 1950 чылда төрүттүнген, ажыл-агыйлар аразында кожуп чоруур № 1 мехколоннаның участок начальниги, кежигүн эвес, Чадаана хоорай.

Чыраа-Бажы № 60 соңгулда округунуң талазы-биле

Куулар Даш-оол Шамбаевич, 1942 чылда төрүттүнген, «Чыраа-Бажы» совхозтуң кол агроному, СЭКП кежигүнү, Чыраа-Бажы суур.

Моңгуш Василий Дүдүкпенович, 1944 чылда төрүттүнген, СЭКП Чөөн-Хемчик райкомунуң бирги секретары, СЭКП кежигүнү, Чадаана хоорай.

Моңгуш Хонук-оол Доржуевич, 1946 чылда төрүттүнген, Тыва респотребсоюз баштаар чериниң даргазы, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай.

Чыргакы № 61 соңгулда округунуң талазы-биле

Доңгак Макар Бавукович, 1945 чылда төрүттүнген, «Чыраа-Бажы» совхозтуң директору, СЭКП кежигүнү, Чыраа-Бажы суур.

Шеми № 62 соңгулда округунуң талазы-биле

Куулар Валентин Чамьянович, 1940 чылда төрүттүнген, «Большевик» совхозтуң директору, СЭКП кежигүнү, Шеми суур.

Ойдуп Надежда Назыновна, 1950 чылда төрүттүнген, Чөөн-Хемчиктиң төп район эмнелгезиниң акушер-гинекологу, СЭКП кежигүнү, Чадаана хоорай.

КАА-ХЕМ РАЙОН

Бүрен-Хем № 71 соңгулда округунуң талазы-биле

Кызыл-оол Сергей Александрович, 1962 чылда төрүттүнген, «Бурунгаар» совхозтуң чолаачызы, ВЛКСМ кежигүнү, Бүрен-Хем суур.

Өшкүлүг Өлчей-оол Чамьянович, 1947 чылда төрүттүнген, «Совет Тыва» совхозтуң машина-трактор мастерскаязының эргелекчизи, СЭКП кежигүнү, Сүт-Бажы суур.

КЫЗЫЛ РАЙОН

Каа-Хемниң Чөөн талакы № 76 соңгулда округунуң талазы-биле

Бессмертных Галина Петровна, 1939 чылда төрүттүнген, Кызылдың төп район библиотеказының библиографы, СЭКП кежигүнү, Каа-Хем суур.

Соломонов Владимир Ильич, 1959 чылда төрүттүнген, Каа-Хемде ажыл-агыйлар аразының кожуп чоруур мехколоннаның проравы, кежигүн эвес, Каа-Хем суур.

Кара-Хаак № 78 соңгулда округунуң талазы-биле

Оюн Вера Октябрьевна, 1958 чылда төрүттүнген, «Кара-Хаак» совхозтуң партком секретары, СЭКП кежигүнү, Кара-Хаак суур.

МӨҢГҮН-ТАЙГА РАЙОН

Мугур-Аксы № 83 соңгулда округунуң талазы-биле

Ширшин Григорий Чоодуевич, 1934 чылда төрүттүнген, СЭКП Тыва обкомунуң бирги секретары, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай.

Кызыл-Хая № 84 соңгулда округунуң талазы-биле

Хемер-оол Владимир Думатович, 1948 чылда төрүттүнген, СЭКП Мөңгүн-Тайга райкомунуң бирги секретары, СЭКП кежигүнү, Мугур-Аксы суур.

ТАҢДЫ РАЙОН

Балгазын № 96 соңгулда округунуң талазы-биле

Соколов Ефим Маркович, 1932 чылда төрүттүнген, Балгазынның № 2 кодээ профтехучилищезиниң директорунуң өөредилге-бүдүрүлге ажылының талазы-биле оралакчызы, кежигүн эвес, Балгазын суур.

Шиганов Анатолий Васильевич, 1940 чылда төрүттүнген, «Тыва агроснаб» каттыжыышкынның даргазы, кежигүн эвес, Кызыл хоорай.

Владимировка № 97 соңгулда округунуң талазы-биле

Лавриненко Иван Петрович, 1950 чылда төрүттүнген, «Россия» совхозтуң директору, СЭКП кежигүнү, Владимировка суур.

Сарыглар Иван Бавууевич, 1954 чылда төрүттүнген, республиканың туберкулез эмнээр санаторийиниң рентген кабинединиң лаборантызы, СЭКП кежигүнү, Сой суур.

Дүрген № 98 соңгулда округунуң талазы-биле

Санам-Байыр Анжима Шаракбюевна, 1938 чылда төрүттүнген, Таңдының төп район эмнелгезиниң терапевт эмчизи, кежигүн эвес, Бай-Хаак суур.

Сосновка № 101 соңгулда округунуң талазы-биле

Бочкарев Александр Федорович, 1951 чылда төрүттүнген, Таңдының ажыл-агыйлар аразында кожуп чоруур мехколоннаның начальниги, кежигүн эвес, Бай-Хаак суур.

Гостюхин Михаил Константинович, 1938 чылда төрүттүнген, «Сосновское» дуржулга-бүдүрүлге ажыл-агыйының машина-трактор мастерскаязының эргелекчизи, кежигүн эвес, Сосновка суур.

Хову-Аксының Барыын талакы № 102 соңгулда округунуң талазы-биле

Каадыр-оол Артем Александрович, 1963 чылда төрүттүнген, «Тыва кобальт» комбинаттың чурттаар комплекизиниң дашчызы, ВЛКСМ кежигүнү, Хову-Аксы суур.

Карпова Любовь Александровна, 1950 чылда төрүттүнген, улус депутаттарының Хову-Аксы суур Совединиң күүскомунуң даргазы, СЭКП кежигүнү, Хову-Аксы суур.

Хову-Аксының Соңгу талакы № 103 соңгулда округунуң талазы-биле

Голиков Артур Артемьевич, 1938 чылда төрүттүнген, «Тыва кобальт» комбинаттың директору, СЭКП кежигүнү, Хову-Аксы суур.

Хертек Лариса Кенденовна, 1957 чылда төрүттүнген, Хову-Аксының участок эмнелгезиниң педиатры, кежигүн эвес, Хову-Аксы суур.

Хову-Аксының Мурнуу талакы № 104 соңгулда округунуң талазы-биле

Болат Анатолий Доланович, 1942 чылда төрүттүнген, Хову-Аксы АТБ-зиниң чолаачызы, СЭКП кежигүнү, Хову-Аксы суур.

Иваньков Олег Владимирович, 1941 чылда төрүттүнген, «Тыва кобальт» комбинаттың участок маркшейдери, СЭКП кежигүнү, Хову-Аксы суур.

Өртеней Хурал-оол Моңгушович, 1941 чылда төрүттүнген, Тываның лаг-камгалал взводунуң командириниң дузалакчызы, кежигүн эвес, Хову-Аксы суур.

Элегес № 105 соңгулда округунуң талазы-биле

Куулар Шаңгыр Пичеоолович, 1934 чылда төрүттүнген, профэвилелдерниң Тыва область чөвүлелиниң даргазы, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай.

ТЕС-ХЕМ РАЙОН

Самагалдай № 106 соңгулда округунуң талазы-биле

Күржеп Борис Тюлюшович, 1960 чылда төрүттүнген, Тес-Хемниң төп район эмнелгезиниң хирургу, ВЛКСМ кежигүнү, Самагалдай суур.

Чоксум Дүтержап Быратович, 1949 чылда төрүттүнген, Харылзааның бүдүрүлге-техниктиг эргелелиниң начальниги, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай.

УЛУГ-ХЕМ РАЙОН

Шагаан-Арыг № 115 соңгулда округунуң талазы-биле

Рудзинский Анатолий Владимирович, 1951 чылда төрүттүнген, «Тыва [illegible] транс» девискээр-бүдүрүлге [illegible] чиңгине директору, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай.

Ак-Туруг № 117 соңгулда округунуң талазы-биле

Кандан Клара Моңгушевна, 1945 чылда төрүттүнген, Ак-Туруг ортумак школазының өөредилге эргелекчизи, СЭКП кежигүнү, Ак-Туруг суур.

Арыг-Бажы № 118 соңгулда округунуң талазы-биле

Сотпа Алан-оол Тюлюшович, 1938 чылда төрүттүнген, агроүлетпүр комплекизиниң ажылдакчыларының профэвилел обкомунуң даргазы, профоблчөвүлелдиң секретары, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай.

НЕГЕЛДЕВИС: ажыл төлевирин эде көөр

Күрүне эргелелиниң органнарының шалыңнын өстүрер дугайында доктаалды хүлээп алган соонда, Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң чанында Архив эргелелиниң ажылдакчыларының шалыны база эвес. Оон түңнелинде төп күрүне архивиниң болгаш ол эргелелдиң ажылдакчыларының шалыңында улуг ылгалдар туруп келген. Ажылының хемчээли улуг эвес-даа болза, эргелел ажылдакчыларының кижи бүрүзү ортумаа-биле айда 400 ажыг рубль шалыныг аарганы, кол чүъкту чүъктеп турар күрүне архивиниң ажылдакчылары — 90-100 рубль шалыныг арткааны социал чөптүг эвес чорук болур. Ынчангаш ТКА-ның ажылдакчылары Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң адрезинге бо чылдың январь 4-те чагаа чорутжан. Негелде — шалың айтырыын эде көөрү.

Январь айның 8-те Министрлер Чөвүлелиниң Херектер эргелекчизи Ш. Д. Куулар, сан-хөө министри К. Д. Ондар биске чедип келгеш, бистиң хомудалывысты дыңнап, ону чүүлдүг-зүнгеннер. Бис оларга чурттуң архив албан черлериниң ажылдакчыларын деткип, олар-биле домей экономиктиг ажыл сокса-дыышкынын кылырывысты медеглээн бис.

ССРЭ-ниң Кол архив эргелелиниң начальниги Ф. М. Вагановтуң ат салганы чагааны база алган бис. Ында төп күрүне архивиниң ажылдакчыларының шалыңынга 40 хуузу немээр арга барын айыткан. Бо оожургаткан одуруглардан мындыг состер бар: «Бо чылдан эгелеп-даа болза, тус черниң органнарының шиитпирлери-биле...» Эргелел ажылдакчылары долу карманнарлыг олуруп турар, ёзулуг «кастынып» ажылдап турар улус эвээш акшалыг болуп турары шын эвес.

Ооң ужурунда бистиң негелдевис мындыг:

1. Төп күрүне архивиниң ажылдакчыларынга хамаарыштыр чөптүг чорукту тургузар. Чүге дизе архив эргелелиниң, ведомстволар архивтериниң, районда салбырларның ажылдакчылары эвээш хемчээлдиг ажылдыг. Шалыңны ажыл хемчээлин барымдаалап төлээрин чедип алыр. Күрүнениң төп архивиниң директорунуң шалыңы эргелелдиң машинакчызының шалыны-биле деп болгаш районнуң архив ажылдакчызындан 150 рубль куду. Район архивтеринде чүгле муң хире херектер шыгжаттынып турар болгай. Төп күрүне архивиниң ажылдакчылары капчаар-даа аажок улуг хемчээлдиг ажылды кылып турар болганда, оларның шалыңын 60-дан 90 хуу чедир өстүрери чугула.

2. Командылап-дужаар эрге-чагырганың үндезининге тургускан эргелел аппарадының херээ чок. Амга чедир архив эргелелиниң эргелери кандыгыл дээрзин тодаратпаан. Ол төп күрүне архивиниң ажылын дагынап турар болгаш юридиктиг талазы-биле доктааттынмаан дүрүмнерин удуртулга болдуруп турар. Оон ажылдакчылары чүгле айтыышкын берип, ат салып, телефон долгап билир. Районнарже командировказы кыска, чылда ийи-үш катап үнзе үнер. Төп күрүне архивиниң ажылынче холгаарлап, чамдыкта коллегиялар эрттирерине ой. Эртем чөвүлели ажылдавайн турар, архив херээниң анализин кылбайн турар. Архив ажылынче эртем-билии таарышпас улусту хүлээп ап турар.

РСФСР-ниң Кол архив эргелели ону көөре тура хемчег албайн турар. Ынчангаш артык болганы-биле архив эргелелин дужурер болза эки.

3. «Т[illegible]н Күрүне архиви» [illegible] чаңгыс аай архив херээниң республика системазын тургузарын саналдап турар бис. Ол республикада архив херээн удуртур. Ону Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң чанында тускай килдис эргелиг кылдыр тургузар. Ооң удуртукчузун төп аппараттың болгаш районнарда архив ажылдакчыларының киржилгези-биле альтернативалыг кылдыр соңгуур. Ону «Тыва АССР-ниң Күрүне архивиниң директору» деп адаар. Дужурген эргелелдиң ийи инспекторун болгаш бухгалтерин архивтиң штадынче шилчидер. Архив албан черлеринге ажылдаар кижилерни ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң чаа доктаалынга дүүштүр эде тургузар.

4. Сөөлгү чылдарда ажылдаарынга таарымчалыг байдалдар тургузарын негеп шаг болган бис. Эргелел начальнигиниң кабинедин кылыр дээш, микрофильмнер кылыр фотолабораторияны чок кылган. Бо чылдагаан-биле иштики вентиляция системазы үрелген болгаш архив документилерин шыгжаар байдал баксыраан. «Тувинская правда» солунче-даа бижип, Улусчу контроль комитединче-даа дыңнадып шаг болдувус. Түңнели ам-даа чок. Бо чылдың бирги чартыында чогуур түннүг акша үндүрүп бээрин дилеп турар бис. Тывага бо чылын Сибирь зонаның архивчилериниң эртем-методиктиг [illegible] семинары база болур болгай.

Практиктиг хемчеглер алырын дилеп тур бис. Социал чөптүг чорукту тургузарын негеп турар бис. Бо чагааны Төп күрүне архивиниң ниити коллектив хуралынга чугаалашкаш хүлээп алган. Хоолгаларын Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы В. Е. Серляковтуң, ССРЭ-ниң Кол күрүне архивиниң начальниги Ф. М. Вагановтуң адынче чорутжан. «Шын» солунче бо айтырыгны шиитпирлежири-биле база чорудувус.

Б. Ч. ШИРИН-ООЛ.
Тыва АССР-ниң Төп архивиниң директору.

Н. Л. КУНЧУН
Ында партия организациязының секретары

Н. И. СУВАНДИИ.
Профэвилел комитединиң даргазы.

Соңгукчуларның кичээнгейинге

СЭКП обкомунуң Политиктиг чырыдыышкын бажыңынга январь 20-де суббота, 10 шакта Тыва АССР-ниң Чурттаар-коммунал ажыл-агый бүдүрүлге каттыжыышкынының чиңгине директору В. А. Попов, республикада Харылзааның бүдүрүлге-техниктиг эргелелиниң начальниги Д. Б. Чоксум, Тыва АССР-ниң Чиңгис амыдырал хандырылга [illegible] девискээр бүдүрүлге каттыжыышкынының кол инженери Ч. Л. Сат олар-биле [illegible] гукчулар клувунга ээлчеглиг ужуражылга болур.

[illegible] силер аңаа чугаалаарын дилеедивис. Ол дугайында даарзында телефоннарже телефоннаар: 3-43-31, 3-41-59.

ҮНЕЛЕЛ БЭЭР КЫЛДЫР

Бүгү-россия социалистиг чарыжынга Тыва АССР-ниң суур болгаш кодээ Советтериниң эрткен чылда киржилгезин база оон негелделерин оларның канчаар күүсеткенин республиканың Министрлер Чөвүлели, профэвилелдерниң Тыва область чөвүлели түңнеп үндүргеш, Кызыл районнуң Кур-Чер кодээ Советин (күүском даргазы М. О. Пильчин, күүском секретары Е. С. Ооржак) тиилекчи кылдыр санаан.

Он бирги беш чылдың дөрткү чылының планның оналдаларын болгаш Бүгү-россия социалистиг чарыжының негелделерин чедиишкинниг күүсеткен бо кодээ Советке 1989 чылда суур база кодээ Советтериниң аразында Бүгү-эвилел социалистиг чарыжынга оон кайы хире киришкенинге үнелел бээр кылдыр Кур-Чер кодээ Советиниң ажыл-чорудулгазының дугайында материалдарны РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелинче, ВЦСПС-че киирген.

КЫШКЫ ХОНАШТАРЖЕ

Сүт-Хөл районда «Ишкин» совхозтуң кол ажылы — өшкү ажыл-агыйы. Ону малдаан кижилер кадыр-берт турлагларда чурттап чоруур. Ишкиннер. Шелелерниң оруктары хая-даштыг, малгашбаларлыг, шаптараазынныг. Ынчангаш аңаа мергежилдиг, арга-дуржулгалыг чолаачылар шыдаар. Былай-оол Түлүш — ындыгларның бирээзи. Башкарган техниказынга бүзүрээринден, тус черниң оруктарын эки билиринден баар ужурлуг черинге озал чок чедип турар.

Кандыг-даа ажылга чедиишкиннериниң үнер дозү — карак кызыл күш-ажыл. Ыңай-бээр чүъктер соортуруунуң ай, квартал планнарын доктаамал күүседип, кывар-чаар материалдарга камналгалыг болуп келген. Ажыл-биле ажыл дөмей, аар, чиик деп ылгал турбас, кайызы-даа хүндүлүг болгаш макталдыг. Былай-оол Түлүш кызымак иви-биле кады ажылдап турар эш-өөрүнүң хүндүткелин чаалап алгай. «Мен-не эки ажылдап чорзумза, өскелериниң чыдын каап турары хамаан эвес» деп бодун өрү көрдүнүп сеткивес. Харын-даа хожудап чорууларга холун сунуп, боттут деткимчени берип чоруур биче сеткилдиг кижилерниң бирээзи.

Түлүш КАРЫМА.
Сүт-Хөл район.

БИСТИҢ КАНДИДАТТАРЫВЫС

БҮЗҮРЕЛ

Ээремчик бодунуң кылып алган өөнден чемиш дилеп, ол-бо удазыннарын дамчып, ужуттуп тура хүнзээр. Башкы кижиниң ажылы база ындыг хевирлиг. Эртем-билиг өртемчейинче үдеп турар бичии чаштарының салым-чолу, ажыл-ижиниң чажыттарының дүлгүүрүн тывар дээш, чүрээ хүн бүрүнүң дүвүрелинбиле долган чоруур. Ооң буянныг чүрээниң ханызында чүс-чүс чаштарның келир үеде салым-чолу дүнмен хөлзээр. Ынчангаш башкылар ыры, шүлүктүң маадырлары болуп турарының чылдагааны-даа ында. Хүрең Ооржак башкы болур күзелиниң бадыткаары-биле ортумак школаны дооскаш, Кара-Чыраа школазынга 1970 чылда пионер вожатыйы болуп ажылдап эгелээн. Ийи чыл эрткенде, ол Кызылда башкы училищезинче өөренип кирген. Ону 1975 чылда доскаш, Сүт-Хөлде Бора-Тайга школазынга бир чыл ажылдааш, ог-бүлезиниң аайы-биле Кызыл хоорайның ийи дугаар школазынга эге класстар башкылап кирипкен.

Он үш чыл дургузунда башкылаал ажылының чымыштыг, аар-берге оруктарының кадыр-бертин [illegible], бичии чаштарның [illegible] билдингмес [illegible], ол четпес, бо [illegible] дыр деп чемелдиг, ол [illegible] дар, ону ам-даа [illegible] деп мактадып чоруур аргадуржулгазы бедиир. Ие кижиниң ажылында чогу чок. Хүлээнген [illegible], уругларының кижизидилгези, аъш-чем кылыры, идик-хеп даараары, чуурү дээш-ле чорун бээр. Ооң кадында хөй-ниитиниң даалгыган ажылдары база бар. № 2 школага ол профэвилел комитединиң даргазынга үзүктел чок беш чыл ажылдаан. Оон соонда комитет кежигүнү болуп база келген. Оон биле чергелештир аңаа башкыга эртем-билиг база негеттинип келген. Ынчангаш Кызылда күрүнениң педагогика институдунуң эге өөредилге факультединге бот-өөредилге-биле кирип алган. Ажылынга бердинген, быжыг тура-соруктуг кижи ынчаар өөренип шыдаар. Ындыг мөзү Хүрең Ооржакка турганы ол. Кызымаккай чүткүлүнүң ачызында 1987 чылда ол институтту чедиишкинниг доскан. Өөнүң ижи Сергей Ооржак республиканың Күрспорткомитединиң даргазының оралакчызы болганындан, ажыл-ижиниң бачымындан, ыраңгыя дыштаныр хүннерде бажыңынга барык олурбас. Ынчангаш бажың ажылы, уруглары Орлана биле Болаттың кижизидилгези база аңаа хамаарлыг.

Хүрең Бораевна Башкылар болгаш өөредилге институдунуң башкы нарымааалыг. Аңаа [illegible] районнардан өөренип келген башкыларга эге класстарга орус дыл башкыларының талазы-биле лекция, беседаларны доктаамал чорудуп келген. Алды хардан бирги классчыларга өөредир өөредилге-методиктиг комплекстиг ном бар. Ында ораштыр бижидилге, өөредилге, немелде номчулга, ук [illegible] удуртулга киирген дөрт номнарны педагогика эртемнериниң кандидады Фаина Бартан-биле кады чогаадып, ажылдап кылган. Ол ышкаш дөрткү [illegible] орус дылдың [illegible] педагогика эртемнериниң кандидаты, республиканың [illegible] башкызы Регина Бегзи-биле кады чогааткан. Ажылынга, хөй-нитии даалгаларынга оожургал чок, кылган ажылының эчизинге чедир дээш быжыг чүткүлдүг башкыны кады ажылдап турар эш-өөрү мактаар.

Бодунуң эш-өөрүнден негелделиг, быжыг тура-соруктуг, хүлээнген ажылынга болгаш хөй-ниитиниң ажылдарынга туруштуг, биче сеткилдиг, хүндүлээчел Хүрең Бораевна Ооржакты эрткен чылын ССРЭ-ниң улус депутадынга кандидат кылдыр база депшидип турган. Ынчалза-даа бир округтан 7 кижи депшиттирип турганындан соңгукчулардан эвээш санны алгаш, эртпейн барган.

— Сактырымга, амыдыралымга үе-шак черле чедишпейн турар ышкаш. Кызылдың тос дугаар школазының директорунуң эге класстарга өөредилге-кижизидилге ажылының талазы-биле оралакчызы болуп ажылдап тур мен. Бистиң школавыс чаа ажыттынган, башкыларда, өөреникчилер-даа чаа. Ынчангаш кылыр ажылдар биске оожургал бербейн турар. Чаа школа реформазын боттандырар дээш башкылар коллективи чүрек чаптыг, бир демниг ажылдап тур бис. Ооң-биле кады өөреникчилериниң өөредилгеге быжыг билиглиг, корум-чуруму эки, нити ажылдарга идепкейлиг кирижилгези дээш кижизидилге ажылын чорудуп, эки түңнелдерин чедип ап тур бис — деп, ол мээң сонуургаан айтырыымга дөпчү харыылап каады. Бир эвес башкының кылып турар ажылдарын салаа базып санап тургаш, бижиир болза солун тоожу даа болур ыйнаан.

Кызылдың тос дугаар школазының директорунуң кижизидилге ажылының талазы-биле оралакчызы Хүрең Бораевна Ооржакты хоорайның Горький № 26 соңгулда округундан Тыва АССР-ниң улус депутадынга кандидат кылдыр бүрүткээн дээрзиниң дугайында соңгулда комиссиязының дыңнадыын солуннардан номчааш, тос дугаар школаның башкылары, өөреникчилери аңаа байыр чедирип, бүгү талалыг чедиишкиннерни күзеп турганын көргеш, ол башкыга кижи чоргаарланыр чорду. Ынчанмайн канчаар, ол дээрге аныяк башкыга чоннуң улуг идегели, бүзүрели-дир.

Амгы эде тургустунуушкунуң негелдезинге дүүштүр улус өөредилгезиниң болгаш школа реформазының күүсеттинмейн турары дүвүренчиг болуп артпышаан. Ол ышкаш республиканың школаларында материал-техниктиг база чогуур негелдезинге чедир тургустунмаан. Бичии уругларның болгаш элээдилерниң, ылангыя аныяктарның кижизидилге айтырыы — хүннүң чугула сорулгазы. Ооң-биле чергелештир бичии уругнуң школа дооскужеге амыдыралы, кижизидилгези, өөредилгези, хереглелинерге эмчи консультацийлары, уруглар садтары, школалар кижи бүрүзүнүң сагыш салыр чугула айтырыглары болуп, бистиң сагыш-сеткиливисти дүвүредип чоруур. Бо бүгү айтырыгларның амыдыралга боттанган турарын чедип алыры — депутатка кандидаттың соңгулда мурнунда программазы болуп турар.

Эрткен чылын ажыглалга кирген тос дугаар школада спорт залы чаңгыс. Ооң уламындан бүшн-культура кичээлдерин чаңгыс аңаа эрттирер чорук ажылга шаптыктыг болуп артпышаан. 1238 школачы ийи эзлчег-биле өөренип турарындан өөреникчилер ортузунга хостуг шактар, кижизидилге ажылдары чорударынга база таарымча чок. Школада бүдүрүлге ажыл-агыйы тургустунмаан, тепла өстүрер чер, бүгү талазы-биле дерилге ам-даа чогуур негелдезинге чедир ындынмаан. Бо бүгү база башкы Хүрең Ооржактың сагыш-сеткилин дүвүредип келир айтырыглары дээрзин ооң-биле чугаалажып оргаш билип алдым.

Өөреникчилериниң келир үези, башкыларның бурунгаар чүткүлү дээш туржуп чоруур республиканың улус депутадынга кандидат Хүрең Бораевна Ооржак чоннуң идегелин бүзүредип шыдаар.

Сарыг-оол КУУЛАР.

Номчукчу-биле чугаа

ЭДЭЭҢЕР ЭЛЕККЕ АЗЫНМАҢАР

Номчукчуга харыы болгаш корреспондентиниң кыска тайылбыры.

Улуг-Хем районнуң Арыг-Бажы суурдан номчукчу Очур Даржай ында школаның эргижирээниниң дугайын редакцияже улуг дүвүрээзин-биле бижээн. Райкүүском даргазының оралакчызы Таисья Санаевна Оюн номчукчунуң чагаазынга мынчаар харыылаан:

«Арыг-Бажы суурга туттунар чаа школаның төлевилел-смета документациязының экспертизазы белен. 360 олуттуг школаның тудуунга бо чылын 200 муң рубльдиң тудуг-монтаж ажылдарын шиңгээдип алыр. Тудугну «Тыва хамааты тудуг» трестиң Шагаан-Арыгда АКМК-зы чорудар.

Суурунарга чаа школа тудуун эгелээр дээш өөрүнчүг-дүр, Очур Молосколович, ынчалза-даа аңаа хамаарыштыр корреспондентиниң кыска тайылбыры мындыг.

Шагаан-Арыг хоорайның дугаары 2 школазы болгаш Эйлиг-Хемде интернатта өөреникчилер ам ийи чыл өөренип, чурттап турар, ынчалза-даа олар амга чедир дужааттынмаан эвеспе. Торгалыг суурда школа тудуун ам ийи чыл чорудуп келген. Ону ам дужаар чоокшулай берген деп бодаар силер бе? Чок. Ажылдын чүгле каш хуузу кылдынган. Ооң бээн чамдызын эде кылыр.

Силерниң суурга школа тудуун чорударың АКМК-га албадал-биле дааскан чажыды-биле чугаалап ор мен Очур Молосколович. Ол ажылды кылырындан АКМК ойталап турар. Ийи чыл бурунгаар Пиги-Хем суурга бичии уруглар садиги тударындан ол организация база ойталап кат болган. 50 олуттуг ол садиктиң ажыглалга ам-даа кирбээнин база каксы айтып кайн.

Шагаан-Арыг хоорайга Культура бажыңының тудуун чорударындан КМК-18 база ойталап турар. Амгы үеде районнуң культура болгаш пионерлер бажыңнары беш кат бажыңнарның адаанда. **Культураны болгаш уруглар кижизидилгезин шак ынчаар подвалдарже киир идип алган бис.**

Социал-культура объектилери тудар дээрге, тудуг организациялары бажынче кактырган инек ышкаш, былдай дужер, а инек, хой кажааларын тудар дээрге, амыраш даар? Канчаар-даа тудуп каарга, мал кажааның шынарынга хомудап шыдаар эвес, а кижилерге туткан объектилерге кол чүүл — шынар-ла болгай. Былдаашкыннарның чылдагааны мында эвес ирги бе?

Районда тудуг организациялары Кызылда үстүкү органнарынга эвес, тус черниң Совет органнарынга чагыртыр турган болза, оларның социал-культура объектилерин тударындан ойталап орар харыы чок боор ийик. Оон байтык эгелеп алган объектилерин чогуур хуусаазында ажыглалга кийрер турган боор. Эрге-чагырганы Советтерге бүрүнү-биле дамчытпаан шаанда, өске черлерде «дестүг» организациялар тус черниң чагырганың айтышкыннарын тоомчага албас чоруун уламчылаар. Ынчангаш районнуң бот-башкарылгажа, бот-орулга-чарылгаже кирери дээш туржур апаар бис.

Хүндүлүг Очур Молосколович. Шаанда болза силерже районнуң база бир удуртукчу даргазының эки утказыг харыызын чорудуптар ол-ла турган боор мен. Ам ындыг харыыларның соонда чүү болуп турарының дугайын бижиивес аргам чок болду.

Кодур-оол ОЮН.
(«Шынның» корр.).

ЫЯШ БАР — ЫЯШ ЧОК

ӨСКЕ ЧЕРЛЕРДЕ БАЙДАЛ КАНДЫГЫЛ?

«Тууйбу бар — хоюдуг чок, хоюдуг бар — тууйбу чок» деп тудугжуларның ажылын багай организастааның дугайында анекдотчуй берген чугаа бар болгай. Бөгүн ону «Тыва агроүлетпүр тудуг» кооператив-күрүне тудуг каттыжыышкынының Туранда ыяш пунктузунга хамаарыштыр чугаалап болур. 1989 чылда бо ажылагый республиканың кодээ тудугларынга 60 муң рубльдиң тудуг кезектерин чедир бербээн. Пунктунуң удуртулгазының чугаазы-биле алырга, ооң кол чылдагааны тудуг ыяжы кезип алыр арга-ыяш курлавырының Бии-Хем районда эвээжээни. Эрткен чылын ыяшты тулаалыг черлерден кезип турдувус, ынчангаш продукция бүдүрериниң дециели элээп кудулаан деп, ыяш пунктузунуң техноруту И. А. Самбуу тайылбырлап орду. Ооң кадында ында ыяш курлавырының эвээжээниниң-биле холбаштыр Бии-Хем райкүүскому пунктуга ыяш кезер черин 1990 чылда тускайлап бербес деп шиитпирлээнин ол дыңнатты.

60 муң рубльдиң тудуг кезектерин чедир албайн баары дээрге республиканың кодээ тудугларының темпизин кошкузу-биле кудулатканы чугаажок. Эжиктерин, соңга кастактарын, рамаларны, шала маңзазын чедир албайн баарга, каш чурттаар бажыңнары, бичии уруглар садиктери дээш, каш тудугну эрткен чылда кодээ тудугжулар ажыглалга киирбейн барган деп? А Туранның ыяш белеткээр пунктузу «Тыва агроүлетпүр тудуг» каттыжыышкынының көжүп чоруур механизастаттынган колонналарын белен тудуг кезектери-биле хандырып турар бүдүрүлге. Бир эвес Туранның ыяш пунктузунга тудуг кезектериниң бүдүрүлгезиниң хемчээли эвээжээр болза, тургустунуп келген бергедээшкин оон-даа нарыдап болур.

Бии-Хем районда тудуг материалы кылдыр кезип алыр ыяш курлавыры ылап-ла эвээжээни шын. Кезип ап болур ыяш колдуунда кадыр-каскак, орук-чирик үндүрери берге черде арткан. Маңаа бо айтырыгның база бир талазы билдиниип келген. Арга-ыяш ажыл-агыйының девискээр бүдүрүлге каттыжыышкынының арга-ыяш ажылының килдизиниң начальниги Н. Т. Лукьянчуктуң мээң тайылбырлааны-биле алырга, Бии-Хемден Туранның ыяш пунктузу 280 муң кубометр багай эвес шынарлыг чиңге тудуг ыяжын ам-даа кезип ап болур. Тудуг ыяжы кезип алыр хемчээлин чылдың-на чедирбейн келген. Чижээлээрге, 1989 чылда 15 муң кубометр ыяш кезип алыр турган болза, херек кырында чүгле 12 муң кубометр ыяшты кезип алганнар. «Тыва агроүлетпүр тудуг» каттыжыышкынының өске-даа ыяш пунктулары тудуг ыяжы кезип алыр хемчээлин чылдың-на чедирбейн келген. Дерзиг-Аксында ыяш пунктузу Каа-Хемниң тайгаларындан чылдың-на 80 муң кубометр ыяшты кезип ап болурлар, а херек кырында чүгле 16 муң кубометрни мөлдүк-калдык кезип ап келген. Шуурмакта ыяш пунктузу чылда 60 муң кубометр кезип алыр ужурлуг, а кезип ап турары 17 муң кубометр. Эш Лукьянчуктуң мээңэ адап берген сан-чурагайы та чүү хире үндезинниг чүве — ол дээрге арга-ыяш ажыл агыйының специалистериниң херээ-дир. Үстүнде саннарны алгаш көөрге, «Ыяш бар — ыяш чок, ыяш чок — ыяш бар» дээн хевирлиг кара элдептиг байдал тыптын келген ышкажыл. Ол ылап-ла ындыг. Туранда ыяш пунктузунуң экономизи Н. Е. Балабанова мээң-биле телефон-биле чугаазынга биске айтып берген участоктарда бо чылдың баштайгы кварталында кезер ыяш арткан, ооң соонда та кайын ыяш кезип алыр улус бис, чаа участокту амга чедир биске айтып бербээн деп дүвүреп орду. Кара элдеп чүве! 280 муң кубометр тудуг ыяжы кезип ап болур арга-арыг кайда чүвел? Туранның арга-ыяш ажыл-агыйы ажыглап болур курлавыр бар болза, ону чүге айтып бербейн турарыл? Аңаа хамаарыштыр Туранның арга-ыяш ажыл-агыйының тускай эртемниглери, экономизи-биле база чугаалажыр аргалыг болган мен. Бии-Хемде тудуг ыяжының курлавырының ылап-ла эвээжээнин бадыткаан, ону моон соңгаар чүгле районнуң иштинге херевленинге ажыглап, үндүр сөөртпес дээнин шын шиитпир деп деткиир улус болду. Оларның бодалында чөптүг чүүл база-ла бар. Районда бар тудуг ыяжын шуптузун кезип алгаш, ооң соонда ыяш тудуг материалдарын өске районнардан киир сөөртүр бе? Алыс бодап көөр болза, шын бодал болгу дег?! Бир эвес ынчап баар чүве болза «Тыва агроүлетпүр тудуг» каттыжыышкынының Туранда ыяш пунктузун хаар апаар-дыр. Ээлчи быжыг материал-техниктиг баазалыг, шору улуг бүдүрүлге черин хаап кааптары база-ла белен эвес херек.

Чамдык кижилер бо айтырыгда девискээр аайы-биле аңгылажып, чүгле боттарының экономиктиг ажык-дужуун бодаар чүүл бар деп карактын турарлар. Бир эвес ажыл-агыйны ынчаар чорудуп эгелээр болза, эки түңнелге чедирбес. Аңаа дараазында чижек бадыткал боор болур. Туранда ыяш пунктузунга ыяш кезер черин немей тускайлап бербес дээн райкүүскомунуң шиитпиринге «Тыва агроүлетпүр тудуг» каттыжыышкынының даргазының оралакчызы В. Е. Нагорновтуң бодалын айтырарымга (телефон-биле), бир эвес Бии-Хем район ыяш кезер чер тускайлап бербес болза, район бистен демир-бетон тудуг кезектерин албайн барып болур-дур ийин деп харыылады. Шак ынчаар тоо былдарай кылаштажы бээр бис бе? Бир эвес Бии-Хемде тудугга ажыглаар ыяш курлавыры ылап-ла төнериниң кырында келген болза, ол черден ыяш кезерин кызыгаарлап, ыяш пунктузун чүге хаап болбас деп?! Бөгүнгү планнарга дүүшпес-даа болза, даартагы хүннүң дугайында бодаанывыс ол эвеспе? Бир эвес даарта Бии-Хемче ыяш тудуг кезектерин киир сөөртүр апаарывысса, бөгүнгүзүнден хөй чарыгдалдар үнүп кээр болгай. Оон ыңай, Каа-Хем, Шуурмак тайгаларында тудуг ыяжының курлавыры ап дээрезинде бар-дыр.

Тываның ыяш курлавырын кам-хайыра, кайы хамаанчок ажыглап турарывыстың дугайында айтырыгларны номчукчулар «Шын» солунуң арынналарынга көдүрүп эгелей берген болгай. Бир эвес оран-тандының байлаанга төтчеглекчи хамаарылгалыг болур болзувусса, ылап-ла, алызы барып, ыт кагар ыяш чок артып каап болур бис. Бии-Хемде көдүрлүп үнген айтырыгның алыс хаңы утказы мында эвес бе!

Бии-Хемде тудуг ыяжының курлавыры ам-даа бар. Орук-чирик белен черлерде тудуг ыяжын «Тыва агроүлетпүр тудуг» каттыжыышкынының ыяш пунктузу шиңгээдип ап тура, чүгле чоон ыяшты кезип ап, а чиңге хемчээлдиг тудуг ыяжын арттырып каан. Ыяш пунктузунга хамаарышкан черлерде ооң хемчээли 280 муң кубометр хире. Бөгүн ону кезип алыр арга чок, чүге дээрге ында аныяк ыяш үнүп келген. Эң ылаңгыя пош колдады үнген. А пош үнген черлерге ыяш белеткелин чорудары хоруглуг, чүге дээрге ол үнелиг ыяштың бирээзи. Таңды кежиниң чүгле дээжизин четтирер дээр бистиң сеткиливис, чиңге хемчээлдиг тудуг ыяжы чаш ыяш-биле холужуп, ону ажыглаар арга чок болурунга чедиргени ол. «Тыва агроүлетпүр тудуг» каттыжыышкынының өске ыяш пунктуларының ыяш кезип ап турар черин барып көөр болза, байдал ол олчаан болза хөңү.

Тываның ыяжы төнер четти деп чамдык кижилер дүвүреп турар, а херек кырында оон төнеринге чедир ам-даа талыгыр деп билнер. Республикада бар тудуг ыяжының курлавырының чүгле 15 хуу хирезин ажыглап турар бис. Чижээлээрге, Тожудан чылдың-на 1 миллион 350 муң кубометр ыяшты кезип ап болур, а кезип ап турарывыс — 191 муң кубометр. Ынчап кээрге ыт кагар ыяш чок артарывыска чедир ам-даа элек ышкажыл (ону болдурун болбазы база билдингир). Ынчалза-даа ыяшты кезип, болбаазырадып ап турарывысты ап көөр болза, тудуг тудар ыяжы чок артып каап болур бис.

Бии-Хем райкүүскому пунктуга ыяш кезер участокту Хүнүг деп черге тускайлап бээр дээн. Ыяшты оон чүгле кыжын үндүр сөөртүп болур, ынчалза-даа ында хемнер кыжын чайындылаар, оруу берге чер. Бир эвес «Тыва агроүлетпүр тудуг» каттыжыышкыны оон ойталаар болза, райкүүском бодунуң шиитпирин күштүг кылдыр арттырар.

Ыяш бар — ыяш чок, ыяш чок — ыяш бар. Бии-Хемде байдал ындыг-дыр. Тываның өске районнарында ол кандыгыл?

Шаңгыр-оол МОНГУШ.

Коммунист, ооң ажыл-херектери

МИЛИЦИЯНЫҢ КАПИТАНЫ

— Алло, милиция дыңнап тур!..

Капитан Виктор Александрович Аранчал 20 чыл бурунгаар милиция шугумунга ажылдап келгеш, бир дугаар эрттирген дежурныйлаашкынын утпас. Оон бээр ам чеже чылдар дургузунда кем-херек үүлгедиишкиннери болган черлерже үнүп, чеже улаа корум-чурум үрээкчилерин, кем-херек үүлгедиикчилерин тутпады ыйнаан, ынчалза-даа оон кажан шаглагы девидел, мөгүдээшкин-биле кады бүзүрел долган «Алло, милиция дыңнап тур!» дээн үнү бо-ла сагындырып келир.

Шагдаа кижиниң амыдыралы колдуунда сүрүүшкүннер, сегиржип алышкыннар, иштелге-биле долган деп чамдык кижилер бодап чоруурлар. Бир чеже оларның чугаазы шын-на ыйнаан харын. Ынчалза-даа шагдаа дээрге база кижи-ле болгай. Сагыш-сеткил-чуректиг, үрай бээр сагыш хөнүнүг. А амыдыралывыста бисти сагыш аартып, ураап чоруур чүүлдер-ле хөй болгай, ону тайылбырлап-даа канчаар бис. Ындыг-даа бол, амыдыралывыстың дургузунда чүгле кижилер-биле чурттап, ажылдап, олар-биле харылзажып көөр болганывыста сагыш-сеткиливистиң сайзыралын олар-биле үлежип сайгарышкыр-ла болгай бис. Виктор Аранчал оон амыдыралче бот-тускайлаан бадым нарын [illegible] оңе-хеме болган кижилерни сеткил [illegible] чугаалап чоруур.

Виктор Тээли ортумак [illegible] дооскаш, [illegible] аттестадын холга алган [illegible] шериг албан-[illegible] кыйгырты берген.

[illegible] кижилер [illegible] Шериг албан [illegible]

бадыткалы «Политиктиг болгаш дайынчы белеткелдиң тергиини» деп хөрек демдээн алдаан. Күш-дамыр талазы-биле дадыккан, тура, шимчээк чалыы оол төрээн Бай-Тайгазынга өөрүшкү-маңнайлыг чаныл келген.

Каш хонук дыштанып чорда, ВЛКСМ райкомунуң бирги секретары Болат-оол Салчакович Чымба ону кел деп алгаш, чугаалажып, райкүүскомнуң иштики херектер килдизинге комсомолчу путевка-биле ажылдап кирерин сүмелээн. Виктор оон мурнунда-ла ажыл, амыдырал дугайында бодап чорбаан болгаш үр-даа боданмайн чөпшээрежипкен.

Килдиске кээрге, ол чаасказ эвес болган. База-ла шериг албанындан халажып келген оолдар Сергей Ирбит, Анай-оол Кашпак суглар-биле кады Виктор Аранчалды милицияның капитаны Октек-оол Дамынович Доңгак [illegible] хүлээп алган. Комсомолчу путевка-биле ажылдаар дээш келген оолдарны начальник коллектив кежигүннери-биле таныштыргаш, ажыл-хүлээлгезиниң ужур-утказын тайылбырлап берген. Оолдарга аъга-хүме берип, доктаамал хайгааралга алыры-биле хоочуннарны быжыглаан. Ол-ла хүн ажыл хүлээлгезин күүседип кирипкен турганы ол.

Кижи амыдыралының дургузунда каш-даа ажылга, каш-даа эрге-дужаалга ажылдап чорза, бир эвес оон ажыл-ижинге хамаарылгазы өскерлиш чок хевээр артып, таанган хүлээлгезин дээш сагыжы аарып-ла чоруур болза, ол кандыг-даа ажылга кижи чедиптер, кара чаазызы-даа тура, ийи холу шаңнала ижени берген боор чүве. Виктор Александровичиниң амыдыралга хамаарылгазы болур бе? Ийе болур. Ооң ажылдаваан ажылы-ла чок.

Кандыг-даа ажылче чорутса, ол ону күүседип шыдаар. Аңаа шагдаадан эгелээш, участок, уруглар өрээлиниң инспекторунда, кеземче херектерин истеп, ажылдаар талазы-биле инспектор, иштики херектер килдизиниң барык янзы-бүрү адырларынга ажылдаан. Оон күш-ажылчы өөрүнүң [illegible] мындыг. Амгы үеде [illegible] улуг инспекторунда 5 чыл ажылдап турар.

— Мээң иштиим херектер килдизиниң [illegible] бүт [illegible] турун [illegible] дуза каткан [illegible] милицияның хоочуннары Николай Деникович Мүкулай, Диниң Чылбарович Содун болгаш [illegible] ажылдап келген [illegible] арга-сүме [illegible] Ооң-биле кады билиг бедиделгезинге [illegible] доктаамал барып [illegible] талазы-биле Красноярск хоорайда милицияның тускай [illegible] 1982 чылда база өөренип чордум — деп, В. А. Аранчал чугаалап-дыр.

Чаңгыс-ла черге чаңгыс-ла коллективке 20 чыл ажылдап дег чүве, бир талазында [illegible] бар-даа болза, ийи талазында ол кижиниң ажылынга бердингенин, хөй [illegible] аңаа [illegible] бадыткап турар. Хөй-ле-дүрүм корум-чурум-биле хамаарылгалыг [illegible] берге [illegible] биледингир. Дыштаныр хүн [illegible] Мыңаа чүге бергелерге торулбас быжыг туруштуг, ажылынга чаңгы сагыштыг кижилер ажылдаар ындаар «Амыдыралдың эртемин болган бегзүшкүннерни [illegible] чок сактып билдиир чүве болза, [illegible] бижидип-ла тоону ууп болур

чүве-дир ийин» деп, ол баштактанып чугаалаар. Баштак деп-даа канчаар, шынап-ла ындыг чүве-дир ийин. Хөөредиг чок.

Чылдар сүрүү шуужуп алгаш эртип-ле турар. Кыштыы час, часты чай, чайны күс солуп эртер. Амыдырал бодунуң дээрбээн долгандыр чоруп-ла турар. А оон-биле чергелештир арга-дуржулга-даа көөр, назы-хар-даа дегүй бээр. Биеэги аныяк [illegible] бодалдарының амыдыралдың [illegible] далиган чарт болаа [illegible] бодуң бериш [illegible] баргылаар сен. Чүгле [illegible] дужур биеэги хевээр сен-даа, сен-ла чоруур.

Виктор Александрович ам бодул [illegible]. Каңган [illegible] ышкаш аныяк оолдарга байлак арга-дуржулгазын дамчыдып берип, өөр дээш чүрээ аарып, сеткили дойлуп чоруур. Ынчалза-даа ол бодундан-даа [illegible] черле кошкатпайн келген. Дежурныйлаашкынын үезинде болган херектерге хамаарыштыр шалыпкын хемчеглерни алырын күштелдирип, хөй-ниитиниң дружинниктери-биле, оперативтиг отрядтарның кежигүннери-биле кады корум-чурум камгалалын хайгааралга алырынче кичээнгейни угландырып турар.

Кандыг-даа ажылга доктаамал анализти кылып, түңнелдерин үндүрүп турары негелдек чугула. Ынчангаш дежурныйның кезектиң ажылының дугайында информацияны нити коллективке болгаш партия хуралдарынга берип, ол талазы-биле эш-өөрүнүң, коммунистерниң арга-сүмезин алыры чурум болу берген.

— Мээң удуртуп турарым дежурный кезектиң ажылында ам-даа четпестер хөй.

Ылаңгыя кем-херек үүлгедиишкиннерин, корум-чурум үрээшкиннерин болдурбас дээш, дружинниктер-биле кады хөй-нитии черлеринге, кудумчуларга баш удур хайгааралды тургузуп, кижилерниң чурттап турар чериниң аайы-биле чурум камгалалын күштелдирер сорулганы салып турар бис. Ынчалза-даа корум-чурум үрээшкиннери бо-ла болгулай бээр. Ол чүнү көргүзүп турарыл дээрге, бистиң чурттаарывыс чөп-биле, хөй-нитии организациялары-биле ам-даа быжыг харылзаалыг эвес-ивисте. Бо бүгүже бүгү күштү мооннаар апаар бис.

— Милицияның капитаны В. А. Аранчал 1972 чылдан бээр партия кежигүнү. Хуралдарга идепкейлиг киржир, нити-биле районга хоойлу-дүрүм камгалалын кижилер хемчеглерни алыр талазы-биле бодунуң хуудаа саналы-оналын киирип турар — деп, милиция начальнигиниң политиктиг ажыл талазы-биле оралакчызы капитан К. Н. Хертек аңаа мындыг характеристиканы берди.

Кижиниң ажыл-ижинге хамаарылгазы ог-бүлезиниң байдалындан база кол хамаарыжыр. Маңаа кысказы-биле демдеглеп каар чүүл чүл дизе, В. А. Аранчалдың ог-бүлези аажок найыралдыг. Ийи оолдуг. Оларның сагызынга-чурууму эки. Улуг оглу Алаш школазын бо чылын доозар, биче Айдыр үшкү класста. Ооң кадайы эжи Билчитмаа Доржуевна район эмнелгезиниң дүрген дуза чедирер чериниң фельдшер-акушеры.

Шак ынчаар бистиң аравыста коммунист, дадывынчы В. А. Аранчал ажылдап, чурттап чоруур.

Багай-оол БАРБА.
Бай-Тайга район.

КИЖИНИҢ КИЛЕҢИ ХАЙНЫГАР

Эрткен чылдың октябрь 10-да кабинедимге үнер, кирер чай чок ажылдап олурумда:

— Сеңээ, биске, багай телеграмма келген-дир. Почта уруглары меңээ сунар чүве-дир — деп, кадаңымның үнү сирилээш чугаалай-дыр.

Ам канчаар, багай-даа телеграмма болза, номчуп таныжар болгай. Ол коргунчуг телеграмманың состери бо-ла-дыр: «Чедип келиңер. Кара-кыс өлдү. Кара-кыс Шаравтың өлгениниң факт-барымдаазын Кызыл хоорай эмнелгезиниң эмчизи Трисницкий бүзүреткен, ол бүгүнү телеграфист Демихина бадыткаан».

Кызылга келгеш, хайыралыг кенимниң канчап өлгенин билип алдым. Өлүрүкчү хулиганнарның ханныг холдарындан барган болду.

Дөргүл-төрелдер и, чоок кижилери сөөлгү орукче үдептивис. Хары утда ийи ие херээжен кижини хөөржүттүвүс. Олар кайызы-даа аныяк чалыы назынындан чарлыы. хилиничек чок хилис черге дерзии хулиганнарга өлүртүп каат. Мээңээ канчап кижиниң килеңи хайынмазыл?

Алыс угундан Улуг-Хемниң Хайыраканчурттуг-даа бол талыгыр ырак Мөңгүн-Тайгада 20 ажыг чылдарда багай эвес ажылдап, чурттап, чонум арэзында эки чор мен. Чогаалчы Александр Даржайның ажык чагаазын деткип турар мен. Хулиганнарның, оорларның, [illegible]чилерниң оруун дуй туруптар күш бисте четчир кылдыр санап чорууп мен. Ындыг-даа болза хамыктың мурнунда, биеги ээлчегде, совет өг-бүлениң ээлери — ада-иелер кижизидилге айтырыынга хамаарыштыр харысалгазын бедидери күзенчиг.

Адып-Түлүш БЕГЗИ.

ЭЛДЕП АТТАР

Кижи төрүттүнерге ада-ие ажы-төлүнге атты алап бээр. А ада-иезиниң алап берген адын бүгү назынында эдилээр. Сөөлгү үеде тыва аттар чидип эгелээн. Ада-ие ажы-төлүнге кандыг ат алап бээрин боттары билир. Төрүттүнген уругларга кандыг ат адаарын ада-иеге кым-даа айтып бербес.

Өг-бүлелер чаш уругларынга орус болгаш элдеп аттар тывысып эгелээн. Чижээ, бичии уругларны Раля, Джема, Ахмед дээш баар. Та тыва аттар тывылбас болганы ол чүве?

Ол ышкаш дыка эпчок аттар база тывылган Чижээ, Монгуш Виктор Монгушевич, Араптан Алдын-оол Араптанович дээр болу берген. Тыва кижиниң бодунуң ады адазының ады-биле атташ чорбаан.

Кызыл-оол КОМБУ,
Улуг-Хем район.

Кадыкшыл–байлаавыс

КҮЗЕЛДИҢ КҮЖҮ-БИЛЕ

Уругларның «хин-авазы»

[illegible]

[illegible] ажылдаан акушерка Мария Соколова [illegible]

эмнелгеге быжыглаарын шиитпирлээн. Оон бээр он чыл эрткен. Чаа ажыглалга кирген эмнелгениң материалдыг баазазын чоорту энижидип, чангыс дем-биле ажылдап шыдаар, найыралдыг коллективти-даа ол тургузуп, эш-өөрүнүң бүзүрелин [illegible].

Бо хүннерде коллективте ниитизи-биле 108 кижи ажылдап турар. Ооң иштинде дээди эртемниг чеди эмчи, акушеркалар 20, а эмчи сестралары — 14 кижи иелерниң, чаштарның кадыы дээш бүгү күжүн, билиин үндүрүп, чангыс сорулгалыг ажылдап турар. Ол ажылдап турар акушеркалар, сестралар боттарын солуптар кылдыр өөренип алган, делгем билиглиг. А эмчилер база ындыг мергежилдиг. Кезиишкин кылырда оон моон эмчилер-даа, акушеркалар-даа чарлыктырбас апаргэн. Олар ажылдың чаа аргаларын база чыл санында немеп ал келген. Чижээлээрге, сааттыг иениң иштинде уруунуң кадыкшылын байдалын шинчиир «Доплер» деп ультразвуктуг чаа аппаратты ажыглап эгелээн. Уруг төрүттүнери билек, марганец [illegible] сугга доораан чуур арга тыпкан. Берге иелерни кезип бөлүктээн таварылгаларда [illegible] метод-биле даарап [illegible] аргазынче [illegible]. Төрүттүнген чаштарның чамдыктары (бызааның айы четпес) баштайгы минуталарда тынып чадажыр бергилээр. Ындыг таварылгаларда кислородтуг [illegible]-биле тындырыптар арганы ажыглап, чаштарны камгалап алыр. Аңызын бо бүгү аргаларны ында ажылдап турар эмчилерниң, акушеркаларның база сестраларның [illegible] келген [illegible] ачызы [illegible] Екатерина Кыргысовна чугаалап олур.

Ынчангаш-даа болза № 2 бөжүдүлге бажыңының коллективиниң [illegible] ажылын [illegible] эртирбес арганың. [illegible] стиль-методтары [illegible] болдур. Ооң коллективиниң ажылын база оон [illegible]. Ында партия организациязының секретары Александра [illegible] Екатерина Кыргысовнага хамаарыштыр

«Кол эмчи болуп ажылдап турза-даа, боду кезер, эмнээр, херек апарганда кымның-даа солуптар кижи болгай. Партийжи даалгазы идеология талазы-биле айтырыгларны база харыылап турар. Ону ажылдакчыларның үнелелин чаалап алган эмчилерниң бирээзи кылдыр санаар мен» — деп ол демдеглеп. Ооң бо [illegible] адрезинге [illegible] чылыг сөстүг үнелелинге бодум хуумда база каттыжар мен. Чүге дээрге республиканың ол бо эмнелгелеринден түр [illegible] билиин бедидип келген акушеркалар, эмчи сестралары № 2 бөжүдүлге бажыңынга келип. Чурттуң хоорайларынга эмчилиин дээди эртемин доозуп база анаа практикалап баар. Бо база-ла коллективтиң ажылының [illegible] [illegible] онарга [illegible] туралының херечизи-дир.

Бижээн Дугаровна биле Кыргыс Маншыевич Норбулар Эрзинде Ленин аттыг совхозтуң [illegible] болуп чорааннар (кайызы-даа [illegible]). Оларның өг-бүлезинге 12 уруг төрүттүнген. Амыдыралга [illegible] чүве турар эвес. Уругларының сени арткан. Олар ангы-ангы мергежилдерлиг кижилер болуп, чонунга төлептиг [illegible] болуп чоруурлар. Екатерина Кыргысовна [illegible] Хурең-оолга [illegible] мергежилдиг [illegible] 12 [illegible]. Ооң бээр ам 28 чыл эрткен. Ам бо [illegible] [illegible] чурттуң [illegible]. [illegible] [illegible] [illegible] Екатерина Кыргысовнаның [illegible] [illegible] Оон [illegible] [illegible].

Саинчимаа ЧООДУ.

ЧУРУКТА: гинеколог Е. К. Норбу [illegible].

Оюзан ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

ЧАЛАП ТУР

Эрткен чылын республиканың Санитар-чырыдылышкын бажыңының статузун өскерткеш, ону республиканың кадыкшыл төвү кылдыр доктаадып тургускан. Оон бээр элээн үе эрте берген. Ам база бир чаа чыл эгелей берген. Кадык камгалалынга хамааржыр структуралыг бо организацияның дугайында сонуургап турарлар база бар. Ынчангаш оон дугайын чугаалап бээрин Кадыкшыл төвүнүң кол эмчизи Галина Николаевна ПРОКУДИНАДАН бистиң корреспондентививис диләэн. Ооң чугаазын моон адаанда парладывыс.

— [illegible] [illegible] [illegible] тургустунгулаан. [illegible] арга-дуржулга-даа чыгдынып турар. Кадыкшыл төвүн тургузуп тура, бис Донецкиде ындыг төптүң дуржулгазын өөренип кордувус. Шак ындыг төптер колдуунда кезик-чамдыктап-лаа ботөрулга-чарылгаже шилчээн

болуп турар. [illegible] [illegible] Министрлер Чөвүлелиниң [illegible] талазы-биле [illegible] доктаадып [illegible].

[illegible] үеде бистиң төп [illegible] гимнастика кичээлдерин чорудуп эгелээр. Күзелдиглерни чалап тур бис. Төпке ангы-ангы адырларның специалист эмчилери база ажылдаар. Күш-дамыр талазы-биле кижи бүрүзүнге онаажыр чүъктүң кайы хире болурун эмчилер баш бурунгаар тодарадыр. Эмчиниң хайгааралы-биле, күш-дамыр кижизидилгезиниң башкызының, ол ышкаш эмнелге-күш-культура контролюнуң инструкторунуң дузазы-биле тускай тренажёрларга кичээлдерни база эрттирип болур арга бар. Кижи бүрүзүнүң онзагай чүүлдерин барымдаалап тургаш, диетолог эмчи база терапевт чемнериниң хем[illegible]

[illegible] таарыштыр доктаадып турар. Ол ышкаш массажтаарын, боду массажтаарын, точкалар барымдаалап массажтаарынга эмчилер өөредип каар болур.

Кадыкшыл төвүнге дараазында мергежилдерниң консультант эмчилери ажылдаар: психотерапевт, акушер-гинеколог, ол ышкаш тодаргай төлевир аайы-биле күзээнин [illegible] ээлдаа, херээжен-даа улус сексологтан чогумчалыг консультацияларны ап болур. Канчаар эмнедирин база [illegible] Төп нерв системазынга [illegible] чедирер хөй ажылдыг, [illegible] [illegible] байдалдарга чедире бергилээр улустарга психотерапевт-аутотренинг (боду тренировка кылыр), оожуктурулга аргаларын ажыглап тургаш, кижиниң шиити байдалын чогумчалыг болдурарын чедип ап болур. Янзы-бүрү массажтарны тускай инструкторлар чорудар апаар. Ону эмнелге-күш-культура диспансериниң инструкторлары кылыр.

Кадыкшыл төвүнүң ажылдакчылары оларның коллективтеринге дуза чедирериниң [illegible] чарып турар. Профилактика курузун профэвилел организациязының күжениш-биле боттандырып база болур. Бүдүрүлгелерниң боттарынга-даа барып болур арга бар.

Ам-даа кылыр ужурлуг ажылдар база бар. Эмнелге хоорайны дижирибис девиснерлиг спорт залын арендалап алырынга белеткенип турар бис. Кадыкшыл бөлүктериниң кичээлдеринге, психотерапевт, сексолог, акушер-гинеколог, диетолог эмчилерден консультация алырынга, массаж талазы-биле алы-дуза чедиреринге, февраль айда саунаарга баарынга баш бурунгаар бижидип алыр [illegible] Кызылда Ленин кудумчузунда № 10 бажыңда, тел. 2-23-87 турар эмчи регистратуразынга бижидип ап болур.

Амгы үеде кайда-даа профилактиканың калбак программазын боттандырып чорудуп турар. Ооң кол сорулгазы чүл дээрге бодунуң кадыының байдалы дээш эң хөй кижилер сагыш салып, ону кичээнгейге алыры.

УЧАСТОК ЭМЧИЗИ

Эки эмчи, шынап-ла, чүгле аарыгны эвес, харын кижиниң сеткил-сагыжын эмнээр болгай. Тес-Хемниң Самагалдайда терапевт эмчи Кара-кыс Монгуш — ындыгларның бирээзи. Черле хыналчалыг, аарыг улус-биле чугаалажып билир, айтырыгны канчаар салырын безин ол барымдаалаар. Чымчак сеткил, эки хамаарылгадан-на кижиниң аарыы чайгаар экирииир-ле чүве болгай. Карыы, турамык, аарыг кижиге хамаарылга соок болза, эмчиниң ажылы черле өөделевес.

Үстүнде эмчи институт дооскандан бээр он чыл ашкан. дооскаш-ла мында келген. Кара-кыс Монгушовна участогунда аарыг улустарның кадыкшылын эки хайгаарап турар. Чыл санында-ла диспансеризация эрттирип, ылаңгыя хоочураан аарыг база дайын, күш-ажыл хоочуннарының кадыын хайгаараарын чурумчуткан. Учётта турарларның чамдыктарының кадыы экижээниинден үндүр бижидип-даа турар. Ол эки.

Эмчивис малчыннарга база график ёзугаар бо-ла чеде бээр. Чаа немежип турар эмнерни-даа чонга тайылбырлап бээр. Эмнээшкин-биле холбаштыр санитарлыг байдалдарны сагыырын база пропагандалап чоруур.

Клара ЧИНМИТ.

Тес-Хем район.

Тайылбырлакчының колонказы

ИНДИЯ: ЧАА ЧАЗАК

Индияда удуртулганың солчулгазының дугайын. Раджив Гандиниң ам чүнү кылып турарының дугайын чугаалап бээрин ном чүүлдер дилеп турар. Аңаа хамаарыштыр тайылбыр материалды «Правда» солунудан очулдургаш, моон адаанда парладывыс.

[illegible]

Ооң бодунуң сөзү-биле алырга, В. П. Сингх бол [illegible] Индира Гандини, Дж. Неруну [illegible] олар[illegible] бердинген болуп турар. Ынчангаш Индия [illegible] политиктиг тайылбырлакчылары [illegible] [illegible] политиказы, ылангыя Совет Эвилелинге хамаарыштыр [illegible] шиитпирлер [illegible] турар. «Правданың» корреспондентизи болуп Индияга хөй чылдарда чурттап келген кижи болгаштың, бистиң чуртувус-биле найырал болгаш кады ажылдажылгаже угланыышкын ында бүгү-ниити деткиичени ап турар деп бүзүрелдиг [illegible] болур мен.

Оппозицияже кирген ИНК (И) парламентиниң адаккы палатазында [illegible] хөй олутту — 525-тен 193-тү ээлеп турар, бүгү чүвениң аайын бодаарга ИНК (И) демиселден ойталаарын бодавайн турар. Оппозицияның баштыңы Раджив Ганди «бодунуң эрге-ажыын харааан кабинетти» удурту берген, моон мурнунда турган 17 министр өлче бактаа кирген. ИНК (И)-ниң удуртулгазы соңгулдаларга партияның чедимчел чок болганының чылдагааннарын ам анализтеп, көрүп турар. Ону органи[illegible]-биле быжыг[illegible] [illegible] шиитпир [illegible].

Э. ШУРЫГИН.

ХӨЙ УРУГЛАРЛЫГ ИЕЛЕРНИ «ИЕНИҢ АЛДАРЫ» ОРДЕННЕР-БИЛЕ БОЛГАШ «ИЕНИҢ МЕДАЛЫ» МЕДАЛЬДАР-БИЛЕ ШАҢНААР ДУГАЙЫНДА

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Чарлыы

(Төнчүзү. Эгези № 13 «Шында»).

ӨВҮР РАЙОНДАН

Тос уругну божаан болгаш кижизиткен иелерни «Иениң алдары» орденниң I чергези-биле

Баазан Зоя Кууларовна — «Коммунизмче орук» совхозтуң ажылчыны.

Тюлюш Зоя Чамыяновна — ясли-садиктиң повары, Хандагайты суур.

Чеди уругну божаан болгаш кижизиткен иени «Иениң алдары» орденниң III чергези-биле

Монгуш Вера Машпак-ооловна — «Кызыл агропромтранс-1» транспорт бүдүрүлгезиниң Өвүрде филиалының бухгалтери.

Алды уругну божаан болгаш кижизиткен иелерни «Иениң медалы» медальдың I чергези-биле

Даржай Зоя Шойбуловна — районнуң Күрстрахования инспекциязының агентизи.

Донгак Санчимаа Хүртеновна — Хандагайты ортумак школазының техниктиг ажылчыны.

Монгуш Аранмаа Кыдатооловна — ясли-садикте няня, Солчур суур.

Монгуш Валентина Макаровна — ясли-садикте няня, Хандагайты суур.

Монгуш Екатерина Седен-ооловна — «Торгалыг» совхозтуң [illegible].

Саая Раиса Намажыковна — «Кызыл Тук» совхозтуң ажылчыны.

Беш уругну божаан болгаш кижизиткен иелерни «Иениң медалы» медальдың II чергези-биле

Папыжай Тамара Александровна — Торгалыг ортумак школазының интернадында кижизидикчи.

Кара-Сал Елена Кимовна — Саглы ортумак школазының башкызы.

Куулар Любовь Санчы-Бидиловна — «Кызыл Тук» совхозтуң ажылчыны.

Маадыр-оол Любовь Аратооловна — Торгалыг ортумак школазының башкызы.

Сат Тамара Ким-ооловна — «Кызыл Тук» совхозтуң ажылчыны.

Таңды Вера [illegible] — [illegible] район Совединиң [illegible] культура [illegible].

Тоолу Майя Хиней-ооловна — райпо магазининде садыгжы, Торгалыг суур.

Тюлюш Зоя Давааевна — ясли-садикте эмчи сестразы, Солчур суур.

Тюлюш Люся Сувур-ооловна — районнуң харылзаа белдириниң оператору.

БИИ-ХЕМ РАЙОНДАН

Чеди уругну божаан болгаш кижизиткен иени «Иениң алдары» орденниң III чергези-биле

Донгак-оол Тамара [illegible] — РИХБ-ның [illegible] ведомстводан дашкаар камгалал килдизиниң контролёру.

Алды уругну божаан болгаш кижизиткен иени «Иениң медалы» медальдың I чергези-биле

Сюрюн Наталья Чолдак-ооловна — улус депутаттарының Аржаан кодээ Совединиң күүскомунуң техниктиг ажылчыны.

Беш уругну божаан болгаш кижизиткен иелерни «Иениң медалы» медальдың II чергези-биле

Леликова Лидия Ивановна — райпо магазининде садыгжы, Туран хоорай.

Монгуш Ирина Васильевна — Ээрбек ортумак школазының секретарь-машинакчызы.

Очур Светлана Салчаковна — «Ээрбек» совхозтуң мал эмчизи.

Сат Зоя Шаптановна — «Өөк» совхозтуң ажылчыны.

ТАНДЫ РАЙОНДАН

Чеди уругну божаан болгаш кижизиткен иелерни «Иениң алдары» орденниң III чергези-биле

Максимова Людмила Александровна — Хову-Аксы эмнелгезинде повар.

Монгуш Фаина Порбуй-ооловна — Межегей ортумак школазының техниктиг ажылчыны.

Оюн Людмила [illegible] — «Коммунизмниң херели» совхозтуң ажылчыны.

Яндара Зоя Сүрүнмеевна — Балгазын сельпозунуң хлеб пекарнязының хлеб быжырыкчызы.

Алды уругну божаан болгаш кижизиткен иелерни «Иениң медалы» медальдың I чергези-биле

Кыргыс Раиса Кыргысовна — ССРЭ-ниң 50 чылы аттыг совхозтуң ажылчыны.

Намажап Чечек Санчыевна — «Тыва кобальт» комбинаттың ажылчыны.

Оюн Татьяна Соктаевна — ССРЭ-ниң 50 чылы аттыг совхозтуң ажылчыны.

Сувак Елизавета Олетпеевна — ССРЭ-ниң 50 чылы аттыг совхозтуң ажылчыны.

Чүльдүм Анна Донгаковна — Культура бажыңының техниктиг ажылчыны, Хову-Аксы суур.

Беш уругну божаан болгаш кижизиткен иелерни «Иениң медалы» медальдың II чергези-биле

Арага Валентина Оюновна — «Тыва кобальт» комбинаттың ажылчыны.

Биликти Херелмаа Николаевна — «Революцияның чалбыыжы» совхозтуң ажылчыны.

Бобылева Тамара Валентиновна — «Тыва кобальт» комбинаттың ажылчыны.

Иванова Анастасия Павловна — «Россия» совхозтуң ясли-садиинде кижизидикчи.

Качанова Ирина Анатольевна — «Революцияның чалбыыжы» совхозтуң ажылчыны.

Наксыл-оол Ирина Шулууевна — «Россия» совхозтуң саанчызы.

Оюн Лариса Кашпык-Караевна — Межегей ортумак школазының техниктиг ажылчыны.

Пичин-оол Испирина Долаановна — Хову-Аксы эмнелгезиниң фельдшери.

Саая Зинаида Боралдаевна — С. Тока аттыг совхозтуң ажылчыны.

Саая Мария Дамбаевна — «Коммунизмниң херели» совхозтуң ажылчыны.

ТЕС-ХЕМ РАЙОНДАН

Чеди уругну божаан болгаш кижизиткен иени «Иениң алдары» орденниң III чергези-биле

Көгүү Долзат Чүктээровна — «Тыва хамааты тудуг» трестиң Шуурмакта ыяш пунктузунуң ажылчыны.

Беш уругну божаан болгаш кижизиткен иелерни «Иениң медалы» медальдың II чергези-биле

Бодаалай Елена Төмүр-ооловна — «Чодураа» совхозтуң ясли-садының няняzы.

Чооду Саяна Чымдановна — Чүргүй-оол Хомушку аттыг совхозтуң ажылчыны.

ТОЖУ РАЙОНДАН

Сес уругну божаан болгаш кижизиткен иени «Иениң алдары» орденниң II чергези-биле

Бичемей Лидия Очуровна — «Тоора-Хем» совхозтуң ажылчыны.

Беш уругну божаан болгаш кижизиткен иелерни «Иениң медалы» медальдың II чергези-биле

Дарган Валентина Коловна — «Тоора-Хем» совхозтуң ажылчыны.

Кол Галина Ангырбановна — «Тоора-Хем» совхозтуң ажылчыны.

УЛУГ-ХЕМ РАЙОНДАН

Чеди уругну божаан болгаш кижизиткен иени «Иениң алдары» орденниң III чергези-биле

Донгак Клара Бирилеевна — «Тыва хамааты тудуг» трестиң септелге-тудуг участогунуң шевегленчизи.

Алды уругну божаан болгаш кижизиткен иени «Иениң медалы» медальдың I чергези-биле

Самбуу Галина Кара-Саловна — бажың ээзи, Шагаан-Арыг хоорай.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазы Ч. Д. ОНДАР.
Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Секретары В. КАЖИН-ООЛ.

Кызыл хоорай
1989 чылдың декабрь 29.

ДЕМ-БИЛЕ ТУДУП ИЛЕРЕТСЕ

Сөөлгү үеде Кызыл хоорайда болгаш бүгү республикада кем-херек үүлгедикчилерниң, хулиганнарның кылган херээн солуннарга чырыдып, телевизорга көргүзүп турар. Ам черле кандыгдаа айтырыг ажык-чардыг болу бергенин кончуг-ла эки дир деп сагаар-дыр мен. Ынчаарга мал оорларын шак ынчаар база чарлап, көргүзүп турза кандыг боор чүвел?

Бистиң Каа-Хем районнуң девискээринде оор база тывылган. Күзүн бо районга барыпкаш, чоок кожууннардан билдинмес чамдык кижилер көстүп келир. Олар моон хөй малды оорлап алгаш, аалдарынче сүре бээр. Оон соонда чеже-даа истежип үндүрүп, кинчип турган, шагдаа черинден дуза дилеп чеде бээрге, ону огумчалыг тоомчага албас боор чүве-дир. Чүгле корум-чурум үрээшкиннеринге удур демисел дээш чүнү-даа чаңгыс талалааш туруп берген хире-дир.

Мээң тодаргай саналым мындыг. Чүнү-даа чажырып, бузуруп болбас шак мындыг ажык-чарлыг өйде, өске районнарның шагдаалары боттарының хамааржып турар совхозтарының кадарчыларында турар өске им-демдектиг малдарны эскерип кааш, ол мал кайыын келгенил, паспорт документизи бар бе дээрзин ылавылап тодаратса эки. Аал коданында арай селиктиг хире мал бар болза, ону ол кижилерден хавыргаш солуннарга чарлап, телевизорга көргүзүп, оон чүзүнүн, им-демдээн дыңнатса чүл деп бодалдыг мен.

Малын чидирген кижилер ындыг хевирлиг медээ дыңнааш малдың турар черинге чедип, барып көргей-даа, аңаа баргаш, таныш-даа ап болгай. Шагдаа ажылдакчыларының малды тып, камгалап турганы дээш шүүдели-даа төлеп каарга, чүүлдүг деп бодаар мен.

Малчыннарда чай-шөлээн база эвээш болур-дур. Читкен мал узамдыккан соонда, ол олчаан бажы-биле баар.

Чурттакчы чонунуң талазындан улуг дуза негеттинип турар. Бир эвес ниити дем-биле сорларны тудуп илередир, оларны кезедип торгап, шиидип турар болза, мал оорлаашкыны чидип болур дээрзинге бүзүрээр мен.

Севээн САЛЧАК.

Интернационалчы кижизидилгениң бир хевири

СЭЭҢ КУДУМЧУҢ—СЭЭҢ ААЛЫҢ

Кызыл хоорайның бир төп кудумчузун Щетинкин болгаш Кравченко дээр. Ол аттарның канчаар тыптып келгенин улуг назылыг кижилер билир, а чамдык аныяк-өскен лааи Ындыг байырлал — интернационалчы кижизидилгениң бир хевири дээрзин ынчан көрдүм.

Төөгүже эглип көрээлиңер. Совет эрге-чагырга дээш чи-

кымчарыл ол дээрзин барык билбес боорун. Кызылга чурттап, ажылдап келгеш, эскерген мен. Улуг-Хемниң эриинде, бодун типографиязы, эмнелге, поликлиника, ном үндүрер чер, республика прокуратуразы, херегленкчилер ниитилелиниң баштаар чери болгаш чурттапга бажыңнары-биле каас-шиник болдурган ол кудумчуда Тываның кооператив профессионал-техниктиг училищези база бар. Аңаа эрткен дыштаныр хүннерде «Мээң кудумчум — мээң аалым» деп кудумчу байырлалын организастап эрттирген. Ол кудумчуда чурттап, ажылдап турар янзы-бүрү нация кижилериниң төлээлери училищениң башкылары, сургуулдары ча-

диг демисел чурттуң бүдүн бурузунге хөрлээлеп турган. 1918 чылда Сибирьге, Красноярск мөжүта партизан чыз[illegible] шерии Александр Диомидович Кравченко командылап турган. Оон дузалакчызы Петр Ефимович Щетинкинниң шерии 1919 чылдың июль 18-те Белоцарск (ынчан Кызылды «Ак хаан хоорайы» деп адап турган) хоорайны ак гвардейжилерниң холундан хостаары-биле тулчуушкунну эгелээн. Кадыг-берге, хаиныг сегиргип алышкынның түңнелинде актарны шиглий шапкан. Ынчан Кызыл хоорай торуттунген. Ол төөгүлүг болуушкунну моол чогаалчының төөжүзүн өзугаар тургускан «Кочующий фронт» («Көжүп чоруур фронт») деп кинода база көргүскен. Ында Кызылдан барык 25 хире километр Бөөм дагга турган Моолдуң сураглыг маадыры Хатан-Батор Маскаржаб ол тулчуушкунну көрүп тура ла, кызылдарга дузалавайн баар болгай. Ол ышкаш ол кинода Тываның улуг ламазы Чамзы-Камбы Омск хоорайга турган Сибирьниң чагырыкчызы Колчак-биле ужуражып, Тываны актарга бээринге белени илередип турар. Ынчалза-даа Щетинкинниң кызыл шерии Тывага турган актарны чылча шапкаш, Моолдуң улусчу революциязынга дузалажып, аңаа тергиидел турган барон Унгерниң болгаш генерал Бакичиниң ак шериин когун үзе базарынга дузалашкан. Ынчангаш маадырлар Кравченко биле Щетинкинниң аттарын ол кудумчу төлептиг-биле ээлеп турар дээрзин училищениң эки өөредилге, чулчуушкунга ээлгл Белоцарскның ак шериин чылча шапкан турда, Кызылга 40—50 хире чаашт ышы бажыңнар ээлзиннинг хемуда [illegible] сурей берген турганының, бөгүнге чедир чечектелип хөгжүп келгенин, албан черлериниң, организацияларының, бүдүрүлгелер, культура черлериниң тыптып эгелээнин, янзы-бүрү кижилерниң интернационалчы ол-биле аларганың башын бериштекчиң ниити бүгүдежиниң салым-чолунуң төөгү-биле сырый холбашканын, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу дээрзин аал болуп чорууру ниитиниң киржикчилери — республика прокуратуразының хоочун ажылдакчызы Шагдыр Куулар, Тываның ном үндүрер черниң директору Майя Хомушку, [illegible] Саяна Монгуш-оол болгаш Уваза Ооржак [illegible] ээлгл Белоцарск дээш [illegible]

[illegible]

— Республиканың [illegible] билигни бербишаан, улуг арга-дуржулгазын дамчыдып турарынга мастерлер Галина Дангыр-оол, Вера Сарыг, Татьяна Артемова болгаш башкылар Надежда Балыкова, Софья Стрелецкая, Людмила Казанцева [illegible] — деп, өөредилге [illegible] Елизавета Иргитова чугаалады.

Сургуулдар [illegible]

Кудумчулар байырлалдарын [illegible] — сээң хамаатыңң хүлээлгең-дир.

Сарыг-оол КУУЛАР.

ЧУРУКТА: байырлал киржикчилериниң кижикчилери.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

Каяа-даа быжыг корум-чурум дээш

ЧУГУЛА ДЕП САНАП ТУРАР

Тес-Хем райкүүскомунуң ИХК-ның паспорт столунуң, КАИ-ниң болгаш районнуң сан-хоо килдизиниң ажылдакчылары кызыгаар зоназының чурумунга хамааржыр рейдини организастаан. Ону эрткен чылдың төнчүзүнде чорудкан. Ол рейд үезинде 282 кижиниң паспортун, 12 автомашинага болгаш автобустарга хыналданы кылган. Оон түңнелинде 2 кижиниң паспорттарында кирип бижидилге чок болганы илерээн. Олар Эрзин суурнуң чурттакчызы С. К. Увангур. Кызыл хоорайда аъш-чем садыгның садыгжызы Л. Х. Спилнкей-дир. Оларның ажылдап, чурттап турар черлеринче дыңнадыышкыннарны чорудкан. Ол ышкаш 7 кижиде кызыгаар зоназынче кээриниң эрттирилгези чок болганы илерээн. Оларның ужу — А. Ч. Куулар, И. К. Монгуш — Шекпээр суурнуң, А. Ч. Ондар — Кызыл хоорайның чурттакчылары болган. Олар Шуурмак суурга чедир билет садып алгаш келгеш, оон Самагалдайже эрттирилге чок чораш, туттурган.

Бистиң районга кандыг-даа нацияның кижилери кээп турар. А чүгле херек чүве — бээр кээриниң эрттирилге-чөпшээрелин кылдырып алыры. Ону чамдык хамаатылар сагывайн баар таварылгалар, азы ону кылдыртырының албанын билбейн баарлары база бар. Чижээ, Литва ССР-ден келген хамаатылар Р. Б. Аминаускас, Х. С. Друскин, Красноярск крайның чурттакчылары Л. П. Колганова, В. П. Арестов боттарының хуу херектерин кылып чораш, кызыгаар зоназынче кирериниң эрттирилгезин кылдыртып албаан болган. Оларның-биле милиция начальниги тайылбыр ажылын кылган болгаш оларны 10-10 рубльге торгаан.

Ол-ла хүн Кызыл — Ак-Эрик аразында маршрут автобузунга (чолаачызы В. П. Исаев) 8 кижи билет чок чораан. Райкүүскомнуң сан-хоо килдизиниң ажылдакчылары ол чолаачыга хамааржыр [illegible] бижикти [illegible], ону оон ажылдаар [illegible] чорудкан.

Хыналдалар үезинде районнуң чурттакчыларының талазындан паспорт, документ чок чоруур таварылгалар хөй боор турар. Ындыг чижектерни Ак-Эрик, О. Шынаа, Берт-Даг суурларының чурттакчыларынга хамааржыр кирип болур.

Бистиң районнуң девискээринге кызыгаар зоназын ажыткандан бээр алды чыл эрте берген. Ону эвээш эвес үе деп бодап турар мен. Ол эрткен үе дургузунда паспорт столу эвээш эвес ажылды Советтер болгаш хөй-нити организацияларыбиле кады кылып келген. Тайылбырларны, беседаларны эрттиргилээн. Чон мурнунга бодунуң отчёдун берип турар. Депутаттар база школачылар ужуражылгаларга, төгерик столдарга, рейдилерге киржип келген.

Паспорт режиминиң талазы-биле районда штаттан дашкаар беш инспектор ажылдап турар. Улустуң хөй чыглыр черлеринде, автовокзалда, Калдак-Хамарның арт кырында кызыгаар зоназының дугайын тайылбырлап турар плакаттарны, көргүзүг материалдарын аскан.

Бир-тээ, район девискээри кызыгаар зоназы болганда, чурттакчылар паспорттарын үргүлчү ап алгаш чоруур хүлээлгелиг, паспорттуг болуру албан. Ындыг-даа болза, чамдык хамаатыларның талазындан ол ниити чурумну хажыда бээр чүүлдер ам-даа читпээн. Ол болза үндүрген доктаалды хүндүлеп көрбезинвистин, харысалгавыс чавызының, турамык хооңвустуң бир чижээ ышкажыл.

Кызыгаар зоназында чурттап турар хамааты кижи бүрүзү бодундан эгелээш дөргүл-төрелинге, эш-өөрүнге, чоок кижилеринге чедир тайылбыр ажылын кылып, райкүүскомнуң ИХК-биле бир демниг ажылдаар болза, ынчан районувуска эки түңнелдерни чедип ап болурунуң аргалары тургустунуп келир. Ол ышкаш бистиңден өске, кызыгаар зоназында эвес районнарның чурттакчыларынга ында совхозтарның, бүдүрүлгелерниң удуртукчулары Тес-Хем, Эрзин, Өвүр, Мөңгүн-Тайга районнарже баарда, паспорт режимин канчаар сагыырын ыяк чугаалап, сүмелезе чогуур. Чүге дизе, ол хамаатылар кызыгаар зоназының чурумун, эрттирилгени кайын алырын, хуусаазын билбес боор-дур.

Бистер ам илереттинген четпестерни чайладыр, кызыгаар зоназынга паспорт режимин сагыырын экижилер ажылдарны чедип алыр бис. Шуурмак суурга, Калдак-Хамарның арт кырынга тускай постуларны тургузарын чугула кылдыр санап турар бис.

Наталья СЕДЕН-ООЛ.
Тес-Хем райкүүскомунуң ИХК-ның паспорт столунуң начальниги, милицияның улуг лейтенантызы.

Чаңгыс черден ийи материал

ХАНДЫКШЫЛ, ЧҮТКҮЛ ТУРДА...

Милиция ажылдакчызының ажылы, амыдыралы чүгле кем-херек үүлгедикчилериниң тывары, илередири-биле кызыгаарланмас. Амыдыралды чиик көөр, арага-дарыже суңдугар, алгыш-кырыш болгаш шош-содаа кылыксаар, а оон кедерезе кижилерниң амы-тынынга чедер өөдежоктар-биле демисел чорударынга аңаа, совет милицияның төлээлекчизинге күш-дамыр сайзырадылгазы, тускай белеткел херек бе? Ыяап-ла херек! Шак ындыг бодал-биле Тес-Хем райкүүскомунуң иштики херектер килдизинге кире бердим. Ынчан аңаа начальниктиң политиктиг ажыл талазы-биле оралакчызы, милицияның улуг лейтенантызы Л. И. Шижээбиле ужуражып, спорт оларның ажылынга кандыг идиглиг болуп турарын сонуургадым.

— Бистиң ажылывыстың уг-шии, негелдези мындыг: күштүг, каппагай, эрес-дидим болуру. Ындыг болганда күш-дамыр сайзырадылгазы милиция ажылдакчызынга кончуг чугула. А спортту кандыг-бир хевиринге доктаамал киржилге — ол дээрге ажылга шуут улуг бырадыр — деп, Людмила Ивановна чугаазын эгеледи — Чүге ындыгыл? Халдап келген кижиге удур кандыг-бир [illegible] ажылдап билбес болза, милиция органнарынга ажылдаан [illegible] доктаамал белеткел херек.

Спорт болгаш күш-культура-биле харылзаа бо килдисте эки тургустунган. Оларның аңгы өске районнарда боттарының спорт залы чок дээрзин Людмила Ивановна чоргаарал-биле сагындырды. Ол база эки ышкажыл. Ылаңгыя ук коллектив колдуунда-ла аныяктардан тургустунган болганда, ажылга ындыг таарымчалыг байдал чедиишкинге чедире бээри черле билдингир. Оларның хөй кезин дээди болгаш ортумак тускай эртемниг. Чамдыктары Барнаулдуң, Омскиниң милиция школазының Красноярск хоорайда салбырында өөренип турар.

Күш-дамыр сайзырадырының талазы-биле белеткелди неделяда ийи удаа — школага болгаш боттарының эрттирип турар. Самбонуң аргаларын өөредиринге улуун хостуг хүрешке спорт мастери Александр Тооруук киирип, аныяк ажылдакчыларга улуг дузазы көргүзүп келген. Ында часпас ажылдар база бар. Бо талазы-биле лейтенант Анатолий Аймаа, биле сержант Даркаа Чооду эш-өөрүнден [illegible]. Хаак спортунга спорт мастеринге кандидат Когел Сагаачы аңаа ажылдааш үр болбаан. [illegible]

Улуг инспектор Тамбов Шойдак милиция органынга ажылдаар мурнунда Красноярскиниң политехниктиг институдунуң Кызылда филиалының автотранспорт факультедин дооскан. Институттан келгеш, ол «О. Шынаа» совхозка механиктеп ажылдап турган.

— Маңаа ийи чыл бурунгаар ажылдай бергеним ол. Баштай чаңгыгып чадап шаг болдум ийин. Чамдыкта маңаа шуут хондур дежурныйлаар ужурга таваржып турдум. Ынчан эзирик кижилерниң алгы-кышкызынга кулаам уюк апаар турган. Чоорту өөрени бергеним олдур — деп, ол алыс-ла шынның ажыт-чажыт чок чугаалады.

Черле кымга-даа ындыгла ыйнаан. Эзирик кижилер дээрге эки тура-биле албайтай берген кижилер ышкажыл. Оларның кымга-даа түвектиг, чаржынчыг мөзүзү кым-даа бурууу шаар: ол амыдыралдың негелдези-дир.

Тамбов Дамдынович институтка өөренип турган-даа, бокс секциязынга барып, спорттуң ол хевиринге [illegible] берген. Ынчан ол бирги разрядтың нормазын күүседип алган. А лейтенант Орлан Хертек самбо маргылдааларынга бо-ла кирип [illegible]

Тес-Хем болгаш Эрзин райкүүскомнарының ИХК-ларының аразында найыралчы харылзаа шагдаа тургустунган. Олар боттарының аразынга спортчу маргылдааларны бо-ла эрттире бээрлер. Ол харылзаа ам-даа үргүлчүлеп турар.

Эрткен чылын зона ажылы-биле шилилге маргылдаа Самагалдай суурга болуп эрткен. Аңаа тес-хемчилер тииштээн. Тыва АССР-ниң ИХМ-ниң үшкү чайгы спартакиадазынга киришкеш [illegible] команда талазы-биле чемпион атка төлептиг болган. Аңаа хостуг хүрешке дензи аайы-биле бирги черни Орлан Хертек, Александр Тооруук, Тамбов Шойдак, Василий Хуваган ээлээн. Самагалдайда милиция ажылдакчыларының спортчу [illegible] барымдаа боор.

[illegible]

Шаңгыр-оол ДОРЖУ.

ООҢ ДУГАЙЫНДА КАШ СӨС

Кара-Хөлде бир херээжен кижиниң дугайында каш сөс. Чайгы үеде ооң кодан девискээринге баар болзуңарза, бичии садчыгажында ыяштар, айыраң-каас чечектер саглаңнашкан. Бо суурда база бир үлегерлиг бажыңнарның бирээзи бо. Ногаа аймаан чылдың-на элбеди тарып өстүрүп турар. Карауыс Ленчаевна Хертек — эмнелгеде ажылдаан эргелекчизи. Ооң бажыңы агитквартира тову болган. Ол кезек бажыңнар база-ла ногааны тарып, мал-маганны азырап өстүрүп, аъш-чем айтырыгларын шиитпирлээринге үлүүн хире-шаа-биле кирип турарлар.

Бо не херээжен кижиниң эң онза талазы — ажы-төлүн мөзүлүг кижилер кылдыр кижизиткени. Шупту-ла ажылдыр, кежээ. К. Л. Хертек ажылынга мактаалдыг, чонунга хүндүткелдиг. Ооң арнынга келээде хүлүмзүрүг чайнап чоруур. Чүге дээрге ол долгандыр турар амыдырал байлак чаагай болурун күзеп, ол дээш үлүүн кирип чоруур.

Чимис АДЫГ-ООЛ
Бай-Тайга район.

Эмчиниң сүмези

ГРИППТЕН УРУГЛАРНЫ КАМГАЛААРЫ

Эргим ада-иелер! Грипп — халдавырлыг аарыгларның бирээзи. Бичии уругларга бо аарыг дүрген халдаачал. Ындыг болганда өкпеге, кулакка, бүүректерге дегдиришкиннерни тывылдырып, нерва системазын баксырадып болур. Гриппиниң чиик хевири безин каданнаар аарыгларны тывылдырар таварылгалар турар. Бо аарыг уругларның организмин кошкадып, мага-боттуң өске аарыглардан камгаланыр шинээзин кошкадыптар. Ынчангаш ада-иелер грипптен аарыыр шынчарларны билип ап, баш бурунгаар ооң камгаланыр болза эки.

Аарыгның өскүдүкчүзү — вирус. Ол вирус кижи чодурүп, азырып, чугаалаңы турар үелерде, агаар дамчыштыр чанында кижилерже тараар. Оон аңгыда аарыг кижиниң чугдунмаар саваларын ажыглаанындан уругларның ойнаарактарындан, чоттунар аржыылдан, кадык улус арыг-шеверниң сагывазындан халдажыр.

Грипптээн кижиниң өг-бүлениң өске кежигүннеринден дүрген аңгылаар. Мындыг аарыг үезинде бажыңче улус чалаарын, грипптээн улустуг бажыңнарже баарын шуут болдурбас. Аарыг нептерээн таварылгада, хөй кижи чыылган черлерже бичии уругларны чорутпанар. Аарыг кижи чодурерде, азырарда аксын, думчуун аржыыл биле дуглап алырын сүмелеңер. Аарыг кижиниң аяк-савазын тускайлааш изиг суг биле чуур. Ол кижиниң ажыглаан чоттунар болгаш думчук аржыылдарын чуурунуң бетинде, изиг сугга хайындырар. Уруг эмзирер иелер чаш кижизин чемгерер бетинде, кургаглаан дүмчүүн база аксын дөрт каът марля биле дуглап алыр. Ол марляны хүннүң изиг сугга чуггаш, изиг илир-биле базар. Бажыңнштиң хүннүң өл пөс-биле чодуп турунар. Хире-хире агаарладып алынар. Арыг агаарга селгүүстеп, хүн чуруму сагынар.

Уругнуң грипптээнин баш бурунгаар эскерипсиңерзе, поли-сад чорутпанар. Бажынче дүрген-не эмчини чалаңар. Уруг аарый бээрге боттарыңар эмнээрин кылытпаңар.

Татьяна МОНГУШ
Республиканың кадык шылга төвүнүң эмчизи.

ТВ

ЯНВАРЬ 17
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 «Дубровский». Уран-чечен фильм. 2-3 сериялары. 11.45 Мультфильм. 11.55 Улусчу чогаадылганың «Радуга» телепрограммаларының 8-ки делегей фестивалы «Оркестрниң аялга-биле». («Швейцария»). 12.30—13.00 «Үе». 15.30 «Кайгамчык чүүлдер аренызы». Бот-тывынгыр цирк коллективтериниң концерти. 16.20 Документалдыг фильмнер. 16.50 «Магия»-биле ужуражылга. Телеочерк. 17.25 Уруглар шагы. 18.25 Коллаж. (Реклама, чарлалдар, информация). 18.30 «Үе». 19.00 Депшилге. Информация. Реклама. 19.30 Мультфильм. 19.50 «Дубровский». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 21.00 «Үе». 21.30 Чугула интервью. 21.40 «Кижи болгаш хоойлу». Эрге-хоойлу видеоканалы. 22.55 Эстрадалыг программа. 23.15—23.50 «Бистиң өрекениң».

ИИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 «НЭП — төөгүнүң өөредиглери». Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 Информатика болгаш санал[illegible] үндезиннери. [illegible] ЭСМ [illegible] турар. 9.05 Немец дыл. 10.05 Немец дыл. 10.35; 11.35 Ниити биология. 10 класс. Дириг амытаннар канчаар [illegible] келгенил. 11.05 Эртем-тайылбырлыг фильм. 12.05 «Эрги Чаа чыл». Уран-чечен телефильм. 2-ги сериязы. 13.10 Документалдыг фильм. 13.30 «Топтуг-томаанныг Марта». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 14.40—15.30 Бурунгу болгар бала бурунгу орус ниити ыры ураа чүүлүнүң дугайында фильм-концерттиң баштайгы көргүзүү. 17.00 РСФСР хоорайларының телестудиялары. «Ачам дугайында чугаалап берейн». 17.40 Клод Эльферниң концерти. (Франция). 18.30 «Үе».

КЫЗЫЛДАН

19.00 «Тыва черде». Программада: «Хоойлу болгаш хүлээлге». «Улусчу контроль». Медээлер. 19.35 Медээлер. 19.40 «Анонс, анонс». Кызылга гастрольдар дугайында. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!» 20.15 Хоккей. ССРЭ чемпионады. ЦСКА — «Динамо». 21.30 А. П. Чеховтуң чогаалдарын экранныткаи. «Мээң амыдыралым». Уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 22.35—23.45 Музыкалыг телеабонемент. «Легенда ышкаш төөгү».

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

19.00 «Кайгамчык чараш чүүлдерже оруук». Домотканово. В. А. Серовтуң төрүттүнгенинден бээр 125 чыл болганынга. 19.25 Д. Брубек. Концерт. 19.35 Документалдыг фильм. 20.00—20.15 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!»

КИНО

ЯНВАРЬ 17-ДЕ
«НАЙЫРАЛ»: «Один момент» (Индия. 2 серия) 10.00, 13.00, 16.00, 18.50.
«Видеозал»: «Странная [illegible]» 11.20, 13.20, 15.20, 17.20, 19.20 [illegible].
«ПИОНЕР»: [illegible] 9.40, 12.20.
«Сказка о прекрасной Айсулуу» 11.00. «Зеленый луч» 14.10, 18.00. «Ночевала тучка золотая» 16.00, 19.50 [illegible].
«КАА-ХЕМ»: «Приговоренный» 13.30, 15.20, 17.10, 19.00 [illegible].
«ВОСТОК»: «С течением времени» (Индия, 2 серия) 14.30, 17.00, 19.30 [illegible].

667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100 — Индекс 54241

Редактор В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: редактор — 3-43-34; оралакчылары — 3-35-91; 3-34-17; ответсек — 3-34-28; харыысалгалыг секретарь — 3-34-82; оралакчылары — 3-45-81; Килдистер: [illegible] 3-36-82, 3-36-25; идеология — 3-34-57; совет тургузуу — 3-34-98, 3-41-23, 3-41-16; культура — 3-39-15; информация — 3-37-11; чагаа килдизи — 3-39-03, 3-34-39; очулга — 3-34-83; корректорлар — 3-37-11; удуртукчулер — 2-27-41; солун кедилер бар-гаңда — 2-32-75; бухгалтерия — 3-43-41.

Чыгда 300 катап үнер. Хевтээзи 2 парлалга ажылы. Тиражы 20000 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер, чер, полиграфия болгаш ном садыының херектери талазы-биле күрүне комитединиң полиграфкомбинады. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченконуң кудумчузу, бажың № 1.

Чагыг № 155. ТС-05807

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

№ 15 (14215) ◆ 1990 чыл, январь 18, четверг ◇ 1925 чылда үндезилеттинген ◆ Өртээ 3 кеп.

Бичии чаштарга

Бичии уругларның В. И. Ленин аттыг Совет фондузунга чаңгыс удаа ажыглаар 17 муң шприцти (эм сыкыртыр херекселди) СЭКП ТК дамчыдып берген. Япониянын Либерал-демократтыг партиязының Синтаро Абэ баштаан делегациязы ол шприцтерни СЭКП ТК-га берген турган.

Уруглар фондузунга дамчыдып берген шприцтерни Элиста хоорайда республиканың уруглар эмнелгезинче чорудуп бээр.

(СЭТА).

Коданнардан медээлер

Хой оолдаашкыны түлүктээн

«Алдан-Маадыр» совхозтуң Чодураалыг-Сайыр, Оргу-Шөл, Шат бригадаларында хой оолдаашкыны кидин түлүк. Ниитизи-биле 10390 ышкыр мал оолдаар, бо хүннерде 4 муң ажыг хой хураганнапкан. Төлү мендн доруп турар. Бо чугула кампания үезинде малчыннарга оттулар чүүлдү, мал чеми, суг база эң чугула барааннарны чедирер, сакманчылар-биле хандырар талазы-биле кол кичээнгейни салган.

Комсомол комитеди (секретары Елизавета Ооржак) 30 ажыг аныяктарны путёвка-биле сакманчыладып чоруткан. Комсомол райкому сакманчыларның слёдун эрттирген, ол ышкаш ниитизи-биле бо чылын оларның ажыл түлевири улгаткан.

С. Семис-оол, С. Солун-оол, Ш. Ооржак, Х. Ооржак, К. Ондар, М. Ондар оларның коданнарында хойнуң 40 — 60 хуузу төрүпкен. Бо чымыштыг ажыл-иште сакманчылар Ляна Ондар, Айланмаа Ооржак, Радик Ондар, Чечена Монгуш, Ымый-оол Монгуш, Чечен Ооржак кызымак чорууп көргүзүп, тус-тузунда 60—120 чедир хураганнарны азырап турарлар. Олары семис, шыырак.

Хеймер-оол МОНГУШ.
Сүт-Хөл район.

Хураганнар немежип турар

Моңгун-Тайганың кыштагларында хойнуң массалыг оолдаашкыны ам түлүктей берген. ССР Эвилелиниң 60 чылы аттыг совхозтуң хойжу коданнарында 3451 хой хураганнаан, 60 хой ара салгап, 10 хой өлүг хураган төрээн. Ынчангаш бо совхозтуң төрүүр хой коданнарында ам 2911 хураган камгалап алдынган. Амгы үеде ол совхозтуң хойжулары Балык Аңгыр-оол 241, комсомолдуң область конференциязының делегады аныяк хойжу Сугур-оол Анчимаа 234, Доңгак Серен 263, Хертек Дыртык-оол 187, Хомушку Көгел 144, Борарган Кан-оол 140 хураганны чидириг чок өстүрүп, бистиң районда чаңчыл болган «хой бүрүзүнден — хураган!» деп хойжулар аразында калбарган социалистиг чарыштың мурнуку одуруунда чоруп орарлар.

Ол-ла совхозтуң кожазы «Мөген-Бүренде» массалыг оолдаашкын база үргүлчүлеп турар. Чижээ, дугаары бир хойжу бригадада 1760, ийиизинде — 238, үшкүзүнде —314 хураган немешкен. Ынчангаш ниитизи-биле ында 1312 хой оолдаан. оон 1312 хураган онча-менди өзүп турар. Бо совхозтуң хоочун хойжулары Сагаан Сарыг-оол 156, Доржу Эмер-оол 139 хураганны онча-менди алган.

Баштайгы хураганнар — малчыннарга, сакманчыларга улуг өөрүшкү.

Адыг-Түлүш БЕГЗИ.

Реплика

ЧАРАШПАЙЛАР ЧҮГЛЕ РАЙКОМДА БЕ?

Январь 11-де СЭКП Улуг-Хем райкомунуң дөрт каът бажыңында буфет эргелекчизи райпо складындан бараан ап алзын дээн. Хол сумказынга сына бээр «баражның» экелгеш көөрге, духилер болгаш помадалар болган. Элээн болганда райкомунуң нинти килдис эргелекчизи Наталья Рехлова [illegible] садыгжының мурнунга 170 рубльди салгаш бирээзи-ле 50 рубль өртектиг француз духилерин, помадаларны чааскаан аппарган.

Херээженнер дөгере чараш болуксаар. Ында багай чүве чок. Чүгле бо таварылгада арагатып аппаратарнын одеколон былаашканы-биле домей болбаан бе?

Михаил КЫРГЫС.

ИНТЕРНАЦИОНАЛЧЫ АЖЫЛ-ИШЧИЛЕР

Барыын-Хемчикте Ак-Довурак хоорайның автобүдүрүлгезн хөй машина-техникалыг, күүседир ажылының хемчээли база өскен. Улус ажыл-агыйының чүъктерин дажыглаарының планныг даалгаларын ажыр боттандырып турар Тывада база улуг күчүлүг автобүдүрүлгелериниң санында кирген. Ында күчүлүг машиналарны башкарган чолаачылар даг-дүгүн болбаазырадыр фабриканың продукциязын Абазада демир-орук станциязынга чедирип турар.

Ол АТБ-де дуржулгалыг-даа, аныяк-даа чолаачылар хөй. Оларның бирээзинге Шахур Хасанович Шахмуратов хамааржыр. Ак-Довуракка АТБ тургустунары билек, маңаа 35 чыл бурунгаар чолаачылап эгелээн. Чолаачы Кызыл-оол Дондук база ооң кады ажылдап эгелээн эжи-дир.

ЧУРУКТА: Ак-Довурак АТБ-зиниң акыяк чолаачылары ажылче үнер мурнунда.

Ондар ОХЕМЧИКТИН фотозу.

Улус депутаттарының соңгулдаларының дугайында хоойлужудулганы хажыткаңы дээш харыысалга дугайында

РСФСР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң ЧАРЛЫЫ

РСФСР-ниң хамаатыларының соңгулда эргезин хандырарының магадылалын күштелдирер сорулга-биле РСФСР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң доктаадыры болза:

РСФСР-ниң дараазында хоойлужудулга актыларынга өскерилгелерни болгаш немелделерни киирер:

1. 1960 чылдың октябрь 27-де РСФСР Хоойлузунуң бадылааны (РСФСР-ниң Дээди Совединиң ведомостары, 1960 чыл, № 40, арын 591; 1982 чыл, № 49, арын 1821) РСФСР-ниң Кеземче кодекизинге:

1. 132 чүүлдү дараазында эдилге-биле киирер:

«132 чүүл. Соңгуур эргени боттандырарынга болгаш бүзүреттирген кижилерниң бүрүн эргелерин боттандырарынга шаптыктааны

РСФСР хамаатызының улус депутадын соңгуур болгаш аңаа соңгудар эргезин хостуг боттандырарынга, соңгулда мурнунуң агитациязын чорударынга азы улус депутаттарынга кандидаттарның бүзүреттирген кижилериниң оларның бүрүн эргелерин боттандырарынга шаптыктааны дээш, бир эвес ол чүүлдерни күш долген, мегелеп, кыжанып азы хээлилеп тургаш үүлгеткен болза,—

хосталгазын ийи чыл чедир хуусаада казыыр азы ол-ла хуусаада эдип чазаар ажылдарга шииде».

2. 133 чүүлде «бадылаашкынны өжегээр шын эвес санааны дээш» деп состерге «азы соңгулдалар түңнелдерин шын эвес үндүргени дээш» деп состерни немээр.

II. 1984 чылдың июнь 20-де РСФСР-ниң Дээди Совединиң хүлээп алганы административтиг эрге-хоойлу хажыдыышкыннарының дугайында РСФСР Кодекизинге (РСФСР-ниң Дээди Совединиң ведомостары, 1984 чыл, № 27, арын 909; 1985 чыл, № 40, арын 1398; 1986 чыл, № 6, арын 176; № 23, арын 638; 1987 чыл, № 27, арын 961; 1988 чыл, № 31, арын 1005; 1989 чыл, № 10, арын 246).

1. 5 эгениң адын дараазында эдилге-биле киирер:

«Хамаатыларның эргелеринге болгаш чаңгыс кадыкшылынга салдар чедирер административтиг эрге-хоойлу хажыдыышкыннары».

2. Кодекстиң 5 эгезин 40^1, 40^2, 40^3 болгаш 40^4 чүүлдер-биле мынчаар немээр:

«40^1 чүүл. Соңгуур эргени боттандырарынга болгаш бүзүреттирген кижилерниң бүрүн эргелерин боттандырарынга шаптыктааны

РСФСР хамаатызының улус депутадын соңгуур азы аңаа соңгудар эргезин хостуг боттандырарынга, соңгулда мурнунуң агитациязын чорударынга азы улус депутаттарының кандидаттарының оларның бүрүн эргелерин боттандырарынга шаптыктааны, бир эвес ол чүүлдер күш догээнинин-биле, мегелээшкин-биле, кыжаныышкын азы хээли-биле холбашпаан болза,—

хамаатыларны бежен рубль чедир база албан-дужаалдыг кижилерни — чүс рубль чедир торгаар.

40^2 чүүл. Улус депутадынга кандидат дугайында меге чүүлдерни тарааткаңы

Соңгулдаларның түңнелинге салдар чедирер сорулга-биле депутатка кандидаттың дугайында меге чүүлдерни парлалга дамчыштыр азы өске арга-биле тарааткаңы дээш—

бежен рубль чедир торгаар азы ажыл төлевириниң чээрби хуузун тыртпышаан, бир ай чедир хуусаада эдип чазаар ажылдарга шиидер.

40^3 чүүл. Соңгулда хүнүнде агитация чорутканы

Соңгулда хүнүнде улус депутадынга кандидат дээш азы аңаа удур агитация чорутканы дээш —

бежен рубль чедир торгаар азы ажыл төлевириниң 20 хуузун тыртпышаан, бир ай чедир хуусаада эдип чазаар ажылдарга шиидер.

40^4 чүүл. Соңгулда комиссиязының ажыл-чорудулгазынга холгаарлааны

Соңгулда комиссиязының ажыл-чорудулгазынга холгаарлааны азы ооң ажыл-чорудулгазынга эргежок чугула медээлерни болгаш материалдарны соңгулда комиссиязынга бербээни база ооң шиитпирлерин күүсетпээни, а ол ышкаш соңгулда комиссиязының кежигүнүнге ооң бодунуң хүлээлгелерин күүседиринге шаптыктааны дээш—

хамаатыларны бежен рубль чедир база албан-дужаалдыг кижилерни — чүс рубль чедир торгаар».

3. 202 чүүлдү, 247 чүүлдүң ийиги кезээнге, 257 чүүлдүң ийиги кезээнге, 247 чүүлдүң бирги кезээнге, «чүүлдерде көрдүнген» деп состерниң соонга «40^1—40^4» деп саннарны немээр.

РСФСР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазы В. ВОРОТНИКОВ.

РСФСР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Секретары С. ЧИСТОПЛЯСОВ.

Москва,
1990 чылдың январь 2.

СОҢГУКЧУЛАРНЫҢ КИЧЭЭНГЕЙИНГЕ

СЭКП обкомунуң Политиктиг чырыдыышкын бажыңынга январь 20-де субботада, 10 шакта Тыва АССР-ниң Чуртталга-коммунал ажыл-агый бүдүрүлге каттыжыышкынының чиңгине директору В. А. Попов, республиканың Харылзааның бүдүрүлге-техниктиг эргелелиниң начальниги Д. Б. Чоксум, Тыва АССР-ниң Чоннуң амыдырал хандырылгазының девискээр бүдүрүлге каттыжыышкынының [illegible] инженери Ч. Д. Сат олар-биле соңгукчулар клувунга ээлчеглиг ужуражылга болур.

Кандыг айтырыглар талазы-биле боттарыңарның күзелдериңерни болгаш клубка кымнар-биле ужуражыксаарын [illegible] дилеп тур бис. Ол дугайында дараазында телефоннарже телефоннаар: 3-43-31, 3-41-59.

РСФСР-ниң улус депутаттарынга кандидаттар Николай Ооржакович Данзы, Виталий Александрович Гантов, Любовь Ивановна Кремнева, Галина Седеновна Ондар, Виталий Александрович Попов [illegible] кын 1990 чылдың январь 20-де 10 шакта СЭКП хооркомунуң хуралдаар залынга болуруп РСФСР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле Кызылдың № 129 национал-девискээр соңгулда округунуң округ [illegible] соңгукчуларга дыңнадып тур.

Округтуң соңгулда комиссиязы.

СССР-ниң Дээди Совединиң чыылдырар дугайында

ССРЭ-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ПРЕЗИДИУМУНУҢ ЧАРЛЫЫ

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң доктаадыры болза:

Совет Социалистиг Республикалар Эвилелиниң Дээди Совединиң үшкү сессиязын 1990 чылдың февраль 14-те Москва хоорайга чыылдырар.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазы М. ГОРБАЧЕВ.
Москва, Кремль.
1990 чылдың январь 16.

Делегей шуулганы

«Чер кырынга дириг амыдыралды камгалап арттырар сорулга-биле долгандыр турар хүрээлелди камгалаар база хөгжүлде айтырыгларының талазы-биле Бүгү-делегей шуулганы» деп конгресс Москвада бодунуң ажылын үргүлчүлеп турар. Ооң ажылында делегейниң 82 күрүнезинден келген бир муң ажыг төлээ киржип турар.

Бо шуулган дээрге эртем талазы-биле семинар азы конференция-даа эвес. Ооң сорулгазы болза, кижиниң угаан-медерелин хевирлеп тургузуп турар политиктерниң болгаш шажын ажылдакчыларының [illegible] долгандыр турар бойдусту камгалаарынче угландырып каттыштырары болур.

Ооң ажылында КНО-нуң чиңгине секретары Х. Перес де Куэльяр, янзы-бүрү адырларының эртемденнери, экология шимчээшкининиң активчилери, профэвилелдерниң удуртукчулары, чурукчулар, журналистер киржип турар.

Конгресстиң ийиги хүнүнде АКШ-та «Ворлдуотч» деп институттуң үндезилекчизи Лестор Браун, ССРЭ-ниң Эртемнер академиязының оралакчы президентизи Е. П. Велихов, КНО-нуң чурттакчы чон талазы-биле фондузунуң директору Нафис Садик сөс берген. Хүннүң ийиги чартыында шуулганың киржикчилери тематиктиг комиссияларга ажылдаан.

(СЭТА).

РСФСР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле Кызыл № 870 девискээр соңгулда округунуң округ соңгулда комиссиязының ДЫҢНАДЫЫ

1990 чылдың январь 16-да округтуң соңгулда комиссиязы бодунуң хуралынга Кызыл № 870 девискээр соңгулда округунуң талазы-биле РСФСР-ниң депутадынга дараазында кандидаттарны бүрүткээн:

1. Кара-Сал Владимир Бораевич, 1938 чылда төрүттүнген, Тыва АССР-ниң иштики херектер министри, СЭКП кежигүнү. Кызыл хоорайда ажылдап база чурттап турар.

2. Серяков Владимир Ефимович, 1934 чылда төрүттүнген, Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы, СЭКП кежигүнү. Кызыл хоорайда ажылдап база чурттап турар.

3. Тимонин Александр Николаевич, 1957 чылда төрүттүнген, Тываның машина тудуушкун заводунуң директору, СЭКП кежигүнү. Кызыл хоорайда ажылдап база чурттап турар.

Тыва АССР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле округтарның соңгулда комиссияларының ДЫҢНАДЫЫ

«Тыва АССР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының дугайында» Тыва АССР-ниң Хоойлузунуң 33 чүүлдүнге үндезилээш, Тыва АССР-ниң улус депутаттарының дараазында кандидаттарын округтарның соңгулда комиссиялары бүрүткээн:

СҮТ-ХӨЛ РАЙОНДАН

Алдан-Маадыр № 63 соңгулда округунуң талазы-биле

Ооржак Докпар-оол Көк-Хунаевич, 1937 чылда төрүттүнген, Тыва АССР-ниң улусчу контроль комитединиң даргазы, СЭКП кежигүнү. Кызыл хоорай.

Баян-Тала № 64 соңгулда округунуң талазы-биле

Кара-Сал Мөңге Диинмеевич, 1945 чылда төрүттүнген, СЭКП Сүт-Хөл райкомунуң бирги секретары, СЭКП кежигүнү. Сүт-Хөл суур.

Ишкин № 67 соңгулда округунуң талазы-биле

Моңгуш Чымба Балдыкович, 1941 чылда төрүттүнген, улус депутаттарының Сүт-Хөл район Совединиң күүсекчи комитединиң даргазы, СЭКП кежигүнү. Сүт-Хөл суур.

Моңгуш Сергей Дадар-оолович, 1959 чылда төрүттүнген, ВЛКСМ Тыва обкомунуң ийиги секретары, СЭКП кежигүнү. Кызыл хоорай.

КАА-ХЕМ РАЙОНДАН

Кундустуг № 73 соңгулда округунуң талазы-биле

Петров Валентин Борисович, 1939 чылда төрүттүнген СЭКП Каа-Хем райкомунуң бирги секретары, СЭКП кежигүнү. Сарыг-Сеп суур.

Бүрен-Аксы №74 соңгулда округунуң талазы-биле

Магеря Александр Андреевич, 1952 чылда төрүттүнген, Тыва респотребсоюзтуң Үлгүлээр чериниң даргазының оралакчызы. СЭКП кежигүнү. Кызыл хоорай.

Марцев Анатолий Васильевич, 1937 чылда төрүттүнген, Кызыл хоорайда Тываның авиаотряд каттыжыышкынының командири, СЭКП кежигүнү. Кызыл хоорай.

Удумбара Черкал-оол Александрович, 1938 чылда төрүттүнген, улус депутаттарының Каа-Хем район Совединиң күүсекчи комитединиң даргазы, СЭКП кежигүнү, Сарыг-Сеп суур.

КЫЗЫЛ РАЙОНДАН

Каа-Хем Барыын талакы № 75 соңгулда округунуң талазы-биле

Горылый Евгений Владимирович, 1946 чылда төрүттүнген, «Көк-Тей» совхозтуң директору, СЭКП кежигүнү, Каа-Хем суур.

Килин Леонид Павлович, 1951 чылда төрүттүнген, Кызылдың куш фабриказының директору, СЭКП кежигүнү, Каа-Хем суур.

Сумин Николай Михайлович 1956 чылда төрүттүнген, «Кызыл» совхозтуң директору, СЭКП кежигүнү, Каа-Хем суур.

Кунгуртуг № 82 соңгулда округунуң талазы-биле

Хертек Агбан Сюрюнович, 1934 чылда төрүттүнген, Кызыл районунуң даргазы, СЭКП кежигүнү. Кызыл хоорай.

Чадамба Владимир Фёдорович, 1949 чылда төрүттүнген, «Шын» солуннуң редактору, СЭКП кежигүнү, Кызыл Хоорай.

БИИ-ХЕМ РАЙОНДАН

Туран Соңгу талакы № 89 соңгулда округунуң талазы-биле

Доржу Иван Демир-оолович, 1956 чылда төрүттүнген, «Кызыл тараачын» совхозтуң Туран СБФ-зының механиги, кежигүн эвес, Найырал суур.

Перфильев Илья Васильевич, 1928 чылда төрүттүнген, Бии-Хем районнуң төп [illegible] эмнелгезиниң фельдшери, кежигүн эвес, Туран хоорай.

Туран Төп № 90 соңгулда округунуң талазы-биле

Гончаров Валерий Николаевич, 1957 чылда төрүттүнген, «Кызыл тараачын» совхозтуң партком секретары, СЭКП кежигүнү, Туран хоорай.

Доржу Нина Ефимовна, 1946 чылда төрүттүнген, Туранның № 1 ортумак школазының башкызы, кежигүн эвес, Туран хоорай.

Норбу Юрий Яковлевич, 1957 чылда төрүттүнген, улус депутаттарының Бии-Хем район Совединиң күүсекчи комитединиң иштики херектер килдизиниң начальниги, СЭКП кежигүнү, Туран хоорай.

Туранның Мурнуу талакы № 91 соңгулда округунуң талазы-биле

Титов Виктор Дмитриевич, 1948 чылда төрүттүнген, Туранның септелге-техниктиг бүдүрүлгезиниң директору, СЭКП кежигүнү, Туран хоорай.

Тарлаг № 92 соңгулда округунуң талазы-биле

Трофимов Василий Константинович, 1935 чылда төрүттүнген, Тываның төлевилел-септелге-тудуг автомобиль оруктарының каттыжыышкынының начальниги, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай.

Өөк № 93 соңгулда округунуң талазы-биле

Дотпаа Демир-оол Салчакович, 1942 чылда төрүттүнген, «Саян» совхозтуң малчыны, СЭКП кежигүнү, Сесерлиг суур.

Хадын № 94 соңгулда округунуң талазы-биле

Мишарин Юрий Александрович, 1939 чылда төрүттүнген, «Хадын» совхозтуң директору, СЭКП кежигүнү, Хадын суур.

ТАҢДЫ РАЙОНДАН

Кочетов № 99 соңгулда округунуң талазы-биле

Моңгуш Мышыыр-оол Чолдак-Ашакович, 1938 чылда төрүттүнген, улус депутаттарының Таңды район Совединиң күүсекчи комитединиң даргазы, СЭКП кежигүнү, Бай-Хаак суур.

Межегей № 100 соңгулда округунуң талазы-биле

Губарев Юрий Кузьмич, 1948 чылда төрүттүнген, СЭКП Таңды райкомунуң бирги секретары, СЭКП кежигүнү, Бай-Хаак суур.

ТОЖУ РАЙОНДАН

Азас № 112 соңгулда округунуң талазы-биле

Содунам Владимир Васильевич, 1953 чылда төрүттүнген, СЭКП Тожу райкомунуң бирги секретары, СЭКП кежигүнү, Тоора-Хем суур.

Ий № 113 соңгулда округунуң талазы-биле

Каадыр-оол Александр Соколович, 1940 чылда төрүттүнген, «Май 1» совхозтуң директору, кежигүн эвес, Ий суур.

УЛУГ-ХЕМ РАЙОНДАН

Арыг-Бажы № 118 соңгулда округунуң талазы-биле

Салчак Алексей Александрович, 1961 чылда төрүттүнген, Улуг-Хем районнуң улус судунуң судьязы, кежигүн эвес, Шагаан-Арыг хоорай.

Булуң-Терек № 120 соңгулда округунуң талазы-биле

Даржай Александр Александрович, 1944 чылда төрүттүнген, Тыва АССР-ниң Чогаалчылар эвилелиниң баштаар чериниң даргазы, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай.

Тюлюш Алдын-оол Дарын-оолович, 1948 чылда төрүттүнген, «Ак-Туруг» совхозтуң директору, СЭКП кежигүнү, Ак-Туруг суур.

Хендерге № 124 соңгулда округунуң талазы-биле

Неделин Владимир Сергеевич, 1952 чылда төрүттүнген, СЭКП Улуг-Хем райкомунуң бирги секретары, СЭКП кежигүнү, Шагаан-Арыг хоорай.

Кандидат-биле ужуражыышкын

Кызылдың № 129 соңгулда округундан РСФСР-ниң улус депутадынга кандидат Тыва АССР-ниң социал хандырылга министри С. Д. Киров республиканың агроүдүрүлге [illegible] пур каттыжыышкынының коллективи-биле ужурашкан. [illegible] соңгукчуларны таныштырган. Амгы үеде бистиң республикада 61 муң пенсионерлер болгаш инвалидтер бар. Оларның социал хандырылгазынга чылдың-на [illegible] 25 муң [illegible] рубльди чарыгдап турар. Эрткен чылдың октябрьдан [illegible] 37 муң пенсионерлерниң алыр акша-зын эде санап, немеп берген.

Бир эвес аңаа улус депутадының мандадын бүзүреп тывсыптар болза, чоннуң амыдырал-чеме-биле хандырылгазынче эң улуг кичээнгейни салырын Сергей Дамбаевич Киров чугаалаан. Ол ышкаш [illegible] заавы тудуп турганш. «Кандыкшылга» программаны боттандырарынче, социал-культура объектилериниң ажылын экижидеринче [illegible] салырын дыңнаткан.

Ужуражылганың түңнелинде кандидат соңгукчуларның хөй санныг айтырыгларынга харыылаан.

Николай ВАНЬКОВ.

Соңгулдаларга уткуштур

КАНДЫГ УГЛАНЫЫШКЫННЫГ БОЛЗА ЭКИЛ?

Бо айтырыгны депутаттарга кандидаттар бо-ла тургузуп келир. Ынчангаш ынаа хамаарыштыр бодумнуң хууда чамдык бодалдарымны хире-шаа-биле мааа чугаалап көрейн.

Программа чаңгыс аай хоолгалаттынган болбазы билдингир. Округта соңгукчуларның амыдырал байдалының, шиитпирлеттинмейн турар айтырыгларның аайы-биле кандидат кижиниң бодалдарын, сорулгаларын өзугаар ооң аңгы-аңгы угланыышкыннарлыг тургустунары чугаажок. Ынчалзалаа мындыг бодал бар. ССРЭ-ниң улус депутаттарынга кандидаттар-биле ужуражылгалар үезинде ышмаш, программага ажылагый, тудуг-суур айтырыглары колдады кирип турун бээр болза хоржок деп бодаар мен. Ындыг байдал колдуунда-ла ужуражылга үезинде тургустунуп келир айтырыглардан тыптып кээр турган. Ынчангаш кайы-бир черге чурттаглга [illegible] [illegible]

Хууда бодал

[illegible] ол талазы-биле эрте-дүрүк [illegible] кижилерниң дөрт хуралынга депутатка кандидат бодунга ап, ону күүседир болу бээри, кижи бодаарга, [illegible] турушпас болгу дег. Ындыг ажылдарга депутаттың кирижири албан болбайн аар. Ынчалзажок ону боду күүседир боор, соңгукчулар мурнунга аазаваан айтырыглы ол деңн харысалгалыг кижилерден депутаттар [illegible] ол талазы-биле экидүр [illegible] Үттүндүрүп бар [illegible] дар чаагай чаңчылдарны, өзулдарны амыдыралга катап киирерини аргалары ол талазы-биле эки дүрүжулгага дагнып, немтередирин чоп көрүп болбас деп. Дыл айтырыы-дыр, ол база көдүртүнүп турар болгай. Ылангыя ажылы ооң-биле холбашкан кижи болза, ону база кичээнгейге ап болур [illegible]

[illegible]

Соңгулда мурнунуң программазын тургузуп, айтырыг [illegible] Ынчангаш кадаэ Советтер, тускай агтеминиглер [illegible] Бо чылда ажылдарының тодаргай программаны [illegible] мындыг демниг [illegible] түңнелинде чогумчалыг тургустунар деп бодаар мен.

Бэгай-оол БАРБА.
Бай-Тайга райкүүскомнуң организастыг килдизиниң эргелекчизи.

«САРААЛЫГ» КИЖИЛЕР

Райкомнуң туружу кандыгыл?

Сөөлгү үеде республикада чурттап, ажылдап турар аңгы-аңгы национал улустарның аразында харылзааларның нарыыдап турарының дугайында хөйнү ажык-чарлыы-биле чугаалап, солун, [illegible] апарган-дыр. [illegible] Мен бодаарымга, [illegible] ажылдар бот-боттарынга таарзынмайн турарында эвес, а ажыл-ишти шын эвес утлап-баштап, социал чорукту чөптүү-биле шиитпирлевейн турарында. Бо чүүл эң ылаңгыя удуртукчу ажылдакчылардан кончуг хамааржыр. Оларның ажылы хөйге көскү, чонга билдингир алаар, даргалар боттары «алды аргазын» чежедаа чажырар болза, кижилер караандан чүнү-даа чажырып шыдавастар. Бөгүн, даарта ол дөмей-ле билдине бээр.

СЭКП Улуг-Хем райкомунуң IV пленумунга националдар аразында харылзааларны чугаалажып турда, социал чорукту чөптүг эвес боттандырып турарынга хамаарыштыр шүгүмчүлел хөй болган. Аңаа немештир чамдык чижектерни бижидим. Оларны хынаар болза, долузу-биле бадыткаттынар.

Шагаан-Арыг хоорайда чонну бажың-биле хандырарының айтырыы бөгүнге чедир чидиг туруп турары билдингир болгай. Чуртталгага шөлүн шын эвес үлеп келгениниң түңнелинде ол айтырыг националдар аразында чөрүлдээлерниң демдээ кылдыр хөөй берген, «орус кижилерге бажыңнарны мурнады берип турар» деп чугаа үнүп турарының чылдагааны ол. А алыс дөзүн ап көөр болза, тус черде совет, партия, профэвилел органнарының багай ажылы-дыр. Янзы-бүрү чылдагааннар-биле боттарынга таныш-көрүжүнге бажың алыр арганы багай ажылы-биле кижилерге берип турар. № 42 тудуг эргелелиниң шеверлекчизи, Шагаан-Арыг хоорайның баштайгы тудугжуларының бирээзи Эльвира Тепп-оол үр чылдарның иштинде бажың ап шыдавайн турда, ол-бо черлерден келген [illegible] кан-даа бажыңны солуп [illegible] чөптүг чемелээшкинин болдурган.

Амгы үеде Улуг-Хем районнуң иштики херектер килдизиниң начальниги боор ажылдап турар В. П. Хомутов дээш, кезек удуртукчу эштер чаагайжыды туттунган бажыңнарлыг турганш-ла, коттедж бажыңнарны алгылаан. Бо херекке ынчан райкүүском даргазының оралакчызы турган Антоненко дээрзи база киришкен. Ол херек дугайында солуннарга бижээн. Ооң кандыг түңнелдерни үндүргени, буруулуг кижилерге кандыг хемчеглерни онааганы бөгүнге чедир чонга билдинмес. Районнуң удуртукчу ажылдакчылары «эпчок чүүлдерге» ынчаар «былчажып» турары чүнү херечилеп турары сөс чокка-ла билдингир ышкажыл.

Бир чижек. 1983 чылда Улуг-Хем районнуң херглекчилер ниитилелиниң баштаар чериниң даргазынга соңгудары-биле Саян артындан Попов деп кижини эккелген. Коллективке ону соңгутпайн чыткаш-ла, коттедж бажыңны берип каан. Херглекчилер ниитилелиниң коллективи Поповту соңгувайн барган, эрги даргазын хевээр арттырып алган. Попов кончуг эки бажыңныг артып калган. Шак мындыг чүүлдер районнуң удуртукчу даргаларының киржилгези чокка болбас дээрзи билдингир. Социал чөптүг чорукту шын шиитпирлээр ужурлуг албан-дужаалдарда «сараалыг» кижилер ажылдап турар. Чижээлээрге, С. Ф. Киреев амгы үеде Шагаан-Арыг хоорайның күүском даргазы боор ажылдап турар. Ооң мурнунда районнуң иштики херектер килдизинге ажылдап турган кижи. Чоннуң киирген билдириишкиннерин чажырып турганы дээш иштики херектер килдизинден үндүрткен кижи. 10 ажыг билдириишкиннерни чажырып турганы илерээн. Ол чүнү көргүзүп турганыл дээрге корум-чурумну тудар милиция ажылдакчызы кижи чоннуң хомудалдарын дарый сайгарар хамаанчок, корум-чурум үрээн кижилерни камгалап турган ышкажыл. Бо бүгү Москвадан келген комиссия хыналда кылып турда, билдинген. Сергей Федоровичиге Шагаан-Арыгның күүском даргазының албан-дужаалын бүзүреп болур бе? деп айтырыг тыптып кээр-дир. Чоннуң ажыл-ижи, амыдыралының дугайында өзулуг сагыш-сеткилинден ол сагыш салып болур бе? Аңаа хамаарыштыр Улуг-Хем районнуң күүскомунуң, партия райкомунуң туружу кандыгыл?

Мен бодаарымга, удуртукчу кадрларның ажылында шак мындыг бистиң социалистиг ниитилеливистиң негелделеринге дүүшпес чүүлдер националдар аразында харылзааларга нарыыдаашкыннарны тывылдырып турар. Совет чазактың, СЭКП ТК-ның негелделеринге дүүштүр чер-черлерде партия, совет, профэвилел органнары чедир ажылдавайн, социал айтырыгларны чөптүү-биле долу шиитпирлевейн, ол органнарның чамдык ажылдакчылары боттарының таныш-көрүжүнүң ажык-дужүүн бодап турарындан «орустар азы тывалар ону, мону артыкка алды» деп чугааның үнүп турары ол. Бо удаада Улуг-Хем районнуң чамдык удуртукчуларынга, оларның ажылының стилинге ону хамаарыштырып болур.

Владимир ОНДАР.
Шагаан-Арыг хоорай.

СОНУУРГАЛДЫ ОТТУРАР ДЭЭШ

Районда политөөредилгениң чоруп турар байдалынга хамаарышкан интервьюну СЭКП Өвүр райкомунуң парткабинет эргелекчизи Осур-оол Кожумаевич Ховалыгдан редакцияның дилээ-биле Арат-оол Саая алган.

— Чаа 1989-90 өөредилге чылында политиктиг өөредилгеге кандыг деңнелде тургустунганыл?

— СЭКП Төп Комитети 1987 чылдың сентябрь 15-те «Амылыг чоннуң политиктиг болгаш экономиктиг өөредилге системазын өде тургузар дугайында» доктаалды хүлээп алган. [illegible]

[illegible]

— Ажылда четпестер и чок деп болбас. Чамдык коллективтерде тургустунган политиктиг школалар өөредилгези [illegible]

[illegible] күш-ажылчы коллективтерден айтырып, оларның күзели-биле шилип ап турар. Бо чылын районда тургустунган политиктиг чаарби иий школаларда, политиктиг ооң иий семинарларда болгаш хуугунда план өзугаар [illegible]

— Өөредилгениң шынарлыг эртени дээш кандыг хемчеглер алдынганыл?

— Өөредилгениң шынарын бедидер дээш партия организациялары харысалгалыг, ханы билиглиг пропагандист эштерни шилип ап, курстарга башкылаагы-биле быжыглап турар. Политиктиг өөредилгени ор[illegible]

[illegible] илеткелдерни болгаш дыңнадыгларны кылганнар.

— Эки пропагандистерни адап көрүңерем?

— Бо хүннерде районнуң партия организациялары политөөредилгелерни шынарлыг, бедик деңнелге, док[illegible]

[illegible] Чаа-Суур школа [illegible] эвес тургустунга[illegible]

— Шүүмчүлел [illegible] ле көөр болза, [illegible] ажылда[illegible] бар бе?

[illegible]

ӨДҮГЕН: социал айтырыглар

АМЫДЫРАЛДЫҢ АРЫННАРЫ

ӨДҮГЕН чүгле Тоора-Хемден бээр 400 хире километр ыракта. А Кызылдан алы Тываның чүрээниң географтыг төвүнден санаар болза, ооң-даа талыгыр. Ол талыгыр тайгада, ыннап-ла, черниң черинде адыг-хайыракан болгаш чазый бөрүлер аразында республиканың хөгжүлдезинге, бистиң амыдыралывысты эки-жиндеринге улуг киирип чоргуур кижилер чурттап турар. Оларда бажың-балгат, чынар-бажың туржук, ог безин чок. Өдүгенден чавызап баткан тайгаларның (олар шупту тудуш) чурттакчыларында база ындыг. Оларга чүгле Тоджунуң эвес, Тере-Хөлдүң, Каа-Хем бажының тайгаларының чурттакчылары база хамааржыр. Чугаа бүгү ивижилер дугайында болур, а оларның кайызының-даа тайгазы ырда кирген Өдүген-биле тудуш, черле ажыл-ижи болгаш амыдырал-чуртталгазы ылгал чок. Ынчангаш бо чүүл «ӨДҮГЕН: социал айтырыглар» деп ниити рубрика[illegible]

[illegible] хөй, янзы-бүрү, кандыызыдаа бар. Оларны чаңгыс айланды[illegible]

[illegible]

I. Ивижилерниң негелдези

ӨДҮГЕННИҢ ивижилеринге [illegible]

[illegible]

БАШТАЙГЫ [illegible]

БИР ДҮНЕ [illegible]

[illegible]

ИВИ [illegible]

[illegible]

Чооду КАРА-КУСКЕ.

КИЖИ БОЛГАШ БОЙДУС

ХӨРЕК-ЧҮРЭЭМ ӨЙҮП КЭЭР-ДИР

«Куш уязынга ынак» деп тыва улустуң үлегер чугаазы бар болгай. Чаа-Хөлдүң кадыр хаяаларлыг Кашпал деп черге бөдүүн араттың өг-бүлезинге төрүттүнген кижи мен. Авам, ачам, дөргүл-төрелим тараа тарып, малын малдап, өшкүн амыдыралдыг чурттап чорду. 7 харлыымга чедир Кашпалга авамның аалынга өзүп келдим. Ынчангаш өскен-төрээн черим Кашпал дугайында сагыышкыным бижип орарым бо.

4-5 харлыымда-ла анай, хураганнар бажы дозуп, авам, ачамга дузалажып турар апарган мен. Анай, хураганнар, хой, өшкү каттыжып, иелерин эмер деп баарга, ыглап тургаш, оларны чарып турдум. Ону көрүп кааш, хой кадарып чораан улуг ачым Докпак келгеш, хоюнга олуртуп алгаш, мени чассыдып, мактап турган.

Дөргүл-төрел, ха-дуңма кожа-кожа хонгулааш, боттарының ажылын демниг кылып, хойларын ээлчежип кадарып чорааннар. Акыларымның хой кадарар ээлчээ келирге, ыглап-сыктап тургаш, оларны эдериксээр мен. Кашпал кадыр-берт чер болганда, хой кадарарда бутка дага кедип алыр. Акыларым даарта хой кадарар деп баарга, эрттир удуп каарымдан корткаш, ол дүне орта удувас турдум. Ынчангаш эртен-не Докпак, Борбак дээр акыларым соондан маңнаптар мен. Чамдыкта акыларым кээргээш, мени ап алыр, а чамдыкта эдертпейн баарлар.

Ам бодап чорууръмга, акыларым-биле хой кадарыксаар чылдагааным мындыг: Кашпалдың кадыр хаяларында те, чуңма бистиң хой, өшкүвүс-биле каттыжып алгаш, кады оъттап чорууурга, ону чарашсынып, сонуургап көрүксээрим ол хире болган. Ол үеде те, чуңма кижиден корткас турган. Ынчап те, чуңманы амгы үеде дег тоттеглеп, кыргып-хыдып, узуткап турган эвес. Телерниң мыйыстары кедергей чараш. Чамдык телерниң мыйыстары оргазынче эңмейип үнген, а чамдыктарының мыйыстары ээриңгилештир долгажып үнген-даа болгулаар.

Бистиң ада-өгбелеривис, аваларывыс, ачаларывыстың мынчаар чагып олурарын амдаа утпас мен: таңды-сынның аң-меңи дээрге бистиң чуртувустуң байлаа-дыр. Оларның когун үзүп болбас. Шаанда тыва улус кыс аңнарны хоратпайн чораан. Олар колдуунда-ла эр аңнарны — тени, сынынны, хүлбүстү, буурну өйлеп адып ап чораан. Бо чорук дээрге тыва кижилерниң хан-дамырында шуут сиңниккен үнелиг чаңчыл деп билип чорууър мен.

Амгы үеде байдал сыр дедир баргаңын кайгаар кижи-дир мен. Эрткен чылдың июнь айда Үүр-Сайыр арыгачы чордум. Өөрүүр харамачок, муңгарап келдим. Шаанда хой, өшкү-биле кады оъттап чораан те, чуңма шуут көзүлбестээн болду. Арыгаан чаңында хөлзээтиниг черде чок ирги бе деп бодаан кижи мен. Мында ажылдап, чурттап чоруур малчыннар-биле чугаалажырымга, те, чуңманың когу үстүр четкен деп чугаалады лар. Чүге когу үстүр четкенил? Ооң чылдагааны мындыг. Дижнигe чедир чепсегленген, улуг онтуг боолар лыг, моторлуг хемелерлиг, «ийи буттуг бөрүлер» дирткен тоттеглекчилер те, чуңманы, балык-байлааны, аң-меңни, куштарны когун үзе узуткап, кыргып-хыдып турарында. Харын-даа чамдык егерь дээр кижилер аң-меңниң когу үстүрүнге улуг «дузаны» чедирип турары чажыт эвес болгай.

Төрээн черим Кашпалды эргип чорууръмга, дыка-ла чаржынчыг апарган чорду. Саян-Шушенск суг электри станциязын туткан соонда, Саян далайның суу Кашпалды. Шөгүрүң кедергей-ле үрээн чорду. Улуг-Хемче кирген хемнер аксын суг хөме алы берген. Тараа тарып турган шөлдерниң чамдык кезии арткан, даглар ның белдерин суг чире шаап каан. Шаанда мал сүрүп чорааныывыс кокпа оруктар шуут читкен, хем унунуң арга-ыяжын суг тура шаап аппарган.

Электри чырыын Тываның, Хакасияның хогжүлдезинге, бо девискээрниң байлаан шиңгээдип алырынга улуг ажыктыын эки билир мен. Ынчалза-даа төрээн черим Үрбүн суур чүгле паспортумда арткаш, өгбелериниң хөөр-чевээ суг адаанда барганын бодап келирге, кижиге дыка-ла хомуданчыг, муңгаранчыг боор чүве-дир. Мындыг хомудал чүгле мээң сагыш-сеткилимни эвес, харын-даа Чаа-Хөлдүң, Кашпалдың бүгү чурттакчыларының хөрек-чүрээн өйүп чорууруң билир мен. Төрээн чуртум Кашпалдың чамдык кезии суг адаанда кире берген-даа болза, бо черде Саян-Шушенск заповедниги туруптан-даа болза, бодумнуң төрээн черимге ынак. Кашпалдың чаштанчызы боор артар мен.

Раиса ОНЧАТПАЙ.

КЫЗЫЛ ДЕПТЕР ХЕРЕК

«Тувинская правда» солуннуң 1989 чылдың сентябрь 3-те үндүрүлгезинде биология болгаш география башкызы А. Европ Тыва АССР-ниң Кызыл дептерин тургузар дугайында чугула айтырыгны көдүрген. «Кызыл дептер херек» деп эгелиг чүүлүнге «Амгы үениң кижизи бойдуста бодун долгандыр турар дириг амытаннарны болгаш үнүштерни билбес болза, бодун культурлуг мен деп санаар эргези чок. А Кызыл дептер бисте чүге чогул? Чурттакчы чонну кижизидеринге Кызыл дептерниң ролю улуг дээрзи чугаажок. Ол бойдус камгалалын пропагандалаарынга, бойдусту болгаш ховар дириг амытаннарны, чидип бар чорууp үнүштерни камгалап, катап тургузарынга улуг ужур-дузалыг» деп, автор бодунуң бодалдарын ажыы-биле илереткен. Республика девискээринде дириг амытаннарны болгаш үнүштерни камгалаар база оларны чогумчалыг ажыглаар талазы-биле бо бижикчиниң дүвүрелин илереткен одуругтар-биле чөпшээрешпейн баары берге.

«Бойдустуң дириг амытаннарын камгалаарының болгаш оларны ажыглаарының дугайында» ССРЭ Хоойлузунда бойдус чонунуң хууда байлаа болур ужурлуг дээрзин тодаргай айыткан. Маңаа хамаарыштыр бойдустуң ховар болгаш чидип бар чоруур аң-мең, үнүш курлавырларын камгалаарының комплекстиг хемчеглериниң үндезини — ССРЭ-ниң Кызыл дептерин 1978 чылда тургускан.

Тываның Кызыл дептериниң баштайгы кезээн тургузар ажылдары 1984 чылда чорутkан. Бөлүк эртемден-ботаниктер Тываның чер үнүжүнүң данзызын тургузар талазы-биле боттарының баштайгы ажылдарын доосказш. Сибирьның «Наука» ном үндүрер черинге «Тыва АССР-ниң ховар болгаш чидип бар чорууp үнүштери» деп аттыг номну үндүрген.

Ук номда ховар үнүштерни айытканындан аңгыда, оларның үнүп турар черлериниң картазын база тодаргайы-биле көргүскен. Оон аңгыда, оларның экологтуг, биологтуг байдалдарын база оналап бижээн.

Тыва АССР-ниң Бойдус камгалалының куркомитеди тургускан соонда Тываның Кызыл дептерин дарый тургузарының айтырыы улам негеттинип келген. Бойдусту камгалаары болгаш ооң үнүш курлавырларын чөптүг ажыглаары-биле холбаштыр ховар болгаш чидериниң байдалында туруп турар дириг амытаннарның база үнүштерни камгалаар, оларның турар черлерин ажаап-карактаарынче угланган комплекстиг хемчеглерни ажылдап кылырының талазы-биле тускай шиитпирни Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлели хүлээп алган.

Ук хемчеглерни ажылдап кылырының талазы-биле сураглыг эртемденнер, биолог специалистер кирген комиссияны тургускан. Ховар болгаш когу үстүп бар чоруур дириг амытаннарны, үнүштерни, Тываның девискээринге өстүрүп көвүдедир талазы-биле кордунуп турар ажылдарны Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелинге кыска хүусаада киирип бадылаарын комиссияга даасkан. Тыва АССР-ниң Кызыл дептериниң авторлар коллективин болгаш редакция коллегиязын бадылаан.

Чүгле Тываның эвес, өске-даа черлерниң специалистериниң киржилгези-биле Тыва АССР-ниң Бойдус камгалалының куркомитединиң бо талазы-биле баштайгы ажылчын хуралы эрткен чылдың ноябрь айының төнчүзүнде эрткен болгай. Чаа билдинген үнүштерниң, сүт эмиреериниң, куштарның, балыктарның, курт-кымыскаяктарның дугайында медээлер чыып кылыр секторларны тургускан. Даңзыны ССРЭ-ниң Кызыл дептериниң ийиги үндүрүлгезинде схема ёзугаар чорутkан. Негелде ёзугаар аңаа ССРЭ-ниң болгаш РСФСР-ниң кызыл дептерлеринде киир бижиттинген чүүлдерниң республикада чер девискээр аайы-биле турлагжылын турарын база айыткан болур. Дириг амытаннарның болгаш үнүштерниң өске хевирлерин Тыва АССР-ниң Кызыл дептеринге киир бижиирinge специалистерниң хыналда үнелээшкинин болгаш ук комиссияга хамаарышпас ведомстволарның бадылаашкыны күштүг болур.

Тыва АССР-ниң Кызыл дептерин үндүрүп белеткээри чугула болгаш харыысалгалыг ажыл. Моон түңнелинде республиканың девискээринде ховар дириг амытаннарның болгаш үнүштерниң камгалалын күштелдирер талазы-биле практиктиг ажылдарның кол угланыышкыннарын тодараттынар болгаш бойдустуң ол курлавырларын улам көвүдедип өстүрериниң аргалары билдинер.

Бо ажылдарга аңныыр тывыш, балык болгаш аңчы ажыл-агыйларының специалистери, аңчылар, республиканың биология башкылары база чурттакчы чон идепкейлиг-биле киржир ужурлуг.

Ынчангаш бо материалга хамаарыштыр боттарының саналдарын, шүүмүлделеринерин болгаш эскериглерин дараазында адреске чорударыңарны чалап тур бис: Кызыл хоорай, Московская кудумчузу, 2. Тыва АССР-ниң Бойдус камгалалының күрүне комитеди, экология телефону 3-22-16.

Олег ГАВРИЛОВ.

Тыва АССР-ниң девискээринде ховар болгаш чидип бар чоруур дириг амытаннарның болгаш үнүштерниң даңзызын тургузар талазы-биле комиссияның секретары.

БӨРҮЛЕР БОЛГАШ АҢНАР

Бөрүлер кончуг оваарымчалыг, дүн чоруктуг, эскертинмес араатан аңнар. Оларның бойдуста амыдырап чоруурун кижилер чоок-кожа чурттап-даа оргаш, белен эскербейн барып болур. Оларның амыдырап чорууру чүгле дуржулгалыг аңчылар эскерип болур. Ол ышкаш кышкы үеде ис-дажындан, үүлгеткен «ажылдарындан» билип ап болур.

Сөөлгү чылдарда бөрүлерниң көвүдээниинден аң-меңниң баш-саны хамаарылгалыг кызырлып турар апарган. Ынчангаш ол араатаннарның баш санын чогуур хемчээлинге тударынга эвээш эвес үе болгаш ниитилелдиң чарыгдалдары негеттинер. Чээрби-үжен чылдар мурнунда бөрү-биле демисел кажан-даа кошкавайн турган, ол ышкаш кайы-даа үеде кошкавас ужурлуг. Ол үелерде девискээр аайы-биле бөрү узуткаан аңчыга шаңнал кылдыр өзеп чинр хойну-даа берип турган-на болгай. Кол-ла чүве экономикага хора чедирбезин бодааш, ол үеде улус бөрү уязы, үңгүрү дилээр, бөлүтлежип алгаш аглаар-даа турган-ла болгай. Сөөлгү чылдарда демисел кошкаан деп болур, ооң чылдагааннарын кижи бодаарга, ниитилелдиң ол араатаннарга хамаарылгазының өскерилгенинде деп болур. Чижээ, санитарлыг ажыктыг талазы болгаш серемчилелди кошкатканында.

Бөрү чүгле аңнарга болгаш куш аймаанга когарал чедирип турар эвес, ол ышкаш ниитиниң мал-магаынга улуг когаралды база чедирип турар.

Чижээ, беш-алды бөрүден тургустунган, өөр бөрү чылда ортумаа-биле өске аң-меңни болгаш куш аймаан санаваска безин, 10-14 сыын-мыйгакты узуткаар.

Бир эвес бөрүнүң бир өөр бөлүүнге 600-800 дөрбелчин километр девискээр онаажыр болза, Эрзин районнуң арга-арыг-биле шыптынган шөлү ындыг-ла улуг эвес — 5 муң бичин ажыг дөрбелчин километр, ол хире девискээрге ортумаа-биле чеди хире өөр бөлүк амыдырап болур, оон черле көвүдедип болбас. Бөдүүн экономиктиг санаашкын-биле алырга, 80-100 хире сыын-мыйгакты, өске аң-меңни санаваска, ол хире санныг бөлүк узуткап болур. Эскерип чорууурга, бөрүлерниң санитарлыг талазы ындыг-ла көскүлең эвес, аарыг болгаш бертик-бежел аңнар арыг-силиг бойдуска турбас боор деп бодаар мен.

Кышкы үелерде тудуп каапкан аңнарны топтап көөрге, чедишкен болгаш күжүнде аңнар боор турар. Ылаңгыя улуг бүдүрүкчүлүг, шын мага-боттуг, чедишкен сыыннар боор турар. Ындыг «шилгаттынганы» чоруктуң түңнелинде, сыын-мыйгактың хевиринге, салгалынга өскерилгелерни «санитарларывыс» чедирип болур. Бо хире сайзырай берген үеде санитарлыг таланы чүгле бөрүлерге идегеп каарга таарыжыр бе?

Херек кырында ап көөрге, бөрүлерниң баш саны нормa-чижээнден хөй боор турар. Чижээ, Тарлашкын, Сөөл-Чер, Улар хемнериниң девискээринде ийи хире өөр бөрү бар. Кол-ла аң турлаа Эрзин хемниң девискээринде үш хире өөр бөлүк барын эрткен кыштың хыналда-эскерилгезинден илерээн. Ол ышкаш Нарын хемниң девискээринден бурунгаарлаарга ээн чыдар Качык, Церингийн-Голдан Хусуин-Гол хемнерге чедир чеже өөр барын бодап көөрге, бөрүнүң баш саны дүвүрээзинниг байдалга кээп болур.

Бөрү-биле демиселди черле кошкадып болбас, аң-меңи дээрге-ле ниитилелдиң экономиказының бир өнчү хевири боор турарын аңчы кижи бүрүзү билир турар ужурлуг.

Бойдустуң бир хевири болганда, чурттап-амыдыраар эргелиг, бөрүлерни кижилер кажан-даа төндүр узуткап каап шыдавас. Төөгүден бээр истеп сүрүүшкүнге шыдап эрткен араатан болганда, ооң когу үстү бээринден черле корткан херээ бар деп бе?

Алдан-сезен чылдар арызында аажок өскен сыын-мыйгак сөөлгү беш-алды чылдардан бээр көзүлдүр-ле кызырылган. Аңаа эвээш эвес киржилгени чугаа чок, бөрүлер база ээлеп турар.

Алдан чылдарга чедир турган хөй-хөй эликтер, чээреннер, тарбаганнар, тоглуктар ам шуут төнген деп болур. Чамдык эш-өөрлерниң чугаазындан алырга, ынаар-мынаар көшкен-даа дээр, олар-биле черле чөпшээрешпес мен. Аң-меңи төрээн, өскен черин кажан-даа кагбас, чоруй барбас. Кагза-даа, чорза-даа, чүгле кезек, түр када, чем чогундан ийинге азы бойдус халавындан.

Ол чугаа дээрге бүрүүнү боттарындан чайладып турары ол болур. Оларның ээлээзини, төнүп турары чүгле кижилерниң салдары, истеп сүрүүшкүнү, хамаарылгазы боор турар.

Сөөлгү үелерде боо-моңгунуң, машина-техниканың көвүдээниинден контрольхыналда кылбайн, чон ортузунга тайылбыр-кижизидилге ажылын кошкак чорудуп турарындан аң-меңниң баш саны чылдан чылче көзүлдүр-ле кызырлып бар чоруур.

Боо-моңгу чөпшээрээр органнарда хажыдыышкыннарның түңнелинде, араалыг аң боолары ёзулуг ээлеринге четпейн, чамдык эрге-дужаалдыг эш-өөрлерде бар боор турар. Оон аңгыда, ийи-чаңгыс тоттеглекчилер арызында кылымал боолардан эгелээш, аң бооларынга чедир бар боор турары чажыт эвес. Олар часкы үеде төрүүр четкен аң-меңни, күскү эдержилге үезинде чедишкен аңнарны узуткап турар. Ындыг тоттеглекчилерге ажыл чок, ажык-кончаа сүрер улустар база хамаарыжыр. Боттуң мал-магаынга дегбес, чүгле аң-меңи, ылаңгыя хоруглуг часкы-чайгы үелерде, аң эъди-биле амыдыраар кижилер араазында эвээш эвес деп билир бис.

Районнуң аңчылар ниитилелинде 140 хире кижи бакташ турар, кижигүн эвес 60 хире кижи аңнап турар. Ындыг кижилер тоттеглекчилерге хамааржыр апаар. Кежигүнге кирип алган кижи канчаарга-даа харыысалгалыг аңчы болур дээрзин эштер билир апаар.

Бөрүлер-биле үргүлчү демисел ажылы чорудуп келген эки тура аңчыларга, ылаңгыя малчыннар О. С. Намдал биле Д. Б. Кунгааны хамаарыштырып болур.

Аңныыр болгаш совет ажыл-агыйның специалистери кичээнгейни дуржулгалыг эки тура аңчыларже угландырар болза эки, оларны херек ужурлуг чепсек-херексел-биле болгаш бөрү узуткаар хоран-биле хандырар болза эки.

Аң-меңи бойдустуң байлаа болганда, оларны тоттеглекчилерден болгаш бөрүлерден камгалаары — аңчы кижиниң дорт хүлээлгези, ол ышкаш бойдус камгалалынга идиг, ажыл-чем программазының күүселдезиниң бир талазы болур.

Валерий КӨШКЕНДЕЙ

ЧЫЖЫРГАНА

Чыжыргана, чыжыргана,
Чип-ле ханмас чыжырганам,
Амданнангаш ажырганыр
Амзап ханмас чыжырганам.
Арбын чонум эми болган
Ажыктыг-ла чыжырганам,
Бүгүлеге хүндүледип,
Буяныңны көргүстүң-даа.
Чөкпек сарыг чыжырганам
Чөгел төнген ыстап туру.
Чазый-чилби тоттеглекчи
Чаза базып каапкан болду.

Чыжыргана — амданныг кат, артында-ла сүтсүг. Ылаңгыя сүтке хоюткан ижерге амданныын чүү дээр, чаактарым суу төктүр.

Мээң өскен-төрээн чемим — Хемчиктиң кыдыында дургаар чыжыргана чөкпек-чөкпек, сарыг-сарыг апаргылаан тургулаар. Кыштың чыпарсоолу дүжерге-даа ол амданын салбас. Ол чаагай үнүштүң чаны-биле эрткен кижи магадавас аргажок турган.

Сөөлгү каш чылдарда көөрүмге бирги кончуг чөкпек, сарыг чыжырганаларым чок, кээргенчиг кончуг хөлүйүп калган, будуктарында санаар болза, беш—алды хире каш кат артып калгылаан тургулаар. Будуктарын сыйгаш, черде октагылапкаш, саспай базып каапкан, артында-ла адырааш аңаргылаан. Аңаа чыып чиирин чигеш будуктарынга дегбээн болза, олар ынчаар бакырапас ийик. Ону ам кымнар үреген турары деп айтырыг тургустунуп кээр. Ону шуут билир бис. Бистер боттуус-тур бис ийин, эргим чоным! Ынчаар үреткээриниң орнунга харын-даа ооң өзүп-көвүдээринге дузалашкан болзувусса. Улуг кижилер бо дугайын эки билир, а өзүп орар чаштарга, аныяк-өскенге бойдустуң хайыралын ынчаар хилинчектевес кылдыр чагып-сургап турган болзувусса, олар угаан-медерелдиг кижилер болгай, биле бээр. Ол хайыраан, чараш үнүштү кээргеп көрээлиңер!

Ийе Хемчик арыы чыжыргана-биле байлак. Чадаананың арга-арыг чериниң Сүт-Хөлде салбыры чылдың-на эвээш эвес чыжырганаңы ажаап ап келген. Ону кактап, арыглап чыыры ындыг амыр эвес, ол база улуг чымыштыг ажыл. Аштап-арыглап каан ол эм катты тонна-тонназы-биле Саян артынче ажырып, аңаа улуг заводтарга болбаазыраткаш, аарыг кижилерни эмнээринге херектээр кылдыр ёзулуг эмни кылып үндүрүп турар. Ынчалза-даа ол эмни Тывага ажыглап турарын билбес мен. Өске кижилер билир-даа чадавас.

Мээң бир бурят өңнүүм уруг бодунуң чериниң чыжырганазындан кылып каан суксун-биле мени хүндүлээнип сактыр-дыр мен. Ишкеш, ижип ханмаан мен, амданының чаагайы кедергей. Олар боттарының төрээн чериниң кат-чимизин, балык-байлааның тоттеглекчилерден камгалап, хумагалыы-биле чыгташ, күрүнеге дужаап, аъш-чемге, суксунга аажок ажыглап билир улус болду.

Бистер база Төрээн черивистиң эгээртинмес байлаанга чоргаарланып, өскил-сагыжывыстан ынакшып, камгалап, кадагалап көрээлиңер. Бистиң соовуста чаш салгалывыс бар болгай. Оларга арттырып кагзывысса. Хүнүн бодавайн, сөөлүн база бодаза эки боор.

Зоя КЫЗЫЛ-ООЛ
Кызыл хоорай.

ХОВАРТАДЫ-ЛА

Шаанда Улуг-Хемниң Эъжимге те, чуңма, элик, хүлбүс дээш каш чүзүн аң хөй турду. Чылгыны Эъжим хемни кежир сүрүптерге, балыктарның өзэ агара берген суг кырынга салдап кээр чүве-ле болгай. Аң-меңи, элик, хүлбүс хойлар дег мээстерге оъттап чоргулаар. Ам бисэги дег чүве чок-тур.

Эъжим хем 41 кежиглиг чер чүве. Ол кежиглерге четки салып, ону дуй салып турган даштарның орну амдаа артып калган чыдыр. Оран-таңдының байлаан шак мынчаар кайы хамаанчок тоттеглел кээрге, ам Эъжим хемниң суундан өскүс байлаң-даа тывары бергедээн. Шаанда улуг аң — сыын, мыйгак өөр-өөр оъттап чоруур черлерде улуг аң изи ам шуут көзүлбестээн. Аңаа ийи-чаңгыс чеде бергеш көөрге, машина-техника изинден өске, кижи чүнү-даа көрбес-ле-дир.

Эъжим бажы чайлагларга чайын кат-чимис дыка үнер турган. Ам аас дээр кат безин тывылбастаан. «Комбайн» дээр шаараш демирлер кылып алгаш, кат-чимисти шүүреп алгаш баарга, ооң орнундан дараазында чылын чүү-даа үнмес боор-дур. Ол чүл? Ийи-чаңгыс алыксак-чиксек кижилерниң тоттеглекчи чорууну херечизи-дир.

Республиканың Аңныыр ажыл-агыйының база Бойдус камгалалының күрүне комитединиң ажылдакчыларының талазындан хыналда кошкак боор турарын ажыглап алгаш, оон-моон келген кижилер черниң байлаан чыл-чылы-биле хоозурадып келгени чажыт эвес-ле болгай. Бо талазы-биле хыналдаларны, рейдилерни доктаамал чорудуп турар болза, мындыг тоттеглекчи чорук кайын турар деп. Аң-меңдаа, кат, тоорук-даа ынчаар ховартавас-ла болгу дег. Аң-меңниң баш санын катап тургузар, кат-чимисти өстүрер деп бодаар болза, бир дээштиг хемчег алза чогуур. Эъжим тайгазындан аңнап, диииңээрин беш чыл иштинде хоруп көрзе чүл деп саналым бар. Мону чогуур черлер өөренип көрзе чогуур.

Даш-оол ЛОПСАН.
Улуг-Хем районнуң Хайыракан суур.

ӨРТТЕН АРТПАС

«Өлдеп артар, өрттен артпас» деп тыва улустуң үлегер чугаазы бар-ла болгай. Бо чурукта буруу чок куу ыяштарны көрүңер даан. 1974 чылда Улуг-Хем районда Хүүле, Шимээлиг, Артыы-Хем, Иштии-Хем, Ашак-Туразы, Кадай-Туразы деп хемнер уннарынга улуг өрт болгаш, түс-түс гектар аргаэзим өрттениp кагды. Ол болган өрттүң бойдус байлаанга чедирген когаралы улуг. Өрт халавынга таварышкан арга ам-даа куу хевээр турбушаан.

Кара-Дыт дээр хемчигеш шаанда Хүүле-Хемче кирип агып чыткан чүве. Ам Кара-Дыт хемниң суу шуут кургаан. Хүүле, Шимээлиг хемнериниң суу кургаарының кырында келген. Шак мындыг черлерни мооң девискээринде турар совхозтар камгалап кадагалаар кылдыр шилчидип бээр айтырыгны өөренип көрзе чүл?

ЧУРУКТА: он беш чыл бурунгаар өрттенген, будуу чок куу ыяштар.

Маадай-оол ОПАЙ-ООЛДУҢ сөзү болгаш фотозу.

МӨҢГҮН-ТАЙГАДА АРТКАН

Тарбаганнарның колониязы (бөлүү) Тывада чүгле Мөңгүн-Тайгада арткан. Ындыг турбуже, бо ховар апар чыдар дириг амытанны ук районнарның чурттакчылары аңнап өлүрүп турар. Райкүүскомнуң тускай доктаалы-биле тарбаганны аңнаарын хораан-даа. Тарбаганны канчаар камгалап, ону аңнавазының чурумун сагып турарын көрүп, рейдини аңныыр ажыл-агый черлериниң ажылдакчылары чоруткан. Чолдак-Оруук деп арт кырынга ССРЭ-ниң 60 чылы аттыг совхозтуң ажылчыннары Андрей Каң-оол, Кара-оол Донгак, Маадыр-оол Донгак олар шупту 5 кижи тарбаган үңгүрү казып, 5 үңгүрүң үрэп, 1 тарбаганны өлүрген. Тарбаганны өлүргени дээш оларны 100 рубльге, үңгүрлерин казып, тарбаганнарның чурттаар черин үрээни дээш 500 рубльге торгаан.

Бир эвес Мөңгүн-Тайгага тарбаганны аңнаарын мынчаар уламчылаар болза, аңның бо хевири шуут чиде берип болур.

Григорий СИБИРЦЕВ.

ДЕМДЕКТЕР БАР-ДАА БОЛЗА...

«Тыва даг-дүгү» комбинаттың удуртукчулары Ак-Довурак хоорайның хөй санныг чурттакчыларының саналын барымдаалап, ону өөренип көргеш, хоорайның экологтуг байдалын экижидер, ону янзы-бүрү ыштан, газтан, довурак-доозундан арыглаар талазы-биле хемчеглерни алган. Бо сорулга-биле хоорайны оя бээр оруктү эрткен чылын кылгаш, ону ажыглалга киирген.

Ам ында байдал улуг-ла өскерилбээн. Күчүлүг машиналар хоорайның кудумчулары-биле чорууруп соксатпаан. Хоорайже кирериниң орук шимчээшкинин кызыгаарлап турар демдектер бар-даа болза, чолаачылар ону сагывайн турар. Ынчангаш КАИ ажылдакчылары борта бир түңнелден кылыры күзенчиг-дир.

Багыт-оол БАЙКАРА.

Кышкы суур деп фотоэтюд

ИЕ-ЧЕРИВИСТИ БОДААЛ

Бистиң республикавыстың девискээри улуг эвес болгай. делегей деңнели-биле алыр болза, хензиг адыш оюунда дег аан. Ынчалза-даа Тывавыс байлак-даа: аң-меңи, балык-байлааны, чараш бойдузу мында доктаамал чурттап турарларны-даа, республиканың аалчыларын-даа өөртүр.

Ынчалза-даа ол байлакты камнап, хумагалап билбезивис, чер-девисти бодавазывыс аажок, караанга көзүлгенин-не алырын, чиирин бодаарывыс хүнден хүнче улам күштелип орар дизе, частырыг болбас. Ону бадыткаарда ырак барган херээ чок, республика солуннарын ажыдарга-ла, бойдусту кээргээнин илереткен, ону камгалаарынче кыйгырган одуруглап бо-ла чоруур.

Бойдусту камгалаар, ооң аң-меңин өстүрер, келир үениң салгалынга арттырар деп бөдүүн шынны билбес, караанга көзүлгенин-не алыр, чиир тоттеглекчилерни канчап кезедирил. оларга кандыг хемчег хүлээтсе экил деп бодал чүгле мени эвес, бүгү чонну дүвүредип турар. Ынчангаш маңаа хамаарыштыр бодумнуң хензиг саналымны солун дамчыштыр киирер бодап ор мен.

«Шын» солуннуң чамдык авторлары чижээ, Моңгуш Эрген, Борис Күжүгет олар аңныыр-тывыштыг девискээрлерни ында Советтерге, ажыл-агыйларга хүлээдип бээри чугула деп санап турар, аңаа каттыжар мен. Амгы үеде кайда-даа ажылдаксаар күзелдиг кижилер хөй болгай, оларны өйлүг хемчээлдиг кылдыр аңнаар ажылдап берзе, күрүнеге-даа ажыктыг, бойдуска-даа камналгалыг. Чүге дээрге ол черниң ээлери Советтер, ажыл-агыйлар болганда келир үезин база бодаар, аң-меңин, балык-байлааны кайы хирени канчаар өлүрүп турарын ол черниң чону-даа контрольдаар болгай. Оон аңгыда, амгы бот-акшаланыышкын, бот-орулга-чарылга үезинде совхозтарның саң-хоо байдалынга-даа деткимче болур.

Бисте аңныыр-тывыш ажыл-агыйын харыылап турар тускай каттыжыышкын бар. Күрүнеден хөй машина-техниканы алган, акша-шалыңныг хөй-ле чөпшээрел бижиктиг аңчыларны ол тудуп турар. Чогум оларның күрүнеге, республиканың бюджединге киирип турар орулгазы, ажыы кайы хирел? Ону кым билирил? А хоразы харын илдең — туттурган тоттеглекчилер араанда оларның аттары кире берген боор-дур. А ындыг «эргелелдиң», ындыг «аңчыларның» биске ажыы бар бе? Ында өйүн хемчээлин билбес тоттеглекчилер бар деп дидими-биле чугаалаар апаар. Аңаа чижек кылдыр «Тувинская правда» солуннуң эрткен чылдагы бир номеринде үш кижи чүгле сезон дургузунда 120 кишти өлүрген дээрзин бижээн болгай. Ол дээрге күрүнеге дужааганы ол-дур, а дужаатпааны — «кара рынокче» та чеже кирген? «Кара рынокче» кирген деп чүнү-биле бадыткаар сен деп меңден айтырар чадавас. А «чиирин» деп чүнү-биле бадыткаарыл?

Ынчангаш бүгү айтырыглар-биле чергелештир аңныыр-тывыш айтырыын база чугулалап көөр, ону кичээнгейге алыр үе келген боор.

Иван ЛОПСАН.

Уругларга кыска чугаалар

УДУРЛАНЫКЧЫЛАР

Бистиң кудумчувуң оолдары чыглып келген.

— «Дайын» деп ойнаалыңарам — деп, Моңхор саналдаан. Бистер дөгеревис чөпшээрештивис.

— Ыңчаарга дайзынның талазынга кымнар ойнаарыл? — деп, Наран хенертен айтырган.

Оолдар аайын тыппайн, эгиннерин кыстылар. Мен тургаш:

— Тииледтирген тала дайзынныы болур ол-ла — дидим.

Ийи талага үстүп алгаш, «дайынны» ойнап эгеледивис. Чүгле хөлчок үр ойнадывыс. Чүге дээрге кайызы-даа тала дайзын болурун күзевээн.

ЧАПТАНЧЫГ ЧУГААЛАР

Ырактан келген утбазы дуңмазын чаптап:

— Каш харлыг ийиң сен? — деп айтырган.

Дуңмазы шала тулуксай бергеш:

— Херим иштинде харларны санап шыдавас кижилер мен ийин — диген.

Урана ӨЛЗЕЙ-ООЛ.
Сүт-Хөл районнуң Ийме суур.

5 харлыг Сай-Суу ачазының машиназын өске чорааны мунуп алган черда көрүп каан чугаалаан:

— Угбай, көрдааң, дуу от кижи ачамның машиназын ведип алган чор.

• • •

3 харлыг Мерген оргуудан ... Авазы чеде бергеш:

— Канчап бардың, оглум? — дээрге, ол ыглавышаан:

— Бо орук мени дүжүр идипти — дээн.

Аржаана ХЕРТЕК.
Бай-Тайга район.

5 харлыг Мерген кырган-авазы-биле хараганнар чоогунга кылаштажып чорааш, чылан көрүп каан. Оон кырган-авазын кый деп алгаш, чыланче айыткаш, мынча дээн:

— Кырган-авай, дуу көрем дайзын чыдыр.

• • •

Мерген 3 харлыг тургаш, дыштанып чыткан кырган-ачазын көөрге, баштай удуп чыткан, оон көрүптерге, караан көрүп алган чыткан.

— Кырган-авай, кырган-ачам караан ам чырыдып алган чыдыр — дээн.

• • •

4 харлыг Серёжа авазы, ачазы-биле тайга үнүп, каттап чораан. Авазы дытче айыткаш:

— Дуу чочагайның чаражын көрем, оглум — дээн.

— А утбам бе, авай? — деп айтырган.

Авазы чочагай дээрге, Чочагай деп утбазын чугаалап турар деп бодааш, ынча деп айтырып турганы ол.

Серенмаа МААДЫР-ООЛ.
Кызыл-Мажалык.

ӨҢНҮКТЕР

Болд деп оол арыг иштинге эрес-дидим кызыл шериг болуп ойнаан. Даайының кедип чорааны хаваанда беш-адыр сылдыстыг эрги бөргүн бажында салыпкан, ножазы оолдуң белекке бергени ыяш селеме-биле чепсегленипкен. Болд арыг кыдыынче үнүп келгеш, ыглап турган Цэцэг дээр бичии уругну көрүп каан. Ол оон чанынга маңнап чеде берген.

— Сени кым базынчактапты? — деп, оол айтырган.

Бичии урут харыы-даа бербейн, ишкирнип каап турган...

— Мени улуг ыт коргудупту — деп, ол ам-на чугаалаан.

Ону дыңнай каапкаш, Болд ангадай берген. Чүге дээрге ол боду база ыттардан коргар болгай. «Мен дээрге кызыл шериг кижи ышкажымгай, а кызыл шериглер кымдан-даа корттастар» — деп бодай каапкаш:

— Сүрээдеве, мен сенээ дузалажыр мен. Сени корткуткан улуг ыт кайда барды? — деп уругдан шиитпирлиг айтырган.

Цэцег карактарының чажын чоткаш, селбегер шырышче айыткан. Болд селемезин өрү көдүрген:

— Дайынчылар! Мээң сооммиле! — деп алгыргаш, маңнап ыңай болган.

Шырыш аразынга чыткан ыт корткаанындан тура халааш, бажының ууңче маңнапкан. Болд улам дидимнениш, оон соондан чүгүрүпкен.

— Ура-а-а! — деп ыткыр алгырбышаан, селемезин чайгылаан.

Ытты ойладыпкаш, оол Цэцэгке чедип келген. Уругнуң чаактарында чаштар ам-даа кургаваан, ынчалза-даа ол өөрүшкүлүү-биле хүлүмзүрээн.

— Болд, сенээ четтирдим! — дээш бичии урут оолче хензиг холун сунган.

Болд биле Цэцэг арыгда кокпалап аалынче өөрүшкүлүг базыпканнар.

Д. ДАВААНЯМ.
Моол чогаалчы.

БИЧИИЛЕРНИҢ ЧУГААЗЫНДАН

Алды харлыг Лилияның чарылбас эжи оол Бады-Мөңгениң авазы Лилиядан айтырган:

— Мөңге өзүп келирге, шеригже аппаар болгай, ынчан чанчаар сен, Лилька?

— А мен партизаннай бээр мен. Кыс партизаннар база турар чоржук, телевизордан көрдүм — деп, демгизи дүште-даа чок мындыт.

• • •

Үш харлыг Роза альбом көрүп ора, ыткыр чугаалаанган:

— Авамның оглу кайда чоор?

• • •

Эмгежок хөй эниктерин эмзирип чыткан ытты Чечек көргеш, ону чедип алгаш чораан авазынга хөөрээн:

— Авай, ава-ай! Доо ол херээжен ытты көрем

• • •

Садиктен чаа келген Чойгаанага авазы ыткыр кылдыр ном номчуп берип орган. Багай аажы-чаңныг уруг дугайын ол дыңнааш, дегийт айтырган:

— Авай, ол Таняның фамилиязы кым-дыр? ...Аа, ынчаарга ол бистиң бөлүүвүсте Таня эвес ышкаштыр. Бисте Таняны Моңгуш дээр болгай.

Седип МОНГАЛ.

Алексей СОДУНАМНЫҢ «Эмчиниң хайгааралында» деп фотоэтюду.

ЧАСКЫ
Тоол

Хаан-Херети куш бүгү-ле куштарның хааны чораан чүвең иргин. Хамык куштарның эң бичезинге Часкы күжүр санадып чораан чүвedир.

Хаан-Херетиниң уруу Часкы бичии боорга, оон далбаннадыр ужар чаптанчыы конгу боорга, оон-биле ойнаар бооп-тур. Часкы хөөкүй өөрүнге чеде бергеш: «Хаан-Херети сугда күдээлеп турар-ла болгай мен...» — деп мактанган-даа чүвең иргин.

Канчап-ла ийик, ол чугаа Хаан-Херетиниң кулаанга чеде берип-тир. «Магалыг-ла күдээлиг болган-дыр мен, барып-барып чаргаш Часкы» — деп, куш хааны хорадакcап, аяк дег ала караан аңдара-дүңдере көрүп орган ...

Бир кежээ Часкы чедип кээрге, Хаан-Херети айтырып-тыр:

— Часкы күдээ, силер чогум чүү деп куш силер, тайылбырлап көрүңерем. дыңнап, тапнып ап көрейн — деп-тир.

— Хаан-Херети, Хаан катым! Силер эрткен чылын бүгү куштарның шуулганын чыттан болгай силер. Силерниң оң таланарның эң үстүнге олурган хүрең кандаазалыг, коңзагар хаайлыг, коңгагар кара эр ол мен-не болгай мен — дээн-даа чүве-дир эвеспе.

Хаан-Херети кажанда-даа каттырып көрбээн каткызын орта каттырып, часкы күжүрну: «Күжүр эрни, эр кара ээзир бо ышкажыл» — — деп шаанга кинр кочулап шооткан дээр.

Хөөкүй Часкы ыяткаш, оон бээр-ле хүндүс ушпас, кымга-даа көзүлбес, чүгле дүн караңгызында ужар болу берип-тир.

Опаа ТАС-ООЛ.

«АЗАСТЫ» КӨРҮКЧҮЛЕР СОНУУРГААН

Эрткен субботада, январь 13-те, Тываның «Хүндүлелдиң Демдээ» орденниг хөгжүм-шии театрынга Кызылдың урал чүүл училищезиниң «Азас» танцы ансамблиниң концерти болган.

Залда хостуг олут санныг. Көрүкчүлерниң колдуу аныяк кижилер болгаш концерт эгелээр шагны четтикпейн, адыштарын часкагылай кагылап олурдулар.

Көжеге ажыттынары-биле, сценага хореография салбырының сургуулдары костүн келди. Күүсетее чогуур танцыларны училищеле башкы Алла Георгиевна микрофон дамчыштыр чарлаан. Кайы курстуң сургуулдары күүседирин, танцыны кымның тургусканын кыскажы-биле тайылбырлап каап олурду.

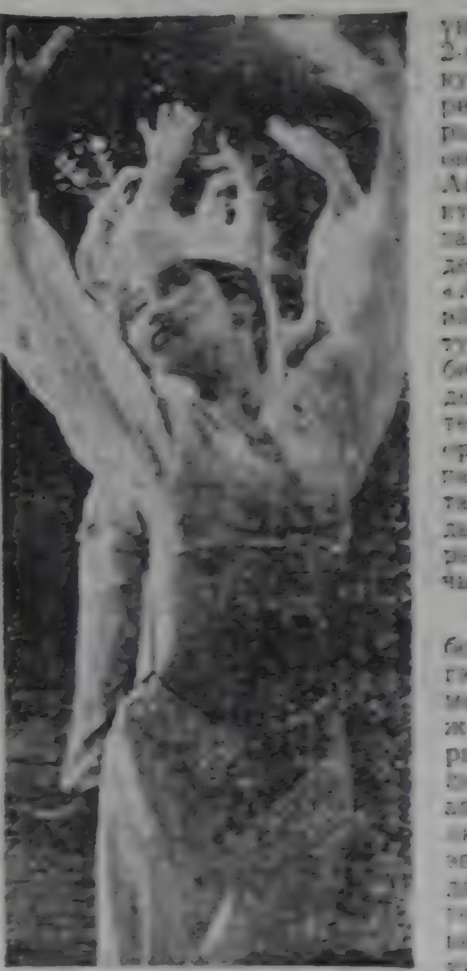

Концертти хореография салбырының бирги, ийиги, үшкү курстарының сургуулдары ооредилге-танцы этюдтары-биле дараалаштыр эгелээн. Оон соонда «Польша», «Россия», «Восток», «Грузия», Испания», «Яблочко», «Венгрия» деп аттыг танцыларны түс-түзүнде национал идик-хептиг, чамдыктарын баян-биле, бир өскелерин магнитофонга бижиттнен аялга-биле үдеп турар. Танцы бүрүзүнүң күүселдези шынарлыг, идик-хеп каастагазы көрүштүг, чараш.

Танцычыларның идик-хеп солуттунуп, дыш ап алырынга эптиг кылдыр «доора» номерлерни ансамбль чедимчелиг ажыглаан. Чижээлээрге, ийиги курстуң сургуулу А. Куйчун дошпулуурга боду үдевишаан сыгыртырга, сыгытчының арыг, тода үнү төрээн чери — Тере-Хөлдүң аң-меңниг, аржаан-суглут, байлак делгемнерин алгай бээр.

«Таңды сынының эдээнде» деп ийи көргүзүглүг танцының «Тооруктуг долгай таңдым» деп кезээнде кол танцычы Урана Кара-Моңгуш күүселдезин ээлгир, чараш кылдыр ойнаан. Аныяк артистерниң хеп-сынының оңчузунуң, танцызының темазының аайы-биле сценаның артыкы көжегезинде чурук каастаалгазы болгаш өңнүг чырыктар өскерлип, танцысамга чараш аян-шинчини берип турар. Ол бүгүнү хөгжүм каастаалгазы улам күштелдирер. Ол танцының ийиги кезээ «Аъдым» деп танцыны хаттыг, чаңныг-дииминиг, күштүг чаъс-чайык соонда, челээш тырткан хүннээректе чиик салгын дег кашпагай 6 оол, 6 кыс теп күүседирге, адыш часкаажыны чыдырт дээр. Күүселдени көрүкчүлерниң үнелеп, хүлээп ап турары ол хире.

Ийиги курстуң сургуулдарының «Якутяночка» деп танцыны (ону ол-ла курстуң сургуулу тургускан) магнитофонга тырттырган ырыга үдедип ойнааның көрүкчүлер чарашсынган. Молдав улустуң көрүкчүлерге таныш аялгазы магнитофондан чаңгыланып кээр орта, национал хептиг оолдар, уруглар сценага чиик адак үне маңнажып кээп, танцы-самын теп турда. «Танцычы оолдарның эң бичиизи, 2-ги курсчу Эдуард Содунам бо танцыны тургускан» — деп, чарлакчы микрофон дамчыштыр дыңнатты. Өөрү оолдардан кыска, шынап-ла, оларның эң бичези кылдыр костүр Э. Содунам бодунуң тургусканы танцызы болган болгаш ындыг бе, шимчээшкин бүрүзүн дидим, бүзүренчиг кылдыр күүсеткен...

Мырыңай чоокта тургустунган «Азас» ансамбльдиң үндезилекчилери — ынчангы 2-ги курсчуларының (ам үшкү курсчулар) «Вейс», «Динара» деп эстрада танцыларын күүседиишин көрүкчүлер кончуг сонуургады. Ыланғыя Анжела, Олег Даваалары күүселделери өскелерден онзаланы ... Ансамбльде үш «салгал» бар: бирги «Азастың» үндезилекчилери, ийиги салгал — 2-ги курстуң сургуулдары, үшкү — бирги курсчулар. Ансамбльде бо хүннерде шупту ... аймак сургуул чыглып ... орус, тыва, бурят, татар, ... танцыларын ... ансамбльдиң репертуарын делгем, интернационалчы кылдыр тургузуп шыдаан.

«Танцы урал чүүлүнге ...» ... ... чараш, парын шимчээшкиннерлиг ... «... эвеспе» — дээн өөрүнчүг болгаш ... кижиге ... Ол концертти ... тургускан ...

ге бузурэр мен.

Чедишкиннер-биле кады четпестер кады-даа турар. Чамдык танцыларга шимчээшкиннерин дидим, ээлгир эвес күүседип турарлар чырыын өжүрүп каан. Залда көрүкчүге адышта дег илдең костүр. Ындыг четпестер эге курс сургуулдарында бар. Күүселде үезинде танцычының бүгү мага-боду шимчеп, ол шурап, маңнап турар болганда, ылаңгыя бөрттерни уштуунмас кылдыр башка таарыштыр быжыглап алза ээн. Бир танцы үезинде аныяк артистиң ... ... Эвиниң олу ... чайы чок, а уштунган бөрт ... кады хөй буттар аразынга танцы төнгүже чедир орбаштынып чытты. Ол ... «Восток» ... Хорезм танцызы» деп ... көргүзүг үезинде ... күүседикчи сценадан үне маңнап чоруй барды а ... артпаш, саарыкты ...

Ансамбльдиң ... танцы-самының ... боттарының ... «Азас» ... интернационалчы эвес ... Дөрт ... тыва ... «... ... национал сургуулдар чогу ол бе? Чүге ындыгыл?» — дижип, көрүкчүлер аразында ... чорду.

Училищениң хореография өөредилгезиниң башкылары Г. В. ..., С. В. Моңгуш, концертмейстерлер Е. В. ..., А. Н. Гусев, режиссёр Т. И. Евтушенко болгаш оон-даа өскелерниң үргүлчүлээн ажылын үнелеп, сургуулдарның боттарының ансамбль тургузуп ап турар аппарганынга чедир мергежээнинге улуг үлүг-хуузу киргенин эки деп демдеглээр апаар.

Валентина САТ.
(«Шынның» корр.).

ЧУРУКТАРДА: «Азас» күүселде үезинде.
Ондар ОХЕМЧИКТИҢ тырттырган чуруктары.

ТВ

ЯНВАРЬ 18
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 «Дубровский». Уран-чечен фильм. 3-4 сериялары. 10.45 Соңгу чүк, Сибирь, Ыраккы Чөөн чүк улустарының национал уран чүүл байырлалы. 11.15 Мультфильм. 11.25 Уруглар шагы. 12.25 Коллаж. (Реклама, чарлалдар, информация). 12.30 «Үе». 13.00—14.15 «Кижи болгаш хоойлу». Эрге-хоойлу видеоканалы. 15.30 Уругларга фильм. «Кула аът». 16.35 Интеграция: инициатива, тывынгыр арга, арыг орулга. 17.05 «Браво, Мария!». БССР-ниң алдарлыг артизи М. Гулигинаның чогаадыкчы ажылының дугайында. 18.20 Мультфильм. 18.30 «Үе». 19.00 «...16 харга чедир болгаш оон улуг назы». 19.45 Д. Верди. Концерт. 19.55 «Дубровский». Уран-чечен фильм. 3-кү сериязы. 21.00 «Үе». 21.30 Чүтула интервью. 21.40—23.50 «Мээң Чайковскийим». И. Смоктуновскийниң чугаазы.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.45 Бойдус эртеми. 5 класс. Бойдуста суг. 8.55 Испан дыл. 9.25 Документалдыг фильм. 10.05 Испан дыл. 10.35; 11.35 Биология. 8 класс. Куштарның амылы-кижи. 11.05 Эртем-тайылбырлыг фильм. 12.05 Киноальманах. 13.20 Ритмниг гимнастика. 13.50 «Хенертен ээр чер». Уран-чечен телефильм. 15.05—15.35 «Төөгүге шылгалда». Документалдыг телефильмниң баштайгы көргүзүү. 17.00 Концерт. 17.20 Мультфильм. 17.35 РСФСР хоорайларының телестудиялары. «Сахалинге хүн демдеглелп». 1-ги кезээ. 18.30 «Үе».

КЫЗЫЛДАН

19.00 «Азия төвү». Программада: Медээлер. «Соңгулдаларга уткуштур». «Кедээниң хүн бүрү амыдыралы». «КАИ экраны». 19.30 Медээлер. 19.35 Документалдыг фильм. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

КЫЗЫЛДАН

20.15 «Бодалдар белдири».

МОСКВАДАН

21.00 Ритмниг гимнастика. 21.20—22.30 «Мээң амыдыралым». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

19.00 Баскетбол. Р. Корачының кубогу. Эр кижилер. «Босна» (Югославия) — ЦСКА. 19.40 Концерт. 20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15—21.00 Баскетбол. Р. Корачының кубогу. Эр кижилер. «Босна» — ЦСКА.

КИНО

ЯНВАРЬ 18-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Один момент» (Индия, 2 сериялыг) 10.00, 13.00, 16.00, 18.50. «Видеозал»: «Странная любовь» 11.20, 13.20, 15.20, 17.20, 19.20 шактарда.

«ПИОНЕР»: Киноолар чыындызы 9.40, 12.50, «Школьный призрак» 11.00, «Зеленый луч» 14.10, 18.00, 19.50 (...) «Ночевала тучка золотая» 16.00 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Приговоренный» 13.30, 15.20, 17.10, 19.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «С течением времени» (Индия, 2 сериялыг) 14.30, 17.00, 19.30 шактарда.

«ЕНИСЕЙ»: «Черный капитан» 18.00, 20.00 шактарда.

Экини экидээр...

Чаа чыл бүдүүзүнде бир теледамчыдылгага киришкен артистерге болгаш аңаа киришкен аалчыларга өөрүп четтирдим. Дамчыдылганың программазы аажок солун болду. Черле ынчаш бистиң аныяк артистеривистиң талантызының чечектелип, сайзырап турарын, оларның ... чогаадыкчы ролюн ... бедип турарын көрүп оларга өөрүнчүг-дүр.

Сөөлгү үеде теледамчыдылгалар программазын ам ... ... неге ... тыва, орус, тыва ... ... хөгжүм херектелдиг кылдыр тургузуп турарын эки деп көөр кижи мен.

... чаа бистиң ... чогаалчывыс Кызыл-Эник Кыргысович Кудажының ... хүнүнге турганын ... дамчыдылгазын база сонуургадым. Ол дамчыдылгага чогаалчының ... ... турган база ... деп ... күзедим. Он ...

...—60, авазы 86 харлыг. Ол дээрге амгы үеде ховар таварылга-дыр. Моон соңгаар ындыг таварылгаларны кичээнгейге алыр боор деп идегедим.

Аныяк артистерниң социал байдалынче кичээнгейни улгаттырып, оларның ажылдаарынга, чурттаарынга бүгү-ле таарымчалыг байдалды тургузарын дыка-ла күзээр мен. Артистер дээрге-ле бистиң культуравысты бедидип, амыдыралывысты каастап, сеткил-хөңнүвүстү сергедип кээр чогаадыкчы ажылдакчылар-дыр. Амыдыралывыстың каадыг көрүнчүү-дүр.

Эки чүве эки, багай чүве багай хевээр турар эвес. Четпес деп көргенивисти демнежип тургаш, үезинде чайлаып алыр болзувусса, кижи сеткилинге хомуданчыг чүве барбас.

Мээң бо сүмелерим бодалдарымны Культура министерствозу онза кичээнгейге алыр боор деп идегедим.

Вера КУНЧУН.
Кызыл район.

АЖЫЛЧЕ ЧАЛАЛГА

Чөөн-Хемчик. Улуг-Хем районнарга ажылдаар агроном-агрохимик республиканың химижиилге станциязынга негеттинип турар.

АЯН-ЧОРУКЧУЛАРГА

1990 чылдың февраль-мартта дараазында маршруттарга путевкаларны аян-чорук болгаш экскурсияларның Кызыл бюрозу саналдап турар:

Ленинград — февраль 2-ден 6-га чедир, путевка өртээ 330 рубль;

Москва — февраль 4-тен 8-ке чедир, путевка өртээ 260 рубль;

Киев — февраль 5-тен 9-ка чедир, путевка өртээ 276 рубль;

Ташкент — февраль 23-тен март 1-ге чедир, путёвка өртээ 281 рубль;

Кишинев — февраль 12-ден 16-га чедир, путевканың чиңген өртээ 300 рубль;

Фрунзе — январь 27-ден 31-ге чедир, путевка өртээ 214 рубль;

Харьков — март 16-дан 20-ге чедир, путевка өртээ 324 рубль;

Таллин — март 5-тен 9-ка чедир, путевка өртээ 328 рубль;

Киев — март 5-тен 9-ка чедир, путёвка өртээ 276 рубль;

Алма-Ата — январь 20-ден 24-ке чедир, путевка өртээ 209 рубль;

Бендеры — март 11-ден 16-га чедир, путевка өртээ 270 рубль;

Москва — март 15-тен 24-ке чедир, путевка өртээ 350 рубль;

Москва — март 19-тан 23-ке чедир, путевка өртээ 260 рубль.

Аъш-чемниң, чурттаар чериниң, экскурсия хандырылгазының, баар, кээриниң билет өртээ путевка өртээнге кирип турар.

Шушенское суурга, Абакан хоорайга, Тайга станциязынга баарынга коллективтиг чагыдыгларны база хүлээп ап турар.

Аян-чорук болгаш экскурсиялар бюрозунуң адреси: Кызыл хоорай Кочетов кудумчузу, бажың № 1. «Моңгулек» аалчылар бажыңы, 2-ги каът, телефону 3-12-81.

АГААР

Республикага булуттаар аязыр. Хар чагбас. Хат кошкак. Агаар дүне 36—41, чамдык районнарга 27—32, хүндүс 25—30, чамдык районнарга 16—21 градус соок.

Кызылга хар чагбас. Хат кошкак. Агаар дүне чайынызында 38—40, хүндүс 26—28 градус соок.

Хамаатыларның кичээнгейинге

Чурталга шөлүн алырының ээлчээнде турарларны катап бүрүткээриниче хамаатыларны Кызыл хоорукүскомнуң чурталга бажыңнар ... ... хүннерде келирин чалап турар:

— дайынның инвалидтериниң, киржикчилериниң болгаш оларга деңнештирген кижилерни январь 21-ге чедир;

— башкыларны январь 22-ден 28-ке чедир;

— бирги ээлчегде турар өске-даа хамаатыларны январь 28-тен февраль 11-ге чедир;

— 1971-1975 чылдарда ээлчегге киргеннерни февраль 12-ден 18-ке чедир;

— 1976-1979 чылдарда — февраль 19-тан 28-ке чедир;

— 1980-1983 чылдарда — март 1-ден 10-га чедир;

— 1984-1986 чылдарда — март 11-ден 20-ге чедир.

1987-1988 чылдарда — март 21-ден 30-ге чедир.

Катап бүрүткээшкинниң хүн бүрүде 14-тен 18 шакка чедир, субботада 9-тан 12 шакка чедир чорудар.

Өг-бүлезиниң бүгү кежигүннериниң документилерин чиигелделерге хамаарыштыр эрге дугайында шынзылганы болгаш чурттап турар чериниң шынзылганы алгаш келир.

Моңгун-Тайгада ССР Эвилелиниң 60 чылы аттыг совхозтуң директиязы, профэвилел комитеди Тыва АССР-ниң алдарлыг зоотехниги, ук совхозтуң хойжу бригадазының бригадири

Демир-оол Донгакович
ДОСКААРНЫН

хенертен мөчээнин дыңнатпышаан, оон ог-булезинге болгаш чоок кижилеринге ханы кажыыдалын илергейлеп тур.

667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Индекс 54241

Редактор В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34; ◆ оралакчылары — 3-33-91, 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-26; ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-82; ◆ оралакчылары — 3-45-91; Килдистер: ◆ экономика — 3-36-82, 3-36-25; идеология — 3-34-57; ◆ совет тургузуг — 3-34-88, 3-41-23; ◆ үлетпүр — 3-34-49, 3-36-73; ◆ ... — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; ◆ информация — 3-37-11; ◆ чагаа килдизи — 3-39-03, 3-34-39; ◆ очулга — 3-34-93; ◆ корректорлар — 3-37-11; ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41; ◆ садыг келбейн бар ганза — 2-32-75; ◆ бухгалтерия — 3-43-41.

Чылда 300 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга ... Тиражы 28000 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчулары, бажың № 1.

Чагыг № 365. ТС—00210.

Кр-
Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

№ 16 (14216) ◆ 1990 чыл, январь 19, пятница ◆ 1925 чылда үндезилеттинген ◆ Өртээ 3 көп.

Кыш — шыңгыы шылгалда

Бии-Хемде «Өөк» совхозтуң Тарлаг сүт-бараан фермазының ажылчыннары бо кыштың соок хүннеринде малды эки ажаап, оларны чемгерип, чылыг сугну бээриниче кичээнгейни углаап.

Ферманың саанчылары, инек кадарчылары болгаш мал чемгерер ажылчыннар чыл эгезинде хүлээлгелерни алгылаап. Олар тускай эртемниг специалистер-биле быжыг харылзаалыг ажылдап, инектерни, бызааларны рацион барымдаалап чемгерип, холуксаалыг чуданы база белеткеп берип турарлар.

Оларның хөй кезии мал ажылын хөгжүдеринге үлүүн киирип келген хоочуннар болуп турар. Оларның аразында Светлана Түлүшевна Түгжү база аныяк ажылчыннарның дагдыныкчызы. Саанчылап-даа, мал маганы чемгерип, ажаарынга-даа хандыкшылдыып, кызымаан көргүзүп келген.

ЧУРУКТА: Тарлаг фермазының хоочун ажылчыны Светлана Түгжү.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

ЧӨВҮЛЕЛ ХУРАЛ

Ажылчыннарның, тараачыннарның болгаш инженер-техниктиг ажылдакчыларның Бүгү-эвилел чөвүлел хуралы январь 18-те Москвада ажыттынган.

М. С. Горбачев, В. И. Воротников, Л. Н. Зайков, В. А. Ивашко, Е. К. Лигачев, В. А. Медведев, Н. И. Рыжков, Н. Н. Слюньков, Э. А. Шеварднадзе, А. П. Бирюкова, А. В. Власов, А. И. Лукьянов, Б. К. Пуго, Г. П. Разумовский, Д. Т. Язов, О. Д. Бакланов, Ю. А. Манаенков, Е. С. Строев, Г. И. Усманов, И. Т. Фролов, ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчылары, министерстволарның болгаш ведомстволарның удуртукчулары, эртемденнер чөвүлел хуралдың ажылынга киржип турар.

СЭКП ТК-ның Чиндиг секретары, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазы М. С. Горбачев чөвүлел хуралды эге сөс-биле ажыттынган.

ДЕЛЕГЕЙ ШУУЛГАНЫ

«Чер кырынга амыдыралды камгалал арттырар сорулга-биле долгандыр турар бойдусту камгалаарының база хөгжүлдезиниң айтырыгларының талазы-биле бүгү-делегей шуулганы» конгресстиң киржикчизи, Мериленд университединиң башкызы доктор Ирвин Миццер мынча деп чугаалаан: «Угаан-бодал болгаш политика талазы-биле эң-не хөй санныг удуртукчуларны, эртемниң болгаш культураның янзы-бүрү угланыышкыннарының ажылдакчыларын чыылдырган дыка чугула ужуражыышкын-дыр бо. Чаңгыс бодал: бойдус халавындан кижи төрелгетенни камгалаар дээн күзел бистерни каттыштырып турар».

«Технология, үлетпүр, хоорайларда мөөннелиишкин: хоорайларның экологтуг айтырыглары» деп теманы Бүгү-делегейниң шуулган хуралының үшкү хүнүнде чугаалажып көрген. Калифорния университединиң профессору Леонард Доул хоорайларда чоннуң кадыкшылының айтырыгларынга доктааган.

Кыдат Улус Республиканың хоорайлар айтырыгларының дугайында доктор Дуан Нииг дыңнаткан болгаш долгандыр турар бойдус хүрээлелди камгалаары — кыдат чазактың политиказының кол угланыышкыннарының бирээзи-дир деп айыткан. Бодунуң хоорайларында экологтуг айтырыгларны чурт удаа-дараа шиитпирлеп турар.

Бистерни долгандыр турар бойдус хүрээлелинге кижиниң салдары рак аарыгның ыжыы ышкаш, багай уржуктарлыг: ол салдар бистиң арга-эзимнеривисти, хөлдеривисти, тарылга шөлдеривисти үрегдеп турар деп, Каирден келген профессор Бахадин Бакли медеглээн. Кижи бодун долгандыр кылымал хүрээлелди тургузуп турар, ынчаарга ук хүрээлел бүдүжүнүң талазы-биле бойдуска өжээннешкек.

Долгандыр турар бойдус хүрээлелин камгалаарынга акша-хөреңгилерни хостап алыр төлээде, чепсегленишкинниң дүжүрериниң чорудулгазының чугулазын америк сенатор Клейборн Пелл демдеглээн. «Соок дайынның» төнчүзү шериг чарыгдалдарын кызырарынга чедирип турар. Стратегтиг болгаш анаа боо-чепсектерни кызыгаарлаар дугайында дугуржулгаларга кажан ат салдынган сөөлүнде, ол чорудулга улам дүргедээр шинчилиг болгаш НАТО-га болгаш Варшава Керээзинге хөй түңнүг акша-хөреңгилерни камнап алыр арганы бээр. Камнаттынар ол акша-хөреңгилерниң кезиин экологияның херэглелдеринче угландырарынче чалактарын ол кыйгырган.

«Технология, үлетпүр, долгандыр турар бойдус хүрээлели» деп теманы чугаалажып көрүп турган үеде КНО-нуң чаңында хөгжүлде программазының администратору Уильям Драйпер сайзыраңгай болгаш хөгжүп орар чурттарның экология талазы-биле дем каттыштырып хөделдериниң айтырыгларынга доктааган. Долгандыр турар бойдус хүрээлелин камгалаар дээш демисел делегейни башкаландырар эвес, а каттыштырар болза, бүгү-ле айтырыгларны кады ажылдажылгага, чүгле мынчаарда шиитпирлеп болур бис деп, ол чугаалаан.

Шуулган ажылын дүүн, январь 18-те үргүлчүлээн. Шуулганның киржикчилериниң бирээзи ону «шылгараңгай кижилерниң практиказы-дыр» деп адаан. Шынап-ла, ол ындыг: академиктерниң, сенаторларның, шажын-чүдүлге төлээлекчилериниң, америк индейның, Японияның шаа бүрүзүнүң өстүрүкчүлериниң шуулганда олуржуп турарын көрүп болур.

Долгандыр турар бойдус хүрээлелиниң байдалынга, иези-бойдус-биле кижилерниң аразынга тургустунган харылзааларга хамаарыштыр шуулганның бүгү киржикчилери бир демей сагыжыргап турар. Самаалдарының солчуушкуну, маргылдаалыг чугаалажыышкыннар шуулганның чапсар үезинде безин үргүлчүлеп турар. Шуулганга үнелээшкинни бээрин оон чамдык киржикчилеринден СЭТА-ның корреспондентилери дилээн.

— Чер кырында амыдыралдың салым-чолу дээш чүгле сагыш-сыраашкын эвес, харын чогаадыкчы бодалдар бо шуулганга киржир кылдыр мени албадалган. Бойдустуң келир үезиниң дугайында шагда-ла бодап алганым фильмни чогаадып, тургузуп турар кижи мен — деп, ССРЭ-ниң улус депутады кинорежиссер Т. Е. Абуладзе чугаалаан.

— Чер-делегейниң келир үезиниң дугайында боттарының бодалдарын солчур дээш шуулганга кижилер чыглып келген. Оларның чамдыктарының бодалдары аңгы-аңгы. Ынчалзажок чаңгыс ааң бодалды тывар ужурлуг бис. Чүге дээрге чамдык чедиишкиннер бүгү-делегей айтырыгларын шиитпирлээринге чедишпес болгай — деп, Арменияның апостол шажынының ламазы медеглээн.

(СЭТА).

Часка белеткел

Дүжүттүң салым-хуузун кижилерден аңгыда техника база шиитпирлээр апарган. Амгы үеде техника септелгези кидин түлүк чоруп турар. Бо ажыл Улуг-Хем районда канчаар тургустунганыл?

Үрезин четчир бе? Арыглааны кандыгыл? Айтырыгларның чамдызынга районнуң специалистериниң харыызын моон адаанда парладывыс.

МАНААН ХЕРЭЭ ЧОК

Бисте шиитизи-биле тараа бүдүрер 14, мал чеми белеткээр 5, картофель өстүрер 3 звенолар болгаш бригадалар аренда керээзи-биле, тараа өстүрер 4, мал чеми белеткээр 3 коллективтер бригада керээзи-биле ажылдаарында хаара туттунган. Тракторларның кол ируузу септелге чорудар үеде ажыл-агыйларның янзы-бүрү адырларында быжыглаттынган. Амгы үеде районда бар 321 тракторнуң 240-и мал чемнериниң сөөртүлгезинде ажылдап турар.

Кожуг машиналарының септелгезинде «Улуг-Хая» совхозтан Сүктер-оол Кызыл-оолдуң болгаш Виктор Суванчаптың удурткан звенолары эки киржип турарын демдеглээр апаар. Олар бүгү септелгени апрель 1-ниң бетинде доозуптар аргалыг. Арыг-Бажы салбырның механизаторлары Балдаң Шивит-Доржу, Александр Оюн дааңган ажылынга кызымаан көргүскен.

«Найырал» совхозтуң Шанчыда Доржу Наважаптың база Терезинде Кертик-оол Дмитровтуң удурткан коллективтери техника септелгезин эки чорудуп, ниитиниң кадынга мал чемнериниң сөөртүлгезинде киришпейн турар механизаторларны дорезин септелгеде хаара туткан.

Ындыг-даа болза часкы хову ажылдарынга белеткел чамдык ажыл-агыйларда арай дүвүренчиг байдалда чоруп турарын айытса чогуур. Совхозтарның инженер-техниктиг ажылдакчылары тракторлар септелгезин чүгле Кызылдың, Шагаан-Арыгның септелге-техниктиг мастерскаяларынга кылдыртыры-биле кызыгаарлаттынып, боттарынга септелге чорударынче кичээнгейни кошкаткан. «ҮТКА 25 чылы», «Найырал», «Ак-Туруг» совхозтарның боттарында улуг, чаагай мастерскаялар хос турда-ла, өскелерниң күжүнге идегеп, маажым байдалга алыскан. Районда Т-150К деп күчүлүг 70 тракторнуң 16-зын Кызылга септеткен, совхозтарның мастерскаларынга кылдынган техника эвээш.

Оон ыңай мындыг «хоочураан аарыглыг» болгай бис — МТЗ маркалыг тракторларны кыштадыр чем сөөртүлгезинге ажыглааш, оларны чазын тарылга мурнунда буу-хаа септээн аттыг боор. Ол чорук тарылганың изиг түлүк үезинде үрелиишкиннерге чедирер. Мону ажыл-агыйларның удуртукчулары, инженер-техниктиг ажылдакчылары бир өскээр өөренип коор, кандыг-бир аргазын тывар ужурлуг.

Ажыл-агыйларга септелгениң бедик шынарлыг чорударынга шаптыктап турар кол чүүл — артык кезектер эвээш, чамдык кезектер кашчыл дургузунда шуут чок боор турарында. Бот-орулгалыг чарыынга үезинде үүрмек септелге кылыр дээш Кызыл биле Шагаан-Арыг аразынга кежээкидип, хөй акша-көпеек чарыгдаары кымга-даа күзенчиг эвес. Бир талазында, ындыг-дыр, өске талазында, үүрмек-ле дээш септелгени чорутпас болза, часкы хову ажылдарын канчап бедик деңнелге эрттирерил?

Бо хүннерде биске Т-150К тракторнуң сцепление болгаш маховик кожуктары кончуг херегленттинип турар. Районда чүгле ол артык кезектиң чогу-биле 8 трактор ыяк өртеп кааң дег, анаа турар. К-701 тракторнуң дугуюн бүдүн республика иштинден безин тывары берге апарган. Хөй санныг культиваторлар, чаштырыкчылар, илиирлер 212, 211 дугаарлыг подшипниктер чогундан бележиниң одуруунда туруп шыдавас апарган.

Сөөлгү үеде үстүүртен айтыышкын бербес, боттарын боду билир апарган шаг-ла болгай бо. Эң ылаңгыя арендалыг звенолар, бригадалар оозунга ооргаланып алгаш, септелге чорударын саададып орары таарышпас. Удавас ийи ай үнүп, чымыштыг частың изиг үези келир болгай. Септелгеге таваарлаашкын черле эки чүвеге чедирбейн чораан иниң.

Техника септелгезиниң үезинде социалистиг чарыш деп чүве уттундуруп бар чор. Бүдүн районда чүгле «Чодураа» кооперативте социалистиг чарыштың негелдезин ажылдап кылган. Профэвилел комитеттери септекчилер аразынга социалистиг чарышты дээштиг организастаарын холга алыр ужурлуг.

Бисте ам 214 чаштырыкчының 119-у, 46 андазынның 33-ү, 117 янзы-бүрү культиваторларның 81-и часкы хову ажылдарынга белен болуп турар. Ам-даа кылыр ажыл хөй. Ынчангаш механизаторлардан бар четпестерни эдип, часкы хову ажылдарынга хынамчалыг белеткенири негеттинип келген.

Петр НАЙДАН-ООЛ,
Улуг-Хем АҮК-те механизация килдизиниң начальниги.

АМДЫГААШТАН БЕЛЕТКЕНИР

Бистиң «Эйлиг-Хем» совхозувус бо чылын эрткен чылга бодаарга, 200 гектар эвээш черге чаштырылганы чорудар. Шөлдеривистиң эдилели багай болганындан эрткен чылын чүгле 324 тонна сула ажаап алдывыс. Оон мурнунда чылын ол сан 600 чедип турган чүве болгай. Чер ажылының зона системазынче өттештир кирип алыр дээш тарылга шөлдерин кызырган бис. Келир чылдан эгелеп тарылга шөлүвүстүң хемчээли доктаамалчыыр.

дыштандырган шөлдерлиг апаар бис.

Бо чылын 150 тонна арбай чаштырар деп планнаан бис. Алган дүжүдүвүс чүгле мал чеминге четчир болганда, арбай үрезинин «Күш-ажылдың хостуу» совхозтан садып алдывыс. Бирги класска чедир арыглап каан үрезин чүве.

Өске совхозтар ышкаш мастерскаалыг эвес бис. Ынчалза-даа 8 сеялканы септеп алган бис, ам оларның үжүн септээри арткан. Т-150 тракторну удавас Кызылче септедип чорудар, ийи МТЗ тракторнуң агар септелгезин кылыр бис. Бистиң прорабывыс Алексей Чоодунай септелге баазазын эрткен чылын-на туттурар турган кижи. Ынчалза-даа оовустуң ора-сомазы амга чедир чок. Часкы хову ажылдарынга белеткел чорударынга мындыг байдал аажок шаптыктап турар.

Кызылда сүт чери совхоз төвүнден ырак эвесте 320 гектар шөлге культуратехниктиг ажылдарны чорутган. Анаа 4 «Фрегатты» тургузар деп турар, ынчалза-даа Улуг-Хемниң дожуунуң чуга болганы моондак болуп тур. Анаа ажылдаар 5 кижини эрткен чылын-на Саратов хоорайга өөредип алдывыс. Келир чылып ол улуг шөлге хөй чылдың сигенциерин чаштырар бис. Аныяк совхозтуң мал чеми белеткээринге ол улуг дөгүм болур.

Эрес-оол КУУЛАР,
«Эйлиг-Хем» совхозтуң кол агрономү.

СЭКП Төп Комитединден, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумундан болгаш ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелинден

Сөөлгү хүннерде Бакуга, Азербайджанның чамдык чурттакчылыг черлеринге, а ол ышкаш Арменияның чамдык районнарынга совет кижилерниң сеткил-чүрээнге аар-бергени таварыштырган халаптыг болуушкуннар болган. Кемниг үүлгедиишкиннерге хан төгүүшкүнү болган, армян, азербайджан болгаш өске даа национальностарның улустарындан өлүм-чидим болган.

Өлген кижилерниң өг-бүлелеринге ханы кажыыдалгы, когаралга таварышкан бүгү кижилерге чүректиң ханызындан сагыш човаашкынны илергейлеп тур бис.

Чурттуң удуртулгазы дүржок ажылаашкыннарның болгаш кем-херек үүлгедиишкиннериниң фактыларынга хамаарыштыр совет кижилерниң килеңнээшкинин деңге үлежип, күчүлээшкинни шиитпирлиг-биле болдурбас, корум-чурумну катап тургузар, когаралга таварышканнарга материалдыг дузаламчыны көргүзер, бурууннгларга шыңгыы хемчег онаар талазы-биле чугула хемчеглерни ап турар.

ССРЭ-ниң Камгалал министерствозунда, ИХМ-де болгаш КАК-та

Азербайджан болгаш Армян ССР-лерниң чамдык районнарынга боо-чепсекти, частыр бүдүмелдерни, шериг техниказын болгаш шериг дериг-херекселдерин тып алыры-биле Совет Арминяның, ССРЭ-ниң Иштики херектер министерствозунуң болгаш Күрүнениң айыыл чок чорук комитединиң боо-чепсек база шериг дериг-херекселдериниң складтарынче үптекчи халдаашкыннар сөөлгү хүннерде болган. Хунаап алган боо-чепсекти оор чоруктарны болгаш үптээшкиннерни кылырынга, ол девискээрге дүшкүүрлүг чорукту улам күштелдиреринге ажыглап турар. Кем-херек үүлгедикчилери болгаш экстремисчи кижилер боо-чепсек-биле куржанып, ону ажыглап тургаш, ханныг үүлгедиишкиннерни кылып турар, ооң түңнелинде шериг албанныглардан база корум-чурум камгалаар органнарның ажылдакчыларындан өлүм-чидим боор, чамдык кижилер балыгладып турар.

Совет Арминяның, ИХМ-ниң иштики шериглериниң шериг албанныглары база ССРЭ-ниң КАК-тың ажылдакчылары бо хире нарын байдалдарга кончут туттунуп, шыдамыккай чорууп көргүзүп турар. Олар хан төгүүшкүнүн болдурбас дээш амы-тынын бодавайн, чепсектиг ойтур шавыышкынны ажыглавайн турарлар.

Ындыг болзажок, бо хевирлиг үптекчи чоруктуң хемчээли моон соңгаар шыданып ар[illegible] улгадып турар апар[illegible] ССРЭ-ниң Камгалал министерствозунуң, ИХМ-ниң болгаш КАК-тың удуртулгазы устав негелделеринге, амгы үеде күштүг боор турар хоойлуга дүүштүр боо-чепсекти ажыглаар дугайында айтыышкынны боттарының составтарынга берген.

Алдынган хемчеглер үүлгедикчи кижилерниң боо-чепсекти тып алырын моон соңгаар болдурбазынга, тайбың чурттакчыларның өлүм-чидимге таварыштырбазынга, шериг албанныгларның болгаш эрге-хоойлу камгалаар органнарның ажылдакчыларының амы-тынын камгалаарынга дузалаар ужурлуг.

ДҮҮН КЫЗЫЛГА

[illegible]

Ол ышкаш амгы үеде эң чугула айтырыг — чиңгине херэглел бараанарын бүдүрериниң ковудедирини, бюджеттиң чедишпейн турарын ону ажып эртер талазы-биле тодаргай кандыг хемчеглерни ап чорутса экил дээрзиниң дугайын база чугаалаан.

Школаларга интернационалчы кижизидилгени, тыва дылды, тыва литератураны өөредириниң шынарын экижидериниң, тыва-орус, орус-тыва ийи дылды сайзырадырының чугулазының дугайын бирги секретарь чугаазының ийиги кезээнге онзалап демдеглээн.

РСФСР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле Чадаана № 871 девискээр соңгулда округунуң округ соңгулда комиссиязының

ДЫҢНАДЫЫ

1990 чылдың январь 17-де округтуң соңгулда комиссиязы бодунуң хуралынга Чадаана № 871 девискээр соңгулда округунуң талазы-биле РСФСР-ниң депутадынга дараазында кандидаттарны бүрүткээн:

Кудажы Кызыл-Эник Кыргысович, 1929 чылда төрүттүнген, Тыва АССР-ниң Чогаалчылар эвилелиниң баштаар чериниң литконсультантызы, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорайда ажылдап база чурттап турар.

Ондар Чимит-Доржу Байырович, 1932 чылда төрүттүнген, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазы, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорайда ажылдап база чурттап турар.

Ооржак Дандар-оол Кок-Хунаевич 1937 чылда төрүттүнген, Тыва АССР-ниң Улусчу контроль комитединиң даргазы, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорайда ажылдап база чурттап турар.

СОҢГУКЧУЛАРНЫҢ КИЧЭЭНГЕЙИНГЕ

РСФСР-ниң улус депутаттарынга кандидаттар Николай Ооржакович Даңзы, Виталий Александрович Ганзов, Любовь Ивановна Кремнева, Галина Седеновна Ондар, Виталий Александрович Попов олар-биле ужуражыышкын 1990 чылдың январь 20-де 10 шакта СЭКП хоорокомунуң хуралдаар залынга болуруң РСФСР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле Кызылдың № 129 национал-девискээр соңгулда комиссиязы соңгукчуларга дыңнадып тур.

ОКРУГТУҢ СОҢГУЛДА КОМИССИЯЗЫ.

СЭКП обкомунуң Политтиг [illegible] январь 20-де субботада 10 шакта Тыва АССР-ниң [illegible] Н. К. Герасимов, [illegible] Д. К. Чочем, Тыва АССР-ниң [illegible] Ч. Д. Сат [illegible]

[illegible] Олдуганында дараазында телефоннарже долгаар: 3-43-31, 3-41-59.

БАЯН-КОЛГА УЖУРАЖЫЫШКЫННАР

СЭКП ТК-ның кежигүнүнге кандидат, ССРЭ-ниң улус депутады, партия Тыва обкомунуң бирги секретары Г. Ч. Ширшин Кызыл районда «Х Улуг хурал» совхозтуң ажылчыннары-биле ужуражып чораан. Ол ук ажыл-агыйның Оттук-Даш сүт-бараан фермазының зоотехниги, эргелекчизи кыштаглаашкынының ниити байдалын аңаа таныштырган. Фермада туткан эмнелге пунктузун, магазинни көрген, ында садикке база кирген.

Бо хүннерде совхозтуң төрүүр коданнарында хөй оолдаашкыны кидин түлүк. Партия обкомунуң бирги секретары чамдык аалдарга барып, кыштаглаашкынның байдалы-биле танышкан, малчыннар-биле чугаалашкан.

Баян-Кол суурда автогаражка Г. Ч. Ширшин чедип, механизаторлар-биле ужурашкан. Суурнуң школазынга баргаш, башкылар-биле беседалашкан, суурнуң магазиннеринге кирип, чонну херег-жел бараанары-биле канчаар хандырып турарын, комплекстиг хүлээп алыышкын пунктузунда, участок эмнелгезинде байдалды көрген.

Кежээ Баян-Кол суурнуң Культура бажыңынга ажылчы чон-биле ол ужурашкан. Бистиң республикада бо хүннердеги ниити байдалды Г. Ч. Ширшин таныштырып, ол бүгүнү ССРЭ-ниң улус депутаттарының II Съездизи-биле холбаштырып чугаалаан. Ол ышкаш республиканың келир үедеги перспективтиг айтырыгларынга хамаарышкан сорулгаларга доктааган. Малчыннарның амыдырал-чуртталгазын экижидер талазы-биле кылып турар хемчеглерни чугаалаан.

«Х Улуг хуралдың» бөгүнгү байдалын база сайгарган. Суурда, кодээде кижилерниң ам-даа хөй-хөй айтырыгларын шиитпирлээри чугула, ону чогумчалыг шиитпирлээрде кижи бүрүзүнүң эде тургустунары. Дааңган ижинге харысаалгалыг болуру чугула дээрзин чугаалаан. Хамыкты мурнай камналга чурумун күштелдирери, ооң-биле чаңгыс экономиктиг айтырыгларны шиитпирлээри чугула. Малдың продуктулуг чорууң бедидери маңаа бир кол быра болур ужурлуг.

Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, девискээрниң бот-орулга-чарылгазынче шилчииринге бүгү тадалыг белеткенири чугула.

Ужуражыышкын үезинде баян-колчулар республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезинге хамаарышкан айтырыгларны салган, аңаа харыыларны алган.

(Бистиң корр.).

КЫЗЫЛ ХООРАЙ СОВЕДИНИҢ УЛУС ДЕПУТАТТАРЫНЫҢ СОҢГУЛДАЛАРЫНЫҢ ТАЛАЗЫ-БИЛЕ ХООРАЙНЫҢ СОҢГУЛДА КОМИССИЯЗЫНЫҢ

ДЫННАДЫЫ

№ 1 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Ензак Виктор Алексеевич, 1943 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, Кызыл ТЭС-тиң мастери, Кызыл хоорай.

Соколов Леонид Герасимович, 1937 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, «Тыва коммунэнергонуң» бүдүрүлге-техниктиг килдизиниң инженери, Кызыл хоорай.

№ 2 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Ондар Клавдия Начыновна, 1956 чылда төрүттүнген, кежигүн эвес, школа-интернаттың башкызы, Кызыл хоорай.

Пивоваров Станислав Николаевич, 1965 чылда төрүттүнген, ВЛКСМ кежигүнү, аныяктарның «Спутник» чуртталга комплекизиниң коммерция төвүнүң директору.

№ 3 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Кольцов Александр Алексеевич, 1967 чылда төрүттүнген, кежигүн эвес, «Посредник» кооперативтиң даргазы, Кызыл хоорай.

№ 4 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Ооржак Ортун-оол Дембирелович, 1946 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, чурт үлетпүрүнүң девискээр-бүдүрүлге каттыжыышкынының ажылчыны, Кызыл хоорай.

Хопуя Вера Ховалыгевна, 1943 чылда төрүттүнген, кежигүн эвес, башкылар билиин бедидер институттуң кабинет эргелекчизи, Каа-Хем суур.

№ 5 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Кузюков Виктор Семенович, 1957 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, «Тыва агроүлетпүр тудуг» каттыжыышкынының АТБ-зиниң чолаачызы, Кызыл хоорай.

Кудряшкин Евгений Владимирович, 1954 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, шериг албанныг, Кызыл хоорай.

№ 6 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Федотова Наталья Владимировна, 1950 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, Кызылдың школа-интернадының библиотекары, Кызыл хоорай.

Шумов Александр Андреевич, 1956 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, «Тыва коммунэнергонуң» чылыг-энергетика районунуң кол инженери, Кызыл хоорай.

№ 7 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Балов Александр Сергеевич, 1961 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, чуртталга-коммунал ажыл-агый девискээр-бүдүрүлге каттыжыышкынының тускайжыттынган АТБ-зиниң чолаачызы, Кызыл хоорай.

Киров Сергей Дамбаевич, 1933 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, Тыва АССР-ниң социал хандырылга министри, Кызыл хоорай.

Федченко Александр Лукьянович, 1963 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, школа-интернат башкызы, Кызыл хоорай.

№ 8 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Волошина Татьяна Владимировна, 1962 чылда төрүттүнген, ВЛКСМ кежигүнү, педучилище башкызы, Кызыл хоорай.

Галкин Сергей Анатольевич, 1958 чылда төрүттүнген, кежигүн эвес, «Кызыл агроүлетпүртранс» № 2-ниң чолаачызы, Каа-Хем суур.

№ 9 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Сымчан Орлан Бригадович, 1942 чылда төрүттүнген, кежигүн эвес, профэвилелдерниң спорт ниитилелиниң хоорай чөвүлелиниң даргазы, Каа-Хем суур.

Федосеенко Георгий Николаевич, 1952 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, № 12 школаның башкызы, Каа-Хем суур.

№ 10 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Крапивин Анатолий Антонович, 1941 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, «Кызыл» кежүүн чорук механизациязының начальниги, Кызыл хоорай.

Севек Петр Начын-оолович, 1964 чылда төрүттүнген, ВЛКСМ кежигүнү, Кызылдың педучилищезиниң 3 курзунуң сургуулу, Кызыл хоорай.

Чичикин Александр Николаевич, 1939 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, чурт үлетпүрүнүң девискээр-бүдүрүлге каттыжыышкынының килдис начальниги, Кызыл хоорай.

№ 11 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Горин Игорь Александрович, 1965 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, [illegible] чуртталга комплекизиниң дашчызы, Кызыл хоорай.

Куклина Римма Владимировна, 1960 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, чоннуң ус-тывыш үлетпүрүнүң ажылчыны, кежигүн эвес, Кызыл хоорай.

Черноусов Александр Николаевич, 1958 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, «Тываэлектросетилер» [illegible] септелге тудуг [illegible] начальниги, Кызыл хоорай.

№ 12 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Мельников Геннадий Владимирович, 1958 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, «Тыватөрээнбыт» каттыжыышкынының фотографы, Кызыл хоорай.

Ондар Юлия Ш[illegible]меевна, 1957 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, № 2 школаның башкызы, Кызыл хоорай.

№ 13 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Есенчук Любовь Ивановна, 1950 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, школалар аразының ӨБК-ның мастери, Кызыл хоорай.

№ 14 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Иванова Галина Николаевна, 1948 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, «Тыва сут-мелиорация» каттыжыышкынының инженери, Кызыл хоорай.

Каблуков Валерий Георгиевич, 1950 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, Тываның электри четкилериниң капитал тудуг килдизиниң начальниги, Кызыл хоорай.

Монгуш Болат-оол Сагын-оолович, 1948 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, «Тыва автотранс» каттыжыышкынының № 2 АТБ-зиниң чолаачызы, Кызыл хоорай.

Пескова Людмила Андрияновна, 1957 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, Кызыл ТЭС-тиң тудуг эргелелиниң шеверлекчизи, Кызыл хоорай.

№ 15 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Котельников Валерий Ильич, 1959 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, «Поиск» төптүң директору, Кызыл хоорай.

Солдатов Николай Васильевич, 1952 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, шериг албанныг, Кызыл хоорай.

Шиват-оол Октябрь Кыргысович, 1941 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, Кызылдың № 1 чуртталга ажыглал эргелелиниң начальниги, Кызыл хоорай.

№ 16 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Кара-Сал Борис Комбуй-оолович, 1957 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, КПИ-ниң Кызылда филиалының улуг башкызы, Кызыл хоорай.

Ондар Мерген Алексеевич, 1966 чылда төрүттүнген, ВЛКСМ кежигүнү, КПИ-ниң Кызылда филиалының студентизи, Кызыл хоорай.

№ 17 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Ашак-оол Андрей Чолдак-оолович, 1960 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнүнге кандидат, ТДЛТЭШИ-ниң эртем ажылдакчызы, Кызыл хоорай.

Ондар Тамара Григорьевна, 1949 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнүнге кандидат, № 2 школаның өөредилге эргелекчизи, Кызыл хоорай.

Собко Николай Григорьевич, 1949 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, Кызыл ТЭС-тиң тудуг эргелелиниң монтажчызы, Каа-Хем суур.

№ 18 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Бекеш Вячеслав Иванович, 1947 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, «Кызыл 1» тускайжыттынган КМК-ның начальниги, Кызыл хоорай.

Моисеев Сергей Иванович, 1959 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, «Тыва агроүлетпүр тудуг» каттыжыышкынының прорабы, Кызыл хоорай.

Ооржак Сергей Кырбаадаевич, 1955 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, «Тыва агроүлетпүр тудуг» каттыжыышкынының АТБ-зиниң чолаачызы, Кызыл хоорай.

№ 19 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Биче-оол Кызыл-оол Хертекович, 1949 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, «Кызыл тудуг» эргелелиниң дашчызы, Кызыл хоорай.

Кыргыс Март-оол Дамдын-оолович, 1952 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, Кызыл ТЭС-тиң ТЭ-ниң дашчызы, Кызыл хоорай.

Чихонадских Василий Николаевич, 1951 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, Пионерлер бажыңының килдис эргелекчизи, Кызыл хоорай.

№ 20 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Чакстин Николай Иванович, 1943 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, Тыва АССР-ниң чоннуң амыдырал хандырылга девискээр-бүдүрүлге каттыжыышкынының автоцехиниң механиги, Кызыл хоорай.

№ 21 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Горюнова Людмила Лазаревна, 1956 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, «Тыва нефтепродукт» каттыжыышкынының экономизи, Каа-Хем суур.

Лыков Михаил Александрович, 19[illegible] чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, «Тыва сут-мелиорация» каттыжыышкынының профком даргазы, Кызыл хоорай.

№ 22 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Гостева Галина Ивановна, 1949 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, № 11 школаның башкызы, Кызыл хоорай.

Марчын Сергей Эрес-оолович, 1965 чылда төрүттүнген, ВЛКСМ кежигүнү, Респотребсоюзтуң улуг товароведи, Кызыл хоорай.

№ 23 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Клабукова Анна Карповна, 1944 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, гидрометеорологияның Тыва төвүнүң инженери, Кызыл хоорай.

Шевченко Мария Макеевна, 1937 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, республика эмнелгезиниң профком даргазы, Кызыл хоорай.

№ 24 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Брокерт Александр Владимирович, 1963 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, ВЛКСМ обкомунуң инструктору, АЧК-ның даргазы, Кызыл хоорай.

Шахматов Валентин Александрович, 1949 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, «Кызыл» септелге-техниктиг бүдүрүлгениң слесары, Кызыл хоорай.

№ 25 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Даргат Маадыр-оол Сурунович, 1947 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, шериг албанныг, Кызыл хоорай.

Захаров Валерий Степанович, 1959 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, шериг албанныг, Кызыл хоорай.

№ 26 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Медведев Виктор Иванович, 1956 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, шериг албанныг, Кызыл хоорай.

№ 27 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Трояков Афанасий Николаевич, 1951 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, КПИ-ниң Кызылда филиалының башкызы, Кызыл хоорай.

Яндай-оол Светлана Биче-ооловна, 1958 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, рессемнелгениң эмчизи, Кызыл хоорай.

№ 28 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Володин Владимир Викторович, 1963 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, шериг албанныг, Кызыл хоорай.

Илкин Владимир Евгеньевич, 1956 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, «Каа-Хем» разрезтиң ажылчыны, Кызыл хоорай.

Чимдан Наталья Владимировна, 1956 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, № 5 школаның башкызы, Кызыл хоорай.

№ 29 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Григорьев Степан Степанович, 1942 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, СЭКП хооркомунуң партийжи комиссия даргазы, Кызыл хоорай.

Куулар Дечитмаа Кунгажаповна, 1953 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, хлеб комбинадының ажылчыны, Кызыл хоорай.

Семенов Виктор Владимирович, 1962 чылда төрүттүнген, ВЛКСМ кежигүнү, АЧК-ның ажылчыны, Кызыл хоорай.

№ 30 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Лобанов Владимир Иванович, 19[illegible] чылда төрүттүнген, ВЛКСМ кежигүнү, АЧК-ның ажылчыны, Кызыл хоорай.

№ 31 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Андрейчик Михаил Федорович, 1942 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, Кызылдың башкы институдунуң башкызы, Кызыл хоорай.

Меповщиков Владимир Александрович, 1948 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, КПИ-ниң Кызылда филиалының доцентизи, Кызыл хоорай.

№ 32 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Баталов Михаил Алексеевич, 1956 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, «Тыва автотранстың» өөредилге комбинадының мастери, Кызыл хоорай.

Кольчиков Дмитрий Иванович, 1965 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, Юстиция министерствозунуң консультантызы, Кызыл хоорай.

№ 33 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Машковская Антонина Александровна, 1935 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, № 4 школаның логопеди, Кызыл хоорай.

Стрелов Игорь Леонидович, 1965 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, ВЛКСМ хоорkomунуң секретары, Кызыл хоорай.

№ 34 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Костриков Алик Васильевич, 1951 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, Троицк хүрээзиниң эргелекчизи, Кызыл хоорай.

Кучеров Виктор Петрович, 19[illegible] чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, ПХМ-ниң ажылдакчызы, Кызыл хоорай.

№ 35 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Кулунаева Татьяна Васильевна, 1955 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, № 10 ясли-садтың кижизидикчизи, Кызыл хоорай.

Свинцов Борис Павлович, 1941 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, СЭКП хоорkomунуң бирги секретары, Кызыл хоорай.

№ 36 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Зоткин Леонид Леонтьевич, 1935 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, «Тыва коммунэнергонуң» Кызылда энергорайонунуң начальниги, Кызыл хоорай.

Процик Николай Ярославович, 1954 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, № 1 орук-тудуг эргелелиниң кол инженери, Кызыл хоорай.

Сергеев Андрей Александрович, 1961 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, чуртталга-коммунал ажыл-агый каттыжыышкынының тускайжыттынган АТБ-зиниң чолаачызы, Кызыл хоорай.

Филимонова Галина Николаевна, 1948 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, рессемнелгениң эмчизи, Кызыл хоорай.

№ 37 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Мурыгина Галина Даниловна, 1951 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, «Тувинская правда» солунунуң килдис эргелекчизиниң хүлээлгезин күүседип турар, Кызыл хоорай.

Орбадаев Юрий Владимирович, 1958 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, ПХМ-ниң ажылдакчызы, Кызыл хоорай.

Черменева Вера Федоровна, 1948 чылда төрүттүнген, кежигүн эвес, № 1 орук-тудуг участогунуң инженери, Кызыл хоорай.

№ 38 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Колбасин Владимир Андреевич, 1960 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, пассажир АТБ-зиниң чолаачызы, Кызыл хоорай.

Маныл-оол Владимир Байкараевич, 1945 чылда төрүттүнген, кежигүн эвес, пассажир АТБ-зиниң чолаачызы, Кызыл хоорай.

№ 39 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Алехина Лидия Михайловна, 1950 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, № 4 школаның башкызы, Кызыл хоорай.

Кобелецкая Татьяна Алексеевна, 1947 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, № 4 столовайның поваары, Кызыл хоорай.

Лазанов Игорь Владимирович, 19[illegible] чылда төрүттүнген, ВЛКСМ кежигүнү, пассажир АТБ-зиниң чолаачызы, Кызыл хоорай.

Тюлюш Виктор Сундуй-оолович, 1953 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, пассажир АТБ-зиниң чолаачызы, Кызыл хоорай.

№ 40 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Гусаков Виктор Павлович, 194[illegible] чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, пассажир АТБ-зиниң чолаачызы, Кызыл хоорай.

№ 41 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Белоногова Галина Ивановна, 1952 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, № 4 школаның башкызы, Кызыл хоорай.

№ 42 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Груздев Владимир Викторович, 1951 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, Кызыл хоорайның СТЭ-ниң ажылчыны, Кызыл хоорай.

Лапшина Мария Александровна, 1950 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, № 11 столовайның бүдүрүлге эргелекчизи, Кызыл хоорай.

№ 43 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Коновалов Вячеслав Витальевич, 1958 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, «Спутник» АЧК-ның консультантызы, Кызыл хоорай.

№ 44 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Перминов Виктор Васильевич, 19[illegible] чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, Тываның арга-ыяш ажыл-агый каттыжыышкынының кол инженери, Кызыл хоорай.

Сиротинин Александр Иосифович, 1940 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, «Кызыл агроүлетпүртранс-2» каттыжыышкынының чолаачызы, Кызыл хоорай.

Хертек Зинаида Аратмаевна, 1952 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, № 3 столовайның бухгалтери, Кызыл хоорай.

№ 45 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Куулар Хеймер-оол [illegible]ович, 1960 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, ВЛКСМ обкомунуң килдис эргелекчизи, Кызыл хоорай.

Садовский Борис Геннадьевич, 1965 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, № 1 АТБ-ның чолаачызы, Кызыл хоорай.

№ 46 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Шартогашева Лариса Александровна, 1940 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, «Фармация» бүдүрүлге каттыжыышкынының чиңгине директорунуң оралакчызы, Кызыл хоорай.

№ 47 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Маркова Августа Демьяновна, 1942 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, республиканың Уруглар бажыңының логопед башкызы, Кызыл хоорай.

Оюн Садид-оол Чаш-оолович, 1936 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, республиканың Алдан-Маадыр аттыг чурт-шинчилел музейиниң директорунуң оралакчызы, Кызыл хоорай.

Ширипей Галина Николаевна, 1954 чылда төрүттүнген, прокурорнуң улуг дузалакчызы, Кызыл хоорай.

№ 48 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Ондар Уйнукай Шагдыровна, 1944 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, Бойдус камгалалының талазы-биле күрүне комитединиң килдис начальниги, Кызыл хоорай.

Салчак Бичен Орнуговна, 1936 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, № 9 школаның башкызы, Кызыл хоорай.

№ 49 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Фирсова Марина Михайловна, 1945 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, профэвилелдерниң область чөвүлелиниң секретары, Кызыл хоорай.

№ 50 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Кравченко Геннадий Евгеньевич, 1941 чылда төрүттүнген, кежигүн эвес, Бойдус камгалал комитединиң килдис начальниги, Кызыл хоорай.

Манчыы Экер-оол Мариновна, 1968 чылда төрүттүнген, ВЛКСМ кежигүнү, ККПИ-ниң студентизи, Кызыл хоорай.

Ооржак Дадаа Хунаевна, 19[illegible] чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, республиканың башкылар билиин бедидер институдунуң методизи, Кызыл хоорай.

№ 51 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Симаков Владимир Александрович, 1929 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, Тываның даг-техниктиг инспекциязының начальниги, Кызыл хоорай.

Юркова Раиса Александровна, 1940 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, аңгалга банкызының улуг инспектору, Кызыл хоорай.

№ 52 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Махаренко Николай Николаевич, 1920 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, пенсионер, Кызыл хоорай.

№ 53 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Марков Егор Алексеевич, 1949 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, «Тыва автотранс» каттыжыышкынының НМК-зының бригадири, Кызыл хоорай.

Монгуш Оолак Данович, 1964 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, республиканың уруглар эмнелгезиниң эмчизи, Кызыл хоорай.

№ 54 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Коротаев Николай Михайлович, 1948 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, ДОСААФ обкомунуң даргазы, Кызыл хоорай.

Ондар Мерген Алексеевич, 19[illegible] чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, КПИ-ниң Кызылда филиалының студентизи, Кызыл хоорай.

№ 55 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Десяткин Анатолий Васильевич, 1924 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, Бүгү-российяның инвалидтер ниитилелиниң хоорай баштаар чериниң даргазы, Кызыл хоорай.

Сергеев Сергей Владимирович, 1949 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, ДОСААФ-тың Кызылда каттышкан школазының мастери, Кызыл хоорай.

№ 56 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Иванов Дмитрий Владимирович, 1962 чылда төрүттүнген, ВЛКСМ кежигүнү, ДОСААФ обкомунуң инженери, Кызыл хоорай.

Павловичев Валерий Витальевич, 1952 чылда төрүттүнген, кежигүн эвес, ИХК-ның электромонтеру, Кызыл хоорай.

№ 57 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Кара-оол Ирина Монгушевна, 1960 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, типографияның директору, Кызыл хоорай.

Коровин Юрий Федорович, 19[illegible] чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, «Тыва сут-мелиорация» каттыжыышкынының чолаачызы.

Тюлюш Александр Тодыкович, 1957 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, ДОСААФ-тың каттышкан школазының инженери, Кызыл хоорай.

№ 58 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Бездворных Александр Петрович, 1948 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, аңнылар болгаш балыкчылар ниитилелиниң ажыл-агыйының директору, Кызыл хоорай.

Люндуп Валерий Монгушевич, 1957 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, ДОСААФ обкомунуң спорт клувунуң начальниги, Кызыл хоорай.

№ 59 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Асанович Наталья Дмитриевна, 1947 чылда төрүттүнген, кежигүн эвес, № 20 аптеканың эргелекчизиниң оралакчызы, Кызыл хоорай.

Бады-Сагаан Виктор Борисович, 1946 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, Кадык камгалал министерствозунуң автобаазазының чолаачызы, Кызыл хоорай.

Данчи-оол Александра Оюновна, 1942 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, чуртталга-социал банкызының Тыва эргелелиниң начальниги, Кызыл хоорай.

Коваленко Ольга Дмитриевна, 1945 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, нефть продуктулар-биле хандырылга талазы-биле Кызыл бүдүрүлгезиниң № 3 автозаправка станциязының оператору, Кызыл хоорай.

Колупаев Валерий Николаевич, 1947 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, «Заря» теплоходтуң капитаны, Кызыл хоорай.

Порядин Александр Владимирович, 1956 чылда төрүттүнген, кежигүн эвес, пароходствонуң Кызылда район эргелелиниң штурманы, Кызыл хоорай.

Ширин Демьян Александрович, 1953 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, кооператив училищезиниң башкызы, Кызыл хоорай.

№ 60 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Бадан-оол Өкей-оол Түлүшевич, 1942 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорпонуң даргазы, Кызыл хоорай.

Михайлов Юрий Алексеевич, 1966 чылда төрүттүнген, ВЛКСМ-кежигүнү, «Спутник» комплекстиң коммерция төвүнүң инженери, Кызыл хоорай.

№ 61 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Дуплин Николай Михайлович, 1960 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, Тываның авиабүдүрүлгезиниң Як-40 самолёттуң удуртукчузу, Кызыл хоорай.

Кара-Сал Байлак Ширинавиевна, 1962 чылда төрүттүнген, ВЛКСМ кежигүнү, Тываның кедээ ажыл-агый техникумунуң сургуулу, Кызыл хоорай.

Ховалыг Ирgит Биче-ооловна, 1958 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, Тываның кедээ ажыл-агый техникумунуң директорунуң оралакчызы, Кызыл хоорай.

№ 62 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Удуракина Елизавета Демьяновна, 1927 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, хоочуннарның хоорай чөвүлелиниң даргазы, Кызыл хоорай.

№ 63 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Даржаа Куулар Дугаржапович, 1932 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, пенсионер, Кызыл хоорай.

Никифоров Владимир Лазаревич, 1954 чылда төрүттүнген, кежигүн эвес, «Тыва автотранс» каттыжыышкынының пассажир АТБ-зиниң чолаачызы, Кызыл хоорай.

№ 64 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Шарыпова Ольга Николаевна, 1951 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, Кызылдың аъш-чем барааннар садыының директорунуң оралакчызы, Кызыл хоорай.

№ 65 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Родионова Алла Михайловна, 19[illegible] чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, № 2 садыг каттыжыышкынының директору, Кызыл хоорай.

№ 66 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Воропаева Любовь Максимовна, 1963 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, № 40 магазинниң садыгжызы, Кызыл хоорай.

Монгуш Дарый Чульдумовна, 1942 чылда төрүттүнген, кежигүн эвес, хөгжүм-шии театрының артизи, Кызыл хоорай.

№ 67 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Глуцкая Алефтина Ивановна, 1934 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, № 14 магазинниң садыгжызы, Кызыл хоорай.

Лебедев Владимир Ильич, 19[illegible] чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, ССРЭ-ниң ЭА-зының Сибирь салбырының Тывада комплекстиг килдизиниң эргелекчизи, Кызыл хоорай.

№ 68 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Антуфьева Надежда Мухарбековна, 1955 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, «Молодежь Тувы» солунунуң килдис эргелекчизи, Кызыл хоорай.

Монгуш Чечек Довуевна, 1946 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, № 19 магазинниң садыгжызы, Кызыл хоорай.

№ 69 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Забелина Валентина Александровна, 19[illegible] чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, КПИ-ниң Тывада филиалының кафедра эргелекчизи, Кызыл хоорай.

Ооржак Валерий Октан-оолович, 1954 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, чурт үлетпүрүнүң Тыва девискээр каттыжыышкынының чиңгине директорунуң оралакчызы, Кызыл хоорай.

№ 70 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Лицкевич Юрий Степанович, 1955 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, СЭКП обкомунуң ПЧБ-ниң эргелекчизиниң оралакчызы, Кызыл хоорай.

Тожу Надежда Георгиевна, 19[illegible] чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, чуртталга-коммунал ажыл-агый девискээр-бүдүрүлге каттыжыышкынының бухгалтери, Кызыл хоорай.

№ 71 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Лутанина Эльвира Алексеевна, 1940 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, «Туваателерембыттехника» каттыжыышкынының шак мастери, Кызыл хоорай.

№ 72 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Мякишев Виктор Николаевич, 1935 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, «Тыва коммунэнергонуң» инженери, Кызыл хоорай.

№ 73 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Манасов Анатолий Андреевич, 1934 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, «Тыва коммунэнергонуң» инженери, Кызыл хоорай.

Ооржак Чылбаа Хелеевич, 1936 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, Бойдус камгалалының талазы-биле күрүне комитединиң даргазының оралакчызы, Кызыл хоорай.

№ 74 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Вульфович Исай Минеевич, 1940 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, Садыг министерствозунуң септелге-монтаж комбинадының директору, Кызыл хоорай.

Кара-Тонгут Светлана Маадыевна, 1954 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, Тыва АССР-ниң Телерадиокомитединиң [illegible], Кызыл хоорай.

№ 75 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Верба Галина Петровна, 1956 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, № 1 божудулга бажыңының эмчизи, Кызыл хоорай.

Вихрева Любовь Михайловна, 1954 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, статистиканың хоорай килдизиниң начальниги, Кызыл хоорай.

№ 76 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Удера Эрес-оол Василиевич, 1943 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, курфилармониязының директорунуң оралакчызы, Сукпак суур.

№ 77 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Дорожкин Виктор Андреевич, 1955 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, ПХМ-ниң ажылдакчызы, Кызыл хоорай.

Иванов Сергей Петрович, 1955 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, чуртталга-коммунал ажыл-агый девискээр-бүдүрүлге каттыжыышкынының тускайжыттынган АТБ-зиниң чолаачызы, Кызыл хоорай.

Ооржак Кима Алыевна, 1945 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, онкология диспансериниң улуг сестразы, Кызыл хоорай.

№ 78 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Марков Виктор Анатольевич, 1959 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, ПХМ-ниң ажылдакчызы, Кызыл хоорай.

№ 79 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Сарыг-оол Николай Кызыл-оолович, 1944 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, хоорайның харылзаа бөлүгүнүң кассири, Кызыл хоорай.

Юдин Андрей Николаевич, 1967 чылда төрүттүнген, ВЛКСМ кежигүнү, Кызылда пединституттуң студентизи, Кызыл хоорай.

№ 80 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Горбунова Надежда Петровна, 1947 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, халдавырлыг аарыглар эмнелгезиниң эмчизи, Кызыл хоорай.

Свердюков Борис Кириллович, 1939 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, Юстиция министерствозунуң улуг консультантызы, Кызыл хоорай.

№ 81 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Аранчын Белек-кыс Юрьевна, 1952 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, хоорайның улус өөредилге килдизиниң инспектору, Кызыл хоорай.

Куулар Геннадий Сундуевич, 1964 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, ВЛКСМ Кызыл хоорkomунуң бирги секретары, Кызыл хоорай.

Очур Борис Иванович, 1935 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, «Водник» күрүне кооперативиниң кол инженери, Кызыл хоорай.

Серен Анатолий Сергеевич, 194[illegible] чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, Кызылдың телевидение студиязының редактору, Кызыл хоорай.

№ 82 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Беляев Сергей Анатольевич, 1949 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, уругларның музыка школазының директору, Кызыл хоорай.

Лихачев Юрий Николаевич, 1962 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, «Пламя» каттыжыышкынының даргазы, Кызыл хоорай.

Смирнова Галина Александровна, 1950 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, [illegible] банк [illegible] килдис начальниги, Кызыл хоорай.

№ 83 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Дружинкин Иван Федорович, 1941 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, ССРЭ-ниң ЭА-зының Сибирь салбырының Тывада комплекстиг килдизиниң эртем ажылдакчызы, Кызыл хоорай.

№ 84 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Наводкина Тамара Александровна, 1944 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, машина тудуушкун заводунуң хамааты камгалал штабының начальниги, Кызыл хоорай.

Сат Александра Салчаковна, 1942 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, Тываның соодукчу комбинадының директору, Кызыл хоорай.

№ 85 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Станиславская Валентина Ивановна, 1947 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, № 48 ТЭ-ниң кол инженери, Кызыл хоорай.

Ондар Сарыглар Шагдыровна, 1929 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, ПХМ-ниң ажылдакчызы, Кызыл хоорай.

№ 86 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Журавлев Василий Васильевич, 1931 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, «Тувинская правда» солунунуң редакторунуң оралакчызы, Кызыл хоорай.

Насюрюн Галина Ивановна, 1942 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, харылзааның бүдүрүлге-техниктиг эргелелиниң профком даргазы, Кызыл хоорай.

№ 87 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Багай-оол Владимир Баринович, 1951 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнүнге кандидат, Кызылдың башкы институдунуң улуг башкызы, Кызыл хоорай.

Ильин Иван Александрович, 1926 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, арага ишпес чорук дээш демиселдиң хоорай чөвүлелиниң харысалгалыг секретары, Кызыл хоорай.

Калашникова Нина Степановна, 1951 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, № 15 школаның башкызы, Кызыл хоорай.

Ульянов Владимир Григорьевич, 1948 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, чуртталга-коммунал ажыл-агый бүдүрүлге каттыжыышкынының албан начальниги, Кызыл хоорай.

№ 88 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Бартан Оюн-оол Ондарович, 19[illegible] чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, Тыва АССР-ниң Бойдус камгалал комитединиң килдис начальниги, Кызыл хоорай.

Золотов Игорь Валерьевич, 1963 чылда төрүттүнген, ВЛКСМ кежигүнү, бажың тудуг комбинадының слесары, Кызыл хоорай.

Оксур Татьяна Чиргаловна, 1944 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, [illegible] ажылдакчыларының профэвилел обкомунуң инструктору, Кызыл хоорай.

Ляпина Татьяна Ивановна, 1956 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, чуртталга-коммунал ажыл-агый бүдүрүлге каттыжыышкынының экономизи, Кызыл хоорай.

Петров Виктор Юрьевич, 1965 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, улус өөредилге министриниң оралакчызы, Кызыл хоорай.

№ 89 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Болдур-оол Анатолий Борисович, 1946 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, чуртталга-коммунал ажыл-агый бүдүрүлге каттыжыышкынының килдис начальниги, Кызыл хоорай.

Монгуш Саяна Адар-ооловна, 1967 чылда төрүттүнген, ВЛКСМ кежигүнү, Кызылдың башкы институдунуң кафедра ассистентизи, Кызыл хоорай.

Салчак Саадак Очур-оолович, 1950 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, Чуковский аттыг библиотеканың директору, Кызыл хоорай.

№ 90 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Константинов Николай Константинович, 1934 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, пассажир АТБ-зиниң карбюраторщиги, Кызыл хоорай.

№ 91 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Лайзер Светлана Владимировна, 19[illegible] чылда төрүттүнген, ВЛКСМ кежигүнү, № 15 школаның башкызы, Кызыл хоорай.

Оюн Анатолий Лаппаевич, 1950 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, «Леноблтудугнуң» № 21 КМК-зының прорабы, Кызыл хоорай.

№ 92 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Мохова Лидия Васильевна, 19[illegible] чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, № 1 [illegible] эмчи сестразы, Кызыл хоорай.

Никифоров Константин Федорович, 1948 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, «Тыва автотранс» каттыжыышкынының чолаачызы, Кызыл хоорай.

№ 93 СОҢГУЛДА УЧАСТОГУ

Павликова Валентина Ивановна, 19[illegible] чылда төрүттүнген, партия кежигүнү, улус өөредилгези болгаш эртем ажылдакчыларының профэвилел обкомунуң секретары, Кызыл хоорай.

Череминых Людмила Владимировна, 1927 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, № 1 уруглар поликлиниказының участок эмчизи, Кызыл хоорай.

№ 94 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Конев Георгий Михайлович, 1938 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, Статистиканың Тыва республика эргелелиниң начальниги, Кызыл хоорай.

№ 95 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Смирнова Татьяна Вячеславовна, 1954 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, «Кызыл агроүлетпүртранс-1» бүдүрүлгениң склад эргелекчизи, Кызыл хоорай.

(Уламчызы 3-кү арында).

СОҢГУЛДА КОМИССИЯЗЫНЫҢ ДЫҢНАДЫЫНЫҢ ТӨНЧҮЗҮ

(Төнчүзү. Эгезн 2-ги арында).

№ 96 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Кулакова Валентина Ивановна, 1939 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, [illegible] Кызыл хоорай.

Шевцова Нина Николаевна, 1957 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, Тываның геология шинчилел экспедициязының гидрологу, Кызыл хоорай.

№ 97 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Шестаков Юрий Михайлович, 1944 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, харылзааның бүдүрүлге-техниктиг эргелелиниң автобазазы начальниги, Кызыл хоорай.

№ 98 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Самдан Ирина Даяевна, 1958 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, Күрүнениң кол специализи, Кызыл хоорай.

Халилова Галина Андрияновна, 1949 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, СЭКП обкомунуң тудуг бөлүүнүң ажылчыны, Кызыл хоорай.

№ 99 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Девяткин Виталий Викторович, 1961 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, ИХМ-ниң ажылдакчызы, Кызыл хоорай.

Заворотный Владимир Григорьевич, 1935 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, СЭКП обкомунуң иштики килдис эргелекчизи, Кызыл хоорай.

Релькин Вениамин Геннадьевич, партия кежигүнү эвес, «Тыва тараа продукт» каттыжыышкынының цех начальниги, Кызыл хоорай.

№ 100 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Иванова Ольга Владимировна, 1962 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, Телевидение болгаш радио-дамчыдылга комитединиң редактору, Кызыл хоорай.

Ондур Кызыл-оол Санчитович, 1942 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, СЭКП обкомунуң килдис эргелекчизиниң оралакчызы, Кызыл хоорай.

№ 101 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Ликчар Валентина Михайловна, [illegible] чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, Тыва АССР-ниң Агропромунуң каттыжыышкынының кадрлар килдизиниң специализи, Кызыл хоорай.

Туренко Николай Самвилович, 1961 чылда төрүттүнген, ВЛКСМ кежигүнү, хоорку[illegible] капитал тудуг килдизиниң начальниги, Кызыл хоорай.

№ 102 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Кузнецов Владимир Егорович, 1936 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, Кызылдың кино заводунуң директору, Кызыл хоорай.

Ужечкин Николай Николаевич, 1959 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, чаагайжыдылга комбинадының аккумуляторщиги, Кызыл хоорай.

Хорошков Александр Владимирович, 1961 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, ИХМ-ниң ажылдакчызы, Кызыл хоорай.

№ 103 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Григорьева Валентина Сергеевна, 1952 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, [illegible] буфет эргелекчизи, Кызыл хоорай.

Отева Антонина Владимировна, 1955 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, № 1 аптека эргелелиниң оралакчызы, Кызыл хоорай.

№ 104 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Цура Михаил Иосифович, 1953 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, шериг албанныг, Кызыл хоорай.

№ 105 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Лоовай Екатерина Уллаоловна, 1950 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, № 1 профтехучилищениң общежитиезиниң улуг кижизидикчизи, Кызыл хоорай.

Сарыглар Сергей Монгушоолович, 1966 чылда төрүттүнген, ВЛКСМ кежигүнү, Красноярскиниң политехниктиг институдунуң Кызылда филиалының студентизи, Кызыл хоорай.

№ 106 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Котнева Галина Евграфовна, 1949 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, чоннуң сүй-белек бүдүрүлгезиниң склад эргелекчизи, Кызыл хоорай.

Рожкова Любовь Павловна, 1949 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, Дээди суд даргазының оралакчызы, Кызыл хоорай.

Хаптыр-оол Ульяна Григорьевна, 1950 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, В. И. Ленин аттыг Совет уруглар фондузунуң Тыва салбырының даргазының оралакчызы, Кызыл хоорай.

№ 107 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Новожакова Айланмаа Маадыр-ооловна, 1966 чылда төрүттүнген, ВЛКСМ кежигүнү, № 35 магазинниң садыгжызы, Кызыл хоорай.

Оюн Любовь Шимитовна, 1959 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, республика диспансериниң эмчи-анестезиологу, Кызыл хоорай.

Тропшев Евгений Михайлович, 1935 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, Чоннуң амыдырал хандырылгазының девискээр бүдүрүлге каттыжыышкынының септелге тудуг участогунуң начальниги, Каа-Хем суур.

№ 108 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Дал-Сюрюн Долаа Хертековна, 1962 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, ИХМ-ниң ажылдакчызы, Кызыл хоорай.

Макарова Татьяна Геннадьевна, 1959 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, даараныкга фабриказының даараныкчызы, Кызыл хоорай.

№ 109 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Куксин Алексей Павлович, 1967 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, даараныкга фабриказының инструктору, Кызыл хоорай.

№ 110 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Козловский Владимир Павлович, 1952 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, алгы-кеш заводунуң директору, Кызыл хоорай.

№ 111 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Аюшина Екатерина Дулмаевна, 1950 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, химижидилге станциязының бөлүүнүң начальниги, Кызыл хоорай.

Глазунова Вера Давыдовна, 1959 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, рес-тубдиспансериниң эмчи сестразы, Кызыл хоорай.

№ 112 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Павлов Григорий Николаевич, 1949 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, «Тыва автотранс» каттыжыышкынының чиңгине директорунуң оралакчызы, Кызыл хоорай.

Варава Николай Николаевич, 1961 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, Чуртталга-коммунал ажыл-агыйының девискээр бүдүрүлге каттыжыышкынының тускай-жыттыкган АТБ-зиниң чолаачызы, Кызыл хоорай.

Донгак Дмитрий Колчанович, 1951 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, харылзааның ажыглал-техниктиг белдириниң кол инженери, Кызыл хоорай.

№ 113 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Саая Полина Сорулгаевна, 1961 чылда төрүттүнген, ВЛКСМ кежигүнү, Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязының парлакчызы, Кызыл хоорай.

Комлева Вера Георгиевна, 1955 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, № 27 уруглар садының кижизидикчизи, Кызыл хоорай.

Тонтоев Максим Сергеевич, 1955 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, № 1 КПТУ-нуң даргазы, Кызыл хоорай.

№ 114 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Брацун Николай Иванович, 1939 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, Тываның агропромтудуг[illegible] начальниги, Кызыл хоорай.

Комлев Владимир Леонидович, 1957 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, чүък сөөртүр № 1 АТБ-ниң чолаачызы, Кызыл хоорай.

№ 115 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Ерошов Виктор Александрович, 1954 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, чоннуң сүй-белек бүдүрүлгезиниң тоорму, Кызыл хоорай.

Докан-оол Дос-оол Кыргысович, 1950 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, МТС баазазының чүдүрүкчүзү, Кызыл хоорай.

№ 116 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Сарбаа Декчит Чамзыраиовна, 1948 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, № 2 поликлиниканың терапия албанының эргелекчизи, Кызыл хоорай.

№ 117 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Колмыков Владимир Ильич, 1947 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорайның хамааты камгалалының штавының начальниги, Кызыл хоорай.

Тарына Валерий Ооржакович, 1955 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, ИХМ-ниң ажылдакчызы, Кызыл хоорай.

№ 118 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Кузнецов Анатолий Михайлович, 1947 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, «Тыва автотранс» каттыжыышкынының килдизиниң начальниги, Кызыл хоорай.

№ 119 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Баир Сергей Алексеевич, 1942 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, Культура министерствозунуң эртем-методиктиг төвүнүң килдис эргелекчизи, Кызыл хоорай.

Лежнин Юрий Анатольевич, 1951 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, милицияның участок төлээзи, Кызыл хоорай.

№ 120 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Хертек Найыр Дамдыновна, 1946 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, эмчи училищезиниң фельдшер салбырының эргелекчизи, Кызыл хоорай.

№ 121 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Бойко Виктор Васильевич, 1950 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, пассажирлер АТБ-зиниң начальниги, Кызыл хоорай.

Конгар Александра Узуту евна, 1949 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, эът комбинадының бүдүрүлге план килдизиниң улуг экономизи, Кызыл хоорай.

Самданчап Радимир Таваколович, 1957 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, ССРЭ-ниң Эртемнер академиязының Сибирь салбырының Тывада комплекстиг килдизиниң бичии эртем ажылдакчызы, Кызыл хоорай.

№ 122 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Баавыл Монгуш-оол [illegible], 1944 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, «Тыва [illegible]» [illegible] № 48 тудуг [illegible], Кызыл хоорай.

Кашин Юрий Яковлевич, 1940 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң автобазазының начальниги, Кызыл хоорай.

Кафанов Геннадий Игоревич, 1964 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, харылзааның септелге-тудуг участогунуң бульдозеристи, Кызыл хоорай.

№ 123 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Хомушку Очур-оол Чимитович, 1936 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, харылзааның хоорай белдиризиниң монтеру, Кызыл хоорай.

Чадамба Людмила Петровна, 1952 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, № 16 магазин эргелекчизи, Кызыл хоорай.

№ 124 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Аргун Марина Васильевна, 1955 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, Юстиция министерствозунуң специализи, Кызыл хоорай.

Оюн Валерий Маадыр-оолович, 1949 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, уругларның спорт школазының улуг тренери, Кызыл хоорай.

№ 125 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Лазарев Валентин Васильевич, 1947 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, автоорук техникумунуң бот-өөредилгелиг салбырының эргелекчизи, Кызыл хоорай.

№ 126 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Белостокова Светлана Александровна, 1945 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай судунуң улус судьязы, Кызыл хоорай.

Седип Анчимаа Донгаковна, 1948 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, Караа көзүлбестериниң Бүгү-россия ниитилелиниң Тыва республика баштаар чериниң даргазы, Кызыл хоорай.

№ 127 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Север-оол Александр Монгушевич, 1953 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, уран чүүлдүг-бүдүрүлге мастерскаязының директору, Кызыл хоорай.

№ 128 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Ондар Лгаа Саттыдаевна, 1945 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, № 3 школаның өөредилге эргелекчизи, Кызыл хоорай.

Тинмей Доңгур-оол Лайзанович, 1930 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай Совединиң күүсколунуң даргазы, Кызыл хоорай.

№ 129 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Сайнит Василий Монгушевич, 1945 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, эът комбинадының кол инженери, Кызыл хоорай.

Смирнова Любовь Ивановна, 1954 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, Респотребсоюзтуң үлетпүр комбинадының даараныкга цехиниң мастери, Кызыл хоорай.

Ширипей Тамара Баламаевна, 1954 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, республика эмнелгезиниң [illegible], Кызыл хоорай.

№ 130 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Сулейманов Азир Мухарамович, 1941 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, Кызылдың уран чүүл училищезиниң башкызы, Кызыл хоорай.

№ 131 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Быков Александр Петрович, 1953 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, шериг албанныг, Кызыл хоорай.

№ 132 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Ламалдай Орлан Александрович, 1966 чылда төрүттүнген, ВЛКСМ кежигүнү, Красноярскиниң кодээ ажыл-агый институдунуң Тывада филиалының студентизи, Кызыл хоорай.

Черных Валерий Васильевич, 1965 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, Тываның авиабүдүрүлгезиниң техниги, Кызыл хоорай.

№ 133 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Губанов Владимир Иванович, 1941 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, Тываның автосептелге заводунуң ажылчыны, Кызыл хоорай.

Серен-оол Роза Чалбаевна, 1941 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, хөгжүмнүг театрның артизи, Кызыл хоорай.

№ 134 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Столяров Виктор Владимирович, 1950 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, Кызылдың коммунал ажыл-агыйының хөй адырлыг бүдүрүлге каттыжыышкынының начальниги, Кызыл хоорай.

Хертек Ангыр Баирович, 1939 чылда төрүттүнген, [illegible] Караа көзүлбестериниң Бүгү-[illegible] ниитилелиниң Кызылдың [illegible] бүдүрүлге [illegible], Кызыл хоорай.

Щенов Виктор Иванович, 1956 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, «Тыва автотранс» каттыжыышкынының бүдүрүлге-техниктиг четчелгезиниң контролериниң начальниги, Кызыл хоорай.

№ 135 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Лаа-Хуурак Борис Кыргысович, 1955 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, [illegible] каттыжыышкынының бүдүрүлге-техниктиг комбинадының ажылчыны, Кызыл хоорай.

Плохотниченко Юрий Анатольевич, 1949 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, Тываның геология шинчилел экспедициязының начальниги, Кызыл хоорай.

№ 136 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Намчил [illegible], 1961 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, «Кызыл үлетпүр тудуг» эргелелиниң ажылчыны, Кызыл хоорай.

Ондар Владимир Тюгусович, 1949 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, № 81 тудуг участогунуң бригадири, Кызыл хоорай.

Шаалы Александр Александрович, 1949 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, Тыва АССР-ниң Күрүнениң айыыл чок чорук комитединиң ажылдакчызы, Кызыл хоорай.

№ 137 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Виденкин Владимир Иванович, 1947 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, № 3 школаның директору, Кызыл хоорай.

Оюн Мария Константиновна, 1955 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, чоннуң сүй-белек кылыр цехтерде бүдүрүлгезиниң чүрүкчү-[illegible], Кызыл хоорай.

№ 138 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Ширип-оол Белигмаа Чыртай-ооловна, 1947 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнүнге кандидат, Күрүнениң Төп архивиниң директору, Кызыл хоорай.

№ 139 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Кечил-оол Ирина Оюн-ооловна, 1961 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, Кызылдың аъш-чем садыының № 50 магазининиң бригадири, Кызыл хоорай.

Фатьянов Алексей Иванович, 1960 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, Тываның авиабүдүрүлгезиниң дежурный механиги, Кызыл хоорай.

№ 140 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Байыр-оол Владимир Донгакович, 1945 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, Тываның Радиотелевидениези[illegible] дамчыдылга төвүнүң радиореле цехиниң инженери, Кызыл хоорай.

Троянов Валерий Александрович, 1961 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, «Тыва суг-мелиорациязы» № 1 КМК-ның кол инженери, Кызыл хоорай.

№ 141 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Пирингиле Чечек Аржаковна, 1963 чылда төрүттүнген, ВЛКСМ кежигүнү, Респотребсоюзтуң үлетпүр комбинадының колбаса цехиниң мастери, Кызыл хоорай.

Фламенбаум Лариса Кужугетовна, 1953 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, республиканың психиатрлыг аарыглар эмнелгезиниң кол эмчизиниң оралакчызы, Кызыл хоорай.

№ 142 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Удумбара Чодур Александрович, 1948 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, Күрүнениң айыыл чок чорук комитединиң ажылдакчызы, Кызыл хоорай.

№ 143 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Монгуш Нина Владимировна, 1943 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, республиканың башкылар билиин бедидер институдунуң директорунуң оралакчызы, Кызыл хоорай.

Товуу Маргарита Михайловна, 1957 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, Статистика эргелелиниң экономизи, Кызыл хоорай.

№ 144 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Бады Алексей Санаевич, 1953 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, «Херел» кооперативтиң даргазының оралакчызы, Кызыл хоорай.

Кирьянов Владимир Парфенович, 1959 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, ИХМ-ниң ажылдакчызы, Кызыл хоорай.

Плаксина Елена Ивановна, 1947 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, Тыва АССР-ниң Күрпланының кол специализи, Кызыл хоорай.

№ 145 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Рудпев Борис Владимирович, 1952 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, «Тыва хамааты төлевилел» институдунуң архитекторлар бөлүүнүң удуртукчузу, Кызыл хоорай.

№ 146 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Андросов Борис Федорович, 1951 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, Кызылдың автоорук техникумунуң башкызы, Кызыл хоорай.

Байкалов Михаил Викторович, 1946 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, «Тыва хамааты тудуг» трестиң механизация талазы-биле бот-орулга-чарылга участогунуң бульдозеристи, Кызыл хоорай.

№ 147 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Оскал-оол Валентина Владимировна, 1942 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, СЭКП хоркомунуң секретары, Кызыл хоорай.

Сандакпан Виктор Долаанович, 1955 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, чоннуң сүй-белек кылыр [illegible] бүдүрүлгезиниң [illegible], Кызыл хоорай.

Түгер Людмила Петровна, 1951 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, Кызылдың уран чүүл училищезиниң башкызы, Кызыл хоорай.

№ 148 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Байыр Кара-оол Хертекович, 1964 чылда төрүттүнген, ВЛКСМ кежигүнү, «Кызыл тудугжу» тудуг участогунуң бригадири, Кызыл хоорай.

Гвоздак Наталья Тимофеевна, 1949 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, Тыва АССР-ниң Күрүнениң [illegible] радиологтуг чадаптыкчызы, Кызыл хоорай.

Назарова Валентина Ивановна, 1950 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, Кызыл хоорайның санэпидстанциязының санитар эмчизи, Кызыл хоорай.

Хомушку Шолбан Бичеооловна, 1962 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, № 29 уруглар садының кижизидикчизи, Кызыл хоорай.

№ 149 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Сарыг-оол Ооржак Тартаковна, 1942 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, Чоннуң амыдырал хандырылгазының девискээр бүдүрүлге каттыжыышкынының бүдүрүлге-техниктиг комбинадының кол бухгалтери, Кызыл хоорай.

№ 150 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Булатов Александр Александрович, 1951 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, Тываның геология шинчилел экспедициязының кол гидрологу, Кызыл хоорай.

№ 151 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Трусова Галина Николаевна, 1954 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, хоорай поликлиниказының салбырының эргелекчизи, Кызыл хоорай.

№ 152 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Андреев Виктор Владимирович, 1947 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, чүък сөөртүр № 1 АТБ-ниң чолаачызы, Кызыл хоорай.

Трубачёв Владимир Васильевич, 1959 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, «Тыва хамааты тудуг» трестиң механизация талазы-биле бот-орулга-чарылга участогунуң ажылчыны, Кызыл хоорай.

№ 153 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Куулар Сергей Чозарович, 1965 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, ажылчыттарның чурттаар оран-байзың тудар комплекизиниң ажылчыны, Кызыл хоорай.

Ооржак Алексей Ыштыгович, 1959 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, Тываның машина заводунуң ажылчыны, Кызыл хоорай.

№ 154 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Бавуу-Сюрюн Любовь Ооржаковна, 1959 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, «Тувинвейсобувьбыттех» чиңгине директору, Кызыл хоорай.

Куулар Вера Ооржаковна, 1952 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, «Шын» солуннуң килдис эргелекчизи, Кызыл хоорай.

№ 155 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Кикин Александр Юрьевич, 1957 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, Тыва АССР-ниң Прокуратуразының прокурорунуң оралакчызы, Кызыл хоорай.

№ 156 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Двигун Сергей Тихонович, 1950 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, Кызылдың бажың тудар комбинадының № 1 тудуг-монтаж эргелелиниң начальниги, Кызыл хоорай.

Подругин Владимир Алексеевич, 1932 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, хоорайның улусчу контроль комитединиң даргазы, Кызыл хоорай.

№ 157 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Отук-оол Елена Халарбаевна, 1959 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, Кызыл хоорайның улус судунуң улус судьязы, Кызыл хоорай.

Шадров Степан Степанович, 1948 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, Тываның машина заводунуң ажылчыны, Кызыл хоорай.

№ 158 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Абазовик Зинаида Ивановна, 1959 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, «Молодёжное» кафеде кальку-лятор, Кызыл хоорай.

Морева Маргарита Васильевна, 1955 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, Кызылдың бажың тудар комбинадының экономист-нормировщиги, Кызыл хоорай.

№ 159 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Базыр-оол Олег Алексеевич, 1952 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, Коммунал ажыл-агыйының хөй адырлыг бүдүрүлге каттыжыышкынының ажылчыны, Кызыл хоорай.

Кара-Сал Валентина Хертековна, 1956 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, Красноярскиниң кодээ ажыл-агый институдунуң Тывада филиалының башкызы, Кызыл хоорай.

Никитин Владимир Викторович, 1959 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, № 1 КПТУ-нуң директорунуң оралакчызы, Кызыл хоорай.

№ 160 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Плесовских Валерий Аркадьевич, 1949 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, Тыва АССР-ниң хамааты камгалалының штавының ажылдакчызы, Кызыл хоорай.

Чульдум Эрес-оол Монгушевич, 1953 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, № 48 тудуг эргелелиниң ажылчыны, Кызыл хоорай.

№ 161 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Ооржак Сергей [illegible], 1953 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, Тыва АССР-ниң Спорт [illegible] талазы-биле күрүне комитединиң даргазының оралакчызы, Кызыл хоорай.

№ 162 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Суманчик Сергей Сутович, 1960 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, бажың тудар комбинаттың улуг мастери, Кызыл хоорай.

№ 163 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Саая Бичен Ивановна, 1944 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, Красноярскиниң кодээ ажыл-агый институдунуң Кызылда филиалының салбыр эргелекчизи, Кызыл хоорай.

№ 164 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Дерягин Иван Павлович, 1937 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, «Тыва суг-мелиорация» каттыжыышкынының механизация эргелелиниң ажылчызы, Кызыл хоорай.

Наумов Сергей Николаевич, 1959 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, «Тыва суг-мелиорациязы» бүдүрүлге каттыжыышкынының АТБ-зиниң чолаачызы, Кызыл хоорай.

№ 165 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Ермолаев Павел Никитович, СЭКП кежигүнү, Садыг министерствозунуң АТБ-зиниң улус мастери, Кызыл хоорай.

Федотов Виктор Иванович, 1951 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, «Тыва» сүт комбинадының директору, Кызыл хоорай.

№ 166 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Еремеев Александр Петрович, 1957 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, шериг албанныг, Кызыл хоорай.

Товарищтай Светлана Кыргысовна, 1948 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, улус судьязы, Кызыл хоорай.

№ 167 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Григорьев Борис Иванович, 1950 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, Респотребсоюзтуң АТК-зының чолаачызы, Кызыл хоорай.

Сургутский Александр Михайлович, 1956 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, шериг албанныг, Кызыл хоорай.

№ 168 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Волков Яков Михайлович, 1947 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, ИХМ-ниң ажылдакчызы, Кызыл хоорай.

Куулар Чердиг-оол Чанкымаевич, 1949 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, Чогаалчылар эвилелиниң баштаар чериниң харыысалгалыг секретары, Кызыл хоорай.

№ 169 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Козалёв Александр Иванович, 1955 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, Чуртталга-коммунал ажыл-агыйының [illegible] септелге албанының бригадири, Кызыл хоорай.

Чооду Кара-оол Күнзекович, 1936 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, «Сылдысчыгаш» солуннуң редакциязының харыысалгалыг секретары, Кызыл хоорай.

№ 170 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Кудинов Андрей Васильевич, 1953 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, Тыва АССР-ниң Күрүнениң айыыл чок чорук комитединиң ажылдакчызы, Кызыл хоорай.

Самдан Зоя Баировна, 1951 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, ТДЛТЭШИ-ниң улуг эртем ажылдакчызы, Кызыл хоорай.

№ 171 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Кыргыс Маадыр-оол Ангыр-оолович, 1946 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, СЭКП хоркомунуң ийиги секретары, Кызыл хоорай.

Монгуш Саган-оол Халаар-оолович, 1942 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, Тыва АССР-ниң Дээди судунуң кежигүнү, Кызыл хоорай.

№ 172 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Акимов Владимир Александрович, 1948 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, «Тыва тудугну» девискээр тудуг каттыжыышкынының автобаазазының механиги, Кызыл хоорай.

Галимов Мубаракзян Хакимович, 1937 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, № 4 КПТУ-нуң бүдүрүлге өөредилгезиниң мастери, Кызыл хоорай.

Калитко Татьяна Леонидовна, 1952 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, № 9 школаның башкызы, Кызыл хоорай.

№ 173 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Федоров Александр Ефимович, 1947 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, Тыва АССР-ниң Дээди судунуң кежигүнү, Кызыл хоорай.

№ 174 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Сарыглар Константин Базыр-оолович, 1952 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, «Тыва коммунэнерго»-ну энергия хандырылгазының мастери, Кызыл хоорай.

Сагалакова Татьяна Васильевна, 1950 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, № 4 КПТУ-нуң директорунуң оралакчызы, Кызыл хоорай.

Ширей Тамара [illegible], 1955 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, «Тыва тудугжу» девискээр тудуг каттыжыышкынының № 48 тудуг эргелелиниң ажылчыны, Кызыл хоорай.

№ 175 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Оськина Людмила Александровна, 1945 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, Тываның чымага удур станциязының эмчизи, Кызыл хоорай.

Ширин-оол Николай Майоолович, 1959 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, Кызылдың бажың тудар комбинадының ажылчыны, Кызыл хоорай.

Суменков Анатолий Петрович, 1947 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, № 4 КПТУ-нуң директору, Кызыл хоорай.

№ 176 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Куклов Олег Евгеньевич, 1941 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, «Тыва суг-мелиорация» каттыжыышкынының автобаазазының директору, Кызыл хоорай.

Пикалов Николай Николаевич, 1959 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, «Тыва суг-мелиорациязы» тудуг-монтаж эргелелиниң чолаачызы, Кызыл хоорай.

Шульгина Нина Тимофеевна, 1941 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, Чымагалыг трикотаж каттыжыышкынының директору, Кызыл хоорай.

№ 177 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Сахаров Сергей Владимирович, 1959 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, Тываның чымага удур станциязының эмчизи, Кызыл хоорай.

Сазонова Светлана Владимировна, 1951 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, № 2 [illegible] столоваязының эргелекчизи, Кызыл хоорай.

Тошарь Ирина Юрьевна, 1960 чылда төрүттүнген, ВЛКСМ кежигүнү, № 5 школаның улуг пионер вожатыйы, Кызыл хоорай.

№ 178 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Кушнарева Нина Романовна, 1949 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, Кызылдың нефть-продукция бүдүрүлгезиниң бүдүрүлге талазы-биле директорунуң оралакчызы, Кызыл хоорай.

№ 179 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Фенцель Ольга Васильевна, 1956 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, республиканың Пушкин аттыг библиотеказының директору, Кызыл хоорай.

№ 180 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Ооржак Александр Санчаевич, 1941 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, Тыва АССР-ниң Агропромунуң каттыжыышкынының юридиктиг килдизиниң начальниги, Кызыл хоорай.

№ 181 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Бологов Валерий Петрович, 1957 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, «Кызыл» септелге-техниктиг бүдүрүлгезиниң ажылчыны, Кызыл хоорай.

Натачт-оол Жанна Калзановна, 1944 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, № 2 поликлиниканың терапия албанының эргелекчизи, Кызыл хоорай.

№ 182 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Тагба Вера Сергеевна, 1952 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, № 5 школаның өөредилге эргелекчизи, Кызыл хоорай.

Трегубова Людмила Сергеевна, 1955 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, Тыва АССР-ниң Күрүнениң айыыл чок чорук комитединиң ажылдакчызы, Кызыл хоорай.

№ 183 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Ядыкина Галина Борисовна, 1954 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, «Кызыл» септелге-техниктиг бүдүрүлгениң кол бухгалтери, Кызыл хоорай.

№ 184 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Гогорев Владимир Михайлович, 1951 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, Кадык камгалал министерствозунуң автобаазазының чолаачызы, Кызыл хоорай.

Павлова Антонина Аркадьевна, 1951 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, хоорай Совединиң күүскомунуң секретары, Кызыл хоорай.

№ 185 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Лытнев Василий Иванович, 1957 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, Күрүнениң айыыл чок чорук комитединиң ажылдакчызы, Кызыл хоорай.

Ондар Вячеслав Судер-оолович, 1958 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, республика эмнелгезиниң салбыр эргелекчизи, Кызыл хоорай.

№ 186 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Казакова Ольга Александровна, 1963 чылда төрүттүнген, ВЛКСМ кежигүнү, Тываның авиабүдүрүлгезиниң техниги, Кызыл хоорай.

Кулешов Алексей Анатольевич, 1960 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, Тыва авиаотрядтың самолет командири, Кызыл хоорай.

№ 187 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Годько Сергей Андреевич, 1955 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, шериг албанныг, Кызыл хоорай.

Кулык Владимир Филиппович, 1949 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, шериг албанныг, Кызыл хоорай.

№ 188 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Буруидумай Клавдия Хевектыговна, 1966 чылда төрүттүнген, ВЛКСМ кежигүнү, типография ажылчыны, Кызыл хоорай.

Кара-Сал Владимир Шагдарович, 1952 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, дүрген дуза чедирер станциязының фельдшери, Кызыл хоорай.

Чараш-оол Наталья Александровна, 1951 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, даараныкга фабриказының ажылчыны, Кызыл хоорай.

№ 189 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Сандан Кызыл-оол Тендипоолович, 1945 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, Кызылдың № 1 агропромтранспорт трестиниң транспорт бүдүрүлгезиниң чолаачызы, Кызыл хоорай.

Саян Кан-оол Куриевич, 1938 чылда төрүттүнген, Тыва АССР-ниң культура министриниң оралакчызы, Кызыл хоорай.

№ 190 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Жаров Александр Андреевич, 1954 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, Кадык камгалал министерствозунуң автобаазазының чолаачызы, Кызыл хоорай.

№ 191 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Александрова Валентина Григорьевна, 1951 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, «Тыва тараа-продукт» каттыжыышкынының [illegible], Кызыл хоорай.

Рудольф Альберт Августович, 1935 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, «Тыва тараа үлетпүрү» чиңгине директору, Кызыл хоорай.

Безверщенко Владимир Тимофеевич, 1953 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, «Тыва газтың» республика каттыжыышкынының [illegible], Кызыл хоорай.

№ 192 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Никитин Александр Николаевич, 1960 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, Тыва агропромтудугнуң [illegible] инженер-мелиоратору, Кызыл хоорай.

Суванкит Елена Дончаковна, 1949 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, Садыг министерствозунуң [illegible] ажыл-агыйының ажылчыны, Каа-Хем суур.

№ 193 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Бубнов Дмитрий [illegible], 1966 чылда төрүттүнген, ВЛКСМ кежигүнү, шериг албанныг, Кызыл хоорай.

Кособский Владимир Сигизмундович, 1954 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, шериг албанныг, Кызыл хоорай.

Толмачев Валерий Петрович, 1943 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, харылзааның септелге-тудуг участогунуң экономизи, Кызыл хоорай.

№ 194 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Сегбе Сергей Хертекович, 1953 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, Кызылдың [illegible] ажыл-агыйының кол бухгалтери, Кызыл хоорай.

Федулов Владимир Юрьевич, 1957 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, Чуртталга-коммунал ажыл-агыйының девискээр бүдүрүлге каттыжыышкынының тускайжыттыкган АТБ-зиниң чолаачызы, Кызыл хоорай.

Пешков Иван Павлович, 1945 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, Улуг-Хем шын үлетпүр ажыл-агыйының директору, Кызыл хоорай.

№ 195 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Монгуш Михаил Сервеевич, 1963 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, Улуг-Хем шын үлетпүр ажыл-агыйының ажылчыны, Кызыл хоорай.

Шульгин Юрий [illegible], 1950 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, Чуртталга-коммунал ажыл-агыйының чаагайжыдылга комбинадының ажылчыны, Кызыл хоорай.

№ 196 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Мячева Галина Михайловна, 1949 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, чүък сөөртүр № 3 АТБ-ниң кладовщиги, Кызыл хоорай.

№ 197 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Болгина Людмила Леонидовна, 1949 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, № 8 школаның директору, Кызыл хоорай.

Мельников Юрий Александрович, 1938 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, ВАЗ-тың техниктиг хандырылгазының Тывада девискээр төвүнүң ажылчыны, Кызыл хоорай.

№ 198 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Батышников Василий Григорьевич, 1954 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, хоорайның иштики херектер килдизиниң ажылдакчызы, Кызыл хоорай.

Борисова Лидия Михайловна, 1946 чылда төрүттүнген, Тыва АССР-ниң культура министриниң оралакчызы, Кызыл хоорай.

№ 199 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Кац-оол Владимир Иванович, 1943 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, «Тыва тудуг материалдарының» бүдүрүлге каттыжыышкынының чиңгине директору, Кызыл хоорай.

№ 200 СОҢГУЛДА ОКРУГУ

Васильев Виктор Григорьевич, 1949 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, албан хаакчыг, Кызыл хоорай.

Найыралчы харылзаалар

ӨҢНҮКТЕРИМ-БИЛЕ УЖУРАШ КАШ...

Оруум ужуктап чоруптум

Ужар-кеме углада дег [illegible] Улуг-Хем-биле [illegible] ак бергүн [illegible] Саяп деглааргадап [illegible] чүве диг, [illegible] арттырып [illegible] берди. Удавааида [illegible] Хакас автономнуг областың найысылалы Абакан [illegible] [illegible] агаладыр. Мээ арамда бедалдарым баар черлеримче ужугуптум.

Кижи угаанының дүргени аажылыг эвес — Хакасия дугайында сөөлгү чылдарда көргүлээн киноларым, чүгеле ийик, сагыжымга кирип калды... Хакас чечен чогаалдың үндезилекчилериниң бирээзи, РСФСР-ниң уран чүүлүнүң алдарлыг ажылдакчызы, областың чогаалчылар организациязының удуртукчузу Михаил Еремеевич Кильчичаковтуң чаткан дээр национал хөгжүм херекселинге ойнавышаан, ырлап турарын көргүскен киноңу сагынмайн бардым. Чүрээмге чоок акы-дуңма Хакасияда эвес, а бүгү Совет Эвилелинде билдингир РСФСР-ниң уран чүүлүнүң алдарлыг ажылдакчызы, Тыва АССР-ниң алдарлыг артизи Клара Сунчугашева, Тыва АССР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчызы Владимир Чаптыков ийиниң кады ырлаан чараш үнү областың М. Ю. Лермонтов аттыг театрының сценазындан чаңгыланып турган ышкаш сагындырды. Ол ийи кады ырлап [illegible] чаарбы чыл оогта турускаткан улут концертти Абаканга чоокта чаа эрттирген деп дыңнаан мен. Хакасияның бирги национал композитору Георгий Челборайков база сагыжымга кирди. Оон чогааткан ырлары төрээн Тываның делгемнеринге чоргаар чаңгыланып келген. Челборайковтуң «Ырак булуттар» деп ырызын чаңгыс дыңнааш-ла, шээжилеп алганымны сактып ор мен. Тывага каш удаа чорааш, республиканың хөй национал [illegible] дугайында телевидениелгелерни белеткээн журналист эжим Леонид Ингижековтуң дугайын бистер ааза [illegible] четтиргенин-биле чугаалаар ужурлуг бис. Оларның үстүнде адааным сураглыг кижилерниң дугайын чугаалавайн, амгы Хакасияның овур-хевирин чуруп көргүзери шынап-ла берге...

Орук узак — Уралдың улут хоорайларының бирээзи Свердловскиже углаан-даа болза, чаңгыс хүн Абаканга доктаап, хакас өңнүктерим-биле ужуражырын шиитпирлеп алдым.

Абакан телевидениезинге Ингижеков-биле ужуражы бердим. Бир дугаарында чогаалчыларга баар дээш уттуптувус. Чогаалчылар организациязы эртем-шинчилел институдунуң бирги кадында турган чүве. Ынаар углай базыптарымга, Леонид Трофимович мени доктаады берди.

— Чогаалчылар ам мында эвес. Николай Доможаковтуң аалында болдур ийин. «Ырак аалда» деп биштаары хакас романның авторунуң чурттап турган бажыңында көжүп келген. Ол аал мырыңай чоокта, Ленин кудумчузунда — деп, ол чугаалаарга, бистиң оруувус өскерли берген.

Шынап-ла, Доможаковтуң аалы Абаканның төвүнде, Ленин кудумчузунуң 63 дугаарлыг бажыңының 9 дугаарлыг өрээлинде болду. Аалдың ээзи Михаил Еремеевич Кильчичаков бисти «[illegible]» чыглыы-биле уткуп тур. Ол Тывага дөртен чылдарда бир дугаарында келгеш, концерт көргүзер бригаданың танцычызы болуп келген, а оон соонда, хакас чечен чогаалдың база уран чүүлдүң Тывага болган хүннериниң үезинде болдунуң чогаалтканы «Өзүмнер» деп шиизинге кырганның ролюн ойнап турган. Областың чогаалчылар организациязының удуртукчузу чогаалчы Михаил Кильчичаков бистиң республикага сөөлгү чээрби чылда барык доктаамал кээп, телекөрүкчүлер-биле ужуражып турганын амыр-менди бисти айтырыжып тура, сактып келдим.

Чедеп харлаан хиризинде ам-даа эр шиичизин [illegible] Михаил Еремеевич баштактанып, хакас аан-биле чугаалап, чогаалчыларының болгаш оларның ажыл-херектериниң дугайын [illegible] хөөрей-дир.

— Бисте ам ССРЭ-ниң Чогаалчылар эвилелиниң кежигүнү 13 кижи бар. Оң үш деп саны чок чок-дижир. Мен дугайты анаа бүзүревес мен. Бистиң чогаалчыларывыс сорунзуг ажылдап, улуг ажыл-херекти бүдүрүп турар. Эрткен чылын драматург Валентина Шульбаева, чогаалчылар Валерий Майнашев, Александр Щербаков, Наталья Ахбашева, Василий Кобельков бис Моол Арат Республиканың Мурнуу-Гоби аймаанга чордувус. Акы-дуңма моол чоннуң амыдыралының дугайында ном бижиир планныг чораан, соруулгавысты күүседир бис. Аймактың чуруматдыг чарын бойдузунуң, кайгамчык кижилериниң дугайында шүлүктер болгаш очерктер чыындызы орус, моол болгаш хакас дылдарга удавас парлаттынып үнер.

Бо чылын хакас чечен чогаалдың болгаш уран чүүлдүң декадазы акы-дуңма Кыргыс ССР-ге эртер. Аңаа бистиң чогаалчыларывыс болгаш уран чүүлдүң ажылдакчылары белеткел ажылдарын эгелей берген. А оон соонда, 1991 чылда, сураглыг совет чогаалчы, Ленинчи шаңналдың лауреады Чингиз Айтматовка баштаткан бөлүк кыргыс чогаалчылар, уран чүүл коллективтери Хакасияга аалдап келирин дугуруушкан бис. Шак мындыг солчуушкуннар болгаш аалдашкыннар улустарның эп-найыралыын быжыглаарынга, боттарын хады билчип алырынга дузалаар.

Эрткен чылын бис областың чогаалчылар организациязының тургустунганының 40 чыл оюн демдеглээн бис. Юбилейге холбаштыр хакас чогаалчыларның алдан ажыг номнары чурттуң ном үндүрер черлеринге үнгүлээн. Валентина Татарованың тоожуларының чыындызын «Современник» деп ном үндүрер чер парлаан. Валерий Майнашевтиң шүлүктериниң чыындызы, Валентина Шульбаеваның чечен чугаалары номчуукчуларның холдарында кирген. Аныяк чогаалчыларның Бүгүрэвилел чөвүлел хуралы Наталья Ахбашеваның шүлүктер номун парлап үндүрерин Красноярскиниң ном үндүрер черинге сүмелээн. Ол-ла чер Хакасияның шүлүкчүлериниң чыындызын «Литературлуг Абакан» деп ат-биле номчукчуларга орус дылда бараалгатпаан.

Чогаалчыларның театр-биле кады ажылдажылгазы улам үре-түңнелдиг болуп турар. Аныяк драматург Алиса Кызласова «Куда» деп каттырынчыг шиини бижээн. Медхас Туранның «Камат» деп аттыг шиизин абаканчылар чылыы-биле хүлээп алган. Артист болгаш шии чогаадыкчызы Юрий Тополевтиң ийи шиизи кооперативтиг театр сценазга тургусчан.

Чогаалчылар эвилелиниң чанында чечен чогаал университеди ажылын катап эгелээн. Абаканның талантылыг аныяктары маңаа, Николай Доможаковтуң бажыңынга чыглып келгеш, чогаадыкчы мергежилин бедидип, национал хөгжүм херекселдеринге ойнаарынга, хөөмейлээринге өөренип турар.

Чугаавыс доозулган. Михаил Еремеевич-биле кабинеттиң кожазында улуг өрээлче үнүп келдивис.

— Маңаа хакас чечен чогаалдың музейи турар. Делгээр чүүлдерни чыып эгелээн бис — деп, ол чугаалайдыр.

Ында бүдүнде стол кырында чаткан салып каан. Михаил Еремеевич бичии сывыртыңмышкан, каракталып шиириптиин, чатханга ойнавышаан, уяранчыг кылдыр ырлап эгеледи.

Чаңгыга дыңнап орумда Хакасияның калбак делгем хөвүлары, ында хайынныкан амыдырал караактарымга көстүп келди.

Абаканга чаңгыс хондум. Өңнүктерим-биле ужуражып, чугаалажып соонда, хөрээм хөлзеп берген оруум ужуктап чоруптум.

Алексей ЧАРАШ ООЛ.

ТҮҢНЕЛИ ИЛЕРЕП КЕЛГЕН

Бай-Даг суурда ада-иелерниң школа-биле харылзаазы дыка кошкак турган. Бо өөредилге чылында ол харылзааны быжыглаарынга кодээ Совет күүскомунуң чаа соңгуттурган даргазы Байыр-оол Чорбаевич Севилбаавын тывынгыр чоруу дузалаган.

Айның сөөлгү неделязының пятница хүнүнде эртенгиниң сес шактан тос шакка чедир ада-иелер школага келир.

Бир ай иштинде өөреникчилерниң канчаар өөренгенин башкылар бижип көргүскеш, азып каан болур. Олар ада-иелерге лекция, беседаларны кылып, чамдыкта тус-тус класстарже оларны чалап, аңаа 15 минута дургузунда чугаа кылып база турар. Кандыг-ла-бир темага сайгарылга кыла бээрге, солун чорду. Чуруму багай өөреникчилерни агитквартал дар тептеринге сайгарары чаңчыл болу берген. А бир эвес өөредилгези кошкай берген болза, бо таварылгада башкылар коллективинге коор арталарны база дилеп тып турар.

Агитквартал дар бүрүзүнден-не үш-үш өг-бүле бир хүнүң хайгааралга алыр хүлээлгелиг. Өөреникчилерниң онаалгазын канчаар күүседип турарын кежээ оларның бажыңнарынга баргаш хынаар.

Совхозка кандыг-бир мергежилдиң специалистери херек болгай. Ындыгаш специалистерниң школа-биле харылзаажыр хүнүн база тургускан. Олар ол хүнүнде школага келгеш, бодунуң мергежили-биле өөреникчилерни таныштырар, кичээлдерге олурар.

Шак ындыг ажылдың түңнели көскүзү-биле илереп келген.

— Мээң ажылым түңнели бо хүннерде эвес, а он чыл эрте бергенде Бай-Даг суурдан көстүр — деп, Байыр-оол Чорбаевич бүзүрелдиг чугаалады.

Шынап-ла амгы салгалдың кижизи байдалыя ынчан көрүп болур. Суурнуң келир үези бистиң боттарывыстың холувуста деп чүвени ол эки чижек көргүзүп тур ышкажыл.

Боттуг-оол ОНДАР
Күш-ажылдың хоочуну.

«ТЫВА» АНСАМБЛЬ РОВНОДА БАРГАН

Тываның улустуң чогаалчызы Кызыл-Эник Кудажының алдан харлааның республиканың хөгжүм-шии театрынга эрттирип турда, оп ажыг аныяк «ламалар» олуруп-каш, сураглыг чогаалчыга сагыш-сеткилдиң ханызындан йөрээл номналганы кылган. Оларның идик-хеви-даа, «судур номчуп» орары-даа шынап-ла, кара олчаан болган. Ол дээрге республикага эрткен чылын тыптып келген «Тыва» дээр улустуң аас чогаал ансамблиниң артистери-дир. Ол аас чогаал ансамбли Тываның бүгү районнарын эргип, кезип, уран талантызы-биле көрүкчүлерни магадаткан.

Чоокта чаа Москва хоорайга композиторларның съездизи болуп эрткен. Аңаа каргыраа, сыгыт хөөмей болгаш улустуң ырларын репертуарынга өзек кылган ансамбльдиң салымчаяанныг артистери уран талантызы-биле композиторларны кайгаткан. Ылангыя РСФСР-ниң алдарлыг артизи Дамба-Доржу Сат, артистер Конгар-оол Ондар Кайгал-оол Ховалыг, Анатолий Куулар болгаш өскелер-даа көрүкчүлерниң сеткил-сагыжын доктаамал ооргуп чоруур төрүмелинден салым-чаланныг кижилер-дир. Ук ансамбльдиң уран чүүл эртемнериниң кандидады Зоя Кыргысовна Кыргыс чогаадыкчы чоруу-биле ужуктап каан.

Бо хүннерде «Тыва» ансамбль акы-дуңма Украин ССР-ниң Ровно областың чурттакчыларынга тыва чоннуң национал аас чогаалын бараалгадып турар. Моон мурнунда ол обласка тыва чечен чогаал хүннери база эрткен. Аңаа тыва чогаалчылар болгаш бөлүк артистер киришкеш келген. Ам ровнолар ховар эртине — аас чогаалын пропагандалап чоруурлар-биле ужуражып, оларны барган-на черинге улуг хүндүткел-биле уткуп ап турар. Найыралдың чылыг ужуражылгалары уламчылавышаан.

Сарыг-оол КУУЛАР.

МАРШРУТ: ССРЭ — ПУР — ГДР — ССРЭ

Орук демдеглели

Эрткен чылдың октябрьда Бүгү-эвилелдиң «Билиг» ниитилелиниң делегациязының составынга кирип, Польша Улус Республикаже болгаш Герман Демократтыг Республикаже турист аян-чорук кылыр аас-кежик меңээ таварышкан. Делегацияның составынга 25 кижи чораан. Оон кежигүннери кылдыр эвилелдешкен республикалардан, Россия Федерациязының автономияларындан төлээлер кирип чорду. Делегацияның соруулгазы — ПУР-да болгаш ГДР-де ындыг организацияларның ажылының дуржулгазы-биле, акы-дуңма ол чурттарның амыдыралы-биле таныжары.

«Москва — Варшава» демир-орук хонук ажыр халыткаш, Брест чоогундан кызыгаар [illegible] эрттивис. [illegible] «хынадын» тура, аде тургустунуушкунну база эскерип бардывыс. Кызыгаарны [illegible] баар ааан деп [illegible] паспорт-биле эрткенивисти чугаалаарга-ла четчир. Ынчан [illegible] Варшавага келдивис. «Эртем билиглерин нептередир» [illegible] «[illegible]» [illegible] Польша талазы-биле бис [illegible] Анджей [illegible] [illegible] — «Орбис» турист фирмазының [illegible] [illegible] [illegible] Совет Эвилелиниң дугайында хөйнү билир кончуг эки кижи болган. Гостиницага үр эвес доктаагаш, эртенги чиик чем соонда, автобуска олуруптааш, Польшаның найысылалын көөр экскурсияже чоруптан бис. «Варшаваның бичии тура халыкчызынга» тураскаалга чечектер салдывыс.

Варшавага эрттирген хүннеривисте поляк-совет найырал ниитилелиниң активчилери-биле ужураштывыс. «Эртем билиглерин нептередир талазы-биле поляк эш хуу ээзунуң» удуртукчулары-биле ужуражылга дыка солун болган. Ук ниитилел шагдала бот-орулга-чарылгаже болгаш бот-акшаланыышкынче шилчээн. Орулганың колдуун ол техниктиг билиглер пропагандалаан өртектиг лекциялардан болгаш даштыкы дылдар курстарындан (англи, япон, француз болгаш орус дылдар) киирип ап турар.

Польшаның найысылалы-биле байырлажып, Лодзь, Вроцлав болгаш Познань хоорайларын көрдүвүс. [illegible] [illegible] [illegible] биче сеткилдиг [illegible] чордувус. Вроцлавка чорупкаш [illegible] 1505 чылда үндезилеттинип тургустунган [illegible] университединге бардывыс. Чаа өөредилге чылының [illegible] [illegible] тааварып бердивис. Университеттиң профессорлары, башкылары [illegible] [illegible] [illegible] студентилерге [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] дарын дыка сагыш билирин магададывыс. Оон чоруткаш, делегейниң ийиги дайынының чылдарында Польшаны хостажырының тулчуушкуннарынга киржип тура өлүрткен совет дайынчыларның мемориалдыг хөөрүн барып көрүп, аңаа дириг чечектерни салдывыс.

Польша хөй-ниитиниң политиктиг болгаш сагыш-сеткил амыдыралынга улуг рольду католиктиг хүрээ-хиит ойнап турар. Чоннуң 90 хуузу чүдүлгелиг. Хүрээ-хиттиң [illegible] алаан көөр-дүр дээш, аңаа чаңгыс эвес удаа бардым. Оларны ханызы-биле бүзүреттирген католиктер-дир деп ылаптап көрдүм. Чүдүлгелиглер аразында офицерлер, солдаттар, улуг, бичии кижилер дээш кымнарны чок дээр.

Польшада экономиктиг болгаш политиктиг байдал дугайында каш сөс. Ол чокта Польша дугайында мээң чугаам хоочун болу бээр хирелиг. Чуртта экономиктиг байдал нарын. Аңаа чоруп турувуста, аъш-чем, үлетпүр барааннарынга өртек өзүп турар болган. Чуртта инфляция күштелип турар. Даштыкы өрү [illegible] [illegible] [illegible] Чуртта бараанпар [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] Эмчиге турган аас [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] жүп-даа турган таварылга көзүлбес. А бисте байдал кандыг ийик дээрзин сактып келгеш, хейде-ле сеткил човаш кынныр. Чоннуң ээлдээ, кандыг-бир чүве дээш эшоорун сагындыра каапкары кайгамчык. Чуртта экономика берге байдалда-даа болза, кижилерниң чурттап орары, идик-хеп кедип, кудумчуга бодун ап билири арыг-силиглиг, ниитизи-биле көрүштүг чеп болду. Кымдан-даа корууп сезинмейн дүн ортузунга чедир даштыгаа селгүүстеп болур. Хулиганнар, үптекчилер деп кижилер сураа дыңналбас.

Чуртта политиктиг байдал база ынчан тергиин эвес турду. Польшаның каттышкан ажылчын партиязы чамдыкта эрге-чагыргазын хостады-даа бээр-ле. Чамдык топ удуртулга черлери «Солидарность» төлээлери-даа ап-ла.

Сөөлгү хоорай Познань-биле байырлашкаш «Познань — Берлин» демир-орукка олуруптан бис. Мурнувуста ГДР-ге чаа ужуражылгалар.

ГДР-ниң «Урания» ниитилелиниң төлээлери «Берлин» вокзалга бисти уткуй алган. ГДР-ниң «Райзебюро» аян-чорук бюрозунуң төлээзи Сильвия Шпайдер база оларның аразында болду. «Штадт Берлин» гостиницага доктааладывыс. Хоорайның Трептов паркызында фашизм-биле демисэлге киржип тура, амы-тынындан чарылган совет дайынчыларга мемориалдыг хөөрүн [illegible] [illegible] уттундурбас.

Бо чылдың октябрьда ГДР-ниң чоны республиканың тургустунганындан бээр 40 чыл оюн демдеглээн. Байырлалдың шериг парадын, М. С. Горбачевтуң аңаа чорааның көөр аас-кежиктиг болган бис. Чыылганнарның «Перестройка, Гласность!» — дижип алгырышкан үннерин дыңнаан бис.

Берлинге «Урания» ниитилелдиң төлээлери-биле ужуражып, арга-дуржулга солушкан бис. Польша коллегаларга көөрде, олар бот-орулга-чарылгаже, бот-акшаланыышкынче шилчивээн.

Берлинден Дрезденче аъттандывыс, оон Лейпцигче. Совет-герман найыралдың Дрезден салбыры ГДР-ниң 40 чылынга алдар болдурган кежээни биске организастаан.

Лейпциг — ярмаркалар болгаш делгелгелер хоорайы. Дыка хөй чурттарның ында доктаамал ажылдап турар делгелгелерин сонуургап көрдүвүс. Ол чоруп чораш, душ боол, Тывадан турисчи бир бөлүкке душтувус. «Искра» солунну [illegible] [illegible] назыда уттундурбас бээр.

Лейпцигтен Берлинче [illegible] келгеш, хонук эрткенде «Берлин — Москва» демир-орукка олуруптувус.

Владимир БАГАП-ООЛ.
ККПИ-ниң СЭКП төөгүзү болгаш эртемниг коммунизм кафедразының улуг башкызы, «Билиг» ниитилелиниң кежигүнү.

«Ш ы н н ы ң» номчукчуларынга

[illegible]

СЭКП обкомунуң парлалгазы.

ЧАРЛАЛДАР БЮРОЗУ

ОВААРЫМЧАЛЫГ БОЛУРУ — ОЗАЛ-ОНДАК БОЛДУРБАЗЫНЫҢ НЕГЕЛДЕЗИ

Газ приборларын ажыглаарда газ ажыглаар ажылдакчыларының талазындан база чурттакчы чоннуң талазындан онза кичээнгейлиг болуру негеттинип турар. Мону барымдаалааш, кышкы үеде ажылдаарынга газ приборларын чогуур үезинде белеткээри эргежок чугула.

Озал-ондактыг таварылгаларны болдурбазы-биле бүдүрүлге чуртталга-ажыглал трестиниң, чуртталга-ажыглал участоктарының удуртукчулары, бажыңнар комендантылары өртке удур ажылдарының специалистери септелге-тудуг эргелелиниң ажылдакчылары-биле кады ыш үнер хоолайларының болгаш вентиляция каналдарының байдалын чогуур үезинде хынаары, бо ажылдарны боттандырып турарын хынаары база ыш үнер хоолайларының, вентиляция каналдарының бүрүн-бүдүнүнүң дугайында актыларны «Тыва газ» эргелелинге чогуур үезинде киирери эргежок чугула.

Подвалдарны чогуур техниктиг байдалга тургузары, оларның электри чырыын база вентиляцияларын доктаамал ажылдаар байдалга тургузары, бажыңнар подвалдарынче кирген коммуникацияларны сыскып-чылыглап хайгаараары, газ байдалын хынаары-биле бүгү подвалдарже болгаш бажыңнарның бирги каттарында бажыңнарже газ ажыглаар [illegible] ажылдакчыларының хонуктуң кайы-даа үезинде саат чокка кирери; кышкы үеде ыш үнер хоолайларын дугладыр доңмазын хынаары-биле айда бирден эвээш эвес катап көрүлде хыналданы чорудары эргежок чугула.

Амыдыралга газ ажыглап турар чурттакчы чоннуң **хүлээлгелери болза**:

газ приборларының бүрүн-бүдүн турарын хандыраары болгаш оларны арыг-шевер тургузары;

газ приборларының, ыш үнер хоолайларының болгаш вентиляцияларның бүрүн-бүдүн болурун хандырары, суг чылыдыкчызы аңаа турар база ажылдап турар үеде оон тыртарын хынаары, ыш үнер хоолайларының «карманнарын» үрелип-бузулган туутбудан, бохтан үе-үелеп аштап-арыглаары;

газты ажыглаан соонда газ приборларында болгаш оон мурнуу талазында краннарның дуглаары, кухня иштинге баллоннарны тургускан таварылгада оларны үргүлчү хаап турары.

Бажың иштинге газ чыдыгы тынып келген таварылгада газ приборларын ажыглаарын дол-дораан соксадыры, приборларже кирген краннарны азы приборларда краннарны дуглаары, бажың иштин агаарладыры-биле соңгаларны азы форточканы ажыдары, аварийлиг болдурбас албан черинче — 04 дугаарлыг телефонче долгаары.

От салбайн, кывыскалаар тааңныпавайн, электри чырыын азы электри приборларын кывыспайн, улавас электрилиг медээни ажыглаваар.

Подвалдарже азы погребтерже кирер мурнунда (чырык кывыспайн азы от салбайн тургаш) мында газ чыдыгын бар, чогуу хынаары. Подвалда бажыңче газ тынып кирип [illegible] [illegible] хөрим иштинге азы кудумчуда газ чыдыы эскерип каанда, долгандыр турар кижилерге оваарымчалыг болурун сагындырар, 04 дугаарлыг телефонга дамчыыдар «Тыва газ» эргелелинче дыңнадыр, кижилерни газтыг черлерден үнүрүп, чорудары хемчеглерин алыр, аварийга удур бригада келгиже болгаш ыш тын салгынчайн, агаарладырын организастаар. От чалбыыш үнерин болдурбас.

От дамчыыр, ыш үнер хоолайларын дугладыр эвес салып штукатурлаанда, а ол ышкаш ыш үнер хоолайларны, вентиляция каналдарын хынап база аштаан дугайында актыларның хуусаазы төнген таварылгада чурттакчы чоннуң газ ажыглаары хоруглуг.

Газ приборларын ажыглаарынга школа назыны четпээн уругларны киириштирип болбас. Бажыңнар иштин одаап чылыдарынга газты болгаш газ приборларын ажыглаары хоруглуг.

Газтың сыстып үнүп турарын тывары-биле ажык отту ажыглаваңар. Ону тодарадып тыварда саваң эмульсиязын ажыглаар.

Сактып алыңар! Үстүнде айыткан дүрүмнү бичии-ле сегывайн баар болза, чүгле силерге, силерниң өг-бүлеңерге эвес, харын силерниң кожаларыңарга озал ондак боор болуруң утпаңар.

«ТЫВА ГАЗ» ЭРГЕЛЕЛИНИҢ ТЕХНИКТИГ КАБИНЕДИ.

ТВ

ЯНВАРЬ 19
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 «Дубровский». Уран-чечен фильм. 4-кү сериязы. 9.40 «Сибирь» ансамбльдиң концерти. 10.10 Документалдыг фильмнер. 10.40 «...16 харга чедир болгаш оон улуг назы». 11.25 Кижи институду. 12.30 — 13.00 «Үе». 15.30 «Ээп келир мен». Н. Гущин чурукчунуң салым-чолунуң дугайында. 16.10 Улусчу аялгалар. 16.25 В. И. Ленин аттыг Топ музейниң чаа экспозицияларының дугайында. 17.10 «Хөглүг старттар». 17.55 Эрге-чагырганы — Советтерге. ССРЭ-ниң Дээди Совединиң депутады А. В. Копылов киржир. 18.25 Коллаж. (Реклама, чарлалдар, информация). 18.30 «Үе». 19.00 Телефильм. 19.45 Поэзия минуталары. 19.55 «Дубровский». Уран-чечен фильм. 4-кү сериязы. 21.00 «Үе». 21.30 Чугула интервью. 21.40 «Көрүүшкүн». 23.10 «Ол болган болган...» 23.35 «Орус эрик ырак эрик». Телефильм 23.55—00.15 С. Рахманинов. «Дүн дургузунда тейлеп-чудуурү»

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 Музыка. 7 класс. М. И. Глинка — «Вальс-фантазия». 9.05 Англи дыл. 10.05 Англи дыл. 10.35; 11.35 География. 6 класс. Суглар болгаш кургаг черлер. 11.05 Англи дыл кырында документалдыг фильм. 12.05 «Киноабонемент». «Гранаттың өңү». Уран-чечен фильм. 13.40 «Сактыышкын». Фильм-концерт. 14.00 — 15.30 «Чоос». Уран-чечен телефильм. 17.00 РСФСР хоорайларының телестудиялары. «Сахалинге хүн демдеглели». 2-ги кезээ. 17.55 Мультфильм. 18.30 «Үе».

КЫЗЫЛДАН

19.00 Медээлер. 19.05 Медээлер. 19.10 Чарлалдар. 19.15 Бистиң аалчыларывыс. Сайнхо Намчылак.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 «Арена». Спортчу программа. 21.00 Мультфильм. Улуг кижилерге. 21.15 Бүгүдеге спорт. 21.30 «Мээң амыдыралым». Уран-чечен фильм. 3-кү сериязы. 22.35 — 23.40 В. Виноградов режиссерның фильмнери. «Силерниң портредиңерни эгидип олур мен».

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

19.00 «Арена». Спортчу программа. 19.20 Баскетбол. ССРЭ чемпионады. Эр кижилер. «Динамо» (Москва) — «Калев» (Таллинн). 20.00 — 20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар».

КИНО

ЯНВАРЬ 19-ТА

«НАЙЫРАЛ»: «Однажды в Америке» (АКШ, 16 харлаан четпээннер кирбес, 3 сериялыг) 9.30, 13.40, 17.50. Видеозал: «Султан Бейбарс» (2 сериялыг) 10.00, 18.30 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Тимур и его команда» 9.00, «Новые приключения кота в сапогах» 10.30, 12.20, «Черный капитан» 14.10, 18.40, «Один момент» (Индия, 2 сериялыг) 16.00, 20.30 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Ночевала тучка золотая» 11.40, «Зеленый луч» 13.30, «Раз, два — горе не беда» 15.20, 17.10, [illegible] 00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Приговоренный» 14.00, 15.50, 17.40, 19.30 [illegible] шактарда.

687000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34. ◆ оралакчылары — 3-33-91, 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-26 ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-82 ◆ оралакчылары — 3-45-93. Килдистер: ◆ партийжи амыдырал — 3-36-82; 3-36-25 идеология — 3-34-57 ◆ совет тургузуг — 3-34-98. 3-41-23. ◆ үлетпүр — 3-34-49. 3-36-73; ◆ культура — 3-39-15; ◆ информация — 3-37-11; ◆ чагаа килдизи — 3-39-03. 3-34-39. ◆ очулга — 3-34-93 ◆ корректорлар — 3-37-11; ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41 ◆ солун кел бейн баргаида — 2-32-75 ◆ бухгалтерия — 3-43-41;

Чылда 300 катап үнер
Хемчээли 2 парлалга ажыы
Тиражы 28000 экз. Чагыг № 200.

Индекс 54241

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл. Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу бажыы № 1.

ТС — 00211.

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

№ 17 (14217) ◆ 1990 чыл, январь 20, суббота ◆ 1925 чылда үндезилеттинген ◆ Өртээ 3 көп.

АЖЫЛ-ХЕРЕКТИҢ ЭНЕРГИЯЗЫН ЭДЕ ТУРГУСТУНУУШКУНГА БЭЭР

М. С. ГОРБАЧЕВТУҢ эге чугаазы

Ажылчыннарның, тараачыннарның болгаш инженер-техниктиг ажылдакчыларның төлээлекчилериниң Бүгү-эвилел чөвүлел хуралы январь 18-те Москвага ажыттынганын дыңнаткан бис.

Чөвүлел хуралды СЭКП ТК-ның Чиңгине секретары, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазы М. С. Горбачев эге чугаа-биле ажыткан.

Эргим эштер. Ажылчын [illegible], тараачыннарның, инженер-техниктиг ажылдакчыларның төлээлекчилериниң Бүгү-эвилел чөвүлел хуралын ажыдып тура, чүгле [illegible] мурнунда, партия Төп Комитединиң ниитилелден [illegible] эрттирип турар бо ужуражылгага силерге байыр чедирбишаан, силерниң өмүнэзинерден бистиң чуртувустуң ажылчыннарынга байыр чедирер [illegible] тур мен.

[illegible] төлээлелгелиг байдалын барымдаалааш база ону [illegible] турар үени болгаш эде тургустунуушкунунуң, бистиң ниитилеливистиң чаартырының бөгүн ниитилелде турар сорулгаларын барымдаалааш, амгы чөвүлел хуралды улуг ужур-дузалыг деп көрүп турар бис.

Чугула айтырыглар талазы-биле силерниң саналдарыңарны, силерниң бодалдарыңарны дыңнаар бодап турар бис. Эде тургустунуушкун бөгүн, бодунуң [illegible] ниитилелдиг [illegible] кирген деп чугаалап боор мен. Митинглер, олар ам-даа бар хирезинде — соксуста арткан, эде тургустунуушкун политиказынга, оон кол сорулгаларынга хамаарышкан дискуссиялар соксуста арткан. [illegible] политиканы амыдыралга боттандырарының кол чугула үе-чадазында келген бис.

Эде тургустунуушкун бистиң кайгамчык улуг чуртувуста ниитилелдиң бүгү [illegible] талаларын хаара тудуп болган.

Мацаа холбаштыр, бөгүнгү чугаалажып көрүүшкүнүң ажыдып тура, чүнү чугаалаксап турар мен? Илеткел кылбас, а үе-шактың хой кезиин силерге бээр деп ниитпирлээн бис, чүге дизе силер соолгу үеде эвээш илеткелдерни болгаш саналоналдарны дыңнаан болгай силер. Ынчангаш силерниң Кремльдиң Улуг ордузунуң залынга эккелген чугааларыңардан, бодалдарыңардан эгелээр шын болур боор деп идегеп тур мен.

Бо чөвүлел хуралды ажыдып тура, бодумнуң эге чугаамга чугаалаар дээн чүвем ындыг.

Кымнарның-даа бодалдары, субъективтиг күзелдери, чүткүлдери, амбициязы эвес, а амыдыралдың боду үндезинин эде тургустунуушкунуң идеяларынга чедирип келгенин чүнү-даа мурнунда база катап демдеглеп каайн. Ол биске эргежок чугула. Бис канчаар чурттап келгенивис ышкаш, мооң соңгаар ынчаар чурттап шыдавас бис. Эде тургустунуушкун биске тынар агаар ышкаш чугула херек. Бистиң социалистиг тургузуувустуң аргаларын ажыдарынга ол херек. Совет эрге-чагырганың чылдарында бистиң чыып алганывыс кайгамчык улуг капиталды ажыглаарынга ол херек. Бистиң ниитилеливистиң эртем-техниктиг база бүгү интеллектуалдыг күчүзүн ынча деп турарым ол. Амгы болгаш келир үедеги салгалдарның төлептиг амыдырап чурттаарын хандырар дээш хүн бүрүде улам билдилиг камнап ажыглаар кайгамчык улуг курлавырлар дугайын чугаалап тур мен. Бис социал хамыктаалар тургузуушкунунуң улуг тургузулгазын [illegible] алган бис, бистиң тургузуувусту, улусчу тургузугну чаа билиишкиниче үндүрер дээш оларны база-ла угаансарыылдыг көөр болгаш ажыглаар ужурлуг бис. Адак соолунде кол чүүлдүң дугайын чугаалансаан ийик мен. Эде тургустунуушкун политиказының үнер дөзү — кижи дугайында сагыш-салышкын. Бис чогум-на харын эде тургустунуушкун политиказының төвүнге кижини, оон амыдыралын болгаш сагыш човаашкыннарын, эрге-ажыктарын болгаш чүткүлдерин, чаа салгалдарның келир үеге бүзүрелдиг чоруун тургускан бис. Бистиң бүгү экономиказывысты, политиктиг чорудуушкуннарывысты, сагыш-сеткил талазы-биле хөгжүлдевисти чогум-на харын бо талаже эдиирип, углапшиглээр, бүдүрүлгениң чепсек-херекселдеринден. Советтерниң ажылындан, чуртту эргелеп башкарарындан кижилерни хооруп, чарганының түңнелинде тургустунган байдалдан оларны үндүрери — айтырыгларның айтырыы боор турар. Бо дээрге төөгүлүг хемчээлдиг сорулга болбайн аан. Биргээр чугаалаарга, бис социалистиг шилип алыышкындан ойталавайн турар бис — ниитилелди чаартырын дамчыштыр социалистиг тургузугнуң гуманныг характерин ажыдарын күзеп турар бис. Гуманныг, демократтыг ниитилелче кирерин күзеп турар бис. Чайгылыш чок экономикалыг, эртем болгаш культуразының дедиели бедик амыдырал байдалдары мөөкпе төлептиг ниитилелге келирин күзеп турар бис.

Эде тургустунуушкуннуң формулазы болгаш кол утказы ол ышкажыл. Бистиң чүткүп бар чорууривус ниитилел ында, кижиниң эргезиниң бызыы-биле база идегелдиг камгалаар, мээң чугаалааным ышкаш төлептиг амыдыралга бүгү байдалдарны тургускан турар ужурлуг.

Амгы беш чылдың эрткен дөрт чылы күрүнениң болгаш чурттуң салым-чолун түгле чоокку келир үеде эвес, харын он чылдар бурунгаар тодарадып турар улуг ажылдар, дидээшкиннер-биле, бөрге, чугула шиитпирлерни хүлээп алыры-биле долдунган. Ол чылдар экономиктиг, политиктиг, социал болгаш ниитилелдиң сагыш-сеткил талаларынга баштайгы чаартылгалар-биле долдунган. Кажангызында дег, баштайгы базымнар эң берге базымнар болур. Ол чылдар хөй-хөй бодалдарны, сагыш човаашкыннарны, чөптүг сагыш човаашкыннарны болдурган, чүге дизе чугаа болза, бистиң амгы болгаш даартагы салым-чолувустуң дугайында боор турар.

Эде тургустунуушкуннуң ачызында — чуртка демократияның болгаш ажык-чарлыг чоруктуң байдалы бадыткаттынып турарын бөгүн чугаалап болур бис. Ажылчын ангының, тараачыннарның, интеллигенцияның үну улам тодаргай болгаш күштүг-биле дыңналып турар апарган. Силер мацаа хамаарыштыр демократияның дугайында-даа, ажык-чарлыг чоруктуң дугайында-даа, бодуңар ролюңар дугайында-даа база бо чорудулгаларның канчаар болуп турарының дугайында даа чугаалаар боор силер деп бодап-дыр мен. Чугаалаар чүве силерде бар боор деп бодап-дыр мен. Ындыг информацияның мацаа, партия Төп Комитединге кирип кээринге сонуургалдыг бис.

Бо дээрге бөдүүн эвес чорудулга, ынчалза-даа ол биске херек, эштер. Ынчангаш бис ону камгалаар ужурлуг бис — бистиң ниитилеливисти демократчылдар чорудуушкунну чугаалап турарым ол. Ону доктаадырын күзээн кижилерден, ону багай сорулгаларга ажыглаарын күзээн кижилерден камгалаар ужурлуг бис. А оларның кайызы-даа бар болгай-ла.

Экономиктиг ханы реформаларның оруунда кирген бис — ол чорук өнчүге, ажыл-агыйны чорударының болгаш эргелеп башкарылганың айтрыгларынга хамаарылгалыг апарган. Бүдүрүлгеде ажылдап турар кижиниң байдалы боттуу-биле өскерлип турар, а бо дээрге амыдыралдың үндезиниг талазы. Экономикада чаартылгалар канчаар чоруур болдур, кандыг байдалдыг болдур, бистиң ниитилеливистиң кандыг болу бээри оон улуу-биле хамаар-жыр. Бо дээрге ниитилел базизи деп бистиң чаңчыгып адай берген чүвевис ол.

Эде тургустунуушкун улус ажыл-агыйының бүгү адырларынга ханы социал-экономиктиг чаартылгаларның оруун ажыткан. Бүдүрүкчүлүг ажылдаарының чаа деңнелинче үнер дээш ажыл-агыйны чорударының болгаш эргелеп башкарылганың чаа хевирлерин, ындыг бээриниң чаа системазын дамчыштыр күш-ажыл кижилериниң эрге-ажыктарын эртем-техниктиг депшилгениң чедиишкиннери-биле каттыштырарын күзеп турар бис. Эде тургустунуушкун бүдүүзүнде күш-ажылдың бүдүрүкчүлүү арай боорда-ла бедип турган болгай. А ажыл-ишчи кижиниң бодунуң сонуургалынга болгаш эртем-техниктиг депшилгени ажыглаарынга үндезилеттинген күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүнүң өзүлдези чокта күш-ажылдың кандыг-даа чаа деңнели турбас болгай.

Политиктиг реформаның баштайгы үе-чадазын бергедээшкиннерлиг болгаш частырыгларлыг эрткен бис. Көрүп турунарда-ла эрттивис. Улусчу эрге-чагырганың үстүү эшелонун хевирлеп тургускан. ССРЭ-ниң чаа Дээди Совети дүржулга ап бар чыдар. Хоойлужудулга актыларын чаартыры интенсивтиг чорүп турар, калбарып турар эде тургустунуушкун чорудуушкуннарынга болгаш эрге-хоойлулуг социалистиг күрүнени тургузарының оруунга улуг базымнарны боттандырарынга эрге-хоойлу үндезиннерин тургузуп турар.

Республика болгаш чер-чер Советтеринге соңгулдаларның бүдүүзүнде туруп турар бис, ол чүүлдер политиктиг реформаны улам ынаай ханыладыр болгаш күрүнени эргелеп башкарарынга кижилерниң боттуг киржилгезинге чаа аргаларны ажыдар. Бистиң кайгамчык улуг ужур-дузалыг деп санап турарывыс бо чорудуушкунну силерниң канчаар үнелеп турарыңарны дыңнаары биске дыка чугула боор турар. Советтерниң байдалында болгаш ролюнда үндезин чаартылгаларны оларның чаа эргехүлээлгелерин дамчыштырдаа, ында кады ажылдаар кижилерни дамчыштыр-даа боттандырып болур. Совет-

(Уланчызы. 2-ги арында).

Тыва АССР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле округтарның соңгулда комиссияларының ДЫҢНАДЫЫ

«Тыва АССР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының дугайында» Хоойлунуң 33 чүүлүнге дүүштүр Тыва АССР-ниң улус депутаттарынга дараазында кандидаттарны округтарның соңгулда комиссиялары бүрүткээн:

КЫЗЫЛ ХООРАЙДАН

Молодежный № 5 соңгулда округунуң талазы-биле

Григорьев Борис Павлович, 1951 чылда төрүттүнген, «Тываколхозэнерго» бүдүрүлгениң директору, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай.

Егоров Игорь Васильевич, 1951 чылда төрүттүнген, эртиг албанныг, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай.

Куңгаалай Людмила Кыргысовна, 1948 чылда төрүттүнген, № 2 поликлиниканың оториноларинголог эмчизи, кежигүн эвес, Кызыл хоорай.

Самбуу Ирина Иргитовна, 1955 чылда төрүттүнген, Красноярскиниң политехниктиг институдунуң Кызылда филиалының марксизм-ленинизм кафедразының улуг башкызы, кежигүн эвес, Кызыл хоорай.

БАЙ-ТАЙГА РАЙОНДАН

Тээли № 32 соңгулда округунуң талазы-биле

Доңгак Василий Байтосович, 1951 чылда төрүттүнген, «Тыва хамааты тудуг» трестиң Тээлиде сентелге-тудуг участогунуң начальниги, СЭКП кежигүнү, Тээли суур.

Сүглээр-оол Долаан Салчаковна, 1940 чылда төрүттүнген, Тээлиниң № 1 ортумак школазының өөредилге эргелекчизи, СЭКП кежигүнү, Тээли суур.

Хертек Нина Хертековна, 1945 чылда төрүттүнген, районнуң төп эмнелгезиниң педиатры, СЭКП кежигүнү, Тээли суур.

Бай-Тал № 33 соңгулда округунуң талазы-биле

Хертек Чурунай Хиресоолович, 1949 чылда төрүттүнген, «Бай-Тал» совхозтуң директору, СЭКП кежигүнү, Бай-Тал суур.

Кара-Хөл № 34 соңгулда округунуң талазы-биле

Моңгуш Бадыр Давааевич, 1938 чылда төрүттүнген, СЭКП Бай-Тайга райкомунуң бирги секретары, СЭКП кежигүнү, Тээли суур.

Кызыл-Даг № 35 соңгулда округунуң талазы-биле

Дилак Киров Салчакович, 1942 чылда төрүттүнген, Бай-Тайга районнуң улусчу контроль комитединиң даргазы, СЭКП кежигүнү, Тээли суур.

Ооржак Начсын-оол Чадамбаевич, 1943 чылда төрүттүнген, улус депутаттарының Бай-Тайга район Совединиң күүседикчи комитединиң даргазы, СЭКП кежигүнү, Тээли суур.

Хертек Кудер-оол Сенамович, 1962 чылда төрүттүнген, ВЛКСМ Бай-Тайга райкомунуң бирги секретары, СЭКП кежигүнүнге кандидат, Тээли суур.

Шуй № 36 соңгулда округунуң талазы-биле

Доңгак Кара-оол Севечоолович, 1943 чылда төрүттүнген, «Мурнакчы» совхозтуң чолаачызы, СЭКП кежигүнү, Шуй суур.

Ээр-Хавак № 37 соңгулда округунуң талазы-биле

Ногай Сергей Бухгалтерович, 1950 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, «Тээли» совхозтуң тракторизи, Тээли суур.

БАРЫЫН-ХЕМЧИК РАЙОНДАН

Кызыл-Мажалык чөөн талакы № 38 соңгулда округунуң талазы-биле

Моңгуш Валентина Кенденовна, 1949 чылда төрүттүнген, Кызыл-Мажалыктың № 2 ортумак школазының директору, СЭКП кежигүнү, Кызыл-Мажалык суур.

Салчак Оюмаа Хомушкуевна, 1961 чылда төрүттүнген, Кызыл-Мажалыктың [illegible] комбинадының колбага цехиниң улуг мастери, кежигүн эвес, Кызыл-Мажалык суур.

Хомушку Дембик Мыртык-Караевич, 1938 чылда төрүттүнген, «Тыва агроүлетпүртудуг» каттыжыышкынының Барыын-Хемчикте АКМК-ның начальниги, кежигүн эвес, Кызыл-Мажалык суур.

Кызыл-Мажалык барыын талакы № 39 соңгулда округунуң талазы-биле

Дожулаа Чыртак-оол Хертекович, 1937 чылда төрүттүнген, Кызыл-Мажалыктың сентелге-техниктиг бүдүрүлгезиниң директору, СЭКП кежигүнү, Барлык суур.

Марке-оол Алексей Моңгушович, 1959 чылда төрүттүнген, «Тыва суг-мелиорация» каттыжыышкынының АКМК 1-ниң начальниги, СЭКП кежигүнү, Кызыл-Мажалык суур.

Ак-Довурак мурнуу талакы № 40 соңгулда округунуң талазы-биле

Савиильный Дмитрий Михайлович, 1936 чылда төрүттүнген, «Тыва даг-дүгү» комбинаттың кол инженери, СЭКП кежигүнү, Ак-Довурак хоорай.

Ак-Довурактың транспорт № 41 соңгулда округунуң талазы-биле

Ондар Данзын-оол Чалзанович, 1947 чылда төрүттүнген, № 3 оруктудуг эргелелиниң мастери, СЭКП кежигүнү, Ак-Довурак хоорай.

Чанзан Владимир Салчакович, 1942 чылда төрүттүнген, КАК-ның нилдис начальниниң оралакчызы, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай.

Чымба Адыг-оол Сарыглаарович, 1944 чылда төрүттүнген, Ак-Довурактың автобус бүдүрүлгезиниң чолаачызы, СЭКП кежигүнү, Ак-Довурак хоорай.

Ак-Довурактың Чкалов № 42 соңгулда округунуң талазы-биле

Козлов Владимир Иванович, 1946 чылда төрүттүнген, республиканың шериг комиссары, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай.

Куракин Станислав Павлович, 1935 чылда төрүттүнген, «Тыва даг-дүгү» комбинаттың үлетпүр-тудуунуң начальниги, кежигүн эвес, Ак-Довурак хоорай.

Саая Ирада Чоодуевна, 1958 чылда төрүттүнген, «Тыва даг-дүгү» комбинаттың ВЛКСМ комитединиң секретары, СЭКП кежигүнү, Ак-Довурак хоорай.

Ак-Довурак юбилей № 43 соңгулда округунуң талазы-биле

Шулепов Александр Николаевич, 1946 чылда төрүттүнген, «Тыва даг-дүгү» комбинаттың партком секретары, СЭКП кежигүнү, Ак-Довурак хоорай.

Ак-Довурак школа № 44 соңгулда округунуң талазы-биле

Доржу Борис Хертекович, 1956 чылда төрүттүнген, «Тыва даг-дүгү» комбинаттың бөдүүн рудадан даг-дүгү болбаазырадыр участогунда цехтиң электриги, кежигүн эвес, Ак-Довурак хоорай.

Ак-Довурак төп № 45 соңгулда округунуң талазы-биле

Оюн Айлан Кылын-ооловна, 1939 чылда төрүттүнген, Ак-Довурактың № 3 ортумак школазының башкызы, СЭКП кежигүнү, Ак-Довурак хоорай.

Чигжит Бичүгей Моңгушовна, 1942 чылда төрүттүнген, Барыын-Хемчиктиң санэпидстанциязының кол эмчизи, СЭКП кежигүнү, Ак-Довурак хоорай.

Аксы-Барлык № 46 соңгулда округунуң талазы-биле

Швецов Станислав Павлович, 1941 чылда төрүттүнген, улус депутаттарының Барыын-Хемчик район Совединиң күүседикчи комитединиң даргазы, СЭКП кежигүнү, Ак-Довурак хоорай.

Аянгаты № 47 соңгулда округунуң талазы-биле

Нурзат Байр-оол Сонамович, 1938 чылда төрүттүнген, СЭКП Барыын-Хемчик райкомунуң бирги секретары, СЭКП кежигүнү, Кызыл-Мажалык суур.

Барлык № 48 соңгулда округунуң талазы-биле

Моңгуш Юрий Шымрапович, 1956 чылда төрүттүнген, «Барлык» совхозтуң кол энергетиги, СЭКП кежигүнү, Барлык суур.

Дөң-Терезин № 39 соңгулда округунуң талазы-биле

Жоголь Николай Авраамович, 1943 чылда төрүттүнген, Тыва АССР-ниң малдаашкын талазы-биле төлептиг-тудуг [illegible] каттыжыышкынының начальниги, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай.

Хөнделен № 50 соңгулда округунуң талазы-биле

Күжүгет Борис Очурович, 1954 чылда төрүттүнген, Тыва радиозунуң корреспондентизи, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай.

Хомушку Васлай Уурапович, 1956 чылда төрүттүнген, районнуң «Хемчиктиң сылдызы» солунунуң редактору, СЭКП кежигүнү, Кызыл-Мажалык суур.

Шекпээр № 51 соңгулда округунуң талазы-биле

Ооржак Алевтина Айыжыевна, 1954 чылда төрүттүнген, «Шекпээр» совхозтуң өшкү малчыны, СЭКП кежигүнү, Шекпээр суур.

Сарыглар Маадан Бышкак-Караевич, 1936 чылда төрүттүнген, «Шекпээр» совхозтуң машина-трактор мастерскаязының эргелекчизи, СЭКП кежигүнү, Шекпээр суур.

Эрги-Барлык № 52 соңгулда округунуң талазы-биле

Күжүгет Спар-оол Кенденбаевич, 1939 чылда төрүттүнген, СЭКП Барыын-Хемчик райкомунуң ийиги секретары, СЭКП кежигүнү, Ак-Довурак хоорай.

СҮТ-ХӨЛ РАЙОНДАН

Бора-Тайга № 65 соңгулда округунуң талазы-биле

Ондар Байлак Чолдакоолович, 1966 чылда төрүттүнген, «Сүт-Хөл» совхозтуң саалыкчызы, СЭКП кежигүнүнге кандидат, Кара-Чыраа суур.

Сөкен-оол Ондар Ондарович, 1936 чылда төрүттүнген, «Сүт-Хөл» совхозтуң малчыны, кежигүн эвес, Бора-Тайга суур.

Сүт-Хөл № 68 соңгулда округунуң талазы-биле

Шубин Геннадий Макарович, 1938 чылда төрүттүнген, «Тыва агроүлетпүртудуг» тудуг талазы-биле кооператив-бүрүне каттыжыышкынының даргазы, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай.

КАА-ХЕМ РАЙОНДАН

Сарыг-Сеп № 70 соңгулда округунуң талазы-биле

Ңакпай Алдын-оол Кангаевич, 1939 чылда төрүттүнген, СЭКП Тыва обкомунуң секретары, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай.

Морозов Борис Алексеевич, 1938 чылда төрүттүнген, улус депутаттарының Каа-Хем район Совединиң күүседикчи комитединиң бирги оралакчызы, СЭКП кежигүнү, Сарыг-Сеп суур.

БИИ-ХЕМ РАЙОНДАН

Хадың № 94 соңгулда округунуң талазы-биле

Чихачев Юрий Андреевич, 1938 чылда төрүттүнген, СЭКП Бии-Хем райкомунуң бирги секретары, СЭКП кежигүнү, Туран хоорай.

ТАҢДЫ РАЙОНДАН

Бай-Хаак № 95 соңгулда округунуң талазы-биле

Рогило Василий Васильевич, 1943 чылда төрүттүнген, СЭКП Тыва обкомунуң ийиги секретары, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай.

ТЕС-ХЕМ РАЙОНДАН

Тес-Хем № 109 соңгулда округунуң талазы-биле

Матпаарчы Вадим Соянович, 1961 чылда төрүттүнген, «Кызыгаар» совхозтуң тудугжу арендатору, ВЛКСМ кежигүнү, Ак-Эрик суур.

Саады Клавдия Маадыровна, 1961 чылда төрүттүнген, «Кызыгаар» совхозта ВЛКСМ комитединиң секретары, СЭКП кежигүнүнге кандидат, Ак-Эрик суур.

Эртине Моңгун-оол Байырович, 1941 чылда төрүттүнген, «Кызыгаар» совхозтуң директору, СЭКП кежигүнү, Ак-Эрик суур.

УЛУГ-ХЕМ РАЙОНДАН

Арыг-Үзүү № 119 соңгулда округунуң талазы-биле

Айыр-Савы Чаш-оол Кыргысович, 1939 чылда төрүттүнген, «ҮТКА 25 чылы» совхозта рабкооптуң баштаар чериниң даргазы, СЭКП кежигүнү, Арыг-Үзүү суур.

Моңгуш Зинаида Маадыевна, 1939 чылда төрүттүнген, «ҮТКА 25 чылы» совхозтуң малчыны, кежигүн эвес, Арыг-Үзүү суур.

Тулуш Шактар-оол Намзыраевич, 1958 чылда төрүттүнген, «ҮТКА 25 чылы» совхозтуң чолаачызы, кежигүн эвес, Арыг-Үзүү суур.

Хайыракан № 123 соңгулда округунуң талазы-биле

Биче-оол Владимир Сумбажикович, 1947 чылда төрүттүнген, профэвилелдерниң ВДФСО обласьтуг чөвүлелиниң даргазы, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай.

Кудамбы Кызыл-Эник Кыргысович, 1929 чылда төрүттүнген, чогаалчы, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай.

ЭРЗИН РАЙОНДАН

Баткар Зоя Доргуутовна, 1955 чылда төрүттүнген, районнуң төп эмнелгезиниң уруглар салбырының эмчи сестразы, СЭКП кежигүнү, Эрзин суур.

Дамбаа Юрий Кыргысович, 1955 чылда төрүттүнген, Эрзинниң АТБ-ның чолаачызы, СЭКП кежигүнү, Эрзин суур.

Моңгуш Виктор Александрович, 1940 чылда төрүттүнген, «Тыва хамааты тудуг» трестиң кол инженери, кежигүн эвес, Кызыл хоорай.

Ондар Николай Алдын-оолович, 1952 чылда төрүттүнген, Тыва АССР-ниң прокурорунуң бирги оралакчызы, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай.

Үржук Нина Биязовна, 1957 чылда төрүттүнген, Эрзин ортумак школазының башкызы, кежигүн эвес, Эрзин суур.

Чамыян Зоя Шейдуловна, 1947 чылда төрүттүнген, Эрзин райкомунуң бөлүктүң эргелекчизи, СЭКП кежигүнү, Нарын суур.

Бай-Даг № 128 соңгулда округунуң талазы-биле

Мон Кимени Александрович, 1945 чылда төрүттүнген, СЭКП Эрзин райкомунуң бирги секретары, СЭКП кежигүнү, Эрзин суур.

Мөрен № 129 соңгулда округунуң талазы-биле

Ванжа Альберт Иванович, 1928 чылда төрүттүнген, СЭКП Тыва обкомунуң секретары, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай.

Нарын № 130 соңгулда округунуң талазы-биле

Дакаа Чулун-Баадыр Нимаевич, 1966 чылда төрүттүнген, «Нарын» совхозтуң № 3 хойжу бригадазының бригадири, ВЛКСМ кежигүнү, Нарын суур.

Янзак Дава-Самбуу Бээжикович, 1947 чылда төрүттүнген, «Нарын» совхозтуң № 2 хойжу бригадазының бригадири, СЭКП кежигүнү, Нарын суур.

МОСКВАДА ДЕЛЕГЕЙ ШУУЛГАНЫНДА

Экология болгаш хөгжүлде айтырыгларының талазы-биле Москвада делегей шуулганының кол сорулгазы — келир үеже чаагай чуртталга деп девиз-биле сайзырап болур. Чыскаалга келир үениң салгакчыларының эрге-ажыы дээш, оларның чаагай амыдыралы хандыртынган болзун дээш политиктер, эртемденнер, шажын-чүдүлгениң төлээлекчилери, культураның ажылдакчылары шуулганга киржип, санал-оналын илередип турар. Ынчангаш сургуулдарның өөредиишкинин, эки кижилерниң айтырыгларын январь 18-те шуулганга чугаалажып көргени таварылга эвес.

«Бүгү-ниити өөредилгени» делегейде тургузарының ЮНЕСКО-нуң чиңгине директору Федерико Майор [illegible]. Школа бүрүзү өөреникчилерге чүгле билиглерни бээр эвес, харын кижиниң болгаш бойдустуң харылзааларын оларга тайылбырлаар ужурлуг деп ол демдеглээн.

Долгандыр турар бойдус хүрээлелиниң бичии уругларның амыдыралынга салдарының дугайында айтырыгларга хамаарыштыр Каттышкан Нациялар Организациязының бичии уруглар фондузунуң күүседикчи директору Джеймс Грант илеткел кылган.

Делегей шуулганы — конгресс январь 19-та ажылын үргүлчүлээн.

(СЭТА).

РСФСР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле Кызыл-Мажалык № 131 национал-девискээр соңгулда округунуң округ соңгулда комиссиязының

ДЫҢНАДЫЫ

1990 чылдың январь 16-да округтуң соңгулда комиссиязы Кызыл-Мажалык № 131 национал-девискээр соңгулда округунуң талазы-биле РСФСР-ниң депутадынга дараазында кандидаттарны бүрүткээн:

Бегарган Кан-оол Сааяевич, 1942 чылда төрүттүнген, Моңгун-Тайга районнуң ССР Эвилелиниң 60 чылы аттыг совхозтуң малчыны, СЭКП кежигүнү, Моңгун-Тайга районда ажылдап болгаш чурттап турар.

Кашпык-оол Семен Хавыяевич, 1957 чылда төрүттүнген, ВЛКСМ Тыва обкомунуң бирги секретары, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорайда ажылдап болгаш чурттап турар.

Моңгуш Владимир Саганович, 1949 чылда төрүттүнген, «Барлык» совхозтуң директору, СЭКП кежигүнү, Барыын-Хемчик районнуң Барлык суурда ажылдап болгаш чурттап турар.

Соржу Сара Сульдумовна, 1939 чылда төрүттүнген, «Мурнакчы» совхозтуң агроному, СЭКП кежигүнү, Бай-Тайга районнуң Шуй суурда ажылдап болгаш чурттап турар.

Сталзоол Юрий Тулушевич, 1956 чылда төрүттүнген, Тыва АССР-ниң Дээди судунуң даргазының оралакчызы, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорайда ажылдап болгаш чурттап турар.

ДЫҢНАДЫГ

Улус депутаттарының Кызыл хоорай Совединиң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле хоорайның соңгулда комиссиязы улус депутаттарынга бүрүткеттирген кандидаттарга шынзылгаларны тыжыглелдерниң дугайын дыңналып тур.

Шынзылгаларны январь айның 22, 23, 24 хүннеринде СЭКП хооркомунуң хуралдаар залынга 9-тан 18 шакка чедир тыжыр.

Хоорайның соңгулда комиссиязы.

СОҢГУКЧУЛАРНЫҢ КИЧЭЭНГЕЙИНГЕ

СЭКП обкомунуң Политиктиг чырыдыышкын бажыңынга январь 20-де субботада, 10 шакта Тыва АССР-ниң чуртталга-коммунал ажыл-агый девискээр бүдүрүлге каттыжыышкынының чиңгине директорунуң оралакчызы Н. К. Германов, республикада харылзааның бүдүрүлге-техниктиг эргелелиниң начальниги Д. Б. Чоңсум, Тыва АССР-ниң Чоннуң амыдырал хандырылгазының девискээр бүдүрүлге каттыжыышкынының кол инженери Ч. Д. Сат олар-биле соңгукчулар клувунуң хөктээлиг ужуражылга болур.

Кандыг айтырыглар талазы-биле боттарыңарның күзелдериңерни болгаш кымга кымнар-биле ужуражыры күзээр силер аңаа чугааларын дилеңиривис. Ол дугайында дараазында телефоннарже долгаар: 3-43-31, 3-41-59.

ОКРУГТУН СОҢГУЛДА КОМИССИЯЗЫ.

М. С. ГОРБАЧЕВТУҢ эге чугаазы

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

терге кээп ажылдаар кижилер шиитпирлиг күш болур.

Бо бүгү чүүлдер канчаар чоруп турарын ... черлерден ... ген болгай силер. ... ып турар ажылдарны көрүп турар болгай силер.

Сеткилди дүвүреди турар чүүлдерниң барын чугаалап көрейн. Ол чүүлдер ам-даа оожургаваан. Ол чүүлдер кажан бис силер-биле ССРЭ-ниң улус депутаттарын дептиндип база соңгуп турганывыс эрткен соңгулда кампаниязының үезинде тыптып келген. Бис ам дээрезинде бо чорудуушкунга кошкак чорууувустан амгы үе-чада-даа чайлап шыдаваан бис.

Чогум-на харын бо чылын, эштер, ам болур соңгулдаларның ... соонда ... болгаш республика органнарының эрге-хулээлгелерин ылгап ... соонда, ... дугайында ... хүлээп алган соонда эрге-чагырганы Советтерге дам...

тайылбырлаан ажыы чок боор. Чүгле чаңгыс заводту эде кылырда азы ону чаартырда оруктарны тодаразыры, ... болгай. Ам эвилел экономиказы ... кайгамчык улуг социал-экономиктиг организм дуганын бодап көрээлиңер, — маңаа кайгамчык улуг күжениишкиннер болгаш үе-шак эвес, харын-даа кайгамчык улуг харыысалга негеттинер-дир.

Оон-биле кады структура аайы-биле бурунгаарлаашкыннар эгелээн. Ол чүүлдер чоннуң херегледел бараалнарын бүдүрер болгаш ачы-дуза чедирер адырларда чоруп турар. ... муруйда чиик, ... чем үлетпүрүнде болгаш агарар комплексте чоруп турар. Оон канчаар чоруп турарынга сеткилдивис ам дээрезинде ханмаан. Бо тааже эргилдениң байдалы ... билдинмес.

Айыткан ... сорулгаларны ...

[illegible]

Эде тургустунуушкунче бүгү күжүвүс угландыраалы

[illegible]

Мындыг ужуражылгның ... чурттуң ажылчын ... шагда-ла манап турган деп. Москваның станок тудуру «Кызыл пролетарий» заводунуң ажылчыны **Н. В. Николаев** чугаалаан. ...

[illegible]

АЗЕРБАЙДЖАННЫҢ БОЛГАШ АРМЕНИЯНЫҢ УЛУСТАРЫНГА

Бо берге шакта, бодунарның улустарыңарның бистиң бүгү хөй националдыг Төрээн чуртувустуң салым-чолу дээш силерге, Азербайджанның болгаш Арменияның хамаатыларынга, силерниң угаан-сарыылдыг болгаш эриг баарлыг, харысалгалыг бодуруңарны кыйгырып тур бис.

Бакуда болгаш Азербайджанның чурттакчылыг өске-даа черлеринде, а ол ышкаш Арменияның чамдык районнарында боп турар халактыг болуушкуннарны совет кижилер ажыг-шүжүг болгаш аарзыныг-биле көрүп турарлар. Хан төгүүшкүнү, дуржоктаныр чорук болгаш үптекчи-кырыкчы чоруктарны кылган соонда кижилер өлүм-чидимге таварышкан. Гоо-челескти болгаш сиверзекти эжелеп алыр оруктарда биле шериг объектилеринче, иштики херектерниң албан черлеринче халдаашкыннарны кылып турар. Кайы-даа республикада чепсегленген бөлүктерни тургузуп турар. Ыдыктыгларының ыдыктызы — ССРЭ-ниң Кызыгаарын үреп турар.

Экстремистиг күштерниң харысалга чок кемниг хөделиишкиннери, дерзи күчүлээшкиннерниң, дорамчылакчы чоруктарның фактылары чуртта чептүг килеңнээшкинни болгаш хинчек чок өлүп-читкеннерге кээргээшкинни болдуруп турар. Тыптып турар [illegible] өргээлер урттулер, херээженнер, кырганнар согарып, силерниң солдарыңар амы-тынындан чарлып турар. [illegible] Совет улустарының ог-бүлезиниң сагыш-сеткил таныы-биле үндезинин — бот-боттуң билчириниң болгаш [illegible] эки чок кээржата таварып турар.

Чүвени ынчаар уламчылап болбас! Өжээннежиишкинни, дерзи аажылалды болгаш күчүлээшкиннерни канчап-даа тургаш доктаадыр херек. Ялалаашкын чок кем-херек үүлгедиишкинниң, бистиң черивиске ажыг-шүжүг болгаш аас-кежик чок чорук тарыыр чоруктарны болдурус болбас. Национал сагыш-сеткилди ажыглаар, кижилерни кижи көөр хөөн чок чорукче база угаан-сарыыл чок чорукче чыгаар эрге кымда-даа чок. Бөгүнгү трагедия, бир эвес ону ойтур шаппас болза, национал халапка чедирип болур.

Даг Карабах автономнуг область болгаш Азербайджанның [illegible] ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Чарлыын совет кижилер билиишкин-биле уткаан. Олар ону арга чоктуң, ынчалза-даа [illegible] хемчеглерни алыр апаар деп, чурттуң удуртулгазы медеглеп тур.

Угаан-сарыылдан үнүп дыңнаавынче, экстремистерни доктаадырынче, чөңгээчилерни сойгалаарынче, күш дөгекчилерин доктаадырынче, мегелеттиргеннерни угаан кииреринче силер бүгүдени — азербайджаннарны болгаш армяннарны, эр кижилерни болгаш херээженнерни, кастыы агарган кырганнарны болгаш аныяктарны СЭКП Төп Комитеди, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиуму, ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлели кыйгырып тур. Тайбың болгаш [illegible] чурттуң удуртулгазының [illegible] органнарның, ИХМ-ниң болгаш Совет Армияның шериглериниң, кызыгааржыларның күженииишкиннерин деткиириниче силерни кыйгырып тур бис.

СЭКП Төп Комитеди | **ССРЭ-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ПРЕЗИДИУМУ** | **ССРЭ-НИҢ МИНИСТРЛЕР ЧӨВҮЛЕЛИ**

ЭДЕ ТУРГУСТУН УУШКУНЧЕ БҮГҮ КҮЖҮВҮС УГЛАНДЫРААЛЫ

(Төнчүзү. Эгези 2-ги арында).

доктааган болгаш Семипалатинскиде ядролуг чазылдырыышкын кылыр черни хаарын негээн.

Бот-боттарын билчири, мөөңнелген бүгү айтырыгларны шиитпирлээринге күжениишкиннерин сырый каттыштырары — чөвүлел хуралдың кол сорулгазы болуп турар деп. Кишиневтуң «Молдавгидромаш» каттыжыышкынның слесары П. Г. Васылой демдеглээн. Чоннуң херегле барааннарын бүдүрүп турар кооперативтерниң ажыл-чорудулгазының айтырыгларынга ажылчын база доктаагая. Олар боттарының продукциязын күрүне өртээниң деңнелин ёзугаар сайгарып, чоңга садыглаары эргежок чугула деп, ажылчын чугаалаан.

Москва областа көдээ ажыл-агыйы машина тудуузунуң Ухтомский аттыг заводунда күш-ажылчы коллектив чөвүлелиниң даргазы Н. С. Васильченковтуң саналын чөвүлел хуралдың киржикчилери улуг кичээңгей биле дыңнаан. Чуртта байдал канчаар тургустунуп турары ажылчын аңгыга база бүрүн хамаарыжыр. Партияга удур калчаалыг кампания өөскүп турар-дыр деп, ажылчын аңгының төлээлекчизи медеглээн. Ук кампанияны эгелээн «баштыңчылар» ажылчын аңгының артынга туруп алгаш, чүнү саналдап турарыл? Оларда кандыг-даа платформа чок. Олар чоннуң эвес, а боттарының эрге-аныктарын камгалап, ажыл [illegible] национал өжээннежилге-биле хан төгүүшкүнүнче кыйгырып, бодуун кижилерни ыдалап турарлар-дыр. Эрткен, амгы болгаш келир үе дээш бедик харысалганы партия холга алган. Дүшкүүрлүг чоруктуң өөскүдүкчүлери «баштыңчылар» баштай партияны чондан аңгылаарын, ооң соолунде бүгү чүвениң бузуруп дүжерин күзеп турарлар-дыр. Оларның күткүкчү мегечи планнарынга шиитпирлиг ойтур шавыышкынны бээр төлээде, коммунистерниң, ажылчыннарның, тараачыннарның, интеллигенцияның күжениишкиннерин сырый каттыштырары эргежок чугула деп, ажылчын аңгының төлээлекчизи санап турар.

Постаавычылар профэвилелиниң ТК-зы аттыг Новосибирскиниң пос-таавы фабриказының цех начальниги Л. В. Кононова, Самаркандының «Электробытмаш» бүдүрүлге каттыжыышкынының цех начальниги Э. Мардонов, «Братсклес» бүдүрүлге каттыжыышкынының белеткелчилер бригадазының бригадири С. Е. Голубев, Латвиде «Бривас вилнис» колхозтуң балыкчылар бригадазының удуртукчузу А. П. Угайнис болгаш өскелер-даа чөвүлел хуралга санал берген.

Январь 19-та чөвүлел хурал ажылын үргүлчүлээн.

(СЭТА).

БЕСЕДА СООНДА БОДАЛ

Бо чылдың январь 12-де Кызылдың телестудиязынга СЭКП обкомунуң бирги секретары Г. Ч. Ширшин-биле журналистерниң ужуражылгазын сонуургап дыңнадым. Эде тургустунуушкуннуң эрткен дөрт чылында бистиң республика чүнү чедип алганыл, четпес ажылдарның чылдагааны кандыгыл, келир үеде кандыг-кандыг перспективалар барыл дээрзин ук беседадан кижи билип алыр чорду.

Бистиң республиканың ажыл-агыйын, тудуг-суурун, ижер-чиир аъш-чемин, идикхевин, өөредилге, культуразын бурунгаарладып сайзыраңгайжыдарының үнер дозү кайдал? Кол-ла чүве — кызымаккай, ак сеткилдиг ажылдаарында. камналганы чедип алырында дээрзин ук ужуражылганың темазындан билдиниип турду. Шынап-ла, эки ажылдавас чүве болза, хамык байлак дээрден дүжүп келбес-ле болгай.

Республикавыс бар байлааң безин чедир ажыглап шыдавайн турар. Чижээ, хой дүгүн кыргааш, ол хевээрзин чүдүрүп чоруткаш, чиик өртекке садыпкаш, ооң тоглаңчызын дедир садып алгаш, кидис идик кылып турар-дыр бис. Хой кежин база-ла ынчаар «саарып» турар бис. Ынчангаш бо бүгүнү болдурбазы-биле хой кежин, ооң дүгүн маңаа болбаазырадырынга чаа заводтар ажыдар деп турары кончуг чоптуг. Ол хевирлиг дыка хөй чижектер мени дыка оорттү. Ам-на-ла тыва чон бодунуң байлаан ажыктыг ажыглаар аргалар тургустунар-дыр.

Ол ышкаш мал, чер ажылында кижилерниң амыдырал-чуртталгазын экижидер талазы-биле алдынар хемчеглерни улуу биле деткиир мен. Чүгле ол хемчеглерни «Шын» солунуң саналдап турары ышкаш, тускай социал программа кылдыр хүлээп алыры чугула деп санаар мен.

Ол солун, амыдыралчы беседаның үе шагы эвээш болганы кончуг хомуданчыг. Ынчангаш моон соңгаар-даа шак ындыг ужуражылгаларны доктаамал чорудуп турары күзенчиг, өске-даа удуртукчу даргалар-биле. Мындыг ужуражылгалардан чон хөйнү билип алыр. Ажык чарлыг чурттаар дээнде чон-биле сырый харылзаалыг ажылдап, ооң-биле ниин-кара чок чугаалажып чорууру, ам ынчан удуртукчуларга бүзүрел улгадыр.

Донгак ШАКТАР.
Кызыл хоорай

БҮГҮ КҮЖҮМ САЛЫР МЕН

Бистиң кандидаттарывыс

Самагалдай № 106 соңгулда округундан Тыва АССР-ниң улус депутадынга кандидат кылдыр 2 кижиниң бирээзинге бүрүткеткен республиканың харылзааның бүдүрүлге-техниктиг эргелелиниң начальниги Дугаржап Быратович Чоксум-биле бистиң корреспондентивис ужуражып чугаалашкан.

— Дугаржап Быратович, депутаттың кандидадынга бүрүткеттиргеннер дээш байыр чедирип, силерниң чоокку үеде сорулгаларыңар биле номчукчуларны таныштырарыңарны дилеедим.

— Четтирдим. Бүгү чүве ам соңгукчулардан улуг хамааржыр. Улус ажыл-агыйының чаңгызын-даа бистерин, харылзаа ажылдакчыларын дег шүгүмчүлевейн турар боор. Бистиң ажылывыс нарын, хөй талалыг. Солун, сеткүүл чагыдылгазы, ооң чедирилгези, телефон, радио харылзаазы дээш, оон-даа өске. Бисти шүгүмчүлеп турарында чоптуг чүүлдер барынга удурланмас мен, ынчалза-даа бистиң ажылывыста харысалга чогунуң чылдагааны-биле эвес, а тус черниң байдалы-биле шиитпирлээри берге айтырыглар барын кичээңгейге алза чогуур. Ажылывыста четпестерни шиитпирлээр дээш бергелээшкиннер турза-даа, чаа болдунар-ла аргаларны дилеп тып, херек кырында кылган төдаргай ажылдарывыс база бар.

Эргелелдиң специалистери 1995 чылга чедир харылзаа хевирлерин хөгжүдери-биле программаны ажылдап кылган. Ол ында бар эргижирээн кезектерни эде кору, чаа технологияның улуг күчүлүг объектилерин тударын кииргеn. Бо ажылды чорударынга 55 миллион хире рубльдиң капитал салыышкыны негеттинер. Ындыг түңнүг акша-хөреңги Тываның харылзааның бүдүрүлге-техниктиг эргелелинде чок. Ол чылдагаан-биле программаны партияның область комитединге, Республиканың Министрлер Чөвүлелинге көөрү биле киирген. Бо айтырыгны шиитпирлеп көрген дугайында харыы амдыгаа чедир чок. Тус черниң удуртулгазы-биле сүмележип көрбээн программаны РСФСР-ниң Харылзаа министерствозу хүлээп албас боор-дур. Харылзаачылар ук айтырыгның шиитпирлеттинеринге улуг сонуургалдыг бис. Чүге дизе бо чылын сметалыг төлевири 6 миллион 330 муң рубль өртектиг 40 ажыг объектилерниң тудуун республикага тудуп эгелээрин көрген. Материалдыг болгаш сап-хоо талазы-биле бижиглал чок сорулганы боттандырары бергезин кым-даа билир.

Оон-биле чергелештир, бистин өске-даа шиитпирлээри бергедеп турар айтырыгларывыс — солун, сеткүүл чагыдылгазын чоруткан, тараткан дээш партнёрларывыс-биле чарыгдалдарывыс. Орулгаларывыс шып үлежип шыдавайн турарывыс. Чижээ, бо чылын 1986 чылга бодаарга, солуң, сеткүүл чагыдылгазы 45 хуу өскен, ол хөй чагыдылганы номчукчуга чедирип тарадыры дээш эргелел улуг түңнүг чарыгдалды үндүрүп турар. А чагыдылга кампаниязынга идепкейлиг киришкенивис дээш кирген бүгү орулганың ниити түңүнден чүгле 11 хуузун биске бээр. Номчукчуга чедирип, тараткан бир [illegible] дээш боттарывыс 0.3 копеекти ниити «паштан» ап, а бистиң бүдүрүлге ол дээш күүседикчиге 1,7 [illegible] төлеп турар. Ынчангаш чылдың на эргелел чери 844 муң рубль карылгалыг [illegible].

— **Силерниң айтып турар чүүлдериңер коллективте бар. Шиитпирлезе чогуур социал айтырыгларны шиитпирлээринге багай салдарлыг бооп турар бе?**

— Мээң айтып турарым четпестер коллективтиң ол чокка-ла берге экономиктиг байдалын суларадып, социал айтырыгларны чединиишкинниг шиитпирлээринге шаптык боор турар. Тус черниң удуртулга органнары байдалды кичээңгейге ап, боттуг дузаны чедирери чугула. Харылзаа ажылдакчыларынга 10 квартираны бээри Тыва АССР-ниң болгаш РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелдериниң доктаалдарынга айыткан, ындыг турбуже, бо беш чылдың 4 чылында чаңгыс-даа бажың албаан бис.

Көдээ черлерде харылзаа белдирлери үениң негелдезинге дүүшпес тудугларда ажылдап турар. Мээң удуртуп турарым бүдүрүлгеде оон-даа өске шиитпирлээрин негеп турар чүүлдер хөй.

— **Силерниң бүрүткеткен округуңарда 2 кижиниң кайызы-даа төлептиг-дир силер. Тыва АССР-ниң улус депутады болу бээр арганарны кандыг деп бодаар силер?**

— Альтернатива чок тии келгениң орнунга [illegible] мисел үезинде аштырыышкын дээре. Бир эвес Тыва АССР-ниң улус депутадынга [illegible] соңгуса, боттандырар [illegible] программам [illegible] талалыг. Көдээ [illegible] күүсеттинмес [illegible] мен. Чүнүң-даа мурнунда Тес-Хем районнуң социал-экономиктиг хөгжүлдезинде үениң иштинде күүседип артып келген айтырыгларын шиитпирлээринге боттуг дузаны кадар мен. «Харылзаа-95» программада көрдүнген харылзааның бүгү талаларын сайзырадыры специалист кижиниң хүлээлгези боор. Көдээ Советтерниң идепкейлиг киржилгези-биле совхозтарга болгаш район төвүнге немелде телефон дугаарларын киирер. 1990—1991 чылдарда район төвүн автоматикаже шилчидип, чурттуң элээн хөй хоорайлары-биле дорт харылзаа тудар аргазын чедип алыр.

Депутат кижи чүгле бодунуң ажылының талазын колдадыр болза, чаңгыс аай, шын эвес деп санаар мен. Ынчангаш аныяктар-биле ажыл, көдээ малчыннарның, өске-даа чурттакчы чоннуң социал байдалын бедик деңнелге чедирерин, тус черниң курлавырларын шын билдиниг ажыглап, орулга үндүрүп алыры дээш, не-чаштарның эрге-ажыын камгалаар талазынче, чоннуң кадык камгалалы дээш айтырыглар программамның кол өзээ боор турар.

• • •

Дугаржап Быратович депутат маңдады дээш кандыг-бир эрге-дужаал, ажык бодап турушпайн турар. Ооң ажы [illegible] турар эрге-[illegible] бедик. Ол байдык [illegible], бедик мергежилдиг специалист. Дугаржап Быратович бодунуң даалганы ажылынга харысалгалыг, бот-[illegible], салган сорулгазын чедип [illegible] турар [illegible] кижи.

Д. Б. Чоксум Самагалдай № 106 соңгулда округунуң депутады болу берзе, бодунуң соңгукчуларының идегелин черле мегелевес, бүзүрел төлептиг кандидат деп чүвени оон чугаалашкан билдим.

Мария САГААН-ООЛ
беседалашкан.

ӨӨРЭЭННЕР-ДАА, ХАЛАКТААННАР-ДАА БАР

Каа-Хемде «Совет Тыва» совхозтуң кадарчыларының, саанчыларының каттышкан хуралы болуп эрткен. Аңаа 1989 чылдың түңнелдерин база 1990 чылда сорулгаларны чугаалашкан. Профком даргазы П. Намдак мал ажылында байдалды харыызы-биле сайгарып, чедерчетпестерни фактылар-биле бадыткап илеткээш, сорулгаларга доктааган.

Чамдык малчыннар аренданың ужур-уткazын чедир билбээнинден артык чарыгдал үндүрүп, таптаашкын үезинде дег, эрги чаң-биле ажылдап турганынга буруузун чаа миниип, халактап-даа турганнар. Саанчыларның чаңгызы-даа бир инектен 2000 килограмм сүт саар планын күүседип чадаан. Ниити коллектив күрүнеге сүт садарының планын доңгуп-ле 72 хуу чедирген. А ону күүседиптер арга турган. Харысалга чок чоруктан 12 тонна сүт ажып үрелген. Аныяк инектерниң эмиин массажтавас, черле буу-хаа-ла саггаш чоруптар. боттарывыс билир бис дээр хөөннер бар. Ынчангаш чыл төнчүзүнде ол четпестерни дээш хараадааннар.

Ферманың оданчылары Борбак-оол Монгуш, Сергей Сендин олар эз-харысалга чогундан бызаа кажаазының одалга системазын доңурар часканнар. Ол ышкаш батареялар доңуп, соок 30 градус ажып турда, ферма улузу 959 килограмм сүттү база ажыткан.

Ийе ол хуралга мурнакчыларны база адагылаан. Бызаа ажаакчызы Анай-оол Ооржак аренда кереээзи-биле ажылдааш, орулгалыг болган. Чыл төнчүзүнде 3826 рубльди, а Өнер-оол Монгуш 3280 рубльди алган. Ол ышкаш Валентина Самдан, Дадар-оол Лопсан оларның кызымак күш-ажылын база хуралга мактаан. Частырыглардан өөренир деп чүтаа бар. Совхозтуң малчыннарының мурнунда бо чылын улуг сорулгалар туруп турар. Чүгле бедик харысалгалыг чорук-биле ону күүседип болур. Чаа арга-биле ажылдаарын малчыннарга ам-даа чедир өөредир талазы-биле зооветспециалистерниң, бухгалтерия ажылдакчыларының, экономистерниң сорулгазы база улуг. Мал ажылын хөгжүдери — хөй талалыг ажыл.

Монгул-оол КЫРГЫС.
Каа-Хем район.

ЧАҢГЫС КЕЖЭЭ БЕЗИН...

Рейд

Чыл төнчүзүнде Тыва АССР-ниң Иштики херектер министерствозунуң парлалга бөлүү, Улуг-Хем райкүүскомунуң ИХК-ның база КАИ ажылдакчылары Шагаан-Арыг хоорайның чурттакчыларының корум-чурум талазы биле байдалын таныжыы коор каттышкан рейдини эрттирген.

Ол кежээ имир дүжери биле районнуң ИХК-ның баштайгы «аалчылары» Олег болгаш Роза Севек Хуураң тарның ог-бүлези болган. Өгүнүң херээжен эзи — районнуң тудуг-септелге учас тогунда бригадир. Оларның тайылбырындан билдингени — ажыл шагының үезинде бичии ишкен. оон «эки сеткилдиг» кижилерниң сүмези-биле кижи кылган эзиртир сукзун садып алган. Эвээш эвес түңнүг акша-биле садып алганы эзиртир суксуунну ижип четтикпээнинге дыка-ла хомудааннар. Ур эвес болганда база бир элең-тендиң эзирик аныяк кижини киирип келген. Ол кайда-даа ажылдавайн турар 24 харлыг Энер-оол Даржай дээрзи болган. Бо аныяк кижи ажыл чок болза-даа аар өртек-биле бир шил спиртти садып алган чораан. Спирт садып турар чижек садыгжыларның адрезин кежээ дургу сактып чадаан.

Рейдиниң киржикчилери 5 шоодай эът чүдүрген УАЗ-452 деп автомашинага база таварышканнар. Эъттиң ээзи Кызылдың уксаажыдылга талазы-биле кол бүдүрүлгезиниң бир ажылдакчызы болган. Ол Чадаанага сургакчылап чораан, Теве-Хая суурга чурттап турар угбазындан ону алганын тайылбырлаан. Ук барымдааның шын, мегезин чогуур черлер бо хүннерде илередип турар.

Кежээ дүшкүүрлүг-ле болган дизе, частырыг болбас. Торгалыг суурнуң ярек садыгжызы Елена Сүрүң-оолдуң телефон-биле дыңнаткан чүүлү детективтиг таварылга сагындырар. Кежээкиниң 18 шак үезинде маска кеткен, ок-бижек-биле чепселенген билдинмес 2 кижи садыгжыны коргудуп тургаш, ол хүннүң орулгазын дээрбедеп алгаш, кежээкиниң имиринче караш дээн. Үүлгеттинген кем-херектиң бааржызын тывары-биле, оперативтиг бөлүк Торгалыгже аттанган. Истелге бо хүннерде уламчылап турар.

Рейдиниң киржикчилери автотранспорттуң хыналдазын база чорутканнар. «Улуг-Хая» совхозтуң МТЗ-80 деп тракторун эзирик А. Б. Чыңдаа кандыг-даа чөпшээрел чокка оорлап мунган. Ынчалза-даа рейд киржикчилери ону үезинде туткаштарга ол дыка таарышпаан болгаш сеткили дыка хомудааныын оларга кежээ дургузунда илереткен. Оон ап көөрге, машинаны оорлаар мунарын А. Чыңдаа үүлгедиг деп санавайн турар.

Хамаа 33 автомашинаның чолаачылары ГАЗ-53 № 27-06 ТВЗ О. М. Монгуш, ГАЗ-52 № 70—19 ТВЛ В. К. Базыл, УАЗ-452 № 68-53 ТВЛ Н. Д. Ондар, ГАЗ-53 № 88-17 ТВЗ А. В. Наймаа-оол, ГАЗ-53 № 58-76 ТВЗ Ю. С. Сарыг-Доге [illegible]

[illegible] чок болганнар. № А 40-59 ТВ «Жигули» машинаның ээзи Н. М.-С. Саая чолаачы шыңгызы чок тереги Сарыгларга машиназын мундуруп чорааны илерээн.

Эзирик кижилер сергезир черде база «аалчылар» арбын болган. Олар дээрге «Улуг-Хая» совхозтуң тракторизи В. Д. Тыртык-Кара, № 42 тудуг эргелелиниң ажылчыны Л. А. Донгак, «Тыва тудуг» каттыжыышкынның Шагаан-Арыгда автобазазының чолаачызы В. Т. Санчай, Бай-Тайга районнуң Кызыл-Даг ортумак школазының кижизидикчи башкызы К. М. Калуйлу, «Ак-Туруг» совхозтуң тракторизи В. О. Тюлюш, суггарылга системазының эргелелиниң тракторизи А. К. Кайдып, кайда-даа ажылдавайн турар шагаан-арыгжылар В. Н. Тутачиков, О. Т. Мартан, А. А. Лараш-оол, ооң хары чаа-ла 20 база-ла ол хире назылыг О. Даваа оларны соок чепсекке хамааржыр бижектер ап чорааны дээш ИХК-га эккелген. Кайызы-даа ажыктыг кылыр ажыл чок, [illegible] кезип чоргап чоруп турар болганнар.

Дун ортузу үеде Шагаан-Арыгның № 1 школазының бирги классчызы Сережа Буйнищкийни эккелген. Ажыы-биле чугаалаарга, ол бичии оолдуң кижизидилгезинче, амыдырал байдалынче чогуур кичээңгей салып турар кижилер чок. Ол ада-иези-биле чурттавайн турар. Кырган-ачазы, кырган-авазы оларның азыралында деп санадып турар. Хайгаарал чок, чоргап чоруп турары дээш Сережаны чаңгыс эвес удаа тудуп эккеп турары ол болган.

Рейдиниң түңнелдери дүвүренчиг. Шагаан-Арыгда кем-херек үүлгедир чорук бистии-ле хевээр бедик боор артып турар. Иштики херектер килдизи ажыл чорутпайн турар дээр болза, шын эвес [illegible]. Чамдык үелерде ИХК-ның ажылдакчылары дүн-хүн чок бут кырынга тура эрттирер. Оларга хөй [illegible], ажылчын коллективтерниң идепкейлиг боттуг [illegible] негеттинип турар. Кем-херектерниң эвээш эвес [illegible] чамдык албан черлериниң, бүдүрүлгелерниң удуртукчуларының кижизидилгеге ажылын сула салганында дизе частырыг болбас. [illegible] ажылдың чуруму салдынмас, удуртукчунуң талазындан чогуур контроль чок чоруктан машина-техниканы кайы хамаанчок, кем-херек үүлгедиришке [illegible], чөпшээрел чок оорлап мунуп, ажыл шагының үезинде [illegible] арагалап, эзирик кижилер сергезир черлерде кирип турар — оон дорт херечилер. Ынчангаш шак ындыг [illegible] удуртукчу-[illegible] чогуур [illegible] алза артык эвес.

Мария КУЗЬМИНА,
ИХМ-ниң парлалга бөлүүнүң инспектору.
Михаил СВИРИДОВ,
ИХК-ның участок төлээзи.
Сергей ОНДАР,
КАИ-ниң салбыр начальниги.

ХӨЙГЕ ЧАРЛЫГ БОЛУР

Социалистиг чарыштың [illegible] улуг. Совхозтуң партия организациязы, администрациязы, профэвилел комитеди участоктар, фермалар, бригадалар ортузунга социалистиг чарышты шын организастаарынче кичээңгейни [illegible]

[illegible]

Найтын-оол ДАМДЫН.

ААЛЧЫ-ЛА ЧЫЛЫГ ХОНЗА

Авам, ачам эрги кыштаа — Сесегениң
Аар ийи. Ниме тырта, белде чыдар.
«Бөмбүрзекте тывылдым» деп үнүм салган
Бөдей өөмнүң ору-соргаа ында чүве.
Эвеген чаш опеяа шаам аагындан
Элээдилей, балдыр дыцзып доруккуже,
Эртип келген назынымда маңаа көрген
Эчигей соок, узун кыштар уттундурбаан.
Аъттыг, чадаг аргыыр оруг чоогу болгаш,
Аалчылар үстүп болбас хөөрештиг чурт.
Харлыг-хорлуг дүнбей дүне чорумалдар
Хаая эвес өөвүсте кээп хонача боор.
Авам, ачам оларга-даа түвексинмес,
Аштыг-чемниг, чугаа-сооттуг олурарлар.
«Кижи төлү кала чорбас боорул» дижип,
Хире-шаанче хүндүлээрин кызыдарлар.
«Аалчы-ла чылыг хонза, боттарывыс
Ажырбас бис, оглум» дишкеш, хорлуг хорзи
Шуглак-дежээзи эде-хере салган турар.
Суугузун улам чылды одаан турар...
Авам, ачам эрги кыштаа — Сесегениң
Аар ийи. Ниме тырта, белде чыдар.
Кижилерже сагыш човаар хүндүткелди
Кичээнгейге алган үем ол-даа хире.

Моңгуш ӨЛЧЕЙ-ООЛ.

КЕЖЭЭКИ БОДАЛ

Элегия

Оруум уткаан кадыр-берттер
Оргу шөлдер, хову, шынаа
Эччек болгаш чоорган ышкаш,
Эктим, мойнум чылдып
бербес.
Ынчалза-даа кижилерниң
Ындын-бетин соглээни дег,
Оргу шөлге соогум чыдар,
Оран дээрим чоорганым боор.
Муңгак чурттаан херээ чок
деп
Муң-даа кижи сүмелезе.

Мөңге назын черле чогун
Бөгүн билген ышкаш-тыр мен.
«Хөйге кестүп чорба» дижип,
Хөлегеже тыгаарлар бар.
Хөлчүң-караң болуйн
дээштиң,
Хөреңгинин сураарлар бар.
Орай каксы бора-хектиң
Ырын шөйген ужуру чүл?
Ону база билип алган
Ыңзыналып орары ол бе?

* * *

Дазылдары төрээн черже ханы киргеп
Тайга черде ногаан пөштү көрүп тур мен.
Каллар сайлыг тооруктарын мергелепсе,
Караңнадыр менче ужуп батпастар бе?
Алыр, чиирин күзевээним аргажок бол.
Анчыг бодал сеткилимни саргыдыпты
Ала-шокар кээргеннериң «түүжезинче»
Аэр докпак углаар дээним ужуру чүл?

Моңгуш ДОРЖУ.

ТАПТААНАКТАР

Эскериглерим

Чоокта чаа-ла, ам «таптаашкынын», деп адап турарывыс үеде мугулай, ужурдурум чок, үш-үдүрүм чүвелер дыка-ла хөй турган-дыр ийин. Ам бодап орарга аан. Ындактыг, харын-даа халаптыг чүве кайы хире хөй турганыл! Ынчалза-даа амыдырал, ооң диалектиказы ындыг: олар-биле кады каттырынчыг, кочуланчыг чүүлдер база-ла кожа чорупп турганнар. Шын харын, оларны тода көөр дээр болза, кезек үе херек болбазыңза. Ам ындыг үе келген деп бодал-биле «Таптаанактар» деп аттыг бо эскериглерни — ыылза көргүзүглерни бараалгадыр бодай-дыр мен.

ПАРТИЯ — КҮРҮНЕ ЧАЖЫДЫ

Партия райкомунуң секретары-биле чугаавысты телефонуң турамык кыңгыраажы үзе кирипти. Кывыт телефон ынчаар кый дей-дир Боду долгап келген.

— Экии — дээш, секретарь бөгү областа билдингир кижиниң адын, адазының адын хүндүлеп адады — Ийе, ийе, кичээнгейде турум турар! Район ол бодуунуң-биле чурттап тур деп болур. Хуралдар эрттирдивис, митингилер белеткеп тур бис...

Чүнүң дугайында чугаа чорупп турарын билип кагдым. Найысылалга съезд ажыттынар. Ээлчеглиг. Тоогулуг.

Секретарь янзы-бүрү бижимелдерниң кыдыраажын бодунче чоокшулады чылдып алды.

— Адыр ынар аа, болур болза, мен ылавылап алыйн. Ийет, үлегге өзүгаар бисче дортен байыр чедириишкинни онаажып турар-дыр. Оларның чээрбизин Леонид Ильичиниң чугаазының соолунде чорудар, чээрбизин — Алексей Николаевичиниң. Чүү дидинер? Үжезин — Леонид Ильичиниң, оңун — Алексей Николаевичиниң чугаазының соонда де" Билдим. Бижип алдым. Чок, будавас бис. Байырлыг — дээш ол база-ла ооң бодунуң адын, адазының адын адады.

Ооң соонда мени бодап каапы ол боор, сагышсыраан сеткилдиг айтырды оң:

— Партия кежигүнү эвес силер бе?

— Чок.

Секретарь хаваан дүйду:

— Мындыг эвеспе, силерниң ам чаа дыңнаан чүвенер партия чажыды болдур ийин. Силерге хамаарышпаар алырга — күрүне чажыды. Билдинер бе!

Мен ол партия—күрүне чажыдын чээрби чыл кадагалап келдим. Ону ам ажыдыпкаш, чаңгыс ада-чурттугларым мени өршээр боор деп идегеп ор мен.

БАДЫЛААШКЫН

Алдан чылдарның ортан үези. Төменнге культура ажылдакчыларының областы чыыжы болган.

Саадгу айтырыг — республика конференциязынче делегаттар соңгуур. Облкультком даргазының оралаңчызы, культура ажылын харыылап турар деп даргалап турду. Улуг мага-боттуг, кылын арынныг кижи чүве, дидир-дидирден алыр болза «бо-ла шелиитер».

— Бис маңаа президиумга кандидатураларны чугаалажып көрдүвүс, олар-биле силерни ам таныштырайн...

Даңзыны номчуп бадырды, чээрби хире кижи болду.

— Кандыгын, эштер, шүүтүүн хары угда, даңза-биле бадылаар бис бе азы чаңгыстап бе?

Зал хөглүг сүрген шимээргени:

— Чаңгыстап!

Дарга алдепсиже берген. Чонаада-ла даңзы-биле бадылаар ийик чоп, ам чүгүр, чээрби катап хол көдүрер бе?

— Чүл ам, шуптуну дөөш бе азы чаңгыстап бе?

— Чаңгыстап!

— Че, ындыг-дыр...

Чээрби катап хол көдүрдүлер. Чаңгыстап! (Мында чүвениң утказы мындыг: дарга дарга «за каждого» дээр орунга, «за каждого» деп турар. — Очул.)

БАЙЫРЛАЛГА УТКУШТУР

Киинохроника студиязынга айда бир катап обком инструкторугу, бистиң ажылывысты хармылаар херээнеи эш көөр чүве. Мерген угаанның дей албас мен, ынчалзажок кадыг-шириин, чүнү-даа оде-тере соглээр кижи.

Айның продукциязын — дөрт киножурналды көрүп алгаш, директорнуң кабинединге барды:

— Батгай-дыр, эштер, ноң чүү балай-дыр. Ильичиниң юбилейинге белеткелдиң дептерний чаңгыстап турар-дыр силер. Дедени көрүңер. Эртен айда дөрт киножурналда «Ленин» деп сөс чээрби үш катап дыңналган. А бөгүн — чүгле он чеди. Блокнотка бижээш демдеглеп ордум — көрүңер бе!

Ындыг чүвени ам катаптавас бис деп бир дем-биле аашкындывыс. Дараазында айда бис ол сөстү чээрби дөрт катап чугаалаар бис. Харын-даа чээрби беш.

Юбилейге белеткелдиң дептерин бедидер дээш.

АНЕКДОТ

Кудумчуга бир өңнүүмге таварыштым берген, анекдотка чүдек ышак кижи боор.

— Дыңна даан, шуут-ла чаа чүве! Колхозка хурал боол турган. «Пупкин трактористи чедиишкиниң акылдааны дээш мотоцикл-биле шаңнаар!» Шупту адыш часкаан. «Бубкин комбайнерни соедүнчү-биле шаңнаар». Адыш часкааштыны. «Мымрина саанчының күш-ажылчы бедик көргүзүглери дээш Леонид Ильич Брежневтиң чогаалдарының дөрт чыындызы-биле шаңнаар!» А зал дээрге недергей аймырал шимээргээн-дир: «Таптыын, бо сөйзүнге таарыжыр-дыр чарыы!» Кайы хире-дир, чээ?

— Ажырбас-ла-дыр. Чүгле сен... ол-бо дей бербес бе, коргуш сен бе?

— Ча-аа... Анаа-дыр ийин. Чунар-бажынга бир дайынның ала чугаалады дээй-ле мен...

— А чунар-бажыңга маңаа чүү хамаан чүвел? — деп айын тыппадым.

— Бажымны кедергей саваннап алган турган-дыр мен. Ол чүвениң ырмазын сы берипкеш, чогуур черже аппаар дээш, караамдан ковунгу чул чалап чыдырымда, ... дэзин дезе берген-дир-ле.

Валерий НОВИКОВ.
Режиссёр.

КАТ-ИЕМ

Аъдымда аът мунуп алгаш, аян-төлеп аалдар кезиир чаңныг турган мен Эңилаңгын чайын Улуг Хөндергейниң унун дургаар орукту ол-бо талаларын аалдар хөнеде анайлар. Чеде бызаалар дег кожа-кожа хонуп алганда суг шаап турда магалыг-ла. Бир аалдын ыттары сени кодандан үндүрүп четтикпейн чорда өске аалдын ыттары уткуй ээрип келир чүве болгай. Аъдым көрүштүг, бодум база чараш, түн дег ак диштиг, дыран дег кескү караактыг, хып дээн эр турган мен. Бир-ле ынчап халдып чорааш, Чазама-Аксында Седип-оолдарның аалынга кежээликтей түтсүп келдим эвеспе. Улуг ак өгге кирип келгеш, ээлери-биле мени солчуп, ал-боттары каң кадык бе, сүргү малы оңчамени бе деп айтырып, чугаалажып олур мен. Чугаа-соот-даа арбын, сүксүн-суггат-даа элбек улуг болду. Өгнүң херээжен ээзи үгбай сарыг шайын кудупкаш, өремелиг быштаан салгаш, инектер саайн дээш үне берген. Седип-оол аныйы кыстар чаактыг кыдыынче көрген.

— Оржуңмаа, сен ам бо дораан Демир-оол суга баргаш, мээң чүгенимни эккел. Мындаа-ла ачылап алгаш, мыңчага дээр чок тур. Барып албас болза, эккээрн чогенниг апарды ышкаш. Оон кедерезе, чидирипти диве хөңнү.

Оржуңмаа ачазының чугаазын шала дыңнааш, аңы берген. Бир кула, ийи аът чидирип алгаш, үш хонук дилеп келдим. Барбааш чорбаан черим-даа чок, ам кайнын дидээрин безин билбес мен. Бир эвес болза чоокка коступ келзе, тудуп баглап каап көрүнер деп орден үнер мурнумда Седип-оолга чагаан мен.

Кажаага баглап каан аъдымны чежип турумда, хүн заг бажынга олура берген турган. Хойларны кажаалааш, кажааның аксын хендир-биле шарып каан. Кара баштыг, улуг ак ирт мээң аът баглаан өргенимниң чип чиир дужунда шала ийленип алган ыпкыштап каап чыткан. Ужазын деспиге салыр болза, сыңмастыр деп бүдүү бодап каан мен. Хураган кажаазынын кырында үгек бар. Ында ийи бичии оол аразында тывызыктажып чыткан. Аъдым муңгаш, чилиинтеримге ак, кара ийи ыт мени аалдан үндүр үдеп каан. Көдүрер-Даш дужунга келгеш, арыгже ээнек мен. Хем кыдыынга чедип келдим — чадын чытпас чыраакара шылыртайндыр агып чыдыр. Дүнаарган изиг хүннүң соонда сериин апарган. Сугга чунуп, секперен, чоон шиви дөзүнде көдүрээ кырынга херлип-коктуп каап чыдыр мен. Кара баштыг улуг ак ирт караактарымга шуут ол-ла хевээр коступ кээр мындыг. Аъдымны ойнакка ортеп кааш, кезек када удуп алыр дээш чыдып алган мен. Хүлүктер кулактарга ыыңайнып кээп, чаактарны, хаваны, кулактарны кам хайыра чокка изиңнедип турганнар.

Ийи шак ажып чорда аъттанылган мен. Арыг иштин оругу чорткаш, Седип-оолдарның аалының дужунга келдим. Аъдымны чиңге шетке чаңгыс чеже тыртарындыр баглап кааш, аалче углай кедеңнирлеп базыптым эвеспе. Чыткан инектер аразынга келгеш, дөрт-даяктап үнгепкен мен. Хой кажаазының мырыңай кыдыынга чыткан инектиң чанынга тыныжым оожургадып олур мен. Инектиң чиггизиш дээн тыныжы арнымга кээп турарын эскерип кагдым. Карманымда чиңге баамны бүдүү тудуп ылавыладым ирттиң ооң-биле баглап албас болза, ушта сога берип болур.

Чүрээмниң согары тынызым оожургап кээри билек, кажааның чанында-ла бардым. Кажааның курларының аразы-биле холумну сунарымга демги иртим ол-ла черинде чыдыр: оон деспи улуг ужазын оожум суйбап, серт-бүрт кылбайн холумну чоорту мойнунче аппар чыткан мен.

— Оор келди-ле! — дээш алгы мырыңай чанымда бо үнду.

Тура халааш, аъдымче халыштар бодаан — катканхураанның ындыг боор, алгыдан шуут чажап калгаш, улам черже чыпшына берген мен.

— Сен кулугурну ол-ла черинге боолап каар мен! — дээрге угаан-кудум-даа чок, ноган оглу дег хоруй берген чыдыр мен. Алгы хураган кажаазының кырында үгектен кээп турарын ам билип кагдым. Седип-оолдуң үнү дээрин база таныпкаапкан мен. Амыдыралдың ындыг минуталарында кижиниң бажынга кандыг-даа бодалдар кирип кээр чүве чораан. Аныяк-чалыы назынымда ынчап ок-боо аксынга баарым ол-дур аа деп бодап кээрге, коргунчуг-даа, хомудаңчыг-даа болур чүве чораан. Ол аразында өгнүң эжии ажыттынган соонда, оон база улустар үнүп келген. Какпада кире бергеним ол, оон үнер аап-даа чок апарган. Ийи кижи холдарымдан каап аныннын бичии ожаап четтикпээн мен. Кыжаштар-биле демей кадыг холдар ийи талазынче хере тырта берген.

— Бо чүү кижи сен, калдыг кижи сен, чүге дүн ортузунда кажаа чанынга үнген чоруур кижи сен? — деп, оң таланы холумну тудуп турган эр айтыра-дыр.

— Оон-биле чугаалажып турган херээ чүл! Алагадай беривит! — деп, Седип-оол чугаалааш, солагай чаагымче бир дажыды. Караам оду кызаш дээн.

Ыыт-шуугаазындан ыттар-даа ээре берген, кожаларында өглерниң улустары база бо чеде халчып келген.

— Оор тудуп алдывыс! Хүлүп баглааш, чогуур черинге даарта барып дужаап бээр херек! — деп, Седип-оол алгырган.

— Хүлүп баглап, ынаар-мыңаар чедирип турганчаар чүвел ону, бис маңаа боттарывыс ооң ырмазын сып, моон соңгаар ынчанмас мен кылдыр аксы-сөзүн аптар-ла болгай! — деп, артымда турган эр чугаалады. Олла кижи чүдүргүмче чудуруу-биле бир үттүрды.

— Оржуңмаа! — деп, бир-ла турган үнүм-биле алгырдым. Чанымда улустар шимээн барган. Ол ыржымны ажыглай тыртып алгаш, улемчыладым — Оржуңмаа! Кайда сен? Бээр чедип кээп көр, сарыым. Сени деп чорааш, аныяк-чалыы назынымдан чарлыр деп бардым. Өлүртүрүм мурнунда сээң чараш арын-шырайыңны чаңгыс катап көрүп алыйн, чаптыг сарыым, сээң-биле чаңгыс черге кады чурттаар аас-кежик чок болганым бо-дур. Ам канчаар, салымым ындыг болганы ол ыйнаан. Сээң ачаң мени оор сен деп тур. Оржуңмаамны сени оорлап алыр дээш келгеним шын. Оон өске менээ аът бажы ышкаш алдыныын-даа, бөрү бажы ышкаш моңгуннуң-даа херээ чок дээрин чүгле сен билир-ле болгай сен. Оржуу, Аваң, ачаң сени өске кижээ бериплеттер ыйнаан. Ааскежиимни кулээ кааш, Оол кыс бөжүп алыйн, ону мээң аъдым-биле Алдын-оол деп адап алыр сен шиңме. Бистиң бүтпейн барган ынакшылывыстың тураскаалы болур ыйнаан. Оржуңмаа! Кайда сен? Чедип кээп көр, сарыым, соолгу катап көрүп алыйн...

— Дем шайлааш үнген оол ышкажыл! — дээш үн дыңналды. Оржуңмааның аваазының үнүн таныып кагдым — Оорланыр дээш эвес, Оржуңмаа-биле ужуражыр дээш келген оолду чүге тудуп, баглап турар сен, Седип-оол! Ашак апарган кижи хиренде аптык угааныч чок, канчап барган, кырган морзук сен. Бодуң шаанда кандыг ийик сен, уттупканың ол бе? Авам, ачам суга кудээлеп кээп турарыңда аалдың ыт-кужун адар даны атеы удутпас, чиилдип тура хонар чордуң чоп. Мээң адам-ием төрелдерим сени тудуп, баглап турзук бе? Ажы-төлдериң оруунга моондак болбайн, анаа үнда чорбас сен бе? — деп бо.

Илчиртинип ыглай берген мен. Оржуңмааның авазы мени улустуң холундан ушта тыртып алгаш, өгже аппарган.

— Оржуңмааны ачазы Демир-оол суже айтыткан, ында хона бергени ол боор, келбеди — диди.

Мени чемгерип, сонуктурган, дөр бажынга чыттырып каан. Даартазында эртен конгур тура халааш, аъдымны барып мунуптым, баалык ажыр турар Демир-оолдарның аалынче халкан мен. Четкелек чорумда, Оржуңмаа чүген тудуп алган бо уткуштур базып олур. Ушкажывыт дээримге, ыыладыр. Оон мен бодум аъдымдан дужуп алгаш, урүгнүн чанынга кежа бадып, дүүн ону көрүп каан ол-ла дораан от-кес дег ынаныың бергенимни чугаалап, эртен дүне ыынынжым деп угааш, аматынымдан чарлыр бер часкашымы чугаалымымга. Оржуңмаа кара баары катыже каттырып каан.

Удаваанда Седип-оолдарга чаа хүрүнген оол тынты берген деп ургаа аалдар дүрүп апарган. Оржуңмааны мен шаңнап сеткилим-биле ынакшыл бергеш мен. Дараазында чылын кударыстыг дүжүрдүвүс. Демнга кара баштыг, ак ирттп догеэгениң ам-даа утпаан мен. Оржуңмааның арын-шырайы чараш, ажылгыр, кежээ, сеткили ак, үнген-кирген чонунга сүксүн-суггаттыг, чугаа-соотту магалыг эки кижи болган. Ам үш оолдуң, ийи кыстың иези.

Катым ашак, кат-ием малдай пенсиялап-даа алганнар болза, олут орбас, чыдып чытпас хевээрлер. Боттарының каш малын кадарбышаан, уругларының уругларын азырап карантажыры кончуг. Катым ашак төрүмелинден чыткан хой тургуспас кижи. Кат-ием ындахаая оозунга хыйланы бергенде «Сен дег мындыг сээдең ашак ССРЭ-ге черле турбаай, кудээлеп келген оолду өлүрүп наг часкан сен» — дей бээр ындыг минуталарда кужур кат-иемни хүндүлээрим дам баар...

Василий МОНГУШ.

ТВ

ЯНВАРЬ 20

БИРГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 «Авам, ачам база мен». 9.05 Өг-бүле академиязы. 9.35 «Чыл үелери». Январь. 10.35. Документалдыг фильм. 10.55 «Бүзүрелчиг-даа болза, илдентиг». 11.55 «Карагод» ансамбльдиң концерти. 12.25 «Үннү кошта». Документалдыг - публицистиг фильмниң баштайгы көргүзүү. 13.35 Тиилекчилер. 14.35 Грузин ССР-ниң улусчу танцы ансамблиниң концерти. 15.25 Леонид Быковтуң фильмнери болгаш рольдары. «Максим Перепелица». Уран-чечен фильм. 16.55 Мультфильмнер. 17.25 Улусчу чогаадылганың «Радуга» телепрограммаларының 8-ки делегей фестивалы. «Шпеевен Халль хоорайда кудук чанынга Хуусмур байырлалы». (ГФР). 18.00 «Делегей панорамазы». 18.45 Г. Свиридов. «Бичии триптих». 18.55 «Джинджер биле Фред». Уран-чечен фильм. (Италия, Франция, ГФР). 21.00 «Үе». 21.30 — 00.35 «Эфирде музыка». С. Баловтуң ырлары.

ИЙИГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 «Волганың адын ду...». Телефильм. 8.45 Украин ССР-ниң Куруглаар ... «Фестивальдың өөредиглери». 9.25 «Щит биле селемке». Уран-чечен фильм. 1-2 фильмнери. 12.30 «Делегей болгаш экология». 14.30 «Эфирде — Совет Россия». Видеоканал. 17.00 Хоккей. ССРЭ чемпионады. «Спартак» — «Динамо» (Москва). 18.30 «Үе». 19.00 «Чурумчулар дугайында расскастар». А. Харитонов. 19.15 «Пи» демдек адаа-биле. 20.00 «Тамчыктыг чүүлдер, чаштарга». 20.15 «Пи» демдек адаа-биле. 23.00 Баскетболга АКШ-тың чемпионады. 00.00 — 02.25 «Дүнеки сеанс». Киноконцерт — «Киноның уттундурбас аялгалары». «Квартирже оорлаар кижи». Уран-чечен фильм. (Польша).

КИНО

ЯНВАРЬ 20-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Однажды в Америке» (АКШ, 2 сериялыг, 16 хар четпээннер кирбес) 9.00, 13.00, 17.00. Видеозал: «Султан Бейбарс» (2 сериялыг) 10.00, 18.30 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Тимур и его команда» 9.00, «Новые приключения кота в сапогах» 10.30, 12.20, «Черный капитан» 14.10, 18.40, «Один момент» (Индия, 2 сериялыг) 16.00, 20.30 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Ночевала тучка золотая» 11.40, «Зеленый луч» 13.30, «Раз, два — горе не беда!» 15.20, 17.10, 19.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Приговоренный» 14.00, 17.50, «Окно спальни» (АКШ) 15.50, 19.40 шактарда.

АГААР

Республиканың кежээ... эдир булуттаар. Хар чагбас. Хат кошкак. Агаар дүне 37-42, а чамдык районнарга 28-33, хүндүс 26-31, чамдык районнарга 17-22 градус соор.

Кызылга база-ла улуг өскерилге чок агаар болур. Хар чагбас. Хат кошкак. Агаар дүне найысылалга 39-41, хүндүс 27-29 градус соор.

Москваның «Театр — 85» деп хөгжүм-шии театрының гастролюнуң репертуары

Январь 22, 25, 27 хүннеринде А. Копков. «Слон» (шоодуглуг комедия).

Январь 20, 23, 26 хүннеринде Ф. Дюрренматт «Ромул великий» (комедия).

Январь 21, 24 хүннеринде А. Поламишев «Химеры».

Январь 28-те... «Театр-85»-тиң артистериниң концерти.

Январь 19-тан 28-ке чедир уругларга «Ну, Волк, погоди» деп тоол хүнүнүң-не болур.

Хүндүскү шиилер 10, 14.30 шактарда, кежээки шиилер 18.30 шакта эгелээр.

СОНУУРГАКТАРГА

ЧЫЛЫДАР МАЙЫКТААШ

Италияга бүдүн чай дургузунда «Чер ортузу далайның мөңге чайы» турар деп бодаванар. Оттүр шаап турар хаттыг, харлыг, чаъстыг база туманныг сезон декабрьдан февраль чедир уламчылаар. Электриниг чылыдар чүүлдүг майыктааштарны ийи итали инженер чогаадып тургускан. Идиктерниң улдуңнарында сиигагай кылган грелкаларны таарыштырып кылган. Ону каш-ла минута иштинде токка удаптарга (машинага-даа чораш), бүдүн 24 шак дургузунда чылыгып амыраар силер. «Электриниг улдуң» бажың тапочкаларынга-даа, хаак ботинкаларынга-даа таарыжып болур.

Итали инженерлер боттарының кайгамчык майыктааштарын телевидениеге көргүзүп тура, оларның өртээн мыттавайн барганнар. Ол база, ылаңгыя улуг налыыг италилерге, чүгүла айтырыг. Кышкы чылыг идиктерниң чамдыктарының өртээ Италияда хөлчок улуг. Ийи кассетаныг, амгы үениң магнитофоннарындан безин улуг-даа болгулаар.

Александр ТАРАКАНОВ.

БЕРГЕЛЕРГЕ ТОРУЛБАС

Делегейде эң улуг өг-бүле Бразилияда чурттап турар. ... боттарының үш уруундан алганда, азырап алганы 142 уругну өстүрүп турар. ... ... яслилерже, школаларже, колледжилерже чедирер, кежээ база дедир ... Уругларының авазы ... ... сестир турбук. ... уруглар азырап алыр болзадыг ... оларны дүне дораан эскерип каап болур. Ынчангаш өске транспорт аймаа-биле белен ускулешпес-даа.

БУДУП КААН ТЕВЕЛЕР

Соңгу Африкада болгаш Аравияда теве каравашкаларын соолгу үеде черле ... фосфорлуг будуктар-биле ...

ТАЙБЫҢ ХЕРЭЭНГЕ

Куйбышев хоорайга келген ... Пластиктан кылган хааржактарны улуг-улуг магазиннерде кырында үттүг кылдыр таарыштыр аскылаан. Оларже ашкаларны, монетаны улус суп турар.

Бүдүн чартык чыл бурунгаар областың тайбың камгалалының комитеди баштайгы чылында хааржакаа «Самара» деп универмагка тургускан. Оон бээр ам 15 муң рубльди анаа чыткан. Ам ындыг хааржактарны өске-даа билдингир черлерже тургускан. Чоокта чаа олардан 25 муң рубльди уштуп алган.

ЧАРАШ АГИТАЦИЯ

Нигерияның Квара дээр оттадында камбара төрел бөлүктүң херээженнери хеп аймаандан чүгле юбка кедер, хөректен чүнү-даа кетпес чорааннар. Шала эпчок ындыг сиилең моданы чаа баштынчы Габриел Олобайо эскертир деп бодап алгач. Район төвүнге болгаш митингиге ол мынча деп дыннаткан. Камбарниниң суурларынче тускай агитбригада ийи неделя дургузунда ... ... кылыр. Ноокү агитацияның кончуг солун чүүлдерин агитбригада чер-черге барып көргүзер. Ол чүл дээрге — хөрек талазы дуглаглыг чүс платье. Оларны улуска халаска үлээр. Чедиле ынчаш херээжен улус чараш чүүлге хандыкшылдыг кылдыр чалаган чүве болганда бо платьелер оларга черле таарыжы-ла бээр боор. Ол черниң эр улузу ону та канчаар көрүп турар чүве.

Николай ШАРЦЕ.

№ 1 «ШЫНДА» ПАРЛАТТЫНГАН КРОССВОРДТУҢ ХАРЫЫЛАРЫ

Узун дургаар: 1. Хөндергей. 3. Красная. 4. Саарбай. 6. Кадыргы. 7. Ливорно. 10. Тээли. 11. Хайыр. 12. Маскарад. 13. Чиндигир. 14. Ырбан. 18. Сула. 19. Анна. 21. Элчин. 22. Игил. 28. Дагаа.

Доора дургаар: 2. Хөм. 3. Кудус. 5. Каарган. 6. Кенденбил. 8. Гдлян. 9. Айова. 11. Херим. 12. Чаргы. 15. Ыйгы. 16. Солун. 17. Орба. 18. Сараакай. 20. Хирээнди. 24. Алдан. 25. Сахалин. 26. Чигир. 27. Моңгалбын.

№ 5 «ШЫНДА» ПАРЛАТТЫНГАН КРОССВОРДТУҢ ХАРЫЫЛАРЫ

Узун дургаар: 1. Торгалыг. 2. Тарак. 3. Карак. 4. Бызаанчы. 7. Байлаң. 9. Хайыракан. 10. Серҗиимаа. 12. Салават. 13. Үгүүлга. 18. Сарала. 19. Сургуул. 21. Казанак. 24. Курут. 25. Питон.

Доора дургаар: 5. Оотпак. 6. Лаачыы. 8. Хамнаарак. 11. Алдар. 14. Шеңне. 15. Чалалга. 16. Аржаан. 17. Турник. 20. Чалалга. 22. Чулак. 23. Мажак. 26. Будильник. 27. Хураган. 28. Чагаа.

КРОССВОРД

ДООРА ДУРГААР: 5. Чагыг, эндег. 6. Ээги чаа. 8. Тамчыктыг дыш. 9. Улуг-Хемде даг. 13. Хүрээ-хинт ... 15. Тудугнуң машина херексели. 19. Минералдыг ам суг. 25. Чиик машина. 27. Ылаш. 29. Иштики орган. 33. Тыва херээжен ат. 34. Дип. 35. Курлаг ... 36. Ак ...

Солагай талаже ийленчектерде: 1. Үнелиг металл. 2. Эрги Тывага эрес-кежээ, шиим аныяк кижи. 7. Дүвү чок ханы оңгар, тамы. 11. Кышкы транспорт херексели. 14. Херээжен хеп аймааның кеззэ. 17. Бии-Хемде суур. 18. Малга чем каап бээр сава. 29. Өлүк, анчыгаш. 22. Чаңгыс кижи чагырар күрүнениң төгиндекчизи, кол кижизи. 23. Мал чүзүнү. 24. Кадырган аът. 28. Огород үнүштери. 30. Эрги Тывага тарааа шыгжаар тускай оңгар. 32. Чаңгыс чүзүн малдың бичии ... ... өске херекти.

Оң талаже ийленчектерде: 3. Кушкаш. 4. Тыва эр ат. 9. Изиг чурттарда дириг амытан. 10. Тес-Хемде даг. 12. Сава. 15. Кара мүнге каар хоюткан далгаң. 16. Уран чүүлдүң бир хевири. 20. К. Кудажының бир ... кол маадыры. 21. Ээттиг чем аймаа. 22. Чарын кегжири. 23. Өлүк аң. 25. Соок чепсек. 28. Тарааны ... шыгжаар биче ... оран-сава. 34. Эрги Тывага дүжүмет кижиниң ... дужаалы.

Кроссвордту Николай САЛЧАК тургускан.

667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Редактор Ф. ЧАЛАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34; ◆ оралакчылары — 3-35-91; 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-26; ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-82 ◆ оралакчылары — 3-45-83 Килдистер: ◆ ное тайжи амыдырал — 3-36-82, 3-36-25; идеология — 3-34-57 ◆ совет тургузуг — 3-34-88, 3-41-23, ◆ үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; ◆ ротолетпур — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; ◆ информация — 3-37-11: ◆ чагаа килдизи — 3-39-03; 3-34-39; ◆ очулга — 3-34-83, ◆ корректорлар — 3-37-11; ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41. ◆ содуг келдейн бар ганда — 2-32-75 ◆ бухгалтерия — 3-43-41;

Чылда 300 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга ажаты.

Тиражы 28000 экз. Чагыг № 266.

Индекс 54241

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыгның херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл. Щетинкин-Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

ТС—00215.

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

№ 18 (14218) ◆ 1990 чыл, январь 21, воскресенье ◆ 1925 чылда үндезилеттинген ◆ Өртээ 3 кап.

АК СЕТКИЛДИГ АЖЫЛДААР БОЛГАШ ЧУРТТААР

Ажылчын аңгының, тараачыннарның болгаш инженер-техниктиг ажылдакчыларның Бүгү-эвилел чөвүлел хуралының киржикчилери чуртта ажыл-херектерниң байдалын, эде тургустунуушкунуң канчаар чоруп турарын сагышсыраашкын-биле сайгарып, чугаалажып турар. Ук чөвүлел хурал январь 19-та Москвага ажылын уламчылаан.

М. С. Горбачев эртенги хуралды ажыдарының мурнунда Закавказьеде байдал дугайын хуралдың киржикчилеринге таныштырган. Ында байдал ам дээрезинде экиживээн, дүшкүүрлүг, чидиг боор артпышаан деп, ол чугаалаан. ДКАО-га болгаш өске-даа районнарга онза байдалды чарлаар дугайында ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Чарлыынга дүүштүр хемчеглерни боттандырып турар. Дүрген дуза чедирери-биле база шериглерни күштелдирери-биле Соңгу Кавказка кезек мобилизация кылганын шыны-биле чугаалаар херек, ол чорукка чон таарзынмаан, чүге дизе, Соңгу Кавказ хөй националдыг регион.

Ында байдал моон соңгаар улам хөрлээлевезин дээш эргежок чугула бүгү-ле хемчеглерни алырын совет кижилер негеп турар деп, М. С. Горбачев уламчылаан. Бистер дүүн Азербайджанның болгаш Арменияның делегаттарының дилээниң ёзугаар оларның-биле беседа кылдывыс. Олар база аажок сагышсырап турар болду, боттандырып турар хемчеглерни деткивишаан, ук болуушкунну доктаадырын дилеңдилер. Национал сагыш-сеткилди боттарының харамдык сорулгаларынга ажыглаарын оралдажып турар чамдык кижилер аңаа дыка-ла таарзынмайн, килеңнеп турарлар. Маңаа хамаарыштыр ийи республиканың делегаттарының болгаш бистиң бодалдарывыста карышкак чүве чок.

Бөлүк экстремистер, харыысалга чок авантюристер, чажытталчак экономиканың кордакчылары ийи улусту үптеп турар, оларга эде тургустунуушкун херек чок, эде тургустунуушкун оларны боостаалап турар болгай. Херектиң байдалы ындыг. Ынчалза-даа олар туктар тудуп алгаш, эде тургустунуушкунга удур чорбайн, харын национал сагыш-сеткилге халбактанып алгаш, дүшкүүрлүг чорукту хөрлээледирин оралдажып турар. Амгы үеде Азербайджанда экстремисчи күштер кижилерниң угаан-медерелин будап, оларны боттарының талазынче чайгылдырбышаан, бүгү чүүлдер дээш Арменияны эвес, а Москваны буруудадып турар. Ийи улусту месилдештирер дээш бүгү чүвени Москва кылган деп буруудадып турарлар. Ынчангаш олар кандыг-даа арын-нүүр чок кижилер-дир.

Бүгү эвилелдиң быжыг туружунга даянмышаан, ийи улустарның эки күштерин каттыштыргаш, бүгү чүүлдерни боттарының туруштарынга тургузар херек. Оон башка хоржок, чүге дизе, Азербайджанны аңгылаар дээн бодалын боттандырып, Ислам Азербайджанны тургузар дээш хөделип турар күштер тыптып келген. Ынчалза-даа улус ону деткивейн турар. Оларның ыйыышкыны мындыг: кижилер ажылдаар дээрге ажылдатпас, транспортче чорутпас, өг-бүлелерге кыжанып турар.

Партия ТК, Дээди Советтиң Президиуму, совет чазак ийи республикаларның улустарынга кыйгырыгны кылган. Бис бүгү байдалды көрүп, оңу шын үнелеп турар бис, ынчангаш дуза көргүзер, экстремистерниң халдаашкынындан кижилерни камгалаар дээш ажылдаар бис. Чидиг байдалды улам хөрлээлетпес дээш бүгү чүүлдерни кылыр бис. Экстремисчи элементилер чөңгээлерни кылып, суг дамчыдар хоорзаларны чаза тепсип, амыдырал хандырылгазының системаларын үреп турза-даа, бис ол бүгүнү барымдаалап хөделир бис.

Радиоүлетпүр министерствозунуң радиоэлектроника талазы-биле Казаньда эртем-шиничилел институдунуң директору Ш. М. Чабдаров бодунуң саналын шериг үлетпүрүн ажыглаарынга тураскааткан болгаш шериг үлетпүрүн ажыглаар дугайында хоойлу төлевилелин кыска хуусаада ажылдап кылыр херек деп саналдаан.

Новолипецкиде металлургия комбинадында шой кудукчузу Н. Г. Козлов ажылчын улуг коллективти министерстволарның ам-даа күштүг-биле ыйыдып турарын чугаалаан.

Партияга, улуска, патриотизмге бүзүрээр чорук бөгүн кошкап турарын «Гомсельмаш» бүдүрүлге каттыжыышкынында слесарь П. К. Ковалев дүвүрээшкин-биле чугаалаан. Ажыл кылыксавас, анаа алгыржып чоруур демагогтар партияның, улустуң эрткен оруун карартып, хоозун чулчуруушкуннары-биле ат-алдар чедип алырын оралдажып турар. Партия, совет ажылдакчыларга, бүдүрүлгениң мурнакчыларынга удур кыйгырыглар үндүрүп, кыжанып турар экстремисчи элементилерге удур эң шыңгыы хемчеглерни алырын оратор саналдаан.

Чурттуң тараачыннары эде тургустунуушкунну чүгле деткип турар эвес, харын боттары эде тургустунуп турар деп, Хабаровск крайда «Хабаровский» совхозта бригадир В. Г. Свечников чугаалаан. «Ворошиловградтепловоз» бүдүрүлге каттыжыышкынында бригадир А. Д. Драголюнцев, Кокчетав областа СЭКП-ниң XXV съездизи аттыг совхозта звено удуртукчузу Ю. П. Минеев, Ульяновскиде механика заводунда күш-ажылчы коллектив чөвүлелиниң даргазы В. В. Абанин, «Запорожсталь» комбинаттың кан эзилдирикчизи Н. Я. Ужва, Магнитогорскиде араа заводунуң ажылчыны Ю. И. Петров, Таджик ССР-де аллюминий заводунда бригадир А. Х. Курбанов, Москва чоогунда картофель өстүрер «Элита» деп кооперативтиң даргазы В. Н. Акатьев, Донбасста «Ханы шахта» дээр шахтада үттекчилер бригадири В. В. Комаров, Туркменияда Чарджоу районнуң Чапаев аттыг колхозунда бригадир Б. В. Мамедов, Октябрь демир-оруунуң Ленинград — Финляндия салбырында машинист А. М. Минченко, Краснодар крайда Калинин аттыг дуржулга-бүдүрүлге ажыл-агыйының директору А. К. Лоза, Канакерскиде аллюминий заводунуң чиңгине директору Р. Н. Енгоян, Липецк областа үлетпүр-тудуг трезиниң тудуг эргелелиниң проравы С. Г. Горин, Грузияда В. И. Ленин аттыг колхозтуң даргазы И. И. Натрошвили, Удачненскиде даг байлаа болбаазырадыр комбинаттың үшкү автобаазазының чолаачызы Г. Н. Иванов, Вильнюста станок тудар «Жальгирис» деп заводта слесарь В. И. Карольчук олар эде тургустунуушкунну улам ыңай хандырар талазы-биле оларның боттарын дүвүредип турар айтырыгларны тодаргай чугаалап болгаш чурттуң, чоннуң ниити амыдыралын экижидеринге шаптыктап турар моондактарны боттарының ажылдап турар черлериниң чижектери-биле айытканнар.

Республикада байдал парыдап турда, мындыг бедик ниидирден санал бээри дыка-ла берге-дир деп, «Азербайджан» дээр эртем-бүдүрүлге каттыжыышкынының чиңгине директору Т. М. Азизов саналын эгелээн. Ооң бодалын ёзугаар алырга, девискээр былаажыр чорукту доп-дораан соксаткаш, дезип чоруткан кижилерге чурттаар черлерни тудуп, оларны ажыл-биле хандырары эң чугула айтырыг боор турар.

«Кузбассуголь» ассоциация чөвүлелиниң даргазы М. И. Найданов чурттуң тудуг комплекизи — эде тургустунуушкунуң кол угланыышкыннарының бирээзи деп чугаалааш, ол талазы-биле бодалын илереткен.

Калининград областа «Восход» дээр колхозта кол экономист Л. А. Перевертайлова чөвүлел хуралдың сөөлгү хүнүнде санал берген баштайгы херээжен кижи болган. Ынчангаш ооң онза дүвүреп турганы-даа илдең болган. Тускайлаң экономиктиг зона статузун Калининград областа бээр дугайында айтырыгны дүрген шиитпирлээрин ол негээн. Көдээге 20 ажыг чыл дургузунда ажылдаан ол специалист аграр секторну хөгжүдеринге холбашкан чугула айтырыгларны чугаалаан. Амгы үеде партияда эде тургустунуушкун дугайын хөйү-биле чугаалап турар болгай, ынчаарга чиңгине удуртукчу кижи улусчу массалар-биле удаа-дараа чугаалажып, сүмележип турда, чер-черде ажылдап турар партия удуртукчулары чоннуң ховар аалчылары боор турары меңээ, партия кежигүнү эвес кижиге, чаржынчыг-дыр деп, ол саналын доосказ.

СЭКП ТК-ның Чиңгине секретары, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазы М. С. Горбачев чөвүлел хуралды түңнеп, чуве чугаалаан.

Январь 21—делегей пролетариадының улуг башкызы болгаш баштыңчызы, Коммунистиг партияның үндезилекчизи, делегейде эң баштайгы социалистиг күрүнениң тургузукчузу Владимир Ильич Ленинниң чырыткылыг тураскаалының хүнү.

В. И. Ленинниң бо чуруун 1922 чылдың октябрь 4-те тырттырган.

СЭТА-ның фотохрониказы.

М. С. ГОРБАЧЕВТУҢ түңнел чугаазы

Чөвүлел хурал хагдынып турда, каш сөс чугаалаар бодай-дыр мен. Мени билип көрүңер, чүге дээрге Кремльдиң Улуг ордузунга ийи хүн дургузунда болган улуг ужур-дузалыг күрүне чугаазын ол-ла дораан түңнеп, үнелел берилтери белен эвес, бистерниң иштивистен кым-даа ынчап диттикпес ийик. Бодалдар, баштайгы үнелээшкиннер, түңнелдер харын бар, ол дугайын чугаалаар бодаан ийик мен.

Болуушкун онзагай болур дээрзин черле манап турган бис. Колдуунда иштики, харын-даа даштыкы политиканың бүгү талаларынга — эде тургустунуушкунуң бүгү кол угланыышкыннарынга, социал-экономиктиг, политиктиг, угаан-бодал адырында байдалга хамаарышкан ниитизи-биле улуг хемчээлдиг чугаа болду. Ынчангаш СЭКП ТК-ның Политбюрозунда, Секретариадында ону дыка бедии-биле үнелеп турар бис.

Улус депутаттарының ийиги Съездизиниң соон дарый болган бо чугаа чуртта боттуг чорудулгаларны болгаш боттуг байдалды улам хандыр билип алырынга дузалааны онза чугула ужур-дузалыг-дыр, эштер. Ийиги Съездиниң хүлээп алган бүгү чүүлдерин, улус депутаттарының саналдарын боттандырар дээш ниитилелдиң политиктиг авангарды болур партияның Төп Комитеди бодунуң харыысалгазының, ажыл-чорудулгазының хемчээлинге дүүштүр ажылдап, хоойлу үндүрер орган болур Дээди Совет база чазак ажылдап турар. Санал-оналдарының дыка чугула, уткашынарлыг бо солчуушкунну ол ажылга немежиин, амгы үеде калбарган бүгү ажылга эргежок чугула эдилгелерни киирерингe дузалап турар.

Эде тургустунуушкунуң, экономиканың-даа, политиктиг системаның-даа реформазының үндезин кол айтырыгларының талазы-биле шиитпирлерни хүлээп алыр Дээди Советтиң ажылдаарынга ол туруштар, бодалдар дыка чугула болур.

Партияның XXVIII съездизинге СЭКП-ниң программалыг платформазының төлевилелин чугаалажыр кээр партия Төп Комитединиң Пленумунуң бүдүүзүнде бо чугааның болганы база дыка чугула-дыр. Мен, өске-даа эштер-биле бир дөмей, санал-оналдарны дыңнап, меңээ билдингир чүүлдер-биле, төлевилелде кирген болгаш бижээн чүүлдеривис-биле деңнештирип көрдүвүс. Аңаа хамаарыштыр ам-даа ажылдаар апаарывысты билип тур мен. Ам-даа ханы ажылдаар. Мээң бо бодалым мында президиумда олуруп турар бүгү эштерниң бодалынга дүгжүп турар боор. Чугааның утка-шынарының, эртип турар черинниң, үезиниң болгаш хемчээлиниң-даа талазы-биле маңаа чугаалаан бүгү чүүлдер бо ажылга кирип, хамааржып турар. Бирээде ол-дур.

Ийиде. Дорт, ажык чугаа болган деп бодаар-дыр мен, эштер, боттарының чоруткан төлээлекчилери Кремльге чүнү чугаалаанын кижилер көрген болгаш дыңнааннар. Мен бодаарымга, олар ону болур-чогууру-биле үнелеп көөрлер. Байдал дорт, ажык болган. Дыка шыңгыы, негелделиг, республикалар төптериниң адрезинге, чер-чер органнарының — партия, ажыл-агый, совет органнарының ажыл-чорудулгазынга хамаарыштыр чидиг шүгүмчүлелдиг, сүмелерлиг чугаазы болду.

Бүгү девискээрлерде хөй дүвүрээзиннер, бергелер, шиитпирлээрин негеп келген айтырыглар бар амгы үеде чугаа оон өскээр болбас турган деп бодаар мен.

Бо чугаадан мындыг түңнелди кылып тур бис: ийе, ажылчы чон эде тургустунуушкун дээш туржуп турар. Ол дугайын база катап билип көрдүвүс. Ол дээрге дыка чугула херек-тир, эштер, ол дээрге — Төп Комитетке, Дээди Советке, чазакка деткимче-дир. Чүге дээрге боттандырып турар эргилдени билиишкин болгаш деткимче чокка — политиктиг боттуг деткимче чокка, ажыл-херек-биле деткимче чокка боттандырары болдунмас.

Ол деткимче ажылдаарывыска сорук киирип, эде тургустунуушкунуң херээн бурунгаарладырынга улуг идигни бериш турар. Ынчалзажок ооң-биле кады мындыг байдалды база эскердивис: бирээде, амгы үеде эде тургустунуушкунну кижилер деткивишаан, шуптузу-ла политиктер, а кижи бүрүзү — экономистер апарган-дыр. Моон мурнунда экономиканы кым-даа сонуургавайн турган: курлавырлардан бериңер, а бистер кылып каар бис дижир турду.

Ханы, шыңгыы чугаа болду. Чамдык таварылгаларда ол чугаа эрткен үениң бүдүрүлге хуралдарын сагындырып турганын чажырбас бис. Ынчаарга ону амгы байдалда мынчаар билип турар мен: чамдык черлерде эргелеп башкарылга үрелген, байдалды эдер болгаш ажылдаарынга моондактыг кандыг-бир айтырыгларже кичээнгейни угландырарын төпке саналдаар дээш кижилер ол бодалды илергейлээрин күзээн-дир.

Черле ынчаш, кол чүүл — эде тургустунуушкун дээш кижилерниң туржуп турары-дыр. Чоннуң санал-оналын чедирип келген-дир силер. Ол дээрге чүгле силерниң санал-оналыңар эвес деп санаар мен, ол дээрге — силерни бээр, Кремльге төлээлеттирип чоруткан бүгү коллективтерниң бодалы, санал-оналы-дыр, ынча деп боттарыңар база чугааладыңар.

Ынчалзажок эде тургустунуушкунуң чоруп турарынга сеткили ханмааннар база бар. Бис ону анаа-ла, ёзу-хевир барымдаалап эвес, а бүгү-ле угланыышкыннарга политиктиг болгаш практиктиг түңнелдерни кылыр дээш барымдаалап турар бис. Чурттуң ажылчы чонунуң ол негелдези топтуң практиктиг ажыл-чорудулгазынга боттанган турар кылдыр бүгү-ле чүүлдерни кылыр бис.

Бүгү-ле саналдарга дыңналган сеткил дүвүрээшкинин мен база илергейлээр бодаан мен. Политиктиг реформаны, экономиктиг ханы реформаны, улам-на ажынчарлыг, ажык байдалдыг туруштарны деңнештирер, чуртта моральдыг байдалды хандыр бодап көөр аргалыг чорудулгаларны эштер деткип турар-дыр. Бо бүгүнү эштер деткивишаан, чуртта сулараашкын-биле, быжыг туруштуг эвес чоруктуң болуушкуннары-биле, чүгле экономиканы эвес, харын ниитилел чорудулгаларын башкарарының чидириниң бары-биле аптежирин эштер күзевейн турар-дыр деп билип тур мен.

Чамдык черлерде чидиглелиишкин бар, национал аразының харылзаалары дээн ышкаш таланы алырга, бүгү чуртту дүвүредип турар байдалдыг боор турар. Ынчангаш төп чер оон түңнелдерни үндүргеш, ол деткимчеге даянмышаан (бистер ындыг деткимче болурунга идегеп турар бис), байдалды эки талазынче өскертсин дээр негелделерни шын деп бодап тур мен. Мен аңаа корум-чурумнуң, ажыл-агыйжы эвес чоруктуң айтырыгларын болгаш кем-херек үүлгедиишкиннери-биле шиитпирлиг демиселдиң эргежок чугулазынга хамаарыштыр чугаалап тур мен.

Чогум-на ооң ужурундан маңаа дыңналган дүвүрээшкин дээрге биске база-ла чурттуң бүгү ажылчы чонунуң негелдези-дир. Мен маңаа бүгү чүүлдерни делгереди чугаалавайн тур мен. Ол чүл дээрге эде тургустунуушкунга шаптыктап, артында-ла дүшкүүрлүг амыдыралды улам-на хелбээзи-биле нарыыдадып турар хоралыг болуушкуннарга удур ниитилелди ыдүрер дээш, партияның талазындан чон-биле, ниитилел-биле массалыг информация чепсектерин, бүгү идеологтуг аппаратты, партияда-ла бар бүгү күштү ажыглап тургаш ажылдаар кончуг улуг күжениишкин херек дээни ол-дур. Ол ышкаш хоойлужудулга органы база-ла корум-чурумнуг, сагылга-чурумнуг болур чорукту быжыглаар дээш, эргелел башкарылга ажылдары эргежок чугула чогуур түңнелдерни бергеш дээш, бүгү чүүлдерни соңгаарлатпайн кылыр ужурлуг. Чаа экономиктиг болгаш политиктиг реформаның угланыышкыны-биле, ынчалзажок ооң-биле кады мурнуку үениң дуржулгазының аргаларын ажыглап турган (бистер шилчилге үезинде турар болганывыста), улус ажыл-агыйын эргелеп башкарарын күштелдирер ужурлуг. Ынчангаш, эштер, бистер оңу херек кырында боттандырып чоруткан турар ужурлуг шын негелде кылдыр хүлээп ап турар улус тур бис.

Амгы үеде экономиканың социал негелделеринче, улустуң дорт амыдыралчы хереглелдеринче улуу-биле, дүрген угландырарын үргүлчүлээр ужурлуг бис деп билиишкин бар деп бодай-дыр мен. Ону улус депутаттарының ийиги Съездизи база ажылчын аңгының, тараачыннарның болгаш интеллигенцияның төлээлекчилериниң Бүгү-эвилел чөвүлел хуралының үезинде чугаа-даа көргүскен. Ол аъш-чемге, чурттаар оран-бажыңга, рынокту долдурарынга-даа хамааржыр.

Бистер ону кылыр-даа бис. Корум-чурум шыңгыы болзун деп, ылаңгыя рынокта чедишпес чорукту, аар-берге байдалды кажар-оптуу-биле ажыглап турар чиижең-чазыйларга хамаарыштыр шыңгыы болзун деп негелделерни мен, мээң удуртулга талазы-биле эштерим хүлээп ап турар бис. Маңаа эштер ол дугайын дыка шыңгыызы-биле чугаададылар. Мен оон өске бир бодалдың аянынга, утказынга каттыжар ийик мен: төп дээрге нарын шоочалар-биле хаап каан кандыг-ла-бир шыгжамырлар-дыр, ынчангаш чүгле эки чазакты дамчыштыр азы төпте эки кижилерни дамчыштыр дүлгүүрлерни тывар херек деп чамдык эштер билип турарлар. Олар ону ажыдыптарга-ла, бүгү чүүлдер төктүп келир деп бодап турарлар. Ол ындыг эвес дээрзин кижилер билип турар. Бистиң амыдырал-чуртталгавыс эки талазынче угланзын дээр болза, ажыл-херекти оон өскээр чорудар херек деп чүвени база олар билип турарлар. Ынчангаш мен чолаачының (Якутиядан келген ышкаш) шын башкарар херек деп чугаалаанын хүлээп ап тур мен. Кончуг-ла шын бодал-дыр, мен база ынчаар чугааладым... (Адыш часкаашкыны). Ол силерге таарышыр-дыр, көрбес бе. Мен силерниң канчаар адыш часкаарыңарны билбес-тир мен, ынчалза-даа силер база бир өскээр ажылдап, боттарыңарның күш-ажылчы коллективтериңерге корум-чурумну тудуп көрүңер. (Адыш часкаашкыны). Эки-дир. Ол тергиин-дыр. Ындыг болган-даа ажыл-херек чогуур апаар.

(Төнчүзү 2-ги арында).

Көдээде чаартылгалар

КООПЕРАТИВТИ «ЧОДУРАА» ДЕП АДААН

Ийи чыл дургузунда он дугаар хуралдаалааш, ону тургускан

«Күш-ажылдың хостуу» совхозтуң Чодураа салбырының чурттакчылары аңгы колхоз тургузар дугайында чагаазын бистиң солунувуска база бижип турганын сактып ор мей. Келир үези чок дирткен ындыг суурларның саны Улуг-Хем районда хөй. Чүгле совхоз төптериниң санзырал ап, салбырларынче кичээнгей салбастааның ында чурттап орар чон шагда-ла билзе берген. Ынчангаш салбырларның бот башкарыыр дээн шимчээшкинин эгелээн. Үстүнде адаапывыс совхозтуң Чодураа салбырынга ол үр үеде боттаныш чадаан күзел бо чылдың январь 16-да тургузукчу конференцияның ажылы-биле үзе шиитпирлеттинген: моон соңгаар «Күш-ажылдың хостуу» совхозтуң Чодураа салбыры деп ындыг чер чок, а көдээ ажыл-агый продуктуларын бүдүрер болгаш күрүне чагыгларын күүседир талазы-биле «Чодураа» аттыг кооператив бар. Ол амдызында ажыл-агыйның иштинде кооператив боор тургустунган.

Хуралга кооперативтиң Уставын бадылаан, баштаар черниң, ревизия комиссиязының кежигүннерин соңгаан, совхоз-биле керээни, саң-хөө планын бадылаан, банкыга аңгы агар санныг болур кылдыр дутурушкан.

— Чаа тургустунган кооперативтиң совхоз бүдүрүлгезинге киириштирер үлүү кайы хире болурул? — деп, ооң даргазы кылдыр соңгуткан Виктор Эртинеден айтырган мен.

— Каш сан-чурагайдан айтыптайн, боттарыңар биле бээр силер — деп, ол чугааланы. — «Күш-ажылдың хостуу» совхоз күрүнеге 360 тонна эът дужаар, ооң 181 тонназын бистиң кооператививис боттандырар. Хой кодааннары дөгере бисте келген болганындан күрүнеге дужаар он бир тонна дүктү кооператив күүседир. Совхоз күрүнеге 100 тонна тараа дужаар планныг болза, ооң 60 тонназы база биске онаашкан. Тараа дүжүдү шоолуг эвес болган эрткен чылда 485 муң рубль орулгалыг болдувус. Бо чылын бистиң алыр орулгавысты 900 муң рубльге доктааткан. Эки ажылдаар болзувусса, ол сан оон улгадып болур.

Кооперативке кирери-биле амдызында 78 кижи билдириишкин киирген. Амгы үеде девискээр айтырыы шиитпирлеттинип турар. Совхозтуң үрдүнчек аппарадынга бодаарга, кооператив башкарылгазында чүгле дөрт кол кижи бар: баштаар черниң даргазы, оралакчызы, ийи бухгалтер-экономист, ол-ла.

Бот-башкарылга, бот-акшаланыышкынче кооператив бүрүн кирген болганда, ам кижи бүрүзү колхоз үезинде ышкаш, кызып ажылдаар ужурлуг. Кооператив бир-ле дугаарында хөй чылдарның дургузунда шиитпирлеттинмейн, азы чедир шиитпирлеттинмейн турган социал айтырыгларны боттандырарын планнап турар.

Кооперативтиң тургузукчу хуралының ажылынга агроүлетпүр ажылдакчыларының профэвилел обкомунуң даргазы Алан-оол Сотпа, ол-ла профэвилел райкомунуң Улуг-Хемде даргазы Борис Бокаштай болгаш Чааты көдээ Совединиң даргазы Ким-оол Кыргыс олар эң идепкейлиг киришкен.

Кодур-оол ОЮН.

Соңгулдаларга уткуштур

СЕМИНАР-ХУРАЛ

Соңгулда мурнунуң база бир чугула кампаниязы — РСФСР, Тыва АССР, чер-чер Советтеринге улус депутаттарының кандидаттарын бүрүткээри дооступ турар. Ам округ, участок соңгулда комиссияларының мурнунда харыысалгалыг үе—соңгукчуларның даңзызын тургузары, депутатка кандидаттарның ужуражылгаларын организастаары эгелээн.

Ол комиссияларның кежигүннеринге чамдык билдинмес айтырыглар тургустунуп кээп болур. Ынчангаш ол сорулгага дүүштүр Политчырыдыышкын бажыңынга семинар-хуралды Кызыл хоорайның болгаш Төп соңгулда комиссиязы организастап эрттирген. Аңаа соңгулдаларга хамаарышкан документилерни шын долдурар талазы-биле дыңнадыгны улус депутаттарының Кызыл хоорай Совединиң күүском секретары А. А. Павлова кылган. Төп соңгулда комиссиязының кежигүнү, республиканың юстиция министри Ю. П. Слободчиков бадылаашкын бээриниң ниити чурумун, соңгукчуларның даңзызын тургузарын, соңгулда системазында хоойлужудулганың чамдык негелделерин чыылганнарга чугаалап берген.

Владимир МАМЫШЕВ.

НАЧАЛЬНИК ДЕЗЕ БЭЭРГЕ, ОРНУНГА ЧАА ДАРГАНЫ СОҢГААНЫ

Өвүрнүң ажыл-агыйлар аразында көжүп чоруур механизастаттынган колоннаның начальнигин соңгуур хурал болурун дыңнааш, орта олуржур күзелимни илереткеш, чеде берген мен.

Хурал эгелээн. СЭКП райкомунуң ийиги секретары Н. Ч. Монгуш сөс берген. Мехколоннаның начальниги, коммунист Тимур Анчымаа кандыг-даа чылдагаан чокка ажылын каапкаш, дезе берген. Ынчангаш ооң орнунга чаа начальникти соңгуур саналды ол киирген.

Хуралдың киржикчилери айтырыгны шиитпирлээринче дораан-на кирбейн бардылар. Начальник чүге дезе бергенил? Чүге негелдеге чедир ажылдаваанил? Анчымаа ажыл шагы үзүп, арагалап турда, СЭКП райкому, райкүүском, партия эге организациязы чүге хемчег албаанил?

Айтырыгларга харыылардан болгаш чамдык эштерниң саналдарындан илерээни мындыг: мехколоннаның кежигүннери ниити хуралынга Тимур Анчымааны начальник кылдыр соңгуп алганнар. Баштайгы үезинде багай эвес ажылдап турган. Чоорту ажылынга харыысалгазы кудулаан, кымга-даа чугаалавайн чиде бээр, арагалаар фактылары илерей келген. Начальниктиң ындыг четпестерин билип тургаш-ла, СЭКП райкомунуң, райкүүскомунуң удуртукчулары ону эдип алыры-биле чугаалажып көрбээн. Дорту-биле чугаалаарга, кадрны өөредиринче, кижизидеринче сагыш салбаан-дыр.

Мехколоннаның мастери Н. Ооржак санал бергеш, начальник турган Тимур Анчымаа эки ажылдап болурунуң бүгү-ле аргалары бар турганын айыткаш, бо эштиң районга ажылдадыры-биле эккелген АУК даргазы Ш. Куулар-даа, Г. М. Шубник-даа деткимче, дуза чедирбээн, ынчангаш ажылдап шыдаваанын, ол чорук ажылын каапкаш, дезип чоруурунга чедиргенин чугаалаан.

Ам-на херектиң ужуру билдине берген. Мехколоннаның начальниги турган Тимур Анчымааның ажылынга шыңгыы контрольду тургуспаан, ээ-харыысалгазын бедитпээн, тодаргай боттуг дуза чедирбээн. Ооң уламындан бодунуң бажын боду билип чоруп тургаш, ажыл-ижин сулараткан. Ону кым-даа сонуургап, айтырбаан. Аңаа чүве-дир дээш соңгудуп алган ажылын каапкаш, Шагаан-Арыгже дезе берген. Коммунист Тимур Анчымаа партийжи болгаш күш-ажылчы сагылга чурумну каржызы-биле үреп турда, партия талазы-биле бо хүнге чедир кандыг-даа хемчег албаан.

Коллективтиң кежигүннери ниити хуралынга мехколоннаның начальнигинге мурнунда кол инженер турган Каң-оол Өртенейни бир үн-биле соңгуп алганнар.

Таан-оол ХЕРТЕК.

М. С. ГОРБАЧЕВТУҢ түңнел чугаазының төнчүзү

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

Бистер бир эвес чүтле силер буруулуг силер, шагда-ла дыка хөй чүүлдер бүде берген, а силер ону ажыглавайн турар-дыр силер деп чугаалаар болзувусса, херектиң ужуру ында эвес деп бодаар мен. Ол дээрге үстүнге-даа, ортумак кезектерге-даа, ылангыя эң шиитпирлиг кезекке — күш-ажылчы, бүдүрүлге коллективинге-даа боттаныр ужурлуг херек-тир.

Амгы үеде эде тургустуушкунну дүргедеп эгелээр деп бодаар мен, чүге дээрге төп чер биелдилин-биле, угаангыр ёзу-биле ажылдап эгелээн болгаш күш-ажылчы коллективтерниң талазындан деткимчениң күчүлүг чалгыы анаа эдиг берип эгелээн. Ол дыка чугула чүүл-дүр. Ынчангаш бистер митингилээриниң, тепсениринин, алыш часкаарының улам ышкаш, өске-даа орук-биле эвес, а тургузукчу орук-биле чоруур ужурлуг бис. Ындыг орук шагда-ла эрткен болгаш оон чарлыр херек деп шын-на чугаалаңдылар. Кол чүүл — демниг күш-биле, каттыжып алгаш, эде тургустуушкунну дүргедедир. практиктиг ажыл-херектерни үзе шиитпирлээр дээш шимченири боор турар.

Улам-на бот-тускайлаң болуру чугула. Ниитизи-биле ол демократия-биле база холбаалыг, чүге дээрге демократия — төпчүдүлге чокка политиктиг айтырыгларны Советтерниң дамчыштыр шиитпирлээри болгаш күш-ажылчы коллективтерниң бот-тускайлаң чоруу дамчыштыр, экономиктиг реформаны дамчыштыр, дескээрлерниң долу бот-тускайлаң чоруун дамчыштыр экономиктиг эрге-чаттырганы боттандырып чорударыдыр. Ол бүгү эде тургустуушкунуң кол ужурунга болгаш угланыышкынынга дүгжүп турар.

Ындыг бодалдың бир талазынче кичээнгейни салыр бодай-дыр мен. Бир эвес долу бот-тускайлаң чорук дээрге-ле шилчидилгениң улам эвээш нормативтерни дээни ол деп санаар кижи турар болза, оон чүү-даа үнмес. Бистер чуртка бүгү-ле айтырыглар деңдеси болгаш комплекстиг кылдыр шиитпирлеттинизин дээш эң таарымчалыг аргаларны тывар ужурлуг бис. Оон-биле маргыжары берге. Дүүн чаа-ла эки ажылдап турган коллектив ынак боданмаан нормативтерниң уржуундан хенертен экономиктиг, а ындыг болганда, социал-даа эң берге байдалга таваржы бээрин агартып черле болбас. Мурнундагызы ышкаш ажылдап, күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүн бедитпейн, хемчээлдерни улгаттырбайн турган, продукцияның шынарын экижидип, хемчээлин көвүдетпейн база ниитилелдиң негелделерин хандырбайн турган, ол коллектив хенертен эки кылдыр амыдырап, чурттай бээр дээрзинге нордаан херээ база чок. Бистер чогум-на ону болдурбас ужурлуг бис. Бистер ындыг угланыышкын-биле чоруп олурар болгаш оп ушкү беш чылда дыка бурунгаарлаар деп бодап турар мен, чүге дээрге дөрт чылдың иштинде улуг ажылды бүдүрген бис. Амгы үеде эки болап кылган нормативтиг база бар, ол ниитилелге кижиниң-даа, коллективтиң-даа, бүгү ниитилелдиң-даа эрге-ажыктарын долу барымдаалаар арганы берип турар. Ындыг орук-биле чоруур херек. Ооң уржуундан бистер ындыг эдилге-биле, ындыг сайал-биле бистиң экономикавыстың кол-кол бүдүрүлге кезектериниң бот-тускайлаң болур чоруунуң хевиглери дээш туржуп турар бис.

Ынчанмас болза, дүргедээшкин турбас ужурлуг деп бодаар мен. Бүгү-ле документилерни: хоойлуларны-даа, чазак шиитпирлерин-даа ынчаар белеткээр болгаш ындыг болур-даа ужурлуг. Бистер негеттиниип турар эдилгелерни киирер апаар бис.

Бистиң ленинчи партиявыстың салым-чолунуң дугайында манаа хөй сагыш салып, сеткил дүвүреэшкиннин илергейлээни дээш силерге, чурттуң ажылчы чонунуң төлээлекчилеринге оорүп четтирдим.

Өске бодалды барымдаалаан кым-бир кижи бар турган-даа болу магат чок, ынчалдажок бо байдалда өске турушнарны илередип чугаалаан диттикпээн чадавас. Ынчаарга херек кырында бир эп-сеткилдиг бодал илергейлеттинген.

Чурттуң хөгжүлдезинде эргилделиг, төөгүлүг, ооң салым-чолунга холбашкан үе-чадада чон-биле кады чоруур, бедик харыысалгалыг-биле хөделир ужурлуг политиктиг партия (чаартынган партия) эде тургустуушкунуң ажыктыг кылдыр, мергежилдиг башкарар болза, эде тургустуушкун экономика адырынга, социал адырга-даа, делегей харылзааларының талазынга-даа эвээш карылгалар-биле чер-де тиилээр.

Бо чаңгыс аай бир эп-сеткилди мен болгаш шуптувус көрдүвүс, ол билиишкин дээш силерге оорүп четтирдим. Төп Комитет база чогум-на шак ынчаар билип турар. Манаа болган шүгүмчүлел бистерни эгендирбейн турар, чүге дээрге, ол шүгүмчүлел — партияның салым-чолунуң дугайында, чурттуң салым-чолунуң дугайында сагыш салыышкын-биле холдуунда кылдынган. Ынчангаш ол шүгүмчүлелге ниитизи-биле байыр чедирип тур бис. Тус-тус кижилерге хамаарышкан шүгүмчүлелдиг саналдар болза кандыг-бир звеноларда, ооң иштинде Төп Комитеттиң ажыл-чорудулгазында четпестерни айтып турар-дыр. Ол бүгү шын-дыр. Ону хүлээп ап тур бис. Шүгүмчүлелди, бүгү чугааны, бүгү дискуссияны чуртка билиишкин-биле уткуур болгаш деткиир деп бодай-дыр мен.

Партияның XXVIII съездизин эрттирериниң хуусаазын чоокшуладыр дугайында айтырыгны Москва делегациязының саналдарынга болгаш бижимел дилеглеринге тургускан. Ол айтырыгны чугаалажып көрген Съездини эрттирериниң хуусаазын барык чартык чыл чоокшуладыпкан болгай бис. Съезд 1991 чылда болур турган, ынчалзажок бо чылдың октябрьда чыылдырарын шиитпирлээн бис. Айтырыгны мынчаар база чугаалажып көрген, а ооң-даа бетинде, чижээ, июньда чыылдырза, кандыгыл? Бир эвес ТК-ның Пленумунуң шиитпирин хүлээп алырынга үндезин болган логиканы, а тодаргайлаарга, — съездини октябрьда, чартык чыл чоокшуладыр эрттирер дээнин ап көөр болза, ону июньда кылыры берге болур. Бистер парлаттынып үнер платформага үндезилээш, партияга дыка шынгыы санал-онал солчуушкунун дамчыштыр, эге организацияга база районга-даа, хоорайга-даа байдалды болгаш кадр айтырыындаа өскертир ужурлуг шынгыы отчёт-соңгулдалыг кампанияны дамчыштыр съездиге чедерин күзеп турган бис. Ындыг болганда, съездиге чаа кижилерниң келирин күзеп турар бис, ол чорук чаа органнарны четчелеп тургузарынга салдарын чедирер апаар чадавас. Кысказы-биле чугаалаарга, отчёт-соңгулдалыг кампания бодунуң долу хемчээли-биле айтырыгларны тодарадып, дыка хөй чаа кижилерни болгаш чаа күштерни идип үндүрерин күзеп турар бис.

Шак-ла ындыг бодал турган. Мен ол дугайын бир-ле чугаалаан кижи мен, ам-даа болза дорту-биле, партийжи ёзу-биле чугаалап тур мен. Эштер съездини эрттирипкеш, ооң соонда соңгулдалар эрттирзе кандыгыл деп бодап турарлар. А бир эвес ол бүгү — партийжи санал-онал солчуушкуну болбайн барза база ээлчеглиг съезд үретүңнелдиг болгаш бурунгаарлаашкынныг, улуг салдарлыг болзун дээш чогуур байдалды тургуспас болзувусса, ону шынзыктырып шыдаар бис бе? Бистерниң күзеп турарывыс чаартылга, немелделер. Төптүң деңнелинге күштерниң чаартылгазы болбайн барза? Чугааны дорту-биле кылыылынар. Платформа бар болур, идеялар дыка хөй. Чаа Уставты ажылдап кылып турар. Ону чугаалажып көөрү-биле парлааш, июнь үезинде съездини эрттирип болур ийик. Ынчалзадаа эштер, ону база катап, каш-даа катап бодап көөр херек. Бирги чүгээр чугаалаарга, бирги чартык чыл чер-чер Советтеринге соңгулдаларга эртерин база барымдаалап көрген бис. Ол дээрге партия организацияларынга база чаа ёзу-биле ажылдаар, чаа-чаа күштерни болгаш кижилерни илередир улуг политиктиг кампания боор турар.

Ниитизи-биле алырга, бистер ынчаар санап көрген бис. Манаа бир-тээ ындыг чугаа болу берген чүве-ле болза, ол партия дугайында бодалдарга үндезилеттингенин көрүп тур мен, ынчангаш бо айтырыгның талазы-биле илереттинген ол бодалдарны, ол саналдарның утказын бистерниң январьның 29-30-де болур деп бодап турарывыс партия Төп Комитединиң ээлчеглиг Пленумунга чедирер апаар бис.

Бир эвес бистерниң ооң дугайында ам чугаалап турар чүүлүвүс чуртка болгаш улуска-даа база билдиве бээр болганда, ону ынчаар кылыр апаарын силерге бзүредип болур мен. Моон алгаш көөрге, бо талазы-биле кандыг-даа ажыт-чажыт чүве турбас ужурлуг. Манаа кандыг-даа «Кремль чагыргазының» чажыттары чок болгаш турбас-даа ужурлуг. Чаңгыс-ла кол сагыш салыр чүүл — бистиң эде тургустуушкунувустуң салым-чолу боол турар. (Адыш часкаашкыны)

Моон-биле ам бодумнуң доочу чугаамны доозуп каайн, эштер. Мен бодаарымга, бо Бүгү-эвилел чөвүлел хуралы чуртта байдалды орталандырарынга улуг үлүүн киирген болгаш эде тургустуушкунуң айтырыгларын база ону дүргедедириниң шаптыкчыдарының эргежок чугулазын билир чорукту ханылаткан.

Бо чыышка силерниң эккелген бүгү чүүлдериңер дээш четтирдим. Силерниң күш-ажылга улуг чедиишкиннерлиг болурунарны күзеп тур мен! (Адыш часкаашкыны).

• • •

Ажылчын ангының, тараачыннарның, эртем-техниктиг ажылдакчыларының төлээлекчилериниң Бүгү-эвилел чөвүлел хуралының киржикчилери В. И. Ленинниң Мавзолейинге венок салган.

(СЭТА).

ТЫВА АССР-НИҢ АГРОҮЛЕТПҮР КАТТЫЖЫЫШКЫНЫНЫҢ ЧӨВҮЛЕЛИНДЕ

Республиканың Агроүлетпүр каттыжыышкын чөвүлелиниң ээлчеглиг хуралы болуп эрткен. Анаа каттыжыышкынның структуразынга хамаарышкан организастыг чамдык айтырыгларны база чугаалашкан. Амгы үеде автономнуг республикаларда, крайларда болгаш областарда агроүлетпүр органнарының аттары ангы-ангы боор турар. Ол талазы-биле ССРЭ-ниң улус депутаттары [illegible] ажыл-агый ажылдакчылары партия болгаш чазактың удуртукчуларының [illegible] чугаалашкан. Ол [illegible] РСФСР-ниң Агроүлетпүр комитединиң чагаазында база айыткан.

Ынчангаш чуртта Агроүлетпүр органнарын чаңгыс аай кылдыр адаар дугайында санал-сүмелерни чугаалашкаш, Тыва АССР-ниң Агроүлетпүр каттыжыышкынын ам Тыва АССР-ниң Агроүлетпүр эвилели кылдыр эде адаар деп чөвүлел шиитпирлээн. Оон-биле холбаштыр мурнунда төлээлекчилер конференциязынга хүлээп алганы чөвүлел дугайында Дүрүмге өскерилгелерни база киирген.

Тыва Агроүлетпүр эвилел каттыжыышкынының даргазының оралакчызы Э. Х. Мениг-оолдуң илеткелин [illegible] «Тыва агроэвилелдиң» ажылчын аппаратының структуразын, ооң сан составын болгаш база 1990 чылда сметазын бадылаан. Бо эвилелди эрткен чылдың сентябрьда тургускан. Оон бээр республиканың совхозтарының экономиказын быжыглаар, кадрлар-биле четчелээр, оларны өөредир талазы-биле чамдык ажылдарны кылганын илеткелчи демдеглээн. Агроүлетпүрнүң специалистери ажыл-агыйларже барып, боттуг дузаны чедирип турар апарган [illegible] совет органнар оларны мурнуку [illegible] чоруун [illegible].

Шак ындыг [illegible] чүгүдер-биле четпестери структуразында ам-даа четпестер бар болуп турар. Бир кол сорулга болза, совхозтарны [illegible] быжыглаар, оларда планнаашкынның улам экижидери болгай. Ындыг турбуже, Агроүлетпүр комитединиң мурнуку штадындан ол албанның ажылдакчыларының 57 хуузун кызырып каапкан турган. Ол килдисте чүгле 2 специалист арткан, олар ажыл-агыйларга практиктиг дузаны канчап-даа четче чедирип шыдавас деп чүве билдингир. Ынчангаш ол килдистен күш-ажыл болгаш ажыл төлевириниң килдизиниң ангылаары эргежок чугула дээрзин амыдырал негеп келген. Ынчангаш чөвүлелдиң кежигүннери Агроүлетпүр эвилелиниң күш-ажыл болгаш ажыл төлевилелиниң килдизин 7 кижи составтыг кылдыр катап тургузарын, ону кадрлар-биле [illegible] эргежок чугула деп шиитпирлээн.

Дараазында Тыва агроүлетпүр эвилелдиң президиумунуң (эрги структура-биле [illegible] турган) чаа составын 13 кижи составтыг кылдыр соңгаан.

Чөвүлелдиң хуралынга «Кызыл» агрофирманың 1989 чылда бүдүрүлге-саңхоо ажыл-чорудулгазының дугайын чугаалашкан. Ол айтырыг талазы-биле Агроүлетпүр эвилелиниң даргазының оралакчызы Э. Х. Мениг-оол илеткел кылгаш, чамдык эки чүүлдер-биле кады ук фирманың ажылында улуг четпестер барын тодаргай чижектер-биле бадыткап дыңнаткан. Бо айтырыгны чөвүлел мурнунда база чугаалашкан турган, аңаа маргылдаалар үнгенин барымдаалааш, ону [illegible], бүгү талазы [illegible] кылыры-биле Агроүлетпүр каттыжыышкынның специалистери 12 кижи составтыг комиссияны тургускан. Олар агрофирманың ажылында чамдык четпестерни немей илереткен. Мурнунда агрофирманың удуртукчулары А. Семенов, Н. Заннна олар боттарының адрезинге үнген шүгүмчүлелди тоовайн барган. Бо удаада А. Семенов бодунуң чугаазынга ол бүгү частыргаларны шын деп хүлээп алган. «Кызыл» агрофирманың бүдүрүлге-саң-хөө ажыл-чорудулгазында шыңгыы четпестер дээш А. Н. Семеновту чөвүлел шыңгыы доңгуткаш, четпестерни чайладырын негээн.

Оон ангыда, чөвүлел 1990 чылда Тыва АССР-ниң Агроүлетпүр эвилелиниң ажыл планын бадылаан.

Тыва АССР-ниң Агроүлетпүр эвилелиниң даргазының экономика талазы-биле оралакчызынга Э. Х. Мениг-оолду чөвүлел бадылаан. Республиканың Агроүлетпүр эвилелиниң чөвүлелиниң хуралын оон даргазы В. О. Оюн удуртуп эрттирген.

Седен ХЕРТЕК.

Барыын-Хемчикте [illegible] чылда [illegible] Ак-Довурак хоорайның [illegible] Артем Монгуш Постоянныйда № 5 магазинниң культура бараан нарын садар [illegible]

Олзээр ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

КАНДИДАТ-БИЛЕ УЖУРАШКАН

Кызыл № 870 девискээр соңгулда округунуң талазы-биле РСФСР-ниң улус депутадынга кандидат, Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы В. Е. Серяков бо хүннерде Бии-Хем районнуң ишчилери-биле ужуражыышкын эрттирген. «Өөк» совхозтуң төвү Аржаан суурга болган ужуражылгадан репортаж.

Айыткан шагында суурнуң Культура бажыңынга [illegible] чыглып келген. РСФСР-ниң улус депутадынга кандидаттың депшитер [illegible] эрттирген кижизи З. Е. Шаа [illegible] таныштырган болгаш бо чылдың март 4-те чонунуң талантыг оолдары болгаш кыстары [illegible] бадылаашкынын бирниче соңгукчуларны кыйгырган.

Оон соонда депутатка кандидат В. Е. Серяков сөс алган. Бедик бүдүрүкчү [illegible] РСФСР-ниң улус депутадынга кандидат кылдыр депшиткен күш-ажылчы коллективтерге, соңгукчуларга ол өөрүп четтиргенин [illegible] бир эвес депутат кылдыр соңгуп алыр болза ол бүдүрүлгени [illegible] дээш бүгү кужун, билиин харам чокка бээрин хүлээнген.

Кайы-даа чаданың Советинге соңгуп деп турар кандидат кижи хамаатылар мурнунда программалыг болуру чаңчылчып бар чүүлдер дээ. В. Е. Серяков [illegible] Политиктиг реформаны боттандырып турар үеде [illegible] бо чаа чүүл депутаттарга кандидаттарга [illegible] мурнунга хамаатылар болурун [illegible] бүгү [illegible] ындыг сөзүн [illegible] турар [illegible] база соңгулда мурнундагы программазын тургузуп алган мен.

Хамаатылар мурнунда ажыл-агый айтырыын долу шиитпирлээр [illegible] бүгү [illegible] бир мен. Бо талазы-биле ажыл республикада чорттургускан турар-даа болза, негелдеге четпес. Чижээ, сүттү ап кээривисти. Ортумаа-биле чылда бир инектен 1067 кг сүт ап турар бис. Ооң уламындан 30 муң тонна сүттү республикаже киир сөөртүп турар бис.

Чогум саанаг-биле хандырылгага экижилдени көрүп турбоор силер. Ооң талонун дүжүрген бис, эртине чылдагы кырлаавыры бар. А эът айтырыы ам-даа чидиг тургустунмушаан. Куруне курлавырындан ап турар ылавыс-биле Кызыл болгаш Ак-Довурак хоорайларының чурттакчыларын талоннар кандырып турар бис, а өске черлерде комиссиялап саткан эът-биле амыдыраар ужурга таваржып турар. Ынчангаш хууда дузалал ажыл-агыйын кадээге улам сайзырадырын ол бээин негеп келген.

Оратор оон ангыда чигир, чаюрга [illegible] талазы-биле айтырыгларынга база доктаап, ол продуктуларның чонга четчир болуру чедип алыры-биле кандыг хемчеглер ап турарын [illegible] чугаалаан.

Программаның база бир кол [illegible] — чурттаар оран-сава [illegible] Амгы үеде республикада 17,5 муң өг-бүле чурттаар оран-сава негеп турда, оларның 6 муңу Кызыл хоорайга онаажыр. Чүгле ол эвес, школа кадыкшыл [illegible] уруглар албан черлериниң тудуглары база [illegible] кылыр объектилер санынга кирип турар. Бо чүүлдерни бүрүн [illegible] дээш республиканың [illegible] чазаа, ооң боду [illegible] ажылдарны кылып турар [illegible] чугаалаан.

В. Е. Серяков чоннуң херектелер бараан нарын бүдүрер [illegible] талазы-биле [illegible] Оон ангыда республикада [illegible] Кызыл хоорайда, Улуг-Хем, Чөөн-Хемчик, Тес-Хем районнарда байдал дыка [illegible]

Чугааның [illegible] депутатка кандидат [illegible] турар [illegible] РСФСР-ниң улус депутадынга [illegible] программазы [illegible] бо соңгулдаларга [illegible] талазы-биле [illegible] айтырып [illegible]

•

Кандидат-биле ужуражылганың хуралынга Аржаан [illegible] Садин, Чайлаш [illegible] фермазының [illegible] Майя Дактаа, «Өөк» совхозтуң директору Владимир Шаймаар [illegible] ажыл-агыйының Тыва [illegible] Ниитилел [illegible] Елена Иванова [illegible] Аржаан [illegible] Сопдашпай [illegible] Виктор [illegible] талантыг кандидаттар [illegible] март 4-те [illegible] бүгү соңгукчулары [illegible] [illegible]. Аржаан [illegible] кылдыр [illegible] мелде туднуп кылырынга. Чаңгаш ферма кижилер сөөртүр автобус тускайлаарынга, совхоз мал чемиинге чыл санында бергедеп турары, ооң-биле хандырарынга болгаш өске-даа ажыл-агыйжы айтырыгларны шиитпирлээринге дузалажырын дилээннер.

• • •

Ол хүн аржаанчылар Тыва АССР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле Тарлаг № 92 соңгулда округундан депутаттың кандидады.

Соңгулдаларга уткуштур

Тывада автомобиль оруктарының [illegible] тудуг каттыжыышкынының начальниги Василий Константинович Трофимов-биле база ужурашкан.

В. К. Трофимовтуң бүдүрүлгезиниң [illegible] Тывада чурт-тудуг [illegible] начальниги В. П. Нарвоскууң кандидаттың депшиткен [illegible] соңгулда [illegible] программазын [illegible] айтырыгларны [illegible] ажыл-чорудулгазының [illegible] айтырыглар база киирген.

Чыышкан [illegible] кандидатка чагыгларын бергеннер. Соңгулда округунуң [illegible] айтырыгларын шиитпирлээрин [illegible]

Даңгыт ЧЫДЫМ ЧУРУКТА: ужуражылганың үезинде.

БҮРҮТКЭЭРИНДЕН ОЙТАЛААН. ЧҮГЕ?

Округ соңгулда комиссиязының хуралындан

РСФСР-ниң Башкылар ниитилелиниң Тыва салбырының пленумундан Тыва АССР-ниң улус депутадынга кандидат кылдыр депшиттирген Каадыр-оол Алексеевич Бичелдейни Чаа-Хөлдүң Барыын талакы № 122 соңгулда округунуң округ соңгулда комиссиязы бүрүткевейн барган. Ындыг шиитпирни хүлээп алганының үндезинин округ соңгулда комиссиязы бүрүткел чорударынга эргежок чугула документилерниң соңгулда комиссиязынга чогуур үезинде кирбейн барганы-биле тайылбырлаан.

«Хуусаазында чүге дужааттынмайн барган документилерил?» деп айтырыг тургустунуп келир. Тыва АССР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле Төп соңгулда комиссиязының январь 9-та болган хуралынга ол айтырыгны чугаалашканын аңаа олуруушкан болгаш дыңнаан мен. К. А. Бичелдейниң билдириишкинин аңаа сайгарып чугаалашкаш, документилерни ой-шаанда киирип турганынга үндезилээш, оларны хүлээп ап, бүрүткээрин көөрү-биле Чаа-Хөлдүң Барыын талакы № 122 соңгулда округунуң округ соңгулда комиссиязынга документилерни ол дамчытпаан болган. Кызылче Төп соңгулда комиссиязынга чедирер деп турар болган. Шак мындыг байдалда К. А. Бичелдей ол-ла хүн, кежээкиниң 17 шак чартык үезинде, документилерин дедир ап алыр ужурга таварышкан. Документилер хүлээп алыр эрге райкүүском секретарында чок турганын сөөлүнде көрүп билгенин депутатка кандидат билдирииишкининге дыңнаткаш, округ соңгулда комиссиязынга чедирип бээрин ооң сүмелевээнинге өлдепсинген.

В. П. Бухтуеваның ол шын эвес кылган чүүлүнге хамаарыштыр чугаа чорударын райкүүскомдан Төп соңгулда комиссиязының дилег кылган шиитпири база бар. Ол хуралга В. П. Бухтуева боду база киришкен.

Чаа-Хөлдүң Барыын талакы № 122 соңгулда округунуң комиссиязы К. А. Бичелдейни бүрүткээриниң дугайында айтырыгны январь 10-да чугаалажып көрген. Комиссия ынчан К. А. Бичелдейни депутатка кандидат кылдыр бүрүткээр деп шиитпир үндүрген, ынчалза-даа ол хуралга киришкен комиссияның кежигүннериниң саны Хоойлуда айыткаанындан эвээш болган, ынчангаш ол хуралдың шиитпири күш чок болган.

Комиссияның дараазында хуралын январь 17-ниң хүнүнде, кежээкиниң 17 шакта деп чарлаан. Кандыг шиитпир хүлээп алыры — комиссияның бодунуң херээ. Аңаа кым-даа сүмелеп, кирижип турбас деп чүве билдингир, ынчангаш кым-даа удурланмаан.

Комиссия депутатка кандидатты бүрүткээринден ойталаан. Шиитпир шиитпир-ле болгай, мен манаа комиссияның [illegible] [illegible] бодалдарымны [illegible] чүүлдерге манаа [illegible] Комиссияның 15 кежигүнүнден ол хуралга 12 кижи киришкен [illegible] [illegible] барганын соңгулда [illegible] К. Н. Нарылкова [illegible].

Соңгулда комиссиязының кежигүннериниң четчелеп [illegible] 17 шакта деп чарлаттынган хурал барык 17 шак 50 минутада эгелээн.

Тыва АССР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының дугайында Хоойлунуң [illegible] мындыг одуругдар бар: «Соңгулда комиссияларының хуралынга, ооң иштинде депутаттарга кандидаттарны бүрүткеп турар үеде... күш-ажылчы коллективтерниң, хөй-нийти организацияларының, ортумак тускай болгаш дээди өөредилге черлериниң коллективтериниң, чурттап турар чериниң аайы-биле соңгукчуларның база шериг кезектериниң аайы-биле шериг албанныгларның хуралдарының, округтуң соңгулда комиссияларының, күрүне эрге-чагыргазының органнарының төлээлекчилери, бүзүреттирген кижилер, парлалганың, телевидениениң, радионуң төлээлекчилери киржир эргелиг... Айыттынган төлээлекчилерниң соңгулда комиссиязының ажылынга холгаарлаарын болдуруп болбас».

«Найырал» совхозтуң активи соңгулда комиссиязының хуралынга Хоойлунуң ол негелдезинге дүүштүр чалап, кииризтирген. Ынчангаш чалаттырган кижилер арбын болган. Кыдыындан хайгаарап [illegible] [illegible] рингe бодаарга, улуг. Ылангыя айтырыглар оларның талазындан хөй болган. «Болур бе?», «Бүрүткээр мурнунда, каш сөс...» дээш туруп кээп, чүве чугаалааннар бар. Чижээ, шак ындыг байдал-биле Чаа-Хөл эмнелгезиниң эмчизи-даа, СЭКП Улуг-Хем райкомунуң ийиги секретары-даа болгаш оон-даа өскелер сөс алган.

Айтырыг соора [illegible] дараазында [illegible] манаа тодарадып, тайылбырлаар апаар. СЭКП райкомунуң ийиги секретары К. Д. Биче-оол Тыва АССР-ниң улус депутадынга кандидат кылдыр база ол округтан депшиттирген, [illegible] комиссия хуралынга кирген ол Тыва АССР-ниң улус депутадынга Шагаан-Арыг № 116 соңгулда округундан база [illegible] [illegible]. Бо таварылгада, депутатка кандидат [illegible] [illegible] ооң соонда, айтырыг өске кандидаттың бүрүткээриниң дугайында турун [illegible] комиссияның сайгарып [illegible] [illegible] айтырыглар, саналдар чугаалар — соңгулда комиссиязының хуралдаарынга, арга-сүме солчуп, ажык чугаалажып, сайгарылга чорударынга шаптыктыг апарган деп дорту-биле айтып болур. Чүге? Хуралдың эрткенинде Тыва АССР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының дугайында Хоойлунуң негелделеринге дүүшпес чүүлдер бар. Хуралдың ажылынга киришкен хөй-ниитиниң төлээлериниң талазындан соңгулда комиссиязының ажылынга холгаарлаашкын болдурганы Хоойлу негелдезинге дүүшпес. Комиссия кежигүннериниң үш кижи депутатка кандидатты бүрүткээр дугайында санал берген, дөрткүзү — удур саналдаан. Депутатка кандидатты бүрүткээр, бүрүткевезиниң дугайында айтырыгны комиссия бадылаашкынче кииргеш, дөрт кижи бүрүткээр дээш бадылаан, сес кижи удур болган. Тодаргай тайылбыр комиссияның даргазының талазындан болбайн барганындан, бадылаашкынны кандыг шиитпирге үндезилеп чорутканы билдинмейн барган. Төп соңгулда комиссиязының кежигүнү Н. С. Бойду ону тодарадырын дилээрге, хенертен «саптыг» кааң чүве деп, бадылаашкын дооскулганда, комиссия ону үндезилеп, депутатка кандидатты бүрүткевейн барганының чылдагаанын ам кээп харын, бүрүткел чорударынга эргежок чугула документилерниң соңгулда комиссиязынга кирбейн барганындан айтырыг ынчаар шиитпирлеттингенин дээрзин тодаратканнар. А буруу чогум кымдал деп чүве билдинмес боол арткан.

Оон ангыда Төп соңгулда комиссиязының депутатка кандидат К. А. Бичелдейниң документилерин бүрүткээри-биле хүлээп алырын дилээн шиитпирин округ соңгулда комиссиязының кичээнгейге [illegible]

Улус депутаттарының соңгулдаларының [illegible] [illegible] РСФСР-ниң [illegible] [illegible]

Вера КУЖУГЕТ
(«Шынның» корр.).
Улуг-Хем район

УЛУГ-ХЕМГЕ ЙӨРЭЭЛ

Енисейим эрниин орта келген санай
Эгээртинмес хайнып мөөрээн боралгаанга
Эъдим-чүрээм серииткенип, сеткил ханып,
Элдепейлиг тывызыксының эскерер мен.
Баажызын мынча ботка тыппаан ышкаш,
Магадалым, чоргааралым улам дендеп.
Байгы турган утаан-кужум доюлбушаан,
Маңаа чеже мунчулбаан мен. Ужуу кайдал?
Тыва чурттуң делгем унун чада баткан
Тыным чаяан ие хемим күчүзүнден
Могаг билбес чуртталгамның сүүзүнү
Борта, маңаа чулук тыртып дазылданган.
Тывызыымның баажызы сенден үнген.
Тывар кижи ону тыпсын Чажыдым-дыр
Эриг суунуң боралгааның хайымында.
Эгээртинмес ынакшылым ужуу тудуш!
Деңизэр күш чок күчү кужу улуг хемим.
Дерзии, каржы моондактарны чуүй шаай бээр сен.
Эргеленчиг боралгаанга ааттынып.
Эштип, таалап, эчис чедир чурттап каар мен.
Ынак хемим чалгыглары холдарым боор.
Ыдык хинниниң быжыг тудчуп, догум болзун
Шаалаан-шинлээн хөгжүмүнүң боор шимээн-даажы
Шаптык билбес ырым болуп, диңмиттелзин!
Сеткилимниң эртинези — чымчак хөңнүм
Чечектер боор, эрниң дургаар саглаңнашсын
Серниин салгын агымында бырлаңнаажы
Сеткил-чүрээм эриг хөңнүн оштаан ышкаш.
Чалар от дег, өлүм билбес ынакшылым
Чалыыларга чалгыг дамчып өргүп берзин
Тыным, ханым тудуш хемим, чуртталгамны
Тыва чөөге каастап снилбээн угулзазын
Ындынчангаан, моондак билбес уран ырым
Ыдыкшыдып, мөңгежидип ырлап бээр сен

Екатерина МЫНДРИМА.

ХОЛГААРЛАААН ХЕРЭЭ ЧҮЛ?

Бодал

1990 чылдың январь 13-те № 11 «Шын» солунга [illegible] «Телевидениени [illegible]» деп чүүл-биле [illegible] бодандым. Чүге дээрге ук чүүлде [illegible] телевидениеде айтырыглар мээң бодумга — Тыва АССР-ниң хамаатызынга, [illegible] бүрүн хамаарылыг. Тываның улусчу фронтунуң программазының болгаш уставының телевидениени [illegible] амыдыралында [illegible] радио, телевидение дамчыштыр чарлаттынмаан-даа болза, ук документилер амыдыралда бар болгаш, оларга хамааржыр бодумнуң чугаа бодалдарым илерээтир эргелиг мен деп санаар мен.

Совет Прибалтиканың республикаларында, Азербайджанда болгаш чурттуң өске-даа чамдык черлеринде тургустунган улусчу фронтуларның кайгамчык хөделгээн турарын солуннардан, радиодан, телевидениеден база-ла таңнаарып [illegible] кижи мен. Ынчаарга Совет Эвилелиниң чамдык девискээрлеринде, ылаңгыя Прибалтика республикаларында боттары тургустунган — организацияларнын [illegible], демократтыг, аныяк-чалыг чоруктуг ажылдап алганы. Партияның Совет органнарының [illegible] кижилерге хоптаарлап, хоорга [illegible] чону төрээн, мөгейген турарын ак-[illegible] совет кижи бүрүзү [illegible] бодавас.

Ынчаарга Тывага улусчу фронтуну тургузар сорулгалыг ылгал кижилер ыяа организацияның программазын болгаш уставын телевидениеден хандыр бодавайн, республиканың амыдыралы-биле [illegible] өске черлерниң ындыг организацияларының документилерин барык [illegible] хевээр хоолгалап алганын [illegible] бардын болбас ССРЭ-ниң өске девискээрлеринде [illegible] турар болдур, [illegible] хоолгалаан херек, ажык [illegible]! Бодунуң чериниң амыдыралын херек кырында бодавайн, [illegible] өске черлерде болгуп турар чорудулгалы [illegible] өттүнер, «ораалаар» чоруктуг кандыг аар үржүктарга чедиргенин Тываның улуг национал кижилери, бистер ам-даа утпаан бис. Чижээ, Совет Эвилелиниң девискээринге кир болгаш кургуткан черлерни шиңгээдип ап турган үеде база-ла ону өттүнүп, хамык мал одарларын андарып кааптарга, ооң өрнүнга тарыг-даа, сиген-даа эвес, чыдыг чашпан үнген ийик. Ынчаарга чер херээниң катап тургустунарынга он эвес, а [illegible] чылдар негеттинер болган.

А Тываның улусчу фронтузун тургузар дугайында айтырыг — колдуунда социал-политиктиг айтырыг-дыр. Ынчаарга политикага частырыгны кылбайын чаа организацияны тургузарының [illegible] сүмелевишаан, ам бодумнуң чамдык бодалдарым илергейлеп көрейн.

Бирээде, Тыва АССР-ниң күрүне тургузуун өскертир, биригтер чугаалаарга, автономнуг республиканы Тыва ССР кылдыр эде органи[illegible] дугайында айтырыг Тываның улусчу фронтузунуң программа телевидениеде кедүргөн-дир. Мен бодаарымга, ол дээрге бо үениң айтырыы эвес болгаш хоозун аазааашкын болу бээр ийик. Тыва АССР-ни эвилелдешкен республика кылдыр эде тургузарынга девискээр харын дүгжүт, таарышпаан турар деп бодаар мен. Ынчаарга амыдыралда шиитпирлиг күш — кижилер болгай. А сөөлгү медээлерни (1989 чылдың) ёзугаар алырга, Тываның бүгү чурттакчыларының саны чүгле 312 муң кижи. Ооңда-ла чартык миллион безин чедип эвес. Үндезин чурттакчыларының — 198 муң ажыг. Ол дээрге Совет Эвилелиниң улуг үлетпүрлүг областар крайлар төптеринден безин 5-6 катап эвээш-тир.

Эвилелдешкен республика болурунга материалдыг базавыс, бүдүрүкчү күштеривистиң, экономикавыстың деңнели дүгжүр бе, ынчаш? Үлетпүр хөгжүлдевис РСФСР-ниң өске АССР-леринден ыракта хожудаан: чаңгыс трактор бүдүрүптер заводувус бар эвес, ашырап алган малывыстың эъдин консервалаар безин шинээвис ам дээрезинде чок-тур.

Чурттакчы чонунуң социал-культура хөгжүлдезинде, улус ажыл-агыйының янзы-бүрү адырларында, ылаңгыя кедээ ажыл-агыйында шиитпирлеттинмээн айтырыглар-ла хөй. Ынчангаш Тыва АССР-ниң күрүне тургузуун өскертир дугайында программа телевидениеде ол айтырыг хоозун чүүл болу бээр ышкаш. Республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң пландары шагда-ла тодаргайлаттынган болгай. Оларны күүседиринге маңдыг-даа «улусчу фронтунуң» негеттинмейн турары черле билдингир.

Ийиде, «Тываның национал культуразын катап тургузар» деп айтырыгны телевидениеде киирген бодаарга, Тывага Совет эрге-чагыргазының чылдарында бистиң чоннувустуң национал культуразы чидип, узуткаттынга берген ышкаш сагындырар. А херек кырында Совет эрге-чагырганың чылдарында Тываның национал культуразы чидер хамаанчок, харын улам хөгжүп келгенин Алексей Дугержааның киирген бичии чижектер көргүзүп турар деп бодаар мен. Чогум черле ынчаш, кандыг национал культураны катап тургузар дугайында айтырыгны телевидениеде кедүргүп турарының ужурун билдинмес.

Үште, Совет эрге-чагырганың чылдарында Тываның чамдык девискээрин өскүнүлдүргени ону дедир эгидер дугайында айтырыг документ телевидениеде ажык-биле бижиттинген.

Дөртте, партия, совет, профэвилел органнарының бүгү-тудуглелерин холгаарлаар деп хөөн программа-даа, устав-даа телевидениеде бар-дыр деп бодал кижиниң сагыжынга кирип келир-дир. Мен бодаарымга, бүгү-ле айтырыгларны эвес, а эң чугула бир азы ийи-үш кире айтырыгларны, чижээ, бойдусту, төөгүнүң турасаалдарын камгалаар айтырыгларны ТУФ (ам тургустунер) хөлга алгаш, шиитпирлээр болза ол ажыктыг, херек кырында бүттүнүп болур дег.

Яков НОРБУ.
1942 чылдан бээр СЭКП кежигүнү.

САКТЫЫШКЫН-ХУРАЛ

Кандыг-даа кижи бодунуң ажылдап турар коллективинге хүндүлүг, эргим. Ында ажылдап турар кижилер ооң [illegible] төрелдери дег апаар. Бир эвес оон бир кижи «ажылдап дүктээн» чоруй барган, ады өскер ажылдап берген болза, ооң дугайында чылыг сактыышкыннар [illegible] төрүттүнүп келир. Тываның дыл, литература болгаш төөгү эртем-шинчилел институдунуң хуралдаар залынга эртемниң болгаш чырыдылганың [illegible] ажылдакчызы Монгуш Доржуевич Биче-оолдуң чогаадып кылган тыва дыл болгаш өөредилге номнарын республиканың Пушкин аттыг библиотеказының чурт-шинчилел килдизиниң ажылдакчылары делгээн. Ол номнарның хөнүн болгаш ону чаңгыс кижиниң чогаадып кылганын кижи кайгаар.

«Тыва дылдың шинчилекчизиниң (дириг турган болза) сөлен харлаанынга турасаалдаан сактыышкын-хуралын Тываның эртем-шинчилел институдунуң директору, доктор Юрий Аранчын ажыткаш, Тываның эртемденнериниң бирээзи, хоочун башкы, тыва дылдың шинчилекчизи Монгуш Биче-оолдуң эрткен оруунуң, ажыл-чорудулгазының дугайында чылыг сактыышкынны кылган.

Тыва бижиикти келтередир, ону улам сайзырадыр, чоннуң бижик-билиглиг болдурар дээш улуг ажылдарны кылып чораан эртемденнериниң бирээзи Монгуш Биче-оол 4 болгаш 6-7 класстарга төрээн дыл номнарын, «Тыва дылдың грамматиказы», «Тыва дылдың өөредилге ному» (бирги, ийиги кезектери), «Тыва дыл» номун, орус-тыва, тыва-орус словарь номнарын, «Тыва пунктуация», «Тыва орфография», «Тыва чугаа культуразы» болгаш өске-даа номнарны чогаадып тургузарынга төлептиг үлүүн киирген. Улуг-Хем районнуң Ак-Туруг девискээринге төрүттүнгеш, өскүс-даа калза, ол уругларның аразындан эртем-билигже быжыг чүткүлдүүн, дээди эртемни [illegible] дип алгаш, улус өөредилгезиниң органнарынга ажылдап чорааның, эртем ажылдарын кылырынга быжыг турушту, өг-бүлезинге, ажы-төлүнге, кады ажылдап турган улут, биче эш-өөрүнге эптиг-эвилең, ааҗок топтуг-томаанныг башкы эртемден болгаш ёзулуг коммунист чорааның хуралга санал берип, сактыышкын кылганнар — дыл эртемнериниң доктору Сат Шулуу, төөгүнүң болгаш культураның тураскаалдарын камгалаар ниитилелдиң харыысалгалыг секретары Борис Чюдюк, дыл эртемнериниң кандидады Яков Хертек, Кызылда күрүнениң педин-ститудунуң башкызы, эртемден Доржу Куулар, аас чогаал талазы-биле эртем ажылдакчызы Дарыма Ондар. Тыва АССР-ниң улус өөредилгезиниң министри Николай Конгар боттарының сактыышкын чугааларынга илеретти.

— Тываның эртем-шинчилел институдунга бирее 30 чыл дургузунда ажылдап келгеш, аныяк эртем ажылдакчыларының ёзулут дагдынык-чызы, башкызы болуп, тыва дылды шинчилээринге төлептиг үлүүн киирип, республика школаларынга өөредилге номнарын чогаадып келген кижизиг, томаанныг, угаанныг мозу-шынарлыг Монгуш Биче-оолду утпас ужурлут бис. Буянныг ачы-хавыязы дээш ол РСФСР-ниң Чырыдылгазын министерствозунуң дээди шаңналы К. Д. Ушинскийниң медалы-биле шаңнаткан. Аңаа РСФСР-ниң школазының алдарлыг башкызы деп хүндүлүг атты тывыскан — деп чугаалааш, эртем-шинчилел институдунуң директорунуң эртем талазы-биле оралакчызы Дорут-оол Монгуш башкы эртемден дугайында хөйнү сөгледи.

— Тыва дылдың үндезилекчи шинчилекчилериниң бирээзинге санаттырар Монгуш Допчунович-биле кады ажылдаар аас-кежиктиг болган мен. Маңаа ооң тыва дылды шинчилээр, өөредилге номнарын тургузар талазы-биле буянныг ачы-дузазын санап бергеннер бедии-биле үнеледи. Ооң чурттап турган бажыңынга тураскаалдыг самбыраны тургузарын база ооң ады-биле хоорайның бир кудумчузун адаарын өөренип көрзе кандыгыл? — деп саналды институтта дыл талазы-биле аныяк эртем ажылдакчызы Ульяна Өпей-оол тургускан. Ол чөптүг санал. Чүге дээрге башкы эртемден Кызыл хоорайның хүндүлүг хамаатызы болгаш хоорлүүскомнуң хүндүлел номунда ону киир бижээн.

Адазының уругларының кижизидилгезин дээш турушкуу, хөглүг, баштак аажы-чаңын, спортка хандыкшылын, өг-бүлезинге үлегер-чижектиин, чонунга хүндүткелдиин ооң уруу Красноярскиниң политехниктиг институдунуң Кызылда салбырының марксизм-ленинизм кафедразының эргелекчизи, төөгү эртемнериниң кандидады, Тыва АССР-ниң улус депутадынга кандидат кылдыр депшиттирип турар Светлана Биче-оол чугаалааш, ачазының адынга чылыг сөстер дээш өөрүп четтиргенин илереткен.

Сарыг-оол КУУЛАР.

ФАМИЛИЯЗЫ КЫМЫЛ?

Бир швед солунуң бижип турары-биле алырга, беш-ле харлыг оолчугаш беш янзы фамилияга четтиккен. Ол боду эвес, харын ада-иези фамилия солуп турбастар ийикпе.

Аас-кежиктиг ава, ача оглунга ийи кижиниң кайызының-даа фамилиязын тывысканнар. Оон чоорту бодүүнчүдер дээш чүгле адазының арттырганнар. Удавааанда өг-бүлениң ээлери чарлыр ужурга таварышкап, ынчангаш хорадаан авазы чарылган ашаан чүү-даа сагындырбазын дээш бодунуң кыс [illegible] руур шаанда фамилиязын оглунга бижидип каан. Ынчап чоруй авазы ашакка-баргаш, оглунга ооң фамилиязын тывыскап. Ынчап кээр орта ол херээжениниң чарлы берген ашаа хорадааш, мээң фамилиям алзын дээн. Оонга ам оолдуң фамилиязын беш удаа солуур ужурга таварышкан. Моон соңгаар оолдуң фамилиязын солууру ооң-биле кызыгаарланган деп бодаар силер бе? Кандыг-ла болду...

Тарас ЛАРИОХИН.
Стокгольм.

Хостуг үе

«НАЧЫННАР» КЫМНАРЫЛ?

Улуг-Хем районнуң спорт-комитединиң чанында шыырак спортчулардан болгаш спорттуң хоочуннарындан тургустунган «Начыннар» агитбригада тургустунгандан бээр чаа-ла бир чыл ажып чоруур. Ынчалза-даа олар кожууннуң чурттакчыларының күзенчиг аалчылары болу берген.

Эртем дыштаныр хүнде «Начыннар» Торгалыг суурга аалдап чораан. Ол кежээ суурнуң улуг биче чурттакчылары клубту долдур олурупкан. Чыылганнарга аңгы-аңгы хевирлеринге көргүзүг оюннарын, ооң дүрүмнери-биле кыска тайылбыр-таныштырылганы стол теннизиниге херээженнер аразынга республиканың каш дакпыр чемпиону, спорттуң бо хевиринге 1-ги разрядчы, Шагаан-Арыг хоорайда «Совет Тываның 40 чылы» кинотеатрының киномеханиги Арина Дөңгүр-оол, шыдыраага 1-ги разрядчы Илья Мохов, бокска ССРЭ-ниң спорт мастеринге кандидат Эрес Сагаан-оол олар кылган.

Ол ышкаш хостуг хүрешке ССРЭ-ниң спорт мастери, 1986 чылда РСФСР-ниң чыызы командазының кежигүнү Роман Монгуш бодунуң спортчу чедиишкиннериниң болгаш спортчу кижиниң боду ап чоруур чүрүмүнүң дугайында чугаалап берген. Аныяктарның болгаш студентилерниң Бүгү-делегей фестивалының киржикчизи, Шагаан-Арыгда септелге-техниктиг бүдүрүлге чериниң инженери Анатолий Уйнукай Корейяга эрткен бо фестивальдың дугайында чугаалаарга, чон улуг сонуургал-биле дыңнаан.

Дараазында 1989 чылдың август айда Москва хоорайга болуп эрткен Бүгү-эвилелдиң 1-ги ажылчын спартакиадазының киржикчизи, спортчу өг-бүлелер аразынга республиканың алдарын камгалап чораан, районнуң культура [illegible] эргелекчизи, спорттуң хоочуну Виктор Дөңгүр-оол өг-бүлеге уруглар кижизидилгезинге спорттуң ужур-дузазын болгаш ук маргылдааның эрткенинин дугайында чугаалаан.

Ужуражылга соонда агитбригаданың концертин чыылганнар улуг сонуургал-биле көрген. Ылаңгыя «Ак-кем хемниң кижилери» деп уран-чечен фильмден Мергеннин ырын Анатолий Уйнукай ырлаарга, көрүкчүлер адыш часкаашкыны-биле байыр чедирип турду. Агитбригада кежигүннериниң эң-не бичези 5 харлыг Алена Дөңгүр-оол «Дежей оол» деп танцыны күүседирге, көрүкчүлер катап-катап сценаже чалап турган.

Түңнелинде совхоз директору Седей Бадарчы өөрүп четтиргенин илередип, агитбригадага чедиишкиннерни күзээн.

Ады-сураа алгый берген «Начыннар» агитбригадазы — районнуң культура-спорт комплекизиниң төвү. Ооң программазы спорттуң болгаш уран чүүлдүң чон өргээзинге пропагандалаарының чедимчелиг хевирин апарган. Бир онзагай чүүлү — көрүкчүлер аалдап келген спортчулар-биле кужун шенежип, сцена кырынче үнүп келгеш ыры, танцы-даа күүседип болур. Дыка хөй тааралгаларда шаң-ла кандыг болуп турар.

«Начыннарның» чоруу чогунгур-ла болзунам.

Николай САТ.
Улуг-Хем райкүүскомунуң ниити килдис эргелекчизи.

ШАЙЛААЛГА

Бо чылдың январь 6-да «Нью-Йорк таймс» солунга Фелисити Бэрриндженниң «Ийи улут күрүнениң деткижикчези-биле куда» деп чүүлү парлаттынган. Ында мынчаар бижээн:

ВАШИНГТОН. Американың Каттышкан Штаттарының «соок дайынның» баштайгы чылдарында удуртуп турган президентиниң уругунуң уруу Сьюзан Эйзенхауэр-биле космос шинчилээр совет программаның удуртукчузу турган Роальд Сагдеев нелдин дараазында айда Москвага шайлаалга ажыдарын чарлаан. Ол дугайын боттарының чурттарының чазактарынга дыңнадырын олар чугула деп көргеннер.

Космос шинчилээр институттуң өөредилге төвүн удуртуп турар, ССРЭ-ниң улус депутады Сагдеев «Херек мээң чепшээрел айтырыып алырымда эвес, хамык харыысалга менде болганда, ону черле дыңнадыр ужурлуг мен» деп чугаалаан. Сагдеев ол институттуң директору албан-дужаалындан 1988 чылда үнген.

Сагдеев Совет Эвилелинде өскерилгелерниң эң ажык талалакчыларының бирээзи болу берген.

1988 чылда президент Буштуң соңгулда мурнунуң кампаниязын эрттиреринге дузалаан турган Сьюзан Эйзенхауэр Сагдеев-биле 1987 чылдың августа Чатокваага болган америк-совет хамаарылгаларга тураскаатпан конференцияга ужурашкан. Бир байырлал кежээзинде Сагдеев сценага «Когда маршируют святые» деп ырны күүсеткен, оон алгаа Сьюзан-биле танцылай берген.

Олар ында-хаая ужуражып турган-даа болза, чоргум өгленчир дугайын чүгле кады ном бижип турар үезинде бодап келгенин Вашингтонда дээрги Эйзенхауэрниң бажыңынга бо чүүлдү бижиирин белеткеп турар үеде олар чугаалааннар. Орус дылды ам өөренип турар дээрги Эйзенхауэр 38 харлыг, ооң мурнунда ашакка ийи катап барган, 8-тен 17 хар аразында үш урутлут. Англилеп арыг чугаалаар Сагдеев 58 харлыг, кадайы-биле чарылган, улгаткылай бергилээн ийи урутлут.

Бодунуң өгленир деп турарын күрүне чагыргазынга дыңнаткан дээрги Эйзенхауэр «Мен бодум-даа, Сагдеев-даа бистиң өг-бүле тудар деп турарывысты кым-даа деткивес деп бодаан бис» деп чугаалаан. Президент Буш средада телефоннааш, аас-кежикти күзээн. Дээрги Эйзенхауэрниң улуг акызы Дэвидтиң каты, Эйзенхауэрге вице-президент турган, ооң соонда президент турган Ричард Никсон база телефон дамчыштыр байыр чедирген.

Америк болгаш совет хамаатылар он-ону-биле өгленчип турган-даа болза, Сагдеев ышкаш билдингир күрүне ажылдакчызы, азы Эйзенхауэр ышкаш сураглыг өг-бүлениң кежигүнү өг-бүле тудар таварылга моон мурнунда турбаан. Оларның бадыланчыр байырлалы Москвага февраль 9-та болур, ол ооң соонда америк элчин черинге улам чылаар.

Олар өөредилге чылының [illegible] Американың Каттышкан Штаттарынга турарын дыңнатканнар. Сагдеев Вашингтонда бажыңындан бодунуң эртем ажылы кылып турары Пристон университединиң чанында хаан шинчилелдер институдунче чоруп турар. А чайны олар Совет Эвилелинге эрттирер.

(Бо чылдың январь 13-тегн «СОВЕТСКАЯ КУЛЬТУРА» солундан).

УРУГЛАР КУХНЯЗЫ

«Уруглар кухнязы» деп каан бижиктиг бажыңны Эрзин суурда эскербейн барбас. Чүге дээрге элээди уруглардан эге-лээш ада-иеге чедир олче шуушкан чон үзүлбес. Аңаа кире бээрге арыг-силиг. Кухняның ажылдакчылары суурда бир хар чедир база кадыы кошкак уругларга аъш-чемин таарыштыр белеткеп берип турар. Сүт болгаш оон белеткээн чемнерден аңгыда, яблоко чулуу, ак үстү база хуваалда ёзугаар берип турар.

Ооң эргелекчизи Екатерина Чыпсымак ажылдааш, алды чыл чедип чоруур. Ол ажылының хыйн тыва берген, чурттакчыларга мактадып турар. Ында диетсестра Долума Саая биле санитарка Алёна Комбу-Сюрюн олар база кызымак. Уругларга сүт кухнязының дузазы улуг. Ынчангаш чурттакчылар ооң ажыын биле берген.

Константин ХАНГАЙ.

Мындыг база болгулаар

«БАШКЫ, МЁД ЭККЕЛДИМ»

Кадыр-берт тайга-сын чурттут, иштин хем черге ис базып чаа ажылдап келген аныяк башкы Бапыяк бажыңынга өөреникчилериниң ыдыраашкарын хынап орда, соңгазының дужунга тергелиг аът кээп хаккыладыр тура дүшкен. Кырында доскаар салганын көрүп каан.

— Башкы, мёд эккелдим! Садып алыр силер бе, чаа-ла куткан чүве? — дизе-ле, терге ээзи оол далашкан бо кире халып келген.

— Ийе, албас боор бе, байн! — дээш, башкы акшазын тудупшаан, үне халаан. «Чаа куткан диди эвеспе, амырадым, акшазын дораан берипттейн» деп бодай тырткан.

— Терге кырынче үне халы, башкым, көрдеи, чаагай деп чүвезин бо мёдтүң — дептерге, терге ээзиниң каррактары безин, тайгада одаг дег, хып турганзыг болган.

Бапыяк доскааржа бажын доңгайтып кире берген. Доскаар орту хире, кара-сарыг өңнүг быттак чүве ында чингдиннээн.

— Фу, чыт деп чүвезин! — дээш, башкы думчуун дырыштыргаш, айтырган. Мыйыт кайыл ам?

— Мёд бо-ла-дыр! — дээш, оол карактарын чара көрбүшаан, кайгай берген.

...Чүү болганыл? Деңги кижи мыйыт балык садып чор боор деп, бо болгуже ары чигири чип көрбээн аныяк башкы ынчап бодаан (тайгалынга ол балык, эът чип өскен). А ары ажаакчызы «мёд» дээрге, башкы «мыйыт» деп турганын ары ажаакчызы балыкчы эвес кижи болгаш, билбейн барган.

Алексей НУГУУРАК.

ШЫН БИЖЭЭН-ДИР БЕ?

Чылан чылдың кудурууу ырап, Аът чылдың бажы кажарарып үнүп келди. «Чаа чыл эрте берди, чоңүй бердиң бе, Мергелдей?» деп бодай бербеңер. Эрги сан-биле чыл үндүрүп олурарымны бодаан боор сен, номчукчу. Ынчаарга Чаа чылдың чолугуушкунун силер-биле кылбаан боор мен. Озалдаан дээш меңээ чеме-хала кыла бербейн көрүңер. Силерниң чагааларыңар маңаа олурганым ол ышкажыл.

Чагаа черле үстүр эвес. «Экии, эргим Мергелдей!» — деп эгелиг чагааларны Чаа чыл таварыштыр алдым. Чаа чылдың иүүрү-биле база бир эки шугдүнүп, чагааларның кайызын парлап болурун, чежезин ээлеринге харылап, харын-даа аттарын салбаан, ажаа-ла ниити шүгүмчүлел болурга, архивке-даа суп каар-дыр мен. Ынчалза-даа Самагалдай суурдан келген чагааны номчукчуларга дончулаар ужурга таварыштым.

«Мергелдейни бодап каар меч. Мээ-мадерелим чырыш [illegible] берген ышкаш [illegible]. Амыдыралда [illegible] боду [illegible] ырадып [illegible] оруунга [illegible] чугааланыр [illegible].

[illegible] Мергелдей [illegible] «Ынак» [illegible]. [illegible] берби [illegible] боор сен. Чарыш [illegible] Чарыш-Хүрелин [illegible] тургуп боор-дур сен. Бистин Самагалдай суурда [illegible] ге оюп каантар апардың? Бээн хандыр соодуп каан, тыва чериниң чымчак хүреңдажындан чонуп каан шыдыраа аъды дег чараш хөлгең мунупкаш, биске чаңгыс катап аалдап келгеш барган болзуңза аа! Оон башка мен мынчап шүүдеп, редакцияже чагаа бижип орбас ийик мен.

Чевенинге чалынмайн чечээргээн хейил деп-даа бодай бербе. Олутпайын шүгүмчүлепкен дээш ажынма-даа, дарынма-даа. Шынап-ла, ажы-дүжүү чок чүве эдип олургаш канчаар мен, херектиң ужуруңче кириптейн.

Мергелдейни чалаан болур, четпестер-ле дугайы болур. Ол шын. Бистиң Самагалдай суурда арагачыларга удур демисел кошкаан деп дораан-на чугаалаптайн, Мергелдей. Ол шын. Меге дээштиң мерге тудуп алгаш, менче кожанныы бээрлер база турупшлир болдур ийин. Херектиң ужуру мындыг. Арагачыларга удур демисел чорудуп турар үеде, ээзиртир суксуннарны садарын черле чүрүмчүтсэ эки боор. Чижээ, моон мурнунда биске арага талону ийини берип турган болза, ам үштү берип турар болу берген. Оон ыңай садыгга чымчак арага келирге, водка талонулаа барымдаалавайн садар-дыр. [illegible] база турда [illegible] тыртыр [illegible] Оон [illegible] талону [illegible] Бода малы өлүп каар чүве-биле дамей-дыр бе?

Автомагазиннер малчыннарга [illegible] чуруга бараанннарын чедирер. Херек кырында аңаа арага база сада бээри чөптүг бе? Чок! Араганы чүгле тускайлаан садыгга сайгарар ужурлут. Оон башка ооң учёду будалы бээр. Оон-на контроль чок чүве үнери чугаажок.

Сөөлгү үеде Самагалдайда араганы боттары кылып ап турар кижилер көвүдээн. Черле ынчаш арагачыларны тодарадып, ажыл чок, арагага суңдулут кижилерни хөй-нинти черлеринге тургузуп, ажыл-хожулга тургузарының хемчеглерин алыр болза эки боор. Самагалдайга аныяк оолдарның ээзирик чорууру хаая эвес апарган. Кайда ажылдап, чурттап турар улус дээрзин тодарадыр үе келген. Хамык-ла корум-чурумну саңдарадып турар кижилер ол болдур эвеспе.

Самагалдайда база бир чоңга көскү четпестер бар. Ол болза байырлал хүннери келирге, суурга арагалаашкын каш хонук үргүлчүлээр. Байырлал бүдүүзүнде митинг, ооң соонда шынар чок маргылдаалар эрттирип каар-дыр. Байырлалды улус арагалазын дээш эвес, дыштанзын дээн болганда, оюн-тоглааны бо хүннерде доктаамал чорудар эвес чүве бе?

Арагалаар, корум-чурум үрээр чоруктар-биле демисел Самагалдайда [illegible] мен. Хөй-нинти, эрге-хоолгу органнары [illegible] чедип албайн турар.

Мындыг янзылыг чагаа силерже бижидим, эргим Мергелдей. Хүлээп алыр албазыңарны боттарыңар-ла көрүңер!»

Чүгле фамилиялар салып каан чагаа чорду. Чогум мындыг чагааларны сайгарбас-даа мен. Ынчалза-даа Самагалдайда мындыг янзылыг четпестер бар-даа чадап чок дээш, бир удаазында үндүрер деп бодадым. Бир эвес автор мегелепкен болза, кызыл арнынга чугаалап, моон соңгаар эрең медээ чорутпа деп кончаай-даа мен. Авторну дораан тып алыр болдур мен ийин. Аңчы ыттың чыт-чызы кандыг ийик, кужүр Мергелдей акыңар оон дорайтаар эвес. Үстүнде фактылар шын ирги бе? Ону районнуң удуртулгазы харылай бээр боор.

Ындыг-мындыг чүве үне берзе, дораан тутсуп чеде бээр мен. Амдыызында Саяк-Хүрен чаазын чара семирип алган, халдып ынай болурунга арай белен эвес. Үш үштүң тос хонуунда соодуп келдим. Шимчеш-даа дивээн. Үш айның тозан хонуунда баглап келзиме, баа хана бээр боор. Ынчап таптыг Калдак-Хамар кадыр артын ажыр бастыргаш, арагачылар, корум-чурум үрекчилери бар болза, таптыг беле-хаара тудуп, хөй-нинти мурнунга үндүре бергей мен.

МЕРГЕЛДЕЙ.

Кыска чугаа

«Тевени көрген»

Комсомолга аныяк оолду хүлээп ап турган. Хурал даргазы бодунуң ээлчеглиг айтырыын салган.

— Александр Дюма деп кымыл?

— Хм... Ыык...

— Билир сен бе?

— Дыңнаан-даа ышкаш мен.

— Дыңнаан эвес, билир херек. Орус улустуң шылгарааңгай шүлүкчүзү Александр Дюманы билбес кижини комсомолга канчап хүлээп алыр боор. Ындыг але? — дээш, дарга олурганнарны эргий көргүлээн.

«Бодунуң бажында теве көрбейн, эжиниң бажында тевене көрген» деп үлегер чугаа бар.

Николай ООРЖАК

КАИ дыңнадыы

ЭЭЗИРИК ЧОЛААЧЫЛАР

Бо чылдың баштайгы он хонуунда республиканың автооруктарынга 2 [illegible] болган. Январь 5-те 17 шак [illegible] Красноярск — Кызыл аразының оруунуң 736-гы километринге Минусинск автоколоннавазының ЯШ 65-76 дугаарлыг «КамАЗ» 353-20 маркалыг машиназы оруктуң тайгыр участогунга чораш [illegible]. Чолаачы Василий Иванович Еремеев дыка [illegible] бертинген. Ону Кызыл [illegible] салбырынга [illegible].

Автомашиналар [illegible] башкарар [illegible] турары дувүреди болдурган. Январының баштайгы он хонуунда 24 [illegible] машинаны ээзирик башкарып чорааш, КАИ ажылдакчыларынга туттурган. Оларның аразында «Тиилелге» совхозтуң чолаачызы Василий Дөңгүр-оолович Оюн, ССР Эвилелиниң 60 чылы аттыг совхозтуң чолаачызы [illegible] Салчакович Сосур-оол. [illegible]

[illegible] Монгуш бар.

Моон мурнунда машинаны [illegible]

Анна ДАВЫШ,
КАИ ажылдакчызы.

МӨГЕ КЫСТАР

Улуг-Хем районнуң Хайыракан суурда элээди урутларның спорт школазында япон хүреш — дзю-до талазы-биле херээжен мөгелерни белеткеп эгелээн.

Дзю-дога өөренир күзелдиг урутларны 4 бөлүкке үскен. Ында колдуунда Хайыракан ортумак школазының 5-11 класска чедир 130 өөреникчизин хаара туттунган. Секция барып турар мөге кыстар неделяда ийи катап кичээл эрттирер.

Дзю-до хүрештиң аргаларын урутларга хостуг хүрешке ССРЭ-нин спорт мастери Роман Середар өөредип турар. Ийи ай бези четпээн үе дургузунда чараш аргалар ажыглаарын чамдык кыстар чедиишкинниг шиңгээдип алгылаан. Чон мурнунга коргузуг аргаларны Сырга Коңгаржап, Айлаң Моңгуш, Айлаң Тоглакпан, Аля Маскыр, Елизавета Самбуу, Чечена Оюн, Чинчи Шойдун болгаш өскелер-даа кылып турар.

Тренер башкы Р. Середар 11 класс доозар урутларны Новосибирскиниң куш-культура техникумунуң хүреш салбырынга кирип өөренир кылдыр белеткеп турар.

Дапзы САЛЧАК.

ДОСААФ — эрес-дидим чоруктуң школазы!

АЙ ЧАРЛАТТЫНГАН. ООҢ СОРУЛГАЗЫ

ДОСААФ Совет Армияга болгаш Шериг-Далай Флодунга шериг хүлээлгезин эрттирип баар аныяктарны белеткээринге улуг үлүүн киирип турар. Аныяк оолдар ДОСААФ организацияларынга техниктиг билиглерни шиңгээдип ап, күш дамыр сайзыралын чедип ап турар. Совет Армияның болгаш Шериг-Далай Флодунуң 72 чыл болур оюнга чедир хөй эвес үе арткан. Аңаа уткуштур кандыг ажылдар кылдынып турарынга хамаарыштыр бистиң корреспондентивис ДОСААФ Тыва обкомунуң даргазы Н. М. Коротаевке айтырыглар салган.

— Камгалал - массалыг ажылдың чаңчыл болган бүгү-эвилел айын бо чылын эрттирер бе, Николай Михайлович?

— Ийе, эрттирер. Ол ай күш-ажылчы коллективтерге, профэвилел, комсомол болгаш ДОСААФ организацияларынга бо чылдың январь 23-тен февраль 23-ке чедир болуп эртер.

— Ооң сорулгазы чүл, бо талазы-биле чүнү чугаалап болур силер?

— Бо айның сорулгазы — шериг-патриоттуг бо ажыл: камгалал-массалыг ажылды, республиканың ажылчы чонунуң, комсомолчуларының, аныяктарының кижизидилгезин улам сайзыраңгайжыдары болур. Ону кылырда ССРЭ-нин Чепсектиг Күштериниң маадырлыг чаңчылдарынга үндезилеп чорудар.

Ай дургузунда чүнү кылыр болур ул? СЭКП-ниң XIX партия конференциязының, партияның XXVII съездизиниң, ооң дараазында болгулаан Пленумнарының материалдарын, совет улустуң күш-ажылчы, дайынчы болгаш революсчу алдарлыг чаңчылдарын, ленинчи чагыгларны, социалистиг Ада-чуртту камгалаар талазы-биле ССРЭ Конституциязының чүүлдерин идепкейлиг пропагандалаар. Ажылчы чоннуң, ылангыя аныяктарның шериг-патриоттуг кижизидилге талазы-биле бүгү ажылын улам экижидери — бир кол сорулга ол.

— ДОСААФ комитеттериниң шериг кезектери-биле харылзаазының дугайын чугаалаары база артык эвес боор...

— Ылап-ла ындыг. ДОСААФ комитеттери, профэвилел болгаш комсомол организациялары бо талазы-биле быттуг ажылдарны чорудар апаар. Ортумак ажылдар хамаарышыр: ажыл-ишчилерни болгаш аныяктарны совет патриотизмге, бедик политиктиг серемчилелдиг чорукка, совет Чепсектиг Күштерге ханы ынак болурунга кижизидер талазы-биле ажылды күштелдирери;

массалыг камгалал-спорт хемчеглерин эрттирери, совет кижилерниң амыдыралынга «ССРЭ-ни камгалаарынга болгаш күш-ажылга белен бол» деп бүгү-эвилелдиң күш-культура комплекизин шиңгээдип алыры;

улус ажыл-агыйынга техниктиг кадрлар белеткээр талазы-биле республиканың ДОСААФ организацияларының ажылын экижидери, камгалал-массалыг, өөредилге база спорт ажылынга материал-техниктиг баазаны доктаамал канбартыры болгаш быжыглаары;

политика - кижизидилге ажылының дециелин бедидери база ССРЭ-нин Чепсектиг Күштеринге албан эрттирери-биле шериг назыны четпээн болгаш четкен аныяктарның техниктиг билиин болгаш күш-дамыр сайзыралын экижидери.

Чоруттунар ужурлуг бо спорт-массалыг ажылдар Ада-чурттуң Улуг дайынынга совет улустуң Тиилелгезиниң 45 чылынга тураскаатынган ССРЭ-ниң улустарының Спартакиадазын эрттиреринге болгаш белеткээринге салдар чедирер апаар.

Чарлаттынган айның ажылдышкыны бүгү район төптеринге, хоорайларга болгаш суурларга байырлыг байдалга эрткен турар ужурлуг.

Шериг-патриоттуг болгаш камгалал-массалыг ажылга чедип алган чедиишкиннерни ынчаан эмин эрттир мактаныышкын, көөргеттинер чорук хевиринче киирбес херек.

— Чарлаттынган ай үезинде кандыг хемчеглер болурул, ону тодаргай чугаалап көрүңерем, Николай Михайлович?

— Ол ай дургузунда көжээлер, лекциялар, илеткелдер, беседалар болур. Аңаа бистиң Тиилелгевистиң төөгүлүг ужур-дузазының дугайында, совет Чепсектиг Күштериниң маадырлыг оруунуң дугайында база Бүгү-эвилелдиң камгалал ниитилелиниң дугайында чугаа болур. Ынчан чаа кежигүннерни ниитилелге хүлээп алыр. ДОСААФ-тың лотерея билеттерин тарадырын база организастаар. Дадывыр хавырылдазын чорудар. Оон киирген акшаның кайнаар барын, канчаар чарыгдаттынарын бүдүрүлгелерге, совхозтарга, өөредилге черлеринге профэвилел, комсомол база ДОСААФ организацияларының активчилери тайылбырлап бээрлер.

Сөөлгү чылдарда республиканың ДОСААФ организациялары Армия болгаш Флотка специалистер белеткээриниң шынарын элээн экижиткен. ССРЭ-ниң Чепсектиг Күштериниң санын кызырып эгелээни-биле холбаштыр камгалал ниитилелиниң аныяктарны шериг херээнге белеткээрин экижидер, харыысалгалыг чаа сорулгаларны күүседир.

Бистиң республикада шериг назыны четкен үш аныяк кижиниң бирээзи-ле ДОСААФ-тың школаларынга болгаш клубтарынга шериг тускай мергежилди чедип ал турар. Өөредилге черлериниң кижизидикчилериниң хөй кезии шериг кезектеринге баргаш, мергежил айы-биле класстыг специалистер апарып, шериг албанын эки эрттирер турарлар. Чарлаттынган айның үезинде чорутту нар ажыл армия-биле чон нуң чаңгыс эвиин быжыглаарынче, шериг херектиг кижилерни хүндүлеп көөрүнче база олар-биле найыралды быжыглаарынче угланган.

ЧАРЛАЛДАР БЮРОЗУ

СОВХОЗТАРНЫҢ, БҮДҮРҮЛГЕЛЕРНИҢ, ОРГАНИЗАЦИЯЛАРНЫҢ УДУРТУКЧУЛАРЫНГА

Телевидение дамчыдылгазының 1-ги программазын көргүзерин хандырар «Экран-КР» космос харылзаазының хүлээп алыр станцияларын болгаш 2-ги программаның «Москва» станциязын Тыва АССР-нин девискээринге 1990 — 1995 чылдарда тургузар дугайында керээлерни чарарын **Тываның радио-телевидение дамчыдылгазының төвү саналдап турар.** «Экран-КР» станцияның өртээ 10 муң, «Москва» станцияның — 34 муң рубль.

Станцияларны тургускан черлеринден 2—10 чедир километр хемчээлге дамчыдылга көргүзүүнүң шынары дыка бедик болур. Радиодамчыдылгазының каналдары станцияларда база бар.

Дамчыдылга төвүнүң адрези: Кызыл хоорай, Гагарин кудумчу бажың № 20 (Островский кудумчузунче дамчып кирер), телефоннары 3-35-14, 3-27-01.

«ДЫШТАНЫЛГА ДАГЛАРЫНГА»

ВЛКСМ Тыва обкомунуң «Спутник» деп аныяктарның делегей туризминиң бюрозу Румынияга барып дыштанырын саналдап турар. 1990 чылдың февраль 6-дан 16-га чедир база февраль 17-ден 27-ге чедир «Дыштанылга дагларынга» барып дыштаныр.

Туризм бюрозунуң адрези: Кызыл хоорай, Политтиг чырыдыышкын бажыңы, кабинет № 16, телефону 3-40-20.

АЖЫДЫЫШКЫН

Камгалал-массалыг ажыл-агыйының ажыдыышкынын ДОСААФ-тың обкому, хоорайның соңуургалдыг организациялар-биле кады январь 20-де ДОСААФ-тың Кызылда школазының бажыңынга эрттирер.

Камгалал-массалыг ажыл айының ажыдыышкыны 14 шакта эгелээр.

ӨӨРЕДИЛГЕЖЕ ЧАЛАЛГА

1990 чылда сургуулдарны хүлээп алырын **«Тываның эът-сүт үлетпүр» каттыжыышкыны** чарлап турар. Кызылда № 1 ортумак профтехучилищениң салбырларынга тускай эртемниглерни сүт заводунуң баазазынга белеткээр. Өөренир тускай эртемнери: **сүттү болбаазырадып кылыр талазы-биле аппарат башкарыкчызы, саржаг кылыкчызы.**

Өөренириниң хуусаазы 6 ай. Кичээлдер 1990 чылдың февраль 1-де эгелээр. Аңаа ортумак эртемниг кижилерни хүлээп алыр. Кызыл хоорайдан дашкаар черлерден келгеннерни ниити чуртталга бажыңы-биле хандырар. Сургуулдарны халаска чемгерер болгаш оларга стипендияны база бээр. **Өөредилгезин доосткан сургуулдарны баазазы бүдүрүлгелерже ажылдадып чорудар.**

Өөренип турганының үезин күш-ажыл стажынга киир санаар. Училищеге кээп өөренирин күзээннер **дараазында документилерни экээр:** өөредип чорудар дугайында бааза бүдүрүлгениң бижии, ортумак эртемниин дугайында аттестат, 086 У майык ёзугаар эмчи шынзылгазы, чурттап турар черинден шынзылга (паспорт), 3×4 хемчээлдиг 6 фото-чуруктар.

Документилерни дараазында адресте хүлээп ап турар: Кызыл хоорай, Салчак Тока кудумчузу, бажың № 14, ОПТ-1, телефоннары 3-00-57, 3-06-55.

• • •

1989-1990 чылдарда агрономия болгаш зооинженер факультеттериниң бот-өөредилгелиг салбырларынга студентилерни хүлээп алырын Красноярскиниң көдээ ажыл-агый институдунун Тывада филиалы чарлап турар. Билдириишкиннерни хүлээп алыры 1989 чылдың ноябрь 1-де эгелээн болгаш 1990 чылдың январь 15-ке чедир уламчылыр. Кирериниң шылгалдалары 1990 чылдың февраль 1-де эгелээр.

Агрономия болгаш зооинженер факультеттеринче кирерин күзээннер дараазында эртемнер айы-биле кирериниң шылгалдаларын дужаар: химия, биология (аас-биле), орус дыл болгаш литература (бижимел-биле).

Филиал директорунуң адынга билдириишкинни шилип алган тускай эртемин айтыр болгаш дараазында документилерни кожар: ортумак эртемниин дугайында документиниң боду, 286 алы 086 хевирниң эмчи шынзылгазы, күш-ажыл дептеринден ушта бижилге, 3×4 хемчээлдиг 6 фото-чуруктар. Институтка чедип келгеннер паспортун болгаш шериг биледин көргүзер.

Институтка кирерин ай хуусаалыг белеткел курстарынга хүлээп алыышкынны база чарлап турар. Директорунуң адынга билдириишкинни болгаш өөредилгеже 20 рубльди бухгалтерияга төлээн дугайында квитанцияны көргүскен соонда белеткел курстарынга хүлээп алыр. Кичээлдер 1990 чылдың январь 3-те эгелээн болгаш уламчылап турар.

Филиалдың адрези: Кызыл хоорай, Ленин кудумчузу, бажың № 5, бот-өөредилге салбыры.

Москваның «Театр — 88» деп хөгжүм-шии театрының гастролюнуң репертуары

Январь 22, 25, 27 хүннеринде А. Копков. «Слон» (шоодуткур комедия).

Январь 20, 23, 26 хүннеринде Ф. Дюрренматт «Ромул великий» (комедия).

Январь 21, 24 хүннеринде А. Поламишев «Химеры».

Январь 28-те. «Театр-88»-тиң артистерниң концерти.

Январь 19-тан 28-ке чедир урутларга «Ну, Волк, погоди» деп тоол хүнну-ле болур.

Хүндүскү шиилер 10, 14.30 шактарда, кежээки шиилер 18.30 шакта эгелээр.

КИНО

ЯНВАРЬ 21-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: **«Однажды в Америке»** (АКШ, 3 сериалыг, 16 хар четпээннер кирбес) 9.30, 13.40, 17.50. Видеозал: **«Шестое июля»** 13.00, **«Султан Бейбарс»** (2 сериалыг) 10.00, 18.30 шактарда.

«ПИОНЕР»: **«Тимур и его команда»** 9.00, **«Новые приключения кота в сапогах»** 10.30, 12.20, **«Черный капитан»** 14.10, 18.40, **«Один момент»** (Индия, 2 сериалыг) 16.20, 20.30 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: **«Зеленый луч»** 11.40, **«Ночевала тучка золотая»** 13.30, **«Раз, два — горе не беда!»** 15.20, 17.10, 19.00 шактарда.

«ВОСТОК»: **«Бесстрашный атаман»** 10.00, **«Приговоренный»** 11.30, 13.20, 15.10, 17.10, 19.10 шактарда

«ЕНИСЕЙ» к-б: **Похищение чародея»** 14.00, **«С течением времени»** (2 сериалыг) 16.00, 18.30 шактарда.

ЯНВАРЬ 22-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: **Жизнь по лимиту»** 9.30, 11.30, 17.30, 19.30 (узаткан), **«Однажды в Америке»** (АКШ, 3 сериалыг, 16 хар четпээннер кирбес) 13.30. **Видеозал: «Зита и Гита»** (2 сериалыг) 10.00, 13.00, 16.00, 19.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: Кинолар чыындызы 9.00, **«Полет навигатора»** 10.20, 12.30, **«Сын полка»** 13.50, **«Один момент»** (2 сериалыг) 17.20, 20.00 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: **«Черный капитан»** 13.30, 15.20, 17.10, 19.00 шактарда.

«ВОСТОК»: **«Окно спальни»** (АКШ) 15.00, 17.10, 19.10 шактарда.

«ЕНИСЕЙ» к-б: **«В зоне особого внимания»** 18.00, 20.00 шактарда.

ТЕЛЕВИДЕНИЕ

ЯНВАРЬ

Понедельник

ЯНВАРЬ 22

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 Мультфильм. 8.55 «Джинджер биле Фред». Уран-чечен фильм. (Италия, Франция, ГФР) 11.00 «Бүдүренчиг даа бол, [illegible]». 12.00 «Иван Пономаренко». Фильм-концерт. 12.30 Барымдаалыг фильм. 12.50—13.40 Фильм-концерт. 15.30 Барымдаалыг фильм. 15.55 Мультфильм. 15.15 Объектив. 16.30 Урутларга дамчыдылга. 17.30 «Бис болгаш экономика». Кооперативтер биле ару бүдүрүлгелериниң конкуренциязының дугайында. 18.25 Коллаж. (Реклама, чарлалдар, информация) 18.30 «Үе». 19.00 Делегей конкурстарның лауреады Н. Кокту (баян) ойнаар. 19.15 А. П. Чеховтуң театры. «Үш угбашкы». Фильм-шии. 21.00 «Үе». 21.30 «Чурттаар оран-бажың — 2000» акция». 21.45 «Үш угбашкы». Фильм-шииниң уламчызы. 23.25 1989 чылда чырыкче үнген А. Солженицынның «Архипелаг ГУЛАГ» деп номун, В. Шаламовтуң рассказтарын литературлуг маргылдаа. 00.05 — 00.30 «[illegible]». С. биле Н. Гуляевтерниң [illegible] музыкалыг программа.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.10 Өөредилге программазы. 8.15 «Бүгүдени биликсеп тур мен». 8.35; 9.35 Литература. 9 класс. А. С. Пушкин — «Евгений Онегин». Авторнуң овур-хевири. 9.05 Итали дыл. 10.05 Бистиң садывыс. 10.35; 11.35 Биология. 7 класс. Бактериялар. 10.55 Эртем-тайылбырлыг фильм. 11.55 Телефильмнер. 12.50 — 14.10 «Камерлиг сцена» театр студияның фильм-шиилериниң баштайгы көргүзүү. 17.00 Мультфильм. «Лоло пингвинчигеш». 1-ги фильм. (ССРЭ — Япония).

КЫЗЫЛДАН

17.30 «Тараа черниң ырылары». 18.00 «Спорт». Хүреш биле ужуга [illegible].

МОСКВАДАН

18.30 «Үе». 19.00 Хоккей. ССРЭ чемпионады. «Динамо» (Рига)—«Химик». 20.10 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!»

КЫЗЫЛДАН

20.25 «Тыва черде». Программада: «Соңгулдаларга уткуштур», «Кооперативтерниң ажыл-чорудулгазы». «Тыва улустуң чаңчылдары болгаш ёзулалдары». Медээлер. 21.00 «Үе». 21.05 Барымдаалыг фильм. 21.25 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

21.30 «Котлован» барымдаалыг фильмниң баштайгы көргүзүү. 1-ги кезээ — «Болбаазы», 2-ги кезээ — «Амыдырал чурттаары». 22.40 В. Добрынин композиторнуң чогаадыкчы ажылының кежээзи. 00.30 — 01.20 Даг хаагының спорту. Делегей кубогу. Эр кижилер.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

17.30 Хабаровск телестудияның программазы. 18.30 «Үе». 19.00 Хоккей. ССРЭ чемпионады. «Динамо» (Рига)—«Химик». 20.10 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.25 — 21.30 Музыкалыг телеабонемент. «Легенда ышкаш тоогу».

Вторник

ЯНВАРЬ 23

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 Барымдаалыг фильм. 9.10 Мультфильмнер. 9.30 Улусчу хөгжүм херекселдериниң үннери. 10.00 Барымдаалыг фильм. 10.20 «Ол болган... болган...» 10.45 1989 чылда чырыкче үнген А. Солженицынның «Архипелаг ГУЛАГ» деп номун, В. Шаламовтуң рассказтарын долгандыр литературлуг маргылдаа. 11.25 Урутларга дамчыдылга. 12.25 Коллаж. 12.30 «Үе». 13.00 — 14.30 В. Добрынин композиторнуң чогаадыкчы ажылының кежээзи. 15.30 РСФСР болгаш УССР улустарының хөгжүмнүг аас чогаалының концерти. 16.00 Барымдаалыг фильмниң баштайгы көргүзүү. 16.30 «Эки, музыка!» 17.05 Мультфильмнер. 17.35 Барымдаалыг фильм. 18.00 Эртемчагыргазы — Советтерге. 18.30 «Үе». 19.00 Аныяктар медээзи. 19.45 Поэзия минуталары. 19.50 «Эрткен үеге эрге». Уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 21.00 «Үе». 21.30 «Чурттаар оран-бажың — 2000» акция». 21.40 Педагогика эртемнериниң доктору Г. А. Китайгородскаяның биле ужуражылга. 23.00 И. С. Бах. Концерт. 23.35 — 23.50 Улуг кижилерге мультфильм. «Сүүзелер боорганге ынак койгун».

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.10 Өөредилге программазы. 8.15 «Бүгүдени биликсеп тур мен». 8.35; 9.35 Өг-бүле амыдыралының этиказы болгаш психологиязы. 10 класс. Бистиң өг-бүлевис кырывыска херээвис чүл? 9.05 Француз дыл. 10.05 Француз дыл. 10.35; 11.35 Төөгү. 7 класс. Ян Гус. 11.05 Эртем-тайылбырлыг фильм. 12.05 Ритмниг гимнастика. 12.35 — 14.05 «Хлеб — чүве ады». 8 сериялыг уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 17.00 Мультфильм. «Лоло пингвинчигеш». 2-ги фильм. 17.20 Барымдаалыг фильм. 18.00 Ритмниг гимнастика. 18.30 «Үе».

КЫЗЫЛДАН

19.00 «Азия төвү». Программада: Медээлер. «Соңгулдаларга уткуштур». «Чугула интервью». «Кеземче [illegible]». 19.30 Медээлер. 19.35 Барымдаалыг фильм. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!»

КЫЗЫЛДАН

20.15 «Кодээ амыдырал». 20.35 Барымдаалыг фильм.

МОСКВАДАН

21.30 «Дээр хараачыгайлары». Уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 22.35 —00.25 «Киномеридиан» «Камгал Крюгер» (ГДР ТВ-зи).

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

19.00 «Делегатскаяда музей». «Чаш назынче аян-чорук». 19.39 Поэзия. А. Марков. 20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15 ССРЭ-ниң Күртелерадиозунуң квартединиң концерти. 20.30 «Оваарымчалыг, урутлар!». Барымдаалыг фильм. 20.45 — 21.30 «База катап ынакшыл дугайында». Концерт.

Среда

ЯНВАРЬ 24
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.30 Мультфильм. 8.35 «Мария». Барымдаалыг фильм. 9.15 «Эрткен үеге эрге». Уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 10.25 Улусчу чогаадылганың «Радуга» телепрограммаларының 8-ки делегей фестивалы. «Швебеш-Халль хоорайда кудук чаңгыга Пирог байырлалы». (ГФР). 11.00 «Төөгүге шылгалда». Барымдаалыг фильм. 11.30 «Делегейни дескиндир». Альманах. 12.30 «Үе». 13.00 А. П. Чеховтуң театры. «Үш угбашкы». Фильм-шии. 16.25 Музыка эртинези. 17.05 Мультфильм. 17.25 Урутларга дамчыдылга. 18.25 Коллаж. 18.30 «Үе». 19.00 Дипшилге. Информация. Реклама. 19.30 Мультфильм. 19.45 Эрткен үеге эрге». Уран-чечен телефильм. 2-ги сериязы. 21.00 «Үе». 21.30 «Чурттаар оран-бажың—2000» акция» 21.40 «Эде тургустунуушкун: нарын айтырыглар болгаш ниитилер». 22.55 «Владимир Высоцкий. Монолог». 23.55 — 00.30 «[illegible]». Телефильмниң баштайгы көргүзүү.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.10 Өөредилге программазы. 8.15 «Бүгүдени биликсеп тур мен». 8.35; 9.35 Бойдус эртеми. 3 класс. Шивилиң кайгамчык байдалы. 9.05 Немец дыл. 10.05 Немец дыл. 10.35; 11.35 Литература. 7 класс. М. Горький — «Чаш чораалым». 11.05 Эртем-тайылбырлыг фильм. 12.05 Фильм-концерт. 12.35 — 13.40 «Хлеб — чүве ады». Уран-чечен телефильм. 2-ги сериязы. 17.00 Мультфильм. «Лоло пингвинчигеш». 3-кү фильм. 17.30 Барымдаалыг фильмниң баштайгы көргүзүү. 17.40 Джаз музыказының концерти.

КЫЗЫЛДАН

18.30 «Тыва черде». Үндүрүлгеде: «Чурттаар оран-бажың—2000». Депутаттарга кандидаттар дугайында чугаалап тур бис». «ИХМ-ниң парлалга төвү дыңнадып тур». Медээлер. 19.05 Медээлер. 19.10 Чарлалдар

МОСКВАДАН

19.15 Хоккей. ССРЭ чемпионады. «Крылья Советов» — «Химик». Чапсарда (19.50)— «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 21.15 Үрер хөгжүм оркестриниң концерти. 21.30 — 22.40 «Дээр хараачыгайлары». Уран-чечен телефильм. 2-ги сериязы.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.30 «Үе». 19.00 — 19.15 Концерт.

Четверг

ЯНВАРЬ 25

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.30 Мультфильмнер. 8.55 «Эрткен үеге эрге». Уран-чечен телефильм. 2-ги сериязы. 10.10 «Владимир Высоцкий. Монолог». 11.25 Урутларга дамчыдылга. 12.25 Коллаж. 12.30 «Үе». 13.00 — 13.20 Барымдаалыг фильм. 15.30 Урутларга фильм. «Лома». 16.45 Барымдаалыг телефильмнер. 17.15 Бистиң студияда А. Мельников. 17.45 «...16 харга чедир болгаш оон улуг назы». 18.30 «Үе». 19.00 «Топтуг чугаа». «Хүн бүрүде эрге-чагырга». 19.45 Поэзия минуталары. 19.50 «Узуну 150 чыл дурттуг орук». Садовскийлерниң династиязының дугайында. 21.00 «Үе». 21.30 «Чурттаар оран-бажың — 2000» акция». 22.30 «Эфирде музыка». 00.30 — 01.05 «Алдын дүнтүг Волга». Телефильм.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.10 Өөредилге программазы. 8.15 «Бүгүдени биликсеп тур мен». 8.35; 9.35 Литература. 8 класс. Н. А. Некрасов. «Кол ажик аксынга бодалдар». 9.05 Испан дыл. 10.05 Испан дыл. 10.35; 11.35 Бойдус эртеми. 2 класс. Арыгда кыш. 10.55 Эртем-тайылбырлыг фильм. 11.05 Интеграция: инициатива, тывынгыр чорук, арыг орулга. 11.55 Ритмниг гимнастика. 12.25 —13.40 «Хлеб—чүве ады». Уран-чечен телефильм. 3-кү сериязы. 17.00 Мультфильм. 17.10 Судхарани Раджхупати танцылаар. (Индия). 17.35 Башкир телестудияның программазы.

КЫЗЫЛДАН

18.10 Медээлер. 18.15 «Экономика болгаш бис». Программада: «Амыдыралывыс экижээн бе?». «Арендатор турганнарның чагаалары».

МОСКВАДАН

19.00 Хоккей. ССРЭ чемпионады. «Динамо» (Москва) — ЦСКА. Чапсарда (20.10)— «Тамчыктыг удуңар, чаштар!» 20.25 Хоккейниң уламчызы.

КЫЗЫЛДАН

21.00 «Азия төвү». Программада: Медээлер. «Соңгулдаларга уткуштур». «Улусчу контроль». «Силерни кандыг хандырып турарыл?»

МОСКВАДАН

21.30 «Иллюзион». «Коленьодан чүве сагынмас кижи». Уран-чечен телефильм. (Италия). 23.10 В. Высоцкий Чечен-Ингушетияда. 00.10 — 01.00 Баскетбол. Р. Корачының кубогу. Эр кижилер. ЦСКА — «Фонола».

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

19.00 Хоккей. ССРЭ чемпионады. «Динамо» (Москва) — ЦСКА. Чапсарда (20.10) — «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 21.00 — 21.30 Ритмниг гимнастика.

Пятница

ЯНВАРЬ 26

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 Мультфильмнер. 9.05 «Узуну 150 чыл дурттуг орук». 10.15 «Чыл үелери». Январь. 11.15 «...16 харга чедир болгаш оон улуг назы». 12.00 Барымдаалыг фильм. 12.30 «Үе». 13.00 — 13.50 Концерт. 15.15 Австралияның национал байырлал хүнүнге. 16.15 «Урутларга аңчыгаштар дугайында». 16.45 «Ак иви». «Амгинские березки» ансамбльдиң күүселдезинде якут тоол. 17.10 Индияның национал байырлалынга. «Адышта лотос». Кинопрограмма. 18.10 Поэзия. Л. Лавлинский. 18.25 Коллеж. 18.30 «Үе». 19.00 Озал-ондак чок шимчээшкин. 19.30 Улуг кижилерге мультфильм. 19.35 «Руфь». Уран-чечен фильм. 21.00 «Үе». 21.30 «Көрүүшкүн». 23.00 «Ол болган... болган...». 23.20 «Кулча шилү». Телефильм. 23.40 — 00.40 «Валерий Леонтьев Индияда». Фильм-концерттиң баштайгы көргүзүү

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 «Бүгүдени биликсеп тур мен». 8.35; 9.35 Музыка. 7 класс. М. И. Глинка. «Вальс-фантазия». 9.05 Англи дыл. 10.05 Англи дыл. 10.35; 11.35 Бисти долгандыр турар хүрээлел. 1 класс. Москва — ССРЭ-ниң найысылалы. 10.55 Эртем-тайылбырлыг фильм. 11.05 Өг-бүле академиязы. 11.55 «Иллюзион». «Коленьодан чүве сагынмас кижи». Уран-чечен фильм. 13.35 Барымдаалыг фильмнер. 14.15 — 15.30 «Хлеб — чүве ады». Уран-чечен фильм. 4-кү сериязы. 17.00 Мультфильмнер. 17.30 Ленинград телестудиязының программазы.

КЫЗЫЛДАН

18.30 Медээлер. 18.35 Урутларга фильм. 18.55 Медээлер. 19.00 «Тыва телевидение чалап тур». Кызыл хоорай студентилериниң социал нарын айтырыглары.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15 Культура кризизи — канчап оон үнерил? 21.45—00.50 «Дываажаң оранында кыш».

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.30 «Үе». 19.00 «Арена». 20.00—20.15 «Тамчыктыг удуңар чаштар!».

Суббота

ЯНВАРЬ 27
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 Өг-бүле академиязы. 9.05 Орус улустуң ырылары. 9.20 «Бистиң садывыс». 9.50 Кижи. Чер. Октаргай. 10.50 Леверкузен хоорайның «Байер» фирмазының эр ниити ыры коллективиниң концерти. (ГФР). 11.20 «Диргиг амытаннар оранында». 12.20 Тиилелгениң 45 чыл болганынга. «Бодувусче отту келдиртивис». 4 сериялыг уран-чечен телефильм. 1-2 сериялары. 15.05 «Меркурий». Коммерция медээчизи. 15.35 «Спектр» 16.05 Мультфильмнер. 16.20 «Партия дугайында чугаалар». 17.20 Улусчу чогаадылганың «Радуга» телепрограммаларының 8-ки делегей фестивалы. (Индия). 17.45 «Делегей панорамазы». 18.30 Леонид Быковтуң фильмнери база рольдары. «Лунаштарга алгыш-йорээл». 20.00 «Аас кежиктиг тавартызы». Өг-бүле телевикторина. 21.00 «Үе». 21.30 Телевидениеге спутниги. 21.55 «Ойна, гармонь!». 23.10 — 01.15 «Дүн ортузунга чедир болгаш оон соонда».

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Барымдаалыг фильмнер. 9.00 «Артындан боолаашкын». Уран-чечен фильм. 10.30 Дипшилге. Информация. Реклама. 11.00 Бүгүдеге педагогика. 12.00 «Тегериктиң квадратуразы». Националдар аразында харылзааларның айтырыгларының талазы-биле публицистиг программа. 13.45 Бүгүдеге спорт. 14.00 Орус чугаа. 14.30 «Эфирде — Совет Россия». Видеоканал. 17.00 «Юрмала-90». Совет эстрада ырыларының аныяк күүседикчилериниң 5-ки бүгү-эвилел телеконкуурзу. 18.10 Мультфильм. 18.30 «Үе». 19.00 В. Кикта. Киев Софиязының фрескалары. 19.40 Поэзия. В. Мамонов. 20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15 Барымдаалыг телефильмнер. 20.55 Полициде орган кежээзи. 21.20 «Карло ачаның театры». Улуг кижилерге мультфильм. 21.30 А. Гаврилин — «Анюта». А. П. Чеховтуң чогаалын ёзугаар тургускан фильм-балет. 22.40 «Музыка болгаш мода». 23.20—01.35 «Дүнеки сеанс» киноконцерт. «Бензоколонка кадыны». Уран-чечен фильм.

Воскресенье

ЯНВАРЬ 28
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Бүгүдеге спорт. 8.15 Ритмниг гимнастика. 8.45 «Спортлото» тиражы. 9.00 Эртен эрте». 10.00 «Ада-чуртунга бараан болур. 11.00 Эртенги хөглээшкинниг программа. 11.30 «Аян-чорукчулар клуву». 12.30 «Музыкалыг киоск». 13.00 Тиилелгениң 45 чыл болганынга. «Бодувусче отту келдиртивис». Уран-чечен фильм. 3-4 сериялары. 15.25 «Кадыкшыл». 16.10 «Көдээден дамчыдылга». 17.25 Урутларга информастыг - публицистиг программа. «Марафон-15». 18.40 Концерт. 19.00 «Улуг-хүн кинозалы». Мультфильм. Барымдаалыг фильм. «Агаар чок черге кээп дүжери». Уран-чечен телефильм. 21.00 «7 хонук». 22.00 Моңге чүүлдер дугайында бодалдар. 22.15—23.10 Чайковскийниң шупту симфониялары. № 2 симфония.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Концерт. 8.45 РСФСР хоорайларының телестудиялары. «Хемчээл чок чырык черим». 9.20 «Валентин биле Валентина». Уран-чечен фильм. 10.50 «Бистиң дүвүреливис чери». Барымдаалыг фильмнер. 11.30 «Аян-чорукчулар клуву». 12.30 Экранда—01 албан чери. 12.55 Ф. Пуленк. «Обад». Концерт. 13.20 Украин ССР-ниң Күртелерадиозу. «Эде тургустунуушкун үезиниң районда хүн бүрү болуушкуннары». 13.50 Концерт. 14.30 «Эфирде— Совет Россия». Видеоканал. 17.00 «Планета». 18.00 Мультфильм. 18.40 «Россияның карманы». Телефильмниң баштайгы көргүзүү. 19.00 ССРЭ-ниң улустуң артизи А. Днишевтиң концерти. 20.00 «Тамчыктыг удуңар чаштар!» 20.15 «Атлантам-89». «Советский спорт» солуннуң шаңналы дугайында делегей турнири. 21.00 «7 хонук». 22.00 Болуушкун [illegible]. Уран-чечен фильм. 23.25 — 00.30 «Бистиң чурттап турар черивис» А. Виноградов режиссерның фильмнери.

667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Индекс 54241

Редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34; ◆ оралакчылары — 3-35-91; 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-28; ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-82 ◆ оралакчылары — 3-45-93. Килдистер: ◆ партийжи амыдырал — 3-36-82; 3-38-25; идеология — 3-84-57 ◆ совет тургузуг — 3-34-98, 3-41-23, ◆ үлетпүр — 3-34-49, 3-38-73; ◆ рөулетпүр — 3-41-18; ◆ культура — 3-39-15; ◆ информация — 3-37-11; ◆ чагаа килдизи — 3-39-03; 3-34-39; ◆ очулга — 3-34-93; ◆ корректорлар — 3-37-11; ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41; ◆ солун келбейн барганда — 2-32-75 ◆ бухгалтерия — 3-43-41;

Чылда 300 катап үнер
Хемчээли 2 парлалга ханы
Тиражы 28000 экз.
Чакпа № 367.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле куруне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу бажың № 1.

ТС—00219.

Тувинская
республиканская
БИБЛИОТЕКА
им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

№ 19 (14219) ◆ 1990 чыл, январь 23, вторник ◆ 1925 чылдан үндезилеттинген ◆ Өртээ 3 кеп.

УЖУРАЖЫЫШКЫН

СЭКП ТК-ның Чиңгине секретары М. С. Горбачев январь 20-де Азербайджанның Компартиязының ТК-зының бюро кежигүннери А. Н. Муталибов-биле, Г. А. Гасанов, М. Р. Мамедов, В. П. Поляничко-биле ужурашкан. Республикада тургустунган байдал дугайында санал-оналдарның солчуушкунун [illegible] үезинде болган. Республиканың амыдыралын [illegible] чорумчалыг болдурарының, эрттирип башкарылганың структураларын болгаш [illegible] чорудулгазын нагылдыр тургузарының аргаларын чугаалажып көрген.

(СЭТА).

СЭКП ТК-ның Чиңгине секретары, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазы М. С. ГОРБАЧЕВТУҢ

Төп телевидение дамчыштыр чугаазы

Эштер! Азербайджанның болгаш Армениячың аразынга националдар аразының үр үеде чөрүлдээзиниң шуптувус херечилери болуп турар-дыр бис. Ында дүп-күүрлүг байдал түгле чавырылбаан эвес, харын үе-үеде аар уржуктарга чедирбишаан, чидигленип турары-биле холбаштыр шуптувус шыңгыы сагышсырап турар бис.

Эрге-чагырганың төп органнары сөөлгү ийи чыл дургузунда бодунуң талазындан шыдамыккай, эң-не бодамчалыг хөделип, бөдүүн эвес айтырыгларны түгле тайбың политиктиг аргалар-биле шиитпирлээрин оралдажып келген.

Черле чаңгыс сорулга-биле — кожа-хелбээ чаагай, кижизиг бөдүүн харылзааларны катап тургузар, турнгустунган муңгашталыышкындан уштунуп үнер арганы тывар. Даг-Карабахты долгандыр байдалды чогумчалыг болдурар дээш эш ёзунуң чугаалажыышкыннарын, ССРЭ-ниң Дээди Совединге, партия Төп Комитединге, чазакка чугаалажып көрүүшкүннерни, ССРЭ-ниң улус депутаттарының ынаар барып чораанын, ийи республиканың удуртукчулары-биле Москвага чаңгыс эвес удаа ужуражыышкыннарны — бо бүгү чүүлдерни ажыглаан.

Күчүлээшкин, өжээнележилге, чөрүлдээниң улам чылдаашкыны эки чүвеге чедирбес, а байдалды улам-на чидиглендирер, улам хөй өлүм-чидимни, улам-на улуг күчүлээшкинни болдурар дээрзин барымдаалавышаан, хөделип келген бис:

Шак ындыг байдалдар турда ийи республиканың партия, совет, күрүне органнары чогуур харысалганы, ылап бодамчалыг чорукту илергейлеэзени, а националисчи бөлүглежиишкиннерниң ыйыышкыны-биле принципиалдыг туруштарны ховар эвес дүжүп бериш келгени хомудаңчыг-дыр.

ССРЭ Конституциязынга чөрүшкек шиитпирлерни сөөлгү үеде Армян ССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Азербайджан ССР-ниң Дээди Совединиң сессияларынга хүлээп алган турган. Ук шиитпирлер байдалды чогумчалыг болдурарынга чүгле идиг бербээн эвес, харын ону улам-на чидиглендирген, удур туржуушкунну күштелдирген.

ССРЭ-ниң улус депутаттарының II Съездизиниң шиитпирлеринде саарылдыг угаанныг илергейлээринче кызымаккай кыйгырган турбуже, сарыылдыг угаанның үнүн кайы-даа тала чарлаваан.

Ниитилелге удур, чоннга удур кижилер өжээннежилгениң улам ыңай өөскүдеринге, чөрүлдээни чидиглендиреринге ындыг байдалды ажыглааннар. Ылаңгыя кызыгаар чоогунда районнарга болгаш кады чурттап турар районнарга чепсектиг меседлежиишкиннер эгелээн.

Даг-Карабах автономнуг обласка болгаш Азербайджанның база Армениячың өске-даа чамдык районнарынга онзагай байдалды чарлаар дугайында Чарлыкты бо чылдың январь 15-те хүлээп алыр ужурга ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиуму таварышкан.

Ындыг хемчег күчүлээшкинниң соксадыр, бодунуң улустарын сандаргай чорумнуң болгаш качыгдаашкынның халавынга киирген өжээтен кижилерни, улусчу фронтуларның удуртукчуларын сарыылдыг болдуруп, бодандырар ужурлуг турган.

Ынчалзажок сарыылдыг угааның үнүн, совет хөй-ниитиниң, бистиң чуртувустуң бүгү улустарының үнүн бо удаада база херекке албааннар.

Чугаалажыышкынның арга-ёзузун, чөпшээрежилгеже, шылажылгаже кыйгырыгларны кичээнгейге албааннар.

Харын дайынзырак националь-өжээтен кижилер байдалды чидиглендиреринче үргүлчүлеп, дайынзырак отрядтарны тургузуп, оруктарны, аэропорттарны бүзээлеп эгелээннер. Шериг албанчыларынче, боо-чепсек складтарынче, эрге-хоойлу камгалаар органнарже халдаашкыннарны кылып турганнар.

Ол болуушкуннар ылаңгыя Бакуга дыка халап"ыг" болган: үрегдээшкиннерни, олурукчу үүлгедиглерни кылып, кандыг-даа кем-буруу чок кижилерни чурттап турган черлеринден үндүр ойладып, республикадан сывырып чорудуп турганнар.

Азербайджанда өжээтен күштерниң хөделиишкиннери күрүнеге ажыы-биле улам-на удур, конституцияга удур, чоңга удур характерлиг болу берген.

Эрге-чагырганың дүрүм ёзугаар органнарын боттарының хүлээлгелерин күүседиринден чамдык районнарга күш-биле чайлатпан, эргелеп башкарылганың структураларын үрээн.

Чүс-чүс километр кызыгаарда инженер-техниктиг дериишкиннерни үрегдээн. Республикада эрге-чагырганы күш-биле эжелеп алырының сорулгазын херек кырында чажырбааннар.

Ынчалдыр оон ыңай уламчылаары болдунмас турган. Буруу чок кижилерниң ажыг-шүжүүнге ханы сагыш човаашкынны, кажыдалды илередири-биле черлелештир кемниг үүлгедиишкиннерге, каржы күштеп-күчүлээшкинге болгаш ужур-дүрүм чок чүүлдерге удур килең болгаш удурланыышкын чуртта улам калбарган.

Совет кижилер чурттуң удуртулгазындан, хоойлу-дүрүмнү болгаш корум-чурумну катап тургузарының, кижилерниң амыдыралының айыыл чок чоруун хандырарының талазы-биле шиитпирлиг хемчеглерни хүлээп алырын ужур барымдаалыг негеп турган.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Чарлыын ёзугаар Бакуда онза байдалды чарлаанын, хоорайда ИХМ-ниң шериглери база Совет Армияның кезектери киргенин билир болгай силер.

Олар кол-кол объектилерни ээлээн, күрүне албан черлерин контрольда алган, үрегдекчилерге, корум-чурум үрээшкиннериниң организакчыларынга болгаш кутткукчулеринге удур шиитпирлиг хемчеглер алдынып турар. Үүлгедикчилерден боо-чепсектерни хавырып турар.

Ханы кажыыдал-биле айтыр алаар, когараашкыннар бар. Чамдык черлерге шериг кезектерин террористер боо-моңгулут боолап уткаан. Ындыг таварылгада оларга удур боо-чепсекти ажыглаар ужурга таварышкан.

Бөгүнде чамдык өг-бүлелер кажыыдалга таварышкан. Ол өг-бүлелерге бүгү сеткилимниң ханызындан кажыыдалдыы илергейлеп тур мен.

Бакуда, Азербайджанның болгаш Армениячың кызыгаарлашкак девискээрлеринде, Закавказьениң өске-даа черлеринде халаптыг болуушкуннар националисчи калчаараашкынның, кижилерниң ыдыктыг национал сагыш-сеткилинге ойнаарының түңнелинде барып чүге чедиргенин көргүзүп турар. Кижилерни ужур-дүрүм чок кеор хөөн чок чорукче күткүүрү, бот-боттарын өлүржүрүнүң калчаалыг дайынынче ыдалаары буруулуг кем-херек үүлгедиишкини-дир.

Ужур-дүрүм чок болгаш кижизиг эвес чорукту соксадыры, боттарының хууда эрге-ажыктары, эрге-чагырга, дүжүлге ээлеп алыры дээш өскелерни чишке каап бээринге белен, кижизиг арын-нүүрүн оскунган экстремистерниң кемниг үүлгедиглерин шиитпирлии-биле ойтур шаавары — күрүнениң хүлээлгези.

Кижилерге тайбыңны болгаш айыыл чок чорукту эгидери, кайы-даа республиканың улустарынга хостут, демократчы ёзу-биле хөгжүүр, эп-чөптүг ажылдаар, амыдыштыг чурттаар, ажы-төлүн өстүрер болгаш кижилидер арганы бээри — күрүнениң хүлээлгези.

Совет Армияның база ниитиниң шериглериниң солдаттары болгаш офицерлери ССРЭ-ниң Конституциязын болгаш хоойлуларын камгалаар талазы-биле боттарының хүлээлгезин күүседип турарлар.

Хүлээп алдынган хемчеглерни бистиң чуртувустуң бүгү улустары шын билип алыр база деткиир боор деп удуртулга бүзүреп турар.

Бо берге шакта Азербайджанның болгаш Армениячың бүгү хамаатыларын угаан-сарыылдыг болурунче, кыткылгелиг лозуңнарга база хөделиишкиннерге алыспазынче кыйгырдым. Мегелеттирген, хорлуг чүүлдерге алыскан азы албадалбиле кемниг үүлгедиишкиннерде киир тырттырган бүгү кижилерни боданырынче, түңнел үндүрүп, соксаарынче кыйгырдым.

Силерниң шуптуңарны хамааты тайбың чорукту тургузарынга, биске таварышкан бо шылгалданы кады ажып артеринге бүгү талалыг салдар чедирерин диледим.

Ханы угаан-сарыылдыг болгаш харысалгалыг чорук бүгү бакты базар, тиилеп үнер деп бүзүреп тур мен.

Бүгү улустарның бистиң күрүневистиң кадык-чаагай амыдыралы дээш бөгүнде биске нииты национал чөптүг чорук, ханы кады ажылдажылга, бот-боттарынга дузалажылга кажангызындан-даа артык чугула.

Азербайджанның КП ТКзының бюрозунуң хуралы

Азербайджанның Компартиязының ТК-зының бюрозунуң хуралы январь 20-де болган, республикада тургустунган байдалды ына чугаалажып көрген. Дүжүүрүлдүг чорукту өскүзүүн болдурбас, республикада байдалды чогумчалыг кылдыр экижидер талазы-биле эргежок чугула бүгү-ле хемчеглерни [illegible] партия комитеттеринин [illegible] угаандырган. [illegible] чылдагааннарын ханызы-биле болгаш бүгү талалыг тодаргайлаары эргежок чугула деп санап көрген.

Өлүм-чидимге кижилерниң таварышканы-биле холбаштыр кажыыдалды Азербайджанның КП ТК-зының бюрозу илергейлээн. Республиканың үш хонуун кажыыдал хүнү чарлаан.

Азербайджанның Компартиязының ТК-зының бирги секретарының хүлээлгелеринден эш А.-Р. Х. Везировту хостааны-биле холбаштыр ТК-ның бюрозунуң ажылын удуртурун эштер А. Н. Муталибовка — Азербайджанның Министрлер Чөвүлелиниң Даргазынга, В. П. Поляничкога — республиканың Компартиязының ТК-зының ийиги секретарынга хүлээткен.

(СЭТА).

Армян болгаш Азербайджан ССР-лерде байдал

М. С. Горбачевтуң Төп телевидение дамчыштыр чугаазын ол республикаларда, бүгү чуртта ышкаш, улуг кичээнгейлиг дыңнаан болгаш хүлээп алган. Ол черлерде боор турар болуушкуннар совет кижи бүрүзүн дүвүредип турар.

Бакуда болгаш бүгү республикада байдал кончуг чидигленген. Боттарының кылыр деп турган планнары бүттүнмээнин бааргa, «улусчу фронтунуң» удуртукчулары, оларның салдарынга алыскан хөй-нииты организацияларының төлээлекчилери, а чамдык таварылгаларда чер-чер органнарының ажылдакчылары дүжүүрлүг чорукту улам чидиглендирип, чурттакчы чонну Совет Армияга удур тургузуп турар. «Улусчу фронтунуң» удуртукчулары онза байдалды чарлаан соонда ап чорудуп эгелээн хемчеглериниң түңнелинде хераажыннар болгаш бичии уруглар өлүм-чидимге таварышкан эгелээн деп онча-кончаалыг медеглелдерни тарадып эгелээн. Ол — шуут меге нүгүл! Ооң сорулгазы — чурттакчы чонну Совет Армияга, эрге-хоойлу камгалаар органнарга удур тургузары болур.

Ындыг нарын байдалдарда шериг эрге-чагырга черлери корум-чурумну тургузар талазы-биле хемчеглерни ап чорудуп турар. Январь 21-де Бакунуң шериг комендантызы радио дамчыштыр хоорайның чонунга чүве чугаалаан. «Эргим башкылар. Онза байдалды чарлаанындан бээр бир хонук эртти. Эрткен дүне өөжүм чааган болду. Армининың болгаш ниитиниң шериглериниң кезектери партияның салган сорулгаларын күүседип эгелээн. Кол чүүл — кем-херек үүлгедиишкиннерин болгаш экстремисчи чоруктарны болдурбазын чедип алыры болур. Бакунуң чурттакчыларының хөй кезии ону эки медереп билип турар. Удур туруушкун уламчылаар болза өлүм-чидим болур» деп, ол чугаалаан.

Бакуда турар шериг кезектери эрткен хонуктарда боттарының туруштарын таарыштыр тургускан. Кем-херек үүлгеткен деп нарыгжыттырган аажы хөй кижилерни туткан. Оларның аразында «[illegible] комитеди» деп адаттынган организацияның кежигүнү Ш. Г. Алыев деп кижи база бар. Ол бодунуң боо-чепсекти ап алгаш чораан. Бо фактыларны талазы-биле [illegible] оттуруп. «Улусчу фронтунуң» төлээлекчилери националисчи хөделиишкиннерни уламчылап турар. Олар Азербайджанның Кутайсей районунуң [illegible] суурунда чурттап турар удиннер [illegible] 6 ирги [illegible] [illegible] турар.

[illegible]

хоорайга «Совет Карабах» солунның редакторунуң оралакчызы А. А. Гукасянны («Даг-Карабах автономнуг областың национал чөвүлели» дээр организацияның кежигүнү) болгаш арендатор А. А. Григорянны административтиг чурум ёзугаар тудуп хорутдаан. ДКАО-нуң армян чону ындыг хемчеглерни ниитизи-биле деткип, эрге-чагырга органнары шиитпирлиг хемчеглерни шагда-ла алыр турган ужурлуг деп санап турар.

Азербайджан биле Армениячың аразында Бөрү хаалгазы деп черде турар азербайджан суурну армян террористер боолаан, ооң түңнелинде кандыг-даа кем-буруу чок 13 чурттакчы өлген. Иштики шериглерниң кезектери чогуур үезинде чедип келгеш, улуг хан төгүүшкүнүн болдурбаан. Ындыг турбуже, аңаа болган өлүм-чидимни шериглер болдурган деп нүгүлдү ол черде тарадып эгелээн.

Арарат районунда хөделип чоруп турар экстремисчи бөлүктерниң болгаш неформалдыг организацияларның удуртукчулары боттарының аразында эрге-дужаал былаажып, меселдележип турар. «Армян нииты национал [illegible]» дээр организацияның удуртукчулары боо-чепсекти холдан салбас деп кыйгырыгны кылып турар. Ооң түңнелинде кем-херекке сиаажып чораан кижилер база чепсегленип турар апарган.

Боо-чепсек [illegible] алыры-биле албан черлеринче халдаашкын кылыр чоруктар Армян ССР-де үргүлчүлеп турар. Бандиттер Абовяли районнуң милиция черинче халдаашкын кылгаш, аңаа турган боо-чепсекти хунаап аппарган. Иштики херектер органнары ындыг чоруктарны болдурбас дээш дээштиг хемчеглерни ап эгелээн. Варденис районнуң милиция черинин ажылдакчылары олурукчу дээрбечилерниң [illegible] алгаш турганы неле машиналарын, бир миномедун, 126 пистоледин болгаш өске-даа боо-чепсекти тураап алган. Январь 20-де болза дээрбечилер Ереван районда турар зенит-ракета салбырынче халдаашкын кылгаш, сөгүр шавылышкынга таварышкан.

Армениячың девискээринде күрүне кызыгаары черлерде байдал нарын болуп арттышкан. Пришиб болгаш [illegible] чоогунда ССРЭ база Иран кызыгаарын таварыштыр чок массалыг-биле [illegible] эртип турган.

Нахичевань чоогунда күрүне кызыгаарында байдал [illegible]. Астара хоорайга [illegible] болгаш иран кызыгаар комиссарларының [illegible] болган.

Кызыгаар шериглериниң 200 ажыг политажылдакчылары база партия активчилери кызыгаар чоогунуң районнарынга тайылбыр ажылын кылып турар.

(СЭТА).

Кыш — шыңгыы шылгалда

ХОЙЖУ КОДАННАРГА ЧОРААШ...

Эскерген чүүлдеривис. Түңнелдерни ай санында үндүрер

Эрткен чылдың түңнелинде «Шекпээр» совхозтуң хойжуларының ажыл-ижи ындыг-ла эки эвес болган. Частырыглардан түңнел үндүрер дээр болгай бис. Ам ук ажыл-агыйда байдал кандыгыл дээрзин сонуурган көрдүвүс.

ЧУРУКТА. «Сүт-Хөл» совхозтуң хойжузу Римма Донгак өөнүң ээзи Сергей Донгак-биле үш чүс ажыг төрүүр хойларны кадарып турарлар. Олар үш чыл бурунгаар арендаже кирип, салган сорулгазын чедип алыр дээш кызымак ажылдап келгеннер. Эрткен чылын чүс башка онаашты 85 хураганны менди алырын дагдынып алгаш, херек кырында 92 хураганны онча-менди өстүргеннер. Чыл төнчүзүнде ийи муң үш чүс рубльдиң орулгазын төлевирге алганнар.

Бо хүннерде оларның кадарган хойларының ийи чүс ажыы хурагалнаан. Малдың төлүн онча-менди доруктуруп турарлар. Чыккылама соок хүннерде олар хойларны тургузу чемгерип, малды чылыг суг-биле суггарып ап сиигечи болгаш оон өске-даа чемнерни албедир берип турарлар.

Эндар ОХЕМЧИКТИН фотозу.

Төп салбырның хойжулары колдуунда Үттүг-Хая биле Каткылыг деп черде кыштап турар. Бир-ле дугаарында Кызыл-Даш деп черде Базыр-оолдуң аалынга келдивис. Өг-бүле 22 чыл дургузунда малчыннаан. Ооң иштинде төрүүр хойну он беш чыл кадарып келген.

— Бо-ла мынчаар мээң ада-ием чораан улус чүве. Оларның хоюн улаштыр хүлээп алгаш, ам-даа оон салдынмайн чор мен — деп, Базыр-оол Бойдуевич тайылбырлады.

Ооржактарның кодан ында төрүүр 281 хой бар. Аңаа бистиң чораан хүнүвүсте 150-и төрүпкен болду. Чаш хураганнар амдыызында онча-менди. Улуг хоюнда база каража чок.

Үттүг-Хаяның бир талазында Л. Серен-Доржу-биле социалистиг чарыштыг ажылдап турарын малчыннар чугаалады. Кайызы-даа салбырның эң шиирак дээн малчыннары. Эрткен чылын 100 хойга онаашты 100 хураганны алгылаан. Дүк кыргыыр планын база ажыр күүсеткен.

Бир-тээ, хой төрүй бергенде, аңаа белеткел кандыгыл дээрзин сонуургаан бис. Хашкактың мурнунда саванчы кирер. Өг-бүлениң эрткен чылын артуман [illegible] уруу Чодураа ам ада-иезинге дузалажылап турар. Кышкы дыштанылга үезинде чанып келген [illegible] уруглары — Сылдыс, Уран-оол, Эрес база улуг дузаны чедирип турганын көрдүвүс.

Сөөргү Сегбе [illegible] биле Базыр-оол Бойдуевичиниң кыштаа эрай ооларааш, ынчангаш [illegible] чурттап [illegible] чыраалы кирбеан. Бичии моторну хойжу боду [illegible]. Коданы чырыдып турар. Малчын кандыг кижи дээрзин [illegible] байдалының [illegible] байдалын [illegible] бир [illegible] саваларын

чорду. Хойжуларның сеткил-сагыжы-даа сергек.

Ынчалза-даа ёзулуг бергелер моон соңгаар таваржыр деп чүвени олар эки билир. Дараазында Кажаалыг-Өдек деп черде кыштагга бардывыс. Ооң ээзи Лейтенант Соянович Серен-Доржунуң өг-бүлези сөөлгү үш чыл дургузунда совхозка бир дугаар черни ээлеп келген. Чеди чыл бурунгаар Л. Серен-Доржу чолаачы турган, ам хойжу.

— Оон бээр кадарган хоюм-даа, кыштаам-даа хевээр ийин — деп, малчын чугаалады. Ынчан-на хүлээп алган хураганы ам алды дугаар төрүүр. Сөөлгү үш чыл дургузунда 100 хураганы 100 хойдан ап келгеннер. 1989 чылда бир хойдан 1.7 килограмм дүк алыр планын күүсеткен. Коданында 250 хоюнуң хөй кезии соолдуган. Бир дүне-ле 12—14 хураган немежип турар. Хорамча-даа чок. Чогум дузалажып турган төрели оол аарааш, суур кирген, дыштанылга үезинде өөреникчи үш уруу хураган ыдып-туда дузалашкан.

[illegible] эрттирери аңаа хынамчалыг белеткенде деп чүвени бистир малчыннар эрткен чылын 15 тонна сигенни кезип, кыштаанга [illegible] алган турган. Ам ону малынга берип турар. Бөгүн алган ындо 20 тонна. [illegible] мал-маганы [illegible]. Совхоздан саадыны, суланы, сигенни [illegible] алган. Сугну [illegible] дептаамал [illegible] турар. Ол суг соок, ону чылыдыр эртип тогун малчыннар хомудап чугааладылар. Мал эмчизи [illegible], эмнерни база берип турар. Чаш хураганың [illegible] харын боорсс, хойжулар боттарында [illegible] алыр.

[illegible] эрткен чылын түңнел [illegible] болгандыр, а бо чылгы сорулгазы чүс 100 хойдан [illegible] хураганы алыр, эрттирер [illegible] бир хойдан 1.7 килограмм дүгү кыргыыр. Аренда керээзи-биле ажылдап турар. Ол эки. Ооң аргазын биле бергеннер.

Майгын-Дагда Сарыг-оол Күжүгет 339 хойну оглу Олег, кени Людмила-биле кадарып турар. 110 хой төрээн, мал-маганы эки турар. Хандырылга талазы-биле совхозунга хомудалы-даа чок. Сугну чылыткаш, малга бээр улус чорду. Чем баазазы четчир.

Бугалыгда кыштаг, Ында Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң депутады Галина Уран-ооловна Куулар ның өгбүлези төрүүр 300 хойну кадарып турар.

— Эрткен чылын бо-ла хоювус бир дугаар төрээн, көргүзүүвүс шоолуг эки болбаан чүве. Бо чылын алган социалистиг хүлээлгевисти черле күүседир боор бис — деп, хойжу чугаалады.

Шак ындыг бүзүрелдиң үндезини чүдел? Мал чеми бар, төрээн хойларның эмни сүткүр, хураганнары шыырак. Кызымак үш сакманчылыг. Өдекте арттырып алган хоюн көөрүмге, көвээй болду. Ол дугайын айтырарымга, чаа төрээн хоюн үш хонудур тургузу азырап, күш киирип, дыштандыргаш, оон ындарже үндүрер улус-тур. Мал чеми эвээш болза, ынчаар турар харын бар эвес.

Салбырның хойжуларынга ол хүн чоруурувуска, шуптуза ижентен турар чорду. Нииты байдалы черле өөрүнчүг. Малчыннарны дүвүредип турар чүве чогуду. Чүгле Белеңгиде деп черде Пактыган Хүлер-оолович биле Алдын-кыс Сендажыковна Моңгуштар кажаа ишти ол-чык апаар-дыр деп хомудадылар. Ооң ужуру мындыг: кыштагның девискээринде хөй хараганныг, хүндүс аңаа хөй оъттаарга хырааш-шаң хой дүктүге чыпшынар, кежээ кажаага келгенде хайылып эрээш, кажаа иштинче дамдылаар. Ынчангаш малчыннар кажаа иштин туругзуу курутаан, ажыр-дазы чок хаалгадар сиурга таварышкан. Ол хүн малчыннарның [illegible] үргүлдери (дыштанылгаа үезин турган чүве) дузалажып турду. А чогум улуг дузалакчы-даа чок. Кадарган хой үш дугаар төрүп турар, ыңай чаңгаш төлү менди, шыырак болур кидин үези. Эрткен чылын 100 хойдан 80 хураган алган, а бо чылын оон-даа эки көргүзүглүг болурунга бүзүрелдиг.

Биче-Тей салбырында төрүүр коданнарда байдал ындыг-дыр, а өскелеринде байдал кандыгыл? Төрүвес хөйлүг ийи аалга бардывыс. Совхозтуң дирекциязы база зооветспециалистер оларже шоолуг-ла кичээңгей салбас дээрзинге малчыннар хомудады. Боттарының белеткеп алгылааны сигенге немей саваны дүжүргүлээн, а сула, чарба-даа чок. Эң ылаңгыя эрткен чылгы хураганнарже сагыш салыр болза чугула-дыр ийин. Чүге дээрге совхозтуң [illegible] мал ының учедун алыр, ылап-ла эрткен чылгы хураганнар, анайлар хөй болур чажыт эвес.

«Шекпээр» совхозтуң малчыннары аренда керээзинче киргениндеп бээр ам чыл болур. Бо аразында чүгле хой кадарганы дээш төлевир ап келгеннер. Ол хүн заалдырга чораан, совхозтуң бухгалтерия аппаратының ажылдакчылары, зооветспециалистер-биле база таварыштывыс. Аренда-биле ажылдап турар хойжуларның чыл [illegible] үндүрери-биле олар белеткенип турар улус чорду. Оон эрте [illegible] турган-дыр ийин. Малчыннар болгаш база специалистер-даа [illegible] бүрүзү [illegible] сорулгаларлыг болганын [illegible], түңнел турар ужурлуг, аренда керээзиниң бир кол негелдези ындыг. Ынчангаш бо совхозта дециплиниг [illegible] негеэредир талазы-биле чедир кылбайн турар чүүлдер бар-дыр дээрзин онза илдең.

Салбырның хойжуларында кыштаглаашкын амдыызында эки эртип турар. Аалдарга чораан, оларның ажылы-биле таныжып, үндүрген түңнеливис ындыг. Ынчалза-даа каш уэзи ёзулуг берге үе муруувуста. Чаш мал чылыг кылыр хөрээр деп чуула кадарчыннарга, специалистерге, удуртукчуларга-даа [illegible]. Ооң уттуп болбас.

Чкалов МАНДЫЫНЧЫ

Фотоинформациялар

Кызылда автоматтыг телефон станциязының беш каъттыг улуг бажыңы ажыглалга кирген. Аңаа аныяк кадрлар кол ажылдап берген. Оларның шуптузу харылзааның кадрларын белеткээр дээди болгаш ортумак өөредилге черлерин доосканнар.

ЧУРУКТА: Сат Семис-оолович Алдын-оол автоматтыг телефон станциязында механиктеп, харылзааның чаа болгаш нарын тургузуглуг дериглгелерин тургусчуп, ажылынга бедик мергежилдиин бадыткап турар.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу

ЧУРУКТА: Галина Николаевна Фатьянова [illegible] дүрген дуза чедирер станциязында фельдшерлеп, он алды чыл ажылдаан. Бо хүннерде ол мында [illegible] ажылдакчыларның одуруунда бөлбушкан. Бажыңнарда аараан азы бертинген улуска ол станцияның машиназы-биле дүрген барып, медицина дузазын чедирер. аарыгны ылап шын тодарадыр бедик мергежилдиг ажылдакчыларның бирээзи апарган.

Бо ортумак эртемниг эмчи мурнунда чылдарда Кызылдың эмнелгелеринге база ажылдап, каш-даа кижинин экирти эмнээринге үлүүн киирген. Ооң ажылдап турары дүрген дуза чедирилгезининң коллективи Тываның найысылалында, харын-даа республикада сурагжаан.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

1990 чылдың март 4 — соңгулдалар хүнү

ЧАГЫГЛАРНЫ СААЗЫН КЫРЫНГА ЭВЕС...

Соңгукчулар-биле ужурашкан

Элегес № 105 соңгулда округундан Тыва АССР-ниң улус депутадынга кандидат, Тываның профэвилелдериниң даргазы Ш. П. Кууларның соңгукчулар-биле ужуражылгазы хуралы Таңдыда С. К. Тока аттыг совхозтуң Культура бажыңынга болуп эрткен. Хуралды Элегес ортумак школазының башкызы В. Т. Монгуш ажыткаш, депутаттың кандидадынга сөс берген.

Профэвилелдиң даргазы Ш. П. Куулар соңгукчулар-биле ужуражыр мурнунда, совхозтуң салбырларының, хойжу бригадаларының ажыл-ишчилериниң амыдырал-чуртталгазы-биле, оларның негелделери-биле танышкан. Депутатка кандидат бо районнуң удуртур ажылдарынга хөй чылдарда ажылдап чораан болгаш ооң экономиказын-даа чоннуң амыдыралын-даа эки билир болганы-биле, совхозтуң ажыл-ишчилери-биле ооң ужуражылгазы ажык-чажык чок, бот-боттарын билчириниң байдалынга, соңгукчуларның идепкейлиг киржилгези-биле эрткен.

Тыва АССР-ниң улус депутадының кандидадынга депшидип турарынга четтиргенин соңгукчуларга илеретпишаан, совхозтуң экономиказының чамдык айтырыгларынга Ш. П. Куулар доктаагаан.

— Эрткен чылдар-биле деңнээрге, көдээ ажыл-агый продуктуларын бүдүрер талазы-биле [illegible] улуг чыдып калышкыннар бар-дыр. Ону моон соңгаар болдурбазының хемчеглерин дарый ап эгелээри чугула. Совхозтуң ажылчыннарындан, көдээ ажыл-агыйның тускай эртемниглериндөн эгелээш, директорунга чедир, [illegible] салгалыг, кызымак, эки ажылдаар херек. Чүге дээрге эки көргүзүглерни чедип ап болур. Бо совхоз [illegible] Тываның эң хоочун ажыл-агыйларының бирээзи болган. А көргүзүглер куду. Болан [illegible] 1971 чылда саар инекке ортаа 1900 литр сүттү саап ап турган болза, 1989 чылда — 1800 литр болган-дыр. Чүгле бо чажык безин үениң негелдезинге чедир ажылдаар [illegible] турганнарны көргүзүп турар-дыр — деп, депутаттың кандидады чугаалаан.

Совхозтуң девискээринде артык ажылчын күш эвээш эвес. Ону чогумчалыг ажыглаар, аренда [illegible] кирер дээн чижектиг айтырыгларга доктаагаш, бодунуң ол талазы-биле бодалдарын соңгукчулар-биле үлешкен. Кая-даа чоруурга совхозтуң ажылчыннары [illegible] чугула айтырыгларны көдүрүп келир-дир дээрзин ол чугаалаан. Чижээлээрге, кагдынып турар суурлар дугайында Чал-Кежиг, Каък суурларның дугайында айтырыг [illegible] тургустунуп турду, ол — ам-даа хүн айтырыглары [illegible] пейн турар-дыр. Ону дарый шиитпирлээриниң чугулазын Ш. П. Куулар демдеглээн.

Чоннуң кадыкшылын камгалаарының талазы-биле профэвилелдиң талазындан чорууттунуп турар ажылдарга Шаңгыр Пичи-оолович Куулар доктаады. Аңаа дыка хөй акша чарыгдаттынып турар. Тываның кадыкшылга черлеринге эрткен чылын 16 муң ажыг кижи дыштанган. А бо чайын пионер лагерьлеринге 29 муң ажыг школачыларны дыштандырарын планнап турар.

«Чедер», «Үш-Белдир» курорттарга немелде тудугларны кылырының аңаа дыштаныкчыларның санын көвүдедириниң дугайында айтырыгларның шиитпирлеттинип турарын. «Чедер» курорт 1991 чылдан эгелеп чыл дургузунда үзүктел чок ажылдаар апарып, ол дыштанган. А Шивилиг аржааны Алтай крайда сураглыг «Белокуриха» ышкаш апаар үе ыракта эвес дээрзин база чугаалаан.

Депутатка кандидаттың бүзүреттирген кижизи — улус өөредилгезиниң болгаш эртем ажылдакчыларының профэвилел обкомунуң даргазы М. Ч. Ооржак соңгукчуларны төлептиг кандидат дээш бадылаашкынга соңгулда хүнүнде бээриче кыйгырбышаан, Шаңгыр Пичи-ооловичиниң дөпчү намдарын, ооң ажыл-ишчи байдалдарын чугаалаан.

Соңгукчуларның саналдары, чагыглары [illegible]. Элегес ортумак школазының директору [illegible] талазы-биле оралакчызы У. Монгуш санал бергеш, чурттуң өске-даа хоорай, суурларында ышкаш соңгукчулар клувун тургускаш, берген чагыгларның канчаар күүсеттинип турарын тускай журналга бижээш, ооң бүрүнүң контролюнга тургузарын саналдаан. Школаның интернадының чанынга бичежек хемчээлдиг куш фермазын тургузарынга дуза көргүзерин. Кызыл хоорайның школаларында ажылдап турар техниктиг ажылчыннарының шалыны-биле көдээ школаларның ажылчыннарының аразында чүге улуг ылгал барыл, ону дөмей арганың чуу дээрзиниң дугайын саналынга ол чугаалаан.

Башкы Н. А. Оюн депутаттың кандидады оларның чаңгыс чер-чурттуу болганынга өөрүп, районнуң, совхозтарның ажыл-ижин шапкынчыдарынга ооң киирип чоруур үлүүн демдеглевишаан, суурга чаа школа тудуун келир беш чылда эгелээрин шиитпирлээринге ооң бээринге оон дуза дилээн.

Советтер ажылының хоочуну, пенсионер А. Аночын чер ажылынга ажыглаар эки черлерни. Каък суурнуң кагдынып турарынга хомудалын илеретпешаан, ол талазы-биле дуза көргүзерин дилээн. Совхозтуң кол мал эмчизи Ш. Ховалыг сөс алгаш, совхозтуң он ажыг малчын хонашаарынга чырык киирткенизин малчыннарның ажылдаарынга, оларның социал айтырыгларын шиитпирлээринге улуг шаптыктаашкынны болдуруп турарын, совхоз девискээринде орук тудуунуң талазы-биле дуза чедирерин Ш. П. Куулардан дилээн.

Кызыл — Бай-Хаак аразының автобузу совхоз төвүнче кирбейн, суур чанынга пассажирлерни дүжүрүп кааптарының таарымча чогун барымдаалааш, ол 3 км оруктуу асфальтылаар талазы-биле, «Чедерге» совхозтуң пансионадын тудар талазы-биле, участок эмнелгезиниң дүрген дуза чедирер машиналарынга бензин немей бээр талазы-биле болгаш оон-даа өске айтырыгларга дуза көргүзерин, кагдынып турар суурларны катап тургузарынга дузалаарын депутаттың кандидадындан ол хуралга санал берген өске-даа эштер дилээн.

Маадыр-оол КАЛЧАН.

ЧОННУҢ ИДЕПКЕЙИ УЛУГ

Чаагай чаңчылдарны болгаш ёзулалдарны катап диргизип, ону аныяктар кижизидилгезинге ажыглаар талазы-биле хемчеглер элээн алдынын турарын чер-черден номчукчуларның чагаалары бадыткап турар.

Бо айтырыг талазы-биле район конференциялары эртип турар. Чамдык суурларда, өөредилге черлеринде, школаларда темалыг кежээлер, ужуражылгалар болдунаан. Орта чон идепкейлиг киржип турарын бижикчилер дыңнадып турар.

Тээрден Татьяна Кушкаш тайга чурттуг чиңгине чонунуң чурттап чораан тос чадырын, кидис өргүн бичелеттен хевирин, барба, таалың, каалыг илик, каасталга болгаш өске-даа дерин-биле делгенин бижип турар. Тыва чон уран-шевер чорааның аныяктар оон билип алган. Конференцияны организастап эрттирерин Адыр-Кежигниң херээжен болгаш хоочуннар чөвүлелдери идепкейлиг киришкен.

Эки чаңчылдарга урug-дарыны ада-ие кижизиндерин улуг нагылыглар сагындырган. Арага-дарыже сундулаар, оорланыр, кем-херек үүлгедир аныяктар өг-бүле кижизидилгезиниң кошкаандан бар болуп турар. Хүндүлел ёзулалдарын билбезинден олар ындыг барган.

Кижи [illegible] билир [illegible]. Тожунуң хоочун чурттакчылары ёзулалдарын көргүзүп тургаш тайылбырлаан. Чижээ, хоочун А. Д. Кол урут кавайлап опейлээрин, Х. Д. Бараан аңчы кижиниң дериг-херекселдерин канчаар эдилээрин, М. Б. Куулар тос чадырны кылырын, А. Л. Бараан тожу чоннуң оюннарының дугайында тайылбырлааның автор делгереңгейи-биле бижээн. Улуг нагылыг үс-шевер, Бүгү-российяның уран чүүл көрүлдезиниң лауреады Ш. Ш. Салчактың бызаанчызы, игилге ойнааның чон сонуургаан.

Тыва тон, шодак-шудак даараар, херээжен улустуң мөңгүнден каасталгаларын кылыр бөлгүмнерин тургузар саналдарны чүүлдүгзүнгөн.

«Тээли» совхозтуң көдээ Культура бажыңынга болган кежээге школачылар хана солуннарны үндүргенин Чедер-оол Салчак бижээн. Херээжен чөвүлелиниң даргазы Татьяна Кужугет, № 3 школада партия база комсомол организациялары боргата [illegible]. Магнитофонда бижиткен тыва ырларга, хамаада бижээш аскан үлегер домактар, тывызыктарга немей меңди солчуртинга [illegible] сценаалыг көргүзүглерни дүрген чугааларны, улусту ырларны күүсеткен.

Бажын-Алаак школазынга эрттирген неделя уругларны кижизидилгезинге салдар чедирер дээрзинге бүзүрелин башкы Александра Монгуш айтып турар. Чадаана школазының өөреникчизи Рада Ховалыг класс шагында дыка хөй чүүлдерни билип алганын база бижээн.

Бодунуң арга-дурумугаганың аныяктарга дамчыдарының хүлээлгези кылдыр көрүп, чаагай чаңчылдарның ужур-утказын тайылбырлаан бижиктер чагааларны улуг нагылыг кижилер редакцияже чорудуп турарын өөрүвүс. Сүт-Хөлден Орус Куулар-ның «Хүндүлел ёзулалдары» деп материалын номчукчулар деткип, ол чергелиг материалдарны парлаарын дилеп турар. Бо үеде Барыын-Хемчиктен чеден чеди харлыг Кужугет Балганның, Кызылдан Алексей Сарыг-оолдуң чүүлдерин парлаар.

Турандан чеден харлыг Сыгыр-оол Ондар мынчаар бижип турар: «Салгалдан дамчып келген чаагай чаңчылдарның ужу-кыдыын көрген улуг нагылыгларның бирээзи мен. Шаанда хойтпаан шуургунга тип, сүт арагазын белеткеп-даа алгаш ону алла сагыш-биле ишпес чүве. Мал-маганым хоржок дээш, ишпес кижи ишпес турган. Ам чамдык аныяктар ону билбес-ле боор. Ынчалза-даа чонунга чоннуг, чемнинге чемниг, арага-даа ам эвес, ажыглаар аныяктар Туран сүт-бараан фермазында бар ийин».

Национал айтырыгның бир кезээ болур чоннуң чаңчылдарын катап тургузарынче партия, чазак сагыш салып турарын пенсионер Дондуп Ооржак демдеглеп турар. Айтырыгны чугаалажып көөрү, чаңчылдарны ноптередип тайылбырлаары озалдады-даа болганынга таарзынып турар мен. Эде тургустунуушкуну моону мынчаар көдүрүп келген. Конференцияга эртемденнер коллективтиг ажыл-агыйже шилчилгениң частырыгларын чугаалаан Н. М. Моллеровтуң, тыва чоннуң экологтуг билиишкиннерин тайылбырлаан К. А. Бичелдейниң, төвүт номну очулдурар дээн «Кызыл-Даг» совхозтуң директору К. С. Чүлдүмнүң бодалдарын ол деткип турар.

Ол хүндүлел ёзулалдарынга база доктаагаан. Таныр-таныва дивес улус-биле мендилежир, өдекке кааргылык хай дээр, шайладыр турган.

Улусчу педагогиканың аргаларын ажыглап турганын Дүкежек Саттың чагаазындан номчуп болур. Шаанда оорланыр, улус уттаар, арагалаар чорук колдуу чок турган, мал ажылындан аңгыда уругларын ногаа ажаарынга өөредип турган. Дагаа, хаван тудуп, картофель, капуста, огурец, согуна тарып, дөртен-бежен чылдарда Чаа-Хөл чону хуу ажыл-агыйлыг чурттап турган.

Ада-ие уругларын улуг улусту хүндүлээр кылдыр чагып чораан. Улуг тура чок, дыңнангыр, хүндүлээчел болур деп сургаар турган. Хөй уруглардыг өг-бүлеге олар боттары-ла азыранчып чорук баар. Алгы божалаар, эттээр, тараа соктаар, [illegible] чарар, ааржы кургадыр, курут кылыр ажылдарга уругларны бичиизинден өөредип кирижи боор. Шала улгады бергеш, мал кадарып, сиген кезип, тараа тарып киржиптер. Күш-ажылга кижизидилге эки турган.

«Амгы үеде бодундан улуг улусту «ашак», «кадай» дээр, «угбай», «акый», «кырган-авай» деп сөстерин уттупкан. Кожаларынга дузалаар, өскүс-чавысты кагбас, үш-шевер кижилерлиг, уран-чечен сөстүг, чүдүүр чүдүлгелиг, сагыыр чаңчылдарлыг чордувус. Демирден, алдындан, мөңгүнден, мыйыстан, дүктен, тостан, даштан, аңгы-аңгы янзы-бүрү каасталгаларны, эдилелдерни, хоңжум херекселдерин бүрүнгүлаарывыс кылып ап чораан. Бо бүгүнү катап диргизери чугула» деп, ол чолдуг-биле бижип турар.

Үш харлап турда, бээ кескеш, уругга өнчү кылдыр мал аажаар, беш-алды харлыг тургаш-ла, ол малдыг кижи болгаш, кызымак ажылдаар деп, Уван-оол Монгуш демдеглеп турар. Бичии кижилерге ажелик тыпсыры — оларны хүндүлээни ол деп бижээн. Күш-ажылга ооң кижизиттинериниң эгеи ол. Амгы үеде уругларга айтыр хамааңчок, боттарының малы чок арткан. Теегүдек кижилериниң чаңчыккан ажылы — мал ажылын катап хүн дүннедиг [illegible] чугула деп, ол санал турар. Өгбелеривистиң кыштагларын, чагаглырын эзи кагбайн, ээлезивисссе.

Ниитизи-биле чаңчылдарны кижизидилгеге ажыглаар талазы-биле чер-черде эге базымнар кылдынып турарын, орта чоннуң сонуургалдыын чагаалар бадыткап турар.

Артык ХОВАЛЫГ.

Аас чогаалының кижизидикчи ролю

Чүс-чүс чылдар дургузунда национал бижик, өөредилгези чок чораан тыва улус кижизидилгениң байлак дуржулгазын аас чогаалындан ап чораан. Ол үелерде чоннуң угаан-бодал культуразы, моральдыг идеялары тургустунуп, кижизидилгениң хөй янзы арга-хевирлери хевирлеттинип келген. Ылаңгыя уругларның угаан-бодал кижизидилгезинге аас чогаалы улуг рольду ойнаан. Тоолдар, ырлар, кожамыктар, үлегер домактар болгаш аас чогаалының оон-даа өске жанрларында тыва улустуң улусчу педагогиказы өөредиглиг чаңчылдары калбаа-биле илереттинген. Бо дугайында улуг педагог К. Д. Ушинскийниң мынча дээн: «Төрээн черинге, дылынга, ажыл-ижинге, эп-найыралга чоннуң эчис күзелинден чараш чүвеге хандыдарынга улусчу педагогиканың дуржулгазы үнелеп четтикпес».

Эртем-билиглиг болгаш кижизидилгениң амыдыралга чугулазын тыва улус шаандан тура үнелеп кижи чүгле [illegible] дузазы-биле кижи болур деп санап чораан.

Аът болуру кулунундан,
Кижи болуру чажындан.
Сеткилдиң бичези херек,
Эртемниң улуу херек.

Улустуң аас чогаалының кижизидикчи күжү улуг. Уругларның сагыш-сеткилин серээзиринден, угаан-бодалының байлактарындан аңгыда, чонунуң эки чаңчылдары-биле, мөгү-бүдүжү-биле таныштырар. Сагынгыр чүвени дүрген билип алыр, чечен сөскүр кижилер амыдыралдың бергелеринге торулбас. Тоолдарда, ылаңгыя дириг амытаннар болгаш амыдырал дугайында тоолдарда билиг бээр кижизидикчи утка хөй. Ындыг тоолдарда кижизиг чаагай сеткилди мактап, кижилерниң аажы-чаңында четпес чүүлдерин — кара сагыштыын, алыксак-чииксээн, чалгаазын буруу шаап турар. Өскүс-оол, Багай-оол, Алдын Даңгына ышкаш чоннуң маадырлары боттарының угаангыр, сагынгыр, күш-ажылга ынак, эрес-дидим чоруу-биле дайлакчы дайзыннарны ажып тиилеп, ядыыларга дузалап, хосталганы чаалап ап турарында кижизидикчи бедик идеялар сиңниккен. «Ивек Соппа», «Чеди-Хаан сылдыс» чергелиг тоолчургу база тоолг чугааларда эп-найырал чок, кара сагыштыг чорук тарыны илередип, ынчаар чурттап болбас деп чүвени аныяк-өскенге билиндирип турар.

Күш-ажылга ынак, аңаа чаңчыккан болур кылдыр аныяк-өскенни кижизидери дүргее-ле кижиниң телептиг мөзү-шынарының хевирлеттинери ол.

Өттүнчек өөренир.
Өжеш өөнделевес.
Олутта олза чок.
Чыдында чыргал чок.

Бичии уругларны чажындан ада-иези шынчы, ак сеткилдиг, найыралдыг болур чорукка чаңчыктырып келген.

Уругларның улуг даа улустуң тывызыктажыры кижилерниң угаан-медерелин сайзырадып, дыл-домаан уран-чечен болдурар, чүвени дүрген бодаттарынга өөредип чораан. Чижээлээрге,

Ыдып ызырган,
Инээн мунган,
Тевезин четкен.

дээн тывызыкты мал ажылын билбес кижилерниң тывары берге. Ол ышкаш уругларның дыл-домаан сайзырадырынга дүрген чугаалар дыка дузалаар.

Аас чогаалының жанрларындан улустуң ырлары хөй янзы темаларның ужур-утказын илередип, уран-чечени-биле, лириктиг аян-биле, чараш аялгалары-биле сагыш-сеткилдиң өөрүшкүзүн, муңгаралын илередип чораан. Ылаңгыя оңай ырлары, оларның аялгалары хөглүг-даа, ыыланчыг-даа, уяранчыг-даа болгулаар. Сыгыт, каргыраа, хөөмей тускай күүселдези, аялгалары-биле болгаш чечен сөстерлии-биле кижилерниң [illegible] кээр. Хомус үнү кымны [illegible].

Тыва улустуң хөгжүм херекселинге оннаарын, ыяштан, даштан янзы-бүрү дүрзүлер чазаарын, уругларга [illegible] бот тывынгыр [illegible] оон-даа өске [illegible] шаандан бээр шаа-биле сайзырадып чораан.

Улустуң аас чогаалының кижизидикчи ужур-утказы совет педагогиканың бедик идеялары-биле байланчып турар. Кижиниң чуртталгазының үндезини күш-ажыл болур болгаш ол эстетиктиг кижизидилге-биле холбашкан. Уругларның эстетиктиг кижизидилгезинге кол рольду школа, литература кичээлдери ойнап турар. Башкыларның кол сорулгазы амыдырал-чуртталгага чараш, эстетиктиг чаңчылдарны шын ажыглап билир кылдыр өөредири болур.

Улустуң аас чогаалының сагыш-сеткил хайныышкынның талаларынга дамчыдып база чоннуң чаагай чаңчылдарынга аныяк-өскенни кижизидер талазы-биле эки ажылдарны чер-черде чорудуп турары өөрүнчүг-ле-дир харын. «Торгалыг» совхозтуң Культура бажыңынга болгаш школазынга аас чогаалынга, ылаңгыя улустуң ырларынга, тоолдарынга тураскааткан кежээлерни каш-даа удаа организастап эрттирген. Аңаа сураглыг тоолчуларны, ыраажыларны чалап, оларның дыңнакчылар база боттарының санал-оналдарын бергеннер. Ол ышкаш Тываның улустуң чогаалчызы С. А. Сарыг-оолдуң Бажыңмузейинде бо талазы-биле элээн хөй материалдарны чыгган. Ыраажыларның, тоолчуларның үнүн үн бижидер аппаратка бижиткен.

Улустуң аас чогаалының кижизидикчи ролюн бедидип, аныяк-өскенни чаагай мөзүге кижизидери чугула айтырыг.

Сюндюп ДОНГАК

Улус өөредилгезиниң тергиини.

Өвүр район.

ЧААГАЙ ЧАҢЧЫЛДАРНЫ — КИЖИЗИДИЛГЕНИҢ ХЕРЭЭНГЕ

КЫМ-ДАА КЫДЫЫНГА АРТПАС

Солунче бижип чорбаан мен. Ынчалза-даа үе бижиринче албадапты. Ону эргим номчукчу номчааш, биле бээр боор. Амгы ажык-чарлыг [illegible] ынаар даглар артында малчын кижи мен дээш, канчап амыр-тайбың өрүр боор.

Үе дынгаа дүрген эргеп-дир. Ампаа [illegible] ада-ием [illegible] берген-даа болза, кара баштыг оолдар, кыстары — салгалы артып калган. Оларның бисин кагтыр [illegible] берген. Олар уругларының уругларын кижизиди чорууруулар.

Бистиң кырганнарывыс эргиниң чаңчылдарын кагбайн чорунар деп чагып чораан. Малчын кижи болганымда, мени дүвүредип чоруур айтырыгны база чугаалап көрейн. Өгбелерниң мындыг чагыы бар: «бодунда чок болза, чонуңдан айтырып ал». Ам улустуң амыдыралы шыырак. Ынчалза-даа мен ийи аътты, беш инекти оорга алыстым. Кижи чүвезин албас деп чагыгны чүге сагывайн турарыл? Шаанда улус боттарынга дузалажыр, харылзажыр турган. Күжүр малчын чылдың бүгү эргилдезинде амыр-дыш чок ажылдап турда, хөй дозуп муңнаар чаңгыс аъдын оорлап аппаар деп чүү деп ындыг чүве боор ол?

Оорлардан аңгы малчыннарның бир халажыраар чүвези бар. «Төрел» бис деп алгаш, бир-ийи шил арага ходуннадып алгаш, хойлаар. Бербээн болза, харам дээш баар. Бир эвес ындыг-ла кончуг төрел болган болза, ийи-үш-даа хүн келгеш дузалашса. Кажаа кержени коптарыжып, сиген кесчип бээр кижи болза, чүге [illegible] канчап харамнанырыл?

Дотпаа ДЕМИР-ООЛ.

«Саян» совхоз.

АЖЫКТЫГ БОЛГАН

Мен Чадааның № 3 ортумак школазында өөренип турар мен. Бис 10 «а» класс 9 дугаар «б» класс-биле кады «Чаагай чаңчылдарны — кижизидилгениң херээнге» деп темалыг класс шагын эрттирген бис.

Бистиң класс шагы солун байдалга эрткен. Бирги кежээнге мендилежирин, чолукшуурун, ийиги кежээнге тыва улустуң аң-менге, арга-арыгга хамаарылгазын, үшкү кежээге байыр-наадым, шагаа, ситулаашкарга чүнү канчап турганын билгилеп алдывыс. Келем бүрүзүнге улуг кижилерни өттүнүп, кажык хап шыдыраалап турдувус.

База ол ышкаш тыва улустуң ырларын ырлап, тоолдап ол-бо аалдар кылдыр үстүп алгаш, кожамыктажып турган бис.

Рада ХОВАЛЫГ.

10 «а» класс.

ЗАВОД ЧАА, А ХООЧУЗУ — ЭРГИ

Эрткен чылдың октябрь 6-да бистиң солунувуска Шагаан-Арыгда хлеб заводунуң [illegible]

[illegible]

Кодур-оол ОЮН.

Чаңгыс аай политхүн

АЙТЫРЫГЛАР БОЛГАШ ХАРЫЫЛАР

Декабрь 28-те болуп эрткен политхүн эрттирип турар үеде чонну сонуургадып турар я[illegible] айтырыглар илереттинген. Оларның аразындан ниити чугула айтырыгны ылгап, орта удуртукчуларның харыызын моон адаанда парлаадывыс.

Амгы соңгулда кампаниязының чорup турарының дугайын чон сонуургап турар. РСФСР-ниң, Тыва АССР-ниң болгаш чер-чер Советтерининиң улус депутаттарының соңгулдаларының онзагай талалары чүл дээрзин орта белеткел кайнаар чоруп турарын Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң секретары В. С. КАЖИН-ООЛ тайылбырлаан.

Россия Федерациязынга ам мурнуӊе эрге-чагырганың чаа органы — улус депутаттарының съездизин тургузуушкун баштай айтыышкын. Депутат корпузунуң ниити составындан РСФСР-ниң Дээди Совединиң тургузуулар. Ол бодунуң иштинде Республика Чөвүлели болгаш Националдар Чөвүлели деп ийи деӊ-эргелиг палаталардан тургустунар. Моон алгаш көөрге безин, соңгулдалар мурнукузундан өске талаларлыг.

Ийиде, амгы соңгулда кампаниязының үезинде ССРЭ-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының үезинде шүгүмчүлелдиң алган соңгукчуларның округ хуралдары болбас.

Үште, РСФСР-ниң соңгулда талалы-биле чаа хоойлузунда улус депутаттарын хөй-нийти организацияларындан соңгуваар деп айтып турар. Ол организацияларның эргелерин күш-ажылчы коллективтерниң болгаш чурттап турар чериниң аайы-биле соңгукчуларның эргелеринге деңнээн.

Дөртте, ортумак тускай болгаш дээди өөредилге черлери бир-ле дугаарында боттарының кандидаттарын идип үндүрер арганы алган.

Мурнунда кылдынган частырыглардан, четпестерден чайлаары-биле чаа соңгулда хоойлузунда өске-даа өскерилгелерни, тодарадыышкыннарны киирген. Чижээ, болуп эрткилээн соңгулда кампанияларының үезинде депутатка кандидаттар бодунуң ажыл-чорудулгазынга деӊ эвес байдалдарга таваржып турган. Ону чайладыр сорулга-биле хоойлунуң тускай кезээнде РСФСР-ниң улус депутаттарынче кандидаттарның деӊ эргелиин магадылап турар. Депутатка кандидаттар оларны идип үндүрген үезинден эгелээш, соңгулда мурнунуң кампаниязынга деӊ байдалдарда киржир. Соңгулдаларга белеткелдер болгаш соңгулда үезинде кандидаттарның кайызынга-даа хомудаачыг эвес кылдыр соңгулдаларга үнер чарыгдалдарны чүгле күрүне күсели-биле чорударын тодараткан.

РСФСР-ниң Дээди Совединиң соңгулдаларынче 17 миллион рубль көрдүнген. Соңгулда комиссияларының, кандидаттарның болгаш бүзүреттирген кижилерниң ажылынче ол үнер. Моон мурнунда комиссиялар штадын, оларның турар чериниң дериин, өске-даа чарыгдалдарны бүдүрүлгелер, организациялар, албан черлери боттарынга ап турган. Ам бо бүгү дээш комиссия бодунуң [illegible] чарыгдал база ол хирe. а сургакчылаарынга акша — 160 рубль.

Ам болур соңгулдалар улуг политиктиг ужур-утгалыг болуушкун болгаш эде тургустунуушкунуң чорудуушкунуң, ниитилелди демократтаашкынга тодаргай, бoттуг базым болур.

Амгы үеде соңгулда кампаниязының чугула үе-чадазы — депутатка кандидаттарны идип үндүрери дооступ турар. Бистиң республикадан РСФСР-ниң ийи девискээр болгаш дөрт национал-девискээр округтарынга улус депутаттарынче 43 кандидат депшиттирген. Тыва АССР-ниң 150 округунда 295. Чер-чер Советтериниң 3000 округтарында 3782 кандидатты адаан. Соңгулдаларга белеткелдер демократтыг байдалда, чоннуң идепкейлиг киржилгези-биле эртип турар. Чаңгыс мандатта хөй кижилер кирип турар.

РСФСР-ниң алды округунга депшиттирген 43 кандидаттың 14 хуузу — ажылчыннар, 12 хуузу — херээженнер, а комсомолдан идип үндүргени шуут чок. Сан талазы-биле алырга, алды ажылчын, беш херээжен кижи. Тыва АССР-ниң улус депутаттарынче депшиттирген 295 кижиден чүгле 20-ы ажылчын ангы тө[illegible] алдаан херээженнер. [illegible] аныяктар. Ниити санга ажылчыннар ажылчын аңгы 13 хуу, херээженнер 20 хуу, аныяктар 5,4 хуу. Каа-Хем, Пий-Хем, Өвүр районнарда аныяктар дан чүгле чаңгыс-чаңгыс кижини депшиткен. Студентилерден чаңгыс-даа кандидат чок.

Чер-чер Советтеринче 3782 кандидатты адаан. Оларның 43 хуузу херээженнер, 27 хуузу ажылчыннар, 12 хуузу комсомолдан депшиттирген кандидаттар. Тыва АССР-ниң улус депутаттарының 130 мандадынче республика болгаш район чергелиг 93 удуртукчулар, 19 совхоз директорлары кордап турар.

Хоойлуда соңгулдаларны соңгулда комиссиялары организастаар деп айыткан. Ынчалза-даа бо чугула кампания үезинде Советтер, ооң күүскомнары кыдыынга артпас ужурлуг. Советтерже эде тургустунуушкуннуң ёзулуг талалакчылары кирген турарын соңгукчуларга билиндирери чугула. Кандидаттарның эрге-дужаалы, мурнуку ачы-хавыялары эвес, амыдыралчы идепкейлиг туружу, социал-экономиктиг айтырыгларны херек кырында боттандырып шыдаар харысалгалыг, дидим, чүткүлдүг талаларын колдадыр болза эки. Соңгулдаларның деннели соңгукчуларның туружундан, идепкейинден, тургустунган байдалды билиринден база хамааржыр. Идепкей чок болгаш тоомча чок чорук кыдыындан хайгаарал таарышпас.

Совет ниитилелдиң революстуг чаартылгазының чугулазынга ханы бүзүрелдиг, ол дээш боттарының бүгү күжүн бээринге белен болгаш берип-даа турар принциптиг турушттуг кижилерни соңгукчулар депутатка кандидат кылдыр адап турар. Борта чүгле анаа күүседикчилер эвес, угаазылалдыг бодап билир, күрүне деңнели-биле дидим, харысалгалыг хөделип шыдаар, чаа ёзу-биле өөренип, байдалга боттуг үнелелди берип, айтырыгларны тодаргайы-биле шиитпирлеп шыдаар аргалыг кижилер херек.

«ССРЭ-ниң улус депутаттарының эргелери» деп ССРЭ-ниң Дээди Совединиң хүлээп алганы Хоойлуда улусчу депутаттың эргелерин болгаш хүлээлгелерин долузу-биле айыткан. Бүгү деңнелдиң депутаттары ол документини удуртулга болдурар ужурлуг. Чаа депутат корпузу кандыг болурул, кандыг Советтерни хевирлеп турар бис, РСФСР-ниң болгаш Тыва АССР-ниң Дээди Советтериниң болгаш чер-чер Советтериниң моон соңгаар ажылы кандыг болурул дээш айтырыглар тургустунуп келир. Кандыг депутаттарны соңгуп алыр бис, ажыл ындыг болур деп харылап болур. Ынчалза-даа мында айтырыг оон ханы.

Соңгулда кампаниязының үшкү чадазынче кирип тура, ССРЭ-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының үезинде кылдынган частырыгларны катаптагас болза эки. Ажылчын аңгының, херээ[illegible]

Кол негелде болза, хоойлуну хажытпазы, ында көрдүнген демократчы чүүлдерни долузу-биле ажыглаары, бедик медерелдиг болгаш харысалгалыг чорукту удуртулга болдурары.

Ам депутатка кандидаттарның соңгукчулар-биле ужуражыышкыннары, оларны пропагандалаар ажыл эгелээр. Бо ажыл үезинде соңгукчулар дыка хөй шүгүмчүлелдиг саналдарны чугаалаар, оларны бүгү деңнелдиң Советтери, депутаттар кичээнгейге алыр апаар. Ам болур соңгулдалар демократияга шылгалда болгаш политиктиг эде тургустунуушкунуң чугула үе-чадаларының бирээзи болур.

Алдан-Маадыр аттыг республика музейин кажан, каяа тудары деп айтырыгга Тыва АССР-ниң Культура комитединиң даргазы **Б. Д. Байыр-оолдуң** харыызы: Бо талазы-биле солунга дискуссия чоруп турган. Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлели 1989 чылдың январь 4-те үндүрген айтыышкынында ёзугаар айтыңы өөренип көөр-биле комиссияны тургускан. Хандыр өөренип көргенинин түңнелинде, комиссия оон Анысын тургузар дээш акшаны тургузар [illegible] чарыгдалды [illegible].

Чер ниитиниң сугларын орта урнук халдатпас, ышкаш херээр артар. Ук айтырыгны хоорай Совединиң сессиязынга ийи удаа чугаалашкан. Хойнун бадылааны-биле комиссияның шиитпирин ол херээр ханылаар. Музей тудуу 1991 чылда эгелээр.

Чижек кылдыр алырга, [illegible]

АМ-ДАА ЯДЫЫ БАЙДАЛДА

Профэвилелдерниң ВДФСО Тыва область чөвүлелиниң спортчу клуву тургустунгандан бээр дөрт чыл чеде берген. Ооң баштайгы кол ажыл-чорудулгазы хостуг хүреш ча адары, [illegible] спорт [illegible] [illegible] спортчулары [illegible] ССРЭ, РСФСР-ниң болгаш профэвилелдерниң ВДФСО бүгү-эвилел чөвүлелиниң шилиндек командаларынга кежигүннер четчелеп чорудары турган.

Спортчу клубка 1989 чылда, оон кол ажыл-чорудулгазындан аңгыда, спорттуң өске-даа хевирлеринге республика маргылдааларын эрттирер хүлээлгени база [illegible].

Бо чаа чылдың баштайгы [illegible] спортчу клубтуң эрткен чылдагы чорудулга ажылының түңнелдерин үндүрүп болур.

Спортчу клубтуң эрткен чылдагы календарь планын ёзугаар спорттуң 15 хевиринге 20 маргылдааны эрттирер, спорттуң өске хевирлериниң талазы-биле зона, Россия, бүгү-эвилел болгаш делегей маргылдааларынга 18 удаа киржип [illegible] чылда алыры көрдүнген.

Бир эвес эрткен чылдың баштайгы чартыында бистер календарь планың мурнунче [illegible] [illegible] болдувусса, ийиги чартык чылда ону шуут күүсетпейн барган бис. Ол чүнүң-биле холбаалыг болганыл?

Кол чылдагааны — акша-хөреңгиниң шуут чок болу бергени. 1988 чылда профэвилелдерниң ВДФСО Россия чөвүлели бистиң чөвүлеливисче 150 муң рубль үндүрүп берген. Ол акшаны өөредилге-спорт ажылын чорударынга болгаш спорт инвентарь садып алырынга чарыгдаар хереглээр-дир. А 1989 чылдың бирги чартыында чүгле 50 муң рубль алган бис. Ооң-биле холбаштыр чылдың ийиги чартыында республика чергелиг чамдык маргылдааларны эрттирбейн барган бис. А чамдык маргылдааларны Тыва АССР-ниң Күрспорт комитети-биле кады дугуржулга ёзугаар эрттиргиледивис.

Спортчу клубтуң чагыргазында Кызыл хоорайда, Улуг-Хем районунуң Хайыраканда, Мөңгүн-Тайга районунуң Мугур-Аксы суурларында уругларның спорт школалары хаара туттунган. Ында хостуг хүрештиң, ча адарының, бокстуң салбырлары ажылдап турар. Ол школаларда 2020 өөреникчини 22 тренер башкы кижизидип, оларга күш-дамыр дадыгылдышкынын берип келген.

Бо эрткен үелерде спортчу клуб хостуг хүрешке спорттуң алдарлыг мастери [illegible] белеткээн. Ол аттыг Александр [illegible] [illegible] [illegible] Бир ийи делегей чергелиг спорт мастери атка төлептиг болган. Ооң ады — Елена Тутатчикова. Хостуг хүрешке ча адарынга, бокска ССРЭ-ниң 13 спорт мастерин белеткээн.

Эрткен спортчу сезонда ча адар талазы-биле ССРЭ-ниң шилиндек командазының кежигүнү Елена Тутатчикова [illegible] түңнелдерни чедип алган. Елена «Вечерние стрелы» деп [illegible] делегей маргылдаазынга киришкен, команда аайы-биле хүрэр медальдың эдилекчизи болган. Душанбе хоорайга болган Бүгү-эвилел маргылдаазынга [illegible] түңнелди көргүскен. ССРЭ-ниң кубогун чаалап алган командада ол база кежигүн.

Орлан Моңгуш — ССРЭ-ниң спорт мастери, хостуг хүрешке ССРЭ-ниң шилиндек командазының кежигүнүнге кандидат. Ол ССРЭ-ниң шиилгe чемпионадынга киришкеш ийиги, а чемпионадынга киришкеш алдыгы, а Минск хоорайга болган делегей маргылдаазынга ийиги черни алган.

Сезон төнчүзүнде РСФСР-ниң алдарлыг тренери Евгений Тутатчиковтуң өөреникчизи Таңды районда Сосновка ортумак школазының тоску классчызы Татьяна Колева эки түңнелдерни көргүскен. Таджик ССР-ниң Душанбе хоорайга чурттуң эң шилиндек ча адыкчыларының маргылдаазынга профэвилелдерниң ВДФСО-нуң Бүгү-эвилел чөвүлелиниң аныяктар командазының составынга киришкеш, ол ийиги черни ээлевишаан, ССРЭ-ниң спорт мастери атты чедип алган. Ол ССРЭ-ниң аныяктарының шилиндек командазының составында кирген.

Ча адарынга, хостуг хүрешке, бокска сундулуг перспективтиг аныяктар хөй. Оларга С. Конзай-оол, А. Адыг-Тюлюш, Ч. Моңгуш, С. Саликова, М. Моңгуш, В. [illegible], Р. Хертек болгаш өскелер-даа хамааржыр. Олар Россияның шилиндек командаларының составынче кире берип болур аргалыглар.

Таарымчалыг бүгү-ле чүүлдери чок спортчу баазалар[illegible] болза-даа Улуг-Хемде Хайыракан суурнуң уругларның спорт школазының база РСФСР-ниң алдарлыг тренерлери Е. Тутатчиков, В. [illegible] ССРЭ-ниң болгаш РСФСР-ниң шилиндек командаларынга [illegible] [illegible] боттарының [illegible] спорттуң сайзыраарының херээ дээш [illegible] чоруур кижилер-дир.

Тренировканың үре-түңнелдиин чедип алыр болза, бедик деңнелдиң маргылдааларынга чедиишкинниг киржир дээр болза, доктаамал болгаш тоттур чемнеттирери ажыктыг дээрзин бүгүдеге билдингир. Ынчалза-даа хүнде сеңа-ла чаңгыс катап 2 рубль өртектиг чемни [illegible] уругларның спорт школазының дугайында чүүлде 4 рубль өртектиг чемни мында сагындырбайн тур мен. Бистиң билдингир спортчуларывыска [illegible] уруглуг болдувусса-даа, [illegible] [illegible] чок болганындан [illegible] кылдыр шаавыс чок болу турар бис. База-ла ол-ла чылдагаан-биле эрткен чылын ийи шынарлыг инвентарь садып ап шыдаваан бис. Республиканың шилиндек командаларының кежигүннериниң хамааачок, бистер ээлдик уругларның спорт школаларының өөреникчилеринге безин негиртер идик хевивис чок. Эрткен чылдың август айда Москвага болган бирги ажылчын Спартакиадага киришкилер-биле эккарап дээш профэвилелдерниң ВДФСО-нуң область чөвүлелиниң шилиндек командазынга арай деп-ле спортчу идик хеп тып берген бис.

Кызыл хоорайда ээлдик уругларның спорт школазының өөреникчилери Кечил-оол биле Бухтуев кудумчуларының подвалдарының ээлдеринде тренировка эрттирип турар. Ында кичээлдеринге таарымчалыг байдалдар чок, вентиляция ажылдавайн турар. Бо подвалдарда бистиң бичии спортчуларывыс ам 10 чыл хире кичээлдеп турар. Хөй-хөй бүдүрүлгелерниң болгаш организацияларның бот-орулга-чарылгаже болгаш бот-акшаланыышкынче массалыг шилчилге үезинге чедир хоорайның № 2, 3 бүдүрүлге-чуртталга ажыл-[illegible] [illegible] чугаа бодааш [illegible] материалдары-биле бисче дузалап турган болза, ам соолгу 2-3 чылда шуут ындыг эвес апарган. Харын-даа олар бистерден аренда төлевирин дииш эвес түңнү тыртып ап турар болу берген.

Бо айтырыг талазы-биле Кызыл хоорку[illegible] комунуң [illegible] оралакчызы Н. Л. Верхотуровага болгаш [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] удаа [illegible] [illegible] [illegible] нар: «Бир-тээ ында кичээлдер эрттирип турар болганыңарда, сеттелгени боттарыңар кылып алыңар».

Бир эвес ол подвалдар профэвилелдерниң ВДФСО-нуң область чөвүлелиниң балансызында турган болза, ынчан ындыг чугаа үнмес турган ийик. Ынчалза-даа бистер ол подвалдар дииш аренда төлевирин берип турар болгай бис. Төлевес болзувуса-ла, оларны кооператорларга бериптер бис деп база турар. Мында байдалдар таарымча чок-даа болза, ол подвалдарда бистиң уругларывыс спортчу баштайгы базымнарыв кылып, кичээлдеп турар деп чүвени утпаавысса чүл?

Улуун киириштирип турган тудары-биле кылып турар профэвилелдерниң ВДФСО область чөвүлелиниң ийи спорт залын «Тыва тудуг» девискээр тудуг каттыжыышкыны бо чылын ажыглалга киириптеринге илеглеп турар бис. Таңды районунуң Сосновка суурда ча адар талазы-биле филиалда болгаш Улуг-Хем районунуң Хайыраканда ээлдик уругларның спорт школазында ажыл-херек база ындыг-ла кончуг эки эвес.

Республикада ам улуг спорт организацияларының бирээзи болур профэвилелдерниң спорт ниитилелиниң ажыл-чорудулгазы чүгле бедик мергежилдиг спортчулар белеткээр сорулга-биле кызыгаарланмайн турар. Чурттаныы чоннуң хөй кезиин күш-культура болгаш спортка хаара тудуп, Тываның ажылчы чонунуң кадыкшылын быжыглаары оон кол сорулгазы болур.

Акша-хөреңги чок, чүгле сес-биле, кыйгырыг-биле, доктаадал-биле ажылчы чонну бистер спортче хаара тудуп шыдавас бис.

Профэвилелдерниң хөй-хөй ВДФСО район чөвүлелдери ядыы байдалда болгаш арттырышаан, боттары [illegible] ажылдап турар болганда республиканың хөй аймак-агыйларда, кудумчудалырларда [illegible] [illegible] [illegible] турар. Ындыг болгаш райчөвүлелдерниң агар санында чаңгыс-даа кепеек чок. А ындыг-даа болза, маргылдааларны эрттирер апаар. Районнуң шилиндек командазы спорттуң кандыг-ла-бир хевиринге республика маргылдаазынга чамдыкта киржир безин аргазы чок болу бээр. Акша четпезин хайы-биле ындыг. Ол анаа, эки чүве-дир бе?

Профоблчөвүлел биске дугаалы хире-шаа-биле чедирип турар. Ынчалза-даа ол чүгле ажыл төлевирин үндүрүп бээри биле илергейлеттиниң турар. 1990 чылдың бюджеди ёзугаар өөредилге-спорт ажылынга ниитизи-биле 22 муң рубль тускайлап берген. Бо чылдың январь 1-ден эгелеп, профэвилелдерниң ВДФСО-зунуң 50 муң рубль ажыл төлевири фондулут аппарадының штады, тренер кадрлары кызырлыр. Профэвилелдерниң ВДФСО область чөвүлелиниң тургустунуп келгениден бээр штат кызырылгазы ам ийи удаа болуп турары ол.

1990 чылдың спортчу хемчеглерин эрттирериниң календарь планын тургускан болгаш оларны эрттирериңге чарыгдаар 94 муң рубльди тускайлаан. Ону канчаар шингээдирил? Бо айтырыгга харыы мындыг. Курлавырлардан бодап тыпкаш, бот-орулга-чарылгаже, бот-акшаланыышкынче шилчип алыңар. А канчаар? Профэвилелдерниң ВДФСО область чөвүлелиниң балансызында спорт дерилгелеринден чаңгыс-ла «Хүреш» стадиону бар боол турар. Ол ам септелгеде. Ооң чылда киирип алыр орулгазы — 15 муң рубль. Ону бистер арай деп-ле күүседип турар бис. Бир эвес бо чылын спорт-эт-сеп лотереязын ийи удаа эрттирерин биске чөпшээрээр болза, ынчан база эки ле харын. Оон 40 муң хире рубльди киирип ап болгай. А артканы 40 муңну кайыын алырыл? Эрткен чылдың декабрь 26-да эрттирген сөөлгү лотереязындан кирген орулга-биле календарь планында көрдүнгенин ёзугаар бистер область чергелиг 3 маргылдааны эрттирер болгаш шилиндек спортчуларывысты республикадан даштыкаар болгаш 2-3 маргылдаазынче чорудар аргалыг болур бис. А ооң соонда канчаарыл?

Вячеслав КАРА-ТОНИЗУТ,
Профэвилелдерниң ВДФСО Тыва область чөвүлелиниң даргазының оралакчызы.

Номчукчунуң бодалы

ШИИТКЕЛ ЧИИК-ТИР

Эрткен чылдың кыжынында Барыын-Хемчик районнуң «Барлык» совхозтуң төвү Саадак-Терек суурнуң клувунга районнуң улус судунуң үнүүшкүннүг ажык суду болган. Аңаа элээн аар кем-херек үүлгеткеннерниң херээн көөрү-биле суд составы чыглып, хомудалдыг-даа, когаралдыг-даа кижилер чыглып келген. Баштайгы суд чорудулгазынга РСФСР-ниң Кеземче хоойлузунуң 103 чүүлү-биле буруудаткан Николай Достайович Ооржактың буруудап турар дүрүм чүүлү дээрге, юридиктиг ёзу-биле көөр чүве болза, ооң холундан өлген кижи чогуш-содаа ужурундан бижектеткеш, [illegible] чыткаш, өлүмче кирген деп турар. Херектиң материалы-биле херечилерниң өчүктерин дыңнап олурарга, дерзии үүлгедикчи эжин олла черинге олурүп кааш, ооң соонда ону чажырып, кымга-даа билдиртпес сорулга-биле [illegible] сөөртүп каапканын бадыткап турар.

Мээң бодалым-биле алырга, [illegible] үүлгедикчини РСФСР-[illegible] Кеземче хоойлузунуң 102 чүүлү-биле дерзии үүлгедиг дээш буруудадыр турган. Ол ындыг үүлгедигни кылырының бүдүүзүнде ниитилелге таарышпас байдалды тургузуп, бодунуң бажынга кылымал араганы хайындырып, ужур-дүржок чорукту кылганы билдингир ышкажыл.

Н. Ооржак 1973 чылда шииттиргеш, шенелде-биле 3 чыл ажыг үеде үнүп келген. Шенелде дээрге, кеземчениң база бир хевири. болурун хоойлуда дүрүмчүткен хирезинде, чер-чериниң эрге-чагырга органнары, хөй-нийти организациялар оларже кошкак кичээнгей салып, хыналданы сула чорудуп турар. Ынчаар шииттиргеннерниң даңзызы чүгле суд органнарында шыгжаттынып чыдар. Ынчангаш оларны хайгаараар чүве чогу-биле, бажы эъттенгениниң херечизи үстүнде костүп турары ол.

Ол-ла судка РСФСР-ниң Кеземче хоойлузунуң 104 чүүлү-биле хамаатылыг Анай-оол Хомушкунуң херээн көрген. Ол когаралга таварышкан кижини аар бижектээни-биле буруудаттырган. Ынчалза-даа ону чүгле 3 чылда [illegible] казып шииткен. Шак мындыг соок чепсек ажыглаар чоннуң дайзыннарын черле чүге чиик-биле шиидип турарыл?

Судту ажык-чарлыы-биле кылып турарын сөөлгү үеде аллаан чурумчутса-даа, онаар ыланы, ооң үүлгедиин хандыр бодаза чогуурун хоойлу органнарындан негезе эки.

Сарыглар СЕРИН-ООЛ,
Пенсионер.

ГРУЗИН ССР. Грузин совет шүлүкчү, Социалистиг Күш-ажылдың Маадыры, Руставели болгаш Джавахарлал Неру аттыг шаңналдарның лауреады, хөй-ниитиниң көскү ажылдакчызы Ираклий Абашидзе 80 харлаан.

И. Абашидзениң шүлүк чогаалдарының шынчызын, философтуг утланыышкынын, хамааты соруктуг киришкинин номчукчулар магадап турар. «Руставелиниң изи-биле» деп ооң ному — «Пар кежинде маадыр» деп шүлүглелдиң шыдаранғай автору Шота Руставелиниң амыдыралының, өлүмүнүң болгаш өлүм чок чоруунуң дугайында соруктуг киришкинниг ыры-дыр.

Ираклий Абашидзениң чогаалдары бегүн чурттап турар, даарта болгаш ко-зээде чурттаар.

ЧУРУКТА: лириктиг шүлүктериниң чалаттынып турары.
М. ДАТИКАШВИЛИНИҢ фотозу.
(СЭТА-ның фотохрониказы).

ЛИПЕЦК ОБЛАСТЬ. Елецкиниң медицина дериг-херекселдериниң заводунда чаа цехтерни немей ажыткан. Оларның бирээзинде карак шилдерниң хоозун бүдүрүп турар. Аңаа бо чылын 8 млн. кезек ындыг продукцияны бүдүрер планнаттынган.

Цехтиң ажылында бир онзагай чүүл болза кижилерниң хууда чагыгларын хүлээп ап турары болур.

ЧУРУКТА: цехтиң мастерлери (солагай талазындан): Марина Чурсина, Александра Зотова, Елена Путятова, Галина Фаустова, Надежда Морозова.

СЭТА-ның фотозу.

Моолдан медээлер

ХООЙЛУ КҮШТҮГ БОЛГАН

Моолда чер ниитиниң байлаанның дугайында хоойлу күштүг болуп кирген. Ону хүлээп алыры чугула апарган. Моолда ам бо хүннерде алдын-даштың болгаш өске-даа 200 ажык казымал байлактары үлешпүрде ажыглаттынып турар. Үнелиг болгаш ховар металдар, дустар, үнелиг даштар, тудуг материалдарын бүдүрериниң минералдар чиг эт [illegible].

[illegible] байлактарны [illegible] тускай [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] болуп турары чүртка ажык-тыг болган.

ЧОННУН САН СОСТАВЫ БОЛГАШ ПЛАННААШКЫН

Ам бо хүннерде МАР-да күш-ажылдың курлавырларын ажыглаарын экижидер айтырыг чиди-биле тургустунуп, чаа ажылчын черлерин тургузары болур.

Чоннуң санныг чизези[illegible] үезинде (1989 чылдың январь) 27.5 муң кижи ниитилелге ажыктыг ажылга хаара туттунмааны тодаттынган. Сол түңнелинде оларны ажылга тургузар хемчеглер алдынгандан. 12,6 муң кижини [illegible] [illegible]

Чаа ажылдаар черлерни тыварын күрүнениң капитал салыышкынының күсели-биле тывары көрдүнген. Ол ышкаш бүдүрүлгелерниң иштики курлавырларын долу ажыглаарын, кооперативтерни болгаш хамаатыларның хууда күш-ажыл чорудулгазын сайзырадырын, чаа ажылдаар черлерни тургузарын кол үндезин кылдыр санап турар.

ХӨӨРГЕЛЕР ДЕЛГЕЛГЕЗИ

Улан-Баторда Күрүне музейиниң [illegible]камырындан шилип алган эрги шагның таакпы хөөргелериниң делгелгезин организастаан. Ында 100 чыыг ховар чогаа[illegible]

тар. Ол үениң болуушкуннарының үе-шаан айыткан. Эрткен үениң таакпы хөөргелери ооң ээзиниң онзагай эдилели болуп, оларның кайы-бирээзи эр кижилерге кол хамаарылгалыг, ээзиниң чоргааралы болуп чораан. Хөөргелерниң хевири бөдүүн, боду бүткен чараш даштардан шеверлеп кылган.

Күрүне музейиниң фондузундан он хөөрге амгы үеде ГФР-де Моолдуң этнографтарының болгаш чоннуң чогаадыкчы ажылының делгелгезинде.

«МОНГОЛ АДУУ» НИИТИЛЕЛИ

[illegible]

ционал чаңчылдарның аъттарга хамаарылгазын камгалаар, чылгычыларның аргадуржулгазын нептередирин бодунуң мурнунда кол сорулга кылдыр ол ниитилел салып турар.

Чамдык аймактарда болгаш сумуларда ниитилелдиң филиалдарын тургускан. Моолдуң булуң бүрүзүнден штабтың бажың адресинче породалыг чарыштырар аъттарны, акша шилчилгелерин, чылгычыларга аъткa хереглээр национал дериг-херекселдерни чорудуп берип турар. Ниитилелдиң кежигүннери 400 кижи чедип, оларның иштинде даштыкы кижилер база бар.

[illegible]

(Моол парлалга — ПМА).

БИСТИҢ КАНДИДАТТАРЫВЫС

Демократия, ажык-чарлыг чорук кенгерен орар амгы үеде соңгукчулар боттарының депутаттарының кандидаттарынга ынанып болгу дег улуктарны шилип ап турары ам кымга-даа чажыт эвес. Кызылдың Ленин № 9 соңгулда округундан Тыва АССР-ниң улус депутадының кандидадынга бүрүткеттирген алды кижиниң аразында Кызылдың педагогика институдунуң студентилериниң профэвилел комитединиң даргазы Алдын-кыс Темир-ооловна Конгар база кирип турар. Бо округта шилиир алдыларның аргазы соңгукчуларга ылап-ла улуг. Мында культура, эртем, улус өөредилге талазының кижилери болдаан. Оларның бирээзи черле тиилеп үнери албан.

Педагогика институдунуң студентилериниң профэвилел комитединиң даргазынга хостаткан кижини ам соңгуп ап турар апарган-дыр. Чүге дээрге студентилер саны хөй. Эрткен чылдың майда дөрт кижиниң аразындан Алдын-кысты соңгааны база ужурлуг болбайн аан. Ол боду бо институттуң биохимия факультедин дооскан. Кафедрага ажылдап арткан турган. Шыырак студент бооргa, кедизин бодаан болбайн аан. Өг-бүлелиг, бичии кижизиг апаргаш, кафедрадан профэвилел ажылынга келген. Ол ажыл чиик бе, ынчаш? Берге. Студентилерниң социал камгалалдыг чоруун экижидеринге улуг хуузун киирер-ниң кузели-биле ол мында ажылдай берген.

Институт дооскаш, үр-даа болбаан аныяк кижиде узун намдар-даа каяа турарыл. 27 чыл бурунгаар Тес-Хемниң Ак-Эрик суурга Варвара, Темир-оол Монгуштарның өг-бүлезинге төрүттүнген. Өг-бүлезиниң ээзи Конгар Валерий Николаевич ИХМ-де ажылдап чоруур, а бичии оглун пенсияда кырган-авазы, алдарлыг артист Хүргүлек Байыскылановна карактажып турар. Кырган-ава, кырган-ачалары шупту мында, Кызылда чурттап турар болгаш, аныяк өг-бүлениң бүт кырынга турарынга дузалыг дээрзи чугаажок. Ол база ажылынга дуза-дөмек болур-дур.

Кызылдың педагогика институду дээди эртемниг башкы кадрлар белеткээр кылдыр ажыттынгандан бээр үжен дөрт чыл чедип турар. Дээди эртемниг башкы кадрларның баштайгы үндүрүлгезин кылгандан бээр келир чылдың чайынында үжен чыл болур-дур деп ыштимде шүүштүрүп бодап ордум. Чүге дээрге бодум ол үндүрүлгеге-биле кады дооскан мен. Институт дооскаш Ак-Эрик суурга ажылдап турган баштайгы чылымда Алдын-кыс чаа төрүттүнүп турган чорду. Республикага билдингир хоочуннарның бирээзи чораан кырган-ачазы — Ооржак Чадамба ынчан анаа колхоз даргалап турган чүве.

Бо чылдарда институдувустуң материалдыг баазазы ол үеге бодаарга чаартынганна болбайн аан. Өөренир, чурттаар корпустар хире-биле бар-дыр. Ынчалза-даа амгы бо үениң негелдези-биле алырга, база черле четпейн сыңышпастаан. Ону билбес кижи чок. Алдын-кыс-биле чугаавыстың кол темазы-ла ол болган. Хоорайның чоок талазында студентилер хоорайы турар черде өөредилге корпузунуң тавааны салырының кырында келген-дир. Ол кончуг эки-дир, тудуг-суур өзүп мандызын-на деп күзээр-дир мен.

СТУДЕНТИЛЕРДЕН ТӨЛЭЭЛЕТКЕН

Бир-тээ, студентилерниң емүнээзинден депутаттың кандидадынга депшиттирген-нерниң аразында кирип турар кижи болганда, Алдын-кыс Темир-ооловнаның сагыш-сеткилин чүү хөлзедип турарын сонуургап, чугаалажып көрдүм. Студентилер профкому ажыл-херээн дем-биле чорудуп-ла турар. Аңгы-аңгы секторлар аайы-биле үстүп алгылаан. Кол-ла чүүл — студентилерниң социал айтырыглары. Чүге ындыг болбас деп. Студент дээрге база-ла амыдырал - чуртталгазынга, кадыкшылын камгалаарынга, дыштанырынга сонуургалдыг хамааты, келир үениң специализи-дир. Ону өөредип кижизидеринге, аажы-чаңын, культуразын хевирлеп тургузарынга башкы кадрлардан аңгыда, өөредилге чериниң хөй-ниити организацияларының, оон иштинде профкомнуң, киржилгези улуг. Социал айтырыглар-ла дижип-за, чүнү кылырын, кандыг программа-биле канчаар ажылдаарын ол төлевилеп кылып алган. Ол чүгле бодунуң институдунуң студентилериниң дугайын бодавайн, хоорайның өске-даа студент, сургуулдарының айтырыгларын база бодап турар, ындыг болур ужурлуг-даа. Ол коп-чуг шын.

Чүгле депутатка соңгударын-на бодап, ону манап орар кижи деп бодаванар. Профком даргазы кижи болгаш, ылаңгыя студентилерниң чурттаалга байдалдарын экижидериниң айтырыгларын кичээнгейниң төвүнде тургускан. Интернационал кудумчузунда 20 дугаар бажыңда улуг ниити чурттаалга бажыңының келир частан эгелеп капитал септелгезин чорударын институттуң удуртулгазы планнап көрүп турар. Бо ажылга аки киржилгелиг болур. Үе-дүпте септеп дериивээниниден, ол ышкаш эдилелдиң база четтейиндеп хөглерээн бажың-дыр. Септелгени бо чылын, эрте эгелевес болза, күске чедир дүрген доозуптары база бергедээр. Студентилерни кайнаар киириптерил. Хоорайныч удуртур органнарының дуза-деткимчези чугула апаар.

Бо общежитиеге студентилер столоваязын база ажыдар. Берге айтырыг — делгерилге: соодулга агрегаттары, плиталар. Общежитиеде мебель аймаа мырыңай чок, бары кончуг эрги [illegible]. Фондулар, лимиттер чедишпес. Бо айтырыгны республиканың чамдык удуртукчуларының деткимчези-биле чедир шийтпирлеп-даа, олар база ажылдап-ла турар. Манаар-ла апаар.

Педагогика институдунда 1400 ажыг кижи өөренип турар. Студентилерниң чүгле 65—70 хуузу ниити чурттаалга чери-биле хандыртынган. Эрги аэропорт чоогунда бичии бажыңда өг-бүлелиг каш студент чурттаан. Суворов кудумчузунда бичии каш бажыңда саммарлашкан чурттап турарлар база бар. Төрелдеринде, ол ышкаш бажың хөлезилеп чурттап турарлар эвээш эвес.

Студентилерниң медицина хандырылгазын алыр болза, шак амчыгы бир чаа поликлиникада, а общежитиеде хензиг ээлде дыш аймаа, чиңгир эмнер чер бар. Шынзылгаа болза, байдалдыг эки-даа эвес бис болбайн аан. Студентилерниң аразында кадыкшыл эминдер уунуг улус база хөй-ле болгай. Дыштанылга черлеринче баар путевкаларны профкомга база бериилге турар. Ылаңгыя Чер ортузу далай чоогу дээш, өске-даа сураглыг черлерже безин. Өртек улуг болуп келир. Ынчап кээр орта олче колдуунда тыва студентилер шоолут барбайн баргылаар. Материалдыг хандырылгазы шыырак улус чоруур. Черле ынчаш тывалар бистерде база шала чүве эскербес, херекке бодавас чоруктар кончуг хөй. Келир үениң башкыларынга ынай-боор баары, солун черлер-биле таныжып алыры чугула-дыр. Билиг хандыргаар, хөйнү билип алыр болгай. Амыдыралчы дуржулга бедидир.

Бот-башкарылга, бот-хандырылга айтырыгларын студентилер ортузунга дидим нептередирин чоорту өөренип көөр деп турар. Бузурелдиг база харысаалга үндезилеттиннер деп бодаар мен. Аныяктарда айтырыглар хөй, оон дөгерезин маңаа айтып, сайгарары домей-ле болдунмас.

Материалдыг хандырылгазы четчей, өскүс студентилерже профкомдан онза сагыш салып турар. Оларга көрдүнген акша-хөреңги-даа хиреинде бар. Профком ону чогумчалыг тыгсып, таарыштырып турар. Пединститутта 70 ажыг бүдүн өскүс студент бар болду. Чартык өскүстер, хөй уруглардыг өг-бүлелерден кижилер база хөй. Өскүстерге материалдыг дуза [illegible] ажылдап турарын Алдын-кыс Темир-ооловна чугаалап орду. Өскүстерге чемнениринге түңнүг талоннарны база бээр. Ай санында бээр акша база бар. Өгленип-бажыннарга база акша дузазын көргүзер ужурлуг.

Материалдыг дуза фондузунуң байланнышдары чугула деп депутатка кандидат санап турар. Чүгле өскүс эвес, өске-даа айыг талазындан хандырылгазы четпес студентилер хөй. Оон аңгыда арбу-лашкыг амыраан студентилерге уругларын бо хоорайда эмнелгелерже тургузары. Берге, чүгле ниити эвес дээр студент кижи [illegible] манаарын! Ынчангаш бо айтырыг чугаалан ажыл херекче шиитпирниң аргазын дилээр сорулгалыг. Кижи бодап көөрге, чер-чер Советтеринче, Дээди даа Советче депутаттарын мандидаттары бисте хөй. Олар шупту тус бүрүзү программалыг ажылдавас-даа болгай. Ынчанган төлээде дем-биле ажылдап турган, ниити эчис сорулгалыг айтырыгларны идип үндүрүп турган, аныяктарның ниити культура байдалы, улус өөредилгези болгаш аныяктар, кодээ школа дээн чергелиг кол-кол өзек чүүлдерни кичээнгейге алза эки болуру чугаажок. Оон аңгыда девискээр аайы-биле программаларны чуртталга өске черлерже ажылдап кылып турар болгай.

Тыва АССР-ниң Дээди Советинге Ленин № 9 соңгулда округундан улус депутадының кандидадынга бүрүткээн Кызылдың педагогика институдунда студентилериниң профэвилел комитединиң хостаткан даргазы А. Т. Конгар-биле үстүнде айтырыгларның дугайын чугаалашкан бис. Бодунда черле [illegible] айтырыгларның [illegible] бакылап көрүп турар, орлап-шоваа. [illegible] социал амыдыралы дээш [illegible] кижи-дир деп [illegible].

Болуймаа ДИРЧИН.

ЧУРУКТА: А. Т. Конгар.

О. ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

БАЗА БҮЗҮРЭЭР БИС

Ажыл-биле чугаалаарга, сөөлгү үеде бо-ла аныяк-өскен дугайында дүвүреңниг чугаа көвүдээн. Чедаалы А. Даргазайның ажык чагаазы-даа солунга парлады. Шынап-ла, чамдык аныяктарның ажыл кылып билбезин, чалгаазын, турамык дег чүвени көрген, бистер малчыннар, кайгаар-дыр бис. Бажыңга үнген-кирген аныяк оолдар, кыстарны хадуушкаларында ажы-төлүн ындыг-мындыг болур чүве. Бистер бичиивисте мындыг чүвени бис деп, бо-ла чагып сургаар-дыр бис. Аажы-чаңы төлеп чок чамдык оолдар, кыстар бистер ышкаш улгадып, ажы-төлдүг апаргаш, боттары оларын чүү деп чагып-сургаар, кижизидер ирги?

Оом ээзи база-ла пенсионер. Мая Ховалыговна-биле 5 оолдуг бис. Чаңгыс чурттугларывыс — хайыраканчылар бисти билир. Чээрби ийи чыл дургузунда малчынап келген бис. Пенсияже үне бээрибиске, ийи оглувус Артур биле Виктор хойжулай берди. Викторувус өглүг, кенивис база кызымак уруг.

Чүгле боттарының ажы-төлүн мактай берди деп бодаванар. Бистиң «Улуг-Хая» совхозта аныяк малчыннар база бар. Иргек Ыглаар-оол деп аныяк кижи бар, теве кадарчызы. Ол оолду магадаар бис. Теве кадарчызы болуру дыка берге. Кыжын январьда буураже чоокшулаар хамаанчок, оон карааңга кеступ ондактыг чал болгай. А 22 харлыг Иргек чогушкан бууралары чарып ап турда, кайгаар сен. Эптиин, дидимин.

Бистиң оолдарывыстың чанында, база-ла Эъжимде, Александр Дагбалдай деп оол бар. Алыс бодунуң кызымаан чүү дээр боор. А оонуң эжи Чудурукпай деп уруг бүгү назынында мал арабынга өзүп, доруккан, малга хөлчок сундулуг. Ол ышкаш бистиң дунмавыс Борис Шактаржапты Улуг-Хем районда билбестер ховар деп болур. Эрткен чылын ол өг-бүлези-биле 100 өшкүден 90 ананны камгалап алгаш, малчыннар Наадымынга чорааш, эртемниг чүүлдер-биле [illegible] малчынайлыг келген кижи.

Бистиң дөрт дугаар оглувус Омак ам малчыннарда чечтачылап турар. Шериг бээр кижи. Келир үеде база-ла малчын болур дээрзинге бүзүрээр бис.

Оңдар БИЧЕ-БУТ.

Улуг-Хем район.

ЧҮГЕ ЫНДЫГЫЛ?

Сөөлгү үеде республика чергелиг маргылдааларның саны чүге эвээжей бергенил? Мен бодап көөрүмге, ында бир-ле чылдагаан бар хире-дир. Ынчалза-даа спорт ажылын хөгжүдеринге хөй маргылдаалар эрттирери база улуг рольдуг эвес-ле ыйнаан. А мээң бодалым-биле алырга, кандыг-даа спортчу маргылдаага массалыг чорукту чедип алыр болза эки. Спортка хандыкшылдыг, аңаа сундулуг мен. Ынчангаш бодумнуң чамдык бодалдарымны маңаа киирейн.

Хостуг хүрешке, ча адарынга чамдык чедиишкиннер бар. Чүге дээрге спорттуң бо хевирлеринге республика чергелиг болгаш оон кызыгаарындан дашкаар маргылдааларга үргүлчү киржип турар бис. Ол биске эки түңнелдерни берген.

А спорттуң өске хевирлеринге байдал кандыгыл? Чиик атлетика маргылдаалары район төвүнге-даа, республика найысылалга-даа эвээш болуп турар. Ону сонуургап көөр көрүкчүлер саны дыка кызырылган. Кышкы үеде конькиге дүрген маңнаарының маргылдаалары шуут болбастаан. Оон уламындан спорттуң бо хевирлери хөгжүлде албайн турар. Алдан чылдарның эгезинде конькиге дүрген маңнаарының маргылдаалары чер бүрүзүнге чүгле улуг улустуң хамаанчок, өөреникчилер ортузунга безин ол нептереңгей турган. Ам ону шуут уткан бис.

Өөреникчилер ортузунга маргылдаалар район, республика чергелиг эртпестээн. Сөөлгү үеде мячилиг хоккей безин хөгжүлде албайн турар. Чүге дээрге республиканың спорт комитеди эде тургустунмаан, эрги чанчылдардан уштунмаан.

Аңаа хамаарыштыр маңаа чаңгыс-ла чижекти киирерге четчир. Эвээш-биче-даа болза маргылдаалар болуп-ла турар. Ону көрүп олурарга, судьялар ол-ла кижилер болгулаар. Чаа кижилер көзүлбес боор-дур. Оларны солуптар аныяктар канчап барган, оларны өөредип алза черле ажырбас деп бодаар мен. Маргылдаалар үезинде ойнакчылар биле судьяларның аразында чөрүлдээлер бо-ла үнүп келгилээр. Мен бодап көөрүмге, судьяларда чайгылчак болгаш спорттуң ол хевирин эки билбес хире чүүлдер база бар.

Эрткен чылын Кызылга үшкү бөлүктүң мячилиг хоккейге маргылдаазы бир неделя уламчылаан. Каа-Хем, Кызыл районнарның чамдык ойнакчылары чүгле ойнап билбес эвес, а конькиге туруп шыдавас боор чорду. Маргылдааны чүгле чаңгыс кижи «чирик» дүглап судьялап эрттирген. Эрзин, Мөңгүн-Тайга районнарның командалары ойнап турда, судья бодунуң талазындан шынчы эвес чорууну көргүзүп, чайгылчак болган. Ол судьяны Клим Чадамба дээр чораан. Маргылдааларга көрүкчүлер саны база дыка эвээш болган. Ындыг байдалга спорттуң ол хевирин канчап сайзырадып алыр боор!

Кандыг-даа кижи спортче баштайгы базымын школачы чылдарындан эгелээр. А бистиң республикада байдал кандыгыл? Республика чергелиг маргылдаалар хостуг хүрешке, бокска, шыдыраага, бут бөмбүүнге эртип турар. Ол эки-дир. А чиик атлетикага, конькиге дүрген маңнаарының маргылдаалары чүге эртпейн турарыл? Оон ынай «Хөглүг старттар», «Идегелдиң стартары» деп маргылдаалар школачылар ортузунга эртпээнден бээр үр апарган. Ол база-ла чоорту уттундуруп бар чыдар. Өөреникчилер аразынга маргылдаалар хөй эртер болза, спортчу мергежил бедиир, уругларның аппайыралы бышкыгар деп бодаар мен. Сөөлгү чылдарда бистиң Бай-Тайга районнуң девискээринге эртип турар маргылдааларның шимээни дыка кудулаан. Өөреникчилер ортузунга маргылдаалар болуп-ла турар болза, оларны эки организастаар кижилер тывылбайн баар чүүлдер бар. Чамдык күш-культура башкыларының боттары аразында дүгүрүшкеш, судьяларны-даа эки шилип албайн, маргылдааларны эрттириптер чүүлдер турду. Районда болгаш комсомол райкому, спорткомитет, пионерлер бажыңы аңаа-даа киришпес. Ындыынга «уттундурупта» чыдып каар. Боттарынче чүүй кагжыр дээш маргылдааны удуртуп-башкарып эрттирер кижилерни безин тып чадай бээр.

Школачылар аразынга маргылдаалар эрттирерге, удуртукчу башкылар шуут билбейн баргылаан боор. Харын-даа чамдыкта хөй маргылдаалар эрттирген дээш, күш-культура башкыларын шутумчулей бээр чүүлдери база бар. Өөреникчилер кичээл кылбайн тур, маргылдаалажып туруп алдылар дээш-ле баар.

Директор болгаш оон класстан дашкаар ажыл чорудар орлакчызы өөреникчилер ортузунга маргылдаалар эрттирерин улуг кичээр кичээлгелиг. Маңаа класс башкыларының киржилгези база чок боор турар. Олар классының командазын бисте турбайн баарлар. Ындыг болганда, спортту, күш-культураны хөгжүдери берге апаар ышкажыл.

Мээң туугда бодалым мындыг. Спортту сайзырадыр, ону массалыг болдурар дизе, маргылдааларны үе черлерге хөй болгаш шыырактыг кылдыр эрттирер апаар. Спорттуң кандыг-бир хевиринге маргылдаа болурунуң дугайында чарлалдарны эртен каш хонук бурунгаар кескү черлерге азар болза эки.

Мөрзек КУДУРУКПАЙ.

Улус өөредилгезиниң тергиини. Шуй ортумак школазының башкызы.

БИРГИ АВТОКРОСС

45 градус соок, суббота хүнү. Хоорайның мурнуу чүгүнде каът бажыңнар ындында ховуда баш бурунгаар белеткээн автооруп. Автоспортка хандыкшылдыглар агаарның чиккылама соогунда эскербейн, эрес-дидимнерниң демиселин көөрү-биле чыглып келгеннер.

Тыва АССР-ниң ДОСААФ обкомунуң республика масштабтыг бир дугаар организастаан «Саяннар» деп автокросту ДОСААФ обкомунуң даргазының оралакчызы, подполковник Г. Г. Пушкарев ажыдып, чүве чугаалааш, спортчуларга байыр чедирген. Маргылдааны «Жигули», «Волга», «Багги» класстың машиналарынга эрттирерин судья коллегиязынга дугурушкан турган. Ынчалза-даа «Багги» класстың машиналары үрелик болганындан маргылдааже оларны киирбээн. Чүге ындыг болганын маргылдааның кол судьязы Д. В. Ивановтан айтырарымга: — Бир дугаар организастап турар болгаш, дүву-далаш-биле белеткенген бис. Оолдарның боттарының бурузу-биле ук машиналар үрели берди. Ийе, бир талазында судья коллегиязының буруузу база бар. «Баггиге» алээди оолдар чаржып ужурлуг турган. Ол бүтпейн барды. Оон аңгыда спортчуларның кижи бүрүзүнүң машиналары турар ужурлуг. Машиналар эвээш. Бир дугаар эрттирип турар маргылдаа болганда, бистиң арга-дуржулгавыстың бединиринге бо эртер маргылдаа салдарлыг болур деп бодаар мен — деп, Дмитрий Иванович чугаалады.

Маргылдаага ДОСААФ-тың техниктиг школазы болгаш автошколазындан, Ак-Довурактың автошколазының, Кызылдың автооруп техникумунуң, Тыва АССР-ниң Кадык камгалал министерствозунуң автобаазазының база Кызылдың пассажирлер АТБ-зиниң командаларындан ийиги спортчу разрядтарлыг 24 чолаачы киришкен. Олар кадыр дөңнерлиг, кудургайларлыг шаптараазынныг оруктарга үш долгандырыг кылыр. Аңаа эки көргүзүглүг, эвээш үелиг болган чолаачылар түңнел сөңга кирер.

Машиналарның техниктиг байдалы багай болганы-биле «Волга», «Жигули» маркалыг ийи автомашина баштайгы үелерде-ле сандан үнген. Ынчангаш маргылдааның эрттирер шагы узамдыгып, машиналарны чолаачыларның солуп турганындан үе-шак орайтаан.

Машиналарның үрелиишкини болуп турза-даа, спортчулар бар шаа-биле демиселди үргүлчүлеп, эдиишкиннерни изиг дээрезинде чоруткаш, чарышты уламчылааннар. Командалар аразынга бирги черни Кызылдың автооруп техникумунуң командазы чаалап ап, шилчип чоруур кубок болгаш хүндүлел бижик-биле шаңнаткан. Ийиги, үшкү черлерни ДОСААФ-тың техниктиг школазы биле Кызылдың пассажирлер АТБ-зиниң командалары дараалаштыр ээлээн. Хуузунда бирги черни «Жигули» автомашинага АТБ командазының төлээзи Александр Анисимов, автооруп техникумундан мотоцикл спортунуң талазы-биле ССРЭ-ниң спорт мастеринге кандидат Юрий Гаврилов ийиги черни, үшкү черни Сергей Шипулин (Ак-Довурак), а «Волгага» биргизин Сергей Катюбеев, ийигизин Владимир Жидкин (Кызыл), үшкү черни Павел Сурда (автооруп техникуму) ээлээш, шаңналдарга төлептиг болганнар. Маргылдааның тулган чемпиону Юрий Гавриловка тускай шаңналды тывыскан.

Вячеслав МОНГУШ.

ЧУРУКТА: маргылдаа үезинде.

ЧАА СПОРТ ЗАЛЫ

Кызыл хоорайның тускай шеригжиткен өрт кезээниң хууда составынга өөрүшкүлүг болуушкун болган. Олар боттарының күжү-биле спорт залы кылып алганнар. Барык-ла ийи ай бурунгаар аңаа хос, курут чер турган.

Орта спорт залы кылып алыр дугайында бодалды коллективниң начальниги В. А. Марков үндүрген. Ону коллектив кежигүннери деткээн. Начальниктиң инициативазы-биле эгелээн ол ажыл шалыпкын темп-биле чоруп турган. Ында бүгү-ле чүвени олар боттарының холу-биле кылган. Амдызында ында спортчу тренажерлар эвээш. Ынчалза-даа оларны чоорту көвүдедип, четчелеп кылып алырын коллектив кежигүннери шиитпирлээн.

Тудугнуң идепкейлиг кожикчилери база бар. Оларга карауулдар салбырларының командирлери — чолаачылар Н. П. Барыбин, В. Т. Крюков, А. Г. Черепанов болгаш улуг өрт өжүрүкчүзү А. Г. Гасанов олар хамааржып. Ындыг-даа болза, карауулдарның хуу составы хостуг үезинде ол тудугну кылчыпыңга эрттирген. Зал бичежек-даа болза, оон иштинде левиг-херекселдерни таарымчалыг байдалда тургускан.

Ол спорт залының ажыдышкынынга ИХМ-ниң удуртукчулары, политкилдистиң болгаш «Динамо» спорт ниитилелиниң төлээлекчилери киришкен. Ону кылган кижилерниң адрезинге чылыг сөстерни чугаалаан. Пионерлер, бичии өртчүлер дружиназының кежигүннери оларга чечектерни сөңнээн.

Өрт-дузалал спортунуң хоочуну, начальниктиң оралакчызы И. К. Шайхутдинов спортчу снаряд бүрүзүнге хамаарыштыр кыска тайылбырны берген.

Бот-тывынгыр рок-ансамбль спорт залының ажыдышкынынга тураскааткан элээн номерлерни чыылганнарга бараалгаткан.

Ирина ШОГЖАЛ,

ИХМ-ниң өрт-камгалал кидизиниң инспектору.

ТВ

ЯНВАРЬ 23

БИРГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 Барымдаалыг фильм. 9.10 Мультфильмнер. 9.30 Улуг чу хажыум [illegible] 10.00 Барымдаалыг фильм. 10.25 «Ол болган... болган...» 10.45 [illegible] чылда чырыкче [illegible] А. Солженицынның «Архипелаг ГУЛАГ» деп [illegible]. В. Шаламовтуң [illegible] 11.25 [illegible] 12.25 [illegible] 12.30 «Үе» 13.00—14.50 В. Добрынин [illegible] 15.20 РСФСР болгаш УССР [illegible] концерти. 16.00 Барымдаалыг фильм [illegible] 16.20 «Эжим, музыка». 17.05 Мультфильмнер. 17.35 Барымдаалыг фильм. 18.00 Өлеге чалгынгаар — Советтерге. 18.30 «Үе». 19.00 [illegible] 19.45 Поэзия минуталары. 19.50 «Эрткен үеге эрге». Уран чечен телефильм, 1-ги сериязы. 21.00 «Үе». 21.30 «Чурттаар оран-бажың — 2000» акция. 21.40 Педагогика эртемнериниң доктору Г. А. Китайгородский-биле ужуражылга. 23.00 И.-С. Бах. Концерт. 23.35—23.50 Улуг кижилерге мультфильм. «Сүмелер базырыңге ычак койгун».

ИЙИГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.10 Өөредилге программазы. 8.15 «Шуптузун биликсеп тур мен». 8.35, 9.35 Өг-бүле амыдыралының этиказы болгаш психологиязы. 10 класс. Бистиң бот-боттарывыска херээвис чүл? 9.05 Француз дыл. 10.05 Француз дыл. 10.35; 11.35 Төөгү. 7 класс. Ян Гус. 11.05 Эртем-тайылбырлыг фильм. 12.05 Ритмиг гимнастика. 12.35 — 14.05 «Хлеб — чүве ады». 8 сериялыг уран чечен телефильм. 1-ги сериязы. 17.00 Мультфильм. «Лоло [illegible]». 2-ги фильм. 17.20 Барымдаалыг фильм. 18.00 Ритмиг гимнастика. 18.30 «Үе».

КЫЗЫЛДАН

19.00 «Азия төвү». Программада: Медээлер. «Соңгулдаларга уткуштур». «Чугула интервью». «Кеземче хрониказы». 19.30 Медээлер. 19.35 Барымдаалыг фильм. 19.5с Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!».

КЫЗЫЛДАН

20.15 «Кадык амыдырал». 21.15 Барымдаалыг фильм.

МОСКВАДАН

21.30 «Дөрт хараачыгайлары». Уран чечен телефильм. 1-ги сериязы. 22.35 —00.25 «Киномеридиан». «Камерад Кригер». (ГДР ТВ-зы).

ҮШКҮ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

19.00 «Делегатъннада музей». «Чаш чагынче аян чорук». 19.30 Поэзия. А. Марков. 20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15 ССРЭ-ниң Күртелерадиозунуң квартединиң концерти. 20.30 «Оваарымчалыг уруглар». Барымдаалыг фильм. 20.45 — 21.30 «База катап ынакшыл дугайында». Концерт.

АГААР

Республикага шокар булуттаар. Хүндүс чагбас, дүне биче хар чаар. Мурнуу-барыын чүктен хаттың дүргени секундада 2—7 метр. Дүне 37—42, чамдык черлерге 28—33 градус соор. Чамдык черлерге дүне 27—32, хүндүс — 18—23 градус соор.

Кызылга шокар булуттаар, чагбас. Дүне 40—42, хүндүс 28—30 градус соор.

КИНО

ЯНВАРЬ 23-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «В полном порядке» 9.30, 19.20 (уламчылаан), «Однажды в Америке» (АКШ, 3 сериялыг, 16 хар четпээннер кирбес) 11.20, 15.20. Видеозал: «Зита и Гита» (2 сериялыг) 10.00, 13.00, 16.00, 19.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: Кинолар чыындызы 9.00. «Полет навигатора» 10.20, 13.50, 15.40. «Один момент» (2 сериялыг) 17.30, 20.10 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Черный капитан» 13.30, 15.20, 17.10, 19.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Ночевала тучка золотая» 15.00. «Окно спальни» (АКШ) 17.00, 19.10 шактарда.

«ЕНИСЕЙ» к/б: «Приговоренный» 18.30, 20.00 шактарда.

667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Индекс 54241

Редактор В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34; ◆ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-26; ◆ харысаалгалыг секретарь — 3-34-82; ◆ оралакчылары — 3-45-83. Килдистер: ◆ экономика, амыдырал — 3-36-82; 3-36-25; идеология — 3-34-57; ◆ совет тургузуу — 3-34-98; 3-41-23; ◆ улегчур — 3-34-49; 3-36-73; ◆ розлетчур — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; ◆ информация — 3-37-11; ◆ чагаа килдизи — 3-39-03; 3-34-39; ◆ очулга — 3-34-93; ◆ корректорлар — 3-37-11; ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41; ◆ солун келбейн баргаза — 2-32-75; ◆ бухгалтерия — 3-43-41.

Чылда 300 катап үнер. Неделяда 2 парлалга амы.

Тиражы 28000 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыгының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу бажыы № 1.

Заказ № [illegible]

ТС—09020

Тувинская
республиканская
БИБЛИОТЕКА
им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

№ 20 (14220) ◆ 1990 чыл, январь 24, среда ◆ 1925 чылда үндезилеттинген ◆ Өртээ 3 көп.

ТАРААЧЫННАР СЪЕЗДИЗИ

Россия Федерациязының тараачын ажыл-агыйлар болгаш кооперативтер ассоциациязының тургузукчу съездизи январь 23-те Москвада ажылын эгелээн. Тургустунуп турар ол хөй-ниити организациязы (АККОР) Россияның экономиказынга хуузунда болгаш кооперативтиг ажыл-чорудулгага үндезилеттинген аграр укладты катап тургузарынга дузалаар сорулгалыг. Ол кедээ черлерге дедир ээп келгени, хууда күш-ажылчы ажыл-чорудулганы эгелээр дээн кижилерге бүгү талалыг дузаны көргүзер. Съезд ажылын үргүлчүлеп турар.

ЭКОНОМИСТ БОЛГАШ АРЕНДА

«Боду өөренир, өскелерни өөредир»

Амгы үеде республиканың кодээ ажыл-агыйында арендаторларда тарылга шөлүнүң 20, мыйыстыг бода малдың 15 база шээр малдың 18, хаванның 8 хуузун быжыглаан. Ниитизи-биле совхоз ажылчыннарының 12 хуузу ол арга-биле ажылдап турар. Арендаже шилчиир талазы-биле «Тиилелге», «Сукпак», «Чыраа-Бажы», «Найырал», «Октябрь 30 чылы» болгаш өске-даа совхозтар элээн боттуг ажылдарны кылган. Оларның дуржулгазын көрүп тургаш, өске ажыл-агыйларның специалистери база элээн чүүлдерни кылып турар. Экономиктиг реформаны боттандырарынга бисте баазa ажыл-агыйлар бар. Бир-тээ, арендаже «Тиилелге» совхоз баштай киргеннерниң бирээзи болганда, амгы үеде республиканың агроүлетпүр эвилелиниң шугуму-биле совхозтарның экономистериниң семинарларын аңаа барып эрттирген. Шынап-ла, ук ажыл-агыйның кол экономизи Кызыл-оол Иванович Чамың арендаңы шиңгээдир талазы-биле дыка улуг хемчеглерни алган. Механизаторларны, чолаачыларны, малчыннарны өөредирде эргежок чугула материалдарны — схемаларны, таблицаларны, совхозтуң бодунуң бригадаларының, звеноларының база тус-тус малчыннарының дуржулгазындан кинрип тургаш белеткээн. Ынчангаш өөренирингe дыка эптиг.

Аренда керээзиниң ажык-дузазын тайылбырлаар, ону шиңгээдир дээш кол экономист база ооң дузалакчызы В. Ооржак-даа чүткүлдүг ажылдаан. Олар болза ниити совхозтуң бүгү адырлары арендаже кирбээн шаанда ажылды чаа ёзу-биле башкарарынче кирерп берге деп чүүлдү улуска угааткаш, шак ынчалдыр чедип алгандаа. Эң ылаңгыя чолаачылар кичээлдер үезинде экономистер-биле шуут-ла изиглешп маргыжып турганнар. Ам ындыг чүве чок: чолаачы бүрүзү кылган ажылын, чарыгдалын санап алган, кайда-ла сөөртүр чүък барыл деп, боттары-ла дилеп чоруур апарган. Арендаже кирериниң мурнунда ук ажыл-агыйга автомашиналар 80-90 чедип турган. Ам чүгле 56 автомашина бар, ооң иштинде чүък сөөртүрү 36. Экономистерниң санап турары-биле алырга, 20 хире-ле болза четчир.

Экономиктиг өөредилге эрттирер эптиг болгаш чылыг класстар бо совхозта бар, эргежок чугула чүүлдер-биле дерээн. Ынчангаш ажыл-ишчилер аңаа күзелдиг-биле кээп өөренип турар. «Тиилелге» совхозтуң кол экономизи К. И. Чамыянга эрткен чылын Тыва АССР-ниң алдарлыг экономизи деп атты тывыскан. Ол таварылга эвес.

Өвүрде «Торгалыг» совхоз экономиктиг реформаны боттандырар талазы-биле ам дуржулгалыгларның бирээзи апарган. Ооң агар санында 1 млн. 600 муң ажыг рубль бар. Продукция сатканынга немелде төлевир чокка ындыг. Бо эки чорукта кол экономист, Бурятияның кодээ ажыл-агый институдунуң доозукчузу Далай-оол Кыргысович Арагачының ролю улуг. Аренда керээзин шиңгээдирп дээш ол база-ла улуг чүткүлдүг ажылдаан. Төрүүр база төрүвес мал кадарын турарларга арендаңы канчаар организастаарының талазы-биле ол боду черле сагынгыр ажылдап турар. Аренданың бир негелдези болза, малдан хөй немелде продукция алыры. «Торгалыг» совхозтуң малчыннары олче шуут кичээнгей салбас турган. Арендаже кирген соонда, ооң ажык-дузазын аажок биле бергеннер, тайгадан малын эккелгеш-ле, деңзиледир апарганнар.

Республиканың ажыл-агыйларынга арендаңы нептередири-биле экономистерниң, зоотехниктерниң, бухгалтерия ажылдакчыларының, ферма эргелекчилериниң, бригадирлерниң база директорларның семинарын сөөлгү үеде доктаамал эрттирип турар апарган. Теория тайылбырлаарындан аңгыда, оларга ажылды херек кырында көргүзер дээш коллективтерге база тус-тус малчыннарга чедирип турар. Эрткен чылдың төнчүзүнде кол экономистер «Тиилелге» совхозка баргаш, аренда талазы-биле ферма эргелекчизиниң, мыйыстыг бода мал азырап турар малчынның база трактор-хову бригадазының, МТМ-ниң, автопарктың дуржулгазы-биле таныжканнар. Ол эки херек.

Ынчаарга арендаже кирген коллективтерге, тус-тус ажыл-ишчилерге экономиктиг дуза ылап-ла херек. Ындыг турбуже, коллективтер чүгле боттары билзин дээр таварылгалар бар. Тес-Хем районнуң ажыл-агыйларында техника эдилелинде, ажыглалында ындыг чүүлдер илерээн.

Шын, харын, арендаже коллективтер, тус-тус малчыннар база ниити совхоз ширчээнде экономистерниң, бухгалтерия аппарадының ажылдакчыларының кылыр чүүлү хөй апаар. Ынчалза-даа оларның алыр шалыңы арендаторлардан дорт хамааржыр. Ол ышкаш отчет-учёт экижиир, күш-ажылдың бүдүрүкчүлүү бедиир.

Амгы байдалдан алгаш көөрге, арендаңы организастаанында ёзу барымдаалаан чүүлдер хөй. «Саян» совхозтуң экономистери чаа аргаже улусту киирерде сагаашкын кылырындан ойталап, ону харын ынчангы республиканың агроүлетпүр каттыжыышкынының специалистери кээп кылып берзин деп чарбыттынып турган таварылга база бар. Таптаашкындан уштунары берге, ынчалза-даа кым-на ёзулуг специалист болдур, ол эки чүүлдү кезээде дилеп чоруур, шиңгээдип ап шыдаардаа. Тожуда «Май 1» совхоз арендаңы нептередир талазы-биле элээн эки чүүлдерлиг. Специалистер аренда дугайында айтырыгларга харыыларны шуут-ла боттары бижип тургаш, малчыннарга, механизаторларга тарадып, өөреткен.

Арендаже шилчиири берге ажыл, аңаа улуг белеткел херек. Ооң ажык-дузазының дугайында ажыл-ишчилерге бүзүрелдиг кылдыр угаадыр апаар. Ол дээрге белен эвес херек. Экономист дээрге башкы-дыр. Чүгле бодуун ишчилерни эвес, а харын специалистерни безин өөредир.

Бистиң республикада аренда аргазын шиңгээдип ап турарында бир четпес чүүл болза, ёзу барымдаалаар чорук. Арендалыг малчын хураганны, анайны азы бызааны артыкка апкан болза, ону канчаарының дугайын керээде дорт айытпаан болур. Ону санажылга азы күрүне өртээ-биле совхозка садар дугайында айытпаан. Ынчангаш чаргы-маргылдаа үнүп келир. «Кара-Хаак» совхозтуң хойжузу Ч. Салчак аренда керээзинде айытканындан артыкка хураганнар алган, ону малчын боду алыр дугайында дирекция дужаал үндүрген, а сөөлүнде кээп, оон ойталап кааган. А керээде ол дугайын айытпаан. Ол дээрге экономистиң чедир тайылбырлаваанының уржуу-дур. Кажаа-хорааның, чурттап олурар бажыңының, чунар-бажыңның, кудуктуң хөлезинин кандыг болурул дээш аренда керээзин чарып тургаш, шиитпирлээр айтырыглар-ла хөй. Ол хамааанчок, малчынның мунуп, эдилеп турары аъдының хөлезинин канчаарыл? «Саян» совхоз хойжуга аъд берип кааш, ооң хөлезинин сес-тос-даа чылда тыртып турар таварылгалар бар. Оон аңгыда, керээге улуг малдың баш санын камгалап алырының хуузун база айтыр. Ынчанмаска хой азы өшкү хорааңда, ооң өртээн чүгле малчындан тыртып турар. Ол дээрге база-ла экономистиң четпес ажылы-дыр.

Бистиң республиканың девискээрлеринде малчыннарда быжыглаан мал-маган, оон аңгыда, кажаа-хорааның өртек-үнези-даа, одар-белчиир безин аңгы-аңгы. Ындыг болганда, керээни чарарда ол чүүлдерни ылап-ла барымдаалаар апаар. Чижээ, Мөңгүн-Тайгада, Эрзинде, Бай-Тайгада, өске-даа чамдык районнарда шээр мал кадарчылары кыштаглыг, чазаглыг. Мындыг таварылгада чазагда, кыштагда-даа кажааларның хөлезинин тыртып турар. Ол шын эвес. Керээге ол дугайын база айтыр апаар. Аренда керээзиниң бир негелдези — чек системазы. Ол чокта шын санажыышкын турбас. Ынчаарга ам кыштаг биле суур аразының хемчээлин тодаратпаан болза, ынчан автотранспорт дээш канчаар санажырыл?

Экономистер курлавырларны дилеп тывар, ол талазы-биле ажыл-ишчилерни өөредир. Арендаже кирген малчыннар чарыгдалдарны эвээжедири-биле эң ылаңгыя машина-трактор орнунга аътты, одалгага корженин ажыглаарын бодаар. Шак ындыг эки чүүлдерни экономистер бүгү талалыг деткиир ужурлуг.

Арендаже кирерде ажыл-ишчилерниң билип алыры эң кол чүүлдерниң бирээзи — санажылга өртектери. Ону экономистер ылап өөредир херек. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, аренда дээрге хөй талалыг ажыл. Ол дээш совхозтарның удуртукчулары, специалистер, бригадирлер харысалгалыг. Ынчалза-даа аңаа кол-ла кижи — экономист.

СЭКП ТК-НЫҢ ПОЛИТБЮРОЗУНДА

СЭКП ТК-ның Политбюрозунуң январь 22-де болган хуралынга партияның XXVIII съездизинге СЭКП ТК-ның платформазының төлевилелин чугаалажып көрген.

ТК-ның Политбюрозу төлевилелди ханызы-биле чугаалажып көргеш, платформаның чүүлдерин колдуунда чүүлдүг деп көргеш болгаш кирген санал-оналдарны өөренип көрүп тургаш, ону чедир ажылдап кылырын СЭКП ТК-ның Чиңгине секретары М. С. Горбачевка даасkan. Төлевилелди ооң соонда ТК-ның ээлчеглиг Пленумунга чугаалажып көөрү-биле киирер.

Бо айтырыг талазы-биле ТК-ның Пленумун 1990 чылдың февраль 5-6-да эрттирер деп шиитпирни ТК-ның Политбюрозу хүлээп алган.

СЭКП ТК-ның Чиңгине секретары М. С. Горбачевтуң болгаш СЭКП ТК-ның ээлчег чок декабрь (1989 ч.) Пленумунуң киржикчилериниң бөлүүнүң Литва ССР-ге чорааның түңнелдерин хуралга чугаалашкан болгаш СЭКП ТК-ның Пленумунга киирер чогуур саналдарны ажылдап кылган.

Японияның Либерал-демократтыг партиязының С. Абэ баштаан делегациязы-биле М. С. Горбачевтуң ужуражыышкынының болгаш А. Н. Яковлевтиң база А. И. Лукьяновтуң беседаларының түңнелдериниң дугайында информацияны чугаалажып көрген.

Японияны удуртуп баштап турар партияның төлээлекчилериниң бир-ле дугаар идепкейлиг киришкени ол санал-онал солчулгазының совет-япон политиктиг чугаалажыышкынны көскүзү-биле ханыладырынга эргелээн дээрзи демдеглеттинген. Совет-япон харылзааларны экижидеринге болгаш янзы-бүрү айтырыгларга ийи талалыг кады ажылдажылганы хөгжүдеринге чаа аргалар тургустунган. Ийи талалыг ол харылзааларны амгы үениң негеллезинге дүүшкен чаа деңнелге тургузарының чугулазынга база ийи чурттуң делегейге болгаш делегей амыдыралының амгы хөгжүлдезинге ролюнга хамаарыштыр санал-оналын тодарадып илереткен турары кончуг чугула. СЭКП биле ЛДП-ниң аразынга партиялар аразының харылзааларын хөгжүдер дугайында япон таланың саналының хүлээп алдынганы илерглеттинген.

КНО-нуң Чиңгине секретары Х. Перес де Куэльяр биле М. С. Горбачевтуң беседазының, Э. А. Шеварднадзе-биле ужуражыышкынының түңнелдерин хуралга чугаалашкан. Кижи төрелгетенниң бир ажыктыг чөпшээрежилгезин тургузуп база быжыглап эргелерин хандырып турган, делегей хөгжүлдезиниң «соок дайындан» тайбың хөгжүлдезиниң үе-шагынче шилчииринге чорудулгазынга Каттышкан Нациялар Организациязының, оон Айыыл чок чорук чөвүлелиниң болгаш Чиңгине секретарының ролюнуң улгадып турары демдеглеттинген. Чаа дапкыкы политиктиг бодаашкынга, эле тургустунуушкунга, демократчыдылгага болгаш чурттуң иштинге ажык-чарлыг чорукка үндезилеңген КНО-ну деткиириниң утланган политиктиг шугумунуң чайгылыш чогу онзалап демдеглеттинген.

Азербайджан болгаш Армян ССР-лерде байдал

Бакуда байдалдың чидиглененининиң, экстремисчи бөлүктерниң кемниг үүлгедиглериниң, дүрүм ёзугаар ажылдап турар күрүне органнарын эрге-чагыргадап дүжүрер дээн оралдажыышкыннарының Азербайджанның найысылалынга онза байдалды чарлаан. Улам хөй хан төгүүшкүнүн болдурбазынче бо хемчегни утландырган.

Азербайджан ССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы, республиканың политиктиг удуртулгазының кежигүнү А. Н. Муталибов январь 22-ниң эртенинде чоп мурнунга чүве чугаалаан. Бистиң чериvисте коргунчуг-ла кажыыдал келди. Кижилер өлүп-чидип турар. Оларның адаларының, иелериниң, акыларының болгаш дуңмаларының мурнунга бүгү азербайджан улус-биле кады мөгейип, кажыыдап тур мен. Боон турар болуушкуннар дээш бодунуң хууда харысалгазын кижи бүрүзү угаап бодаар ужурлуг. Республиканың найысылалынга онза байдалды тургуспас дээш болдунар-ла хемчеглерни алганывысты шыны-биле медеглеп тур мен.

Республиканың тускай дугуннаашкынын катап тургузар, экстремистер-биле демиселди күштелдирер дээш практиктиг хемчеглерни боттандырып турар деп, ол чугаалаан. Националисчи болгаш экстремисчи бөлүктерниң чамдык организакчыларын туткан болгаш кеземче харысалгазынга киирип турар. Дескеннерге болгаш социал-экономиктиг өске-даа айтырыгларга хамаарышкан айтырыгларны шиитпирлеп турар.

Ол-ла хүн январь 19-20 хүннеринде өлген кижилерни орнукшуткан.

Бакунуң чүс-чүс, харындаа муң-муң кижилери өлген деп меге медээ дыңналып турар. Хоорайның шериг комендантызының радио дамчыштыр херек кырында дынчатканы ёзугаар алырга, январь 19-20 хүннеринде 83 кижи, ооң иштинде 14 шериг албанныглар болгаш оларның өг-бүлелери өлүрткен боон турар. Оларның аразында Баку чурттуг чаңгыс-даа херээжен кижи, чаш урут чок болганын СЭТА дыңнаткан. А шериг кижилерниң өг-бүлелеринде өлүрткен болгаш балыгланган херээжен улус бар боон турар.

Чоннуң айыыл чок чоруун хандырганының байдалын барымдаалап, хоорайда чарлаан онза байдалды чөрүү кошкадыр апаар деп шериг комендантызының кыйгырыында айыткан. Корум-чурумну быжыглаар сорулгабиле боо-чепсекти чөпшээрел чок эдилеп турар кижилер ол чепсээн январь 24-те эртенгиниң 9 шакка чедир районнарның шериг комендатураларынга дужааган турарын саналдаан. Боо-чепсээн бо хуусаага чедир дужаагаан кижилерни тутпас болгаш харысалгага киирбес.

Ынчалза-даа эрге-чагыргаларга чагыртпас, удурланыышкынны уламчылаар дугайын кыйгырып турар хуудустарны «Азербайджанның улусчу фронтузунуң» чамдык удуртукчуларының башкарып турары экстремисчи болгаш националисчи бөлүктери тарадып турар. Армияга, харын-даа орус улуска удур хөөннер илереп турар.

Азербайджанның хоорайларында болгаш чурттакчылыг черлеринде корум-турум чок чоруктар болбушаан.

Пушкино хоорайга кезек аныяк кижилер партия райкомунуң бажыңын, В. И. Ленинниң турасталыы үргедеп каапкан. Нахичевань девискээринге радиолокация станциязынче халдаашкын кылган, ону ойтур идалнаа.

«Карабах шимчээшкининиң» экстремистерни тудар хоругдаар талазы-биле хемчеглерни Степанакертте уламчылап турар. Кижилерни аңгы дыызын алыры-биле тудуп, чөжырып, өлүрүп турган кижилерни туткан.

Арменияда сөөлгү хүннерде Масис, Севан, Раздан районнарда чурттап турар курд улуска кыжаныышкыннар көвүдээн. Террористер херекеннер-биле каттыжып алгаш, боо-чепсекти оорлап турар.

Чурттакчының улам — [illegible] херээлээрин болдурбазы-биле кызыгаар чоогунуң районнарындан чепсектиг бөлүктерни үндүрер, үрелген демир-оруктарны катап тургузар. Азербайджанче болгаш Армениияже баар поездилерниң шимчээшкинин ажыдар талазы-биле боттуг хемчеглерни ап турар.

(СЭТА).

Хүлээнгенин күүседир

Хойжуларның коданнарында

«Барлык» совхозтуң Хөнделең салбырының хойжузу Кара-кыс Майын-Тарааевна Чыртак-оолдуң амыдырал, ажылы мал-биле холбашкан. Үжен бир чыл хойжулап келген. Чсокта чаа бо малчынның аалынга чордувус. Ооң кыштаа Ортаа-Ховунуң Сарыг-Даш деп черде. Хаттан ыжык, хүннээрек болгаш делем черде чорду. Аңаа кээривиске, өгнүң хоолайындан ыш-даа үнмес, коданда мал-маган-даа, кижи-даа көзүлбес. Ам канчаар, кажааның ишкин ажыткаш кире бээривиске, ол-бо клетка-кажааларда хураганнар-ла хөй. Арай улгады бергеннери десиндир аъш каан бөодалдаан сигенни чип, эм холуксаалыг брикеттерни хемирип, чылгаан турлар. Кара-кара халаттарлыг ийи херээжен кижи биске келди. Төрээн хойларын, оларның хураганнарын демдектээр, эмзирер, кургаглаар дээш үйгузун безин чедир удуваан, өөнче чанып, аъш-чем белеткээр безин чайы чок иешкилер болду.

Кажааның ишти кургаг, чылыг. Агаарны шын солуштуруп турар. Доңнелген көрженин коптаргаш, кургаг өдекти төп каан.

— Мындыг кажаага мал төлү-даа амыраар-дыр ийин. Мону чамдык кадарчыларга эккеп көргүзер болза, эки чүве-дир ийин. Болар эр-хейлер-дир — деп, мээң кады чораан эжим, «Хемчиктиң сылдызы» солуннуң редакторy Василий Хомушку мактады.

— Хар чуга, хат-когурум, соок чок, эки кыш эртип тур. Хоювус хүр, чаш төлү онча-менди — деп, Кара-кыс Майын-Тараaевна чугаалай-дыр.

Боларның ажыл-ижиниң дугайын суурга, кодээ Советтиң күүскомунуң даргазы Сержи Долзаң биске кыскаазы-биле таныштырган кижи. Кодээ Советтиң депутадының ажыл-ижин дарга эки билир. Эрткен чылгы түңнелдери: 334 хойлуг турган, чүске онаашты 99 хураганны камгалап доруктурган, улуг хойнуң баш саны шупту менди болган, дүк планын ажыр күүсеткен.

Ынчангаш амгы байдалын сонуургадывыс. Эрткен 1989 чылда кадарган хоюн өскээр сайгаргаш, дунгуш 410 хойну оларга быжыглаан. Бис ынчан чорувуста 147-зи оолдапкан турду. Деңгилдези шыырак хөй чорду, ындыг болганда сүткүр, чаш хураганга незиниң сүдүнден артык чүү турар боор.

Бо чылгы план-хүлээлгезиниң дугайын айтырдым:

— Дунгуш хөй-дүр бо. Чүстен-не 81 хурагандан эвээжетпезин аазаан бис. Хүлээнгени дээш кызыдар апаар бис — деп, хойжу харыылааш, чанында турганы кара баштыг хураганын чаптап, ооң аксын пөс-биле камныг чодуп берди.

— Баштайгы хүннерде хураганга незиниң аа судун өйлеп эмзирип алыр-дыр бис. Ынчан ол аарыгларга белен-селен алыспас. Ооң соонда өске чемнерже кирер — деп, Чойганмаа чугаага кириштн. Дуржулгалыг илдең-дир дээрзин билдим.

Бо өг-бүле керээ ёзугаар ийи чыл ажылдап турар. Чамдык өөрү ышкаш, хамык-ла чүүлдү совхозу кылып берзин дээр хөөн оларда чок. Ынчангаш кыштаглаашкынга хынамчалыг белеткенир, ону организастыг эрттирер чаңчылдыг улус-тур. Девискээриниң одарларын айлар аайы-биле хуваап алыр.

Шак мындыг малчыннар хөй-ле болза деп бодап турдум. Кышкы хүн Бай-Тайга сынынарының артынче дүргени аажок салдап бар чорду. Машинага олурар дээш бар чорувуста, аалдың кедээзинде кырланган хөй ажып кээп, чалбак мээсте чатты берди. Кожагарда эр кижиниң ырлааны тодаргай дыңналды. Өг-бүлениң эр ээзи Опаа Монгушович Чыртак-оол ол. Хойжунуң ырызы оларның эки ажыл-ижиниң херечизи болбайн аан.

Александр ХЕРТЕК.
(«Шынның» корр.)

ЧУРУКТА: Кара-кыс Чыртак-оол сакманты кызы Чойганмаа-биле.

АРЕНДАНЫҢ «ТЫВЫЗЫЫ»

Тываның автомобиль оруктарының төлевилел-септелге-түдүг каттыжыышкынының дугайында ол ажыл-агый ассоциациязының структуразын ёзугаар ажылдап турар деп билир. 12 кооператив, аренда керээзи-биле ажылдап турар 10 бүдүрүлге база бот-орулга-чарылганың ийиги модели-биле ажылдап турар 7 бүдүрүлге каттыжыышкынның составында бактаап турар. Ынчангаш каттыжыышкын чөвүлели эргелеп башкарылганың дээди органы боон турар. Бистиң каттыжыышкынның бодунда күш-ажылчы коллектив чөвүлели деп чүве чок. Хууда өнчүзү бир аңгы хевирлиг, организастыг тургузуунуң болгаш идиг бериишкининиң системазы бир янзы боон турар коллективтерниң төлээлекчилери ол чөвүлелде кирип турар.

Шак мындыг структура эрткен чылын тургустунган чүве. Планныг онаалдаларывысты күүседиринге, автомобиль оруктарын тударынга, ооң септелгезин чорударынга болгаш ажыглаарынга эки түңнелдерни бээр боор деп идегеп турган бис. Ынчалза-даа бистиң ол күзеливис бүтпейн барган. Сагыш ышкаш чүве кайын турар ийик. Оруктарны ажыглалга киирер планывыс күүсеттинмейн барган. Күрүнениң капитал салыышкыннарындан бир миллион чыгам рубльди чедир шиңгээдип албайн барган бис. Ынчангаш аштырыышкынга таварышкан бис. Күш-ажылчы тиилелгеге коорде аштырыышкындан түңнел үндүрерге ол бир-ле чүвеге чедирип кээр диңмир болгай. Ынчангаш бис каяа чазыпканывысты элээн-не анализтеп көрдүвүс. Чазып турган чүүлүвүстен хойну билип алдывыс.

Каттыжыышкын болгаш ооң бүдүрүлгелери 1982 чылдан эгелеп кылза чогуур ажылдарының хемчээлин улгаттырган. Кылыр ажылдарывыстың хемчээли ам улуг деп чүвени билгеш, күш-ажылды организастаарының депшилгелиг аргалары — бригада, коллектив болгаш аренда керээлеринче кирип, ону ажыглап эгелээн бис. Кылыр ажылдарывыстың ниити хемчээли 17,6 миллион рубль турганындан 47 миллион рубль чедир өзе берген. Бо депшилгелиг аргаже кирген чылывыс 1982 чылда боттарывыстың күжүвүс-биле кылган ажылывыстың түңү 16 миллион рубль болган. Эрткен 1989 чылда бо талазы-биле көргүзүүвүс 26 миллион рубль болду. Күш-ажылдың бүдүрүкчүлүү 2 катап өскен.

Шак мындыг көргүзүглер чүнүң ачызында чедип алдынганыл? Ол боду-ла келбээн. Бүдүрүлгеге чаартылгаларны чорутканының ачызында бо бүгү чедип алдынган деп чугаалаза черле ажырбас боор. Материалдыг болгаш акша курлавырларны кайы хамааnчок чарыгдавайн, ону камнап, хумагалыг ажыглап келгенивисте база-ла ужур бар. Бүдүрүлгени чаартып, дузалал бүдүрүлгелерин организастап, кадр айтырыгларын шын шиитпирлеп келгенивис маңаа база-ла идиглиг болганы чугаажок.

Он ийиги беш чылдың сөөлгү чылының баштайгы айы адакталыр деп тур. Моон мурнунда бистиң ап келген хемчеглеривис ам-даа четпес-тир деп түңнелди үндүрүп турар бис. Ол хемчеглер болгаш чорудуп келген ажылывыс оруkчулар коллективиниң бүгү кежигүннериниң бар арга-курлавырларынга дээп шыдаваан деп бодап турар бис. Кижи факторунче кичээнгейни кошкаткан турган болдувус. Ажылчыннарның хөйнү кылыр, эки шыырак бүдүрер, эки ажылдаар дээн күзели долу ажыглаттынмайн барган. Ажылчыннарның эки ажылдаарынга идиг берикчи дег чүүлдер ажылдавайн барганы харааданчыг болган.

Сөөлгү беш чылда каттыжыышкынның болгаш ооң бүдүрүлгелериниң ажыл-ишчилериниң кижи бүрүзү канчаар ажылдааныn база сайгарып көрдүвүс. Кижи бүрүзүнүң күш-ажылының бүдүрүкчүлүү бедиир тудум, харын-даа кудулап бады келген-дир деп түңнел үндүрген бис. Ажыл-агый механизминиң эде тургустунуушкуну оруkчулар бистерге ындыг кончут-ла эки түңнел бербээн боон турар. Моон үнүп ап болурунуң аргазы чүдел? Бо оруkчуларны бөгүн дүвүредип турар айтырыгларның бирээзи. Аренда харылзааларын улам ханыладыр болзувусса, моон уштунуп болур арга бар. Экономиктиг идиг бериишкиннерин болгаш торгаал онаар аргаларны ажыглап тургаш, керээ ёзугаар ажылдаары кедилиг деп билип турар бис. Кээрлиг экономиктиг системаның кол даяныр чүвези участок, бригада. Хуузунда аренда керээзи-биле ажылдап турар ажылчын болур болза, үүле бүдүнгүр болгу дег.

Тываның автомобиль оруктарының төлевилел-септелге-түдүг каттыжыышкынының болгаш ооң чөвүлели бүдүрүлге участок аразының экономиктиг харылзааларын ажылдап кылыр талазы-биле улуг ажылды кылып чоруткан. Аренда харылзааларының кол звенозу болур ужурлуг участоктуң бот-тускайлаң болурунуң статузун, ол боду хуузунда санажыр агар санныг болурунуң дугайында саавырны ажылдап кылгаш бадылаан. Моон соңгаар бистиң чедиишкиниг ажылдаарывыс кол хамааржыр база бар деп санап турар бис: Ол чүл дээрге чер-черде бистиң участоктарывыс кооперативтер хевирлиг боон алгаш, бот-тускайлаң, шөлээн ажылдаарын боттарынга эки тура-биле ап, ажыл-агый чорудулгазының алыс түңнели дээш харысалганы боттарынга алыр болза, эки дел көрүп турар бис.

Бот-тускайлаң ажылдаар бээр участоктарның бүгү-ле эрге-хоойлу айтырыгларын бирден бирээ чокка ажылдап кылып каан. Ам хамык чүве участоктар удуртукчуларының, бригадирлерниң, ажылчыннарның чаа негелделерге дүүштүр ажылдаарынга [illegible] хире белеткенгенинден кол хамааржыр. Аренда харылзааларындан ужукталып тывылган кижи фактору ам [illegible] ходелип эгелээр, кижи бүрүзү алыс түңнел дээш [illegible] кызымак ажылдаар, [illegible] мурнунда күүседип чадап турган планныг онаалдаларывыс [illegible] күүсеттинер, республиканың оруk ажыл-агыйында [illegible] чылдан эгелеп эки [illegible] бээр боор деп бүзүрээн турар бис.

Василий ТРОФИМОВ,
Тываның автомобиль оруктарының төлевилел-септелге-түдүг каттыжыышкынының начальниги.

СОРУЛГАЛАРЫВЫС ЧАҢГЫС БОЛГАНДА

• ВЛКСМ-ниң область конференциязының соонда бодалдар •

Комсомол конференциязының дугайында сайгарылганы кылып тура, анаа болган илеткелдиң эвес, а ооң түңнелдериниң дугайында демдеглеве эки хире. ВЛКСМ-ниң XXIII отчёт-соңгулдалыг область конференциязынга ВЛКСМ Тыва обкомунуң бирги секретары С. Х. Кашпык-оолдуң илеткелинге хамаарыштыр маргылдаалыг, шиг чугаалар өскүп үнген.

Бии-Хем районнуң «Өөк» совхозта комсомол организациязының секретары Марина Сарыг «Комсомолдуң ажыы бар бе, чок бе?» деп айтырыгга бүзүрелдиг-биле «бар» деп харыызын бербишаан, комсомолдуң ат-алдарын катап эгидер дизе кандыг хемчеглерни алза эки дээрзин айыткан. Бир-ле дугаарында шупшең, ажыл чылзыр чоруктан уштунар, аныяктар ортузунче кирер, ажылдың эрги стилинден чарлыр.

«Багып чугаалаарга бачыды арлыр дижир», ылап-ла бистиң республика комсомолунуң шупшенин-даа кайнаар. Аныяктарның амыдыралындан каш базым озалдап чоруп олурар дизе ховредиг эвес. Үстүңү эшелонда эде тургустунуушкун адакызыннындан оранчок чыып калган-дыр ийин. Аныяктарның амыдыралында хелегелиг талаларның тыптып келирниң база бир чылдагааны ол-дур.

Оон аңгыда, эмии эрттир манганыксаар. көргүзүг сүрер «аарыывыс» хевээр арттывааан. Анаа чижек кылдыр илеткелчиниң мындыг сөзүн алыыл: «...Бөгүн Кызыл хоорайда «Спутник» деп аныяктарның чурттаалга комплекизи, ол ышкаш Хову-Аксы суурда база бир АЧК шупшун кырында ажылдап турар. Мында ниитизи-биле 120 кижи ажылдап турар. 1991 чылда 130 өг-бүле АЧК-ның тудуп бажыңнарынга чаа квартираларны алыр...»

Мындыг санналарны дыңнааш, чүве билбес кижи сеткилинден өөрүп, шынап-ла, бистиң комсомолувустуң шыдавас чүвези бо эвес деп хей-адыт кирип болур-ла ыйнаан. Ынчалза-даа Хову-Аксында АЧК-да ажылдап турар тудугжу Артём Каадыр-оолдуң чугаазы кижини дораан-на дадагалзаашкынга чедирер болгаш баштайгы бодалынга чигзиндириптер.

Комсомол обкому бистиң АЧК-ны бодунуң чалгынының адаанга хоргастап алган-дыр, ындыг болганда ол бистиң чедиишкиннеривисти бодунуң чедиишкини кылдыр көрүп болур бе? Комсомол обкому бисти АЧК кылдыр тургузуп каан дээрден башка херек кырында дузалапкан чүүлү бар эвес. Ам кээп отчётка ону эрерден-биле шиирген ажыы чүл?...»

Аныяктарны амгы үеде кандыг айтырыглар дүвүредип чоруур ол база оларның келир үеги сорулгалары кандыгыл дээн ышкаш айтырыгларга комсомол ажылдакчылары кижи харыыны дилеп тыппаан, аныяктарның амыдыралының судалын билир болур ужурлуг турбуже, олче ханылап кирбейн, тургустунган [illegible] айтырыгларны чүгле кырын көрүп [illegible] калган бис. Саңдар, моок хөйленни чеже-даа чамаа, бир черинден сөлүп, [illegible] болгай. Чаа хөйлең кедип алыр үе келбеди бе? Бо түннеринге [illegible] тарның комсомолдан хая көрүп бергениниң бир чылдагааны мындыг. Комсомол аныяктарның эки, дузалакчызы, деткимчези болуп шыдавас деп чүүлдү олар билип каан. А идегел чокта, ВЛКСМ-ниң одурууга туруп, бүзүревези, боттанмазы идеяларга онейледип олурган ажыы чүл? 1987 чылга бодаарга, комсомолчуларның саны бистиң республикада 4 мунга кызырылган. «Ол санны эмии эртир чүрекке чоок алган херээ чок, ындыг болур-даа ужурлуг турган. Мооң мурнунда комсомол институт киреринге, даштыкы чурттарже чорууруңга магадылал болуп турган. Оон аңгыда, комсомолду эрге-ажык албандажыл [illegible] лап турган» деп, С. Х. Кашпык-оол бистиң сеткиливисти чазамырлаарын оралдашкан. Ынчалза-даа оон салыш-түрээвис оожургаваан.

Республиканың комсомол организацияларында эде тургустунуушкун келбээн деп чугаалап шыдавас бис. Буураашкынныг, чедиишче чок, аштырыышкынныг-даа болза, чырык үзел-бодалдар бодунуң шын оруунче бар чыдар.

Ажыл, өөредилге айтырыгларын чер-черлерде шиитпирлээр [illegible] [illegible] [illegible] аныяктарның [illegible] дугайында айтырыгларны база уттуп болбас. Кижилер-биле ажыл дээрге амыдыралдың бүгү-ле талаларынга деген, ол бүгүден коштунган илчирбе дээрзин уттапзывысса эки. А илчирбениң кайы-бир дээрбээ үстүп чыдып калган болза, бүдүрген ажылывыстың буурап дүшкени ол.

Комсомолда база бир мындыг таарымча чок байдалдың дугайында ыттавайн барып шыдавас мен. Демнежип ажыл кылырының орнунга, бот-боттарын ызыржып, «кым олудунда, а кым бодунуң олудунда эвес» дээрзин сайгаржып, маргыжар чорук ВЛКСМ Кызыл хоорkомунуң болгаш комсомол обкомунуң аразында турган. Мындыг чүүл кымны-даа чараш чүвеге [illegible] чедирер. Бир эвес конференцияга таптыг хайгаарап олурган болзуңарза, хоорай организациязының талазындан бодунуң туружун сыгаарын оралдашканын эскерип болур «маргыжыышкын үезинде алыс шын илереттинер» дижир, ол чугаажок. Чүгле «маргыжыышкын» деп сөстүң ужурутказын соора билип, амы-хууда хамаарылгазын илеретчиринге ажыглаар болза, ажылга багай. Эрге-дужаал былааш[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] бо конференцияга-даа [illegible] болдур ийин. Шак мындыг [illegible] чүүлдерден дарый уштуругу, дениин ажылдаар херек деп база катап айтып [illegible]. [illegible] басныында рак, куу, шортан дег тергени үш аңгы чүкче сөөртсүвүссе, ону чаңгыс черден шимчедип шыдавас бис.

Конференцияга саналдарын бергеннер хөй болган. Ольга Чуркина, Леонид Кара-оол, Адыгжы Саая, Марина Сарбаа, Амур Уваңгур, Игорь Алабужев дээш оон-даа өске делегаттарның саналдарында ажыктыг чүүлдер хөй болган. Анаа үндезилеп ВЛКСМ Тыва обкому чөптүг шиитпирни үндүрүп, бодунуң ажылынга ону ажыглаар дээрзинге бүзүрээр апаар.

Делегаттар соңгулдаларны организастыг пленумга эвес, а конференцияга, хөйнүң киржилгези-биле чорударын сүмелээннер. Ооң түңнелинде ВЛКСМ Тыва обкомунуң бирги секретарынга Семен Кашпык-оол, ийиги секретарынга Сергей Монгуш, секретарынга Вячеслав Яндай-оол олар соңгутканнар.

Артур ХЕРТЕК.
(«Шыныңң» корр.).

ЧУРУКТА: конференцияның ажылының үезинде.
Охемчик ОНДАРНЫҢ фотозу.

Өңнүктеривис тудуп турар

ОРДУ БЕДИП КЭЭР

Репортаж

Кызыл хоорайның, харын-даа бүгү Тываның школачыларының үр манаан тудугларының бирээзи — Пионерлер бажыңы. Янзы-бүрү бөлгүмнер, спортчу маргылдаалар эрттиреринге, ойнап-хөглээринге таарыштыр туткан бажыңныг бооруң уруглар, оолдар, оларның башкылары шагдан бээр күзеп келгеннер. Пионерлер бажыңының тудуунуң дугайында чугаа каш чыл улаштыр чоруп келген соонда, чүү-даа болза, ону эрткен чылын тудуп эгелээн. Үр-ле дизе, ийи-үш чыл болгаш, чырык, делгем, чараш пионержи орду найысылалдың чоон талазынга, Улуг-Хемниң эриинге бедип үнүп келир. Ордуну тудар черни, агаар-бойдус талазын ап коор болза, чедимчелиг шилип алган.

Тула хоорайдан келген тудугжулар ону көктүг-шыктыг ортулукта тудуп турар.

— Планда көрдүнгенин ёзугаар Пионерлер бажыңын 1991 чылда ажыглалга киирер ужурлуг бис — деп, бот-орулгачарыгдалыг тудугжу участоктуң начальниги Л. В. Петров чугаалады. 1989 чылда участоктуң тудугжулары Пионерлер бажыңынга 900 муң рубльдиң тудуг-монтаж ажылдарын шиңгээдип алганнар. Бир эвес тудуг материалдарын Тула хоорайдан сөөртүп турганын катай санаар болза, шиңгээттинген ажылдарның хемчээли 1 миллион 800 муң рубль чеде бээр. Тудуг-монтаж ажылдарының темпизи 1989 чылда оон-даа дүрген боор болур турган. Мелиорация болгаш суг ажыл-агыйының талазы-биле төлевилел-тудуг-ажыглал каттыжыышкынның демир-бетон кылыглар заводу бетонну база демир-бетон блоктарны чедир бербейн турганындан тудугжуларның ажылы оожумнаан.

— Төлевилелди, тудугну тудуп эгелээп соонда өскертип эгелээри Тываның тудугжуларының «дуржулгазында» бар. Пионерлер бажыңын тудуп кирипкенде төлевилелде өскерлиишкиннер бар болган бе?

Бо айтырыгга:

— Улуг өскерлиишкиннер чок. Төлевилелде бажыңның тавааң сугнуң дееинелиинден 3 метр хире чавызадып каан болган. Оон ыңай, ону демир-бетон блоктардан кылырын көрүп каан чорду. Блоктардан салырып ойталааш, демир-бетон өргеннер черже киир шаап тургаш, бажыңның тавааң салдывыс. Ам ажыл шуудаан. Ханаларны тудуп эгелей бердивис. Эң нарын ажылдарны кылганывыс ол-дур — деп, Лев Васильевич харылады. — Демир-бетон өргеннерниг кылдыр бажың тавааң салырга, тудуг материалдарынга база камналгалыг боор.

Пионерлер бажыңында ажылдап турар тудугжуларның аразындан эң эки ажылдап турар кижилерни адаарын дилээривиске, шупту шалыңкып, кызымак ажылдап турар улус бо дээш Владимир Бодяев, Владимир Ондарны дээш, каш кижиниң адын адады. Туланың тудугжулары-биле кады Тываның тудугжулары ажылдап турар.

Уругларга, оолдарга ойнаар-хөглээр, өөренир чараш бажың тудуп бээр дээш ажылдап турар тудугжуларның ажылынга шаптыктап турар ийи-чаңгыс кижилер бар болду. Крапнар дээш өске-даа дериг-херекселдерни үрей шаап каапкаш баарлар. Кымнарыл ол? Улуг кижилер бе, уруглар боттары бе?

Пионерлер бажыңынга кандыг өрээлдер, заллар турарыл? Ону уруглар сонуургаары чугаажок. Пионерлер бажыңының узуну 100, дооразы 50 метр. Концерт залы, спорт залы, янзы-бүрү бөлгүмнер ажылдаар өрээлдер аңаа турар. Эң-не солун чүве — Пионерлер [illegible] дүүнге обсерваторияны тудуп, ону тускай дериглиг-биле дерир. Обсерваторияга та кандыг бөлгүмнер ажылдаар чүве, астронавтар, космонавтар бе?.. А кол-ла чүүл — уруглар, оолдар сылдыстарны телескоптар-биле көрүп, оштаргай делгемниче хаалылап, космосту өөренир. Оларның аразындан космонавтылар, астронавтар үнүп кээр чадагас.

Пионерлер бажыны орду-биле дөмейлештир бедип үнүп кээр. Уругларга эң эки белекти ат-сураглыг Тула хоорайдан келген бистиң өңнүктеривис-тудугжулар белеткеп турар.

Шаңгыр-оол МОНГУШ.

ЧУРУКТАРДА: Кызылда Пионерлер ордузунуң тудуунда ажылдап турар тудугжулар В. Бодяев, бригадири П. Погоцкий, В. Ондар, мында кран башкарыкчызы А. Прогонов.

Охемчик ОНДАРНЫҢ фотолары.

1990 чылдың март 4 — соңгулдалар хүнү

РСФСР-ниң, Тыва АССР-ниң болгаш чер-чер Советтериниң улус депутаттарынга кандидаттарны бүрүткээри доозулган. Депутаттарга кандидаттар бо хүннерде соңгукчулар-биле ужуражылгаларны эрттирип эгелээн. Соңгулда кампаниязының база чугула бир айтырыы—участок соңгулда комиссияларын тургузары чер-черде уламчылап турар.

ХЕМЧЕГЛЕР ЁЗУГААР

РСФСР-ниң, Тыва АССР-ниң болгаш чер-чер Советтериниң улус депутаттарының соңгулдаларынга белеткелдер Өвүр районда хоойлуларга дүүштүр чоруп турар. СЭКП райкомунуң организастыг килдизиниң эргелекчизи М. Д. Шагдырга бистиң корреспондентизинге [illegible] бергеш, даразында айтырыгларны салган.

— Чугула политиктиг кампания — соңгулдаларга белеткел ажылдары силерниң районнуң чер болгаында калбарган-дыр. Ол дугайында таныштырып көрүңерем, Маадыр Доржуевич.

— РСФСР-ниң, Тыва АССР-ниң болгаш чер-чер Советтериниң улус депутаттарының соңгулдаларынга белеткел ажылдарын чедиишкиниг чорударының-биле тускай хемчеглерни ажылдап кылгаш, ону партия райкомунуң бюрозунга бадылаан. Ында соңгулдаларга белеткелдиң баштайгы хүннеринден эгелээш, бадылаашкын болур хүнге, соңгулдаларның түңнелдерин үндүрериинге чедир кылыр ажылдарны киирген. Районнуң партия организациялары, кол-дээ Советтер соңгулдаларга белеткелди ол ёзугаар боттандырып турар. Соңгулдалар участоктарын, округтарын айыткан хуусаалында тургускан, соңгулда комиссияларының составын соңгаан.

Соңгулдаларга белеткелдерни хоойлулар ёзугаар частырыг чок иделиглиг чорударының-биле парткомнар, партия эге организациялар секретарьларының, соңгулда округтарының кежигүннериниң, районнуң идеология активиниң семинарларын эрттирген. Орта партия эге организацияларының, улус депутаттарының Советтериниң, хөй-ниити организацияларының, культура албан черлериниң соңгулдалар үезинде ажылчы чоннуң ортузунга чорудар организастыг, идеологтуг, агитмассалыг ажылдарын дугуржуп чугаалашкан.

СЭКП райкомунуң, райкүүскомунуң харыысалгалыг ажылдакчыларын районнуң кедээ Советтеринде бижидип каан, оларны дамчыштыр удуртулганы боттандырып турар бис.

Районда 25 партия эге организациязы бар, оларның хуралдарын эрттиргеш, анаа РСФСР-ниң, Тыва АССР-ниң болгаш улус депутаттарының чер-чер Советтериниң соңгулдаларынга партияның Тыва область организациязының политиктиг платформазын таныштыр чугаалашкан. Ында айыткан сорулгаларны амыдыралга боттандырары-биле партия эге организация бүрүзү план-хемчеглерин ажылдап кылган. Партия обкомунуң платформазын районнуң коммунистери чүүлдүгэр деткээн болгаш ажыл-чорудулгазының программазы кылдыр хүлээп алган.

— Депутаттарның кандидаттарының дешшидилгези доозулган, амгы үеде соңгукчулар-биле ужуражылгалар чоруп турар болгай. Ында чеже кандидаттар дешшиттиргенил, оларның аразында мурнакчы ажылчыннар бар бе? Оларның дугайында кысказы-биле дыңнаксап турар бис.

— Тыва АССР-ниң улус депутадынга 4, район Советинге 50, чер-чер Советтеринге 115 кандидаттарны дешшидер ужурлуг бис. Соңгукчулар улус депутаттарының кандидаттарынга ажылчы, амыдыралга төлептиг, политиктиг болгаш нииti билии шыырак, хөй-нииti ажылынга идейнейлиг коммунистерни, комсомолчуларны, партия кежигүннери эвестерни дешшиткен, ынчангаш оларның бижээр составы багай эвес деп дидими-биле чугаалап болур. Район Советиниң депутаттарының кандидаттарынга 63 кижини дешшиттирген, оларның аразында 26 ажылчын бар. Оларга районнуң тудуг-септелге участогунуң тудугжузу Карбы Монгуш-оол, «Торгалыг» совхозтуң чолаачызы Алексей Куулар, «Коммунизмче орук» совхозтуң хойжузу Монгуш Күнзенмаа, «Кызыл туг» совхозтуң сарлык кадарчызы Любовь Куулар болгаш өскелер-даа хамааржыр. Кожуун Советтериниң депутаттарының кандидаттарынга 124 кижини дешшиткен, оларның иштинде ажылчыннар эвээш эвес. «Торгалыг» совхозтуң саанчызы Марта Самбук, «Ак-Чыраа» совхозта бот-орулга-чарыгдалыг мал чемин белеткээр звенонуң удуртукчузу Ооржак Хөлчүк-оол, районнуң амыдырал хандырылга бүдүрүлге эргелелиниң дааранылычызы Саяа Монгуш болгаш өскелер-даа дешшиттирген.

Тыва АССР-ниң улус депутаттарының кандидаттарынга 6 кижи дешшиттинген. Оларның иштинде «Торгалыг» совхозтуң сарлык кадарчызы Тумат Найырал бар. Бо малчын сөөлгү чылдарда доктаамал эки көргүзүглерни чедип ап келген болгаш хөй-нииti ажылында идейлиг [illegible] турар эң-не төлептиг кандидаттарның бирээзи. Ол ышкаш өске-даа мурнакчы ажылчыннар кандидаттарның аразында эвээш эвес. Тыва АССР-ниң улус депутаттарынга кандидаттардан эң-не баштай Кандагайтының № 85 соңгулда округунуң талазы-биле СЭКП райкомунуң бирги секретары А. С. Дембирел, Дус-Даг № 86 соңгулда округунуң талазы-биле Н. О. Тумат бүрүткеткен.

— Соңгулда мурнунуң агитациязынга хамаарыштыр чүнү чугаалап болур силер?

— Партия эге организациязы бүрүзү бо айтырыгже кол кичээнгейни салып турар. Агитпунктуларны, участоктарны дерээн, ында агитаторларга, соңгукчуларга херектиг номнар, солуннар бар. Агитаторларның составын чаарткан, оларның семинарларын эрттирген, соңгулдалар үезинде кылыр ажылын тодараткан. Библиотекаларда соңгулдаларга хамаарышкан номнар делгээн булуңнарны органызастаан. Депутаттың кандидаттарының дугайында калбак агитация-биле чергелештир делегейде, чурт, республика иштинде болуушкуннарга хамаарышкан беседаларны пропагандистер, лекторлар, политинформаторлар, агитаторлар чорудуп турар.

Районнуң ажылчы чону соңгулдалар хүнүн куруглажылчы чедиишкиннерлиг уткуур дээш бо хүннерде шалыңчы ажылдап турарлар.

Беседаны Таан-оол ХЕРТЕК кылган.

Чагаа парлаттынмаза-даа

АТТЕСТАЦИЯ ТҮҢНЕЛИ-БИЛЕ

Эрткен чылдың ноябрьда Чадаананың хөмүр-даш разрезиниң уруглар садының ажылдакчыларындан редакцияга хомудал келген. Чагаада айыттынган четпестерни коллективтиң нииti хуралынга партия, профэвилел организацияларының удуртукчуларының киржилгези-биле сайгарган. Хомудалды утка аайы-биле үш янзы байдалга чарып алгаш сайгарганын райкүүскомдан дыңнаткан.

Бирээде, ажылга улус хүлээп алырда, ол-бо деп ылгаар чоруктар разрезтиң удуртулгазында бар бе? Ийиде, уруглар садында штаттан артып турар ажылчыннар бар бе, бир эвес бар болза, [illegible] канчаар чорударыл? Үште, хөмүр-даш разрезиниң даргазының (А. Ю. Ильин) талазындан хөй-нииti организацияларын холгаарлаар чоруктар турган бе, кандыгыл?

Сайгарылганың түңнели мындыг болган. Бо коллектив, Чадаананың өске коллективтеринге бодаарга, национал состав талазы-биле холушкак. Нииti-даа, ховар-даа мергежилдиг тывалар өске национал улустар-биле бир деңге ажылдап турар. Оларны кызып-кыяр чүүлдер турбаан. Ажылга сула, харыысалга чок кижилерни кандыг-даа национал дивейн, хемчег ап турар.

Разрезте нацлар айтырыын удуртулга шиитпирлеп турар. Мында таарымча чок чүүлдер тодараттынмаан. Уруглар садында харын ийи кижи штаттан ажыр ажылдап турар. Ол үеде ол ажылчыннар декрет шөлээзинге турганнар. Ынчангаш чыл төнчүзүнге дээр ажыл чок артар кижи чок. бо чылдың январьда коллективке (разрезке) аттестацияны чорудар. Ону уруглар садының ажылчыннары база эртер. Штатты аттестация түңнели-биле тодарадып тургузар.

Разрезтиң даргазы А. Ю. Ильинниң талазындан хөй-нииti организацияларын холгаарлаар чоруктар бары бадыттатпаан.

СЕМИНАРДАН КЫШТАГЛАРГА ЧОРДУВУС, ХӨЙНҮ БИЛИП АЛДЫВЫС

Республиканың Төп районнарында совхозтарның кол зоотехниктери чоокта чаа Агропромтуп каттыжыышкынынга чыглыы. «Нииti орулгадан киирип алыр шалың төлевириниң нормативи болгаш өг-бүле кээрээзин организастаары» деп семинарга киришкен. Олар Тандыда «Коммунизмниң херели» совхозтуң малчыннарының өг-бүле кээрээзи-биле ажылдап турарын херек кырынга көөрү-биле анаа чораан.

Конторанның кызыл-булуңунга совхоз директору К. Ч. Хертек ажыл-агыйның кандыг угланыышкынныг болуп турарын. 1988 чылда хойжуларны өг-бүле кээрээзинче киирген, хой ажылының орулгазының болгаш совхозтуң үндезилеттинип тургустунганының дугайында чүве чугаалаан. Ажыл-агыйның кол экономизи А. К. Тюлюш «Экономиктиг санаашкыннарны өг-бүле, бригада кээрээзинде канчаар ажыглап турарының дугайында», а мал ажылының талазы-биле бухгалтер Ч. С. Чамзырын «Өг-бүле кээрээзинде малчыннарның учёт, отчётунуң, чек системазын ажыглаарының дугайында таныштырган. билдинмейн барган чамдык айтырыгларга немей харыыны бергеннер.

1989 чылда совхоз директорлаазы-биле кээрээ чаргаш, үре-түңнелдиг ажылдаан дуржулгалыг малчыннар Кончук-оол Чамыянович Оюн, ооң кадайы Дуктугмыс Дамбаевна Монгуш оларның Кызыл-Хая деп черде кыштаанга чеде бердивис. Хойжуларның күш-ажылчы стажы 30 чыл. Энир чылын школа доосканурру Марина Оюн дузалакчы кадарчылап ажылдап турар. Сөөлгү беш чылдарда өг-бүле доктаамал бедик көргүзүглерни чедип ап, торгуур 100 хойга опаштыр 100-тен өрү хураганнарны камгалап ап келген. Эрткен чылын 411 хоюндан кээрээ ёзугаар 332 хураганны алырын айыткан болза, херек кырында 423 хураганны камгалап ап, пландан ажыр 42 центнер кежелде дендзинни алган. Бүдүн чыл дургузунда 11322 рубльдиң материалдыг чарыгдалдарын үндүргеш нииtизи-биле 17961 рубльдиң продукциязын бүдүрер турган болза, херек кырында материалдыг чарыгдалдар 8824 рубль болган, 2232 рубльди камнап алгаш, өг-бүле 24658 рубльдиң продукциязын бүдүрген. Ол дээрге бир хойдан 60 рубльдиң продукциязын бүдүргени ол.

1988-89 чылдарның кыштаглаашкынында олар 28 тонна сигенни белеткеп алган болза, бо чылын эрткен тайыс болганындан 11 тоннаны белеткээш, кыштаанга сөөртүп эккеп алган. Бажыңның ыжык талазында хомут, чүген, чулар, холуннар болгаш өске-даа дериг-херекселдерни чурумчускаалдыг-биле чыып салып, азып каап. Шапактерге база оон ырак эвес черде тургустунган. Херек апарза, Кончук-оол Чамыянович ийи аъдын тергелеп азы шанактааш кыштаанга кандыг-ла-бир ажылды кылып алыр.

— Ажыңның хыйн билип, үр чылдарда ажылдап келген-дир силер. Чедиишкиннерге чогум чеже чүү чүве кончуг салдарлыгыл? — деп кадарчыдан айтырарымга, ол бодамчалыг мынчаар харылады:

— Зоотехниктиг, ветеринарлыг негелде ёзугаар хойнуң кыргылдазын, чуулдазын шынарлыг чорудар. Семиртилгезинче кичээнгейни углаар. Чайын эртенги сериинде оъткарар. Малдын тарып боозадылгазының үезинде эки одарладып, суггадын шын организастаар. Кодааны чогуур үезинде хевирлээр. Эң-не кол чүве — малчынның шудургу ажылы. Оон шупту чүве хамаарыр. Төрүттүнген чаш хураганны болур-чогууру-биле кезиинге эмзирип, доруккуже хайгаараар ужурлуг.

Малчынның харыызында кайгамчык чүве чок. Чедиишкин ооң олут-чыдын чок, шудургу ажылының түңнели. Оларның өг-бүле кээрээзи-биле ажылдап турарының дуржулгазын сонуургап, дыка хөй чүүлдерни билип ап, кордувус. Бо хүннерге чедир кодаанда 50 ажыг хой оолдаткан.

Вячеслав МОНГУШ.

Бистиң кандидаттарывыс

ТУДУГЖУ

«Шагаан-Арыг тудуг» трестиң 18 дугаар көжүп чоруур механизастаан колоннызының тудуг участогунуң тудугжулары улус депутаттарының Улуг-Хем район Совединиң депутадынга кандидат депшидери-биле хуралга чыглып келген. Депутаттың кандидадынга депшидер нарын айтырыг тудугжулар коллективиниң мурнунга тургустунуп келген. Эде тургустунуушкунунуң негелделеринге дүүштүр ажылдап, чурттап чоруур, даандырган ажыл-херек дээнде мергежилин, күжүн харамнанмас, могаг-шылаг билбес кижилер-ле тудугжуларның арааында хөй. Ынчалза-даа оларның эң төлептиин шилип алыр үүле оларга оналашкан.

— Район Совединиң депутады боор шыдалдыг дег, ажылдап турар коллективиниге, эш-өөрүнге хүндүткелдиг, эки ажылдап турар кижилер бисте хөй-ле болгай. Ынчалза-даа бо хоорайның баштайгы өргениериндеи, тавааннап эгелеп тутчуп келген бистиң ажывис Валерий Сайын-оолович Чүльдүмнү депшитсе, черле частырыг кылбас боор бис —деп, тудугжуларның бирээзи санал үндүрген.

— Шын-дыр, шын-дыр. Ол черле төлептиг кижи — деп, залга олурганнар оон-моон шуугап эгелээн. Чамдык кижилер өске эш-өөрүнүң кандидатуразын-даа саналдап турган. Хуралга олуруушканнарның хөй кезии В. С. Чүльдүмнү район Совединиң депутадынга кандидат кылдыр депшидер дээн саналды деткип, баштайгы саналга «ушкажы» берген. Депутатка кандидаттар кылдыр адаан кижилерниң Шагаан-Арыг хоорайның тудугларынга киирип келген үлүүн, хөй-ниити ажылынга киржилгезин, эде тургустунуушкунунуң негелделерин өзүтгаар ап көөрге, В. Чүльдүмнүң «дензизи» чая базып турар болган. Ынчангаш участоктуң ажылчылары аңаа улуг идегелди көргүзүп, район Совединиң улус депутадынга кандидат кылдыр депшиткен.

Чаа Шагаан-Арыг хоорайның ора-сомазы хевирлеттиниш эгелеп турган 1970 чылдарның эгезинде Валерий Чүльдүм мааңаа келген. Ол баштай-ла бызанчының мергежилин чедип алыры-биле өөреникчилеп кирип алган. Ынчан чаңгыс каът ыяш бажыңнар тудуунга ажылдап турган, тудугжунуң мергежилин шору шингээдип алган. Чоорту туйибу тудугларже шилчээн. Шагаан-Арыг хоорайда туттунган хөй каът чуртталга бажыңнарында, школаларда, албан, организация черлериниң тудугларында В. Чүльдүмнүң хол дегбээн тудуу чок дизе, черле хоөредиг болбас.

«Канчап тудугжу болу бергениң ол?» —деп оон айтырарга, ол мынчаар харыылап каар: «Анаа-ла тудугжу бол дээш сени тудугга аппарып каар болаа, сенден эки тудугжу-даа үнмес. Маңаа сонуургал, сундуу херек».

Валерий Чүльдүмнүң ада-иези — малчыннар. Ол чайгы дыштанылгазының үезинде ада-иезиниң аалынга чанып келгеш, оларның хоюн бо-ла кадарып бээр. Ол хөй кадарып чорааш, элезинге, довуракка янзы-бүрү бажыңнар, мал кажааларының хевир-дүрзүзүн чуруур, оон түржүк, терек чөвүрээзинден безин чазай берген турарын сактып чугаалап орар. Бо база-ла оон тудугжу болурунга идиглиг болган чадавас. «Тудугжу мергежилимни бедидип алырымга «Архитектура и строительство» деп журнал база «Строительная газета» солун (ам ону «Рабочая трибуна» деп адаар апарган) арга-сүмени берип турар. Ынчангаш бо журнал-биле солунну үргүлчү чагыдып ап турар мен. Ол мээң сүмелекчим» —деп, В. Чүльдүмнүң чугаалап органык дыңнаан мен.

1980 чыл оон амыдыралынга кажан-даа уттундурбас чыл боол артып калыр. Чүге дээрге ол чылын Валерий Чүльдүм ленинчи партияның хүрээлезинге кирген. Ооң бир партийжи даалгазы —аныяктарны тудугжунуң мергежилинге өөредири —улуг харыысалгадыр деп, ол санап чоруур. Ынчангаш ол хүлээлгезин депутатка кандидат В. С. Чүльдүм ак сеткилдиг күүседип турар. Ооң өөредип каан өөреникчилери Борис Найдан-оол, Александр Саг, Юрий Лайзап ам дуржулгалыг дашчылар болу берген.

Чоннуң амы-чем болгаш өске-даа бараалнар-биле хандырылгазының, дуза-лал ажыл-агыйының, тудугжуларның садыг, эмнелге хандырылгазының, оларның культурлуг дыштанылгазының айтырыглары В. С. Чүльдүмнүң программазында кол черни ээлеп турар. Кады ажылдап турар өөрү бригадири Валерий Сайын-оолович Чүльдүмге улуг идегелди көргүскени ооң хөй чылдарда кызымак ажылын үнелеп көргени деп билир мен. Ол сонгукчуларның идегелин бүзүредип шыдаар дээрзинге бүзүрээр мен.

Дадар-оол ДАНЗЫН-ООЛ.

ОЛ ДЭЭШ БАДЫЛААР МЕН

Хөй чылдарда ажылдааш, пенсионер болдум. Ажыл чок каяа олуртунар дээр силер, шыдаар шаам-биле база ажылдап чордум. Удавас ленинчи партияга киргенимден бээр 50 чыл болгаш демдээмниң шынзылгазын алыр мен. Назылап кырааңда кижи черле ындыг, чазаанга даяныр апаар. Амыдыралымга тургустунуп келген чамдык айтырыгларны шиитпирледип алыры-биле республиканың Социал хандырылга министерствозунга бо-ла чеде бээр мен. Менден аңгыда, та чеже инвалидтер, кырганнар, пенсионерлер аңаа баар чүве. Министр Сергей Дамбаевич Киров чоннга кончуг ээлдек, хүндүлээчел, биче сеткилдиг кижи чорааан. Ооң канчаар өөренип, ажылдап келгенин билир мен.

Кызылдың № 129 сонгулда округундан РСФСР-ниң улус депутадынга кандидат кылдыр бистиң министривис Сергей Кировту бүрүткээн болду. Аңаа бистер өгбелер — кырганнар, инвалидтер, күш-ажылдың хоочуннары дыка-ла өөрээн бис.

Бичии Сергей ада-иезиниң чымчак арнын хензиг турагш-ла корбейн барган. «Өскүзүнден өлбес» дижир. Ону улуг акызы школа-интернатка эккеп каан. Ол сес классты дооскаш, Кызылдың № 2 школазынга өөренип кирген. Очулдурукчу башкыларның алды ай хуусаалыг түр өөредилгезин дооскаш, ол башкы ажылынга 4 чыл болган. Ооң хөй-ниитичи, идепкейжи, ажылынга кызымак чоруун өөренип көргеш, 1955 чылда ону Барыын-Хемчик райкүүскомунуң секретарынга сонгаан.

Удуртукчу кижиге бызыг билиг ыяап херек болгай. Ол Красноярскиниң областар аразының совпартшколазын болгаш партияның дээди школазын дооскан. Оон 25 чыл дургузунда профэвилелге ажылдаан. Ол ажыл-агыйлар аразының пионер лагерьлерин совхозтарның хөреңгизи-биле тургускан, а профэвилел хөреңгизи-биле элээн каш көдээ культура бажыңнарын туттуруп кылган. «Хүреш» стадионну болгаш «Мөңгүлек» аалчылар бажыңын; хоорайның сүт арыглаар черин тудуп кылырынга төлептиг үлүүн киирген. Ол ышкаш уругларның «Өөрүшкү», «Хүреш» ансамбльдерин тургузарынга ол база киришкен кижи.

Сергей Киров 1985 чылдан эгелеп Тыва АССР-ниң социал хандырылга министри апарган. Амгы үеде республикада 61 муң пенсионерлер, инвалидтер бар. Оларның социал хандырылгазынга чылдың-на күрүнеден 35 млн. ажыг рубльди чарыгдап турар. Эрткен чылдың октябрьдан бээр республикада 13 муң пенсионерлерниң алыр акшазын эде санап, немеп берген. Ол ышкаш «Кадыкшылга», «Ачы-дуза чедирилге» программаларын ажылдап кылырынга хууда киржип, пенсионерлерниң болгаш инвалидтерниң амыдыралын экижидер хемчеглерни ап чорудуп турар. Шагаан-Арыг хоорайга 300 орунну интернат-бажыңны тудары болгаш Кызылда инвалидтер бажыңын калбартып немей кылыры база көрдүнген. Ол ышкаш 200 ажыг чаңгыс бот инвалидтерге болгаш кырганнарга бажыңнарынга барып социал дуза чедирери-биле 2 килдисти тургускан. Оон бот-идепкейи-биле Бүрең болгаш Бай-Сүт деп черлерде кырганнар интернаттарының албан бажыңнарын 25-25 орунну уруглар садиктери кылдыр эде дерээн.

Бир эвес улус депутады апаар болза, чоннуң амыдырал-биле хандырылгазын экижидерин ол аазап турар. Ол ышкаш чон-биле сырый харылзааны тудуп тургаш, «Кадыкшыл» программаны боттандырарынче, социал-культура объектилериниң ажылын экижидеринче, инвалидтерниң болгаш пенсионерлерниң социал хандырылгазын улам байлакшыдарынче бүгү күжүн ол салыр дээрзинге идегел улуг.

Ынчангаш бүгү пенсионерлерни, инвалидтерни Сергей Дамбаевич Кировту улус депутадының кандидадынга депшидер дээш бадылаашкыннарывысты бээринче кыйгырдым.

Оюн ДАНЧАЙ-ООЛ.
Персоналдыг пенсионер.
Кызыл хоорай.

ОРУКТАРГА — ОНЗА КИЧЭЭНГЕЙ

Тываны «дугуйлар кырында республика» деп адап турары анаа эвес. Хоорай, суурлар аразында пассажирлер аргыштырылгазы, чүък сөөртүлгези колдуунда автотранспорт-биле боттанып турар. Автомобиль оруктарын кандыг байдалдыг тудуп турарындан база хүн бүрүнүң бо чугула айтырыы хамааржыр. Тываның иштинге болгаш оон дашкаар үнген оруктарны немей тудар, оларның шынарын экижидер талазыбиле эвээш эвес ажыл эрткен 1989 чылда кылып чорутунган. Бир эвес сөөлгү дөрт чылдарны алыр болза, автомобиль оруктарының төлевилел-септелге-тудуг, каттыжышкынының күжү-биле 194 километр узун дурттуг чаа оруктарны тудкан, эрги оруктарның шынарын экижидери-биле улуг хемчээлдиг септелге ажылдарын кылып чорутган. Күрүне черлелиг оруктарның септелгезин 225 километр черге кылган. Республика иштинге автомобиль оруктарының хемчээли барык 4 катап узаан 109 километр орукту асфальт-биле шыпкан. Оруктарны эде кылып келгениниң түңнелинде чурттакчылыг черлер аразында оруктарның хемчээли кызырылган, автомобиль транспортунуң шимчээшкининиң үезинде озал-ондак болдурбазының магадылалы шору бедээн. Чижээлээрге, Арадан—Шивилиг участогунга орукту кылып, доорттааныныи түңнелинде Кызыл — Абакан аразында орук 27 километрге кызырылган. Көөрге кашта километр, а ындыг ап көөрге, оон улуг камналга үнер. Республиканың найысылалын районнар төптери Тээли, Сарыг-Сеп, Самагалдай суурлар-биле харылзаштырып турар оруктарны асфальттаан. Пассажирлер аргыштырылгазын экижидеринге, чүък сөөртүрунун хемчээлин улгаттырарынга ол дыка идиглиг болган.

Ажылды организастаарының экономиктиг аргаларын каттыжышкынында шингээдип ал эгелээн. 1989 чылда каттыжышкынның дөрт коллективи аренда керээзи-биле ажылдап эгелээн. Тос кооперативти тургускан. Аренда керээзинче шилчээн, кооперативтерни тургусканы ажылдың бүдүрүкчүлүүн бедидеринге дузалыг болган. Эң эки түңнелдерни Сарыг-Септиң, Туранның болгаш Кызылдың орук-тудуг-септелге участоктары чедип алган. Өске орук участоктары-биле дөмей техниктиг баазалыг, кадрларлыг-даа болза, боттарының күш-ажылчы көргүзүглерин элээн бедиди көдүргеннер. Ындыг-даа болза, бо коллективтерниң ажылында чаа чүүлдер каттыжышкынында ажыл-херектерни экижидип шыдаваан. № 2 орук-тудуг эргелелде планнаттынган ажылдарның чүгле чартыын эрткен чылын күүседип шыдаан. Самагалдайда орук-септелге-тудуг эргелелиниң, көвүрүг тудуунуң эргелелиниң ажыл-херектери база шоолуг-ла эвес. Үстүнде ады үнген коллективтерниң багай ажылының түңнелинде орук болгаш көвүрүглер тударының база оларны дуңзаарының планы 1989 чылда 96,6 хуунга күүседилген. Эң ылангыя көвүрүглерни тудуп турарының шынары ындыг-ла кончуг эки эвес. Хемнерде туттунган көвүрүглер үр бээрбейн ажыглаадан үнүп турарының фактылары бар. Эң ылангыя тайгалардан баткан хемнерни кежир туткан көвүрүглерниң төлевилелин [illegible] эвес кылгаш, багай шынарлыг туткаанындан суг [illegible] үеде буступ дүжүп турар. Элегес хемин кежир туткан Чал-Кежиг суурунуң чанында демир-бетон көвүрүг ажыглалга кирген чылын дораан-на суг үерлээрге, буступ дүшкен. Амгы үеде машина-биле 30-40 чыл бо [illegible] туткан эрги көвүрүглер [illegible] турар.

Оруктарның капитал тудуунуң хожудап турары-биле чергелештир туттунган оруктарны септеп, автотранспорттуң шимчээшкининге айыыл чок кылдыр тударының талазы-биле четпестер хөй. Кызыл — Ак-Довурак, Кызыл —Самагалдай оруктарынга автотранспорт шимчээшкининге таарымча чок байдалдар тыптып кээп турган. Ол чылдагаан-биле республикага 1989 чылдың чүгле 9 айларында безин автотранспортка 87 озал-ондак болган, 21 кижи өлген. 91 кижи балыглаңган.

Автомобиль оруктарының төлевилел-септелге-тудуг каттыжышкынының база КАИ-ниң төлээлери күзүн, чазын оруктарның байдалын хынап, кылып чорудар ужурлуг ажылдарны тодарадып турар. Ынчалза-даа чылдың-на ол ажылдарны бүрүнү-биле кылбайн келген. Эрткен күзүн бедик дөштерге, арттарга элезинни баш удур белеткеп, орукка чаштырбайн турган орук участоктары бар. Доңааттыг кыскы үеде автотранспорт шимчээшкининге озал-ондак болдурбас байдалды Туранда орук-тудуг-септелге эргелели тургузуп шыдаваан. Эргелелдиң начальниги кыскы болгаш кышкы үеде чорудар ажылдарның планын өй-шаанда тургуспаан. Оон түңнелинде доңааттыг кыскы хүннерде эргелелдиң харыылап турар оруктарынга байдал нарын турган.

Орук-тудуг-септелге эргелелдери аренда керээзинче азы кооперативтерже шилчээш, акша-төгерик ажылдап ап болур улуг өртектиг ажылдарны колдады кылып, оруктарны автотранспорт шимчээшкининге таарымчалыг кылдыр белеткээр, аңаа элезин чаштырар, оруктар кыдыынга сваалаңдыр төгер, орук шимчээшкининиң демдектерин тургузар дээн ышкаш ажылдарны кылып чорударынче шоолуг сагыш салбайн турар. Чижээлээрге оруктарга чаштырып турар дештыг элезинниң дажы нердүгениндеи улуг хемчээлдиг. Шак ындыг улуг даштыг элезин чаштырган оруктарга шимчээшкин үезинде машина дугуйларының аразындан чаштаан даш каржып эрткен машинаның соңгаларын буза шаап турар. Ол чылдагаан-биле пассажирлер АТБ-ниң автобустарының мурнуку соңгаларын шилдээр шил эрткен чылын шуут тывылбайн турган. Чүге дээрге мурнуку соңгалар шили-биле хандырарының лимидин эрттир чарыгдаан.

Оруктарны тудуп азы септеп турар үеде бойдус камгалалының негелделерин, орук-тудуг-септелге эргелелдери күүсетпейн турар. Орук кыдыының хөрзүнү, оон чогунда арга-ыяш, хемнер эриктери үрегдеттинип келген. Оруктарның чалын бедидир топ тургаш, карьерлерни кайы хамаанчок ажыдып, оон сайны сөөртүп турган. Чижээлээрге, Кызыл—Туран аразында кадыр-берт черлерни оюп чоруур кылдыр орукту эде кылып тура, 20 га тараа шөлүнүң хөрзүнүн үрегдээн. Бир эвес каттыжышкынны ниитизи-биле алыр болза, үрегдеттинген тараа шөлдериниң хемчээли 557 га хире. Оруктарның тудуун азы септелгезин дооскан соонда үрегдеттинген черни катап тургузар талазы-биле ажылдарны чорутпаан.

Республика иштинге оруктарны тудар, септээр, автотранспорт шимчээшкининге таарымчалыг байдалды тургузар талазы-биле автомобиль оруктарының төлевилел-септелге-тудуг каттыжышкынының коллективтериниң ажылын республиканың Министрлер Чөвүлелинге база чугаалажып көрген. Автомобиль оруктарының тудуун, септелгезин болгаш ажыглалын экижидер талазы-биле хемчеглерни ажылдап кылыы, оон бүрүн-биле боттандырары каттыжышкынның начальниги В. И. Трофимовна Министрлер Чөвүлели дааскан.

ЧАА ЧАРЛЫКТЫҢ НЕГЕЛДЕЗИ

РСФСР-ниң Дээди Совединиң Президиуму 1990 чылдың январь 2-де «Улус депутаттарының сонгулдаларының дугайында хоойлужудулганы хажытканы дээш харыысалга дугайында» Чарлыкты хүлээп алган. Ол Чарлык-биле РСФСР-ниң Кеземче кодекизинге (дүрүмүнге) болгаш административтиг корум-чурум үрээшкиннериниң дугайында РСФСР-ниң кодекизинге өскерилгелерни киирген.

Чижээ, РСФСР-ниң Кеземче кодекизиниң 132 чүүлүнүң чаа эдилгезинде РСФСР-ниң хамаатызының сонгуур азы улус депутадынга сонгуттурарынга, улус депутаттарының кандидаттарының бүзүреттирген кижилериниң бүрүн эргелерин боттандырарынга кандыг-даа шаптыктаашкынны кылган таварылгада, бир эвес ол хөделиишкиннер күш дөгээшкин, мегелээшкин, кыжаныышкын аргазы-биле үүлгеттинген болза, ийи чыл хуусаада хосталгазын казып азы ол-ла хуусаада эдип-чазаар күш-ажылга шиидер кылдыр көрдүнген.

РСФСР-ниң хамаатыларының сонгуур эргези РСФСР-ниң Конституциязының 91—95 чүүлдеринде доктаадыттынган. Хамаатының бодунуң сонгуур эргезинге шаптыктаары деп чүл? Бир дугаарында, сонгукчуларның даңзызы-биле таныжарынга, даңзыларга эдиглер киирер дугайында билдириишкиннер киирерингe, сонгукчу барган черин өскертип турар үеде бадылаар эргениң, сонгулда участогунга баарының, чажыт бадылаашкынның шынзылгаларын алырынга, улус депутадынга кандидат кылдыр депшиттирген кижиниң бадылаттырарынга чөпшээрежилгени илередиринге, сонгукчулар-биле ужуражылгалар эрттирерингe, сонгулда мурнунуң хуралдарынга, телевидениеге, радиога чүве чугаалаарынга шаптыктаарыдыр. Бир эвес шаптыктаашкын Кеземче кодекизиниң үстүнде айыттынган күш дөгээри, мегелээри азы хээли-лээри дээн чижектиг аргаларының кайы бирээзин ажыглаары-биле боттанган таварылгада, чүгле шак ынчан бо таварылгаларның кайы бирээзи кеземче харыысалгазынга онаажыр.

Күш дөгээшкини хамаатының тудуп хоругдааны (саадатканы, озалдатканы), кандыг-бир шоочалыг бажың иштинге тутканы, ооң документизин күш-биле хавырып алганы, эттээни, ооң магадобунга кемдээшкин чедиргени-биле болгаш өске-даа шак ындыг хевирлиг хөделиишкиннер-биле илереттинген турут болур.

Мегелээшкин дээрге сонгукчуларга, улус депутаттарының кандидаттарынга, оларның бүзүреттирген кижилеринге бадылаашкынның болур черинин, үезинин, сонгукчулар-биле ужуражылгаларның болур черинин, үезинин дугайында, сонгулда бюллетеньнерин доктааткан дүрүм ёзугаар долдурарының, улус депутадынга кандидат дугайында шын эвес (хажыдыышкыныг) медээлер бээри болур. Чижээ, кажан чаңгыс округка улус депутаттарынга элээн каш кандидаттар бадылаттырып турда, оларның кайы бирээзи бодунуң удурланыкчызының дугайында шын эвес медээ киирери-дир. Кажан улус депутадынга кандыг-бир депутатты бадылап турар үеде, участоктуң сонгулда комиссиязының кежигүнү бадылаашкынга киришпээн сонгукчулар орнунга бюллетеньнерни долдургаш, оларны урнаже киир сугар болза, ону база мегелээшкин деп санаар.

Кыжаныышкын дээрге сонгукчуларга, улус депутаттарының кандидаттарга азы бүзүреттирген кижиге психиктиг салдар чедириишкини-дир. Психиктиг салдар чедириишкиннери ол кижилерге азы оларның төрелдеринге, чоок кижилеринге база хамаарылгалыг боор болур.

РСФСР-ниң Кеземче кодекизиниң 133 чүүлү элээн өскерилген. Сонгулда документилерин мегелеп өттүндүр кылган, бадылаашкыннарны шын эвес санаан азы сонгулдалар түңнелдерин шын эвес үндүрген база ол ышкаш сонгулда комиссиязының кежигүнү азы өске бир эргедужаалдыг кижи чажыт бадылаашкын чурумун хажыткан таварылгада 3 чыл чедир хуусаала хосталгазын казып азы ийи чыл чедир хуусаада эдип-чазаар күш-ажылга шиидер.

Сонгукчулар даңзызы, сонгулда бюллетеньнери, сонгуур эргениң шынзылгалары дээн чижектиг оон-даа өске документилерни сонгулда документилеринге хамаарыштырар. Сонгукчуларның херек кырында бадылаашкыннарының санын кара өжегээр эвээжеткенин азы көвүдеткенин, участоктуң сонгулда комиссияларының сонгулдаларның түңнелдериниң дугайында меге медээ бергенин болгаш өске-даа шак ындыг хевирлиг барымдааларны бадылаашкынның санын шын эвес санааны азы сонгулда түңнелдерин шын эвес үндүргени деп билип алыр херек.

Бадылаашкынның чажыттарын хажытканы азы сонгулда комиссияларының кежигүннериниң сонгулда участоктарынга тускай дериттинген кабинаны тургуспааны кабиналар иштинге бадылаашкыннарга шаптараазыннар болдурганы, бадылаашкын үезинде кабиналарже киргени азы бакылааны болгаш аңаа дөмейлешкек өске-даа чүүлдерни кылганы дээш харыысалга онааштырары бо чүүлде көрдүнген.

РСФСР-ниң Дээди Совединиң Президиуму улус депутаттарының сонгулдаларының дугайында хоойлужудулганы хажытканы дээш административтиг харыысалганы доктааткан.

Чижээ, РСФСР-ниң хамаатызының сонгуур база улус депутадынга сонгуттурар эргезинге, улус депутаттарынга кандидаттарның бүзүреттирген кижилериниң, оларның бүрүн эргелерин боттандыры дээш сонгулда мурнунуң агитация ажылын чорударынга шаптыктаан таварылгада, бир эвес ол хөделиишкиннер күш дөгээшкини, мегелээшкин, хээли азы кыжаныышкын-биле холбашкан болза, хамаатыларны 50 рубль, албан-дужаалдыг кижилерни 100 рубль чедир торгаар.

Чижээ, бүдүрүлгениң удуртукчузу улус депутадының кандидадынга депшиттирген азы бүзүреттирген кижини сонгулда мурнунуң суртаал ажылынга киржирин чөпшээревес, ажылындан хоставас дээш оон-даа өске чылдагааннар дилээн байдалдарда.

Улус депутадынга кандидатты сонгулдага тиилеп үне бербезинге салдар чедирер сорулгалыг меге дыңнадыгларны тарактаны дээш 50 рубль чедир хемчээлге штраф онаап, азы айда алыр шалыныңдан 20 хуузу тыртпышаан, бир ай чедир хуусаага эдип-чазаар күш-ажылга тургузар административтиг харыысалганы онаары база көрдүнген.

Сонгулда хүнүнде улус депутадынга кандидатка удур азы ону сонгуазын дээш суртаал ажылын чорутканынга холбаштыр административтиг харыысалга хүлээдирин Чарлыкта айыткан. Ындыг хевирлиг агитация чорутткан кижини 50 рубль чедир штраф-биле торгаар азы бир ай чедир эдип-чазаар ажылдарже шилчидер.

Эрге-дужаалдыг кижилерниң болгаш хамаатыларның сонгулда комиссиязының ажыл-чорудулгазынга шаптыктаашкыны азы сонгулда комиссиязының ажылынга эргежок чүгүла сан-түңнери база материалдарны бербээни, комиссияның шиитпирлерин күүседиринге шаптыктааны, сонгулда комиссиязының кежигүнүнүң бодунуң хүлээлгелерин боттандырарынга шак ындыг шаптыкты болдурганы дээш административтиг харыысалга онаары көрдүнген. Мындыг таварылгада хамаатыларга 50 рубль чедир, эрге-дужаалдыг кижилерге 100 рубль чедир штраф төледир. Маңаа, чижээлээрге, бүдүрүлгениң удуртукчузу бир эвес оран-сава, транспорт бербээнинге сылдап алгаш, ол комиссияның ажылынга сонгулда комиссиязының кежигүнүнүң киржирин чөпшээревейн турары дээш ышкаш. Ынчан улус суду административтиг хемчегни көргүзер. Шак ынчаар хемчег көргүзериниң үндезини — сонгулда комиссиязының шиитпири болур.

Административтиг корум-чурум үрээшкиннериниң дугайында херектерни комиссияның шиитпирин хүлээп алган хүнден эгелээш, 15 хонук дургузунда сайгарып көргөн турар ужурлуг. Административтиг кеземчени хоойлу-дүрүм үрээшкинин болдурган хүнден эгелээш, ийи айдаң эвээш эвес хуусаада көргүскен турар ужурлуг.

Наталья КАШИРИНА.
Юстиция министриниң оралакчызы.

ДЕЛЕГЕЙ МЕДЭЭЛЕРИ

ЛОНДОН. Литваның үндезин чурттакчылары хамаарышпас чорук дугайында айтырыгны анаа-ла бодамча чокка чарлаар эвес, а чугаалажып көөрүнге беленин илергейлээн болганда, совет удуртукчу М. С. Горбачевтуң Литвага барып чорааны чедиишкинниг болган-дыр деп, Англияның «Санди таймс» солуну бижээн. Үш миллион чурттакчылыг ол республика Совет Эвилелинден аңгыланып алгаш, догуннаары чегей-дир деп, солун оон ыңай айыткан.

ВАШИНГТОН. Совет удуртукчунуң Литвага барып чорааныңың чогум түңнелдери амдызында тодаргай эвес-даа болза, М. С. Горбачев дээрге күчүлүг политиктиг аргаларлыг болгаш ССРЭ-ниң келир үезин баш бурунгаар ылап билир Кремльде кара чаңгыс удуртукчу болуп турарын Литвага ооң ханы утказыг чугаалары бадыткаан деп, «Вашингтон пост» солунунуң редакция чүүлүнде демдеглээн.

ТОКИО. Совет Эвилели бодунуң национал айтырыгларын боду шиитпирлээр ужурлуг деп, «Майнити» солун бижээн болгаш Литвада айтырыгларга хамаарыштыр шиитпирлерни далаш-биле хүлээп алыр чорукту болдурбазынче кыйгырып турар.

ПАРИЖ. Совет удуртукчу М. С. Горбачев бодунуң ханы билиглиин, шыдамыккайын, кижилерни дыңнап билирин Литвага барып чораан үезинде база катап тодаргай бадыткаан деп, Францияның «Антенн-2» телевидение программазының тайылбырлакчызы демдеглээн. Бодунуң тезистериниң шынныын кижилерге бүзүредир дээш ол бодундан хамаарышкан бүгүле чүүлдерни кылган деп тайылбырда айыткан. ССРЭ-ниң болгаш эде тургустуунуушкунунуң хемчээлинге Литваның чурттакчылары ёзулуг хостуг болурун совет удуртукчу ак сеткилдин-биле күзеп турар.

ВАРШАВА. Польшаның Каттышкан ажылчын партиязының 11-ги съездизи бо чылдың январь 27-де ажыттынар. Чөөн үзелдиг күштерниң чаа партиязының тургузукчу конгрези база болур. Съездиниң болгаш конгресстиң делегаттарының холбаштырылга бодунуң хуралы Варшава хоорайга болган. Польшаның Каттышкан ажылчын партиязының ажыл-чорудулгазын соксадыр дугайында доктаал төлевилелин хүлээп алыр дугайында комиссия тургустунган болгаш ажылдап эгелээн. Чаа партияның программазының, уставының, ниит пирлериниң талазы-биле конгресс комиссиязы база ажылдап турар.

НЬЮ-ЙОРК. АКШ-тың оралакчы президентизи Дэн Куэйл «Бостон глоб» солунга интервью берген болгаш бодунуң дошкун туруштарын, ооң иштинде ССРЭ-ге хамаарыштыр ындыг туруштарын элээн чымчаткан. АКШ-тың оралакчы президентизиниң корреспондент-биле беседазы бир шак хире үргүлчүлээн. Ооң чугаазының текизин солун парлаваан болгаш допчулалын бодунуң тайылбыры-биле кады парлаан.

Кубаны болгаш Никарагуаны Совет Эвилели деткип турар болганда, бөмбүрзектиң барыын талакы кезээзинге ССРЭ-ниң политиказы өскерилге чокка арткан-дыр деп, Д. Куэйл медеглээн.

ДЕЛИ. Улуг күрүнелерниң аразынга дүшкүүрлүг чоруктуң күштелгени-биле холбаштыр Индий океанга хамаарышкан делегей конференциязын чыылдырары сонгаарлаан турган. Улуг күрүнелерниң аразында дүшкүүрлүг чорук кажан чавырылган амгы үеде Индий океанның тайбының зоназы кылдыр чарлаар сорулгалыг делегей конференциязын чыылдырар үе келген-дир деп, Маврикийниң премьер-министри Анируд Джагнот медеглээн.

БОГОТА. Наркотиктер дээр кара-таакпы аймаан бүдүргеш, чажыды-биле садып турар «Чыдымал выдаче» деп чажыт организация Колумбияның девискээринге хөй чылдар дургузунда хөделип келген. Чуртка өлүрүкчү үүлгедиглерни соксадырынга, Американың Каттышкан Штаттарынче наркотиктерни чорударын болдурбазынга, а ол ышкаш боочепсээн хураадырынга беленин ол организация медеглээн. Кара-таакпы аймаа бүдүрер лабораторияларын болгаш самолёттар хондурар шөлдерин эргеде чагырткага дамчыдып бээринге белени ук организацияның удуртукчулары база айыткан.

ЛОС-АНДЖЕЛЕС. АКШ-тың ол хоорайындан дамчыткан медээни ёзугаар алырга, делегейде эң бедик бажыңның тудуг төлевилелин Чикагонуң хоорай чөвүлели чүүлдүг деп санап көрген. Хоорайның төп районунуң барыын талакы кезээнде амгы үеде эң бедик 110 каът бажыңны «Сиарс тауэр» деп адаар турар. Чаа тудар бажың 125 каът болгаш 585 метр бедик болур. Ону дерип кылырынга чарыгдаар акша-хөреңгилерниң түңүн амга чедир чарлаваан.

НЬЮ-ЙОРК. Американың Каттышкан Штаттарында сөөк-язы ылгай көөр үүлгедиишкиннер сөөлгү он бир чыл дургузунда улам өзүп келген болгаш ындыг хөделиишкиннерниң саны болгаш деңнели 1989 чылда эң-не бедик болган деп, еврейлерниң лига организациязы дыңнаткан.

Еврейлерге болгаш оларның организацияларынга удур кыжаныышкыннарның, халдаашкыннарның, кудук көрүүшкүннерниң саны эрткен чылын 1988 чылдаазынга деңнээрге, барык 25 хуу көвүдээн деп, лиганың чыл бүрүде чарлаар илеткелинде демдеглээн. Ол илеткелди чоокта чаа парлаан.

Сөөк-язы ылгай көөр хөделиишкиннер болгаш үүлгедиглер талазы-биле Американың Каттышкан Штаттарында бирги черни Нью-Йорк штат ээлеп турар. Ооң дараазында — Калифорния, Нью-Джерси, Массачусетте болгаш Флорида штаттар.

ПЕКИН. Ажыл чок чорук эрткен чылын Кыдатка улам өскен. 1989 чылда ажыл чок чорук чуртка 2,3 хуу өскен деп, Кыдат Улус Республиканың күрүнениң статистика эргелелиниң төлээлекчизи медеглээн.

Кыдат Улус Республиканың чурттакчыларының саны амгы үеде 1 миллиард 100 миллион ажыг кижи. Ол хире хөй чурттакчылыг күрүнеге ажыл чок чоруктуң айтырыы нарын болуп турар. Чыл бүрүде 10 миллион кижи, колдуунда школалар доозукчулары ажыл чоктарның санынга немежип келген. Ажыл чок чоруктуң деңнелин чавызадырынче углаанган хемчеглерни күрүне органнары ап турар. Ынчалзажок оларның аргалары чедишпейн келген.

(СЭТА).

Италия чурттуг Никола Труссарди деп кижи ооң мурнунда херээжен улустуң даштыкы хевин быжар, даараар талазы-биле тергиин дээн мастер турган. Ам телефон аппараттарын чогаадыр, бүдүрер талазы-биле хеверткен алдаржаан. Ооң кылганы телефон аппарадының хевирин бо чурукта көргүскен. Ук аппараттың иштинде кедергей нарын чүүлдер бар. Олар чылдарны, айларны, неделяларны, үе-шакты тодаргай көргүзүп, кажан бажың ээлери чок турда, өскээртен кым телефоннааныл бижип, демдеглеп турар. Кажан херек болганда, ону дамчыштыр чугаалажыышкыннарны база бижидип болур.

АНСА — СЭТА-ның фотозу.

Төп телевидение дамчыштыр 24 шактыг программаны январь 7-ден 8-ке чедир эң-не баштай көргүскен, кижиниң арын-нүүрлүг, буянныг болгаш сагыш човангыр болурунче ук программа кыйгырып турар. Политиктиг болгаш хөй-ниити ажылдакчылары, спортчулар, уран чүүл мастерлери, совет-даа, даштыкы-даа хамаатылар программага киришкен. Ол программаның алыс сорулгазы — бистиң чуртувуста бичии уругларның айтырыгларынче кичээнгейни угландырары. Уруглар фондузунуң айыткан соңгааргладып болбас программаларын күүседиринге акша-хөреңгилерни чыыры.

ССРЭ-де амгы үеде бир миллион ажыг түреңги бичии уруглар бар. Ол дээрге Ада-чурт дайынының соолунде турганындан безин хөй. Он-он муң бичии уруглар төрүмелинден бертик-межел болуп турар. Ол дээрге — оларның ада-иелериниң арагаже болгаш кара-таакпы аймаанче хандыкшааның түңнели-дир. Химиктиг бүдүмелдер холушкак хирлиг аъш-чем продуктулары, агаар-бойдустуң хирленгени база салдар чедирген.

Акша-хөреңгилерниң чыылдазы 24 шак дургузунда харылзааның бүгү-ле салбырларынга, ССРЭ-ниң ажаалга банкыларынга, «Орлёнок» аалчылар бажыңының концерт залынга үргүлчүлеп келген, ук дамчыдылганы оортан кылган. Хөй түңнүг акша-хөреңгилерни берген организацияларның аттарын көргүзүп турган.

Чыгдынган акша-хөреңгилерни кандыг сорулгаларга чарыгдаарын телекөрүкчүлерге ылаптыг угаадыр сорулга-биле соңгаарладыышкын чокка шиитпирлээр ужурлуг айтырыглар дугайында нарын чүүлдерни база көргүскен.

ЧУРУКТА: Совет уруглар фондузунуң баштаар чериниң даргазы ССРЭ-ниң улус депутады, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң кежигүнү Альберт Лиханов болгаш ССРЭ-ниң улус депутады Илья Заславский телевидение дамчыдылгазының үезинде.

А. ЖИГАЙЛОВТУҢ фотозу.
(СЭТА-ның фотохрониказы).

ЭКИ ЧАҢЧЫЛДАРНЫ — АНЫЯКТАРГА

Бурунгу тыва чоннуң эки чаңчылдарының дугайында айтырыгның бажы ковайып, ону аныяк-өскенге билиндирер сорулганың тургустунуп келгенинге кижи өөрүвес арга чок. Национал чоргаарал — национал чаңчылдарны чонга эгидери хүнүнүң чидиг айтырыгларының бирээзи апарган дизе частырыг турбас.

Эрги тыва өзүнүң чаагай чаңчылдарының дугайын солуннардан чон, аныяк-өскен таныжып номчуп турары эки-дир, а херек кырында ол чаңчылдарны оларның караанга көргүзүп, билиндирери хоочуннарның, башкыларның чугула сорулгаларының бирээзи деп бодаар мен.

Бистиң Бажың-Алаак ортумак школазында тыва эки чаңчылдарны аныяк-өскенге, уругларга билиндирер дээш чамдык ажылдар чоруттунуп турар. Эге класстарга тыва улустуң аас чогаалының неделязын эрттирдивис. Ол дыка солун болган. Тоолдар хүнүнде тоолдажып, уруглар тоолдарны шиижидип ойнааннар. Тоолдарны уругларга билиндирер, оон өөредиглиг чорууң көргүзер сорулга-биле 3 «в», 3 «г» класстарга ажык кичээлдерни эрттирген.

Улустуң ырларының хүну онза байырлал хүну болган. Ырларын, шаандакы кожамыктарның утказын башкылар Түреш Монгуш, Анай-Кара Ховалыг олар ырлап турган, тайылбырны кыттаннар.

Хоочуннар Серенмаа Айыжы, башкылар Зинаида Очур-оол, Кызыл Иргит олар улустуң ырларын ырлашканнар. Эге класстарның башкылары улустуң ырларын ырлажы бээрге, өөреникчилер оларга улажы бергеннер.

Тывызыктар, үлегер чугаалар хүнүн Мария Очур-оол, Чылбак Монгуш хөглүг чапсарлар-биле аралаштырып, солун организастаан. Бичии чаштар удур-дедир чижип тывызыктажып, чапсарларда тыва таңцыларны ойнап турдулар.

Тыва дыл башкызы Шимаа Эренчин чаагай чаңчылдарының неделязын солун организастаан. Неделяның дургузунда тыва оюннарны: хүлүр-хүлүр, кажыктаары, тевектээри, аржыыл чажырарын ойнадып эрттиргеш, түңнел улуг кежээни организастаан. Ында тыва дыл башкылары Шолбана Саячы, Алдын-кыс Монгуш эки киржип, тывызык чоруун көргүскеннер.

Түңнел кежээге хоочуннарны чалаан. Аңаа уругларның хол-биле кылган демир илбектер, деспилер, шай согааштары, саазырлар, балдылар, далган өөр ыяштар дээш өске-даа тыва эт-херекселдерниң делгелгезин организастап, чонга сеткелы солун.

Кежээни школа директору Даш-оол Ооржак тыва эки чаңчылдар дугайында кыска кирилде беседа-биле ажыткан. «Аяк шайы» деп таңцыны бөлүк уруглар аянныг ойнааннар. Таңцының төнчүзүнде тыва аяктарга шайны кудуп, келген аалчыларга уруглар сунганнар.

Степан Сарыг-оолдуң «Аңгыр-оолдуң тоожузу» деп номундан «Дуза када бергеним» деп эгени уруглар шиижидип ойнааннар. Хоочун пенсионер Серенмаа Айыжы шаанда тыва улус бот-боттарын канчаар хүндүлежириниң дугайын уругларга чугаалаан.

Ада-иелер кара чажындан ажылга өөредип, чүн ээртип, сиир дырадып, аът-хөлүн карактажып, өшкү, хой саарынга чаңчыктырып чораанын сонуургатпаан. Хоочун башкы Дугаржап Хомушку тыва эки чаңчылдарны аныяк-өскенге билиндирер сорулгалыг тайылбырны кылып, феодалдыг үеде төрүттүнгеш, караа-биле көрүп келгени чоннуң эки чаңчылдарын чугаалааш, бижекти чүгле ажылга ажыглап чораан, ону кижиже сунары безин бир янзы дээрзин таныштырган. Тыва кааспалга, тыва хепти кедерин, тыва национал чоргааралды бедидерин чугаалап, аныяк-өскенниң ок-бижекти шыч, чөп ажыглаарын, тыва эки чаңчылдарже эглирин кыйгырып, корум-чурумну быжыглап ап, бот-боттарын хүндүлээрин сүмелээн. Балды, мезили найы хамааң чок тутпас чораан. Порээл, авыралдар таңды-тайгазын хүндүлеп, оон бойдус-байлааң камнаар, ол ыяш кеспес, сут бажын чудетпес, бойдуска тыва чон кончуг хумагалыг чораанын башкы Светлана Монгуш солун чугаалаан. Одалгага чүгле куурган ыяш, көрженин ажыглап чораан. Хоочуннарга тураскаадып уруглар тыва таңцыны күүсеткеннер.

Чадаана кодээ Совединиң күүском даргазы Дамбуу Люндуп шаанда оор чок турганын, мал-маган хостуг хонук-хонуу-биле оъттап чораанын чугаалап, аныяк-өскенни ажылче кыйгырып, уругларны садыгга, автобуска, каяа-даа хүндүлээрин сагындырып улуг байырлалдарда национал хевин кедерин сүмелээн. Тыва өг — ужиилериниң амыдырап келген ораны. Ону таптаашкын үезинде хоруп турганы бирүү. Тыва өг — ажылчыг оран. Көжер-дүжерде малчыннарга эптиг. Ону чараш, аян-шинчилиг кылдыр каастап эдилээрин суму даргазы түңнелинде чугаалады.

Хүн ажарга уруглар шаанда өгден үнмес турган. Сыгырып, ыткыр чугааржырын чараш эвес деп, тыва улус санап чораан. Амгы аныяктар бичии уруглар орайга чедир маңнажыр, алгыржыр, кышкыржыр, ол шын эвес деп, Саая Тасвай чугаалап корум-чурумну сагыырын диледи. Чаагай чаңчылдарны эгидип, аныяк-өскенге ону өөредир, эки чаңчылче эглириниң чугулазын орта демдеглээн.

Александра МОНГУШ.
Бажың-Алаак ортумак школазының башкызы.

Аттар дугайында
чугаага хамаарыштыр

«ХАЙНАКТААРГА БОЛУР БЕ?»

Эрткен чылың үнген № 273 «Шын» солунга «Аттарга хамаарыштыр» деп Дондук Ооржактың, Тыва АССР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчызы Б. Дупчурнуң «Тыва аттар тывылбаан бе?» деп эгелиг материалдарын номчааш, оларның саналдарын деткиишаан, аңаа хамаарыштыр бодалдарымны номчукчулар-биле үлежикседим.

Тыва республика ССР Эвилелинге эки тура-биле каттышканының соонда, таптаашкын үезинде тывалар чүгле аттарын эвес, харын-даа фамилиязын безин орусчудуп, өске нацияларның адын, фамилиязын хөй-биле ажыглап эгелээн. Төрүттүнген дугайында херечилел кылыр кодээ Советтер күүскомнарының секретарьлары келген кижилерни чараш аттан шилип алынар дээш данзы ап бээр. Ында тыва ат эвээш, колдуунда-ла орус аттар болур. Мен бодаарымга, тыва атты өске нациялардан улус эдилеп чорууру ховар.

Тыва уруглар орус болгаш оон-даа өске нацияның ашаанга баргаш, шуут-ла орусчуп каар. Уругларның адын солуурда, назы-хар чеде бээрге, хоойлу-дүрүм ёзугаар солуур болза эки. Кызылдың башкы институдунуң доозукчуларынга олар институт дооскан, студентилерниң фамилияларын өскерттиптер (студентилерниң күзели турган болгай аан) тавылгалар бар. Чижээлээрге, Эренчин деп адазының адын фамилия кылып алган чораан кижиниң Эренчинова азы Биче-оол — Бичиолова деп каан боор. Ындыг хевирлиг фамилиялыг аныяк кижилерни номчукчулар эскерген боор. Урут төрүттүнгенде ада-иеге ХБАБ ажылдакчылары аттар чыскааган данзы берип каар. Республика найысылалының ХБАБ-ында та кандыг чүве? Колдуунда аныяктарның хөй кезии уругларының адын, кыс урут болза, кырган-авазынга, оол урут болза, ачазынга азы кырган-ачазынга тураскаадып адап алыр. Ол харын төөгүге салдарлыг болгу дег.

Шаанда тывалар ажы-төлүнүң адын ужур-утказыг адап чораан. Ажы-төлү хөй улус бир янзы, уруг-дарыы ызыртынмас кижилер бир тускай аттар-биле адаар. Чижээлээрге, Хеймер-оол, Хеймерек, Ортун-оол, Ортунай, Өдекей, Хөртезин...

Амгы үеде кодээ-даа, хоорай-даа черлерде аныяк уруглар бот чораан божупкаш, оглун азы уруун бодунуң ада-иезинге данзыладып, аттсывын оларга кылдырып алыр.

Чамдык фамилияларның тыва дылга шын адаарындан, бижииринден хажый бээриниң чылдагааны паспорт столунуң ажылдакчыларының ийинде, азы ХБАБ ажылдакчыларының харысалга чогу, бир болза, ол албан черлеринде тыва дыл билбес кижилерниң ажылдап турары-биле ындыг. Ат, фамилия хамааң чок төрүттүнген ай, хүнү безин соора бижиттине бээр болгай.

Раиса ТОЛЗАТМАА.
Кызыл хоорай.

АТТАР ЧОК АРТАР БИС БЕ?

«Шын» солунга Тыва АССР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчызы Бригад Дупчурнуң «Тыва аттар тывылбаан бе?» деп чүүлүн номчуп көргеш, ону деткип, чүүлдүгзүндүм. Ол тыва аттар дугайын тода чижектерге көргүзүп турганш бижээн. Бистиң «Ак-Туруг» совхозтуң хоочун тракторизи Комбайн Даргай-оолду безин бижип каан болду. Бистиң суурда Сентябрь, Октябрь Ноябрь, Декабрь, Январь, Февраль дээш улаштыр айлар аттары-биле адап каан кижилер база бар. Ол хамааң чок Партия деп аттыг кижи безин бары алдеп. Оон ыңай Монгуш Түлүш Ховалыговна деп фамилиядан тургустунган хамааты база чурттап турар. Оларның ажы-төлү Сентябрович, Комбайновна дээрге тыва кижиге кайы хире эпчок-тур. Амгы сайзырангай бо үеде бистиң паспорттарывысты көөрге, каттырынчыг, харын-даа карикатура сагыш кирер. Оларның аттарын эде кылырын үе негеп келген деп бодаар мен.

Амгы үеде бистиң фамилияларывыс колдуунда адаларывыстың аттары алырган. Мооң чижээнге, ырававайн чүгле бистиң суурну безин кирип болур. Ак-Туруг ортумак школазынга танывас кижи чеде бергеш, дүшкан-на башкыны Монгушевна азы Монгушович дээр болза, ол часпас. Ужурунда Монгуш деп фамилиялыг башкылар-дыр, таптаашкын үезинде таарыштыр бижип каапканы ол ыйнаан. Амчурттап турар салгал-биле кады Монгуш деп фамилия чоорту чидериниң кырында келген. Ол чүгле Улуг-Хем районда эвес, а бүгү республикада тыва фамилияларның салым-хуузу база ындыг. Бистиң өгбелеривис Монгуш деп төрел бөлүктүң ады-биле бо хүннерге чедир бисте калагалаттынып чедип келген. Бо дээрге культуравыстың чарылбас кезээ-дир. Болуувустуң ат-сывывысты, аттарывысты катап тургузуп, ёзулуг чиргине тыва атты, фамилияны аныяк салгалга арттырып бээр деп саналдыг мен.

Севээн СҮГЕЖИК.
Улуг-Хем район.

Хомудалдың изи-биле

АДРЕЗИН СООРА БИЖЭЭШ...

Ак-Довурак чурттуг Борис Түлүш эрткен чайын шөлээзиниң үезинде Өвүр районда Чаа-Суурга төрелдеп чорааш, Торгалыгдан аалынче посылка чорудупкан чүве-дир. «До востребованиеге» чыдырда барып ап-ла алыр мен ыйнаан» деп бодаан. Август 29-та Ак-Довуракта харылзаа салбырынга баарга, посылка келбээн болган. Оон соонда сентябрь 8-те баарга, ам-даа келбээн мындыг. Чоруткан посылказын манап чалааш, Борис Бавуевич ажылындан шөлээ дилеп алгаш, үш катап Торгалыг ажып, чоруткан посылказын сураглап чораан. Посылказы Торгалыгның-даа, Ак-Довурактың-даа харылзаа салбырларында чок боорга дуза дилеп, «Шын» солунче чагаа бижээн.

Редакция хомудалдыг чагааны алгаш, республиканың бүдүрүлге-техниктиг харылзаа эргелелиниң начальнигиниң почта харылзаазының талазы-биле оралакчызы Р. А. Тур-биле харылзашкан. Борис Түлүш посылказын Ак-Довурактың харылзаа салбырларының бирээзинче чоруткаш, боду өске харылзаа салбырынга барып турганы сайгарылгадан илерээн. Посылканы тыпкаш, ээзинге берген деп харыы редакцияга келген.

Борис Бавуевич адрести тодаргай эвес, харын-даа соора бижээнинден курут черге кижилер шуудээн-дир. Адрезин ыяк доктаадып ал, ыңай-бээр чагаа, посылка чорудар деп барза, шын бижип турарын редакция авторга кузеди.

Башкыларның дузазы

Аллаң-Маадыр ортумак школазының эр башкылары болгаш ажылчыннары оттулар ыяш белеткелинге киришкен. Олар Сарыг-Булуң деп черге ушкан теректерни моторлуг хирээ-биле доора кескилээш ол-ла хүн школаның столовая чанынга дүжүрген.

Ону сөөртүрү-биле ийи тракторну берип, совхоз школага улуг дузаны чедирген. Чамдык башкылар кескен ыяшты токпактааш, чыып салган. Бо ажылды школада ажыл-агый эргелекчизи В. Д. Монгуш эки удурткан.

Маадыр ООРЖАК.
Сүт-Хөл район.

Көжүп чоруур делгелге

ССРЭ-ниң улустарының найыралынга тураскааткан көжүп чоруур фото-делгелгени Добеле хоорайның Культура бажыңында ажыткан. «Төрээн чуртувус эргип чорааш» деп экспозиция Тыва АССР-ниң амгы болгаш келир үезиниң дугайын чугаалап турар. Чаа чуртталга районнарының макеттери, улусчу ус-шеверлерниң чогаалдары, уругларның чураан чуруктары, филателия делгелгени улам чараш болдуруп турар.

Хөй санныг фото-чуруктар Кызыл хоорайның күш-ажылчы, спортчу болгаш культура амыдыралын тодаргай көргүзүп турар.

Культура бажыңының өске залында «Амгы үениң улусчу ойнаарактары» деп фото-делгелге бар. Оон делгелгелерни Россия Федерациязының уран чүүлү-биле таныжар арганы бээр. Хөй-хөй экспонаттар Тыва АССР-ниң чурттакчыларының акы-дуңмалышкы республикалар-биле экономиктиг, политиктиг болгаш культура харылзааларынга тураскааттынган.

Бо делгелгени тургузарынга культураның ажылдакчылары, орус, эстон болгаш латыш коммунистер, комсомолчулар база «Дружба» фотостудияның киржикчилери улуг үлүүн киирген.

Тыва АССР-ден аппарган «Шын», «Тувинская правда», «Молодежь Тувы», «Тываның аныяктары» солуннарны, журналдарны, открыткаларны, театр чарлалдарын, суй белектерни, тураскаал медальдарны тускай өрээлде делгеп салган. Россия Федерациязындан, Белоруссиядан, Латвиядан, Литвадан, Эстониядан барган чүс-чүс кижилер делгелге-биле таныышкан.

Волдемар ЛИЕЛЮК.
Латвия ССР.
Лиепая хоорай.

АГААР

Республиканың шөлээр булуттаар, чагбас. Соңгу-барыын чүктен хаттың дүргени секундада 3—8 метр. Дүне агаарның температуразы 38—43, чамдык черлерге 28—33, хүндүс 26—31, чамдык черлерге 18—23 градус соок.

Кызылга шөлээр булуттаар. Чагбас. Дүне 39—41, хүндүс 26—28 градус соок болур.

КЫРГАН-АВАМ

Миннип келиримде-ле кырган-авам бажың чүлүдүп алган чоруур чүве. Чүлүдүлге саадай бергилээн таварылгаларда, кижи топтап көөрге, оон шымыраартыр согуйжуп келгилээн бажының дүгүнде чаңгыс-даа кара дүк чок — ак өшкү дүгү дег көстүр.

Бистиң черниң улузу улуг кижилер аттарын дорт-ла «чык» кылдыр адавас, ойзу аарак азы шолалай адаар. Кырган-авам улуг, шыырак кижи, ынчангаш бодунуң аал-кожа бүгү чону аңаа Семис-Кадай дээр шола берген.

Үнү кедергей өткүт, чоон. Хөндергейниң Арыг-Бажынга инек өглээрге, Куу-Кожагар кырынга хой кадарып чораан бистерге тода дыңналыр.

Кышкы кежээлерде кырган-ававыс мүн хайындырар. Далган үскен эвес, а манданнаан мүн. Күзүн соккан бодазының ханын бир улуг тавакка доңуруп алыр. Мүн суу ийий бээрге, ол тавакта хан кырынче ийи-бир хымышты куткаш, чайып-чайып, мүнче дедир кудуптар. Оон онза-ла мүнзүг, чемзиг, хоюг мүн болур. Ол мүнче соктаан хоюг кулча кааптар. Оон кулчазыг чаагай чыды дээрге кыштаг девискээрин дола бээр.

Ол чаагай чыттан бистер, күзүрүмде хонган бора-хөкпештер дег, кырган ада-иевистиң бора-бүдүн, буянныг өөнге сөктүп-ле келир бис. Чеди кижи. Көк-хырын үезинде оолдар чүнү арттырар дээр силер. Биске бир-бир аякты кутуулап бергеш, кырган-ававыс-биле кырган-ачавыс боттары аяктарывыстың божууруп манап олурарлар. Беш кижи шаажаңнарга ижер, ийи кижи аяк чедиппес боорга, улуг тавактарга ижер турган бис. Соңнугмурнуг ижип доозар бис.

— Чаа, оолдарым. Ам чана бериңер, өглериңер база мүн хайындырарлар болгай. Бичии хырныңарга сыңмайн баар — деп, кырган-ававыс бисти чөптээр.

А бис чир-шоң дүжүп, алгыржып-ла үнер бис:

— Сынар-сынар, кырган-авай! Пашта мүң ам-даа бар чүве-дир, кырган-авай! Караа четпес кижи көрбейн олур боор силер.

Оон кырган-ававыс-биле кым кады удуурул дишкеш, мырыңай чокшурунуң кырында турар бис. Чүге дээрге кырган-ававыс-биле кады удууру — биске улуг аас-кежик. Ол бисти ыяш орнунуң артыы талазынга хойгарып алыр турган. Орун ширтээниң кырынга чымчак алгы чаткаш, өшкү кежи хоюг, чымчак, чылыг чоорган-биле шуглап алыр. Бутка кодан кежи дагап каар, баш кырында хураган дүгүнден өйген чиик ак энчек. Дүн дургузунда ол шуглакты каш-даа эде-хере тыртталаар.

Ол улуг уругларын черле сула салбас турган. Чайын ийи-үш хонуктарда секпер чокка чаъстагылаптарга, Хөндергей суу мөөреп-ле бадар. Ынчан кырган-авам мырыңай уйгу удувас, сыгыр даң бежында-ла оолдарын бут кырынга тургузуптар:

— Буга суу элбеп келген боор, дүрген барып, тарааңар суггарыңар! Кужур тараа чок болза, мал-даа мал болбас, эт-даа эт болбас! Силерни тараа хевээ-биле өстүр азырап алган бис.

Кырган-авамның оол дуңмазының уруу Чачываа уттай-биле мээң авам даалылап ойнаарынга кончуг ынактар, а кырган-авам оларның ындыг оюнунга дыка хөңнү чок:

— Хүндүс безин оон чарылбас, чүү кончуг херээженнерия моң! Ажы-төлүнүң ишти-хырнын-даа кылырын, ойбак-дыдызын илип даараарын шуут уткулап алган кадайлар-дыр эвеспе бо!

— Отче чажыптыңар, ол чүвеңерни! Мал-маганыңарны, кажаа-хораанарны көрүңер! Кижиниң чаңгыс аштаары ээрлиг аът херек чок чоор! — деп чемелээр.

Кижизидилге — кончуг-ла күштүг чүве бо. Мен ам-даа, чеже-даа чай-хостуг болзумза, оюн-тоглаага үр-ле дүшпүнү бээр дириг кара хөңнүм чок, сактырымга, бир-ле чугула ажылым чыдып-ла берген ышкаш апаар.

Кырган-авамның чаш урут өпейлээры дег хандыкшылдыг чараш аялга, шынап-ла, кайда-даа чок ыйнаан. Бүгү оран-делегей аажок оожургап, таалап чыдырай берген ышкаш кылдыр сагындырар. Хураган кадарып чоруур хире улуумга чедир-ле, кырган-авам кожа өгде кайы-бир дуңмамны өпейлей берген болза, аңгы өгге оргаш-ла, олура удуп каар кижи боор мен.

Иези кандыг-бир айыылга таварышкан өскүс бызааны өске бир хайдак инекке алзып турда, чүү дээр боор ону. Хуулгаазын кончуг чырыа аъттың чүстүг сиген сый баспайн, чүзүн-бүрүн чыраалап олурары-ла! Барып-барып бады кээп-ле, ырап-ырап, ырлап кээп-ле турганзыг апаар. Аажок хоралап, тепкиленип, үскүленип турган дөшкүн инек удавайн-на оожургап, өске бызааны чылгап, хөй судун харам чокка эдип бере бээр.

Кажан хой-өшкү төрүй бергенде, оолдарын хоза берген хой-өшкүнү хүннүң алзып турган. Чаш уругну удудур өпейлээри-даа, инекти таалдыр өглээри-даа, хойну тоотпалаары болгаш өшкүнү чүчүүлаары-даа шупту аңгы-аңгы үннерлиг, аялгаларлыг болдур ийин. Ол аялгаларны чүгле бистиң кырган-ававыс билир чүве.

Бир катап хой кежээнин кадарып чорумда, шупту ак-ак он шаа хире хойлар хоюмга каттыжа берген. Хоюмну аалче кииреде, оларны үзе ойладып каапкан мен. Ону кырган-авамга чугаалаарымга, ол мени аажок чемелээн:

— Мал-биле кады чораан маллы дүн карыштыр үзе ойлатпас! Ыт-күшка таварышса канчаар. Кужур мал каяа-даа, кымга-даа турарга, ийи оон судун ижиптер, эъдин чиптер, кежин кедиптер чоор. Дуңмаларың эдертип алгаш, ол хойларны барып сывырып эккелиңер, оглум — диген.

Бистиң барык шуптувусту кырган-ававыс азаан. Мени эргелеткеш, ынчаар алап алган мен дээр.

Чамдык кырган-авалар урут-дарының ажы-төлүнге бир демей ынак эвес болгулаар дижир, а бистиң кырган-ававыс шуптувуска кедергей-ле ынак чораан ийин, хөөкүй.

Монгуш ЭРГЕП.

ТВ

ЯНВАРЬ 24

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.30 Мультфильм. 8.35 «Мария». Барымдаалыг фильм. 9.15 «Эрткен үеге эрге». Уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 10.25 Улусчу чогаадылганың «Радуга» телепрограммаларының 8-ки делегей фестивалы. «Швебеш-Халль хоорайда кудук чанынга Пирог байырлалы». (ГФР). 11.00 «Төөгүге шылгалда». Барымдаалыг фильм. 11.30 «Делегейни дескиндир». Альманах. 12.30 «Үе». 13.00 А. П. Чеховтуң театры. «Үш угбашкы». Фильм-шии. 16.25 Музыка эртинези. 17.05 Мультфильм. 17.25 Уругларга дамчыдылга. 18.25 Коллаж. 18.30 «Үе». 19.00 Депутатка. Информация. Реклама. 19.30 Мультфильм. 19.45 «Эрткен үеге эрге». Уран-чечен телефильм. 2-ги сериязы. 21.00 «Үе». 21.30 «Чурттаар оран-бажың — 2000» акция. 21.40 «Эде тургузуунуң [illegible] айтырыглар болгаш шиитпирлер». 22.55 «Владимир Высоцкий. Монолог». 23.35 — 00.30 «Чаартылга». Телефильмниң баштайгы көргүзүү.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.10 Өөредилге программазы. 8.15 «Бүгүдени билип сеп тур мен». 8.35; 9.35 Бойдус эртеми. 3 класс. Шивиниң кайгамчык байдалы. 9.05 Немец дыл. 10.05 Немец дыл. 10.35; 11.35 Литература. 7 класс. М. Горький — «Чаш чорааным». 11.05 Эртем-тайылбырлыг фильм. 12.05 Фильм-концерт. 12.35 — 13.40 «Хлеб — чүве ады». Уран-чечен телефильм. 2-ги сериязы. 17.00 Мультфильм. «Лоло пингвинчигеш». 3-кү фильм. 17.30 Барымдаалыг фильмниң баштайгы көргүзүү. 17.40 Джаз музыказының концерти.

КЫЗЫЛДАН

18.30 «Тыва черле». Үндүрүлгеде: «Чурттаар оран-бажың — 2000». Депутаттарга кандидаттар дугайында чугаалап тур бис». «ИХМ-ниң парлалга тову [illegible] тур». Медээлер. 19.05 Медээлер. 19.10 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

19.15 Хоккей. ССРЭ чемпионады. «Крылья Советов» — «Химик». Чапсарда (19.50) — «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 21.15 Үрер хөгжүм оркестриниң концерти. 21.30 — 22.40 «Дээр хараачыгайлары». Уран-чечен телефильм. 2-ги сериязы.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.30 «Үе». 19.00 — 19.15 Концерт.

КИНО

ЯНВАРЬ 24-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Я в полном порядке» 9.30, 19.20 (уллаткан). «Однажды в Америке» (АКШ, 3 серияльг, 16 хар четпээннер кирбес) 11.20, 15.20. Видеозал: «Зита и Гита» (2 серияльг) 10.00, 13.00, 16.00 19.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: Кинолар чыындызы 9.00, 12.10. «Полет навигатора» 10.20, 13.30, 1?.40. «Жизнь по лимиту» 15.20, 17.00, 20.30 (уллаткан) шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Один момент» (Индия, 2 серияльг) 13.30, 16.10, 18.40 шактарда.

«ВОСТОК» «Зеленый луч» (Франция) 17.10. «Окно спальни» (АКШ) 15.00, 19.00 шактарда.

667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Индекс 54241

Редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34; ◆ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-26 ◆ харысалгалыг секретарь — 3-34-82 ◆ оралакчылары — 3-45-93 Килдистер: ◆ экономиктиг амыдырал — 3-36-82; 3-36-25; идеология — 3-34-57 ◆ совет тургузуу — 3-34-98; 3-41-23; ◆ үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; ◆ рөулетпүр — 3-41-18; ◆ культура — 3-39-15; ◆ информация — 3-37-11; ◆ чагаа килдизи — 3-39-03; 3-34-39; ◆ очулга — 3-34-93; ◆ корректорлар — 3-37-11; ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41; ◆ солун келбейн барганда — 2-32-75 ◆ бухгалтерия — 3-43-41;

Чылда 300 катап үнер
Хемчээли 2 парлалга арыны
Тиражы 28000 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Чагыг № 268.
ТС — 00026.

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

№ 21 (14221) ◆ 1990 чыл, январь 25, четверг ◆ 1925 чылда үндезилеттинген ◆ Өртээ 3 көп.

КОСМОСТА АЖЫЛ

УЖУДУУШКУН БАШКАРАР ТӨП. Январь 23 (СЭТА). Космонавтылар Александр Викторенко биле Александр Серебров космос делгеминде ажылын үргүлчүлеп турар. Олар моон мурнунда ажык космоске ийи удаа үнүп, ажылдап, чурттап турар станцияның даштында тургускан дериг-херекселдерни солуп чаартканнар.

Олар ам ажык космоске үш дугаар үнериинге белеткенип турарлар. Бо удаада чаа хевирниң скафандрларын кедип алгаш, дашкаар үнерлер.

МЕДЭЭЛЕР

ҮРГҮЛЧҮЛЕВИШААН

Барыын-Хемчик районнуң «Барлык» совхозунуң Бижиктиг-Хая салбырында хой оолдаашкыны үргүлчүлеп турар. Ам салбырда 1900 хой оолдапкан, хураганнар онча-менди.

Хойжулар Борбак-оол Хомушкуда 290, Алексей Кировта 250, Күске Ооржакта 260 хой хураганнапкан, чаш малда хорамча чок.

Төрээн хойнуң деңгилдези эки, эмии сүткүр боор турар. Чаа төрүттүнген хураганнарга камгалал эмнерни сыкыртып турар. Оларны дугаарлап, отчётка киирген.

Мал эмчизи Кара-оол Сүге, хой бригадири Владимир Монгуш мал төрүлдезинге, ооң учёт-отчёдунга доктаамал сагыш салып турар. Хойжу кодаңнарга сугну доктаамал чедирип турар. Садыг, почта, одалга болгаш чырык-биле хандырылга эки.

Малчыннарда сиген, сула, витаминниг сиген далганы бар. Хой оолдаашкыны үргүлчүлеп турар.

Багыт-оол БАЙКАРА.

КУЖУРЛУГ-ХОВУНУҢ ЭЭЛЕРИ

«Алдан-Маадыр» совхозтуң хойжузу Адар-оол Монгуштуң кыштаа Кужурлуг-Хову деп черде. Амгы үеде ооң кодан ында 350 хой бар, бо чылын төрүүр 100 хунан хоюнга онаапштыр 70 хураганны, бир хойдан 1.5 кг дүктү алырын өг-бүле дузалакчылары-биле кады хүлээнген.

Эрткен чылын улуг хоюндан хураган алыр, дүк кыргыыр талазы-биле даалгазын ажыр күүсеткен. Амгы үеде хою кидин оолдап эгелээн. Коданда 110 хураган немешкен. Сакманчылар — ийи кадарчының өглериниң ээлери Сержи Монгуш биле Кертик Ооржак чаш хураганнарны кызымак ажаап-тежээп турар. Улуг кадарчы дузалакчызы Удай-оол Ооржак-биле эрткен чылын 25 тонна сигенни белеткеп алгаш, ам ону малынга каинап берип турар.

Бо малчын өг-бүлелер хойну кыштан хүр-менди ажырары-биле бүгүле күжүн салып, ажылдап турарлар.

Бораш ОНДАР.
Сүт-Хөл район.

НАТПИТ-ООЛ, ООҢ САЛГАЛЫ

«Күш-ажылдың хостуу» совхозта Культура бажыңынга болуп эрткен темалыг кежээни ам 71 харлап чоруур Казак Чамзырынович Натпит-оолдуң бодунга болгаш ооң салгалдарынга тураскааткан. Казак Чамзырыновичиниң бүгү амыдыралы күш-ажыл-биле холбашкан. Сөөлгү чылдарда ол совхозка гидротехник болуп ажылдап турган, онза чедиишкиннерлиг болган. Ооң өөнүң ишти Бичик Базыровна Тыва АССР-ниң алдарлыг малчыны, база-ла Торгалыг суурда хүндүткелдиг кижилерниң бирээзи. Натпит-оолдар урут-дарыын төлептиг кижилер кылдыр өстүрген.

Кежээге Натпит-оолдарның урут-дарыының мурнундан Жанна Казаковна сөс ап, чүве чугаалаан. Баштарында хар агартыр чаапкан кырганнарның чагыы-биле ырлоор куттулуп турган. Дарааан хеп, кылган аъш-чем делгелгези база болган.

Михаил КЫРГЫС.

Комсомол секретары

ЧУРУКТА: Улуг-Хемде «Эйлиг-Хем» совхозтуң комсомол комитединиң секретары Чейнеш Анай. Аңгорлар өстүрер ажыл-агыйның бо аныяк комсомолчузу мал ажылынче аныяктарны чорударынче кичээнгейни салган.

Элээн хөй аныяктар мал ажылынче чоруткан. Кыштагларже сакманчыларны база аъткарган. Суурда аныяктарга ойнаар хөгжүмнүң херекселин садып алырын база ол чедип алган. Сумунуң аныяктарының культурлуг дыштанылгазын бо комсомол секретары эки организастажып турар.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

УЖУРАЖЫЫШКЫННАР

РСФСР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле Чадаана № 871 соңгулда округунга бүрүткеттирген кандидат, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазы Чимит-Доржу Байырович Ондарның Шагаан-Арыг хоорайның активи-биле ужуражылгазы болуп эрткен.

• • •

Шагаан-Арыг № 114 соңгулда округундан Тыва АССР-ниң улус депутадынга мандат дээш кордакчылар, септелге-техниктиг бүдүрүлгениң кол инженери Анатолий Уйнукай биле «Шын» солуннуң тускай корреспондентизи Кодур-оол Оюн автотранспорт бүдүрүлгезиниң коллективи-биле ужурашкан. Соңгукчулар кандидаттарның допчу намдары, программалары-биле таныжып, оларга айтырыгларын салып, чагыгларын берген.

Бистиң корр.

РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелинде

РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң январь 23-те болган хуралынга Россия Федерациязының 1989 чылда социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң түңнелдерин чугаалашкан. Эрткен чылын экономиканы социал талаже угландырар, ооң сан-хөө байдалын экижидер болгаш структуразын эде тургузар талазы-биле элээн ажылдарның кылдынганы демдеглеттинген. Чоннуң хереглел бараанннарын бүдүрерин бүдүрүлгениң чепсек-херекселдерин бүдүреринден көвүдедири чедип алдынган, чоннуң чаагай чорууун бедидер талазы-биле хемчеглерни боттандырган.

Ындыг болзажок улус ажыл-агыйында чамдык таарымча чок чүүлдерни ажып эртери эрткен чылын чедип алдынмаан болган социал-экономиктиг хөгжүлдениң Күрүне планының көрүкчүлериниң хөй кезии күүсеттинмээн.

Национал орулганы бүдүрерин чыл планында 4.5 хуу көвүдедири көрдүнген турган, ол 2.3 хуу күүсеттинген. 1988 чылда ол көргүзүг 4.5 хуу болган турган. Үлетпүр продукциязын бүдүрериниң хемчээлин планда 4.3 хуу көвүдедир турган болза, ол көргүзүг 1.4 хуу болган.

Үлетпүр эрткен чылдың ийиги чартыында кошкак ажылдаан. Бүдүрүлгениң хемчээли чүгле 0.7 хуу өзүлделиг болган, ол көргүзүг чылдың сөөлгү айында оңдаа кудулаан.

РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлели продукция бүдүрериниң хемчээлин өстүрер, республиканың чонунуң ажы-чем хандырылгазын экижидер дээш болдунар-ла бүгү хемчеглерни алырын РСФСР-ниң министерстволарының болгаш ведомстволарының удуртукчуларынга, чер-черде совет болгаш ажыл-агый органнарынга хүлээткен.

СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнүнге кандидат, РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы А. В. Власов хуралга чүве чугаалаан.

Хуралдың ажылынга СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнү, РСФСР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазы В. И. Воротников киришкен.

(СЭТА).

АЗЕРБАЙДЖАН, АРМЯН ССР-ЛЕРДЕ БАЙДАЛ

Бакуда болгаш Азербайджанда байдал нарын боор артпышаан. Хоорайның шериг комендантызының дыңнатканын ёзугаар алырга, экстремисчи бөлүктер кемниг үүлгедиишкиннерин уламчылап, шериглерге удур чөңгүр үскүлежиишкинни кылырынче кижилерни чыгап турар. Понедельник кежээзинде шериг албанныглар, херээженнер, уруглар олуртуп алгаш черааи автомашиналарның колоннназын олар боолаан, өлген кижилер бар боор турар. Экстремистер ооң соонда шериг машиназынче болгаш шериг туружунче халдаашкын кылган. Эрткен хонуктарда 62 кижини тудкан, 60 ажыг бооларны, соок чепсектерни хураап алган.

Десеннерни көжүрүп турар. Хонук дургузунда агаар болгаш демир-орук транспорту-биле республикадан армян национальдыг 97 кижини, шериг албанныгларының өг-бүлелеринден 665 кижини көжүрген. Январь 14-тен бээр Бакудан 16 муң ажыг армяннарны көжүрген.

Чамдык хамаатыларның адрезинге кыжаныг кылган ат салбаан чагаалар болгаш телефон медээлери кээп турар. Шыдамык, оожум болурунче хоорайжыларны комендант кыйгырган болгаш Баку гарнизону байдалды контрольдап турар деп бүзүреткен. Азербайджанның Иштики херектер министерствозунуң тодаратканы медээ ёзугаар алырга, январь 20-ден 22-ге чедир Бакуга 93, ооң иштинде хамаатылар 75 кижи өлүрткен боор турар. 639 хамаатылар кижилер, милицияның болгаш шериглерниң төлээлекчилери 76 кижи кемдээшкиннерге таварышкан.

Муң-муң кижилерниң өлгениниң, бүдүн чартык муң кижиниң мага-бодун «Казахстан» дээр паромда чажырып каан дээр дугайында Азербайджан ССР-ниң Москвада төлээ чериниң тарадып турар дамчыыр чугаалары хоозун нүгүлдээшкин боор турар.

Аңгы-аңгы республикалардан келген шериг албанныглар массалыг-биле өлген, Азербайджанның чурттакчылыг черлеринче шериг кезектери халдаарын планнап турар дээрзиниң дугайында меге телеграммаларны чоогаачы идегеттер Бакудан өске черлерже чорудуп турган. Бо база-ла көңгүс хоочу нүгүлдээшкин болган.

Баку шенээнде шериг корабльдерин болгаш Каспий флотилиязының курганг черде тудугларын бүзээлээри уламчылап турар.

Шериг хөөн [illegible] террористер корум-чурум [illegible] дыныышкыннарынга кирип турар таварылгалар илерээн.

«Азербайджанның улусчу фронтузунуң» төлээлекчилери тус черниң телевидениезинге, митингилерге чүве чугаалааш, күрүне кызыгаарының участоктарын контрольга алган заставаларны болгаш шериг кезектерин долгандыр нүгүлдээшкиннерни диргелдирип турарлар. Олар ченгээлиг медеглелдерни кылып, өлүрүп-чидирериңге чедир кыжанып турарлар.

Ынчалза-даа кызыгаар кезектери болгаш шериглер эрткен хонуктарда Азербайджанда совет-иран кызыгаарның улуг кезиин контрольга алган. Кызыгаар дамчыштыр эртер чорук дыка кызырылган. Корум-чурумну катап тургузарынга кызыгаарж ылар, командирлер болгаш политиктиг ажылдакчылар-биле кады кызыгаар чоогунда суурларның чурттакчылары идепкейлиг ажылдап турар. Кызыгааржыларның аразында өлүрткен болгаш балыгланган кижилер чок.

Даг-Карабах автономнуг областа тус черниң чурттакчыларының дузазы-биле оруктарда тургускан моондактарны аштап, арыглап эгелээн.

Закавказ демир-оруунда Садахло дээр станцияны таварты январь 22-де Армениеже чүък чүдүрген 10 состав, ооң иштинде кывар-чаар материалдарлыг 122 вагон эрткен.

Экстремистиг чепсектиг бөлүктерниң болгаш кем-херек үүлгедикчилериниң хедели[illegible] республиканың чонунуң ортузунга сагыш човаашкынны болгаш килеңнээшкинни бодуруп турар. Коргудуушкуннар болгаш чедимче чок чурттаар чоруктар кижилерниң чегелин төттүрген. Олар эки ажылдаарын болгаш чурттаарын күзеп, корум-чурумну сагыырынче, чурум үрекчилерин илередип тударынче, сорлап-былаап алган боо-чепсээн дужаап бээринче ада-чурттугларын кыйгырып турарлар. ССРЭ-ниң Иштики херектер министерствозунуң медээзин ёзугаар алырга, эрткен хонуктарда Аштарак хоорайның иштики херектер килдизинден оорлаан пистолетти, Ереван хоорайда Бакунуң 26 комиссарлары аттыг районнуң иштики херектер килдизинге бир үгер-боону болгаш 40 аң боозун эгиткен.

Ооң-биле кады республиканың чамдык черлеринге боо-чепсек болгаш ок-чемзек хунаап алыры-биле халдаашкыннарны кылган. Азербайджан-биле кызыгаарга аткылажыышкын үезинде өлүрткен идегетти хөөржүдүп турда, чепсектиг бир террорист бичии оолдуң бажын [illegible].

Киевтиң шериг округунуң ээредилге танк полугунуң хөй националдыг составы, оларның аразында азербайджаннар болгаш армяннар хөй эвес, боттарының аразында озалдыг үскүлежиишкиннерни соксадырынче Азербайджан болгаш Армян ССР-лериниң чонун кыйгырган. Кыйгырыгның сөзүн Закавказьениң республика солуннарынче чорудупкан.

(СЭТА).

СОРУЛГАЛАРНЫ ТОДАРАТКАН

Тыва АССР-ниң Журналистер эвилелиниң XII съездизинге илеткелди ук эвилелдиң баштаар чериниң даргазы, «Тувинская правда» солуннуң редактору В. Л. Маслов кылган. Илеткелге хамаарыштыр санал-оналдарны «Тываның аныяктары» солуннуң редактору С. С. Монгуш, ажылчын корреспондент А. Ч. Ондар, Мөңгүн-Тайгадан радиоорганизакчы А-Т. Б. Бегзи, «Молодежь Тувы» солуннуң килдис эргелекчизи Н. М. Антуфьева, «Шын» солуннуң килдис эргелекчизи Ш. М. Суван, радиожурналистер Д. Ендан, Ч. М-Н. Кендеи, «Ленинчи орук» солуннуң редакторунуң оралакчызы К. Э. Тувак, республиканың хоочун журналистер чөвүлелиниң даргазы Н. Б. Тыртык-Кара олар берген.

Съездиниң ажылынга СЭКП обкомунуң секретары А. К. Канзай киржип, чүве чугаалаан. Партия обкомунуң идеология килдизиниң эргелекчизи Л. С. Зорина, парлалга секторунуң эргелекчизи Г. Ш. Монгуш, төрелдешкек чогаадыкчы эвилелдиң төлээлери, парлалганың хоочуннары база киришкен.

Илеткелчи «Шын» солуннуң редакциязының номчукчулары-биле ужуражыышкыннарын, «Тувинская правда» солуннуң анкета дамчыштыр санал-онал тодарадырын ажыглап турганын эки эгелээшкиннер деп демдеглээн. Бот-орулга-чарылганы, аренда, өг-бүле керээзин нептередиринге солуннар, радио, телевидение чамдык дилээшкиннерни кылган.

«Шын» солуннуң көдээ ажыл-агый килдизиниң эргелекчизи С. К. Хертектиң чүткүлдүг ажылдаанындан чүсчү малчыннар клубтары тургустунуп, малчыннарның социал айтырыгларының чамдызы шиитпирлеттинип турар. Тележурналист В. С. Салчактың, радиожурналист Т. О. Сиринниң болгаш өскелерниң-даа тывынгыр ажылдап турарын айыткан.

Ооң-биле чергелештир ханы анализтиг, чугула айтырыглар көдүрген материалдар эвээш болуп турарын шүгүмчүлээн. Партийжи темада база чаа чүүлдер хөй эвес, хуралдардан отчеттар колдаан. Партия ажылдакчылары борта сонуургалдыын көргүспейн турар.

Советтерниң эргелерин калбартыр, хөй-ниити организацияларының күжүн эде тургустунуушкуннуң сорулгаларын боттандырарынче моонзээр, аныяктар болгаш социал айтырыгларны холга алыр, кем-херек үүлгедиишкининге удур демиселди чорудар талазы-биле хемчеглер алдынып турар. Националдар аразында хамаарылгалар журналистерден хынамчалыг турушту, шын үнелээшкинни негеп турары билдингир. Бо талазы-биле журналистер аңгы-аңгы аргаларны дилеп турар.

Эде тургустунуушкуннуң көзекчилериниң дугайында материалдар бар, ынчалзадаа мурнакчы дуржулганы дилээри, нептередири ам-даа негелдеге четпес. Чамдыкта бурунгаарлаашкынга шаптыктап турар чүүлдерни шүгүмчүлеп тура, ооң «дузун» ажыдыптар таварылгалар бар. А парлалгага үнген шүгүмчүлелдерниң дээштинин чедип алыры база чугула сорулга болуп артпышаан. Аткан харыылар, шүгүмчүлелди тоовас чоруктар ам-даа бар.

Журналистер эге организацияларлы профөөредилгелерни, ужуражыышкыннарны, «төгерик столдарны» организастап турган, чогаадыкчы конкурстарны баштаар чериниң президиумунга «Тываның аныяктары», «Шын» солуннарда, Күртелерадиокомитетте, ном үндүрер черде эге организацияларның ажылын дыңнап, арга-сүмени берип турган. Янзы-бүрү секцияларның ажылы шоолут чорбаан.

Журналистерниң өөредилгези, белеткели, дыштанылгазы дээш өске-даа айтырыгларны съездиге көдүрген. Профэтика талазы-биле чөвүлелдиң ажылын диргизерин саналдаан. Шүгүмчүлелдиг саналдар болгаш күзээшкиннер хөй болган. Аныяктар редакцияларынче кичээнгей салырын, не-журналистерге таарымчалыг байдалды тургузарын, кадрлар өөредип белеткээринче сагыш салырын, кем-херек үүлгедиишкининге удур шыңгыы демиселди чорудуп, фельетон жанрын диргизерин эштер саналдаан. Район солуннарынче баштаар чер кежигүннери барып, арга-дуржулга солчурун радиоорганизакчыларының удуртулгазын чаңгыс аай кылырын, оларга деткимче көргүзерин санал бергеннер дилээн.

Амыдыралдың холегелиг талалары-биле демиселди четпес чорудуп турарынга журналистер таарзынмайн турар, ам-даа хоруглуг темалар бар. Олар боттары база дидим эвес артпышаан. Журналистиң туружун камгалаары четпес болуп турарынга Ш. М. Суван доктааган. Журналистер эвилели профэвилел комитеттери-биле чергелештир социал айтырыгларже чардыккаш, арыг чогаадыкчы ажылче, номчукчунуң сонуургалын болгаш журналистиң бодалын камгалаарынче эвээш сагыш салып турарын айыткан.

Мандат комиссиязының илеткелинден алырга, журналистер билиг-мергежил талазы-биле шыырак, аныяктар делегаттарның иштинде санныг кижи болган. Ынчангаш салгал белеткелин кошкак кылбазын ол кичээндирген.

Аас-бижимел-биле салдынган айтырыгларда национал хамаарылгалар, экология, репрессия, соңгулда кампаниязы, ажык-чарлыг чорук колдаан.

Бо нарын үеде дыка хөй айтырыглар тургустунуп келген болгаш ону шиитпирлээрде журналистерден хынамчалыг туруш, ханы анализ, бедик мергежил болгаш дидим негеттинип турарын А. К. Канзай демдеглээн. Партия, совет, ажыл-агый органнарында эде тургустунуушкунну бижип тура, бичии-даа бол, эки талаларны көрүп билир, шүгүмчүлел боттуг, үндезинниг болурун чедир алыр херек. Чамдык айтырыгларга далаш түңнел, хөлүн эрттириптер чорук таарышпас. Национал айтырыгга, репрессияларга хамаарышкан чүүлдерни ханызы-биле сайгарып, борта хынамчалыг болуру чугула.

Съездиге баштаар чериниң чаа составын, ооң даргазын болгаш секретарын соңгаан. Тыва АССР-ниң Журналистер эвилелиниң баштаар чериниң даргазынга Күрттелерадиокомитеттиң даргазы Т. Ч. Салчак, секретарынга В. П. Филиппов соңгуттурган.

Артык ХОВАЛЫГ.

Тыва АССР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле округтарның соңгулда комиссияларының ДЫҢНАДЫЫ

«Тыва АССР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының дугайында» Хоойлунуң 33 чүүлүнге дүүштүр, Тыва АССР-ниң улус депутаттарынга дараазында кандидаттарны округтарның соңгулда комиссиялары бүрүткээн:

БАРЫЫН-ХЕМЧИК РАЙОНДАН

Барлык № 48 соңгулда округунуң талазы-биле

Сундуй Валентина Санчытовна, 1942 чылда төрүттүнген, Барлык ортумак школазының директорунуң оралакчызы, СЭКП кежигүнү, Барлык суур.

ЧӨӨН-ХЕМЧИК РАЙОНДАН

Бажың-Алаак № 57 соңгулда округунуң талазы-биле

Монгуш Буга Чимитович, 1937 чылда төрүттүнген, «Искра» совхозтуң директору, СЭКП кежигүнү, Бажың-Алаак суур.

Монгуш Валентина Седиповна, 1946 чылда төрүттүнген, улус депутаттарының Чөөн-Хемчик район Совединиң күүсекчи комитединиң сан-хөө килдизиниң эргелекчизи, СЭКП кежигүнү, Чадаана хоорай.

Теве-Хая № 58 соңгулда округунуң талазы-биле

Ондар Доңгуллей Бүрзүневич, 1930 чылда төрүттүнген, СЭКП Тыва обкомунуң күрүне-эрге-хоойлу килдизиниң эргелекчизи, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай.

Хайыракан № 59 соңгулда округунуң талазы-биле

Монгуш Мөңгүн-оол Иванович, 1963 чылда төрүттүнген, СЭКП-ниң XXII съездизи аттыг совхозтуң саанчызы, СЭКП кежигүнү, Хайыракан суур.

Сат Ывы Маадыр-оолович, 1934 чылда төрүттүнген, СЭКП-ниң XXII съездизи аттыг совхозтуң хойжу бригадазының бригадири, СЭКП кежигүнү, Хайыракан суур.

КЫЗЫЛ РАЙОНДАН

Баян-Кол № 77 соңгулда округунуң талазы-биле

Болдук Юната Даш-ооловна, 1963 чылда төрүттүнген, Баян-Кол ортумак школазының класстан дашкаар болгаш школадан дашкаар ажылдар организакчызы, ВЛКСМ кежигүнү, Баян-Кол суур.

Ооржак Эрес-оол Хапыгырбаевич, 1942 чылда төрүттүнген, улус депутаттарының Кызыл район Совединиң күүсекчи комитединиң даргазының оралакчызы, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай.

Содунам Андрей Байкараевич, 1940 чылда төрүттүнген, «Х Улуг хурал» совхозтуң малчыны, СЭКП кежигүнү, Баян-Кол суур.

Кур-Чер № 80 соңгулда округунуң талазы-биле

Очур-оол Владимир Салчакович, 1943 чылда төрүттүнген, СЭКП Кызыл райкомунуң бирги секретары, СЭКП кежигүнү, Каа-Хем суур.

Шамбалыг № 81 соңгулда округунуң талазы-биле

Мөге-Хүрен Хүнай-оол Донгакович, 1944 чылда төрүттүнген, «Шамбалыг» совхозтуң чолаачызы, СЭКП кежигүнү, Шамбалыг суур.

Ондар Оттуг-оол Боюнгаевич, 1945 чылда төрүттүнген, «Шамбалыг» совхозтуң директору, СЭКП кежигүнү, Шамбалыг суур.

МӨҢГҮН-ТАЙГА РАЙОНДАН

Кызыл-Хая № 84 соңгулда округунуң талазы-биле

Иргит Василий Хүреш-оолович, 1958 чылда төрүттүнген, улус депутаттарының Мөңгүн-Тайга район Совединиң күүсекчи комитединиң сан-хөө килдизиниң эргелекчизи, СЭКП кежигүнү, Мугур-Аксы суур.

ӨВҮР РАЙОНДАН

Саглы № 87 соңгулда округунуң талазы-биле

Куулар Болат-оол Ширипович, 1946 чылда төрүттүнген, «Кызыл тук» совхозтуң директору, СЭКП кежигүнү, Саглы суур.

Куулар Любовь Санчи-Бидиповна, 1962 чылда төрүттүнген, «Кызыл тук» совхозтуң сарлык малчыны, СЭКП кежигүнү, Саглы суур.

Солчур № 88 соңгулда округунуң талазы-биле

Ооржак Шериг-оол Дизижикович, 1942 чылда төрүттүнген, СЭКП Тыва обкомунуң секретары, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай.

Лидай-оол Вячеслав Байкесович, 1959 чылда төрүттүнген, ВЛКСМ Тыва обкомунуң секретары, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай.

ТАҢДЫ РАЙОНДАН

Балгазын № 96 соңгулда округунуң талазы-биле

Куржутов Виктор Дмитриевич, 1930 чылда төрүттүнген, СЭКП обкомунуң агар-промышленник килдизиниң эргелекчизи, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай.

ТЕС-ХЕМ РАЙОНДАН

Берт-Даг № 107 соңгулда округунуң талазы-биле

Лапчаа Кара-оол Лопсанович, 1943 чылда төрүттүнген, улус депутаттарының Тес-Хем район Совединиң күүсекчи комитединиң даргазы, СЭКП кежигүнү, Самагалдай суур.

Сүлдүм Валерий Чоодуевич, 1954 чылда төрүттүнген, Чүргүй-оол Хомушку аттыг совхозтуң чолаачызы, СЭКП кежигүнү эвес, Берт-Даг суур.

О-Шынаа № 108 соңгулда округунуң талазы-биле

Достай Степан Монгушевич, 1949 чылда төрүттүнген, СЭКП Тес-Хем райкомунуң бирги секретары, СЭКП кежигүнү, Самагалдай суур.

Санчат Байыр-оол Нанчатович, 1950 чылда төрүттүнген, «О-Шынаа» совхозтуң малчыны, СЭКП кежигүнү, О-Шынаа суур.

УЛУГ-ХЕМ РАЙОНДАН

Шагаан-Арыг № 114 соңгулда округунуң талазы-биле

Евтешин Василий Миронович, 1936 чылда төрүттүнген, СЭКП Тыва обкомунуң партийжи организастыг болгаш кадрлар ажылының килдизиниң эргелекчизи, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай.

Оюн Кодур-оол Тарымаевич, 1942 чылда төрүттүнген, «Шын» солуннуң корреспондентизи, СЭКП кежигүнү, Шагаан-Арыг хоорай.

Уйнукай Анатолий Спартакович, 1960 чылда төрүттүнген, Улуг-Хемниң агроүлетпүр каттыжыышкынының септелге-техниктиг бүдүрүлгезиниң солчулга пунктузунуң начальниги, СЭКП кежигүнү, Шагаан-Арыг хоорай.

Шагаан-Арыг № 116 соңгулда округунуң талазы-биле

Балган Арыш-оол Тюлюшович, 1937 чылда төрүттүнген, Улуг-Хем районнуң төп эмнелгезиниң кол эмчизи, СЭКП кежигүнү, Шагаан-Арыг хоорай.

Биче-оол Камба Дамчаевич, 1943 чылда төрүттүнген, СЭКП Улуг-Хем райкомунуң ийиги секретары, СЭКП кежигүнү, Шагаан-Арыг хоорай.

Ояи Артур Кызыл-оолович, 1966 чылда төрүттүнген, «Шагаан-Арыг тудуг» трестиниң ВЛКСМ комитединиң секретары, ВЛКСМ кежигүнү, Шагаан-Арыг хоорай.

Чаа-Хөл Чөөн талазы № 121 соңгулда округунуң талазы-биле

Дрампан Биче-Уруг Дамбиевна, 1949 чылда төрүттүнген, «Найырал» совхозтуң саанчызы, СЭКП кежигүнү, Чаа-Хөл суур.

Чаа-Хөл Барыын талазы № 122 соңгулда округунуң талазы-биле

Сержпов Владимир Ефимович, 1934 чылда төрүттүнген, Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай.

Эйлиг-Хем № 125 соңгулда округунуң талазы-биле

Дамыр-оол Кок-оол Тюлюшович, 1951 чылда төрүттүнген, «Эйлиг-Хем» совхозтуң бригадир-зоотехниги, СЭКП кежигүнү, Эйлиг-Хем суур.

• • •

Тыва АССР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле Төп соңгулда комиссиязы Чаа-Хөлдүң Барыын талазы № 122 соңгулда округунуң талазы-биле Тыва АССР-ниң улус депутадынга дараазында кандидатты бүрүткээн.

Бичелдей Кавдыр-оол [illegible], 1950 чылда төрүттүнген, Т.Л.ТТЭШ-ниң [illegible] эртем ажылдакчызы, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай.

Партийжи амыдырал: дуржулга, дилээшкин

ҮЛЕГЕР-ЧИЖЭЭН ЭДЕРГЕШ...

Партия эге организацияларының дайынчы арга-шинээзин бедидериниң көрүлдезиниң негелделерин күүседир дээш Өвүрнүң амыдырал хандырылга бүдүрүлге эргелелиинде партия эге организациязы ажылдап турар. Ынчангаш ажыл-чорудулгазының шыңгыы план ёзугаар чорудуп, орта коммунистерниң идепкейлиг киириштирип келген.

Партия эге организациязы отчёт-соңгулдалыг хуралы доозулган соонда, дараазында отчёт хуралга чедир, тодаргайлаарга, бир чылда чорудар ажылының планын тургускаш, хуралга бадылап алыр эки чаңчылдыг. Ону тургузарда СЭКП райкомунуң ажылдакчылары, коммунистер коллективтиң кежигүннери-биле сүмележип кылыр. Ынчан ооң күүселдезин чогумчалыг болурун ажылдың практиказы бадыткаан.

— Планны тургузарда партия эге организациязының дайынчы арга-шинээзин, коммунистерниң баштаарынчы ролюн, ат-харыысалгазын, бот-идепкейин бедидеринче, күш-ажылдың сагылга-чурумун, корум-чурумну быжыглаарынче, планныг онаалдаларны чедиишкинниг күүседиринче угланган болгаш өске-даа хемчеглерни киирип турар бис — деп, партия эге организациязының секретары Зоя Хомушку чугаалады.

Саазында парлап каан план-биле таныжып көрдүм. Ай санында эртер хуралдарның хүн айтырыгларын илеткел кылыр оон белеткээр эштерниң ат, фамилияларын тодаргай айыткан. Коммунистерниң онаашкан ажылын, партийжи даалгаларны кайы хире күүседип турарының дугайында отчёттарын дыңнаарын, характеристикаларын бадылаарын ында хөй-биле киирген болду.

Партия хуралдарының протоколдарын нипти [illegible] бижип каан, ону көөр [illegible] берген. Эрткен хуралдарга чугаалашкан айтырыгларны [illegible] планда көрдүнгени-биле дүгжүп турарын көрдүм. Моон алырга ооң күүсеттинип турары илдең. Коммунистер О. К. Ооржактың, Л. К. Тюлюштуң отчёттарын дыңнап, характеристикаларын бадылаан, СЭКП кежигүнүнге кандидат даараныкчы Айлаң Ооржактың кандидат стажын эртип турарының дугайында отчёдун дыңнаан. Эргелелдиң начальниги кежигүн эвес Д. Д. Саттың ажыл-чорудулгазының талазы-биле отчёдун партияның ажык хуралынга чугаалашкаш, шүгүмчүлекчи анализти берген, ажыл-ишти, ажылчыннарның кижизидилгезин экижидеринче угланган шиитпирни хүлээп алган. Ол ышкаш өске-даа айтырыгларны чугаалашканының протоколдарда бижээни. Мында четпес чүве болза протоколдарның чамдыызын четче биживээни. Оон чыылдагааны хуралга [illegible] тарылаан коммунистер протокол бижип билбезинде деп санап турары шын эвес. Оларны партия организациязы өөредир хүлээлгелиг болгай. Хуралдарга хүлээп ап турган доктаалдарны, бадылаан характеристикаларны тускай папкаларда кошкаан. Мында айыткан четпестерни, хемчеглерниң күүселдезин чедип алыр дээш партия организациязы [illegible] таамал ажылдап, хуралдарда ону харыылаар ажык күүседир эштерниң дыңнадыгларын ап келген. Ажылдың ындыг хевирин [illegible] ажылчыннарның боттандырарынга дузалап, коммунистерниң, партия кежигүнү эвестерниң хууда харыысалгазын бедидип турар.

Партия организациязында 10 коммунист, СЭКП кежигүнүнге ийи кандидат бар-таан турар. Оларны эргелелдиң ажыл-агыйының кол участоктарында быжыглаан, кижи бүрүзүнүң билиниң, мергежилиниң, бот-идепкейиниң, ажылды башкарып билириниң аайы-биле партийжи даалгаларны берген. Партия кежигүнү бүрүзү ак сеткилдиг ажылдап, хөй-ниитиниң херээнге идепкейлиг киржип, амыдыралга төлептиг болуп турарлар. Эң-не идепкейлиглерге коммунистер Оюн Ооржак, Вера Сат, Любовь Тюлюш болгаш өскелер-даа хамааржыр. Ынчангаш коллективтиң кежигүннери оларның үлегер-чижээн эдерип, планныг онаалдаларын, социалистиг хүлээлгелерин күүседип турарлар. Күш-ажылдың сагылга-чурумун, кем-херек үүлгедир, арагалаар кижилер сөөлгү үеде эргелелде чок. Бо болза партия эге организациязының, коммунистерниң чон ортузунда чорудуп турар организакчы, политиктиг кижизидилгелиг, идеологтуг ажылының багай эвес түңнелдиниң херечизи турар.

Эргелелдиң цехтери, бригадалары бригада керээзинче шилчээн, ону каңчаар боттандырып турарын партия эге организациязы хайгаарап алган. Бо чугула херекти нептередип турарының талазы-биле бригадирлерниң, цех эргелекчилериниң информацияларын дыңнап турар. Даараныр цехтиң эргелекчизи, СЭКП кежигүнүнге кандидат Валентина Кууларның отчёдун дыңнааш, дештиргелиг арганы улам идепкейлиг нептередирин даасакан. Партия эге организациязы коллектив кежигүннериниң экономиктиг билиин экижидери-биле неделяның вторник санында экономиктиг өөредилгениң кичээлдерин арттырып турар. Пропагандистер С. Сат, О. Кара-Монгуш экономиктиг билиглер-биле ажылчыннарның чепсеглээринче сагыштыг салып, кичээлдерин амыдырал-биле холбап, экономиктиг санаашкыннарны кылып келген. Улустуң чединмишкиниң ажылдаарынга ол дузалап турар. Бригада керээзин нептередип эгелээнинден бээр ажыл-ишчилерниң онаашкан ажылынга харыысалгазы бедээн, күш-ажылдың сагылга-чуруму быжыккан, бүдүрген продукцияның шынары экижип орар, камналга-хумагалал дээш демисел күштелип турар. Оон уламындан эргелелдиң ажыл-ишчилери ниитизи-биле эрткен чылдың даалгаларын күүсеткен. Идик септээр болгаш даараар цех (бригадири Г. Конен-оол) мурнакчы ажылдап турар. Коллектив 1990 чылды эрткен чылдан эки ажылдаары-биле январьның баштайгы хүннеринден эгелээш, шалыпчы ажылдап турар.

Партия эге организациязының секретары Зоя Мендишовна Хомушку партия эге организациязының дайынчы арга-шинээзин, коммунистерниң авангардчы ролюн бедидер, бригада керээзин нептередир дээш ап чорудуп турар хемчеглери партияның амгы үеде салган негелделеринге четпезин чугаалады. Кол чүве болза, ажылчы чонга ачы дуза чедирериниң үндезинни-биле экижидер, ол дээрге эргелелдиң коммунист-даа, кежигүн эвес-даа ишчилериниң хүлээлгези болур. Партия организациязы ону боттандырар дээш ажылдап турар.

Таан-оол ХЕРТЕК.
(«Шынның» корр.).

Депутатка кандидат-биле интервью

ДОРТ КИРЖИЛГЕ-БИЛЕ

Улус депутаттарының кандидаттарының бүрүткели доозулган. Соңгукчуларга-даа бодунуң алыс күзел-бодалын илередир, туружун камгалаар, хоойлуда көрдүнген эргелерин долу ажыглаар эрге кандидаттарда тургустунган. Бистиң корреспондентивис РСФСР-ниң улус депутадынга Чадаана № 871 девискээр соңгууда округундан кандидат, республиканың Улусчу контроль комитединиң даргазы Д. К-Х. ООРЖАККА ужурашкаш, сонуургаан айтырыгларынга харыыларны алган.

— Дандар-оол Көк-Хунаевич. Силерни Чадааның автотранспорт бүдүрүлгезиниң, орук-септелге участогунуң, хлеб болгаш сүт заводтарының коллективтериниң каттышкан хуралынга депутатка кандидат кылдыр депшиткен-дир. Ол чоннуң силерни деткип, депутаттың кандидадынга депшиткен ужуру чүдел?

— Күш-ажыл дептерин моон алган мен. Комсомол райкомунга инструкторлап эгеледим. Кырганнарның чугаазы-биле алырга, караам аштып, арным частып, чок аразынче оруум иштеп черим бо. Ынчан Хөндергейге «Кызыл тараачын» колхозтуң шаңнынга аныяктар-биле тараа ажып. Сесегеге кадыр-биле сиген кезип. Чыраа-Бажының кыштагларынга кержең коптарып-даа чордум. Ынчангаш олар-биле чоок болбас аргам чок. Мээң өгбелеримниң чурту-даа бо. Ачам Көк-Хуна Хорум-Дагга чурттап чораан.

— Тываның хоочун ажылдакчыларының бирээзи Хертек Анчымаа-Тока «Эрткен оруктарым» деп номунга Хорум-Даг чурттуг арат Көк-Хунаның дугайын бижээн чүве. Ачаңар Ада-чурттуң Улуг дайынынга улуг дуза чедирген кижи болду. Ол дээш ТАР Биче Хурал Президиумунуң Хүндүлел бижии-биле шаңнаткан чоржук.

— Ачам-даа, авам-даа шыдаар-ла шаа-биле кызып ажылдап, колхоз тургустунуп турда, бар-ла малын шупту-зун салгаш, малчыннап чораан. Уруг-дарыы база хөй турган. Мен ол уругларының он ушкүзү мен. Ынчалзажок авам Маадыр-ие хүндүлүг аттыы ап четтикпээн: эм-дом, эмчи-домчу чок ол үениң бергези ындыг турган-дыр ийин. Ам сугр бүрүзүнде, ол туржук школалар, садиктер, чамдык бүдүрүлге черлери безин эмчилерлиг болгай. Тывада шагда-ла өгге божуур улус барык чок болган. Черле ичаш дээш күрүнениң сагыш салыышкыны кайгамчык апарган. А авам «Ненин алдары» орденин хөйлениниң хөрээнден дүжүрбес кижи: «Уругларымның кежии-дир, чагаамының шаңналы-дыр» дээш орар. Кенин эң баштай кургузуп чеде бээримге, орденин суйбай туткулааш: «Көрдүнер бе, уругларым, кижинде төрээн төлү дег эргим чүве чок. Аас-кежик, найырал болгаш чонга хүндүткел база ында» деп чагып орду...

— Аваңарның ол чагыының дугайын оон ыңай чугаалап көрүңерем.

— Үш оолдуг бис. Үжелээн Кызылдың № 2 школазын доозуп, улуг кижилер апарган улус чүве. Улуу юрист болган. Оон бичези — чурукчу. А хеймери ам [illegible] ригде. Ол оглувус шеригже келген. Мырыңай каш хонук [illegible] чорупту. Мордовияда турар [illegible]. Ол ында чоннуң хүндүлээчелин. Черле шериг амыдыралдың аныяк кижилерниң дадыгып эп-найыралдыг ёзулуг-ла үезин шериг херээ эрттирип турганы билип алыр чүве-дир деп чугаалап келди. Бистиң оглувустуң турар черинде 40 ажыг нация чонунуң оолдары боттарының мдыктыг хүлээлгезин күүседип турарлар. Шериг баарындан сестир турган оглум Араттың чугаазындан ында байдалдың экижип турарынга өөрүп турдум. Чазактың алган хемчеглерниң түңнелинде, шеригде байдал экижип турар. Бистиң республиканга, ылаңгыя мени РСФСР-ниң улус депутадынга кандидат кылдыр депшиткен девискээрге, корум-чурумну быжыглаар, аныяктарны интернационалчы, патриотчу чорукка кижизидер ажылдарга идепкейлиг киржир мен.

— Корум-чурум дээш хөй чылдар иштинде бодуңар база туржуп келген болгай силер. Депутат болу бээр болзуңарза, оон ыңай чүнү кылып, дуза чедирер силер?

— Харын, депутат-ла болу бербиже, ону кылыр мен, мону бүдүрер мен деп хоозун аазаашкын кылыр чоруктарны шын эвес деп санаар мен. Мен улусчу контроль ажылын кылып турар кижи болганымда, ажыл-агыйның эвес, ниитиниң күрүнениң өнчү-херекселин төктүп-чарып, самчыгдаар, хуу чоннуң малмаганын оорлаар чоруктарын эвээжедир, харын-даа узуткаар ажылга дорт киржир ужурлуг мен. Хоойлу-дүрүм үрээр, кем-херек үүлгедир чоруктарны хөй нез[illegible] ажыл чок, амыдыралга бодунуң быжыг туружун тып шыдаваан, эртем-сургуул доозун, тускай эртем чедип ап шыдаваан, арага-дарыга хандакшылдыг, херек эрттирип, шииттирип чораан чедип келгеш турум ажыл, өг-бүле тудуп шыдавайн, чурттаар черге бергедээш база-ла катап оор кылыр, корум-чурум үрээринден эгенмес, човаас, ыятпас кижилер кылып турар дээрзи биске билдингир-ле болгай. Оон аңгыда өг-бүле бүрүзүнге элээди оолдарның, улуг улустуң чугаалаары ышкаш, кадын ханының уезинде кижилерге чоптуг, эвилең, оларны топтуг-томааннын, шынчы, быжыг чурум-сагылгалыг, ажылга кежээ кылдыр кижизидери кончуг чугула деп бодаар мен.

Тыва АССР-ниң Күш-ажыл болгаш социал айтырыглар талазы-биле күрүне комитединиң санап турары-биле алырга, амгы үеде күш-ажыл кылып болур 2300 ажыы кижи кайда-даа ажылдавайн, өөренмейн турар. Бо болза республиканың социал чидиг айтырыгларының бирээзи. Ынчангаш моон соңгаар школа доосканы шериг албанындан халажып келген аныяктарны үлетпүр, транспорт, тудуг, энергетика болгаш өске-даа улус ажыл-агыйының эң ылаңгыя техниктиг тускай мергежилдеринге өөретпес, оларга үе-шаанда дузаны чедирбес болзувусса, чеже-даа милиция ажылдакчыларының санын көвүдедип, араганы хойну ижип болбас, «оорлар, хулиганнар бистиң аравыска турбазын» деп чугаа, сөс кырынга кыйгырыг салыр болзувусса, кем-херек үүлгедир чоруктарны чоокку чылдарда кызырып, ону болдурбазын чедип алыр бергедир. Аныяктарның күш-ажылчы кижизидилгезин экижидерин, ажыл чок кижилерни ажыл-биле хандырарының чугулазын чоокта чаа эрткен областың комсомол конференциязының төлээлери чидиг тургускан чорду. Бо айтырыгны эрткен чылдың декабрьда СЭКП Тыва обкомунуң националдар аразының харылзааларын экижидер айтырыгны чугаалашкан пленумга партия, совет, ажыл-агый органнарының соңгаарладып болбас чугула сорулгазы дээрзин айыткан болгай. Бо талазы-биле ол пленумга мен бодумнуң саналымны база киирген мен. Алаа республиканың үлетпүр, тудуг, транспорт адырларында, эң ылангыя Кызыл хоорайда тыва национал дыг дээди, ортумак тускай эртемниг кижилерни чамдык удуртукчуларының херекке детгивес, чурттаар бажың-биле хандырбас, харысалгалыг удуртукчу, инженер ажылдарже киирбес чоруктарны шүгүмчүлээн мен. Моон-даа соңгаар бо айтырыгларны чоптуг, үезинде шиитпирлээрин хынал дага ап, бодумнуң ол саналдарымның күүселдезин чедип алыр дээш туржур мен.

РСФСР-ниң улус депутаттарынга кандидаттарның соңгуулда мурнунуң программазын республика солуннары парлаарын планнап турар чүве болганда өске айтырыгларны дараазында парладыр деп планнап турар мен.

Вера КУУЛАР беседалашкан.

Көдээ тудугларда

ХАНДЫРЫЛГАДАН КОЛ ХАМААРЖЫР

«Тыва агроүлетпүр тудуг» каттыжыышкынның Каа-Хем суурда ажыл-агыйлар аразының кожуп чорууp механизастаттынган колоннаның коллективи эрткен чылда үлетпүр болгаш чуртталга-коммунал тудугларын ажыглалга киирер талазы-биле тудуг-монтаж ажылдарының чамдык планныг онаалдаларын ажыр күүсеткен. Тодаргайлап чугаалаарга, колоннаның тудугжулары, инженер-техниктиг ажылдакчылар эрткен чылда керээ ёзугаар 1 миллион 736 муң рубльдиң тудуг-монтаж ажылдарын кылыр турган, ону чыл төнчүзүнге чедир 2 миллион 344 муң рубль түңнүг кылдыр күүсеткен. Бо сан-чурагайларның иштинде чүү туруп турарын көрээлиңер.

Каттыжыышкынның база бо тудугжу колоннаның ажылчыннары, удуртукчулары сөөлгү үеде чуртталга-коммунал болгаш амыдырал хандырылга тудугларын ажыглалга кииреринче кол кичээнгейни угландырган. Чижек-биле алырга, эрткен чылда ажыглалга кирген улуг тудугларның бирээзи «Кызыл» совхозта садыг болгаш амыдырал хандырылга блогун чоокта чаа ажыткан. Ол ийи каът бажыңда аъш-чем, үлетпүр бараанннарының магазиннери, столовая, парикмахерская, администрация өрээлдери база бараан складтары бар. Ачаа эмнелге пунктузун немей ажыткан чорук кижилерниң ажылдаарынга, чурттаарынга база бир таарымчалыг чорукту болдурган.

АКМК-ның тудугжулары Кызыл районнуң «Шамбалыг» болгаш «Кызыл» совхозтарынга ийи-ийи аал чурттаар делгем бажыңнарны тудуп доосканнар. Колоннаның мурнакчыларының бирээзи Алексей Мастыкович Кууларның удурткан бригадазы инкубаторну болгаш бир аал иштиг чурттаар бажыңны хуусаадан эрте тудуп доосканнар, бо хүннерде өске объектиже шилчээн. Ол ышкаш Владимир Малыщевтиң удурткан бригадазы КАК-тың административтиг бажыңының тудуун шалыпкын доосkan болгаш моон-даа өске объектилерни ажыглалга киирген.

Бо чылын чуртталга-коммунал болгаш үлетпүр тудугларының шынарын экижидерин база оларны хуусаадан эрте доозуп дужаалының талазы-биле [illegible] тодаргай хемчеглерниң [illegible] коллектив чугаалашкан сорулгаларны салган. Манаа кол демдеглээр чүве чыл-дээрге [illegible] чыл чорудар тудуг-монтаж ажылдарының хемчээлин дыка улгаткан. Чижээлээрге, бир арга-кыра [illegible] ажыглалга тургаш «Көк-Тей», «Шамбалыг» база «Кызыл» совхозтарга болгаш өске-даа ажыл-агыйларга чурттаар бажыңнарның тудуун эрткен чылдыдан ийи катап көвүдедип, амы 1800 дөрбелчин метр шөлдүг чуртталга бажыңнарын, «Кызыл» совхозка 50 орунчук уруглар садиин дужаар блогун, таражы болгаш оон-даа өске [illegible] тудуглары кылыр [illegible]. Үлетпүр тудугларынның районнуң аныяк тывыш ажыл-агыйының баазазы, кол черин ээлеп турар. Бо тудугларның таваан бо хүннерде салып кирипкен. Ынчангаш чылда кылыр ажылдарның ниити түңү 2,5 миллион рубльге деңнелир. Ол улуг сан дээрзи чугаажок.

Бо бүгүнү күүседир дизе, манаа чүгле тудугжулар эвес, харын тудуг материалдары белеткээр база ону чорудуп турар бүдүрүлгелерден, хандырылга харыылаар турар организациялардан улуг хамааржыр. Бажыңнар болгаш объектилер тудар бүгү материалдарны колонна каттыжыышкынның бүдүрүлге-техниктиг комплектация эргелелинден ап турар. Тудуг-монтаж ажылдарын эң саададып турар чүүлдерниң бирээзи — дилиг материалдарның чедишпес, харын чамдыкта шуут келбейн баарында. Ийиде, тудуг ажылдарын хөй кезиин бетон холдурган кылыр турар болганда багай хандырылганнан тургузукчулар база хөй болуп келген. АКМК-ның удуртулгазы бо чылын бетон кылыглаарны Кызылдың демир-бетон кылыглар заводундан дорт алырын чедип алыр сорулганы салган дээрзин, колоннаның начальниги Л. В. Новикова менээ чугаалады.

Бо хүннерде коллектив ажылчыннарны ажылга быжыглаар талазы-биле айтырыг мурнуку черин ээлеп турар. Моон мурнунда тудугжуларның ниити саны 100 кижи турган болза, бо чылдың эгезинче ооң дөрттүң бир кезээ ажылдап шыдап чорупкан. Чылдагааны билдингир — хөй акша-төгерик ажылдап алыры-биле кооперативтерже киргилээн. Ынчангаш бо чорукту болдурбазы-биле АКМК-ның удуртулгазы хөй-нити организациялары-биле [illegible] күш-ажылдың төлевириниң мурнакчы арга-шинээзин сорулга-биле күстен эгелеп экономиктиг өөредилгени органиcтаан. Ында бүдүрүлгениң удуртукчулары, специалистер, а кол нуруузун тудугжулар кирип турар. Оон аңгыда күш-ажылчы курлавырларны быжыглаар талазы-биле өөредилге-бүдүрүлге комбинадынче районнуң школа доосчан оолдар кыстарны хаара тудуп эгелээн.

Виктор КАРА-САЛ.
(«Шынның» корр.).

ЗАВОДТУҢ ЧАА «МЕРГЕЖИЛИ»

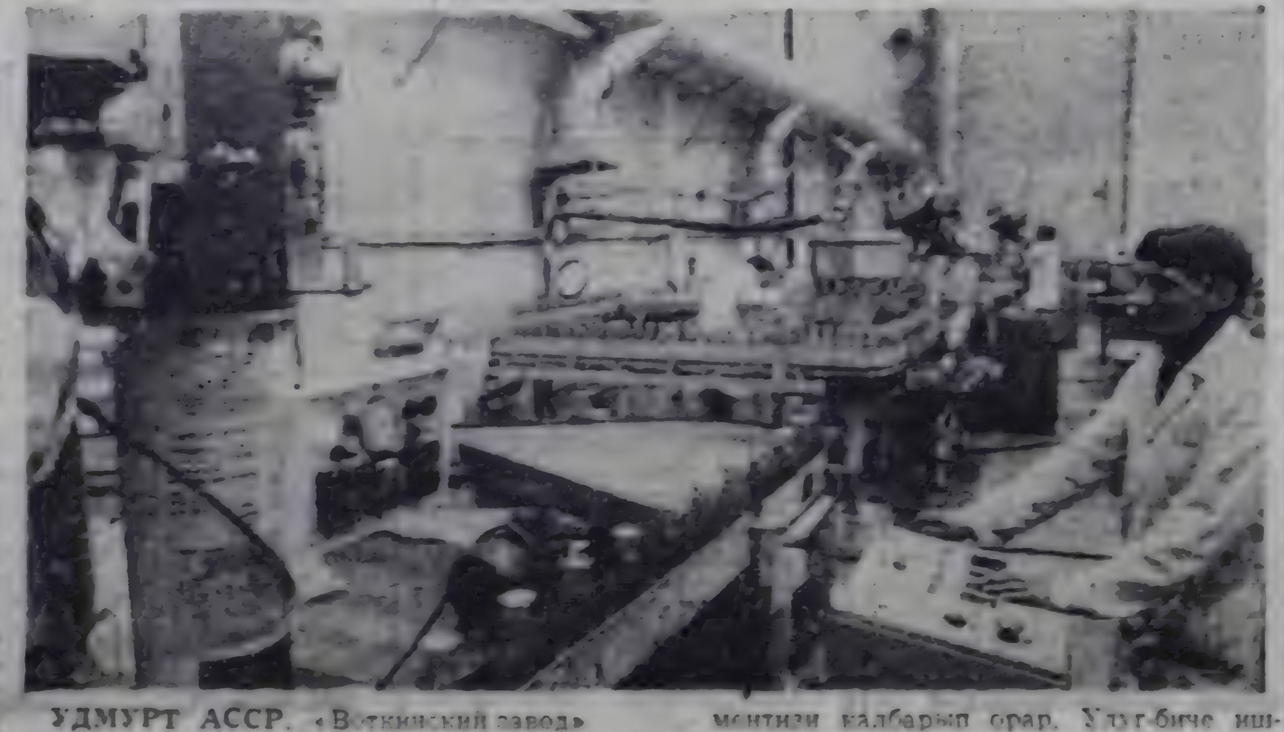

УДМУРТ АССР. «Воткинский завод» моон мурнунда чылдарга шериг чепсээ бүдүрер ракеталарны бүдүрүп турган. Янзы-бүрү хевириниң ракеталарын бүдүрерин кызырып, оларны узуткап эгелээни-биле холбаштыр бо заводту чоннуң херектел бараанннарын бүдүрер кылдыр эдеп дерээн. Ам мында сүт саар болгаш ону баалырадып кылыр бедик бүдүрүкчүлүг дериг-херекселдерни кылып турар. Ооң кылып турар продукциязының ассортиментизи калбарып орар. Улуг-биче иштирлиг хеп чуур машиналарны, уруглар тергежиктерин база кылып эгелээн. Оон аңгыда улуг заводтарга ажыглаар станоктарны база кылып турар. Оларның чамдыызын даштыкы чурттар садып ап турар.

ЧУРУКТА: сүт савалап кудар аппаратты хынап көрүп турары.

СЭТА-ның фотозу.

Бойдус камгалалының айтырыглары

КЫЗЫМАКТАРНЫ КЫЗЫП ТУРАР

Кижилер холунда 2000 боо бар

СЭКП Төп Комитединиң болгаш ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң 1988 чылда хүлээп алганы «Чуртта бойдус камгалалының херээн үндезининбиле эде тургузарының дугайында» доктаалы бо талазы-биле Тывага ажыл-чорудулгага удуртулга болур ужурлуг. Бо доктаалга үндезилээш, ССРЭ-ниң Бойдус камгалалының талазы-биле күрүне комитединиң чер-черде органнарын тургускан. Долгандыр турар бойдусту камгалаар талазы-биле үргүлчүлелдиг ажылдың чон органнардан манап турар. Бо чидиг айтырыг талазы-биле боттарының санал-оналдарын солун, сеткүүл, радио, телевидение дамчыштыр кижилер хөйү-биле бериш туржарын партияның болгаш чазактың бойдус камгалалынче шыңгыы кичээнгейни салып турар апарганы-биле холбаштырып болур. Ынчалза-даа чоннуң шүгүмчүлелдиг бодалдарын, санал-оналдарын кичээнгейге кырлас четпестерни чайгаалыр талазы-биле хемчеглер албас чоруk бойдус камгалалының ажылында ам-даа бар. Партияның болгаш чазактың үндүрген доктаалдарын чүгле номчуп эрттирер, оларны боттандырбас, ажылдыке ажыглаарынче даалгатас, харын-даа ону тоомчага албас чоруктуң чижектерин ажылчы чоннуң чагааларындан, бойдус камгалалының талазы-биле чер-черлерде органнарның ажылындан көрүп болур. Манаа чаңгыс-ла чижекти киирип көрейн.

1988 чылдың сентябрь 16-да үнген «Шын» солунда «Күүседир үези келген» деп республикада бойдус камгалалының чамдык айтырыгларының дугайында моон [illegible] парлаттынган чүве. Республиканың амыдыралындан алдынган хөй санныг чижектерниң аразында Тожуда Азас деп камгалалдыг черниң чамдык ажылдакчыларының талазындан аңнааракының чурумун хажыдып турган таварылгаларны база киирген. Камгалалдыг черниң директору С. А. Онаймов ындыг хажыдыышкыннар турбаан деп үндезин чок [illegible] редакцияже бижип, анаа эртемденнерни база киириштирген. Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң комиссиязы хыналданы эрттиргеш, аңнаарының чурумунуң хажыдыышкыннары турган деп бадыткаан. Министрлер Чөвүлелиниң Президиумунуң хуралы С. А. Онаймовту албан-дужаалынга тудар арга чок деп санаан. Ол дугайында 1989 чылдың март 2-де «Тувинская правда», март 7-де «Шын» солуннарга бижээн. Ынчалза-даа республиканың чазааның доктаалы, бойдус камгалалынга хамаарышкан оон мурнуку доктаалдары дег, саазын кырынга күүселде чок арткан.

Республиканың аңныыр ажыл-агыйының бүдүрүлге каттыжыышкынның чиңгине директору Н. Н. Сова бойдустуң төтчеглекчилеринге ак оруктү ажыдып берип, бойдусту, аң-меңни камгалаар дээш кызып ажылдап чоруур кижилерни кызып-кызып турар. Тожу районнуң улуг охотоведи Ю. Г. Никитинни, штат кызырылгазынга сыдадап алгаш, албан-дужаалындан үндүрген. Төтчеглекчилерге Юрий Григорьевичтиниң эптеш чогу эш Совага таарышпаан. «Эп чок», «чугаа-соот үндүрер» нижиден ынчаар адырлып алганнар. 1987 чылда аңнаарының чурумун үрээни дээш туттурган 3 кижиниң бирээзи-ле Юрий Григорьевичтиниң киржилгези-биле илереттинген боор турар. База бир чижек. Улуг-Хем районнуң райкүүскомдаргазының оралакчызы турган Валерий Конев дээрзи бодунуң кады төрээн дуңмазы Сергей болгаш өске эш-өөрү-биле аңнаары хоруглуг черге 1987 чылдың чазынында боо-монгулут, ыттарлыг аңнап чорааш, охотовед Сыгыр-оол Билимаага туттурганнар. Ол таварылганың соонда Сыгыр-оол база «штат кызырлыышкынынга» таварышкан. А Конев алышкылар Саян ГЭС-тиң хөөлбээнде Үстүү Енисей балык заводунуң «балыкчылары» боор, дакпырлап ажылдап, далай кежиин четтирип турганнар. Ол дугайында 1989 чылдың сентябрь 13-те «Шын» солунга Михаил Новиков, Александр Наткит-оол, Кодур-оол Оюн олар бижидилер. Бо дугайында «Тувинская правда» солун эрткен чылдың сентябрь 24-те база бижээн.

Моон алгаш көөрге, аңныыр ажыл-агыйының бүдүрүлге каттыжыышкынның удуртукчулары төтчеглекчилер-биле шыңгыы демиселжип турар кижилерни деткивейн, олардан карак ажыт адырлып ап турары илдең ышкажыл.

Тожу ышкаш улуг, ыракузак районга охотоведтиң албан-дужаалын кызырбайн, анаа эш Никитинни хевээр арттырарынга дузалажырын дилээш Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазы Ч-Д. Б. Ондарга мээң чагаамны 1989 чылдың июнь 27-де республиканың Бойдус камгалал комитединиң даргазы М. Е. Абрамовка дамчыдып берген чүве.

М. Е. Абрамов биле Н. Н. Сова республиканың Дээди Совединиң Бойдус камгалалының талазы-биле доктаамал комиссиязынга чугаалажып турган чамдык айтырыгларны, анаа үнген саналдарны херекке албас улус. Солуннарга парлаттынып, радиога дыңналып турар чоннуң хөй санныг шүгүмчүлелин саналдарын оларның тоовас болганынга кижи кайгаар чүве чок.

Шак ындыг байдалга республикага төтчеглекчилер-биле демисел күзээнивис түңнелдерин амга чедир бербейн келген. 1987 чылда төтчеглекчилер-биле шыңгыы демиселжип, автомашиналарлыг, вертолёттарлыг чорук турган бөлүктерниң сураа безин ам дыңналбастаан. А оожургаарының кандыг-даа барымдаазы чок. Республиканың Иштики херектер министерствозунуң сан-чурагайы-биле алырга, 2000 кижиниң холунда араалыг боолар бар. Оон аңгыда чөпшээрел чок ажыглаттынып турар та чеже боо бар чүве. «Боо чылда бир катап аттынар» деп үлегер чугаа бар болгай. Ылапла ындыг чүве болза, чеже аң-меңни өлүрүп чип турар бис? Кижилерниң холунда бооларның санын кызырар, чөпшээрел чок боо эдилеп чоруур кижилерни тодарадыр талазы-биле боттуг хемчеглер алдынмайн келген.

Михаил ДАМЧАЙ.
Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Бойдус камгалалының талазы биле доктаамал комиссиязының даргазы.

ЭЭЗИ ЧАҢГЫС БОЛЗА

Эрткен чылын республикага 368 өрт болган

1989 чылда бистиң республиканың девискээринде бар сан-чурагайлар ёзугаар алырга, 368 өрт үнген, 8310 га хире черде сыстыгтен, арга-ыяш, ак-мөң, кыш аймаа өрттээн азы өрт үнген черден дээп чоорткан. Эң улуг өрттер Тожу биле Куңгуртугта болган. Куңгуртугга 3400 га, Тожуга 2224 га черде арга-ыяш өрттенген. Каа-Хем, Бии-Хем, Улуг-Хем, Чөөн-Хемчик дээш өске-даа районнарга өрттерниң өскүп үнген чылдагааны тараа шөлдеринде саван артынын, бок-шыктерин өрттеткени. От тараа шөлүнден арга-ыяшче дамчып, улуг девискээрге өрт үнген. А Тожу биле Куңгуртугга өртү тиктирип турган кижилер туристтер, аңнылар, балыкчылар боор турар. Июнь айның 10-дан эгелеп балыктаарын, дииңниг аңнарны аңнаарын чөпшээрээн соонда ол районнарга өрттер удаа-дараа хып үнүп эгелээн. Чүгле Тожуга эрткен чылын 111 өрт болган. Ол черлерге чедери бергелиг болгаш, өрттерни өжүрерн белен эвес. Тожунуң Серлиг-Хем, Хам-Сыра, Харала, Ак-Кыр, Ноон-Хөл дээрге күрүнениң Сыстыг-Хем аңныыр ажыл-агыйының Тожунуң кооперация аңныыр ажыл-агыйының девискээри-дир. Ол черде аңнап, балыктап, тееруктап, каттап турар-даа болза, ында ажыл-агыйлар долгандыр турар бойдусту камгалаар талазы-биле практиктиг хемчеглерни кошкак ап чорудуп турар. Бо чүүл өске аңныыр ажыл-агыйларынга, совхозтарга база хамааржыр. «1987—1990 чылдарның өрт айыылдыг үезинге белеткелдиң хемчеглериниң болгаш Тыва АССР-ниң девискээринге арга-арыг өрттери-биле демисел дугайында» Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң 1987 чылдың март 17-де үндүрген № 68 доктаалын. «Өртүң айыыл чок чоруктуң дүрүмнерин Тыва АССР-ниң девискээринге 1989 чылда сагыырының дугайында» Тыва АССР-ниң агроүлетпүр комитединиң болгаш Тываның ыяш-одаар чүүл девискээр-бүдүрүлге каттыжыышкынының кады үндүрген дужаалын совхозтарның директорлары, аңныыр ажыл-агыйларның удуртукчулары долузу-биле күүсетпейн келгеннер. Шак ындыг чылда тааңбиле Куңгуртугга өрт хып турда, совхозтуң ажылчыннары өрт өжүрүкчүзүн аргалаан, чаңа кылаштажып турганнары ол. Аңныыр ажыл-агыйларын аңнаар ажыл-агыйынга каттыштырарының дугайында айтырыгны кодурер болгаш оон ышкы шиитпирин тывары үези келген. Ону үе, байдал негей берген. Агаар-бойдустуң эштериниң көвүдээнинден чамдыктары чүгле бойдустуң байлаан чыырынга, өскелери чүгле камгалаарынга ийлежип турар. Үстүнде көдүрген айтырыгның республика чергелиг чорууp органнарга чугаалашканы, эвилел чагыргазынга хамааржыр органнарже саналы-биле киирсе кандыгыл деп саналдыг бис.

Анатолий БАРААН.
Тываның арга-ыяш ажыл-агый девискээр-бүдүрүлге каттыжыышкының чиңгине директорунуң оралакчызы.

Шүгүмчүлелдерниң изи-биле

ДЕТКИЖЕР, ДЕМНИГ АЖЫЛДААР

Парлаттынган шүгүмчүлелдиг материалдарның дээштиин бедидер талазы-биле «Шын» солун редакциязының ажылының дугайында айтырыгны эрткен чылдың август айның төнчүзүнде СЭКП обкомунуң секретариадынга чугаалашкан. Эде тургустунуушкунуң негелдезинге дүүшпес, ажыл-агыйжы эвес, ээ-харысалга чок, бюрократсыг, шүшпең чоруктарны илереткен солунуң чидиг шүгүмчүлелдеринге чамдык партия, совет органнар, ажыл-агыйлар, хөй-нийти организациялар харыы бербейн турарын аңаа демдеглээн.

Шүгүмчүлел бүрүзүн чогуур үезинде эскербес, билбээчеңнээр, эдер хемчеглерни албас парткомнар, парторганизациялар секретарьларындан, коммунист удуртукчуларындан негелдени күштелдиреринин чугулазын хүлээп алган доктаалда айыткан. СЭКП обкомунуң секретариады шүгүмчүлелдерниң дээштиин бедидер ажылга «Шын» солунга доктаамал дуза чедирерин СЭКП райкомнарынга дааскан. Бистиң тускай корреспондентивис Бай-Тайга районга чедип, СЭКП райкомунуң бирги секретары Базыр Дававаевич МОНГУШКА ужуражкаш, солун-биле харылзааны экижидер, ооң шүгүмчүлелдиг чүүлдеринге харыы бээр талазы-биле бодалдарын чугаалап бээрин дилээн.

— Эрткен чылын силерниң райондан дыка хөй шүгүмчүлелдиг материалдар парлаттынган, солунга чырытпайн, тус черге хемчээн алгаш, түңнелин дыңнадыры-биле чоруткулаан чагаалар база бар. Редакцияга эвээш харыылар келген. Аңаа хамаарыштыр чүнү чугаалап болур силер, Базыр Дававаевич?

— Эрткен чүүлдер эгиттинмес. Үениң маңы ындыг. Ынчалза-даа оон чогуур түңнелдерни үндүрерин шүгүмчүлелдер негеттинер. Силерниң редакцияның ажылдакчыларынга, авторларга чамдык шүгүмчүлелдерге харыы бердинмээни дээш, буруулуг-ла миннип апаар бис. Партия райкомунуң адреезинге келген шүгүмчүлелдиг чагааларны чогуур үезинде бүрүткеп, хемчеглерни алган болгаш харыыларны берген. Райкүүском, РАҮК чөвүлелинче, чамдык ажыл-агыйлар, организациялар удуртукчуларынче болгаш кожээ Советтерниң күүскомнарының даргаларынче чоруткулаан чагаалар ында ажылдап турар харылсалгалыг ажылдакчыларның теминга чер-биле харылзаттынмайн бергени илдең-дир. Солунга үнген хемчээн алыр-биле чоруткан чагаа бүрүзү контрольга алдынган, сайгарлынган турар ужурлуг. Партияның негелдези ындыг. Шүгүмчүлелге хамаарышкан бо хевээр турар болза, четпестерни, мөөндантарны ажыл чотери берге.

— Солунга парлап турган шүгүмчүлелдерниң шынныы, ол четпестер сөөлүнде бадым кандыг уржуктарга чедиргенин чижектер-биле бадыткап болур силер бе?

— «Шынның» корреспондентилериниң районда кодээ бижикчилерниң солун арыннарынга парлаткан чагааларының шуптузу шын болуп, четпестерни немелде хөөрединишкин чок сойгалаан дээрзин баштай манаа айтыр апаар. Районда сүт бүдүрер чаңгыс-ла Ээр-Хавак сүт-бараан фермазында ажылдың организастыы багай, хол-биле кылыр ажылдар механизастаттынмаан, кажаалар соок, шеектерни чедир чемгербейн турарын удаа-дараа шүгүмчүлээн. Экижиишкиниң ниитилиг көзүлбээн. Четпестерниң чамдыызы ам-даа чайлаттынмаан. Ук ферма эрткен чылын сүттү бүдүрер болгаш күрүнеге садар планнарын үзеринге чедирген.

«Тээли», «Бай-Тал» совхозтар хөй кыргылдазын, хураган үүлдезин, чайлагжаашкынны саадатканын рейд материалдарынга база-ла чиңтүг шүгүмчүлээн. Шынап-ла, бо ажыл-агыйларның бригадаларының шээр малының чайгы деңгилдези шоолуг эвес болган.

Эрткен чайын «Кара-Хөл» совхозтуң девискээринге сигенниң үнүжү кайы-даа чылдардан дүөре болган. Ооң белеткелинде организастыг чок чоруктарны илеретчен «Кара-хөлчүлер, чүү бодап тур силер?» деп эгелиг чүүл «Шынга» парлаттынган. СЭКП райкомунуң ажылдакчылары ол совхозка барып, шүгүмчүлелди сайгарып, организастыг хемчеглерни алза-даа, күс дүшкен, сиген кезер черлер кургаан. Ажыл-агыйжы эвес, олуттаан чоруктуң уржуундан мал чеми белеткээр планын кезиинге безин чедирбейн ырак-чоок өске ажыл-агыйлардан саттынар ужурга таварышкан.

Малды чайгы үеде эки семиртпес, ажаалда-хайгаарал экижитпес, чем-суугун чедир белеткеп албас, малчыннарның ажылдаар, чурттаарынга таарымчалыг байдалдарны тургуспас чоруктар багай салдарны чедирип турар.

Тодаргайлаарга, «Бай-Тал» совхоз төрүүр чүс башка онааштыр 57 кулун, 65 хураган, 64 бызааны алган. Малдың өлүп хораар чоруу кайы-даа ажыл-агыйларда дүвүреңчиг болуп артпышаан. Шак мындыг чылдагааннардан эрткен чылын район эът планын дөңгүп-ле 64 хуу күүсеткен болгаш 667 тоннаны чедир бербээн.

— СЭКП обкомунуң секретариадының доктаалында шүгүмчүлелдиг чүүлдерниң дээштиин бедидер талазы-биле «Шын» солунга доктаамал дуза чедирерин райкомнарга даасан болгай. Моон соңгаар силерден кандыг деткимчени манап болурул, Базыр Дававаевич?

— Бо дугайын райкомнуң секретарьлары, килдис эргелекчилери аразында сүмелештивис. Моон соңгаар парлаттынган шүгүмчүлелдерни солуннардан ояр кескен тускай папканы ажыдар болгаш секретарьларның доктаамал хайгааралынга алыр.

Мээң бодалым-биле алырга солуннуң редакциязы бистиң районче хемчээн алыры-биле чорудар чагаа бүрүзүн райкомнуң секретарьларынче адрестээри чугула ышкаш-тыр. Ынчан хемчээн алыры, харыылаары база белен апаар. Район бичии, ажыл-агыйлар, организациялар эвээш болганда, ол ажылды райком ажылдакчылары кылып четтигиптер. Сөөлгү үеде парлаттынган «Хагдынган интернат» деп эгелиг база мал кыштаглаашкынында четпестер дугайында чагааларны райком хемчээн алыры-биле контролюнда алган. Ырак-чоок ажыл-агыйлар, малчыннар баар корреспондентилерни машина-балгат-биле дораан хандырары база чугула. Бистиң районда «Шынның» корпунктузун ийи чыл мурнунда тургускан болгаш СЭКП райкомунуң бюрозунга бадылаан. Оларның ажылын деткип, өй-өйде чалап, сүмелерни берип турар. Кежигүннери Багай-оол Барба, Седип-оол Иргит, Арбай-оол Канчыыр, Кара-оол Хертек янзы-бүрү темаларга районнуң амыдыралын бижип турары өөрүнчүг.

Парлалга чаартылгаларның идепкейлиг киржикчизи болуп, демократияны хогжүдер, ажык-чаргыг чорукту калбартыр дээш принципиалдыг турушту ээлеп, мурнакчы дуржулганы пропагандалап, четпестер-биле эптежи чок демиседжип турар. Ооң ажылын деткиири, дузалажыры партия органнарының база хүлээлгези болур.

— Сөөлгү айтырыг, Базыр Дававаевич, солуннуң ажылынга хамаарыштыр силерде кандыг күзелдер, бодалдар барыл?

— Бистиң районда тыва чон чурттап турар. Ынчангаш «Шын» солунну ог-бүле бүрүзү чагыдып алган. Сөөлгү үеде солуннуң утка-шынарының дыка экижээнин чон чугаалажыр. Өске черлерге төгерик столдарны, ажык чагаа хүннерин, номчукчулар-биле ужуражылгаларны эрттирип турарын номчуурга солун боор-дур. Солуннуң ажылдакчылары биске кээп, шак ындыг чүүлдерни кылыр болза, ажылывыска база деткимче болур ийик. Кара-Хөл — республиканың эң ырак кыдыг-кызыгаар булуңу. Ында орук харылзаа чоннуң социал амыдыралында шиитпирлээр айтырыглар хөй. Республиканың, районнуң чамдык удуртукчуларының киржилгези-биле аңаа «Шынның» ажык чагаа хүнүн азы төгерик столду эрттирзе дыка-ла ажыктыг болур.

Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, деткижер, демниг ажылдаар болза эки боор.

Александр ХЕРТЕК
беседалашкан.

КУЛЬТУРЛУГ КИЖИ ДЕП КЫМЫЛ?

Михаил Иванович Калининниң чугаалааны-биле алырга, «культура дугайында айтырыг арыын чунарыындан эгелээш, кижиниң угаан-бодалының эң-не бедиктеринге чедир — кончуг делгем билиишкин...» Шынап-ла, культурлуг кижи хөй чүүл эки талаларны бодунга сиңирген болур.

Чүгле даштыкы хевир талазы-биле эвес, а ниитилелде чөптүг болуп турар чаагай аажы-чаңның, билиг-медерелдиң, сагыш-сеткилдиң байлактары-биле, биче сеткили-биле, эвилеңи, хүндүлээчели-биле, ажылгыры-биле үлегер-чижек болур ужурлуг. Эстетика коммунистиг кижизидилгениң бир кезээ болганда, идик-хепти көрүштүг кылдыр кедип билири, хөй-нийти черлеринге бодун ап чоруурy, кижилер-биле чугаалажырда, сөс-домааның тоолептии — бо бүгү хөйнү чугаалаар.

Бистиң суурда беш уруттуң адазы, кижи ортузу чедип чоруур кижи бар. Ооң адын маңаа адаш-даа канчаар. Ооң-биле кады чыл мурнунда таныжып, аралажып, кады-кожа чурттап келдивис. Ону ылап-ла культурлуг кижи кылдыр билип, үнелеп чоруур мен. Оларның бажың-балгады кезээде арыг-силиг. Урутлар кижизидилгезин онза үнелеп, олче кичээнгей, харысалгазын угландырган. Ада-не урутларынга тускай булуңну аңгылаан, библиотеканы көөр болза, кандыг-даа номнар бар.

Ооң ажылга хамаарылгазы база ындыг. Даанган ажыл-херээнге харысалгалыг, идепкейлиг, оралдап деп чүве билбес, хуралга санал бергенде, сөзү дорту, тодаргай, чугаазы эптиг. Бодуң улгады берген-даа болза, улуг улуска олудун чайлап бээр, кырган улусту чедип чедирер. Ооң ээзирик чорааның черле көрбээн мен.

Делегейде болуп турар болуушкуннарны ол доктаамал хайгаарап, номчуттунуп турар. Билип алганын өскелерге тайылбырлаар, лекцияларны номчуп турар. Кымга-даа дузалажыры оралдажыр кижи. Амыдыралдың эки чүүлдерин бодунга сиңирип алгаш, чонунга, эш-өөрүнге, ниитилелде ажыктыг ажыл кылып чорууру дег эки үүле каяа турар.

Бодумнуң билип турарым-биле, культура чок чоруктуң чижектерин база чугаалансадым. Бистиң суурнуң Культура бажыңы дакпыш, суурнуң шупту чону чыглып болза, сыңышпас. Шала ээлдааннар бут кырынга көөр. Бир-ле катап солун концерт келгенде, чүү-даа болза, олутту эжелеп четтигипкен мен. Бистиң чанывыска дөрт олут хостуг. Ында аныяк урутлар ону эжелеп алгаш, кымны-даа чагдатпас хоржок. Холу четкен черге карбаар, буду четкен черге тевер. Дошкуншиги-ле.

Хой бригадазындан келген ийи малчын база ынаар чагдап чадады. Билет чок болганда, мурнай эжелээни олуруптар, олар ону ажыттаан. Удавайында мурнуну одуругда шимээн үнген. Бир улгады берген угбай аныяк урутну кончуду. Олут ээлеп карбаан сен деп турар хевирлиг болган. Ында олуруп алган кырганава туруп бээр ужурга таварышты. А негенчи ыят чок саадапкан. Демги дөрт олуттуң ээлери оон эгелеп турда каап олуруптулар.

База бир чижек. Самагалдай столоваязы ажыттынар деп турда, алды кижиниң соондан оочурлап алдым. Чемни чээрби дөрт дугаарында алдым. Мурнуңче келген-не кижи чүткүп кирер болду. Автостанцияга база ынчалдым. Хамааты кижи кала-даа чорааш, бодунуң херээн бүдүрерде, өскелерни хүндүлээр, нийти дүрүмге чагыртыр ээспе. Нийтиниң чемненилге черинге ажылчын хептиг кээри база эпчок чорду. Ажылчыннарга таарымчалыг байдал тургуспааны ындыг-ла ыйнаан. Дозузуг, бензинниг чытка таарышпас улус-даа тургай.

Бо-ла бүгүнү бодап келгеш, культурлуг кижи турда, долгандыр турар улуска-даа эки дээрзин билген мен. Чамдык кижилерниң, ылангыя аныяктарның ниитилел амыдыралындан хоорук болуп, харжы апарганы оларга культурлуг чаңны тайылбырлап шыдавааывыста деп бодаар мен.

Биче-оол ДОЮНДУП.
Тес-Хем район, Берт-Даг суур.

САЙГАРЫЛГА БҮГҮ ТАЛАЛЫГ БОЛГАН

Тыва АССР-ниң ИХМ-ниң коллегиязындан

Тыва АССР-ниң Иштики херектер министерствозунуң коллегиязы чоокта чаа болган хуралынга 1989 чылда кылып чоруткан ажылының түңнелин үндүрген. Аңаа илеткелди Тыва АССР-ниң иштики херектер министри В. Б. КАРА-САЛ кылган.

Коллегия хуралынга СЭКП Тыва обкомунуң секретары А. К. КАНЗАЙ, РСФСР-ниң ИХМ-ниң кол эргелел начальниги, милицияның генерал-майору Н. П. ВОДЬКО олар киришкен болгаш чүве чугаалааннар.

Иштики херектер органнарының ажылдакчылары амгы үеде берге болгаш нарын байдалдарда ажылдап турар деп, илеткелчи болгаш санал бергеннер демдеглээн. 1987 чылга чедир бистиң республикага кем-херек үүлгедир чорук кызырлып келген. 1988 чылдан бээр, ылаңгыя эрткен чылын дыка көвүдээн. Чүгле 1989 чылда бистиң республикага кем-херек үүлгедир чорук 7726 болган, ол дээрге мурнуку чылдаазындан барык 38 хуу өскен.

Кем-херек үүлгедиишкининиң каржы-дошкуунунуң талазы-биле база ылгалып турар апарган деп, хуралдың киржикчилери демдеглээн. Өлүрүүшкүн, аар кемдээшкин чедирер чоруктар, үптеп дээрбедээшкин болгаш күштеп чазарлаашкын көвүдээн. Ылаңгыя Кызыл хоорайда, Таңды, Улуг-Хем, Чөөн-Хемчик болгаш Барыын-Хемчик районнарда кем-херек үүлгедир чоруктар эң хөй.

Байдал мындыг турда, Тыва АССР-ниң Иштики херектер министерствозу бодунуң ажыл-чорудулгазын кадр айтырыын чогумчалыг шиитпирлээринче, хоорайларның болгаш районнарның иштики херектер килдистериниң оперативтиг-албан ажыл-чорудулгазын экижидеринче, оларның техника аймаа-биле хандырылгазынче кичээнгейни салган. Ынчангаш Барыын-Хемчиктиң, Чөөн-Хемчиктиң, Улуг-Хемниң дээн ышкаш ындыг улуг районнарның килдистерин онза кичээнгейге тургускан.

Кем-херекти бөлүглежип алгаш үүлгедир чорук онза дүвүрелди болдуруп турар. Ону бадыткаары-биле дараазында чижектерни киирип болур. 1988 чылда бөлүглешкен кижилер 483 кем-херек үүлгедиишкинин кылган болза, эрткен чылын ол сан 642 четкен. Оларның илередип тывары улуг күженишкин негеттинген. Кызыл хоорайга Моисеев болгаш Елисеев деп кижилерни ... үүлгедикчилерни дыка тывар... 80 хире ажылдакчыны хаара туткан. Оон истеп тургаш, үптеп дээрбедээшкин мал оорлаар чоруктар кылып турган 8 кижиден тургустунган бөлүктү илередип тыпкан.

Ынчалза-даа үүлгеттинген херекти тыппайн баар чоруктар база милиция ажылдакчыларының ... дугайында эвээш эвес. Ооң чылдагааны чүдел дээрге, кем-херек үүлгеттинген чорукту херекке албазы, ниит дээрзи-биле истеп эгелевезин болуп турар. Ындыг чорук Улуг-Хемниң, Тес-Хемниң, Сүт-Хөлдүң иштики херектер килдистеринде бар. Чижээ, Тес-Хемниң милициязынга эрткен чылын бир хамаатының нек чок читкениниң дугайында билдириишкин кирген. Ол фактыны ИХК ажылдакчылары кичээнгейге албаан, дилеээн, чүгле ооң мөчүзү тывылганда истеп эгелээн. Ол чогуур үезинде дилеп эгелевээниңден мынчага илередип тыптыннаан.

Ынчангаш бо талазы-биле ажыл ам-даа чедир тургустунмаан, ону харыылап турар эштер амгы үениң негелдезин өзүгаар эде тургустуунуп, харысалгазын бедидери чугула дээрзин хурал айыткан.

Социалистиг өнчү-хөреңгини оорлаар чоруктар-биле демисел чорудар албаның ажылынга хамаарыштыр база чугаа хуралга болган. Кодээ ажыл-агыйда, хереглекчилер кооперациязында оорлаар чоруктарны илередип тывар талазы-биле ажыл идепкейжээн, кем-херек үүлгеткен турган 78 бөлүктерни илереткен, чедирген когаралды эгидер ажыл база экижээн. Ындыг-даа болза, бо талазы-биле ажылды ам-даа чогумчалыг деп санаапы берге. 9,6 миллион рубль түңнүг үнелиг чүүлдерниң когаралы ам-даа бар, төлеттинмээн.

Маңаа бир салдар чедирип турар кол чүүл — кооперативтер. Чогум кооперативтерниң республикага хөгжүп турары эки, ол чогуң хереглелин хандырарынга улуг салыышкынны киирип турар. Ынчалза-даа аңаа ажылдаар кадрларны кичээнгейлиг шилип албаандан саң-хөө чурумунуң хамааралдары болза, өнчү-хөреңгини оорлаашкынга чедирип турар.

Аңаа чижек. Шагаан-Арыгда «Улуг-Хем» кооперативтиң даргазы чогум ... кижилер ... Оон ... ол кооперативке оорлап турган. ... чылдар ... таныштар-биле ... паспорттарны болгаш ... Ол фактыны ... истеп эгелээн ам-даа чорудуп турар.

Ол фактыны ... Шагаан-Арыг болгаш Ак-Довурак хоорайларның кудумчуларынга дежурныйлаашкынны күштелдирген. Милицияга дуза чедирер отрядтарны тургускулаан. Ол ышкаш чүгле Кызылга безин корум-чурум тудары-биле министерствонуң 40 хире ажылдакчылары хүнүң немей үнүп турар. Ол бөлүктер эрткен чылдың ноябрь — декабрь айларда янзы-бүрү кем-херек үүлгеткен сес чүс хире кижини туткан, ээрик чораан 480 кижини сергедир черге әккелген, 397 соок чепсек айтааан, кижи кылган 16 быстанны хавырган.

Ниитиниң корум-чурумун камгалаарынга эки тура улусчу дружиналарның ажылын идепкейжидер талазы-биле хемчеглер алдынып турар.

Ындыг-даа болза мында база чедир шиитпирлеттинмейн турар айтырыглар бар. Ниитиниң корум-чурумун камгалаар хүлээлгеже назылап кыраан кижилерни болгаш херээженнерни чорудар таварылгалар бар.

Республикага кем-херекти канда-даа кинр бижиттээн, орта ажылдавайн турар кижилер хөй кезиинде үүлгедип турары билдингир. Ынчангаш паспорт чурумун сагып турарын хынаарын күштелдирген. Ооң түңнелинде бүгү-эвилелге дилеп турган 146 кижини илередип тыпкан, паспорт чурумун хажыткан 1610 кижиге хамаарыштыр административтиг протоколду тургускан.

Ынчалза-даа хоорайкилдистериниң начальниктери паспорт столдарының болгаш участок төлээлериниң ажылын шыңгыы контрольга тургуспайн турар. Ол чорук мурнунда шиитпирип чораан, маңгыстачак амыдыралдыг кижилерниң учёттан былдаарынга таарымчалыг байдалды тургузуп турар.

Арагалаашкын болгаш алкоголизм-биле демисел ам-даа чогуур деңнелге четпейн турар. Эрткен чылын хөй-нийти черлеринге арага ишкени база элирик көзүлгени дээш 14 муң кижиге хемчег хүлээткен, 12 муң кижини ээрик-тер сергедир черге хондурган. Ээрттир суксунну кылып белеткээни, садып сайгарганы дээш 632 кижиге харысалга онааган.

Ынчалза-даа бо чүүлдер арагалаашкынга болгаш алкоголизмге удур демиселдин чогумчалыг чорудуп турар деп ооңгургаарының бадымдаазы болбайн турар. Кем-херекти ээрик үүлгедир чоруктар ам-даа хөй болуп артпышаан. Харыында мурнунда чылдаазындан 43 хуу өскен. Ылаңгыя Кызыл хоорайда, Сүт-Хөл, Барыын-Хемчик болгаш Бай-Тайга районнарда кем-херектерни ээрик үүлгедип чоруктар хөй болуп турар.

Хуралдың киржикчилери наркоманияның сөөлгү үеде нептерэп бар чыдарын дүвүрел-биле чугаалашкан. Наркотиктерни кылып белеткээр кол чиг эт — хеңдир чашпаны болуп артпышаан. Ону маңаа кылып белеткээш, кожа девискээрлерже, оон туржук Азербайджан, Грузия болгаш Армения республикаларже үндүр сөөртүп турган таварылгалар бар. Ону кылып белеткеп, ажыглап турар кижилерниң даңзызын тургускан. Амгы үеде ындыглар 600 ажыг кижи болуп турар, оларның ийи чүс ажыы назы четпестер.

Наркотиктиг чүүлдерни кылып белеткээни дээш 112 кезеемче херээн оттурган, 83 кижиге харысалга онааган. Ол херектерни сайгарып турар үеде 80 кг марихуананы, 12 кг гашишти, 96 кг янзы-бүрү наркотиктиг чүүлдерни хавырган. Оларны белеткеп, садып турган бөлүктү кеземче херээнге онааган.

Бо бужар херекке, кол кезиинде аныяктарның онаажып турары дүвүрелди болдурар. Наркотиктиг чүүлдерни ажыглап турганы дээш кеземче харысалгазынга онаашканнарның 90 (!) хуузу 30 хар четпээннер болуп турар.

Бо чүүлдер ажыл чок аныяктар айтырыынга дораан чедирип келир. Республиканың Күш-ажыл күрнөмүнүң дыңнадыын өзүгаар алырга, 5 муң ажыг кижи ажыл чок чоруп турар, оларның 80 хуузу аныяктар. Оларны бир черге күш-ажылга хаара тутпайн турарындан суурлардан хоорайларже көжүп, кем-херек үүлгедиринге суңдулуг кижилер-биле харылзажып турар. Оларга багай салдарны шииттирип чораан келгеннер чедирип турар.

Хуралдың киржикчилери бо бүгү чүүлдер-биле чергелештир милиция ажылдакчыларының профессионал мергежилин бедидери-биле, хуу харысалгазын күштелдирери-биле болгаш өске-даа чүүлдер-биле холбашкан айтырыгларны чугаалашканнар. Ажылдакчыларны чурттатга бажыңныг-биле, оларның ажы-төлүнге уруглар садтарын бээри-биле холбашкан айтырыглар база ойбааннар. Амгы үеде милиция ажылдакчыларындан 602 кижиге чурттаар бажыңы херек, оларның 451-и тереелдеринин бажыңнарында чурттап турар.

Үнүп келген чылда бо четпестерни чайладыр, ниитиниң корум-чурум камгалалының херээнге милиция ажылдакчылары кижи бүрүзүнүң харысалгазын бедидер дээш нийти түңнелдиг, бүгү талалыг сайгарылга болган. Хуралдың киржикчилери үндүргеннер. Ол талазы-биле хемчеглер база ажылдап ...

МЕДЭЭЛЕР

СОЛУН ЭКСПОНАТТАР

Москваның улусчу уран чүүл музейиниң коллекциялары немежип турар. Музейниң ажылдакчылары шиичилел ажылдарын калбаа-биле чорудуп турар. Улусчу ус шевер кижилерниң ажылдары оларны улам сонуургаткан. Ус-тывыш ажыл-агыйларлыг районнарже музейниң ажылдакчылары экспедицияларны кылып, оон садып алганы эки, солун чогаалдарны музейниң стендилерин доллуруп, делгеп турар.

Найысылалда музейниң экспозицияларынга Тывадан аппарган солун экспонаттар немежи берген.

Тывада сурагжый берген улусчу мастерлерниң кылыгтары-биле, улусчу чогаадылганың бо солун хевириниң тыптып келген төөгүзү болгаш хөгжүлдези-биле чүгле москвачылар эвес, а найысылалдың аалчылары таныжарлар.

Тывадан аппарган чаа экспонаттар Тываның этнографиязы-биле эки таныжып алырынга москвачыларга дузалаар.

Георгий ХОБОТЬЕВ.
Москва хоорай.

АЖЫКТЫГ СЕМИНАР

Тес-Хем районнуң төвү Самагалдай суурга РСФСР-ниң, Тыва АССР-ниң база чер-чер Советтеринге улус депутаттарынга соңгулдалар чорудар талазы-биле округ соңгулда комиссияларының даргаларының семинары болуп эрткен. Семинарның ажылынга районнуң кодээ Совет даргалары болгаш секретарьлары киришкен. Март айның 4-те болуп эртер соңгулдаларга белеткел ажылының болгаш депутаттарга кандидаттарның дешшиндилгезиниң доозулганының дугайында дыңнадыгны районнуң соңгулда комиссиязының даргазы, СЭКП райкомунуң секретары С. Д. Хертек кылган. А улус депутаттарының Тес-Хем район Советиниң күүсекчи комитединиң даргазы К. Л. Лапчаа участок соңгулда комиссияларының ажыл-чорудулгазынга делгеренгей доктаап, чылыганнарының айтырыгларынга харыылаан. Хөй мандаттыг база бир округка чаңгыс эвес кандидаттыг мындыг нарын соңгулда районга бир дугаар болуп эртер чүве болганда, бо семинар өөредилге дыңнакчыларга хөй ажыктыг чүүлдерни берген.

Сергей ХОЖУЯ.

Чыскаал митингилер

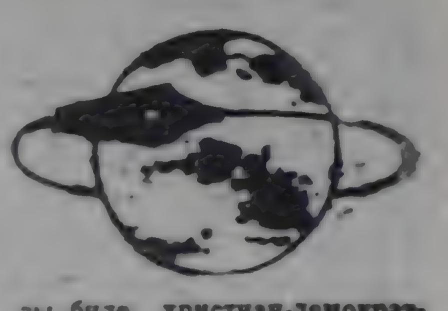

БЕРЛИН. ГДР-ниң хоорайларында болгаш чурттакчылыг черлеринде янзы-бүрү кыйгырыгларлыг чыскаал митингилер бо неделяның эгезинден бээр уламчылап келген. Оларның киржикчилериниң негелделери, шынап-ла, янзы-бүрү: чамдык митингилерниң киржикчилери ийи чуртту катыштырарын негеп турар, а бир чамдыктары тус-тус үлетпүр бүдүрүлгелеринге тускай бүдүрүлге чөвүлелдерин тургузарын негеп-даа турар.

Эрткен хүннерде Лейпциг хоорайга чүс муң кижи киржикчилиг чыскаал болуп эрткен. Ону Германияның социал-демократтыг партиязы биле христиан-демократтыг эвилел дээр партия организастап эрттирген.

Кувейт — Персид мугулдурнун барыын талакы эриинде турар араб чурт. Ооң салым-чолу онзагай байдалдыг. 30-40 чылдарда ооң девискээринден хөй нефть курлавырын шиничилеп тыпкаш, ажыглап эгелээн соонда хожудангай болгаш чыдып калган амыдыралдыг чораан ол чурт караакка көзүлдүр-ле сайзырап эгелээн.

Моон мурнунда Великобританияның колониязы чораан Кувейт 1961 чылда тускай хамаарышпас чорукту алган болгаш бот-тускайлаң чурт кылдыр хөгжүп эгелээн. Кол байлаа — нефтиниң ачызында ол делегейниң сайзырангай чурттарының деңнелинге чедир, харын-даа ооң ажыр хөгжүй берген. Амгы үеде ында эртем болгаш техниканың сөөлгү чедиишкиннерин барымдаалап турган кылган нарын дериг-херекселдерлиг заводтар ажылдап турар. Автоoруктары бүрүн асфальт-биле шыптынган, а улуг бажыңнарны шил болгаш бетон-биле тудкан.

Кувейт амгы үеде Чоокку болгаш Ортаа Чөөн чүк чурттарының саң-хөө төвү апарган болгаш ооң делегейге ат-алдары улам алгаан.

ЧУРУКТА: Кувейттиң найысылалының ниити хевири.

СЭТА-ның фотозу.

Объективте — делегейниң чурттары

Мозамбик. Төрээн черлеринден дезип чорупкан кижилер кончуг аар-берге байдалда чурттап турар. «Мозамбиктиң национал удурланыышкыны» дээр организацияның дээрбечилери чүгле эрге-чагырга органнарынга удур демисежип турар эвес, а бодунуң чурттакчы чонун аш-чөвүлеңге таварыштырып, оларның ат-сывын хувааи ап турар. Чурттакчы чон оларның үптээшкининге шыдашпайн, дамбей арга иштинче черлериже дезип, ындыг черлерде чурттап турар. Мал-маганын, тараа-быдаазын үптеткен кижилер арга-арыг иштинге барганда, аш-чутка таварышкан турар.

Эрткен чылдың төнчүзү үш айында Мемба деп районда дезип чоруткан кижилерден барык беш муң хире бичии уруг-дарыг аштаан ...

ЧУРУКТА: аштап-суксаан херээжен кижи.

АИМ СЭТА-ның фотозу.

ТЫВА ДЫЛГА КИНО БОЛУР БЕ?

Свердловск хоорайда киностудия чурттуң база бир шыырак дээн студияларының бирээзи. Россия Федерациязында кирип турар автономнуг 16 республикаларның, областарның кинолары үндүрүп белеткээриниң талазы-биле Свердловскиниң киностудиязының баазазынга «Кыйгы» деп национал кино каттыжыышкынын тургузар дугайында тускай шиитпирни РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң доктаалын ёзу-таар хүлээп алган.

Каттыжыышкынның кол сорулгазы — национал республикаларның куж-биле культураның болгаш төөгүнүң чырык арынчарынга, чоннуң эрткен оруунга хамаарыжыр кинолары кылып белеткээри болгаш автономнуг ол-ла республикаларга кино кадрларын белеткээринге боттуг дузаны чедиргери. Ол сорулганы боттандырары-биле Тывага Свердловск киностудиязының директорунуң оралакчызы С. Ф. Халин база ол-ла киностудияның уран чүүл удуртукчузу, чогаалчы, кинорежиссёр Б. Ц. Халзанов кээп чораан.

Олар боттарының мурнунга салган сорулгазын боттандырар дээш республиканың чогаадыкчы эвилелдериниң кежигүннери, артистер, эртем ажылдакчылары, партия, совет органнар удуртукчулары-биле ужуражып, сүмелешкен.

Бо ажылды эгезинге чедир кылырын Министрлер Чөвүлели Тыва АССР-ниң Культура министерствозунга дааскан.

Элээн хаш ужуражылгалар болгаш чем-биле сүмележиг соонда, тыва киноның темазын ныч шилип алыры бирги чергениң айтырыы болган. Аңгы-аңгы саналдарны көрүнип көргеш, тыва чоннуң төөгүзүнде кескү черни ээлеп турар алдан-маадырларының тура халыышкынының уран-чечен кино дылынга тырттырар деп шиитпир хүлээп алдынган. Тываның артистери, композиторлары, чогаалчылары, режиссёрлары ол кинону киностудияның тускай мергежилдиг кадрлары-биле кады кылыры планда көрдүнген. Оон ыңай кинону кылып турар өйде чурттакчы чоннуң улуг дузазынга база идегеп турар бис.

Кинога тырттырылга үезинде хөйнүң сценаларынга театрның болгаш филармонияның артистеринден аңгыда, көдээ суурларның чурттакчылары ишчилери ажылчыннар боттарының аът-хөлү, национал хевиң, дериг-херекселиңи-биле кады кээп киржир апаар. Бир-тээ, ындыг болганда амдыгаа-штан эгелээш кижи бүрүзү ээр-чүгениң, чуларын каастап, аъдын соодуп, национал хевин даарадып эгелээни дээре.

Алдан маадырлар дугайында кинону чоннуң куж-биле кылып алыр болзувусса, ол кино Тыва АССР-ниң онзазы болур. Ук кино ийи дыл кырынга 1991 чылда республиканың экранынга үнүп эгелээр. Оон ыңай тыва дыл кырында кино республикага үнүп турда соң-биле чергелештир орус дыл кырында оон хоолгаазы кинону өске республикаларга, даштыкыга-даа көргүзүп болур.

База бир онзагай чүүл чүл дээрге, чурттуң киностудияларынга тырттырган кинолар орулгазының 37 хуузу ССРЭ-ниң кино-бюджединче кирип турган болза, бо кино бистиң онзугувус апаар болганда, кино бюджединге төлевир кылбас болгаш алдынган орулга республикага долузу-биле артып каар. Кинодан кирген акшадан база бир уран-чечен кинону катап чагыдып ап болур бис. Удавас Тываның Совет Эвилелинге каттышканындан бээр 50 чыл болган оюнга уткуштур база бир кинону планнап болур.

Онзагай кинолардан аңгыда республиканың амыдыралынга ажыктыг документалдыг фильмнерни болгаш мультипликацияны, өөредиглиг кинолар кылып болур аргалыг. Ынчангаш тыва ыраажыларның, чуржулганчыларның, хөөмейжилерниң, сыгытчыларның, тыва театрның үнелиг фильмнерин, малчыннарның, аңчыларның ажылының аңгыы талаларын документалдыг кинога тырттырып үндүрери база негедиген.

Кажан кинону кылып эгелээн турда, кино болгаш бистиң өөм дээн режиссёрларывысты, кинооператорларывысты, киносценарийстеривисти студияның тускай мергежилдиглери-биле кады ажылдадыр сорулга база бар.

Кинонуң чедиишкинниг болуру чоннуң, албан черлериниң, организацияларның, үлетпүр-бүдүрүлге черлериниң удуртукчуларындан база улуг хамаарылгалыг.

Келир үеде биске киностудия тургузары бистиң бо иге базымывыстан хамааржыр. Бо хүннерде бис Тывага киностудия тургузуп шыдавас бис. Бо бүгүге 18 миллиондан 35 миллион хире рубль херек. Бисте ол хире акша чок болганда Свердловск киностудиязының баазазынга «Кыйгы» каттыжыышкынының дузазы-биле ажылдаары биске эптиг болуп турар.

Кандыг-даа кинону тургузарда акша-хереңги херек. Тыва дыл кырынга тыва чоннуң төөгүзүн көргүскен «Алдан-Маадыр» деп кинонуң кылыынга 500 муң рубль херек.

Бот-орулга-чарыл таза ажылдаан турар организациялар, коллективтер хөй. Оларга бөгге дээрзин бис билип турар бис. Ындыг болзажок, тыва чон бисти чыын билгеш тыва киновусту кылып алырынга дузалажыр дээрзинге бүзүреп турар бис.

Үстүнде адаан киностудияның төлээлери-биле Кызылдың чамдык организацияларынга барып, удуртукчулар-биле чугаалаштывыс. Бисти орус-даа удуртукчулар деткип, херек болза дузалажыр бис деп турду.

Эң мыйгыыа улус депутаттарының Улуг-Хем район Совединиң күүскомунуң даргазы Д. Х. Ооржак, Бай-Тайганың — даргазы И. Ч. Ооржак, СЭКП Барыын-Хемчик райкомунуң ийиги секретары Б. А. Куцеренко бо айтырыгны чүүлдүгзүнүп, дораан деткип, акша-хереңги шилчидер талазы-биле ажылды чорударын аазадылар.

Республиканың өске-даа ажыл-агыйларының удуртукчулары бо чаагай херекке бодунуң улуг-хуузун киириштирер дээрзинге идегедивис.

Мен бодум хуумда бир айның шалыңын Тыва АССР-ниң Культура министерствозунуң чаңында ажыткан «Алдан-Маадыр» деп кино тырттырарынга херек № 142050 ЖСБ агар санче шилчиттим.

Республиканың ажыл-ишчилери бистиң культуравысты, төөгүвүстү, эки чаңчылдарывысты төөгүге арттырар, ону улам байлакшыдып, кино уран чүүлүнүң сайзыралын алыр, ону дүргеделир деп бодаар болзунарза, бо агар санче саадал чокка артыкшылдыг акшадан шилчидерин дилеп дивис.

Бистиң ажы-төлүвүстүң кижизидилгезинге хостуг үени чеп ажыглаарынга, дыштанырынга кино ажыктыг дээрзин утпаалыңар чонум.

Чылгычы ОНДАР.
Тыва АССР-ниң культура министри.

КОДЭЭ БИБЛИОТЕКАЛАРДА

Чөөн-Хемчик районунуң төп библиотека системазының Хорум-Даг суурда филиалы районда эки ажылдыг культура албан черлериниң бирээзи. Ном-тептерни болгаш чогаалды чон аразынга пропагандалап, кижилерни номга хандыкшылдар талазы-биле ук библиотеканың эргелекчизи коммунист Вера Чымбаевна Куулар кылып чорудуп турар ажылы эвээш эвес.

Чоокта чаа чогаалчы К.-Э. К. Кудажының 60 харлаанынга тураскаатткан юбилейжи делгелгени организастаан. Аңаа чогаалчының аныяанда-ла бижип чораан шүлүктерин, шиилерин база өске-даа чогаалдарын номнаар-биле көргүскен болгаш ону уруг-биче кижилерге маргылдаа-биле таныштырган. Бо делгелгени организастаан чорударынга Вера Чымбаевнаның доктаамал дузалакчылары — ортумак школанын өөреникчилери, пионерлер, комсомолчулар идепкейлиг чорууну көргүскеннер. Школачылардан Рада Ховалыг, Белекмаа Ондар олар викториналар чорударынга тывынгыр болганнар. Суурнуң Культура бажыңынга Алдар аттыг аныяктарга «Долуманың хуулгаазынындан» ундуруу эки ойнап көргүскен. Аныяктар Людмила Монгуш, Алена Монгуш, Юрий Ховалыг олар суурнуң культурлуг амыдыралынга боттарының улуг киириштирип турарлар.

Бо чыл эгезинде Хорум-Даг суурнуң библиотеказында 1200 ажыг аңгы-аңгы номнар база журналдар, өске-даа сеткүүлдер бар. Оларның номчукчулары эки.

Библиотекарь В. Ч. Куулар чээрби алды чыл дургузунда ажылдап келген үезинде дыка хөй номчукчуларга доктаамал бараан болуп келген. Ол аныяктарның дагдыныкчызы, коммунистиг күш ажылының маадыры.

ЧУРУКТА: Хорум-Даг суурда библиотеканың активчилери.

Виктор КАРА-САЛДЫҢ фотозу.

ПРОГРАММАЗЫН ЧУГААЛАП БЕРГЕН

Барыын-Хемчиктиң Хонделенниң № 50 соңгулда округунда Тыва АССР-ниң улус депутадынга кандидат «Хемчиктиң сылдызы» солунунуң редакторлу Василий Уурткаевич Хомушку Ортаа-Хөвүдэ бригада төвүнге барып, ол девискээрде ажылдап чурттап турар малчыннар-биле ужурашкан.

Депутатка кандидаттың бүдүрген нижини баштай [illegible] алган, аңаа чогаалчының, журналистиң амыдырал, чурттаалгазын, ажыл-ишин [illegible], келир соңгулдаларга ол [illegible] дээш бадылаарынче кыйгырган. Оон соонда В. У. Хомушку бодунуң программазын чугаалап, түс черниң социал-экономиктиг сайзыралын дүргедедир ындыг малчыннарның социал амыдыралын экижидер талазы-биле республиканың дээди органынга чонунуң ёзулуг төлээзи болуп көдүрер айтырыгларынга доктаа ан. «Барлык» совхозтуң Хонделенче салбырын эрткен чылын кооператив кылдыр тургусан. Аңы хонуп ажылдаар 16-лээде, шиитпирлээр айтырыглар хөй. Культура бажыңы, машина-балгат [illegible], суурга болгаш малчыннар кыштагларынга [illegible] бажыңнарын тудары, хемни кежир көвүрүг салыры, Кызыл-Тайга [illegible] чамдык кыштагларны электриждээш, тарап сиген шөлдерин суггарары-биле Сугалар казары дээн ышкаш ажылдар хөй. Ону шиитпирлээринче кол кичээнгей салып, айтырыгларны көдүрериң кандидат дыңнаткан.

Тыва АССР-ниң алдарлыг малчыны Биче-оол Солн, малчыннар Шыжыыпа Монгуш, Марина Ооржак болгаш өскелер-даа санал берип, сүмелер, чагыгларны берген. Ужуражылганы көдээ Советтиң күүскомунуң даргазы Сержи Долзан, соңгулда округунуң даргазы Кокей Тагариштай эки организастаан. Район төвүнде «Мажалык» агиткультбригаданың бот-тывынгыр артистери солун концерт көргүскен. Хереглекчилер ниитилелиниң баштаар чериниң даргазының оралакчызы Нина Устинова автомагазин-биле чедип, малчыннарның негелделерин дыңнаан болгаш садыглаашкынны организастаан.

Александр ХЕРТЕК.
(«Шынның» корр.).

Эмчиниң сүмези

БАШ УДУР КАМГАЛАНЫП БОЛУР

Чуртта грипп эпидемиязы уламчылавышаан. РСФСР-ниң барыын талазында, Белоруссияда бо аарыг элээн нептерээни дамзылаттынган. Амгы үеде Украинада, Прибалтикада болгаш Ортаакы Азияның республикаларында грипп өскүп турар. Ол ышкаш Москва, Минск, Воронеж, Смоленск хоорайларда ук аарыгның тулуктээшкини эртип турар. Ынчалзажок январь төнчүзүнде чуртка грипп эпидемиязы күштелир чадавас. Ол үеде (эпидемия төнчүзүнде) чурттуң чамдык хоорайларынга гриппиниң «Б» хевири өскүп болур.

Грипп болгаш үстүкү тыныш органнарының аарыы эң-не нептерээңгей аарыгларның бирээзи. Чамдыкта ол аарыгның уржуундан шаг-шинек чидип, харын-даа чартык чыл дургузунда эмнедир таварылга туруп кээр. Гриппиниң вирузу кижиниң ниити организмин суларадыр. Баш аартыр, дескинер, тыныш оруунга каданнаашкын болур, мага-ботту кошкадыр. Эът изиири 38-40 градус чедип, 3-4 хонук эрткенде намдаар. Аарыг кижиниң шаг-шинээ чокталыры — гриппиниң онзагай демдээ. Мындыг байдалы бир азы ийи неделя-даа чеде бергилээр. Ынчалзажок үстүкү тыныш оруунуң каданнаашкыны элээн үелерде читпейн, чөдүртүр, боостаа кургадыр болгаш шедиргелениири элээн үр артып болур. Грипп — ыыңдыг аарыг. Чүге дизе аарыг дээрге, хоочураан аарыгларга каданнаашкынны болдурар.

Бо чылын бистиң республикага грипп эпидемиязы амдызында чок. Ынчалзажок оваарымчалыг чорук кымга-даа ылап-ла херек. Гриппиден канчаар камгаланза эки? Ажылдаар чериң болгаш чурттаар бажыңың иштин хире-хире агаарладыры — профилактиканың база бир хемчеглериниң бирээзи. Арыг агаарга вирус дораан узуткаттынар. Бажың-балгат иштиниң мебельдерин, шалазын ол пес-биле аштап-арыглаарга вирустарны чайладырынга дузалаар. Ыңай-бээр, хөй улус чыылган черлерже чорууруң шеглезе эки. Бир эвес чөдүртүп, баш дескинер апарза, эът изиири көдүрүлзе бажыңга чыдып эмнедири дээре. Оон соонда дүрген дуза чедирер эмчини ыяап-ла бажыңче чалаар апаар. Эмчиниң сүмези чокка кандыг-даа антибиотиктерни ажыглап болбас. Эмчиниң бижии чокка кальцекс, парацетамол, бальзам («Алдын сылдыс») дээн чижектиг препараттарны аптекадан ап болур. Бо эмнерни гриппиниң баштайгы үезинде ажыглап болур. Тыныш органынга каданнаашкын болдурбазы-биле «С» витаминни ажыглаарын сүмелеп турар.

Бажыңга эмненип турганда, 1-2 хуу сода эзилдиригилиг сүт азы шалфей, ромашка бүрүзүнден хандыны тынарынга белеткеп ап болур. Ол белеткээн хандының баалыңныг хөнекке куткаш, хайнырынга чедир изидиптер. Хөнектиң думчуунга хоолайланчак резин кедиргеш, оон бузун херекче кийр тыгаш, думчуктан агаарны үндүрер. Бир стакан изиг сутка 1-2 шопулак ниити сиген каткаш, аксын дуглааш, 30 минутала изидиптер. Ону чартык стаканнап үш шактап ижер. Ол ышкаш петрушка дазылын [illegible] хандыны ижерин сүмелеп турар. Аарыгның баштайгы чадазында буттарны чылыдар изиг ванналы ажыглаарга дузалыг. Ындыг ванналы удуурунун мурнунда уламчылыр үш хүн кылыр.

Хоолулуг азыг-чемнер кижиниң кадыкшылынга кончуг салдарлыг. Ындыг чемнерни хүнде 6-7 катап чиири ажыктыг. Эң-не хоолулуг чемнер — кара мун, эът, балык эъди, бусса быжырган котлета, ааржы (творог), мёд, лимон хандызындан белеткээн суксуннарны хөйнү ажыглаза эки. Витаминнер ажыглаарга база улуг дузалаар. Ногаа болгаш чимистен чаа белеткээн чемнерни чиирин сүмелеп турар. Вирустар болгаш микробтар өлүрер чеснок, согунаны чемге ажыглаарын утпаңар. Бо ногаада дыка хөй фитонцид бүдүмелдер туруп турар. Хөлүн эрттир чөдүртүр апарза, мёд холумактыг морковь хандызын азы инек-караа хандызын ижерге дузалаар. Ол ышкаш чигир болгаш мёд холумактыг редька хандызын суксун кылгаш ажыглап болур.

Грипп үезинде арга-шевернни эки сагыыры ажыктыг. Холдарны саваңнап чуур, арыгланыр бажың барганда база. Думчуктуң үттерин саваңныг суг-биле чуур, масказынтаар, ындыг шимчээшкинни 60 удаа чорудар. «Алдын сылдыс» бальзамны думчуктуң кежинге чуталадыр чаап алырын сүмелеп турар.

Тыныш органнарының аарыгларынга организмниң удурланыр шинээ күштүг болур кылдыр шимченгир хүн чурумун сагывышаан, мага-ботту дадыктырары черле ажыктыг. Эртенги сула шимчээшкиннерни кылбышаан, эът-кешти өл аржыыл-биле дүрбүп чотса эки. Хостуг үелеринерде арыг агаарга селгүүстээрин утпаңар. Боттарын дадыктырып алган кижилер кускуу-кышкы үелерде гриппиден ажаан аарывыр. Мага-бодун дадыктырбаан болгаш профилактиканы ныы сагывайн турар кижилер гриппиден бо-ла аараан, ыяр шинээ чокталган болур. Ынчангаш организмни дадыктырары кажан-даа орай болбас. Гриппиниң кидин түлүктээр үези манавайн, профилактика кылыры ажыктыг.

Галина ПРОКУДИНА.
Республиканың «Кадыкшыл» төвүнүң кол эмчизи.

ТӨӨГҮ ӨӨРЕДИР

Эрткен чылдан чылы мээң амыдыралымга чартык-чамдык элээн чедимчелиг, эки, солун чыл болду. Бирээде, билиим бедидип алыры-биле уран чүүл училищезинче өөренип кирип алдым. База бир солун чүүл болдук чогаалчылар-биле Ровно хоорайга чорааным. Бо дээш республиканың Чогаалчылар эвилелиниң баштаар чериңге болгаш Культура министерствозунга өөрүп четтиргеним илеретпес аргажок. Чүге дээрге бо чогаадыкчы чорук соонда мээң бүгү сагыш-сеткилим доймун кээп, келир үеде чурттаалгамче бир янзы көөр болу бердим. Тывавыстан он ийи айның 15-те үнгеш 25-те ээп келдивис. Оон бээр үш неделя чеде берген. Келгеш саазын, демир-үжүк тударынче мени бир-ле чүүл албадап турзадаа, сагыш-сеткилимде мунгаштап турар ындыг, човаг мени хилинчектеп келди.

Чажырбас мен, Тывадан үнеримде бодумдан «Ровнону хостап тура, тулчуушкунга тыва эки турачылардан каш кижи киришкенил? Кымнарыл ол?» деп айтырдым. Мээң караамга та чүге чүве, 1980 чылда Кызылга Ровно хоорайның Н. Островский аттыг театр артистериниң ойнап күүсеткени К. К. Кудажының «Он бир» деп шиизинден үзүндүлер көзүлдү: немецтерниң холунга киргеш дерзиш-биле хилинчектедип турар Тойутчук...

Школаның программазындан билип алган маадырларым: Бүрзекей, Кечил-оол, Чүргүй-оолдуң дугайында чүгээр билир болдум. Ол-ла... Бо-ла бүгү эки билбезимден, айтырып, билип албайн чорааным, мээ-меделелимниң чедимнес ядыышындан ыдып, бодумну карган чордум.

Айтырыгларынга харыы бо-дур дээнзиг, Ровноның чону, чогаалчылары, партия ажылдакчылары бисти чылы-биле уткуп ап, тайылбырны кылып, эскадронунуң черуп турган оруу-биле эдертип, сөөлгү тынынга чедир тулчуп чораан черлеринге чедирип, адын-сывын адап кээрге, карактар чашталып келир чорду. Көрүп көрбээн чүүлдерим аңаа көрүп, хөйнү сонуургап, билип алдым.

Бистиң эки турачы адаөгбелеривистиң камгалап турган хоорай-суурларынга чедип, чонунга хүндүледири — улуг аас-кежик, чоргаарал дыр. Сактырымга-ла, бистиң чаңгыс чер-чурттугларывыс чавыс аъттарын мунгулапкан, хүлер-хүлер шырайлааныг, тыва чычы тоннарын келип алган, боо-моңгуун астып алган чаңывыста шаап чораан-даа ышкаш. Бир чамдыкта бодап келиримге, кештар баарында бекпергежип чыглып алган. Тереэн чуртун сактып, чугаалажып, Украинаның калбак ховушөлдерин чаңгыландыр сыгыттарын салып органнардаа ышкаш... Оон ыңай сагыжымга артып калган чүүл: ук черниң чону бистиң эки турачыларывысты эки билир-дир, музей бүрүзүнде (бистиң эки турачыларывыстың хостап турган хоорай-суурларында) тускай булуңнары оларның дугайында тураскааткан.

Ровно хоорайда дыка чараш, улуг-даа кудумчуларның ады-биле адап каан болду. Ынчангаш бажыңның ханазында аъттыг кавалеристер шаап бар чоруур кылдыр тураскаал кылып каан. Бистиң Кызылывыста ындыг тураскаал хамаанчок, ындыг аттыг кудумчу безин чок, бар-даа болза, кыйыг, улус эскербес черде деп бодап келиримге, дыка муңгаранчыг болу бээр чорду.

Барган хүнүвүстүң даартазында Ровно хоорайга бүдүн областың түмел национал фольклор байырлалы болган. Ону көөр аас-кежиктиг болдувус.

Тексти [illegible] аттыг Культура ордузунуң көрүкчүлер залы чык долдур. Улуг-биче чон кижи эртер чер чок кылдыр чыглып келген. Боттарының национал культуразын ол хире хүндүлеп, сонуургап [illegible] деп ынаар билдим.

Сцена кырында колдуунда ыргады берген киржикчилер. Район бүрүзүнден келген улустарның ыры көжамы янзы-бүрү. Бичии оолдар сцена кырынга олурганнарже тарааны чаңып турда, ындындан национал хевин кедип алган кыргаңнар йөрээл салып, ырлажып турар: «Тараа-быдаа элбек болзун даам...» дээш. Оларны бүгү залда олурган чон деткип, ырлажып турар. Мээң мурнумда олурган 70-80 хире харлыг ийи кырган ырлажып олурар болду. Айтырып, билип олурарымга, бо хүннерге чедир ол чоннуң бурунгу шагдан тура национал байырлалында ырлаар национал колядкаларны, щедровальниктээрин хоруп келген.

Ынчангаш ажык-чарлыг үениң ачызында, бо байырлал бир дугаар эртип турары ол. Байырлалдың эң-не төнчүзүнде шупту киржикчилер болгаш залда чыылган чон бут кырынга туруп кээп, кады ырлажы бээрге, кижиниң эът-кежи чымырткайнып кээр чорду. Дыка-ла хөй одуруглар ыры болду. Кол утказында үстүнде адаан сөстер. Эскерип көрүп турарымга, чанымга турган авазын, ачазын эдерип келген бичии оол шуптузун билир, кады ырлап турар болду. «Хоругулуг» үе турза-даа, бо хүннерге чедир уругларынга, уругларының уругларынга ада-өгбези өөредип чорааны дыр деп бодап келирге, ол чонну кижи дыка хүндүлээр болу бээр чорду.

Ол бүгүнү көргеш, бистиң удавас кел чоруур база бурунгу байырлалывыс «Шагаавыстың» ниң ынчаар улуг-биче чон чыглып келгеш, ол чурум аайы-биле эрттирген болза деп дыка күзедим.

Бистер, тыва аныяктар, бурунгуларывыстың ырларын, кожамыктарын билбес-ле болгай бис. Оларны биске кым-даа өөретпейн даа чоор. Ажык-биле чугаалаарга, бо хүнде безин ону уран чүүл школаларында база бистиң училищеде безин кым-даа өөретпейн турар. Чүгле хаяын чоргаарал-ывыс — сыгыт-хөөмей, каргыраа салгалдан салгалче дамчып чорууру өөрүнчүг.

Бо-ла бүгүнү тода-ханы билип ыр берген. Мен бодаарымга ону кижи бүрүзү ханы угаан билир ужурлуг. Төөгү өөредир. Чүге дизе бистер бурунгу культурабыс билип албаан шаавыста, бо хүнгү культуравыс кажан-даа чогуур деңнелге чедир хөгжүвес-даа. База ол ышкаш маадырларывысты кажан-даа утпайн көрээлинер. Оларның дугайында өөредилге, уран-чечен-даа номнарны хөйү-биле үндүрүп, бижип, ченга, аныяктарга бүзүренчиг кылдыр бижиир болза дыка өөрүнчүг болур боор.

1980 чылдарда К. Кудажының «Он бир» деп шиизин украин артистер ойнап турган-дыр. Довженко киностудиязы-биле дугуржуп турган. Тыва эки турачыларның дугайында уран-чечен кинону үндүрүп черле болбас бе?

Черле ынчаш, Ровно чорааным соонда, дыка-ла хөй чаа чүүлдерни билип ап келдим. Чаңгыс-ла орган деп хөгжүм херекселиниң үнүн дыңнааным безин, мецээ улуг классик композиторларның дугайында тулган кылдыр өөренириңче мени чүрээм албадап кээр-дир.

Алена НОМУЖАП.
Кызылдың уран чүүл училищезиниң сургуулу.

Соңгукчуларның кичээнгейинге

СЭКП обкомунуң Политиктиг чырыдыышкын бажыңында соңгукчулар клувунга 1990 чылдың январь 27-де суббота 10 шакта Тыва АССР-ниң кадык камгалал министриниң оралакчылары А. С. Тулин, Ю. П. Бахаев, М. А. Эренчинова, улус депутаттарының Кызыл хоорай Совединиң кадык камгалал килдизиниң эргелекчизи М. К. Наксыл олар-биле ужуражылга болур. Аңаа келириң күзээннерни шуптузун чалап тур.

Дараазында телефоннарже долгаар: 3-43-28, 3-43-31.

• • •

РСФСР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле Кызыл № 129 национал-девискээр соңгулда округунуң округ соңгулда комиссиязы 1990 чылдың январь 27-де 10 шакта СЭКП хоорkомунуң хуралдаар залынга РСФСР-ниң улус депутадынга дараазында кандидаттар-биле соңгукчуларның ужуражылгазы болурун дыңнадып тур:

Котельников Валерий Ильич;

Осмоловский Леонид Зямович;

Пиче-оол Алтай Николаевич;

Слободчиков Юрий Петрович.

• • •

Тыва АССР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле Советская № 22 соңгулда округунга депутаттың кандидаттары Каң-оол Владимир Иванович, Ооржак Алексей Кара-оолович, Тиимей Доозур-оол Лайзанович олар-биле соңгукчуларның ужуражылгазы 1990 чылдың январь 27-де, 11 шакта автоорук техникумунга болурун соңгукчуларга дыңнадып тур.

ТВ

ЯНВАРЬ 25

БИРГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.30 Мультфильмнер. 8.55 «Эрткен үеге эрге». Уран-чечен телефильм. 2-ги сериязы. 10.10 «Владимир Высоцкий. Монолог». 11.25 Уруглар дамчылылга. 12.25 Коллаж. 12.30 «Үе». 13.00 — 13.20 Барымдааңныг фильм. 15.30 Уруглар фильм «Лома». 16.45 Барымдаалыг телефильмнер. 17.15 Бистиң студияда А. Мельников. 17.45 «...16 харга чедир болгаш оон улуг назы». 18.30 «Үе». 19.00 «Топтуг чугаа». «Хүн бүрүзү эрге-чагырга». 19.45 Поэзия минуталары. 19.50 «Узуну 150 чыл дурттуг оруу» Садовскийлерниң династиязының дугайында. 21.00 «Үе». 21.30 «Чурттаар оран-бажың — 2000» акция». 22.30 «Эфирде музыка». 00.30 — 01.05 «Алдын дуптуг Волга». Телефильм.

ИЙИГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.10 Өөредилге программазы. 8.15 «Бүгүдени биликсеп тур мен». 8.35; 9.35 Литература. 8 класс. Н. А. Некрасов. «Кол эжик аксынга бодалдар». 9.05 Испан дыл. 10.05 Испан дыл. 10.35; 11.35 Бойдус эртеми. 2 класс. Арыгда кыш. 10.55 Эртем-тайылбырлыг фильм. 11.05 Интеграция: инициатива, тывынгыр чорук, арыг орулга. 11.55 Ритмниг гимнастика. 12.25 — 13.40 «Хлеб — чүве ады». Уран-чечен телефильм. 3-кү сериязы. 17.00 Мультфильм. 17.10 Судхарани Раджхупати танцылаан (Индия). 17.35 Башкир телестудияның программазы.

КЫЗЫЛДАН

18.10 Медээлер. 18.15 «Экономика болгаш бис». Программада: «Амыдыралывыс экижээн бе?». «Арендатор турганнарның чагаалары».

МОСКВАДАН

19.00 Хоккей. ССРЭ чемпионады. «Динамо» (Москва) — ЦСКА. Чапсарда (20.10) — «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.25 Хоккейниң уланчызы.

КЫЗЫЛДАН

21.00 «Азия төвү». Программада: Медээлер. «Соңгулдаларга уткуштур». «Улусчу контроль». «Сүлерни канчаар хандырып турары?»

МОСКВАДАН

21.30 «[illegible]». «[illegible] леньодан чүве сагынмас кижи». Уран-чечен телефильм. (Италия). 23.10 В. Высоцкий Чечен-Ингуштияда. 00.10 — 01.00 Баскетбол Р. Корачының кубогу. Эр кижилер. ЦСКА — «Фонола».

ҮШКҮ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

19.00 Хоккей. ССРЭ чемпионады. «Динамо» (Москва) — ЦСКА. Чапсарда (20.10) — «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 21.00 — 21.30 Ритмниг гимнастика.

КИНО

ЯНВАРЬ 25-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: **«Я в полном порядке»** 9.30, 19.20 **«Однажды в Америке»** (АКШ, 3 сериялыг) 11.20, 15.20 шактарда. (16 хар четпээннерни киирбес). **Видеозал: «Зита и Гита»** (2 сериялыг) 10.00, 13.00, 16.00, 19.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: **«Мальчик с пальчик»** 9.00, **«Полет навигатора»** 10.40, 14.20, 12.30, 18.20 шактарда. **«Окно спальни»** 16.10, 20.10 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: **«Один момент»** (2 сериялыг) 13.30, 16.10, 18.40 шактарда.

«ВОСТОК»: **«Зеленый луч»** (Франция) 14.30, 16.30, 18.10, 20.00 шактарда.

АГААР

Республиканга шокар булуттаар, чагбас. Соңгу-барыын чүктен хаттың дүргезин секундада 3—8 метр. Дүне агаарның температуразы 30—35, чамдык черлерге 40 градус чедир соок. Хүндүс 21—26, чамдык черлерге 13—18 соок болур.

Кызылга шокар булуттаар. Дүне 30—32, хүндүс 23—25 градус соор. Чагбас, биче сыыныыаар.

Кооперативтерге болгаш хөй-нити организацияларынга хамаарыштыр күш-ажыл курлавырлары дээш төлевирни ССРЭ-ниң Сан министерствозунуң 1989 чылдың декабрь 10-да № 148 бижиинге үндезилээш 1989 чылдың IV кварталындан эгелеп доктааткан Кызыл хоорай Совединиң сан килдизи дыңнадып тур.

К[illegible] дээш төлевирге санаашкыннарны 1990 чылдың февраль 1-ге чедир хоорkүүскомунуң сан килдизинге киирерин ук килдис дилеп тур.

667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Индекс 54241

Редактор В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34; ◆ оралакчылары — 3-35-91; 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-26; ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-82; ◆ оралакчылары — 3-45-161; Килдистер: ◆ экономика амыдырал — 3-36-82, 3-36-25; идеология — 3-34-57; ◆ совет тургузуу — 3-34-98, 3-41-23; ◆ үлетпүр — 3-34-49, 3-36-73; ◆ розлетнар — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; ◆ информация — 3-37-11; ◆ чагаа килдизи — 3-39-03, 3-34-39; ◆ очулга — 3-34-93; ◆ корректорлар — 3-37-11; ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41; ◆ солун келбейн барганда — 2-32-75 ◆ бухгалтерия — 3-43-41.

Чылда 300 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга арны.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыышкын херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Тиражы 28000 экз. Чагыг № [illegible]. ТС-[illegible]

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

№ 22 (14222) ◆ 1990 чыл, январь 26, пятница ◆ 1925 чылда үндезилеттинген ◆ Өртээ 3 көп.

СЭКП ОБЛАСТЬ КОМИТЕДИНИҢ БЮРОЗУНДА

Комсомолдуң XXIII область конференциязының ажылының түңнелдери-биле холбашкан чамдык айтырыгларны СЭКП область комитединиң бюрозунуң ээлчеглиг хуралынга чугаалажып көрген.

Бистиң республиканың чурттуң амыдыралында амгы үеде болдунуп турар эде тургустунуушкунун чорудулгаларындан хожудап калбазынче комсомолчуларның чүткүлүн комсомолдуң XXIII область конференциязының бадыткап көргүскенин хүлээп алган доктаалда демдеглээн. Партияның политиктиг угланыышкынын конференцияның делегаттарының деткээни, ниитилел-политиктиг амыдыралга, республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң сорулгаларын боттандырарынга, аныяктарны аныяк салгалды кижизидеринге моон сонгаар-даа идепкейлиг киржиринге комсомолчуларның чүткүлдүү — конференцияның кол түңнели болган.

Ооң-биле чергелештир, комсомол обкомунуң, ооң бюрозунуң, секретарьларының, аппарадының ажылының стилинде болгаш арга-методтарында шыңгыы четпестерни, боттуг ажыл-херектерден, комсомол эге организацияларының чиңгине амыдыралындан, аныяктар ортузунда чорудулгалардан республиканың социал-экономиктиг, культура хөгжүлдезиниң айтырыгларын шиитпирлээринге идепкейлиг киржилгеден оларның хоорулчааны конференцияның илереткенин бюро демдеглээн. Бо бүгү чүүлдер отчёт илеткелди болгаш конференцияның өске-даа документилерин белеткээниниң шынарынга таарымча чок салдарлыг болган, комсомол ажылының хөй угланыышкыннары ук документилерге чедир айыттынмаан, комсомолчуларның болгаш аныяктарның күжүн база энергиязын негээр чүгүла айтырыгларны ханы анализ чокка, кыры-биле көргүскен. Кодээ ажыл-агыйның хөгжүдеринге, аъш-чем программазын шиитпирлээринге, улус ажыл-агыйн адырларында аныяктарның бүдүрүлге коллективтериниң ажылынга, аренданы, бот-орулга-чарылганы болгаш күш ажылды организастаарының чаа өске-даа хевирлерин нептередириниң айтырыгларынга комсомолчуларның болгаш аныяктарның киришкилгезиниң дугайында илеткелде херек кырында чүнү-даа айытпаан. Комсомол эге организацияларын быжыглаарының, эвилелдиң иштики ажылын сайзырангайжыдарының, аныяктарны ажыл-биле хандырарының, оларның идей-политиктиг кижизидилгезин күштелдирериниң, кем-херек үүлгедиишкиниң болгаш өске-даа таарымча чок болуушкуннарның когун үзе узуткаарының айтырыглары болур-чогууру-биле тургустунмаан. Комсомолдуң область организациязында эде тургустунуушкунуң оожум чоруп турарынга, ВЛКСМ комитеттериниң ажылының шүүшпең чоруунга таарзынмаан хөөн конференцияга илерээйлеттинген.

Комсомол ажылының стилинде болгаш арга-методтарында четпестерже, бар айтырыгларның ханы анализиниң чогунче, ол чорук комсомолдуң область конференциязының белеткелинге болгаш эрттиргенинге илерээнинче ВЛКСМ обкомунуң секретарьлары коммунистерниң кичээнгейин СЭКП обкомунуң бюрозу угландырган. Конференцияга болгаш ниитизи-биле отчеттарның база соңгулдаларның үезинде кылдынган шүгүмчүлелдерни болгаш саналдарны соңгаарладыышкын чокка чугаалажып көөрүн, оларны боттандырар талазы-биле тодаргай хемчеглерни ажылдап кылгаш, бадылаарын, кодээ ажыл-агыйны, үлетпүрү, капитал тудугну, улус ажыл-агыйның өске-даа адырларын, социал адырны хөгжүдеринге комсомолчуларның болгаш аныяктарның салыышкынын көвүдедиринче, аъш-чем, чурттаарга болгаш комплекстиг өске-даа программаларны күүседиринге оларны идепкейлиг киириштиринче онза кичээнгейни угландырарын ВЛКСМ обкомунуң бюрозунга сүмелээн. Аныяктарны ажыл-биле хандырарының, кем-херек үүлгедиишкиниң болгаш таарымча чок өске-даа болуушкуннарның когун үзе узуткаарының сорулгаларын тодаргай шиитпирлээр. Эвилелдиң иштики ажылын эде тургузар, комсомол организацияларын быжыглаар, аныяктарның идей-политиктиг, интернационалдыг кижизидилгезин күштелдирер, ВЛКСМ комитеттериниң, комсомол организацияларының ажылынга политиктиг шын угланыышкынны хандырар талазы-биле хемчеглерни баш бурунгаар тодаргайлап айтыр. Шүгүмчүлелдиг сүмелерни болгаш саналдарны күүседир талазы-биле хемчеглер дугайында ВЛКСМ кежигүннеринге болгаш комсомол активинге үргүлчү дыннадып информастаар. Комсомолдуң чаа соңгуткан активиниң шынарлыг өөредилгезин хандырар, комсомол эге организациялары-биле ВЛКСМ комитеттериниң ажыл-ишчи харылзаазын доктаамал быжыглаар, оларга практиктиг дузаны чедирер.

Аныяктар ортузунга организакчы болгаш политиктиг ажылды [illegible], эде тургустунуушкунуң сорулгаларын боттандырарынга оларны киириштирер, аныяктарга хамаарышкан айтырыгларны шиитпирлээринге оларның кирикир арганын калбартыр талазы-биле ВЛКСМ комитеттеринге бүгү талалыг дузаны бергүзерин СЭКП обкомунуң килдистеринге, партия хоорайкомунга болгаш райкомнарынга, В. И. Ленин аттыг «Тыва даг-дүгү» комбинаттың болгаш «Тыва кобальт» комбинаттың партикомнарынга даасkan. Коллективтерниң социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң пландарынга аныяктарга хамаарышкан кезектерни тускайлап киирерге, оларны база коллективтиг керээлерни ажылдап кылырынга болгаш боттандырарынга комсомол эге организацияларының идепкейлиг кириир дээн күзелин деткиир. Конференцияның делегаттарының партия органнарының адрезинге кылган саналдарын ханызы-биле анализтеп көөр, оларны боттандырар талазы-биле тодаргай хемчеглерни алыр.

Делегаттарның оларның адрестеринге кылган шүгүмчүлелдерин болгаш саналдарын профоблчөвүлел болгаш ВЛКСМ обкому-биле кады бир ай хуусаада сайгарып көргеш, оларның талазы-биле шиитпирлерни хүлээп алырын Улус өөредилгезиниң министерствозунуң, Иштики херектер министерствозунуң болгаш өске-даа министерстволарның болгаш ведомстволарның удуртукчуларынга коммунистерге даасkan. Херек апарган таварылгада СЭКП обкомунга, Тыва АССР-ниң Дээди Совединге болгаш республиканың Министрлер Чөвүлелинге чогуур саналдарны киирер.

30—40 чылдарда болгаш 50 чылдарның эгезинде базымдаа чок черге репрессияга таваржыпкан кижилерни агартыр талазы-биле комиссияның «Сүт-Хөл херээ» дээр адаар херектиң талазы-биле үнген түңнелдерин СЭКП обкомунуң бюрозу чурадуг деп көрген. Комиссияның материалдарын солуннарга парлаар.

1989 чылда мал ажылының продукциязының бүдүрерин болгаш садып алырын көвүдедир, малдың баш санын өстүрер болгаш ону бүрүн камгалап алырын хандырар талазы-биле районнар болгаш совхозтар аразында база 1989 чылда үлетпүр, тудуг, транспорт болгаш харылзаа, садыг болгаш чонуң коммунал-амыдырал хандырылгазының бүдүрүлгелериниң болгаш организацияларының аразында социалистиг чарыштың түңнелдериниң дугайында доктаалдарны СЭКП обкомунуң бюрозу, республиканың Министрлер Чөвүлели, профоблчөвүлел болгаш ВЛКСМ обкому хүлээп алган. Оларны солуннарга парлаар.

СЭКП обкомунуң бюрозу оон-даа өске чамдык айтырыгларны чугаалашкан болгаш оларның талазы-биле чогуур доктаалдарны хүлээп алган.

ХУРАЛ БОЛГАН

РСФСР-ниң улус депутаттарының, РСФСР-ниң автономнуг республикаларының болгаш чер-чер Советтериниң улус депутаттарының соңгулдаларынга белеткелдиң чоруп турарының дугайында айтырыгны РСФСР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң январь 24-те болган хуралынга чугаалашкан.

Россия Федерациязында соңгулда кампаниязы ажык-агыйжы демократтыг байдалда эртип турарын демдеглээн. Ооң-биле кады соңгулдаларга белеткел талазы-биле ажылдарга күш-ажылчы коллективтериниң, совет болгаш ажыл-агый органнарының шуптузу киришпейн турарын айыткан.

Соңгулда кампаниязының түңнел үе-чадазында РСФСР-ниң улус депутаттарының Советтериниң сорулгаларын тодараткан доктаалды РСФСР-ниң Дээди Совединиң Президиуму хуралынга хүлээп алган.

РСФСР-ниң Дээди Совединиң Президиуму Россия Федерациязының Эртемнер [illegible] РСФСР-ниң Дээди Совединиң [illegible] Россия Федерациязының [illegible] РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелинге даасkan.

РСФСР-ниң улус депутаттарының бирги Съездинге болгаш РСФСР-ниң Дээди Совединиң бирги сессиязынга белеткел талазы-биле [illegible].

Республиканың [illegible] өске-даа айтырыгларны база чугаалашкан.

СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнү, РСФСР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазы В. И. Воротников хуралды эрттирген.

(СЭТА).

АЗЕРБАЙДЖАН БОЛГАШ АРМЯН ССР-ЛЕРДЕ БАЙДАЛ

Январь айның эгезинде бээр Бакуга болган болуушкуннарның херечилериниң бодалдарын ёзугаар алырга, онза байдалды чарлаан чорук, ачаа дүүштүр ап чоруткан хемчеглер эргежок чугула болганы ам илереп турар. Оон башка азербайджан болгаш армян улустар национал халапка таваржып болур турган. Бакунуң шериг комендантызының дыңнатканын ёзугаар алырга, эрткен дүне хоорайга өлүм-чидим болбаан. Баку шенээн бүзээлээрин соксаткан. Шериг комендантызының шиитпирин ёзугаар «Азербайджанның улусчу фронтузунуң камгалал комитединиң» ажыл-чорудулгазын хораан.

Хөй-ниитиниң, Азербайджан ССР-ниң Дээди Совединиң, партия органнарының төлээлекчилери шериг эрге-чагыргаларының саналын ёзугаар далай судноларынга барып чораан болгаш ол суднолар өлген кижилерниң мага-бодун далайже соортуп октап турар дээрзиниң дугайында чугаалагның меге нүгүлдээшкин болганын бузурепп көргеннер.

Оон-биле кады республиканың байдал нарын боор хевээр арткан. Үптээр болгаш хамаатыларже халдаар чоруктар үргүлчүлеп турар. Террористер агаардан халдааашкынга үзүп шериг ээлерниң турар черлеринче чепсектиг 9 халдаашкынны кылган, ийи солдатты базыглаан. Ленкоранга боочепсек складын ээлеп алырын оралдашкан. Хонук дургузунда янзы-бүрү хажыдыышкыннар кылган 100 ажыг кижини туткан.

Бакуда болгаш хөй-хөй кодээ районнарда үлетпүр бүдүрүлгелери ажылдавайн турар, транспорт база садыг объектилери ой-ойлеп ажылдап турар. Азербайджан демир-оруунда 189 поездилер туруп турар.

Арменияның чамдык чурттакчылыг черлеринде байдалды экижидери-биле чугаалажыышкыннарны кылып турар. Шериг кезектери-биле үскүлежиишкиннер болбаан. Армян [illegible] курд улустарының аразында харылзаалар нарыыдаан дээр дугайында медээни [illegible]. Үлетпүр бүдүрүлгелери болгаш транспорт ажылдап турар.

(СЭТА).

КҮҮСЕЛДЕНИ ХАНДЫРАР

Районнарның болгаш хоорайларның, үлетпүрнүң, тудугнуң, транспорттуң, харылзааның, садыгның, чоннуң коммунал-амыдырал хандырылгазының бүдүрүлгелер болгаш организациялар аразынга 1989 чылда социалистиг чарыжының түңнелдерин СЭКП обкомунуң бюрозу, республиканың Министрлер Чөвүлели, облпрофчөвүлел, ВЛКСМ обкому чугаалажып көрген.

Республиканың күш-ажылчы коллективтериниң хөй нуруузу продукция чорудуп бээр талазы-биле керээлиг хүлээлгелерин, чоннуң хереглел бараанныарын бүдүрер планнарны, төлевирлиг ачы-дузаны чонга чедирер даалгаларны күүсеткенин бо айтырыг талазы-биле хүлээп алган доктаалда демдеглээн. Ниитизи-биле үлетпүрге пландан ажыр 2.0 миллион хире орулга алдынган. Күрүне болгаш кооператив садыының, автомобиль транспортунуң чүък соортуруунуң, ужар чүүл транспорту-биле пассажирлер аргыштырарының планнары ниитизи-биле күүсеттинген. Харылзааның бүдүрүлгелери мурнуку чылдаазынга деңнээрге, чонга ачы-дузаны 7.7 хуу хөй кылдып чедирген.

Ооң-биле чергелештир күш-ажылчы чамдык коллективтер планнарны болгаш боттарының социалистиг хүлээлгелерин күүсетпээн. Үлетпүрде 11 бүдүрүлгелер керээлиг хүлээлгелерин күүсетпээн болгаш 2.8 миллион рубльдиң продукциязын чедир бербээн, 1988 чылдаазы-биле деңнээрге, 17 бүдүрүлгелер бүдүрериниң хемчээлин эвээжеткен. Бүдүрүлге хемчээлин болгаш күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүн өстүрер талазы-биле даалгалар бо бүгүнүң түңнелинде алырда күүсеттинмээн. 21 бүдүрүлге 3.3 миллион рубльдиң чоннуң хереглел бараанныарын чедир бүдүрүп бербээн. Тудуг организацияларының ортаа кезиинден хөй нуруузу керээлиг ажылдарның чыл планын боттарының күжү-биле күүсетпээн, 18.1 миллион рубльдиң ажылдарын олар шиңгээдип албаан. 1988 чылдаазы-биле деңнээрге, 49 организациялар тудуг темпилерин кудулаткан. Чурттаарга бажыңнарын ажыглалга киирер планнарны «Кызыл тудуг», № 81, «Кызыл ТЭС тудуг» эргелелдери, «Тыва агроүлетпүр» каттыжыышкынның Өвүрде, Каа-Хемде кожуп чоруур механизастаттынган колонналары болгаш өске-даа чамдык тудуг организациялары күүсетпээн. Школа назыны четпээннерниң албан черлериниң бажыңнарын болгаш каттыжыышкыннарның тудугларын ажыглалга киирер планнарның күүселдезин республикада ниитизи-биле үскеп. Пассажир транспортунда автобустарны ажылдадып чорударының планныг коэффициентизи чедип алдынмаан, автобустарның доктаамал чоруру эвээжеп турар. Чүък соортуулгазының болгаш пассажирлерни аргыштырарының хемчээлиниң талазы-биле темпилер 1988 чылдаазынга деңнээрге, кудулаан.

Хоорайкүүскомнар, профэвилел болгаш комсомол организациялары, күш-ажылчы коллективтер чөвүлелдери, каттыжыышкыннар болгаш бүдүрүлгелер удуртукчулары социалистиг чарышты кошкак организастаан, бүдүрүлгениң алыс бедик түңнелдерин чедип алырынга, күш-ажылдың сагылга-чурумун, организастыг чорукту болгаш корум-чурумну быжыглаарынга, материал-техниктиг, чиг эт курлавырларын камнаарынга чарыштың дээштиг чавыс.

1989 чылда ажылдың түңнелдери ёзугаар социалистиг чарыштың тиилекчилерин тодаргайлаан болгаш оларга СЭКП обкомунуң, Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң, облпрофчөвүлелдиң, ВЛКСМ обкомунуң шилчиир кызыл туктарын, дипломнарны болгаш акша шаңналдарын тыпсырын шиитпирлээн.

Районнардан болгаш хоорайлардан

Каа-Хем районга — керээлиг хүлээлгелер ёзугаар продукция чорудуп бээр планны күүседирин ол район хандырган, продукцияның хемчээлин немей өстүрериниң темпилерин 126.5 хуу, күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүн — 110.6 хуу, тудуг-монтаж ажылдарының хемчээлин — 105.5 хуу, чурттаарга бажыңнарын ажыглалга киирерин — 108.2 хуу, харылзааның тарифтиг орулгаларының планын — 101.3 хуу, үүрмектеп садар бараан саарылгазының — 103.9 хуу, чоннуң хереглел бараанныарын бүдүрерин — 106.1 хуу күүсеткен.

Үлетпүр бүдүрүлгелерден

В. И. Ленин аттыг «Тыва даг-дүгү» комбинаттың коллективинге — керээлиг хүлээлгелер ёзугаар продукция чорудуп бээриниң планын ол 100 хуу, чоннуң хереглел бараанныарын бүдүрериниң — 3.6 катап, күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүнүң —100.6 хуу, орулга алырының планын — 128.6 хуу күүсеткен.

Тудуг организацияларындан

«Тыва агроүлетпүр тудуг» каттыжыышкынның **Дүргенде районнар аразының кожуп чоруур механизастаттынган колонназының коллективинге** — керээлиг ажылдарның планын ол 100.6 хуу, күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүнүң — 108.6 хуу, күчүлерни ажыглалга киирерин — 100.8 хуу, орулга алырының планын — 119.4 хуу күүсеткен.

Шефтеп турар тудуг организацияларындан

«Красноярск[illegible] үлетпүр тудуг» трестиң **№ 59 тудуг участогунуң коллективинге** — керээлиг ажылдарның планын ол коллектив 101.3 хуу, күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүнүң — 124 хуу, орулгалар планын — 104.7 хуу күүсеткен.

Транспорт болгаш харылзаа бүдүрүлгелеринден

Тываның ужар чүүл бүдүрүлгезиниң коллективинге — пассажирлер аргыштырарының ажыглал планын ол 101.2 хуу, күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүнүң — 111.7 хуу, орулгалар планын — 112.1 хуу күүсеткен.

Садыг бүдүрүлгелеринден

Кызылдың районунуң холушкак садыының коллективинге — үүрмектеп садар бараан саарылгазының планын ол коллектив 107.7 хуу, ниитиниң чемненилге саарылгазының — 109.5 хуу, орулгалар планын — 113.6 хуу күүсеткен.

Коммунал болгаш чоннуң амыдырал хандырылга бүдүрүлгелеринден

«Тыва коммунэнерго» бүдүрүлге каттыжыышкынның коллективинге — төлевирлиг ачы-дузаны чонга чедирериниң планын ол коллектив 101.8 хуу, күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүнүң — 114.1 хуу, орулгалар планын — 108 хуу күүсеткен.

Кызылдың даараныгла фабриказының, «Тыва сугмелиорация» каттыжыышкынның тудуг-монтаж эргелелиниң, «Новосибирттрубоводстрой» болгаш «Свердловскхимстрой» трестериниң тудуг участоктарының, «Союзпечать» бүдүрүлгезиниң, Каа-Хем районунуң болгаш Кызыл районунуң амыдырал хандырылга бүдүрүлге эргелелиниң коллективтериниң эки ажылдааның база демдеглээн.

1990 чылдың планнарын болгаш [illegible] күүседиринче, он ийиги беш чылдың чедиишкиннг доозарынче күш-ажылчы коллективтерниң, ажыл-ишчи бүрүзүнүң [illegible] угландырарын СЭКП обкомунуң бюрозу, Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлели, облпрофчөвүлел, ВЛКСМ обкому СЭКП обкомунуң социал-экономиктиг килдизинге, партияның Кызыл хоорайкомунга, райкомнарынга, парткомнарга, Күрпланга, Министрлер Чөвүлелиниң адырлар килдистеринге, хоорайкүүскомнарга, профэвилелдер обкомнарынга, ВЛКСМ райкомнарынга, каттыжыышкыннар болгаш бүдүрүлгелер удуртукчуларынга даасkan. Күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүнүң, продукция чорудуп бээриниң, чоннуң хереглел бараанныарын бүдүрериниң талазы-биле хожудаашкынны чайладырынче угланган бүгү-ле хемчеглерни алыры эргежок чугула.

ЭРЕС-КЕЖЭЭЗИ-БИЛЕ

Эрзин районда «Морен» совхозтуң № 1 койжу бригадазы кыштаглаашкынны эки эрттирип турар. Чижээлээрге, мал ажылының хоочуннары Чечек Сади. Мунзук Чооду олар кыштаан боттарының кужу-биле ылк септеп чылыглааш, мал чемин, дусту, одекти четчири-биле соортуп алганнар. Оларның кыштаан даштындан кооргe бези корүштүг, шуптузун агартыр чугайлап каан. Боттары чылыг, чырык бажыңда чурттап турарлар. Бажыңның арыг-силиин кирген-не кижи эскерер. Ол дээрге өг-бүлениң херээжен ээзи Чечек Кыргысовнаның ачызы.

Малчыннар чымыштыг ажыл-биле [illegible] чеди уругну өстүрүп, бажың иштиниң ажылынга база четтигип турар. Уругларының улуу — ада-иезиниң иши салгаан малчын, оон бичие уруу Саяна Кызылдың эмчи училищезиниң үшкү курзунда. Сендиңмаазы Кызылдың кодээ ажыл-агый техникумунуң бухгалтерия салбырында өөренип турар.

Бо хүннерде кызымаккай малчын өг-бүле Бокалыг деп черде кыштаанда 360 баш койну кадарып турар.

Каадыр ЧУЛА.
Бригадир.

ФЕВРАЛЬДЫҢ ҮЛҮҮНДЕ

«Тыва даг-дүгү» комбинаттың арыглал фабриказының бодуун рудадан даг-дүгү арыглаар цегинде улуг мастер Любовь Очур-оолдуң № 1 ээлчээ эрткен чылын тиилекчи болуп, даг-дүгүн бүдүрер болгаш нормативтиг арыг продукциядан орулга киирер планнарын хуусаазындан эрте күүсетпеш, ам бо хүннерде февраль айның үлүүнде ажылдап турар. Ээлчегде мурнакчылар хөй. Ооң бирээзинге Алексей Саяны хамаарыштырып болур.

Фабрикага ажылдаары-биле келген кандыг-даа мергежил чок аныяк оолду комбинаттың шүүдели-биле Красноярск хоорайже өөредип чоруткан. Анаа чыл хуусаалыг курсту доозуп, шылгалдаазы чедиишкинниг дужаагаш, ажылдаар [illegible] коллективинге келген. Оон бээр ам 14 чыл эрткен. Ажыл-ишке чоорту кижигип, дуржулгалыг эштериниң дуза-деткимчези-биле мергежилин бедидип, шыырак билиглиг электриктерниң одуруунче кирген. Ооң ажылы харысалгалыг. Ээлчегде оору-биле кады дүне-даа, хүндүс-даа ажылдаар ужурга таваржыр. Цехтиң 13 [illegible] үзүк-соксаал чок ажылдап турар нарын дериглерниң, механизмнерниң болгаш конвейерлерниң туруушкун чок ажылдаарын хандырар.

Шыырак билиглиг, биче сеткилдиг, бедик сагылга-чурумнуг, мергежилинге бедиген Алексей Саяның ажыл-ижинге коллектив бүзүрээр [illegible].

Александр ХЕРТЕК.

Соңгулдаларга уткуштур

Төп соңгулда комиссиязында

Тыва АССР-ниң улус депутаттарының соңгулдазының талазы-биле Төп соңгулда комиссиязының ээлчеглиг хуралынга чугаалашкан айтырыгларның бирээзи — Тыва АССР-ниң улус депутаттарынга кандидаттарны бүрүткээниниң түңнелдери. Комиссияның секретары П. М. Самороковтуң ол талазы-биле дыңнадыынга үндезилээн, соңгулдаларның кандыг-даа бедик таварылгазы көрбейн. Округ соңгулда комиссиялары 287 кижини Тыва АССР-ниң улус депутадынга кандидат кылдыр бүрүткээн. Кандидаттарның боттарының күзели-биле уштуп алганнар база бар. Кызыл хоорайның соңгулда округтарында кандидат чок черлер бар. Чаңгыс соңгулга улус депутадының мандады дээш соңгулда мурнунда демиселдиң хандырылгазының болгаш [illegible] А. В. Ковальчук дээш, соң улус депутады болур үне байдалды эптиг байдалды турар дээш эки күзел-биле ийи кижиниң кандидатуразын уштуп алганын чугаазын хоорайның Енисей № 1 соңгулда округундан көрүп болур.

130 соңгулда округунга улус депутадының мандады дээш соңгулда мурнунда демиселди кандыг байдалга чедирип? 39 соңгулда округунга мандат дээш демиселге үш-үш кижи кирип, 49 соңгулда округунда ийи-ийи депутатка кандидат кирип турар. 42 округта бүрүткеттинген кандидаттар соңгулда мурнунда демиселге кады чорудар удурланыкчы чок. Ону чамдык районга хамаарыштыр ап көөр болза, байдал мындыг: Барыын-Хемчик районда он беш соңгулда округунун чедизинде бүрүткеттинген депутатка кандидаттар альтернатива чок болуп турар. Шак ол-ла байдалды Таңды районга хамаарыштыр алыр болза, он бир округтуң бежинде депутатка кандидат удурланыкчызы чок кирген. Бай-Тайгада алды округтуң дөртүнде байдал мындыг. А Бии-Хем, Сүт-Хөл районнарның соңгулда округтарындан үш-үш округта депутатка кандидаттар альтернатива чок бүрүткеттинген.

Депутатка кандидат кылдыр бүрүткеттиргеннерниң аразында ажылчыннарның саны 43, херээженнер 52 кижи, үжен харга чедир аныяктар — 19. Бо көргүзүглерни чугаалап тура, П. М. Самороков депутатка кандидаттарның аразында аныяктарның, ылаңгыя комсомолчуларның санының эвээжин айыткан. Ол айтырыгны кичээнгейге шуут албайн барган районнар база бар.

Соңгулдаларга белеткел кампаниязының ол үе-чадазының [illegible] болуп лаан чамдык четпестер дугайында чугаа база болган. Депутатка кандидатты бүрүткээниниң дугайында документилерни Төп соңгулда комиссиязынче чорударының хуусаазын кандыг-бир-ле чылдагааннг саадады бээр чоруктар округ соңгулда комиссияларының талазындан тургулаан. Чамдык документилерни чаңгыс ааймегелдеге дүүштүр долдурбайн, Төп соңгулда комиссиязынче чорудупканындан дедир эгидер байдал туруп кээп турганының фактылары бар.

Төп соңгулда комиссиязы оон-биле кады өске-даа айтырыгларны чугаалашкан.

Улус депутадынга кандидат К. А. Бичелдейин Чаа-Хөлдүң Барыын талакы № 122 соңгулда округунуң округ соңгулда комиссиязының бүрүткевейн барганын Төп соңгулда комиссиязы бо удаада база сайгарып көргеш, соңгулда комиссиязының шиитпирин солааш, депутатка кандидатты бүрүткээр шиитпирни ол хүлээп алган.

Төп соңгулда комиссиязының хуралынга февраль айда комиссияның ажылының планын база өске-даа айтырыгларны чугаалашкан болгаш анаа хамаарыштыр доктаалдарны хүлээп алган.

Бистиң корр

«Тыва даг-дүгү» комбинаттың арыглал фабриказының бодуун рудадан даг-дүгү болбаазырадыр цегинде дериглер башкарыкчылары Валентина Хомушку биле Чечекмаа Лопсаң дериглерниң үзүктелиишкин чок ажылдаарын хынаар, үреп берген черлерни эдер харысалгалыг ажылды кылып турар.

Бүдүрүлгениң мурнакчылары В. Хомушку биле Ч. Лопсаң — фабрикага ажылдап келген аныяктарның дагдыныкчылары. Олар боттарының дуржулгазын чаа ажылдап келген аныяк кижилерге дамчыдып берип турар.

ЧУРУКТА: Валентина Хомушку биле Чечекмаа Лопсаң.

Чылбак-оол КАРА-САЛДЫҢ фотозу

Бистиң кандидаттарывыс

АКТЫҢ ОГЛУ

Кара-Дагта «хуулгаазын» тудуг туруптар деп чүвени кым бодап чораан боор. Тоол, домакта чүве-биле дөмей ындыг чугаа Барыын-Хемчиктиң Акка, Хөнделеңге, Дөң-Терезинге, Шекпээрге болгаш ол чоок-кавының өске-даа чурттакчылыг черлеринге тарай берген.

Адыг-оол Сарыглярович Чымба Ак-Довурактың тудуун салыышкан баштайгы тудугжуларның бирээзи болу берген. Сес классты Аксы-Барлыкка доосканының соонда Бүгү-эвилелдиң комсомолчу-шалыпчы тудуу деп чарлаттынган тудугга бир-ле дугаарында комсомолчу путёвка-биле келгеннерниң бирээзи. Чаа туттунуп турган черге кээрге, ону кым-на хүндүлеп, бажыңынга тургузуп алыр боорул аан. Оолдун ажылдап, кызып турары кончуг боорга, кады ажылдап турар улуг кижилери ону кээргеп, дуңмалары ышкаш оол боорга, бажыңынга тургузуп алыры-биле Сергей Балбырович Сендажы өөнче чалаан. Бажынче балды көдүрүп, холу-биле чудук хаарылдап чораан эвес, тудугжуларның чугаазын дыңнап, чүнү кылза дээр болдур, ону кылып каап чоруп турган.

Баштайгы чуртталга бараактарны, бир дугаар столованы, албан, организация бажыңнарын болгаш чылыг электростанциязының бажыңының тавааан салыышкан. Хүн келген тудум-на дуржулга кирип, бызаңнаар ажылды хала чокка кылып апарган. Баштай кээрде ховуу турган чер чоорту чаа тудугларлыг болуп, чурттакчы чон көвүдеп эгелээн. Хөй кезии аныяктар болу берген.

Шериг баар үе келген. Кезек оолдарны күскээр кыжын шеригкомче келдирткен. Оларның аразынга Адыг-оол база барган. Ол өске өрүндеп бедик көзүлгеп. Ону кызыгаар шериинче чорударын шиитпирлээн.

Кызылга келирге кызыгаар шериинче чоруур команданы четчелеп турган. Бир-ле дугаарында өскен-төрээн Тывазындан ырап чоруткаңы ол. Барыын чүкче каккаш чыдыпкан. Оруу апа чоруп олурда, дүнеки [illegible] хып тургулаар, аңаа [illegible] бергеп көөрге-ле, бир хоорай болур.

Бодунуң тудуп турганы ышкаш ийи каът бараактар кайда боор, даштан, туйбудан кылган каът-каът бажыңнарны көргеш, бистиң черге кажан-на мындыг [illegible] чораан. Ынаар чораан. Эстонияга шериг хүлээлгезин эрттирген. Шеригге тургаш, спортка хандыкшылдыг болуп, бодунуң мага-бодун сайзырадып, волейбол-даа ойнап турган «Дайынчы болгаш политиктиг белеткелдиң тергиини» деп хөрек демдээниң эдилекчизи. Спортчу разрядчы. Кросс маңнаарынга ынак турган. Ол дугайында хүндүлел бижиктер херечилеп турар.

Мооң мурнунда Адыг-оол Сарыглярович Чымба-биле ужуражып-даа көрбээн мен. Ооң-биле ужуражып таныштывыс.

Куу костюм, чувурлуг, шокар хөйлеңниг, галстук баглап алган чиңгежек мага-боттуг, узун-зумаар, кижи ортузу чеде берген чугаакыры аажок эр мени кухняже чалады. Чугаазы дораан-на «шаагайны-ла» берди. Нелээн мурнувус былаажып чугаалажып-даа олурдувус.

Амыдыралдың чартык кезиин үстүнде бижип каапкан болгай мен. Ам ону уламчылаары-биле бодунга сөстү бердим.

— Шыны-биле чугаалаар чүве болза, менде чугаа-ла хөй. Бир эвес силерниң үенер бар болза, -даңны атсы-даа болза хөөреп бээр мен. Шеригден келгеш, тудугга катап ажылдай берген мен. Шериг чоруурумнуң мурнунда Кызылга чолаачы курузун доозуп алдым. Машина мунар дээрге, багай эрги чүве бээр боорга, дедир бызаңчылап ажылдап турдум. Ооң соолунде автобаазага келгеш, автомеханиктерниң курузун доостум. Ооң соонда септекчи механиктеп ажылдааш, мастерская начальнигинге дөпшиттиргеш, ооң улай кол механиктээш, ол ынчап чоруп тургаш, бирги класстың чолаачызының категориязын дужаап алган мен. Бо ажылдап келгеп үемде чугле шын дээш туржуп чордум. Шаңнал-мактал дугайында чугаалааш канчаар боор. Бо папкадан көрүп ап болур силер [illegible]

Эгезинден эгелээш ажыл олур мен. Ленинчи юбилей медаль, «Коммунистиг күш-ажылдың шалыпчызы» деп хөрек демдээ, «Главкрасноярск тудугтранс» трестиң тывысканы «Күш-ажылдың хоочуну» деп хүндүлүг ат берген шынзылга. Күш-ажылчы Алдар орденниң үшкү чергези, ВЛКСМ ТК-ның «Бүдүрүлгениң аныяк мурнакчызынга» деп хөрек демдээ, «Социалистиг чарыштың тиилекчизи» деп хөрек демдектери бөзин ийи болду. Тудугнуң болгаш үлетпүр тудуг материалдарының профэвилелдиң Төп Комитединиң Президиумунуң болгаш ССРЭ-ниң Аар үлетпүр-тудуг министерствозунуң коллегиязының хөрек демдээ-биле шаңнаткан. Тус черниң хүндүлел болгаш мактал бижиктери база хөй болду. Аныяк чылдарында спортка хандыкшылдыг чораан деп чүве илдең. Футбол, волейбол, хоккей болгаш шыдыраа ойнап тургаш, шаңналдыг чер алгаш, хөй удаа шаңнаткан хүндүлел бижиктери бар болду.

Үстүнде шаңнал-макталдарны көрүп оргаш, чүгле ажылынга макталдыг эвес, а хөй-ниити ажылынга киржип чораан кижи-дир деп дораан эскердим. Комсомолчу чылдарында Ак-Довурактың комсомол комитединиң болгаш комсомол обкомунуң кежигүнү чораан. Ол дугайында алган хүндүлел бижиктери болгаш хөрек демдектери херечилеп турар. Бодунуң чалыы назының Бүгү-эвилелдиң комсомолчу-шалыпчы тудуунга эрттирген. Ол черде ам үжен чыл хире чурттап турар. Ак-Довуракка ерген чок турда келгеш, каът-каът бажыңнар бедип үнгеш, чырык, чылыг кылдыр тутту-нуп турар апаргыжеге чедир чүнү көрбээн дээр боор. Ооң-биле кады тудугга ажылдап турган акылары ам пенсияже-даа үне бергеннери бар.

Адыг-оол Сарыглярович Чымба — 1970 чылдан бээр партия кежигүнү. Ол СЭКП [illegible] райкомунуң [illegible] профэвилелдер обкомунуң конференцияларының делегадынга хөй удаа соңгудуп келген. Бодунуң кол ажылынга болгаш хөй-ниити [illegible] доктаамал идепкейлиг киржип турар. Ол соглээн сөзүнге болгаш аазааның дораан чедип алыр чаңчылдыг. Бодунуң өөрүнүң сүмелерин болгаш хомудалдарын удуртукчуларга чедирип, оларның мурнунга айтырыгны дидими-биле салып, ажылга шиптыктаашкыннарны болдурбас дээш хуралдарга дорту-биле чугаалаар. Эш-өөрү [illegible] ындыг дидим туржуп чоруур кижини удуртур даргалар шала кызар сагыштыг. Ынчалза-даа ол бодунуң турушу быжыы-биле камгалап шыдаар. Ында ийи арын деп чүве чок. Чүгле шын дээш бодун бердинип чоруур. Ындыг туруштуг коммунист кижи чоннуң эрге-ажыын камгалап шыдаар. Ооң эки мөзү-шынарын өөренип көргеш, кады ажылдап турар өөрү ону Тыва АССР-ниң улус депутадының кандидады кылдыр идип үндүрген.

Баштайгы болган ужуражылгага ооң удурланыкчыларының болгаш боду боттарының кол утланыышкыннарын чыылган чонга таныштырган. А. С. Чымбаның программазында кирип алган чамдык чүүлдерни немчүүрге мындыг: «Шаңгыр суурнуң чурттакчыларының негелделерин күүседир талазы-биле удуртукчуларга барып чедер болгаш радиону кииртир. Үрелген чагыларны тургузар. Шаңгыр суурнуң болгаш Нагорная кудумчузунуң чурттакчыларын бажың-биле хандырар талазы-биле учётка алыр. Бир эвес депутат болу бээр болзумза, социал айтырыгларны шиитпирлээринге бүгү күжүмнү болгаш билиимни долузу-биле бээр мен».

Ак-Довурактың транспорт № 41 соңгулда округунуң соңгукчуларының чурттап турар черинин социал айтырыглар талазы-биле шиитпирлээр айтырыглары дыка хөй. Ында школа болгаш [illegible] тудуу, хуу бажыңнар [illegible] болгаш оттулар чуулдар сөөртүр, септелге ажылдарын чорударынга тудуг материалдары-биле хандырылга дээш ооң даа өске. Чоннуң негелдезин хандырары депутат кижиниң хүлээлгези болгай. А. С. Чымба сөөлгү хүннерде чүс ажыг өрегеге чүнү канчалза экил деп чүвени баш удур планнап, тускай демдеглелди кылып алган. Бодунуң ажылдап турар организациязында эш-өөрүнүң чагыгларын, ону канчаар шиитпирлээрин, үр чылдар иштинде ажылдап келгеш, чаа техника албайн турар кижилерниң даңзызын тургузуп, бажың алыр кижилерге дузалажырын, бүдүрүлгенен планын күүседиринге улуг-хуузун киирерин ужуражылга үезинде чугаалаан.

Адыг-оол Сарыглярович Чымба күрүнениң болгаш хөй-ниитиниң херээн кылырындан аңгыда, бодунуң амыдырал-чуртталгазын база өг-бүлезиниң херээнге кончуг сагыш човангыр. Ийи аал чурттаар бажыңның бир ужунда үш өрээлдиг, кухняның бажында чурттап орар. Иштинде ванна, туалет база бар. Даштында огородтуг, кат-чимисти олуртуп каан. Ол бүгүнү көргеш, ёзулуг ажыл-агыйжы кижи-дир деп чүвени дораан эскерер.

Улус депутадынга кандидат-биле чугаалажып ора, ажылчын чонче кичээнгейни утландырып, оларның амыдырал-чуртталгазы дээш туржур дээрзинге бүзүредим. Ажылчыннарга хамаарыштыр чамдык удуртукчуларның кичээнгей чогун ол чугаалап олурду. Ол бодунуң чижээнге мындыг чүүлдү киирген.

— Демократия, ажык-чарлыг үе, эде тургустунуушкун дээш-ле чугаалажып турардыр бис. Бистиң бо районда чамдык даргалар боттарының округтарындан улус депутаттарының кандидаттарынга чааскаан болур-дур. Ак-Довурак хоорайдан чаңгыс ажылчын кижи мен-дир мен. Мээң округумда үш кижи бис. Ийи эжим дээди эртемниг, бирээзи Кызылда КАК-та [illegible] кыралакчызы, өске [illegible] тудуг талазы-биле мастер. Мени ол [illegible] боор [illegible]. Хоорайның өске округтарында партком секретары А. Н. Шулепов, «Тыва даг-дүгү» комбинаттың кол инженери Д. М. Сравильный, «Тыва даг-дүгү» комбинаттың бедүүн рудадан даг-дүгү болбаазырадыр участогунда цехтиң электриги Б. Х. Доржу олар чааскаан дөпшиттирип турарлар. Олар шупту даргалар-дыр эвес-пе. Удурланыкчылары чок болган. Ажылчын аңгыже кичээнгей салбайн турарының бир херечизи ында. Бо бедүүн кижи бенин ол бүгү чүвени билип турар боор-дур. Чамдык депутаттаксааш чүткүп турган улустар хөй-ле хоозун чугаа [illegible] Ону болуп эрткен ийи Съезтиниң ажылындан көрдүм. Мен черле ындыг эвес мен. Чүгле шын дээш туржур мен.

А. С. Чымбаның чугаазындан хойну билип ап болур. Шынап-ла, чамдык округтарда альтернатива чок. Ону тус черде эрге-чагырга органнары шын эвес көрген. Чугаалаары орайтаан-даа болза, келир үеде өөредиг болур-ла ыйнаан.

Ак-Довуракка үр үеде чурттап, ажылдап келген кандидадывыс черле төлептиг кижи-дир деп чүвени чоннуң чугаазындан база дыңнадым. Ол ийи уругнуң адазы, өөнүң ишти Ак-Довурактың 2 дугаар школазында башкылап турар. Өг-бүле найыралдыг, бот-боттарын хүндүлежир. Оглу Артур шериг сөөлүнде башкы училищезинде өөренип турар. Уруу Аида 8-ки класста. Анна Сарыглярова — өг-бүлезиниң дугайында кезээде сагыш човап чоруур чымчак баарлыг ие.

Акка торуттунген аныяк чолаачы А. С. Чымбаны эш-өөрү болгаш чаңгыс хоорайның чурттакчылары март 4-те болур соңгулдаларга боттарының үнүн бээр боор.

Моңгуш ӨЛЗЕЙ-ООЛ.

КЫЙГЫРДЫМ

Баштай бодум дугайымда чамдык сөстү бижизимзе эки ышкаш. 74 харладым. Чурттап эрткеним ол узун үе иштинде шында-ла көрбээн чүүлүм, көдүрбээн хөнээм чок шуваганчы мен. Ада-чурттуң Улуг дайынының болгаш колхоз тургузуушкунунуң үезинде хөй ниитиниң даандырган ажылынга идепкейлиг киришим. Төрээн сумум депутадынга хөй удаа соңгуттум. Депутат кижи дээрге ёзулуг-ла чоннуң айбычызы болуру ылап чорду. Ол ажылды берге болгаш хөй алырлыг ажыл деп билир мен.

Ам удавас РСФСР-ниң, Тыва АССР-ниң улус депутаттарының болгаш чер-чер Советтериниң улус депутаттарының соңгулдаларынга киржир аас-кежиктиг кырган мен. Чон депутаттарның кандидаттарынга ёзулуг төлептиг оолдар кыстарны дөпшидип турарын көрүп, бодум ол херектен база хажыдызынга турбайн тур мен. Бистиң Берт-Дагның 107 дугаар соңгулда округундан Тыва АССР-ниң улус депутадының кандидадынга Тес-Хемниң кожууң даргазы Кара-оол Лопсанович Лапчааны дөпшиттивис. Чааскаал эвес, удурланыкчылыг.

Мен Кара-оол оглумну деткип, ооң дугайында каш чылдыг сөстерни борта чугаалаксаан ийик мен. Чаңгыс суурга чурттап чордувус, мээң караамга өсту ол. Сургуул-сууларга кызымак, чажындан-на демир-дес, техника аймаанга суңдулуг оол чүве. Ынчангаш-ла боор, Улан-Уда хоорайга мергежил чедип, дээди эртемниг инженер болду. Оон ээп келгеш, мергежилиниң аайы-биле ажылдап, колхоз даргалап, кожууң даргазынга оралакчылап, райком секретарьлап, албан-ажыл аайы-биле база өзүп келди ийин. Ындыг болганда даанган ажылынга база бердинген кызымак кижи.

Сөөлгү чылдарда кожууң аргалай бергеш, районувустуң социал амыдыралын экижидеринге коскү эки чүүлдерни кылды.

Ам бир-тээ, бистиң депутадывыстың кандидады болур деп турар болганда чагыгларым хөй. Чажырбас мен, аскап турар чүүлдер бисте база бар. Ам эрге-дужаалдыг дарга кижи-дир, депутат алаар болза, өскен-төрээн суурунуң, совхозунуң хөгжүлдезинге төлептиг улуун киирери чугаажок деп бодап турар кижи мен. Ол бүгүнү ужуражышкын, хуралынга чугаалаарын четтиклейн манап турар мен. Бир эвес, херек болза, хоочун депутат чораан кижи болгаш арга-сүме кадарынга белеңим ни илергейледим. Ынчангаш чаңгыс суур чурттугларымны — Берт-Дагның 107 дугаар соңгулда округундан Тыва АССР-ниң улус депутадының кандидады Кара-оол Лопсанович Лапчаа дээш соңгулда хүнүнде бадылаарынче улуг назылыг берт-дагжыларның мурнундан кыйгырып тур мен.

Херелмаа ЧООДУ.
Пенсионер.

ЧУРУКТА: Наталья Содуна Бай-Тайганың «Бай-Тал» совхозта комсомол комитединиң секретарызында ажылдап турар. Аныяктар ортузунга ажыл чорударынга сонуургалдыг бо комсомолчу ажылагыйда бүгү-ле оолдар, кыстарны ажыл-биле хандырарын чедип алыр сорулга салган. Ам совхозта 234 комсомолчу бар. Олардан үжен ажыг кижи мал ажылында хаара туттунган.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

ДОШКУН МАЛДЫҢ КАДАРЧЫЗЫ

Бай-Тайга — республикада сарлык өстүрүп турар районнарның бирээзи. Үр чылдарның дургузунда дошкун мал-биле сүржүп, ону күрүнеге өстүржүп берип чоруур, күш-ажылга кызымак кижилер мында база-ла бар.

Ындыгларның санынга «Күш-ажылдың хоочуну» медальдың эдилекчизи Сайын-оол Лопсанович Хертек база хамааржыр. Ол «Мурнакчы» совхозта 30 чыл ажыг сарлык кадарып келген, арга-дуржулгазы байлак кижи. Ниитиниң малын өстүржүрүнге киирген улуг-хуузу база күш-ажылга чедип алган чедиишкиннери дээш ол чаңгыс эвес удаа шаңнадып, мактадып келген. Эрткен чайын Сайын-оол Лопсанович Моол Арат Республика баар турисчи путевка-биле шаңнаткаш, акы-дуңма чоннуң ажыл-ижи-биле танышкаш келген.

Амгы үеде ооң аалы Улуг-Бугаштың Азалыг деп черинде кыштап турар. Ооң кадарган малы кышты хүрмейди эрттирип турар.

Суруң ДАДАР-ООЛ.
Шуй суур.

АРГЫЖЫЛГАНЫҢ ЧАА ОРУУ

Мооң мурнунда чылдарда Кызыл — Терлиг-Хая — Баян-Кол аразынга автобус хүнде чаңгыс удаа чоруур турган. Ам ындыг эвес апарган. Ийи суурнуң ыңай-бээр аргыжар улузунуң көвүдээни-биле, чурттакчыларының негелдези-биле бо чылдың январь 10-дан эгелеп бо суурларже автобусту хүнде ийи катап маңнаар кылып каан.

Ынчаар кылганы чонга дыка таарымчалыг апарган. Ол дээш олар өөрээн сеткилин илередип турарлар.

Кыргыс-оол САГАН-ООЛ.
Кызыл район.

ЧУРУКТА: медицина ажылдакчызы Татьяна Владимировна Утева [illegible] кызымак, шалыпчы ажылдааны Татьяна Владимировна каш удаа демдеглеттинген. [illegible]

ол беш чыл ажыр ажылдап, дезинфекцияларны кылып келген.

Харылзаа турар ажылынга [illegible] жыннарже далаштыг чоруптар.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

КАДЫК-ЧААГАЙ АМЫДЫРАЛ ДЭЭШ

Ак-Довуракта каттышкан наркология диспансерин ажыдыкканда бээр он чыл ыракта ашкан. Эмчи кадрлар четчир, мында ниити байдал таарымчалыг. Арагадан шуут адырлыр дээш эмчи тура-биле эмнедип каап турар эр, херээжен хамаарыштарның саны чыл санында [illegible] орар. Аныяк өскенниң аразында чаптап тыртар өске-даа хоралыг [illegible] кижилер база бар. [illegible] ажылдакчыларының айтырыышкыны-биле тудуп эмнедир чамдык кижилер база таварышкылаар-дыр. Оон аңгыда кирип эмнедип турарлар бо эмнелгеде база бар.

Амыдыралдың кадык-чаагай хевирин пропагандалаар ажыл мында кескү черде. Лекция, беседалар эртек. Эмчи эргелекчизи Ю. А. Сарычев, нарколог Е. А. Кокотова, сестралар, санитаркалар маңаа келген аарыг улуска сагыш човангыр.

Тава-Самбуу САРЫГЛАР.

Секретарь: ооң ажыл-херээ

БҮЗҮРЕЛГЕ ТӨЛЕПТИГ

Ооң мергежили — башкы. Ажыл-ишче баштайгы базымын ортумак школа соонда Бай-Тайганың Кара-Хөл школазындан эгелээн. Институттуң физика-математика факультедин дооскаш, өскен төрүттүнген булуңу болур Барлыкка барып турумчуп, аныяк салгалды өөредир, кижизидеринге билиин, күжүн бараалгаткан. Эртем-билиглиг шыырак, идепкейлиг, инициативчи, организакчы талантылыг аныяк коммунисти райкомнуң улуг өөредилге килдизи школа директорунга томуйлаан. Ол эрге-дужаалга беш чыл ажылдааш, школаның материалдыг баазазын экижидип, башкыларның эп-найыралдыг, чаңгыс деминиг коллективин тургускан.

Эдилгелиг өөредилге чылының баштайгы айы төнген. Директор баш удур пландап алганын бүгүдээр даң бажында тургаш, интернатта өөреникчилерниң канчаар чурттап турарын, столовада белеткеп турар аъш-чемниң байдалын, школаның иштинде болгаш даштыкы арыг-шеверин, класстарның шимелдерин хынааш, ажылдаар кабинединче кире бээрге билек, райкомче келдиртиниң телефон дамчыштыр дыңнаткан.

СЭКП райкомунуң бирги секретары Б. С. Нурзат эвилеп хүлээп ап, амыдырал-чуртталгазын чадыкшылын, ажыл-ижин айтырып ора, чугаалаан:

— Кертинне Сарыглыровна, улуг коллективти удуртуп, ооң ажылын үндезинниг-биле экижиткен, шыырак билиглиг лектор, пропагандист, чон ортузунга ат-алдарлыг, идепкейлиг хөй-ниитичи, төлептиг кижи болгай силер. Бодуңарның төрээн совхозуңарның партия комитединиң секретарынга сүмелеп райкомнуң бюро кежигүннери-биле сүмелештивис.

Алызындан чөпшүл аажок биче сеткилдиг коммунист партияның аңаа мергежилиниң улуг негелделиг даалгазы кылдыр угаап билгеш чылдагааннар дилеп, удур харыы берип шыдаваан. Отчёт-соңгулдалыг хуралга коммунистер Кертинне Сарыглыровна Моңгуштуң кандидатуразын деткээн. Партком кежигүннери секретарь кылдыр чаңгыс үн-биле бадылаан. Ажылдаан чаңчыккан коллективин, өөренген мергежилин шак ынчаар каар ужурга таварышкан.

«Барлык» совхоз Барыын-Хемчик районнуң бүгү дезинскээриниң чартыын ээлеп турар. 3 улуг салбырдан, 4 чурттакчылыг суурдан, 3 кадаа Советтен тургустунган. Шак мындыг улуг коллективниң партком секретарының ажылы хөй талалыг, берге болгаш харыысалгалыг. [illegible] ажылын чорударда [illegible] алыр [illegible] доктаат [illegible] Ону үениң негелдезинге дүүштүр эде тургузарын, чаартылгын [illegible] арга-хевирлерин доктаамал сайзырадып [illegible] турар. [illegible] партия документилерин [illegible] өөренип, ажыл-агыйның аңгы-аңгы адырларында [illegible] кадрлар-биле ажыл [illegible] чаңгы-биле аналитиктер, [illegible] [illegible] СЭКП райкомунуң [illegible] партком, парторганизацияда [illegible] коммунистер чаа секретарының [illegible] ажылдаашкынга [illegible] деткимчени [illegible] сүмелерин берген. Красноярск хоорайга [illegible] база [illegible]

Кертинне Сарыглыровна Моңгуштуң ол ажылче дөпшиттиниринден бээр 4 чыл ашкан. Амгы үеде совхозта парторганизацияның 144 коммунистери 6 эге организацияда болгаш 7 партбөлүктерде чаңгыскан. Ниитизи эртекен партиомнуң онзагай он бештен эвээш коммунистерлиг организацияларга болгаш бөлүктерге болгулаан. Отчёт-соңгулдалыг хуралдарга оларның организас болгаш идея талазы-биле быжыкканы, эде тургустуунуушкунну, демократияны хаңыладыр, тус черниң социал-экономиктиг хөгжүлдезин дүргедедир дээш алээн ажылдар кылдынганын демдеглээн. Аксы-Барлык салбырында 39 кежигүннүг парторганизацияның ажылын районда мактаар. Ында партбюро секретары Владимир Хертектиң мергежили механизатор. Бо төлептиг аныяк оолду чогуур үезинде эскерип, СЭКП кежигүнүнге хүлээп алырынга, чоорту дадыктырып кижизидеринге, дөпшидеринге болгаш ажылын бүгү тала-биле деткииринге партком секретары боду улуг [illegible] кылгыкен. Хөнделеңниң сарлык, хой бригадаларында партбөлүктерин Иван-оол Кужугет, Биче-оол Соян үр чылдарда билдилиг удуртуп келген. Мал [illegible] тракторта партергада, Бижиктиг-Хаяда парторганизацияларның ажылы база багай эвес. Партком, партбюро кежигүннери, эге организация секретарьларының [illegible] өөредирин Кертинне Сарыглыровна кичээнгейиниң [illegible]

Мал болгаш чер ажылдаан хевирлеринге [illegible] [illegible] совхозтуң бүгү коммунистериниң хуралынга «Оңгер-биле болгаш коллективнерниң [illegible] — ажыл-агыйжы [illegible] чаа демниглиг аргазы» деп айтырыгны бир удаа ыяк белеткээш [illegible] чугаалажып [illegible] тускай доктаалды хүлээп ап, күүселдезин доктаамал хынаалга алган. Совхозтуң [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] болган четпестерни чайлаткан. Ажылдап турар 720 кижиниң 282-зи мал, 242-зи чер ажылында хаара туттунган. Малчыннарның шуптузу өг-бүле, сүт-бараан фермазының, чер ажылының ажылчыннары коллективтиг бригада керээзинче кирген. Федора Саая удурткан ногаа бригадазы эрткен чылын республикага аң дээре дүжүттү өстүрген. Коммунист Михаил Оюн эштери-биле аренда керээзинче киргеш, совхоозтуң картофель дүжүдү алыр планын ажыр күүседип, келир чылдың үрезинин четчир кылдыр шыгжап алган. Мурнуку чылдарда багай ажылдыг турган өшкү бригадазы чүс башка онаашпыр 80 анайны алган болгаш дүк планын ажыр күүсеткен. Ниитизи-биле алырга, совхозтуң малының баш саны өзүп, алыр продукциязы көвүдээн.

Эде тургустунуушкунну ылаңгыя кадыг ажыл-агыйның айтырыгларын шиитпирлээриниң идеологтуг хандырылгазын К. С. Моңгушка удурткан партия комитеди холга ап, политиктиг болгаш экономиктиг өөредилгени экижидеринче кол кичээнгейни салып турар. Совхозтуң удуртукчулары, тускай [illegible] чаңгыс [illegible] [illegible] экономика айтырыгларын [illegible] чаңчыл болдурган. Пропагандистерде [illegible] экономист Алдын-оол Ооржакты бижиктээн. Ортумак школаның башкыларын дыргылзанын [illegible] ажыл-агыйларынга пропагандистерлер, удуртукчуларга болгаш тускай эртемниглери улуг сонуургал-биле таныжып [illegible] Шак мындыг өөредилгеден бригадалар [illegible] тектеринге фермага ай санында эртер. [illegible] Хертектиң [illegible] чаңчылдыг [illegible] чоогунда совхозтарның чамдык малчыннары белин бар рып олурушкан. Аксы-Барлык, Бижиктиг-Хая салбырларында политиктиг өөредилгениң шынары улам экижип, өөренир материалдарны тус черниң ажыл-ижи шиитпирлээр айтырыглары-биле ханы холбап турарын, чер-черде лекторларның, агитаторларның, политинформаторларның ажылын идепкейжиткенин Кертинне Сарыглыровна чижектерге көргүзүп чугаалап орар.

Хурал партия эге организациязының дээди органы болганда, ооң кижизидикчи ролюн бедидер, дээштиг салдарын экижидер, эрттирериниң эрги хевирлеринден чайлаар, коммунистерниң киржилгезин долу хандырар, бот-идепкейин көдүрер талазы-биле негелдени [illegible] Секретарьлардан кандыг айтырыгларны чугаалажып [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] Ынчангаш партийны секретары кайы организацияда кандыг айтырыгларлыг хуралдар эрткенин, чүнү чугаалажыр деп турарын бе-лин билир. Шиитпирлерниң саналдары кичээнгейге ап, хүлээп алдынган шиитпирлерниң күүселдезин дараазында болур хуралдарга дыңнадыр практикалап келген. Сөөлгү үеде ажыл хуралдарга [illegible] коллективтерниң социал-экономиктиг айтырыгларын хамаатыларның [illegible] [illegible] эде тургустунуушкунга [illegible] [illegible] организацияларының кижизидерин [illegible] [illegible] [illegible] бериңер аргаларны корум чуруму [illegible] [illegible] айтырыгларны [illegible] чугаалажып [illegible] Удуртукчуларның [illegible] партийжи [illegible] [illegible] база сыңмас хавааттыктарын бадылап турары кижилерниң онаашкан ажылынга харыысалгазын, коммунист атка хамаарылгазын бедиткен.

Партком секретарын сөөлгү үеде кандыг айтырыглар дүвүредип турарын айтырдым.

— Бригадаларда кызыл-булуңнарның каасталгазы шимелдези багай. Суурларда лозуңнар, плакаттар, стендилер, көргүзүг болгаш хүндүлел самбыралары эргижирээн. Хана солуннарын байырлал хүннеринде үндүрер апарган. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, коскү агитациявыста эде тургустунуушкун чок, үениң негелдезинге дүүшпес. Ону дарый эдер, чаартыр үези келген — деп партийжи принципиалдыг, шугумчулелчи ёзу-биле харыылады.

Кертинне Сарыглыровна Моңгушту [illegible] амдаа аныяк, чаа дөртен ашкан. Шак ындыг кижини улус угааны, шыдалы чедишкен кылдыр санаар. Өг-бүлезиниң [illegible] алды чыл мурнунда [illegible] [illegible] эртем-билиглиг [illegible] ынак. [illegible] кижилер кылдыр [illegible] кижизидери-биле [illegible] билдилиг [illegible] үлегерлиг [illegible] туруштуг коммунист-тир.

Аныяк кеттинген, шевергин [illegible] чавык-чаагай, [illegible] сагыш чоннар бо удуртукчуну совхозтуң чонн шупту таныыр болгаш хүндүлээр. Оон ында [illegible] барбас черлери чок. Малчын аалдарга, хову-шөлдерге, фермаларга, тудугларга, культура бажыңнарынга, [illegible] болгаш улуглар садтарынга бо-ла көрүп болур. Партийжи сөстү массага чедирип, ажыл-ишче хей-аът киирип, кижи бүрүзү-биле эптиг дылдан таап, сагыш-сеткилин оюдуп, четпестерни эскерип, негелдени хандырарынга ол дузалажып шыдаар.

Александр ХЕРТЕК.
(«Шынның» корр.).

Соңгулдаларга уткуштур

КЫМ СЕН, КАНДИДАТ?

РСФСР-ниң улус депутаттарынга кандидаттарны бүрүткээри доостулган, депутат мандаттарының [illegible]. Эрткен [illegible] дугайын ам чугаалап болур.

Улус депутаттарының кандидаттарынга партия кежигүннерин калбаа-биле депшиткенин чүнүң-даа мурнунда демдеглеп болур. [illegible] районнарда, чижээ, Белгород областа депутат мандаттарынга кордакчыларның 90 хуузу, Краснодар крайда — 80 хуузу СЭКП кежигүннери боор турар. Ниити-биле РСФСР-де депутаттарга кандидаттарның 84,9 хуузу СЭКП кежигүннери. Ынчангаш чон ортузунга коммунистерниң авторитединиң өскенин, эрткен соңгулда кампаниязындан түңнелди үндүргенин чугаалап боор-дур. Соңгулда мурнунуң демиселинге партийжи удуртукчуларның хамаарылгазы база өскерилген.

Социал күштерниң хуваалдазында байдал аңгы. Интеллигенцияның артык күжү илдең болган. Краснодарга кандидаттар депшидилгезин чижекке ап болур. Кандидаттарга депшиттирген 40 кижиниң иштинде ажылчыннар чүгле 3 кижи болган. Бир эвес оларның чаңгызы безин соңгутпайн баар болза, хоорайның хөй муң кижилиг ажылчын аңгызының төлээзи РСФСР-ниң Дээди Совединге турбас-тыр. А Краснодар край Советтеринге кандидаттарда ажылчыннарның саны колхозчулар-биле кады 17 хуу, азы хөй болган. Төп соңгулда комиссиязының медээзин өзүгаар алырга, РСФСР-де депутаттарга кандидаттарның ниити саны[?] чүгле 8,5 хуузу ажылчыннар боор турар. Колхозчулар оон-даа эвээш — 2,2 хуу. Байдалды ам өөрге [illegible] таарымча чок, ынчалза-даа бодтуг байдалды херечилеп турар. Ынчангаш чугааны [illegible] дугайында эвес, а соң үеде [illegible] чылдагааннарының дугайында кылза чогуур.

Ындыг чылдагааннарның бирээзи — депутат ат-биле бодунуң авторитедин быжыглап, чамдык удуртукчуларның боттарының кандидатураларын депшидип турары болур. Оларның чамдыктары харын-даа чигзиниг аргаларны ажыглап турар. Чижээ, ол-ла Краснодар крайда колхозтарның элээн каш даргалары, бир эвес оларны депутат кылдыр бадылаптар болза, кедээ ажыл-агый продуктуларын күрүнеге дужаарын кызыргаш, боттарының соңгулда округтарының девискээринге ажы-чем программазын шиитпирлээр бис деп аазап турган.

Кандидаттарның аразында удуртукчуларның төлээлелгезиниң хуузу улуг боор турарын чаңгыс чижек-биле тайылбырлаарга четпес болгу дег. Белгород областың Советтеринге депшиттирген кандидаттарның үштүң ийи кезии удуртукчулар. Мааа хамаарыштыр область Советинге соңгулдалар талазы-биле комиссияның даргазының оралакчызы В. Каркаухов мынча дээн: — Херектиң ужуру аппарат ажылдакчыларында эвес. [illegible] биле эвес, а оларның принципиалдыг, чүткүлдүг чоруун, хөй-ниитиниң эрге-ажыктарын камгалап билир шынарын барымдаалаар депшиткен. Удуртукчуларны депшиткени дооргө, оларга бүзүреп турары ол-дур.

Ажылчыннар болгаш колхозчулар хөй таварылгаларда профессионал мергежили бедик, чон мурнунга чүвени четчири-биле тайылбырлаар өске кандидаттар-биле чаржып шыдавааннар. Оларның ханы билии, чугаалажыр культуразы четпээн. Мындыг чүүлдер күш-ажылчы коллективтерниң төлээлекчилериниң таарымча чок байдалга чедирген. Ону тайылбырлаар чүүлдер четчир, ынчалза-даа байдалдың чылдагааннарын сайгарып көөр херек. Депутат албан-хүлээлгеге кордакчыларның составында херээженнер 7,2 хуу, а комсомолчулар чүгле 1,5 хуу боор турарын анализтээри негеттинип турар.

Соңгулда кампаниязының үезинде костүп келген база бир айтырыг болза, соңгулдалар дугайында хоойлужудулганың сайзырангай эвес болганы-дыр. Кандидаттарны депшидип база бүрүткеп турар үеде билдинмес эндерик айтырыглар тургустунуп келген, ынчангаш Төп соңгулда комиссиязы чорулдааларны шиитпирлээри-биле тускай ажылчын бөлүктү тургузар ужурга таварышкан. [illegible] болур-дур.

Кандидатка хамаарыштыр [illegible] барымдаалаар чүүлдерни сагывайн, мырыңай бүт кырынга келгеш чыдып турган чорутаар хоойлужудулганы хайгааралынга чедирип келген. Ооң түңнелинде [illegible], бүгү-ревет, соңгулда комиссиязының бүрүткедир чоруктар үнүп турган. А чылдагааны — ажылдың ааңа-ла хамааңчок кылып турганы.

Эң-не дүвүреңииг факт — соңгукчуларның идепкей чок чоруу болган. Чыл мурнунда ССРЭ-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының үезинде Владивостоктуң соңгукчулары четтерен бүгү кижилерни кандидаттар депшидилгезинге идепкейлиг киришкен болза, ам ындыг чүве чок-ла чүве. Соңгулда комиссияларынга идепкей чок тургусканнар, хуралдар үстүг, кандидаттарны куруг залдар манап турганы. Ындыг байдал чүгле ында эвес болган. РСФСР-ниң улус депутаттарының соңгулдалары 26 округка альтернатива чокка эртер.

Чүү болганыл? Чүве тоовас чоруктуң ужуру чүдел? Бо бүгү айтырыгларга харыыларны соңгулдаларга чедир бээр апаар. Үе бар.

(СЭТА-ның корр.).
Москва.

БЕДИК ПОЛИТИКТИГ СЕРЕМЧИЛЕЛДИГ БОЛУР

• Тываның чекистериниң ажыл-чорудуу •

Социализмниң хөгжүлдезинге моондак болуп, ону доктаадып турган механизмни үндезини-биле чок кылыр революстуг чаартылгаларның чылын бистиң чурт чурттап эртти. [illegible] бир фактор — [illegible] демократтажылганың калбартканы болур. Ол чүүлдер Күрүнениң айыыл чок чорук комитединиң база ооң эртинезин. ССРЭ-ниң Күрүнениң айыыл чок чорук комитединиң удуртулгазынга, боттарывыс база ажыкчарлыг чорукту калбартканывыс — оперативтиг-албан ажыл-чорудулганы эде тургузарының бир чугула үлегерижиниви болган деп билип турар бис. Амгы үениң байдалында чоннуң деткимчези, оларның аргазумези чокка чекистерниң ажыл-чорудулгазының чедимчелиг болбазы билдингир. Массалар-биле харылзаа, оларга даянып ажылдаары дөрге-ле, күрүнениң айыыл чок чоруун хандырар херекке хөй-ниитиниң идепкейлиг киришилгези болур болгаш политиктиг бедик серемчилелдиг болуру-дур.

Амыдыралдан база практикадан алгаш көөрге, даштыкы күрүнелерниң тускай албан черлери, Совет Эвилелинге удур организациялар болгаш төптер совет ниитилелче сагыштыг-биле эртип кирип келиринден ойталавастар, бисте болуп турар чүүлдерни боттарынга ажыктыг кылдыр ажыглаар сорулгалыглар. Ынчангаш ындыг тускай албан черлериниң хөделишкиннеринге удур туруушаан, кем-херектиг ындыг үнел-бодалдардан совет кижилерни камгалаар сорулга бистиң мурнувуста салдынып турар. Конституцияның тургузугну чата тавары, ооң ат-алдарын баксырадыр, медээ алыр, политика болгаш экономика талазы-биле ногарал чедирер сорулга-биле бистиң чамдык хамаатыларывысты ажыглаарын олар бодаарлар.

Чурттар аразында харылзааларның сөөлгү үеде калбарганы-биле, капиталистиг чурттардан даштыкы кижилерниң Тывага кээп турарының [illegible] билир болгай бис. Республикага чоруп тура, нациялар аразында харылзааларның байдалы, эде тургустунуушкунуң негелделери-биле болуп турар чүүлдер-биле холбашкан айтырыгларга оларның сонуургалы аажок улуг. Эрткен чылын биске кээп турган барыын чүк чурттарының чамдык төлээлери [illegible] бот-башкарлып тургустунган каттыжыышкыннарның бисте бар-чогун сонуургап, бар болза, эрге-чагырга органнары-биле оларның удуртукчуларының бот-боттарын кайы хире билчип турарын дыка билип алыксаарлар. Ооң-биле кады ССРЭ-ниң составынга Тываның хөгжүлдезиниң айтырыгларын чидиглендирер, националисчи угаазыгал чорудар чажыт хире хевирлиг медээлер билип алыр сорулгалыг оралдажыышкыннар турган. Социал-экономиктиг, культура болгаш чамдык өске-даа айтырыгларны шиитпирлээрде, демократтыг байдалды [illegible] турган чорук [illegible] байдалдар [illegible]. Даштыкы [illegible] хуусаада үнүп чораан бистиң хамаатыларывыска хамаарыштыр мындыг фактылар илереттинип турган. Өөренчешкен байдалды тургузар сорулга-биле чижек ниийле, азы өске-даа чигзиниг дугуржулга кылырынче кагуп албадаар, эптиг байдал ажыглап, оларның ат-алдарын баксыратпастарын оралдажырлар. Бистиң республиканың чурттакчыларының аразындан бээни, оларның даштыкыга турган үезинде, ССРЭ-ден чанмайн, ында артыр хаарының дугайында санал кирип турган беш таварылга сөөлгү ийи чыл иштинде демдеглеттинген.

Национализмни, шовинистиг хамаң болдуурарынга чуртта бот-башкарттынып тургустунган социализмге удур туруштуг янзы-бүрү каттыжыышкыннарның ажыл-чорудуу база салдарлыг болуп турар. Ындыг каттыжыышкыннарның төлээлери республикага ылангыя сөөлгү чылда чаңгыс эвес удаа келгилээн. Оларның талазындан «Экспресс-хроника», «Пресс-релиз», «Демократтыг эвилелдиң декларациязы» дээн чижектиг үндүрүглерни тарадып турганының фактылары тургулаан. Эде тургустунуушкунуң үезинде социал-онгалдарның янзы-бүрү болуру чугаажок, ынчангаш амгы нарын байдалда, ниитилелде чамдыкта чөрүшкек чүүлдер безин тургустунуп келир мындыг үеде, совет кижи бүрүзүнден бедик политиктиг серемчилелдиг болуру негеттинип турар. Тургустунуп келген байдалга, чигзиниг үнел-бодалга, чугаага хамаарыштыр [illegible] харыызы, үнелелди берген турар ужурлуг бис. Партияның болгаш социализмниң ат-алдарын баксырадыр, эде тургустунуушкунуң идеяларын [illegible], янзы-бүрү нацияның кижилериниң аразынга сөс октап, ооң-биле национал харылзааны нарыыдадыр сорулгалыг оралдажыышкыннарга шиитпирлиг удур туржур херек. Нетелде ындыг турбуже, шак ындыг принципиалдыг хамаатызы туружу бүттү чамдык байдалдарга эзеп шыдавайн баарывыстың чижектери бар.

Бистиң чамдык хамаатыларывыс даштыкылар-биле чугаага, бистиң херек кырында байдалывыска хамаарыштыр чептиг үнелелди бербейн баарындан медээ чамдыкта чаңгыс талаланчак болу бээр. Ынчангаш даштыкы парлалганың арыннарынга кестүп келген медээлерниң бисте болуп турар чаартылгаларны сөөра көргүзүп, республиканың социал-экономиктиг болгаш культура хөгжүлдезинде кылдынып турар ээ чүүлдерни хөлегеленир, карарты бээри ында. «Крисчен Сайнс Монитор» (АКШ) солунга Тыва чораан ооң корреспондентизи К. Джадж «Реформа кыдыг черде четпейн турар» деп эгелиг чүүлүнде мындыг одуругларны [illegible]: «[illegible] — чурттакчыларның бирээзи ындыг тайылбыр берген...» деп бижип турар. «Кудумчуга доктаадып тургузупканым педучилищениң бир студентизи меңээ «Тывада эде тургустунуушкунну силерге мен көргүзейн» диди. Кудумчуну кежир кылаштай бергеш: «Эде тургустунуушкун, ажык-чарлыг чорук, демократия» деп кыйгырыглар санай бижип каан улуг плакат чанынга доктааган. «Эде тургустунуушкун бо плакат-биле эгелээн, ооң-биле доостур»— деп, ол аныяк кижи чугаалады». Америк корреспондентиниң бижээн чүүлүнден ооң-даа өске одуругларны ушта номчуп болур, ынчалзажок доктааганывыс бо домактар даштыкыдан келген кижиниң чугаалашкан улустарының чүрүмү, байдалды үнелеп турары политика талазы бышпаан, боттуг эвес болган-дыр деп түңнеп үндүрериге четчир боор деп бодап-дыр мен.

Демократтың калбартканы кижилерниң идепкейин кыжаңгыындан [illegible]. Хөй санныг фронтулар, эвилелдер, каттыжыышкыннарның, ассоциацияларның, клубтарның... тургустунганы ону бадыткаар. Үстүнде база демдеглээн болгай мен, оларның чамдыктары Конституцияга удур туруштуг, ынчангаш оларның ажыл-чорудулгазы эде тургустунуушкунга удурланыышкак болуп турар. Ооң-биле даараазында чүүлдү тайылбырлаачак турар мен: ниитилел-политиктиг структуралар тургузарының тодаргай баламнарын чорудар сагыштыг чамдык кижилер бистиң республикавыста база бар. Ынчангаш өске регионнарда ышкаш, бот-башкарлып тургустунган организацияларже социализмге удур база экстремизмниң талалакчылары кире бергенинден чамдык черлерде оларның хөделишкиннериниң [illegible] эвес байдалды тургузуп, социал [illegible] камгалап, ындыг чүүлдерден чайгаары күрежир. Чуртуң чамдык районнарында, кооралдарында болуп турар бөлүүшкүннер Тывага база салдарлыг болуп турар деп чүвени [illegible], чугаалаваан, арттырыкчылары [illegible] эвес болгу дег. Ындыг байдалда чамдык чурттакчыларның ооң иштинде аныяктарның хөделишкиннерин бадыткаар. Хүүдүстар утгулга таралып турганының фактылары бар. Ооң аңгыда чамдыкта, ылангыя экстремизмниң хевиринге чоокшулажы боор хире чүүлдерниң илерей келириниң дүвүрелин болдурар-дыр. Ол чүүлдер массалыг байдалда, [illegible] фактылар болуп турар. Ынчалзажок, ону эскербейн, өөренип көрбейн, арттырып каары, бистиң байдалга канчап-даа болдунмас.

База бир айтырыг — Тываның девискээринде ССРЭ—МАР кызыгаарының камгалалы-биле холбашкан чамдык чүүлдерге тургустунуп турар айтырыгларга доктаап көрейн. Совет, моол чонну быжыг найырал каттыштырып турар. Чүгле Тываның девискээринде кызыгаар таварыштыр янзы-бүрү делегациялар — 20 муң ажыг совет болгаш моол хамаатылар аргыжып, улус ажыл-агыйының чүс-чүс тонна чүъгүн кежирип турар.

Кызыгаарны ыдыктыг-биле камгалаары, кызыгаар чурумну — өске айтырыг. Ниитилелди, олче, империалистиг күрүнелерниң тускай албан черлериниң агентилериниң, контрабандистерниң болгаш өжээннешкек хөөннүг, сорулгалыг кижилерниң эрте бээринден ылап тыы-биле камгалаар апаар. Кызыгаар үрээр чоруктарны чайладыры-биле баш удур хемчеглер ап чорударынче Тываның чекистери чогуур кичээнгейни угландырып турар. Ындыг турбуже, кызыгаар хажыдыышкыннары, ооң иштинде, кемниг сорулгалыг хажыдыышкыннар бар болуп артпышаан, 1988 чылдың байдалы-биле ону деңнээрге, эрткен чылын ол сан харын-даа өскен болур турар. Бо чүүлдер хөй кезиинде, мал оорлаары, контрабанда-биле холбашкан дээрзин айтыр апаар. Хажыдыышкыннарны сайгарып көөрге, мындыг түңнелге кээр: кызыгаар девискээриниң чурумун быжыглаар айтырыгны көдээ Советтерниң, совхозтарда хөй-ниити организацияларының удуртукчуларының талазындан кошкак көрүп турарында, чурум үреп болгу дег кижилерден негелдениң чавызында. Чурттакчы чоннуң политиктиг серемчилелиниң четпези чамдык таварылгаларда база ындыг чүүлдерге чедирип турар. Ооң бадыткал чижээ бо. Эрткен чылдың сентябрьда Өвүр районунуң Торгалыг девискээринге кызыгаар үрээшкини болган. Суурнуң чурттакчыларынга билдинмес кижи, оларның аразынга чарты хүн дургузунда чоруп, харылзаа салбырынче, совхоз конторазынче чедип кирип, кызыгаар хамаарылгазынга таварышпайн, Кызылга маңаар чедип ап болурун [illegible], айтыртынып чоруп турда, «кым деп кижил ол» деп кым-даа сонуургаваан, сезиг албаан. Харын бүгү арга-биле аңаа дузалажырын, деткимче көргүзерин оралдажып турганнар. Бо удаада өөредилге чоруп турганы-биле, түңнели харын-даа эки боорп доозулган, ынчалза-даа, таварылга болган болза, чүү болурул?.. Күрүне кызыгаарының айыыл чок чоруун хандырары — совет кижи бүрүзүнүң Конституцияда көрдүнген хүлээлгези деп чүвени утпаалыңар.

Виктор ФЕДОСЕЕВ.
Тыва АССР-ниң Күрүнениң айыыл чок чорук комитединиң даргазы.

АРЕНДАНЫ ӨӨРЕНИР, НЕПТЕРЕДИР

«Алдан-Маадыр» совхозтуң чер ажылында арендаторларның ажылдаан түңнелиг үндүрген. Ында ниити-биле 9 звено бар. Олар 1989 чылда 387 995 рубльдиң продукциязын бүдүргеш, 83 918 рубль түрүүг арыг орулганы алган. Тыва АССР-ниң алдарлыг суггатчызы Кызыл-оол Алдын-оолдуң звенозу 26 389, Тыва АССР-ниң алдарлыг хову ажылдакчызы Сергей Былыттааның 21 785, Ховалыг Кошкар-оолдуң 14 614, Вячеслав Сарыгларның звенозу 8 192 рубль арыг орулгалыг болганнар. Бир кижиге онаачтыр С. Былыттааның удуртуушкун коллектив 6 муң, а К. Алдын-оолдуу 5500 рубльдиң продукциязын бүдүрген.

Шак мындыг эки түңнелдер-биле холбаштыр аренда хевээн-биле ажылдаарын организастаарында айтырыглар база туруп келген. Эң ылангыя хөй чылдыг сигенни кезип чадап турда, 463 гектар медениң шынары кудулаан.

Картофельди совхоз ийи чыл улаштыр малгаш кылып кааптар хөрээнүг черге тараан. Үрезинни чылдың-на Саян ындындан (Хакасиядан) сөөртүп алырга, хоорун чалдаар боор турар.

Эки түңнелди чедип алыр ийе, мурнакчы дуржулганы нептередир, четпестерни чайладыр ужурлуг болгай. Ниити-биле республикада бедии ат-сураа үнүп турар ажыл-агыйлар — Чөөн-Хемчиктиң «Чыраа-Бажы», Кызыл районда «Тээлгелге»[?] совхозтарның аренда талазы-биле дуржулгазын барып өөренип көрүп, малдың база чер ажылының-даа специалистери, ажыл-ишчилер эки чүүлдерни шиңгээдип алыр деп бодалдыг мен.

Кириллов МОНГУШ.
«Алдан-Маадыр» совхозтуң юрист-консультантызы.

«АиФ»-тиң ХАРЫЫЛАРЫНДАН

— Хөй чылдарда Албания дугайында бистиң парлалга чүнү-даа биживейн келди. «АиФ» чүнү дыңнадып болур ирги?

— Шынап-ла. Совет Эвилели биле Албания аразында харылзаалар бүгү деңнелдерге үзүлген соонда, Балкан чартык ортулукта бо чурт дугайында медээлер бистиң парлалгавыска недергей ховар үнүп келген. Аңаа бистиң хамаатыларывыстың баар аргазы ам-даа чок, ынчангаш медээлерни колдуунда барыын чүктүң солун, сеткүүлүнден ап болур.

«Эуропео» дээр итали журналдың корреспондентизиниң дыңнатканы өзүгаар алырга, амгы үениң Албаниязы даштыкыдан дузаламчы шуут албас деп шиитпирлээн, чүгле бодунуң күштеринге даянган чурт болуп турар. Албания даштыкыга өре чок. Ооң девискээринге хуу өмчүнүң бүгү хевирлери, а ол ышкаш шажын-чүдүлге (1967 чылда «күш чок болдураан») хоруттунган.

1988 чылда чуртче кирер чурумну «бодуунчуткени»-биле холбаштыр Албанияга даштыкыдан 20 муң турист чораан. А албаннар даштыкыже чүгле өөрениир азы ажылдап үнүп болурлар. Албанияда чаңгыс-даа хуу машина чок.

Ук чуртта ажыл чоктар чок, акша үнези кудулаваан, ажылчы чон үндүрүглер төлээринден хостаттырган, дыка хөй продуктуларының өртээ дайын соолгундеги чылдарда өскерилбээн. Чуртта эң хөй шалыңныг кижилер — чазак албан-хаакчылары (ол эң эвээш шалыңдан 2 катап улуг). Ажыл неделязы 48 шак үргүлчүлээр, албаннар неделяда 6 хүн ажылдаар. Ажылчыннарның болгаш тараачыннарның шөлээзи —21 хонук, интеллигенция төлээлекчилериниң — 15.

Чуртта башкарыкчы партия — Күш-ажылдың албан партиязы. Аңаа кирер дээн кижи КАП-тың ийи кежигүнүнден рекомендация алыр деп, «Вельт» солун (ГФР) бижээн. Кандидат стажын ажылчыннар бир чыл, интеллигентилер үш чыл хуусаада эртер. Сөөлгүлери ол үе дургузунда тускай көрдүнген хуусаа иштинде станокка азы шөлге ажылдаан турар.

Дыка хөй политиктиг кем-херек үүлгедиглер дээш Албанияда өлүрүп шиидерин көрген, а чуртта экономиктиг азы политиктиг байдалды шүгүмчүлээни дээш 10 чыл чедир хуусаада кара-бажыңга хоругдаар.

И. СОЛОВЬЕВА.

— Совет Эвилелиниң Маршалы В. К. Блюхерни тудуп хоругдааның чылдагааны Ыраккы Чөөн чүктүң кызыгаар шериглериниң начальниги Г. Люшковтуң даштыкыже деле бергени дижир-дир, ол шын бе?

— Василий Константинович Блюхерни хоругдааны болгаш ооң өлгенин чүгле чаңгыс ол чүүл-биле холбап болбас деп бодаар мен. Маршалдың өлгенин Сталинниң болгаш аңаа чоок турган кижилерниң 1937-1938 чылдарда УТКА-ның шериг начальниктеринге удур чорудуп турган репрессиялары-биле холбап көрзе эки.

Блюхерни чүү дээш буруудатканыл? Аңаа харыыны ССРЭ-ниң камгалалдың улус комиссары К. Е. Ворошиловтуң 1938 чылдың сентябрь 4-теги дужаалындан көрүп болур. Ында УТКА-ның Кол Шериг Чөвүлелиниң август 31-де хүлээп алган [illegible] тайылбырлаан. Хуралга Сталин, Щаденко, Буденный, Шапошников, Кулик, Локтионов, Блюхер, Павлов, Молотов база Иштики херектерниң улус комиссариадының төлээзи Фриновский олуруп-кан. Хасан хол чоогунга болуушкуннарны сайгарган.

Совет шериглериниң хөделишкиннеринде четпестерни демдеглээш, Кол Шериг Чөвүлели В. К. Блюхерни Ыраккы Чөөн чүк армиязының кезектеринде «чоннуң хөй санныг дайзыннары»-биле идепкейлиг демисел чорутпайн турар деп чемелээн. Маршалды дужуп берикчи хөөн дээш буруудаткан, чүге дээрге Блюхер кызыгааржыларның хөделишкиннериниң дүрүм ёзугаар болуп турарын тодарадып көөр сорулга-биле Заозерная деп бедигээшче комиссия чоруткан, а ол үеде Хабаровскиге Мехлис биле Фриновский турган, оларның бажын ажыр ындыг чүве кылып болбас турган.

Л. Мехлис июль 28-те Сталин биле Ворошиловче В. К. Блюхерниң дугайында хоп медээ чоруткан. Ооң-биле танышкаш, Сталин 1938 чылдың август 1-де дорт харылзаа дамчыштыр ооң мынча деп айтырган: «Эш Блюхер, ажыы-биле чугаалаңар, силерде японнар-биле ылап тулчур күзелиңер бар бе? Бир эвес ындыг күзелиңер чок болза, ол дугайын коммунист ёзу-биле чугаалаңар, а бир эвес күзелиңер бар болза, ол черже [illegible] аъттаныптар болзуңарза эки деп бодаар кижи-дир мен».

В. К. Блюхер Хасан холге чеде берген болгаш совет шериглериниң хөделишкиннериниң дорт удуртуп турган. Япон шериглериниң чылча шаптырганы Кызыл тугтуг Тускай Ыраккы Чөөн чүк армиязының командылакчызын камгалап шыдаваан.

Удатпаанда Блюхерни Москваже кыйгырты берген болгаш Кол Шериг Чөвүлели ону албан-дужаалындан үндүрген. А ноябрь 9-та Совет Эвилелиниң Маршалы В. К. Блюхер өлген. Хасан холге совет шериглериниң хөделишкиннериниң талазы-биле немелде тайылбыр херек апарды деп чылдак-биле ону Москваже кыйгырты бергеш тудуп хоругдаан турган. Байысаалга үезинде ИХУК-туң (НКВД) удуртукчуларының бирээзи ооң гимнастёркаазындан орденнерин со тыртып алгаш, ооң арнынче шанчарын оралдашкан. Ынчалзажок Блюхер ону мурнапкан. Олче шуражы берген истекчилер маршалды өлүрүп каан.

Чамдык херечилерниң бадыткап турары-биле алырга, ук байысаалга мурнунда В. К. Блюхерни олар көрген, аажок эттеткен болгаш караның бирээзин дежип каан болган.

А. КОЛЕСНИК.
Төөгү эртемнериниң кандидады.

ДЕЛЕГЕЙ МЕДЭЭЛЕРИ

СОФИЯ. Болгарияның найысылалында чуртта туруп турар улуг партияларның төлээлекчилериниң аразында чугаалажыышкыннар эгелээн. Ында Болгарияның Коммунистиг партиязының, Болгарияның Чер ажылының улусчу эвилелиниң, Болгарияның Демократчы күштериниң эвилелиниң удуртукчулары болгаш парламентиниң кежигүн эвес депутаттары киржип турар. Ужуражылганың киржикчилери болгар ниитилелдиң политиктиг тургузуу кандыг болурул деп чаңгыс айтырыгның талазы-биле дискуссия кылып турар.

ВАРШАВА. Польшаның Каттышкан Ажылчын партиязынче сөөлгү үеде соңгаал чок халдаашкыннарны [illegible] турарының дугайында медеглелди ПКАП ТК-ның Политбюрозу кылган. Чижээ, партияның бажыңгалгадын үптээр болгаш хунаал алыр чоруктар үргүлчү боор турар.

(СЭТА).

Январь 26—Индия Республиканың хүнү

КОМПЬЮТЕР БОЛГАШ ПАРАНДЖА

Амгы үениң Индиязы кандыгыл? «Маннесман» фирманың бүдүргени лифт деп бедик бажыңнарга ажыглаар херексел-биле «Кришна оберов» бедик аалчылар бажыңның кырында каъдындан баткаш, такси-биле Хайдарабадтың төөгүлүг товунге чедип келген мен. Алдын, мөңгүн, пластмасса, шил каасталга чүүлдерин, суг эртинелерин садыглаан бичии магазиннер ында эмгежок хөй. Хайдарабад — каасталга барааннарын садыглаар Индияның найысылалы. Электроника чүүлдери: магнитофоннар, видеомагнитофоннар, өңнүг телевизорлар, компьютерлер (латин состен үлегерлээн англи сөс—санап, түңнеп түр мен дээн утказы, электроннуг саналга машиназын эртем-техниктиг литературада компьютер деп адап турар) ол хоорайда магазиннерде эндерик хөй. Магазиннер эжиинде ядыы-түреңги, бертик-межел, кырган кижилер база эмгежок болду. Херээжен кижилер кара өңнүг пөс-биле бажындан эгелээш, бүдүнгү чедир дуглап алган чоруур. Херээжен кижилер арнын өске улуска көргүспези — мусульман шажынның [illegible] хоойлузу. Ол кара пөстү паранджа дээр. Паранджа — даштыкы хеп дээн араб сөс.

Бажыңнар кырында «Индиан Эйрлайнз» деп чарлал бар. Бодунуң «Боинг» деп америк бүдүрүлгениң самолёттарынга олурган пассажирлерни тергиин эки хандырарын, чемгерерин ук чарлалда аазап турар. Бедикче өрү өскээн кудумчуга чыл бүрүде кижи ханы долу чыдарын такси чолаачызы меңээ чугаалаан. Ислам шажынның шиит чүдүлгелиг мусульманнар ында чурттап турар. Чүс-чүс чыл бурунгаар турганы ышкаш, махаррам деп ай үнүп келирге, кижилер аңаа чыглып, боттарының эът-кежин каржызы-биле чүдүлге ёзугаар чара кескеш, ханын кудумчуга төп турар...

Амгы Индияны чаныдан көөрге, ындыг-дыр. Харын-даа XXI чүс чылдың безин чүүлдери-биле кожа ортаакы чүс чылдың [illegible] чанчылдары, амыдыралдың артынчылары кожа туруп турар. Хөй хүлээлгелерни күүседир спутниктерни (Черниң кылымал эдеринчилерин) Индия бүдүрүп турар. Барыын чүк чурттарының тускай эртемниглериниң бодалын ёзугаар алырга, Индияның бүдүрген ол спутниктери шынар талазы-биле делегейде деңнелге чок дээн тергиин эки болуп турар. Бүгү чурттакчы чоннуң үштүң ийи кезии бижик билбес, чүс-чүс миллион кижилер ядыы-түреңги ол чурт техника талазы-биле тергиин дээн спутниктерни компьютерлерни болгаш өске-даа нарын чүүлдерни бүдүрүп турар-дыр. Биргээр чугаалаарга, компьютер биле паранджа кожа чоруп турар.

Амгы үениң электроника үлетпүрү, компьютерлер Индияга чогум кайы хире чугула болуп турарыл ынчаш? Бо айтырыгның харыызын алырын Индияда хөй миллион кижилер шагда-ла манап келген. Тускай эртемниглерниң харыызы: ол чүүлдер Индияга эргежок чугула.

[illegible] харыызынга [illegible] бодалдар база бар. «Телеграф» солун чоокта чаа мындыг айтырыгны салган: «Кажан чурттуң чонунуң хөй кезии бижик билбес, түреңги байдалда турда, улуг өртектиг техниканы садып алырынга болгаш бүдүрериңге кедергей хөй акша-хөреңгилерни чарыгдаар херээ чүл?»

Индияның амгы чаа чазаа мындыг нарын айтырыгны шиитпирлээр ужурга таварышкан: улуг өртектиг электроника үлетпүрүн хөгжүдеринге кедергей хөй акша-хөреңгилерин чарыгдаарын моон соңгаар-даа уламчылаар бе, азы ук чарыгдалдарны эвээжеткеш, камнаттынган хөреңгилерни хөй миллион ядыыларның амыдырал деңнелин бедидеринче, бижик билбес чорукту узуткаарынче угландырар бе?

«Модернизация» — чаартылга улус массаларының амыдырал деңнелинге багай салдарлыг болза, ону Индияның чону хүлээп албас дээрзи чигзиниишкин чок. Бүгү-ниити парламент соңгулдалары Индияга болгандан бээр элээн каш неделя эртти. Эрге-чагыргага турган Индий национал конгресс (И) партиязы ол соңгулдаларның үезинде аштырыышкынга таварышкан болгай. Электроника үлетпүрүн хөгжүдеринче эң-не хөй акша-хөреңгилерни чарыгдап угландырар дугайында эрги чазактың политиказы — ук аштырыышкынның кол чылдагааннарының бирээзи болган деп, амгы үеде хөй хайгааракчылар санап турар. Чуртта ажыл чок чоруктуң өскени, өртектерниң аартааны, шиитпирлеттинмээн социал хөй айтырыгларның мөөңнелгени — бо бүгү аар чүъктүг конгресс кораблин углавайн барган.

Амгы Индияның мурнунда тургустунган айтырыглар-ла хөй. Ооң-биле чергелештир хөй миллион индий улус Республиканың хүнүн январь 26-да демдеглеп турар.

Александр ВИНОГРАДОВ.
СЭТА-ның корр.

Великобританияның Коммунистиг партиязының төөгүзүнде бир-ле дугаарында херээжен кижи ооң Чиңгине секретарынга соңгуткан. Великобританияның Компартиязының соңгулдаларының түңнелинде 33 харлыг Нина Темпл соңгуткан (чурукта). Ол ооң мурнунда партияның парлалга-биле харылзаа тудар төлээлекчизи болуп турган.

Великобританияның Компартиязын 14 чыл дургузунда удуртуп келген 62 харлыг Гордон Макленнанны ол солаан.
АП—СЭТА-ның телефотозу.

ИДИШТЕ ДАРЫ ТӨНМЭЭН ЫШКАШ...

(«Ханныг истер» деп шии дугайында бодалдар)

Тываның эртеги үезинче, эрте-бурунгу төөгүзүнче ылым-чылым бакылап эгелээн чогаалчыларывыс: шии авторлары, шүлүкчүлер тыптып эгелээни — эде тургустунуушкунунуң ачызы, ооң салдары-дыр. Мооң мурнунда чылдарда болза, Чылгычы Ондарның «Ханныг истер», Иван Кенбурнуң «Элчиген-Кулак хаан» деп шиилери чырык черже, сценаже үнмейн барып болур турган.

Ч. Ондарның «Ханныг истер» деп трагиктиг притча-шиизиниң дөрт, беш янзы хевирлиг бижиттингенин көрүкчүлерниң хөй кезии билбези чөп. 1984-85 чылдарда ооң баштайгы хевирин Тываның ДЛТЭШИИ-ниң эртемденнери — М. Маннай-оол, В. Очур, З. Самдан, З. Кыргыс болгаш өскелер-даа рецензиялап, үнелиг арга-сүмезин бергеннер.

«Чингис-Хаанның ханныг истери» деп ол шиини мен база ынчаан номчуп, бар-ла шаам-биле авторну деткиип, ооң мурнунга таваржыр шаптараазыннарга уидараан, дужуп бербезин сүмелеп турган мен. Чүге дээрге «Чингис-Хаан», «Батый» дээш оон-даа өске сураглыг номнарның автору В. Ян ол төөгү романнарын чырыкче үндүрер дээш 20-25 чыл иштинде кандыг хилинчекти көрбээн дээр. Төөгү талазы-биле эртемденнер В. Янга улуг удурактарны чедирип, эң-не солун черлерин кызырып, хоруп, кыжырып, коргудуп пат болганнар. Делегейниң ийиги улуг дайыны Польшага эгелеп турда, сураглыг эртемден академик Минц В. Янның номнарын четтирип үезинде деткип, ооң салым-чолун шиитпирлээн.

В. Ян бодунуң кол маадыры Чингис-Хаанга хол-чок ынак чораан. Ооң овур-хевирин удуп чыда дүжүнге көрүп оттуп келгеш, ооң дүрзүзүн чуруй шаап алганын «В. Ян — патриот чогаалчы» деп ооң оглу М. Г. Янчевецкийниң бижээн номундан билип ап болур бис.

Ч. Ондарның ол чогаалы үстүкү органнарга «номчуттунуп», хынаттырганының соонда «Ханныг истер» деп шии болган. Чингис-Хаанның дайчу намдарынга хамаарышпас, а Дерзии-Хаан, ооң оглу Шолук-Хаанның аг-шерииниң халдаашкынынга удур тыва аймактарның тура-халышкынының үезинде урянхайларның баштыңчызы Тайжының дуңмазы Хуванның саттыышкыны үүлгедииниң дугайында төөгү турар. Ынчангаш трагиктиг притча азы төөгүнү ойзу көргүскен, кыска сургаалда утказыг шии. Төөгү шинчилээн эртемденнерни бир эвес, а уран-чечен арга-биле төөгүнүң апарганчыг [illegible] даянып алган чогаал бижиири — берге, нарын. Эртемденнер боттары аразында маргыжып, ол үениң дугайында архив медээ кыдат шыгжамырында дижип, төөгүнүң арыннарын хажыдып, эде бижип-даа тургулаар. «Урянхай» деп состен, В. Чивилихин чогаалчының сактыышкыннарының соонда сестир, коргар апаргызын билдинмес «Сокровенное сказание» деп моол улустуң ыдыктыг төөгүзүнде Чингис-Хаан арагалааныңының хераазының дугайында курултай эрттирип турда, урянх аймактарның баштыңчызының чугаазы сараалыг болган. Ону мегe дээр бис бе? Эртемден Н. А. Сердобовтуң «Тыва нациянын тургустунуп келгениниң төөгүзүнде» 119-ку арындан номчуур болзувусса: «... урянхайлар» деп сөс — Үстүү Енисейниң аймактарынга өскээртен шолалай аарак тывысмаан нийти ат...» — деп бижээн.

Оон ыңай бо шииниң үнеринге чүгле эртемденнер эвес, а театрның коллективи ооң ушкуй көжегезинич кестүп кээринге база дузалашкан. Баштайгы удаада ийи көжегелиг турган. Режиссёрлар — Тыва АССР-ниң алдарлыг артизи М. Логачев, А. Серен олар шииниң материалынга хей-аът кирип, чүген-чуларының узун дынын дыңзытпайн, улам сула салыпканнар...

«Ханныг истер» деп шииниң тыптып келгени узун төөгүлүг. Бүгү-эвилел чергелиг семинарларга шыырак дээн драматургтарның, театроведтерниң бедик үнелелдерин моода кирип турбайн, сцена кырынга ооң боттанганының дугайында бодумнуң бодалдарымны номчукчулар-биле үлежикседим.

Гуманисчи, кижизиг чорук, дайын болгаш эрге-чагырга, улус-чоннуң эрге-ажыын бодавас, дошкун болгаш кээргел чок кижилер темазы улуг Шекспирден эгелээш, бо хүннерге чедир чогаалчыларны хөлзедип келген. Шекспирниң «Король Лир», «Генриг IV» дээш оон-даа өске трагедиялары төөгүнүң улуг болуушкуннарынга бодаарга, бичии чаңгы эрткен-дир деп сураглыг критиктерниң бирээзи бижээн. «Бичии чаңгы» тыва сценага база онзагай байдалга эрткен. Ооң сөөлгү көргүзүү ханы утказыг. Дайын-чааның хоозуралы, аймактар аразында көрүшпес, найырал чок чоруктуң түңнелинде чүгле кошкун арат кижилер түреп бергедеп артар. Оларга өске черден алдын-мөңгүн даа херек чок. Чүгле тайбың чуртталга, аал-оран, ажы-төл херек.

А бирги көжеге... келзэде ачылыг ынакшылдан эгелээр. Хува [illegible] аныяк оол кожазында аалдың урууи душтук кылдыр оорлап эккээрге:

Ирей: Бо шагның аныяк-өскени кеңгус чаңнал сагывастаан. Ынчап болур бе?

Шуваганчы: Аравыста алгыш-чырыш үнс бербес кылдыр душтук кысты дедир чедирип бер, Хува.

Хува: Бодундан айтырып көрүңер.

(сцена ортузунче кысты уштуруп кээр). Шыныын сөглеп бер, эжикейниң камгалап көр.

Душтук-кыс: Бис ийи тынывыс кожуп, төре херээн уламчылаар күзелдиг бис. Мээң ада-ием бистиң өгленириивиске удурланмас. Хуваага ынак мен...

Тыва Ромео биле Джульетта мал-маган кадарып чораш таныжып, тынчып алза-даа, оларның чогум салымы, шынап-ла, коргунчуг. Ол салымның эгезин душтук кыстың акызы Бурундай чарлап кирип кээр:

«—... Төрээн оран чуртувусче Дерзии-Хаанның аг-шерии халдап келген. Ооң улуг оглу Шолук-Хаан баштады чоруп орлар, алаа үткүп чаа-чалганче чоруп олур бис... Бүгү-ле эр кижи-диктиг, хылыш ууптар кижи бүрүзүн чыып алдывыс. Аъттаныңар, кудалар!...»

Хува биле душтук кыстың рольдарын артистер Орлан Дамба-Хуурак биле Зоя Ганыр-оол олар шииниң төнчүзүнге чедир көрүкчүлерниң кичээнгейин хаара туду, актер кижиниң чаа-чаа арга-мергежилин ажыглап турганы, көргүскени аныяк артистерниң чедиишкини-дир.

Уринхайлар баштыңчызы Тайжының белен эвес овур-хевирин Тыва АССР-ниң алдарлыг артизи Александр Салчак долузу-биле [illegible] шыдаваанын демдеглээр апаар. Күүседикчиге чүү чүве шаптык кадып турарын билдинмес — та аныы эрттир кылагар хөп, та шииниң сөөлүнде монологтарының аваазы. Ак Соланды деп кыстың (үргүлдеде Тыва АССР-ниң алдарлыг артизи Н. Наксыл) чечеде-дии бе, дулгазыны бе?

Кончут эрлер чаалыга хеп-хенертен Урянхай чуртун камгалаар аймак баштаар сорулгалыг кыстың чаңынга Тайжы маадырга элээн берге болур уштуглуг... «Кадайларының кадар ажылы чүгле оруу-[illegible] эдери. [illegible] бээр чүве, а сен аймак баштаайн деп де» — чыылган эрлерниң бирээзи ол үениң үзелиин илередип чугаалап турар. Ынчангаш Солангының дерии, чараш овур-хевири бо шиинде тускайланып, бүдүн шииниң ансамбылынче кирип шыдавайн турар. (Тыва [illegible] Жанна д. Арк дугайында аңгы шии-даа бижиттине бээр чыгы де).

Багыр биле Бурундайның рольдарында аныяк артистер Альберт Хомушку, Эзир-оол Монгуш олар көрүштүг, сүрлүг, бүзүреңчиг. Оон-даа шыырак, улуг хемчээлдиг овур-хевирлерни олар моон соңгаар ойнап болур аргазы бар.

Хаан кижини күчүлүг кылдыр көргүзерде долганыдыр турар күүседикчилерден, байдалдап улуг хамааржыр деп режиссура дүрүмүн бо удаада дыка чедимчелиг ажыглаан. Шолук-Хаанның (артист Ширин-оол), Дерзии-Хаанның (Тыва АССР-ниң алдарлыг артизи Л. Солун-оол) ораалдары-даа, аг-шерии-даа сүртенчиг. Оларның авыяас, кажар, кара сагыштыг сеткили урап-чечен, мергежилдиг чоруктуң түңнелинде тода илереттинип турар.

Биче аймактарның аразынче сөөк октап, оларның найырал чок, сөөк-язы ылгажып чоруун уран арга-биле өөскүдүп турганы, тергиидеп чоруур «Шолук хаанныг» бо хүннерде база тааржып турарын билирле болгай бис. Шолук-Хаан-биле [illegible], серемчиди кошкай бээрге, селемени оларже углаптар, кыра шаап каавтар деп Бурундай сүме кадарга, «Дириг кижи дээрге-ле, [illegible] кижи эвес-ле болгай. Күштүг кижи чаагай сеткилдиг болур херек» — деп, Тайжы маадыр топтуг харыызын берип турар. Чер чуртун камгалаар дээш тыва аймактарның баштыңчылары кандыг-даа политиктиг аргаларны ажыглап келгенин моон билип ап болур.

Тывалар ол үеде каас-коя хеп кедип чорбаан дээр хевирлиг (таптаашкын үезиниң тевии-биле) бодалдар бисте тергиидеп турар. Сураглыг эртемденнер А. Грач, С. Вайнштейн, Л. Потапов болгаш өскелер-даа чүгле ошку кеш чүвактан эвес, а кыдат торгу хепти, дамаск ужуг селемелерин тывалар ажыглап, кадагалап чорааның төөгүп бижээннер. Театрның хеп талазы-биле көргүскен шаа-ла ол хевирлиг.

Хөгжүм, дааш-шимээн каастамазы онзагай черни ээлеп турар. Уран чүүл эртемнериниң кандидады З. К. Кыргыс бо талазы-биле улуг дузаны чедирип, чоннуң алдын булаа, эртинези — фольклор байлаашкын канчаар ажыглаарын херек кырында көргүскен. Бо бүгүнү көрүп ора, бистиң тыва театрывыстың дарызының идиш-савазы ам-даа төнмээн, туралаар болза, оон-даа артык улуг, нарын шиилерни тургузуп, бараалгадып болур улус-тур деп бүзүредим.

Сергей БАЙР.

КЫЗЫЛ-ХҮРЕҢ БАЖЫНДА

Тожу районнуң Ий суурда ийи каът чаа школа бар. Ону дыттан кылган. Кайгамчык чараш кызыл-хүрең бажың суурнуң ортузун аян кииришкен көстүп турар. Ол школаны төп одалга системазындан одаар. Тожуда бургураш кара хөмүр бар эвес, хамык-ла бажыңнарны балгатты ыяш-биле одаар. Ак-көк ыштар дээрже шейлүп үнүп тургулаар. Ол школада база ындыг.

Тожунуң «Май 1» совхозунуң төвүнде ырак сыыннарда хемнерде ивижилерниң уруглары база өөренип турар. Оларның кичээлдээр класстары делгем болгаш улуг-улуг соңгалар-лыг, чырык. Чараштыр кылган школаның бир ужунда оюннар ойнаар, маргылдаалар эрттирер улуг залга оолдарның хостуг хүрешке маргылдаазы болуп турду. Школачы бичии уруглар хол бөмбүүнге ойнап, оюннарга кылган частырыгларын база чамдык чединместиктерин башкылары-биле чугаалажып турдулар. Белек сыннар харап алган, чоргаар көстүп тургулаар ол калбак ногаан аргалар чанында школада өөредилге, ажылгыш, уран чогаадылгалар хайнып кыйныг.

ЧУРУКТАРДА: Тожунуң Ий ортумак школазының өөреникчилери хостуг хүреш маргылдаазында; бичии хол бөмбүктүлер башкызы-биле.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотолары.

САМОГОННУҢ ХОРАЗЫ

Тайылбырлыг словарьда самогонну тараа, картофель болгаш өске-даа чүүлдерден кылган спирттиг эзиртир суксун дээн. Ол өске-даа чүүлдерге чигир хамааржыр. Сөөлгү 2 чылда дыка хөй чигир дорт ажыглалче кирбейн барган. Ол чигир чоннуң чурттаалгазын чигирзиг кылып туржук, харын-даа хөй ажыгны немештирип турар. Самогон — кылымал эзиртир суксуннуң орус дылда ады-дыр, оон-биле төрелдешкек өске-даа улустарның кылымал суксуннары бар, оларга чача, тутовка, арака болгаш өске-даа чүүлдер хамааржыр. Ол-ла алкоголь холумактыг суксуннар «суррогаттарга», эрзац-алкогольдарга хамааржыр. Азы медицина талазы-биле алырга тускай бүдүрүлгеде кылып турар эзиртир суксуннар орнунга, чамдык улустарның эзиртир сорулга-биле ажыглап турар суксуннары-дыр.

Кылымал күштүг дээн эзиртир суксуннарда этилдиг спирттен аңгыда, өске-даа спирттер кирип турар. олар этилдиг спирттен-даа хоралыг, а чамдыкта оон-даа күштүг болзун дээш махорканы, чугайны холуп ап турарлар. База бир дүвүреңчиг чүве чүл дээрге чамдыктар самогон кылырда чигир свеклазын ажыглап турар. ол чигир свёклазын интенсивтиг технология-биле өстүрген болгаш чемишдилгеге ажыглаан янзы-бүрү хоран химикаттар ол суксун-биле кады организмче кирип болур.

1987 чылдың дөрт айларында мурнунда чылдың ол-ла үези-биле деңнээрге, чуртта алкогольдуг суррогаттардан массалыг хораннаныышкыннар 2 ажыг катап өскен. Чоокта чедир-ле самогонну медээниң чурттакчылары хайындырып турган болза, ам ол чинжеңнээшкин-биле сырый харылзаалыг болуп, ону хоорайның чурттакчылары база кылып эгелээн. Ынчангаш ам самогон кончуг дүрген хайындыртынып турар апарган. Ол дүрген кылган самогоннуң хораннык шынары бедик болуп турар.

ССРЭ-ниң Иштики херектер министерствозунуң 1988 чылда берген медээзи-биле самогон хайындырып турарларның 50 хуузу хоорайда база кожаларда ажылдаар албан-хаакчылар болуп турар. чүгле 15 хуузу — колхозчулар. Сөөлгү үеде бо херекке херээжен чоннуң киржилгези 61 хуу чедир ковудеп турар. Оон-биле кады херээжен улустуң бажыңга кылган араганы ажыглаары база ковудээн.

Эң-не кол чүве самогондан тывылган аарыглар анаа водка-арага кылыгларындан тывылган аарыгларга бодаарга, эмнеттинери берге болур. Этилдиг спирттен аңгыда, мында бүдүн «букет» чыып каан өске хоранныг спирттер база ол спирттерниң ажынды продуктулары болгаш сивухалыг масло бар.

Сивухалыг масло бодунуң хораныг шынары-биле этилдиг спиртти 19 катап ажып турар. оон-даа хоранныг фурфурол 83 катап ажып турар. Эң-не арыг кылдыр бажыңга кылган эзиртир суксуннар безин бо хоралыг чүүлдерден арыглаттынмаан болуп турар. Шинчилекчи эртемден Л. И. Городинская бо айтырыг-биле тускай ажылдап турган. Эң-не арыг дээн самогонда хоранныг чүүлдер водканың арыг алкоголунга деңнээрге, 1.5 катап улуг болган. Бажыңга кылган ындыг чүүлдер янзы-бүрү органнарның клеткаларында солчулга чорудулгазынга кирижип, дедир эгиттинери берге, нарын өскерилгелерни кылыр. Самогондан хораннангаш өлген кижилерниң мээзинде, баарында, хаанында болгаш суук албанында аңгы-аңгы хууларлыг амилдиг, пропилдиг, бутилдиг спирттер болгаш метанол бар болган. Мындыг таварылгада баарның болгаш мээниң структурлуг тургузуглары өскерлип хан-дамырга эргилде үрелир. Дириг амытаннарга сивухалыг масло-биле кылган дуржулгалар чүрек, бүүрек, баарга болган нарын өскерилгелерден доразы өлүрүн бадыткап турар. Самогоннуң азарганчыг хемчээлинден безин углеводтар [illegible] үрелип турар. Оон түңнелинде баарга, чүректиң шыңганнарынга гликоген эвээжээр (гликоген — энергия бээр продукт). Ол ам бүгү чүве чүгле чүрек, баар [illegible] улуска эвес, ыланган чигир аарыг улуска кончуг айыылдыг. Сөөлгү чылдарның шинчилелдери-биле алырга, самогоннуң хоралыг кезектери, ылангыя нитрозаминнер, рак тывылдырарындан аңгыда, чигир диабединиң тыптырынга база киржип турар. Бажыңга кылган араганың хоранныг кезектери эң-не кол аминокислоталар РНК, ДНК дээн ышкаш белоктуг молекулаларның тургузугларын үреп турар.

...Дыка хөй ада-иелер араганың, ылангыя кылымал араганың, организмге, үре салгалга, иштелиринге, келир үеде салгалдың кадыынга хоразын билбес болуп турар. 900 херээжен улусту айтырырга, 90 хуузу араганың хоразын шуут-ла билбес болган. А арага чүгле иезиниң иштинде уругга хоралыг салдарны эвес, ада-иениң үре-салгал тывылдырар клеткаларының генетиктиг тургузуун база үреп турар. Оон түңнелинде иштелиишкинниң барык-ла чартык кезии — боттанган төл баштайгы хонук болгаш неделязында-ла өлүп турар. Ажы-төлдүг болурунга база келир үеде салгалдың кадыынга салдарны чүгле күштүг спирт арагалар чедирип турар эвес, а спирттерниң ажынды продуктуларындан үнген брага — бажың пивозу база чедирип турар.

Немец эртемден Н. Лейбзон 1-ден 5 хар чедир 300 уругларның салым-хуузун өөренип турган. Ол уругларның иелери уругларын эмзирип тургаш, тус черниң чаңчыл болган бажыңга кылыр бавар пивозун ижип турганнар. Ол уругларның 87 хуузунуң интеллектуалдыг сайзыралы чыдып каап турар болган. 67 хуузу бир-ле кижи-шөйүндү аарыгларындан аарып турар болган. Оон ыңай 1 харга чедир өлүп хорааы ортумак деңнелден 10 катап хөй болган. А аваларның 59 хуузу хирург Ю. Розентельдиң ажылдарында көргүскени берге эмнеттинер маститтерлиг болган (мастит — эмиг бестериниң ыжып дегдирези).

3 айлыг уругнуң аваазы эмзирер [illegible] байырлалынга 2 [illegible] самогон ижиптер 30 минута болгаш чаш урууи эмзиреге, каш шак эртерде [illegible] «эмиг» сүт-биле хораннангаш, коргунчуг тыр тынышкындан өлген.

Самогон хенертен эзиртип эгелээр. Ынчан организмге хан эргилдези оожумнап, чүректиң шыңганнары кошкай бээр, өкпениң ажылы кошкап эгелээр — өкпе ыжып-даа болур. Организм ол өскерилгелерни ажып эртер дээш удурланып эгелээр. Тыныш дүргедеп, ханның формалыг элементилери ковудеп (хан хоюп), баш мээзиниң картының биоэлектрилиг ажылдаар шинээ кудулаар. Бир эвес организмниң удурланыр аргалары кошкаан болза, кома эгелээр — эът-кеш агарып, угаан-медерел чиде бээр, карак чырыкка харыы бербес апаар. Бир эвес өйүнде дуза чедирбес болза, кижи амы-тынындан-даа чарлып болур.

Водка орнунга самогон ижер улустуң нерв-психика үрелиишкини хөй болуп турар. Ол психозтар аар болгаш эң-не бергези-биле эмнеттинип турар. Деградация самогон ижер улуска [illegible] эгелээр. (деградация — мээниң анализтээр шинээзи кудулаар, бодунга критиктиг хамаарылгазы чиде бээри). Этилдиг спиртке удур ферментилиг системалар кижиниң организминде бар болуп турар. Самогон ол удурланыр системаларны ажып кошкадып турар. Ынчангаш самогоннуң организмге [illegible] не хоралыы ында.

Борта арагага хораннангаш кижиге баштайгы дуза чедирериниң чугаалаары артык эвес. Соок үеде [illegible] киирген, грелкалар-биле чылдыр, улуг-хырныы чугдурар (эмнелге ажылдакчыларын чалап алганы).

Самогон ижер улустуң ажы-төлү [illegible] угаан-медерел-даа [illegible] биле четпес болуп турарын чүгле эмчилер эскерип турар эвес-ле болгай. Арагалаашкынга удур аныяк хөй үени [illegible] туруштуг. [illegible] болуруп [illegible] турар, ажыл-биле чогаадыгга [illegible] Чаа чылдың [illegible] суглар-биле үткүп турар [illegible]. Тывада [illegible] бистиң Сүт-Хөл районга [illegible] брага [illegible].

Карбы ХОВАЛЫГ,
Сүт-Хөлде эпидемиолог эмчи.
«Наука и жизнь» журналдан үлегерлээн.

ЭМЧИНИҢ СҮМЕЗИ

«СЫЛДЫСЧЫГАШ» БОЛГАШ «СОЮЗПЕЧАТЬ»

Бо чылдың февраль бирден үнүп эгелээр «Сылдысчыгаш» солунну көрүксеп, номчуксал турар уруглар болгаш ада-иелер хөй. Оларның чамдыызы ол солунну ам-даа чагыдып четтикпээн. Ындыг номчукчулар бо хүннерде «Союзпечать»-биле харылзажып, уруглар солунун чагыттырып алыры чугула.

«Сылдысчыгаштың» бирги дугаары эң-не чараш, оңгүр болгаш солун болур. Анаа ук солуннуң төөгүзүнден материалдар база кирер. Ындыг солуннарны ыыгнап кадагалап алыры күзенчиг. А чагылгазын саадаткан номчукчулар төөгүлүг бирги номерден озалдап магатчок. Ынчангаш уруг-дарыг, ада-иелер, чагылгалыг болуруңче далажыңар.

Чогум чагылга чыл дургузунда уламчылаар, ынчалза-даа бо айның чагылгазы болгаш ооң саны «Сылдысчыгаштың» тиражын доктаадырынга кончуг чугула. Ынчангаш «Союзпечатьтың» бүгү органнарының ажылдакчылары боттарының девискээринде каш «Сылдысчыгаш» чагыттынганын январь 30-ның эртенинде 3-09-10 телефонче дамчыдарын дилеливис. Чаа солунну каштыр парлаарын ынчан билдинер, ынчангаш бо херекке харысалгалыг болуру албан.

Чооду КАРА-КУСКЕ,
«Сылдысчыгаш» солуннуң харысалгалыг секретары.

ТВ

ЯНВАРЬ 26

БИРГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 Мультфильмнер. 9.05 «Узуну 150 чыл дурттуг орук». 10.15 «Чыл үелери». Январь. 11.15 «...16 харга чедир болгаш оон улуг назы». 12.00 Барымдаалыг фильм. 12.30 «Үе». 13.00 — 13.50 Концерт. 15.15 Австралияның национал байырлал хүнүнге. 16.15 «Уругларга аңчыгаштар дугайында». 16.45 «Ак иви». «Амгинские березки» ансамбльдиң күүселдезинде якут тоол. 17.10 Индияның национал байырлалынга. «Адышта лотос». Киноопрограмма. 18.10 Поэзия. Л. Лавлинский. 18.25 Коллаж. 18.30 «Үе». 19.00 Озал-ондак чок шимчээшкин. 19.30 Улуг кижилерге мультфильм. 19.35 «Руфь». Уран-чечен фильм. 21.00 «Үе». 21.30 «Көрүүшкүн». 23.00 «Ол болган... болган...». 23.20 «Кудуча шаа». Телефильм. 23.40 — 00.40 «Валерий Леонтьев Индияда». Фильм-концерттиң баштайгы көргүзүү.

ИЙИГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 «Бүгүдени биликсеп тур мен». 8.35; 9.35 Музыка. 7 класс. М. И. Глинка. «Вальс-фантазия». 9.05 Англи дыл. 10.05 Англи дыл. 10.35; 11.35 Бисти долгандыр турар хүрээлел. 1 класс. Москва — ССРЭ-ниң найысылалы. 10.55 Эртем-тайылбырлыг фильм. 11.05 Өг-бүле академиязы. 11.55 «Иллюзион». «Коленьодан чүве сагынмас кижи». Уран-чечен фильм. 13.35 Барымдаалыг фильмнер. 14.15 — 15.20 «Хлеб — чүве ады». Уран-чечен фильм. 4-кү сериязы. 17.00 Мультфильмнер. 17.30 Ленинград телестудиязының программазы.

КЫЗЫЛДАН

18.30 Медээлер. 18.35 Уругларга фильм. 18.55 Медээлер. 19.00 «Тыва телевидение чалап тур». Кызыл хоорай студентилериниң социал нарын айтырыглары.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удунар чаштар!». 20.15 Культура кризизи — канчап оон үнерил? 21.45 — 00.50 «Дываажаң оранында кыш».

ҮШКҮ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

18.30 «Үе». 19.00 «Арена». 20.00 — 20.15 «Тамчыктың удунар чаштар!».

КИНО

ЯНВАРЬ 26-ДА

«НАЙЫРАЛ»: «Леди Макбет Мценского уезда» (16 хар четпээннер кирбес) 9.20, 15.20, 17.20, 19.20 (узаткан), «Полет навигатора» (АКШ) 11.20, 13.20. Видеозал: «Зита и Гита» (2 сериялыг) 10.00, 13.00, 16.00, 19.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Мальчик с пальчик» 9.30. «Полет навигатора» 11.10, 13.00. «Однажды в Америке» 15.00, 19.00 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Один момент» (Индия 2 сериялыг) 13.30, 16.10, 18.40 шактарда.

«ЕНИСЕЙ»: «Ночевала тучка золотая» 18.00, 20.00 шактарда.

АГААР

Республиканың шыкар [illegible] Бичии хар чаар. Соңгу-барыын [illegible] хаттың дүргени секундада 3-8 метр. Дүне агаарның температуразы 28-33, чамдык черлерде 40 [illegible] чедир соор. Хүндүс 21-26, чамдык черлерде 13-18 [illegible].

Кызылга [illegible] Чайгаар. Агаарның температуразы дүне 21-23, хүндүс 23-25 [illegible] болур.

Соңгукчуларның кичээнгейинге

СЭКП обкомунуң Политиктиг чырыдышкын бажыңында соңгукчулар клувунга 1990 чылдың январь 27-де, субботада 10 шакта Тыва АССР-ниң кадык камгалал министриниң оралакчылары А. С. Тулин, Ю. П. Бахаев, М. А. Эренчинова, улус депутаттарының Кызыл хоорай Совединиң кадык камгалал комиссиязының эргелекчизи М. К. Наксыл олар-биле ужуражылга болур. Анаа келириң күзээннерни шуптузун чалап тур.

Дараазында телефоннарже долгаар: 3-43-28, 3-43-31.

* * *

РСФСР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле Кызыл № 129 национал-девискээр соңгулда округунуң округ соңгулда комиссиязы 1990 чылдың январь 27-де 10 шакта СЭКП хоорkомунуң хуралдаар залынга РСФСР-ниң улус депутадынга дараазында кандидаттар-биле соңгукчуларның ужуражылгазы болурун дыңнадып тур:

Котельников Валерий Ильич.

Осмоловский Леонид Зямович.

Пиче-оол Алтай Николаевич.

Слободчиков Юрий Петрович.

* * *

Тыва АССР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле Советская № 22 соңгулда округунуң депутаттың кандидаттары Кан-оол Владимир Иванович, Ооржак Алексей Кара-оолович, Тиимей Дозур-оол Лайзапович олар-биле соңгукчуларның ужуражылгазы 1990 чылдың январь 27-де 14 шакта автоорук техникумунга болурун соңгукчуларга дыңнадып тур.

667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Индекс 54241

Редактор Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: редактор — 3-43-34; оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; приемная — 3-34-26; харысалгалыг секретарь — 3-34-92; оралакчылары — 3-45-33. Килдистер: ако тиележ ажылдарыл — 3-36-82, 3-36-25; идеология — 3-34-57; совет тургузуу — 3-34-98, 3-41-23; үлетпүр — 3-34-49, 3-36-73; ройлертүр — 3-41-16; культура — 3-39-15; информация — 3-37-11; чагаа килдизи — 3-39-03, 3-34-39; очулга — 3-34-93; корректорлар — 3-37-11; үндүрүкчүлер — 2-27-41; солун келбейн барганда — 2-32-75; бухгалтерия — 3-43-41.

Чылда 300 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга арыны.

Тиражы 28000 экз. Чагыг № 369.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчулар белдири № 1.

ТС — 00032

Тувинский республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-нин Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

№ 23 (14223) ◆ 1990 чыл, январь 27, суббота ◆ 1925 чылда үндезилеттинген ◆ Өртээ 3 көп.

БӨГҮНГҮ НОМЕРДЕ:

- Даамай хөөннер чүге челиргенил?
- Депутатка кандидат биле интервью.
- Немец уауртукчунуң салым-хуузунуң дугайында.
- «Аяк шайны аартап ора...» Ээлчеглиг үндүрүлге.

СЭКП ТК-ның Россия Бюрозунуң, РСФСР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң

Совет Россияның улустарынга

КЫЙГЫРЫЫ

Эштер! Россияның салым-чолун, бистиң хөй национал-дыг бүгү Ада-чуртувустуң салым-чолун үнелээр бүгү кижилерге кыйгырыгны кылып тур бис.

РСФСР-ниң республика болгаш чер-чер Советтеринге силерниң тура-соруунуңарны илергейлеп, төлээлээр кижилер дээш боттарыңарның бадылаашкыннарыңарны март дортте бээр болгай силер. Ол шилип алыышкынны харысал-галыг ёзу-биле кылырынче, чоннуң чаагай чорууңга херек кырында бараан болуп, Россияның чаартынышкынын бу-руңгаарладып шыдаар кижилерни улус депутаттарынга соңгуурунче кыйгырып тур бис.

Россия Федерациязында нарын хөй айтырыглар бар. Автономнуг республикаларда, крайларда болгаш облас-тарда, национал округтарда, хөй хоорайларда болгаш ра-йоннарда коллективтиг ажылдап кылдынган соңгулда мурнунуң платформаларының үндезини болгап соңгукчу-ларның чагыгларында ол дугайын база аныткан. Оларда түс бүрүзү онзагай хевирлиг-даа болза, ында ниитилешкек чүүлдер эвээш эвес. Ол дээрге СЭКП ТК-ның совет улус-ка соңгулда мурнунуң Кыйгырыында чүүлдер-биле дүрүм ёзугаар дүүшкек болуп турары-дыр, ол дээрге социализмни хөгжүдер, деӊ эргелиг совет улустарның эвилелин хевээр арттырып камгалаар болгаш чаа утка-шынар-биле сайзы-радыр дээн үндезин күзел-дир. Россияжылар национа-лындан хамаарылга чокка чүгле чаңгыс аай совет өг-бү-лениң составында кылдыр боттарын санап турар — Рос-сияның соңгукчуларының кол чагыы чогум-на ында деп са-нап болур. Эде тургустунуушкун боттуг үре-түңнелдерин чоокку үеде бээр кылдыр ону республикага-даа, ниитизи-биле чуртка шиитпирлиг дүргедедир дугайында негелде чаңгыс аай болуп турар.

Ол платформаларда болгаш чагыгларда чогумчалыг бү-гү-ле чүүлдерни СЭКП ТК-ның Россия Бюрозу, РСФСР-ниң Дээди Совединиң Президиуму болгаш Министрлер Чөвүлели деткип турар.

Республикада реформалар илдең-не калбарып турар — ук реформаларның херек кырында база бир боттаныш-кыны соңгулдалар-дыр. Россия өндүр улуг, ынчалзажок ооргаа негелде база улуг. Төрээн чурттуң — Совет Социа-листиг Республикалар Эвилелиниң салым-чолу дээш Рос-сияның төөгүлүг харысалгазы дыка улуг. Россияның патриотизми, сагыш-сеткили болза национал талазы-биле бодун өрү көрдүнеринге коңгүс дүүшпес болгаш дүгжүп болбас-даа ужурлуг. Ынчаарга социалистиг күрүнениң тур-густунганынга, хожудаңгай чорукту ажып эртеринге, Ада-чуртту камгалаарынга, эде тургустунуушкунга россияжы-ларның салышкынын чедир үнелевес болза, ол частырыг болур ийик.

Россияның улустарын нүгүлдээр, кандыг-бир онзагай, тамчык амбылыг байдалда деп оларны бурунгаадыр дээш оралдажыышкынның үндезин чок болгаш төлеп чок чүүл-дүр. РСФСР-де хөй нарын айтырыглар бар. Чурттакчы чоннуң сайгарылдыр тургустунганында таарымча чок уг-ланыышкыннар, ооң бойдус байлактарын төтчеглеп келге-ниниң фактылары бүгүдеге билдингир. А болдунган ха-жыдыышкыннар, Сталинниң дерзии үүлгедиглери чогум-на Россияга чүден-даа артык аар согуушкун болган.

Орус чоннуң шаг-төөгүден бээр чурттап келген чери болур Кара хөрзүннүг эвес черниң айтырыглары кижилер-ниң сеткил-сагыжын дүвүретпейн турар деп бе? Кузбасста, Уралда, Волгада болгаш Байкалда, соңгу девискээрлерде экологтуг берге байдал тургустунган. Соңгу чүктүң, Си-бирьниң болгаш Ыраккы Чөөн чүктүң эвээш санныг улус-тарының салым-чолу сагыш-сеткилди дүвүредип турар. Россияның чамдык крайлары, областары болгаш автоном-нуг тургузуглары чурттуң өске регионнарындан социал талазы-биле илдең-не хожудап калган. Орус болгаш өске-даа улустарның төөгүзү болгаш бот-амыдыралы-биле хол-башкан өндүр-чаагай үнелиг тураскаалдарны камгалаар болгаш катап тургузар дугайында айтырыг шыңгыызы-биле тургустунуп турар.

Эң чугула ол айтырыгларны шиитпирлээри эде тургус-тунуушкунуң оруунда туруп турар. Чүгле социал эвес, харын национал чөптүг чорук чуртта улам-на бадыткатты-нып турар. Бүдүн-бүдүн улустарга оларның чаагай ады дедир эгиттинип турар. Амгы үеде болдунуп турар чүүл-дерни шынның бодунуң катап тургустунуп турары-дыр деп адап болур. Ол чорудулга бүгү улустарга, бүгү совет республикаларга, оларның аразында Россияга база ха-мааржыр. А шынныг чорук эрте-бурунгу шагдан бээр орус кижиниң эң-не үнелиг мөзү-шынар талазы-биле ди-леп тывышкыннарының чүүлү болуп келген.

Хамаатыларның күзел-чүткүлдери, оларның бот-медере-линиң өзүлдези Россияның күрүне суверенитедин тодара-дып турар бүгү эргелерин аңаа тывсыр дугайында айты-рыгны дарый тургузарын негеп турар. Күрүне эргелелде-ри, ооң иштинде эң колу — Дээди Совет эде тургустунуп турар. Республика парламентизин ийи палаталыг кылдыр эде тургусканы Россияның улустарының национал эрге-ажыктарының чогумчалыг төлээлежилгезинге дүгжүп ту-рар. Республиканың хөй-нииити организациялары тургусту-нуп турар. Бүгү республикаларның байлакшаан, бот-бот-тарын байлакшыткан культуразы, интеллектизи-биле хол-баалыг калбак үндезин системалыг Россияның утаан-бодал күчүзү өзүп турар. Россияның Эртемнер академиязын тур-гусканы республикага улуг дузалыг болган. Республика-ның чаа солуннары болгаш журналдары ажыттынып ту-рар. Россияның телевидениези болгаш радиозу тургусту-нуп, информация агентствозунуң дугайында база чугаа чоруп турар.

Социал сорулгаларны шиитпирлээринче эргилде эконо-микада илдең-биле костүп турар. Ынчалза-даа ниитизи-биле улус ажыл-агыйында эргежок чугула дүргедээшкин болбаан. Республиканы хожудаашкындан канчап үндүре-рил? ССРЭ-ниң улус депутаттарының ийиги Съездизиниң шиитпирлери боттуг арганы ажыдып турар. Экономиканы экижидер талазы-биле чазактың саналдааны база Съезд үезинде долдуртунган улуг, чаа хевирлиг хемчеглери бис-тиң, ооң иштинде Россияның экономиказын чаа, амгы үениң оруунче кириптер хоойлуларны хүлээп алырын дыка дүргедедириниң эргежок чугулазының дугайында Съездиниң чаңгыс демниг саналынга каттышкан. Ажыл-дап кылдынган хемчеглер тургустунган байдалдан үнери-ниң экономиктиг концепциязы-дыр. 1990 чыл ооң бааза-үндезини болур ужурлуг. Хожудаашкын болдурбазы, чыл-дың планын күүседири — күш-ажылчы коллектив бүрүзү-нүң патриотчу хүлээлгези!

Бот-акшаланыышкынче болгаш бот-эргелелче шилчилге-ни деткивишаан, РСФСР бодунуң экономиктиг күчүзүн чиг эт курлавырларын долузу-биле боду баш билири дээш, республикалар аразының бараан солчулгазының дең үлүг-лүг болуру дээш, республика бүрүзүнүң эвилел бюджедин-че кирип турар акша-хөреңгизиниң үлүү дең, а матери-алдыг чаагай чоруу күш-ажылчы салышкынга дүгжүр болзун дээш идепкейлиг туржуп турар.

Бис — Совет Россияның чаартынган хевир-шынары, ооң улуг болгаш бичии хоорайларының, суурларының катап тургустунуушкуну, чуртталга тудуунуң дүргедээш-кини болгаш чурттаар оран-бажыңның шынарын экижи-дери, чаагайжыды туттунган эмнелгелерниң, школалар-ның, кадыкшыл быжыглаар болгаш культура-чыры-дыышкын албан черлериниң четкизин калбартыры дээш бис. Россияның ак-көк дээри, ооң арыг хемнери болгаш ногаан арга-эзимнери дээш база туржуп турар бис.

Бис — дең үнелиг харылзааларга, курлавырларны кам-ныг ажыглаарынга болгаш оларны катап тургузарынга ижиг бээр ужурлуг бот-орулга-чарылга дээш бис. Ынчал-за-даа ол дужун харап аңгыланыр чоруктуң барымдаазы, кайы-даа талаларга ажыктыг интеграцияга доктар бол-бас ужурлуг. Национал аайы-биле аңгылаттынган девис-кээрде ёзулуг хосталга чок болгаш турбас-даа ужурлуг! Россия Федерациязы моон соңгаар кажан-даа чурттуң өске улус-чоннарындан хоорлуушкунуң ханазы-биле аңгыланмас.

Бүгү-ле чүүлдерге, ажылдап турар кижилерниң бол-гаш пенсионерлерниң, бичии чаштарның болгаш аныяк-тарның, херээженнерниң болгаш эр кижилерниң, өг-бүле-лерниң болгаш чааскаан артып калганнарның, эвээш санныг азы хөй муң-муң санныг улустарның байдалда-рынга хамаарышкан чөптүг чорукту доктаадып тургуспас болза национал чаартылга болдунмас, ооң болдунарының дугайында бодаан-даа ажыы чок. Маңаа уттундурганнер азы сеткили хомудап артып калганнар турбас ужурлуг. Корум-чурумну болгаш хоойлу-дүрүм сагылгазын бүгү талазы-биле быжыглаары эргежок чугула. Эде тургусту-нуушкунуң чайгылыш чок, быжыг тиилелгезин кижи-лерни болгаш улустарны аңгы-аңгы булуңнарже аңгы-лаштырып турар эвес, а харын каттыштырып турар чүгле ындыг чогаадыкчы ажыл-иш хандырып шыдаар.

Россия Федерациязының калбак-делгем девискээринде чүс ажыг улустар чурттап турар, ол аймак-сөөк талазы-биле аажок нарын тургузуг болганда, улустарның эрге-лерин, национал тускайлаң чоруун кандыг-даа чугаа чокка хүндүлээри болгаш калбартыры, бот-боттарын билчири база найырал дээш ол туржуп турар. Ол авто-номнуг тургузугларның боттуг бот-тускайлаң чоруу, оларның арга-шинээзин бедидери дээш туржуп турар. СЭКП-ниң «Амгы үениң байдалдарында партияның национал политиказы» деп платформазын деткивишаан, россияжылар ону амыдыралга идепкейлиг-биле боттанды-рары эргежок чугула деп санап турарлар. Ынчанмас болза, ындыг аажок нарын айтырыг талазы-биле болуп турар чүүлдерден чыдып каап болур.

Өг-бүле бүрүзү, хамаатыбүрүзү кандыг-даа аймак-сөөк аразынга, Совет Эвилелиниң кандыг-даа черинге боттарын чоргаар кылдыр угаан-билии чорууруңга бүгү-ле таарымчалыг байдалдар бистиң ниитилеливиске ту-рар ужурлуг. Боттарывыстың улустарывыстың эрге-ажыктарының дугайында бодап, ол дээш ходелиг турзу-вусса-даа, бис шуптувус чуртувуска эп-чөпшээрежилгени, хамааты тайбыңны ыдыктыы-биле камгалаар ужур-луг бис.

Иштики айтырыгларны шиитпирлээри-биле күрүнениң даштыкы политиктиг ажыл-чорудулгазы дорт харылзаа-лыг. Каш чыл бурунгаар-ла совет өг-бүле бүрүзүнүң, Россияның өг-бүле бүрүзүнүң кырынга туруп келген хүн бүрүнүң чидиг айтырыы — Дайын болбас ирги бе? — деп айтырыг ам соңгаарлаттынган. Тайбыңның херээ быжы-гып турар. Ынчалза-даа бис ол дээш угаан-сарыыл чок оорушкүже, тамчыктыг чыргалче кире бээринден ырак бис. Болуп турар чүүлдерни бодамчалыы-биле өөренип, сайгарып көрүп турар бис. Армия биске херек. Ынчан-гаш россияжылар аңаа кандыг-даа чугаа чок хүндүткел. ону чогуур у-биле быжыглаары, шериг албанының өг-алдарын бедидери дээш туржур. Ооң биле чергелештир моон соңгаар-даа тайбыңны хандырарда, хамыктың мурнунда политиктиг, дайынчы эвес аргаларны ажыг-лаары чугула.

Хүндүлүг ада-чуртташтар, Совет Эвилелиниң хамааты-лары!

Силерни хөй-нииитиниң боттуг чугаалажылгазын бы-жыглаарынче болгаш хөгжүдеринче кыйгырып тур бис. Удур-дедир туруушкун эвес, а угаан-сарыылдыг дугур-жулга-чөпшээрежилге, кайы-даа талаларга таарымчалыг аргаларны дилеп тывары херек. Чугаалажылганың эрге-жок чугулазын угаан-билири болза сөөлгү үеде хөй-ниитиниң чаа угаазылалгазының бирээзи-дир. Ажыл сокса-дыышкынныг үскүлежиишкиннерни, еймак-сөөктер ара-зында берге байдалдарны, аңгы-аңгы хөй-нииити шим-чээшкиннерниң, салгалдарның болгаш социал бөлүктер-ниң айтырыгларын чөптүг шиитпирлээринге ол чүүл хамааржыр.

Бир эвес бистер шуптувус боттарывыстың күжениш-киннеривисти каттыштырар болзувусса, эде тургусту-нуушкун чүгле ынчан ботданыр. Бистиң чуртувус хөй-хөй салгалдарның күш-ажылы, дери болгаш ханы-биле тургустунган. Ынчангаш ооң национал байлакшылын камга-лап арттырары болгаш көвүдедири кижи бүрүзүнүң пат-риотчу хүлээлгези болур. Бистер заводтарның болгаш фабрикаларның, колхозтарның болгаш совхозтарның ажыл-ишчилерин, материалдыг болгаш угаан-бодал бай-лактарын тургузуп турар бүгү кижилерни кыйгырып тур бис. Бистиң ажыл-херээвисти бистен өске кым-даа кы-лып бербес — ол дугайын уттаалыңар, үениң негеп ту-рарын ёзугаар ажылдаалыңар!

Социализмниң эгезинге турган, ону чепсээн холунга тудуп алгаш камгалап турган, улус ажыл-агыйын катап тургузуп турган, чаа-чаа районнарны тургуспушаан, кур черлерни шиңгээдип ап турган кижилерге бистиң сөзү-вүс бо. Силерниң үлегер-чижээңер чуртту революсчу ёзу-биле моон соңгаар улам чаартырының херээнге ба-раан болзун.

Россияның аныяктары! Республиканы сегидип хөгжү-дери, адаларывыстың чуртун катап тургузары — амгы үеде ооң бедик патриотчу хүлээлге чок.

Угаан-бодал күш-ажылының кижилеринге бистиң кый-гырыывыс: бедик мөзү-шынар идеалдарын болгаш гума-низмни катап тургузарынга база бужар-бак болгаш ындыг арын чок чүүлдерни ойтур шаварынга хөй чүүл-дерни кылып болур силер. Россияның хөй национал-дыг культуразы долу судалдыг хөгжүзүн дээш СЭКП ТК-ның Россия Бюрозу, РСФСР-ниң Дээди Совединиң Пре-зидиуму болгаш Министрлер Чөвүлели бүгү чүвени кы-лыр болгаш чоннуң чогаадыкчы чоруун деткиир.

Иелер болгаш бичии чаштар — бистиң онза сагыш салыр чүүлүвүс болур. Өг-бүле амыдыралының идегел-диг кадагалакчылары не херээженнер, уругларыңарның болгаш чоок кижилериңерниң дугайында, таныыг-чаагай амыдырал, бот-боттарын деткижип дузалажыры болгаш чөптүг чорук кажангызындан артык негеттинип турар бистиң ниити өг-бүлевистиң дугайында айтырыгларже боттарыңарның шаг-төөгүден бээр уламчылап келген са-гыш салыышкыныңарны угландырыңар. Республиканың удуртулгазы өг-бүле айтырыын бодунуң ажыл-чорудулга-зының төвүнге тургузуп турар. Херээженнерниң күш-ажылын чиигедиринге дүүштүр ооң хүлээп ап турар шиитпирлери ниитилелдиң социал болгаш мөзү-шынар кадыкшылын хандырарынга дузалаар.

Бо үеде дүшкүүрлүг байдалдыг боол турар Азербайд-жанның болгаш Армениянын улустарынга бистиң акы-дуңма сөзүвүс бо. Националдар аразында чөрүлдээлер-ниң өлүм-чидимниг уржуктарының дугайында медээлер-ни сеткил-чүрээвистен ханы кажыыдал-биле дыңнап ту-ра, бистер Россияның улустарының өмүнээзинден угаан-сарыылдыг болурунче силерни кыйгырып тур бис — бот-тарыңарның уругларыңарның, аваларыңарның, дуңма-ларыңарның болгаш кадайларыңарның салым-чолу дээш өлүм-чидимни соксадып көрүңер! Чаагай күзел-соруктуң тиилеп үнеринге бүзүрээр бис.

Россияның коммунистери! Силерге онза харысалга онаажыр. Боттарыңарның хөй-нииитичи болгаш күш-ажылчы идепкейлиг чорууңар, чаартылга чорудулгала-рынга кызымаккай киржилгеңер-биле ниитилелдиң кол каттыштырыкчы күжү болур партияның ат-алдарын бол-гаш чаңгыс эвин быжыглаңар. СЭКП — улустуң партия-зы болгаш чонга бараан боол турар партия деп чүвени ажыл-херээңер-биле бадыткаңар!

Соңгукчуларны хамааты хүлээлгезин күүседиринче кыйгырбышаан, оларның мөзү-шынар сеткил-хөөнүнге идегел салып, кыйгырып тур бис: Россияга ынакшыл, аңаа идегел, шаг-төөгүден бээр күш-ажылга ынак болгаш буянныг чорук, совет Ада-чурттуң бүгү өске улустарын-га акы-дуңмалышкы сеткил силерге кажан-даа база бүгү чүвеге шимчедикчи күш боол чорзун.

Чаартынып турар Россияның материалдыг, угаан-бо-дал болгаш мөзү-шынар эртине байлактарынга са-лыышкын кирип шыдаар кижи бүрүзү, ону кылып бүдүрзүн!

СЭКП ТК-НЫҢ РОССИЯ БЮРОЗУ

РСФСР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ПРЕЗИДИУМУ

РСФСР-НИҢ МИНИСТРЛЕР ЧӨВҮЛЕЛИ

НЕГЕЛДЕ: ХАНДЫРЫЛГА

Мал ажылының продукциязын бүдүрерин база садарын көвүдедир

1989 чылда мал ажылының продукциязын бүдүрерин база садарын көвүдедир, малдың баш санын өстүрер, ооң онча-менди кадага-лалын хандырар талазы-биле районнарның болгаш совхозтарның социалистиг чарыжы-ның түңнелдерин СЭКП обкомунуң бюрозу, республиканың Министрлер Чөвүлели, проф-облчөвүлел, ВЛКСМ обкому чугаалажып көргеш, бо айтырыг талазы-биле доктаалды хүлээп алган.

СЭКП ТК-ның март (1989 ч.) Пленумунуң шиит-пирлерин боттандырар дээш, республиканың агроүлетпүр комплекизиниң күш-ажылчы коллективтери 1989 чылда ажылдавышаан, мал ажылы-ның продукциязын бүдүре-рин база садарын көвүдедир, малдың баш санын өстүрер, ооң менди кадагалалын хан-дырар талазы-биле чамдык эки түңнелдерни чедип алга-нын доктаалда демдеглээн. Сүттү бүдүрери 1988 чыл-даазынга деңнээрге, 1.5 хуу, дүктү — 3.6 хуу, чүурганы — 0.4 хуу көвүдээн. Эът садарының чыл планы 101.4 хуу, сүттү — 100.6 хуу, дүктү — 100.8 хуу күүсет-тинген. [illegible] сүттү саткан хемчээли 4 хуу [illegible] сүттү — 1.8, дүк-тү — 4.0, [illegible] — 2.3 хуу [illegible]. Ол [illegible] беш чылдың дорт чылдарын-га мал болгаш куш садарын 3.3 муң тонна, сүттү — 5.4 муң тонна, дүктү — 42 тон-на (арыг дүгүнүн биле) ажыр күүседир болгаш ол беш-ки беш чылдың ортумаа-биле чылда хемчээлинге деңнер-ге, малды садарын 14.6 хуу, сүттү — 24.7 хуу, дүктү — 2.6 хуу, чүурганы — 1.9 катап өстүрер арганы бер-геп. Беш чыл планының сөөлгү чылынга уткуштур белеткел ооң-биле кылдын-гаа.

Мал ажылының продук-циязын бүдүрерин база са-дарын өстүрери 1989 чылда колдуунда интенсивтиг фак-торларның күзели-биле че-дип алдынган. Бир инек-тен онааштыр сүт саалдызы 167 кг [illegible] болгаш ор-тумаа-биле 1907 кг болган, дүк кыргылдазы 6.1 хуу, [illegible] бүрүзүнден чүурга алыры — 3.5 хуу көвүдээн. Малдың чамдык хевирле-рин [illegible] ортумаа-биле дужаалда [illegible].

Малдың баш санын [illegible] өстүрер талазы-биле чам-дык дээрге түңнелдер чеэни алдынган. [illegible], хурагаларны, [illegible], ку-[illegible] диригтүрүп, [illegible] Мал-дың бүгү чүүрү [illegible] 12 хуу [illegible]. Мыйыстыг база малдың баш саны барык 2 муңга [illegible], хой болгаш өш-күнүң — 30.3 муңга азы 3.2 хуу, чылгы малдың — 3 хуу көвүдээн. Бүдүрүлге харылзааларын экижидер, күш-ажылды организастаа-рының дешпилгелиг хевир-лерин — керээни, аренданы, кооперастаашкынны шиңгээ-дип алыр, интенсивтиг тех-нологияларны нептередир талазы-биле ажылдар чоруп турар.

Малчыннарның күш-ажы-лының болгаш амыдырал-чуртталгазының байдалда-рын экижидер талазы-биле хемчеглер алдынып турар. 1989 чылда 104 чуртталга бажыңын, 86 чунар-бажың-ны хойжуларга, ийи бажың-ны малчыннарга тудуп бер-геп, хойжуларның 128 тур-лаг кодаңнарын электри-би-ле хандырган, 800 баш инек кирер механизастаттынган 4 кажааны, 29 муң хой, өш-кү кирер 80 кажааны тут-кан.

Ажылга эки түңнелдерни Кызыл болгаш Чөөн-Хемчик районнарының «Тинилиг», «Коң-Тей», «Эйлиг-Хем», «Революцияның чалбыыжы», «Таңды сыын» совхозтар-ының болгаш «Сосновское» дуржулга-бүдүрүлге ажыл-агыйының малчыннары че-дип алган.

Ооң-биле чергелештир, мал ажылының ажылдылыг бедидер талазы-биле СЭКП райкомнарының, райкүүскомнарының, Тываның агроүлет-түр эвилелиниң районнар АҮК-теринин, хөй совхозтар удуртукчуларының болгаш специалистериниң ажылында шыңгыы четпестер бар. Чүурга садарының планы республикада ниитизи-биле күүсеттинмээн, а «Совет Тыва», «Бүрен», «О-Шы-наа» болгаш «Кызыгаар» совхозтарның коллективтери мал ажылының продукция-зының чаңгыс-даа хевирин садар планны күүсетпээн. Мал ажылының продукция-зын садарын Каа-Хем бол-гаш Тожу районнар 1988 чылдаазындан эвээжеткен. Мал болгаш куш садарының планын Бай-Тайга, Барын-Хемчик, Тожу, Тес-Хем ра-йоннар болгаш 25 совхозтар, сүттү садарын — Бии-Хем болгаш Тожу районнар, 15 совхозтар, дүктү — Өвүр, Таңды, Эрзин районнар бол-гаш ажыл-агыйларының хөй [illegible]. Мал болгаш куш садарының хем-[illegible] Бай-Тайга, Моңгун-Тайга районнар, сүттү — Бии-Хем, дүктү — Өвүр, Эрзин районнар [illegible]. Бир инектен сүт саарының хемчээлин Бай-Тайга, Сүт-Хөл, Бии-Хем болгаш Тес-Хем районнарда, бир хойдан дүк кыргылдазын — Бай-Тайга, Моңгун-Тайга, Өвүр, Сүт-Хөл, Эрзин, Тес-Хем ра-йоннарда база [illegible]. Эрзин болгаш Сүт-Хөл ра-йоннар [illegible], Өвүр район — хурагаларның [illegible]. Малдың бүгү чүүрү [illegible] Улуг-Хем ра-йонга хөй болган. Малдың ниити [illegible] республи-када хөй боор турар. [illegible] база малдың баш санын Улуг-Хем, Бии-Хем, Эрзин районнар, хой, өшкү-нүң — Таңды, [illegible] — Каа-Хем, Таңды, Сүт-Хөл районнар [illegible]. Тожу районунуң ажыл-агыйларында ивин малдың баш саны дыка кызырылган.

СЭКП-ниң чамдык райкомнары, райкүүскомнар, агро-үлетпүр каттыжыышкыннар-ның болгаш ажыл-агыйлар-ның удуртукчулары, совхоз-тарның партия, профэвилел болгаш комсомол организа-цияларының ажылын шиитпир-лиг [illegible]-биле ам-даа эде тургуспайн, мал ажылын, ке-рээни, аренданы болгаш коо-перацияны хөгжүдер талазы-биле хүлээп алдынган комп-лекстиг программаларны чет-пес күүседип, малчыннарның амыдыралының социал хан-дырылгазының дугайында эвээш сагыш салып турар. Малчыннар ортузунга орга-низастыг болгаш кижизидикчи ажыл кошкак чоруп турар. Мал ажылының мурнакчыла-рының — «100» болгаш «3000» республика клубта-рының [illegible] мал-дың продуктулуун шиитпир-лиг бедидер дугайында инициативазын хөй район-нарда ам-даа деткивээн. Со-циалистиг чарышта ёзу-хевир [illegible] чорук амга че-дир чайлаттынмаан.

Бии-Хем, Эрзин, Кызыл, Моңгун-Тайга районнарының чамдык совхозтары мал кыш-[illegible] уткуштур мал чемнериниң курлавырла-рын [illegible]. Рес-публиканың хөй ажыл-агый-ларының мал кажааларын, мал чемнерин [illegible] болгаш [illegible] уткуштур [illegible] кылдыр белеткел чорук 1989 чылдың [illegible] кварталы-ның түңнелдеринге багай кад-дарлыг болган.

Мал ажылының продукту-ларын бүдүрер база садар, малдың баш санын өстүрер, ооң менди кадагалалын хан-дырар талазы-биле социалис-тиг чарыштың негелделерин күүсетпээни-биле холбаш-тыр мурнуу зонаның район-нарынга, а ол ышкаш совхоз-тарынга шаңналдарны тывыс-пас деп шиитпирлээн.

1989 чылда ажылдың түң-нелдерин ёзугаар социалис-тиг чарыштың тиилекчилерин тодаргайлаан болгаш тиилек-чи болган совхозтарга СЭКП обкомунуң, Тыва АССР-нин Министрлер Чөвүлелиниң, профоблчөвүлелдиң, ВЛКСМ обкомунуң шилчиир [illegible] туктарын 500 рубль түңнүг акша шаңналы-биле кады тывсырын доктааткан.

Төп зонадан

«Сосновское» дуржулга-бүдүрүлге ажыл-агыйының коллективинге — эът бүдү-рерин ол коллектив 1988 чылдаазынга деңнээрге, 19.6 хуу, сүттү — 0.8 хуу, дүктү — 21.3 хуу көвүдеткен, эът болгаш сүт садарын 105 хуу, дүктү — 100 хуу күүсеткен, малдың баш санын бүгү чү-үнүн аайы-биле өстүрерин хандырган болгаш малдың [illegible].

Барыын талакы зонадан

«Эйлиг-Хем» совхозтуң коллективинге — дүк бүдү-рерин ол коллектив 1988 чылдаазынга деңнээрге, 26.5 хуу көвүдеткен. Эът садары-ның планын 120 хуу, дүктү — 126.5 хуу күүсеткен бол-гаш садарының [illegible] [illegible] 4.4 хуу болгаш 30.9 хуу кылдыр хандырган, малдың баш са-нын бүгү чүүнүн аайы-биле 11.9 хуу өстүрерин чедип алган.

Ферма, хойжу бригада, кооператив бүрүзүнүң, арен-да звеноларының 1989 чылда [illegible] ажылдааның түң-нелдерин бүгү талалыг ана-лизтээрин, мал ажылының продукциязын бүдүрер база садар планнарның күүсеттин-[illegible], ооң темпилериниң [illegible], малдың баш санының болгаш продукту-[illegible] чылда-гаалдарын тодаргайлаарын СЭКП обкомунуң болгаш республиканың Министрлер Чөвүлелиниң килдистеринге, Тываның агроүлетпүр эвиле-линге, партия райкомнарын-га, райкүүскомнарга, район-нарның АҮК-теринге, совхоз-тарның партия, совет, ажыл-агый [illegible], хөй-нииити организацияларының удуртукчуларынга [illegible]. Алырның [illegible] беди-дер, мал ажылының продук-циязын бүдүрерин база сада-рын көвүдедир талазы-биле малчыннар ортузунга органи-застыг болгаш массо-политиг-тиг ажылды күштелдирери эргежок чугула деп доктаал-да айыткан.

Хойжуларның болгаш мал ажылының өске-даа ажыл-дакчыларының социал бай-дал[illegible] [illegible] дуга-йында [illegible] [illegible] партияның XXVIII съездизинге төлептиг уткуур, 1990 чылдың планнарын бол-гаш хүлээлгелерин чедиин-[illegible] күүседир талазы-биле бедик бүдүрүкчүлүг ажыл-дааржынын эргежок чугула байдалдарын бүгү малчын-нарга хандырары негеттинип турар.

СОҢГУКЧУЛАРГА ТАНЫШТЫРГАН

Кызыл № 870 девискээр-соңгулда округунуң талазы-биле РСФСР-ниң улус депу-тадынга кандидат, Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвү-лелиниң Даргазы В. Е. Серя-ков-биле соңгукчуларның ужуражылгазы Туранның «Колос» Культура бажыңын-га болуп эрткен.

РСФСР-ниң улус депута-дынга кандидаттың довну-намдарын ооң бүзүреттирген кижизи З. Е. Шип чыылган-нарга таныштыргаш, март 4-те болур соңгулдаларда чон-нуң төлептиг оолдар, кыстары дээш бадылаашкынны бээ-ринче соңгукчуларны кый-гырган.

Ооң соонда депутатка кан-дидат Владимир Ефимович сөс алгаш, бедик бүзүрелди көргүзүп, РСФСР-ниң улус депутадынга кандидат кыл-дыр [illegible] күш-ажылчы коллективтерге, соңгукчулар-га четтиргенин илереткен, бир эвес депутат кылдыр соңгуп алыр болза, ол бүгү [illegible] [illegible] база [illegible] соңгулда мурнунуң про-граммазын соңгукчуларга таныштырган.

Кандидат-биле ужуражыл-га [illegible] районда [illegible] [illegible] даргазы П. Манков, Туранның № 1 ортумак школазының дирек-тору А. Тевч, «Кызыл тараа-чын» совхозтуң директору В. Лопато, Туранның АКМП-[illegible] В. Шагапов, районнуң культура бажыңы-ның артистери М. [illegible] болгаш өскелер-даа сөстү бер-гени.

Вячеслав МОНГУШ.

ХООЧУННАРНЫҢ ЭРГЕ-АЖЫЫ ДЭЭШ...

Депутатка кандидат-биле интервью

РСФСР-ниң улус депутадынга кандидат, Тыва АССР-ниң социал хандырылга министри Сергей Дамбаевич Киров-биле бистиң чугаавыс хамаатыларның пенсия хандырылгазының дугайында ССРЭ-ниң чаа Хоойлузунуң күштүг болуп эгелээрин чон улуг идегел-биле манап турар деп домактап эгелээн. Шынап-ла, пенсия хоойлужудулгазында бөгүнгү боор турар чаартылгаларны каргаыз-биле көрүп, ооң дөрт херечилери боор турар бис. Алдынын чорудуп турар бо бүгү хемчеглер күш-ажылдың хоочуннарының, пенсионерлерниң болгаш инвалидтерниң амыдырал-чурттаалгазының деңнелин, байдалын экижидеринче угланган. Эрткен чылдың октябрь 1-ден эгелеп күштүг болуп кирген «Чоннуң пенсия хандырылгазын болгаш социал ачы-дуза чедирилгезин экижидер талазы-биле соңгаарладып болбас хемчеглер дугайында» Хоойлу бар болгай. Ында көрдүнгенин ёзугаар бистиң республикада 13 муң ажыг пенсионерлерниң ап турар пенсиязының хемчээлин 70 рубль чедир улгаттырган.

— Силерниң удуртуп турар министерствоңарның амгы үеде кол-ла кичээнгейл салып турар айтырыглары чүл? Бо дугайты чүнү чугаалап болур силер, Сергей Дамбаевич?

— Чугаавысты-даа амгы үеде шиитпирлээри негеттинип турар социал айтырыглардан эгелеп алдывыс. Ынчангаш министерствонуң бо талазы-биле кылып чорудуп турар ажылдарын таныштырып көрейн. Мону чедишкинниг шиитпирлээри бистиң шугумда ажылдап турар кадрларывыстан [illegible] хамаарыжыр. Ынчангаш [illegible] чугаалаашкын айтырыгларже [illegible] угландырбас болза херек. Ажылдың харыысалгалыг участоктарынга ажыгл кадрларны быжыглаарын практикалап эгелээн бис. Ооң түңнели багай эвес боор турар. Ажылдакчыларывыстың билиг-мергежилин доктаамал бедидер сорулга-биле, чурттуң янзы-бүрү хоорайларында ажылдап турар курстарже оларны ээредип чорударын органиастаан бис. Сөөлгү ийи чылда бистиң ажылдакчыларывыстан 32 кижи мергежил бедидер курстарга өөренгеш келген. Бистиң шугумга ажылдаар дээди болгаш ортумак тускай эртемниг специалистер эргежок чугула деп чүвени өөренип көргеш, Свердловскиниң юридиктиг институдунче үш, Челябинскиниң техникумунче сес кижини өөредип чоруткан бис.

— Ажылыңарның алыс угланыышкынын, сорулгазын алыр болза социал хандырылга албан черинге кижилерге кичээнгейлиг, оларның негелде-хомудалдарынга дыңнангыр, сагыш-сеткили ажык, сагыш човангыр [illegible]лдаар ужурлуг деп чон санап чоруур болгай. Бо талазы-биле байдалыңар кандыгыл?

— Ындыг харын. Ол-даа чөп айтырыг. Кижиниң шак ындыг мөзү-шынары бистиң ажылывыска кончуг чугула деп санап турар бис. Ынчангаш бистиң ажылдакчыларывыстың кижи бүрүзүнден бир дугаар негелде ындыг болур ужурлуг деп билип чоруур мен. Бо талазы-биле байдал бисте ниитизи-биле багай эвес. Назылап кырааш, хүндүлүг дыштанылгаже үнген күш-ажылдың хоочуннарының, Ада-чурт дайынының киржикчилери хоочуннарывыстың, черле ынчаш пенсия ап чоруур кырганнарывыстың сеткили кончуг уян улус-ла болгай. Ынчангаш оларның сеткилин хомудатпас херек. Бистиң ажылдакчыларывыс бо бүгүнү база-ла эки билип турарлар.

— Мооң мурнунда улустуң чугаазын дыңнаарга, «улуг пенсия ажылдап алыр дээш, ында ажылдай бердим ышкажыл» деп чугаалашкан чоруур-ла чүве болгай. Чаа Хоойлу ёзугаар ам кандыг болурул?

— Улуг пенсияны ажылдап алыр апаар харын. Сан талазы-биле алыр болза, кижи хөй ажылдаан тудум-на, а шынар талазы-биле алыр болза, шалыңы хөй болган тудум-на пенсия улуг болур. Херээжен кижи 20 чыл, эр кижи 25 чыл ажыг стажтыг болур болза, пенсияны шалыңының 55 хуузу хемчээлдиг кылдыр санаарын Хоойлу төлевилелинде көрүп турар. Бо дээрге амгы нормадан 5 хуу бедик боор турары ол. Ынчалза-даа үстүнде ажыл стажынга немештир бир чыл ажылдаарга-ла бир хуу немежип турар. Ынчалза-даа ол шалыңның 75 хуузундан ашпас болур.

— Чүге черле 75 хуу болзу бергени ол? Бо сан кайыын тыптып келди?

— Пенсия [illegible] чедип турар үеде ажыл стажының ап болгу дег үстүкүзүн ап турарывыс ол. Чаа Хоойлу ёзугаар техникумга азы ПТУ-га өөренип турган үени нити ажыл стажынга санаттынар чүве болганда, оолдар, уруглар ажыл стажы 15 харлыында-ла эгелей бээр. Назы-хар талазы-биле пенсияже үнер үеге чедир ооң ажыл стажы 40-45 чыл чеде берген турар ышкажыл. Биригээр чугаалаарга, 55 хуузуң кырынга ажылдаан бир чылы дээш бир хуу немежип чыдар.

— Партия [illegible]омунуң пленумунга-даа, республиканың Дээди Совединиң сессиязынга-даа кижилерже сагыш салышкын дугайында бо-ла санал-оналыңар бергеңнерни билир бис. «Бузянныг ачы-дуза акциязы» база «Сагыш човаашкын» программалар база-ла силерниң министерствонуң шугуму-биле органиастаттынган болгай. Бо талазы-биле чүнү чугаалап болур силер?

— Республиканың [illegible] депутаттарының кодээ [illegible] гаш район Совединиң бүрүзүнде «Сагыш човаашкыны» программазын чогаадып кылгаш, бадылап каан чүве. Бай-Тайга, Бии-Хем, Кызыл, Тес-Хем база Эрзин районнарда ол программаны идепкейлиг боттандырып турарын айтып каайн. «Тиилелге», «Шамбалыг», «Искра», «Мөген-Бүрен» дээн чижектиг совхозтар боттарының хоочуннарының пенсиязынга ай санында-ла 20-40 рубльди чемей төлеп берип турар. Эрзин районнуң ажыл-агыйлары бодунуң буянныг дыштанылгада кырган ажыл-ишчилеринге 100 рубльдиң дузаламчы акшазын бир удаа бээр деп шиитпир хүлээп алган. Бай-Тайганың совхозтары пенсионер малчыннарынга бажыңнар тудуп берип эгелээн.

Дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуннарының, инвалидтерниң база пенсионерлерниң социал хандырылгазының, медицина, чурттаалга-коммунал, амыдырал, садыг хандырылгазының, пенсионерлерни ажылга туруузарының, ажыл кылып шыдавас бот хамаарылары хандырарының база пенсионерлерниң харылзаа хандырылгазының айтырыглары Социал хандырылга министерствозунуң ажылдакчыларының доктаамал кичээнгейинде турар турар. Бо бүгү «Сагыш човаашкыны» болгаш «Буянныг ачы-дуза акциязы» программаларда база көрүп каан. Бо программаларны боттандырып чорударынга чон [illegible] киржип турар. Пенсионерлерниң болгаш инвалидтерниң амыдырал байдалын экижидеринге [illegible] бүгү-даа болза дуза [illegible] база ажыткан. Чоннуң киирген акша-хөреңгизи амыдырал байдалы багай чангыс бот кижилерге, инвалидтерге иштики болгаш даштыкы хеп садарынга чарыгдаары көрдүнген. Назылап [illegible] 200 чыгам бот кижилерниң болгаш инвалидтерниң бажыңнарынга база социал ачы-дузаны чедирип турар бис. Оон социал дузаламчы салбырларны боттандырып чорудуп турар.

— Кызылда интернат-бажың кырганнарга четчир деп санап турар силер бе? Пенсионерлерге болгаш инвалидтерге чурттаар оран-бажың ажырын канчаар шиитпирлээр бодап турар силер?

— [illegible] соңгаар чедип бээйн баар деп [illegible] көргеш, бо чылдан эгелеп ону алгыдыр тударын күрүне планында кииртип алган бис. Шагаан-Арыг хоорайга 300 оруннуг интернат-бажыңны тудар кылдыр төлевилеп турар. РСФСР-ниң Социал хандырылга министерствозунуң тускайлап үндүрүп берген акша-хөреңгизиниң күзели-биле эрткен чылын Кызыл хоорайга 103 квартираны инвалидтерге болгаш күш-ажылдың хоочуннары пенсионерлерге берген. Ажыл-агый аргазы-биле чурттаар оран-бажыңны тударын база оралдажып турар бис. Дерзиг-Аксының интернадында ажылдап турар ажылдакчыларывыс бажың-балгат-биле долу хандыртынган. Интернат-бажыңнарның ийи контораны уруглар сады кылдыр эде дерээн. Оларның бирээзи-ле 25 оруннуг. Ынчангаш бо талазы-биле бир эки чүүлдү кылган боор бис деп санап турар бис.

— РСФСР-ниң улус депутадынга кандидаттың чаңгыс мандадында 15 кижи бүрүткеткеп болгай силер. Моон алгаш көөрге, РСФСР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле Кызыл № 129 национал-девискээр соңгулда округунга демисел чидиг-ле болур хиреаа, Сергей Дамбаевич?

— Чаңгыс мандатка ынча хөй кандидаттар бүрүткеткен болганда, демисел албан чидиг болур. Депшиттирген болгаш бүрүткеттирген кандидаттарның аразында кандыг-даа мергежилдиң кижилери бар бис. Округтуң соңгукчулары-биле ужуражылгаларывыс эгелей берген. Баштай-ла Тыва АССР-ниң агроүлетпүр эвилелиниң коллективи-биле ужураштым. Ужуражылгаларда соңгукчулар хөй айтырыгларны салып турар. Соңгулдалар [illegible] РСФСР-ниң улус депутады болур [illegible].

— РСФСР-ниң улус депутадынга соңгуттуруптар болзуңарза?...

— [illegible] Социал-культура объектилериниң [illegible] Оон ангыда соңгулда мурнунда соңгукчуларның берип турган чагыглары база бар боор. Оларның күүселдезин чидиг алыр депутат кижиниң дорт хүлээлгези деп санап чоруур мен.

РСФСР-ниң улус депутады болур дээш демиселге [illegible] күзеп тур бис, Сергей Дамбаевич! Интервью бергениңер дээш четтирдивис.

Интервьюну бистиң корр. Манай-оол ОЮН кылган.

1990 чылдың март 4 — соңгулдалар хүнү

ЧӨВҮЛЕЛДЕР БАЗА БАР

Ак-довуракчылар Тыва АССР-ниң Дээди Соведингe 6, хоорай Соведингe 45 төлептиг оолдар, кыстарын депутаттар кылдыр соңгуур. Калбак демократияның, ажыкчарлыг чоруктуң амгы үе-чадазында чамдык округтардан элээн каш кандидаттар депшиттирген болгаш бүрүткеттирген. Дээрелерниң дээрезин соңгукчулар боттары шилип алыр. Амгы бо хүннерде Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң депутаттарының кандидаттары-биле ужуражылгалар № 3 орук-тудуг, септелге орук-тудуг эргелелдеринге, автобүдүрүлгеге, ажылчын хандырылга кидиизинге, № 2 ортумак школага болгаш өске-даа улуг коллективтерге органиастыг бедик деңнелге эрткилээн. Кандидаттар боттарының программаларын чугаалап берип, соңгуптар болза, соңгукчуларының чагыгларын күүседип, идегелин шынзыктырарын аазаан.

Комбинаттың парткому партияның областьтың организациязының политиктиг платформазын парторганизацияларга чугаалажырын органиастап, боттандырар талазы-биле тодарган хемчеглерни ажылдап кылган. Соңгулдаларны чедишкинниг эрттиреринге парторганизацияларга, күш-ажылчы коллективтерге органиастыг болгаш политиктиг ажылдар чорударынга практиктиг дуза көргүзер 12 кижи составтыг тускай комиссияны тургускан. Оон ангыда соңгулда мурнуңуң кампаниязының үезинде партия, хөй-нитти организацияларының ажылын чаңгыс аай углап башкарар 6 кезек черде чөвүлелдер база бар.

Хоорайның девискээринде 6 соңгулда участоктарының чанында агитпунктулар тургустунган. Иштин дерип, шимеп каастаарынче, политинформаторларны, агитаторларны четчелеп, өөредиглиг семинарны эрттиреринче кол кичээнгейни угландырган.

Александр ХЕРТЕК.

ОЛАРНЫ ДЭЭШ БАДЫЛААР

Эрткен чылдарда Кызыл-Чыраа кодээ Совединиң девискээринге 25 соңгулда округтарындан 25 депутатты дешшидип турган, ындыг-даа болза, кодээ Советтиң девискээринде «Кызыгаар» совхозка экономика, чамдык социал айтырыглар экиле шиитпирлеттинмейн келген. 1989 чылдың түңнели-биле совхоз көргүзүглер аайы-биле планы чаңгызын-даа күүседип шыдавайн барган.

Чуртта калбарган эде тургустунуушкунга идиг алгаш, кодээ Советтиң соңгулда комиссиязы 1989 чылдың ноябрь 30-де Кызыл-Чыраа кодээ Советтиң девискээринге чүгле 15 соңгулда округун тургускан. Бо чылдың январь 12-де депутатка кандидаттарның бүрүткээшкини бүрүну-биле доозулган.

15 соңгулда округундан депутаттың кандидадынга 19 кижи депшиттиргеш, бүрүткеттирген.

Бүрүткеттирген депутаттың кандидаттары шупту 19 кижиниң СЭКП кежигүнү — 9, ВЛКСМ кежигүнү — 2, херээжен кижилер — 11, ажылчыннар — 9, албан-хаакчылар — 10.

Бо хүннерде бүрүткеттирген депутаттың кандидаттары боттарының округтарынга кылып чорудар ажылдарының программазын бузүреттирген кижилери-биле кады таныштырып, ужуражылгаларны эрттирип турарлар. Соңгукчулар оларның программазын, ажыл-чорудулгазын бо хүннерде бүгү талалыг сайгарып, түңнеп турарлар.

Дадар-оол МОНГУШ,
Кызыл-Чыраа кодээ Совединиң соңгулда комиссиязының даргазы.
Тес-Хем район.

Часкы тарылгага белеткел

ДААМАЙ ХӨӨННЕР ЧҮГЕ ЧЕДИРЕРИЛ?

Үрезин чедишпес ● Арыглаашкын саадаан ● Техника белен эвес

Чылдың эргилдези чылдырар, доктаадыр шаавыс чок. Кыштың санныг хонуктары эртер, часкы тарылга келир. Анаа хынамчалыг белеткенир болзувусса, чаагай дүжүттү ап болур бис. Бо дугайын Бай-Тайга районнуң тараажылары, механизаторлары, чер ажылының специалистери, совхозтар директорлары-даа эки билир. А херек кырында кандыгыл ынчаш?

Чоокта чаа ук районга барып, агроүлетпүр каттыжыышкынының кол агроному Кызыл-оол Хомушку база техниканың күрүне хайгааралының инспекторы Александр Мандараа олар-биле ужуражып, часкы тарылгага белеткел кандыг чорупт турарын сонуургадым. Бо специалистер боттарында сан-чурагайларны, чижектерни көргүзүп, ниитизи-биле байдалды тайылбырладылар.

Районнуң 5 совхозунга 699 тонна тараа үрезини херек. А бөгүнде уруп белеткеп алганы 440 тонна. «Мурнакчы» совхозтан өскезинде чедишпес. «Бай-Тал» совхоз — Улуг-Хемде «Күш-ажылдың хостуу», «Кара-Хөл» биле «Кызыл-Даг» — Кызылдың сайгарылга баазазындан алыр дугайында дугуржулга барын бар, ынчалза-даа ону чажан, канчаалдыр сөөртүрү билдинмес. Бар үрезинни арыглап турары багай дээрзин кол агроном ажыы-биле тайылбырлады. «Тээли» совхозта арыглаан 136 тоннa үрезинниң 60 тоннязы ийиги, артканы үшкү, а «Мурнакчыда» 139 тонная ның шуптузу үшкү сорт болганын хыналдалар көргүскен. «Бай-Тал» биле «Кызыл-Даг» [illegible] үрезинниң арыглап чадашкан.

Районга 60 чылын интенсивтиг технология-биле 150 гектар черге тараа тарыыр, анаа чажар шынарлыг үрезин чок. Нити районнуң совхозтарынга олуртур 105 тонна картофель үрезинниң чартын өске черлерден дилеп тыптынар, ийи ажыл-агыйның — «Мурнакчы» биле «Кызыл-Дагның» үрезин шыгжаар складтары курут. Ол культураны тарыыр арткан ийи ажыл-агыйда күзүн үрезинни далаш-биле урганындан, оон ангыда чылыг режимин сагываанындан ооң чамдызы үрелген, ону үндүр төгер апаар.

Черни чемишчитпезинден Бай-Тайганың ажыл-агыйлары эн-не чавыс дүжүттү ап келгени билдингир. Совхозтарның директорлары, агрономнар олче сагыш салбастаан. Бо чылын тарылга шөлүнге минералдыг 850 тонна, органиктиг 17000 тонна чемишчидилгени чажарын планнаан. Сөөлгү медээ ёзугаар алырга, чүгле 2800 тонна өдекти аппарып төккен. А минералдыг чемишчидилге чеже бары орта билдинмес. Керээ-даа чарбаан.

«Кара-Хөл» совхоз мал чеми тарыырынга бодунуң девискээринде 540 гектар шөлдүг, аңаа немей «Тээлиниң» курлавыры 306 гектар шөлдү Дөң-Терек деп черден берген. Кайы-даа шөлүнде чемишчидилге ажыглавайн келген. Ооң уламындан хөрзүннүң составы баксыраан, ынчангаш бо чылын ук ажыл-агыйга минералдыг чемишчидилгени 82 тоннаны чөпшээрээн, ону шыгжаар склады безин чок. Ол ышкаш техниказы-даа, өдек-даа бар хиреңинде ону чара хөлчүлер ажыглавайн турары элдептиг.

Бай-Тайга районда техника септелгези база дүвүреңчиг. Нити 97 тракторнуң алдан бири ажылдаар аргалыг. Септээр ужурлуг 14 тракторнуң сезинге хол безин дегбээн. Т-150 маркалыг 14 тракторда артык кезектер чок. Районнуң эң улуг ажыл-агыйы — «Тээли» совхозта техника септелгези дыка куду темниг. Аренда керээлиг коллективтерде быжыглаан техниканы септевес, боттары кылазын дээр хөөннер ол ажыл-агыйның удуртукчуларында бар. Ол ышкаш штат кызырар-ла чүве дээш, септелгеде тускай механикти база тутпайн турар-дыр.

Негелде ёзугаар техниканы чаңгыс черге мөөңнээр, шыгжаар ажыл «Бай-Талда» чүгээр. А «Мурнакчы» биле «Тээли» совхозтарда ол эдилелдер хар адаанда, чамдызы бажыңнар чанында тургулаар. «Кызыл-Дагда» гараж безин ... чок. «Көшкенде теве херек чок» дээри ышкаш, техниканы сезонда ажыглаан соонда душкан-на черинге каап тар. Кедизин бодавас, харыысалга чок чоруктуң чижээ ол болгай.

Совхоз бүрүзүнде агрономнар, инженерлер, механиктер-даа бар, олар ажыл төлевирин ай санында чоогдап олурарлар, ынчалза-даа даамай хөөннерге алзып, хүн эрттирип турары совхоз директорларының, агроүлетпүр каттыжыышкынының ажылдакчыларының негелде чогун херечилеп турар.

Февраль ай үнер. А Бай-Тайгада часкы тарылгага белеткел чүге оожумул? Шак мындыг байдал чүге чедирип болурун районнуң ажыл-агый органнары, совхозтарның директорлары, агрономнар, инженерлер чүге бодавас чоор. Үлүрдан [illegible] эки боор ийин.

Александр ХЕРТЕК.
(«Шынның» корр.).

ЧОГУУР ҮЕЗИНДЕ ДООЗАР ДЭЭШ

«Шекпээр» совхозтуң механизаторлары эрткен чылдың эгезинден тура, аренда керээзинче кирген. Чамдык бергедээшкиннер турза-даа, чаа эгелээшкин багай эвес түңнелдерни көргүскен. Механизаторларның техникага хамаарылгазы экижээн. Кывар-чаар материалдар камнаттынган, артык кезектер шыгжамырда артып каар апарган. Кижи бүрүзү чежени чарыгдап, ол хирени бодунуң карманындан үндүрер апаар. Ынчангаш кижи бүрүзү камналгалыг болурун чедип алыр дээш кызымаккай чоруун көргүзүп турар. Аренда керээзи-биле ажылдап турар чамдык бригадалар, механизаторлар боттарының планныг онаалдаларын күүсеткен.

Эки көргүзүглерни Биче-Тей салбырындан Элбек-оол Монгуштуң, Аңгатындан Степан Ооржактың, Петр Саавапның бригадалары чыл түңнели-биле чедип алган. Хову турлагларында октаттынган техника чок. Оларны совхозтуң септелге мастерскаязында сөөртүп эккеп алган. Ам часка эки тынамчалыг белеткенип, боттарынга быжыглаан техниканың септелгезин чорудуп, доозарының кырында келген. Бүгү техниканың септелгезин совхозта машина-трактор мастерскаязының эргелекчизи Мандан Быйкан-Караевич Сарыглар харыылап турар.

Совхозта бүгү марканың 31 трактору бар. Оларны механизатор бүрүзүнде быжыглаан. Механизаторлар аренда керээзи-биле ажылдап турар болганда техниканың септелгезин боттары кылыр апаар. Кижи бүрүзү септелгени ыяк кылып, шынарлыг чорударын бодап турар. Ол тракторга дөмей-ле боттары олуруп, чер чарып, тараа чаштырар болгай.

Эрткен чылдың дөрт дугаар кварталында боттарының мастерскаязынга дугурлуг тос тракторну септеп алган. Аңгатың салбырының механизаторлары «Беларусь» маркалыг алды тракторну Кызыл Мажалыкта септелге-техниктиг бүдүрүлге черинге барып, боттары септелгезин чорутканы. Чамдык таварылгаларда артык кезектер чедишпес-биле Кызылдың районнар аразында септелге-техниктиг каттыжыышкынының мастерскаязынче чорудар ужурга таварышкан. Т-150 маркалыг үш тракторну механизаторлар боттары чедиргеш, септедип алгаш көөрге, ооң [illegible] кезээнде чедип кылдынмаан ажылдар бар болган. Катап септедип чоруткан. Ол черде септелгени хал даштыг-биле кылып турары хомуданчыг. Аңаа септеттинип чеде бергеш, боду кожа туруп алгаш, хайгаарап турбас болза, чамдык артык кезектерни база уштуп аппаар таварылгалар бар. Ында турар [illegible] дүрген-не кылып каапкаш, үндүрерин бодаар. Шынар чок, хөй техника септээн болуп турар деп хомудалдар база бар болду.

Ам удавас ДТ-75 маркалыг ийи тракторнуң септелгези [illegible]. Ажылга ажыглал [illegible]. Тракторлардан аңгыда, кодээ ажыл-агый машиналарының септелгезинче ам-даа кирбээн. Оон септелгезин [illegible] дээрге артык кезектер чок. Ам артык кезектер дилеп, өске районнарже болгаш Кызыл кирер ужурга таварыжып турар.

Совхозта дөртен ажыг чүък машиналары бар. Оларның тур септелгезин чолаачылар боттары кылып турар. КАН ажылдакчыларындан сагындырыг албас дээш чолаачы бүрүзү кылып септеп ап турар. Техниканың бир-ле чери үрелип болурга, чолаачы-даа, механиктер-даа кижиге човаңчыг. Малчын малдаларже, фермаларже чүък, сүт сөөртүр машиналарны аңаа туруузуп-биле хемчеглерни дарый ап турар.

Совхозтуң механизаторлары болгаш чолаачылары септелгени ээ-шаанда доозар дээш бар аргаларын ажыглап, боттарының күзел-сорулгазын күүседир дээш ажылдап турар. Нити септелгени март 4-те, соңгулдалар хүнүнге чедир доозарын хүлээнгеннер.

Моңгуш ӨЛЗЕЙ-ООЛ.

ИДЕГЕЛ

— Өвүрнүң Торгалыг хем чурттуг мен. Ында ортумак школаның сески клазын дооскаш, Кызылдың ийи дугаар ортумак школазынга өөренип, онгу класты дооскан мен. Чажымдан-на Торгалыгның кыңгырааш үннүг шапкын суунуң бызаанчы дег аялгаларын дыңнап өстүм ийин — деп, харылзаа чериниң инженери Валерий Таан-оолович Сандан чугаалай-дыр.

Кызыл хоорайда беш каът бажыңда автоматтыг телефон станциязының нарын дериглери бүдүрүлгениң эдиктирилгезин эртип, ында мыңда хемчеерни суу дег шуужуртканын, ой-тавында ажылдаары дыштанып тур. Кызылдың болгаш черле чурттуң чүк-чүгүнден долгаан улустуң медээлери ол дээрги мында билдинип турар.

Аныяк инженерниң ажылдаар чери улуг болгаш [illegible] Ажылдааранга хостуг болгаш [illegible]. Кадыр-кашпалдарның хөмчек иштин сагындырар бажың хаанылы-биле [illegible] дериглерниң ажылдаарын инженер хайгаарап каап чоруп тур. Бо [illegible] инженер тыва болгаш орус өске-даа [illegible] харылзаа белдирип [illegible] эттеп тур [illegible]. Бо бажыңның үш дөрт болгаш беш каъттарынга оларны тургузарынга ийи чыл ажыг үе эрткен. Аныяк инженер Валерий Сандан ол ажылга бодунуң дузазын база чедирген.

— Бо чылын маңаа саналга техниканың ажыглалга киирер ужурлуг бис. Аңаа компьютерлерни ажыглаары көрдүнген — дээш, тургузуп эгелей берген техниканың көргүстү. Инженер оларны ажылдадып тур. Телевизорлар экраннары хевирлиг компьютерлерде бижиктелер, саннар көстүп келди. Телефонга улус «[illegible]» дугаар дамчыштыр айтырып келирге, телефонист кижи хоорайның [illegible] дыг кудумчузунда, ынча дугаарлыг бажыңда кижиниң адын дептерде хөй саныг дансылардан тывызы, адап бээр болгай. Ынчаар ажылдаарга кончуг шуурттуг болбас болгаш бергe. Бо инженер ам ол айтырып алыр албанның дансызында кирген Кызыл хоорайның телефоннарының дансызын чаңгыс арын пластинкага сыныр бижидип каар. Ынчан «[illegible]»-че долгаан кижиге компьютерлиг ажылдадыптарга-ла, дораан-на экранга херегээн телефонну дугаарын көргүзе каартар, ону адай бээр.

Аныяк инженер Валерий Таан-оолович Сандан он чыл бурунгаар Новосибирск хоорайда харылзааның электри-техниктиг институдун дооскан. [illegible] инженер [illegible] берген. [illegible] бадыткан. [illegible] улус депутадынга ийи удаа соңгуткан. Соңгукчуларының чагыгларын [illegible] Кызылдың [illegible] радио [illegible]. Ам ону Кызылдың [illegible] № 14 соңгулда округунуң талазы-биле Тыва АССР-ниң [illegible] депутадынга кандидаттап депшиттирген. [illegible] идегелин бүрүн ол [illegible].

Ондар ОХЕМЧИК.

ЧУРУКТА: [illegible] АТС инженери Валерий САНДАН.

Авторнуң тырттырган чуруу.

СОВХОЗ ТӨВҮНГЕ УЖУРАЖЫЛГА

Тыва АССР-ниң улус депутадынга соңгулда чорудар Берт-Даг № 107 соңгулда округунуң даргазы В. Д. Эренчин сөс ап, соңгукчуларга соңгулда кампаниязынга хамаарыштыр чүве чугаалаап. Ол соңгулда округундан Тыва АССР-ниң улус депутадынга кандидат Кара-оол Лопсанович Лапчаа база Валерий Чоодуевич Сүлдүм-биле Ү. Шыпаа суурга соңгукчулар ужурашкан.

Кандидаттар боттарының соңгулда мурнунуң программа-платформалары-биле соңгукчуларны таныштырган. Кара-оол Лапчааның программазы Чүргүй-оол Хомушку база «Таңды сыны» совхозтарының социал-экономиктиг хөгжүлдезинге эргежок үндезин чаартылгаларны кылырын киирген. А Валерий Сүлдүм тыва дылды школаларга сайзырадыр, аныяктарның күжү-биле тудуг-суурнуң хөгжүлдезин чедип алырын чугулалап турар.

Кандидаттар-биле ужуражылгага чагыг берген С. Самдар-оол, Ч. Шалык, А. Күнзекпен, В. Чүрүкпан ажылчын кадрлар дугайында айтырыгны көдүрүп, чугаалап турганы чөптүг. Кандидаттар чагыгларны хүлээп алган.

Моторк ТИРЧИН.
Тес-Хем район.

ЧАГЫДЫП АП ЧАДАШТЫМ

Эргим редакция! Мен бо чылын «Шын» солуннуу үезинде чагыдып ап четтикпейн барган мен. Хүнүнүң-не эртеннеп турумда-ла, чыл тене берген. Четтикпээн улус ам-даа чагыдып ап болурун «Шында» чарлап каан болду. Оон амырай бердим. Харылзаа салбырынга чеде бергеш, айтырарымга, «бисте ындыг бижик келбээн» дээш чагыдылганы хүлээп албаан. Ол чүге ындыг бе?

Будун чыл дургузунда хомудап келир номчуун аа. Силерге дыка бүргүлүг болдум.

Саяна МОНГУШ.
Кур-Чер суур.

РЕДАКЦИЯДАН. «Шынның» бо чылче чагыдылгазы уламчылап турарын чүнүн-даа мурнунда дыңнадып каалы. Номчукчу Саяна Монгуштуң чагаазын алгаш-ла, республиканың «Союзпечать» даргазы Екатерина Карповна Шиляева-биле телефоннажып чугаалаштывыс. Кур-Черниң харылзаа салбырынче дарый долгап, чагыдылганы хүлээп алыр дугайында айтыышкын бээрин аазаан. Ында чагыдылганы бо медээ солуңга парлаттынмаанда-ла ап эгелээн болур ужурлуг. Ол харылзаа ажылдакчызы чагыдылганың чурумун амга чедир билбейн турары элдептиг-дир. 1990 чылдың чагыдылгазы уламчылап турар.

Хүндүлүг номчукчу Саяна, дыка хомудаваңар. «Шынның» бо чылгы чагыдылгазын кылып ап болур силер. Чарлалды номчуп билип алганыңар кончуг шын болгандыр. Редакцияже бижип, тодарадып алганыңар дээш силерге четтирдивис. Январьда чагыдып четтикпеннер «Шынны» февраль 1-ден ап эгелээр.

Февральда чагыдып алыыңарга, март 1-ден эгелеп алыр силер.

Демократияга өөренип тур бис

БОТТАРЫ ШИЛИП АЛГАН

●Чажыт бадылаашкынының түңнели●

— Чүге маңаа ажылдаксай бердиңер?

— «Тувинская правдага» чарлал үнген чүве. Чогум маңаа-даа ажылдаарга, меңээ дөмей-ле. Кайы-даа эмнелгелерге шиитпирлээр айтырыглар чугула. Ажылдың байдалы база ындыг. Ынчангаш маңаа ажылдаар күзелим илередип келгеним ол.

Январь 17-де Кызыл районнуң [illegible] эмчилеп ажылдаар күзелдиг кандидатуразы кииргеннерниң бирээзи О. Шыырыпчыктың ук эмнелге коллективи-биле ужуражылгазынга баштайгы айтырыгга харыызы бо. Коллектив кежигүннери удуртукчузун шилип ап турар чүве болганда, ооң ажыл-ишке болгаш амыдыралга эрткен оруунга хамаарышкан айтырыгларны ужуражылга киржикчилери улай-улай салыплаан. Ол бодунуң ажылдап эрткен чылдарын допчу намдары-биле холбап тургаш, ажыт-чажыт чокка допчу, тодаргай тайылбырлап берген. Амыдыралга дең-дес чүге турар эвес. Ооң бир катап КАИ-ге эзирик туттурганын безин олар сонуургаан. Ол-бо болгаш өске-даа салдынган амыдыралчы айтырыгларга [illegible] сеткил-биле харыылаан. [illegible] «[illegible] чеже-даа чажыраргa, дөмей-ле дежип үне бээр» дижир болгай. Ол кончуг шын. Интернационалчы коллектив-биле ажылдаарга харын солун болгаш бир янзы. Оларның бүзүрелин ажыл-ишке бадыткаары шилиттинген удуртукчудан кончуг хамааржыр. Ынчангаш бүгү талалыг айтырыглар салып, коллектив кежигүннериниң «шылгап» турганнары ол.

Кур-Чер суурда участок эмнелгезиниң кол эмчизи Т. С. Кужугет, республиканың ИХМ эмнелгезиниң рентгенолог эмчизи Ю. К. Кузнецов олар база кандидатураларын киргилээн. Ужуражылга үезинде оларга база эвээш эвес айтырыглар салдынган. Бир эвес коллектив кежигүннери кол эмчиге бүзүреп, соңгуп аптар болза, баштай кандыг айтырыгларны чугулалап [illegible] өске [illegible] дургунуп турар айтырыглар демнежип турган, чоргу шиитпирлээрин [illegible] допчу чугаалаан. Мурнунда бо эмнелгеге кол эмчилеп ажылдап турган А. Н. Зайцев безин кандидатуразын катап киирген, [illegible] Александр Николаевич кол эмчиге чүге ажылдавайн барганыл? Ону үктап сонуургаваан мен. Ол дээрге кижилерниң боттарының херээ болбайн аан. Ынчалзажок ооң кады ажылдаан [illegible] оралакчызы У. С. Монгуштуң чугаазы-биле алырга, шылдаашкын улаштыр бо ажылдаан үнериниң бидиирикшилин Кадык камгалал министерствозунче үш удаа киирген. Чолдаазыда Александр Николаевич амгы хүннерде ол-ла эмнелгеде физиотерапевт эмчилеп ажылдап турар. Бо база-ла ховар [illegible].

[illegible] кандидатуразын [illegible] эмчининң соңгудазын [illegible] соңгуда январь 19-та болган. Райкүүскомнуң хуралдаар залынга район төвүнүң эмчилеринден аңгыда, 5 участоктуң, үш амбулаторияның база фельдшер-акушер пунктуларының эмчилери чыглып келген. Оларны даңзы-биле четчелеп турда, хурал айыткан шагындан оранчок озалдап эгелээн. Комиссия даргазының оралакчызы Б.-Б. Н. Тараачы ооң составында чеди кижи соңгутканын, ол кежигүннерниң декабрь 19-тан бээр билдирииишкин кииргеннер-биле канчаар ажылдап келгенин допчу таныштырган соонда, О. К. Шыырыпчык, Ю. К. Кузнецов, Т. С. Кужугет оларны база катап дыңнаарынче чалаан. Баштай-ла Олег Коловичтиң даңзы ёзугаар кыйгырткан. Ол мынча дир [illegible]:

— Мурнунда ужуражылгага база меңээ кандыг-даа программа чок деп сагыжаардым. Бир эвес соңгуп аптар болза, коллективтиң саналдарын дыңнап тургаш, кылыр ажылдарны планнап алыр сорулга салдынган. Ынчалзажок Кур-Чер, Шамбалыг, Суглак болгаш район чоогунуң өске-даа эмнелгелеринге чордум. Кунгуртугда байдалды база билип алдым. Шынап-ла, материал-техниктиг баазa кайы-даа эмнелгелерде чегей. Ылангыя Шамбалыг, Суглак суурларда эмнелгелерде автомашина шимчевейн турарындан, малчыннарга, эмчи хандырылгазы хожудап турар-дыр. Төпте эмчилерниң кедээже үнүп, дуза чедирери чүгле саазын кырында артпышааның эскердим.

Шынап-ла, ооң программазы коллектив кежигүннери-биле сүмележип тургаш тургузуп алыр деп турарынга бодум хуумда каттыжар мен. Сөөлгү үеде кандыгдаа удуртукчуну ажыктаары болгаш демократтыг [illegible] [illegible] ап [illegible] бо база ажылдап чаа хевири-ле ыйнаан. Ынчалзажок чон мурнунга улуг аазааашкын кылыр бетинде, баштай ханы өөренип, оларның саналдарын дыңнап, ажылды караа-биле көргеш, ам программазын демнежип тургузары дузалыг деп санаар мен.

Арткан кандидатуралар база канчаар ажылдаарын чугаалааннар. Ынчалзажок оларның саналдарынга доктаавайн, бо үш кандидатураны чажыт бадылаашкынче кииргенин көрүптээли. Чажыт бадылаашкынның түңнелинде. 173 кижиден О. Шыырыпчык дээш 93 кижи бадылаан. Ынчангаш ол өске ийи кандидатурадан хөй санны ап, кол эмчиге соңгуттурган. Берге болгаш харыысалгалыг ажылга бүзүреттирген эмчиге чүгле эки ажылдаарын күзеп каайн.

Сиириимаа ЧООДУ.

ООН ӨСКЕ ҮШКҮ ОРУК ЧОК,

дээш Чагырып-дужаар системаның коргунчуг хайынга таварышкан партийжи удуртукчунуң салым-хуузунуң дугайында

«Чаартылганың оруунга турар хоюнум чогул...»— деп, ГСЧП Перлеберг райкомунуң (Шверин округ) бирги секретары Герхард Уе бодунуң сөөлгү чагаазынга бижээн. ГСЧП бүгү чоннуң сеткил-бодалын болгаш күзел-соруун илергейлеп турар деп ыяк бүзүрээш, ооң шиитпирлерин амыдыралга боттандырарынга күштерин харамнанмайн келген ГДР-ниң партийжи ажылдакчыларының бүдүн салгалынга таварышкан халаптыг муңчулуушкунну ол өлүм (чаңгыс эвес) көргүскен. Чурттуң удуртулгазы-биле чугаа эрээн муң-муң кижилерниң мурнунга Эрих Хонеккерниң үндүргени дужаалын ёзугаар партийжи удуртукчулар эвес, а полицияның күштелдирген наряды үнүп келген, эрткен чылдың октябрьда болган ол өлүмчүдимниг болуушкуннар ГСЧП ТК-да сөс биле ажыл-херектиң хөлчок карышкаан херек кырынга бадыткаан. Хээлиленир, саттынар, саң-хөө кажарлап сайгарар, эрге-чагырганы соора ажыглаар хөй санныг илереттинген чоруктар ол кижилерге сергектенир соок душ болу берген. Аңаа олааның чамдыызы шыдашпаан...

Герхард Уениң амыдыралчы оруу болгаш амы-тынынга бодунуң ооң четтингени хөй-ле чүүлдерни бодандырып келир.

Герхард Уе 1932 чылда ажылчын, Германияның социал-демократтыг партиязының кежигүнү кижиниң өг-бүлезинге төрүттүнген. Ортумак школаны дооскан соонда, дааранылга машиналарының заводунга слесарьлап ажылдаан. өөренип тургаш, инженерниң дипломун чедип алган, ол-ла бүдүрүлгеге килдис эргелекчилеп тургаш, ооң соонда директорнуң оралакчызы болган. Өнүктериниң чугаазы-биле алырга, ажыл-херекти кончуг эки билир болгаш бодунуң салым-хуузунга хомудавайн чораан.

Үжен хар-даа ашпайн чорда, аныяк удуртукчуга партия райкомунче шилчиирин сүмелээн. Организакчы онзагай кандыг-бир мөзү-шынарларын, партийжи ажылга сундулуун көргүскени дээш эвес. Чүнүң-даа бетинде ооң пролетаржы ызыгууру роль ойнаан.

Герхард Уе ук саналдан ойталап шыдаар турган бе? Шыдавайн канчаар. Ынчалзажок ындыг бодал оон бажынга-даа кирбээн. Коммунист болганда партийжи чаа даалганы ак сеткилдиг күүседирин ол бодунуң хүлээлгези кылдыр санаан. Угаангыр, сагызгыр кижиниң аажы-чаңынга боданырын эвес, а күүседирин эки деп санаар «аппаратчының» (албан-хаакчыттың) баштайгы онзагай талазы чогум-на ынчаан көзүлген чадавас...

Чаа ол ажылга канчаар ижиттер турган ирги, ам чугаалаары берге. Күзетчи дег, дүнелерде чажыт хемчеглерге улус аайы-биле ажылдаарынга ол тааржып туржук ирги бе? Бедик мөзү-шынар дугайында каас-коя сөстер эдип. ГСЧП-ниң чамдык удуртукчулары ак сеткил-биле чедип албаан онза эргелерни чазыыл чок хөглээшкиннер-биле холуп-бүлүп, төлептиг мөзү-бүдүшке коңгус чүүлдешпес амыдыралдың ындыг аян-шиничээ-биле чурттап турганнар. Ону кандыг-даа кем-буруу чок чүүл дег билип, а нормалаттынмаан берге ажылдың оруун дутлаары-биле ынчангаш дүн-хүн чок ажылдап турарывыс ол кылдыр санап турганы алдептиг. Г. Уе дүрүмчүдүп бижиттинмээн ук чүүлдерни хүлээп алгап бе дээрзин ооң төрелдери безин билбес. Кандыг-даа таварылгада ол дугайында черле чүнү-даа чугаалаваан.

Москвада партияның дээди школазынга ол үш чыл өөренген, ынчангаш ССРЭ-ге ооң хамаарылгазы аажок эки. Ында черле чааган үндезин бар, чүл дизе ооң авазы национальның талазы-биле орус кижи. СЭКП-ниң эгелээни эде тургустунуушкунну сеткилиниң ханызындан ол хүлээп алган. Партия райкомунуң бирги секретары болу бергеш, бодунуң ажылдаар кабинединге М. С. Горбачевтуң портредин азып алган. Ол чорук үстүкү черлерге таарзынмас хөонүң тывылдырар дээрзин билзе-даа, чурукту дүжүрбээн.

Чогум-на ол үеде өртек-үнени эмин эртир үнелеп көөр чоруктуң аарыглыг чорудулгазы эгелээн, партийжи чурумнуң албадааашкыны-биле чайлаар ужурга таварышканы баштайгы ол-ла туружунга Г. Уе база катап эглип келген. ГСЧП-ниң удуртукчу янзылыг бөлүүнүң ёзулуг бодалының оларның сөзүнге ушчок дүүшпезин, оларның-биле коммунистерниң, ажылчы чоннуң аразында чөрүлдээниң ханызын ол эскерип каан.

ГДР-ге иштики политиктиг байдал бо хире шапкын өскүвээн болза, бир эвес ол ханы боданыр база базым бүрүзүн хынамчалыг шүүштүрүп көөр аргалыг болган болза, бо коргунчуг халап болбас-даа турган ийик. ГСЧП-ге ооң чидирип алганы авторитедин катап эгидер деп сорулганы боттарының мурнунда салып алган партийжи удуртукчуларның чаа салгалынга Г. Уе бодунуң ажыл-херекчи болгаш кижизиг шынарлары-биле шуут тааржыр. Ынчалзажок революция эволюциядан чогум-на оозу-биле ылгалыр болгай, чүл дизе маңаа айлар болгаш чылдар эвес, а хүннер болгаш шактар-биле санаттынар...

Г. Уе херек кырында «маска биле дожү» аразында кыстырып алган дег. ГСЧП ТК партийжи удуртукчулардан оппозисчи күштерниң төлээлекчилери-биле кандыг-даа харылзаа тутпазын негээн. Кандыг-даа берге болза, ажылчы чоннуң эрге-ажыктарының ёзулуг илередикчилери коммунистерниң партиязы эвес, а «Чаа шуулган» («Новый форум») шимчээшкин, парламентиден дашкаар өске-даа организациялар болур дээрзин амыдырал улам-на бүзүредип кен. Дамокл хылыжы дег, өг-бүле байдалы база кызагдадып келген. Кадайының чоок төрелдери ГФР-ге чурттап турган. «Оларның-биле чагаалажырын соксадыр силер бе, азы кадайыңардан чарлыр силер бе?» «Үстүнден» ындыг негелде салган. Муңгарааашкын, муңчулуушкундан чүрек чайгаар-ла саргып келир. Ооң ужундан ийи катап инфаркттаан.

Бир болза, чон-биле бе, чок болза, саттынықчы, хээли алыр болгаш саң-хөө кажарлап сайгарар чоруктар-биле холбажып борашкан аппарат-биле бе? Ындыг шилиишкин хүнү-даа келген. Оон өске үшкү орук чок.

Г. Уе бирги, аңаа тааржыр кара чаңгыс орукту шилип алган — демократтыг шимчээшкиннерниң удуртукчулары-биле чугаалажып, чөөкшулажырының аргазын дилеп, районнуң бүгү чурттакчы чонунуң эрге-ажыктарын илередип турар ниити платформаны ажылдап кылырын оралдашкан. «Чаа шуулган»-биле ооң сөөлгү ужуражылгазы ноябрь 4-те болган, ооң соонда бир неделя эртkенде, амы-тынынга четтинер деп шиитпирлеп алган.

Амыдыралының сөөлгү хүннеринде дыка хөй ангыг сөстер дыңнаар ужурга таварышкан. Партийжи функционерге таарышпас боду баш миннир чоруу, сөс дыңнавазы дээш «үстүнден»-даа, партияның болдурганы эндеглер дээш «адаандан»-даа ол көзеткен. Ону деткиир ужурлуг чамдык эштери база хая көрнү бергилээн.

Идеалдарның кончуг шапкын буурааашкынының уржуундан болуп турар өскерлиишкиннерниң алыс утказын ол эчизинге чедир билип четтикпейн барган. Ниитилелге артык кижи кылдыр ол бодун хенертен бодап келген. Ынчан мындыг одуругларны бижиттине берген: «Чаартылганың оруунга турарын күзевес-тир мен...» Бодунуң эштеринге ынчалдыр бижээн. Хол-боозу-биле ол аттынып кан. Шынчы чурттаан амыдырал ынчалдыр үзүлген.

...Бо таварылга чаңгыс болган болза, ооң дугайында бижээнниниң дүжүү чок турган чадавас. ГДР-ниң парлалгазы ындыг таварылгалар эвээш эвес деп бадыткап турар. Г. Уениң амыдыралының болгаш өлгениниң дугайында материалдарны алганым «Вохенпост» деп еженедельниктиң ол-ла номеринде партия Кетен райкомунуң (Галле округ) бирги секретары Херберт Хебен амы-тынынга боду четтинген дээрзин база бижээн чораан.

Германияның Социалистиг чаңгыс аай партиязының эрткен чылдың төнчүзүнде болган онза съездинге ону Демократтыг социализмниң партиязы кылдыр чарлаан. ГСЧП — ДСП-ниң чаа удуртулгазы: бир болза, партия боттарының идеялары болгаш амыдыралчы принциптери дээш туржурунга кызыгаар чок аргалаглыг дег эрге-төлептиг чаңгыс аай үзелдиг кижилерниң эвилели болу бээр, бир болза ол бодунуң бүгү-ле туруштарын чидирер деп медерелди билип турар.

Оон өске үшкү орук чок.

Игорь ОСИНСКИЙ.
(СЭТА-ның корр.)

МЕДЭЭЛЕР

ҮШ МУҢЧУЛАР НЕМЕШКЕН

Таңды районда «Сосновское» дуржулга-бүдүрүлге ажыл-агыйының төп сүт-бараан фермазының коллективи эрткен чылын эрес-шудургу ажылдаан. Сүттүң ниити чыылдазын ол коллектив 102 хуу күүсеткен. Бо көргүзүг чылда планнаанындан 44 тонна хөй болган. Олар ынча тонна сүттү ажыр бүдүрген, аңаа саанчы бүрүзүнүң киирген үлүү улуг болган.

Малдың ажаалдазын, чемгерилгезин экижидип, оларга немелде чемни берип келгениниң түңнели ындыг болган. Ооң түңнелинде саалданың деңнели база бедээп. Ферманың саанчылары бир саар инекке онаашдыр 3155 кг сүттү сааган.

Коллективте он тос саанчының иштинден 13 кижи бир инектен-не 3000 килограммдан эвээш эвес сүттү саап, чыл эгезинде алган хүлээлгезин ажыр боттандырган. Эң эки түңнелдиг саанчы Вера Балдан көргүскен. 3657 кг сүт — ооң бир инектен-не саап алганы ындыг.

(Бистиң корр.).

ЧАГЫГЛАР КИРГЕН

Тыва АССР-ниң улус депутадынга Чыргаландының № 110 соңгулда округунга кандидаттар — Чыргаланды ортумак школазының директору Нина Ивановна Арина, «Чодураа» совхозтуң директору Көгел Максимович Сувандии олар-биле соңгукчуларның ужуражылгазы болуп эрткен.

Бүзүреттирген кижилер Тыртыймаа Балдан биле Василий Аралдии тус-тус дыңнадыглар кылган.

Тыва АССР-ниң улус депутадынга ийи кандидаттың программаларын аңаа чыглып келген үш чүс ажыг соңгукчу хүлээп алган. Кандидаттарга он үш соңгукчу чагыгларын берген. Оларның аразында музыка болгаш спорт школаларын, участок эмнелгезин хеп чуур черлиг чунарбажыңны, теплицаны, мал семиртир ферманы туттуруп кылдыртыры дээн чагыглар бар. Чурттакчы чоннуң социал байдалын экижидер талазы биле өске-даа чагыглар база кирген.

Ужуражылгаже СЭКП Тес-Хем райкомунуң бирги секретары С. М. Достай киржикен болгаш соңгукчуларга чүве чугаалаан.

Моторе ТИРЧИН.
Тес-Хем район.

Хурал соонда бодал

СУГДАН КУРГАГ ҮНЕРИНГЕ ДУЗАЛААН...

●Чаң алган аътты чаажыктырары берге●

Бо чылдың январь 3-те хоорайның № 8 профтехучилищезиниң коллективиниң ниити хуралынга ооң директору Николай Монгуштуң персоналдыг херээн сайгарган.

Райкүүскомнуң улус өөредилге килдизиниң эргелекчизи Макар Мандаржап эгезинде училище директору Монгуштуң эзириктер сергедир черге хонганының дугайында дыңнадыг-биле коллективти таныштырды.

Херек канчаар болганыл? Эрткен чылдың декабрь 5-те Н. Монгуш трестиң общежитиезинге кежээликтей эзирик чеде берген. Аңаа КАИ ажылдакчызы ужуражы берген. Шагдаа Монгушка эзирик кижи хөй-ниити черлеринче кирип болбазын сагындырган. Ынчан оларның аразынга маргылдаа болган, түңнелинде Н. Монгушту эзириктер сергедир черге чедирткен. Ол дугайында район солунунга иштики херектер килдизиниң дыңнадыын парлаан.

Профтехучилищениң коллективи удуртукчузунуң үүлгединнге кандыг хамаарылгалыг болганыл? Ам оларга сөстү берейн

Николай Соскал: — Ажыл шагының соонда арага ишкен кижи-дир. Артында спортзалга херглээр материалдар айтырыын шиитпирлеп чораан-дыр. Чүге общежитиеге эзирик чеде берген кижи ийик? Өөредилге чылының төнчүзүнге чедир ажылынга арттырар деп саналдыг мен.

Александр Монгуш: — Ажыл-агыйны удуртуп билир. Ынчалза-даа аңаа удур чүве чугаалаан кижиниң шорузу-ла. Айтыр, дужаар чорукка ынак. Аныяктар аңаа удур чүве чугаалаарындан коргар, сестир. Ниитизи-биле эрге-дужаалынга таарышпас кижи деп билип турар мен.

Сүүр-оол Ондар: — Барып-барып училище директорунуң эзириктер сергедир черге хонганы биске улуг дүвүрээзин болбайн канчаар. Бисте күш-ажылдың сагылга-чуруму кошкааган. Таныылдар ажылдавас. Сургуулдарывыс арагалап турар. Н. Монгуштуң дужуметсиг, кижизиг эвес чоруун чугаалап шаг болган мен. Түңнел үндүрбээн. Ажылындан хостаар деп саналдыг мен.

Чочагай Сан-оол: Директорувустуң эки-багын билир мен. Шынып чугаалаан кижини көрбестээр кижи. Солунга дыңнадыг үнген соонда, общежитиеде чурттап турар сургуулдарның арагалаары дам барды. Олар эзирип алгаш: «Директорувус арагачы, бистер база ижер бис» деп чулчуруп турар апарды. Бо таварылга соонда директор коллективти удуртуп, корум-чуруумну тудуп шыдавас. Мындыг байдалга ажылдаары биске берге-дир.

Үстүнде саналдарны түңнеп көөрге, коллективтиң 40 хардан өрү назылыг кежигүннери директор Монгуштуң үүлгедиин үениң негелдезинге дүүштүр шын көргеннер. Профтехучилищеде аныяктар аразында арагалаар чорук чылдан чылче арбыдап, күш четтиимейн сандарап турда, ооң директорунуң эзириктер сергедир черге киргени амыдыралды билир хоочуннарны дүвүретпес арга чок. Бо таварылгадан аңгыда, эрткен чылдың ийиги чартынында Н. Монгуштуң хуу машиназын эзирик башкарып чорааны дээш, республиканың КАИ ажылдакчыларынга торгатканының дугайында партия райкомунга дыңнадыын чедир сайгарбайн барган факт база бар. Коллективтиң болгаш училищениң аныяктарын кижизидер, арагалаашкын-биле чидиг демисел кылыр моральдыг эргезин Николай Монгуш оскунган дээрзи билдингир. Ол бүгү-биле чергелештир Н. Монгуштуң кижилер-биле ажылдаарының стилинде дужаар, күш дөгээр, хедерленир, хоректенир методтар барын хоочуннар шүгүмчүлеп келзе-даа, оон кандыг-даа түңнел үндүрбээнин бо херек бадыткаан.

Ындыг турбуже, бо хуралга олуржуп келген район чергелиг удуртукчуларның туружу элдептиг болган. СЭКП Улуг-Хем райкомунуң ийиги секретары Камбаа Биче-оол директор Н. Монгуштуң каш чылдар бурунгаар Булуң-Терек школазынга эки ажылдап турганын мактап эгеледи. Ынчалза-даа Николай Монгуштуң эзирип алгаш, Актурууга улуг чогуш кылгаш, комсомол райкомунуң ийиги секретарындан дүжүртүп турганын сагынмады. Ол директорнуң четпестерин чугаалаап улусту «дүй шаап» Монгушка болчуп олурары эпчок-ла чорду.

Районда арагалаашкынга болгаш алкоголизмге удур демисел чорудар комиссияның даргазы Таисья Оюн комиссияның доктаалы-биле коллективти таныштырган: «...эзириктер сергедир черге Н. Монгушту акшага торгааның барымдаалааш, «комиссия торгавас, коллективтиң ниити хуралынче ооң херээн шилчидер» — дээн. Бо чүл? Арагалаашкынга болгаш алкоголизмге удур комиссияның дужуп бериишкини бе, азы ооң даргазы Т. Оюннуң эреңгей чоруу бе?

Таптаашкын үезинде удуртулгага турганнарда «сүзүк базар» чаңчыл ам-даа бодунуң оруундан чайлап бербейн турары илдең. Чогумна ол чылдагаан-биле боор, улус өөредилге килдизиниң эргелекчизи М. Мандаржап, трестиң эргелекчизиниң оралакчызы Ч. Көк-оол үстүнде даргаларның туружун эдерип, хууда херээн сайгартып турган Н. Монгушту деткип, ооң эрге-дужаалынга артары чөптүг дээрзин (дорт санал киирбезе-даа) чугаалап турдулар.

Ол чалгыгның күштүг агымы коллективтиң аныяк назылыгларын хаара тудупту ышкаш. Роза Балданай училищениң директору-биле ында партия секретары С. Ондарның аразында эп-найырал чок, чөрүлдээлиг чоруу коллективти ийи лагерьге чарганын берге байдал деп демдегледи. Ынчалза-даа: «Н. Монгуш бичии эзирик чорааш шагдаа-биле маргыжып болбас боор бе, ында улуг буруу чүү боор» деп саналдады. Аныяктар Долаана Сыдын-оол, Нина Бондаренко база ындыг түңнелдерни үндүрүп, ажыл шагының соонда эзирик чорааны дээш кымны-даа буруудадып болбас деп билип турарын бадыткадылар.

Училищеде корум-чурумнуң дүвүренчиг байдалы, ооң директору Н. Монгуштуң партия-чазактың арагалаашкынга удур хоойлузун чаңгыс удаа эвес үреп турары партия организациязының секретары С. Ондарның буруузу дээрзин санал бергеннер айытканнар. Шынап-ла, С. Ондарның ажылга стиль-методу чиктиг: коллективинге корум-чурум айтырыын, ооң удуртулгазын ным шыдаар, шыдавазын боттары чөптүг шиитпирлеп аптар байдалды ол чедип албаан. Ындыг мораль-психологтуг байдалды коллективке партия организациязының секретары чедип алыр ужурлуг. С. Ондар ол бүгүнү шиитпирлеп берзин дээш үстүкү органнарже халыыр, оларга медээлер дажыыр, чедирер чаңныг. Ооң ол негелдезин район чергелиг удуртулганың хуралга келген даргалары соора билип, Николай Монгуш-биле хууда бактажып, ооң эрге-дужаалынче семеп турар кижи кылдыр Ондарны билип турар. Ындыг-даа дижик, бо таварылгада Н. Монгуштуң азы С. Ондарның кайы бирээзиниң амы-хууда эрге-ажыын камгалаар үе эвес-тир. Бо хуралга «Улус өөредилгезиниң бир чугула болгаш берге адыры — өөредилге-кижизидилге чериниң директорунга Н. Монгуш дег моралы, мөзү-шынары кудургайлаан кижи артып болур бе?» — деп айтырыг дорт салдынган турган. Хуралдың шиитпири-биле алырга, Николай Монгуш шоолут эвес частырыгны кылган, директор болуп артарынга төлептиг.

Директор сугдан кургаг үнген. Эде тургустунуушкунуң чамдык чайгылчак талалары дуза көргүскен. Чаң алган аътты чаажыктырары берге. Ам канчаар, айтыр, дужаар, аажы-чаңы доңгун директорун коллективи кижизидер апаар. А. Н. Монгуш коллективин, сургуулдарын канчаар кижизидер ирги?

Алдын-оол СЕРЕН.

ДЕЛЕГЕЙНИҢ КУЛЬТУРА АМЫДЫРАЛЫНДАН

МАДРИД. Делегейниң «Фитур-90» турисчи оңгу ярмарказының национал хүннерин Испанияга ажыдарының хүндүлел ёзулалын Совет Эвилелинге тывыскан. Ук ярмарка Испанияның найысылалы Мадрид хоорайның чанында Каса-де-Кампо паркта ажыттынган. Эттарының национал павильоннарын делегейниң 134 чурту, ооң иштинде Совет Эвилели [illegible].

ПАРИЖ. Т[illegible] [illegible] Франция[illegible] [illegible] чурттуң культура амыдыралынга чугула болуушкуннарының бирээзи деп санап турар. Амгы үеде Францияда беш миллион ажыг дашкыкы кижилер чурттап турар. Телевидениениң чаа каналының дамчыдылгазын ол кижилер ажыглаар кылдыр организастаан: хүн бүрүде 6 шактыг дамчыдылгалар үезинде дашкыкы чурттуглар Францияның амыдыралын, бирги [illegible] культура амыдыралын билип алыр аргалыг болур.

НЬЮ-ЙОРК. Моон мурнунда читкен культураның үнелиг чүүлдери АКШ-тың Джорджия штадында тывылган. Оларның аразында: бичии уруглар ойнаар машиналар, [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] Бо бүгү чүүлдерниң ниити өртээ 27 миллион доллар. Культураның үнелиг ол чүүлдериниң аразында ийи скрипканы Италияның алдаржаан мастери Антонио Страдивари кылган деп санап турар.

ГАВАНА. Кубаның [illegible] черин — соңгу [illegible] делегейге сурагжаан аян-чорукчу Христофор Колумб магадап, ол черниң чаражын, бойдузунун чүрүмалдыын номнарынга хөй удаа бижип турган. Чаа телефильмни ында тырттырып турар.

Кинофильмни улуг аян-чорукчуга. Американы ажытканындан бээр 500 чыл [illegible] тураскаадыр. Бөмбүрзектиң [illegible] байырлалынга Испания, Италия, Португалия, Великобритания, Американың Каттышкан Штаттарының болгаш Японияның кинематографистери белеткенип турар.

Далайларга улуг аян-чорукчуну үдеп чораан кижилерниң сактыышкыннарын ёзугаар алырга, Христофор Колумб амгы Кубаның соңгу-чөөн кезээниң чурумалдыг чараш черлерин көргеш, мынча дээн: «Кижиниң караа кайы-бир шагда көрбээни кайгамчыктыг чараш чер-дир».

МОНТИНЬИ - ле - ЛЕТЦ. Францияның ол хоорайынга алдептиг дүлгүүрнү бүдүрген. Ону амгы үениң музей культуразының чаа чүүлү кылдыр санап турар. Дүлгүүрнүң узуну — 10,2 метр! Тус черниң культура ажылдакчыларының санап турарын ёзутар алырга, ук дүлгүүр болза, делегейде эң улуг. Ооң деңзизи база маңаа — бир тонна хире. Хоорайның дээди өөредилге черлериниң бирээзиниң он беш студентилери ол дүлгүүрнү ийи ай дургузунда кылып келген.

УЛАН-БАТОР. Магнитофоннарга үн бижидер, кино тырттырар кооперативтерни Моол Арат Республикада тургузуп эгелээн. Видеобижимелдер кылыр элээн каш клубтар тургустунган. Оларның шуптузу бот-орулга-чарылга-биле ажылдап турар. Уран чүүлдүң концерттерин, харын-даа шиилерни безин кинога тырттырары чаа клубтарның, кооперативтерниң планында көрдүнген.

БЕРЛИН. Сүт музейин Герман Демократтыг Республиканың Вайзензе хоорайында чоокта чаа ажыткан. Ында 1400 ажыг чүүлдерни делгээн. Сүт болгаш сүт продуктуларын болбаазырадып кылыр дерит-херекселдерни, номнарны көрүкчүлер сонуургап турар.

(СЭТА).

МОСКВА–ВАРШАВА

Москва — Варшава аразынга делегейниң автобус аргыжар эң баштайгы оруу эрткен чылдың төнчүзүнде ажыттынган. Варшава баар дээн кижи телефон дамчыштыр билетти ам чагып ап болур. Өске арткан айтырыгларны «Совпольда» деп каттышкан совет-польша-дани бүдүрүлгениң фирмазы шиитпирлээр. «Скания-113» деп эки дериттинген автобус-биле Совет Эвилелиниң болгаш Польшаның 1301 километр оруунга аян-чорукту кылырга, аңаа чораан кижилер бичии-даа шагзыравас. Автобуста таарымчалыг чымчак сандайлар, чемненир чер бар, телевизорлар дамчыштыр солун дамчыдылгаларны пассажирлерге баралгадыр, доктааган черлерниң бирээзинге ресторанга база чемгерер. Бүгү аян-чорук 18-19 шак дургузунда үргүлчүлээр.

Аян-чорукту эгелегиже чедир ийи неделя бурунгаар чагыгларны 288-15-22 телефонну дамчыштыр хүлээп ап турар. Билет өртээ 60 рубль.

ЧУРУКТА: «Скания-113» деп дүрген чоруур автобус Москвада.

Н. МАЛЫШЕВТИҢ фотозу.
(СЭТА-ның фотохроника.)

Элегиялар

КАРАЖА

База катап аарыг эшке
Барып чордум — идегел чок:
Хүрең-кызыл шырай-арны
Күскү бүрү апарып-тыр.
«Эттинместээн ындыг ийин,
Эмчилер-ле канчаар...»
дигеш,
Харлыга бээр, ажыг чаштар
Карактарын дола бээр-дир.
Чаа-чалбак шөлү болза,
Чакпылыг октап эжим
тайзып —
Бодумну дуй түдупкай мен.
Борта чүнү канчаптар мен?!
Ону көөрге, чараш чечек
Өлүп-кадып калыры дег,
Шагы кээрге кижи база
Салымындан чайлавас-тыр.
Өөр-өнер чону-биле
Өнүк-төрел чорум-чорум,
Хайлыг өлүм аспаандыва
Караш дээрн — каража-дыр!

БИР-ЛЕ ХҮН

Бодап чораан идегелим
Бораң күс дег она берди.
Ногаан чай дег өңгүр каазы
Ол-ла хевээр чорааны
ол-дур.
Борбак түрээм сокпайн
барды,
Бойдус болуп хуула берди.
Хөөрүмдүве салгын, харын
Хөй-ле бүрү саарып туру.
Кара булут бүргег дээрден
Карак чажын куда каапты.
Диммирээшкин дунук үнү
Дидим эвес чаңгыланды.
Идегелим чаңгызы боор.
Ие-черим човууртай-дыр.
Кызаңнаашкын болу берген
Кымчылай хап көстүп эрти
Карактарым оду өштү.
Караңгы дүн болу берди.
Чүтле харын сылдыстарже
Сүзезиним хөглүг ушту.
Кажан ийик, өлүм мени
Хаңыра чок сегирип аар.
«Авай» дигеш, туттунарга
Агаар келзе, коргунчуг-дур.

Сарыг-оол КУУЛАР.

СОЛУН ОДУРУГЛАР

«Кара баглыг «Заря» деп шакты тып алган кижилер ону боттарынга арттырып алыпнар — чүге дээрге мен ону октапкан кижи мен».

Г. СЕМИК.

— Көр даан сен — деп, кадайы ашаанга чугаалаан. — Мээң платьем-биле сээң хойлеңиңни чаңгыс аай дөмей постен дарааан чүве-дир.

— Ол-ла болгай харын! — деп, ашаа өөрээн — Бисте домейлежир нинти чүү-даа чок дээр болгай сен.

Н. ХОНИН.

— Тик дээрге чүү-даа эвес-тир деп кым ынча дээнил? — Тиктерниң ачызы-биле саннар улгадыр-ла болгай.

• • •

Дужүлгезиниң алдарын сүргеш, бодунуң адын бодаваан.

• • •

Чеди катап хемчеп турар арамда, бир-ле кижи үзе [illegible]-тир.

• • •

Шуутаазын хөй черде ажыл-херек чылбас.

• • •

Чамдыктар ажылдаар дээш өөренип турда, өскелер бир-ле чүвеге өөренип алыр дээш ажылдаарлар болгай.

(«Хоглуг петит» шоодуглардан).

ЭГИДЕРБЕЙ

Чечен чугаа

Эрттир удуп каап-тыр мен. Шакты көөрүмге, сес-ке он минута четпес. Кадайымның эртенги чем суп каан сумказын алгаш, ынай-ла болган мен. Ажылче халып-ла ордум. Кирер эжик аксынга таныыл мени доктаадыпкан:

— Сумкаңда чүл ол?

Сумкамны ажыдыпкаш, кайгап-ла кагдым. Ында эртенги чем орнунда дачага аппарып салып алыр дээн моторжугажым бо чыдыр де.

— Оорлап алган чүвеңни дедир эгидериң ол ыпкажыл але — деп, таныыл сонуургай-дыр.

— Чок — деп шинтпирлиг харыыладым. — Магазинден садып алдым, цехче аппар чор мен. Станокта мотор өрттенген, солуур дээш.

Вахтёрлар кайгай бергеннер. Кайгамчык херек — заводче кижи боду херек чүүлду садып эккеп турар апарган.

Херек тодарагыже чедир мени түдуп турдулар. Хөй-ниитини база бут кырынга тургузупкан.

Хамык чүве хайнып эгелээн. Оркестр база чедип келген. Дирекцияның төлээзи байыр чедирип, аки эгелээшкин дээш холум туткан. Өскелер база ол үлегерни эдерзин деп кыйгырдылар. Солуңга үндүрери-биле чурукка база тырттырдылар.

Бажыңымга сеткил-сагыжым ханган чанып келдим. Кадайым мынча дейдир:

— Көрбес сен бе, кайы хире хүндүлеп турар-дыр...

Эртен кадайым база-ла сумкага чүү-хөөнү белеткеп каан. Бистиң «Запорожезивистиң» насозун, алырар дүлгүүр база кинр каап каан.

— Быжыглап ээрер апаар болгай.

Эртер эжикке чоокшулап келгеш, сумкамны ажыдып көргүзе бердим. Вахтёрлар ону-даа тооваадылар.

Үрер хөгжүм ойнаан тур. Дирекцияның төлээзи сөс ап тур:

— Бөгүн бистиң коллективтиң амыдыралында онзагай болуушкун болуп турар-дыр, эштер. Моон мурнунда оорланып, кавырактаныр турган Моталкинни бөгүн мактаар апаар-дыр бис. Заводтан оорлап аппарган шупту чүвезин кадагдап эгелээш дедир эгидип турар кижи-дир. Кавырактанырбай эвес. Эгидербей Моталкинден үлегер алынар.

«Ээ-да, черле чүү дээрил аан, алдар дээрге мөңге эвес кончуун көрем» деп, өске улус-биле кады Моталкинге байыр чедирип часкавышаан, бодап турдум.

Е. НЕФЕДОВ.

МООЛ ХҮРЭЭ

1799 чылда улуг Алдын хүрээни туткан. Ооң иштики дериг байлак, хөй бурганнар чуруу-биле каастап кылган. Эрдэнэ-зуу хүрээзиниң ламазы Бунья лама дуган кырындан Европага Отто Лилиентальдың мурнунда-ла ужудуп турган.

Буддизм Моолга Чингис-хаан үезинде-ле нептерей берген турган. Ооң оглунуң оглу Хубилай-хаан үезинде шажын күрүне эргелиг турган. Үш чүс чыл эрткенде Автайсайн-хаан Тибет чораан соонда, XVI векте Орхон хемниң эриинде Моолдуң найысылалы турган Хар-Хорумнуң бузундуларының чанынга Эрдэнэ-зуу хүрээни тудуп эгелээн. Ооң адын очулдурарга, чүс эртине дээн.

Хүрээниң сорулгазы болза, көшкүн араттарның аразынга «сарыг шажынны» азы ламаизмни нептередири. Буддизмниң бир улуг адырларының бирээзи «сарыг шажын» хүрээзи 1586 чылда туттунган болгаш, будда Мекка апарган. Он сес гектар шөл ээлээн хүрээниң девискээрин долгандыр шивээ ышкаш ханалар туткан. XX вектиң эгезинде борта 1.5 муң ламалар турган. 108 субурганнарлыг турган комплекс алдан эжиктиг. Бо хүрээниң ламаларындан Их-Хүрээ биле Гандан хүрээзиниң ламалары хөй турган: 13 муң болгаш 7 муң санныг. Ынчап Моолга 747 хүрээлер ажылдап турган.

Үжен чылдарда хамык хүрээлерни узуткаан. 1941 чылда, та канчап чүве ийик, Эрдэнэ-зуу хүрээни күрүне камгалалынга алган. 1965 чылда аңаа ламаизм культуразының музейин ажыткан.

ШАВАР АКЫЙ

Амыдыралдан чугаа

Шавар акыйны бичиимден тура-ла таныыр чораан кижи мен. Ооң чогум ады Шавар база эвес болдур ийин. Ол акыйның Шавар деп шолалыг апарганында база ужур-ла бар. Ийе, тыва кижилер шаанда кончуг хүндүлежир чораан. Улуг кижилерниң адын черле чык кылдыр адавас. Оларны кандыг-ла-бир шола аттыг болгулаар. Ындыг ат-биле оларны адаары дорамчылаашкын эвес, а хүндүлелдиң база бир херечизи болуп турганы чажыт эвес чүве.

Шавар акый назыдан кырызаан турда-ла, аңаа чок шола атты тыпсып каан. Аңаа ол гат чаңчыгып калган. Ооң ажы-чаңында бир-ле онзагай, далаш аза кандыг-бир чүвени кылыр дээнде хамдыр бодап албас, серт-бүрт, чүнү-ле бодайдыр, ынчаар кыла каар. Оозу чамдыкта эгиттинмес частырыгларга-даа чедире берген болгулаар.

Ол акыйның чоңунга багы черле чок. Ооң аныяк хиреэнде шола аттыг болу бергенниң чылдагааны бодап көөрге, ооң ажы-чаңында кижилерден ылгалып турар онзаланчак байдал бар хире. Мээң-не билиимде, аът мунганда черле чорбас, кайы-бир талазы болдуры-биле ээрниниң кырынга тыртпайн олуруп, оол-ла бадып олуруп [illegible], [illegible]-ла чоруур акый болгай. Чогум ооң мал мунгада, кымчы түдүп чорааны черле көрбээн мен ийин. Метр хире ол хаак түдүпкан, оозунуң ужун [illegible] алгым чоруурун харын көрген мен.

Аалдарга барган аъдынның [illegible], мунгаш-дыңның чарга [illegible] өргезинче [illegible] каапкаш, аъдындан дүшкен-ле, өгже [illegible]. Чамдыкта бодун өгге кирбейн чорда-ла, саадырның баглаваан чүгезин аъды [illegible] ушта [illegible], ээри-биле аът-[illegible] чоруй-даа барган. Ооң аъттары [illegible] болдур ийин. Ажыл-чаңы багай аъттарлыг турган болза, кайын ыңчап чоруур ол.

— Аъдың боштунуп чоруй баарды, акый — деп, чугаалаарга, тоовас-даа. «Хамаан» дей тыртып каар. Херек-даа албас. Ооң ол «Хамаан» деп сөзү чаңчылы апарган. Бир эвес «Шавар» деп шолазы чок турган болза, «Хамаан» деп шола адын база адаттынар турган боор.

Колхозка ол хөй малдап чораан. Хонаш [illegible], [illegible] тайгаларже [illegible], бичии уруглары хүүшарга баштары көстүп чоруур кылдыр суккулааш, ээрингге дергилегилеп кел бир чадарын улус бо-ла көрген боор.

Бир-ле күзүн малчыннар күзеглеринче көжүп турган үе чүве. Колхоз даргазы:

— Шаварның күзээнче көжүрүп каапкаш кел — дээш, чүъгүн бодулуп дүжүрер машина чолаачызынга даалга берген чорутпан. Чолаачы каан көөрге, Шавар кадайынга хоюн сүрдүрүп чорудупкаан, чолаачызы-биле бодулуп оон бүзүп чүдүре берген. Чүдүрүп алган көөрге, пашта хайындырганга өрөмелеп каан сүдү артып калган болган.

— Сүттү канчаарыл, акый? — деп, чолаачы айтырарга:

— Өремезин союп чивит, ол — дээн. Оозу өремезин союп алырга, Шавар сүдүн тараа соктаар согааж[ын]че куда берген.

— Ол канчаарың ол, акый? — деп, чолаачы элдепсинип айтырган.

— Хамаан, ошку кежи-биле дүй шарыптар болбазыкпе — дээш тоовас болган.

Күзегде, хонар черинге чедип келгеш, Шавар акый чолаачыдан айтырган дийин:

— Демир хааржактыг машиналар чүъгүн боттары дүжүрер чүве дээнин кай, сээң машинаңның хааржаа демир чүве ышкажыл, але оол.

— Эт-севиң үрели бербес болза то түдүптар машина-ла болгай.

— Хамаан, черже «саартывыт» — дээн.

Бедик машинадан от херекселин то туттуруптарга, чүзү артар боор. өөнүң ыяжы, аптара-савазы бүс-ту бергилээн.

Хөй сүрген кадайы чедип кээрге, оон өглээр арга чок кылдыр бузадүжүрүп алган, бүдүн-бүдүн ынааларының уштарындан бөле баглааш, өнүн кидиис-биле шыпкаш, бичии бедейжигеш кылып алган орган.

Ол кежээ хаттыг чааш кыш болган. Хенче ангайлары донгаш, баагайындыр алгыржып-ла эгелээн. Кадайы: «Кирип алыр оглуг эвес сен, ол ангайларыңны канчаар кижи сен» деп ажынарга, үне халааш, тар аастыг уургай каскаш, ынаар ангайларын кийир сүргеш, ооң аксын дүй ширтек чадып каан. Эртенинде ол ширтээн ажыдыптарга, ангайларының чамдыктары албыгып өлгүлеп калган болган. Ол халак-хилээн теп эгелээн. Уваа, чиктиг, элдеп чаңныг кижилер база тургулаар чүве-дир ийин.

Аваа МОНГУШ.
Кызыл хоорай.

Тоол

АЪТ БИЛЕ ЭЗЕР

Шыяанам. Бир-ле черге аңчы кижи чурттап-даа чораан чүвең иргин. Экер-эрес аңчының чарылбас өңнүктери — бажының адаанга сыртызы, чарын адаанга дөжээ, хадың дазылы ээри, ырак-чоокка мунар аңы аъды-даа турган чүвең иргин. Олар кайы ыракка чорук кылып, кезээде чарылбас, эптиг-найыралдыг чуртгап чораан. Бир-ле катап аңчы эр-даа алдай таңдызынче аңнап чоруй барып-тыр эвеспе. Таңдызынга келгеш саңын салып, чажыын чажып, чалбарып турган-даа чүвең иргин:

Чорткан аътка човаг чок,
Чораан ботка хала чок бол,—
хайыракан!
Чара кагар чилиглиниден,
Чалалаар семизинден,
Хөмүр дег кара сорлуукдан
Хар ышкаш агындан
Караан хаптап
Кулаан куйлап бер.
хайыракан!

Ээр ону дыңнааш, мээн ээм саңын салып, чажыын чажып чалбарырда, багай аътка сагыш човаар, ёзулуг кадыр артты ажырып, бажынга сыртыын, чарнынга [illegible] чылыглап, чымчак [illegible] чоруур мени херенге албас, мооң бар-чогум-даа [illegible] [illegible]. Моон соңгаар кажан-даа багай аът-биле аңчыга бараан болбас мен деп ажынып, хорадап, алгырып-кышкырып-ла үнген иргин. Аът ону дыңнааш база-ла дыттыла берип-тир.

— Сен ышкаш дөрт кежек куу ыяштың кандыг ажык-дужуу турарыл? Омаа-хой! Мен-не болгаш сени бүгү назынымда чүктеп чор мен, ам моон соңгаар, оргам сыдгуже сени чүктээри болзун.

— Мен чок болзумза сени кым-даа мунмас, мээң-биле маргышпа, кезээде кижилер таалың чүктээр чалча — деп, Ээр аътты уламна дузай берип-тир.

Аът биле Ээр маргышсамаргышса, моон соңгаар кажан-даа көрүшпес, кады чурттавазынга четкен, мындыг-даа чүвең иргин.

— Сен ышкаш аай-дедир ийи арынныг ыяшты чүктевезимзе, мензэ чиик боордан башка, чүмнү-даа оспуммас мен.

— Сээң чыдыг дериңден куңкум келир, чыдын чыттас тояарыңдан ырмам сынган, чажым чаңган, сенден чарылзымза чыргалдыг дижим дыштаныр, улуг үйгүм удуур мен — деп, Ээр улам хоректенген-дир оо.

Ээрниң колун-чирими, баскыыш дерги, төреңчи, чонаа, харын-даа хыраазы, мөш хыраазы, кыдат сарыг хырбалыг, кызыл дошулуг ийи эзеңгизи моон соңгаар бо Аът деп мөөмага кажан-даа бараан болбас бис деп улажы бергеннер.

Аңчы аъды-биле хамык херекселин эптештирер дээш аңнаанда-даа чок, каш хонуктуң мүүрүнде чадажып каап-тыр эвеспе. Чеже ыыңчап турар, ээр-чонаан ыяшка аскаш, аар чүъгүн чагыдак аъдынга артынгаш чаныпкан-даа аңчы чүвең иргин. Та каш артты ашкан, та каш хемни кешкен чүве, ээр чок аъттың оорга-мойну дежилгеш сөөгүнге чедип, балыг-бышкын чериниң аарыырынга шыдажыр арга чок кыныпып келген иргин. Аът ам-на улам-човууртап, улуг чалыгныг кылганын миниин, ээр чокта бир-даа арт ашпылмас чүве-дир, дедир барып ээрге бурууз[ун] миниин ам кажан-даа бактаныпас бис, дедир нап киргээл деп дилеп туруп берип тур оо.

Аңчы аъдын көргеш, ээрин алып каап бөлзги черинге кээрге, ол-чаъс ыдат сарыг хырбаны ыгыырады чаггаи, улуг хат кезеги ээрниң дөрт ыяжын дөрт башка октапкан, ноолм-черимн шупту ничирепч үнүлген, [illegible], тос аңгы чыткан иргин. Аңчы тос аңгы эт-севин чыып, септеп каарга, ам кажанда-даа маргышпаалы дижип, багын чугаалашкаш ыглажып, экини чугаалашкаш, каттыржып-даа турган. Оон бээр-ле Ээр биле Аът найыралдыг чурттап чоруй барып-тыр.

Борбак-оол САРЫГЛАР

Эскериглер

Бажын туттунган

Хойжу келген аалчызын дыка-ла хүндүлээн. Чоруурда хавын дүптээш, бир дириг хойну база четсип берген. Ээнгизин дыңзый бергенде, экииргээ дам баар кижи болбазыкпе.

Аалчылар дувүреп-дувүреп чоруткан. Ашак-кадай иелээ арткан. Бичин серген алгаш, мал-маганын ажаап кирипкеннер. Оларга кым дузалажыр. Ийи боду-ла боралаңып орар улуста. Кадайы хойларын ончалап тургаш, төрүүр чеде берген калчан-кара хоюн чоктап каан. Үнмээн-не хөй болгай, канчап баар чоор деп бодаан. Оон ооңуң иштинге чугаалаан. Оозу бажын туттунгаш хыйланып-ла эгелээн: «Халагым ай, оомну берипкеним ол-дур».

Кадайы ашааның кырында-ла барган: «Караа көзүлбестээн, кулутур, хайыраан хоюмну берипттиң».

Арагапың хайындан олар мынчаар чадарааннар.

Кызыл бажың чажыды

Кожам кончут тывызык кижи. Мени имнепкеш, сымыраны-дыр:

— Дүү бажыңның өңү чүге кызыл деп бодаар сен?

— Хойге коскү болзун дээш будуп алды ыйнаан — деп харыыладым

— Чок, ол ындыг эвес. Кайы-бир ырактан келген оорлар таныл алзын дээш тускайлап алганы ол-дур ийин. Хамык чонну халактадып чоруур оорларның кызыл «уязы» ол болбазыкпе.

Ийи ыт аразынга...

Ийи херээжен хөөрежип орган. Бирээзи оргаш чугаазын уламчылаан.

— Кара-оол дүүн клубка карактарын будуп алган урут-биле таңцылап турду ийин. Анаа эвес хевирлиг, арай чиктии кончут чорду ийин, эжим.

Калдар-кыс ырак рейсче чоруй барган ашаа Кара-оолду четтикпейн манап орган боду ону дыңнааш, чымсырт кынган.

Оозу удавааңда бо чедип келген. Амыр-менди-даа чок ашаапың кырында-ла барган: «Кала чордуң, халымак эр, моон доп-дораан чор, кандыг кижиң-биле таңцылап турдуң!».

Хойжуларга сиген чедирип чорааныи тайылбырлап шаг болган. Кады чораан эжи Эрес-оол кирип кээрге, ам харын оожургаан. Хараалааныц Калдар-кыстың эжи хоп нугулду үрүпкеш, канчаар эвес деп бодаан чүве-дир. Харын-даа чүгээр болган. Ийи ыт аразынга сөөк октап, ийи кижи аразынга сөс сөглеп чоруурга боор бе?

Ондар БОРАШ.

Даш-оолдуң төрүттүнген хүнү

— Дыңнадың бе, эжим, Даш-оолдуң бажыңындан ырак эвесте чурттап турар болгай сен. Кижиниң төрүттүнген хүнү чоокта чаа болган-дыр. Аңаа чораан [illegible] чугаалап келди ийин. Шаандагы, 50 чылдарда школага концерттер [illegible] «чоңааны» [illegible] [illegible] [illegible] ааякон чугаалагылап турган дилир, солун-на аа? Крыловтуң «Каарган болгаш Дилги» деп баснязын кончут солун, чаптанчыг кылдыр чугаалаарын бодун дыңнап-ла чораан болгай сен. А сааң-биле кады база-ла интермедияларны, басняларны бо-ла чугаалай берген чоруур ийик чоң — деп, «О Шынал» [illegible] [illegible] эжим, мени бир-ле дугаар көрүп каан дег, салдыкпастап чугааланган тур кажаа артынче кылаштап бар чораан инекти тудунар, ону алыр силер. Каш кижи ынаар маңнашкан соонда, инекти шынап-ла мыйызындан баглап алган келдилер. Ол инекти көрүп каап [illegible] берген мен. арта-ла үнүм безин сиринейни берген, турган чегимден [illegible] [illegible] берген ышкаш болган мен. Чүге? Оорга алысхандан бээр элээн үе эрте берген, дилеп тып чадааш, ам шуут чогел тоңген инээвис ол болду ийин! Ынчап ол инээвистин тып алган болгай бис. А инээвистиң чогум канчап ында чеде бергенин чогуур албан черлери ам [illegible], [illegible] турар чүве — диди.

Инээвис ынчаар тывылды

— Элдептиг-ле чүвелер тургулаар-дыр, акый — деп, Дыңмам Лиза мензэ чугаалады — Каш инектиг улус бис. Дузалал ажыл-агыйының ажыктызының дугайын билбес кижи ховар. Силер, журналистер, ол дугайын солун, сеткүүлдерге хойнуле бижип, пропагандалап турар болгай силер. Шын, [illegible] ажыктыы [illegible]. Ынчанмайн канчаар ийик — чурттун Аъш-чем програмазының айтырыын шиитпирлээринге ол дыка улуг күш болгай. А чүнү чугаалаар деп олурарымны кайын билир деп силер. Ынчангаш эки дыңнап олурунар аа.

Кыш дүшкен болгай, ынчангаш бир аалда чагып каан инээвисти чиш кылдыр алыры-биле чеде берген бис. Аалдың ээзи-даа бисти инектер аразынга экелгеш, чугаалай-дыр: дуу,

Февраль 30-де төрүттүнген

— Бир катап «Шын» солунга бижээн материалдарны номчааш, силерниң-биле ужуражып база бир элдептиг чүүлдү силерге сонуургадыр деп бодап чораан кижи мен ийин, акаа — деп, «Кызыгаар» совхозтуң ажылчыны аныяк эр мензэ чугаалады. — Силерниң ол бижээн [illegible] төрүттүнген хүнү — февраль 29 болду. Ол аңаа дээрге, 4 чыл болгаш-ла төрүттүнген хүнүн демдеглеп арттырып турар кижи-дир. А мээн чоктем Каадыр Соннуң төрүттүнген хүнү кажан деп бодаар силер? Февраль 30-де болгай. Элдептиг-ле чүве аа! Чеңындыг-ла-дыр, февраль ай 28 азы 29 хонуктуг деп чүвени ол үеде документилер кылып турган тыва эштер билбээн-даа дижик. А ында ажылдап турар амгы эштер [illegible] [illegible] февраль 30-де төрүттүнген деп бижип кааның шуут элдепсинер мен ийин. Та бузүренер, та бузүревенер — шынын-на чугаалаа-ным бо ийин. Шынап-ла, элдептиг аа?

Таварылгалар

Сугга душпейн чор

СЭКП райкомунуң ынчангы залынга ажылдап олуруп турда, инструктор бир эживис кирип келгеш, столдуң кырынга саазыннарын чада салгаш, чоогунга олурган боорумга [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], [illegible]:

— Че, Маадыр, сугга душкеннерни камгалаарының ниитилелиниң кежигүнүнге кирер-ле болгай.

— Кужур эжим, сугга душкеннерни камгалаар хамаанчок, бодум шуут эштип билбес кижи-ле болгай мен. Эштип чок ыйнаан.

— Ында кижи эштип чоксунар чүү боор — Совет Эвилелиниң хамааты бүрүзү [illegible] эштип билир деп бодаар сен бе? А кежигүнге кирери сээң хүлээлген-дир.

— Че, силерниң сумеңер ёзугаар кежигүнге кирип-ле алган дижик мен. А бир эвес сугга кижи дүже берзе канчаар мен? Бодум эштип билбес кижи ол кижини камгалаар дээш сугже халый бээримге, мени суттан кым уштурул? А сугга душкен кижиге ол ниитилелдиң кежигүнү [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] канчаарыл — мен буруудаар апаар-ла болгай мен. Ынчангаш хоржок: кежигүнге кирбес мен.

Оон менче ол хүлүмзүрээн хевирлиг көргеш айтырды:

— Сугну ажыглап — ижип, чунуп турар сен бе?

— Ийе, ижип, чунуп турар мен.

— Ынчаарга олдур-ла — кежигүнге кирер апаар сен — дээш, белен кылдыр долдуруп каан билеттин мензэ тудускаш, «Сугга душпейн чор» — дээш, холумну дыңзыдыр тудуп кагды.

Маадыр-оол КАЛЧАН.

Чарлалдар бюрозу

ТВ

ЯНВАРЬ 27
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 [illegible] биле академиязы. 9.05 Орус улустуң [illegible]. 9.20 «Бистиң садывыс». 9.50 [illegible]. Чер. [illegible] 10.20 Ленинградтың хорзлары. «Байыр» фирмазының эр кижилер [illegible] концерти. (ГФР). 11.20 «Партия амытаннар оранында». 12.20 Тинлеттиниң 45 чыл болганынга. «Переходное весту вод[илем]...». 4 сериялыг уран-чечен телефильм. 1-2 сериялары. 15.05 «Меркурий». Коммерция медээлери. 15.35 «Спектр». 16.05 Мультфильмнер. 16.20 «Партия дугайында чугаалаар». 17.20 Улусчу чогаадыкчының «Радуга» телепрограммаларының 8-ки делегей фестивалы. (Индия). 17.45 «Делегей панорамазы». 18.30 Леонид Быковтуң фильмнеги бага рольдары. «Атвашкарга ааъдыңыкы». 20.00 «Ак[...]» [...] таварылга». [...] телепрограмма. 21.00 «Үе». 21.30 «Те[...]» [...] 21.55 «[...]». 23.15—01.15 «Дүн ортуу[нга] [...]».

ИИИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Гарымдаалыг фильмнер. 9.00 «Артында [...]». Уран-чечен фильм. 10.00 Дешаплзе. Информация. Реклама. 11.00 Бүгүдеге медиглетте. 12.00 «Тестирация кандидатт[...]». Национальдар аразында харылзааларның айтырыгларының талазы-биле публицистиг программа. 13.45 Бүгүдеге спорт. 14.00 Орус чугаа. 14.30 «Эфирде — Совет Россия». Видеоканал. 17.00 «Юрмала-90». Совет эстрада ырлажыкчылының аныяк күүседикчилерниң 5-ки Бүгү Эвилел телеконкурзу. 18.10 Мультфильм. 18.30 «Үе». 19.00 В. Кикта. Киев Софиязының фрескалары. 19.40 Поэзия. В. Мамонов. 20.00 «Тамчыктыг удуур. Чаштар!». 20.15 Гарымдаалыг телефильмнер. 20.55 Полициде орган кежээзи. 21.20 «Карло ачаның театры». Улуг кижилерге мультфильм. 21.30 А. Гаврилин — «Анюта». А. П. Чеховтуң чогаалын бааган туруусан фильм-балет. 22.40 «Музыка болгаш мода». 23.30—01.35 «Дүнеки сеанс» киноконцерт. «Бензин кудар черниң кадыны». Уран-чечен фильм.

«ДЕКЕЙ-ОО»

Февраль 17-де 12 шакта СЭКП обкомунуң Политиктиг чырыдылгазының бажыңынга тыва улустуң «Декей-оо» деп ырлажыкчы байырлалы болур.

Байырлал программазында: эң шилиндек ыраажыларның ырлары, ийи болгаш үш [...] [...] ырлар күүсеттинер, улусчу [...]тистерниң байыр чедирининиишери тыва национал хевлерниң конкурузу. Тыва АССР-ниң бүгү республиканыңдан ыраажыларны [...] [...].

Билеттерни ажыл хүннеринде 9 шактан 18 шакка чедир республиканың эртем-методиктиг товунуң бажыңында садып турар.

Танцы болгаш ниити ыр бөлүүнге ойнаар кижилерни немей хүлээп алырын ырның болгаш танцының кол рамда улусчу ансамбли дарлап турар.

Танцы бөлүүнүң кичээлдээр хүннери понедельник, среда, пятница 18 шактан 20 шакка чедир.

Ниити ыр бөлүүнүң кичээлдери вторник, четверг хүннеринде 16 шактан 19 шакка чедир болур.

Ансамбль тур када өөредилге-бүдүрүлге комбинадының бажыңында ажылдап турар.

КИНО

ЯНВАРЬ 27-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Леди Макбет Мценского уезда» (16 хар четпээннер кирбес) 9.20, 15.20, 17.20, 19.20 (узаткан). «Полет навигатора» (АКШ) 11.20, 13.20. Видеозал: «Зита биле Гита» (2 сериялыг) 10.00, 13.00, 16.00, 19.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Солнце в кармане» 8.30, 11.50. «Полет навигатора» 10.00, 13.20. «Однажды в Америке» 15.00, 19.00 шактарда.

«КАА ХЕМ»: «Жизнь по лимиту» 13.30, 15.20, 17.10, 19.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Один момент» (Индия, 2 сериялыг) 14.00, 16.30, 19.00 шактарда.

АГААР

Республиканың дүне 28—33, чамдык районнарга 40 градус чедир соок. Хүндүс 21—26 градус соок.

Кызылга чагбас. Агаар дүне 33—35, хүндүс 23—25 градус соок.

667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Индекс 54241

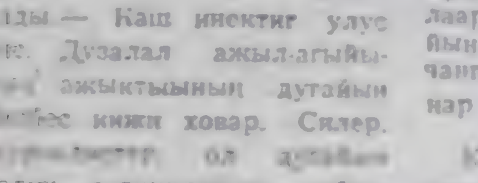

Редактор В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ♦ редактор — 3-43-34; ♦ оралакчылары — 3-53-91; 3-34-17; ♦ приемная — 3-34-28; ♦ харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; ♦ оралакчылары — 3-45-93. Кадактар: ♦ онотийжи амыдырал — 3-36-82; 3-36-25; идеология — 3-34-57; ♦ совет турттуг — 3-34-98; 3-41-23; ♦ үлетүр — 3-34-49; 3-36-73; ♦ рол[...] — 3-41-16; ♦ культура — 3-39-15; ♦ информация — 3-37-11; ♦ чагаа килдизи — 3-39-03; 3-34-39; ♦ очулга — 3-34-93; ♦ корректорлар — 3-37-11; ♦ уйлрукчулер — 2-27-41; ♦ солун белеткебарган — 2-32-75; ♦ бухгалтерия — 3-43-41.

Чылда 300 катап үнер
Хемчээли 2 парлааз арын
Тиражы 28000 экз. [...]

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыгның херектеринге [...] [...] типографиязы. [...] [...] [...] № 1.

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

№ 24 (14224) 1990 чыл, январь 28, воскресенье

1925 чылда үндезилеттинген

Өртээ 3 көп.

ЧАА НОМ

М. С. Горбачевтуң Литва ССР-те январь 11-13-те барып чорааныныц дугайында материалдарны чыылдаш ном кылдыр парлаан. Чаа номну «Нийти айтырыгларны дем-биле шиитпирлээр» деп адаан. Республиканың ажылчыны [illegible], тараачыннарының, интеллигенциязының төлээлери-биле Вильнюсте болгаш Шяуляйга ужурашкыннарының үезинде СЭКП ТК-ның Чиктиг секретары, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазы М. С. Горбачевтуң чугаалары, өске-даа материалдарны номда киирген.

(СЭТА).

Кыштаглаашкын— шыңгыы шылгалда

Бии-хемде «Кызыл тараачын» совхозтуң Туран сүт-бараан фермазының саанчыларының болгаш малчыннарының аразынга эрткен чылын чарлаттынган чарыштың түңнелин үндүрген. Фермада эр саанчыларның бирги черин (чурукта) Александр Дамдынчапович Иргит ээлээн.

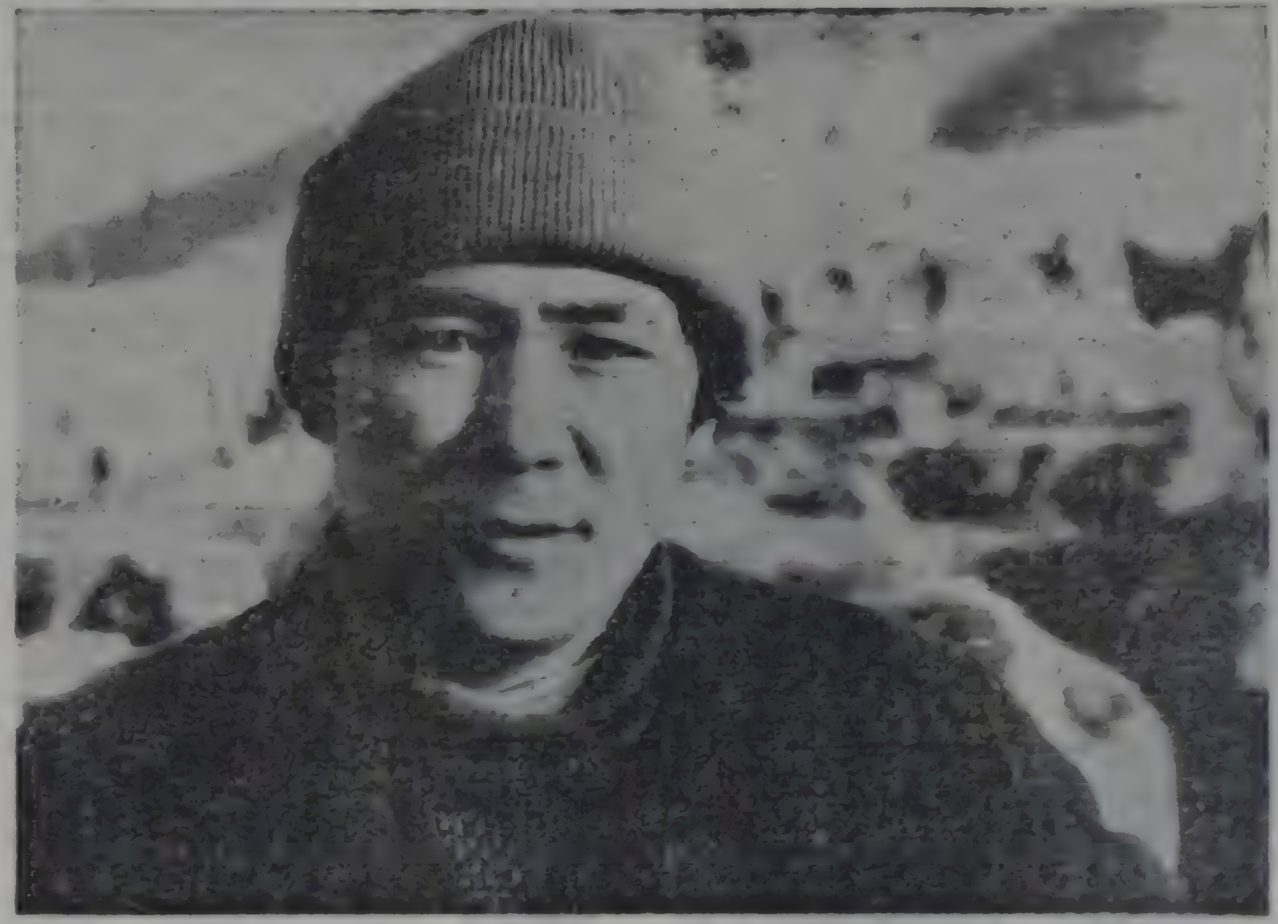

Бо мурнакчы саанчы ажаап, чемгерип, саап турары үжен инээнден эрткен чылда бир башка онаажтыр 2711 килограмм сүттү саап алган. Комсомолчу саанчы фермага инектер саап ажылдай бергеш, хоочуннарның арга-дуржулгазын ажылынга калбаа-биле ажыглап тургаш, мурнакчыларның одуруунче киргени ол.

Бо чылын база бедик түңнелдерлиг болур дээш малдың ажаалдазын, чемгерилгезин улам экижидер орулгалыг ажылдап турар.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

СЭКП ТК-НЫҢ ИДЕОЛОГИЯ КОМИССИЯЗЫНЫҢ ХУРАЛЫ

СЭКП ТК-ның идеология комиссиязының январь 26-да Москвага эрткен ээлчег-лиг хуралын эде тургустунуушкун үезинде В. И. Ленинниң теоретиктиг салгакчы өөредиин идепкейлиг ажыглаарының айтырыгларынга тураскааткан. Аңаа идеология албан черлериниң удуртукчулары, ниитилел хөгжүлдезиниң эртемденнери, культураның, партияның ажылдакчылары киришкен.

Комиссияның даргазы, СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнү, партия ТК-ның секретары В. А. Медведев хуралды ажыдып тура, ам үш ай эртерге В. И. Ленинниң төрүттүнгенинден бээр 120 чылы болур деп чугаалаан. Эрткен чылдарда ленинчи юбилейлерни каасшиниг кылдыр, ынчаардагы удуртукчуларны бажын ажыр мактап эрттирип турган. Ленинчи принциптерни эдерип турар деп бүзүредиишкиннер чүгле ёзулалдар шинчилиг боор турган. Оларны эдерерин даңгыраглап турган, ынчалза-даа эдербейн турган.

Бөгүн ленинчи салгакчы өөредигни чугулалап көрген чорук юбилей-биле холбашпаан, а бистиң ниитилел хөгжүлдезиниң эргежок чугула херегледи, амыдыралдың бүгү талаларында хаҥы чаартылгаларның, ниитилел медерелиниң талазында аңаа эвес чорудуушкуннарның негелдези болу берген. Ленинчи салгакчы өөредигни ёзулут чогаадыкчы угаап бодаарын, Ленинни теоретик, политик болгаш кижи кылдыр билирин эде тургустунуушкун улам чидиг-биле тургусқан. Ам, кажан совет ниитилел боттанылышкынының болгаш бот-чаартылганың оруунда кирген үеде Ленин дугайында шын эвес кандыг-даа билиишкин бистиң угаан-бодал амыдыралывыска турбас ужурлуг.

Оон соонда ук айтырыгны чугаалажып көөрүнге СЭКП ТК-ның чанында Марксизм-ленинизм институдунуң директору Г. Л. Смирнов, СЭКП ТК-ның секретары, «Правда» солуннуң кол редактору И. Т. Фролов, СЭКП ТК-ның чанында Ниитилел эртемнериниң академиязының проректору И. Н. Антонович, драматург М. Ф. Шатров, «Советская культура» солуннуң кол редактору А. А. Беляев, ССРЭ-ниң Эртемнер академиязының оралакчы президентизи В. Н. Кудрявцев, СЭКП ТК-ның чанында Ниитилел эртемнериниң академиязының ректору Р. Г. Яновский, СЭКП ТК-ның чанында ниитилел эртемнер институдунуң ректору Ю. А. Красин, ССРЭ-ниң Эртемнер академиязының президентизи Г. И. Марчук, Москвада Партияның дээди школазында профессор Н. Н. Маслов, Күртелерадионуң даргазы М. Ф. Ненашев, «Советская Россия» солуннуң кол редактору В. В. Чикин, РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы В. Г. Захаров, СЭКП-тиң Волгоград обкомунуң бирги секретары В. А. Купцов, Күрээредилге комитединиң даргазы Г. А. Ягодин олар киришкен.

Чугаалажып көрүүшкүннүң түңнелин В. А. Медведев үндүрген. В. И. Ленинниң идей-теоретиктиг салгакчы өөредиин чоптуг-биле үнелеп көөрүнүң эргежок чугулазынче, чаңгыс аай иик сорулгалыг ленинизмни догматиктиг хажыдыышкыннардан арыглаарынче болгаш оңу чаа фальсификаторлардан камгалаарынче, ленинизмни бистиң ниитилеливисти социалистиг чаартырының сорулгаларын шиитпирлээри-биле мөөң холбаштырып, чогаадыкчы хөгжүдеринче оңаа ниитилелдиң кичээнгейин угландырган. Бо айтырыглар съезд мурнунда улам калбарып турар дискуссияларның төвүнде турар деп, ТК-ның секретары демдеглээн.

Хуралдың материалдарын парлалгага үндүрер.

Комиссия 1989 чылда ажыл-чорудулгазының түңнелдерин чугаалажып көрген, оон бо чылгы ажылының планын хүлээп алган.

(СЭТА).

БЕРГЕЛЕРНИ АЖЫП ЭРТЕР

Анай-оол Хертек кодээге чурттап, мал аразынга өскен. Шеригден халажып келгеш, бодунуң үе-чергези кыс Марина-биле өг-бүле туткаш, малчыннай берген. Аңыяктарның шак ындыг чүткүлүн деткип, «Кара-Хөл» совхозтуң дирекциязы ынчан пенсияже чаа-ла үнүп турган малчыннар Анай-оолдуң адазы Ажыкаа Чүлдүмович биле Чыпсын Чамырыковнаның кодан хоюн хүлээткен. Черле алыс мал ажылы-биле таныш болганда, оларга бергелер-даа шоолут турбаан, хураган доруктурар. дүк кыргыырдаа пландарын баштайгы чылында-ла күүсеткен.

Чайгы үеде хоюн Кастыг-Хөл тайгазынга, күзүн Ак-Кара-Суг девискээринге одарладып семиртип алган, Чоокта чаа оларның кыштаазында аал-оранынга барып, ажыл-иши-биле таныжар аргалыг болдум. Аажок чугаакыр, хүндүлээчел аныяктар чорду.

— Кыштың айы үнгүже чедир бо черге кара, чылыг турду. Декабрь 2-де дээр-кудай хенертен бүргеп, баштай чылыг хатка үдеткен чаъс, оон хар чагды. Бергедээн чүве бо. Ынчалза-даа ам канчаар, бергеле дээш аңаа олурар эвес, ажылдап-ла тур бис. Малывыстың дентилдези шоолут [illegible] — деп, Анай-оол чугаалады.

— Малдың [illegible] үези чазын-на болгай. Кадарып, суггадып, чемгерилгезин [illegible] болбас. Аңаа баш удур бодамчалыг ажылдаар. Серемчилел херек боор чүве — деп, Марина чугаага улашты.

Ында утка-ла бар. Ажылды ынчалдыр билир боорга эки түңнелдиг болуру чугаажок. Аныяктарның кодаңында ам хоюнуң кезии оолдапкан. Хураганнары менди. Кажаа-хораазы нурган болгаш чылыг. Суг кудар, чем каап бээр оңгалар, шагжалар четчир. Малга бээр чемин кажан, канчаар чидиртирин ыяк планнап алганнар.

Ийе, бо аныяктарның ажылы эки-дир. Ону көргеш өөрдүм, чоргаарландым. Анай-оолдуң ада-иези оларда сакманчылап турар болду. Хөйнү көрген, билир кижилерниң аныяктарга дузазы улуг.

— Одар-белчиир делгемдаа болза, хат хадаанда Аскыр-Дагның кырланнарының кышкы харын чоогаларга болуп ызаптар. Аңаа арган хой дужуп өлүп болур чер бо. Ынчангаш чанывыста чыдар Кара-Хөлдүң кедээзинде кадыр ийлерже идипи дагалап алгаш, хоюн кадарарын уругларывыска чагып олурар-дыр бис — деп, иде гелдиг дагдынчы Ажыкаа Чүлдүмович чугаалайдыр.

Кара-Хөл девискээринде хар улгадып, соок дыңзып келген. Анай-оол биле Марина Хертектерни, оларның дузалакчылары кырганнарны ол чорук улам кызаңдырып турар. Бергелерге удур шыдамык туржур. Чүгле ынчап планныг даалгаларны күүседип болур. Өг-бүле кэрээзи-биле ажылдап турар бо аныяктарның сеткил-сагыжы омак-сергек улус чорду.

Александр ХЕРТЕК. («Шынның» корр.).

ҮҮРМЕК ЧҮҮЛДЕР ТУРБАС

«Барлык» совхозтуң Хөнделең кооперативиниң 4070 хоюн Алаш биле Хемчик аразында дагларның хүннээрек талазында ховуларда 11 коданда турар. Ол девискээрде хар чуга, соок шоолут эвес, одарлар делгем. Чайын эки семиртип алган хойнуң деңгилдези улуг-ла суларавааи. Кажааларда тургузу азыраан мал эвээш. Дус бар. а чылыг сугну коданнарга Ак-Довурактан эккеп турар.

Кооперативте төрүүр ужурлуг 1400 хойнуң чартыы кезии оолдапкан. Болат Соян, Бүрбүжап Баяа, Олег Меңгүш оларның коданнарында амдызында эң хөй хураган немешкен. Оларны өй-шаанда демдеглеп, учётка ап турар.

[illegible] Районнуң херегленчилер ниитилелиниң ында быжыглааны автомагазиннин чолаачызы Борис [illegible] херегтелдиг бараалнарын малчыннарга чедирип турар. Ортаа-Ховуга аалдарга чорааш, аңаа ужуражы бердим. Эр, херээжен улустуң кедер ниитерин, [illegible] борттерни, [illegible]ны, чунар, хеп чуур саваңнарын, ындыг шынны база складта бар-ла аъш-чем аймаан неген тургаш, малчыннарга чедиргенин садыгжы чугаалады. Ол ынчаар кадарчыларга өг шывар 575 метр брезентини база үлештирген болду. Эки-дир. Чеғле ол кавыда малчыннар сагып салыышкынынга өөрүүр. Хоочун почтачы Хемчик-оол Моңгуш малчыннарның чагыткаңы солун, сеткүүлдерин [illegible] эккеп турар. Хойжуларның ээлчеглиг чыыжынга районнуң культура килдизиниң чанында Межалык аттыг агитбригаданың бот-тывынгыр артистери концертти [illegible]. Кооперативте, совхозта-даа зооветспециалистер аалдарга үргүлчү барып турар. Ол хүн малчын аалдарга [illegible] совхозтуң партком секретары Кертиине Моңгуш, Хөнделең кодээ Совединиң күүскомунуң даргазы Сержи Долзанга база ужураштым. Оларның аңаа чорааны малчыннарга улуг дузалыг болуру чугаажок Шынап-ла харын, мал төрүп турда, кадарчыларга барып, оларга чүү херегин билип ап, ажылдаарынга, чурттаарынга таарымчалыг чүүлдерни тургузар херек. Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлели биле профоблчөвүлели эрткен чылдың декабрь 22-де доктаал хүлээп алгаш, малчыннарның социал айтырыынче эң улуг кичээнгейни салыры негиин. Ол талазы-биле Хөнделеңде чүнү кылганыл? Электри чырыын ниитилелда киргени эки-дир, дөрт кудукту база ажылдаткан. Ынчалза-даа мында шиитпирлээр айтырыглар хөй. Тос тостуң соогунда безин өглерде олурар малчыннар бар. Ол чоок-кавыда улустуң чаңгыс-ла борбак чунар-баныны безин септеп бербээн. Шагда-ла түткан бөш безинниң ужун септээн. Аңаа үүрмек материалдар-ла болза дораан кылыптып ап болур. Аңгы-аңгы коданнардан 447 хураганны бөлүп алгаш кадарып турар Кара-оол биле Шимыына Моңгуштарның кыштаалы чанында кудукта электри дерии үрелгенден бээр 15 хонук ашкан турда, ону кылдырар дээш кым-даа сагыш салбаан.

Мал чемин Барлык шөлүнден хире-шаа-биле сөөртүп эккеп турар. Чоокта чаа дөрт коданга чедиштирген сигенниң шынары багай, өртең, дүдүк болганындан ону чиген малдың [illegible] ааран. Ону кол зоотехник Урана Доржу биле бригадир Шевер-оол Күжүгетдаа [illegible]. Ол сигенниң артыын фермаже сөөртүр. орнунга шынарлыг сиген бээрин · хойжуларның негээни чоптуг.

Хөнделеңниң аалдары [illegible], ынчалза-даа Баяа Моңгуш, Моңгун-оол Хомушку оларның [illegible] электри кирбээн. [illegible] үезинде ындыг [illegible] үүрмек чүве турбас ужурлуг.

Сандан ХЕРТЕК.

АРМЯН ССР-НИҢ КАК-ЗЫНДА

ЕРЕВАН, январь 26. (Арменпресс — СЭТА). Армян ССР-ниң Күрүнениң айыыл чок чорук комитединиң дүрген ап чоруткан хемчеглериниң түңнелинде дүүн республиканың найысылалынга онза айыылдыг кем-херек үүлгедикчизи Р. Симонянны тудуп хоругдаан, ол 1946 чылда төрүттүнген, Ереванның чурттакчызы. Волгоград хоорайга турган үезинде ол күш доган турган, аңаа хоренги дээрбедеп алыр кем-буруулуг бөлүктү органнизастаан.

Закавказье республикаларында байдалдың чидиглеңгенни, а ол ышкаш кем-херек үүлгедикчилери-биле халбак харылзаазын Симонян ажыглавышаан, Ереван хоорайга чедип келген болгаш хууда бажыннарга чаштынып турган.

Республиканың Иштики херектер министерствозунуң органнары-биле кады ап чоруткан хемчеглерниң түңнелинде Симонян туттурган. Боо-чепсекти болгаш наркотиктер аймаан Симониядан хавырган. «Патриот кижи мен, ынчангаш айыыл чок чорук органнары мени Азербайджанче күш-биле чорудар деп турар-дыр»—деп, тудуп хоруушкун үезинде бодун агартынарын ол оралдашкан.

Закавказьеде политиктиг болгаш экономиктиг нарын байдалды ажыглаарын оралдашкан кем-буруулуг кижилерге удур шиитпирлиг демиселди республиканың чекистериниң чорудуп турарын Армян ССР-ниң КАК даргазы генерал-майор В. Г. Баломянц ниити байдалды тайылбырлавышаан демдеглээн. Дайынчы боо-чепсекти өөрлип, хувааз ады садып ап турар кем-буруулуг бөлүктерниң дугайында тодаргай медээлер бар. Кем-херек үүлгедикчилери кажан боттарын «патриоттар» бис деп чарлавышаан, чоңга удур дерзии үүлгедиглерин кылып турар ындыг байдалдың кедергей айыылдыын хандыр бодап көөр үе келген. Ол дугайын кижилер билип турар.

Мооң мурнунда кем-буруулуг кижилерниң хунаап алган боо-чепсээн дедир эгидип алырының чорудулгазы республикада боттаныл эгелээнин генерал демдеглээн. Ынчалзажок дүрге хевирлиг бооларны нелдуунда дужаап турар, а дайынчы боолар кем-буруулуг кижилерниң холунда хевээр артпышаан турары хомудаачыг. Ону кичээнгейге албайн барып болбас.

Азербайджан болгаш Армян ССР-лерде байдал

Сөөлгү ийи дүне Баку хоорайга байдал чүгээр болган. Ында ниити байдалды эрге-чагырга органнары холга ап турар. Байдалдың экижииришиң демдектери хоорайда бар апарган: шериг комендантының генерал-лейтенант В. Дубиняктың [illegible] аныткан. Аткылажыышкын дааш эрткен дүне хоорайга дыңналбаан.

Чазак бажыңның баарында шөлге турган бронетехниканы өскээр аппарган. Ынчалзажок дайынчы машиналар далай өртээлиниң болгаш административ база чамдык күрүне албан черлериниң бажыңнарының чанында ам-даа турбушаан.

Аъш-чем болгаш булочка-далган аймаан садыглаар магазиннер ажыттынып турар. Хөй-нити чемненилге бүдүрүлгелериниң бажыңнарының [illegible] «Баглыдыр» («Хаалчак») деп чарлалдарны дүжүрген. Транспорт [illegible] турар. Кудумчуларга болгаш хуралдарга чугааның угланышкыны ам өскерлип, Бакунуң аңгы-аңгы национал дыг чурттакчыларының аразынга өжээннежилгени өөскүдер дээн өнчүк-чөңгээлерге алыспас дугайында хамаатылар чугаалап турар апарган.

Аъш-чем продуктулары ам-даа чедишпейн турар. Сүт магазиннеринде оочурлар узун. Ынчалзажок кижилерниң эң-не узун оочуру «Союзпечать» чериниң сөөлгү хүннерде база катап ажыттынган киоскилериниң чанында. Орус дыл кырында «Бакинский рабочий», азербайджан дылда — «Сэхэр» («Эртен») солуннарының чаа номерлерин ында садып турар.

Хөй машиналар оруктарда шимчээшкин чок турбушаан — [illegible]. Телевидение ажылдавайн турар.

Республикада ниитизи-биле болгаш Баку хоорайда байдалды кыры-биле көөрге, ындыг-дыр. Ынчалзажок иштики дүшкүүрлүг байдал ам-даа бар: өжээтен үзелдиг бөлүглээшкиннерниң р н и ң удуртукчуларының кем-буруулуг пландарының буурап дүшкени-биле олар ам-даа эптешпейн, партияга болгаш Советтерге удур, армяннарга удур хөөннерни, үзел-бодалдарны өөскүдерин оралдажып, бүдүрүлге болгаш өөредилге черлериниң, транспорттуң, массалыг информация чепсектериниң катап ажылдап эгелээринге моондактаашкынны тавартыртып турар. Өнчүк-чөңгээлиг хуудустарны чоннуң ортузунга нептередип тарадырын олар оралдажып келген.

Хөй-ниитиниң корум-чурумун катап тургузар талазы-биле эрге-чагырганың болгаш шериг командылалының хемчеглеринге идигни бээр күзелин Баку хоорайның чурттакчылары илергейлеп эгелээн. Националдар аразының өжээннежилгезин өөскүдеринче угланган нүгүлдээшкиннииг хоозун чугааларны буруу шаапкан интеллигенцияның болгаш аксакалдарның (улуг назылыгларның) төлээлекчилериниң кыйгырыын радио-биле дамчыткан.

Бакунуң шериг комендантызының дыңнатканын ёзугаар алырга, эрткен хүннерде кем-херек үүлгеткени дээш 2 [illegible] административ үрээшкиннер дээш— 34, комендант шагын сагываан дээш — 111 кижи туттурган. Бир гранатамёт, аң боогунуң 284 огун, 4 соок чепсекти хавырган. Чепсектиг өлүрүкчүлерниң тургусканы дүшкүүрлүг чоруктуң кол одаглары узуттаттынган.

ИХМ-ниң иштики шериг кезектериниң, КАК-ның дембиле январь 26-да ап чоруткан хемчеглериниң түңнелинде Азербайджанның чамдык хоорайларынга өлүрүкчү бөлүктерниң удуртукчулары туттурган. Баку хоорайда чугула албан черлериниң бажыңнарын, а ол ышкаш кара-бажыңнарны, истелге албан черлерин «улусчу фронтунуң» чепсектиг кежигүннериниң эжелеп алыр дээн планы буурап дүшкен. Азербайджанның улусчу фронтузунуң штабтарынга шериг хевиниң 1000 ажыг комплектилерин, хөй боо-чепсекти хавырган.

Армения болгаш Нахичеван АССР-ниң аразында кызыгаарда дүшкүүрлүг байдалды чавырылдырар талазы-биле хемчеглер алдынып турар. Боо-чепсектиг өжээтен кижилерниң хунаап алырын чагырадыг таварылгалары сөөлгү хүннерде Арменияга болбаан. Ынчалзажок өжээтен кижилерниң бир бөлүү боо-чепсекти хөй түңнүг акша-биле орнап алыр дээн оралдажылгаларны бүтпээн.

Күрүне кызыгаарында корум-чурум чөрүү катап тургустунуп турар. Ынчалзажок дүшкүүрлүг байдал ам-даа хевээр. Сөөлгү хүннерде кызыгаар чурумун үрээн 64 кижини туткан. Бистиң чуртувусче шургуп кирип келгеш, чиижең садыг кылыр дээн ийи иран хамаатыны база туттурган. Оларның ап чорааны акшаны болгаш аң бооларын хавырган.

(СЭТА).

КЫЗЫЛ ХООРАЙДА УЧАСТОК СОҢГУЛДА КОМИССИЯЛАРЫ

Енисей № 1 участок соңгулда комиссиязы

Төвү — Кызыл ТЭС ТУ, телефону 03-2-50.

Комиссияның даргазы Грисюк Петр Петрович. Тываның электри четкилериниң [illegible] тудуг килдизиниң [illegible].

Даргазының оралакчызы Шапочкина Людмила Викторовна. Тываның электри четкилериниң секретары.

Комиссияның секретары Сорочина Людмила Варфоломеевна. Кызылдың школа-интернадының логопеди.

Ленинград № 2 участок соңгулда комиссиязы

Төвү — [illegible], телефону 2-63-34.

Комиссияның даргазы [illegible] Дмитриевна, [illegible] баштыңы.

Даргазының оралакчызы Коткова Людмила Александровна, «Каа-Хем» хөмүр-даш разрезиниң хамаатылар камгалалы штабының начальниги.

Комиссияның секретары Оюн Вероника Сан-ооловна, республиканың стоматология поликлиниказының эмчи-стоматологу.

Школа № 3 участок соңгулда комиссиязы

Төвү — № 11 школа, телефону 3-46-68.

Комиссияның даргазы Давидян Геннадий Юрьевич, Тыва АССР-ниң шериг комиссариадында шериг албаныныг.

Даргазының оралакчызы Гонтарь Михаил Иванович, [illegible] биле Тыва республика төвүнүң электромеханиги.

Комиссияның секретары [illegible] биле Тыва республика төвүнүң техникаэрологу.

Первомай № 4 участок соңгулда комиссиязы

Төвү — [illegible], телефону 2-65-71.

Комиссияның даргазы Ростовцев Анатолий Иванович, республиканың башкылар билиин бедидер институдунуң техниктиг дериг-херекселдер өөредилге кабинединиң эргелекчизи.

Даргазының оралакчызы [illegible] Леонид Петрович, «Тыва күрүне чылгы» ажыл-агыйының директору.

Комиссияның секретары Сухогузова Лариса Михайловна, үлетпүр тудуг банкызының Тыва эргелелиниң [illegible].

Чэоп № 5 участок соңгулда комиссиязы

Төвү — чэоп хол[illegible].

Комиссияның даргазы Гончаров Николай Иванович, шериг кезээнде шериг албаныныг.

Даргазының оралакчызы [illegible] Николай Дмитриевич, шериг кезээнде шериг албаныныг.

Комиссияның секретары Кротов Сергей Михайлович, шериг кезээнде шериг албаныныг.

Молодежная № 6 участок соңгулда комиссиязы

Төвү — Красноярскиниң политехниктиг институдунуң Кызылда филиалы, телефону 3-07-78.

Комиссияның даргазы Чоба Алексей Александрович, Красноярскиниң политехниктиг институдунуң Кызылда филиалының лабораториязы [illegible].

Даргазының оралакчызы Т[illegible] Тыва АССР-ниң Иштики херектер [illegible] инженери.

Комиссияның секретары Козуля Марьям Илдусович, ном садыының товароведи.

Пушкин № 7 участок соңгулда комиссиязы

Төвү — ДСУ-1, телефону 2-24-19

Комиссияның даргазы Верзаков Анатолий Иванович, № 1 орук-тудуг эргелелиниң начальниктиң оралакчызы.

Даргазының оралакчызы Высотина Галина Дмитриевна, № 1 орук-тудуг эргелелиниң секретарь-машинакчызы.

Комиссияның секретары Горбунова Галина Ефимовна, бот-орулга-чарыгдалыг Тыва потосгук телевиделсмета бюрозунуң кадр кил[illegible].

Рабочая № 8 участок соңгулда комиссиязы

Төвү — № 4 школа, телефону [illegible].

(Төнчүзү 2-ги арында.).

КӨӨРҮНЧЕ ДАЛАЖЫҢАР

Бодунуң чонун болгаш амыдырал-чуртталгазын кинога көргүзери — улуг чоргаарал. Бистиң Тывавыс дугайында хөй кинолар чок. Ынчалза-даа сөөлгү үелерде Төп телевидениеге болгаш киножурналдарга [illegible] көргүзе бээр аларган.

Бөгүн, январь 28-те эртенгиниң 10.50 минутада Төп телевидениеге «Бистиң дүвүрелиивис чери» деп документалдыг кино көргүзер. Оон иштинде ийи кезектиг «Зона затопления» деп кино бар. Ол болза Чаа Шагаан-Арыг хоорайга дамдайның болу бергенин көргүзер.

Ол кинону ССРЭ-ниң Кинематографистер эвилелиниң кежигүнү Шамиль Седен-оол тырттырган. «Амырак» ансамбльдиң бир хүнде ажылының дугайында база көргүзер.

Ол кино бирги Бүгү-российский фестивальга мөңгүн [illegible].

Удавас «Хайыракан даа» деп кино экранга база үнер. Ону база Ш. Ю. Седен-оол тырттырган.

Моңгуш ӨЛЗЕЙ-ООЛ.

КОМИССИЯ ХУРАЛЫ БОЛГАН

«Тыва АССР-де дылдар дугайында» Хоойлу [illegible] Тыва АССР-ниң Хоойлузунуң төлевилелин белеткээр талазы-биле комиссияның хуралы болган. Аңаа «Тыва АССР-де дылдар дугайында» Хоойлу төлевилелинге хамаарышкан айтырыгларны тургаланган. Ону комиссияның даргазы, Тываның дыл литература болгаш төөгүнүң эртем-шинчилел институдунуң директору Ю. Л. Аранчын эрттирген.

(Бистиң корр.).

ДЫШТАНЫР ХҮН БИСТЕ ЧОК

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы В. Е. Серяков-биле интервью

РСФСР-ниң, Тыва АССР-ниң болгаш чер-чер Советтериниң улус депутаттарының соңгулдаларынга белеткел ажылдары бо хүннерде чорup турар. Март 4-те бо Советтерге депутаттарны соңгуп аар бис, чаа чыгыштарның блеги сессиязынга [illegible].

Тыва АССР-ниң Министрлер [illegible] Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң [illegible] бирги сессиязынга тургусканындан бээр беш чыл чедип орар. Ол ам бодунуң бүрүн эрге-дээн чаа Дээди Советке хүлээдир. Бо үениң дургузунда республиканың чазааның канчаар ажылдап келгени-биле холбаштыр бистиң корреспондентивис Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы В. Е. СЕРЯКОВ-биле беседа кылган. Ону моон адаанда парлаадывыс.

— Владимир Ефимович, бистиң чуртувуска эде тургустунуушкунунуң чорудулгалары калбарып, ажык-чарлыг чорук болгаш демократия ниитилелдиң бүгү талаларынче хакылап турар үеде чазакты удуртуп келген-дир силер. Бо беш чылдар дургузунда республиканың Министрлер Чөвүлелинде чаа чүү кострүп келгенин, кысказы-биле номчукчуларга таныштырып көрүңерем.

— Эрткен беш чылдар, шынап-ла, улуг өскерилгелерниң чылы болган. Партияның XXVII съездизиниң, партияның XIX Бүгү-эвилел конференциязының шиитпирлери ниитилел амыдыралынга чаа оруктарны ажыткан. Республиканың чазаа, оларның шиитпирлерин удуртулга болдургаш, бодунуң бүгү ажыл-чорудулгазын социал-экономиктиг хөгжүлдени дүргедедиринче, ажылчы чоннуң амыдырал деңнелин бедидеринче, оларның интернационалчы кижизидилгезин күштелдирерinche угландырып келген. Бо чылдарның дургузунда Министрлер Чөвүлели бодунуң хуралдарынга аъш-чем айтырыын шиитпирлээри-биле, чоннуң херегле барааннарын бүдүрери-биле, «Кадыкшыл», «Чурттаар оран-сава — 2000» программаларны күүседири-биле холбашкан айтырыгларны хөй-биле чугаалажып келген. Ниити билиг болгаш профессионал школаның реформазының айтырыглары, продукцияның шынарын, медицина хандылгазын экижидериниң, долгандыр турар хүрээлелди камгалаарының, капитал тудугну экижидериниң, культураны, уран чүүлдү сайзырадырының айтырыглары кичээнгейниң төвүнге турган.

Бо ажылдарывыс чугаар түңнелдерни берген деп чугаалап болур. Республиканың үлетпүр, транспорт, тудуг организациялары болгаш совхозтары бот-орулга-чарыгдалын болгаш бот-акшаланы-бышкынның байдалдарынга ажылдап турар. Сөөлгү үш чылда күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүн өстүргениниң күчү-биле үлетпүр бүдүрүлгезиниң хемчээли 21.4 хуу болган. бир рубль түңнүг барааныт продукцияга хамаарыштыр чарыгдал 8.6 [illegible] кызырылган.

Транспорт ажылдакчылары 1988 чылдан бээр ажылгызының чорудуларының чаа [illegible]ерниче кирген. оон уламындан керээлиг хүлээлгелерин үзүк чок күүседип келген. Агаар болгаш [illegible] транспортунуң [illegible] ры [illegible] күүседип тур[illegible].

Агроүлетпүр комплекизинче база кичээнгейни угландырып келген. [illegible] агый комплекизиниң хөгжүлдеринче эрткен чылдарда барык 300 миллион хире рубльди шилчиткен. Кодээ ажыл-агыйның ниити продукциязы өзүп турар. совхозтарның орулгалыг чорууру база экижээн. Ол бүгү чүүлдер чурттакчы чоннуң кижи санынга онааштыр эътке херегледин 66 кг чедирер аргазы берген (1985 чылда 53 кг турган), сүттү — 253 кг турганындан 302 кг чедирген, чуурга — 164 борбак турганындан 241 борбак четир[illegible].

[illegible] Министрлер Чөвүлелиниң ажылында четпестерни чок деп болбас.

Үлетпүрде, транспортта, кодээ ажыл-агый бүдүрүлге[illegible] хоюдаашкыннар хөй, ол дээш чурттакчы чон бисти чоп шүгүмчүлеп турар. Аңаа чижек кылдыр кодээ ажыл-агый продукциязының бүдүрүлгезин көрээлинер. Картофельди кижи санынга онааштыр чылда Аъш-чем программазының кордүгенинден 35 килограммны, ногааны — 34 кг-ни эвээшти бүдүрүп турар бис. Эът, сүт база эвээш болуп турар.

Бо четпестерниң үндезини чүл дээрге чер ажылын кылып чорударының зона системазын оожум шингээдип, черни болбаазырадып кылырының агротехниктиг негелделерин хажыдып турарындан болуп турар. Суггарылга, андарылга, интенсивтиг технология дээн ышкаш чугула ажылдарже кичээнгей· ам-даа чер-черлерде кошкак.

Чазактың ажылынга хамаарыштыр моон-даа хөй эки-даа, четпес-даа чүүлдерни чугаалап болур, ол дугайында бо ажык-чарлыг, калбак демократчыдылганың үезинде ажылчы чон Министрлер [illegible] билип чагаалар[illegible] ужураашкыннар үезинде чугаалап турар[illegible]. Оларның [illegible] [illegible] ап турар мен. Ол талазы-биле бо[illegible] соңгулда мурнунга [illegible] база ниири алган мен.

— Ийет, соңгулдалар дугайында, силерни республиканың ажылчы чону РСФСР-ниң болгаш Тыва АССР-ниң улус депутадынга кандидат кылдыр депшиткен болгай. Мурнуку ышкаш хуваалда ёзутаар эвес, а боттары депшиткен, ол талазы-биле чүнү чугаалап болур силер

— Шынап-ла, [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] — [illegible] Мөген-Бүрең [illegible] Бай-Тайганың [illegible] чедир. Ол черлерде чурттап турар [illegible] бо [illegible] бү[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] болдурга [illegible] дугайында база чайгаар болуп келир чорду. Ол черлерден депшиткен дугайында телеграммаларны [illegible] ора. [illegible] кижи бодунун чурттап эрткен [illegible] [illegible] [illegible] чайгаар бедип келир. Кижилер ынчаар бүзүрел турар болганда [illegible] чүгүүлдүг ажылдаар чон дээш бүгү [illegible] билиниң бээр соңгулга чайгаар тургустунуп келир. Ону бадыткаары-биле дараазында черлерни адаайн: Мөңгүн-Тайганың «Мөген-Бүрең», Бай-Тайганың барык бүгү ажыл-агыйларын. Чөөн-Хемчиктиң «Чыраа-Бажы» болгаш район төвүнүң дыка хөй бүдүрүлгелерин. Таңдының Элегести. Кызылдың эвээш эвес бүдүрүлгелерин, организацияларын. Бии-Хемниң «Саяны», Эрзинниң район төвүнүң бүгү коллективтерин болгаш өске-даа он-он коллективтерни адап болур мен. Оларга өөрүп четтиргенимни сеткилимниң ханызындан илередип тур мен, ону дамчыдарын диледи[illegible]. Бир эвес депутатка соңгукчулар база катап соңгуп алыр болза, оларның чагыгларын күүседир дээш улам күженишкиннig ажылдаар мен.

— Чагыглар дугайында. РСФСР-ниң болгаш Тыва АССР-ниң Дээди Советтериниң депутады болгай силер. Чагыглар күүселдезинге хамаарыштыр чүнү чугаалап болур силер?

— Мензэ берdingен чагыгларның барык шуптузу күүсеттинген. Бистиң республикадан РСФСР-ниң Дээди Совединиң ийи депутады бар бис. Биске ниитизи-биле 44 чагыг кирген. Оларның беш күүсеттинериниң кырында, бирээзин бо беш чылда · хоржок бис деп шынын чугаалаар херек. Күүсеттингеннери хөй. Чадаанага диш кылыр кабинетти ажыттывыс. Кызылда № 14 котёлду тургузарынга салыышкынывыс кирген. Хандагайтыга школаны туттурдувус. Каа-Хем суурда школаның немелде тудуу кылдынган. Тээлиге сүт кухнязы ажыттынган. Мугур-Аксынга 100 тонна ногаа шыгжаар чер ажыглалга кирген. Ында ССРЭ-ниң 60 чылы аттыг совхозка ДЭС-30 деп ийи, ДЭС-60 деп бир электростанцияларны тускайлаан болгаш өске-даа ажылдарны кылган бис.

— Владимир Ефимович, ам силерниң хуу амыдыралыңарже кирээли. Төрүттүнген, өскен черинер дугайын чугаалап көрүңерем.

— Кысказы-биле чугаалаарга, дөпчү намдар ышкажыл. Ында кижи чажырар чүве чок. 1934 чыл чаа үнүп [illegible] турда, тодаргайлаарга, январь 1-де Чер[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] мен. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] Мал[illegible], [illegible] [illegible] [illegible]-ширбиил дээш [illegible] тыр [illegible] [illegible]дан орай дүнге чедир кылыр ажылдарны [illegible] билир мен. Чогум өг-бүлевис хөй эвес, [illegible] бис, улуу мен. Дуңмам Александр ында ниитилел херектер шугумунда ажылдап турар. База өг-бүлелиг, ажылдыг. Ачам Ефим Павлович колхозка бригадир болуп ажылдап чораан, авам Фима Ивановна бүгү казынында бызаа ажааган. Олар ам шагда-ла чок.

Он классты Черниговкага дооскаш, колхозка ажылдап турдум. (Бистиң колхозувусту Куйбышев аттыг дээр). Чайын тергеге ажылдаар, кыжын шанак-биле чүък соорtur — байгы ажылым ол. Омскиниң кодээ ажыл-агый институдунга «ашак» апарган — 20 харлыг турган кирген мен. Партияга институтка кирдим.

Ону 1959 чылда доостум. Сөөлгү шылгалдалар бүдүүзүнде мени институттуң парткомунче кел дээн. Чугаа хуваалда дугайында болурун баш удур билгеш, сонуургалбиле чеде бердим. Коммунистерни та чүге чүве, парткомdamчыштыр хуваан турган. «Дипломну алгаш, Тыва автономнуг обласче хап орар сен» деп бо-ла. Кайда чер боор деп иштимде элзээ болдаңдым. География кичээлдериниң бирээзинге шал-бул дыңнаан-даа ышкаш мен. Ол шагда ырак, берге деп чүве бар эвес, чор дээнде олла-дыр, чоруур апаар.

Чурттап турган өрээлимге келгеш, чурт чуруу көрдүм. Омскиден ырак эвес. Моол чоогунда черле чоржук. Шынап-ла, дипломну алгаш, аъттанып кан мен. Ала-немдаа удурланмаан, каяа-даа ажылдаары демей дишкен.

Баштай Каа-Хем район[illegible] кодээ ажыл-агый [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ада-иениң-даа чагыы ындыг.

Тывага күш-ажылчы намдарым ынчаар эгелээн, мынчага чедир колдуунда мында үргүлчүлеп тур. Аңгы-аңгы колхозтарга ажылдап, кодээ ажыл-агый эргелелин удуртуп, министр-даа болуп ажылдап чордум. Оон чоорту Министрлер Чөвүлелинче, СЭКП обкомунче депшидип, соңгудуп келдим. Мензэ улуг бүзүрел көргүскенин билир мен, ону шынзыктырар дээш мынчага кызып келдим.

60 чылдарның эгезинде Сарыг-Сепке өгленип алдым. Шаандан бээр маңаа чурттап келген Никитиннер деп улустуң Донна деп урууп алган мен. Донна Гурьяновна-биле ийи уруглуг — бир оолдут, бир кыстыг бис. Олар ам база улуг кижилер болган. Уруувус Ольганың өөнүң ишти шериг кижи. Алтай крайда чурттап турарлар. олар ийи кыстыг. Оглувус Виктор автоинженер, Красноярскиге шериг албаны эрттиргеш, аңаа өгленип алган, [illegible] ында чурттап турар. бир оолдут.

— Донна Гурьяновна кайда ажылдап турарыл?

— А[illegible] эртемниг кижи. Кызылга кежүп келгенивис соонда ону агрохимлабораторияга ажылдадып, каан, ында «кырып» турар кижи.

— Владимир Ефимович, бир кезекте Тывага «көзүлбейн» барган болгай силер. өзүп-даа турган сурагтыг, оон өске черге-даа ажылдай берген...

— Ийе, 1980 чылда СЭКП ТК-ның чанында Ниитилел эртемнериниң академиязынга өөренип [illegible]. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] удуртур [illegible] ийи чыл болдум. А Донна Гурьяновна [illegible] [illegible]-даа барбаан, [illegible] [illegible] ажылдап турган. Аңаа ажылдаар [illegible] дооcту бээрге, Москвага ажыл берип турган. Ынчалза-даа ...

Ынчалза-даа Донна Гурьяновна дедир тепкеш чыдыкан. «Тывага төрүттүнген, Тывага өскен кижи мен, моон кайнаар-даа барбас мен, Москва хамаан чок, Кызыл безин даржыктыг-дыр, кодээ чер херек» деп бо-ла. Эптээш, чөптээш-даа чадап каан мен, шынап-ла, улуг кадай кижини канчаар чөптээр боор. Оон аайы-биле бодум база артып калдым. Черле ынчаш, маңаа төрүттүнген, өскен кижи хамаанчок, каш-ла чыл ажылдап, чурттап каапкан кижи чаңчыга бээр чер бо — Тыва. Ынчап мени Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызынга томуйлаан, ол 1984 чылдың эгези чүве.

— Аңаа улаштыр бистиң республикада национал[illegible]лар аразының харылзаазының дугайын чугаалап көрүңерем.

— Ол айтырыгны бистиң республикага чидиг деп кажан-даа сапавас мен. Ыланг[illegible] [illegible] мээң маңаа кээп · турар үемде кайгамчык чүве болгай. Үнэзин чоннуң хүндүлээчели, аал-оранга келген кижиге аяк · шайын сунары келген кижиниң сеткилинге тергиин эки истиарттырар. Үе солчуп, хөй-ле чүүлдер өскерилген, национал культура бедээл, чаңчылдар сайзыраан. Ынчалза-даа тыва кижиниң хүндүлээчел чоруу демейле · өзек болуп артып калган, ону черле чидирбес херек. Чиде бээр боор дел сезиглелим бар, чүге дээрге [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] багай чүүлдер хөй-[illegible] тыптып келген-дир. Арагалаар, наркотиктиг чүүлдер ажыглаар, хулиганнаар, үптеп дээрбедээшкин кылыр, улуг кижилер хүндүлеп билбес, бойдустуң [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible].

Национал[illegible] аразының [illegible] бистиң республикада чогумчалыг [illegible] [illegible] мен. Ынчалза-даа [illegible] [illegible] бот-боттарын [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] болур чорду. Оон аңгыда, [illegible] [illegible] та аңгы-аңгы республикаларда болуп турар националисчи · чүүлдерниң таалымы чүве. Ылгажыр чорук[illegible] илдеңи-биле тып[illegible] келгени дүвүреңчиг. Ажылчын аңгының талазындан ындыг чүүлдер шуут чок, ону ыяк билир мен. Ажылчыннар дег бышкыг эп-сеткилдиг улус чок. Кандыг-бир таварылгада, чижээ, наряд хаап турар үеде, мастер азы прораб ажылчыннарның аразындан кандыг-даа национал кижизиниң акша-төгериин шын эвес санап, азы өске-даа чүүлдер-биле хомудалып тар болза, бригаданың, эзлчегиниң бүгү ажылчыннары ол ажылчын эки дээш бир дем-биле көдүрлүп үнер чорукту каш-даа катап көрген мен. Совхоз-тар ажылчыннарынга ол база хамааржыр.

Сөөк-язы ылгажыр чорук,· чамдык интеллигентилерниң аразындан үнүп кээрге, хомуданчыг. Кижи бодаарга, чүвени билир, эртем-сургуулду дооскан кижилер-дир, ол хиреинде ындыг чаржынчыг чүүлдү кыла бээр. Маңаа орус-даа, тыва-даа кижилерниң аразында ындыг чүүлдер бар.

Националдар аразының харылзааларын быжыглаар, амгы чогумчалыг байдалды камгалап арттырар, ону улам сайзырадыр дээш күженишкинимни үндүрер хүлээлгелиг мен. Ону мээң хамааты арын-нүүрүм, коммунист хүлээлгем ынчаар дагзып турар.

— Владимир Ефимович, хуу амыдыралга хамаарыштыр [illegible]-даа айтырыглар бар. Силерниң албан-дужаал шалыңнар чежел. чазак дачазынга чурттап турар дээр болгай. оон аңгыда, тускайжыттынган магазин, буфет база ажыглап турар дижир. Ол бүгү-биле кады хуу эдилелинер дугайын база чугаалап көрүңерем. чижээ, хуу автомашина силерде бар бе?

— [illegible] чедир Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының шалыны 500 рубль турган, бо чылдан эгелеп харын немеп каан. Ол шалынны колдуунда бодумна чарып алыр кижи мен. Чүге дээрге аалга олурар эвес мен, чер кезип чорup каарым хөй: республика иштинге-даа, республикадан дашкаар-даа. Чүгле 1989 чылда Москвага 79 хонган мен, оон аңгыда, Тываның девискээрлеринге барык ай чыгы чурттаан мен. Сөөлгү үш чыл дургузунда [illegible] [illegible] [illegible]-да [illegible] — 100 хонукту соңгаарга эрттирип турган. Аян-тээлеп чорбааным билдингир: экономиктиг болгаш социал хөгжүлдениң кургуне планнарын күүседир талазыбиле, үлетпүрнүң, транспорттуң, тудугнуң болгаш кодээ ажыл-агыйның айтыр[illegible] шиитпирлээрибиле [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] турганым ол. «Серяков Москваның кудумчуларында мал чеми өспейн турар, билдиң бе?» диртип-даа турган черлерим бар. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] аргыс-та болгай.

Садыг-магазинге хамаарыштыр алырга, айтырыг [illegible] Министрлер Чөвүлелинде буфет-даа столовая-даа бар. Ынчалза-даа ында онзагай бараан чок, улустуң хүн бүрү херег-лел барааннары бар-дыр ийин, эът чок, чигирни база талонга алыр, үс, чуурга бар. Советтер бажыңында чүгле Министрлер Чөвүлели эвес, өске-даа министерстволар, ведомстволар бар болгай, оларда ажылдап турар эрхерээжен кижилер хөй, чанарда оон саттынып алыр, эптиг болзун дээш тургусkan.

А бодум ынаар баш-даа сукпас мен, чүгле Донна Гурьяновна-биле иелээ арткан-дыр бис, сүт, хлеб аймаан Донна Гурьяновна боду орук ара бир магазинден садып алыр, колдуунда аңаа, чаңгыс кижиге, хөй аъш-чем-даа херег-леттинер эвес, а мен өгге орбас, дыштаныр хүн деп чүве көрбес кижи-дир мен.

Дача бар харын, «чазак дачазы» дижир ийикпе. Шынап-ла, тудуп каан бе-леп бажың. Ол дээш бир чылда 85 рубль төлеп турар мен. Аңаа чамдыкта даштыкы аалчылар хүлээп ап турар бис. Чазак кежигүннери аан. Оон аңгыда, малина, помидор, картофель аймаан база аңаа тарып ап турар бис. Мээң өг-бүлемге оон алган дужүдүвүс четчир, чайгы үеле уругларывыс, оларның ажы-төлү келгеш-ле харын ол дүжүттү «арыдарынга» дузалажы каап-тар.

Квартирамда стол, сандай, соодукчу, орук-дежек дээн ышкаш чугула херег-леддиң эт-севиинден өске онзагай чүве чок. Хуу машина-балгат садып ап көрбээн мен, мынчага чок. Оон херээ-даа чок, колдуунда албан ажылы кылыр кижи мен, албан черни машинаны · тускайлап берген.

Ынчангаш боттуң дугайында бодаар үе-шак-даа чок чүве-дир ийин, чүгле чоннуң бүзүрелин шынзыктырап, чон дээш ажылдаар апаар. Ниитилел мени өстүрген, өөреткен, харысаалгалыг албан-дужаалды дааскан-дыр, ону күүседиринден өске күзел менде чок. ол мээң ыдыктыг сорулга болур.

— Четтирдим, Владимир Ефимович. ажыл-ижиңерге чедиишкиннерни күзедивис.

— Четтирдим.

Интервьюну бистиң корреспондентивис Даңгыт ЧЫДЫМ кылган.

КЫЗЫЛ ХООРАЙДА УЧАСТОК СОҢГУЛДА КОМИССИЯЛАРЫ

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

Комиссияның даргазы Климов Владимир Васильевич, № 4 школаның башкызы.

Даргазының оралакчызы Седип Клавдия Григорьевна, № 2 школаның башкызы.

Комиссияның секретары Допуяа Саяна Допуй-ооловна, «Мөңгүлүк» аалчылар бажыңының турием болгаш экскурсия талазы-биле республика чөвүлелиниң бухгалтери.

Пролетарская № 9 участок соңгулда комиссиязы

Төвү — АТБ-2, телефон 3-23-69.

Комиссияның даргазы Таңзы Александр Валерьевич, № 2 чүък автотранспорт бүдүрүлгезиниң машиналар хүлээп алыр контролёру.

Даргазының оралакчызы Любина Антонина Павловна, № 2 чүък автотранспорт бүдүрүлгезиниң ажыл-агый эргелекчизи.

Комиссияның секретары Сеңи Зоя Семеновна, Тыва АССР-ниң Агроүлетпүрүнүң башкарылгазының специализи.

Ленин № 10 участок соңгулда комиссиязы

Төвү — кодээ ажыл-агый институдунуң филиалы, телефон 3-29-26.

Комиссияның даргазы Монгуш Лариса Сагаевна, Красноярскиниң кодээ ажыл-агый институдунуң Кызылда филиалының башкызы.

Даргазының оралакчызы Всеволод Любовь Викторовна, Кызыл хоорайның улуг [illegible].

Комиссияның секретары Сарыг-оол Анчымаа Моңгушовна, Красноярскиниң кодээ ажыл-агый институдунуң Кызылда филиалының библиотека эргелекчизи.

Комсомольская № 11 участок соңгулда комиссиязы

Төвү — ДОСААФ, телефон 3-25-26.

Комиссияның даргазы Иванов Владимир Николаевич, Кызылда ДОСААФ-тың каттышкан техниктиг школазының начальнигиниң оралакчызы.

Даргазының оралакчызы Куулар Татьяна Чалзан-ооловна, Кызылдың үлетпүр садыгының [illegible].

Комиссияның секретары Быкова Зоя Георгиевна, ДОСААФ-тың каттышкан техниктиг школазының башкызы.

Октябрьская № 12 участок соңгулда комиссиязы

Төвү — Респотребсоюз [illegible] чери, телефон 2-27-[illegible].

Комиссияның даргазы Тальков Александр Дмитриевич, Кызылдың уран чүүл училищезиниң башкызы.

Даргазының оралакчызы Гущина Светлана Константиновна, Тыва АССР-ниң Төп күрүне архивиниң улуг методизи.

Комиссияның секретары Салчак Карамбай Очуровна, күрүнениң Кызылда педагогтиг институдунуң самбыланы [illegible].

Строительная № 13 участок соңгулда комиссиязы

Төвү — «Тыва тудуг» деткимчер тудуг каттыжышкынның, телефон 2-17-14.

Комиссияның даргазы Ан[illegible] Владимир Алдын-оолович, «Тыва тудуг» дээскимчер тудуг каттыжышкынның [illegible].

Даргазының оралакчызы Дементьева Любовь Дмитриевна, Кызылдың аъш-чем садыының улуг бухгалтери.

Комиссияның секретары Прокопенко Елена Алексеевна, Кызылдың педагогика институдунуң лаборантызы.

Топ № 14 участок соңгулда комиссиязы

Төвү — [illegible] рыдыныкы бажыңы, телефон 3-41-59.

Комиссияның даргазы Обухов Андрей Петрович, республиканың кеш аарыглары эмнээр диспансериниң эмчизи.

Даргазының оралакчызы Сат Тамара Седип-ооловна, Кызылдың профессионал техниктиг садыг училищезиниң [illegible].

Комиссияның секретары Куулар Римма Чергеловна, Кызылдың профессионал техниктиг садыг училищезиниң лаборантызы.

Чүлдүм № 15 участок соңгулда комиссиязы

Төвү — № 1 школа, телефон 3-06-04.

Комиссияның даргазы Кондин Борис Николаевич, Тываның бүдүрүлге-техниктиг [illegible] эргелелиниң инженери.

Даргазының оралакчызы Фельдман Владимир Романович, Кызылдың № 1 ортумак школазының башкызы.

Комиссияның секретары Ямщук Ольга Сергеевна, школалар аразында өөредилге-бүдүрүлге комбинадының секретары-[illegible].

Чехов № 16 участок соңгулда комиссиязы

Төвү — № 15 школа, телефон 2-41-68.

Комиссияның даргазы Зотова Ольга Ивановна, Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң башкарылгазының специализи.

Даргазының оралакчызы Демченко Анатолий Иванович, Тыва АССР-ниң Садыг министерствозунуң улуг [illegible].

Комиссияның секретары Натарова Ирина Васильевна, Тыва АССР-ниң Садыг министерствозунуң улуг [illegible].

Учебная № 17 участок соңгулда комиссиязы

Төвү — КПТУ-1, телефон 3-43-05.

Комиссияның даргазы Аксенова Татьяна Васильевна, «Тыва хамааты тудуг» тресттиң килдис начальниги.

Даргазының оралакчызы Алешкова Любовь Тимофеевна, Кызылдың № 1 ортумак профессионал техниктиг училищезиниң мастери.

Комиссияның секретары Свиридова Наталья Александровна, бажың тудуу комбинадының инженери.

Заводская № 18 участок соңгулда комиссиязы

Төвү — [illegible] заводу, телефон 3-62-73.

Комиссияның даргазы Алексеенко Галина Антоновна, Садыг министерствозунуң өөредилге-бүдүрүлге комбинадының кол бухгалтери.

Даргазының оралакчызы Сафиуллина Ирина Шарифовна, Кызылдың аъш заводунуң цех начальниги.

Комиссияның секретары Салчак Ольга Петровна, Кызылдың ветеринария лабораториязының мал эмчизи.

Малчын № 19 участок соңгулда комиссиязы

Төвү — «Тыва тудуг» ДТК-ның тудуг салбырының административтиг бажыңы, телефон 3-17-50.

Комиссияның даргазы Огаренко Евгений Семенович, Тываның мал ажыл-агый девискээр-бүдүрүлге каттыжышкынының хамааты камгалалының талазы-биле инженери.

Даргазының оралакчызы Попова Татьяна Александровна, Кызылдың № 10 ортумак школазының башкызы.

Комиссияның секретары Собянинова Ольга Степановна, Респотребсоюзтуң Кызылда садыг базазының машинка-[illegible] [illegible] операторы.

Пионерская № 20 участок соңгулда комиссиязы

Төвү — № 3 школа, телефон 3-48-02.

Комиссияның даргазы Чаш-оол Мария Ивановна, Кызылдың № 3 школазының башкызы.

Даргазының оралакчызы Кыргыздаа Спартак Викторович, Тыва АССР-ниң чоннуң амыдырал хандырылгазының девискээр-бүдүрүлге каттыжышкынының кол механиги.

Комиссияның секретары Чамзан Ольга Ивановна, ССРЭ-ниң Эртемнер академиязының Сибирь салбырының Тывада комплекстиг килдизиниң инженери.

Советская № 21 участок соңгулда комиссиязы

Төвү — автоорук техникуму, телефон 6-14-84.

Комиссияның даргазы Костенков Владимир Яковлевич, Кызылдың автоорук техникумунуң директорунуң оралакчызы.

Даргазының оралакчызы Тонких Татьяна Григорьевна.

«Тыва агроүлетпүр тудуг» кооператив-күрүне тудуу талазы-биле каттыжышкынының хамааты камгалалының талазы-биле инженери.

Комиссияның секретары Кузнецова Нина Николаевна, «Тыва хамааты төлевилел» институдунуң улуг инженери.

Геология № 22 участок соңгулда комиссиязы

Төвү — Тываның геология-шинчилел экспедициязының лаборатория комплекизи, телефон 3-11-15.

Комиссияның даргазы Ковалева Любовь Георгиевна, Тываның геология-шинчилел экспедициязының хамааты камгалалының талазы-биле инженери.

Даргазының оралакчызы Монгуш Тегус-оол Отунович, Тываның машина тудуу заводунуң регулировщиги.

Комиссияның секретары Уйгум Майя Борбак-ооловна, Тыва АССР-ниң Бойдус камгалалының талазы-биле күрүне комитединиң инспектору.

Калинин № 23 участок соңгулда комиссиязы

Төвү — Санэпидстанция, телефон 3-37-12.

Комиссияның даргазы Маады Сергей Биче-оолович, республиканың санэпидстанциязының килдис эргелекчизи.

Даргазының оралакчызы Абдуллаев Бахадыр Исраил Оглу, Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң чанында капитал тудуг эргелелиниң 1 категорияның специализи.

Комиссияның секретары Зуева Наталья Владимировна, Кызылдың № 14 ортумак школазының башкызы.

Найырал № 24 участок соңгулда комиссиязы

Төвү — № 9 школа, телефон 6-10-52.

Комиссияның даргазы Иванова Татьяна Петровна, Кадык камгалал министерствозунуң Тываның чумага удур станциязының дезинфектору.

Даргазының оралакчызы Обухова Тамара Никитична, «Востсибгипрозем» институдунуң Тывада филиалының инженери.

Комиссияның секретары Алдын-оол Вера [illegible]-ооловна, Кызылдың № 9 ортумак школазының башкызы.

Горная № 25 участок соңгулда комиссиязы

Төвү — КПТУ-4, телефон 3-40-56.

Комиссияның даргазы Иванова Александра Павловна, № 4 Кызылдың ортумак профессионал техниктиг училищезиниң башкызы.

Даргазының оралакчызы Гребеньков Сергей Сергеевич, «Тыва агроүлетпүр тудуг» тудуг талазы-биле кооператив-күрүне каттыжышкынының бүдүрүлгезиниң автотранспорт шимчээшкиниң айыыл чок чоруунуң талазы-биле инженери.

Комиссияның секретары Спрыгина Антонина Николаевна, Кызылдың № 4 ортумак профессионал-техниктиг училищезиниң бүдүрүлге өөредилгезиниң мастери.

Московская № 26 участок соңгулда комиссиязы

Төвү — № 5 школа, телефон 3-28-22.

Комиссияның даргазы Зайнуллина Валентина Николаевна, «Тыва автотранс» девискээр-бүдүрүлге каттыжышкынының инженери.

Даргазының оралакчызы Мирошников Сергей Александрович, «Тыва автотранс» девискээр-бүдүрүлге каттыжышкынының төлевилел-техниктиг бюрозунуң инженери.

Комиссияның секретары Монгуш Татьяна Дембирелловна, Кызылдың № 5 ортумак школазының башкызы.

Южная № 27 участок соңгулда комиссиязы

Төвү — Южный хоорай.

Комиссияның даргазы Холодилов Андрей Анатольевич, шериг кезээнде шериг албанныг.

Даргазының оралакчызы Бабкин Виктор Федорович, шериг кезээнде шериг албанныг.

Комиссияның секретары Шишкин Борис Олегович, шериг кезээнде шериг албанныг.

Ровно № 28 участок соңгулда комиссиязы

Төвү — «Тыва суг-мелиорация» төлевилел-тудуг ажыглал каттыжышкыны, телефон 4-17-62.

Комиссияның даргазы Кошкина Вера Дмитриевна, «Тыва суг-мелиорация» төлевилел-тудуг ажыглал каттыжышкынының тудуг-монтаж эргелелиниң мастери.

Даргазының оралакчызы Суханова Тамара Алексеевна, «Тыва суг-мелиорация» төлевилел-тудуг ажыглал каттыжышкынының техниги.

Комиссияның секретары Горбунова Надежда Григорьевна, «Тыва суг-мелиорация» төлевилел-тудуг ажыглал каттыжышкынының ажылчын хандырылга килдизиниң бухгалтери.

Барыын № 29 участок соңгулда комиссиязы

Төвү — Барыын хоорай-[illegible].

Комиссияның даргазы Лапшин Александр Антонович, шериг кезээнде шериг албанныг.

Даргазының оралакчызы Кузьмин Олег Валерьевич, шериг кезээнде шериг албанныг.

Комиссияның секретары Захованова Тамара Ивановна, шериг кезээнде шериг албанныг.

Правобережная № 30 участок соңгулда комиссиязы

Төвү — «Енисей» Культура бажыңы, телефон 3-20-07.

Комиссияның даргазы Тутушкин Анатолий Александрович, «Северовостокэлектромонтаж» трестиң Кызылда участок мастери.

Даргазының оралакчызы Пономарев Александр Николаевич, ИХЯ-ның өрт камгалал килдизиниң № 1 өрт кезээниң улуг өрт ожуруукчузу.

Комиссияның секретары Трубникова Валентина Федоровна, Кызылдың кажы үлетпүр ажыл-агыйының мастери.

СЭКП область комитединиң бюрозунда

30—40 чылдарда болгаш 50 чылдарның эгезинде «Сүт-Хөл херээ» дээр чүүлдүң талазы-биле үндезин чок черге репрессияга таварышкан кижилерни агартырының талазы-биле комиссияның үндүрген түңнелдерин СЭКП область комитединиң бюрозунуң чүүлдүгзүнүп көргенин моон мурнунда солуннарга дыннаткан болгай.

30—40 чылдарда болгаш 50 чылдарның эгезинде үндезин чокка репрессияга таварышкан кижилерни агартыр талазы-биле комиссияның кылган түңнелдери

«Сүт-Хөл херээ» дээр херектиң КАМ-ның Тыва автономнуг область талазы-биле эргелелиниң район салбырының ажылдакчылары ол үе районда ВКП(б) райкомунуң бирги секретары А. Ш. Агбанга удурткан антисоветтиг хоралакчы-диверсия бөлүү бар боор турарының дугайында хынаттынмаан медээге үндезилээш, оттурган. Ынчангаш 1952 чылдың январьдан эгелээш, июль айга чедир районнуң партия-ажыл-агыйн активиниң, специалистериниң болгаш бедүүн колхозчуларының иштинден истелге херээнге холбаштыр 16 кижини, тодаргайлаарга: А. Ш. Агбан, О. С. Монгуш, Д. С. Монгуш, О. Ч. Күдерек, Д-К. М. Монгуш, К. Б. Монгуш, Б. К. Ондар, О. У. Чотпа, Д. Ч. Сарыглар, С. Б. Ооржак, Н. Е-Ш. Монгуш, О. Ш. Донгак, А. Д. Монгуш, О. Ш. Базыр, О. Б. Дукур, О. Ч. Чанчин оларны тудуп хоругдаан.

Үстүнде айыттынган кижилерни РСФСР-ниң КК-зының 58—7, 58—8, 58—9, 58—11, 58—12 ги чүүлдеринде, 1926 чылдың эдилгезин ёзугаар РСФСР-ниң КК-зының 58-Ю чүүлүнүң 1 кезээнде айыттынган кем-херек үүлгедиишкиннерин кылганы дээш буруудадышкынны онааган, тодаргайлаарга, Тываны ССРЭ-ден аңгылаар, Совет эрге-чагырга-биле идепкейлиг демисежип турган, феодалдыг турзутну катап эгидер, хоралаашкыннарны болгаш диверсияларны кылыр, организацияга чаа-чаа кежигүннерни хаара тудуп киирер болгаш чоннуң ортузунга антисоветтиг националисчи суртаалды чорудар сорулгалыг тускай удуртур черлиг, антисоветчи - хоралакчы - диверсия организацияда бактаап турары дээш буруудадып турган. Истелгениң бадыткалдарын ёзугаар алырга, ол организацияның киржикчилери боттарының хоралакчы планнарын күүседири-биле диверсияларны кылып, колхозтарның ажыл-агыйларынга үүлгедиишкиннерни, колхозтуң тараа шөлдерин малга саза бастырып, одарладып, шаңнарга тарааны ирдип, мал азырап өстүрерин ге таарымча чок байдалдарны тургускаш, оон-биле оларның хөй санныг кылдыр чудап өлүрүн болдуруп, Жданов аттыг болгаш «Сталинчи орук» колхозтарга мал болгаш аът кажааларын өрттеткеш, узуткаан, а ол ышкаш чамдык суггаттыг черлерниң тараазын кургадып каапнар. Часкы хову ажылдарының үезинде колхозчуларның массалыг арагалаашкынын организастааш, ооң-биле колхозтарның ажылын үзүп, күш-ажылдың сагылга-чурумун кошкадып турганнар. Ол кижилерниң хоралакчы, диверсиялыг үүлгедиишкиннериниң түңнелинде беш колхозка (районга чүтле 6 колхоз турган) ниити түңү 1.720398 рубль экономиктиг каражага таварыштырган.

КАМ-ның Красноярск край шериглериниң Шериг трибуналы ВКП(б) райкомунуң секретары турган А. Ш. Агбанны болгаш Киров аттыг колхозтуң даргазы турган О. С. Монгушту кеземчениң дээди хемчээ-биле — адып өлүрер, 13 кижини тус-тузунда 25 чылда хосталгазын казыыр болгаш бир кижини — хосталгазын 10 чылда казыыр деп шииткен.

Истелге органнарының ол херекти тодарадып көргениниң соонда, 1952 чылдың күзүнүнде ол-ла «антисоветчи организацияның үүлгедиишкиннеринге идепкейлиг киржип турган» дээр сылдаг-биле районнуң оон өске беш удуртукчуларын: 1950 чылга чедир ВКП(б) райкомунуң бирги секретары турган К. К. Эмер-Сарыг, районнуң прокурору С. Ш. Сериң-оол, школа директору К. А. Седип, Сталин аттыг колхозтуң даргазы Д. Ч. Какпаанак, МТС-тиң директорунуң политкезээниң талазы-биле оралакчызы С. Б. Олакай оларны база тудуп хоругдааш, кеземче херээнге онааган. Оларга база-ла шак ындыг буруудадышкынны кылган болгаш оон-биле кады антисоветтиг националисчи хоралакчы-диверсия организациязын ВКП(б) обкомунуң секретары турган Х. К. Базыр-Саттың даасканы ёзугаар оларның тургусканы айыттыкан. Оларны Шериг трибуналы 1953 чылдың мартта буруулуг деп санаан болгаш кижи бүрүзү-ле хосталгазын 25 чылда казыып шииттирген турган.

Райкүүскомнуң даргазы В. С. Чүльдүмнүң 1953 чылдың апрельде тудуп хоругдаан чорук «Сүт-Хөл херээ» дээр херектиң киржикчилерин сойгалап, илередириниң сөөлгү кезээ болган. Ол чажыт антисоветчи организацияның удуртукчуларының бирээзи болганда, колхозтарның экономиказын сандарадыр база колхоз тургузуун бактаар сорулга-биле хоралакчы болгаш диверсиялыг үүлгедиишкиннерни кылып турган, районнуң колхозтарынга 1.5 миллион рубль ажыг когаралды таварыштырган деп ону буруудаткан. Оон аңгыда, В. С. Чүльдүм чон ортузунга антисоветчи националистиг суртаалды кал-баг-биле чорудуп, ук организацияже өске кижилерни әлзедир даалгаларны берип турган деп санаан.

Ол-ла үеде Шериг трибуналындан шииттиргеннер А. Ш. Агбан, О. С. Монгуш, К. К. Эмер-Сарыг оларның хомудалдарын дыңнап турганының үезинде ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң комиссиязы «Сүт-Хөл херээ» дээр херекти чамдык кижилерниң чедир хынаттынмаан хоп-мегеге билдириишкиннерин, курут черге бодап алган факт-барымдааларны ёзугаар, оперативтиг болгаш истелге ажылынга шын эвес арга-мегелерни ажыглааныңың түңнелинде оттурган дээрзин тодараткан. Ол херекти хоозун-мегеге ёзу-биле тургуларынга КАМЭ-ниң Сүт-Хөл РС-тиң начальниги Бурчанинов болгаш КАМЭ-ниң килдис начальниги Свиридов олар эң эгезинден тура киришкеннер. КАМЭ-ниң истелге килдизиниң начальниги турган Самарин, ооң оралакчызы Новиков, байысаакчылар Шкалов, Забалуев, Терехин, Ширшов, опертолээлекчи Седен олар амытынга кыжаныышкыннарны кылып, өчүктерни күш-биле алырынга үндезилээш, истелгени ужур-дүрүм чок аргалар-биле чорутканнар. Туттурганнарны боолап өлүрер чүве деп коргудуп-сүртедип турган, оларны күрүнеге удур кем-херек үүлгедиишкиннерин кылган кылдыр миннириниче албадап, меге өчүктер бээринче албадап, буруудадышкын бадыткалдарын куруг черге тургузуп ап турганнар. «Антисоветчи организацияга» хамаарышкан турарын миннип чугаалаан буруудаттырганнарның боттарының өчүктерин колдуунда-ла буруудадышкынның үндезини кылдыр санааны болгаш ол херекте кандыг-бир боттуг бадыткалдар (чагаалар, документилер) чок болганы таварылга эвес боор турар.

Районнуң колхозтарынга ажыл-агыйны башкарып чорударының талазы-биле, учетта болгаш отчеттарда-даа хөй четпестер турган, күш-ажылдың сагылга-чурумунуң куду болганының уржуундан колхозтарга мал чудап өлүп, суггаттыг черлерниң тараа шөлдерин чогуур үезинде суггарбас, тараа шөлүн малга чиртир, ажыл-агыйларының кажаа-хораалары өрттенир болгаш өске-даа четпестер бар боор турганын «Сүт-Хөл херээниң» материалдарындан көстүп турар. Ынчангаш истелге органнары кандыг-даа үндезин чок черге ындыг факт-барымдааларны контрреволюстуг хоралаашкын болгаш диверсия кылдыр санап турган. Шииттирген кижилерниң албан болгаш амыдырал-чурттал га-даа талазы-биле ужуражыышкыннарын антисоветчи чыглыышкыннар кылдыр санап, оларның үезинде организацияның киржикчилери антисоветчи националистиг чугааларны болгаш агитацияны чорудуп турган деп көрүп турган.

Хынаалданы кылганының соонда ССРЭ-ниң Дээди Судунуң Шериг коллегиязы Кол шериг прокурорунуң 1953 чылдың май 23-те үндүрген түңнелин ёзугаар А. Ш. Агбан, О. С. Монгуш болгаш өскелерниң-дээ талазы-биле КАМ-ның шериглериниң шериг трибуналының 1952 чылдың октябрь 21-деги шииткелин күш чок болдургаш, ону чедир истеп көөрү-биле херекти дедир чорутткан. Ол кеземче херээн катап истеп көрүп турганының үезинде ИХМ-ниң истелге органнары ол кеземче херээн агартпас чылдагааннарга үндезилээш, тодаргайлаарга, ол херек талазы-биле чыгдынган барымдааларның четпезиниң ужурундан болгаш ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң 1953 чылдың марттың 27-деги Чарлыын ёзугаар келдерел актызы-биле холбаштыр соксаткан турган.

ССРЭ-ниң Дээди судунуң Шериг коллегиязы 1953 чылдың ноябрьның 14-те К. Х. Эмер-Сарыг, С. Ш. Сериң-оол, К. А. Седип, Д. Ч. Какпаанак, С. Б. Олакай оларга онааган шииткелди күш чок болдурган болгаш айыттынган кижилерниң хөделиишкиннеринде кем-херек үүлгедиишкининиң составы чок болганы дээш херекти соксаткан.

Буруудаттырган В. С. Чүльдүмнүң талазы-биле херекти соксадырының дугайында истелге органнарының доктаалдарын барымдаалап көргеш, Барыын-Сибирь шериг округунуң Шериг прокуратуразы 1953 чылдың декабрьның 16-да ооң буруу чогунуң дугайында үзе шиитпирлээн.

«Сүт-Хөл херээниң» талазы-биле чамдык үндезин чок черге шииттирген кижилерни ССРЭ-ниң Дээди судунуң Шериг коллегиязының суд чуруму-биле агартканының соонда, СЭКП Тыва обкомунуң бюрозу 1953 чылдың декабрьда болгаш 1954 чылдың январьда болгулаан хуралдарынга ИХМ-ниң Эргелелиниң чамдык удуртукчу ажылдакчыларының болдурганы социалистиг хоойлу-дүрүмнү үрээниниң фактыларын болгаш область прокуратуразының чамдык удуртукчуларының политиктиг тоомча чок чоруунуң фактыларын принципиалдыы-биле буруу шапкан. Ынчаарда ИХМ-ниң Тыва автономнуг область талазы-биле Эргелелиниң начальниги И. Н. Смирновту, область прокурору И. К. Бакулинни болгаш ооң оралакчызы К. Б. Даш-оолду ээлеп турган албан-дужаалдарындан хостаан. Херектиң материалдарын мегелеп кылып турган болгаш истелгениң хоруглуг арга-методтарын ажыглаан, билдингир-ле буруу чок кижилерни ужур-дүрүм чокка тудуп хоругдааш, шииттирген ИХМ-ниң байысаакчыларын болгаш оперативтиг ажылдакчыларын партиядан үндүргеш, ажылындан дүжүрген турган.

Партия обкомунуң бюрозунуң болгаш ооң бирги секретары С. К. Токаның талазындан ИХМ органнарын четпес удуртуп турганының түңнелинде ИХМЭ-ниң ажылынга улуг частырыглар болгаш чамдык ажылдакчыларның талазындан социалистиг хоойлу-дүрүмнүң үрээшкиннери бар боор турарын СЭКП обкомунуң бюрозунуң доктаалдарынга айыткан.

Республиканың прокуратуразы 30—40 чылдарда болгаш 50 чылдарның эгезинде үндезин чок черге репрессияга таварышкан кижилерни агартырының талазы-биле ажылды үргүлчүлеп турган. Күрүнениң айыыл чок чоруук комитеди-биле кады истелге органнарының «Сүт-Хөл херээниң» талазы-биле хүлээп алгылаан шиитпирлерин база катап хынаан. Ынчангаш А. Ш. Агбан, Д-К. М. Монгуш, С. Б. Ооржак, Д. С. Монгуш, О. Ч. Күдерек, О. Ч. Чанчин, О. Ш. Донгак, К. Б. Монгуш оларга хамаарыштыр кеземче херээн херек талазы-биле чыгдынган барымдааларның четпезиниң ужурундан, а А. Д. Монгуш, Б. К. Ондар, О. С. Монгуш, О. Б. Дукур, Д. Ч. Сарыглар, О. Ш. Базыр, Н. Е-Ш. Монгуш, О. У. Чотпа оларга хамаарышкан кеземче херээн келдерел актызы-биле холбаштыр соксадырының дугайында 1953 чылда хүлээп алдынган шиитпирниң шын эвес болгаш херекте бар барымдааларга чөрүшкек боор турарын илереткен.

Ынчангаш Тыва АССР-ниң прокурорунуң 1989 чылдың майның 12-де доктаалы-биле адаттынган кижилерниң хөделиишкиннеринде кем-херек үүлгедиишкиннериниң составының чок болганының ужурундан херекти соксаткан.

Ынчангаш 22 кижиге хамаарышкан «Сүт-Хөл херээниң» талазы-биле кеземче истелгезин соксаткан болгаш олар бүрүнү-биле агартынган деп санаттынып турар.

СЭКП обкомунуң чанында партийжи контроль комиссиязының материалдарын чугаалажып көргеш, СЭКП обкомунуң бюрозу «Сүт-Хөл херээ» деп адаар херек талазы-биле 1952 чылда репрессияга таварышкан Ооржак Шыырапович Базырны, Монгуш Самбаевич Дажыны, Сарыглар Чалзанович Доржуну, Ондар Балыкович Дукурну, Монгуш Саванович Очур-Седипти СЭКП-ниң хүрээлениңге катап тургускан.

О. Ш. Базыр 1948 чылдан бээр СЭКП кежигүнү, Сүт-Хөл районнуң Калинин аттыг колхозунуң даргазынга ажылдап турган.

О. Ш. Базыр нүгүл-мегемедээлерге үндезилээш, СЭКП Сүт-Хөл райкомунуң бюрозунуң 1952 чылдың май 12-де хүлээп алган доктаалы-биле партия кежигүнүнден үндүрткен болгаш Сүт-Хөл районнуң девискээринге хөделип турган контрреволюсчу, националисчи организацияның удуртукчуларының бирээзи диртекеш, хоругдаттырган.

Херек үүлгеткениниң барымдаазы чок болганы-биле Тыва АССР-ниң прокурору О. Ш. Базырның кеземче херээн 1989 чылдың май 12-де соксаткан болгаш ону долузу-биле агарткан.

М. С. Дажи (Д. С. Монгуш) 1946 чылдың июньдан бээр СЭКП кежигүнү, Сүт-Хөл районнуң Киров аттыг колхозунга бригадирлеп ажылдап турган.

Сүт-Хөл районнуң девискээринге хөделип турган контрреволюсчу, националисчи организацияның кежигүнү диртекеш, 1952 чылдың апрель 9-та хоругдаттырган болгаш шииттирген.

СЭКП Сүт-Хөл райкомунуң бюрозунуң 1952 чылдың апрель 19-та хүлээп алган доктаалы-биле М. С. Дажи СЭКП кежигүнүнден үндүрткен. Херек үүлгеткениниң барымдаазы чок болганы-биле Тыва АССР-ниң прокурору М. С. Дажиниң кеземче херээн 1989 чылдың май 12-де соксаткан болгаш ону долузу-биле агарткан.

С. Ч. Доржу 1942 чылдың декабрьдан бээр СЭКП кежигүнү, Сүт-Хөл районнуң Жданов аттыг колхозунга склад эргелекчилеп ажылдап турган. Сүт-Хөл районнуң девискээринге хөделип турган контрреволюсчу, националисчи организацияның киржикчизи диртекеш, 1952 чылдың июнь 15-те хоругдаттырган болгаш шииттирген. СЭКП Тыва обкомунуң 1952 чылдың октябрь 8-те болган бюрозу С. Ч. Доржуну партия кежигүнүнден үндүрген.

Херек үүлгеткениниң барымдаазы чок болганы-биле Тыва АССР-ниң прокурору С. Ч. Доржунуң кеземче херээн 1989 чылдың май 12-де соксаткан болгаш ону долузу-биле агарткан.

О. Б. Дукур 1940 чылдан бээр СЭКП кежигүнү, Сүт-Хөл районнуң «Сталинчи орук» колхозунга бызанчылап ажылдап турган. Сүт-Хөл районнуң девискээринге хөделип турган контрреволюсчу, националисчи организацияның киржикчизи диртекеш, 1952 чылдың июль 9-та хоругдаттырган болгаш шииттирген.

СЭКП Сүт-Хөл райкомунуң бюрозунуң 1952 чылдың июль 29-та хүлээп алган доктаалы-биле О. Б. Дукур СЭКП кежигүнүнден үндүрткен.

Херек үүлгеткениниң барымдаазы чок болганы-биле Тыва АССР-ниң прокурору О. Б. Дукурнуң кеземче херээн 1989 чылдың май 12-де соксаткан болгаш ону долузу-биле агарткан.

М. С. Очур (О. С. Монгуш) 1940 чылдың январьдан бээр СЭКП кежигүнү, Сүт-Хөл районнуң Киров аттыг колхозунуң даргазынга ажылдап турган. СЭКП Сүт-Хөл райкомунуң 1951 чылдың ноябрь 3-те болган бюрозу болгаш СЭКП Тыва обкомунуң 1952 чылдың март 12-де болган бюрозу М. С. Очурну СЭКП кежигүнүнден үндүрген.

М. С. Очур 1952 чылдың эгезинде контрреволюсчу, националисчи организацияның киржикчизи диртекеш, хоругдаттырган болгаш шииттирген. Херек үүлгеткениниң барымдаазы чок болганы-биле Тыва АССР-ниң прокурору М. С. Очурнуң кеземче херээн 1989 чылдың май 12-де соксаткан болгаш ону долузу-биле агарткан.

К.-С. А. Седип 1939 чылдың августан бээр СЭКП кежигүнү, Сүт-Хөл районнуң Бора-Тайга чеди чыл школазын директорлап ажылдап турган. 1952 чылдың ноябрь 29-та контрреволюсчу, националисчи организацияның киржикчизи диртекеш, хоругдаттырган болгаш шииттирген.

СЭКП обкомунуң бюрозу 1953 чылдың январь 5-те К-С. А. Седипти СЭКП кежигүнүнден үндүрген.

ССР Эвилелиниң Дээди судунуң шериг коллегиязы херек үүлгеткениниң барымдаазы чок болганы-биле К-С. А. Седиптиң кеземче херээн 1953 чылдың ноябрь 14-те соксаткан болгаш ону долузу-биле агарткан.

Бо «херектиң» талазы-биле агарткан даараазында кижилерни СЭКП обкомунуң бюрозу 1953—1956 чылдарда СЭКП кежигүнүнүң хүрээлениңге катап тургускан:

Анатолий Шудакович Агбан 1933 чылдан бээр СЭКП кежигүнү, партия Сүт-Хөл райкомунуң бирги секретарынга ажылдап турган, 1952 чылдың июль 26-да хоругдаттырган.

Монгуш Мычаа Дин-Кара — 1938 чылдан бээр СЭКП кежигүнү, Сүт-Хөл районнуң Киров аттыг колхозунуң хой фермазын эргелекчилеп ажылдап турган, 1952 чылдың январь 7-де хоругдаттырган.

Тогус Чөлбен-оолович Какпаанак — 1937 чылдан бээр СЭКП кежигүнү, Сүт-Хөл районнуң Сталин аттыг колхозун даргалап ажылдап турган, 1953 чылдың март 22-де шииттирген.

Ондар Чаңга Күдерек 1931 чылдан бээр СЭКП кежигүнү, Сүт-Хөл районнуң Киров аттыг колхозунга хаван фермазын эргелекчилеп ажылдап турган, 1952 чылдың январь 7-де хоругдаттырган.

Семен Боян-Монгеевич Олакай 1939 чылдан бээр СЭКП кежигүнү, Сүт-Хөл МТС-тиң директорунуң политажыл талазы-биле оралакчызынга ажылдап турган, 1953 чылдың март 22-де шииттирген.

Василий Серенович Чульдум 1940 чылдан бээр СЭКП кежигүнү, Сүт-Хөл райкүүскомнуң даргазынга ажылдап турган, 1953 чылдың апрельде хоругдаттырган.

Ондар Уртукайевич Чотпа 1937 чылдан бээр СЭКП кежигүнү, Сүт-Хөл районнуң Жданов аттыг колхозунуң даргазының оралакчызынга ажылдап турган, 1952 чылдың май 19-та шииттирген.

Күжүгет Кара-Хунаевич Эмер-Сарыг 1941 чылдан бээр СЭКП кежигүнү, 1950 чылдың сентябрьга чедир партия Сүт-Хөл райкомунуң бирги секретарынга ажылдап, хоругдаттырарының мурнунда Кызыл-Мажалык МТЗ-ниң директорунуң политкезек талазы-биле оралакчызы чораан, 1952 чылда хоругдаттырган.

Сарыглар Шолук-оолович Сериң-оол 1943 чылдан СЭКП кежигүнү, Сүт-Хөл районнуң прокурорунга ажылдап турган, 1953 чылдың март 22-де шииттирген.

* * *

СЭКП обкомунуң чанында партийжи контроль комиссиязының материалдарын чугаалажып көргеш, СЭКП обкомунуң бюрозу Чадамба Дондук Монгушту (өлгениниң соонда), Шалык Идамович Лопсан-Самбууну (өлгениниң соонда), Монгуш Толчунович Сайынны, Бүрбү Санаевич Саттыы, Хертек Ундургуевич Чүлдүмнү партияга катап тургускан.

Ч. Д. Монгуш 1925 чылдан партия кежигүнү. ТАР-ның Барыын-Хемчик кожуунуң Аянгаты сумузунга МЧАЭ даргазынга ажылдап чораан. Барыын-Хемчик кожуунга советке удур организация тургускан диртекеш, хоругдаттырткаш шииттирген. РСФСР-ниң Дээди суду 1964 чылдың апрель 18-те бодунуң шиитпири-биле Ч. Д. Монгушка хамаарыштыр шииткелди күш чок болдурган болгаш херек үүлгеткениниң барымдаазы чок болганы-биле кеземче херээн соксаткан. Ол агартынган.

М. Т. Сайын 1934 чылдан бээр партия кежигүнү, партияның Өвүр райкомунуң бирги секретарынга ажылдап турган. 1948 чылдың март 22-де партия Тыва обкомунуң бюрозунуң доктаалы-биле бодунуң аңгы-языгуурун чажырганы, колхоз тургузуушкунунуң принциптерин хажытканы дээш партиядан үндүрткен турган. Херек кырында 1948 чылда М. Т. Сайынны партиядан үндүргениниң чылдагааны хынаттынмаан хоп-нүгүл хевирлиг фактылар болганын архив материалдарының немелде хыналдазы көргүскен.

Л.-С. И. Шалык 1931 чылдан бээр партия кежигүнү. ТАРН ТК-зының партия комиссиязының даргазы турган, 1943 чылдың июнь 30-де ТАР-ның ИХЯ-зының суд коллегиязының шииткели-биле 1938 чылга чедир үеде контрреволюсчу организацияның кежигүнү турган диртекеш, хосталгазын 20 чылда казыдып шииттирген. 1968 чылдың апрель 29-та Тыва АССР-ниң прокурорунуң удурланыышкыны ёзугаар Тыва АССР-ниң Дээди суду суд коллегиязының шииткелин күш чок болдурган болгаш херекти херек үүлгедиишкининиң барымдаазы чок болганы-биле соксаткан. Л.-С. И. Шалык долузу-биле агартынган.

Б. С. Сат 1942 чылдан бээр партия кежигүнү, Улуг-Хем районнуң Жданов аттыг колхозунуң механизатору боор ажылдап турган. 1951 чылдың июнь 28-те партия Тыва обкомунуң бюрозунуң доктаалы-биле ол үеде Тывага контрреволюсчу бөлүктүң удуртукчуларының бирээзи деп санаттырып турган Хемчик-оолдуң уруу-биле өг-бүле тудуп, политиктиг серемчилелин кошкатканы дээш партиядан үндүрткен турган.

Х. У. Чүлдүм 1938 чылдан бээр партия кежигүнү, Улуг-Хем районнуң Хөндергей суурунга башкылап ажылдап турган. 1944 чылдың май 5-те партия Тыва обкомунуң бюрозунуң доктаалы-биле контрреволюсчулар-биле чоок төрел харылзаалары дээш ТАРН-дан ВКП(б) кежигүнүнге киирериндан анаа ойталаан. Сөөлүнде барып Х. У. Чүлдүмнүң контрреволюсчу ажыл-чорудулга дээш буруудаттырып турган төрелдери долузу-биле агартынган.

Эскериглер

ТЫВА ДЫЛДЫГ ОРУС ООЛ

Самагалдай суурнуң столоваязынга эртен эрте чемненип ор мен. Канчангаш-ла кассир: «Чүнү алдынар оолдар?»—деп айтырыг салыптарга, ала-чайгаар бажым көдүрүп келдим. Бетинде шала элээди оолак «Ийи ийи дугаар, ийи шай, дөрт хлеб» — деп тывалап илдик чокка харыылады. Бир эвес ол оол орус эвес турган болза, ында онзагай чүве чогу шын.

— Адыңны кайызы дээрил?

— Саша Половинский-ле.

— Каш класста сен?

— Бо даштың долу эвес ортумак школаның 7 клазында өөренип турар мен.

— Тыва школада өөренип турар-дыр сен. Төрээн дылың кандыг дылыл?

— Ада-ием чиңгине орус улус. Мында сүт заводунга ажылдап турарлар. Өгге чаңгыс мен «арыг» тыва болдур мен ийин. Ынчангаш төрээн дылым — тыва дыл...

ОМААШ БОЛЗА

Самагалдай столоваязының ажыл-ижи көскүзү-биле эки ижээн чер болду. Шайы, чеми үргүлчү изиг, столдары арыг турар. Өртек-үнези база өй-тап. Ынчалзажок даады баарга эттинмес, карак өөр үүрмек четпестер катаптавышаан, «таптаашкында» хевээр. Чижээ, чем салып алыр диспижектерни чүге-ле ийик, ээлчегиниң бажында чыый салып каан чытса-ла чыдар. Чемненир дээш келген кижи ону алыр дээш бүдүн зал кежир маңнаар. Кезек үе болгаш арыдыр аптаан диспижектерни турза чогуур черинге аппарып салып турарының аргазы черле бар ышкаш. Ол ышкаш кассир чанында омааш, сераэ салыр тускай саваларны белеткеп кылып каан турбуже, кижи оларны дилеп падын бараар. Изиг, амданныг аъш-чем чоогланн кижиниң сагыш-сеткилин эки бараан болуушкуну улам-на өөртүр дээрзин столовая коллективи (директору В. О. Норбу) утпаза чогуур.

«ЧОДАҢ СЫНА» БЕРБЕЗИН

Төрээн тыва дылывысты бокталдырбас талазы-биле хөй-ле чугаалажып келдивис. Ийет, чугаа чутаа хевээр артып турар. СЭКП Тес-Хем райкомунуң, райкүүскомнуң адаккы каъдында аңаа барган кижиге ажыктыг чарлал-бижиктерни, дыңнадыгларны үргүлчүнүң асчан турар чер. Ында «Профессия аайы-биле тергиниинер» деп «хайнак» ателиг даңзыда албан, организация черлериниң ат-бажын дааады орустап бижиин каан болур чорду. Оон туржук, районнуң округ соңгулда комиссияларының даргаларының семинарынга бир улуг албан-дужаалдыг дарга чугаазынга дааады: «Доверенное лицо», «Регистрация», «Центризбирком»... деп сөстерни ажыглап келди. «Бүдүреттирген кижи», «Бүрүткел», «Төп соңгулда комиссиязы» деп чиңгине тыва сөстер турда-ла.

«ӨСКҮС» БИЛЕТ БЕЗИН ЧОК

Ол хүн Ак-Эрик чоктаар автобус Самагалдайга ёйшаанда маңнадып келди. Ийи кассирниң та кайызы ол хүн ажылдаар турган чүве. Харын оларывыс сураг. Чолаачылар шактарынче көрүп, кезек манап тура, кыштың соогунда даштыгаа улусту тургузуп турар эвес, киирип келди. Бирээзи көпеекти чыып карманнап-ла тур. Арта санавас. Халас кежикти канчап санаар. Белекке алган аъдының аксын ажып, диштерин көрбес чүве дээн. Автобус-даа чык долган, чоруур үе-шак ашкан. Шимчеп үнүптүвүс. Ак-Эрик суурга келгеш, чамдык улус билет айтырарга, руль артында орган чолаачы: «Билет кайда боор» деп харыылап каан олла...

Кады чорааным улут, бичи пассажирлерни дилээн ёзугаар халас эвес-даа бол дуюкаа чедирип каан «ачы-буянныг» автобузувустуң дугаарын бижип алган мен: 30—37 ТВЛ. Эртенинде дедир ээрде көрүп олурарымга, «чалгааравааан» кижи кассирден билетти барып садып алыр чалгаазы хайынган кижи демги-ле билет чок чолаачыларның адыжынче төлевирин киир каап каар мындыг болчук. Борта ындыг үр эвесте Тес-Хем-биле кожа Таңды районнуң төвү Бай-Хаак суурнуң автовокзалынга тура, бир мындыг эки түңнел эскердим. Межегей, Кочетово барган, дедир ээр автобустарны кассирлерниң бирээзи ылап-ла үдеп чоруур боор чорбадыве. Ынчаарга күрүне акшазын алыксак-чиксек чолаачыларның орук олчазы апаарынга доктар, моондак болганы ол. Бо эки үлегер-чижекти Тес-Хемниң А. Д. Соянга удурткан автостанция коллективи эдерери күзенчиг.

Седип МОНГАЛ.

Айтырыңар, харыылап берээл

Мехлис деп кымыл ол?

«Совет шериг полководчуларының сактыышкыннарын номчуурга, Мехлис деп кижиниң ады бо-ла таваржыр-дыр. Дайын үезинде Сталин-биле кады ооң кабинединге олурган болгулаар. Ону бодаарга, улуг-ла эрге-дужаалдыг чораан кижи болгу дег. Ол чогум чүү кижил, кандыг националдыгыл, чүнү кылып турганыл, сөөлүнде канчап барганыл? Бо айтырыгларга тайылбырны солун дамчыштыр бээрин дилеедим» деп. Чөөн-Хемчик районнуң «Искра» совхозта К. Күнчүү редакцияга бижээн.

Номчукчунуң айтырыгларынга доңчу харыыны моон адаанда парладывыс.

Л. З. Мехлис Сталин үезинде, шынап-ла, улуг албан-дужаалдарга турган. Лев Захарович Мехлис 1889 чылда төрүттүнген. Литва чурттуг еврей националдыг кижи-дир. 1953 чылда, 64 харлыында өлген. 1918 чылдан бээр партия кежигүнү турган. 1930 чылдан «Правда» солуннуң редакциязынга ажылдаан. 1937—1940 чылдарда Ажылчын-Тараачын Кызыл Армияның Политиктиг кол эргелелиниң начальниги, бирги рангалыг армия комиссары, амгызы-биле алырга, армия генералы. 1940—1946 чылдарда — ССРЭ-ниң Улус Комиссарлар Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы болгаш ССРЭ-ниң Күрүне контролюнуң улус комиссары. 1946—1950 чылдарда — ССРЭ-ниң Күрүне контролюнуң министри. 1941-1942 чылдарда ССРЭ-ниң Камгалалдың улус комиссарының оралакчызы албан-дужаалды даапырлап турган.

Л. З. Мехлис 1934 чылда партия Төп Комитединиң кежигүнүнге саңдадат кылдыр, 1939 чылда кежигүнүнге соңгутткан. 1937—1950 чылдарда ССРЭ-ниң Дээди Совединиң депутады турган. Мехлис — бодунуң үезинде Сталинниң бүзүрелин болгаш идегелин чаалап алган кижилерниң бирээзи. ССРЭ-ниң Чепсектиг Күштеринге «хоптап арыглаашкынны» чорударынга, биргээр чугаалаарга, кем-буруу чок шериг кижилерин репрессияга таварыштырарынга К. Е. Ворошиловтан ол дудак чокка кирешкен дугайында материалдар төөгүнүң архив документилеринде бар.

Барыын талакы Оиза шериг округунуң командылакчызы турган, Совет Эвилелиниң Маадыры армия генералы Павловту, ук округтуң штаб начальниги генерал Климовскихти болгаш өске-даа генералдарны буруудадырынга, Ада-чурттуң Улуг дайынының баштайгы хүннеринде дээди хемчег-биле шиидеринге Мехлис кол рольду ойнаан. ССРЭ-ниң Улус Комиссарлар Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы, ССРЭ-ниң Күрүне контролюнуң улус комиссары, фронтунуң шериг чөвүлелиниң кежигүнү бедик албан-дужаалдарын Мехлис ажыглавышаан, генерал Павловтуң баштайгы байысаалгазын боду кылган. Совет хоойлунуң негелдезин ёзугаар алырга, кандыг-даа ындыг байысаалганы шериг прокурору эгезинден бээр кылыр ужурлуг турган.

Барыын талакы фронтунуң командылакчызынга 1941 чылдың чайынында Совет Эвилелиниң Маршалы С. К. Тимошенкону томуйлаан сөөлүнде ол фронтунуң шериг чөвүлелиниң кежигүнүнге Л. З. Мехлисти томуйлаан. Совет Эвилелиниң баштайгы Маршалдарының бирээзи С. К. Тимошенко шериг херээн тергиин эки билир, кижилерни дыңнап-даа, хүндүлеп-даа шыдаар, бедик культурлуг полководчу чораан. А Мехлис оортаа сир өске хорадаачал, кедергей изиг, албан ёзунуң чугаазынга безин каржы, кижилерни куду көөр сөстерни ажыглаар ындыг кижи турган. Мехлис шериг херээн кошкак билир, ол херезинде-ле фронт командылакчызының херээнге холгаарлап, анаа дуза чедирерден туржук, моондак кадып турган. Ынчангаш ону дедир кыйгыртыр дугайында айтырыгны Маршал С. К. Тимошенко Дээди Кол Командылалдың мурнунга тургускан. Удаваанда Мехлисти Барыын талакы фронтунуң шериг чөвүлелиниң кежигүнүнден хостаан.

А. ДУГЕРЖАА.

Кызылда «Радость» ансамбльдың бичии артистери Тываның алдар-сураглыг артистери-биле бир концерт көргүзүглерниң соонда, чурукка тырттырганы.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

ЧУРУКТА: тургустунганындан бээр ур болбаан «Тыва» ансамбльдиң артизи Октуя Монгуш хөгжүм шии театрынга болган концертке «Тооруктуг долгай Тандым» деп улустуң ырызын хөгжүмчү эштериниң үделгези биле ырлап турганы.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

ҮЕ-ШААНДА ЭДЕР

Ниитилел сайзыралынга үе-шагның аайы-биле өскерлиишкиннер, чаартылгалар, чөрүлдээлер, угаан-бодал туруштарының демисели албан туруп келир. Ону амыдыралдан, төөгүден көрүп чор бис.

Ол чок болза, сайзырал турбас. Тургустунуп келген байдалды бүгү талазы-биле өөренип көргеш, ниралчаңгыс [illegible] оруктуг [illegible] ажы — белен эвес айтырыг.

Ынчалза-даа политиктиг частырыглар хөйү-биле кылдынган. Оларның эң айыылдыг чүвези — кижилерниң амы-тыны-биле холбашканы. Бодунуң үезинде [illegible] дужааалдыглар [illegible] рының кежин камгалаан, янзы-бүрү аргалар-биле кижилерни чок кылырын чок кылып, амыдыралдың улуг оруундан үндүр кызарын кызып, оларның боттарының, дөргүл-төрелиниң салым-чолун канчаар кемдеткенин парлалгадан номчуп, телевидениеден көрүп чор бис. Эң кол чүве — шынныг кижилер дириг чорааш көрген болза эки, чок кижилерни мактап-бактаары хөлүн эрттир орай.

Национал айтырыгны көрүп көрээли. Ол чүгле бо хүнде тургустунуп келбээн — ону үе-шаанда көрбээченнеп, билбээченнеп, ооп эртип келгениниң түңнелинде, бо хүннерде чиңгиленип келген. Чүү-даа чүве ой-хемчээлдиг, үези келир болгай.

Бир шагда ада-иевис тейүп берген, чонувус байлаа — тыва дылывыс уттуп, «эргиниң шажынчы артышкыны» деп алгаш, өгбелеривистиң чаңчылдарын, төөгүден кедип келген хевивисти, эт-севивисти ырадыр шывапкан бис. Оон хая көрүп кээривиске, культуравыс, төөгүвүс ол болган, ам ону катап чыып, ону бодувуска-даа, өскелерге-даа чарбып, найчаар-доорул деп бажывыс кыжыдыр маргыжып, хуралдап турар бис. Ону үе-шаанда эскериптер, чугаалаптар кижилерниң саналоналы үезинде база үнер чок турган. А ынчангы «мерген угаанныглар» ону ожаавааннар.

Шажын-чүдүлгелиг тыва кижилер чыглып, сагыл четтирер бажың-балгат хөлезилеп, хүрээ-хиит тудар акша-хөреңги чыыр деп-даа турар-ла-дыр.

Шаанданы «хувискаалчылар» лама-хамны тарадыр сывыргаш, архитектураның, культураның эртинези — хүрээниң тудугларындан безин сестип, чок кылып каапканы чаа чүүлдерни эчизинге чедир сайгарбас, халымак чоруктуң уржуу ол-дур.

Найысылалдың улуг бүдүрүлгелеринде национал кадрларның деңзигүүрүн санап көөрге, кончуг харык чок эвээш деп бижээп болду. Эртем-билиглиг-даа, ажылчын-даа тыва кижилер эвээш эвес болгай. Ооң түңнелинде көдээде эътти, сүттү, дүктү бүдүрүп, мал малдап турар кижилер Кызылга баргаш, аъш-чем чиптери, дүн чарып алры, эмчи-домчуга кирип алыры берге. Оон кедерезе, акша-хөреңги, идик-хевин былаап, амы-тынга кыжаныш келир таварылгалар бары чажыт эвес.

Ийе, тыва чон Советтиг Тыва үезинде акы-дуңмалышкы чоннарның ачызында чечектелип хөгжээн, эртем-билиг, культуравыс бедээн.

Ынчалза-даа Сибирьниң национал девискээрлеринге бодаарга, дыка хөй көргүзүглер-биле чыдып калган бис. Чонувустуң төөгүзүнүң үе-чадазының аайы-биле хөгжүп олурар хире-шаа-даа ол. Ооң-биле холбашкан бистиң четпестеривисти чамдык тыва эвес националдыг, чүвени чедир угаап билбес кижилер улуургак, кыжырымак хөөннер-биле көөр, «алалай» бээр таварылгалардан маргылдаалар, үскүлежиишкиннер амыдыралга болу бээр. Ынчангаш суртаал ийи талалыг турар ужурлуг.

Өске талазындан тыва кижилерниң аразында черчурт, национал ажыл-херек, культурлуг аажы-чаңы-биле эвес, курут черге аксын, хөрээн дегээр чүүлдер, өскерликчи хооннерни көргүзе бээр таварылгалар улус аразынга найырал, хүндүткелдиг хамаарылганы үреп болур. Кандыг-бир нацияның төлээзи багай чүве кылып каан болза, ону шупту чонга «хептей шавар» чорук үндезини-биле шын эвес деп бодаар мен. Кандыг-даа чонда эки-багай кижилер бар. Дең-деспи чүве чок. Ынчангаш кыжырымак, улуургак сеткил улус аразының найыралынга улуг хоралыг деп бодап чоруур мен.

Владимир САРЫМБУУ.
Мугур-Аксы.

Кем-херек үүлгедир чоруктарны узуткаары дээш

ЭКИЖИДЕРИН БОДААЛЫҢАР

Республикада болгаш районнарда корум-чурум дугайында соолгу үеде «Шынның» арыннарынга дүвүрел-биле бижип, чамдык ындыг фактыларны ажыы-биле чырыдып турарынга чөпшээрешпес арга чок.

Бистиң «Искра» совхозтуң девискээринге, агитквартталдарга чогаалчы А. Даржайның чонга Ажык чагаазын таныштырып, корум-чурумну канчап экижидип алырыл деп айтырыгны чон-биле сүмележип, хуралды эрттирдивис. Суурувуста байдал эки эвес. Ок-бижек тудуп, кем-херек үүлгеди берги дег фактылар, күштеп-күчүлээшкиннер-даа тургулаан. Хөй-нити черинге эзирик кээр, аъттыг шапкылажыр, сонга буза шавар чоруктар бар. Школаның, эмнелгениң сонгаларын буза шаап каан, элзэн үе иштинде сонгалар ойбак турган болгай.

Кем-херек үүлгедир кижилерни бистиң суурда тодарадып шыдавас, билдириишкин, хомудал кирбээнинге сылдаар чанчыл Чаданада көдээ Совединде бижээ-биле ижиккенин кижи кайгаар. Билдириишкиннин хамаатылар дедир алгаш баар-дыр деп, көдээ Совет секретары ынчаар тайылбыр берип каар. Ол [illegible]? Билдириишкинни чүге дедир сунуп турарыл, херекти чүге сайгарбайн, дугжоктарны амдажыдып, бажын суйбап турарыл?

Көдээ Советтиң шак ындыг сула хөөнүн билип алгаш, болган хеметтерни [illegible] чаажыкып, башкы туруп аварган.

Ынчангаш декабрь 5-те болган чон хуралынга «Шынга» үнген бистиң суурувус дугайында материалды корреспондент сайгарып көөрге, корреспондентиниң бодун, «Шын» солунну буруу шаап тургананы канчап-даа таарышпас.

Көдээ Совет күүскомунуң даргазындан эгелээш, Культура бажыңының директору шупту чүве эки, корум-чурумнуг бис, ындыг чүүлдер болбаан деп «Шын» солунну буруудаткан болгай. А чонну «дидир-дидир» чугаалаар хоочулар деп буруудатты. Ол [illegible] эвес. Суурда байдал [illegible] гайында фактылар [illegible] тээшкиннер болуп турганын Д. Хомушку, Т. Саая болгаш өскелер-даа хуралга бадыткап чугаалааннар.

А кажан арага [illegible] чон бадылай бээрге чурум чогувус дугайында чугаалар оон-моон үнүп [illegible]. Мону чүү дээр бис [illegible]? «Арага чонга [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]» — деп көдээ Культура бажыңының директору [illegible]. Ам [illegible] турганывыс ол бе?

«Шын» солунга [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] турган. Удуртукчуларның эрги туружу-биле артар болзувусса, экижи кажан-даа чедип албас бис.

Моон соңгаар кандыг аргаларны ажыглап тургаш корум-чурумну экижидип ап болурун школа директору Даш-оол Ооржак коммунистерниң хуралынга шын саналдар бергенин демдеглээри [illegible].

Кижизидилгеге чүү салдар чедирип болурул?

Күш-ажылчы коллективтиң кижизидилге. Бригадалар, цех, звено удуртукчуларының коллективиниң кежигүнү. Ооң салым-чолу дээш харысалгазын, кижизидикчи ролюн улгаттылары. Чурум үрээннерни баштай аңаа сайгарып, хемчээн алыры чугула.

Хөй-нити организацияларының ролю. Кайы-даа коллективтиң хөй-нити организациялары ажылын дээштиг чорудар болза, аңаа чурум эки болуру чугаажок. Социалистиг чарыштың негелделерин тодаргай ажылдап кылгаш удуртулганы боттуг башкарары чугула.

Эш-өөрүнүң салдары. Кады ажылдап турар эжин [illegible] орукче углап, эде сургажып, хостуг үезин шын, чөп ажыглаарынга чаңчыктырары.

Библиотеканың ролю. Солун номнар дугайында дискуссия, диспут, конференцияларны чүге органиавтап болбазыл? Көдээ Культура бажыңында библиотеканың ажылын удуртулга болдурары чугула.

Телевизорлар багай көргүзүп турар. Ону экижидер талазы-биле удуртукчулар негелдени тургуспайн турар. Кайы-бир черге, чоокка телевизор бе[illegible] тургусса кандыг деп. Аты-дуза чедирилгезиниң кандырылгазы кошкак тургустунган.

Солуннарга үнүп турар чүүлдерни сайгарып, кижи бүрүзүнүң медерелинге чедир тайылбыр ажылын чорудары чугула. Кинолар ны чүгле көргүзүп каар боордан башка, ооң сайгарылгазын, пропагандазын чорудар турар. Мону саналдарым ындыг.

Александр МОНГУШ
Башкы.

ТЕЛЕВИДЕНИЕ

ЯНВАРЬ

Понедельник

ЯНВАРЬ 29

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 Улусчу хөгжүм херекселдериниң оркестрлериниң концерти. 9.05 «Агаар чок черге кээп дүжери». Уран-чечен фильм. 10.20 «Дириг амытаннар оранында». 11.20 «Он ийи сандай». 4 серияльг уран-чечен телефильм. 1-2 серияларь. 13.55 — 14.35 Телефильм. 15.30 Д. Шостакович. Концерт. 15.50 «Авам, ачам база мен». 16.20 Уруглар шагы. 17.20 Депутат Сергей Ковниниң үнелелдери. 18.25 Коллаж. (реклама, чарлалдар, информация). 18.30 «Үе». 19.00 Вьетнам дугайында телефильм. 19.45 Поэзия минуталары. 19.50 «Он ийи сандай». Уран-чечен фильм. 1-ги сериязы. 21.00 «Үе». 21.50 «Сөс». деп литературлуг уран-чечен программа. Чехов болгаш амгы үе. 23.55—00.30 Суг полозу. Делегей турнири. ЦСК ВМФ — «Шпандау-04». (Барыын Берлин).

ИИИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Өөредилге программазы. Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 Литература. 9 класс. А. С. Пушкин. «Евгений Онегин» кааcталга чуруктарында база музыкада. 9.05 Итали дыл. 10.05 Эртем-тайылбырлыг фильм. 10.35; 11.35 Биология. 7 класс. Ховар үнүштерни камгалаары. 10.55; 11.55 Эртем-тайылбырлыг фильм. 11.05 Өг-бүле академиязы. 12.05 «Дедир кижи». Барымдаалыг фильм. 12.25 «Балконче үнген айыылдыг эжик». Уран-чечен фильм. 13.50 «Ыраккы Чөөн чүк». Киножурнал. 14.00 — 15.15 «Хлеб — чүве ады». Уран-чечен фильм. 5-ки сериязы. 17.00 Мультфильм. 17.15 «Арендаторлар». Телефильм. 17.45 И. Брамс. Концерт. 18.30 «Үе».

КЫЗЫЛДАН

19.00 «Тыва черде». «Улус депутаттарынга кандидаттар дугайында чугаалап тур бис». «Чурттаар оран-бажың — 2000», «Арага ишпес чорук — амыдыралдың негелдези». Медээлер 19.35 Медээлер. 19.40 Барымдаалыг фильм. 19.50 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

КЫЗЫЛДАН

20.15 «Ажык чугаа».

МОСКВАДАН

21.20 «Чөөн Сибирь». 21.30 Аныяк кино. Ираклий Квирикадзениң мастерскалзы. 23.15—23.45 «Австралиже чадаг четкеш кээп болур апарганда». Телефильм.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

19.00 «Улусчу чогаадылга». 19.30 Көдээде кадык камгалал черлериниң дугайында. 20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 — 21.20 Музыкалыг телеабонемент. «Пастернактың салым-чаяаны».

Вторник

ЯНВАРЬ 30

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 Мультфильмнер. 9.10 Хоккей. ССРЭ чемпионады. «Химик» — «Динамо» (Москва). 10.20 Уруглар шагы. 11.20 «Он ийи сандай». «Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 12.25 Коллаж (реклама, чарлалдар, информация). 12.30 «Үе». 13.00 «Он ийи сандай». Уран-чечен фильм. 3-кү сериязы. 14.20 — 14.40 «Ол болган... болган...» 15.30 «Левша» ансамбльдиң концерти. 15.50 Уруглар[illegible] фильм. «Уруглар[illegible] уругларынга ырылар». 17.00 Компьютер-биле чугаа. 17.45 «Экии, музыка!». 18.30 «Үе». 19.00 «Эрге-чагырганы — Советтерге». Телекөвүрүг Москва — Киев — Ташкент. Республика [illegible] чер-чер Советтериниче [illegible] гулдаларга уткуштур. 19.50 «Он ийи сандай». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 21.00 «Үе». 21.30 Чугула интервью. 21.40 «Кырганнар херээ». В. Шукшинниң расказтарын [illegible] телешии. 22.45—23.50 ССРЭ-ниң улустуң артизи А. С[illegible] база ССРЭ [illegible] [illegible] хөгжүм [illegible] [illegible] [illegible] концерт.

ИИИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Өөредилге программазы. Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 Өг-бүле ажыдыралдыр [illegible]. 10 класс. Өг-бүлениң мөзү-шынар [illegible]. 9.05 Француз дыл. 10.05 Француз дыл. 10.35; 11.35 Төөгү. 7 класс. Ян Гус. 11.05 Эртем-тайылбырлыг фильм. 12.05 Ритмиг гимнастика. 12.35 Аныяк кино. Ираклий Квирикадзениң мастерскалзы. 14.20 Орус улустуң ырлары. Л. Иванова ырлаар. 14.30—15.40 «Хлеб — чүве ады». Уран-чечен фильм. 6-гы сериязы. 17.00 Мультфильм. 17.20 Н. Гоголь. «Эрткен үеден көрүүшкүн».

КЫЗЫЛДАН

18.00 «Чүүл херекселдерге чаап». 18.35 Медээлер. 18.40 «Алаа тооңу». Программада: «Соңгулдаларга уткуштур». «Хөөрей [illegible] тайылбырлар. [illegible]». «Театрлардар сооңда». «Тыва» вокал ансамбльдиң дугайында. Медээлер. 19.10 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

19.15 Хоккей. ССРЭ чемпионады. «Химик» — «Динамо» (Москва). Чарсарда (19.55) — «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 21.20 «[illegible]» телефильмниң башкы[illegible] [illegible]. 21.30 — 23.45 «Ак[illegible] [illegible]». Уран-чечен телефильм.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.00 Ритмиг гимнастика. 18.30 «Үе». 19.00 — 19.15 ССРЭ-ниң улустуң артизи П. Нечепоренко ойнаар.

Среда

ЯНВАРЬ 31

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 «Экии, музыка!». 9.20 «Аян-чорукчулар клуву». 10.20 «Чоруу чогунгур Новиков». Телефильм. 10.40 Улусчу чогаадылганың «Радуга» телепрограммаларының 8-ки делегей фестивалы. «Баулы — Бенгалияның улчумал менестрельдери». (Индия). 11.05 Поэзия минуталары. 11.10 «Он ийи сандай». Уран-чечен фильм. 3-кү сериязы. 12.30 «Үе». 13.00 «Он ийи сандай». Уран-чечен фильм. 4-кү сериязы. 14.20 «Оваарымчалыг, уруглар!» Барымдаалыг фильм. 14.30 «Кырганнар херээ». Телешии. 15.30 «Хоорайжыгаш». Телефильмниң баштайгы көргүзүү. 15.50 Музыка эртинези. Л. Бетховенниң чогаалдарын М. Плетнев ойнап күүседир. 16.40 Эртем медээчизи. 17.25 Уруглар шагы. 18.25 Коллаж (реклама, чарлалдар, информация). 18.30 «Үе». 19.00 Телефильмнерге телесеанс-анонс. Февраль. 19.30 Мультфильм. 19.40 «Он ийи сандай». Уран-чечен фильм. 3-кү сериязы. 21.00 «Үе». 21.30 Чугула интервью. 21.40 Камера делегейже көрүп тур. 22.35 А. Синявскийниң «Пушкин-биле агаарлааш[illegible]» деп номун долгандыр литературлуг чугаа. 22.55—00.05 «П. И. Чайковскийниң шупту симфониялары». Симфония № 3

ИИИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Өөредилге программазы. Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 Бойдус эртеми. 3 класс. Шивиниң кайгамчык байдалдары. 9.05 Немец дыл. 10.05 Немец дыл. 10.35; 11.35 Музыка. 5 класс. М. И. Глинка. «Руслан биле Людмила». 11.05 «Андрей Рублев». Эртем-тайылбырлыг фильм. 12.05 «[illegible]». Барымдаалыг фильм. 12.45 Концерт. 13.15 «[illegible]». Телефильм. 13.50 Телефильмнер. 14.20 — 15.45 «Хлеб — чүве ады». Уран-чечен фильм. 7-ги сериязы. 17.00 Мультфильм. 17.15 Казак ССР-ниң Күртелерадиозу «[illegible]». 17.40 РСФСР-ниң улустуң артизи Э. Грачныиң концерти. (Скрипка). 18.30 «Үе». 19.00 Волейбол. Хоккей. «Советская Россия» солунуң шаңналы дээш делегей турнири. 19.50 «Тамчыктыг удунар, чаштар!»

КЫЗЫЛДАН

20.05 Медээлер. 20.10 Медээлер. 20.15 Чарлалдар. 20.20 Алышкылар кадыныр. «Депутаттар чүүнү дугайында [illegible]?». «[illegible] эвес депутат [illegible]». «[illegible]».

МОСКВАДАН

21.05 «[illegible]» тур[illegible]. 21.50 «Гангстер болбас мен, артимим». Уран-чечен телефильм. 22.40 — 23.20 «Владимир Тарасов ойнаар».

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

20.05—21.05 Ажыл херекти иделлар ярмарказы.

Четверг

ФЕВРАЛЬ 1

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 Мультфильмнер. 9.05 «Дунаевскийниң музыказы». Фильм-концерт. 10.05 Уруглар шагы». 11.05 «Он ийи сандай». Уран-чечен фильм. 4-кү сериязы. 12.25 Коллаж (реклама, чарлалдар, информация). 12.30 «Үе». 13.00—13.30 Концерт-очерк. 13.30 Глинка. Концерт. 15.50 Тиилелгениң 45 чыл болганынга. «Солдат мемуарлары». 1-ги фильм — «Танкылар хыдынчызы». 17.05 Улусчу айтыгалар. 17.20 Валерий Балабановтуң планетазы. 17.50 А. Петренконуң киржилгези-биле фильм-концерт. 18.30 «Үе». 19.00 «...16 харга чедир болгаш оон улуг назы». 19.40 «Он ийи сандай». Уран-чечен фильм. 4-кү сериязы. 21.00 «Үе». 21.30 Чугула интервью. 21.40 «ХТК-89». Харьковтуң шериг-авиация инженер училищезиниң, Украина болгаш Донецкиниң политехниктиг институттарының командаларының түңнел ужуражыышкыны.

ИИИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Өөредилге программазы. Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 Бойдус эртеми. 5 класс. Суглуг ажыглалы болгаш оон камгалалы. 8.55; 9.55 «Аквариум». Эртем-тайылбырлыг фильм. 9.05 Испан дыл. 10.05 Испан дыл. 10.35; 11.35 Биология. 8 класс. Куш ажыл-агыйы. 11.05 Авам, ачам база мен. 12.05 Барымдаалыг фильм. 12.20 «Гангстер болбас мен, артимим». Уран-чечен фильм. 13.20 Ритмиг гимнастика. 14.00 — 15.20 «Хлеб — чүве ады». 8-ки сериязы. 17.00 Мультфильм. 17.20 Уругларның танцы ансамбльдериниң концерти. 17.50 Телефильм. 18.00 Ритмиг гимнастика. 18.30 «Үе». 19.00 Фигурлуг чүнгүлаашкын. Европа чемпионады. Ийилеп чүнгүлаары. Хостуг программа. 20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

КЫЗЫЛДАН

20.15 Тыва АССР-ниң Күртелерадиозунуң симфониялыг оркестриниң артистериниң концерти. 20.45 Медээлер. 20.50 «Аяя тову». Программада: Медээлер. Соңгулдаларның идеологтуг хандырылгазының талазы-биле айтырыглар. «Черниң тыртылышкыны». 21.20 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

21.30 А. П. Чеховтуң чогаалдарын экранчытканы. «Ыт четкен херээжен». Уран-чечен фильм. 23.00—00.10 «Юрмала-90».

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

20.15 Музыкалыг телеабонемент. «Пастернактың салым-чаяаны» 21.15—21.30 «Уттундурган аттарның ээп кээп турары. Павел Флоренский».

Пятница

ФЕВРАЛЬ 2

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 Мультфильм. 8.45 Барымдаалыг телефильм. 9.05 «Кайгамчык чүүлдер аренасы». Бот-тывынгыр цирк коллективтериниң оюн көргүзүү. 9.55 «Кижи. Чер. Октаргай». 10.55 «Чылыг чырык». Телефильм. 11.45 «...16 харга чедир болгаш оон улуг назы». 12.30 «Үе». 13.00—13.55 Камера делегейже көрүп тур. 15.30 Ногаан сайгылгаан. «Бодунарда чараш чүүлге хандыкшылды оттурунар». 16.10 Индонезия. 16.55 «Овур-хевир». Үстүкү класс өөреникчилеринге литературжу [illegible]. 18.25 Коллаж (реклама, чарлалдар, информация). 18.30 «Үе». 19.00 «Фестивальдың демдектери». Улусчу чогаадылганың III бүгүэвилел фестивалы. 19.30 Поэзия минуталары. 19.35 «Ойнаарак». Уран-чечен фильм. 21.00 «Үе». 21.30 Чугула интервью. 21.40 «Көрүүшкүн». 23.10 «Ол болган... болган...». 23.40— 00.15 «Акцент». Авторжу [illegible].

ИИИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 Бойдус эртеми. 2 класс. Харда истер. 8.55; 9.55 «Кышкы [illegible]». Телефильм. 9.05 Англи дыл. 10.05 Англи дыл. 10.35; 11.35 Төөгү. 6 класс. Степан Разинниң [illegible] [illegible] дайыны. 11.05 Эртем-тайылбырлыг фильмнер. 12.05 «Ыт четкен херээжен». Уран-чечен фильм. 13.30—13.55 «Бо бүгү мээң эвес». Барымдаалыг фильм. 17.00 Мультфильм. 17.10 РСФСР хоорайларының телестудиялары. «Видеоканал «Бис». 18.10 Крым татарларының улустуң ырыларын С. Мемешова күүседир. 18.30 «Үе». 19.00 «Планета». Делегей программазы. Барымдаалыг фильм. 20.05 «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

КЫЗЫЛДАН

20.20 Медээлер. 20.25 Медээлер. 20.30 «Болчаг шагы». РСФСР-ниң улустуң артизи М. Мунзук-биле ужуражыышкын.

МОСКВАДАН

21.20 Бүгүдеге спорт. 21.45—00.00 Эвилелдешкен республикалар студияларының фильмнери. «Мурнуу дагылар». 1—2 сериялары.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

20.20 Фигурлуг чүнгүлаашкын. Европа чемпионады. Херээженнер. Хостуг программа. 21.20—21.30 Барымдаалыг фильм.

Суббота

ФЕВРАЛЬ 3

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.30 Өг-бүле академиязы. 9.00 Объектив. 9.30 «Чуртта, Чер». 10.30 «Подъем» журналдың авторлары база редколлегиязы-биле бүгү эвилелдиң номчулга конференциязынга ужуражыышкыны. 11.45 Концерт. 12.40 «Шри-Ланка: Коломбодан Галле челир». Национал байырлал — Хамаарышпас чорук хүнүнге. 13.30 «Кадр, доктаа». Кинодончулал. 14.30 Мультфильм. 14.40 «Спектр». Делегей программазы. 15.10 Кинoафиша. 16.10 Улусчу чогаадылганың «Радуга» телепрограммаларының 8-ки делегей фестивалы. «Факел биле маска». (Шри-Ланка). 16.35 Леонид Быковтуң фильмнерин болгаш рольдары. «Алешканың ынакшылы». Уран-чечен фильм. 18.00 «Делегей панорамазы». 18.45 «Куштуң ужуудуушкуну». Уран-чечен фильм. 1—2 сериялары. 21.00 «Үе». 21.30 «Ыры-89» фестивальдың түңнел концерти. 23.20 Телевизион [illegible] [illegible]. 23.35— 01.30 «Ыры-89» фестивальдың түңнел концертиниң уламчызы.

ИИИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Барымдаалыг фильм. 8.35 Фестивальдың демдектери. 9.05 Телефильм. 9.35 «Баштайгы башкы». Уран-чечен фильм. 11.10 И. Банковский ырлаар. 11.25 Эвилелдешкен республикалар кинопублицистиказы. «Аваамның холдарын сактып чор мен». Телефильм. 12.10 Баскетболга АКШ-тың чемпионады. 13.10 «Иоланта». Уран-чечен фильм. 14.30 «Совет Россия». Видеоканал. 17.00 Орус чугаа. 17.20 Фигурлуг чүнгүлаашкын. Европа чемпионады. Эр кижилер. Хостуг программа. 18.30 «Үе». 19.00 «Парлалга клуву». 20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 «Парлалга клуву». 22.30 Барымдаалыг фильм. 23.00—00.35 «Дуаэли [illegible]». «Доктор Джекил биле мистер Хайдының элдептиг төөгүзү». Уран-чечен фильм.

Воскресенье

ФЕВРАЛЬ 4

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Бүгүдеге спорт. 8.15 Ритмиг гимнастика. 8.45 «Спортлото» тиражы. 9.00 «Эртен эрте». 10.00 «Алачурттуг [illegible] болур». Тиилелгениң 45 чыл болганынга. 11.00 Эртенги хөглээшкиннинг программа. 11.30 «Делегейни дескиндир». Альманах. 12.30 «Казынал». 13.15 Мультфильм. 13.35 Тиилелгениң 45 чыл болганынга. «Лидия». Уран-чечен фильм. 15.05 Бистиң салгаалывыс. 16.05 «Натаця бе, азы Буураа[illegible] бе». 17.50 Тоолдар база ужуралдар оранында. «Золушкага үш тооруу». Уран-чечен фильм. 19.30 Фигурлуг чүнгүлаашкын. Европа чемпионады. Хостуг танцы. Ленинградтан дамчыдыышкын. 21.00 «7 хонук». 22.00 Мөңге чүүлдер дугайында бодалдар. 22.15 «Ах, хая кериңүп кериңүп». Артистериниң А. А. Яблочкина аттыг Театр бажыңынга театрлыг ужуражыышкыннар дугайында салдыышкын дамчыдыышкыны. 23.45—00.40 Концерт.

ИИИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 «Буланташ». 8.45 Латвия ССР-ниң Күртелерадиозу. «Эзи келгени». 9.20 Барымдаалыг фильм. 9.40 «Мурнуу чүктүң тачанзазы». Уран-чечен фильм. 11.00 «Чурукчу болгаш ирт-чалырга». 12.10 «Штиту чүве катаптаттынар...» Уран-чечен фильм. 13.25 Чиик атлетика. ССРЭ чемпионады. 14.00 Мультфильмнер. 14.30 Видеоканал «Совет Россия». 17.00 «Планета». Делегей программазы. 18.00 «Улусчу чогаадылга» деп видеоблок. 20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.20 «Виват, Россия!». «Нева хемниң Орфейи». 21.00 «7 хонук». 22.00 «Трояны тывар». Уран-чечен телефильм. 23.10— 00.15 «Бистиң чурттап турар оранывыс». «Портреттерни эгиттим». Уран-чечен фильм.

КИНО

ЯНВАРЬ 28-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Леди Макбет Мценского уезда» (16 хар четпээннер кирбес) 9.20, 15.20, 17.20, 19.20 (узаткан). «Полет навигатора» (АКШ) 11.20, 13.20. Видеозал: «Зита и Гита» (2 сериялыг) 10.00, 13.00, 16.00, 19.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Солнце в кармане» 8.30, 11.50. «Полет навигатора» 10.00, 13.20. «Однажды в Америке» (16 хар четпээннер кирбес) 15.00, 19.00 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: Кинолар чыындызы 12.00. «Жизнь по лимиту» 13.30, 15.20, 17.10, 19.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Ловушка для кошек» 10.00. «Один момент» (Индия, 2 сериялыг) 11.30, 14.00, 16.30, 19.00 шактарда.

«ЕНИСЕЙ»: «Бесстрашный атаман» 14.00, 16.00, «Зеленый луч» 18.00 шактарда.

ЯНВАРЬ 29-ТА

«НАЙЫРАЛ»: «Нокдаун» 9.20, 11.20, 13.20, 15.20, 17.20, 19.20 (узаткан). Видеозал: «Застигла меня ночь» (2 сериялыг) 10.00, 13.00, 16.00, 18.50 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Чудесный лес» 8.30. «Зимнее утро» 10.20. «Полет навигатора» 12.10, 14.00. «Однажды в Америке» (3 сериялыг, 16 хар четпээннер кирбес) 16.00, 19.50 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Окно спальни» (АКШ) 13.00. Видеофильм 16.00, 17.40, 19.30 шактарда.

«ВОСТОК»: «Один момент» (Индия, 2 сериялыг) 14.30, 17.00, 19.30 шактарда.

«ЕНИСЕЙ»: «Мина» (Турция) 17.30, 19.30 шактарда.

«ДЕКЕЙ-ОО»

Февраль 17-де 12 шакта СЭКП обкомунуң Политиктиг чырыдыышкын бажыңынга тыва улустуң «Декей-оо» деп ырызының байырлалы болур.

Байырлал программазында: эң шилиндек ыраажыларның ырлары ийи болгаш үш кижи киржикчилиг ырлар күүселдези, улусчу артистерниң байыр чедиришкиннери, тыва национал хептерниң конкурзу. Тыва АССР-ниң бүгү районнарындан ыраажылар аңаа киржир.

Билеттерни ажыл хүннеринде 9 шактан 18 шакка чедир республиканың эртем-методиктиг төвүнүң бажыңында садып турар.

Танцы болгаш нити ыры бөлүүнге ойнаар кижилерни немей хүлээп алырын ырының болгаш танцының хоорайда улусчу ансамбли чарлап турар.

Танцы бөлүүнүң кичээлдээр хүннери: понедельник, среда, пятница 18 шактан 20 шакка чедир.

Нити ыры бөлүүнүң кичээлдери вторник, четверг хүннеринде 16 шактан 19 шакка чедир болур.

Ансамбль түр када өөредилге-бүдүрүлге комбинатының бажыңында ажылдап турар.

Мөңгүн-Тайга райкүүскомунуң хөй адырлыг чурттал-[illegible] ажыл-агый бүдүрүлгезиниң тывыскаан № 82209 саназынга саңныг 933000—933025 дугаар [illegible] лимит чегиниң, ол-ла бүдүрүлгениң № 161—171 довереннестарының читкенин барымдаалааш, оларны күш чок дээр сандаар.

667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Индекс 54241

Редактор В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ♦ редактор — 3-43-34, ♦ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; ♦ приемная — 3-34-20; ♦ харыысалгалыг секретарь — 3-34-82. ♦ оралакчылары — 3-45-93. Каддыстер: ♦ экономика амыдырал — 3-36-82, 3-38-23; идеология — 3-34-57, ♦ совет тургузуг — 3-34-98, 3-41-23, ♦ үлегур — 3-34-49, 3-36-73; ♦ [illegible] — 3-41-16; ♦ культура — 3-39-15; ♦ информация — 3-37-11. ♦ [illegible] — 3-39-03, 3-33-89; ♦ [illegible] — 3-34-93; ♦ корректорлар — 3-37-11; ♦ [illegible] — 2-27-41; ♦ солун хелдеп барганда — 3-32-75; ♦ бухгалтерия — 3-43-41.

Чылда 300 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга [illegible]. Тиражы 28000 [illegible]. [illegible] № 370.

Тыва АССР-тиң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл хоорай, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу бажың № 1.

ТС — 00037.

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

№ 25 (14225) ◆ 1990 чыл, январь 30, вторник

1925 чылда үндезилеттинген ◆ Өртээ 3 кеп.

Кыштаглаашкын — шылгалда

Долума Салчаковна Боон — Бии-Хем районнуң «Саян» совхозунуң хойжузу. Ол барык-ла чээрби ажыг чыл дургузунда нииттиниң малын ажаап, кадарып, өстүрүп келген. Эрткен чылын Бооннарның өг-бүлези үш кодандан чыып тургаш, аныяк хураган хүлээп алган.

Кыш — хойжу өг-бүлеге улуг шылгалда. Аңаа олар ыяк белеткенип алган. Кажаазын чаа кылган. Ынчалза-даа ону шынар чок тудуткан: шаараш, соок. Хойжу өг-бүле ону кыштаанга келгеш боттары эдип, дуглаар ужурга таварышкан.

Коданда малын ам тургузу азыралче киирген. Сиген, саваңны совхоз дүжүрүп берген. Сугну база эккеп берип турар. Ону чылыткаш, хураганнарын суггарып турар. Амдыызында оларның коданында байдал багай эвес.

ЧУРУКТА: хойжу Д. С. Боон.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

Соңгулдаларга уткуштур

ЧОННУҢ ШУУЖУУ ҮЗҮКТЕЛБЕС

Участок комиссиялары РСФСР, Тыва АССР, чер-чер Советтеринге улус депутаттарынга кандидаттарның бүрүткели доостуру билек, соңгулдаларга белеткел ажылдарын улам калбарткан. Март 4 чоокшулаап тудум, эрге-чагырганың органнарынга кордакчы боон маргыжып турарларның программалары тодарап, соңгулда мурнунуң демисели чидиглеңген, суртаал ажылы түлүктелген. Бо хүннерде депутаттың кандидаттары-биле ужуражыышкыннар Кызыл районнуң Кур-Чер суурда организастыг эртип турар.

Улус депутаттарының Кур-Чер көдээ Совединиң күүском даргазы Мартый-оол Пильчин «Тиилелге» совхозтуң Культура бажыңының адаккы каъдында бир өрээлге эдертип чедире берди. Ында суурнуң соңгулда участогу ажылдап турар.

Өрээлдиң дөрүнде турар столда ийи кижи чуруттунган, оларның чанында өрар эрин салдыг, шилгедек узун сынныг эр бижиттинген — кызыг-чай чок ажылдап турган черинге кирип ужураштывыс. Оларның бирээзи округ соңгулда комиссиязының даргазы, совхозта профэвилел комитединиң даргазы Маадыр-оол Амыртаа ора:

— Бөгүн № 46 соңгулда округунга Кызыл район Совединге депутаттың кандидады Сүге-Маадыр Донгакович Катаан-биле соңгукчуларның ужуражылгазын эрттиреринге белеткенип турарывыс бо. Хурал-суглаага чоннуң чыылдазы идепкейжээн — деп дыңнатты.

— Кандидат чүнү кылып турарыл? — деп сонуургадым.

— Фермада инек кадарчызы, шалыпчы ажылчыныывыс — дижип, аңаа олурганнар харыылады.

Кудумчулар аайы-биле ындыг ужуражылгалар суурга хүн бүрү болуп турар. Черле ынчаш, курчержилер март 4-те болур соңгулдаларга багай эвес белеткелдиг кел чоруур.

Комиссия кежигүннериниң ажылдап орар өрээлин көрүштүг кылдыр дерээн. Хамык-ла эргежок чугула дыңнадыгларны хана доолдур аскылап каан. Оларны чаартып өскертиринге, чуруп бижииринге комиссия кежигүннери К. Н. Кара-оол, Ч. Д.-С. Ондар кызымаккайын көргүзүп, төлептиг үлүүн киирип турары демдеглексенчиг. Улуг ама саазыннар долдур парлап турган чараштыр бижиир, чурууру ындыг-ла амыр эвес болгай. Ону кижи болганы кыла-даа албазы билдиңгир. Ынчалза-даа К. Кара-оол биле Ч. Ондар даандырган ажыл-херектиң харыысалгазын ханы билип, кааcталга ажылдарын ылап эки кылганын кым-даа мактаар. Ханада астынган шак ол көскү агитация аңаа барганнарның кичээнгейин чайгаар хаара туда бээр.

Депутаттарның кандидаттарынга дешшиттиргеннерниң даңзызын, оларның соңгукчулар-биле ужуражылгалар эрттирер графиин, соңгулда комиссияларының РСФСР, Тыва АССР, чер-чер Советтериниң аайы-биле составын стендиде делгеп көргүскен. Соңгукчулар аңаа баргаш, соңгулдалар дугайында сонуургаан айтырыгларынга чедиңгир, делгереңгей харыыларны билип алыр.

— Ажылындан хостаттырган комиссия кежигүннериниң аттарының дужунга демдеглелдерни дораан кылып алзывысса кандыгыл, Куулар Назын-оолович? — деп, күүском даргазы Мартый-оол Оюн-оолович соңгулда комиссиязының даргазының оралакчызы К. Кара-оолга сүме киирбишаан, чугаазын уламчылады. — Кандидаттарның допчу намдарларын чараштыр бижээш, маңаа азар, чонга таныштырар бис. Аныяк соңгукчунуң булуңун ажыдары көрдүнген.

— Кол ажылдарның бирээзи соңгукчулар даңзызын тургузуп эгелей бердивис — деп, округ соңгулда комиссиязының даргазы Маадыр-оол Аниипович Амыртаа чугаага кирншти. — Бадылаашкын эрткен чылгы ышкаш бо өрээлге эртер. Ам бюллетеньнерге кирип турар кандидаттарның аттары көвүдээнин билир бис. Ынчангаш улустуң бадылаар кабиналарын, хааржактарның саның улгаттырарывыс чугаажок.

Көдээ Совет, совхозтуң администрациязы, партком, комсомол, хөй-нити организациялары соңгулда комиссиязының ажылынга дузалажып, ону деткип турары соңгукчуларның сонуургалын өөренип көөрүнге таарымчалыг байдалдарны тургузуп турар.

Соңгулда участогу культура ордаа черде турар болгаш, чоннуң шуужуу олче соксаш дивес, соңгукчулар үзүктелбес. Оларны аңаа солун кижилер-биле ужуражылгалар, оюн-тоглаа, кино, концерт манап турар.

Данзы САЛЧАК.
Кызыл район.

ЗАКАВКАЗЬЕДЕ БАЙДАЛ

Азербайджан болгаш Армян ССР-лерде байдал чоорту чогумчуп бар чыдар. Хөй-нииттиниң корум-чурум күштериниң, иштики шериглерниң болгаш Совет Армияның кезектериниң дузазы-биле ында байдалды экижидер хемчеглерни ап чорудуп турар.

БАКУ. Хонук дургузунда үзүктел чок ажылдаар чурумнуг бүдүрүлгелер долузу-биле ажылдаан. Метро болгаш нити ажыглалдың транспорту колдуунда ажылдап эгелээн. Республика телевидениезиниң ажылын катап тургускан. Радио ажылдап турар.

Националдар аразынга чөрүлдээлиг үскүлежиишкиннер болбаан. Корум-чурумну тудары-биле курлавырда дайынчыларның идепкейлиг киришилгезин ажыглап, эки туралың каттыжыышкыннарын тургузуп турар.

Ынчаңмыже, экстремистиг бөлүктер байдалды улам нарыыдадыры-биле дамчыыр чугааларны нептередип, тус черде эрге-чагырга органнарының авторитедин буурадырын оралдажып турар. Эрге-чагыргаларга чагыртпас дугайында кыйгырыг хуудустарны нептередип турар. Чижээ, экстремистерниң бир «штавы» турган Шмидт аттыг заводка чөнгээлиг чүүлдер бижээн 10 муң хире хуудустарны хураап алган. «Дүрген дуза» станцияларының, бүдүрүлгелерниң, автотранспорттуң, садыгның ажылын хандырары-биле кывар-чаар материалдарны шериглерниң сөөртүп эккеп турарын чоң бедии-биле үнелеп турар. Шериглерниң күжү-биле республика харылзааларының структуразын катап тургузуп турар.

• • •

ЛЕНКОРАНЬ. Партия болгаш совет органнарының ажыл-чорудулгазын катап тургускан. Бүдүрүлгелер, организациялар, албан черлери ажылдап турар. Партия активи болгаш ажылчы чоннуң кызыгаар отрядының командирлери болгаш политиктиг ажылдакчылары-биле ужуражыышкыны болган. Олар байдалды экижидериниң хемчеглерин кады ажылдап кылганнар. Аңаа шаптык кадарын оралдашкан экстремистерни хоорайның чурттакчылары үндүр сывырганнар.

ХАНЛАР. Чон ортузунга идепкейлиг тайылбыр ажылын чорутканының түңнелинде январь 26-27 хүннеринде «камгалал комитединиң» чепсектиг бөлүктери боо-чепсээн дужаап берип эгелээн. Олар чадаг шеригниң дайынчы машиназы болур каң-куяк машинаны, долу тарады адар 12 үгер-боону, 97 автоматты, 4 карабинни, 47 ланчыыны эгидип бергеннер. Боо-чепсекти дужаары республиканың өске-даа районнарында уламчылап турар. Боо-чепсээн эки тура-биле дужаап берген кижилерге кеземче онаавайн турар.

НАХИЧЕВАНЬ. Автономнуг республикада байдал чогумчуп турар деп, партия обкому дыңнаткан. Үлетпүр болгаш тудуг организациялары, транспорт ажылдап турар. Чеди хонук эрткенде область солуну үнүп эгелээн. Күрүнениң айыыл чок чорук органнары Ильичевск районда «улусчу фронтунуң» баштыңнары Ф. Аллахвердиев болгаш Н. Асадов олар боолут чорда, а Бакуда «улусчу фронтунуң» удуртукчуларының бирээзи Х. Исмайлов өске кижи паспорту ап алган, чаштынып чорупт турда тудткан. Истелгени чорудуп турар.

Нахичевань АССР-де байдал ам-даа нарын боопт артпышаан.

(СЭТА).

МЕДЭЭЛЕР

КОДАН ЧЕДИР ӨЗЕР

Амгы үеде кайы-даа албан организация черлеринде-даа, амы-хууда кижилер-даа шыдаар шаа-биле дузалал ажыл-агыйын тургузуп, улам сайзырадып турар болгай.

Сүт-Хөлдүң хереглекчилер ниитилели база-ла өске организациялар-биле дөмей боттарынга дузалал ажыл-агыйын тудар сорулганы салган.

Эрткен чылдың август айдан эгелеп инек, өшкүнү чондан садып алгаш, азырап, өстүрерин шиитпирлээн. Кадарчызынга «Алдан-Маадыр» совхозта хоочун малчын Делег-оол Агарганович Ооржакты шилип алган.

Кадыр-берт оруктарлыг Актың Чарык деп черде кыштагда Делег-оол Ооржактың коданында 20 инек, 50 баш ангор өшкүлер бар. Оларның күш-деңгилдези шыырак. Малчын бодунуң күжү-биле Ак унундан 10 тонна сигенни кезип алган.

Хоочун малчын төрүүр инектеринден, өшкүлеринден анай, бызааларны баш санынга онааштыр алырын, өшкү бүрүзүнден 500 грамм чөөктү кыргып албышаан, коданда мал бажын 100 хуу тударын хүлээнип турар.

Садыг ажылдакчыларының инектери, өшкүлери келир чылдарда кодан сыңмас кылдыр өзүп, көвүдээр.

Бораш ОНДАР.

ХУРАГАННАР ХОРАМЧА ЧОК

Сүт-Хөл районнуң ажыл-агыйларында амгы үеде база бир кончуг чугула кампания — хой малдың оолдаашкыны кидин түлүктеп турар. Ылаңгыя «Сүт-Хөл» совхозтуң Чечектиг, Өлең, Чес-Булуң хойжу бригадаларында хой массалыы-биле төрүп эгелээн.

Совхозта ниитизи-биле 5628 баш төрүүр хой бар. Оларны 16 коданнарда үзүп кыштаглаткан. Малчыннарның бачым-чымыштыг ажыл-ижинге дузалажыр, малдың чаш төлүн ажаап-тежээжир кылдыр коданнарже 27 сакманчыларны чоруткан.

Сөөлгү хүннерге чедир 1773 хой төрээн, оларның хураганнары онча-менди доругуп турар. Малчын бүрүзү ээ-харыысалгазын улам күштелдирип, чаш мал төлүн хорамча чок камгалап алыр, малды хүр кыштагладыр дээш чүткүлдүг ажылдап турар.

Чаш хураганнарны чаңгыс башты-даа хоратпайн, бүрүн камгалап ап турар малчыннар эвээш эвес. Бора-Тайга салбырның Чечектиг хойжу бригадазында, чоокта чаа Тыва АССР-ниң улус депутадының кандидадынга дешшиттирген хоочун хойжу коммунист Сөкен-оол Серенович Ондарның коданында 316 төрүүр хоюндан 171 хой оолдаан, хураганнары шупту бар.

Ол ышкаш, ол-ла бригадада Сүрүң-оол Монгуш 132, Кара-Чыраа салбырның Өлениниң Ыяш-Шашканда Таан-оол Ондар 150, Өлең-Бажында Сергей Донгак 100, Хылдыг-Үзүкте Киим-оол Ооржак 110, Чес-Булуңнуң хойжу бригадазындан Кызыл-Тайгада малчыннар Арбай-оол Ондар 150, Делгер-оол Монгуш 100 хураганнарны тус-тусте хорамчага таварыштырбайн, онча-менди доруктуруп турар.

Дуржулгалыг сакманчылар Маас, Кара-кыс, Күскелмаа Ондарлар 100-тең 150 чедир хураганнарны доруктуруп, шудургузун көргүскеннер. Коданнарда байдал таарымчалыг. Мал хүр кыштаглап турар. Кодан бүрүзүнде 10-дан 30 тонна сиген болгаш өске-даа мал чемнери бар.

Кыштагларже үш автомашина сугну үзүктелишкин чок чедирип турар. Мал ажылының тускай эртемниглери ында-мында коданнарны график ёзугаар кезип, улуг-даа, чаш-даа малдарның кадыкшылын хайгаарап, эмчи дузазын көргүзүп турарлар.

Бораш ОНДАР.
Сүт-Хөл район.

Часка белеткел: техника септелгези

«БОТТАРЫВЫСКА СЕПТЕП БОЛУР».

А артык кезектер чедишпес, канчаарыл?

«Кыжын терген, чайын шанааң септе» деп чоннуң үлегер домаа, шынап-ла, бадыткалдыг болгаш чиге. Амгы үеде механизаторлар чымыштыг, харыысалгалыг үүле — техника септелгезинде хаара туттунган. Часкы хову ажылдары септелгеден аажок хамааржыр. Кыска хуусаада ону доозарынга белен болуру чугула. Бир эвес септелгени шынар чок, карак чаап чорудар болза, алызы барып чай чок бачым үеде хөй-ле шаптараазыннарны таварыштырар.

Бии-Хем районда «Кызыл тараачын» совхозтуң МТМ-инге барып, ында механизаторларның септелге чорудуп турары-биле таныжар аргалыг болдум. Септелге мастерскаязының ишти арыг-силиг чылыг, чырыы дегет. Механизаторларның ажылдатkан механизмнериниң, көдүртүр краннарның даажы, демир-дестиң кыңгыраажы кандыг-ла-бир хөгжүм ойнап турганзыг. А оларның хөглүг чугаазы ыяңгылыг дыңналыр. Бир-ле кезек тудуп алгаш, токарь цегинче кирип бар чораан эрни доктаадып мендилешкеш, МТМ эргелекчизин айтырдым. «Аа, Степан Терентьевичиде, ол Минусинск чорутkан, орнунда машина парыгының эргелекчизи бар. Ону Василий Игнатьевич Иконников дээр, мында кижи бо — дигеш, чанында өрээлче айытты. Узун дурт-сынныг, делгем хөректиг, кижиге келген херээмни чугаалаарымга: — Септелге чоруп турар. Бөгүнге дээр планнаан 20 комбайнның 15-ин септеп дооскан. Чоокку хүннерде септелгеден үш комбайн үнер. Ниитизи-биле 28 комбайн бар. Ооң 8-ин эрткен сезонда ажыглавайн, кадагалалга тургускан турган. Ам септээр ийи комбайнның жаткалары, шнектери, турбиналары чок. Минусинскиниң ажыл-агыйларынга шнектер септедирин дугуржур дээш Федюхинниң чорутканы ол. Эрткен чылдарда үрелген шнектерни чедиргеш, орнунга беленин ап турдувус. Эртен Степа оон бир шнек эккээр болза, база бир комбайн белен турар — деп, тайылбырлааш, дуржулгалыг механизаторлар Николай Калининниң, Дагбыш Даржайның, Ензак Борбай-оолдуң, аныяктардан Роман Сундупейниң, Владимир Богылдайның эки ажылын демдегледи.

Совхозтуң № 1 хову-трактор бригадазы тараа тарыыр болгаш мал чеми белеткээр. Оларда күчүлүг ийи К-700, алды Т-150, илчирбелиг 5 болгаш ЮМЗ, МТЗ марканың 12 тракторларын ажыл-агыйның янзы-бүрү чүъктерин, сиген, саваң сөөртүрүнге ажыглап турар. Бригаданың септекчи звенозу бир-бир МТЗ, ДТ-75, К-700 болгаш Т-150 марканың 3 тракторларын септелгеже киирген. Илчирбелиг тракторнуң илчирбелери, оларны тудуш турар демирлер, өске марканы — поршень бөлүүнүң база коробканың артык кезектери чок. Ынчангаш ажыл саадаан.

Бригадир Владимир Карпенконуң септелге дугайында бодалы мындыг болду: «Ажыл-агыйга септелгени боттарывыс хынамчалыг кылып ап болур бис. Артык кезектер — бир дугаарында четпес чүве ол. Ол эвес болза, бүгү аргалар бар. Черле ынчаш, машина-тракторнуң эдилели ээзинден кончуг хамааржыр. Эниир чылын Кызылдың септелге-техниктиг бүдүрүлгезинге ийи бригададан үрелик 6 шимчедикчини дужаап кааш, септелге соонда ажылдадып ажыгладывыс. Ийи неделя-даа четпейн оларны катап септээр ужурга таварыштывыс. Боттарывыс эки, шынарлыг кылганывыстың түңнелинде ам-даа ук шимчедикчилер ажылдавышаан. Эрткен чылын октябрьда К-700-түң коробказын, силос ажаар КСК-100 комбайнның шимчедикчизин база Кызылче дужааган бис. Амга дээр олар септеттинмээн. Тракторист Александр Хөдүгбей, септекчилер Андрей Попеляев, Сергей Кыргыс, школачыларның бүдүрүлге бригадазындан келген Александр Гольцов (эрткен чылгы доозукчу) олар техниканы ханы сайгарып билир болгаш, септелгени кыска хуусаада чорудуп турарлар.

— Владимир Петрович, кожуг машиналары белен бе, хову бригадазының байдалы кандыгыл? — Кожуг машиналары, ийе 21 сеялка, КПЭ-3,8 деп 7 культиватор, илиирлер болгаш үлдүредикчилер бар. Чылый бээрге, тускай эртемниглерден тургустунган комиссия оларны хүлээп алыр. Ооң мурнунда бистер оларны хынап, ажылдадып көөр бис. Бир эвес эдер чүүлдер бар апарза, олла дораан кылыр. Оларның шуптузун хову турлаанда тургускан. Бригаданың төвү таарымчалыг. Столовая, ниити чуртталга чери бар. Эрткен чылын чунар-бажыңны кылып, бригаданы бүрүн электрижиткен.

Оон аңгыда, Виктор Сундупейге (ийиги бригаданың бригадириниң оралакчызы) удурткан звено № 2 бригадага хамааржыр Т-150 маркалыг үш тракторнуң ийизин, бир-бир ДТ-75 тракторну септеп дооскаңнар. Кавай-оол Доржу, Кушкаш-оол Кол септелгеде шудургу ажылдап турар. Олар удавас ажыл-агый машиналарын септеп, ында четпестерни чайладыры-биле хову турлаанга баарлар. «Кызыл тараачынның» механизаторларының байдалы мындыг-дыр-ла, а өске ажыл-агыйларда кандыг ирги?

Вячеслав МОНГУШ.

ПАРЛАЛГА ТӨВҮН ТУРГУСКАН

Профоблчөвүлелдиң ээлчеглиг хуралынга чөвүлелдиң болгаш адырлар аайы-биле профэвилел обкомнарының ажылчы чоннарның чагаалары болгаш саналдары-биле ажылды улам экижидер хемчеглериниң дугайында, обкомнарның саңхөө байдалының дугайында айтырыгларны сайгарып чугаалашкан.

Тываның профэвилелдериниң ажылын республика, районнар солуннарынга, радио болгаш телевидениеге чырыдарын улам сайзыраңгайжыдар талазы-биле айтырыгны база чугаалашкан. ВЦСПС-тиң секретариадының эрткен чылдың сентябрь 29-та хүлээп алганы доктаалын ёзугаар профэвилелдерниң республика, край, область чөвүлелдеринге парлалга төптерин тургузарын чөпшээрээн.

Ынчангаш профэвилел чөвүлелиниң парлалга төвүн тургускан. Ооң удуртукчузунга журналист Маадыр-оол Калчанны, корреспондентизинге Лариса Кромну томуйлаан.

Сайгын-оол МААДЫР.
Кызыл хоорай.

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелинде

КҮҮСЕЛДЕНИ ХАНДЫРАР

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң хуралынга 1989 чылда Тыва АССР-ниң экономиктиг болгаш социал хөгжүлдезиниң Күрүне планының болгаш Күрүне бюджединиң күүселдезиниң түңнелдериниң база 1990 чылдың планнар күүселдезин хандырар талазы-биле совет болгаш ажыл-агый органнарының сорулгаларының дугайында айтырыгны чугаалашкан.

Чугаалашкан айтырыглар талазы-биле илеткелдерни Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы, республиканың Күрплан даргазы Д. С. Монгуш, саң-хөө министри К. Д. Ондар кылган.

1989 чылда республиканың экономиктиг болгаш социал хөгжүлдезинге деңдески чорук ховар болган деп хуралга айыткан. Материалдыг бүдүрүлге адырларында, эң чугула социал айтырыгларда чамдык чогумчалыг чүүлдер бар. Үлетпүр продукциязының бүдүрүүшкүнү мурнуку чылдың деңнелинден 2,7 хуу бедик болган, керээлер ёзугаар хандырылганы 98,4 хуу күүсеткен. Чоннуң хереглел барааннарын бүдүрери көвүдээн. Үлетпүр бүдүрүлгелери пландан ажыр 2 млн. рубльдиң арыг орулгазын алган.

Көдээ ажыл-агый 1988 чылдаазындан хөй продукцияны берген. Капитал тудугда кол фондуларны ажыглалга киирери көвүдээн, тудуг-монтаж ажылдарының хемчээли өскен. Чуртталга бажыңнарын ажыглалга киирериниң планы күүсеттинген, 3 муң ажыг өг-бүлелер чаа квартираларны алган.

1989 чылдың Күрүне бюджединиң орулгалар талазы-биле 101,7 хуу, чарыгдалдар талазы-биле - 98 хуу күүсеткен. Бүгү районнарның болгаш Кызыл хоорайның бюджеттериниң орулгалыг кезээ күүсеттинген.

Ажылчыннарның болгаш албан-хаакчыларның айда ортумак ажыл төлевири 1989 чылда кижи санынга онааштыр 222 рубль болган, ол дээрге мурнуку чылдаазындан 4,7 хуу хөй. Ындыг турбуже, республиканың чурттакчы чонунуң хереглел чарыгдалдарының өзүлдези ооң орулгазының өзүлдезинге четпээн. Бараанга болгаш ачы-дуза-биле чонну хандырарының нииити хемчээли эвээш болган.

Орулгалар болгаш чарыгдалдар талазы-биле бюджет күүселдези 1989 чылда дыка нарын болган. Экономиканың саң-хөөзүн быжыглаар, республикага акша эргилдезин экижидер талазы-биле Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң 1989 чылдың июнь 10-да хүлээп алган доктаалында ажылдап кылдынган хемчеглер аажок кошкак боттанып келген. Улус депутаттарының Барыын-Хемчик, Кызыл, Тес-Хем болгаш Улуг-Хем районнар Советтериниң күүскомнары боттарының программаларын чүгле 3—5 ай болгаш хүлээп алгылаан.

Республикада акша эргилдезиниң байдалы экиживээн. Тыва АССР-ниң Культура министерствозунуң киновидеокаттыжыышкыны, Ак-Довурактың дааранылга фабриказы, «Рособувьторг» бааза бюджет мурнунга хүлээлгелерин күүсетпээннер.

Республикага үүрмектеп садар бараан саарылгазы эрткен чылдың дургузунда чүгле 11,3 хуу өскен. Ол өзүлдени чүгле үлетпүр барааннарын көвүдеди сатканы-биле чедип алган, аъш-чем продуктуларын чурттакчы чонга садарының деңнели ол хевээр арткан. Амгы үеде үүрмектеп садар бараан саарылгазының бир рубльнге онааштыр барааннны (ээзиртир суксун чокта) 23 көпеекке бүдүрүп турар.

1989 чылда республиканың районнары картофель болгаш ногаа садарының планын күүсетпээн, ол ышкаш ажыл-агыйлар бо культураларның үрезиннерин база чедир уруп албаан. Малдың кол продуктуларының бүдүрүлгезин ажыл-агыйлар планнаттынган деңнелинге чедирбээн.

Республиканың улус ажыл-агыйының адырларынга материалдарның, дериг-херекселдериниң болгаш материал-техниктиг өске-даа курлавырларның чедишпес чоруу 1989 чылда дыка билдиңгир болган. Тус черниң тудуг материалдарын бүдүрери негелдеге четпейн турар.

Курлавыр камнаар болгаш чиг этти дагын ажыглаар талазы-биле ажыл кошкак чоруттунуп турар дээрзин хуралга шыңгыы айыткан. Материалдыг чарыгдалдарны кызырар талазы-биле бүдүрүлгелерниң ажылы ам-даа четпес. Металл артынчыларын дужаар талазы-биле байдал база экиживейн турар.

Тудуг комплекизи кол фондуларны ажыглалга киирерин хандырбайн турар. Кызыл хоорайда амыдырал хандырылга бажыңын, спорт комплекизин болгаш чунар-бажыңны ам-даа ажыглалда киирбээн, 705 орунннуг уруглар садтары, 156 орунннуг эмнелгелер тудуу ам-даа доозулбаан. «Тыва тудуг» девискээр-тудуг каттыжыышкыны керээлиг ажылдар талазы-биле планын 74,3 хуу күүсеткен.

Даштыкы экономиктиг харылзаалар талазы-биле 1989 чылда бараан солчулгазы 2 миллион рубльге боттанган. Республиканың бүдүрүлгелериниң болгаш каттыжыышкыннарының удуртукчулары даштыкы экономиктиг харылзааларны чогумчалыг ажыглаар талазы-биле инициативчи болгаш чүткүлдүг болбайн турар.

Чоннуң хереглел барааннарын бүдүрериниң планын 98,2 хуу күүсеткен. Аъш-чем барааннарын бүдүрер талазы-биле планнарын Кызыл-Мажалыктың эът комбинады, Кызылдың хлеб комбинады, а үлетпүр барааннарын — Кызылдың машина тудуушкун заводу, Ак-Довурактың дааранылга фабриказы үскен.

Бо четпестерни Министрлер Чөвүлелиниң хуралынга сайгарып көргеш, тускай доктаалды хүлээп алган. 1989 чылдың социал-экономиктиг түңнелдерин бүгү талалыг сайгарарын, 1990 чылдың планнарын болгаш даалгаларын күүседир талазы-биле хемчеглерни ажылдап кылырын болгаш боттандырарын министерстволарга база ведомстволарга, бүдүрүлгелерге болгаш организацияларга, райхоорküүскомнарга дааскан. Ол ышкаш 1990 чылда экономиканың саң-хөөзүн экижидер, акша эргилдезин быжыглаар, бүдүрүлгениң ажыктыын бедидер болгаш материал, саң-хөө курлавырларын чеп ажыглаар, карылгалыг чорукту кызырар, бюджет мурнунга хүлээлгени күүседир талазы-биле хемчеглерни алырын оларга база дааскан.

Бо сорулганы боттандырар талазы-биле тус-тус министерстволарга, ведомстволарга даалгаларны берген.

Малывыстың баш саны чежел?

Бистиң чамдык номчукчуларывыс, шынап-ла, республикада чүзүн аайы-биле малдың саны чежел, эрткен чылын кайы хире көвүдээнил, кайы район, совхоз чеже малдыгыл дээрзиниң дугайын айтырып турар. Ам аңаа долчузу-биле харыылап көрээли. Тыва АССР-ниң Статистика эргелели районнардан келген медээ ёзугаар республиканың ажыл-агыйларында малдың чүзүн аайы-биле санын чылдың-на түңнеп үндүрүп турар. Бо чылдың январь 1-де сан-медээ-биле алырга, мыйыстыг бода мал (сарлык-биле кады) 108288 азы 1988 чылдаазындан 5422 баш немешкен. Мыйыстыг бода мал ССР Эвилелиниң 60 чылы аттыг совхозта эң хөй — 4482, ийиги черде «Кызыл тараачын» совхоз — 4122 инектиг. Ол ышкаш Өвүрде «Кызыл тук», Барыын-Хемчикте «Шекпээр», Бай-Тайгада «Бай-Тал» совхозтар тус-тузунда 3000 ажыг мыйыстыг бода малдыг.

Амгы үеде совхозтарда 981040 ажыг шээр мал бар. 1988 чылда турганындан 30286-га көвүдээн. База-ла Мөңгүн-Тайганың ажыл-агыйлары бай — «ССР Эвилелиниң 60 чылы» совхоз 38689 хой, өшкүлүг, ийиги черде «Мөген-Бүрен» — 29023 баш. Дараазында черлерни «Чаа орук», «Нарын» совхозтар ээлеп турар. «Май 1», «Россия», ССРЭ-ниң 50 чылы аттыг совхозтарда хойнуң баш саны эвээш.

Чылгы 28949, 1988 чылда 28116 турган. Бо малды Эрзинде «Чаа орук» совхоз хөйнү азырап турар — 1143, ийиги черде «Кызыл тук», үшкү, дөрткү черлерде ССР Эвилелиниң 60 чылы аттыг база «Нарын» совхозтар.

Теве бисте эвээжеп турар: 1988 чылда 1378 турган, ам 1336. «Х Улуг хурал» совхоз эң хөй тевелиг — 257.

Эң-не доругуучал болгаш семиринчел мал — хаван бисте ам 24917, мурнуку чылдан 190-га эвээжээн. «Көк-Тей» совхоз 14524 хаванныг, 1988 чылда турганындан элээн көвүдээн. Оон аңгыда, «ҮТКА 25 чылы», «Тиилелге» совхозтар өске ажыл-агыйларга бодаарга, элээн хөй хаванныг.

Бо үстүнде адааныывыс малдардан аңгыда, дагааны база азырап турар болгай бис. «Кызыл» куш фабриказында бо хүнде 472860 дагаа бар. Иви талазы-биле медээ чыл түңнелинде кирбээн.

Бистиң малчыннарывыска, зооветспециалистеривиске мындыг сан-чурагайлар база солун боор деп бодайдыр бис: 1989 чылда бир инектен 1907 килограмм сүттү саггап, бир хойдан 2080 грамм, бир өшкүден 970 грамм дүктү кырган бис. Төрүүр 100 малга онаашты 72 бызааны, 81 анай, хураганны камгалап алган бис.

1989 чылда нийтизи-биле 3439 бызаа, 3670 хаван оглу, 48872 анай, хураган өлүп хораан.

Малдың баш санын өстүрерде бир кол негелде болза, төрүүр мал нийти коданга хөй турар ужурлуг. Бо хүнде бисте төрүүр улуг инек 34145, төрүүр хой, өшкү 458562.

Амгы үеде кыштаглаашкын чоруп турар. Оон-биле кады мал оолдаашкыны эгелээн. Бо хүннерде 53 муң ажыг хой төрээн, 52 муң хураганны камгалап алган. Хойнуң ара салыр чоруу Улуг-Хем, Чөөн-Хемчик, Барыын-Хемчик районнарда хөй боол турар. Чөөн-Хемчик биле Мөңгүн-Тайга районнарда 9-8 муң ажыг хой төрээн.

Хоочуннар—дагдыныкчылар

ЧАСПАЗЫН, ОККУРУН

Тожунуң ивижилериниң аразында кырганнар — өг-бүлези-биле-даа база ботчаңгыс-даа кырганнарның барын аңаа чораан улус бо-ла эскерип каар. Оларны көргеш, ырак болгаш берт тайга черлерге кадыг-бергеге канчап шыдажып чоруурлар ирги, кадарчы урут-дарыының аайы-биле ындыг ирги бе деп бодай бээр бис.

Чок, чогум оларның-биле чугаалажы бээрге, чылдагаан ында эвес болдур ийин. Пенсиялай берген, ол хиреде адак дизе-ле, дузалакчы кадарчы, аныяктарга арга-дуржулгазын айтып берген чоруурлар. Ивижилерде аныяк өг-бүлелер бар харын. А суурларда аныяктарны чеже дээрил, оларның дыка хөйү ажылдап болур. Ындыг арга бар турда-ла, ивиге ажылдап турган, пенсияже үнгеннерниң чамдыктары ол-ла ажылын кагбаан, тайга-таңдызында хевээр. Ооң алыс утказын мынчаар тайылбырлап болур. Чүнүң-даа мурнунда ада-ие угундан бээр иви малдың дүгүг, дүгүн караанга «эледир» көрүп келген, ооң соонда Тожуга колхозтар тургустунарга, нийтиниң өнчүзүнге хуузунда ивизин салбышаан, ынчан боттары колхозка кирген кижилер мурнундагы ол-ла чыңчыккан ажыл, амыдыралынга сеткилиниң ханызындан бердинген болур. Олар өске ажылга-даа шилжүт тура чок, ындыг кырганнар суурга олуруксавас, харын тайгаже катап үнзүмзе, эвээш-биче-даа бол, иви малымга барып дузам катсымза деп күзээр. Кырган-дыр мен дээш кым-даа олардан чажам дивес, дузалазын, кадарзынга дээр.

Хоочуннуң сөзү аныяанга албан. Тайганың дазылын, сынның сыразын кыргандан айтыр, өзенниң өдерин, өгдешкинниң кедерин өгбеңден өөрен деп Тожу улузунда ындыг чугаа бар. Иви ажылынга черни, ажылдың уг-шиин эки билир, «бажы каткан» кижилер херек.

Амгы үеде районнуң иви бригадаларында аныяк кадарчыларның хөй кезин ук ажылга дуржулгазы эвээш, чамдыктары, шыны херек, кедилиг ивижи болуп шыдавас, түр барган хевирлиг кижилер болур. Ынчангаш аргалыг-ла болза, аныяк кадарчыларлыг бөлүк аалга дуржулгалыг хоочун ивижи турары кончуг таарымчалыг.

Дагдыныкчы дээрге ырак тайга-сын черде аныяк ивижилерни өөредир, чаңчыктырар, амыдырал-чурталгазын аайлап башкарар орук айтыкчызы-дыр. Маңаа чижек кылдыр мындыг фактыны киирейн: Бир катап мындыг чүүлге таваржыптым: «Май 1» совхозтуң бир бөлүк ивижилери ынчан Кадыр-Өөс тайгаларынга кыштаглап турган чүве. Бир-ле эртен одардан сүрүп келген малды аал чанында улуг кажаага киигреш, совхоз төвү бадар улуска мундурар шыырак чарыларны ылгап баглаар, «аң оглу» дээр аң дезиглерин туткаш, баглап өөредир апарган. Мунарлары дүрген шилип туткулап алган, чүге дээрге оларны мурнунда мунуп, баглап турган болгаш чааш, ээзинге чаңчыккан, имдемдектиг-даа. Ынчаарга черлик ивилер-биле каттыжып чораащ, төрээн мындыларының (улуг кыс ивилерниң) оолдарын тудары бергедээн. «Аң оглунуң» бирээзи кажааже арткаңнарының соонче хөй малдың девии-биле кире берзе-даа, ийи метр хире бедик ол хананы дегбейн, ажа халааш ынай болган. Өске бир «аң оглу» кажааже шуут кирбээн, дескеш, дөөмыштар аразында тур оң. Олар өске ивилерден элээн ылгалдыг: даваннары узун, сиирец, карактары чиңиг болгаш серемчилеңдиг, боттары бедик, аянныг көстүр.

Аңаа үжен-дөртен хире харлыг, чамдыктары оон-даа аныяк деп болур эрлер турган чүве. Дезиг ивилерниң мыйызынче кирр каап тар шалбачы тывылбады. Чандыр октааш-ла турар. Ол-ла хөлзеп турар аравыста, аргадан ак салдыг, оргазы шала бүшкүксүмээр кижи чоргуп үнүп келди. Ол болза чары кадарчыларының бирээзи Ак Хаалга болду. Аалдың улузунуң эң улуу ол, ынчан 60 ажыг харлыг турган боор. Суурга барып лыштан дээрге дедир тепкеп чыдыпкан ашак чүве. Кылыр үүлем ам-даа көвей дээн.

— Кончуг часпас эр бола болгай, аргамчың туттсувут! — деп, аныяктарның бирээзи Хаалгаже көргеш, ынча чиди.

Хоочун ивижи аргамчыны туткулап көрүп турупу турук, салып кааш, оолдарже көргеш чугаалады:

— Бо-даа эрлерни!.. Бодум аргамчым-биле шалбалаайн эм. Эр кижиге эди херек. Майгында сарыг аргамчыны эккелем, оол — деп, бирээзин айбылады.

Ашактың караанының часпазын, холунуң оккуруп кайгаан бис. Кончуг дошкун дээн «аң оглу» чаны-биле хат-казыргы дег эрте халдып чыдырда, чиңге сарыг аргамчы сыгыт дээн соонда, дезигниң мыйызынче келирли берди. Өске бирээзин база Хаалга кырган туткуп бержик. Караа ол хире өөренген, холу ол хире хөнүккен.

— Хүн эттирип, элеңнеп турбас чоор, чүү-даа чүвеге эки өөренир, берт чүмеден корттпас! — деп, ол кадарчы аныяк эрлерге ынчан база сүмележик.

Ол кежээ ивижилерниң хуралы болган. «Берт ажыл дээш элеңнээр бол-за, иви малдан шыдавас ыйна силер. Дазыл сыртаныл, хар кырынга удуп чорааштың ам иви кадарчызы болур чүве. Өөренир, билир херек дээрим ол...» — деп, Ак Хаалганың чугаазын сактыр-дыр мен.

Өске бир чижек: Өдүген тайгаларынга колхоз, совхозтуң ивижилерин хөй чылдарда кадарып келген «Хүндүлелдиң Демдээ» орденниг кырган-ава Чамыян Ханды 60 ажыг харлыында, пенсия үезинде аан, аарый бергеш, эмчилеп каап турза-даа, кадарчы оглу, Бадыраага дузалажып, 300 ажыг ивини кадаржып, ол чылын төрүүр 100 мындыдан 85 анайны камгалап алган. «Амыдыралым эгези, бо ивим болчук ыйнаан, ындыг төлээде, оон чарылбастай берген кырган ийне мен» — деп, Ханды угбайның чугаалап органын дыңнаан мен.

«Тоора-Хем» совхозтуң ивижилери чораан, амгы пенсионерлер Ак Лопсан-Базыр, Михаил Кенден, Бараан Орай-оол олар аныяктарга хөйнү-ле айтып бергеннер.

Оглу, кызын ол ажылга холу-биле тудуп көргүзүп чорааш, өөреткен, оларны арга-дуржулгалыг малчыннар кылдыр өстүрген хоочун кижилер районда хөй. Амгы үеде «Тоора-Хем» биле «Май 1» совхозтарның иви бригадаларында 10 ажыг дагдыныкчы хоочуннар бар. Ак Дорбинт, Ак Күзүрге, Бараан Давиик, Кол Дуктуушпеи, Иван Бапыыл, Кушкаш Чигжит — ёзулуг-ла ындыг ивижилер. Аныяктарны боттары баштап алгаш, ырак-узак хонаштарже көжүп, черниң бертин, агаар-бойдустуң бергезин ажып эртип чоруур кадыг-быжыг кижилер ол. Ындыгтар барда, аныяктарга белен. Хоочунну дыңна, кокпаны часпа деп чугааның утказы улуг.

Алексей НУГУУРАК.
Тожу район.

БО ЧЫЛЫН НААДЫМ БОЛУР БЕ?

Шак мындыг айтырыгны көдүрүп турар чылдагааным болза, эрткен 1989 чылда ол байырлалга белеткел аажок далаш болган, ынчангаш ону эрттирип турар үеде организас чок чоруктар турганын улус солунга бижип, радиога чугаалап турган. Ол ышкаш республика Наадымынга киржирде, негелделерни ажылдал кылып апаар ужурлуг.

1989 чылда чамдык ажыл-агыйлар, чижээ, Чөөн-Хемчикте «Чыраа-Бажы» совхозтуң дирекциязы, профком республика Наадымынга киржириниң негелделерин баш удур ажылдап кылгаш, ону малчыннарга таныштырган турган. А чамдык ажыл-агыйларга Наадымче чорудар ужурлуг малчыннарын сөөлүнде келгеш, чорутпайн барган. Ооң уламындан артык чугаа-соот-даа үнгүлээн.

Наадым дээрге чаңчыл апарган байырлал. Ооң мурнунда аңаа негелделерни ажылдап кылбаан турду. Ам черле сакманчылардан эгелээш, бүгү малчыннарның — кадарчыларының, саанчыларының, бызаа ажаакчыларының, хаван ажаакчыларының, чылгычыларының болгаш өскелерниң-даа чарыжының негелделерин ажылдап кылгаш, ону баш удур-ла чарлап дыңнадып каары чугула боор ийин деп бодаар-дыр мен. Малчыннар ол байырлалга киржир дээш аразында аажок-ла чаржыр, черле күжениишкиниг болур, оларны соруу киирер деп чүвени эки билир мен. Чоннуң үнүн дыңнаар ужурлуг бис.

Ким оол ХЕРТЕК.
Журналист.

«Сүт-Хөл» совхозтуң Бора-Тайга салбырында хойжу Ирина Делгер кызымак, ак сеткилдиг чоруу-биле чаңгыс чер-чурттугларының хүндүткелин чаалап алган. Коммунистиң бедик адын бадыткап чоруур малчынны бригаданың коммунистери партия организациязының секретарынга, а коллективи район база Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң депутадынга-даа соңгуп келген.

ЧУРУКТА: И. Делгер.
Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

ЧУҢМАЛЫГНЫҢ «ЭЗИРИ»

Очерк

КЕДЕРГЕЙ-ДАА кадыр кашт! Кашт-даа эвес, сын-дыр ийин.

Одурту-одурту шораан хаяларлыг. Чамдык черлерде тиг чок калбак хаялар бажыңнар ханазы дег апарган тургулаар. Шынап-ла, шын адап каан-дыр ийин: «Чуңмалыг». Мындыг кончуг кадыр-берт, хая-турутлуг черге те, чуңма турлагкып турбайн канчаар. Ол сынның шаандагы бай-байлаан херечилээн чараш ады артып калган.

МАЛЧЫН ооң кырынга олура, ынай-бээр эргий көргүлээн: шуптузу чүве адышта дег көстүр. Амыр болган. Мурнунда Улуг-Чыргакының уву ынаар-ла куду дыйланайнып бады барган чыткан. Ол чарыкта даглар, ховулар, тараа шөлдери чурукка тырттырып каан дег илдең. Дөвүн куду дүдүскек туман-даа ышкаш чүве агаарда астына берген турар. Ол болза, совхозтуң салбыр суурунуң ыш-бузу деп, кадарчы билип органа.

Адаанда ой бажында хаялыг, хары чок, кара мээсте хөй сарлык чаттыла берген оъттап чораан. Оларның кадарчызы Куулар Байыр-оол сүвүр кожагар кырындан харап үнүп келгени ол чүве боор-тур. Дөө-ле дөвүн оргулааш ойда өг болгаш чадагай кажаа барааны көстүр. Өгнүң дүндүүнден ак-көк ыш өрү дээр шаар буруңайнып үнүп турган. Хая кырында сөгедектей олуруп алган кадарчының барааның ырактан көөрге, туруудан ужуп ынай бооруңга белеткени берген эзир кылдыр сагындырар. Чуңмалыгның ёзулуг эзири ол эвес чүве бе? Ол хире кадыр-берт, хая-даштыг, көшкечүңгулуг черге торулбайн, аңшыргы мал — сарлыкты кадарып чоруур болганда, ону Чуңмалыгның эзири дизе, кайын хөөредиг болур деп.

КҮЗЕГ чер. Орай күс апарган. Черниң кыры ак энчек-биле — чаа чагган чымчак, өлүген харбиле шугланыпкан. Кожа тиккен ийи өг. Чоон чудуктардан маскакташтыр салып турган кылган чадагай кажаа. Ону ол хире быжыглап, магадылап кылганын бодаарга, каржы-дошкун-на мал киирер болгу дег. Шынап-ла, ындыг-дыр. Аар-саар кажаага дошкун сарлыктар көңгүс илдикпес.

«Чыраа-Бажы» совхозтуң сарлыының кадарчызы Куулар Күрсетович Байыр-оол-биле ооң аалынга ужураштым. Ол угунда-ла мээң чаңгыс чер-чурттуум болур кижи. Ынчалзажок мен Чыргакыдан чоруп турумда, мырыңай балдырбээжек оолчугаш турган. Оон бээр хөй-ле чылдар эрткен. Кижим көңгүс өскерлип каан-тыр. Назы дүгүп, пенсиялаарының кырында келген. Ындыг-даа болза, даштындан көөрге, аныяк кылдыр көстүр. Ортумак дурт-сынныг, ургаа шинчи бары шаңгыр карактарындан эскертинип турар. Ындазында чугаа-сооткур, чазык-чаагай арын-шырайлыг.

Куулар Байыр-оол — ам совхозтуң ат-сураглыг малчыны. Ооң ажыл-хожулун сонуургап хөөрештим.

— Сарлык дээрге кончуг дошкун, черниң черлик аңы медилиг, чанынче кижи безин чагдатпас оон кедерээрге, кижиже шоглап, үзе бээр, аттыг амытан дижик. Ындыг берге малды кадарып таныыры-биле канчап диттип хүлээп алганың ол, Куулар Күрсетович? — деп чугаа эреттим.

Кижим харыылаарынга далашпады. Чазык, хүлүмзүре аарак, хөрээн ажыды чөдүргүлээш, чугаалап эгеледи:

— Элдеп чүве боор, акыжым. Сарлык кадара бээр мен деп сагыжымга-даа чок чорду. Мурнунда хой ажылынга үлүүм кадып, бригадирлеп безин шаг болган кижи мен. Билир-ле болгай сен. Шаандан тура бистиң бо черге сарлык деп мал турган эвес. Бир-ле дыңнап орарымга, совхоз сарлык садып аар дээн деп мындыг. Директорувус Макар Бавукович Доңгак чүвениң алызын бодаар, ажыл-агыйжы кижи бооптур. Өре-шиирелиг, өөделеп чадаан совхозту өрү тыртарының аргазын бодааны ол чүве ыйнаан. Артык чарыгдал үндүрбес, ажыктыг ол малды садып алгаш, совхозка өстүрер деп, ол шиитпирлээн чүве-дир. Ону чон, деткип, чүүлдүгзүнген...

Кижим чугаазын ара соксал кааш, боданган хевирлиг кезек олур.

— Мырыңай кара хөк чоор! Ол дошкун, аңшыргы малды кадарары барып-барып мээң онаашкан, халап чоор. Директор-даа, зоотехник-даа мени кааш халытпадылар. «Тайга-таңды кезип аңнаарында аайлыг ийик сен бе! Сарлык дээрге ёзулуг-ла сээң аңчы кижиниң кадарар малы-дыр!» — деп бо. Ойталаарымга-даа, алдырбааннар. Ынчаар-ла сарлык соондан чоруур кижи апарганым бо-дур.

БОТ-орулга-чарыгдалыг ажылдаар, акша-хөреңгини боду тыптынып алыр кооперативче шилчээн соонда, «Чыраа-Бажы» совхозтуң удуртулгазы ажык-орулга киирип алырының болдувар-ла бүгү үнер дөстерин, аргаларын ажыглаар деп шиитпирлээн. Совхозка мал ажылының чаа адырлары — өшкү болгаш сарлык өстүрери сөөлгү чылдарда тургустунуп келген. Сарлыкты эң-не баштай Бай-Тайга районнуң «Мурнакчы» совхозундан 210 башты садып алган.

— Бо кодан сарлыкты Шуйдан бодум барып сүрүп эккелдим — деп, Куулар Күрсетович чугаалады. — Өртээ талыгыр мал-дыр мон! Ынчан казыра, молдурга чүгелер болгай. Ол хирезинде бир баштың-на өртээ—800 рубль. Алдын-биле дөмей деп болур. Бүдүн коданның өртээ 168 муң рубль! Хөйнүң ол хире улуг өртектиг малын онча-менди калагалаары — харыысалгалыг херек. Ынчангаш үйгу безин келбестей бээр таварылгалар тургулаар. Бо малың өдекке кээр эвес. Инек болза, амыр ышкажыгай, кежээ ыяап-ла одаанче ээп келир. А сарлыктар оъттап чораан черинге-ле олчаан хонар. Ынчангаш баштайгы удаазында сагыш саймаарап, «ыт-кушка таваржы бээр ийне» кылдыр бодааш, оларның чаңынга барып, чылгы мал ышкаш күзеттеп хонуп турдум. Баштай молдурга, казыра чүвелер болбазыкле, оларны күзеттевес арга чок. Дүвениң күзеттеп кижи кайын шыдажыр. Коданга киирип кээрге база ызыртынмастыр. Оон чоорту оожургап, чаңчыгып, дошкун малың аң-араатанга-даа белен алдыртпас дээрзинге бүзүрээн мен.

КУУЛАР Күрсетовичиниң кадарган сарлыы 1989 чылда бир дугаар оолдаан. Дуңгужун төрээн болгаш ындыг чүве ийикпе, төрүзе чогуур 174 сарлыктан 85-ле бызаа алдынган. Аңаа кадарчының арга-дуржулга чогу-даа, туруп турар өдек-кыштааның байдалы-даа салдарлыг болган чадавас. Дуңгужун төрүүр сарлыктарның дыка хөйү ара салган. Ооң чылдагаанын совхозтуң специалистери-даа, мал эмчизи-даа билип чадаан деп, кадарчы чугаалап олурду. Бызааны эвээшти алганының кол-ла чылдагааны ында болган. Ооң ужуру сарлыктың оолдаашкынының ийиги чылында тодараттынар хире. Ынчалзажок ам совхозтуң сарлыының нийти баш саны үш чүс чедер чоокшулаан.

Ол черге туруп көрбээн чаа малды өстүрериңге баштайгы базым ынчаар иштинген. Ам мындыг чүүл тодаргай апарган: сарлыкты ажаап-тежээриңге хөй чарыгдал үнмес, ол малга кыжын чылыг кажаа-даа, чемгерер сиген-даа хереглеттинмес. Чүгле чаңгыс кадарчының шалыңынга, оон ынай сарлыкка бээр дуска чарыгдал үнер, ол-ла.

«Чыраа-Бажы» совхоз он ушку беш чылда сарлыктан арыг орулганы алыр апаар. Сарлык ажыктыг, артык чарыгдал үндүрбес-даа болза, ону ажаап-тежээри-биле холбашкан эвээш эвес нарын айтырыглар бар дээрзин мыя бо эрткен каш чылдарның түңнели безин көргүскен.

Бир дугаарында шиитпирлээр ужурлуг эң чугула айтырыг — төрүүр сарлыктарның ара салырының, бажы дескинип аарырының чылдагаанын тодарадып тыпкаш, ол чоруктарны бүрүнү-биле чайладыры. Хүнүң бирги черде айтырыы ол.

Оон ынай, сарлыктың дошкун-каржы чоруун чидирип, ону чаажыктырары. Бо талазы-биле боттуг хемчег албас болза, кадарчы кижи безин оларны дозуп, сүрери берге дээри ам илдең апарган. Сарлык улгаткан дудум улам туразы улгадып, каржы-дошкуну дам барып, ылаңгыя бугалар аъттыг, чадаг-даа кижилерже шоглап турар болу берген. Хенертен кижи кырынга кээр болза, үзүп кааптып болур хире айыылдыг. Ону канчап чидирериниң хемчээн амдан эгелеп бодап көөрү негеттинип турар. Малчынның чугаазындан алырга, сарлык оолдап турар үеде кажаага бөлүп киирип, чаш бызаазын багга өөредип, холга чаңчыктырып, чаажыктырары эргежок чугула хире. Ынчаар кылыр болза, сарлык сүдүн чоорту саап алырынче шилчип болур арга бар. Ону чедип алыры-биле коданга кадарчы санын көвүдедир. Амдызында чүгле чаңгыс кижи бүгү коданны харыылап турар-дыр. Ол черле шын эвес. Беш дизе ийи кадарчы турар ужурлуг.

ҮШКҮ негелделиг айтырыгны малчын боду мынчаар чугаалады:

— Хунажын сарлыктарны оолдатканының баштайгы чылының түңнелинден ап көөрге, сарлык бугаларын аңгылап үскеш, тодаргай үеде коданга эккеп, эдержилгеге киирер болза, чогуур хире чүве-дир. Оон башка коданда хамык сарлыктар уурук-суруктап бүдүн чай дургузунда бызаалаар апаар-дыр. Ол чорук малдың ажаалда-тежээлдезинге, семиртилгезинге-даа таарышпас. Бугалар биле сарлыктарны кады кадарары черле дыка берге. Олар коданны ол-бо үзе сывырып алгаш чоруп каар. Мээң бодап турарым-биле алырга, бугаларны ноябрьда үскеш, келир чылдың июнь айга чедир аңгы кадарар. Ындыг шенелдеден кылгаш, ооң түңнелин көөр деп бодалдыг мен.

Кижи бодаарга, сарлыкчының ол саналы чүүлдүг болгу дег. Сарлык ажылдыг өске совхозтарның дуржулгазын база өөренип көөрү чугула.

Куулар Күрсетович өг-бүле кереэзи-биле ажылдап турар. Совхозунга ажыктыг, орулгалыг малды өстүрүп берип турар эрес-шудургу малчынның ажыл-ижи ындыг болду.

...Дээрде шаштыккан бедик сүвүрнүң кырында, чалым хаяда кара бараан чоорту кудулаза-кудулаза, кадыр мээсте сарлыктарже шиглей, ушкан эзир дег, караннадыр сылдапкан. Кадарчы быжыг далгыыжын чан бажынга каккаш, шала ийленгеш, хөмден улдурган чымчак идиин хере тепкен соонда, хаактаан-биле дөмей, чаш харны дүвүлетпишаан, ужугуп бадыпкан. Ооң база бир күш-ажылчы хүнү доозулган. Кежээки имир эскет чогу-биле дүжүп келген. Тоттур оъттап алган кодан сарлык дүннеп хонары-биле бөлдүнчүп эгелээн. А сарлыкчы оларын ончалааш, адаанда аалынче шиглепкен.

Куулар АРАКЧАА.
Чөөн-Хемчик район.

Саналдар, бодалдар

ЧОННУҢ ҮНҮН ДЫҢНАЗА

Бистиң «Хадың» совхоз бодунуң курлавырларын, аргаларын четче ажыглавайн турары дыка хомуданчыг-дыр. Ол дугайында бодум хуузунда специалистерге, удуртукчуларга-даа чугаалаар, сумемни кадар-дыр мен. Эң ылаңгыл хол-биле сиген кезер черлерни барык-ла шуут ажыглавайн турар деп дорт чугаалап болур. А оон аңгыда, эрткен чылда «Ээнзирээн Суглуг-Хем» деп материалды «Шын» солуңга бижидим. Оон кандыг-даа түңнел үнмеди. Удуртукчуларывыс көрбээн, номчуваан, дыңнаваан ол чүве ийикпе, 60 чылдар үезинде аңаа, Суглуг-Хемге, бистиң совхозтуң 13 кодан хою кыштап, чайлаглап турду. 200 ажыг чылгывыс база-ла аңаа турган. Сөөлгү чылдарда ол девискээрни каттааш, Хадың суурну долгандыр хөй малды тырып алган турар-дыр. Эрткен чайын Суглуг-Хемге чүгле 7 кодан хойну чайлаглатты, күзүн оларны арт-сын ажыр дедир сүрүп эккелди. Чылгывысты «Х Улуг хурал» совхозка берипкен.

Мээң саналым чүл дээрге, Суглуг-Хемге (совхоз төвүндең ырак-ла харын) бригада төвүн катап ажыткаш, машина-тракторну быжыглаар. А мында, Хадың суур чоогунда хосталыр кыштагларга аныяк бода малды тургузуп болур. Ол эптиг. Амгы үеде Сайлыг-Кара деп черде 4 кодан инек бар, ында одар ынча малга чедишпес.

База бир саналдыг мен: Суглуг-Хемниң Хербис баары, Хая-Бустур, Хову-Бажы — бо черлерге чеже-даа өшкүнү тудуп болур. Ол девискээрлер оъттуг, март айда-ла карарып каар. Эң ылаңгыя Чыраалыг-Кара-Суг, Ортаа-Кара-Суг, Кыдыг-Кара-Суг — бо кыштаглар малга дыка таарыжыр. Сигенни Чаш-Орлаг-Хавак, ол ынчаар дыка хөйнү белеткеп ап болур. Мурнунда Суглуг-Хем аксынга бута казып алгаш, аңаа чиңге-тарааны, ногааны, суланы тарып, багай эвес дүжүттү ап турдувус. Курлавырларны четче ажыглавас болза, бистиң совхозтуң экономиказын хөгжүдери берге. Бо дугайын районнуң удуртукчулары база билир. Чүге-ла хемчег албас чүве ийик? Чамдык ажыл-агыйларны дыңнаарга, одар-белчиир-ле чедишпес дээр. А бистер ындыг-дыр бис. Бо удаада «Хадың» совхозтуң удуртукчулары мээң бо үнүмнү дыңнаар, тоор ирги бе?

Степан ДАНГАА.
Бии-Хем район.

ЧЕРЛЕ АЖЫКТЫГ-ДЫР, ЫНЧАЛЗА-ДАА...

Эрткен чылын бистиң «Алдан-Маадыр» совхозтан малчын 12 өг-бүле аренда кереэзи-биле ажылдаан. Куртугбай Ондар, Маадыр-оол Ооржак, Маадыр-оол Моңгуш, Сарыглар Семис-оол, Солун-оол Сарыглар оларның өг-бүлелери 1500-1900 рубльди чыл төнчүзүнде санажылга ёзугаар алганнар. Ол эки-дир.

Оон-биле чергелештир малчыннар ортузунда аренда кереэзин ментередирин ге шаптыктыг чүүлдер база бар. Чижээ, малчын биле дирекцияның аразында чарган керээде өг-бүлениң негелделерин эвээш киирген боор. Коданда мал назы аайы-биле холушкак, ыракта малчыннарның техника ажыглаарын санааны шын эвес, малчыннарның чурттап олурар бажыңнарының база мал-маганга кажааларның хөлезинин шын эвес санаан, артыкка алган хураганнарны, анайларны канчаарының дугайын айытпаан болгулаар-дыр. Дүктүң санажылга өртектери база-ла тодаргай эвес. Малчын кижи класставаан дүктү азы Черногорскиже барып дужааганын барымдаалап санажыр бе дээрзи билдинмес.

Ону тодарадыр болза, арендатор малчын дүктүн шынарынче кичээнгей салып, кыргыдар мурнунда ону арыглап аштаар, саңзарын кыргыыр. Черле ышчаш ынча хуу арыг дүктү дужаар мен деп база кереэге айтып алыр апаар. Ынчан дүкке союндак, саваң, сиген, чашпан-даа турбас, кыргыдар мурнунда хоюн шалкын суглар кежир ай деп, дүктү чуур апаар. Кереэни чарарда хуусаазын база черле көөр херек. Ол ышкаш кереэге мал кадарарда хуу аъттыы азы совхозтуун ажыглаар бе, оон хөлезини-төлевири кандыг, чүү болуруп база айытпайн турар бис. Хураганны кажан аңгылап үзерин кереэге ыяап-ла айтыры чугула деп бодаар мен. База бир четпеанвис болза, кереэде айыткан чүүлдерни ийи тала өйлеп-өйлеп хынавайн, сайгарбайн турар. Ол ышкаш аренда кереэзиниң негелделерин бүгү талалыг өөренири тергиин чугула. Ынчангаш бо арганы эки шиңгээдип, ону ажылга ажыглаары — малчынга-даа ажыл-агыйга-даа ажыктыг болурун практикага баштайгы базымнар херечилеп тур.

Кириллов МОНГУШ.
«Алдан-Маадыр» совхоз.

ЧУРУКТА: Моңгүн-Тайганың делгемнеринде.

Валерий ЯРОВИКОВТУҢ фотозу.

Бистиң кандидаттарывыс

МӨҢГҮН-ТАЙГАНЫҢ ХОЙЖУЗУ

Дөртен хар ажып чоруур хире назылыг, ортумак сынныг, чазык-чаагай шырайлыг бо хойжуга бир дугаарында ооң кыштаанга, Сайгытыга ужураштым. Оон эгелээш, хойжунуң ажыл-ижин, амыдыралын эки билир болу берген мен. Ону Каң-оол Саалевич Борарган дээр. Арга-дуржулгазы байлак, көргүзүглери эки, чутаакыр, хөглүг-омак, чоргаар, торлур чүвези чок, эрестиг кижи.

Комсомолчу путёвка-биле алган чылдарның эгезинде хой кадарып кирген улус болду. Оон бээр бо хүннерге чедир ниитиниң малын өстүрер, баш санын хоратпас дээш хойжулар кандыг бергелерге таварышпаан дээр. Чылдың-на Мөңгүн-Тайгага агаар-бойдус ширии болур. Чүгле чазын, кыжын эвес, харын көктүг чайын безин улуг шуурган, хат болу бээрин ол чугаалап олурду.

Чээрби сес чыл ажыг хой кадарып келгеш, чаш хураганнарны менди доруктурарының, дүк кыргып алырының планныг онаалдаларын болгаш социалистиг хүлээлгелерин доктаамал күүседип келген. Чыл санында-ла 370-380 төрүүр хойну кадарып турган, төрүүр чүс баш хойга онааштыр чыл бүрүде ортумаа-биле 90-95 баш хураганны доруктургаш, совхозунга хүлээдип берип турар. Ажылдап келген чылдарында хойжунуң санап турары-биле алырга, он муң хире хураганны совхозка өстүрүп берген.

Агаар-бойдузу берге, мал чемнери эвээш Мөңгүн-Тайгага мындыг эки көргүзүглерни канчап чедип ап турарын Каң-оол Сааяевичиден айтырдывыс.

— Бир-ле дугаарында, онаашкан ажылынга сагыш-сеткилинден бердинер ужурлуг. Бир эвес аңаа бердинмес, ынак эвес, ооң чажыттарын билбес болза, дааскан херекти эчизинге чедир кылып шыдавас. Ол ышкаш малчын кижи кандыг-даа бергелерге торулбас, эрестиг, тура-соруктуг, могап-шылаарын билбес болур. Шак мындыг мөзүшынар турда, агаар-бойдустуң, ажыл-иштиң бергелеринге кажан-даа торулбас, шыдажып эртер — деп, допчу, тодаргайы-биле ол чугаалады.

Каң-оол Сааяевич биле ооң кадайы Өшкү-Саар Кожеевна чаш хураганнарны зооветеринарлыг негелделер ёзугаар ажаап, азырап, доруктуруп турар. Хураган төрүттүнери билек, янзы-бүрү аарыглаарга удур эмни сыкыртып алырлар. Чаш хураганнарга кужур бээрин малчын эки деп санаар болду. Ону чылгап турар чаш мал төлү хоптактанмас, уш-баш чок чүве чивес. Оон ап-гыда, өътка кирген хураганнарга комбикормну, суланы шыгыткаш чиртир, ынчан хураганнар дүрген өзер болгаш семириир. Хойжунуң кадайы чаш хураганнарны өстүрериниң ёзулуг мастери, чылдың-на аныяктарны бо херекке өөредип турар.

Мугур-Аксынга, ССР Эвилелиниң 60 чылы аттыг совхозка ажылым аайы-биле каш удаа чораш, К. С. Борарганның дугайында макталдыг сөстерни хөй кижиден дыңнаан мен. «Мөген-Бүрен» совхозта хойжу, Тыва АССР-ниң алдарлыг малчыны Чүтлүр-оол Тарын-Базыр партияның район конференциязынга санал бергеш, мынча дээн: «Кижи бүрүзү коммунист К. С. Борарган ышкаш ажылдаар чүве болза, эде тургустунуушкунга төлептиг салыышкынын киирер, ону дүргедедир ийик».

Бригаданың ажылында кандыг чаа чүүлдер барын сонуургай бердим.

— № 2 хойжу бригаданың кежигүннери өг-бүле кербээзинче шилчээн, олар онаашкан ажылынга харысалгазын бедиткен, хөй, шынарлыг, чиик өртектиг продукцияны бүдүрер, кижи бүрүзү-ле эде тургустунуушкунга бодунуң салыышкынын киирер дээш шалыпчы ажылдап турар. Ооң түңнелинде 1989 ажыл-агый чылын бригада багай эвес көргүзүглерлиг дооскан — деп, ол чугаалады. Хойжу боду эрткен чылын чүс баштан-на 91 хураганны менди доруктурган, бир баштан-на 1,5 кг дүктү кыргып алган. Бригада совхозтуң хойжу бригадалар аразынга чарыжынга багай эвес көргүзүглүг болган. Өг-бүле кербээзин улам нептередир, өскелерниң дуржулгазын ажыглаарын шиитпирлээн.

— Хойжу-даа кижиге эртем-билиг база херек. Солуннардан, журналдардан, радиодан мал ажылын хөгжүдериниң талазы-биле чаа, солун дуржулгаларны номчуп, дыңнап, өөренип, ону бодувустуң черивистиң байдалынга, ажыл-ижинге таарыштыр ажыглаар хемчеглерни ап турар бис — деп, хойжу чугаалап орар. Кандыг журналдарны, солуннарны номчуп турарын сонуургап көрдүм. «Овцеводство», «Новое время», «Женщина», «Здоровье» журналдарны, «Аргументы и факты», «Шын», «Известия» солуннарны чагыдып алган. Орус болгаш тыва чогаалчыларның номнары бо бажыңда элбек.

— Хой кадарып чораш, чайлыг үени ажыглаар улус-тур бис ийин — деп, ол чугаалады.

Каң-оол Сааяевич хойжу бригадада партия эге организациязының секретарынга чээрби бир чыл улаштыр соңгудуп келген. Коммунист эш-өөрүнүң көргүскен идегелин, берген даалгазын бодунуң шыдаар шаа-биле күүседир дээш билиин, аргаларын үндүрүп, совхозтуң парткомунуң дузазы, деткимчези-биле багай эвес ажылдап турар. Эге организацияда коммунистер планныг онаалдаларын, партийжи даалгаларын күүседип келгеннер. Хойжу бригаданың партия организациязы коммунистерниң бот-идепкейин бедидер, күш-ажылдың сагылга-чурумун экижидер дээш ажылдарны чорудуп келгениниден дээрелерниң санынга кирген. Ол бүгү ажылды парторг удуртуп, башкарып турар.

Тыва АССР-ниң алдарлыг малчыны К. С. Борарган СЭКП обкомунуң кежигүнүнге, партия райкомунуң болгаш бюро кежигүнүнге каш удаа соңгудуп, оларның ажыл-чорудулгазынга идепкейлиг киржип, партийжи принципиалдыын, негелделиин, ажыл-херектиң билирин, аңаа ханы анализти берип шыдаарын көргүскен. ССР Эвилелиниң 60 чылы аттыг совхозтуң коммунистери төлептиг эжин партком кежигүнүнге соңгаан. Малчын тос уруглуг, ынчангаш ооң сагыш салыр ажылдарын санаары берге. Бо бүгү херекке эрестиг, кежээ кижи болгаш, четтигип чоруур, ооң амыдыралының өөрүшкүзү ол.

Боргаганнарның ажылижи, амыдыралы, хөй-ниити херээнге киржилгези-биле эвээш үе дургузунда безин танышкаш, оларның тура-соруктуун, эрестиин, кежээзин, дөрт, бодамчалыг чугаалаан сөстерин кижи магадавас аргажок-тур. Шак мындыг кайгамчыктыг кижилерниң ажыл-ижи бүдүнгүр, амыдыралы тодуг-догаа, омак-хөглүг болбайн канчаар.

Малчынны мөңгүн-тайгажылар Кызыл-Мажалыктың № 131 национал-девискээр соңгулда округундан РСФСР-ниң улус депутадынга кандидат кылдыр дэпшидип үндүрген болгаш округтуң соңгулда комиссиязы ону бүрүткээн. Амгы үеде депутаттың кандидады Барыын-Хемчик, Бай-Тайга районнарның соңгукчулары-биле ужуражып чоруп турар. Соңгукчулар депутаттың кандидадының программазын чүүлдүгзүнүп деткип, төлептиг кандидат дээш бадылаашкынын бээр күзелин илередип турарлар.

Таан-оол ХЕРТЕК.

ЧУРУКТА: К. С. Борарган.

ПАРТИЯ ХУРАЛДАРЫНЫҢ ДУГАЙЫНДА

Кандыг-даа хурал кайы-бир айтырыгны коллективтии-биле шиитпирлеп алыр дээш эртер ужурлуг. Ооң кижизидикчи ролюнуң дугайында чугаалаары безин артык. Бистиң номчукчуларывыс чер-черлерниң партия болгаш өске-даа хөй-ниити организацияларының хуралдарындан отчёттарны редакцияже болганчок бижиир. Эрткен чылдың декабрьда бистиң солунга төптен хөй материалдар парлаттынып турганындан ук отчёттар үе-шаанда үнмейн барган. Хуралдарның үези эрте берген-даа болза, оларның темалары кажан-даа чугула болуп артып каар. Ынчангаш редакцияга келген кезек чагааларны допчулаар бодай-дыр бис.

Чагаалар допчулалы

Чөөн-Хемчиктиң «Искра» совхозунуң көдээ Культура бажыңынга бүгү коммунистерниң хуралы ноябрь 29-та болуп эрткен. Ол дугайында биске аныяк коммунист Галина Монгуш бижээн. Аңаа суурда корум-чурум талазы-биле көдээ Советтиң күүскомунуң даргазы Л. М. Дамбуунуң отчёдун алган. Ол ышкаш октябрьда болган партия хуралының шүгүмчүлелдиг саналдарының күүселдезиниң дугайында дыңнаан.

Сөөлгү үеде корум-чурум үрээшкиннери бүгү чоннуң дүвүрелин болдурган. «Искрада» бүдүү чурум үреп турар аныяктарның бары, хөй-ниити черлеринге, кудумчуларга эзирик кижилерниң көскүлең апарганы чажыт эвес. Ноябрь 19-та үнген «Шын» солунга «Өөдежоктарны черле амдажытпас» деп чүүлде үстүнде совхозтуң ады үнүп, ында чурум чок чоруктар хамаанчок, күштеп-чазарлаашкынның кеземче херээнге онаажыр айыылдыг үүлгедиглери удаажырап турарын айыткан. Көдээ Советтиң күүскому даргазы Дамбуу отчёдун мынчаар эгелээн: «Эрткен чылдың бо үезинде кем-херек үүлгедиишкиннери 28 турган болза, ам 10 айларның иштинде 36 апарган. Кем-херек үүлгедиишкиннериниң чылдагааны чүдел? Улусчу дружина ажылдавас...».

Кижи сагыжы ышкаш, улусчу дружиналар ажылдай бээрге-ле, корум-чурум үрээшкиннери соксай бээр чүве болза, магалыг чүвеедир ийин. Отчет берген дарга оор чорук дугайында илеткевээн, «Искрада» оорлаашкын чок бе? Ындыг амыр чүве кайда боор — ол дугайында дарга «уттуп» алган боол-тур ийин моң. Хуралга олурушкан улус оон-моон айтырыг салып кээрге, илерээни болза, 10 ай иштинде Бажың-Алаакка 12 аът, 30 ажыг шээр мал, ол-ла хире хаваннар оорлар аксынга барган болган.

Санал берген эштер чидии-биле шүгүмчүлезе-даа, кем-херек үүлгедиглерин болдурбазының талазы-биле моон соңгаар чүнү кылырының дугайында саналдаарын оралдашканнар. Бажың-Алаак ортумак школазының директору Ооржак Даш-оолдуң саналы: «Бо айтырыгны моон мурнунда бот-боттарывыстың кырывысче чүүй кагжыптар турдувус. Кандыг-бир чурум үрээшкини болурга, ону дарый сайгарбас. Суурда радио, телевизор ажылдавас. Чурум үрекчизин коллективинге сайгарбас. Школада 10 ажыг чыл иштинде хөгжүм башкызы чок, библиотека орта ажылдавас. Улуг кижилерниң чараш эвес аажы-чаңы бичиилерге багай салдарлыг».

Д. Д. Ховалыг, таңныыл: «Дружинниктер ажылдавас деп-ле турар. Ол хиреде оларның үнер-кирер чери чок, кызыл шарыглары безин чок. Ажыы-биле чугаалаарга, клубта ийи урут хулиганнар-биле тутчуп турар. Олар-ла дружинниктер кайыл деп девидеп маңнажып кээр-дир. Удуртукчу эштер ажыл-херектерже хаңылап кирер үе келген». Саанчы Алдын-кыс Монгуш «Арага ишпестер ниитилели дээш дадывыр төлеп турар бис. Ол хиреде араганы базып ижип турар. Херээ бар ниитилел бе ол?» деп айтырган.

Суурда херек эрттиргеш келгеннер хөй. Олар-биле ажыл чок. Чаагай чаңчылдар уттундурганын, оларны катап диргизерин башкы Сарыг-Хаа Оолак чугаалаан. Ындыг хевирлиг саналдар ук хуралга хөй болган.

Дараазында чагаа Өвүр Торгалыындан Биче Монгуштан келген. Партия хуралынга суурда улусчу контроль бөлүүнүң ажылын дыңнаан. Ооң даргазы экономист Валерий Түлүштүң дыңнадыындан чамдык чүүлдер: кышка белеткелди хынаан, хамаатыларның тудуг материалдарын канчаар ап турганын көөрге, мында хажыдыышкын чок болган, «Шолбан» ясли-садка эккелген хөмүр-даштың шынары багай боорга, арыгже төктүрүпкен, буруулугларны тодарадып турар, бензин кудар черде дамдылап турар үттү эткен, райпо баштаар чери Саян артындан эккелген шынары багай картофельди улуска сыгап, улуг өртек-биле садыпкаш, ажык дээрниң адаанга күш-биле төп кааш барган, мал чидирген кадарчыларга төлеттирген... Улусчу контролёрларның чорудуп турган хыналдаларының түңнелинде дыка хөй четпестер илереттинген. Ол дугайында совхоз дирекциязынга дыңнадып, хемчеглерни ап турар.

Улусчу контрольдуң бир кол бергези — үе-шак чедишпези. Ынчангаш анаа тускай шалыңныг кижи тургузар деп турары чөптүг. Оларга деткимче көргүспейн, шынын илередиринге шаптыктап, фактылар чажырар чоруктар хөй таваржып турар. Ол окта болбас.

Темалыг хуралдар кижилерниң мээ-медерелинге чедип, кайы-бир айтырыгны хандыр сайгарып, билип алырынга улуг ужур-дузалыг. «Коммунистерниң бот-идепкейи» деп темалыг хуралды Азас ортумак школазының башкылары эрттирген. Коллективтиң ажыл, амыдыралынга партия организациязының идей-политиктиг салдары куду дээрзин школа директору А. Б. Цыренпилов саналынга айыткан. Коммунистер партийжи даалгаларын халааргай күүседип турар. Оларның бот-идепкейжи, башкарыкчы роль чогун, парторганизацияның дайынчы арга-шинээ кудузун саналдаанчар шүгүмчүлээн. Ол хуралдың дугайында башкы Б. Ч. Хүлер бижээн.

Хуралдар дугайында отчёттарны номчуп олурарга, четпестер чаңгыс хепке куттурган дег. Хурал эрттирерде ажыл, амыдырал-биле холбап, ханы анализти кылбас, доктаалдарның күүселдези барык омаа-хоң болуп турар. Чеже хуралдаалап, чеже шүгүмчүлежип келирил? Чүү-даа чүве эгелиг, төнчүлүг болур эвес чүве бе?

Допчулалды доозуп тура, партия хуралының дугайында номчукчуларның бодалдарын дыңнаксаанывысты база илереттивис. Хурал. Ону канчаар эрттирерил? А кол-ла чүве — ооң дээштии, ужур-утказы, ролю, тургузукчу эгези кандыгыл? Ол дугайында боданып көрүңер, эргим коммунистер.

Республиканың культура амыдыралы

КОМПОЗИТОРГА ТУРАСКААДЫР

Тыва АССР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчызы, ССРЭ-ниң Композиторлар эвилелиниң кежигүнү Пётр Геккерниң чогаадыкчы ажылынга тураскааткан кежээни Тываның күрүне филармониязы бөгүн хөгжүм-шии театрынга эрттирер. Мээң сонуургаан элээн каш айтырыгларымга РСФСР-ниң алдарлыг артизи, «Саян» ансамбльдиң уран чүүл удуртукчузу Виталий Нанактаев биле совет ырлар күүседикчилериниң «Сочи-80» Бүгү-эвилел конкурузунуң лауреады «Аян» ыры-хөгжүм ансамблиниң уран чүүл удуртукчузу Алексей Шойгу мынчаар харылааннар:

— Композитор П. Геккерниң силерниң ансамбльдер-биле чогаадыкчы кады ажылдажылгазы кайы үеде эгелээнил база соң музыказы-биле кандыг көргүзүглерни тургусканыл?

В. С. Нанактаев: — бистиң чогаадыкчы харылзаавыс 1978 чылда эгелээн. Оон бээр үеде болган үре-түңнелдиг, улуг ажыл — «Хая-Мерген» деп тоолчургу чугааның хөөнүнге бижиттинген бирги тыва национал балет тургузуу.

А. С. Шойгу: — ыры-хөгжүмнүг «Аян» ансамбль композитор П. Геккер-биле Ленинградка ужурашкан. Ленинградтың эстрада уран чүүлүнүң чогаадыкчы мастерскаязынга бистиң баштайгы программавысты тургузарының талазы-биле хөгжүм удуртукчузу кылдыр ол ынчан соңгуттурган чүве. Тываның композиторлары А. Б. Чыргал-оолдуң, Р. Д. Кенденбильдиң чогаалдары-биле болгаш улустуң ырлары-биле ооң кужениишкинниг ажылдааның түңнелинде программа бир янзы угланыышкынны алган. Сочи хоорайга 1980 чылда болган совет ырлар конкурузунга киришкеш, аңаа Россияның дыка хөй алдар-сураглыг коллективтерин ажып эрткеш, ансамбль конкурстуң лауреады болган. Конкурстуң жюри даргазы «Аянның» чедиишкинин демдеглеп тура, коллективтиң улусчу ырларны бир янзы, аянныг ажыглааны-биле ылгалдыын онзалап демдеглээн.

— Сөөлгү чылдарда чогаадыкчы ажыл-чорудулга кайы хире чоруп турарыл, тодаргайлаарга, бо үеде силерге кандыг чогаалдар бижиттингенил?

В. С. Нанактаев: — сөөлгү чылдар база-ла чогаадыкчы харылзаалар чылдарыдыр. Ленинградка болгаш маңаа, Кызылга чаа номерлер тургузуу болгаш ансамбльдиң концерт программазы аңаа хамааржыр. Ооң аялгазынга «Аңчы болгаш лань» (лань — иви төрелдиг амытан), «Ынакшааннар дугайында тоолчургу чугаа», «Чөөн чүктүң поэмазы» деп хореографтыг ажылдар, Октябрьның социалистиг Улуг революциязының 70 чылынга тураскааткан программа тургустунган.

А. С. Шойгу: — 1985 чылда Ленинградка П. Геккер «Аянның» ийиги программазын тургузушкан. Ол программа-биле ансамбль чүгле республика чонун эвес, бистиң Төрээн чуртувустуң улуг-улуг хоорайларынга, МАР-га сонуургаткан.

— Чогаадыкчы харылзаа уламчылап турар, моон-даа соңгаар улам быжыгар хиредир. Планыңарда кандыг чаа чүүлдер көрдүнүп турарыл?

В. С. Нанактаев: — бодунуң композитор ажылындан аңгыда, филармонияның чогаадыкчы коллективтеринге профессионал консультацияны, сүмелерни ол берип турар.

А. С. Шойгу: — Тываның улусчу музыказын, тыва композиторларның чогаалдарын ханы билир болгаш П. Геккер филармонияның профессионал коллективтериниң мурнунга туруп кээп турар чамдык шаптараазыннарны профессионал бедик деңнелге шиитпирлежип берип турар. Композитор-биле моон соңгаар быжыг чогаадыкчы харылзаа тыва музыка уран чүүлүнүң сайзыралынга улуг үлүг-хууну киирер дээрзинге бүзүрээр мен.

Сергей ӨЛЗЕЙ-ООЛ.
Филармонияның музыка редактору.

Делегей медээлери

ПРАГА. Партияның удуртукчулары турган кижилерниң политиктиг харысалгазын тодаргайлаар сорулга-биле Чехословакияның Коммунистиг партиязының ТК-зының тургускан комиссиязы Г. Гусакты, Л. Штроугалды, Я. Фойтикти, К. Гофманны, М. Грушковичини, А. Индраны, Й. Кемпнылы дыңнаан. Оларның болгаш ЧКП-ниң моон мурнунда удуртукчулары турган 32 кижиниң партияга кежигүн болуруп эрткен чылдың декабрьда чыылган партияның ээлчег чок съездизи соксаткан.

БЕРЛИН. Герман Демократтыг Республиканың журналистер эвилелиниң съездизи болуп эрткен. ГДР-ниң журналистер эвилелиниң чаа даргазынга Герд Курце соңгуткан.

Бодунуң хүрээлеңинде 9 муң ажыг журналистерни каттыштырган эвилел моон соңгаар санал-оналдарны илергейлээр эргени хандырар, парлалганың, радионуң, телевидениениң информация бээрниниң ажылдаарының хостуу дээш демиселди чайгылыш чок чорудар деп, съездиге хүлээп алдынган шиитпирде онзалап демдеглээн.

Журналистерниң ажыл соксадыр эргези дээш шиитпирни делегаттарның бадылаашкыннарының хөй нуруузу-биле хүлээп алган.

СОФИЯ. Политиктиг партияларның организацияларын, хамаатыларның янзы-бүрү каттыжыышкыннарын Болгария Улус Республиканың чепсектиг күштеринге, министерстволар болгаш ведомстволар шериглеринге, улусчу милицияга моон соңгаар тургузуп болбас дугайында № 126 чарлыкты Болгария Улус Республиканың Күрүне чөвүлели хүлээп алган.

Чепсектиг күштерниң шериг албанныглары, ИХМ органнарының шериг албанныглары чүгле чурттап турар черлериниң аайы-биле боттарының үзел-бодалдарының бүзүрээшкининге дүүштүр политиктиг партияларга болгаш хамаатыларның каттыжыышкыннарынга кирип болур. Ынчалзажок боттарының партияларының болгаш организацияларының сорулгаларын чедип алырынче угланган ажыл-чорудулгазын чепсектиг күштерже, ИХМ органнарынче шилчидер эргези чок деп чарлыкта айыткан.

НЬЮ-ЙОРК. Панамаже американ шериглерниң халдаашкынының үезинде АКШ-тың шериг командылалынга дүжүп берген болгаш амгы үеде америк судтуң истелгезинде турар генерал Мануэль Антонио Норьега (Панаманың удуртукчузу — ол чурттуң национал камгалал күштериниң кол командылакчызы турган) медеглел кылгаш, ону туттурган шериг кижи кылдыр хүлээп көөрүн негээн. Наркотиктер дээр кара-таакпы аймаан даштыкыже, ылаңгыя АКШ-че чажыды-биле үндүр садыглаан деп америк эрге-чагыргалар ону буруудадып турар.

Майамиде (Флорида штат) суд хуралынга генералды келдирген. А Норьега бодунуң генерал хевин кедип алгаш, чедип келген. Дүрүм чок суд чорудулгазынга моон соңгаар келириндеп, киржириндеп ойталааның бодунуң болчукчузун дамчыштыр генерал дыңнаткан болгаш АКШ-тың президентизи Дж. Бушка чагаа чорүткан. 1949 чылда Женева конвенциязынга болгаш 1977 чылда Женева протоколунга дүүштүр туттурган шериг кижиниң статузун аңаа тыпсырын негээн.

ВАШИНГТОН. Наркотиктер дээр кара-таакпы аймаан ажыглаар чорукка болгаш кем-херек үүлгедиишкиннеринге удур бодунуң стратегиязын деткииринче АКШ-тың кол хоорайларының мэрлерин (хоорай чагыргазының даргаларын) америк президент Дж. Буш кыйгырган.

Америк хоорайлар мэрлериниң чыл бүрүде болур 58-ки конференциязынга Американың Каттышкан Штаттарының президентизиниң ол кыйгырыын болгаш ниитизи-биле чугаазын ооң киржикчилери шоолут эвес адыш часкаашкыны-биле уткаан деп, тус черниң политиктиг хайгааракчылары демдеглеп турар.

Кара-таакпы аймааның болгаш кем-херек үүлгедиишкиннериниң АКШ-та нептерээшкинин Дж. Буш «нацияның эң айыылдыг дайзыны» деп адаан. Ынчалзажок ындыг дайзынга удур демиселге акша-хөреңгилерни америк администрация эвээшти чарыгдап турар деп, хоорай чагыргаларының даргалары ажыы-биле медеглээн.

МАНИЛА. Филиппинде туруп турар америк шериг баазаларының хуусаазы 1991 чылда доостур ужурлуг. А ооң сөөлүнде ук баазаларның Филиппинге турар хуусаазын узадырын америк администрация күзеп турар. Америк баазаларны чуртка хевээр арттырарынга Филиппинниң президентизи Корасон Акино чөпшээрешкен деп, америк конгресс кежигүнү Джеймс Колбинниң медеглелин Филиппинниң президентизи буруу шапкан.

Филиппинде америк шериг баазаларының салым-чолунуң дугайында айтырыгны канчаар шиитпирлээринге хамаарыштыр шилип алыышкынның эргези менде хевээр бар деп, президент Корасон Акино медеглээн. Бодунуң шиитпириниң дугайында кажан үе келирге чурттуң чурттакчыларынга бодум чугаалап бээр мен, а ук айтырыгны канчаар шиитпирлээринге хамаарыштыр шиитпирни филиппиннер американнардан эвес, чүгле менден билип алыр ужурлуг деп, президент чугаалаан.

КАРАКАС. Тайбың дээш Венесуэланың бирги конгрези чурттуң найысылалынга болуп эрткен. Ядролуг болгаш химиктиг чепсекти бүрүн узуткаарынче угланган Совет Эвилелиниң тайбың инициативаларын конгресстиң киржикчилери чүүлдүгзүнүүшкүн-биле деткээн. Латин Американың империализмге удур трибуналының тус черде салбыры ол шуулганны чыылдырган.

ВАРШАВА. Гитлержи фашистерниң Освенцимге тургускан өлүм лагеринге хоругдаттырганнарны совет шериглерниң хостаанындан бээр 45 чылының бүдүүзүнде Польшаның хөй-ниити төлээлекчилери аңаа чыылган. Делегейниң ийиги дайынының чылдарында фашистиг эжелекчилер ол лагерьге 4 миллион ажыг кижини өлүрген. «Өлүм блогунуң» ордузунда делегей тураскаалы бар. Хөй чечектерни чыылганнар тураскаалга салып, гитлержи фашистерге хилинчектедип өлүрткен хөй миллион кижилерниң сактыышкын ёзулалын кылган. Освенцимге хоругдаттырганнарны хостаар дээш тулчуушкуннарга Украинаның 1-ги фронтузунуң хөй дайынчылары өлген. Совет дайынчыларның тураскаалынга база чечектер салган

(СЭТА).

ОЙБАК-ДЫДЫЫН СЕПТЕП АЛЗА

Оорнуң холу узун, ол каракка көзүлбейн каяа-даа чылбыртып, сунуп чеде бээр. Ол «кара» холдарның күрүне-даа, хуу-даа өнчүге чедирип турар когаралы хөй. Ону биле тура-ла оорларга таарымчалыг чүүлдерни тургузуп, ногаан орукту ажыдып, ажыл-агыйжы эвес чорукту көргүзе бээр чөгенчиг байдалдар бо-ла таварышкылаар. Ооң чижээн республиканың хереглекчилер ниитилелиниң садыг баазазындан көрүп болур. Ында девискээр делгем. Складтар эндерик. Ынчалза-даа чаа кирген бараанннарның хайгааралы багай.

Девискээрниң соңгу-барыын талазында шөлде келгээн кызыл-чайт бараанныр чанынга чоокшулап келирге, чадагай хааржактар иштинде ноокулуг мотоциклдерни ажык дээр адаанда чыскаай салгылаан каан болду.

Бистиң-биле кады чораан милицияның таңныыл албанының бир төлээзи чазыл-агыйны айлап башарып турарынга таарывыл маан хоорун дораан илереттиш:

— Хүндүс маңаа таңныыл таңныыл чүнү-даа хоруп четтикпес. Бо мотоциклдерден чүү-хоо кезектерин кым-бир кижи карак чивеш аразында адырып аппарган болур. Чырык хүндүс мындыг турда, дүнгүн караңгызында чүү-даа болуп болгу дег-дир! Чиңген чүүлдер турар ниитилелин ажылдакчыларынга-даа каразыыр чадавас болгай. Шынында болза оларны ажык черге тургуспас ужурлуг.

Ол оон ыңай чугаазынга чыл төнчүзүнде маңаа склад девискээри сыңышпас чиик машина кадагалаттынып турганын дыңнатты. Ол машиналарны районнарже тарадып чадап турда, хөй үе эрткен. Барык ай ашканда оларның шуптузун ол-бо районнарга чедирген. Чадагай девискээрге шак ынчаар тургузуп каарга, оларның бирээзин билдинмес кижилер бүдүү үптеп, тоймаглап каапкан болган. Аңаа буруулугларны кым-даа илередип тыппаан. Садып алыкчылар-ла когарап арт[illegible]. Мотоциклдер турар черниң ындында бир талазы он метр хире чирик черлиг, кыры ажык, чавыс ыяш херимчигештиң хайгааралы дыка чиигзинчиг. Аңаа база машина-техника-биле холбашкан бараанннар шыгжаар. Ол херимниң септелгезин кылыры кымның-даа сагыжынга мынчага кирбээн. «Чаңгыс таңныыл шагдаа чүзүнге четтигерил?» деп айтырыг чайгаар тургустунуп келир. Өске объектилерни канчаарыл?

Бааза конторазының баарында машиналар үнер, кирер улуг хаалга турар чирик чүнүң-биле-даа дуглаттынмаан. Ооң дужунда турар эрги манза херимниг складтың ажыктерин олче [illegible] болза, оптут-кажар оор туржук, чаан безин чайлыг үңгеп кире бээр.

Элеңейнип, чиндиңейнип турар эргижирээн складтарның ээлериниң бирээзи — кол инженер В. А. Филипповтуң харыы сөзүнде кандыг-даа дүвүрээзини чогун пат кайгап, элдепсинип кагдывыс.

— Сөөлгү чылдарда бетон куткан бедик херимнер туттувус — деп, ол мырыңай мактаныр чыгыы тайылбыр берди. — Машиналар үнүп турар чириктиң ындында төрел кожаларывыс — хоорайның хереглекчилер ниитилелиниң шөлүдүр ийин. Ойбак-дежик херимнер дуглаарынга демир сывырындактар дораан тыптыы бээр. Хей черге эшкедеп, дүвүрээн херээ чок боор!

Кол инженер Виктор Анатольевич Филиппов мында чаа кижи эвес-ле болгай. Маңаа барык ийи чыл ажыр ажылдап каапкан. Ынчангаш баазаның талазындан милицияның таңныыл албан черинге аразында дугуржулга ёзугаар бараан кадагалаар складтарның ынаныштыын хандырар, ажык дээр адаанга, даштыгаа бараан аймаа тургуспас хүлээлгелиг. Ол хирезинде дугуржулга-биле чардынган керээ чүге күүсеттинмейн турарыл?

Баазаның мурнуу-барыын талазында складтарның чамдыызынче чырык четпес. Маңаа чоруп турган, ойлук чок оор думбей дүннүң хөлегезин ажыглап боже кирип болбас бе деп бодал

Рейд

башка дораан кирер. Ол девискээрниң шала бетинде ойбак-дыдык, дежик үттерлиг ийи складтарның чанынга баргаш, коргуушкун-биле көрүп эрттивис.

Шак мындыг харысалга чок ажыл-агыйжы эвес чоруктуң демдектери караакка хөй катап илдигер болду. Өртке удур дериг-херекселдер тудар хааржактар негелдеге дүүштүр дериттинмээн, чамдыктары шуут куруг, харын-даа үрелгилеп калгылаан.

Девискээрни дүне милиция таңныыл албан чери хайгаараар, чогум хүндүс аңаа анаа таңныыл кижи ажылдаар. Ында милицияның хайгаарал төвүн тургускан. Ийи бичежек өрээлди өскелерге үлегер кылдыр көрүштүг дерип шимээн.

Милицияның таңныыл албан чери ол баазада складтарның септелгезин экижидер талазы-биле актыларга демдеглеп, ук айтырыгны каш удаа көдүрүп келген. Тускай документилер ёзугаар тургускан ол чөптүг негелделер бөгүнге чедир күүсеттинмээн.

Юрий ЧЕРЕПАНОВ.
Төпчүткен таңныыл албанының начальниги.
Юрий ДАРБАА.
Даңзы САЛЧАК.
(«Тываның аныяктары», «Шын» солуннарының корр.).

ЧУРУКТАРДА: ажык дээр адаанда турар мотоциклдер; складтар чанында [illegible].

Радисвет ДОНГАКТЫҢ фотолары.

ТЫВА КИЖИ МАЛГА КОНЧУГ

Ынак Каа-Хемимниң эриин дургаар сыырткыыш тудуп алгаш, маңнап турган үемни бо-ла сактып кээр мен. Төрээн ховуларым менээ эргим. Аъттыг халдып чораан араттың ырызы менээ чоок турган. Азыраан мал-маганының, хой хараар ынак даанын, өөнүң чоогунда кара сугнуң дугайында ол ырлаар чораан. Ыры очулга чок чүректе чедер чүве.

Кожам ындыг кончуг шыдалдыг эвес кижи. Чээрби алды чыл үезинде алгы тоннуг, чүвүрлүг ашактарны кижи көөр чүве. Экти самдар-даа болза, сеткили бай, ундаравас. Ыры-биле сагыжын чазаар.

Тыва чон аалче кижи келгеткен, азы аъттыг чортуп орган болза, албан уткуй халыыр. Орус, тыва-даа кижи көргенде, ол ындыг. «Экии» азы «Мендээ» деп амыр-мендизин албан айтырар. Чүү болуп турарын, кижиниң кадыын айтырар, кайнаар бар чыдарын сонуургаар чүве. Бир эвес мал дилеп чораан болзуңза, ол өң-чүзүнүн айтыргаш, көрген болза, ол черин айтып бээр.

Өөнден ырак черге кижи-биле таваржы бергенде база шак ынчаар хүлээп алыр. А аалынга баарга, албан өгже чалаар. Шайын кудар, барла турган чемин салыр — хүндүлээчели аажок чон. Тыва өңнүктерим-биле кады-кожа чурттап чораш, сүттүг шайны ижип өөренип алган мен. Тарааны былгап чип чордум. Быштак дыка чаагай болур чораан. Хойтпак, хымыс дээрге эң хүндүткелдиг тыва чемнер. Кижиниң организминге эң ажыктыг, амданныг чемнер ол.

Тыва чон ол хире эки хүлээп ап, эш тыртып турда, орус тараачыннар база ындыг хамаарылгалыг болбас арга чок. Тыва эштеривис биске чедип кээрге, бар шаавыс-биле хүндүлээр турдувус. Чигирзиг шайны кудуп, чымчак хлевивисти салып хүндүлээр бис. Уругларынга хлебти суп берип турдувус.

Орус, тыва найырал чүгле хүндүлежип шайлажыры-биле кызыгаарланмайн турган. Чаш малды ажаарынга тыва чон биске дузалажып, айтып берип турган. А бистер бодувустуң ээлчээвисте оларны чер ажылынга өөредип чордувус. Кайы хире тарыдың деп айтырарга, бир-ийи хумуң деп харыылаар улус.

Шак-ла ынчаар эптиг, демниг чурттап келдивис. Кым кымга-даа шаптыктавас турган. Хомудаар сеткил-даа чок. Үжен чылдар үезинде мал-маган өскен, амыдырал экижээн турган. Бежен өшкүлүг, чээрби аъттыг, ол хире инектиг кижини ынчан чединмес кылдыр көрүп турган. Тевелиг улус база турду. Чаа өгленген аныяк-

Интернационализмни канчаар билип турар бис

тарга үстүнде адааным хире малды үзүп бээр чүве. Хураган кежи тоннарны торгу-биле додарлап кедип турар апарган.

Кажан Ада-чурттуң Улуг дайыны эгелей бергенде, тыва өг-бүлелер чүс баш чедир чүзүн-бүрүн малын үзүп берип турган. Дузаарга, сагыш човаачалы аажок чон.

Ынчан кижилер аразында хамаарылга дыка эки турган. Бот-боттарынга бүзүрежир, хүндүлежир. Өглер дүне эжиин дукчүвес чүве. Кызылга безин соңгаларны ажыдып алган удуп турдувус. Ам орта улус бүзүревес чадавас.

Херечи болганым бир солун таварылганы чугаалап көрейн. Ол 1937 чылда Тожуга болган. Бичии суурга аңчылар садыы турган. Орта өлүктү база дужаап турган. Шарам-Хөл биле Барсам-Хөл аразы чүве ол. Төрелим-биле орта чугаалажып олурувуста, тыва аңчы кирип келгеш, сеңээ өрелиг кижи мен, орну бо дээш диниң, дилги кештери уштуп сунган. Кадыш-Хөлде ыяш кырында ооң чем шыгжаар черинден чемненип алгаш, беш хонук чоруп чедер Хам-Сыра бажынга четкенин ол чугаалады.

Ада-чурттуң Улуг дайыны ынчан доозулбаан. Тыва Совет Эвилелиниң составынга эки тура-биле автономнуг область болуп кирген. Үлетпүр хөгжүп, чер ажылын механизастап эгелей берген. Чурттакчы чонну сууржуң байдалче киирип, колхозтарже киирип эгелээн. Мал-маганын дужаагаш, кады катчып алгаш, чер ажылы кылдыр тургузуп турду.

Хууда улус бир-бир инектиг, аъттыг, он ажыг өшкүлүг болзун дээн. Республика үезинде инек, аът, сарлык, теве дээш бир акша, хой дээш 20 көпеек, өшкү дээш 15 көпеек үндүрүг төлеп турган. Ооң соонда бода малдан 20 рубльди ап турар апарган. Малын азыраар бе, акшазын төлээр бе? Айтырыг мынчап барган.

Тараа тарып эгелээрге, көдээ ажыл-агыйны шоолуг билбес кижилер базым санында кадарып, айтып берип туруп берген. МТС-биле санашпаан шаанда, күрүнеге дужаарын дужаавaан шаанда колхозчуларга грамм-даа тараа бербес деп айтыышкын турду. Арткан-даа тарааны пландан ажыр дужаарын кызар. Бичии бок артынчыны килограммнап колхозчуларга үлээр.

Кас, дагаалар, огородтуг болгаш орус өг-бүлелер тооваан. А тывалар дыка бергедеп турган. Мал-маганныг орган улусту колхоз деп алгаш, аштадып түреткен. Эът, сүт-даа чок, акша-төгерик-даа чок артып турдулар.

Чылдап чылче догувейн, арай деп-ле ылдыртып чурттап келген бис. Ооң соонда колхозтардан совхозтар апарды. Муң-муң чылда мал малдап келген тыва кижилерни ынак ижинден чаргаш, чүге чедирген-дир бис? Ада-иезиниң малын кадаржып чораан ажы-төлү ажыл чок арткан.

Ада-не уругларынга келир үеде мергежилин шилиринге дузалаар. Малчынның ажылын херек чок деп көре бергенивистен боор, ам малчыннаар кижи тывылбас-тыр. Тыва чонnуң бурунгу мергежилин, амыдыралын, чаңчылдарын, культуразын эгидери чугула деп көрүп турар мен. Тыва кижи малга кончуг боор чүве. Чаа чүүлче кирерде, бо бүгүнү сагыыр турган.

Тыва өг — эң таарымчалыг бажың. Ону катап ажыглап эгелээр. Чүгле суугу орнунга харын биче электри станцияларын ажыглап турган, плиткалар ажыглап болур.

Тыва уксаалыг хой, өшкү дугайында хөй-ле чугаа кылып турду. Продуктулуу куду дээш шугумчүлеп-ле турду. Чогум ол ышкаш ажаалда чок уксаа кайдал ынчаш? 800 килограмм деңзилиг тыва уксааның бугаларын дедир тургузар болза эки. Бир кижи багай дээрге-ле шуптуну ап октап турганывыстан чүү-даа чок олуруп турарывыс бо-дур. Моол уксааның тевелерин, аъттарын өстүрери чугула. Ажаалда чок болгаш бот-үнези чиик болур.

Оон аңгыда, малчыннар суурга аңгы бажыңныг болур ужурлуг. Уруглары хөй улус оларны өөредирде канчаарыл? Интернатка дужааптарга, кижизидилгези база бар болгай. Иелери уруглары-биле суурга органы-ла дээре.

Тыва эштерим бо дугайында чүү деп бодап турарлар ирги?

Ефим КУРНОСЕНКО.
Дайынның хоочуну.

АНСАМБЛЬГЕ СҮМЕМ

Көрүкчүнүң бодалы

«Тыва» — чоокта чаа тургустунган ансамбль. Оон концерт программазын, күүседиглерни көрүкчүлер сонуургап, үнелеп турар.

Январь эгезинде ансамбль Кызыл районнуң төвүнге аалдап келгеш барган. Концертти чаңгыс катап көргүскен болгаш Культура бажыңының көрүкчүлер залынга кижи сыңышпас болган. Дыштаныр хүннерни бодап алгаш, оода ийи катап үндүрген болза, артыктап артып каар кижи чок турар ийик.

Шаанда болза ламаларның «хурал хурааары» хевирлиг көргүзүг-биле концерт эгеледи. Ындыг-даа болза, оран-таңдызынга чалбарыглар, йөрээлдер кылып алганы эки чорду. Даараазында хам хамнап үнүп келди. Бир-тээ, хамның көргүзүп турар болганда, сценага 2-3 кижиден тонунуң улуг хойнунуң эдээн чадып алган кылдыр олурткаш, хам орбазын октап, ону бээрде, бир кижи «уйгу», өскези «орба» дээш хамга дедир берип каап турган болза. Ол ышкаш ыяш хумуң туткан бир херээжен кижи чажыг ыяжыбиле дөрт чүкче чажыын чажып турар кылдыр кылып алган болза, дыка-ла эки болур ийик.

«Аңчының чалбарыында» ойнап турар артист таалыңдан көгээржик уштуп эккелгеш, оон дашкага куткаш, өрү-куду чажып орар. Арагазы бе, шайы бе дээрзи билдинмес. Шайны көгээржикке куттпас-ла харын. Аңчы кижи черге хайындырган шайының үстүнден, черден чашпан азы сиген сый тыртып алгаш, ону шайже суп, чүкчүкче ыдамнап чажар болгай. Аңчы кижи арага чашпас деп билир мен.

Мурнунда бир кижи хөөмейлеп турда, артындаалары бот-боттарынче даңза солчуп турар черинге аргалыг-ла болза, кижи бүрүзү аңгы даңзалыг турза эки. Кижиге даңза суппарда, бистиң өгбелеривис даңзаның соруулун уштуубиле чода туткаш, сунар чордулар. Манаа оттукту көскү ажыглаан болза деп дыка-ла күзедим.

«Мөге хүрежи» деп көргүзүгге «азаның бичези кончуг» дээн ышкаш кылдыр бичии мага-боттуг мөге октаан болза, көрүштүг болур ийик.

Хеп талазы-биле ажырбас, моон соңгаар хөнүгеbээр боор деп бодавышаан, «ындыг болза кандыгыл?» дээн бодалым илередип, аныяк ансамбльге шаам-биле сүмем кадып, тыва аялгага, ыры күүселдезинге үнү таарыжыр уруглардан дилеп тыпкаш, оларны өөредип алырлар болза деп күзээр кижи-дир мен.

Опал ШУЛУУ.
Пенсионер.
Кызыл район.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ «ЧЕЧЕКТЕРИВИС СУГГАРААЛЫҢАР» деп фотоэтюду.

КАРА-ЧЫРААЖЫЛАРЖЕ КӨРНУҢЕРЕМ

Кымнарны чок дээр

Кижи төрүттүнген черлиг. Ол черниң чурттакчыларын бичиизинде дыка-ла тапыыр боор. Харын-даа ол-ла черге чораан болза, бичии чаштардан эгелээш, хоочуннарга чедир салаа базып санап болур ужурлуг.

Бистер база-ла Кара-Чыраа чурттуг бис. Мону номчаан кижилер кайда чер боор ол деп айтыра бээр чадавас. Ол болза «Сүт-Хөл» совхозтуң Киров салбыры-дыр. Ол черниң чурттакчы чону кончуг эки улус. Хүндүлээчел. Ынаринер деп чугаалажыр. Бежен чылдарның эгезинде, ийи колхоз чаңгыс Киров аттыг колхоз кылдыр каттышканда ук ажыл-агый районга хамааанчок, республикага динмирээн турган. Сугаттыг черлерден тарааны безин үжен центнер чедир ап турду. Тараа аразынга аъттыг кижи чортарга көстүр эвес. Ол үеде колхоз даргазы турган Кара Очур Күш-ажылдың Кызыл Тук ордези-биле шаңнаткан. Чаңгыс «полтора тонн» дээр машиналыг. Тарааны сөөртүп четтикпейн турганын билир бис.

Ол чер ёзулуг мөгелер чурту. Аңаа Дарыжык, Сарыг-оол, Арапан, Борбак-оол, Чаш-Уруг, сөөлүнде Сүүр-оол, Сынаң-оол, Сыын-оол дээш кымнарны чок дээр. Ол аттарны шаандакы болгаш амгы үениң мөгелери шупту билир.

Чоннуң уран талантызы мырыңай кайгамчык. Өг-бүле бүрүзүнде артист кижи бар дизе хөөрем эвес. Республикага болуп турган чогаадыкчы көрүлделерге эки диртип келгенин тус черниң чурттакчылары кончуг эки билир. Ол чер чурттуг алдарлыг артистер-даа, чогаалчылар-даа бар. РСФСР-ниң болгаш Тыва АССР-ниң алдарлыг артизи Екатерина Кенденбиль, Тыва АССР-ниң улустуң артизи Ростислав Кенденбиль, бир дугаар тыва херээжен чогаалчы, ССРЭ-нии Чогаалчылар болгаш Журналистер эвилелиниң кежигүнү Екатерина Танова олар база ол чер чурттуг. Ол ышкаш тус черде ат-сураглыг малчыннар, механизаторлар болгаш өске-даа мергежилдиң кижилери хөй. Малчын Самбуу Монгуш районнуң Хүндүлел самбыразында олурар болгай. Ында ажылдап, чурттап чоруур кижилер тус черниң ат-алдары дээш боттарының үлүг-хуузун күрүнениң хереэнге киириштирип турары өөрүнчүг.

Кажан район дүшкениниң соонда, суурга хөй эвес кижилер артканы билдиниr. Тудуг ажылы соксаан. Туттунган саман бажыңнар хевээр арткан. Ону уламчылап кылыр специалист кижи тывылбаан. Ол бажыңнар дыка үр чыл иштинде өңгегер кара апарган куруг турган. Мал-маганның девээлээр чери турду.

Ажылгыр болгаш шыдалдыг кижилер ол суурдан ырап, республиканың аңгы-аңгы районнарынга барып ажылдай бергеннер. Аңаа чүгле чер четпес кырганнар, хөй ажы-төлдүг кижилер, ажыы-биле чугаалаарга, «адаа аар» кижилер артып калган. Оларның аразында каш санныг кара-салдар, донгактар, сарыглар, монгуштар, ховалыглар, ондарлар, саттар бар. Аңаа артып-даа калган болза, ажыл-агыйын салбайн чорааннар.

Кара-Чыраа чурттуг малчыннар Ээрбенте Даржаа Монгуш, Межегейде Конгар-оол Монгуш, Бүрен-Хемде тускай эртемниг Кылын-оол Ондар безин чуртунуң дугайында чугаалажып орарлар. Өске черлерде чурттап, ажылдап чоруур ажы-төлдер дыка көвей. Өскээр чоруй баргаш, чүгеле мону бижип турар улус боор деп айтырыг тургустунуп келир чадавас. Шынап-ла, бо айтырыгны тургузуп турар бис.

Бирээде, оор-сук болгаш кем-херек үүлгедип турар кижилер-биле демиселди күштелдирзин дээш. Ийиде, чогаалчы Александр Даржайның эрткен чылдың ноябрьда «Шынга» парлаттынган «Хадуңма, чонум, чүрээм ыстап, аарып тур!» деп эгелиг ажык чагаазын ханы өөренип көргеш, оон түңнелди үндүрүп, солун дамчыштыр ук чагаага хамаарыштыр кандыг хемчеглер алдынып турарыл деп чүвени дыңнаксааш, бижидивис.

Ук черде чоннуң чурттап олурары бай-шыырак, кижи бүрүзү өремелиг шайлыг, өрегелиг оглуг. Өгленишкен аныяктар кире бээр булуңну даа тып алыр. Оларның аразында түреңги байдалда чурттап олурар кижи чок. Ам ол суурда 225 өреге бар. Ында мыйыстыг бода мал 554, саар инек 264, хаван 106, өшкү 1303, хой 584, аът 68, дагаа безин 22 баш бар. Бо сан-түңнү дагаадан өскезин өреге бүрүзүнге үлээрге безин 12,5 мал-маган онаажыр. Моон алгаш көөрге, кандыг-дыр? Хырнындан аштавас, эктинден элевес чон ышкажыл.

Суурда 320 өөреникчи өөренир турар бир ортумак школа бар. Өөреникчилер ийи ээлчегде хаара туттунган. Бир ясли-сад база ажылдап турар. Самал бажыңнарның орнунда ийи болгаш дөрт аал ишти чурттаар чаа бажыңнар туттунган. Мону безин алгаш көөрге, сайзырал чок эвес, бар.

Ол-ла чораш дыңнап чоруурга, ол суурда бир-ле чүве болган болур. Чораан малды кодан-коданы-биле сүрүп аппаар. Азы аар кем-херек үүлгедиишкиннери болган боор. Ону черле кымнар кылып турарыл? Кижи бодаарга, артып калган каш кижи хан-төрел болгу дег. Кады төрээн улустарындан аңгыда, ийи-үш дакпыр кудашкылар-даа апаар хевирлиг. Тыва кижи кудазын көрүп каанда, ижиртир чем, олуртур чер тыппас ышкажыгай. Ам кээп хүндүлешпестеп, бот-боттарын көрүшпестеп, кады чурттап олурган эжин, уругларының иезин, азы адазын безин өлүрүп алыр апарган. Бо чорук чүдең тыптып турарыл?

Кижи өлүрер деп чүвени ол черге бир дугаарында кым тыпканыл? Бо бүгү айтырыглар кижи бүрүзүн дүвүреди берген. Ынчангаш сөөлгү үеде бо айтырыглар республика солуннарының арыннарындан дүшпестээн.

Кем-херек болгаш оор-сук кылган улусту чамдык кижилер чажырар, олардан коргар. Озал-ондак болгаш кем-херек үүлгеткен черге херечи болуп көрүңер деп дилээрге безин улус дезер чүве-дир деп, истекчилер чугаалап турар. Бистерниң аравыста шынчы, ак сеткилдиг, дузааргак кижилер кайы хөй. Чүгле ындыг кижилер ниитиниң хереэнге бердинип чоруур. Ынчангаш олар бир кижини камгалап чыткаш, хайга-даа таваржып турарлар.

Чамдык аныяктар бөлүглежип алгаш оорлаар, улус үптээр, арагалаашкын организастааш, шош-содаа үндүрер ийикпе, азы бодун көөргеттинип улуска шорлуп чоруп тургаш, кем-херек үүлгедир. Ындыг улустуң ада-иезин, дөргүл-төрелдерин дөгерезин буруудадып, тус черниң эрге-чагырга органнары тускай хемчегни алыр ужурлуг.

Оларны калчааратпас

Өлүрүкчү силер деп улусту канчап ынчаар диттигип сөглээр боор. Кижи аксынга безин эптешпес сөс-түр. Бежен чылдарда ындыг сөс сөглээр кижи безин турбаан. Дыңнаан болза, «өршээ, хайыракан!» дээр турган. Кара-Чыраа суурга өлүрүүшкүн деп коргунчуг сөс алдан чылдарның эгезинде нептерей бергенин ол суурнуң чону чугаалажып турар. Кадайын өлүргеш, бодунуң тынынга безин чедип турган кижилер бар. Ындыг өг-бүлелерниң ам уруглары артып калган чурттап чоруурлар.

Өлүрүкчү чоруктуң бир чылдагааны — арага. Арага ижип алгаш, кем-херек үүлгеткеш, чүгле ол суурдан безин он-ону-биле кара-бажыңга олургаш келген аныяктар бар. Бир өгнүң бир кижизи эндег ёзу-биле кижи өлүрүп каарга, ооң ээлери кайы хире хилинчектенип, хайга алысхан-дыр деп улуска карак ажыт ынчаар чугаалап турарлар хөй. Херек кырында кем-херек үүлгедип болурунун барымдаалары ооң мурнунда-ла турган болдур ийин. Аңаа тус черде турар совет эрге-чагырга буруулуг турган. Көдээ Совет күүскому ол черже сагыш салбайн келген. Чон аразынче кирип, оларның-биле чугаалажып, ажык хуралдар эрттирип турбааны-биле өлүрүкчү чоруктуң нептереп турганының салдары ында-даа бооп чадавас.

Ындыг-дыр че, бир өгден бир кижи кижи өлүргеш, кара-бажыңга олурган дижик. А чамдык өг-бүлениң үш-дөрт оглу кижи өлүрүп чоруп турда тус черде көдээ Совет күүскому чүнү көрүп турарыл? Ол дугайында мындыг чижекти көрээлиңер. «Сүт-Хөл» совхозтуң Кара-Чыраа суурунда Калчан-оол Донайович, Өктек Быштак-ооловна Кара-Салдар дээр ашак, кадай чурттап чоруур. Оларны танывас кижи районда чок. Харын-даа республиканың суд, прокуратура черлери шуут билир. Оларның ат-алдары маадыр херек эвес, а чүдек-бужар кем-херек үүлгеткен оолдарының ады дээш билдингир апарган.

Калчан-оолдуң бодунуң чурту Шеми-Аксы. Ол аңаа оглуг-баштыг чораан. Оон бодунуң баштайгы кадайында ажы-төлү эки чурттап, ажылдап чоруурлар. Оларның талазындан оор, дүржок деп чүве дыңналбас. Өктек Быштак-ооловна-биле чурттааш, беш оолдуг болган. Оларның үш оглу кижи хереэ дээш шииттирген. А бирээзи үш кижи бижектээн. Дорту-биле чугаалаарга мындыг: Анатолий Кара-Сал 1974 чылдың августа Борис Кыргысты бижектеп өлүрген. Василий Кара-Сал 1985 чылдың декабрь 30-де Мөңгүн-оол Эрелчинни бижектеп, амытынынга четкен. Михаил Кара-Сал 1988 чылдың ноябрь 5-те Комбур-оол Монгушту ыяш-биле бажынче соп тургаш, өлүрген. Николай Кара-Сал Борис Донгакты, Михаил Ондарны, Маадыр Донгакты бижектеп, аар кемдээшкиннерге таварыштырган. Маадыр Донгак кыштың соогунда Иркутскийниң кезер эмнелгезинге үр үеде эмнеткеш, күш-ажыл кылыр арга чок кылдыр арткан.

Чаңгыс өг-бүлениң дөрт оглу ол хире каржы, аар кемниг херекти үүлгедип каарга, район иштинге хамааанчок, республикага безин дүвүрээзин болгу дег-ле чүве-дир.

Николай Кара-Сал бажыңга олурар кылдыр чүге шииттирбээнил? Бо айтырыг номчукчуларны дораан дүвүредир. Кажан Борис Донгакты бижектеп каарга, ол оолдуң ада-иезинден болгаш төрелдеринден чогуур черлерге хомудал киирбээнин барымдаалааш, херекти отturбаан деп, чамдык улус чугаалаар. Бир чамдыктарын дыңнаарга, Кара-Салдар улусту хээлилеп кааптар кылдыр чугаалаар. Николайның ийи дугаар бижектээн кижизи бодунуң честези Михаил Ондар. Ол боду Кара-Чыраа көдээ Совединиң күүскомунуң даргазы турган. Чуржузунга бижектедип алгаш, ону чажырган. Кем-херек үүлгедип чоруур улуска удур демисел чорудар дудум, боду айыылга таварышкаш, амытынындан чарлыр чазып чорааш, камгалап турарын кижи кайгаар. Мындыг ажылдакчы, коммунист кижи арын-нүүрүн каггаш, туруш чогун көргүзүп, чонунга болгаш төрээн черинге төлеп чок өлүрүкчүлерни камгалап чораан кижи кеземче херээниң дүрүмүн ёзугаар шииттирер турган. Михаил Ондарны СЭКП Сүт-Хөл райкому партия кежигүнүнден үндүргеш, ажылындан хостаан.

Кем-херек үүлгедикчизи аңаа доктааваан. Ону бажыңнап шиитпээн-даа, аңаа удур кым-даа чүве чугаалаваан. Чайны өттүр ажыл-даа кылбаан. Мотоцикл мунуп алгаш, аалдар кезип арагалап, суурлар кезип суксуннап ижип чорааш, күскээр кыжын келгеш, Маадыр Донгакты мотоцикл-биле таварткаш, моюн дөзүнче бижектээн. Маадырның ада-иези Николай, Чадаңмаа Донгак-

Кем-херек үүлгедир чорукту болдурбас

тар хилинчектенип, Иркутскиже каш катап чоруп, хөй акша-төгерикти үндүргеннер.

Сентябрьда Николай Кара-Салды судтаан. Ол суд Чадаана хоорайга болган. Ооң аңаа болганында ужурла бар. Херек Сүт-Хөлге болган. Хоойлу ёзугаар Сүт-Хөлге судтаар турган. Ынчалза-даа когараан болгаш херекти кылган улустуң талазындан суд база прокуратура черинде чоок төрел бар болганын барымдаалаан боор чадавас.

Суд ол оолду чүгле ийи чылда шенелдеге шиидип каан. Ол чүге чымчак болганыл? Моон мурнунда бижектеттирип турган Борис болгаш Михаил суд черинге хомудал киирип, херекти отturтпаан. Ындыг болганда суд чүгле сөөлгү үүлгедигни барымдаалааш, чымчак көрген. Бир эвес үстүнде ийи кижи хомудал билдириишкинин база тус черниң (Кара-Чыраа) көдээ Соведи мооң мурнунда Николайның үүлгедип турган херээн көдүргеш, катап судка киирген турган болза, ынчан херек аартаар турган. Ол ам-даа орай эвес. Бо херектерни катап көдүрүп болурунуң аргазы бар.

Мону чүге бижип тур силер дээр болза, Кара-Чыраа суурда совет эрге-чагырга хоойлу ёзугаар бо айтырыгларны суд, прокуратура черинге тургузар ужурлуг.

Буруу кымдал?

Оолдарының төрээн иези Өктек Быштак-ооловна кижизидилге ажылын чорутпайн турган ол бе? Ажы-төлүн бичиизинден тура чагырбайн чорааны ол бе? Ам мындыг айтырыгга доктаар апаар. Шынап-ла, не кижи кол черни ээлээр апаар. Боду мал ажылынга чораан болгаш оолдарынче кичээнгей салбаан хевирлиг.

Херек үүлгеткен кижилерниң талазындан суд, прокуратура болгаш когараан кижилерни хээлилээр чоруктар бар. Кажан Михаил Кара-Салды судтаарының мурнунда Кара-Сал ашак, кадай Донгактарның өөнге келгеш, ийи муң акшаны берээли, судтажып тургаш канчаар ону, судтаар-даа болза, моон эвээш акша алыр силер деп турганнар. Моон мурнунда суд деп чүве көрүп чораан эвес, девидээш, ону безин чугаалаарын уттупкан мен деп, башкы Чадаңмаа Донгак чугаалаар болду.

Моон алгаш көөрге, Кара-Сал ашак, кадай ындыг үүлгедигни чаңгыс эвес удаа кылган хевирлиг. Ол суд Чадаанага болуп турда, бир хонук бурунгаар Николайның акызы Мишаны база аңаа судтаан. Чаңгыс кижиниң ийи оглун ийи хүн судтаарга, кайы хире коргунчуг-дур. Мону чүү деп тайылбырлаарыл? Дыка-ла берге. Бо кижи болза, ады өлүрүнүң орнунга, боду өлгени дээре.

Ажы-төлүн кижизидип шыдавас ада-иелерни канчаарыл?

Когаралга таварышкан Мотор Чамзырыновна Кыргыс бодунуң хомудалын чугаалап олурду. «1974 чылдың августа улуг оглум Бористи Анатолий бижек-биле чүректе чаңгыс шашкан. Уругларым хөй. Ам чеди оглум, бир кызым бар. «Өш-өжээн деп чүвени кылбас, оолдарым», — деп чугаалап чоруур-дур мен. Бот-не кижи болгаш уругларым өстүрүп алдым. Ындыг өлүрүкчү улус-биле чаңгыс черге чурттап чоруурга дыка-ла берге-дир. Арнын коргеш безин кижиниң мага-боду сириңейни бээр чорду. Ажы-төлү кем-херек үүлгедип чоруур (ыланғыя кижи херектиг) улусту маңаа чурттатпайн өскээр чорударының аргазы чок чүве ирги бе? Дыка-ла берге чүве-дир».

Берге болбайн канчаар. Ие кижиниң тургузуп келген айтырыын көдээ Совет чоннуң хуралынга көөр апаар. Кара-Салдарның бижээнден когараан кижилер хөй чүве болганда, оларны долгандыр айыыл база бар деп чүвени билгеш, кодээ Совет хуралды кылгаш, аңаа протоколду тургузуп, суд дамчыштыр айтырыгны тургузуп болбайн аан.

Чаңгыс өгден үш-дөрт кижи херек үүлгедир деп чүл ол? Номчукчулар мону билип алган боор. Кем-херектиң үнген дөзү кымда деп бодаар силер? Оолдарында бе, азы ада-иезинде бе?

Аваа МОНГУШ.
Партияның болгаш күш-ажылдың хоочуну.
Монгуш ӨЛЗЕЙ-ООЛ.
ССРЭ-ниң Журналистер эвилелиниң кежигүнү.

ТВ

ЯНВАРЬ 30
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 Мультфильмнер. 9.10 Хоккей. ССРЭ чемпионады. «Химик» — «Динамо» (Москва). 10.20 Уруглар шагы. 11.20 «Оң ийи сандай». «Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 12.25 Коллаж (реклама, чарлалдар, информация). 12.30 «Үе». 13.00 «Оң ийи сандай». Уран-чечен фильм. 3-кү сериязы. 14.20 — 14.40 «Ол болган... болган...» 15.30 «Левша» ансамбльдиң концерти. 15.50 Уругларга фильм. «Уругларының уругларынга ырылар». 17.00 Компьютер-биле чугаа. 17.45 «Экии, музыка!». 18.30 «Үе». 19.00 «Эрге-чагырганы — Советтерге». Телекөвүрүг Москва — Киев — Ташкент. Республика база чер-чер Советтеринге соңгулдаларга уткуштур. 19.50 «Оң ийи сандай». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 21.00 «Үе». 21.30 Чугула интервью. 21.40 «Кыргаңнар херээ». В. Шукшинниң рассказтарын ёзугаар телешии. 22.45—23.50 ССРЭ-ниң улустуң артизи Л. Сметанниковтуң база ССРЭ-ниң Күртелерадиозунуң орус улустуң хөгжүм херекселдериниң академилиг оркестриниң концерти.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Өөредилге программазы. Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 Өг-бүле амыдыралдың этиказы болгаш психологиязы. 10 класс. Өг-бүлениң мөзү-шынар үндезиннери. 9.05 Француз дыл. 10.05 Француз дыл. 10.35; 11.35 Төөгү. 7 класс. Ян Гус. 11.05 Эртем-тайылбырлыг фильм. 12.05 Ритмниг гимнастика. 12.35 Аныяк кино. Ираклий Квирикадзениң мастерскаязы. 14.20 Орус улустуң ырларын Л. Иванова ырлаар. 14.30—15.40 «Хлеб — чүве ады». Уран-чечен фильм. 6-гы сериязы. 17.00 Мультфильм. 17.20 П. Гоген. «Эрткен үеден көрүүшкүн».

КЫЗЫЛДАН

18.00 «Чүгле херээженнерге эвес». 18.35 Медээлер. 18.40 «Азия төвү». Программада: «Соңгулдаларга уткуштур». «Хоорай автобузу: тайылбырлар, түңнелдер». «Гастрольдар соонда». «Тыва» аас чогаал ансамбльдиң дугайында. Медээлер. 19.10 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

19.15 Хоккей. ССРЭ чемпионады. «Химик» — «Динамо» (Москва). Чапсарда (19.55) — «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 21.20 «Чадаларны өрү» телефильмниң баштайгы көргүзүү. 21.30 — 23.45 «Хостуг хат». Уран-чечен телефильм.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.00 Ритмниг гимнастика. 18.30 «Үе». 19.00 — 19.15 ССРЭ-ниң улустуң артизи П. Нечепоренко ойнаар.

КИНО

ЯНВАРЬ 30-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Нокдаун» 9.20, 11.20, 13.20, 15.20, 17.20, 19.20 (узаткан). Видеозал: «Застигла меня ночь» (2 сериялыг) 10.00, 13.00, 16.00, 18.50 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Чудесный лес» 8.30, «Зимнее утро» 10.20, «Полет навигатора» 12.10, 14.00, «Однажды в Америке» 16.00, 19.50 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Окно спальни» 13.00. Видеофильмы 16.00, 17.40, 19.30 шактарда.

«ВОСТОК»: «Один момент» (Индия, 2 сериялыг) 14.30, 17.00, 19.30 шактарда.

«ЕНИСЕЙ» к/б: «Женихи» 17.30, 19.30 шактарда.

АГААР

Республиканың чамдык районнарынга шоолуг эвес хар чаар. Соңгу-барыын чүктен хаттың дүргени секундада 3—8 метр. Агаар дүне 31—36, чамдык районнарга 22—25 градус соок. Хүндүс 20—25 градус соок.

Кызылга чагбас. Хат кошкак. Дүне 34—36, хүндүс 22—24 градус соок.

Солуннуң дараазында номери февраль 1-де үнер.

Январь 28-те, воскресеньеде үнген «Шынның» үшкү арнында «СЭКП область Комитединиң бюрозунда» деп эгелиг чүүлдүң бешки колонказының үстүнден беш дугаар одуруглдан «Монгуш Савыкьювич Очурну, Кара-Сал Амначаевич Седипти СЭКП-ниң хүрээлениинге катап тургускан» деп эде номчуур.

667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Индекс 54241

Редактор В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34; ◆ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-26; ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-82; ◆ оралакчылары — 3-45-61; Килдистер: ◆ авторийжи амыдырал — 3-36-82, 3-36-25; идеология — 3-34-57 ◆ совет тургузуг — 3-34-98; 3-41-23; ◆ үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; ◆ рөулетпүр — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; ◆ информация — 3-37-11; ◆ чагаа килдизи — 3-39-03; 3-34-39; ◆ очулга — 3-34-93; ◆ корректорлар — 3-37-11; ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41; ◆ солун келбейн баргаңда — 2-32-75 ◆ бухгалтерия — 3-43-41;

Чылда 300 катап үнер
Хемчээли 2 парлалга арнызы
Тиражы 28000 экз. Чагыг № 370.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

ТС — 00037.